ECATERINA CEA MARE & POTEMKIN

O POVESTE DE DRAGOSTE IMPERIALĂ

SIMON SEBAG MONTEFIORE

„Una dintre marile povești de dragoste ale istoriei, în aceeași ligă cu Joséphine și Napoleon, Antoniu și Cleopatra… O carte excelentă, scrisă cu o extraordinară măiestrie a detaliului și un talent literar uluitor."
– THE ECONOMIST

TREI

ISTORIE

Colecție coordonată de
Livia Szász

ISTORIE

ECATERINA CEA MARE & POTEMKIN

O POVESTE DE DRAGOSTE IMPERIALĂ

SIMON SEBAG MONTEFIORE

Traducere din engleză
de Veronica Tomescu

TREI

ISTORIE

Editori:
Silviu Dragomir
Vasile Dem. Zamfirescu

Director editorial:
Magdalena Mărculescu

Redactor:
Carmen Botoşaru

Copertă: Faber Studio
Credit foto: Heritage Images, Mondadori Portfolio

Director producţie:
Cristian Claudiu Coban

Dtp:
Ofelia Coşman

Corectură:
Rodica Petcu

Titlul original: *Catherine the Great and Potemkin: The Imperial Love Affair* Autor: Simon Sebag Montefiore

Copyright © 2000 by Simon Sebag Montefiore
All rights reserved

Copyright © Editura Trei, 2016
pentru prezenta ediţie

O.P. 16, Ghişeul 1, C.P. 0490, Bucureşti
Tel.: +4 021 300 60 90 ; Fax: +4 0372 25 20 20
e mail: comenzi@edituratrei.ro
www.edituratrei.ro

ISBN ePUB: 978-606-719-880-5
ISBN PDF: 978-606-719-881-2
ISBN Print: 978-606-719-650-4

Pentru Santa

Cuprins

Ilustrații 9
Mulțumiri 13
Nota autorului la ediția în limba engleză 17

Prolog: Moarte în stepă 19

Partea întâi: Potemkin și Ecaterina. 1739–1762
1. Băiatul din provincie 33
2. Ofițerul de gardă și Marea Ducesă: lovitura de palat a Ecaterinei 55
3. Prima întâlnire: iubitul nesăbuit al împărătesei 74

Partea a doua: Mai aproape. 1762–1774
4. Ciclopul 95
5. Erou de război 108
6. Cel mai fericit om din lume 129

Partea a treia: Împreună. 1774–1776
7. Iubire 145
8. Putere 160
9. Căsătoria: Madame Potemkin 177
10. Durere și înțelegere 195

Partea a patra: Parteneriatul pasional. 1776–1777
11. Favoriții ei 211
12. Nepoatele lui 234
13. Ducese, diplomați și șarlatani 246

Partea a cincea: Colosul. 1777–1783
14. Bizanțul 269
15. Sfântul împărat roman 279
16. Trei căsătorii și o coroană 295
17. Paradisul lui Potemkin: Crimeea 305

Partea a șasea: Co-țarul. 1784–1786

18. Împăratul sudului 327
19. Arapi britanici și războinici ceceni 353
20. Anglomania: frații Bentham în Rusia și împăratul grădinilor 365
21. Arapul Alb 386
22. O zi din viața lui Grigori Aleksandrovici 406

Partea a șaptea: Apogeul. 1787–1790

23. Teatrul Magic 433
24. Cleopatra 448
25. Amazoanele 464
26. Cazaci evrei și amirali americani: războiul lui Potemkin 478
27. La luptă: asaltul Oceakovului 497
28. Reușitele mele îți aparțin 512
29. Deliciu și cruzime: Sardanapal 528
30. O mare de sânge: Ismail 549

Partea a opta: Ultimul dans. 1791

31. Frumoasa fanariotă 561
32. Carnaval și criză 570
33. Ultimul drum 585

Epilog: Viața de după moarte 593

Personajele 613
Note 617
Bibliografie selectivă 711
Hărți 742
Arbori genealogici 744
Index 749

Ilustrații

Prințul Grigori Potemkin, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), Ermitaj, Sankt-Petersburg, foto de N.Y. Bolotina

Ecaterina cea Mare în 1762, de Vigilius Ericksen (1722–1782), Musée des Beaux-Arts, Chartres, Franța, Lauros-Giraudon și Biblioteca de Arte Bridgeman

Contesa Aleksandra Braniţkaia, de R. Brompton, Muzeul Palatului din Alupka, Ucraina, fotografie realizată de autor

Portretul lui Pavel I, 1796–1797, de Stepan Semionovici Șukin (1762–1828), Ermitaj, Sankt-Petersburg, Rusia/ Biblioteca de Arte Bridgeman

Palatele lui Potemkin*

Portretul Ecaterinei a II-a cea Mare în costum de călătorie, 1787 (ulei pe pânză), de Mihail Șibanov (et. 1783–1789), Muzeul de Stat al Rusiei, Sankt-Petersburg, Rusia/ Biblioteca de Arte Bridgeman

Portretul feldmareșalului Potemkin, 1787, de Alexander Roslin, Colecția West Wycombe aparținând lui Sir Edward Dashwood, prin amabilitatea sa; foto Sir Edward Dashwood

Semnătura lui Potemkin

Ecaterina cea Mare, 1793, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), Ermitaj, Sankt-Petersburg, Rusia/ Biblioteca de Arte Bridgeman

Portretul prințului Potemkin-Tavriceski, atribuit lui Johann Baptist von Lampi (1751–1830), Muzeul Suvorov, Sankt-Petersburg

Cenotaf ce marchează moartea lui Potemkin, fotografie realizată de autor

Placă memorială ce marchează moartea lui Potemkin, fotografie realizată de autor

Chepeng în Biserica Sf. Ecaterina din Herson, Ucraina, ce duce către mormântul lui Potemkin, fotografie realizată de autor

Sicriul lui Potemkin, Biserica Sf. Ecaterina din Herson, Ucraina, fotografie realizată de autor

---

* Palatele lui Potemkin: Taurida, fotografie realizată de autor; Anicikov, colecția autorului; Ostrovski, colecția autorului; Bablovo, fotografie realizată de autor; Ekaterinoslav, fotografie realizată de autor; Nicolaev, Muzeul Național de Istorie Nicolaev, fotografie realizată de autor; Herson, Muzeul Național de Istorie Herson, fotografie realizată de autor. (*N.a.*)

Biserica în ruine din satul natal al lui Potemkin, Cijovo, Rusia, fotografie din colecția autorului

Potemkin în uniformă Chevalier-Garde, colecția V.S. Lopatin

Mama lui Potemkin, Daria Potemkina, *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Împărăteasa Elisabeta, fiica lui Petru cel Mare, gravură de E. Cemesov, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

Marea Ducesă Ecaterina cu soțul ei, Petru, și fiul lor, Pavel, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

Feldmareșalul Piotr Rumiantev în Bătălia de la Kagul, 1770, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

Grigori Orlov, *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Alexei Orlov, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Ecaterina și Potemkin în budoar, colecția autorului

Aleksandr Lanskoi, de D.G. Levitski, *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Contele Aleksandr Dmitriev-Mamonov, de Mihail Șibanov, *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Prințesa Varvara Golițîna, *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Elizabeth Chudleigh, ducesă de Kingston, fotografie din colecția autorului

Contesa Ecaterina Skavronskaia cu fiica ei, Angelica Kauffman, *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Prințesa Tatiana Iusupova, de E. Vigée Lebrun, *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Portretul Ecaterinei Samoilova, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Întâlnirea dintre Iosif al II-lea și Ecaterina, 1787, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

Carol-Iosif, prinț de Ligne, fotografie din colecția autorului

Ecaterina plimbându-se prin parc la Țarskoe Selo, de V.L. Borovikovski, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

Asaltul asupra fortăreței turcești de la Oceakov în 1788, Muzeul de Istorie Odessa, foto de Serghei Bereninici, fotografie din colecția autorului

Contele Aleksandr Suvorov, Portraits Russes de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Invitație la balul lui Potemkin în Palatul Taurida, 1791, Muzeul de Istorie Odessa, foto de Serghei Bereninici, fotografie din colecția autorului

Prințesa Ekaterina Dolgorukaia, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Contesa Sophia Potocka, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), *Portraits Russes* de Marele Duce Nikolai Mihailovici, prin amabilitatea Bibliotecii Britanice

Prințul Platon Zubov, de Johann Baptist von Lampi (1751–1830), colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

Moartea lui Potemkin, 1791, Muzeul de Istorie Odessa, foto de Serghei Bereninici, fotografie din colecția autorului

Înmormântarea lui Potemkin, colecția de picturi Weidenfeld & Nicolson

Mulțumiri

În călătoriile mele, pe care le-am făcut pe parcursul mai multor ani și care au cuprins mii de kilometri, am fost ajutat de numeroși oameni, de la țăranul și soția sa care creșteau albine în locul unde s-a născut Potemkin lângă Smolensk și până la profesori, arhiviști și directori de muzee de la Sankt-Petersburg, Moscova, Paris, Varșovia, Odessa și Iași.

Cel mai mult le datorez următorilor trei remarcabili oameni de știință. Am scris această carte inspirat de Isabel de Madariaga, profesoară emerită de studii slavone la Universitatea din Londra și autoritate recunoscută în ceea ce privește perioada de domnie a Ecaterinei. Influenta sa lucrare *Russia in the Age of Catherine the Great* a revoluționat acest domeniu de studiu. De asemenea, ea a apreciat caracterul remarcabil al lui Potemkin și relația lui cu împărăteasa, afirmând că este nevoie de o biografie a acestuia. M-a ajutat cu idei, sugestii și sfaturi pe tot parcursul lucrului la acest proiect. Mai mult decât orice, trebuie să-i mulțumesc pentru munca de editare și corectare a cărții, pe care a realizat-o cu autoritatea degajată și rigoarea intelectuală de care dădea dovadă însăși împărăteasa, cu care se aseamănă din mai multe puncte de vedere. Întotdeauna, la sfârșitul ședințelor de editare, eu eram cel obosit, și nu ea. Toată înțelepciunea din această carte i se datorează; toate neajunsurile sunt ale mele. Mă bucur că, în numele ei, am putut să așez o coroană de flori pe mormântul uitat al lui Potemkin de la Herson.

De asemenea, trebuie să-i mulțumesc lui Aleksandr B. Kamenskîi, profesor de istorie veche și începuturile modernității în Rusia, de la Universitatea de Stat din Moscova, autoritate recunoscută în ceea ce privește domnia Ecaterinei; fără înțelepciunea, farmecul și ajutorul practic pe care mi le-a oferit, această carte nu ar fi putut fi scrisă. Îi sunt profund recunoscător lui V.S. Lopatin, a cărui cunoaștere a arhivelor nu are egal și a cărui generozitate este admirabilă: Lopatin și soția sa, Natașa, au fost deosebit de ospitalieri în perioada șederii mele la Moscova. Și el a citit cartea și a contribuit cu numeroase comentarii valoroase.

Trebuie totodată să-i mulțumesc profesorului J.T. Alexander, pentru că mi-a răspuns la întrebări, și profesorului Evgheni Anisimov, pentru amabilitatea de care a dat dovadă cât timp am stat la Sankt-Petersburg. Sfaturile

lui George F. Jewsbury despre realizările militare ale lui Potemkin au fost deosebit de instructive. Îi adresez mulțumiri și profesorului Derek Beales, care m-a ajutat foarte mult cu informații despre Iosif al II-lea și a deslușit misterul sclavelor circasiene. Trebuie să spun că el și profesorul Tim Blanning, ambii de la Sidney Sussex, Cambridge, prin predarea fascinantă a despotismului luminat, pe vremea când eram student, au pus încă de-atunci bazele acestei cărți. Doresc să subliniez cât de mult datorez celor trei lucrări recente pe care le-am studiat — *Ekaterina i Potemkin Licinaia Perepiska*, cartea amintită mai sus, de Isabel de Madariaga, și *Catherine the Great* a lui J.T. Alexander.

Doresc să le mai mulțumesc următoarelor persoane, fără ajutorul cărora această carte nu ar fi existat: Alteței Sale Regale Prințul de Wales, pentru ajutorul său amabil, legat de contribuția sa la restaurația Sankt-Petersburgului și la Bicentenarul Pușkin; lui Serghei Degtiarev-Foster, campionul istoriei rusești, care a făcut multe lucruri posibile de la Moscova la Odessa, și lui Ion Florescu, care a făcut din expediția în România și Moldova un succes răsunător. Le mulțumesc, de asemenea, lordului Rothschild, profesorului Mihail Piotrovski și lui Geraldine Norman, președinții și, respectiv, directorul de la Hermitage Development Trust, care se ocupă de expoziția permanentă a comorilor Ecaterinei cea Mare, inclusiv de celebrul portret făcut de Lampi lui Potemkin, la Somerset House, Londra.

Îi sunt dator lordului Brabourne pentru că a citit această carte; și, pentru că au citit părți din ea, le mulțumesc și următoarelor persoane: dr. Amanda Foreman, Florei Fraser și în special lui Andrew Roberts, pentru sfaturile sale amănunțite și pentru încurajare. William Hanham a citit secțiunile de artă, profesorul John Klier a citit secțiunile despre evrei, iar Adam Zamoyski pe cele despre Polonia.

La Moscova, le mulțumesc directorilor și angajaților arhivelor RGADA și RGVIA; Natașei Bolotina, care cunoaște atât de multe lucruri despre Potemkin, mamei ei Svetlana Romanovna, lui Igor Fediukin, Dmitri Feldman și Iuliei Turcianinova și lui Ernst Goussinski, profesori de educație — cu toții m-au ajutat enorm. Galina Moiseenko, una dintre cele mai strălucite cercetătoare din Departamentul de Istorie al Universității de Stat, s-a întrecut pe sine la selecția și căutarea de documente, iar precizia ei și analiza istorică au fost fără cusur.

Le mai mulțumesc și următoarelor persoane. La Sankt-Petersburg, îi mulțumesc prietenei mele profesoara Zoia Beliakova, care m-a ajutat în toate, și doctorului Serghei Kuznețov, șeful cercetării istorice a Departamentului Palatului Stroganov din cadrul Muzeului de Stat, precum și angajaților

RGIA. Le sunt recunoscător, de asemenea, următorilor: profesorului Mihail Piotrovski, directorul Muzeului de Stat Ermitaj (din nou), lui Vladimir Ghesev, directorul Muzeului de Stat al Palatului Mihailovski, Liudmillei Kurenkova, director adjunct al Muzeului de Stat, lui A.N. Gusanov de la Muzeul de Stat al Palatului Pavlovsk, dr. Elana V. Karpova, șefa Departamentului de sculptură a secolului al XVIII-lea, începutul secolului XX al Muzeului de Stat, Mariei P. Garnova de la Departamentul Europei Occidentale al Ermitajului și lui G. Komelova, de asemenea de la Ermitaj. Ina Lokotnikova mi-a arătat Palatul Anicikov, iar L.I. Diacenko a avut amabilitatea să îmi facă un tur privat al Palatului Taurida, în decursul căruia am profitat de cunoștințele sale atotcuprinzătoare. Mulțumiri lui Leonid Bogdanov pentru că a realizat fotografia lui Potemkin de pe copertă.

La Smolensk, m-au ajutat: Anastasia Tihonova, cercetătoare la Muzeul de Istorie Smolensk, Elena Samolubova și Vladimir Golicev, adjunct al Departamentului Regional al Educației Smolensk, responsabilul Catedrei de Științe. La Cijovo: învățătorul, expert în folclorul local, Victor Jeludov, și celelalte cadre didactice de la școala din Petrișcevo, satul cel mai apropiat de Cijovo, cu mulțumiri pentru banchetul Potemkin pe care l-au organizat cu atâta amabilitate.

Pentru călătoria din sudul Ucrainei: le mulțumesc lui Vitali Sergheicik de la compania de transport UKMAR și lui Mișa Șerokov. La Odessa: Natalia Kotova, prof. Semion J. Apartov, profesor de studii internaționale la Universitatea de Stat din Odessa. La Muzeul Regional de Istorie din Odessa — Leonila A. Lescinskaia, director, Vera V. Solodova, director adjunct, și, în special, stăpânul fermecător și plin de cunoștințe al arhivelor, Adolf Nikolaievici Malih, șeful secțiunii Felikieteria, care m-a ajutat atât de mult. Directorul Muzeului Flotei Comerciale Ucrainene din Odessa, Piotr P. Klișevski, și fotograful, Serghei D. Bereninici. La Oceakov: primarul, Iuri M. Işenko. La Herson: părintele Anatoli de la Biserica Sf. Ecaterina. La Dnepropetrovsk: Olga Pițik și angajații muzeelor din Nicolaev și Simferopol; Anastas Victorevici de la Muzeul Naval din Sevastopol. Dar, mai ales, Ana Abramovna Galitcenko de la Palatul Alupka, autoarea cărții *Alupka. Un palat în parc*, care a fost o sursă inepuizabilă de informații.

În România, îi amintesc pe: Răzvan Măgureanu, profesor de inginerie electrică la Universitatea Politehnica București, și Ioan Vorobeț, care ne-a dus cu mașina la Iași, a avut grijă de noi și ne-a ajutat să intrăm în Moldova. La Iași: prof. Fănica Ungureanu, care știe tot ce se poate ști despre Mănăstirea Golia, și Alexandru Ungureanu, profesor de geografie la Universitatea din

Iași, fără ajutorul cărora nu aș fi găsit niciodată locul unde a murit Potemkin. La Varșovia, în Polonia: Peter Martyn și Arkadiusz Bautz-Bentkowski și angajații AGAD. La Paris: angajații AAE pe Quai d'Orsay. Karen Blank a căutat și a tradus textele în limba germană. Imanol Galfarsoro a tradus jurnalul lui Miranda din limba spaniolă. La Telavi, Georgia: Levan Gachechiladze, care mi-a făcut cunoștință cu Lida Potemkina.

În Marea Britanie, trebuie să le mulțumesc multora pentru contribuțiile mai importante sau mai mărunte: agentei mele Georgina Capel, președintelui Orion, Anthony Cheetham, editorului Weidenfeld & Nicolson, Ion Trewin, și Lordului și lui Lady Weidenfeld. Îi mulțumesc lui John Gilkes pentru întocmirea hărților. Îi datorez mulțumiri lui Peter James, editorului meu legendar, pentru că și-a pus propria înțelepciune în slujba acestei cărți. Angajaților British Library, British Museum, Public Records Office, London Library, Library of the School of Eastern European and Slavonic Studies, Cornwall and Winchester Records Offices și Antony Estate. Îi mulțumesc tatălui meu, dr. Stephen Sebag Montefiore, pentru diagnosticarea bolilor lui Potemkin și psihologiei sale ciudate, și mamei mele, April Sebag Montefiore, pentru ajutorul pe care mi l-a oferit în înțelegerea relațiilor personale ale lui Potemkin. Trebuie să îi mulțumesc în mod special Galinei Oleksiuk, profesoara mea de rusă, căci fără lecțiile ei nu aș fi putut scrie această carte. Aș dori de asemenea să le mulțumesc următoarelor persoane pentru amabilitatea de a mă ajuta sau de a-mi răspunde la întrebări: Neal Ascherson, Vadim Benyatov, James Blount, Alain de Botton, dr. John Casey, onorabilului L.H.L. (Tim) Cohen, prof. Anthony Cross, Sir Edward Dashwood, Ingelborga Dapkunaite, baronului Robert Dimsdale, prof. Christopher Duffy, Lisa Fine, prințesei Katya Golitsyn, prințului Emmanuel Golitsyn, David Henshaw, prof. Lindsey Hughes, Tania Illingworth, Anna Joukovskaya, Paul și Safinaz Jones, Dmitri Khankin, prof. Roderick E. McGrew, Giles MacDonogh, Noel Malcolm, contelui de Malmesbury, Neil McKendrick, director al Gonville & Caius College, Cambridge, dr. Philip Mansel, Sergei Alexandrovich Medvedev, Charles și Patty Palmer-Tomkinson, dr. Monro Price, Anna Reid, Kenneth Rose, onorabilei Olga Polizzi, Hywel Williams, Andre Zaluski. Trebuie să le mulțumesc pentru neprețuitele informații pe care mi le-au pus la dispoziție; pentru orice erori, vina este în întregime a mea.

În sfârșit, dar nu în ultimul rând, trebuie să îi mulțumesc soției mele, Santa, pentru că a suportat atât de mult timp acest *ménage-à-trois* cu prințul Potemkin.

Nota autorului la ediția în limba engleză

Datele sunt menționate după calendarul iulian rusesc de stil vechi, care era cu unsprezece zile în urmă față de calendarul gregorian de stil nou, utilizat în Occident. În unele cazuri, se dau ambele date.

Moneda: 1 rublă avea 100 de copeici. Aproximativ, 4 ruble = o liră sterlină = 24 livre franceze în anii 1780. La vremea respectivă, un gentleman englez putea trăi cu 300 de lire pe an, iar un ofițer rus cu o mie de ruble.

Unități de măsură: o verstă era echivalentă cu 0,663 mile sau 1,06 km. O deseatină era egală cu 2,7 acri.

Prolog
Moarte în stepă

„Prințul prinților“

Jeremy Bentham despre Prințul Potemkin

Al cui pat — pământul; al cui acoperiș — albastrul cerului
Ale cui încăperi — sălbăticia dimprejur?
Nu ești tu odrasla faimei și plăcerii
O, splendide prinț al Crimeei?
Nu ai fost de pe culmile onorurilor
Doborât într-o clipă în stepele pustii?

Gavrila Derjavin, *Cascada*

Pe 5 octombrie 1791, cu puțin înainte de prânz, procesiunea de trăsuri care înainta domol prin inima stepei basarabene, însoțită de lachei în livrea și de un escadron de cazaci în uniforma Armatei de la Marea Neagră, a oprit în mijlocul drumeagului de coastă pustiu și plin de noroaie. Era un ciudat loc de popas pentru alaiul unui personaj de vază: nu se zărea niciun han în depărtare, nici măcar vreo cocioabă țărănească. Cea dintâi a oprit trăsura cea mare, trasă de opt cai. Celelalte, vreo patru cu totul, au încetinit și s-au oprit pe iarbă alături de prima, iar lacheii și escorta au dat fuga să vadă ce se petrece. Pasagerii au deschis portierele trăsurilor. Când au auzit deznădejdea din vocea stăpânului, s-au grăbit către trăsura acestuia.

„Destul!“ a spus prințul Potemkin. „Destul! Nu are rost să mergem mai departe.“ În trăsură se găseau trei doctori, îngrijorați, și o contesă, zveltă, cu pomeți înalți și păr roșcat, adunați cu toții în jurul prințului. Acesta asuda și gemea. Doctorii i-au chemat pe cazaci să mute pacientul mătăhălos. „Scoateți-mă din trăsură…“, a poruncit Potemkin. Au sărit toți să îi îndeplinească ordinul căci, de multă vreme, de poruncile lui asculta întreaga Rusie. Cazacii

și generalii s-au strâns în fața portierei deschise și, încet, cu grijă, l-au scos pe uriașul bolnav.

Contesa l-a însoțit, ținându-l de mână, tamponându-i fruntea fierbinte, cu lacrimile șiroindu-i pe chipul cu nas mic și cârn și gura cărnoasă. Câțiva țărani moldoveni, care îngrijeau de vite pe stepa din apropiere, s-au apropiat agale să vadă ce se petrece. Mai întâi, însoțitorii i-au scos picioarele desculțe, apoi a apărut halatul desfăcut — o imagine deloc neobișnuită. Era notoriu că Potemkin întâmpina împărătese și ambasadori desculț și cu halatul desfăcut. Dar acum era altceva. Încă se mai puteau recunoaște frumusețea slavonă leonină, părul bogat, considerat odinioară cel mai frumos din imperiu, și profilul grecesc, senzual, pentru care își câștigase în tinerețe porecla „Alcibiade“[1]. Însă părul îi era acum cărunt și lipit de fruntea fierbinte. Încă avea o statură gigantică și era lat în umeri. Totul era exagerat la el, colosal și original, dar o viață în care își satisfăcuse fără moderație toate poftele și ambiția necurmată îi buhăise trupul și îi îmbătrânise chipul. Ca un ciclop, nu avea decât un singur ochi; celălalt era orb, conferindu-i o înfățișare de pirat. Avea pieptul lat și păros. Mereu o forță a naturii, acum parcă era o fiară magnifică redusă la un morman de carne ce tremură și zvâcnește.

Personajul apărut în această stepă sălbatică era Alteța Sa Serenisimă, prinț al Sfântului Imperiu Roman, Grigori Aleksandrovici Potemkin, probabil soțul împărătesei Rusiei, Ecaterina cea Mare, și cu siguranță dragostea vieții ei, cel mai bun prieten, cel care o ajutase să conducă imperiul și care participase la visurile ei. Era prinț de Taurida, feldmareșal, comandant suprem al Armatei Ruse, Mare Hatman al armatelor de cazaci de la Marea Neagră și Ekaterinoslav, Mare Amiral al flotei Mării Negre și Mării Caspice, președintele Colegiului de Război, vicerege de miazăzi și posibil următorul rege al Poloniei sau al altui principat întemeiat de el.

Prințul — sau Serenisimul, cum era cunoscut în Imperiul Rus — domnise alături de Ecaterina a II-a aproape două decenii. Se cunoșteau de treizeci de ani și trăiau împreună de aproape douăzeci. Dincolo de asta, prințul sfida — și încă mai sfidează — orice categorisire. Ecaterina îl remarcase ca pe un tânăr cu duh și îl chemase să îi fie amant într-un moment de criză. Când idila lor luase sfârșit, el rămăsese prietenul, partenerul, ministrul său și țar alături de ea. Ecaterina se temuse mereu de el, îl respectase și îl iubise — dar avuseseră o relație furtunoasă. Îi zicea „Colosul“ ei, „tigrul“, „idolul“, „eroul“ ei, „cel mai mare excentric“[2]. El fusese „geniul“[3] care îi mărise imperiul, care crease Flota Mării Negre, care cucerise Crimeea, care câștigase al doilea război împotriva turcilor și fondase orașe celebre ca Sevastopol și

Odessa. Rusia nu mai avusese de la Petru cel Mare un om de stat cu statură imperială care să realizeze atât de multe.

Serenisimul își concepuse propriile politici — uneori inspirate, alteori himerice — și își clădise propria lume. Deși puterea sa depindea de parteneriatul cu Ecaterina, gândea și se comporta ca un suveran european. Potemkin uluise cabinetele și curțile cu realizările sale titanice, cu erudiția sa și gusturile desăvârșite, scandalizându-le în același timp cu aroganța, desfrâul, indolența și extravaganța sa. Deși îl urau pentru puterea și instabilitatea lui, până și dușmanii îi lăudau inteligența și creativitatea.

Acum, acest prinț desculț pornea împleticindu-se pe iarbă, sprijinit de cazacii săi. Era un loc îndepărtat și pitoresc, care nici măcar nu se afla pe drumul principal dintre Iași, aflat în România de astăzi, și Chișinău, capitala actuală a Republicii Moldova. La vremea respectivă, era un teritoriu ce aparținuse sultanului otoman, cucerit de Potemkin. Până și astăzi este greu de găsit, deși nu s-a schimbat mult în 200 de ani[4]. Locul unde l-au așezat pe Potemkin era un mic platou lângă o potecă abruptă pietruită, de unde se deschidea priveliștea în toate părțile. Spre dreapta se vedea o vale înverzită, care se pierdea într-o succesiune de dealuri acoperite cu iarba înaltă specifică stepelor, aproape dispărută astăzi. Către stânga, se pierdeau în ceață dealuri împădurite. În față, anturajul lui Potemkin vedea pesemne cum coboară și urcă o potecă, pe un deal mai înalt, acoperit de copaci întunecați și tufișuri dese, ca să dispară mai apoi în vale. Potemkin, căruia îi plăcea să conducă trăsura noaptea prin ploaie[5], ceruse să se oprească în cel mai sălbatic și mai frumos peisaj.[6]

Anturajul trebuie să fi fost pe măsură. Amestecul de exotic și civilizație care îi caracteriza pe tovarășii lui Potemkin din ziua aceea reflecta contradicțiile din el: „Prințul Potemkin este emblema imensului Imperiu Rus“, scria prințul de Ligne, care îl cunoștea bine, „el însuși este compus din pustietăți și mine de aur.“[7] Curtea sa — căci era practic un personaj regal aproape, deși Ecaterina o numea în batjocură *basse-cour*, jumătate curte regală, jumătate curte de păsări[8] — se adunase în stepă.

Mulți dintre însoțitori plângeau deja. Contesa, singura femeie prezentă, purta o rochie în stil rusesc, largă, cu mâneci lungi, precum cele preferate de prietena ei împărăteasa, dar ciorapii și pantofii erau după ultima modă franțuzească, comandați la Paris de către însuși Serenisimul. Bijuteriile ei de călătorie erau diamante neprețuite din colecția neasemuită a lui Potemkin. Apoi mai erau generalii și conții în uniformă, cu eșarfe și medalii și pălării tricorn, ținută care nu era cu nimic deosebită de cea a cavaleriei londoneze

sau a altei curți din acel secol al XVIII-lea, precum și o mână de hatmani cazaci, prinți orientali, boieri moldoveni, pași turci renegați, servitori, funcționari, soldați de rând... și episcopi, rabini, fachiri și dascăli mahomedani, a căror tovărășie îl încânta pe Potemkin. Nimic nu-l relaxa mai mult decât o discuție despre teologia bizantină, despre obiceiurile vreunui trib oriental de genul băschirilor, despre arhitectura palladiană, pictura olandeză, muzica italiană, grădinile englezești…

Episcopii purtau veșmintele lungi ale Bisericii Ortodoxe, rabinii se recunoșteau după buclele încâlcite ale iudaicilor, renegații otomani după turbanele, șalvarii și papucii Sublimei Porți. Moldovenii, supuși ortodocși ai sultanului otoman, purtau caftane încărcate de nestemate și căciuli înalte împblănite, incrustate cu rubine, iar soldații ruși de rând uniforma „Potemkin", confortabilă, gândită de prințul însuși: coif, tunică, cizme moi și pantaloni din piele de capră. Apoi cazacii, majoritatea zaporojeni, cu mustăți fioroase și rași aproape complet în cap, doar cu un smoc ce se continua cu o coadă de cal, ca personajele din *Ultimul mohican*, înarmați cu pumnale scurte și curbate, pistoale gravate și lănci foarte lungi. Priveau triști, căci Potemkin îi iubea pe cazaci.

Femeia era nepoata vicleană și arogantă a lui Potemkin, contesa Aleksandra Braniţkaia, în vârstă de treizeci și șapte de ani, și ea o forță politică formidabilă. Aventurile amoroase ale lui Potemkin cu împărăteasa și cu un lung șir de aristocrate și de curtezane îi șocaseră până și pe curtenii francezi care își mai aminteau de Versailles-ul lui Ludovic al XV-lea. Oare chiar fuseseră toate cele cinci nepoate ale sale, de o frumusețe legendară, amantele lui? O iubise oare cel mai mult pe contesa Braniţkaia?

Contesa le-a poruncit să așeze un covor persan scump pe iarbă. Apoi i-a lăsat să îl coboare cu grijă pe prințul Potemkin. „Vreau să mor în câmp", le-a spus el, în timp ce îl așezau. Își petrecuse ultimii cincisprezece ani călătorind, cu o viteză care sfida vastitatea Rusiei și condițiile de călătorie ale secolului al XVIII-lea: „graba sa lasă în urmă scântei", scria poetul Gavrila Derjavin în oda sa dedicată lui Potemkin, *Cascada*. Deci, așa cum se cuvine unui om aflat în perpetuă mișcare, care abia apucase să locuiască în nenumăratele sale palate, Serenisimul a mai spus că nu voia să moară într-o trăsură.[9] Voia să doarmă în stepă.

În acea dimineață, Potemkin i-a rugat pe iubiții săi cazaci să îi improvizeze un cort din lăncile lor acoperite cu pături și blănuri. Era o idee tipic potemkiniană, de parcă puritatea unei mici tabere căzăcești l-ar fi putut vindeca de toate suferințele.

Doctorii, un francez și doi ruși, s-au strâns îngrijorați în jurul prințului culcat și al contesei ce îl îngrijea cu devotament, dar nu prea mai aveau ce face. Ecaterina și Potemkin considerau că doctorii erau mai buni la jocul de cărți decât să stea la căpătâiul bolnavului și să-l vindece. Împărăteasa glumea că doctorul ei scoțian își ucidea majoritatea pacienților cu panaceul său obișnuit — un asalt extenuant de clisme și sângerări. Doctorii se temeau că vor fi învinovățiți de pieirea prințului, deoarece la Curtea rusească se șoptea frecvent despre otrăviri. Însă excentricul Potemkin fusese un pacient complet necooperant, care deschidea ferestrele, își turna în cap *eau-de-Cologne*, înfuleca hulpav pastramă de gâscă adusă de la Hamburg, după care bea litri întregi de vin — iar acum pornise în chinuitoarea sa călătorie prin stepă.

Prințul era înveșmântat într-un halat luxos de mătase, cu blăniță pe margini, pe care i-l trimisese cu câteva zile în urmă împărăteasa tocmai din îndepărtatul Sankt-Petersburg, de la aproape două mii de verste distanță. Buzunarele interioare erau doldora de scrisorile confidențiale ale împărătesei, prin care se consulta cu partenerul ei, bârfea cu amicul ei și hotăra politicile imperiului. Ecaterina a distrus majoritatea scrisorilor lui, dar îi suntem recunoscători lui Potemkin pentru romantismul de a fi păstrat majoritatea scrisorilor ei în acel buzunar sentimental din dreptul inimii.

Douăzeci de ani de corespondență dezvăluie un parteneriat uluitor de reușit dintre doi egali, oameni de stat și amanți, uimitor prin modernitatea sa, emoționant prin intimitatea deloc deosebită de cea dintre oamenii obișnuiți, dar și impresionant prin abilitatea lor de a conduce țara. Relația lor de dragoste și alianța lor politică nu au egal în istorie, nu se apropie de ea nici cea dintre Antoniu și Cleopatra, dintre Ludovic al XVI-lea și Maria Antoaneta sau dintre Napoleon și Joséphine, căci a fost remarcabilă nu doar pentru romantismul ei, ci și pentru realizările celor doi, și emoționantă nu doar pentru omenescul ei, ci și prin forța pe care a avut-o. Ca tot ce e legat de Potemkin, și viața sa alături de Ecaterina este plină de mister: au fost oare căsătoriți în secret? Au avut un copil împreună? Au condus Rusia amândoi? Este adevărat că au căzut de acord să rămână parteneri, bucurându-se în același timp de o mulțime de relații amoroase? A fost Potemkin codoșul Ecaterinei, procurându-i o serie de tineri favoriți, iar ea l-a ajutat oare să-și seducă nepoatele și să transforme Palatul Imperial în haremul lui de familie?

În timp ce boala i se agrava, îl ajungeau din urmă biletele afectuoase ale Ecaterinei, ca ale unei soții — însoțite de halate și haine de blană pe care ea i le trimitea —, bilete în care îl certa că mănâncă prea mult sau nu își ia

doctoriile, îl implora să se odihnească, pentru ca astfel să se refacă, și se ruga la Dumnezeu să nu-i ia iubitul. El le citea plângând.

Exact în acest moment, trimișii împărătesei traversau Rusia la galop din două direcții opuse, schimbând caii istoviți la stațiile de poștă imperiale. Veneau de la Sankt-Petersburg, cu ultima scrisoare a Ecaterinei pentru prinț, iar de aici, din Moldova, duceau către ea ultima lui epistolă. De multă vreme se întâmpla așa — iar ei de-abia așteptau să primească vești unul de la celălalt. Dar acum scrisorile erau mai triste.

„Dragul meu prieten, prințe Grigori Aleksandrovici", scria ea pe 3 octombrie, „am primit astăzi, acum câteva ore, scrisorile tale trimise pe 25 și 27 și mărturisesc că sunt din cale-afară de tulburată citindu-le… Mă rog lui Dumnezeu să te vindece cât de curând." Nu era foarte îngrijorată când scria aceste rânduri, deoarece dura cam zece zile pentru ca scrisorile să ajungă în capitală din sud, deși puteau ajunge și în șapte dacă mesagerul gonea mâncând pământul.[10] Cu zece zile mai înainte, Potemkin părea refăcut — iată deci de ce era Ecaterina atât de calmă. Dar cu câteva zile mai devreme, pe 30 septembrie, înainte de aparenta lui însănătoșire, scrisorile ei fuseseră aproape disperate. „Îngrijorarea-mi cu privire la boala ta nu cunoaște limite", scrisese ea. „Pentru numele lui Dumnezeu, dacă trebuie, ia tot ce cred doctorii că ți-ar aduce alinare. Mă rog în genunchi la Dumnezeu să îți redea tăria și sănătatea cât de curând. Cu bine, prietene… Îți trimit o haină de blană…"[11] Degeaba însă, deși haina o trimisese deja, niciuna dintre scrisori nu a mai ajuns la el la timp.

Undeva pe drumul lung de două mii de verste care îi despărțea, trimișii împărătesei trebuie să se fi intersectat. Ecaterina nu ar mai fi fost la fel de optimistă dacă ar fi citit scrisoarea lui Potemkin scrisă pe 4 octombrie, înainte de plecarea lui. „*Matușca* [măicuță], Doamnă preamilostivă", îi dictase el secretarului său, „nu mai am tăria să îndur chinurile. Singura scăpare este să plec din oraș, așa că am poruncit să fiu dus la Nicolaev. Nu știu ce mă așteaptă. Al tău supus preacredincios și plin de recunoștință." Este scrisă de mâna secretarului, dar, emoționant, la sfârșitul scrisorii, jos de tot, Potemkin a adăugat aproape indescifrabil, cu o mână slăbită, nesigură și ezitantă: „Singura mea scăpare este să plec."[12] Nu semnase.

Ultimele scrisori pe care le primise de la Ecaterina sosiseră cu o zi în urmă în tolba celui mai rapid mesager al lui Potemkin, brigadierul Bauer, devotatul locotenent pe care îl trimitea adesea în goana calului la Paris să îi aducă ciorapi de mătase, la Astrahan după supă de sturion, la Sankt-Petersburg după stridii, la Moscova să îi aducă o dansatoare sau vreun jucător de

șah, la Milano după o partitură de muzică, un violonist virtuoz sau o provizie de parfumuri. Atât de des și atât de departe călătorise Bauer la porunca lui Potemkin, încât ceruse în glumă să i se scrie pe mormânt: *Cy git Bauer sous ce rocher, Fouette, cocher!*[13*]

Oficialii și curtenii adunați în jurul lui, în stepă, reflectau probabil la implicațiile acestei scene pentru Europa, pentru împărăteasă, pentru războiul încă neîncheiat cu turcii, pentru posibilitățile de a acționa împotriva Franței revoluționare și Poloniei sfidătoare. Armatele și flotele lui Potemkin cuceriseră imense teritorii otomane din jurul Mării Negre și din România de astăzi: acum, Marele Vizir al sultanului spera să negocieze pacea cu el. Curțile europene — de la tânărul William Pitt, prim-lord al Trezoreriei din Londra, mereu amețit de vinul de porto, și care nu reușise să oprească războiul lui Potemkin, și până la bătrânul și ipohondrul cancelar vienez, prințul Wenzel von Kaunitz — urmăreau cu atenție evoluția bolii lui Potemkin.

Planurile sale puteau schimba harta continentului. Potemkin jongla cu coroanele ca un clovn de la circ. Oare se va încorona rege acest vizionar nestatornic? Sau era mai puternic în poziția sa actuală — consort al împărătesei tuturor rușilor? Dacă se încorona, avea să fie rege al Daciei, în România de astăzi, sau rege al Poloniei, unde era deja magnat feudal prin imensele sale moșii? Avea să salveze Polonia sau să o împartă? Pe când zăcea neputincios în stepă, potentații polonezi se adunau în taină să-i aștepte ordinele misterioase.

Aceste întrebări aveau să găsească răspuns la capătul goanei deznădăjduite din Iașiul bântuit de molimă către noul oraș Nicolaev, pe țărmul Mării Negre, unde bolnavul dorea să fie dus. Nicolaev era ultimul său oraș. Înființase multe, ca eroul ale cărui realizări și le luase ca model, Petru cel Mare. Potemkin proiectase fiecare oraș în parte, tratându-le pe toate cu iubirea cuvenită unei amante sau unei opere de artă neprețuite. Nicolaev (acum în Ucraina) era o bază navală și militară, pe malurile reci ale Bugului, unde prințul își construise un palat în stil moldovenesc-turcesc, răcorit necontenit de briză care, spera el, avea să-i scadă febra.[14] Era o călătorie lungă pentru un muribund.

Convoiul plecase cu o zi înainte. Petrecuseră cu toții noaptea într-un sat aflat *en route* și porniseră iar la drum la ora opt dimineața. După cinci verste, Potemkin se simțea atât de rău, încât l-au transferat în trăsura cea

---

* „Aici zace Bauer sub această piatră, mână mai departe, vizitiu!“ (*N.a.*)

mare. Încă mai putea să stea în capul oaselor.[15] După încă cinci verste, se opriseră în acest loc.[16]

Capul i se odihnea în poala contesei: cel puțin ea era acolo, una dintre cele mai bune două prietene ale sale. Nepoata lui favorită; cealaltă era, firește, însăși împărăteasa, care se frământa la mii de mile depărtare, în așteptarea veștilor. În stepă, Potemkin tremura, asuda și gemea, agonizând în convulsii. „Ard", spunea el. „Am luat foc!"

Contesa Braniţkaia, căreia Ecaterina și Potemkin îi spuneau Sașenka, îi cerea să se liniștească, dar „el i-a răspuns că i se întuneca lumina ochilor, că nu mai vedea nimic, ci că doar le auzea vocile". Orbirea era un simptom al tensiunii scăzute, ce se întâlnește adesea la muribunzi. Doborât de malarie, probabil și de insuficiență hepato-celulară și pneumonie, după mulți ani de efort susținut, călătorii după călătorii, tensiune nervoasă și hedonism neînfrânat, metabolismul său puternic ajunsese în sfârșit să se prăbușească. Prințul îi întreba pe doctori: „Acum cu ce mă mai puteți vindeca?" Doctorul Sanovski i-a răspuns că „trebuia să își pună credința în Dumnezeu". I-a întins o icoană de călătorie lui Potemkin, care îmbrățișa atât scepticismul ironic al Iluminismului francez, cât și pioșenia superstițioasă a țărănimii rusești. Potemkin a mai avut puterea să o ia. Și să o sărute.

Un cazac bătrân din apropiere a văzut că prințul era pe moarte și și-a rostit gândul cu voce tare, cu acceptarea morții pe care o regăsim în rândul celor ce trăiesc aproape de natură. Potemkin a scăpat icoana. Braniţkaia l-a luat de mână. Apoi l-a îmbrățișat.[17] În acest moment suprem, mintea lui a zburat evident la mult-iubita sa Ecaterina și buzele lui au murmurat: „Iartă-mă, milostivă Măicuță Suverană."[18] Apoi, Potemkin a murit.[19] Avea cincizeci și doi de ani.

Cei aflați de față au înmărmurit în jurul trupului neînsuflețit, în tăcerea ce însoțește mereu moartea unui mare om. Contesa Sașenka i-a pus ușor capul pe o pernă, apoi și-a acoperit chipul cu mâinile și a căzut într-un leșin de moarte. Unii plângeau în hohote; alții îngenuncheară să se roage, înălțându-și mâinile către cer; unii se îmbrățișau și se consolau reciproc; doctorii rămaseseră cu ochii holbați la pacientul pe care nu reușiseră să îl salveze; alții se uitau pur și simplu la chipul cu un singur ochi deschis. De-a dreapta și de-a stânga, boierii și negustorii moldoveni stăteau și se uitau, iar un cazac încerca să înfrâneze un cal nărăvaș, care poate simțea „cum se cutremură globul pământesc la moartea aceasta neașteptată, înainte de vreme!"[20] Soldații și cazacii, veterani ai războaielor lui Potemkin, hohoteau până la ultimul. Nici măcar nu avuseseră vreme să sfârșească de înălțat cortul stăpânului lor.

Așa a murit unul dintre cei mai celebri oameni de stat europeni. Contemporanii săi, deși îi știau labilitățile și excentricitățile, îl prețuiau mult. Toți străinii care vizitaseră Rusia doriseră să cunoască această forță a naturii. Întotdeauna fusese în centrul atenției, prin forța personalității sale: „Când era absent, numai despre el se vorbea; când era de față, toți ochii erau ațintiți asupra lui."[21] Nimeni nu era dezamăgit când ajungea în sfârșit să îl cunoască. Jeremy Bentham, filosoful englez care îi fusese oaspete, îl numise „prințul prinților".[22]

Prințul de Ligne, care îi cunoștea pe toți titanii de la vremea respectivă, de la Frederic cel Mare la Napoleon, l-a descris cel mai bine pe Potemkin, ca fiind „cel mai extraordinar om pe care l-am cunoscut vreodată… plictisit în toiul plăcerii; nefericit din pricina norocului ce îl copleșește; cu lehamite de toate, ușor scârbit, morocănos, nestatornic, filosof profund, ministru abil, politician sublim sau copil de zece ani… Care este secretul farmecului său? Geniu, geniu și iară geniu; dibăcie naturală, o memorie excelentă, un suflet nobil; maliţiozitate fără intenția de a face rău, artificiu fără viclenie… arta de a cuceri toate inimile în clipele lui bune, multă generozitate… un gust rafinat — și o cunoaștere profundă a oamenilor."[23] Contele de Ségur, care îi cunoștea pe Napoleon și pe George Washington, a spus că „dintre toate personalitățile, cea care m-a izbit cel mai tare și pe care am simțit că este cel mai important să o cunosc bine a fost faimosul prinț Potemkin. Era un individ cât se poate de original datorită unui amestec greu de imaginat de măreție și meschinărie, de indolență și hărnicie, de ambiție și nepăsare. Un astfel de om s-ar fi remarcat oriunde prin originalitatea sa." Lewis Littlepage, un vizitator american, a scris că „uluitorul" Serenisim era mai puternic în Rusia decât fuseseră vreodată în regatele lor cardinalul Wolsey, contele-duce de Olivares și cardinalul Richelieu.[24]

Aleksandr Pușkin, care s-a născut la opt ani după moartea lui Potemkin în stepa basarabeană, a fost fascinat de acesta; le-a pus nenumărate întrebări nepoatelor sale ajunse la o vârstă venerabilă și și-a notat istorisirile lor; prințul, spunea el adesea, „a fost atins de mâna istoriei". Prin extravaganța lor și felul în care ambii reflectau chintesența Rusiei, cei doi se completau unul pe altul.[25] După douăzeci de ani, lordul Byron încă mai scria despre omul pe care îl numea „copilul răsfățat al nopții".[26]

Tradiția rusească cerea ca ochii răposatului să fie închiși și acoperiți cu monede. Ochii celor mari trebuiau pecetluiți cu aur. Potemkin era „mai bogat decât unii regi", dar, ca mulți dintre cei bogați, nu avea niciodată bani la el. Nu aveau bani nici ceilalți magnați din anturajul său. Trebuie să fi

urmat un moment stânjenitor în care toată lumea se căuta prin buzunare, își pipăia jiletca, își chema valetul: nimic. Așa că cineva a strigat la soldați.

Cazacul cărunt care remarcase agonia lui Potemkin a scos un bănuț de cinci copeici. Deci ochii prințului au fost pecetluiți cu o umilă monedă de aramă. Această nepotrivire a devenit pe dată legendă. Poate același bătrân cazac a făcut acum un pas în spate și a murmurat: „A trăit în aur, a murit pe iarbă."

Acest *bon mot* a intrat în mitologia prințeselor și soldaților de rând: câțiva ani mai târziu, pictorița Elisabeth Vigée Lebrun a întrebat o prințesă zbârcită la Sankt-Petersburg despre moartea lui Potemkin. „Vai, scumpa mea, acest mare prinț, care avea atâtea diamante și atâta aur, a murit pe iarbă!", i-a răspuns văduva, de parcă prințul ar fi dat dovadă de ineleganța de a-și da sufletul pe una dintre pajiștile ei.[27] În timpul războaielor napoleoniene, armata rusă mărșăluia cântând despre moartea lui Potemkin: „întins pe manta în inima stepelor".[28] Poetul Derjavin a văzut romantismul morții în sălbăticia naturii a acestui om neîncătușat, „precum ceața la răscruce".[29] Doi observatori, la cele două capete ale imperiului — contele Fiodor Rostopcin (devenit celebru ca incendiatorul Moscovei în 1812), aflat nu departe, la Iași, și trimisul suedez, contele Curt Stedingk, tocmai la Petersburg[30] —, au reacționat spunând exact aceleași cuvinte: „A murit la fel de extraordinar precum a trăit."[31]

Împărăteasa trebuia informată de îndată. Sașenka Braniţkaia i-ar fi putut transmite vestea — deja îi scria împărătesei în legătură cu starea de sănătate a prințului —, dar era mult prea îndurerată. Astfel că un locotenent a fost trimis înainte, să ducă iute vestea devotatului și neobositului secretar al lui Potemkin, Vasili Popov.

A mai fost un ultim moment, aproape ritual. Pe când melancolicul convoi o pornea înapoi spre Iași, cineva trebuie să fi avut intenția să însemneze locul unde murise prințul, pentru a se putea ridica un monument întru gloria sa. Nu erau pietre prin apropiere. Ramurile ar fi fost luate de vânt. Atunci, hatmanul (generalul cazacilor) Pavel Golavatîi, care îl știa pe Potemkin de treizeci de ani, a luat lancea unuia dintre zaporojeni. Înainte să se alăture ariergardei procesiunii, a mers călare până la micul platou și a înfipt lancea în pământ în locul cu pricina.[32] O lance căzăcească marcând locul morții lui Potemkin era la fel de caracteristică precum săgeata folosită de Robin Hood ca să însemneze locul ales să-i fie mormânt.

Între timp, Popov a primit vestea și, pe dată, i-a scris împărătesei: „Am fost loviți de soartă! Preamilostivă suverană, Serenisimul prinț Grigori Aleksandrovici nu se mai află printre cei vii.“[33] Popov a trimis scrisoarea printr-un tânăr ofițer de încredere căruia i-a poruncit să nu aibă odihnă până nu înmânează vestea cea îngrozitoare.

După șapte zile, pe 12 octombrie, la ora șase seara[34], acest mesager, învești mântat respectuos în negru — și acoperit de praful drumului —, a ajuns cu scrisoarea lui Popov la Palatul de Iarnă. Împărăteasa și-a pierdut cunoștința. Curtenii au crezut că suferise un atac. Au fost chemați doctorii să îi ia sânge. „Lacrimi și deznădejde“, așa îi descrie tulburarea Aleksandr Hrapovițki, secretarul particular al Ecaterinei. „La ora opt, i-au luat sânge, la zece s-a dus la culcare.“[35] Era în stare de șoc, nici măcar nepoților nu li s-a permis să intre la ea. „Nu pe amant îl regreta“, scria un preceptor elvețian, care le-a înțeles relația. „Ci prietenul.“[36] Nu putea dormi. La două noaptea, s-a sculat din nou din pat să îi scrie confidentului ei loial și cicălitor, *filosoful* Friedrich Melchior Grimm: „S-a pogorât asupra mea o lovitură de moarte. La ora șase după-amiază, un mesager a adus groaznica veste că elevul meu, prietenul meu, aș putea spune idolul meu, prințul Potemkin de Taurida, a murit în Moldova după aproape o lună de boală. Nu îți poți imagina ce distrusă sunt…“[37]

Din multe puncte de vedere, împărăteasa nu și-a revenit niciodată. Epoca de aur a domniei ei a murit odată cu el. Dar și reputația lui: Ecaterina i-a mărturisit lui Grimm, în acea noapte tragică, fără somn, pe când scria la lumina lumânării în apartamentele ei din Palatul de Iarnă, că realizările lui Potemkin îi ținuseră mereu în frâu pe „palavragiii“ geloși. Dar dacă dușmanii nu l-au putut înfrânge în viață, au reușit după moarte. Nici nu i se răcise bine trupul, că s-a și stârnit o legendă răuvoitoare în jurul caracterului lui bizar, care avea să-i umbrească realizările timp de 200 de ani.

Ecaterina ar fi uluită și îngrozită să descopere că „idolul“ ei și „omul de stat“ este cunoscut astăzi mai ales ca personaj intrigant sau ca titlu de film. A rămas în amintire pentru minciuna istorică a „Orașelor Potemkin“, deși a clădit așezări, și pentru *Crucișătorul Potemkin*, povestea marinarilor răzvrătiți, vestitori ai revoluției, care, cu mult după moartea sa, aveau să distrugă Rusia lui iubită. Deci legenda lui Potemkin a fost născocită de dușmanii naționali ai Rusiei, de curteni invidioși și de succesorul instabil al Ecaterinei, Pavel I, care s-a răzbunat nu doar pe reputația, ci și pe osemintele amantului mamei sale. În secolul al XIX-lea, Romanovii, care s-au aflat în fruntea unei birocrații militariste rigide, de o pudicitate victoriană, au profitat de gloria Ecaterinei,

dar au fost stânjeniți de viața ei personală, mai ales de rolul „co-țarului" Potemkin.[38] Succesorii sovietici le-au împărtășit scrupulele și le-au amplificat minciunile (deși, recent, s-a aflat că Stalin*, pasionat de istorie, îl admira în secret pe Potemkin). Până și cei mai distinși istorici occidentali încă îl mai consideră un clovn desfrânat și un atlet sexual, și nu un mare om de stat.** Toate aceste fire se întrepătrund și au drept rezultat faptul că prințul nu și-a primit locul cuvenit în istorie. Ecaterina cea Mare, neștiind ce calomnii aveau să urmeze, l-a jelit tot restul vieții sale pe prietenul, amantul, soldatul, omul de stat și, probabil, soțul ei.

Pe 12 ianuarie 1792, Vasili Popov, omul bun la toate al prințului, revenea la Sankt-Petersburg însărcinat cu o misiune deosebită. Ducea cele mai de preț comori ale lui Potemkin — scrisorile tainice de dragoste și de stat ale Ecaterinei. Rămăseseră legate teanc. Unele erau — și încă mai sunt — pătate de lacrimile muribundului Potemkin, care le-a citit și le-a recitit convins fiind că nu avea să o mai vadă niciodată pe Ecaterina.

Împărăteasa l-a primit pe Popov. El i-a înmânat scrisorile. Ea a dat afară pe toată lumea și a încuiat ușile. Apoi, cei doi au plâns împreună.[39] Trecuseră aproape treizeci de ani de când ea îl cunoscuse pe Potemkin, aceasta întâmplându-se chiar în ziua în care pusese mâna pe putere și devenise împărăteasa tuturor rușilor.

---

* „În ce a constat geniul Ecaterinei cea Mare?", a întrebat Stalin în cursul unei celebre discuții despre istorie cu cel care era mâna sa dreaptă, Andrei Jdanov, în vara lui 1934. Stalin a răspuns astfel la propria-i întrebare: „Măreția ei a constat în alegerea prințului Potemkin și a altor amanți și oficiali la fel de talentați pentru a guverna statul." Autorul a descoperit această anecdotă în timpul cercetărilor realizate pentru scrierea următoarei sale cărți *Stalin: the Court of the Red Tsar*. L-a intervievat pe Iuri Jdanov, fiul lui Andrei și mai târziu ginerele dictatorului, acum în vârstă de optzeci și ceva de ani, care fusese martor la această scenă în copilărie. (*N.a.*)

** În 1994, de pildă, un foarte respectabil profesor de istorie de la Cambridge University evaluează talentele politice și militare ale lui Potemkin făcând afirmația amuzantă, dar complet nejustificată, că „nu avea încredere de sine nicăieri altundeva decât în dormitor". (*N.a.*)

Partea întâi
Potemkin și Ecaterina
1739–1762

1

Băiatul din provincie

Aș prefera să aud că ai fost ucis
decât că te-ai acoperit de rușine.

(Cuvintele unui nobil din Smolensk spuse fiului său la înrolare)

L.N. Engelhardt, *Memorii*

„Când o să cresc mare", se spune că se lăuda micul Potemkin, „o să mă fac om de stat sau arhiepiscop." Colegii lui de clasă probabil că îi luau în râs visurile, căci băiatul se născuse într-o familie provincială respectabilă, dar fără nume sau avere. Nașul său, care îi era mai apropiat, obișnuia să bombăne că băiatul „fie va avea parte de mari onoruri... fie își va pierde capul".[1] Singura cale prin care te puteai ridica rapid la o asemenea poziție înaltă în Rusia acelor vremuri era prin favoarea monarhului — iar la vârsta de douăzeci și doi de ani, acest provincial anonim reușise să cunoască două împărătese, ambele aflate la domnie.

Grigori Aleksandrovici Potemkin s-a născut pe 30 septembrie 1739* în sătucul Cijovo, nu departe de vechiul oraș-fortăreață Smolensk. Familia Potemkin, care deținea o moșie modestă cu 430 de șerbi bărbați, nu era nici pe departe înstărită, dar nici săracă nu era. Însă statutul său oarecum inferior, dat de lipsa de avere, era compensat de un comportament

---

* Data nașterii este, la fel ca tot ce este legat de el, învăluită în mister, neștiindu-se exact nici la ce vârstă s-a mutat la Moscova și s-a înrolat în regimentul de gardă. După nepotul său, Samoilov, s-ar fi născut în 1742. Datele se bat cap în cap cu registrele militare, însă acest fapt nu a dat naștere la o dezbatere de mare interes. Această dată este cea mai probabilă. (*N.a.*)

considerat ciudat chiar și după standardele zonelor mărginașe ale Imperiului Rus. Alcătuiau cu toții un clan numeros, de origine poloneză și, ca toți nobilii, își inventaseră o genealogie dubioasă. Cu cât mai modest era rangul, cu atât mai grandioasă devenea genealogia, astfel că Potemkinii pretindeau că sunt descendenții lui Telesin, prințul unui trib italian care amenințase Roma în jurul anului 100 î.Hr., și ai lui Istok, un prinț dalmat din secolul al XI-lea d.Hr. După secole de obscuritate inexplicabilă, acești italieni-dalmați de viță regală reapăreau în gubernia Smolensk purtând un nume care, în mod evident, nu era de origine latină: Potemkin sau, în varianta poloneză, Potempski.

Familia a navigat cu pricepere pe apele tulburi dintre țarii moscoviți și regii polonezi, primind din ambele părți moșii în gubernia Smolensk. Patriarhul familiei era Hans-Tarasîi (o presupusă versiune a numelui Telesin) Potemkin, care a avut doi fii, Ivan și Ilarion, de la care au pornit cele două ramuri ale familiei.[2] Grigori era descendentul fratelui mai mic, Ilarion. Ambele familii se puteau lăuda cu ofițeri de rang mediu și curteni. Începând cu străbunicul lui Potemkin, familia rămăsese de partea Moscovei, care recupera treptat pământurile Kievului de la federația polono-lituaniană.

Potemkinii au devenit stâlpii nobilimii din Smolensk, fiind cu toții înrudiți între ei, prin căsătoria verilor, și având o identitate poloneză unică. În vreme ce nobilimea rusească se numea *dvorianstvo*, nobilii din Smolensk își ziceau încă *szlachta,* ca frații lor polonezi. Smolenskul de astăzi este situat în cuprinsul Rusiei, dar pe vremea nașterii lui Potemkin se afla încă la graniță. În 1739, Imperiul Rus se întindea deja de la Smolensk către est, trecând prin Siberia, către granița cu China, iar în nord de la Marea Baltică până în sud la poalele Caucazului — dar încă nu pusese mâna pe prada supremă, Marea Neagră. Smolenskul fusese cucerit de tatăl lui Petru cel Mare, țarul Aleksei, abia în 1654, iar înainte aparținuse Poloniei. Nobilimea locală era încă de cultură poloneză, așa că țarul Aleksei le-a confirmat privilegiile, i-a permis Regimentului din Smolensk să își aleagă ofițerii (dar aceștia nu aveau voie să păstreze legăturile cu Polonia) și a decretat că următoarea generație de bărbați trebuie să se însoare cu rusoaice, și nu cu poloneze. Poate că tatăl lui Potemkin purta pantalonii largi și tunica lungă a șleahticilor și vorbea poloneza în casă, dar în public probabil că afișa uniforma în stil german a ofițerilor ruși. Deci Potemkin a crescut într-un mediu semipolonez și a moștenit legături mai apropiate cu Polonia decât majoritatea nobililor ruși. Această legătură a devenit importantă mai târziu: el a obținut naturalizare poloneză,

s-a jucat cu ideea de a prelua tronul Poloniei și uneori părea să creadă că este polonez.[3]

Singurul strămoș celebru al lui Potemkin (deși descendent al lui Ivan) a fost Piotr Ivanovici Potemkin, talentat comandant militar și, mai târziu, ambasadorul țarului Aleksei și al succesorului acestuia, țarul Fiodor, tatăl și, respectiv, fratele lui Petru cel Mare. Acest Potemkin poate fi descris cel mai bine ca întruchiparea unui incident diplomatic transeuropean.

În 1667, acest guvernator local și *ocolnici* (un rang înalt de la Curte) a fost numit primul ambasador al Rusiei în Spania și Franța și, mai apoi, în 1680, trimis special în mai multe capitale europene. Ambasadorul Potemkin a făcut toate eforturile ca să apere prestigiul stăpânului său într-o lume care încă îl mai considera pe țarul de la Moscova un barbar. Rușii, la rândul lor, erau xenofobi și îi disprețuiau pe occidentalii neortodocși, care în ochii lor nu erau mai buni decât turcii. La vremea când toți monarhii erau foarte preocupați de titluri și etichetă, rușii duceau lucrurile încă și mai departe.

La Madrid, ambasadorul — purtând barbă, înveșmântat în caftan — a cerut ca regele Spaniei să își descopere capul de fiecare dată când este pronunțat numele țarului. Când regele și-a acoperit capul, Piotr Potemkin i-a cerut explicații. S-a luat la harță cu spaniolii care puneau sub semnul întrebării titlurile țarului și se supăra foc când titlurile erau enumerate în ordine greșită. Când a revenit la Paris, a avut din nou o dispută legată de titluri și aproape că s-a luat la bătaie cu vameșii, a refuzat să plătească vamă pe icoanele incrustate cu pietre scumpe și pe caftanele moscovite presărate cu diamante, a bodogănit că i se cer prea mulți bani și i-a numit „păgâni murdari" și „câini blestemați". Ludovic al XIV-lea a dorit să se concilieze cu această putere europeană nou-născută și și-a cerut personal scuze pentru neînțelegeri.

La a doua misiune pariziană, ambasadorul a fost la fel de agresiv; apoi a plecat la Londra, unde a fost primit de Carol al II-lea. Se pare că a fost singura audiență din întreaga sa carieră diplomatică ce nu s-a încheiat ridicol. Când a vizitat Copenhaga și l-a găsit pe regele danez bolnav, căzut la pat, Piotr Potemkin a cerut să îi fie așezată o canapea alături; ambasadorul țarului s-a întins pe ea, ca să negocieze dintr-o poziție de egalitate incontestabilă cu regele. La întoarcere, cum țarul Fiodor murise, Potemkin a fost mustrat sever de regenta Sofia pentru bufoneriile pe care le făcuse din exces de zel.* Se pare că ambele ramuri ale familiei aveau o predilecție pentru a căuta gâlceavă.[4]

---

* Când Grigori Potemkin, care avea să șocheze și mai tare sensibilitatea occidentalilor, a ajuns la mărire la Sankt-Petersburg, s-a simțit nevoia să i se găsească un strămoș celebru. S-a descoperit un portret

Tatăl lui Grigori Potemkin, Aleksandr Vasilievici Potemkin, era unul dintre acei militari excentrici și necioplițiți care trebuie să fi făcut ca viața în garnizoana de provincie din secolul al XVIII-lea să fie și chinuitoare, și colorată. Acest prototip rus timpuriu al colonelului Blimp era aproape nebun, permanent indignat și impulsiv până la a fi nesăbuit. Tânărul Aleksandr a servit în armata lui Petru cel Mare în timpul Marelui Război al Nordului și a luptat în bătălia decisivă de la Poltava din 1709, când Petru l-a înfrânt pe invadatorul suedez, Carol al XII-lea, apărându-și astfel noul oraș Sankt-Petersburg și accesul Rusiei la Marea Baltică. Apoi a luptat la asediul Rigăi, a contribuit la capturarea a patru fregate suedeze, a fost decorat și mai apoi rănit.

După război, veteranul a fost silit să devină birocrat militar, organizând recensăminte plictisitoare în provinciile îndepărtate ale Kazanului și Astrahanului și comandând garnizoane mărunte. Nu cunoaștem prea multe detalii despre caracterul sau cariera sa, dar știm că, atunci când a cerut pensionarea din pricina rănilor grave și a fost chemat în fața unei comisii a Colegiului de Război, unde după regulă i s-a cerut să se dezbrace de uniformă și să arate cicatricile, și-a dat seama că unul dintre membrii comisiei servise sub comanda sa ca subofițer. S-a îmbrăcat de îndată și l-a arătat cu degetul: „Ce? EL să mă examineze PE MINE? NU voi tolera așa ceva. Mai bine să rămân în armată, oricât de tare m-ar durea rănile!“ Și a ieșit valvârtej, după care a mai rămas în armată doi ani plicticoși. În final a ieșit la pensie ca locotenent-colonel, pe caz de boală, în 1739, anul în care s-a născut fiul său.[5]

Bătrânul Aleksandr Potemkin avea deja reputație de tiran în familie. Prima sa nevastă mai trăia când veteranul a zărit-o pe Daria Skuratova, probabil pe moșia Balșoia Skuratova de lângă Cijovo. Născută Daria Vasilievna Kondîreva, era deja, la douăzeci de ani, văduva lui Skuratov, proprietarul decedat al moșiei. Colonelul Potemkin s-a însurat imediat cu ea. Niciunul dintre acești bărbați vârstnici nu era un soț pe gustul unei femei tinere, dar Skuratovii probabil că s-au bucurat să scape de ea.

Tânăra nevastă a colonelului a trăit o surpriză foarte nefericită. Când era însărcinată cu primul copil, o fată care avea să se numească Marta Elena, a descoperit că Potemkin încă era căsătorit cu prima lui soție, care trăia în sat. Se poate presupune că întreg satul cunoștea foarte bine secretul colonelului, iar Daria trebuie să se fi simțit ținta batjocurii propriilor ei șerbi.

---

al ambasadorului dezagreabil, xenofob și tipicar de pe vremea Regelui-Soare și Monarhului vesel, poate un dar din partea Ambasadei Angliei, care a fost atârnat în Ermitajul Ecaterinei cea Mare. (*N.a.*)

Bigamia nu încălca mai puțin edictele bisericești și de stat decât în prezent, dar Cijovo era un loc atât de îndepărtat, registrele atât de haotice, iar puterea bărbaților asupra femeilor absolută, încât nu erau rare cazurile de bigamie ale moșierilor provinciali. Cam în același timp, generalul Abraham Hannibal, bunicul abisinian al lui Pușkin, se recăsătorea, torturându-și în același timp prima soție într-o pivniță până când aceasta a fost de acord să intre la mănăstire; iar unul dintre fiii săi a repetat această performanță.[6] Tortura nu era de obicei necesară pentru a le convinge pe nevestele rușilor să intre la mănăstire, eliberându-și astfel bărbații, care se puteau recăsători. Daria a vizitat-o pe prima soție a colonelului și a rugat-o cu lacrimi în ochi să devină călugăriță, ca să poată legitima propria-i căsătorie, altfel bigamă.

Știm destul de multe lucruri despre această căsătorie ca să putem spune că era profund nefericită: Aleksandr Potemkin își ținea soția aproape mereu însărcinată. Aceasta a născut cinci fete și un băiat — Grigori a fost al treilea copil. Însă irascibilul stăpân avea și mania de a fi gelos. Cum gelozia încurajează de obicei lucrul cel mai de temut, tânăra nevastă nu ducea lipsă de admiratori. Aflăm dintr-o sursă că, înainte de nașterea lui Grigori, colonelul Potemkin nutrea bănuieli legate de vărul său Grigori Matveevici Kizlovski venit în vizită, care avea să fie nașul lui Grigori, om de lume, funcționar de rang înalt de la Moscova. E de înțeles că băiatul a primit numele nașului, dar să fi fost acesta tatăl său natural? Efectiv, nu se știe: Potemkin a moștenit firea maniacală și morocănoasă a tatălui. De asemenea, l-a iubit pe Kizlovski ca pe un tată, după moartea colonelului. Trebuie să ne confruntăm cu faptul prozaic că, până și în imoralul secol al XVIII-lea, se mai întâmpla totuși ca unii copii să fie concepuți de tatăl lor din acte.

Știm mult mai multe despre mama lui Potemkin decât despre tatăl lui, pentru că ea a trăit cât să-l vadă pe Grigori ajuns primul om din imperiu. Daria era frumoasă, capabilă și inteligentă. Un portret târziu ne arată o bătrână cu bonetă, cu un chip aspru, obosit, dar șiret, un nas proeminent și borcănat și o bărbie ascuțită. Avea trăsături mai grosolane decât fiul ei, deși se spunea că el semăna cu ea. Când descoperise că era din nou gravidă, în 1739, pentru a treia oară, semnele erau bune. Localnicii din Cijovo încă mai povestesc cum ea a visat că vede soarele desprinzându-se de pe cer și căzându-i pe pântec — după care s-a trezit. Ghicitoarea satului, Agrafina, a interpretat visul ca prevestind nașterea unui băiat. Dar colonelul tot a găsit o cale să îi umbrească fericirea.[7] Când i-a venit sorocul, Daria stătea să nască în *bania* (sau baia) din sat, ajutată probabil de slujnicele sale. Soțul, după cum mai povestesc încă localnicii, a rămas treaz toată noaptea, îmbătându-se cu vin

tare de coacăze făcut în casă. Au vegheat cu el și șerbii — voiau cu toții un moștenitor, după cele două fiice. Când s-a născut Grigori, s-au tras clopotele de la biserică. Șerbii au dănțuit și au băut până în zori.[8] Se născuse în locul potrivit, deoarece *bania* din Palatul de Iarnă urma să fie locul frecvent al întâlnirilor amoroase cu Ecaterina cea Mare.

Copiii Dariei s-au născut într-o casă aflată sub blestemul paranoiei tatălui. Căsătoria ei trebuie să-și fi pierdut orice farmec când femeia a descoperit bigamia soțului. Acuzațiile lui de infidelitate probabil că au înrăutățit și mai mult lucrurile: era atât de gelos, încât la nunta fetelor le-a interzis ginerilor să-i sărute mâna Dariei, ca nu cumva atingerea buzelor bărbătești pe pielea moale să ducă, inexorabil, la păcat. La nașterea moștenitorului, printre alții care au venit să îl felicite, colonelul a primit vizita vărului său Serghei Potemkin, care l-a informat că Grigori nu era fiul lui. Motivele lui Serghei nu erau nici pe departe filantropice: ar fi vrut ca familia lui să moștenească moșiile. Bătrânul soldat a fost cuprins de o furie oarbă și a cerut anularea căsătoriei și declararea lui Grigori bastard. Daria, văzând deja cum se închid în urma ei porțile mănăstirii, l-a chemat pe Kizlovski, nașul înțelept, cu experiență ca om de lume, care a venit grăbit de la Moscova și l-a convins pe soțul pe jumătate senil să renunțe la petiția de divorț. Astfel, mama și tatăl lui Grigori n-au avut încotro și au rămas împreună.[9]

În primii șase ani ai vieții sale, lumea lui Grigori Potemkin urma să fie satul tatălui. Cijovo se afla pe malul râului Civo, un curs de apă cu o albie mică, abruptă și noroioasă, săpată în câmpia vastă. Era la mai multe ore de mers de Smolensk, iar de-aici Moscova era la alte 350 de verste depărtare. Sankt-Petersburg era la 837 de verste distanță. Vara era o căldură de te coceai, dar iernile de câmpie erau aspre, cu vânturi mușcătoare. Peisajul era frumos, luxuriant și verde. Era și mai este încă o câmpie sălbatică, un peisaj atractiv și odihnitor pentru un copil.

Din multe puncte de vedere, satul era un microcosmos al societății rusești: statul rus se caracteriza prin două idei esențiale la vremea respectivă. Prima era instinctul perpetuu, elementar al imperiului de a-și extinde granițele în orice direcție posibilă: Cijovo se afla pe granița vestică, instabilă. A doua era separarea nobililor și șerbilor. Satul natal al lui Potemkin era divizat în aceste două jumătăți, vizibile poate chiar și astăzi, deși satul în sine abia dacă mai există în zilele noastre.

Ridicată pe un mic deal deasupra pârâului, prima casă a lui Potemkin era un conac modest de lemn, fără etaj, cu o fațadă frumoasă. Nici nu ar fi

putut să fie mai diferită decât conacele magnaților înstăriți, aflați mai sus pe scara socială. De exemplu, peste câteva decenii, moșia contelui Kiril Razumovski, mai spre sud, în Ucraina, „se asemăna mai mult cu un orășel, decât cu o casă de țară… cu 40 sau 50 de acareturi… cu pază, un cârd de servitori și o bandă de muzicanți"[10]. La Cijovo, singurul acaret din preajma conacului era probabil baia unde se născuse Grigori, pesemne situată mai sus de pârâu și de fântână. *Bania* era parte integrantă a vieții rusești. Țăranii de ambele sexe se îmbăiau împreună*, ceea ce l-a șocat enorm pe un învățător francez sosit în vizită, deoarece „persoane de toate vârstele și de ambele sexe o folosesc împreună, iar obișnuința de a vedea totul dezvăluit de la o vârstă fragedă amorțește simțurile".[11] Pentru ruși, *bania* era o extensie confortabilă, cu rol social și relaxant a casei.

În afara problemelor căsniciei părinților săi, în rest probabil că era un mediu fericit, deși nesofisticat, pentru un copil. Ne-a rămas o istorisire despre un copil din mica nobilime care a crescut în gubernia Smolensk: deși născut cu treizeci de ani mai târziu, Lev Nikolaevici Engelhardt, rudă cu Potemkin, a povestit cum se desfășura viața într-un sat din apropiere, probabil într-un fel foarte similar. I se permitea să alerge pe afară desculț și în cămașă: „Din punct de vedere fizic, educația mea se asemuia cu sistemul recomandat de Rousseau — nobilul sălbatic. Dar acum știu că bunica nu numai că nu auzise de lucrarea respectivă, dar nici nu prea cunoștea regulile de gramatică rusă."[12] Un alt autor de memorii, de asemenea înrudit cu Potemkin, își amintește: „Cel mai înstărit moșier din zonă nu avea mai mult de o mie de suflete" și „avea… un rând de linguri de argint pe care le așeza în fața oaspeților de vază, iar ceilalți se descurcau cu linguri de cositor."[13]

Grigori, sau Grișa, cum i se zicea, era viitorul proprietar al satului și, în afară de taică-său, singurul bărbat într-o familie de femei — cinci surori și mama lui. Trebuie să fi fost în centrul atenției, iar atmosfera din familie probabil că i-a determinat caracterul, pentru că urma să atragă toate privirile, tot restul vieții. De-a lungul carierei sale, s-a descris pe sine ca fiind „copilul răsfățat al sorții". Simțea nevoia să iasă în evidență și să domine. Copilăria petrecută într-o casă plină de femei l-a făcut să fie complet relaxat în tovărășia femeilor. La maturitate, cele mai apropiate prietene ale sale au fost femei — iar cariera sa a atârnat de cum s-a comportat mai ales cu una dintre ele. Această gospodărie primitivă, însuflețită de prezența feminină, nu putea

---

* Obiceiul s-a păstrat până în 1917. Când dușmanii lui Rasputin i s-au plâns lui Nikolai al II-lea că acesta face baie cu credincioasele sale, ultimul țar a replicat că așa obișnuiesc oamenii de rând. (*N.a.*)

avea viață lungă. Majoritatea surorilor sale s-au măritat curând, după cuviință, cu veri din moșierimea din Smolensk (cu excepția Nadejdei, care a murit la optsprezece ani). Importante au fost mai ales căsătoriile Elenei Marfa cu Vasili Engelhardt și a Mariei cu Nikolai Samoilov, din care au rezultat fii și fiice care urmau să joace un rol important în viața lui Potemkin, unchiul lor.[14]

Serviciul în slujba statului era singura profesiune a unui nobil rus. Născut în gospodăria militară a unui ofițer care luptase sub Petru la Poltava, Grișa probabil că a fost educat să considere că datoria și calea sa spre succes nu se pot găsi în alt loc decât în slujba imperiului. Imaginația băiatului trebuie să fi fost alimentată de faptele de vitejie ale tatălui său. Onoarea uniformei era supremă în Rusia, mai ales pentru moșierimea provincială. În 1721, Petru cel Mare a emis o Tabelă a Rangurilor pentru a stabili ierarhiile în armată și serviciile civile și de curte. Oricine atingea al paisprezecelea grad militar sau al optulea rang civil era automat ridicat la statutul de nobilime ereditară — *dvorianstvo* —, dar Petru a impus și serviciul obligatoriu pe viață tuturor nobililor. La vremea nașterii lui Potemkin, nobilimea reușise să scape în mare măsură de această obligație umilitoare, dar serviciul rămânea calea spre succes. Potemkin a manifestat interes pentru biserică. Era descendentul unui arhimandrit din secolul al XVII-lea, iar tatăl lui l-a trimis la un seminar din Smolensk. Dar a fost dintotdeauna destinat armatei.[15]

Chiar mai jos de casă, lângă pârâu, era fântâna, care încă mai poartă numele Ecaterinei. Legenda spune că Potemkin a adus-o la un moment dat pe Ecaterina să-i arate locul său de baștină. Se prea poate ca în copilărie să fi scos apă de-acolo, deoarece traiul moșierimii fără avere era ceva mai bun decât al șerbilor mai înstăriți, dar nu cu mult. Potemkin o fi fost alăptat de o doică din sat, dar, literalmente sau nu, acest „nobil sălbatic" a crescut cu laptele satului rusesc. Probabil că a fost îngrijit la fel de mult de țărănci, cât și de mama și surorile lui; muzica pe care o asculta erau doinele de jale ale șerbilor, cântate seara și de sărbători. Dănțuia jocurile țărănești vesele și grațioase, și nu cotilioanele care erau la modă la balurile moșierilor din zonă. O cunoștea pe ghicitoarea satului la fel de bine ca pe preot. Se simțea ca acasă nu numai la conac, ci și lângă vatra caldă și frumos mirositoare a caselor țărănești — cu aburul de cașă de hrișcă, de șci, fiertura picantă de varză, și de cvas, berea gălbuie și acrișoară pe care o beau pe lângă votcă și vinul de coacăze. Tradiția ne spune că trăia o viață simplă. Se juca cu copiii preotului, ducea caii la păscut alături de aceștia și strângea fânul cu șerbii.[16]

Mica biserică ortodoxă din Cijovo, cu hramul Maicii Domnului, se găsea în jumătatea satului ce aparținea șerbilor (ruinele ei încă se mai pot vedea în acel loc): Potemkin își petrecuse mult timp acolo. Șerbii erau pioși: fiecare, „în afară de icoana sfințită de la botez pe care o are atârnată la gât, mai are și chipul sfântului al cărui nume îl poartă, gravat în cupru. Soldații și țăranii îl scot adesea din buzunar, scuipă pe el și îl freacă… apoi îl așază în fața lor și, dintr-odată, se prosternează…“[17] Când un țăran intra într-o casă, obișnuia să întrebe unde este Dumnezeu și să își facă cruce în fața icoanei.

Potemkin a crescut într-un amestec de pioșenie și superstiție: a fost botezat la biserica din sat. Mulți moșieri își permiteau un preceptor străin pentru copiii lor, preferabil francez sau german — sau, uneori, un prizonier de război suedez, vârstnic, capturat în Marele Război al Nordului, ca moșierii săraci din nuvela lui Pușkin, *Fata căpitanului*. Dar Potemkinii nici măcar asta nu aveau. Se spune că Grigori a învățat alfabetul și rugăciunile de la preotul satului Semen Karțev și de la țârcovnicul Timofei Krasnopevzev, drept care a rămas fascinat de religie o viață întreagă. Grișa a învățat să cânte și să iubească muzica, o altă trăsătură a vieții sale de adult: prințul Potemkin avea mereu prin preajmă propriii muzicieni și un teanc de noi partituri. Circula legenda că, zeci de ani mai târziu, unul dintre acești înțelepți ai satului a vizitat Sankt-Petersburgul și, aflând că elevul său era acum cel mai însemnat om de la Curte, s-a prezentat în fața prințului care l-a primit călduros și i-a găsit slujbă ca îngrijitor al statuii lui Petru cel Mare, Călărețul de Bronz, a sculptorului Falconet.[18]

Cei 430 de șerbi cu familiile lor locuiau în jurul bisericii în partea cealaltă a satului. Șerbii, sau „sufletele“ cum erau numiți, se evaluau după numărul bărbaților. Averea unui moșier nu se măsura în bani sau în acri, ci în suflete. Dintr-o populație de nouăsprezece milioane, erau aproximativ 50 000 de bărbați nobili și 7,8 milioane de șerbi. Dintre aceștia, jumătate erau țărani legați de moșie, care aparțineau nobililor sau familiei imperiale, în vreme ce cealaltă jumătate aparțineau statului. Numai nobilii aveau voie să dețină șerbi, însă doar unu la sută din nobili deținea mai mult de o mie de suflete. Gospodăriile marilor nobili, care dețineau sute de mii de șerbi, aveau să ajungă la un apogeu al luxului și pitorescului în timpul domniei Ecaterinei, când acestea aveau orchestre întregi formate din șerbi și șerbi pictori de icoane și de portrete de o măiestrie remarcabilă: contele Șeremetev, cel mai bogat proprietar din Rusia, avea un teatru cu actori șerbi, cu un repertoriu de patruzeci de opere. Baletul prințului Iusupov avea să se laude cu sute de

balerine, tot din rândul șerbilor. Contele Skavronski (rudă cu Ecaterina I, care s-a însurat cu una dintre nepoatele lui Potemkin) era atât de obsedat de muzică, încât le-a interzis șerbilor să vorbească: trebuia să se exprime în recitativ.[19] Aceste cazuri sunt rare: 82% dintre nobili erau săraci lipiți pământului și nu aveau nici măcar o sută de suflete. Potemkinii erau între cele două extreme — făceau parte dintre cei 15% care dețineau între 101 și 500 de suflete.[20]

Șerbii din Cijovo erau proprietatea absolută a colonelului Potemkin. Scriitorii francezi contemporani îi descriau prin cuvântul *esclaves* — sclavi. Aveau multe în comun cu sclavii negri ai Lumii Noi, atâta că erau de aceeași rasă cu stăpânii lor. Situația era ironică, întrucât deși șerbii din Rusia de pe vremea când s-a născut Potemkin erau un avut la baza piramidei societății, ei erau în același timp resursa de bază a puterii statului și nobililor. Formau infanteria rusească atunci când statul recruta armată (*levée*). Moșierii îi trimiteau pe nefericiții aleși ca să servească pe viață. Șerbii plăteau taxele cu care își finanțau țarii armatele. Însă erau și nucleul avuției unui nobil. Țarul și nobilimea se întreceau care să-i controleze și să stoarcă mai mult de pe urma lor.

Sufletele se moșteneau de obicei, dar puteau fi și dăruite favoriților de către împărații recunoscători, sau cumpărate în urma publicității din ziar, ca mașinile de mâna a doua astăzi. De exemplu, în 1760, prințul Mihail Șcerbatov, care avea să critice mai târziu imoralitatea lui Potemkin, a vândut trei fete altui nobil, pe trei ruble. Însă stăpânii se mândreau adesea cu grija lor paternă față de șerbi. „Tocmai pentru că sunt proprietatea stăpânului, acesta îi privește cu afecțiune."[21] În gospodăria contelui Kiril Razumovski erau peste 300 de servitori, cu toții șerbi, firește (în afară de bucătarul francez și probabil un preceptor francez sau german pe lângă fiii săi), inclusiv un maestru de ceremonii, un *valet de chambre* șef, doi pitici, patru frizeri, doi cafegii și așa mai departe. „Unchiule, mi se pare că ai mulți servitori de care ai putea să te lipsești foarte bine", i-a spus odată nepoata.

„Așa și este", i-a replicat Razumovski, „dar n-ar putea ei să se lipsească de mine."[22]

Uneori, șerbii își iubeau stăpânii: marele șambelan, contele Șuvalov, care fusese silit să vândă o moșie la 300 de verste de Petersburg, s-a trezit într-o dimineață că aude mare zarvă. În curtea casei sale se adunaseră o mulțime de șerbi de-ai săi, care veniseră tocmai de la țară. „Am fost foarte mulțumiți sub stăpânirea dumitale și nu vrem să pierdem așa un stăpân bun", i-au declarat ei. „Așa că am strâns cu toții bani și am venit să îți oferim suma care îți trebuie să răscumperi moșia." Contele i-a îmbrățișat pe șerbi ca pe copiii lui.[23]

Când se apropia stăpânul, notează un englez, șerbii se ploconeau până la pământ; iar când împărăteasa a vizitat locuri îndepărtate, un diplomat francez a observat că îngenuncheau în fața ei.[24] Șerbii erau forța de muncă a moșierului, contul din bancă, uneori haremul și întru totul răspunderea sa. Însă moșierul trăia mereu cu teama că se vor răscula și vor da buzna în conac să-l ucidă. Răscoalele țărănești erau la ordinea zilei.

Majoritatea moșierilor se purtau relativ omenește cu șerbii lor, dar numai o mică minoritate înțelegea că șerbia nu era starea naturală a țăranului. Dacă șerbii fugeau, stăpânii îi puteau recupera cu forța. Vânătorii de fugari câștigau recompense pentru asemenea misiuni nemiloase. Până și cei mai raționali moșieri își pedepseau în mod regulat șerbii, adesea cu biciul gros de piele numit *cnut*, dar cu siguranță nu aveau voie să îi execute. „Pedepsele trebuie administrate cu vergeaua țăranilor, servitorilor și altora, în conformitate cu greșeala", scria prințul Șcerbatov în instrucțiunile lăsate arendașilor în 1758. „Aveți grijă să nu ucideți și să nu schilodiți. Așadar, nu loviți capul sau picioarele, sau brațele cu bâta. Dar când greșeala îndreptățește folosirea bâtei, atunci porunciți vinovatului să se aplece și loviți-l pe spate sau, și mai bine, biciuiți-l cu vergeaua pe spate și mai jos, căci pedeapsa va fi mai dureroasă, dar țăranul nu va fi schilodit."

Sistemul permitea multe abuzuri. Ecaterina, în *Memoriile* sale, își amintește că majoritatea caselor moscovite aveau „zgarde de fier, lanțuri și alte unelte de tortură pentru cei care săvârșesc cea mai mică nelegiuire". În odaia de culcare a unei aristocrate, de pildă, se afla „un fel de cușcă întunecată unde ținea sclava care îi aranja părul; motivul principal… era dorința baborniței de a ascunde lumii că poartă perucă…"[25]

Puterea absolută a moșierului asupra șerbilor ascundea uneori torturi demne de Barbă-Albastră: cea mai cumplită a fost comisă de o proprietăreasă — deși poate tocmai de aceea s-au plâns de ea, că era femeie. Cu siguranță că autoritățile închideau ochii de multă vreme, deși nici măcar nu era în vreo gubernie îndepărtată, ci exact la Moscova. Daria Nikolaevna Saltîkova, în vârstă de douăzeci și cinci de ani și cunoscută drept „mâncătoarea de oameni" — *liudoed* —, era un monstru care resimțea o plăcere sadică să tortureze sute de șerbi, bătându-i cu măciuca și sucitorul. A omorât 138 de femei, lovindu-le se pare peste organele genitale. Când a fost în final arestată la începutul domniei Ecaterinei, împărăteasa, care se bizuia pe sprijinul nobililor, a trebuit să aibă grijă cum o pedepsește pe mâncătoarea de oameni. Nu putea fi executată, deoarece împărăteasa Elisabeta desființase pedeapsa cu moartea în 1754 (cu excepția cazurilor de trădare), așa că Saltîkova a fost

înlănțuită de eșafod la Moscova timp de o oră, cu o placă atârnată de gât, pe care scria „schingiuitoare și ucigașă". Întregul oraș s-a perindat prin fața ei: ucigașii în serie erau o raritate la vremea respectivă. Mâncătoarea de oameni a fost apoi întemnițată pe viață într-o mănăstire-închisoare subterană. Cruzimea ei era însă excepția, și nu regula.[26]

Aceasta era lumea lui Grișa Potemkin și esența vieții provinciale rusești. El nu și-a pierdut niciodată deprinderile de la Cijovo. Ni-l putem imagina alergând prin fân cu copiii de șerbi, ronțăind un nap sau o ridiche — cum avea să facă și mai târziu în apartamentele împărătesei. Nu e de mirare că la rafinata Curte voltairiană din Sankt-Petersburg a fost mereu privit ca o chintesență a pământului rusesc.

În 1746, viața idilică a luat sfârșit odată cu moartea tatălui său în vârstă de șaptezeci și patru de ani. Grișa Potemkin, la cei șase ani ai săi, a moștenit satul cu șerbii, dar era o moștenire sărăcăcioasă. Mama sa, rămasă văduvă a doua oară la patruzeci și doi de ani, cu șase copii de crescut, nu a reușit să se descurce la Cijovo. Adultul Grigori avea să se poarte cu extravaganța nesăbuită a celor care își amintesc de vremurile strâmtorate — dar niciodată nu a fost de o sărăcie lucie. Mai târziu i-a dăruit satul surorii sale, Elena, și soțului acesteia, Vasili Engelhardt. Cei doi au construit un conac în locul casei de lemn și o biserică frumoasă în partea de sat a șerbilor, în onoarea Serenisimului, celebrul fiu al familiei.[27]

Daria Potemkina era ambițioasă. Grigori nu putea să își croiască o carieră în acel sătuc uitat de lume, ascuns ca un ac în carul cu fân al Rusiei. Nu avea pe nimeni în noua capitală, Sankt-Petersburg, dar avea relații în cea veche. Curând, familia a pornit la drum spre Moscova.*

Primul lucru pe care l-a zărit Grișa Potemkin în vechea capitală trebuie să fi fost turlele bisericilor. Situată în inima Imperiului Rus, Moscova era polul opus al Sankt-Petersburgului, noua capitală a lui Petru cel Mare. Dacă Veneția Nordului era o fereastră deschisă către Europa, Moscova era un chepeng către catacombele tradițiilor xenofobe strămoșești ale Rusiei. Grandoarea sa solemnă și sumbră îi alarma pe occidentalii lipsiți de imaginație:

---

* Astăzi nu a mai rămas mare lucru din partea satului în care locuia familia Potemkin, în afară de Fântâna Ecaterinei și de coliba celor doi țărani octogenari care trăiesc din apicultură. În partea șerbilor nu au mai rămas decât ruinele bisericii. Pe timpul comuniștilor, spun sătenii, comisarii țineau vite în „biserica lui Potemkin", dar toate vitele s-au îmbolnăvit și au murit. Sătenii încă mai sapă după peștera lui Aladin, pe care o numesc „aurul lui Potemkin". Dar n-au găsit în cimitir decât niște oseminte de femei din secolul al XVIII-lea, probabil surorile lui Potemkin. (*N.a.*)

„Ceea ce este din cale-afară de împopoțonat și de urât la Moscova sunt turlele bisericilor", scria o englezoaică sosind aici, „pătrate, din cărămizi colorate și cu vârful aurit… au o înfățișare gotică." Într-adevăr, deși construită în jurul fortăreței medievale amenințătoare, Kremlinul, și al turnurilor ca niște cepe ale Bisericii Sfântul Vasile, curțile și ulițele ei întortocheate, strâmte și întunecate erau la fel de obscure ca superstițiile vechii ortodoxii. Occidentalilor nici nu li se părea că ar aduce cu un oraș european. „N-aș spune că Moscova seamănă cu altceva decât cu un sat imens sau cu alăturarea mai multor sate." Un alt vizitator, privind căsoaiele nobilimii care se învecinau cu cocioabele acoperite cu stuf, mărturisea că orașul era „o amestecătură".[28]

Nașul lui Potemkin (care era poate și tatăl său natural), Kizlovski, fostul președinte al Kamer-Kollegiia (ministerele înființate de Petru cel Mare se numeau *kollegiia*, colegii), oficialul moscovit al ministerului care răspundea de veniturile statului, a luat familia sub protecția sa și a instalat-o pe Daria, amanta sau doar protejata sa, într-o căsuță de pe strada Nikitskaia. Grișa Potemkin a fost înscris la școala gimnazială de pe lângă universitate împreună cu fiul lui Kizlovski, Serghei.

Potemkin a fost repede remarcat pentru inteligența sa; învăța cu ușurință limbi străine, atingând curând nivelul de excelență la greacă, latină, rusă, germană și franceză; vorbea și puțină polonă și s-a spus mai târziu că înțelegea și italiană și engleză. Prima sa fascinație a fost ortodoxia; copil fiind încă, discuta liturghia cu episcopul Mănăstirii Grecești, Dorofei. Preotul Bisericii Sf. Nicolae încuraja această cunoaștere a ceremonialurilor bisericești. Memoria remarcabilă a lui Grișa, recunoscută mai târziu, îi permitea să învețe pe dinafară porțiuni lungi din liturghie. Dacă e să ne luăm după cunoștințele și memoria de care avea să dea dovadă ca adult, poate că i se părea foarte ușor să învețe și foarte obositor să se concentreze. Se plictisea repede și nu se temea de nimeni: avea deja reputația că face epigrame și îi imită pe profesori. Însă a reușit cumva să câștige prietenia înaltului prelat Ambrozie Zertis-Kamenski, mai târziu arhiepiscop al Moscovei.[29]

Băiatul ajuta la altar, dar până și atunci era fie adâncit în teologie bizantină, fie stătea ca pe ace să facă vreo poznă. Odată, când s-a prezentat în fața nașului său în veșmintele unui preot georgian, Kizlovski i-a spus: „Într-o zi o să mă faci de rușine pentru că nu am putut să te educ ca pe un nobil." Potemkin știa deja că este diferit de ceilalți: urma să fie un mare om. Se spune că se tot lăuda cu viitoarele sale fapte mărețe: „Dacă o să fiu general, o să le poruncesc soldaților; dacă o să fiu episcop, preoților." Și îi promitea mamei sale că atunci când va ajunge bogat și celebru va dărâma căsuțele sărăcăcioase

în care trăia ea și va construi o catedrală.* Fericitele amintiri ale acestor vremuri aveau să-l însoțească toată viața.[30]

În 1750, băiatul în vârstă de unsprezece ani a plecat la Smolensk, însoțit probabil de nașul său, pentru a se înrola în armată. Prima dată când își punea uniforma și simțea greutatea sabiei, auzea scârțâitul cizmelor și se mândrea cu tunica țeapănă decorată cu însemnele militare, rămânea un moment de seamă din viața fiecărui copil-soldat din *dvoriantsvo*. Copiii nobililor se înrolau la vârste absurd de fragede, uneori chiar și la cinci ani, fără a fi trecuți în activitate, ca să scape de serviciul militar obligatoriu impus de Petru cel Mare. Când deveneau în sfârșit activi în ultimii ani ai adolescenței, aveau deja peste zece ani de serviciu și puteau fi promovați ca ofițeri. Părinții își înscriau fiii în cele mai bune regimente, ale gărzilor, la fel cum nobilii englezi își înscriau din timp fiii la Eton. La Smolensk, Grișa a dovedit în fața Oficiului Heraldic genealogia și serviciul militar al familiei sale, reafirmându-și descendența *soi-disant* romană și legătura de rudenie cu ambasadorul irascibil al țarului Aleksei. Oficiul provincial l-a înregistrat ca fiind în vârstă de șapte ani, dar, deoarece copiii se înrolau de obicei la unsprezece ani, se poate să nu fie vorba de altceva decât de o eroare birocratică. Cinci ani mai târziu, în februarie 1755, a revenit pentru a doua inspecție și a fost înscris în regimentul de gardă călare.[31] Adolescentul s-a întors la studiile sale.

Apoi s-a înscris la Universitatea din Moscova, unde a fost printre cei mai buni studenți la greacă și istorie ecleziastică.[32] Avea să își păstreze toată viața unii dintre prietenii întâlniți acolo. Studenții purtau uniformă — haină verde cu manșon roșu. Universitatea abia fusese înființată. Contemporanul lui Potemkin, Denis Fonvizin, în *Mărturisirea onestă a îndeletnicirilor și gândurilor mele*, povestește cum el și cu fratele lui au fost printre primii studenți. Ca și Potemkin, făceau parte dintre nobilii fără avere care nu își permiteau preceptori. Această tânără universitate era un haos. „Studiam fără nicio ordine…", își amintește el, din pricina „neglijenței profesorilor beți…"[33] Fonvizin pretinde că predarea limbilor străine era fie dezastruoasă, fie inexistentă. Foaia matricolă a lui Potemkin a fost distrusă în incendiul din 1812, dar el cu siguranță că a studiat mult, posibil datorită prietenilor săi din rândul clerului.

Lipsa de cumpătare a profesorilor nu a prea contat deoarece Potemkin, despre care mai târziu se spunea că nu citește nimic, era dependent de

---

* A făcut într-adevăr donații Bisericii Nikitskaia (Mica Nikitskaia), care a fost reconstruită de moștenitorii săi. Dar încă mai planifica marele proiect când a murit. Istoricii care cred că s-a căsătorit cu Ecaterina a II-a la Moscova susțin că ceremonia a avut loc în această biserică. (*N.a.*)

lectură. Când își vizita rudele de la țară, își petrecea tot timpul în bibliotecă și s-a întâmplat chiar să adoarmă sub masa de biliard, cu o carte în mână.[34] Altă dată, Potemkin i-a cerut unuia dintre prietenii săi, Ermil Kostrov, să îi împrumute zece cărți. Când i le-a restituit, lui Kostrov nu i-a veni să creadă că Potemkin citise atât de mult în atât de scurt timp. Potemkin i-a răspuns că le citise din scoarță-n scoarță: „Dacă nu mă crezi, cercetează-le!" i-a spus. Kostrov s-a convins.

Când un alt student pe nume Afonin i-a împrumutat lui Potemkin proaspăt publicata *Filosofie naturală* a lui Buffon, Potemkin i-a dat-o înapoi a doua zi și l-a uimit pe Afonin cu felul în care a reușit să își amintească și cel mai mic amănunt.[35]

Acum Potemkin i-a atras atenția unui alt protector puternic. În 1757, cunoștințele extraordinare de greacă și teologie i-au adus lui Grișa Medalia de Aur a universității, ceea ce l-a impresionat pe unul dintre magnații Curții Imperiale de la Petersburg. Ivan Ivanovici Șuvalov, eruditul și cultivatul fondator și director al Universității din Moscova, era tânăr, cu chipul rotund și trăsături blânde, ca de spiriduș — dar era și neașteptat de modest, dacă ne gândim la poziția sa. Șuvalov era amantul împărătesei Elisabeta, care era cu optsprezece ani mai în vârstă decât el, și unul dintre consilierii ei cei mai de încredere. În luna iunie a acelui an, Șuvalov a cerut universității să-i aleagă pe cei mai buni doisprezece studenți și să-i trimită la Sankt-Petersburg. Potemkin a fost trimis împreună cu unsprezece colegi în capitală, unde au fost primiți de însuși Șuvalov și duși la Palatul de Iarnă pentru a fi prezentați împărătesei tuturor rușilor. Aceasta a fost întâia vizită a lui Potemkin la Petersburg.

Până și Moscova trebuie să fi părut provincială față de Sankt-Petersburg. Pe malurile mlăștinoase și insulele de la gura de vărsare a fluviului Neva, Petru cel Mare își fondase „paradisul" în 1703 pe un teritoriu care încă mai aparținea Suediei. Când în cele din urmă l-a învins pe Carol al VII-lea la Poltava, prima sa reacție a fost că, în sfârșit, nimic nu mai amenința Sankt-Petersburgul. A devenit capitala oficială în 1712. Au murit mii de șerbi la lucrările de drenare și de fixare de piloni pe acest vast șantier de construcții pe care țarul poruncea să se lucreze în ritm forțat. Acum era deja un oraș splendid cu vreo sută de mii de locuitori, cu palate elegante pe malul fluviului: în nord se ridicau fortăreața Petru și Pavel și palatul de cărămidă roșie care aparținuse favoritului lui Petru, prințul Menșikov. Față în față cu aceste clădiri erau Palatul de Iarnă, Amiralitatea și mai multe case nobiliare. Bulevardele erau uluitor de largi, de parcă ar fi fost proiectate pentru uriași,

dar prea drepte, de o precizie nemțească, ceea ce era străin sufletului rusesc, care găsea mai familiare ulițele întortocheate ale Moscovei. Clădirile erau grandioase, dar pe jumătate neterminate, ca atâtea altele în Rusia.

„E un oraș superb, vesel, cu străzi extrem de late și de lungi", scria un vizitator englez. „Nu numai orașul, ci și traiul sunt la scară prea mare. Nobilii par să se întreacă în extravaganțe de tot soiul." Totul era marcat de contraste. În interiorul palatelor, „încăperile sunt decorate cu cele mai luxoase mobile din toate țările, dar ajungi într-un salon cu parchet incrustat din lemnul cel mai scump venind din casa scării împuțită și murdară"[36]. Nici palatele și balurile capitalei nu puteau ascunde complet natura care domnea în imperiu: „Pe de o parte, găsim moda elegantă, rochiile somptuoase, festinurile pompoase, petrecerile strălucite și teatrele de calibrul celor cu care se mândresc Parisul și Londra", remarca un diplomat francez, „pe de alta, vedem negustori în veșminte orientale, servitori și țărani în cojoace de oaie, bărboși, cu căciuli de blană, mănuși fără degete și securi atârnate de centurile de piele."[37]

Noul Palat de Iarnă al împărătesei nu era încă terminat; cu toate acestea era magnific — o încăpere era aurită, zugrăvită cu fresce, de tavan atârnau candelabre și gemea de curteni, în următoarea intrau vântul și ploaia, nu era practic deloc ferită de vremea rea și peste tot erau împrăștiate uneltele zidarilor. Șuvalov i-a condus pe cei doisprezece studenți premianți în încăperile de recepție unde Elisabeta îi primea pe trimișii străini. Aici, Potemkin și colegii săi i-au fost prezentați împărătesei.

Elisabeta, atunci în vârstă de aproape cincizeci de ani și în al șaptesprezecelea an de domnie, era o amazoană blondă și vânjoasă, cu ochi albaștri. „Era imposibil să nu fii izbit de frumusețea ei când dădeai ochii cu ea pentru prima dată", își amintește Ecaterina cea Mare. „Era o femeie bine făcută, care, deși trupeșă, nu părea deloc diformă."[38] Elisabeta, precum tiza ei din Anglia secolului al XVI-lea, fusese crescută în umbra glorioasă a unui tată regal dominator, după care își petrecuse tinerețea în zona instabilă dintre tron și temniță. Drept urmare, își ascuțise instinctele politice — dar aici lua sfârșit asemănarea cu Gloriana. Era impulsivă, generoasă și frivolă, dar și vicleană, răzbunătoare și nemiloasă — cu adevărat fiica lui Petru cel Mare. Această Curte elisabetană era dominată de exuberanța și vanitatea împărătesei, care avea o poftă nesățioasă pentru serbări fastuoase și haine scumpe. Niciodată nu purta aceleași veșminte de două ori. Se schimba de două ori pe zi și doamnele de la Curte o imitau. Când a murit, succesoarea ei a găsit în Palatul de Vară o garderobă de 15 000 de rochii. La Curte, piesele franțuzești încă erau o inovație rară și străină: distracția obișnuită era așa-numitul bal travesti dat

de împărătească, în care bărbaților li se poruncea să se îmbrace în straie femeiești, iar femeilor în straie bărbătești, ceea ce ducea la tot soiul de hârjoneli, căci bărbații purtau „crinoline largi cu balene", iar femeile arătau ca niște „băiețandri pirpirii" — mai ales cele bătrâne. Exista un motiv: „singura femeie care arăta cu adevărat bine îmbrăcată în bărbat era însăși împărăteasa. Fiind înaltă și bine făcută, i se potriveau straiele bărbătești. Avea picioare mai puternice decât orice bărbat pe care l-am văzut vreodată…"[39]

Până și așa-zisa distracție la această Curte elisabetană se întrepătrundea cu lupta pentru influență politică și frica de capriciile imperiale: când împărăteasa nu a reușit să își scoată pudra din păr și a trebuit să se radă în cap ca să o înlăture, le-a poruncit tuturor doamnelor de la Curte să se radă și ele. „Doamnele s-au supus în lacrimi." Unei frumuseți pe care era invidioasă i-a tăiat cu foarfeca panglicile; iar altora două, buclele. A emis efectiv un ordin ca nicio altă femeie să nu îi copieze *la coiffure du jour*. Când și-a pierdut frumusețea, alterna între pioșenia religioasă extremă și uzul excesiv de cosmetice.[40] Politica era un joc riscant, până și pentru aristocratele de la Curte. La începutul domniei sale, Elisabeta a poruncit să i se taie limba contesei Natalia Lopuhina pentru că pălăvrăgise aiurea despre un complot — și totuși aceasta era femeia miloasă care, în același timp, a abolit pedeapsa cu moartea.

Pioșenia ortodoxă a împărătesei nu stătea însă în calea înclinației ei spre desfrâu. Elisabeta a avut nenumărați amanți, fără să aibă niciun fel de inhibiții, mult mai mulți decât Ecaterina, de la doctori francezi și cântăreți cazaci și până la acel rezervor bogat de virilitate locală, gărzile. Marea ei iubire, poreclit „Împăratul nopții", a fost un tânăr ucrainean pe jumătate cazac, pe care l-a remarcat prima dată cântând în cor: îl chema Aleksei Razum, dar curând i-a acordat onoarea să-și schimbe numele în Razumovski. El și cu fratele său Kiril, un cioban adolescent, au primit în dar bogății și au fost ridicați la titlul de conte, unul dintre noile titluri germane importate de Petru cel Mare. În 1749, Elisabeta și-a luat un nou amant, Ivan Șuvalov, în vârstă de douăzeci și doi de ani, astfel că încă o familie a fost ridicată la statutul bătut cu nestemate al magnaților.

La vremea primei vizite a tânărului Potemkin la Petersburg, mulți dintre acești magnați erau vlăstarele nou formatei aristocrații a lui Petru și a Elisabetei — nici nu putea exista o reclamă mai bună a beneficiilor vieții de la Curte. „Ordonanțele, coriștii, spălătorii de vase de la bucătăriile nobile", după cum se exprima Pușkin, se ridicau pe culmile averii și nobilimii după merit sau prin favoruri.[41] Acești noi aristocrați serveau pe treptele cele mai de sus ale Curții și armatei alături de vechii nobili moscoviți fără titlu și de

clanurile de prinți, care erau descendenții caselor domnești: prinții Golițîn, de exemplu, erau descendenții Marelui Duce Gedemin al Lituaniei, prinții Dolgoruki erau descendenții lui Rurik.

Așa a pătruns Potemkin în lumea împărăteselor și favoriților, pe care avea să o domine. Tatăl Elisabetei, Petru I (cel Mare), sărbătorise cucerirea Mării Baltice declarându-se *imperator* sau împărat în 1721, pe lângă titlul tradițional de țar, care și el derivă din latinescul *Caesar*. Dar Petru crease și un secol de instabilitate, decretând că țarii ruși își puteau alege moștenitorul fără să consulte pe nimeni: aceasta s-a numit „apoteoza autocrației". Rusia nu avea să aibă o lege a succesiunii, până la domnia lui Pavel I. Fiindcă Petru își torturase până la moarte, în 1718, propriul fiu și urmaș, pe țareviciul (fiul țarului) Aleksei, iar ceilalți fii ai săi muriseră, a fost succedat în 1725 de văduva de origine umilă, împărăteasa Ecaterina I, susținută de regimentul de gardă și de camarila amicilor săi apropiați. Ecaterina a fost prima dintr-o linie de domnitori femei sau copii, simptomul unei lipse dureroase de moștenitori bărbați adulți.

În această „eră a revoluțiilor de palat", împărații erau încoronați prin mașinațiunile facțiunilor de la Curte, ale magnaților nobili și regimentelor de gardă postate la Sankt-Petersburg. La moartea Ecaterinei I în 1727, nepotul lui Petru, fiul lui Aleksei cel ucis, a domnit ca Petru al II-lea timp de numai doi ani. La moartea lui*, Curtea i-a acordat tronul nepoatei lui Petru, Ana de Curlanda, care a domnit împreună cu detestatul ei favorit german, Ernst Biron, până în 1740. Atunci a urmat la tron un bebeluș, Ivan al VI-lea, controlat de mama lui, regenta Ana Leopoldovna, ducesă de Brunswick. Rușii nu doreau țari copii, germani sau femei. Iar toate trei la un loc... asta era prea mult!

Pe 25 noiembrie 1741, după o serie de lovituri de palat, în timpul domniei micuțului Ivan al VI-lea, Marea Ducesă Elisabeta, în vârstă de treizeci și unu de ani, a pus mâna pe Imperiul Rus cu doar 308 gărzi — și l-a închis pe țarul-bebeluș într-o celulă în fortăreața Schlüsselburg. Amestecul de intrigă de palat și lovitură militară a dat tonul politicii rusești a secolului. Străinii nu înțelegeau — mai ales în secolul Iluminismului în care politica și legea erau analizate obsesiv: s-a decis că tronul Rusiei nu era nici electiv, nici ereditar — ci ocupativ. Constituția rusească, ca să o parafrazăm pe Madame de Staël, *era* chiar personalitatea împăratului. Personalitatea autocratului *era* chiar

---

* Tânărul împărat, care a mutat Curtea înapoi la Moscova, a murit în palatul din suburbii în care astăzi se găsesc arhivele Colegiului de Război (RGVIA), unde sunt depozitate majoritatea hârtiilor lui Potemkin. (*N.a.*)

guvernul. Iar guvernul, după cum s-a exprimat marchizul de Custine, era „o monarhie absolută consolidată de asasinate".[42]

Această domnie a femeilor a produs o versiune deosebită a favoritului de curte. Șuvalov, patronul lui Potemkin, era cel mai recent favorit al împărătesei. Favoritul era un asociat de încredere sau amant, adesea de origine umilă, favorizat de monarh printr-o alegere personală, și nu pe baza originii nobile. Nu toți aspirau la putere. Unii se mulțumeau să devină curteni bogați. Dar în Rusia împărătesele aveau nevoie de ei pentru că numai bărbații puteau comanda armatele. Erau în poziția ideală de a deveni favoriți-miniștri[43] care conduceau țara în numele amantelor lor.*

Când Șuvalov, în vârstă de doar treizeci și doi de ani, l-a prezentat pe Grișa Potemkin, de optsprezece ani, împărătesei buhăite și suferinde, tânărul i-a atras atenția acesteia prin cunoștințele lui de greacă și teologie. Împărăteasa a poruncit ca Potemkin să fie promovat la gradul de caporal al gărzilor, drept recompensă, deși el nu avusese nimic de-a face cu milităria până atunci. Probabil că le-a dăruit băieților și un premiu — un pocal de cristal gravat cu portretul ei.**

Curtea trebuie să-i fi sucit capul lui Potemkin, deoarece atunci când a revenit la Moscova nu s-a mai ținut de învățătură. Poate că beția și indolența profesorilor i-au molipsit și pe studenți. În 1760, talentatul poliglot, care câștigase Medalia de Aur și fusese prezentat împărătesei, a fost exmatriculat pentru „lene și neprezentare la cursuri". După mai mulți ani, când era deja prinț, Potemkin a vizitat Universitatea din Moscova și s-a întâlnit cu profesorul Barsov, care îl exmatriculase. Prințul l-a întrebat pe profesor dacă își mai amintește de el. „Înălțimea Voastră a meritat-o", i-a replicat Barsov.

Prințului i-a plăcut răspunsul, după cum era de așteptat având în vedere firea lui, l-a îmbrățișat pe bătrânul profesor și l-a luat sub protecția sa.[44]

Exmatricularea lui Potemkin se pare că a fost un mic dezastru. Nașul și mama erau de părere că un tânăr anonim precum Grișa nu-și putea permite să fie atât de leneș. Din fericire, era deja înrolat în gardă, dar nu avea bani să călătorească până la Sankt-Petersburg, un semn clar că familia fie nu era de

---

* Favoriții-miniștri din secolul al XVII-lea, de pildă Olivares în Spania și Richelieu și Mazarin în Franța, nu erau amanții regelui, ci politicieni abili aleși să conducă birocrațiile din ce în ce mai greoaie. Când Ludovic al XIV-lea a ales să domnească el însuși la moartea lui Mazarin în 1661, moda a dispărut. Dar a fost reinventată de țarinele Rusiei, începând cu Ecaterina I în 1725. (*N.a.*)

** În Muzeul de Istorie Locală din Smolensk se află tocmai un asemenea pocal despre care se spune că i-a aparținut lui Potemkin. Legenda spune că atunci când Ecaterina cea Mare a trecut prin Smolensk a băut din el. (*N.a.*)

acord, fie îl renegase. A pierdut legătura cu maică-sa — și, într-adevăr, abia dacă s-au mai văzut mai târziu, de-a lungul vieții. A fost făcută doamnă de onoare de împărăteasa Ecaterina a II-a și era mândră de fiul ei — dar îi reproșa deschis acestuia imoralitatea. Deci această situație nu făcea parte din procesul de părăsire a căminului părintesc. Potemkin a plecat pe cont propriu. A împrumutat 500 de ruble, o sumă considerabilă, de la prietenul său Ambrozie Zertis-Kamenski, acum Episcop de Mojaisk. Potemkin a spus adesea că avea intenția să restituie suma cu dobândă, dar episcopul urma să fie ucis cu brutalitate, după cum se va vedea în decursul povestirii, înainte ca Potemkin să ajungă la putere. Iar acesta nu a mai apucat să-i dea banii înapoi.

Viața unui tânăr ofițer de gardă era ocupată, decadentă și din cale-afară de costisitoare, dar nu exista modalitate mai sigură de a ajunge la mărire. Potemkin a prins momentul cel mai bun — Rusia lupta împotriva Prusiei în Războiul de Șapte Ani, iar la Petersburg împărăteasa Elisabeta era pe moarte. Gărzile fierbeau deja de intrigi.

La sosirea la Sankt-Petersburg, Potemkin s-a prezentat la datorie la cartierul general al regimentului gărzilor călare, care era format dintr-un mic sătuc de cazarme, case și grajduri construite într-un patrulater pe malul Nevei, lângă mănăstirea Smolnîi. Regimentul avea propria biserică, spital, baie și închisoare. În spate era o pășune pentru cai, care era folosită și pentru organizarea de parade. Cele mai vechi regimente de gardă — cum ar fi Preobrajenski și Semionovski — fuseseră înființate de Petru cel Mare ca armata sa care se joacă de-a războiul, dar apoi au devenit forțele sale credincioase în lupta feroce împotriva corpului de infanterie a statului, streliții. Succesorii lui au adăugat și altele. În 1730, împărăteasa Ana a înființat regimentul lui Potemkin, Garde-à-Cheval — gărzile călare.[45]

Ofițerii de gardă nu reușeau nicicum să țină piept „seducțiilor metropolei".[46] Când acești adolescenți desfrânați nu chefuiau, se angajau într-un război de gherilă uneori fatal, pe ulițele dosnice, cu Corpul Cadeților Nobili care își avea cartierul general în Palatul Menșikov.[47] Atâția tineri nesăbuiți erau ruinați de datorii, secătuiți de dezmățul continuu din districtul Meșceanski sau de whist și faraon, încât mulți părinți preferau ca băieții lor să se înroleze într-un regiment obișnuit, ca tatăl din *Fata căpitanului*, care exclamă: „Petrușa nu se duce la Petersburg. Ce-ar învăța la Petersburg? Să devină risipitor și desfrânat? Nu, lasă să fie soldat, și nu filfizon din gardă!"[48]

Potemkin a devenit curând cunoscut printre cei mai nesăbuiți și depravați ofițeri de gărzi. La douăzeci și doi de ani, era înalt — peste un metru optzeci —, lat în umeri și foarte atrăgător pentru femei. Potemkin „avea avantajul

că are părul cel mai frumos din întreaga Rusie". Înfățișarea și talentele sale erau atât de uluitoare, încât era porecit „Alcibiade", un compliment superlativ în epoca neo-clasică.* Persoanele educate ale vremii citeau Plutarh și Tucidide, deci caracterul omului de stat atenian era cunoscut — inteligent, cultivat, senzual, inconsistent, dezmățat și iubitor de lux. Plutarh vorbește cu entuziasm de „strălucirea frumuseții fizice" a lui Alcibiade.[49] Potemkin a atras imediat atenția ca fiind spiritual — știa să imite la perfecție pe oricine, un dar care avea să-l ridice cu mult deasupra categoriei comedianților.[50] Avea să câștige curând admirația celor mai sclipitori ticăloși din gardă — Orlovii —, iar ei, la rândul lor, aveau să îl atragă în intrigile familiei imperiale.

Gărzile apărau palatele imperiale, fapt care le dădea însemnătate politică.[51] Aflându-se în capitală, în apropierea Curții, „ofițerii aveau mai multe ocazii să se facă cunoscuți", remarca un diplomat prusac.[52] Puteau să meargă oriunde doreau în oraș, „erau primiți la jocuri, baluri, serate și reprezentații de teatru în interiorul sanctuarului Curții".[53] Prin serviciul de la palat ajungeau să cunoască, dar nu și să respecte, magnații și curtenii — și se implicau personal în rivalitățile familiei imperiale înseși.

În lunile în care împărăteasa Elisabeta era între viață și moarte, mai multe grupuri de gărzi au devenit din ce în ce mai implicate în urzelile de schimbare a succesiunii, pentru a-l exclude pe detestatul Mare Duce Petru și a-l înlocui cu soția sa, populara Mare Ducesă Ecaterina. În postura sa de gardă la palatele imperiale, Potemkin avea acum ocazia să contemple figura romantică a Marii Ducese Ecaterina, care urma să ajungă țarina Ecaterina a II-a. Nu a fost niciodată frumoasă, dar avea calități de departe superioare strălucirii efemere: magia imposibil de definit a demnității imperiale combinată cu atracție sexuală, bună dispoziție și un farmec atotcuceritor care fermeca pe oricine o întâlnea. Cea mai bună descriere a Ecaterinei la această vârstă a fost scrisă câțiva ani mai târziu de Stanislas Poniatowski, amantul ei polonez:

> *Ajunsese la acel moment al vieții care este apogeul oricărei femei înzestrate cu frumusețe. Avea păr negru, un ten strălucitor și o roșeață vie, ochi albaștri mari, exoftalmici și expresivi, gene lungi și negre, un nas ascuțit, o gură numai bună de sărutat...*

---

* Alcibiade era notoriu pentru bisexualitatea sa — printre amanții săi se număra Socrate —, dar niciodată nu a existat vreo sugestie că Potemkin i-ar fi copiat gusturile sexuale. Celălalt personaj al secolului al XVIII-lea cunoscut ca Alcibiade era un favorit al regelui Gustav al III-lea al Suediei, prietenul de mai târziu al țarului Alexandru — contele Armfeld era *l'Alcibiade du Nord*. (*N.a.*)

siluetă zveltă, mai degrabă înaltă decât scundă; se mișca iute, dar cu o noblețe desăvârșită, și avea o voce agreabilă și un râs vesel și binedispus.

Potemkin încă nu o cunoscuse — dar, tocmai înainte de sosirea lui la Petersburg, Ecaterina căuta prietenia gărzilor, care o admirau fervent și îl urau pe soțul ei, moștenitorul. Astfel că băiatul de provincie din Cijovo se afla în poziția desăvârșită de a se alătura conspirației care urma să o așeze pe tron — și să îi unească. Ecaterina însăși a auzit un general declarând sentimentele galante pe care Potemkin urma să le împărtășească: „Iată o femeie pentru care un bărbat cinstit ar suferi mai multe lovituri de cnut“ fără să crâcnească. [54]

2

Ofițerul de gardă și Marea Ducesă: lovitura de palat a Ecaterinei

Dumnezeu știe cum de rămâne însărcinată soția mea.

Marele Duce Petru, în *Memorii,* Ecaterina cea Mare

Viitoarea Ecaterina a II-a, care avea să fie cunoscută drept cea Mare, nu era de fapt rusoaică, dar trăise la Curtea Elisabetei de la vârsta de paisprezece ani și se străduise să se comporte în așa fel încât, după cum mărturisește ea însăși, „să mă iubească rușii". Puțini își dădeau deja seama că această Mare Ducesă în vârstă de treizeci și doi de ani era un politician talentat, un om de stat care avea capacitatea să gândească pe termen lung și o actriță desăvârșită, cu ambiția arzătoare de a conduce Imperiul Rus, un rol pentru care avea toate însușirile necesare.

S-a născut ca prințesa Sophia de Zerbst-Anhalt pe 21 aprilie/2 mai 1729 la Stettin. Destinul ei lipsit de strălucire ca fiica unei case nobile germane de mică importanță s-a schimbat în ianuarie 1744, când împărăteasa Elisabeta a scotocit prin toate cotloanele Sfântului Imperiu Roman — acea agenție matrimonială pentru regi — în căutarea unei fete cu care să-l însoare pe recentul numit moștenitor, Karl-Peter-Ulrich, duce de Holstein, a cărui mătușă era și deci al cărui bunic fusese Petru cel Mare. Tocmai fusese proclamat Mare Duce Piotr Fiodorovici al Rusiei și avea nevoie de un moștenitor pentru a asigura tronul Elisabetei. Dintr-o varietate de motive — politice, dinastice și personale —, împărăteasa a ales-o pe Sophia, care s-a convertit la ortodoxie ca Ekaterina Alekseievna și s-a căsătorit cu Petru pe 21 august 1745,

îmbrăcată cu o rochie modestă și cu părul ei natural nepudrat. Cei de față au admirat-o pentru calmul netulburat și pentru cât de bine vorbea rusește.

Ecaterina și-a dat repede seama că Petru nu era potrivit nici să-i fie ei soț, nici să devină țarul Rusiei. A remarcat sumbru că era „foarte copilăros", nu avea „judecată" și „nu era îndrăgostit de națiunea pe care trebuia să o conducă". Nu avea să fie o căsătorie fericită sau romantică. Dimpotrivă, Ecaterina a rezistat într-un mod avantajos, spre lauda caracterului ei.

Petru se temea deja de Curtea rusească și poate că simțea că poziția sa îl depășește. Deși era nepotul lui Petru cel Mare, duce de Holstein și moștenitorul Rusiei și Suediei, Petru avusese o viață urmărită de ghinion. Când era mic, tatăl său îl dăduse pe mâna maestrului de ceremonii de la Curtea Holstein, care îl ținea nemâncat, îl bătea și îl obliga să stea în genunchi ore în șir pe boabe uscate de mazăre. În adolescență, era obsedat de parade și își alinia la început păpușile, apoi soldații. Lipsit de dragoste, dar înconjurat de lingușitori, Petru ajunsese o ființă demnă de milă, cu mintea tulbure și care ura din tot sufletul Rusia. Odată statornicit la Curtea Rusiei, se agăța cu disperare de credința în superioritatea culturii germane — de fapt, prusace. Disprețuia religia rușilor și prefera lutheranismul; desconsidera armata rusească, idealizându-l pe Frederic cel Mare.[1] Nu se putea abține să nu își etaleze lipsa îngrijorătoare de bun-simț și de tact, astfel încât Ecaterina se hotărâse asupra unui plan: „(1) să îi facă pe plac Marelui Duce, (2) să îi facă pe plac împărătesei, (3) să câștige dragostea poporului." Treptat, al treilea obiectiv a devenit mai important decât primul.

Trăsăturile și așa slute ale lui Petru fuseseră și mai deformate de vărsat, curând după sosirea Ecaterinei. Acum îl găsea „hidos" — totuși, atitudinea lui jignitoare era și mai rea.[2] În noaptea nunții, a rămas singură, o umilință pentru orice mireasă.[3] În timpul migrărilor de sezon ale Curții între palatele de vară și de iarnă din Sankt-Petersburg, de la Peterhof din Golful Finlandei la Țarskoe Selo situat mai departe de mare, către sud la Moscova și apoi către apus, în Livonia, Ecaterina se consola citind clasicii Iluminismului — a avut mereu o carte în mână, cât timp a trăit — și călărind energic. Își comandase o șa specială ca să poată să călărească șezând într-o parte de față cu împărăteasa și apoi, când rămânea singură, să poată călări ca un bărbat. Deși departe de psihologia contemporană, din lectura *Memoriilor* ei reținem impresia clară că epoca a ceea ce se numește *sensibilité* înțelegea perfect implicațiile sexuale ale acestui exercițiu frenetic.[4]

Ecaterina era senzuală și îi plăcea să flirteze, totuși era probabil virgină, dar s-a trezit izolată într-o căsnicie sterilă, neconsumată, care o lega de un

bărbat respingător și copilăros, în timp ce era înconjurată de curteni printre care se numărau cei mai chipeși și mai sofisticați tineri din Rusia. S-au îndrăgostit mai mulți de ea, inclusiv Kiril Razumovski, fratele favoritului împărătesei, și Zahar Cernîșev, viitorul ei ministru. Privirile tuturor erau mereu ațintite asupra ei. Presiunea se manifesta printr-un obiectiv stânjenitor de limpede: trebuia să fie credincioasă și să rămână însărcinată. Având o astfel de viață, Ecaterina a devenit dependentă de jocurile de noroc, mai ales de faraon — soarta multor femei privilegiate și nefericite din acea epocă.

La începutul anilor 1750, căsnicia ei se deteriorase, nu mai era doar stânjenitoare, ci de-a dreptul nefericită. Ecaterina ar fi avut toate motivele să-i distrugă reputația lui Petru, dar ea a manifestat milă și bunătate față de el până când comportamentul lui a început să devină periculos pentru propria ei existență. Astfel, din punctul acesta de vedere, relatările ei despre neglijența și grosolănia lui nu sunt exagerate: căsătoria încă nu fusese consumată. E posibil ca Petru să fi avut o malformație fizică precum Ludovic al XVI-lea. Cu siguranță că era inhibat, ignorant și cu o dezvoltare întârziată.[5] Detaliile căsniciei ar îngrozi orice femeie: Ecaterina zăcea părăsită în pat în vreme ce soțul ei cel pirpiriu se juca cu păpuși și soldați de jucărie și uneori scârțâia dintr-o vioară alături de ea; își ținea câinii în odaia ei și o obliga să stea de gardă cu muscheta ore în șir.[6]

Majoritatea flirturilor ei nu au condus la nimic, dar Serghei Saltîkov, atunci în vârstă de douăzeci și șase de ani, un vlăstar al vechii nobilimi moscovite, era diferit de toți ceilalți: era „chipeș ca zorile", după cum mărturisește Ecaterina, dar, dacă citim printre rânduri, ne dăm seama că era un donjuan lipsit de originalitate. S-a îndrăgostit de el până peste cap. Probabil că a fost primul ei amant. În mod ciudat, de data aceasta s-au luat măsuri la cel mai înalt nivel pentru a se confirma realitatea legăturii — împărăteasa avea nevoie de un moștenitor, indiferent cine era tatăl.[7]

După o sarcină pierdută, Ecaterina a rămas din nou însărcinată. Imediat după naștere, pe 20 septembrie 1754, moștenitorul, botezat Pavel Petrovici, a fost luat de împărăteasă. Ecaterina a rămas înlăcrimată, „abandonată fără milă" în lenjeria murdară și jilavă: „nimeni nu-și făcea griji în legătură cu mine".[8] S-a consolat citind *Ésprit des lois* a lui Montesquieu și *Analele* lui Tacitus. Saltîkov a fost expediat.

Cine era tatăl viitorului împărat Pavel I, din care se trage întreaga dinastie a Romanovilor, până la Nicolae al II-lea? Saltîkov sau Petru? Ecaterina se poate sau nu să fi mințit când spusese că nu fusese consumată căsătoria: avea toate motivele să îl umilească pe Petru, iar mai târziu a cântărit dacă să îl

dezmoștenească pe Pavel. Pavel era urât, cu nasul cârn, în vreme ce Saltîkov, poreclit *le beau Serge*, era admirat pentru frumusețea sa. Dar Ecaterina notează cu viclenie urâțenia fratelui lui Saltîkov. Cel mai probabil, Saltîkov era tatăl natural.

Petru era oarecum demn de milă, fiind cât se poate de nepregătit pentru subtilitățile înveninate ale intrigilor de curte, dar nimeni nu putea să îl placă pe acest tiran bețiv și înfumurat. Într-o zi, Ecaterina a dat de un șobolan cât toate zilele, spânzurat în apartamentele lui Petru. Când l-a întrebat ce caută acolo, el i-a răspuns că rozătorul fusese condamnat pentru o nelegiuire și merita cea mai gravă pedeapsă după legea militară. „Nelegiuirea" fusese că se cățărase în fortăreața de carton a lui Petru și mâncase două santinele de aracet. Altă dată, a izbucnit în plâns în fața Ecaterinei și i-a spus că știe că Rusia are să îl distrugă.[9]

În *Memoriile* ei, Ecaterina pretinde că doar atunci când prostia și încăpățânarea lui Petru au pus în pericol viața ei și a lui Pavel, a început ea, ca mamă tânără și nevinovată ce era, să își facă griji în legătură cu viitorul. Nu e nici pe departe adevărat — Ecaterina a urzit să uzurpe tronul de-a lungul întregului deceniu 1750, prin diverse combinații de conspiratori, de la cancelarul Elisabetei la trimisul englez. Când sănătatea Elisabetei a început să se șubrezească, iar Petru s-a apucat de băutură, și când Europa se apropia vertiginos de Războiul de Șapte Ani, iar sforile politicii rusești erau tot mai tensionate, Ecaterina a făcut tot posibilul să supraviețuiască — și să ajungă în vârf.

Acum, că născuse un moștenitor, avea mai multă libertate. A început să se bucure de plăcerea de a fi o femeie atrăgătoare, la o Curte plină de parfumul intrigilor amoroase, după cum explică ea însăși:

> *Tocmai am spus că eram atrăgătoare. Așadar, jumătate din calea către ispită era deja parcursă și este omenește ca într-o asemenea situație să nu te oprești la jumătatea drumului. Căci să ispitești și să fii ispitit este cam același lucru... Poate fuga ar fi singura soluție, dar sunt situații când fuga este imposibilă, căci cum să scapi... în atmosfera Curții?... Iar dacă nu fugi, nimic nu e mai greu... decât să eviți ceva ce te atrage în mod fundamental.*[10]

În 1755, la un bal de la Oranienbaum, palatul de la țară al Marelui Duce, de lângă Peterhof, Ecaterina l-a cunoscut pe Stanislas Poniatowski, în vârstă de douăzeci și trei de ani, secretarul polonez al noului trimis englez.[11] Se întâmpla ca Poniatowski să fie reprezentantul puternicului partid polonez

pro-rus, care se sprijinea pe unchii lui, frații Czartoryski, cu toate rubedeniile acestora, drept care era cunoscut ca „Familia“. Dar era și prototipul tânărului om de lume cultivat din epoca Iluminismului, cu o fire romantică, melancolică. Cei doi s-au îndrăgostit.[12] A fost prima ei dragoste adevărată în care sentimentele i-au fost împărtășite cu pasiune.

O serie de ciocniri între englezi și francezi în sus pe fluviul Ohio au declanșat acum evenimentele care aveau să ducă la Războiul de Șapte Ani, o conflagrație globală care se extindea de la Rin la Gange, de la Montreal la Berlin. Punctul de pornire al implicării Rusiei a fost ura Elisabetei față de noua putere prusacă și față de Frederic cel Mare, ale cărui glume despre carnalitatea ei o scoteau din sărite. În acest imens dans diplomatic, celelalte puteri au schimbat brusc partenerii într-o mișcare dramatică ce a pus capăt „vechiului sistem“ de alianțe; momentul a devenit cunoscut ca „revoluția diplomatică“. Când a încetat muzica, în august 1756, Rusia, aliată cu Austria și Franța, a declarat război Prusiei, care era finanțată de englezi (deși Rusia nu era în război cu Anglia). Armatele rusești au invadat estul Prusiei în 1757. Războiul a dăunat politicii de la Curte și a spulberat idila Ecaterinei cu Poniatowski, care era, evident, în tabăra englezilor și a trebuit până la urmă să plece. Ecaterina era însărcinată cu copilul lui Poniatowski — Ana Petrovna s-a născut în decembrie 1757, dar a fost și ea luată și crescută de Elisabeta.[13]

Ecaterina a intrat acum în cea mai primejdioasă criză a vieții ei ca Mare Ducesă. După victoria împotriva Prusiei pe 19/30 august 1757 în bătălia de la Gross-Jägersdorf, feldmareșalul Apraxin, cu care Ecaterina se simpatiza, a auzit că împărăteasa Elisabeta a căzut la pat. Le-a permis prusacilor să se retragă în ordine și și-a retras propriile armate, crezând probabil că împărăteasa are să moară, iar Petru al III-lea va cădea la pace cu eroul său, Frederic cel Mare. Împărăteasa nu a murit și, ca orice tiran, era foarte sensibilă în legătură cu moartea ei. În vremuri de război, asemenea gânduri miroseau a trădare. Partidul pro-englez a fost distrus, iar Ecaterina s-a trezit umbrită de bănuieli grave, mai ales după ce a fost denunțată de soțul ei îngrozit. Marea Ducesă era singură și în primejdie mare. Și-a ars hârtiile, a așteptat... apoi și-a jucat cărțile cu o stăpânire de sine și o iscusință de maestru.[14]

Ecaterina a provocat o confruntare: pe 13 aprilie 1758, după cum povestește ea în *Memorii*, a cerut să plece acasă la mama ei, bazându-se pe afecțiunea pe care o resimțea Elisabeta pentru ea și pe dezgustul ei crescând pentru nepotul ei. Împărăteasa a decis să o interogheze pe Ecaterina personal. Într-o scenă de dramă bizantină, Ecaterina și-a prezentat argumentele în fața împărătesei, în vreme ce Petru o acuza bombănind. S-a prefăcut indignată,

a făcut ochii mari, s-a folosit de farmecul ei și și-a etalat ca de obicei recunoștința și dragostea, pentru a o dezarma pe împărăteasă. Când s-au despărțit, Elisabeta i-a șoptit: „Am mult mai multe să îți spun...“[15] Ecaterina știa că ieșise învingătoare și a fost deosebit de încurajată să audă de la o cameristă că Elisabeta era scârbită de Petru: „Nepotul meu e un monstru.“[16] Când s-au mai liniștit lucrurile, Ecaterina și Petru au reușit să trăiască împreună cu o oarecare cordialitate. Petru își luase o amantă notorie pentru urâțenia ei, pe nume Elizaveta Voronțova, nepoata cancelarului, deci tolera legătura Ecaterinei cu Poniatowski, care se întorsese pentru o vreme. În final, polonezul, care încă o iubea pe Ecaterina, a trebuit să plece, iar ea a rămas singură.

Doi ani mai târziu, Ecaterina l-a remarcat pe Grigori Orlov, un locotenent din Garda Izmailovski, care, după ce se distinsese în bătălia de la Zorndorf împotriva prusacilor, în care fusese rănit de trei ori, se întorsese la Petersburg, însărcinat cu paza unui prizonier prusac de viță nobilă, contele Schwerin. Petru, care venera tot ce era prusac, făcea mare caz de prietenia lui cu Schwerin. Probabil că așa a ajuns Ecaterina să îl cunoască pe Orlov, deși legenda spune că l-a admirat când stătea de gardă sub fereastra ei.

Grigori Grigorievici Orlov era înalt, chipeș și dăruit „cu toate avantajele chipului, expresiei și manierelor“, după cum scria un diplomat englez.[17] Orlov se trăgea dintr-o spiță de uriași* — toți cinci frații erau la fel de gargantuești.[18] Se spunea că are un chip angelic, dar era și genul de soldat mereu jovial, care spune pe față ce gândește, pe care îl iubește toată lumea — „era un om simplu și direct, fără pretenții, afabil, îndrăgit de toți, bine dispus și onest. Nu a făcut niciodată nimănui vreun rău“[19] — și era din cale-afară de puternic.[20] Când a vizitat Londra cincisprezece ani mai târziu, Horace Walpole a notat câte ceva despre farmecul său hiperbolic: „A sosit Orlov cel Mare sau poate cel Uriaș... dansează dansuri gigantice și face dragoste gigantică.“[21] **

Orlov era fiul unui guvernator de provincie și nu provenea din nobilimea înaltă, avută. Era descendentul unui ofițer al streliților condamnat de Petru cel Mare la decapitare. Când i-a venit rândul să moară, bunicul lui Orlov s-a îndreptat către butucul îmbibat de sânge și a dat la o parte cu

---

* Și Potemkin a fost descris de străini ca un uriaș. Era evident că în gardă se înrolau cei mai înalți indivizi, dar pare că bărbații ruși treceau printr-o perioadă de înflorire în perioada respectivă, după comentariile străinilor: „Țăranul rus este un bărbat bine făcut, trupeș, cu spatele drept și chipeș“, se entuziasma Lady Craven în călătoria ei prin Imperiu. (*N.a.*)

** Puterea lui nu era o legendă — baroana Dimsdale a fost martoră în 1781 la o ocazie când căruțul împărătesei Ecaterina a deraiat de pe șina de lemn a Muntelui Zburător din parcul de distracții, un strămoș al modernului montagne russe: Orlov, „un tânăr remarcabil de puternic, s-a așezat în spatele căruțului și l-a repus în direcția potrivită cu piciorul.“ (*N.a.*)

piciorul capul omului decapitat mai înainte. Țarul a fost atât de impresionat de această bravadă, încât l-a grațiat. Orlov nu era din cale-afară de inteligent — „foarte chipeș", scria trimisul francez Breteuil într-o scrisoare adresată ministrului Choiseul la Paris, „dar... foarte prost". La întoarcerea sa în 1759, Orlov a fost numit aghiotantul contelui Piotr Șuvalov, comandantul artileriei, vărul patronului lui Potemkin de la universitate. Orlov a reușit curând să o seducă pe amanta lui Șuvalov, prințesa Elena Kurakina. Spre norocul lui Orlov, Șuvalov a murit înainte să apuce să se răzbune.

La începutul anului 1761, Ecaterina și Orlov s-au îndrăgostit. După sinceritatea oarecum prețioasă a lui Poniatowski, Grigori Orlov avea vigoare fizică, bunătate de urs și, ceea ce era și mai important, puterea politică de care avea să fie nevoie curând. Încă din 1749, Ecaterina îi oferise soțului ei susținerea acelor ofițeri din gardă care îi erau devotați. Acum primea susținerea fraților Orlov și a găștii lor vesele. Cel mai impresionant în privința agilității și cruzimii era fratele lui Grigori, Aleksei. Semăna mult cu Grigori, numai că avea fața brăzdată de o cicatrice și „avea forță brută, dar era lipsit de inimă", calități care îi făceau pe Orlovi o forță eficientă în 1761.[22]

Orlov și tovarășii săi din gardă au făcut mai multe planuri îndrăznețe să o așeze pe Ecaterina pe tron la sfârșitul anului 1761 — deși probabil în termenii cei mai vagi. Nu se cunoaște limpede ordinea exactă a evenimentelor, dar cam acum tânărul Potemkin a intrat pentru prima dată în contact cu Orlovii. Cineva scria că reputația de om spiritual a lui Potemkin i-a atras mai întâi atenția lui Grigori Orlov, deși cei doi aveau și alte interese în comun — erau amândoi notorii ca seducători și cartofori îndrăzneți. Nu au fost niciodată ceea ce se poate numi prieteni, dar Potemkin se învârtea acum în aceeași galaxie.[23]

Ecaterina avea nevoie de asemenea aliați. În ultimele luni ale vieții Elisabetei, nu mai avea nicio iluzie legată de Marele Duce Petru, care spunea pe față că va divorța de Ecaterina și se va însura cu amanta sa Voronțova, după care va schimba alianțele Rusiei pentru a-și salva eroul, pe Frederic al Prusiei. Petru reprezenta un pericol pentru ea, pentru fiul ei, pentru țară — și pentru el însuși. Era conștientă de opțiunile sale:

> Primo — *să împărtășesc soarta Alteței Sale, oricare-ar fi ea;* Secundo — *să fiu expusă în orice moment la orice ar întreprinde, pentru mine sau împotriva mea;* Tertio — *să aleg o cale care să nu aibă legătură cu nicio astfel de eventualitate... aveam de ales între să pier cu el sau din pricina lui ori să mă salvez pe mine, pe copiii mei și poate chiar Statul, din ruine...*

Tocmai când Elisabeta își trăia ultimele clipe, iar Ecaterina trebuia să fie pregătită să se salveze „din ruine“ și să conducă o posibilă lovitură de stat, Marea Ducesă a descoperit că era însărcinată cu Grigori Orlov. Și-a ascuns cu grijă pântecul, dar, din punct de vedere politic, era *hors de combat*.

La ora patru după-amiaza în ziua de 25 decembrie 1761, împărăteasa Elisabeta, acum în vârstă de cincizeci de ani, ajunsese atât de slăbită, încât nu mai avea putere să vomite nici sânge. Zăcea pur și simplu și se zvârcolea în pat, respirând rar și hârâit, cu membrele umflate ca niște baloane, pe jumătate umplute cu fluide, în încăperile imperiale ale Palatului de Iarnă baroc, neterminat, din Sankt-Petersburg. Curtenii, tremurând de speranță și teamă, așteptând să vadă ce le va aduce moartea împărătesei, stăteau adunați în jurul ei. Moartea unui monarh înscăunat era mai publică și decât o naștere regală: era o ocazie formală, cu eticheta proprie, deoarece moartea împărătesei reprezenta trecerea puterii sacre în alte mâini. Mirosul acru de transpirație, vomă, fecale și urină trebuie să fi fost mai penetrant decât dulceața lumânărilor, parfumul doamnelor și votca ce se simțea în respirația bărbaților. Duhovnicul Elisabetei se ruga, dar ea nu mai recita odată cu el.[24]

Urcarea pe tron, ca succesor, a Marelui Duce Petru, pipernicit, ciupit de vărsat, acum în vârstă de treizeci și patru de ani și cu totul străin de cultura și poporul rus, era acceptată, deși fără bucurie. Exista deja un freamăt de neliniște cu privire la Petru, și de speranță în legătură cu Ecaterina. Mulți dintre magnați știau că moștenitorul era complet nepotrivit cu noul său rol. Trebuia să își facă socotelile necesare cu privire la cariera și familia lor, dar cheia supraviețuirii erau tăcerea, răbdarea și vigilența.

În afara palatului, gărzile stăteau la datorie în ger, veghind tensionați asupra transferului puterii, mândri și conștienți de rolul lor în încoronarea și răsturnarea țarilor. Dorința de a acționa exista mai ales în rândul nesăbuiților din jurul Orlovilor, printre care se număra Potemkin. Însă relația Ecaterinei cu Orlov și mai ales taina păzită cu strictețe că era însărcinată în șase luni nu erau cunoscute decât de cercul intim. Era greu și pentru o femeie de rând să își ascundă sarcina, ca să nu mai vorbim de o prințesă imperială. Ecaterina a reușit s-o facă, până și stând în odaia ticsită de lume a împărătesei muribunde.

Cei doi favoriți veterani ai Elisabetei, veselul și atleticul Aleksei Razumovski, coristul cazac devenit conte și estetul Ivan Șuvalov, cu chipul său rotund, patronul lui Potemkin din zilele de studenție, în vârstă de doar treizeci și patru de ani atunci, vegheau cu dragoste alături de ea — dar și cu neliniște. Vechea nobilime era reprezentată de prințul Nikita Trubețkoi,

procuratorul general al statului, cu înfățișare de taur. Moștenitorul, Marele Duce Petru, nu se zărea nicăieri. Bea cu amicii săi nemți în afara odăii bolnavei, cu lipsa de demnitate și tact care avea să îl facă detestat. Dar soția sa, Ecaterina, care nutrea pentru împărăteasă un amestec de ură și iubire, ședea ostentativ la căpătâiul patului, nedormită și înlăcrimată, de două zile încheiate.

Ecaterina era un model de afecțiune și de grijă pentru mătușa și împărăteasa ei muribundă. Cine ar fi ghicit, admirându-i sinceritatea lacrimilor, că doar cu câțiva ani înainte îl citase răutăcioasă pe Poniatowski cu privire la împărăteasă: „O, bușteanul acesta! Am ajuns la capătul răbdărilor! De-ar muri odată!" Șuvalovii, ultimii dintr-o lungă succesiune de intriganți, o abordaseră deja pe Ecaterina cu propunerea de a schimba succesiunea în favoarea ei și a fiului ei, Marele Duce Pavel — dar degeaba. Toți acești intriganți căzuseră sau se îndepărtaseră. Ecaterina singură supraviețuise, din ce în ce mai aproape de tron.[25]

Împărăteasa s-a liniștit. A fost chemat slăbănogul de Mare Duce, care a venit de îndată. În clipa în care Elisabeta și-a dat sufletul, curtenii au căzut în genunchi în fața lui Petru al III-lea. Acesta a ieșit imediat și s-a îndreptat spre Consiliu, să preia puterea. Ecaterina scrie că ei i-a poruncit să rămână lângă moartă până avea s-o cheme el.[26] Doamnele de onoare începuseră deja să roiască în jurul moartei, curățând murdăria, ștergându-i gâtul și fruntea de transpirație, înroșindu-i obrajii, închizând pentru ultima oară ochii albaștri strălucitori.

Toată lumea plângea — căci Elisabeta fusese iubită, în ciuda frivolității și cruzimii sale. Restaurase Rusia, aducând-o pe poziția de mare putere europeană, precum fusese lăsată de tatăl ei. Razumovski s-a năpustit în camera lui să jelească. Ivan Șuvalov era copleșit de „gânduri ipohondre" și se simțea neajutorat. Vânjosul procurator general a deschis larg ușile către odaia alăturată și a anunțat, cu lacrimi curgându-i pe obrajii bătrâni: „Majestatea Sa Imperială a adormit întru Domnul. Dumnezeu să-l apere pe preamilostivul nostru suveran, împăratul Petru al III-lea." S-a ridicat un murmur să îl aclame pe noul domnitor — dar Curtea era plină de „gemete și plânsete".[27] Afară, gărzile aflate la post „aveau o înfățișare posomorâtă și îndurerată. Vorbeau cu toții deodată, dar cu voce joasă... Era o zi sinistră, jalea fiind întipărită pe toate chipurile."[28]

La ora șapte seara, senatorii, generalii și curtenii i-au jurat supunere lui Petru al III-lea. S-a cântat *Te Deum*, pentru slăvirea lui Dumnezeu. În timp ce mitropolitul Novgorodului îi citea solemn noului împărat, Petru al III-lea nu-și mai încăpea în piele de bucurie, și nu ascundea acest fapt,

comportându-se complet deplasat și „făcând pe prostul".[29] Mai târziu, cei 150 de nobili fruntași ai imperiului s-au strâns în galerie să bea în cinstea noii ere, la trei încăperi distanță de odaia în care zăcea cadavrul imperial. Înlăcrimata Ecaterina, care era o femeie plină de *sensibilité*, nu doar un jucător politic cu judecată rece, și-a jucat rolul. O jelea pe împărătească și a stat lângă moartă trei zile la rând. În a treia zi, încăperile supraîncălzite trebuie să fi mirosit destul de tare.[30]

În Prusia, trupele rusești tocmai cuceriseră fortăreața Kolberg și ocupau estul Prusiei, în vreme ce în Silezia un alt corp de armată avansa alături de unități austriece, aliații rușilor. Era iminentă distrugerea lui Frederic cel Mare. Calea către Berlin era deschisă. Doar un miracol îl mai putea salva — și moartea Elisabetei a fost tocmai acel miracol. Petru a ordonat oprirea imediată a înaintării și a deschis tratativele de pace cu regele prusac uluit și ușurat. Frederic era dispus să ofere estul Prusiei, dar nici măcar atât n-a mai fost necesar.* În schimb, Petru era gata să pornească propriul război împotriva Danemarcei, să recucerească Schleswigul pentru propriul său ducat german de Holstein.

La înmormântarea Elisabetei, pe 25 ianuarie 1762, împăratul Petru al III-lea, foarte bine dispus, a inventat un joc ca să treacă timpul mai repede: rămânea în urma dricului, îi lăsa un avans de vreo zece metri, după care alerga să îl ajungă, trăgându-i după el pe curtenii bătrâni nevoiți să îi ducă trena neagră. „S-a răspândit cu repeziciune dezaprobarea față de comportamentul îngrozitor al împăratului."

Iar criticile lui s-au îndreptat în mod firesc către soția lui. Chiar în clipa morții Elisabetei, Ecaterina primea un mesaj din partea prințului Kiril Daşkov, din gardă, care spunea: „Nu trebuie decât să dai ordinul, și tronul va fi al tău." Daşkov făcea și el parte dintre gărzile veterane ale Războiului de Șapte Ani, ca frații Orlov. Ecaterina, însărcinată, a descurajat trădarea. Ceea ce este remarcabil în legătură cu lovitura ei a fost nu că a avut succes, ci că era pe deplin pregătită cu șase luni înainte. Ecaterina a reușit cumva să o blocheze, să nu se desfășoare înainte ca ea să își revină după naștere.

Însuși noul împărat a fost cel care a decis — fără să vrea — atât momentul, cât și intensitatea conspirației. În domnia sa de doar șase luni, Petru

---

* Acesta a fost miracolul casei de Brandenburg care i-a inspirat pe Hitler și pe Goebbels în 1945, în buncărul din Berlin, când se așteptau ca moartea președintelui Roosevelt să distrugă Alianța. Frederic se bucura că „a murit Messalina nordului" și aclama „inima cu adevărat germană" a lui Petru al III-lea. (*N.a.*)

a reușit să îndepărteze practic toate forțele majore din societatea politică rusească. Deși măsurile sale nu erau nici pe departe barbare, poate doar imprudente. Pe 21 februarie 1762, de exemplu, a desființat temuta Cancelarie Secretă — deși organele sale au supraviețuit devenind Expediția Secretă sub egida Senatului. Cu trei zile înainte, împăratul promulgase manifestul libertății nobilimii, care scutea nobilii de serviciul obligatoriu impus de Petru cel Mare.

Prin aceste măsuri ar fi trebuit să câștige o oarecare popularitate, dar celelalte acțiuni ale sale păreau întreprinse cu intenția de a afecta cele mai puternice interese rusești. Armata era cea mai însemnată dintre acestea: în timpul Războiului de Șapte Ani, îl învinsese pe Frederic cel Mare, cotropise Berlinul și distrusese practic complet înspăimântătoarea mașinărie militară prusacă. Acum, Petru al III-lea nu numai că făcuse pace cu Prusia, dar aranjase și să îi împrumute lui Frederic trupele care inițial îi ajutaseră pe austrieci. Și nu s-a mulțumit cu atât: pe 24 mai, a emis ultimatumul împotriva Danemarcei, în numele ducatului Holstein, cu intenția de a ajunge la război, ceea ce era cu totul împotriva intereselor rusești. S-a hotărât să își comande armatele personal.

Petru își bătea joc de gărzi, spunându-le „ieniceri“ — infanteriști turci care îi înscăunau pe sultanii otomani sau îi dădeau jos de pe tron —, și a decis să renunțe la o parte dintre ele.[31] Prin urmare, s-au intensificat conspirațiile gărzilor împotriva lui. Însuși sergentul-major Potemkin, care îi știa deja vag pe Orlovi, a cerut acum să fie inclus în complot. Iată cum s-au petrecut lucrurile. Un individ din gașca lui Orlov, căpitan din Garda Preobrajenski, l-a invitat pe un prieten de la universitate al lui Potemkin, Dmitri Babarîkin, să „intre în societatea lor“. Babarîkin a refuzat — nu era de acord cu „viața lor dezmățată“ și cu legătura dintre Grigori Orlov și Ecaterina. Și i-a mărturisit dezacordul său prietenului său de la universitate. Potemkin a cerut „pe loc“ ca Babarîkin să îl prezinte căpitanului Gărzii Preobrajenski și s-a alăturat imediat conspirației.[32] În prima sa acțiune politică de care se știe, Potemkin s-a dovedit un om destoinic — abil, curajos, ambițios și condus de impulsurile emoționale pentru care avea să fie cunoscut. Pentru un tânăr provincial era într-adevăr un stimulent puternic să se alăture gărzilor.

Între timp, Petru își promova rudele din familia Holstein în diverse poziții importante. Unchiul său (și al Ecaterinei), Georg-Ludwig de Holstein-Gottorp, a fost numit membru al Consiliului, comandant onorific al gărzilor călare și feldmareșal. Acest Georg-Ludwig flirtase odinioară cu Ecaterina, pe atunci adolescentă, înainte ca ea să plece în Rusia. Printr-o

coincidență, când a sosit de la Holstein pe 21 martie, prințului Georg-Ludwig i-a fost dat drept ordonanță sergentul-major Potemkin.[33] Potemkin nu se jena să se facă remarcat: din poziția sa privilegiată era sigur că poate informa conspirația cu privire la desfășurarea regimului. Prințul Georg-Ludwig i-a lăudat măiestria de călăreț și l-a promovat la rangul de sergent al gărzilor. Un alt prinț Holstein a fost numit guvernator general al Sankt-Petersburgului și comandant al tuturor trupelor rusești din jurul Mării Baltice.

În sfârșit, împărăteasa Elisabeta fusese de acord să secularizeze multe dintre terenurile Bisericii Ortodoxe, dar imediat la începutul domniei sale, pe 21 martie, Petru a emis un *ucaz*, un decret imperial, prin care să pună mâna pe proprietate.[34] Bufoneria și lipsa de respect de care dăduse dovadă la înmormântarea Elisabetei arătaseră disprețul lui pentru religia ortodoxă — precum și lipsa de maniere. Toate aceste acțiuni au înfuriat armata, au alarmat gărzile, i-au insultat pe cei pioși și au făcut zadarnice victoriile din Războiul de Șapte Ani.

Furia era atât de mare la Petersburg, încât Frederic cel Mare, care avea cel mai mult de câștigat de pe urma prostiilor comise de Petru, se temea că împăratul va fi detronat dacă părăsește Rusia ca să conducă expediția daneză.[35] Să înfurie armata a fost o prostie, să supere biserica o copilărie, să scoată din sărite gărzile o idioțenie și să și le ridice pe toate trei în cap a fost probabil sinucidere curată. Dar complotul, suspendat la moartea Elisabetei din pricina sarcinii Ecaterinei, nu se putea pune în aplicare fără lider. După cum Petru știa foarte bine, erau trei posibili pretendenți la tron. În felul său nefericit și stângaci, țarul planifica probabil să îi înlăture de la succesiune unul după altul — dar nu s-a mișcat suficient de repede.

Pe 10 aprilie 1762, Ecaterina l-a născut pe fiul lui Grigori Orlov, botezat Aleksei Grigorievici Bobrinski, al treilea copil al ei. La patru luni după urcarea pe tron a lui Petru, de relația Ecaterinei cu Orlov nu știa decât un cerc restrâns de gărzi — nu știa nici prietena ei, prințesa Ekaterina Daşkova, participantă la lovitura de stat și soția unuia dintre susținătorii Ecaterinei din gardă. Petru cu siguranță se comporta ca și cum *el* habar nu ar fi avut. Acest fapt e un indiciu care ne arată cum de a putut conspirația să rămână nedescoperită. Nimeni nu îl informa de nimic. Nu era capabil să se folosească de puterile secrete, obligatorii pentru autocrații.[36]

La începutul lui mai, Ecaterina își revenise după naștere, dar încă mai ezita. Împăratul, de câte ori bea, se lăuda din ce în ce mai tare că avea să divorțeze de ea și să se însoare cu amanta lui, Elizaveta Voronțova. Acest lucru

a ajutat-o să se decidă. A confirmat în scrisoarea adresată lui Poniatowski, pe 2 august 1762, că lovitura fusese planificată de șase luni. Acum era o realitate.[37]

Succesorul „de drept" al lui Petru nu era soția, ci fiul său, Marele Duce Pavel, acum în vârstă de șase ani: mulți dintre conspiratori s-au alăturat loviturii de stat crezând că el va fi aclamat împărat, iar mama lui regentă. Se zvonea că Petru voia să îl silească pe Saltîkov să admită că este tatăl adevărat al lui Pavel, ca să poată să scape de Ecaterina și să înceapă o nouă dinastie cu Voronțova.

E ușor să uităm că în Rusia mai exista un împărat: Ivan al VI-lea, îngropat de viu în catacombele din Schlüsselburg, la est de Petersburg, pe malul lacului Ladoga. Detronat de Elisabeta când era bebeluș în 1741, avea acum peste douăzeci de ani. Petru s-a dus să îl vadă pe acest țar uitat în temnița sa umedă și a descoperit că era retardat — deși răspunsurile sale sunau relativ inteligent. „Cine ești?" l-a întrebat împăratul Petru. „Eu sunt împăratul", a venit răspunsul. Când Petru l-a întrebat cum de era atât de sigur, prizonierul i-a spus că știa de la Fecioară și de la îngeri. Petru i-a dăruit un halat. Ivan s-a îmbrăcat extaziat, alergând de colo-colo prin temniță „ca un sălbatic în primele sale veșminte". Evident, Petru a fost ușurat că cel puțin unul dintre posibilii pretendenți nu ar fi putut domni niciodată.[38]

Petru însuși a preschimbat complotul din urzeala câtorva gărzi într-o coaliție fatală. Pe 21 mai, a anunțat că avea să părăsească Petersburgul să comande el însuși armatele împotriva Danemarcei. În vreme ce se făceau ultimele pregătiri pentru pornirea marșului către vest, el a părăsit capitala și s-a dus la palatul său favorit de vară, Oranienbaum, lângă Peterhof, de unde urma să pornească la război. Mulți dintre soldați nu priveau cu ochi buni expediția.

Cu câteva săptămâni mai devreme, Petru reușise să aprindă fitilul propriei distrugeri: la sfârșitul lui aprilie, împăratul a organizat un banchet pentru a sărbători pacea cu Prusia. Petru era beat, ca de obicei. A propus un toast în cinstea familiei imperiale, gândindu-se la el însuși și la unchii săi de Holstein. Ecaterina nu s-a ridicat în picioare. Petru a băgat de seamă și a zbierat la ea, cerând să știe de ce nu se ridicase și nu băuse. Când ea i-a răspuns calmă că și ea era membră a familiei imperiale, împăratul a țipat: „*Dura!* Proasto!" Curtenii și diplomații au înmărmurit. Ecaterina a roșit și a izbucnit în lacrimi, dar și-a revenit în fire.

În aceeași noapte, se pare că Petru i-a poruncit aghiotantului să o aresteze pe Ecaterina, ca să fie trimisă la mănăstire — sau mai rău. Aghiotantul

s-a grăbit să îl înștiințeze pe prințul Georg-Ludwig de Holstein, care înțelegea nebunia unei asemenea acțiuni. Unchiul, a cărui ordonanță era Potemkin, l-a convins pe Petru să retragă porunca.

Erau primejduite existența personală și politică a Ecaterinei, precum și viețile copiilor ei. Nu prea avea de ales decât să se apere. În decursul următoarelor trei săptămâni, Orlovii și subalternii lor, printre care se număra Potemkin, au dus muncă de convingere în rândurile gărzilor.[39]

Planul era să îl aresteze pe Petru la plecarea din Oranienbaum către războiul prostesc împotriva Danemarcei și să îl întemnițeze în mormântul fortificat al Schlüsselburgului împreună cu țarul nătâng, Ivan al VI-lea. Ecaterina notează că erau pregătiți treizeci sau patruzeci de ofițeri și vreo zece mii de soldați.[40] Au existat trei conspiratori principali, dar, până în ultima zi, abia dacă știau cine mai este implicat. Ecaterina era singura legătură dintre ei. Deci, în mod comic, fiecare dintre cei trei credea că el și numai el a înscăunat-o pe Ecaterina.

Orlov și oamenii săi, printre care se număra și Potemkin, erau forța și organizatorii loviturii de stat. Existau ofițeri din fiecare regiment. Sarcina lui Potemkin era să pregătească gărzile călare.[41] Dar celelalte două grupuri erau necesare nu doar pentru succesul loviturii, ci și pentru menținerea ulterioară a Ecaterinei a II-a pe tron.

Ekaterina Daşkova, *née* Voronțova, era sigură că numai ea înlesnise urzirea planului. Această tânără de nouăsprezece ani, subțirică și micuță, ca o copilă, măritată cu una dintre gărzile care o susțineau pe Ecaterina, se considera Machiavelli în variantă feminină. Era un pașaport util către înalta aristocrație: îi avusese nași de botez pe împărăteasa Elisabeta și pe Marele Duce Petru. Ea personifica microcosmul Curții, în care toată lumea era înrudită cu toată lumea, deoarece nu numai că era nepoata cancelarului lui Petru al III-lea, Mihail Voronțov, precum și a guvernatorului Marelui Duce Pavel, Nikita Panin, care mai târziu a devenit ministrul de Externe al Ecaterinei, ci și sora amantei „urâte și proaste" a împăratului.[42] Era scârbită de gusturile surorii sale. Daşkova demonstrează cum legăturile de familie nu decid întotdeauna loialitățile politice: Voronțovii erau la putere, dar această Voronțova conspira să îi dea jos. „Politica a fost un subiect care m-a interesat din fragedă copilărie", scrie ea în *Memoriile* lăudăroase și adesea iluzorii care, alături de scrierile Ecaterinei însăși, sunt cele mai bune descrieri ale epocii.[43]

Nikita Ivanovici Panin, unchiul Daşkovei, era al treilea conspirator-cheie: ca *Ober-Hofmeister* sau educator al Marelui Duce Pavel, controla un pion

esențial. Astfel, Ecaterina avea nevoie de susținerea lui Panin. Când Petru al III-lea și-a manifestat intenția de a-l declara pe Pavel nelegitim, a amenințat poziția lui Panin ca *Ober-Hofmeister*. Panin, în vârstă de patruzeci și doi de ani, indolent, corpolent și foarte viclean, nu era nici pe departe un funcționar public harnic: avea ceva aproape de eunuc în chipul neted, grăsun și nepăsător. Prințesa Daşkova povestește că era „palid și bolnăvicios, preocupat de starea sa de sănătate și de confortul propriu, își petrecuse întreaga viață la curte, era îmbrăcat mereu din cale-afară de îngrijit și purta o perucă impozantă cu trei cozi pudrate atârnându-i pe spate; părea un manechin de ghips înfățișând un curtean bătrân de pe vremea lui Ludovic al XIV-lea.“[44] Însă Panin nu credea în tirania neînfrânată a țarilor, mai ales cunoscând „dezmățul beției lui Petru al III-lea.[45] Ca multe persoane educate din înalta nobilime, Panin spera să creeze o oligarhie aristocrată după răsturnarea lui Petru. Se împotrivea cu convingere favoritismului, deși înaintarea în rang a familiei sale s-a datorat capriciului imperial.* În anii 1750, împărăteasa Elisabeta manifestase interes pentru Nikita Panin și este posibil să fi existat o scurtă legătură înainte ca favoritul oficial, Ivan Șuvalov, să îl expedieze în Suedia într-o misiune diplomatică. La întoarcerea lui în 1760, Panin nu era întinat de otrava politicii elisabetane și era deschis să colaboreze cu oricare facțiune.[46] Așadar, atât Ecaterina, cât și Panin doreau să îl dea jos pe Petru, dar exista o diferență îngrijorătoare privind detaliile: Ecaterina voia să domnească ea însăși, în vreme ce Panin, Daşkova și alții considerau că Marele Duce Pavel trebuie să fie încoronat împărat.[47] „O conspiratoare tânără“, scrie prințesa Daşkova, „nu avea cum să câștige dintr-odată încrederea unui politician prudent ca Monsieur Panin.“ Și totuși, aceste interese divergente au reușit să constituie urzeala unui complot.

Pe 12 iunie, Petru a părăsit Petersburgul îndreptându-se către Oranienbaum. La doar opt verste depărtare, la Peterhof, Ecaterina aștepta în vila ei de vară, Mon Plaisir.

Pe 27 iunie, conspirația a fost tulburată de denunțul și arestul căpitanului Passek, unul dintre complotiștii din gardă. Petru al III-lea nu avea să rămână multă vreme neinformat cu privire la complot. Deși nobilii erau rareori torturați, exista amenințarea cu tortura. Passek avea cu siguranță să dezvăluie totul.

---

* Norocul familiei Panin s-a datorat căsătoriei cu nepoata favoritului lui Petru cel Mare, prințul Aleksandr Menșikov, care își începuse viața ca plăcintar. (*N.a.*)

Orlovii, Daşkova şi Panin s-au întâlnit pentru prima şi ultima oară, cuprinşi de panică, iar Potemkin şi ceilalţi conspiratori aşteptau instrucţiunile. Orlovii cei duri erau acum disperaţi, spune Daşkova, dar „ca să risipesc temerile... şi ca să arăt că eu, personal, nu mă dau înapoi de la primejdie, le-am cerut să îi asigure pe soldaţi, ca venind direct de la mine, că primesc vorbă de la împărăteasă zilnic... şi să fie liniştiţi". Din moment ce orice greşeală ar fi fost răscumpărată cu viaţa, e puţin probabil ca exagerările lăudăroasei prinţese de nici douăzeci de ani să fi încurajat gărzile.[48]

Pe de altă parte, mica prinţesă nu îi prea preţuia pe grosolanii Orlovi, care erau prea vulgari şi aroganţi ca să fie pe gustul ei. I-a spus lui Aleksei Orlov, principalul organizator al loviturii, cunoscut ca „Le Balafre" — „Cicatrice" —, să se ducă îndată la Mon Plaisir. Cu toate acestea, Grigori Orlov ezita dacă să o aducă pe Ecaterina în aceeaşi noapte sau să aştepte până a doua zi. Daşkova pretinde că a luat decizia în locul lor: „Nu am încercat să îmi ascund mânia împotriva acestor fraţi... pentru şovăiala lor de a îndeplini poruncile pe care i le dădusem lui Aleksei Orlov. «Aţi pierdut deja vremea», le-am spus. «Nu vă temeţi că o veţi înspăimânta pe împărăteasă, mai bine să fie purtată la Sankt-Petersburg căzută în leşin decât să o expuneţi la primejdia... de a urca alături de noi pe eşafod. Spune-i fratelui dumitale să plece călare în cea mai mare grabă, fără să mai piardă nicio clipă...»[49]

Iubitul Ecaterinei i-a dat în cele din urmă ascultare prinţesei. Complotiştilor de la Sankt-Petersburg li s-a ordonat să îndemne gărzile la revoltă. În miez de noapte, Aleksei Orlov a pornit cu trăsura să o aducă pe Ecaterina de la Mon Plaisir, însoţit de o mână de gărzi dintre care unii călătoreau pe lângă trăsură, iar alţii într-o altă trăsură: sergentul Potemkin era printre aceştia.

La şase dimineaţa, au ajuns în faţa vilei. În vreme ce Potemkin aştepta lângă trăsură cu caii pregătiţi, cu vizitiii cocoţaţi pe capră cu bicele ridicate, Aleksei Orlov a intrat grăbit în aripa nou construită a pavilionului şi a dat buzna în odaia de culcare a Ecaterinei, trezind-o pe amanta fratelui său.

„Totul este pregătit pentru proclamaţie", a spus Aleksei Orlov. „Trebuie să te scoli. L-au arestat pe Passek." Ecaterina nu a mai avut nevoie să audă alte explicaţii. S-a îmbrăcat iute în negru. Lovitura avea să reuşească în ziua aceea — sau niciodată. Dacă eşua, aveau să fie executaţi cu toţii.[50]

Aleksei Orlov a ajutat-o pe Ecaterina să se suie în trăsură, a învelit-o cu mantaua lui şi le-a poruncit vizitiilor să parcurgă cei optsprezece kilometri până la Petersburg cu cea mai mare iuţeală posibilă. Când trăsurile au pornit, Potemkin şi un alt ofiţer, Vasili Bibikov, au sărit şi s-au agăţat de ea ca să păzească preţioasa pasageră. Întotdeauna a existat o oarecare îndoială cu

privire la locul exact în care se afla Potemkin în aceste momente, dar această poveste, citată pentru prima dată aici, a fost notată de englezul Reginald Pole Carew, care l-a cunoscut bine pe Potemkin mai târziu și probabil că auzise întâmplarea direct de la sursă.[51]

Ecaterina încă mai purta boneta de noapte de dantelă. S-au întâlnit cu o trăsură care venea dinspre capitală. Printr-o coincidență norocoasă, s-a dovedit că în ea călătorea tocmai coaforul ei francez, Michel, care a sărit în trăsura ei și i-a aranjat părul, dar nu a mai apucat să o pudreze. Mai aproape de capitală, s-au întâlnit și cu trăsurica lui Grigori Orlov care hurducăia în direcție opusă. Ecaterina, cu Aleksei și cu coaforul, au făcut schimb de vehicule. Se poate să o fi urmat și Potemkin. Trăsurile s-au îndreptat fără șovăială înspre cazarma gărzii Izmailovski, unde au găsit „doisprezece soldați și un toboșar". De la așa începuturi modeste pornesc marile imperii. „Soldații", povestește Ecaterina emoționată, „s-au grăbit să-mi sărute mâinile, picioarele, poalele rochiei, numindu-mă mântuitoarea lor. Doi... au adus un preot cu o cruce și mi-au jurat supunere." Colonelul lor — fostul admirator al Ecaterinei —, contele Kiril Razumovski, hatmanul Ucrainei, a îngenuncheat și i-a sărutat mâna.

Ecaterina s-a suit din nou în trăsură și, condusă de preot și de soldați, a pornit către cazarma Semionovski. „Ne-au ieșit în întâmpinare strigând «Vivat!»" A făcut turul gărzilor, acțiune care s-a transformat într-o procesiune triumfală. Dar nu toți ofițerii susțineau lovitura de palat: fratele Daşkovei și nepotul cancelarului lui Petru al III-lea, Simon Romanovici Voronțov, s-a împotrivit și a fost arestat. Tocmai când Ecaterina era între Palatul Anicikov și Catedrala Kazan, a reapărut sergentul Potemkin, în fruntea gărzilor călare. Soldații au aclamat-o cu înflăcărare pe împărăteasa lor. E posibil ca ea să-i fi cunoscut deja numele lui Potemkin ca unul dintre organizatorii loviturii de palat, căci mai târziu l-a lăudat pe locotenentul Hitrovo și pe „un subaltern de șaptesprezece ani pe nume Potemkin" pentru „discernământul, curajul și zelul" de care dăduseră dovadă — totuși, toți ofițerii gărzilor călare o ajutaseră. De fapt, Potemkin avea douăzeci și trei de ani.[52]

Convoiul imperial, urmat de mii de soldați din gardă, s-a îndreptat către Palatul de Iarnă, unde se adunaseră deja Senatul și Sinodul să publice Manifestul ei deja tipărit și să depună jurământul. Panin a sosit la palat cu fiul Ecaterinei, Marele Duce Pavel, care încă era îmbrăcat în cămașa de noapte și cu boneta de bumbac pe cap. Afară se strânsese mulțimea, căci vestea se răspândise în tot orașul. Ecaterina a ieșit la fereastră, iar gloata a aclamat-o. Între timp, ușile palatului au fost deschise, iar coridoarele, ca la un bal unde

intră o cohortă de oaspeți nepoftiți, gemeau de soldați, preoți, ambasadori și orășeni, cu toții sosiți să jure supunere noii suverane — sau doar să caște gura la revoluție.

Prințesa Daşkova a sosit curând după Panin și Marele Duce: „I-am poruncit cameristei să îmi aducă o rochie de gală și m-am dus în grabă la Palatul de Iarnă...“ Sosirea prințesei adolescente cuprinse de entuziasm, gătită de-ți lua ochii, a fost o adevărată scenă: întâi nu a putut să intre și apoi, când a fost recunoscută, mulțimea era atât de densă încât nu reușea să pătrundă prin ea. În final, soldații au trecut-o pe fetișcana subțirică din mână în mână pe deasupra capetelor, ca pe o păpușă. Cu „un strigăt de încuviințare, m-au recunoscut ca prietenă“. O asemenea primire ar fi sucit mințile oricui, și cu siguranță că așa s-a întâmplat și cu ea. „Până la urmă, ametită, cu rochia sfâșiată... am intrat în grabă la Majestatea Sa.“[53]

Împărăteasa și prințesa s-au îmbrățișat; dar, deși puseseră mâna pe Petersburg, Petru era în avantaj: armatele sale se aflau în apropiere de Livonia, pregătite de războiul cu Danemarca, și ar fi putut cu ușurință să zdrobească gărzile. Apoi, el mai controla și fortăreața Kronstadt, bine poziționată pe ruta navală către Sankt-Petersburg. Ecaterina, sfătuită de Panin, de Orlovi și de alți oficiali de rang înalt, precum contele Kiril Razumovski, l-a trimis pe amiralul Talîzin să cucerească Kronstadt-ul.

Trebuia capturat însuși împăratul. Împărăteasa le-a poruncit gărzilor să pregătească marșul către Peterhof. Poate amintindu-și cât de bine arăta împărăteasa Elisabeta în haine bărbătești, Ecaterina a cerut să i se aducă o uniformă a gărzii. Soldații s-au dezbrăcat bucuroși de detestata uniformă prusacă pe care îi obligase Petru să o poarte și și-au pus din nou vechea lor tunică. Cum soldații ei și-au lepădat vechile haine, și Ecaterina a făcut la fel. „A împrumutat o uniformă de la căpitanul Talîzin [văr cu amiralul]“, scrie Daşkova, „iar eu am primit una de la locotenentul Puşkin, doi tineri ofițeri cu statura asemănătoare cu a noastră… din vechea uniformă a Gărzii Preobrajenski.“[54]

În vreme ce Ecaterina își primea susținătorii în Palatul de Iarnă, Petru ajunsese, precum fusese stabilit, la Peterhof, să sărbătorească ziua de Sf. Petru și Pavel cu Ecaterina. Mon Plaisir era părăsită. Rochia de gală a Ecaterinei zăcea abandonată pe pat, ca un semn de rău augur — căci ea își schimbase veșmintele nu doar la propriu, ci și la figurat. Petru al III-lea a văzut rochia și s-a pierdut cu firea: a plâns, a băut și a căzut în delir.

Singurul dintre curteni care nu și-a pierdut capul a fost octogenarul feldmareșal, contele Burhard von Münnich, un veteran german al revoluțiilor

de palat din 1740/1, rechemat recent din exil. Münnich a propus să pornească de îndată către Sankt-Petersburg, după exemplul bunicului său — dar acest Petru nu era Petru cel Mare. Țarul a trimis emisari la Petersburg să negocieze sau să o aresteze pe Ecaterina, dar toți trimișii au trecut de partea ei: cancelarul Mihail Voronțov, care călătorise cu sania Elisabetei în timpul loviturii de palat date de *ea*, cu douăzeci de ani în urmă, se oferise voluntar să plece cu emisarii, dar când a sosit la palat a căzut de îndată în genunchi în fața Ecaterinei. Deja descurajați și neștiind ce să facă, puținii curteni care mai rămăseseră în anturajul lui Petru s-au întors triști la Oranienbaum, aflat la opt verste depărtare. Căruntul Münnich l-a convins în sfârșit pe împărat să pună mâna pe fortăreața Kronstadt, ca să controleze capitala. Au fost trimiși emisari înainte. Când șunerul a ancorat la Oranienbaum la ora zece, în acea argintie noapte albă, Petru era beat și a trebuit ajutat să urce la bord de amanta sa, Elizaveta Voronțova, și de bătrânul feldmareșal. Trei ore mai târziu, au ajuns în dreptul Kronstadt-ului.

Münnich a strigat către garda Kronstadt-ului că se află în prezența împăratului, dar soldații i-au strigat înapoi: „Nu mai există împărat!“ Și au declarat că nu o recunosc decât pe Ecaterina a II-a. Era prea târziu: amiralul Talîzin ajunsese la Kronstadt la timp. Petru pierduse controlul atât asupra propriei persoane, cât și asupra evenimentelor. A leșinat în cabină. La întoarcerea la Oranienbaum, împăratul, deznădăjduit, amețit de băutură, care își prevăzuse dintotdeauna destinul, nu mai voia decât să abdice și să trăiască la Holstein. S-a hotărât să negocieze.

La Petersburg, Ecaterina și-a strâns garda în fața Palatului de Iarnă. Tocmai în acest moment de neuitat, de însuflețire, a reușit Potemkin să o întâlnească pentru prima dată pe noua sa împărătească.[55]

3

Prima întâlnire: iubitul nesăbuit al împărătesei

Sosi garda călare, într-un extaz de care nu am mai văzut,
plângând de bucurie și strigând că, în sfârșit, țara este liberă.

Ecaterina cea Mare către Stanislas Poniatowski, 2 august 1762

Dintre toți suveranii Europei, cred că împărăteasa Rusiei
are cele mai multe diamante. Nutrește o mare pasiune pentru ele;
se prea poate să nu aibă altă slăbiciune…

Sir George Macartney despre Ecaterina cea Mare

Ecaterina a II-a, proaspăt instalată pe tron, cu o înfățișare ispititoare în uniforma împrumutată de la un căpitan din Garda Preobrajenski, a apărut în poarta Palatului de Iarnă în noaptea zilei de 28 iunie 1762, cu anturajul său și ținând în mâna neînmănușată o sabie fără teacă. În incandescența albăstruie a „nopților albe" din Sankt-Petersburg, a coborât treptele exterioare până în piața ticsită de lume și s-a îndreptat spre armăsarul ei cenușiu, de rasă, pe nume Diamant. A sărit în șa cu agilitatea unui călăreț cu experiență — nu degeaba călărea cu pasiune de ani de zile.

Soldații din gardă, cei 12 000 care se răzvrătiseră în numele ei, erau adunați în piață, gata să mărșăluiască spre Peterhof și să îl răstoarne pe Petru al III-lea. Tuturor trebuie să li se fi scurs ochii după femeia de treizeci și trei de ani, în floarea vârstei, cu păr lung castaniu, ochi de un albastru strălucitor,

gene negre, care se simțea în largul ei în uniforma de gardă, aflată în momentul de răscruce al vieții sale. Printre ei, Potemkin, călare pe cal, în uniformă, de-abia așteptând să i se ofere ocazia să se facă remarcat.

Soldații, bine antrenați, au încremenit în poziție de drepți — dar în piață nu s-a lăsat liniștea. Erau mai degrabă zarva și harababura dintr-o tabără militară decât eleganța și rigiditatea unei parade. Noaptea răsuna de tropotul copitelor, nechezatul cailor, zăngănitul pintenilor și săbiilor, fâlfâitul drapelelor, tușitul, mormăielile și șoaptele a mii de bărbați. Mulți soldați așteptau acolo de noaptea trecută într-o atmosferă de carnaval. Unii dintre ei erau beți — prădaseră tavernele. Pe străzi erau risipite uniformele în stil prusac pe care le azvârliseră cât colo soldații, ca în dimineața de după carnaval. Nu avea importanță, pentru că fiecare soldat era convins că schimbă istoria: o sorbeau din priviri pe tânăra femeie pe care o întronau ca împărătească și trebuie să fi fost cu toții cuprinși de entuziasm.

Ecaterina a apucat frâiele lui Diamant; cineva i-a întins sabia, dar ea și-a dat seama că uitase să-și lege o *dragonne*, adică ciucurele de pe mânerul sabiei. Trebuie să fi căutat din priviri, căci șovăiala a fost remarcată de o gardă cu spirit de observație care urma să o înțeleagă mai bine, mai instinctiv decât oricine altcineva. El a galopat de îndată către ea prin piață, a rupt ciucurele de pe propria lui sabie și i l-a întins cu o plecăciune. Ea i-a mulțumit. Cu siguranță că a remarcat statura lui de uriaș, splendidul păr castaniu și chipul lung și sensibil cu bărbia despicată, înfățișarea care îi câștigase porecla de Alcibiade. Grigori Potemkin nici nu ar fi putut găsi o ocazie mai memorabilă și un mod mai temerar de a atrage atenția asupra sa — dar el chiar avea acest talent de a profita la maximum de orice ocazie.

Prințesa Daşkova, îmbrăcată și ea îndrăzneț într-o uniformă de gardă, a încălecat pe cal în spatele împărătesei. Aducea oarecum a mascaradă această „revoluție a fustelor". Acum era momentul să plece dacă voiau să atace în zori: Petru al III-lea, împăratul de drept, încă mai era în libertate, la Oranienbaum, la distanță de o noapte de mers. Însă Alcibiade încă se afla lângă împărătească.

Ecaterina a acceptat ciucurele de la Potemkin, și l-a legat de sabie și l-a îmboldit pe Diamant să pornească. Potemkin și-a îndemnat și el calul să revină lângă oamenii lui, dar calul învățase la antrenament să călărească în formație de atac, în linie dreaptă cu alți cai. Animalul a refuzat cu încăpățânare să schimbe direcția, astfel că vreme de câteva minute, în timp ce se decidea soarta imperiului, Potemkin s-a străduit să-și stăpânească armăsarul îndărătnic, văzându-se silit și să schimbe câteva cuvinte cu noua împărătească.

„Asta a făcut-o să râdă… observând cât era de chipeș… i-a vorbit. Astfel", îi povestea Potemkin însuși unui prieten când domnea deja alături de Ecaterina, „a fost catapultat înspre onoare, avuție și putere — totul mulțumită unui cal nesupus."[1]

Toate sursele descriu în mod similar scena, doar detaliile diferă: să fi fost vorba de *dragonne*, ori de pana dreaptă de pe pălărie, sau *sultane*?[2] Ceea ce l-a impresionat pe superstițiosul Potemkin a fost refuzul calului de a se îndepărta de împărătească, de parcă animalul ar fi ghicit destinul lor comun: această „ocazie fericită", cum a numit-o chiar el.[3] Dar nu a fost o întâmplare că a dat fuga să-i ofere o *dragonne*. Cunoscând viclenia lui Potemkin, plăcerea lui de a juca roluri și măiestria de călăreț, se prea poate ca nu calul să fi întârziat revenirea în formație. Oricum ar fi fost, într-un târziu calul a ascultat de călăreț și s-a întors la locul său.

În noaptea luminoasă, lunga coloană de soldați s-a pus în mișcare, în urma a două femei călare, îmbrăcate în uniformă soldățească. Cântau fanfarele militare; soldații intonau cântece de marș. Uneori fluierau și strigau: „Trăiască măicuța noastră Ecaterina!"

La trei dimineața, coloana a făcut popas la Krasnîi-Kabak. Ecaterina s-a întins pe un pat îngust de paie lângă Daşkova, dar nu a reușit să doarmă. Orlovii au înaintat cu avangarda. Corpul principal al trupelor a pornit din nou la drum peste două ore, dar i-a întâmpinat vicecancelarul, prințul A.M. Golițîn, cu o altă ofertă din partea lui Petru. Dar nu mai era nimic de negociat, cu excepția abdicării necondiționate. Vicecancelarul i-a jurat supunere Ecaterinei.

Curând sosi vestea că Aleksei Orlov cucerise fără împotrivire cele două domenii de vară, Oranienbaum și Peterhof. La ora zece dimineața, Ecaterina a fost primită la Peterhof ca împărătească suverană: nu trecuseră decât douăzeci și patru de ore de când plecase de-acolo cu boneta de noapte pe cap. Iubitul ei, Grigori Orlov, însoțit de Potemkin, era deja în apropiere, la Oranienbaum, unde îl sileau pe Petru să semneze abdicarea necondiționată.[4] După ce acesta a iscălit, Grigori Orlov i-a adus hârtia împărătesei. Potemkin a rămas în urmă să-l păzească pe cel care fusese cândva împărat.[5] Frederic cel Mare, pentru care s-ar putea spune că Petru al III-lea își sacrificase imperiul, a remarcat scârbit că „împăratul s-a lăsat alungat de pe tron așa cum este trimis la culcare un copil"[6].

Fostul împărat a fost ajutat să urce în trăsură, însoțit de amanta sa și de doi aghiotanți. Trăsura a fost înconjurată de soldați, printre care era și

Potemkin. Trupele care mișunau pe lângă convoi și-au arătat disprețul față de acesta strigând urale: „Trăiască împărăteasa Ecaterina a II-a!"[7] La Peterhof, Petru a renunțat la sabie, la panglica Sfântului Andrei și la uniforma Gărzii Preobrajenski. A fost dus într-o încăpere pe care o cunoștea bine, unde a fost vizitat de Panin: fostul țar a căzut în genunchi și s-a rugat să nu fie despărțit de amanta sa. Când a fost refuzat, Petru, istovit, a cerut printre suspine să i se lase vioara, negrul Narcissus și câinele Mopsy. „Consider una dintre cele mai mari nefericiri ale vieții mele că am fost silit să îl văd pe Petru în acele clipe", își amintește Panin, „cea mai mare nefericire a vieții mele."[8]

Înainte să poată fi dus la Schlüsselburg, unde urma să rămână, fostul împărat a fost transferat pe domeniul său de la Ropșa (la aproximativ treizeci de kilometri de țărm), într-un cupeu închis, păzit îndeaproape de soldați, sub supravegherea lui Aleksei Orlov. Potemkin nu este amintit ca aflându-se printre gărzi, dar va fi acolo câteva zile mai târziu, deci probabil că a participat și el. Ecaterina i-a permis soțului ei să își ia vioara, negrul... și câinele.[9] Nu l-a mai văzut niciodată pe Petru.

Câteva zile mai târziu, prințesa Daşkova a intrat în biroul Ecaterinei și a rămas „uluită" să îl găsească pe Grigori Orlov, „întins cât era de lung pe canapea", cotrobăind prin hârtiile de stat. „L-am întrebat ce caută acolo. «Împărăteasa mi-a poruncit să le deschid», mi-a răspuns el." Noul regim era la putere.[10]

Pe 30 iunie, Ecaterina a II-a a revenit în capitala cuprinsă de entuziasm. Acum, că era victorioasă, trebuia să plătească prețul. Potemkin era printre beneficiarii amintiți chiar de împărătească: cu siguranță că nu uitase de *dragonne*. Cheltuiala a reprezentat peste un milion de ruble dintr-un buget de doar șaisprezece milioane. Susținătorii ei au primit recompense generoase pentru rolul jucat în lovitura de palat: garnizoana Sankt-Petersburgului a primit leafa pe jumătate de an — în total, 225 890 de ruble. Lui Grigori Orlov i s-au promis 50 000 de ruble; Panin și Razumovski au primit pensii de 5 000 de ruble. Pe 9 august, Grigori și Aleksei Orlov, Ekaterina Daşkova și cei șaptesprezece complotiști principali au primit fie 800 de suflete, fie 24 000 de ruble fiecare.

Grigori Potemkin a fost printre cei unsprezece participanți tineri care au primit 600 de suflete sau 18 000 de ruble.[11] El apare și pe alte liste scrise de Ecaterina personal: pe una, comandanții gărzilor călare dau raportul și sugerează ca Potemkin să fie promovat la gradul de cornet. Ecaterina a scris cu mâna ei că „trebuie să fie locotenent", așa că a fost promovat la gradul de

sublocotenent[12], iar ea i-a mai promis încă 10 000 de ruble. Ecaterina l-a menținut în funcție pe cancelarul Voronțov, dar Nikita Panin a devenit prim-ministrul ei. Apropiații lui Panin doreau ca Ecaterina să fie doar regenta lui Pavel, condusă de o oligarhie aristocrată, dar Orlovii și gărzile au apărat puterea absolută a Ecaterinei, singurul mod în care puteau să rămână la guvernare.[13] Însă Orlovii mai aveau un plan: căsătoria lui Grigori Orlov cu împărăteasa. Exista un obstacol, însă nu era imposibil de trecut: Ecaterina era deja căsătorită.

Petru al III-lea, Narcissus și Mopsy au rămas la Ropșa, păziți de Aleksei Orlov și cei 300 de soldați ai săi, printre care și Potemkin. Orlov a continuat s-o informeze pe Ecaterina cu privire la această situație stânjenitoare, într-o serie de scrisori voioase și familiare, dar totuși macabre. Amintește și de Potemkin în însemnările sale, un alt indiciu că Ecaterina îl cunoștea după nume, deși vag. Dar principalul subiect al scrisorilor era batjocura la adresa „pocitaniei" de Petru. Se simte strânsoarea lațului în glumele sinistre ale lui Orlov, de parcă ar fi cerut aprobarea Ecaterinei pentru fapta sa înainte să o comită.[14]

Nu se poate să fi fost surprinsă să afle, în jurul datei de 5 iulie, că Petru fusese ucis. Detaliile rămân cufundate în beznă, la fel ca fapta. Tot ce știm este că Aleksei Orlov și acoliții săi și-au jucat rolul, iar fostul împărat a fost sugrumat.[15]

Moartea servea scopurilor tuturor. Foștii împărați rămâneau o primejdie perpetuă pentru succesori într-o țară în care pretendenții la tron erau un blestem. Se puteau ridica și din morți. Însăși existența lui Petru al III-lea submina uzurparea Ecaterinei. Acesta era o amenințare și pentru planurile Orlovilor. Așa că în niciun caz nu fusese ucis din greșeală. Oare să fi fost și Potemkin implicat? Cum, în cariera pe care o va avea, urma să fie acuzat de toate păcatele posibile, este semnificativ faptul că nu i s-a atribuit niciodată uciderea lui Petru, ceea ce nu poate să însemne decât că nu a luat parte la ea. Dar se afla totuși la Ropșa.

Ecaterina a plâns amarnic — pentru reputația ei, nu pentru Petru: „Gloria mi-e întinată, posteritatea nu mă va ierta niciodată." Daşkova era șocată, dar se gândea și la ea însăși: „Este o moarte prea neașteptată, Doamnă, pentru gloria domniei tale și a mea."[16] Ecaterina aprecia însă și beneficiile faptei. Nimeni nu a fost pedepsit. De fapt, Aleksei Orlov urma să joace un rol de frunte în următorii treizeci de ani. Dar Ecaterina a devenit notorie în Europa ca adulteră, regicidă și matricidă.

Trupul împăratului a zăcut timp de două zile într-un sicriu simplu la Mănăstirea Aleksandr Nevski, în uniformă Holstein albastră fără nicio decorație. Contuziile de pe gât erau acoperite de cravată, iar fața vânătă îi era ascunsă pe jumătate de pălărie, în încercarea de a se masca semnele strangulării.[17]

Ecaterina și-a recăpătat sângele-rece și a făcut publică o declarație, de care mulți au râs, în care spunea că moartea lui Petru se datora unei „colici hemoroidale".[18] Acest diagnostic absurd, dar necesar, urma să devină un eufemism în Europa pentru crima politică. Mai târziu, când Ecaterina l-a invitat la Curte pe filosoful d'Alembert, acesta i-a spus în glumă lui Voltaire că nu îndrăznește, deoarece suferă de hemoroizi, o boală evident deosebit de primejdioasă în Rusia.[19]

Țarii Rusiei fuseseră mereu încoronați la Moscova, în vechea catedrală ortodoxă. Petru al III-lea, care își disprețuia țara adoptivă, nici nu se mai obosise să se încoroneze. Ecaterina, uzurpatoarea, nu avea să facă aceeași greșeală. Dimpotrivă, uzurpatorul trebuie să urmeze ritualul legitimității până la ultimul amănunt, indiferent de cheltuială. Ecaterina a poruncit să se organizeze o încoronare tradițională, somptuoasă, cât de curând posibil.

Pe 4 august, chiar în ziua promovării lui la grad de sublocotenent, la ordinul personal al împărătesei, Potemkin a pornit spre Moscova împreună cu trei escadroane de gardă pentru a participa la încoronare. Mama și familia sa încă mai locuiau acolo și puteau să-l primească pe fiul risipitor, căci plecase în dizgrație, iar acum revenea ca parte a gărzii împărătesei cu ocazia încoronării. Pe data de 27, Marele Duce Pavel, în vârstă de opt ani, singurul stâlp legitim al noului regim, însoțit de guvernatorul Panin cu douăzeci și șapte de trăsuri și 257 de cai, a părăsit capitala, urmat de Grigori Orlov. Împărăteasa a pornit cinci zile mai târziu, cu un anturaj de douăzeci și trei de curteni, șaizeci și trei de trăsuri și 395 de cai. Împărăteasa și țareviciul au ajuns la Moscova, orașul cupolelor și clopotnițelor, simbolul vechii Rusii, în ziua de vineri, 13 septembrie. Ecaterina niciodată nu putuse suferi Moscova, unde se simțea detestată și unde se îmbolnăvise grav cu mulți ani în urmă. Acum, prejudecățile se dovedeau a fi justificate, deoarece micuțul Pavel s-a îmbolnăvit de febră, dar boala lui s-a ameliorat exact înainte de ceremonie.

În ziua de duminică, 22 septembrie, la Catedrala Adormirii Maicii Domnului, în inima Kremlinului, împărăteasa a fost încoronată ca „luminăția sa atotputernică prințesa și doamna Ecaterina a II-a, împărăteasă și autocrată a tuturor Rusiilor", în fața a cincizeci și cinci de demnitari ortodocși, așezați în semicerc. La fel ca Elisabeta înaintea ei, și-a așezat intenționat

coroana pe cap cu propriile mâini, pentru a sublinia că ea însăși își conferă legitimitate, apoi a luat sceptrul în mâna dreaptă și globul în mâna stângă, iar congregația a căzut în genunchi. Corul a început să cânte. S-au tras salve de tun. Arhiepiscopul de Novgorod a miruit-o și a împărtășit-o.

Ecaterina a revenit la palat într-o trăsură aurită, păzită de gărzile descălecate, printre care și Potemkin; în mulțime se aruncau bani de aur. Când ea trecea, norodul îngenunchea. Mai târziu, când a venit timpul să fie anunțate înnobilările făcute cu ocazia încoronării, a început să se contureze noul regim: Grigori Orlov a fost numit aghiotant general, iar cei cinci frați, împreună cu Nikita Panin, au primit titlul de conte al Imperiului Rus. Sublocotenentul Potemkin, care era la datorie, de gardă la palat, apare și el, din nou, și pe aceste liste: a primit un serviciu de masă de argint și alte 400 de suflete în gubernia Moscovei. Pe 30 noiembrie a fost numit *Kammerjunker*, sau domn al camerei de culcare, cu permisiunea de a rămâne în gardă[20], în timp ce alți noi *Kammerjunker*-i au părăsit armata și au devenit curteni[21].

A urmat o săptămână istovitoare de baluri, ceremonii și recepții, dar febra Marelui Duce Pavel s-a înrăutățit: dacă murea, nici nu putea exista un semn mai rău pentru domnia Ecaterinei. Deoarece Ecaterina pretinsese puterea în parte pentru a-l proteja pe Pavel de Petru al III-lea, moartea copilului nu ar mai fi justificat domnia ei. Era limpede că pretenția lui la tron era mai îndreptățit decât a ei. Un împărat murise deja, din pricina hemoroizilor; moartea lui Pavel i-ar fi mânjit mâinile Ecaterinei, deja regicidă, cu și mai mult sânge sacru. Criza a fost atinsă în primele două săptămâni din octombrie, când țareviciul a început să delireze; dar apoi starea lui s-a îmbunătățit treptat. Însă acest fapt nu a detensionat atmosfera. Regimul Ecaterinei rezistase până la încoronarea ei, dar se puneau deja la cale comploturi peste comploturi. În cazarmă, gărzile care ridicaseră deja un împărat se gândeau că mai pot ridica și alții. La Curte, Orlovii voiau ca Grigori al lor să se însoare cu Ecaterina, în vreme ce Panin și magnații intenționau să limiteze puterile imperiale și să guverneze în numele lui Pavel.

În anul de când venise de la Moscova să se alăture gărzii, Potemkin trecuse de la statutul de student exmatriculat la cel de *Kammerjunker* în serviciul împărătesei, își dublase numărul de suflete și fusese promovat cu două grade. Acum, întorși la Petersburg, Orlovii i-au povestit împărătesei de cel mai amuzant ofițer de gardă, locotenentul Potemkin, care știa să imite pe oricine la perfecție. Ecaterina, care cunoștea numele și își amintea și de chipul tânărului, din noaptea loviturii de palat, le-a răspuns că dorea să îl vadă pe acest om de spirit. Așa că Orlovii l-au chemat pe Potemkin să

o distreze pe împărătească. Pesemne că tânărul și-a zis că acesta era momentul mult așteptat de el. Autointitulat „copil răsfățat al sorții", oscilând permanent între deznădejde și exaltare, trăia cu credința absolută în destinul său, fiind convins că putea realiza orice, dincolo de limitele oamenilor de rând. Acum i se oferea șansa.

Grigori Orlov era încântat de cât de bine îl parodia Potemkin pe un nobil oarecare, reușind să imite la perfecție vocea individului, precum și ticurile sale. Curând după încoronarea Ecaterinei, garda i-a fost prezentată acesteia oficial, pentru întâia dată, iar împărăteasa i-a cerut să execute numărul de parodie. Potemkin i-a răspuns că nu putea să imite pe nimeni — dar vocea îi era diferită și întreaga încăpere a fost străbătută de un fior. Toți s-au îndreptat de spate sau au privit în podea. Vocea era absolut desăvârșită, fără urmă de îndoială, cu un accent ușor german, iar intonația era redată perfect. Potemkin o imita pe însăși împărăteasa. Curtenii mai în vârstă trebuie să fi presupus că acest tinerel și-a încheiat cariera înainte s-o înceapă. Orlovii trebuie să fi așteptat cu nonșalanță să vadă cum va reacționa Ecaterina la această impertinență. Toți ochii s-au ațintit apoi asupra chipului de o frumusețe îndrăzneață, aproape masculină, cu fruntea înaltă și inteligentă. Țarina a izbucnit în hohote de râs, așa că au râs și toți ceilalți, recunoscând că Potemkin o imitase perfect. Potemkin pariase totul pe o carte și câștigase și de data aceasta.

Atunci abia l-a privit cu atenție împărăteasa pe sublocotenentul și *Kammerjunker*-ul Potemkin și a admirat frumusețea seducătoare a acestui „adevărat Alcibiade". Ca femeie, a remarcat imediat părul lui castaniu, mătăsos și bogat — „cea mai frumoasă *chevelure* din întreaga Rusie". S-a întors către Grigori Orlov și s-a plâns că era mai frumos decât părul ei: „N-am să te iert niciodată că mi l-ai prezentat", a glumit ea. „Dumneata ai insistat să mi-l prezinți, dar ai să regreți."

Orlov avea, într-adevăr, să regrete. Aceste anecdote sunt povestite de persoane care îl cunoșteau pe Potemkin la vremea respectivă — un văr și un tovarăș din gardă. Deși sunt povestite mai târziu, în lumina evenimentelor ce s-au petrecut ulterior, par totuși autentice.[22]

În cei unsprezece ani și jumătate care au trecut de la lovitura de palat și până la începutul idilei lor, împărăteasa l-a urmărit pe Potemkin și l-a pregătit pentru ceva anume. Era inevitabilă, în 1762, ridicarea lui la putere supremă, dar cu cât împărăteasa îl vedea mai mult, cu atât mai fascinantă îi găsea originalitatea infinită. Erau cumva atrași unul spre celălalt, mergând pe două căi paralele care se tot apropiau una de alta. La douăzeci și trei de ani,

Potemkin se lăuda cu talentul său de imitator și cu inteligența sa în fața împărătesei, care își dăduse seama repede că tânărul avea mult mai multe calități decât superba *chevelure*: cunoștea greaca și teologia, și cultura populară rusească. Dar apare rar în relatările acelor ani și este mereu învăluit în legendă: când schițăm viața cotidiană a împărătesei și a Curții, îl surprindem din când în când și pe Potemkin, care se desprinde din mulțimea curtenilor pentru a schimba replici spirituale cu Ecaterina — după care dispare din nou. Dar el se asigura ca aceste scurte apariții să fie memorabile.

Locotenentul Potemkin se îndrăgostise de împărătească și nu părea să încerce să se ascundă. Nu îi era teamă nici de Orlovi, nici de altcineva din groapa cu lei a Curții instabile a Ecaterinei. Era lumea în care pătrunsese și juca pentru miza cea mai mare. Domnia Ecaterinei a II-a ni se pare lungă, glorioasă și stabilă — dar aceasta numai când privim în urmă. La vremea respectivă, regimul ilicit al unei uzurpatoare și regicide le părea ambasadorilor străini de la Sankt-Petersburg nefast și menit să dureze doar o scurtă perioadă. Potemkin, care nu era în capitală decât de un an și ceva, mai avea multe de învățat despre împărătească și despre magnații de la Curte.

„Poziția în care mă aflu mă obligă să umblu cu mare băgare de seamă", îi scrie pe 30 iunie Ecaterina lui Poniatowski, fostul ei amant, care o amenința că o vizitează. „Chiar și cel mai neînsemnat soldat din gardă, când mă vede, își zice: «Eu cu mâna mea am făcut asta.»" Poniatowski încă mai era îndrăgostit de Ecaterina — avea să fie îndrăgostit de ea mereu —, iar acum tânjea după Marea Ducesă pe care fusese silit să o părăsească. Răspunsul Ecaterinei nu ne lasă niciun dubiu cu privire la atmosfera de la Petersburg și ne arată clar cât de mult o scotea din sărite pasiunea naivă a lui Poniatowski: „Fiindcă trebuie să vorbesc deschis și fiindcă te-ai hotărât să nu iei în seamă ceea ce îți spun de șase luni, adevărul este că venirea ta nu poate avea altă urmare decât că ne vor ucide pe amândoi."[23]

Ocupată cu organizarea Curții magnifice de care era încredințată că are nevoie, ea se lupta în același timp în culise să obțină stabilitate, căci erau foarte multe intrigi. Aproape dintr-odată, a fost copleșită de dezvăluirea a nenumărate conspirații, chiar și în rândul gărzilor care tocmai o așezaseră pe tron. Poliția secretă a Ecaterinei, moștenită de la Petru al III-lea, era Expediția Secretă a Senatului, condusă de-a lungul domniei ei de Stepan Șeșkovski, temutul „mânuitor al cnutului", aflat sub comanda procuratorului general. Împărăteasa a încercat să limiteze utilizarea torturii, mai ales în cazul suspecților care mărturisiseră deja, dar este imposibil de știut cât de bine a reușit:

se prea poate ca, la distanțe mai mari de Petersburg, tortura să fi fost încă folosită fără opreliște. Biciul și bătaia erau mai obișnuite decât tortura adevărată. Expediția Secretă era redusă ca mărime — nu număra decât vreo patruzeci de angajați, nici nu se compara cu NKVD sau KGB din vremurile sovietice — dar nu exista niciun fel de intimitate: curtenii și străinii erau efectiv supravegheați de servitori și paznici, iar funcționarii civili nu ezitau să îi pârască pe nemulțumiți.[24] Ecaterina poruncea uneori urmărirea oponenților politici și era întotdeauna dispusă să îl primească pe Șeșkovski. Nu exista poliție în secolul al XVIII-lea, însă, în ciuda faptului că Ecaterina era condusă de sentimente nobile, Expediția Secretă era mereu gata să observe, să aresteze și să interogheze — și a avut enorm de mult de lucru în primii ani de domnie ai Ecaterinei.

Mai existau doi candidați a căror pretenție la tron avea mai multă justificare decât a ei: Ivan al VI-lea, nătângul de la Schlüsselburg, și Pavel, propriul ei fiu. Primii conspiratori, care îl susțineau pe Ivan, au fost prinși în octombrie 1762 în timpul încoronării de la Moscova: doi membri ai regimentului Izmailovski, Guriev și Hrușciov. Au fost torturați și bătuți cu bâta, cu permisiunea Ecaterinei, dar „complotul" nu a fost de fapt nimic mai mult decât vorbe goale spuse la beție.

Ecaterina nu și-a pierdut niciodată cumpătul: ținea în echilibru diferitele facțiuni de la Curte, întărindu-și în același timp securitatea și mituind fără jenă gărzile cu daruri prețioase. Fiecare parte din această luptă între facțiuni își avea propria agendă primejdioasă. Ecaterina a declarat de la bun început că, la fel ca Petru cel Mare înaintea ei și urmând exemplul eroului zilei, Frederic cel Mare, ea însăși avea să fie propriul ei cancelar. Conducea Rusia printr-un secretariat puternic care a devenit adevăratul guvern al imperiului. În doi ani, l-a descoperit pe prințul Aleksandr Alekseievici Viazemski, în vârstă de treizeci și patru de ani, administratorul neobosit, deși neiubit de nimeni, cu ochi de gândac și chip roșcovan, care avea să conducă afacerile interne rusești timp de aproape treizeci de ani din Senat, ca procurator general, un rol care reprezenta o combinație de miniștri de Finanțe, de Justiție și de Interne din zilele noastre.

Nikita Panin a devenit ministrul ei cel mai de încredere. Convins fiind de necesitatea constrângerii de către aristocrație a capriciilor absolutiste, Panin a propus un consiliu imperial care ar fi fost numit de împărăteasă, dar pe care ea să nu îl poată desființa. Idealul lui Panin era o amenințare și pentru Ecaterina, și pentru „parveniții" din gardă care o așezaseră pe tron.[25] Rolul său de educator al lui Pavel, care era privit de foarte mulți ca împăratul de

drept, îl făcea în mod firesc să propună ca puterea să îi revină băiatului, de îndată ce avea să devină major. Disprețuia pe față domnia „favoriților capricioși".[26] Așadar, cei cinci Orlovi îi erau dușmani. În decursul următorilor doisprezece ani, ambele facțiuni au încercat să folosească influența din ce în ce mai mare a lui Potemkin asupra împărătesei în lupta lor pentru supremație.

Ecaterina l-a distras pe Panin de la urzelile sale încredințându-i rolul de „membru senior" al Colegiului Afacerilor Externe — ministru de Externe —, dar nu a uitat niciodată că Panin ar fi vrut să îl așeze pe Pavel, și nu pe ea, pe tron în 1762. L-a păstrat pe acest complotist viclean ca un șarpe alături de ea. Aveau nevoie unul de altul: îl considera „cel mai isteț, mai inteligent și mai zelos om de la Curte", dar nu îl plăcea prea tare.[27]

Dincolo de aceste două facțiuni principale, Curtea noii împărătese era un labirint de familii și facțiuni. Ecaterina l-a numit pe admiratorul ei din anii 1750, Zahar Cernîșev, în fruntea Colegiului de Război, în vreme ce fratele acestuia, Ivan, a ajuns în fruntea marinei: Cernîșevii au rămas inițial neutri și nu au luat partea nici lui Panin, nici Orlovilor. Dar membrii aceleiași familii susțineau adesea interese opuse, după cum s-a văzut în cazul prințesei Dașkova și a Voronțovilor.[28] Până și ea a mers prea departe, pretinzând că are o putere pe care de fapt nu o avea.[29] „Această conspiratoare faimoasă care s-a lăudat că a oferit o coroană... a ajuns să fie batjocorită de toți rușii."[30] Dașkova, la fel ca magnații elisabetani, cancelarul Voronțov și Ivan Șuvalov, a „plecat în călătorie în străinătate", eufemismul pentru un exil blând în stațiunile balneare ale Europei.

Curtea Ecaterinei a devenit un caleidoscop de facțiuni care se tot schimbau și concurau, reprezentate de grupuri de persoane reunite prin relații de prietenie, familie, lăcomie, dragoste sau păreri comune de orice fel. Cele două crezuri de bază erau în continuare susținerea prusacilor sau austriecilor și preferința pentru împărătească sau pentru moștenitor. Toți erau dominați de interesul personal în forma cea mai simplă — „Dușmanul dușmanului tău e prietenul meu".

Primul succes pe plan extern al noului regim a fost încoronarea fostului iubit al Ecaterinei ca rege al Poloniei. La câteva zile după lovitura de palat, pe 2 august 1762, Ecaterina i-a scris fidelului Stanislas Poniatowski: „Îl trimit de îndată pe contele Keyserling în Polonia să te facă rege după moartea celui de acum", August al III-lea.

Această faptă a fost adesea prezentată drept capriciu imperial, sau recompensă pentru serviciile aduse de Poniatowski în calitate de amant. Dar

acea instituție tautologică, Regnum Serenissimum Poloniae, nu era nici pe departe o frivolitate. Polonia era unică în Europa prin contradicțiile absurde prin care se caracteriza la vremea respectivă: de fapt, nu era o singură țară, ci două state — Regatul Poloniei și Marele Ducat al Lituaniei; avea un singur parlament, Seimul, dar guverne paralele; regii erau aleși și nu prea aveau putere; când numeau vreun oficial, nu îl mai puteau îndepărta; nobilimea, *szlachta*, era practic omnipotentă. Seimurile erau alese de *szlachta*, care, din moment ce includea aproape zece la sută din populație, făcea ca Polonia să fie mai democratică decât Anglia. Un singur vot era suficient pentru anularea lucrărilor unui întreg seim — faimosul *liberum veto* — care făcea ca și cel mai neînsemnat delegat să fie mai puternic decât regele. Nu exista decât o singură soluție: șleahticii puteau forma o Confederație, un Seim temporar alternativ care nu exista decât până își realiza obiectivele. Apoi era desființat. Dar de fapt Polonia era condusă de magnați, „crăișori" care aveau domenii mai întinse decât unele regate și aveau propriile armate. Polonezii erau deosebit de mândri de această constituție ciudată, care înrobea uriașul teritoriu într-un haos umilitor privit de ei ca libertate neprețuită.

Alegerea regilor polonezi era unul dintre sporturile diplomatice preferate ale secolului al XVIII-lea. Concurenții acestui turnir diplomatic erau Rusia, Prusia, Austria și Franța. Versailles-ul avea trei aliați tradiționali la est, Imperiul Otoman, Suedia și Polonia. Dar din 1716, când Petru cel Mare garantase constituția problematică a Poloniei, Rusia a dominat politica Uniunii Statale Poloneze prin menținerea absurdei sale constituții, întronând regi slabi la Varșovia, încurajând puterea magnaților — și postând trupe rusești gata de intervenție pe graniță. Singurul interes al Ecaterinei era să mențină protectoratul instaurat de Petru cel Mare asupra Poloniei. Poniatowski era personajul ideal pentru că, prin unchii acestuia cu simpatii rusești, „Familia" Czartoryski susținută de tunurile rușilor și banii englezilor, Ecaterina putea controla în continuare Polonia.

Poniatowski a început să viseze că va deveni rege și se va căsători cu Ecaterina, combinând astfel, după cum scrie biograful său, cele două mari ambiții ale vieții sale.[31] „Dacă mi-am dorit tronul", o imploră el, „a fost numai pentru că te-am văzut pe tine pe tron." Când Ecaterina i-a arătat ce deșarte erau dorințele sale, el a rugat-o: „Nu mă face rege, ci lasă-mă să mă întorc alături de tine."[32] Acest idealism galant, deși cam smiorcăit, nu era un început de bun augur pentru relația sa viitoare cu prototipul feminin al *raison d'état*. Din moment ce concurenții care participau de obicei la jocul de alegere a regelui erau istoviți după Războiul de Șapte Ani, Ecaterinei și lui Panin

le-a reușit lovitura. Ecaterina a câștigat susținerea lui Frederic cel Mare, deoarece Prusia fusese distrusă de război și era atât de izolată, încât această alianță cu Rusia, semnată pe 31 martie/11 aprilie 1764, era singura lui speranță. Pe 26 august/6 septembrie, Seimul Elector, înconjurat de trupe rusești, l-a ales pe Poniatowski rege al Poloniei. Și-a luat numele de Stanislas-August.

Alianța cu Prusia — și protectoratul polonez — era menită să constituie stâlpii mult-lăudatului „sistem nordic" al lui Panin, în care urmau să fie incluse Danemarca, Suedia și, spera el, Anglia, și care să contrabalanseze „blocul catolic" — Bourbonii Franței și Spaniei și Habsburgii Austriei.[33]

Acum că Poniatowski era rege, urma oare Ecaterina să se mărite cu Grigori Orlov? Mai exista un fel de precedent. Se zvonea că împărăteasa Elisabeta se căsătorise cu coristul ei cazac, Aleksei Razumovski, care acum locuia retras la Moscova.

La reședința barocă a lui Aleksei Razumovski, ridicată pe vremea domniei Elisabetei, s-a prezentat un curtean bătrân, care l-a găsit pe Aleksei citind Biblia. Oaspetele era cancelarul Mihail Voronțov, care își îndeplinea ultimul rol politic înainte de a „întreprinde o călătorie în străinătate". Venise să îi ofere lui Razumovski rangul de alteță imperială. De fapt, era o modalitate politicoasă de a-l întreba dacă fusese căsătorit cu împărăteasa Elisabeta. Ecaterina și Orlovii ar fi vrut să știe dacă exista un certificat de căsătorie. Razumovski trebuie să se fi amuzat la această întrebare. A închis Biblia și a scos un sipet de abanos aurit, incrustat cu perle. L-a deschis și a scos la lumină un sul vechi pecetluit cu acvila imperială...

Ecaterina trebuia să aibă mare grijă. Ea înțelegea fără urmă de îndoială pericolul de a-i ridica prea sus pe Orlovi. Dacă se mărita cu un Orlov, ar fi amenințat dreptul la tron al Marelui Duce Pavel, poate i-ar fi primejduit chiar și viața, și ar fi scandalizat magnații și armata. Dar ea îl iubea pe Orlov. Le datora Orlovilor tronul. Îi născuse un fiu lui Grigori.* Era o perioadă în care viețile publice și private se contopeau indisolubil. Întreaga ei viață, Ecaterina își dorise o familie: părinții ei muriseră; mătușa o terorizase și îi luase copilul; interesele fiului îi amenințau domnia, dacă nu viața; până și Ana, fiica lui Poniatowski, murise în copilărie. Avea o poziție extraordinară, dar tânjea după o viață aproape burgheză cu Grigori Orlov, pe care îl privea ca partenerul

* Era copilul cu care fusese însărcinată la moartea Elisabetei — Aleksei Grigorievici Bobrinski, 1762–1813. Deși nu a fost niciodată recunoscut oficial, Ecaterina s-a îngrijit de educația lui. A dus o viață destrăbălată la Paris pe banii primiți de la împărăteasă, înainte să revină acasă și să înceapă să călătorească din nou. Pavel I l-a recunoscut ca frate vitreg și l-a făcut conte. (*N.a.*)

ei de viață. Astfel că nu a luat nicio decizie — și, probabil, le-a permis Orlovilor să se intereseze cu privire la existența unui precedent.

Însă frații nu excelau prin subtilitate. La o mică reuniune, Grigori s-a lăudat, cu aere de gangster, că, dacă voia, ar fi putut să o dea jos pe Ecaterina într-o lună. Kiril Razumovski, fratele bine intenționat al lui Aleksei, a replicat imediat: „Se prea poate; dar, prietene, în loc să așteptăm o lună, te-am fi spânzurat în două săptămâni."[34] Toată lumea a izbucnit în hohote de râs — dar atmosfera s-a răcit simțitor. Când Ecaterina a făcut aluzie la căsătoria ei cu Orlov, Panin se pare că i-a răspuns: „Împărăteasa poate face ce dorește, dar doamna Orlov nu va fi niciodată împărăteasa Rusiei."[35]

Această ezitare nu era însă o politică a stabilității. În mai 1763, în vreme ce Ecaterina era plecată în pelerinaj de la Moscova la Rostov-pe-Don, a trăit un șoc care a pus capăt proiectului lui Orlov. A fost arestat *Kammerjunker*-ul Fiodor Hitrovo, care îndemnase cândva gărzile călare la revoltă în numele Ecaterinei, împreună cu Potemkin. Interogat, a recunoscut că planifica să îi ucidă pe Orlovi ca să împiedice căsătoria și să o mărite pe Ecaterina cu fratele lui Ivan al VI-lea. Acesta nu mai era un ofițer de rând care bombănea la o votcă, ci un jucător din cercul conspiratorilor Ecaterinei. Oare nu cumva chiar Panin sau Ecaterina au impus un *niet* decisiv ambițiilor lui Orlov? Dacă este așa, planul le-a reușit.

Să revenim la Aleksei Razumovski, pe care l-am lăsat jucându-se cu sulul scos din sipetul aurit. Când cancelarul Voronțov a întins mâna să îl ia, Razumovski l-a azvârlit în foc. „Nu, nu există nicio dovadă", a rostit el. „Spune-i preamilostivei noastre suverane."[36] Povestea e o legendă, dar unele surse spun că așa a pus bețe în roate Razumovski planurilor împărătesei de a se mărita cu Orlov. De fapt, Ecaterina ținea la ambii Razumovski — voioși, fermecători, prieteni vechi de douăzeci de ani. Probabil că nici nu a existat vreun certificat de căsătorie. Arderea documentului pare gluma unui cazac hâtru. Dar dacă a fost totuși pusă întrebarea, este foarte probabil ca Aleksei Razumovski să fi dat tocmai răspunsul pe care îl aștepta Ecaterina ca să poată evita căsătoria cu Orlov. Ea era nevoită să pună întrebarea, dar de fapt nu dorea un răspuns.[37]

Tocmai când sărbătorea succesul răsunător din Polonia, Ecaterina s-a confruntat cu o altă provocare din partea nătângului cunoscut ca „Prizonierul fără nume numărul unu", împăratul închis în turn. Pe 20 iunie 1764, împărăteasa părăsise capitala ca să facă un tur al provinciilor baltice. Pe 5 iulie, Vasili Mirovici, un tânăr ofițer cu mintea tulbure care visa să refacă averea familiei,

a făcut o încercare să îl elibereze pe Ivan al VI-lea din catacombele Schlüsselburgului și să îl pună pe tron. Bietul Mirovici nu știa că Ecaterina confirmase ordinul lui Petru al III-lea potrivit căruia, la prima încercare de a-l elibera pe „Prizonierul numărul unu", acesta trebuia ucis pe loc. Între timp, Mirovici, al cărui regiment era postat la Schlüsselburg, încerca să descopere identitatea misteriosului „Prizonier fără nume" care era ținut cu atâta grijă în fortăreață.

Pe 4 iulie, Mirovici, care își pierduse aliatul cel mai de nădejde într-un accident de înec, a scris un manifest care proclama urcarea pe tron a împăratului Ivan al VI-lea. Dată fiind atmosfera de instabilitate de după regicidul lui Petru al III-lea și teama superstițioasă pe care o aveau rușii față de țar, a reușit să recruteze o mână de oameni. La 2 noaptea, Mirovici a trecut de paza porților, l-a înfrânt pe comandant și s-a îndreptat către celula lui Ivan. Între rebeli și gărzile lui Ivan a izbucnit un schimb de focuri, dar care a încetat brusc. Când Mirovici a dat buzna în celulă, a găsit trupul fostului împărat sângerând încă, înjunghiat de mai multe ori. Mirovici a înțeles pe loc situația, a sărutat trupul și s-a predat.

Ecaterina și-a continuat călătoria încă o zi, după care s-a întors, temându-se ca nu cumva conspirația să fi fost de amploare mai mare. Interogatoriul a demonstrat că Mirovici nu era șeful unei conspirații de amploare, ci un singuratic. După proces, ținut în septembrie, a fost condamnat la moarte. Șase soldați au fost condamnați să fie bătuți la stroi de o mie de bărbați, dispuși pe două rânduri printre care condamnații trebuiau să treacă de zece sau douăsprezece ori, iar dacă supraviețuiau (ceea ce era puțin probabil) urmau să fie exilați. Mirovici a fost decapitat pe 15 septembrie 1764.

Uciderea celor doi împărați a șocat Europa: *les philosophes*, angajați într-o corespondență măgulitoare cu împărăteasa pe care o priveau ca fiind una de-a lor, au fost nevoiți să-și calce pe inimă ca să își adoarmă scrupulele: „Sunt de acord cu tine că filosofia noastră nu dorește să se laude cu prea mulți elevi ca ea. Dar ce putem face? Trebuie să ne iubim prietenii cu toate greșelile lor", îi scria d'Alembert lui Voltaire. Cel din urmă a inventat, spiritual, un eufemism pentru uciderea a doi țari: „Sunt afaceri de familie", spunea înțeleptul de la Ferney, „care nu mă privesc."[38]

Ecaterinei nu îi stătea în fire să se relaxeze. Știa că nu este suficient să domnești. Curtea era oglinda care avea să îi reflecte succesul în lume. Știa că ea însăși trebuie să fie cel mai de seamă ornament al acesteia.

„N-am mai văzut niciodată o persoană a cărei ținută, maniere și purtări să corespundă atât de bine ideii pe care o aveam despre ea", scria trimisul englez Sir George Macartney. „Deși în al trezeci și șaptelea an al vieții, încă mai poate fi numită frumoasă. Cei care au cunoscut-o mai tânără spun că nu își amintesc să fi fost vreodată atât de fermecătoare pe cât e astăzi și sunt gata să cred."[39] Prințul de Ligne reflecta în 1780: „Era mai degrabă chipeșă decât frumușică. Noblețea frunții era îndulcită de ochi și de zâmbetul încântător."[40] Perspicacele profesor scoțian William Richardson, autorul *Anecdotelor din Imperiul Rus*, scria: „Împărăteasa Rusiei este de statură înaltă, grațioasă și bine proporționată, culoarea pielii este plăcută, dar caută să se înfrumusețeze cu sulimanuri, ca toate femeile din țara aceasta. Are gura frumoasă, cu dinți sănătoși; ochii-i albaștri sunt scrutători. Ar fi o jignire să spui că are o înfățișare bărbătească, dar nu ai spune totul dacă te-ai mulțumi să o numești pe de-a-ntregul feminină." Faimosul amant Giacomo Casanova, care a cunoscut-o pe Ecaterina și știa câte ceva despre femei, a notat despre efectul produs de farmecul ei: „De statură medie, dar bine făcută și cu o ținută maiestuoasă, suverana avea arta de a se face iubită de toți despre care credea că sunt curioși să o cunoască. Deși nu era frumoasă, știa cum să placă prin duioșie, curtoazie și prin inteligența de care se folosea foarte bine, ca să nu pară înfumurată."[41]

În conversație, „nu era spirituală"[42], dar compensa prin istețime și cunoaștere. Macartney spunea că are o „conversație sclipitoare, poate prea sclipitoare, căci îi place să strălucească". Casanova vorbește despre nevoia ei de a părea inteligentă fără efort: când a întâlnit-o la plimbare și i-a vorbit de calendarul grecesc, ea a rămas tăcută, dar când s-au reîntâlnit, s-a dovedit deosebit de bine informată. „Am fost încredințat că studiase chestiunea ca să se fălească."[43]

Avea tact: în timp ce discuta despre reformele ei cu niște deputați de la Novgorod, guvernatorul i-a spus că „acești domni nu sunt bogați". Ecaterina i-a răspuns prompt: „Ba vă rog să mă iertați, domnule guvernator. Sunt bogați în aceea că *sunt* plini de zel." Acest răspuns fermecător i-a făcut să le dea lacrimile și le-a făcut mai multă plăcere decât un dar în bani.[44]

Când lucra, se îmbrăca într-o rochie practică în stil rusesc, cu mâneci largi, dar când se distra sau când ieșea ca să fie admirată, „veșmintele-i nu sunt niciodată împopoțonate, ci bogate... îi stă foarte bine în uniformă militară și îi place să o poarte"[45]. Când intra într-o încăpere, făcea mereu „trei plecăciuni *à la Russe*...", către dreapta, către stânga și în față.[46] Înțelegea că aparențele contează, așadar în public urma cu strictețe ritualurile ortodoxe, totuși Casanova a remarcat că nu era atentă la biserică.

Era într-adevăr o femeie care se străduia din răsputeri să fie o mare împărătească și avea o atitudine tipic nemțească în ceea ce privește pierderea timpului: „să pierdem cât de puțin timp posibil", spunea ea. „Timpul nu-mi aparține, ci aparține imperiului."[47] Geniul ei se manifesta și prin aceea că știa să aleagă bărbați talentați și să profite de ei la maximum. „Ecaterina avea rar întâlnitul har de a alege oamenii potriviți", scria contele Aleksandr Ribeaupierre, care îi cunoștea pe ea și pe oficialii ei de frunte. „Istoria i-a justificat alegerile."[48] Odată aleși, îi controla cu atâta abilitate, încât fiecare dintre ei „începea să creadă că [ceea ce propusese ea] era de fapt ideea lui și se străduia să o ducă la bun sfârșit cu mult zel"[49]. Avea grijă să nu își umilească servitorii: „Politica mea este să laud cu glas tare și să mustru cu glas scăzut."[50] Într-adevăr, multe dintre zicerile sale sunt atât de simple și de profunde, încât ar putea fi adunate într-un ghid modern de conduită în afaceri.

În teorie, puterea absolută a țarilor cerea ascultare oarbă într-un imperiu lipsit de legi — dar Ecaterina știa că în practică nu se întâmplă așa, ceea ce Petru al III-lea și mai târziu fiul ei Pavel I nu au învățat niciodată. „Nu este atât de ușor precum crezi [să faci să ți se împlinească voia]"…, îi explica ea lui Popov, secretarul lui Potemkin. „În primul rând, poruncile nu mi-ar fi îndeplinite dacă nu ar fi porunci care se pot îndeplini… Ascult sfaturile altora, mă consult cu ei… și când sunt încredințată că toată lumea va încuviința hotărârea mea, atunci poruncesc și am plăcerea să văd ceea ce numești supunere oarbă. Aceasta este temelia puterii absolute."[51]

Era politicoasă și generoasă cu cei de la Curte, blândă și înțelegătoare cu servitorii, dar era și ceva sinistru în felul în care se bucura de putere: îi făcea plăcere să profite de puterile secrete ale statului, să citească rapoartele poliției și să își înfioare victimele, ca orice dictator, dându-le de înțeles că erau supravegheate. Iată ce a pățit peste mai mulți ani tânărul voluntar francez, contele de Damas: singur în odaia sa, privind pe geam trupele ce plecau la luptă împotriva suedezilor, a mormăit pentru sine: „Dacă regele Suediei ar vedea soldații aceștia… ar face pace." Două zile mai târziu, când s-a prezentat în fața împărătesei, aceasta „și-a apropiat buzele de urechea mea și a șoptit: «Deci crezi că dacă regele Suediei ar face o inspecție a gărzilor mele, ar face pace?» Și a început să râdă."[52]

Nu toată lumea se lăsa păcălită de farmecul ei: înțepatul prinț Șcerbatov avea oarecare dreptate când o descria cu atâta ironie: „din cale-afară de frumoasă, isteață, binevoitoare", „îi place gloria și o caută cu sârguință". „Îi plăcea să facă paradă… era grozav de egoistă." Prințul mai spune: „Nu a resimțit niciodată prietenie adevărată în inima ei și este gata să își trădeze cel mai bun

prieten… de regulă, amăgește un bărbat atâta timp cât are nevoie de el, după care, așa cum mărturisește ea însăși, «azvârle coaja de lămâie stoarsă».“[53] Nu era tocmai așa, dar puterea era mereu pe locul întâi. Potemkin a fost singura excepție care a confirmat regula.

În calitatea sa de *Kammerjunker*, Potemkin petrecea acum multă vreme în palatele imperiale, îndeplinindu-și sarcinile — printre altele, trebuia să stea în spatele scaunului împărătesei la mese și să o servească pe ea și pe oaspeții ei. Aceasta însemna că o vedea des pe împărăteasă în public și începea să cunoască rutina vieții ei. Și ea l-a remarcat pe el — iar el a început să fie permanent preocupat de ea, într-un fel nesăbuit care nu se cuvenea deloc unui curtean de rang atât de jos.

Partea a doua
Mai aproape
1762–1774

4

Ciclopul

Natura l-a făcut pe Grigori Orlov țăran rus
și așa va rămâne până la capăt.

Durand de Distroff

Când împărăteasa și sublocotenentul gărzilor călare se întâlneau pe sutele de coridoare ale Palatului de Iarnă, Potemkin cădea în genunchi, o prindea de mână și declara că este îndrăgostit cu pasiune de ea. Nu era neobișnuit să se întâlnească astfel, deoarece Potemkin era *Kammerjunker*. Orice curtean putea literalmente să dea nas în nas cu suverana undeva prin palat — cu toții o vedeau zilnic. De fapt, oricine putea pătrunde în palat dacă era îmbrăcat cuviincios și nu purta livrea. Însă comportamentul lui Potemkin — să sărute mâna Ecaterinei în genunchi și să își declare dragostea — era de-a dreptul nesăbuit. Nu îl salva de la a fi intolerabil decât farmecul lui... și cochetăria ei permisivă.

Erau probabil mai mulți tineri ofițeri la Curte care se socoteau îndrăgostiți de ea — și mulți alții care s-ar fi prefăcut îndrăgostiți, de dragul carierei. De-a lungul anilor, fusese respins cu blândețe un șir lung de pretendenți, inclusiv Zahar Cernîșev și Kiril Razumovski. Dar Potemkin nu voia să îmbrățișeze nici purtarea convențională a curteanului, nici pe cea dominantă a Orlovilor. Mergea mai departe decât oricine altcineva. Majoritatea curtenilor se fereau de frații care uciseseră un împărat. Potemkin însă se împăuna cu curajul său. Cu mult înainte de a ajunge la putere, disprețuia ierarhia de la Curte. Îl tachina pe șeful poliției secrete. Magnații îl tratau circumspect pe

Șeșkovski, dar Potemkin se spune că îl lua în râs pe mânuitorul cnutului, întrebându-l: „Câți oameni ai să bați cu cnutul astăzi?“[1]

Nu ar fi avut cum să își permită să se comporte astfel față de Orlovi, dacă n-ar fi primit o oarecare încurajare din partea împărătesei, care ar fi putut cu ușurință să îl oprească dacă ar fi dorit. Dar nu dorea. Exista o oarecare fățărnicie în cochetăria ei, căci nici nu ar fi putut fi vorba ca Ecaterina să îl accepte pe Potemkin ca amant în 1763/4. Le datora Orlovilor tronul. Potemkin era încă prea tânăr. Așadar, Ecaterina nu putea să îl ia în serios. Era îndrăgostită de Grigori Orlov și, după cum i-a spus mai târziu lui Potemkin, era loială și dependentă de obișnuință. Îl considera pe chipeșul — deși nu prea talentatul — Orlov partenerul ei permanent și „ar fi rămas pentru totdeauna împreună dacă nu ar fi fost el primul care să se sature de ea“.[2] Cu toate acestea, părea să își dea seama de empatia deosebită dintre ea și Potemkin. La fel și *Kammerjunker*-ul care se străduia să îi iasă în cale cât mai des, în timpul îndatoririlor sale.

Ecaterina se trezea la șapte în fiecare dimineață, iar dacă se trezea mai devreme, își aprindea singură focul ca să nu își trezească servitorii. Apoi lucra până la unsprezece, cu miniștrii sau cu secretarii de cabinet, iar uneori acorda audiențe la ora nouă. Scria cu mâna ei enorm de mult — ea însăși numea această pasiune „grafomanie“ — către nenumărați corespondenți, de la Voltaire și Diderot la doctorul Zimmerman, Madame Bielke și mai târziu baronului Grimm. Scrisorile erau pline de căldură, franchețe și vioiciune, și de umorul ei cam nesărat.[3] Era epoca epistolară: persoanele cu educație se mândreau cu stilul și conținutul scrisorilor lor. Dacă soseau de la un personaj important aflat într-o poziție interesantă — de exemplu, prințul de Ligne, Ecaterina cea Mare sau Voltaire —, erau copiate și citite cu voce tare în saloanele europene, ca o combinație între relatările unui corespondent de presă și un material publicitar.[4] Ecaterinei îi plăcea să scrie, nu doar scrisori. Îi plăcea să compună și să scrie cu mâna ei decrete — *ucase* — și instrucțiuni. În jurul anului 1765, scria deja instrucțiunile generale, Nakazul, pentru Marea Comisie pe care urma să o convoace în 1767 pentru întocmirea unui nou cod de legi. Copia porțiuni însemnate din cărțile pe care le studia din adolescență, în special Beccaria și Montesquieu. Numea această îndeletnicire „legislomania“ ei.

La unsprezece își făcea toaleta și îi primea în dormitor pe cei pe care îi știa cel mai bine, cum ar fi Orlovii. Apoi, uneori, ieșeau cu toții la plimbare — în timpul verii, Ecaterinei îi plăcea în mod deosebit să se plimbe prin

grădinile Palatului de Vară unde putea fi abordată de public. Când Panin i-a înlesnit lui Casanova întâlnirea cu ea[5], era însoțită doar de Grigori Orlov și de două doamne de onoare. Mânca de prânz la ora unu. La două și jumătate, se întorcea în apartamentele sale, unde citea până la șase, „ora îndrăgostiților", când îl primea pe Orlov.

Dacă seara la Curte avea loc un eveniment, se îmbrăca în ținută de gală și își făcea apariția. Moda la Curte era haină lungă pentru bărbați, *à la française*, iar pentru doamne rochie cu mâneci lungi și trenă scurtă, cu corset. În parte, pentru că rușilor avuți le plăcea să se împopoțoneze și, în parte, pentru că fiind o Curte care avea nevoie să își demonstreze legitimitatea, atât femeile, cât și bărbații se întreceau să ornamenteze cu diamante tot ce se putea: nasturi, catarame, teaca săbiilor, epoleți și borul pălăriei, împodobit adesea cu câte trei șiruri de diamante. Cu toții, femei și bărbați deopotrivă, se împodobeau cu panglici și eșarfe ale celor cinci ordine cavalerești din Rusia: Ecaterina însăși purta cu plăcere pe umăr eșarfa Sfântului Andrei — roșie, tivită cu fir argintiu și presărată cu diamante — și pe cea a Sfântului Gheorghe, la gât colanele Sfântului Aleksandr Nevski, Sfintei Ecaterina și Sfântului Vladimir, iar în piept, în partea stângă, cele două stele — a Sfântului Andrei și a Sfântului Gheorghe.[6] Împărăteasa moștenise luxul veșmintelor Curții elisabetane. Îi plăcea fastul, apreciat ca fiind util în politică, și nu făcea deloc economie, dar nici nu mergea până la extravaganța vestimentară a Elisabetei, ba chiar mai târziu atenuând pompa etalată la începutul domniei. A înțeles că prea multă strălucire subminează tocmai puterea pe care trebuia să o reprezinte.

În timp ce garda patrula prin fața palatelor, apartamentele suveranei erau păzite de o forță de elită, înființată de Ecaterina în 1764 și compusă din nobili — cei șaizeci de Chevaliers-Gardes — care purtau haină albastră cu piept roșu, împodobită cu dantelă argintie. Totul era argintat, de la bandulieră la carabină, până și cizmele. Pe cap purtau coif argintiu cu panaș înalt. Pe spate aveau brodată acvila rusească, ce le orna și apărătorile argintii de pe brațe, genunchi și piept, prinse cu lanțuri de argint și șnururi argintii.[7]

Duminica seara era recepție la Curte; luni se punea în scenă o comedie franceză; joi, de obicei, o tragedie franceză și apoi un balet; vineri sau sâmbătă se ținea adesea bal-mascat la palat. La aceste festivități vaste, semi-publice, participau în jur de cinci mii de invitați. Ecaterina și Curtea își etalau splendoarea în fața ambasadorilor străini, dar și unii altora. Cine ne-ar putea descrie mai bine o astfel de seară decât Casanova? „Balul ține de șaizeci de ore… Pretutindeni văd bucurie, libertate și o mare risipă de lumânări…"

Îl aude pe un oaspete mascat cum spune: „Iată împărăteasa… îl vei vedea îndată și pe Grigori Orlov; are poruncă să o urmeze la o oarecare depărtare…“ Invitații s-au prefăcut că nu o recunosc. „Toată lumea îl știa după statura de uriaș și după felul în care își ținea capul aplecat în față.“ Casanova, profitorul internațional, a mâncat pe săturate, a admirat un cadril *contredance* executat perfect în stil francez, iar apoi, fiind cine era, a dat de o fostă amantă (acum întreținută de ambasadorul polonez) ale cărei delicii le-a redescoperit, uitând cu desăvârșire de împărăteasă.[8]

Ecaterinei îi plăcea să se costumeze și să poarte mască. Odată, deghizată în ofițer, cu dominou roz (pelerină largă și mască în partea superioară a feței), notează conversațiile ușor erotice avute cu oaspeții care nu știau cine e. O prințesă a crezut că era un tânăr chipeș și a dansat cu ea. Ecaterina i-a șoptit: „Ce fericit sunt“, și a flirtat cu ea. Ecaterina i-a sărutat mâna; prințesa a roșit. „Te rog, spune-mi cine ești“, a rugat-o fata. „Sunt al tău“, i-a răspuns Ecaterina, dar a refuzat să își spună numele.[9]

Ecaterina rar mânca mult seara și de obicei se culca la zece și jumătate, împreună cu Grigori Orlov. Nu îi plăcea să stea trează după unsprezece.[10] Disciplina ei zilnică influența viața publică de la Curte, dar spiritualul Potemkin a izbutit să pătrundă în viața privată a Curții. Astfel, se afla sub ochii vigilenți ai violenților Orlovi, dar găsea și prilejul să îi demonstreze împărătesei ardoarea pasiunii sale. Potemkin avea să plătească scump această nesăbuință.

Când se lăsa seara, Ecaterina își invita apropiații — vreo optsprezece la număr — în apartamentele sale, iar mai târziu în aripa nouă a Palatului de Iarnă pe care a botezat-o Micul ei Ermitaj. Printre cei care frecventau seratele ei se numărau atrăgătoarea contesă Bruce, căreia Ecaterina avea încredere să-i spună cele mai intime lucruri; Maestrul Cailor, Lev Narîșkin, căruia îi zicea „clovnul ei înnăscut“[11], prototipul nobilului rus bogat și frivol; Orlovii, firește — și, printre ceilalți, din ce în ce mai des, Potemkin.

Regulile de la Curtea rusească erau mult mai puțin rigide și formale decât la multe curți din Europa Occidentală, inclusiv cea a lui George al III-lea. Chiar și când Ecaterina primea miniștri care nu făceau parte dintre apropiații ei, se așezau cu toții și lucrau împreună, nu ca prim-ministrul englez care era nevoit să stea în picioare în prezența lui George al III-lea, cu excepția cazurilor rare când acesta îi acorda privilegiul de a sta jos. În Micul Ermitaj al Ecaterinei, această lipsă de formalitate era dusă și mai departe. Ecaterina juca cărți — whist sau faraon, de obicei — până pe la zece. Ofițerii de gardă ca

Orlov sau Potemkin se simțeau îndată ca acasă, deoarece o mare parte a tinereții și-o petrecuseră la mesele de joc. Luau parte și la jocuri de cuvinte, șarade și intonau chiar și cântece.

Grigori Orlov era maestrul de ceremonii al salonului: Ecaterina îi dăduse iubitului ei încăperile de deasupra apartamentelor ei din Palatul de Iarnă ca să poată coborî pe scara verde fără a fi anunțat. Deși Ecaterina nu admitea glume deocheate în cercul ei intim, nu se ferea să își arate prin gesturi dragostea pentru Orlov. După cum notează un vizitator englez: „nu și-au ascuns mângâierile în prezența mea".[12] Orlov era pasionat de muzică, iar buna sa dispoziție dădea tonul acestor serate, când împărăteasa însăși aproape că devenea o membră oarecare a cercului de prieteni. „După cină", este notat în Jurnalul Curții într-o seară, „Majestatea Sa Imperială a binevoit să revină în apartamentele sale, iar domnii din camera de joc au cântat ei înșiși cântece, udându-și gâtlejul cu vinuri alese; apoi muzicienii Curții și servitorii… și, la ordinele contelui G.G. Orlov, ofițerii și soldații gărzii de la Țarskoe Selo au cântat cântece vesele în altă încăpere."[13]

Orlovii își realizaseră ambițiile — până la un punct. Deși căsătoria nu mai era în discuție, Orlov era tovarășul permanent al împărătesei, ceea ce îi conferea o mare influență. Dar, cu siguranță, ea era cea care conducea guvernul. Exista un defect în proiectul Orlovilor ca forță politică: inteligența, puterea mușchilor și farmecul nu erau unite într-un singur om, ci erau distribuite remarcabil de inegal între cei trei frați. Aleksei Orlov, Le Balafre, avea cruzimea; Fiodor, educația și priceperea politică; în vreme ce Grigori, care ar fi avut nevoie de însușirile celorlalți doi, nu poseda decât frumusețe, o fire minunată și bun-simț.

Diplomații afirmau că Orlov, „după o tinerețe petrecută prin taverne și locuri rău famate… ducea o viață de desfrânat, deși era milostiv și bun la inimă". Se spunea că „toate bunele sale însușiri" erau „umbrite de o destrăbălare" care „preschimba Curtea regală într-un lupanar. Abia dacă era vreo fecioară la Curte… care nu fusese stingherită de stăruințele sale"[14], pretindea prințul Șcerbatov, care își atribuise singur rolul de conștiință morală a aristocrației rusești.[15] „Favoritul", scria trimisul britanic, Sir Thomas Gunning, „este dezmățat…", se asocia doar cu femei depravate. Ecaterina fie îi trecea cu vederea infidelitățile, ca o soție din înalta societate, fie nu știa de ele. Totuși Orlov nu era un ignorant, cum pretindeau diplomații străini, însă nu era nici vreun intelectual sau om de stat: coresponda cu Voltaire și Rousseau, dar probabil doar ca să îi facă plăcere Ecaterinei și pentru că așa se cădea să facă un magnat cult la vremea respectivă.

Ecaterina nu l-a înălțat niciodată pe Orlov mai sus decât merita; nu a avut decât două mari titluri. Imediat după lovitură, a devenit șeful serviciului special pentru străini și imigranți, însărcinat cu atragerea de coloniști în zonele nepopulate din jurul Mării Negre și în mlaștinile din nordul Caucazului. Și-a executat energic îndatoririle și a pus bazele succesului de mai târziu al lui Potemkin. În 1765, împărăteasa l-a numit general, comandant al artileriei, deși este semnificativ faptul că a simțit nevoia să îl consulte pe Panin, care a sfătuit-o să reducă puterile asociate poziției înainte de a i-o oferi. Orlov nu a stăpânit niciodată știința artileriei și „părea să cunoască mai puține decât un școlar", după diplomatul francez Durand, care l-a întâlnit la exercițiile militare. Mai târziu a reușit să țină eroic piept ciumei la Moscova.[16]

Orlov trăia în umbra Ecaterinei și nu se prea străduia să-și exercite puterea, dar nici nu i s-a oferit vreodată independența politică pe care i-a delegat-o Ecaterina mai târziu lui Potemkin. Deși amantul împărătesei, Orlov nu făcea de fapt parte din guvern.

Potemkin se grăbea să-și facă remarcată istețimea insolentă în fața împărătesei, a cărei îngăduință îi dădea numeroase prilejuri în acest sens. Odată, a intrat neglijent în salonul în care Grigori Orlov juca cărți cu împărăteasa. S-a sprijinit de masa de joc și a început să îl chibițeze pe Orlov. Orlov i-a șoptit să plece, dar Ecaterina a intervenit. „Dă-i pace", a spus ea. „Nu ne stingherește cu nimic."[17]

Dacă Orlovii și-au pus în cap să scape de Potemkin, Nikita Panin a fost cel care a intervenit în acest „moment primejdios" și l-a salvat de la sfârșitul pe care i-l plănuiau Orlovii.[18] La sfârșitul verii anului 1762, lui Potemkin i s-a dat prima — și ultima — misiune peste graniță: să plece la Stockholm să îl informeze pe contele Ivan Osterman, ambasadorul rus în Suedia, în legătură cu schimbarea de regim.[19] Curtea Rusiei tratase dintotdeauna Suedia ca pe spațiul în care amorezii mult prea pasionați se puteau vindeca. (Fuseseră trimiși acolo, din motive similare, Panin însuși și primul amant al Ecaterinei, Serghei Saltîkov.) Din puținele dovezi pe care le avem despre primii ani ai carierei sale, se pare că năvalnicul Potemkin nu a învățat nimic din această lovitură primită, ci a continuat să se dea în spectacol în fața Orlovilor până ce aceștia au simțit că era cazul să îi dea o lecție.

La întoarcerea lui Potemkin, Ecaterina părea la fel de interesată de acest original tânăr prieten. Potemkin, pe care avea să îl numească mai târziu „elevul" său, a beneficiat de generozitatea ei. Aflat vizavi de împărăteasă la masă, după cum îi cereau îndatoririle sale de *Kammerjunker*, i-a răspuns acesteia în

rusă la o întrebare pusă în franceză. Când un curtean l-a mustrat pentru grosolănia de care a dat dovadă, Potemkin i-a replicat: „Dimpotrivă, cred că un supus trebuie să răspundă în limba în care își poate pune cel mai bine gândurile în cuvinte — iar eu învăț rusa de douăzeci și doi de ani."[20] Era un exemplu tipic pentru impertinența cu care flirta, dar și pentru disprețul pe care îl avea față de galomania multor curteni. Se povestește că Ecaterina i-a sugerat să își îmbunătățească franceza și i-a aranjat să ia lecții de la un preot francez expulzat din biserică, căruia i se spunea Chevalier de Vivarais, care luptase sub comanda lui Dupleix la Pondicherry în India în timpul Războiului de Șapte Ani. Acest bandit dubios nu era nici pe departe cavaler și călătorea cu o „soție" pe nume Vaumale de Fages care se pare că a contribuit într-un mod agreabil la lecțiile de franceză ale lui Potemkin. Numele are rezonanță de curtezană: fără îndoială că era o profesoară deosebit de răbdătoare. Vivarais a fost primul dintr-un lung șir de escroci sofisticați de a căror tovărășie s-a bucurat Potemkin. În ceea ce privește franceza, a ajuns să o vorbească la perfecție.[21]

Ecaterina a plănuit o carieră specială în guvern pentru tânărul său protejat. Îi cunoștea destul de bine interesele religioase și l-a numit asistent al procuratorului Sfântului Sinod, consiliu înființat de Petru cel Mare să conducă Biserica Ortodoxă. Procuratorul era administrator și judecător în toate pricinile religioase — echivalentul procuratorului general pe probleme laice. Împărăteasa ținea la el destul de mult ca să scrie numirea cu mâna ei. Intitulată „Instrucțiuni pentru *Kammerjunker*-ul Monarhului, Grigori Potemkin" și datată 4 septembrie 1763, a fost prima ei scrisoare către el, din care se observă tonul matern pe care îl adopta față de toți tinerii; iată cum sună:

> *Din ucazul către Sfântul Sinod: deși știi bine de ce ai fost numit în această slujbă, îți poruncim cele ce urmează pentru mai buna îndeplinire a îndatoririlor… 1. Pentru buna înțelegere a cârmuirii… 2. Îți va fi de folos să vii la Sinod când nu se întrunește… 3. Să cunoști din vreme chestiunile ce vor fi dezbătute… 4. Va trebui să asculți cu băgare de seamă…*

Punctul șase decreta că, în caz că se îmbolnăvește procuratorul general, „va trebui să ne raportezi toate treburile Sinodului și să treci pe hârtie toate poruncile noastre. Într-un cuvânt, va trebui să înveți toate lucrurile care vor ușura desfășurarea treburilor și îți vor înlesni înțelegerea lor."[22] Prima perioadă petrecută de Potemkin la Sinod a fost scurtă, probabil din pricina

necazurilor sale cu Orlovii, dar știm din Decretul 146 din arhivele Sinodului că în septembrie participa zilnic la treburile Sinodului.[23] Pornise pe panta ascendentă a carierei sale.

În timp ce-i făcea curte împărătesei și își începea cariera politică, Potemkin nu se abținea de la plăceri. Alcibiade își câștiga reputația de amant. Nu exista niciun motiv pentru care să îi rămână credincios Ecaterinei, de vreme ce Orlov era apropiatul ei. Nepotul vânjos dar neatrăgător al lui Potemkin, Aleksandr Samoilov, a remarcat că unchiul său „îi face curte" unei „tinere fete de familie bună" care „nu rămâne nepăsătoare". Exasperant însă, adaugă: „nu îi voi destăinui numele".[24] Unii istorici cred că este vorba de confidenta Ecaterinei, contesa Bruce, care avea să devină notorie ca presupusa *éprouveuse*[25], cea care „încerca" amanții Ecaterinei. Contesa Bruce a făcut tot ce a putut, într-un mod cât se poate de altruist, să îl ajute pe Potemkin în privința Ecaterinei: la acea Curte mondenă, nu exista fundație mai bună pentru o alianță politică decât o intrigă amoroasă. Sigur că îi venea greu contesei Bruce să îi reziste unui tânăr. Dar contesa avea deja treizeci și șase de ani, la fel ca Ecaterina — nici vorbă să fie ea „tânăra fată", a cărei identitate rămâne învăluită în mister.[26]

Dar indiferent cine ar fi fost aceasta, Ecaterina i-a permis lui Potemkin să își continue rolul melodramatic de *cavalier servente*. Era oare îndrăgostit cu adevărat de Ecaterina? Nu este nevoie să analizăm prea amănunțit motivele: este imposibil, în dragoste, să separi individul de poziția pe care o are. Era ambițios și îi era devotat Ecaterinei — împărătească și femeie. După care, dintr-odată, Potemkin a dispărut.

Se povestește că, în cursul acelui an, Grigori și Aleksei Orlov l-au invitat pe Potemkin la o partidă de biliard. Când a sosit, Orlovii s-au aruncat asupra lui și l-au bătut măr. I-a fost afectat ochiul stâng. Rana i s-a infectat. Potemkin l-a lăsat pe un vraci din sat — unul, Erofeici — să i-l bandajeze, dar leacul băbesc aplicat i-a făcut mai rău. A făcut septicemie și și-a pierdut ochiul.[27]

Declarațiile făcute de Potemkin Ecaterinei și bătaia încasată de la Orlovi fac parte din mitologia potemkiniană: conform altor relatări, Potemkin și-a pierdut ochiul la tenis, s-a dus la vraci, iar acesta i-a dat o alifie care i-a făcut mai mult rău. Dar este greu să ni-l imaginăm pe Potemkin pe terenul de tenis. Povestea cu bătaia a fost acceptată de toată lumea, pentru că Potemkin *chiar* încălca vizibil limitele prudenței curtând-o pe Ecaterina, deși este improbabilă, deoarece Grigori Orlov l-a tratat mereu politicos pe tânărul său rival.

Aceasta a fost prima lui pierdere — indiferent cum s-a produs. În doi ani, sărăntocul necunoscut sosit de la Moscova ajunsese protejatul răsfățat al împărătesei tuturor rușilor. Dar ajunsese prea sus, prea repede. Pierderea ochiului a fost o tragedie, dar, ironia sorții, a făcut ca retragerea sa de la Curte să fie un avantaj strategic pentru el. A fost prima din numeroasele ocazii în care Potemkin s-a folosit de retragerea la momentul oportun pentru a atrage atenția împărătesei.

Potemkin nu a mai apărut pe la Curte. Nu vizita pe nimeni, studia lucrări religioase, a lăsat să-i crească barba și se gândea să se călugărească. Dintotdeauna îl atrăseseră contemplarea religioasă și misticismul. Acest adevărat fiu al Bisericii Ortodoxe se retrăgea adesea să se roage la mănăstire. Deși îi plăcea să facă pe bufonul, contemporanii săi — care profitau de orice ocazie ca să îl denigreze — nu s-au îndoit niciodată că era atras sincer de viața monahală. Și nu s-au îndoit nici de dezgustul său de ascet, foarte rusesc, față de succesul lumesc, mai ales al lui însuși.[28] Dar criza era mai gravă de-atât. O parte din farmecul lui Potemkin venea din temperamentul său nestăpânit, marcat de schimbări bruște de dispoziție, simptomul unei personalități maniace, fapt care explică multe din ciudățeniile sale. Potemkin a căzut în depresie. Îi fusese zdrobită încrederea de sine. Criza a fost atât de gravă, încât unii povestesc chiar că și-a scos singur ochiul „ca să înlăture stigmatul accidentului".[29]

Cu siguranță, și vanitatea a contribuit la dispariția sa de la Curte: ochiul vătămat îi era pe jumătate închis — dar nu și-l pierduse cu totul.* Îi era rușine de înfățișarea lui și probabil credea că împărăteasa o să fie dezgustată de el acum. Hipersensibilitatea lui Potemkin era una dintre cele mai dezarmante calități ale sale. Chiar și când a devenit un om de stat celebru, refuza aproape mereu să pozeze pentru portrete căci se simțea desfigurat. S-a convins singur că i s-a încheiat cariera. Este clar că dușmanii săi s-au bucurat că își pierduse frumusețea: Orlovii l-au poreclit după uriașii cu un singur ochi ai *Odiseei* lui Homer. „Alicibiade", spuneau ei, a devenit „Ciclopul".

Potemkin a fost plecat optsprezece luni încheiate. Împărăteasa îi întreba uneori pe Orlovi de el. Se spune că și-a anulat chiar unele serate, atât de mult îi lipsea talentul lui de imitator. Îi trimitea mesaje prin prietene anonime. Ecaterina i-a spus mai târziu lui Potemkin că era mereu informată de contesa Bruce că el încă o mai iubea.[30] În cele din urmă, conform spuselor lui Samoilov, împărăteasa i-a trimis următorul mesaj, printr-un intermediar: „Mare păcat

---

* Totuși un diplomat pretinde că „și-a cumpărat un ochi de sticlă de la Paris". (*N.a.*)

ca un om înzestrat cu atâtea însușiri minunate să fie pierdut pentru societate, pentru țara-mamă și pentru cei care îl prețuiesc și îl privesc cu sinceră bunăvoință".[31] Aceasta trebuie să îl fi încurajat să spere. Când Ecaterina a trecut cu trăsura pe lângă locul unde stătea el retras, se spune că i-a poruncit lui Grigori Orlov să îl cheme pe Potemkin înapoi la Curte. Onorabilul și onestul Orlov vorbea întotdeauna respectuos despre Potemkin față de împărătească. În plus, probabil că Orlov era încredințat că un Potemkin urâțit și descurajat nu mai reprezenta o amenințare.[32]

Suferințele dezvoltă dârzenia, răbdarea și înțelepciunea. Se simte că, revenit la Curte, Potemkin cel cu un singur ochi era alt om decât mânzul-Alcibiade care o părăsise. La optsprezece luni după accident, Potemkin încă mai purta pe ochi un petic ca de pirat, ceea ce demonstrează cele două calități contradictorii ale personalității sale, timiditatea și ostentația. Ecaterina l-a primit înapoi la Curte. A reapărut în vechiul post la Sinod; iar când Ecaterina a sărbătorit a treia aniversare a loviturii de palat, dăruind servicii de argint celor treizeci și trei de susținători principali, Potemkin este amintit la coada listei, cu mult sub magnați precum Kiril Razumovski, Panin și Orlov. Acesta din urmă rămăsese neclintit în permanență alături de ea, dar era limpede că ea nu-l uitase pe pretendentul ei nesăbuit.[33]

Astfel că Orlovii au născocit o cale mai agreabilă de a scăpa de el. Se spune că Grigori Orlov i-a sugerat împărătesei că fiica lui Kiril Razumovski, Elizaveta, ar fi o partidă deosebit de avantajoasă pentru garda din Smolensk, iar Ecaterina nu a avut nimic împotrivă.[34] Nu există vreo dovadă în acest sens, dar știm că Potemkin a ajutat-o mai târziu pe fată — și s-a înțeles întotdeauna bine cu tatăl ei, care „îl primea ca pe un fiu".

Într-adevăr, bunăvoința contelui față de tânărul Potemkin era tipică pentru lipsa de snobism a acestui fost cioban cazac care era cel mai simpatic dintre magnații Ecaterinei. Se spunea că Razumovski fusese cioban la șaisprezece ani și feldmareșal la douăzeci și doi, ceea ce era aproape adevărat.* De fiecare dată când fiii săi, care au crescut ca mândri aristocrați ruși, se rușinau de originea sa căzăcească umilă, obișnuia să-și strige valetul: „Mă, ia adu-mi zdrențele țărănești în care am venit la Sankt-Petersburg. Vreau să îmi amintesc de vremurile fericite când mânam vitele strigând *țop! țop!*"[35]

---

* Fratele favoritului împărătesei Elisabeta a fost numit hatman al Ucrainei când avea puțin peste douăzeci de ani. Aceasta însemna că în tot timpul domniei Elisabetei a fost guvernatorul regiunilor de graniță cazace, semiindependente (deși doar cu numele). Razumovski a sprijinit lovitura de palat a Ecaterinei, apoi i-a cerut să facă hatmanatul ereditar în familia sa. Ecaterina a refuzat, a desființat hatmanatul și l-a înlocuit cu un Colegiu al Micii Rusii, iar pe el l-a numit feldmareșal. (*N.a.*)

Trăia într-un lux fabulos — se spune că el a introdus șampania în Rusia. Potemkin, care s-a bucurat de poveștile la fel de efervescente ca și băutura preferată a acestui raconteur vesel, a devenit obsedat de cazaci: oare entuziasmul care avea să-l călăuzească mai târziu în viață să fi fost trezit de șampania fostului hatman în Palatul Razumovski? Motivul adevărat pentru care nu a avut loc nicio căsătorie a fost că Potemkin o mai iubea încă pe Ecaterina, care îl amăgea cu speranța unui viitor glorios.[36] Ecaterina „are ochi și pentru alții", scrie trimisul britanic, contele de Buckinghamshire, „mai ales pentru un bărbat agreabil și învățat, care cu siguranță că merită să fie obiectul afecțiunii sale; el are sfătuitori buni și se prea poate să aibă oarecare șanse de reușită"[37]. Descrierea i se potrivește lui Potemkin, iar „sfătuitorii buni" n-ar putea fi mai bine plasați decât contesa Bruce.

În 1767, a fost numit într-o nouă funcție care demonstrează din nou că Ecaterina crea dinadins sarcini pe potriva intereselor lui. După o scurtă perioadă petrecută la Sinod, fusese însărcinat cu plățile armatei și cu manufactura de uniforme. De data aceasta, Ecaterina demara cel mai îndrăzneț experiment politic al vieții sale: Comisia Legislativă. Potemkin, care în mod sigur se lăudase cu buna cunoaștere a culturilor orientale, a fost numit unul dintre cei trei „supraveghetori ai popoarelor străine"[38], alături de procuratorul general, prințul Viazemski, și de unul dintre secretarii Ecaterinei, Olsufiev. Împărăteasa îl prezenta astfel, încet-încet, pe Potemkin celor mai importanți oficiali din imperiu. Nimic nu era niciodată o coincidență la Ecaterina a II-a.

Comisia Legislativă era un organism de aproximativ 500 de delegați aleși dintr-o mulțime impresionant de mare (la vremea respectivă) de reprezentanți ai nobilimii, orășeni, țărani și persoane de altă naționalitate decât cea rusă. În anul acela, aceștia s-au reunit la Moscova, ca purtători ai instrucțiunilor electorilor lor. Erau cincizeci și patru de persoane de altă naționalitate — de la tătari la bașkiri, de la iakuți la kalmâci. Din moment ce Viazemski și Olsufiev aveau sarcini mai însemnate, toți aceștia erau răspunderea lui Potemkin.

Potemkin a ajuns la Moscova înaintea împărătesei, cu două escadroane de gărzi călare, pentru a supraveghea sosirea delegaților. Ecaterina a sosit în februarie, pornind de la Moscova într-o călătorie în josul Volgăi, până la Kazan și Simbirsk, cu o suită de peste 1 500 de curteni, printre care se numărau doi dintre Orlovi și doi Cernîșevi, precum și ambasadori străini — o călătorie menită să arate că Ecaterina lua pulsul imperiului său. Apoi s-a înors la Moscova, ca să deschidă lucrările Comisiei.

Se poate ca Ecaterina să fi luat în calcul desființarea șerbiei, după principiile Iluminismului, dar nu dorea nici pe departe să atenteze la ordinea politică rusească. Șerbia era una dintre cele mai puternice legături între tron și nobilime: abolind-o, s-ar fi pus pe ea însăși în pericol. Cele peste cinci sute de articole ale Nakazului scris de ea însăși erau concluziile unei vieți întregi în care citise Montesquieu, Beccaria și *Encyclopaedia*. Scopul Comisiei era codificarea legilor existente — dar până și acest lucru era un atentat riscant la propria sa autocrație. Departe de a fi revoluționară, Ecaterina credea în absolutismul rusesc. Într-adevăr, chiar și majoritatea filosofilor, acei dușmani ai superstițiilor, nu promovau democrația, ci erau doar avocații rațiunii, ai legii și ordinii impuse de sus. Ecaterina era sinceră, dar exista și un element de fațadă, care confirma credința împărătesei și stabilitatea Rusiei. Și s-a dovedit a fi un mesaj cu viață lungă.

În ziua de duminică 30 iulie 1767, la ora zece, Ecaterina, într-o trăsură trasă de opt cai și urmată de șaisprezece trăsuri cu curteni, a fost escortată de la Palatul Golovin din Moscova la Kremlin de către Grigori Orlov și un escadron de gărzi călare, printre care probabil că se găsea și Potemkin. Mai târziu a ajuns și Marele Duce Pavel. La Catedrala Adormirii Maicii Domnului a făcut o escală ca să asiste la slujba de binecuvântare, însoțită de procuratorul general Viazemski și de toți delegații — ruși și străini — care mărșăluiseră în urma lor, doi câte doi, ca pasagerii de pe Arca lui Noe. Delegații care nu erau creștini au așteptat în fața bisericii. Apoi s-au îndreptat pe jos, în aceeași ordine, către Marele Palat din Kremlin, unde au fost primiți de împărătească în mantie imperială și coroană, în picioare în fața tronului, însoțită de Marele Duce Pavel, curteni și episcopi. La dreapta ei se puteau vedea mai multe exemplare din Nakaz. A doua zi dimineață, în Palatul Granovitaia, a fost citit Nakazul, iar Comisia a fost inaugurată cu o ceremonie inspirată din deschiderea Parlamentului britanic, cu un discurs similar ținut de monarh.[39]

Potemkin a însoțit-o pe împărătească când aceasta a participat la unele dintre ședințele Comisiei. Cu siguranță că a citit și el Nakazul: în vasta sa bibliotecă aveau să se regăsească toate lucrările studiate de Ecaterina — *Esprit des lois* a lui Montesquieu, *Encyclopaedia* de Diderot, toate cele treizeci și cinci de volume (în franceză), și operele lui Voltaire. Dar Potemkin nu a luat niciodată cuvântul.[40] Comisia însăși nu a reușit să codifice legile, ci a devenit un atelier de discuții. A reușit însă să adune informații utile pentru legislația viitoare a Ecaterinei. De asemenea, Comisia a propus titlul de Ecaterina cea Mare, pe care ea l-a refuzat. Reamintindu-și cât de mult detestă Moscova, Ecaterina a revenit la Petersburg, unde a convocat din nou Comisia în

februarie 1768. Războiul a constituit ulterior pretextul să pună capăt deliberărilor greoaie.[41]

Pe 22 septembrie 1768, *Kammerjunker*-ul Potemkin a fost promovat, primind cheia ceremonială de *Kamerherr* — șambelan[42] al Curții. Contrar obiceiului, a rămas în armată, unde a fost promovat la gradul de căpitan al gărzii călare. Apoi, două luni mai târziu, a fost înlăturat din armată și atașat la Curte la ordinele Ecaterinei. De data aceasta însă, Potemkin nu dorea deloc să rămână la Curte. Pe 25 septembrie 1768, Imperiul Otoman a declarat război Rusiei. Potemkin vedea în acest fapt șansa lui.

5

Erou de război

Împresurat de numeroși dușmani, a fost eroul victoriei...

Contele Piotr Rumiantev-Zadunaiski, feldmareșal,
despre generalul Potemkin în timpul Primului Război Ruso-Turc

„Majestatea Voastră, devotamentul nemaîntâlnit al Majestății Voastre ne-a făcut să iubim și mai mult patria-mamă", îi scria Potemkin împărătesei pe 24 mai 1769. Curtoazia din această primă scrisoare ce s-a păstrat este pusă în cuvinte în așa fel încât Potemkin să-și declare pasiunea cât mai explicit posibil.

Este firesc ca dorințele Majestății Voastre să fie întâmpinate cu supunere din partea tuturor. În ce mă privește, mi-am îndeplinit datoria după cum a dorit Majestatea Voastră.

Am înțeles glorioasele fapte pe care le-a dus la bun sfârșit Majestatea Voastră pentru binele patriei-mame, am încercat să respect legile și să fiu un bun supus. Însă milostenia pe care mi-a arătat-o Majestatea Voastră mă umple de zel. Nu îmi pot arăta altfel recunoștința decât vărsându-mi sângele pentru gloria Majestății Voastre. Acest război îmi oferă o excelentă ocazie să fac acest lucru, căci nu pot sta deoparte.

Dați-mi voie, Premilostivă Suverană, să mă arunc la picioarele Majestății Voastre și să o rog pe Majestatea Voastră să mă trimită în corpul de armată al prințului Prozorovski pe front, cu orice grad va dori Majestatea Voastră, dar fără a mă înscrie pe vecie în serviciul militar, ci doar pentru cât va dura războiul.

M-am străduit, Preamilostivă Suverană, să fiu pregătit pentru serviciul Majestății Voastre; am o înclinație deosebită pentru cavalerie pe care, nu mă tem să o spun, o cunosc în amănunt. În ceea ce privește arta militară, am învățat pe dinafară regula principală: cea mai bună cale de a atinge mari succese este de a o sluji cu patimă pe suverană și de a-ți dispreţui propria viață... Vedeți zelul de care dau dovadă... Nu veți regreta niciodată că mi-ați ascultat ruga.

Preasupusul Majestății Voastre Imperiale,
Grigori Potemkin[1]

Războiul era într-adevăr cea mai bună cale pentru Potemkin de a scăpa din rutina frustrantă de la Curte și de a se acoperi de glorie. Dar va provoca și criza care avea să o facă pe împărătească să aibă nevoie de el. Faptul că o părăsea pe Ecaterina urma, în mod paradoxal, să îl apropie mai mult de ea.

Primul Război Ruso-Turc a început când cazacii ruși i-au urmărit pe rebelii Confederației de la Bar — un grup de polonezi care se opuneau regelui Stanislas-August și influenței rusești în Polonia — dincolo de granița poloneză, până în micul oraș tătar Balta, care era de fapt pe teritoriu turcesc. Acolo, cazacii au masacrat evreii și tătarii. Franța a încurajat Sublima Poartă — guvernul otoman, deja amenințat de extinderea recentă a puterii rusești asupra Poloniei — să emită un ultimatum prin care cerea ca Rusia să se retragă total din Uniunea Statală. Turcii l-au arestat pe trimisul rus la Istanbul, Aleksei Obreskov, și l-au închis în fortăreața celor Șapte Turnuri, unde își ținuse comorile Soliman Magnificul, dar care era acum o închisoare pentru persoanele de rang înalt, o Bastilie turcească. Era metoda tradițională otomană de a declara război.

Ecaterina a reacționat prin convocarea unui Consiliu de Stat, care era format din sfetnicii ei de frunte, de la Panin, Grigori Orlov și Kiril Razumovski și până la cei doi veri Golițîn și cei doi frați Cernîșev, care să ajute la organizarea războiului și să acționeze ca niște purtători de opinii politice. De asemenea, i-a îndeplinit dorința lui Potemkin. „Șambelanul Potemkin să fie numit în armată", i-a ordonat Ecaterina ministrului de Război, Zahar Cernîșev.[2] Potemkin a fost trimis în armată. După câteva zile, ca general de divizie la cavalerie — gradul militar echivalent rangului de șambelan — se prezenta în fața generalului de divizie, prințul Aleksandr Prozorovski, în micul oraș polonez Bar.

Armata rusă, care număra 80 000 de soldați, primise poruncă să ocupe fluviul Nistru, calea strategică de transport care se întindea de la Marea Neagră până în sudul Poloniei. Accesul la Marea Neagră și deținerea controlului asupra acesteia era obiectivul principal al Rusiei. Înaintând cu trupele de-a lungul Nistrului, spera să ajungă pe țărmul acestei mări. Forțele rusești erau împărțite în două: Potemkin era încadrat în Armata Întâi, sub comanda prințului Aleksandr Golițîn, cu grad de general, care își propusese să ocupe fortăreața Hotinului. Armata a Doua, sub comanda generalului Piotr Aleksandrovici Rumianțev, avea ordin să apere granițele sudice. Dacă prima campanie se încheia cu succes, urma să continue lupta de-a lungul țărmului Mării Negre, până la Prut, iar apoi până la Dunărea cea mare. Dacă reușeau să treacă Dunărea către pașalâcul turcesc din Bulgaria, puteau amenința chiar capitala Sublimei Porți, Constantinopol.

Împărăteasa era plină de optimism. „Soldații mei au plecat la război cu turcii ca la nuntă!" i se lăuda lui Voltaire.[3] Dar războiul nu e niciodată nuntă — mai ales pentru soldații-țărani ruși. Însuși Potemkin, care nu știa nimic despre război în afară de lăudăroseniile gărzilor de la Sankt-Petersburg, s-a trezit în lumea aspră și haotică a adevăratei armate rusești.

Viața unui soldat rus era atât de scurtă, încât se sfârșea adesea înainte ca acesta să ajungă în tabără. Când recruții plecau de acasă să își îndeplinească serviciul militar pe viață (Potemkin l-a scurtat mai apoi la douăzeci și cinci de ani), familiile îi petreceau cu plânsete și bocete, de parcă deja erau morți. Recruții plecau apoi încolonați, uneori legați cu lanțuri unii de ceilalți. Îndurau o traumă cumplită, extrem de crudă, smulși din familiile și satele lor. Un istoric modern spune, pe bună dreptate, că această experiență era asemănătoare călătoriei transatlantice a sclavilor negri. Mulți mureau în timpul marșului de sute de verste către apus, sau ajungeau atât de slăbiți la destinație încât piereau curând: spre sfârșitul secolului, contele de Langeron, un francez din serviciul Rusiei, a estimat că mureau cincizeci la sută dintre recruți. El a descris în detaliu regimul sadic de bătăi și disciplină, menit să îi oprească pe șerbii-soldați să se revolte împotriva ofițerilor-stăpâni — deși se poate să nu fi depășit cu mult cruzimea armatei prusace sau a marinei britanice. La fel ca sclavii negri, soldații ruși se consolau prin cultura lor vie, pitorească și sacră; câștigau doar șapte ruble și cincizeci de copeici pe an (salariul unui maior era de trei sute de ruble), în vreme ce Potemkin, de pildă, care nu era nici pe departe bogat, primise 18 000 de ruble doar pentru participarea la lovitura de palat. Astfel, soldații foloseau totul în comun — în așa-numitul *artel*, care

era sat, biserică, familie, club, bucătărie și bancă, totul la un loc.[4] Aveau un bogat repertoriu de cântece și cântau „cinci sau șase ore fără să se odihnească câtuși de puțin“[5] (iar mai târziu aveau să cânte multe despre Potemkin).

Recrutul rus era deja privit ca „cel mai grozav soldat din lume“, scria Langeron. „El reunește laolaltă toate însușirile care fac un bun soldat și erou. Este cumpătat ca un spaniol, rezistent ca un boemian, plin de mândrie națională ca un englez și sensibil la impulsuri și inspirație ca francezii, valonii sau maghiarii.“[6] Frederic cel Mare a fost și el impresionat și înfricoșat de curajul și dârzenia rușilor în timpul Războiului de Șapte Ani și a născocit un cuvânt pentru sălbăticia lor maniacă, ca de urs — *les oursomanes*.[7] Potemkin era înrolat în cavalerie, care își câștigase propria reputație de vitejie sângeroasă, mai ales de când aceasta lupta alături de nemiloasa cavalerie ușoară de rezervă a Rusiei, cazacii.

Armata rusească era unică în Europa pentru că, până la revoluțiile din Franța și America, armatele se antrenau și luptau pentru rege, și nu pentru ideea de națiune. Majoritatea armatelor erau compuse din mai multe naționalități — mercenari, recruți luați fără voie și o adunătură fără căpătâi — care luptau sub un anume stindard, și nu în numele unei țări. Dar armata rusă era alcătuită din țărani ruși care erau recrutați prin *levées* în masă dintre cele șapte milioane de suflete existente. Aceasta se considera a fi cauza vitejiei lor aproape smintite.[8]

Ofițerii — fie nobili ruși cartofori și depravați, fie germani, sau mai târziu francezi, porniți în căutarea norocului — erau notorii pentru cruzimea lor: generalul Mihail Kamenski, un exemplu extrem, își mușca literalmente soldații. Dar erau și extraordinar de curajoși.[9] Caracteristicile țăranilor — brutalitate, disciplină, încredere în sine, dârzenie, patriotism și stoicism în ciuda suferințelor — care reprezentau *le chair du cannon* făceau din armata rusă o forță de luptă formidabilă. „Turcii cad ca popicele“, spuneau rușii, „dar, cu voia lui Dumnezeu, oamenii noștri țin piept cu dârzenie, chiar dacă în dezordine.“[10]

Unii contemporani erau de părere că războiul devenise mai puțin sângeros în secolul al XVIII-lea. Sigur că dinastiile europene, Habsburgii și Bourbonii, măcar se prefăceau că luptă după regulile etichetei aristocratice. Dar pentru ruși, războaiele cu turcii erau diferite. După ce secole de-a rândul Rusia ortodoxă fusese amenințată întâi de tătarii musulmani, apoi de turci, țăranul rus privea războiul ca pe o cruciadă. Regula bătăliei era lupta până la moarte — nimeni nu era cruțat.

*

Nici nu sosise bine Potemkin la Bar, când așa-zisa perioadă de repaus a războiului, care le permisese atât rușilor, cât și turcilor să își adune trupele și să se pregătească, s-a încheiat brusc. Pe 16 iunie 1769, vreo 12 000 de călăreți tătari, sub comanda hanului din Crimeea, aliatul sultanului, care prădau Ucraina rusească, au trecut Nistrul și au atacat tabăra lui Potemkin. Până și atunci, tătarii, înarmați cu arcane și arcuri cu săgeți, erau ca o fantasmă din alte vremuri, însă ei constituiau singurele forțe turcești pregătite de război. Hanul tătar, Kirim Ghirai, un descendent direct al lui Ginghis Han, era un comandant de cavalerie agresiv și neînfricat. Era însoțit de baronul de Tott, un ofițer francez trimis la Istanbul să *îmbunătățească* forțele turcești. Baronul a lăsat moștenire relatarea acestei expediții medievale — ultima de acest gen. La cinci sute de ani după Ginghis Han, tătarii din Crimeea, descendenții hoardelor mongole, erau încă cei mai buni călăreți ai Europei. Venind din Crimeea către Ucraina și către trupele rusești staționate în sudul Poloniei, trebuie să fi băgat groaza în cei care îi vedeau și îi auzeau, la fel ca strămoșii lor mongoli. Însă, ca toate forțele de rezervă ale cavaleriei, erau indisciplinați și interesați mai mult de pradă, astfel încât adesea nu prea aveau o contribuție strategică remarcabilă. Dar atacul lor le-a dat turcilor răgaz să își strângă armatele, despre care se spunea că se ridicau la 600 000 de capete.

În prima sa bătălie, Potemkin a ținut piept acestor sălbatici călăreți tătari și turci și le-a respins asaltul. A dat dovadă de vitejie, astfel că „șambelanul Potemkin" apare pe lista celor care s-au distins. Acesta era începutul succeselor lui Potemkin. Pe 19 iunie, s-a luptat din nou în bătălia de la Camenița și apoi a mai luat parte la niște hărțuieli, ajutându-l pe generalul Golițîn să ocupe Camenița.[11] La Sankt-Petersburg, Ecaterina a sărbătorit aceste ciocniri mărunte cu o slujbă de mulțumire în ziua de duminică, 19 iulie, dar nehotărâtul Golițîn s-a împiedicat înainte de Hotin. Furioasă și nerăbdătoare, împărăteasa l-a revocat din funcție. Există indicii că Potemkin, prin Orlovi, a contribuit la intriga care îl revoca pe Golițîn.[12] Dar, deși ridicol de lent, măcar Golițîn era norocos. Inamicul său era Marele Vizir Mehmed Emin, căruia îi plăcea mai mult să citească poezie islamică decât să reteze capete. Astfel că Ecaterina s-a simțit stânjenită când, înainte ca ordinul ei de revocare să fi ajuns pe front, Golițîn reușise să treacă Nistrul.

Generalul de divizie Potemkin și cavaleria sa se luptau acum practic în fiecare zi: el s-a distins iarăși pe 30 iunie și a respins atacurile turcești de pe 2 și 6 iulie. Când Golițîn a trecut în sfârșit înapoi Nistrul, Potemkin a luat parte la cucerirea Hotinului. S-a luptat eroic cu cavaleria sa, pe 14 august, în

bătălia de la Praşkovski, apoi a contribuit la înfrângerea paşei Moldavanzi pe 29 iulie. „Aduc vorbe de laudă vitejiei şi priceperii de care a dat dovadă în bătălie generalul de divizie Potemkin“, scria Goliţîn, „fiindcă până acum nicicând n-a purces la luptă cu asemenea rânduială şi semeţie cavaleria noastră, precum a făcut-o la porunca generalului.“[13] Potemkin devenea erou de război.

Lauda trebuie să-i fi mers la inimă Ecaterinei, la Sankt-Petersburg. Reacţia a fost însă complet diferită la Sublima Poartă, unde sultanul Mustafa al III-lea l-a chemat de pe câmpul de luptă pe Marele Vizir; Emin-paşa şi-a pierdut onoarea pe front şi, odată sosit acasă, după tradiţia otomană, şi-a pierdut şi capul. Aceste victorii nu-l mai puteau salva pe Goliţîn de revocarea din funcţie, acesta fiind nevoit să se consoleze cu bastonul de feldmareşal. Armata aflată la Bender a fost încredinţată fratelui ministrului de Externe, generalul Piotr Ivanovici Panin, iar în septembrie, Armata Întâi a fost preluată de Piotr Rumianţev. Astfel a început cariera unuia dintre cei mai glorioşi generali din istoria Rusiei, care a devenit ulterior protectorul lui Potemkin — iar mai apoi rivalul său.

Noul comandant era cât se poate de diferit de generalul de divizie de douăzeci şi nouă de ani. Totuşi Potemkin îl respecta mult. În vârstă de patruzeci şi trei de ani, Rumianţev era un soldat înalt, slab, năzuros şi cu un umor sec şi muşcător — şi era fratele contesei Bruce. La fel ca eroul său, Frederic cel Mare, „nu iubea şi nu respecta pe nimeni în lume“, însă era „cel mai strălucit dintre toţi generalii ruşi, înzestrat cu daruri deosebite.“[14] Şi tot ca eroul său, Rumianţev ţinea cu severitate la disciplină, însă era un interlocutor minunat. „Am petrecut zile întregi vorbind cu el *tête-à-tête*“, se entuziasma Langeron, „şi nu m-am simţit nici măcar o clipă plictisit.“[15] A strâns avere şi trăia „în vechea măreţie feudală“, etalând mereu cele mai rafinate maniere de *seigneur*. Nu este surprinzător, căci era dovada vie a perioadei lui Petru cel Mare: probabil era chiar fiul natural al acestuia.*

---

* Mama lui Rumianţev s-a născut în 1699 şi a trăit până la optzeci şi nouă de ani. Cea mai impozantă doamnă de onoare de la curte îi cunoscuse pe ducele de Marlborough şi pe Ludovic al XIV-lea, îşi amintea de Versailles şi de ziua fondării Sankt-Petersburgului. S-a lăudat toată viaţa că a fost ultima amantă a lui Petru cel Mare. Datele se potrivesc, cu siguranţă: băiatul a fost botezat Petru, după ţar. Tatăl său oficial, un alt gigant rus, a fost un băiat din provincie care a devenit conte, *général-en-chef* şi unul dintre oamenii duri ai lui Petru cel Mare: el a fost ticălosul trimis în urmărirea fiului fugar al lui Petru, ţareviciul Aleksei, în Austria, aducându-l înapoi, pentru ca tatăl său să îl tortureze până a murit. (*N.a.*)

Generalul își descoperise abilitățile în lupta cu prusacii în Războiul de Șapte Ani, când însuși Frederic îi admirase priceperea. Ecaterina îi aprecia talentul, dar nu prea avea încredere în el; l-a numit președinte al Micului Colegiu Rus, o poziție demnă de statutul său, dar la distanță destul de mare de Curte, ca să nu reprezinte o primejdie. Nu se lăsa impresionat de Ecaterina, îi plăceau uniformele în stil prusac ale armatei rusești și perucile, credea în disciplina militară prusacă — și se străduia să perfecționeze tacticile prusace din Războiul de Șapte Ani. Părea că-i plăceau mai mult nemții decât rușii.[16]

Rumianțev era ca un tată pentru soldații săi, dar ca un general pentru fiii săi. Când unul dintre ei i-a făcut o vizită la terminarea studiilor, Rumianțev l-a întrebat: „Cine ești?“ „Fiul tău“, i-a răspuns băiatul. „Da, ce frumos! Ai crescut“, s-a răstit la el generalul. Fiul l-a întrebat dacă poate să rămână și să își găsească un post acolo. „Cu siguranță“, i-a spus tatăl, „nu se poate să nu cunoști vreun ofițer în tabără care să te ajute.“[17]

Potemkin era mereu preocupat să obțină totul — să aibă acces la comandant, dar și să aibă ocazia să se acopere de glorie pe câmpul de luptă; să fie șambelan la Curte, dar și general pe front. I-a scris lui Rumianțev despre „cele două lucruri pe care se sprijină slujba mea... devotamentul pentru suverană și dorința de a câștiga prețuirea mult stimatului meu comandant.“[18] Rumianțev îi aprecia inteligența, dar trebuie să fi știut și de relația lui cu împărăteasa. Cererile lui Potemkin s-au îndeplinit. În al doilea an de război, Ecaterina era supărată din cauză că rușii înaintau prea încet. În secolul al XVIII-lea, războiul depindea de anotimpuri: în iernile rusești, armatele hibernau ca aricii. Bătălia cu principalele armate otomane — și căderea Benderului — trebuia să aștepte până în primăvară.

De îndată ce a fost posibil, Rumianțev și-a strâns forțele și le-a organizat în mai multe corpuri care să-i permită diverse manevre, după care a avansat în josul Nistrului. În ciuda gerului din luna ianuarie, Potemkin, trimis acum de Rumianțev pe lângă generalul Schtofel'n, era mereu angajat în hărțuieli cu trupele lui Abdul Pașa. Pe 4 februarie, Potemkin a contribuit la ocuparea Jurjei, printr-o serie de atacuri îndrăznețe, învingând un detașament de 12 000 de soldați inamici și capturând două tunuri și mai multe steaguri. Era încă un ger năprasnic, dar „nu s-a cruțat“.[19] La sfârșitul lunii, când raportul lui Rumianțev a fost citit în Consiliu în prezența împărătesei, s-au amintit „faptele de vitejie ale generalului de divizie Potemkin“, care „mi-a cerut să fie trimis pe lângă generalul von Schtofel'n unde, de îndată ce s-a putut, s-a distins prin vitejie și pricepere războinică.“[20] Comandantul recomanda ca

Potemkin să fie decorat, și astfel acesta a primit prima sa medalie, Ordinul Sf. Ana.

În timpul marșului către sud în urma armatei turcești, Potemkin, după raportul ulterior al lui Rumianțev, „a apărat malul stâng cu trupele ce i s-au încredințat și a respins atacurile dușmanului." Pe 17 iunie, corpul principal de armată a traversat Prutul ca să atace cei 22 000 de turci și 50 000 de tătari care-și făcuseră tabăra pe celălalt mal. Între timp, generalul de divizie Potemkin și armatele de rezervă au traversat râul la cinci kilometri în aval și au atacat turcii din spate. Tabăra s-a dezintegrat: turcii au dat bir cu fugiții.[21]

După doar trei zile, Rumianțev a avansat către armata turcă formată din 80 000 de soldați, bine poziționată la confluența dintre Larga și Prut, unde aștepta sosirea marelui vizir și a corpului principal de armată.

Pe 7 iulie 1770, rușii, conduși de Rumianțev, au luat cu asalt tabăra turcească, pregătiți să anihileze sălbatica ripostă. Era prima dată când Potemkin vedea armata otomană — o învălmășeală imensă, impresionantă, de corturi de mătase și căruțe șubrede, steaguri verzi și cozi de cal (simbolul otoman al puterii), împrăștiată, dezordonată, cu femei și vivandiere și uniforme exotice care mișunau de colo-colo, mai mult un bazar decât o armată. Imperiul Otoman nu era încă gigantul lipsit de energie, slăbit, în care avea să se preschimbe în secolul următor. Reușea încă să adune forțe uriașe din pașalâcurile sale îndepărtate, începând cu câmpiile Mesopotamiei și dealurile Anatoliei și până la porturile Barbariei și Balcani: de pretutindeni erau trimiși soldați, pe post de carne de tun, când sultanul înălța drapelul Profetului.

„Turcii, care trec drept nătângi în ceea ce privește arta războiului, au totuși o oarecare strategie", explica prințul de Ligne mai târziu. Strategia lor consta în adunarea cohortelor de soldați în formație vag piramidală, iar apoi aruncarea lor asupra forțelor rusești, în valuri de cavalerie și infanterie care se năpusteau la atac răcnind. Ienicerii fuseseră odinioară cea mai temută infanterie din Europa. Însă degenerau treptat într-un fel de gardă pretoriană bogată și arogantă, mai preocupată de comerț și lovituri de palat decât de război; dar încă mai erau mândri de vitejia și fervoarea lor islamică: purtau fesuri roșu cu auriu, cămăși albe, șalvari și cizme galbene, și erau înarmați cu iatagane, sulițe și muschete.

Cavaleriile otomane de elită erau tătarii și spahiii, cavaleri turci feudali care săreau de pe cal să își descarce muschetele. Purtau armuri incrustate cu nestemate sau doar pieptare viu colorate și șalvari, aveau adesea brațele goale, și erau înarmați cu săbii gravate, pumnale, lănci și pistoale bătute cu pietre

scumpe. Erau atât de indisciplinați, încât nu luptau decât când aveau chef și adesea se răsculau: nu era deloc neobișnuit să fure caii și să fugă de pe câmpul de luptă, să își lovească ofițerii sau să vândă proviziile armatei pentru profitul personal. Masa mare a armatelor otomane era alcătuită din trupe din rezervă, neplătite, recrutate de stăpânii feudali anatolieni, nevoite să supraviețuiască din jaf. În ciuda eforturilor consilierilor francezi, cum era baronul de Tott, artileria era mai prejos de cea rusească, iar muschetele erau demodate. Deși țintea admirabil, soldații erau foarte înceți.

Turcii pierdeau multă energie cu tactica lor depășită. Când totul era pregătit de luptă, această gloată războinică de sute de mii de oameni se însufleța de fervoare religioasă cu ajutorul câtorva picături de opiu.[23] „Înaintează ca un puhoi nestăvilit", îi povestea mai târziu Potemkin contelui de Ségur. Considera că formația piramidală era formată în ordinea descrescătoare a curajului — „cei mai viteji războinici, beți de opiu", erau în frunte, în vârful piramidei, în vreme ce baza nu era formată decât din lași. Atacul, își amintește Ligne, era însoțit de „răcnete înfiorătoare, strigăte de *Allah, Allah!*". Numai un infanterist disciplinat putea să reziste. Orice rus prins era decapitat pe loc cu strigăte de „*Neboisse!*" sau „Fără frică!" — iar capetele erau înfipte în vârful sulițelor. Fervoarea religioasă creștea direct proporțional cu pericolul.

Rușii au rezolvat problema atacului turcesc organizându-se în careu, formație care putea rezista foarte bine asaltului sălbatic însoțit de răcnete. Turcul este „și cel mai primejdios, și cel mai infam dușman din lume", scria Ligne mai târziu, „primejdios, dacă este lăsat să atace; infam, dacă i-o luăm înainte." Spahiii și tătarii „bâzâiau în jurul nostru ca viespile", înconjurau careurile rușilor, „făcând ocolișuri, salturi, răsuciri, fălindu-se cu priceperea în șa și executând exerciții de manej" până se istoveau. Careurile lui Rumianțev, antrenate cu precizie prusacă, apărate de cazaci și husari și legate între ele prin *Jaegeri*, infanteria ușoară care știa să țintească cu precizie, avasau fără șovăială. Odată ruptă formația de atac, turcii fie fugeau ca iepurii, fie luptau până la moarte. De obicei, rezultatul era „un măcel cumplit", spunea Potemkin. „Instinctele îi fac dibaci și capabili de tot soiul de fapte războinice... dar nu depășesc niciodată primul gând, nu pot merge mai departe. Când clipa de bun-simț... se sfârșește, sunt asemenea unui nebun ori unui copil."[24]

Așa s-a întâmplat când formațiile în careu ale lui Rumianțev au năvălit pe câmpul de luptă turc, în bătălia de la Larga, rezistând stoic la asalturile turcilor și măturându-i cu tunurile. Șaptezeci și două de mii de turci și de

tătari au fost siliți să evacueze fortificațiile și să fugă. Potemkin, atașat al prințului Nikolai Repnin, comanda avangarda care a atacat tabăra hanului Crimeei și, după Rumianțev, „a fost printre primii care a atacat și a capturat fortificațiile". Potemkin a fost din nou decorat, de data aceasta cu Ordinul Sf. Gheorghe, clasa a III-a: i-a scris împărătesei ca să-i mulțumească.[25]

Noul Mare Vizir avansa acum cu armata principală pentru a împiedica unirea celor două armate rusești, ale lui Rumianțev și Panin. A trecut Dunărea și a urcat de-a lungul Prutului pentru a le veni în întâmpinare trupelor fugare de la Larga. Pe 21 iulie 1770, la sud de Larga, Rumianțev a pornit cu 25 000 de oameni către cei 150 000 ai marelui vizir, care se campaseră în spatele triplelor fortificații de lângă lacul Cahul. În ciuda discrepanței numerice, s-a hotărât să atace. Folosind învățăturile și încrederea câștigate la Larga, a format cinci careuri, față în față cu principalele poziții turcești. Potemkin și cavaleria sa apărau transportul armatei de „atacurile numeroaselor hoarde tătărești și îi opreau să... atace din spate." Când i-a încredințat această sarcină lui Potemkin, se pare că Rumianțev i-ar fi spus: „Grigori Aleksandrovici, adu-ne proviziile, înfipte în vârful sabiei."[26]

Turcii, care nu învățaseră nimic din bătălia de la Larga, au fost complet luați prin surprindere, au luptat cu înverșunare întreaga zi, dar în final au fost măcelăriți fără milă și puși pe fugă. Au lăsat în urmă pe câmpul de luptă 138 de puști, 2 000 de prizonieri și 20 000 de morți. Rumianțev a exploatat strălucit victoria, înaintând spre Dunărea de jos: pe 26 iulie, Potemkin l-a ajutat pe Repnin să ocupe fortăreața Ismail, apoi Chilia, pe 10 august. Generalul Panin a luat cu asalt Benderul pe 16 septembrie, iar Rumianțev și-a încheiat campania cu ocuparea Brăilei, pe 10 noiembrie.[27] Asta a fost încă o veste extraordinară.

Ecaterina își trimisese Flota Rusă Baltică, mândra creație a lui Petru cel Mare, prin Marea Nordului, Canalul Mânecii și Strâmtoarea Gibraltar, ca să-i lovească pe turci din spate, în estul Mediteranei. Amiral era contele Aleksei Orlov, care nu mai fusese niciodată pe mare, dar adevărații comandanți erau doi ofițeri scoțieni, John Elphinstone și Samuel Greig. În ciuda încercărilor temerare ale lui Petru cel Mare de a-i transforma pe plugarii ruși în marinari, numai lituanienii și estonii făceau față oceanului. Erau puțini ofițeri ruși și majoritatea erau lamentabili. La bombănelile lui Elphinstone, Ecaterina a replicat: „Ignoranța rușilor se datorează tinereții; cea a turcilor, ramolirii."[28] Anglia a contribuit și ea la expediția rusească: Londra încă nu-i privea pe turci ca pe niște aliați naturali, și nici pe „Urs" ca pe un dușman natural. Nu se pusese încă „Chestiunea Orientală". Dimpotrivă, Franța era dușmanul

Angliei, Turcia aliatul Franței. Până când jalnica flotă rusească a ajuns în Anglia, se îmbolnăviseră 800 de marinari. Trebuie să fi fost o priveliște demnă de milă și bizară bieții țărani ruși, chinuiți de răul de mare, când s-au oprit la Hull și la Portsmouth să repare velatura, să umple butoaiele cu apă și să își revină după călătorie.

Reunindu-se la baza lor, la Livorno în Toscana, flota lui Orlov a pătruns în final în apele otomane. Nu a reușit să-i atâțe la revoltă pe abilii greci și muntenegreni și s-a angajat șovăitor în luptă cu flota turcească lângă Chios. Turcii s-au retras în portul Cești, care le dădea iluzia că sunt la adăpost. Samuel Greig le-a pregătit o surpriză incendiară turcilor adormiți. În noaptea de 25 spre 26 iunie, în port au pătruns câteva ambarcațiuni în flăcări. Această „ambuscadă ingenioasă" a transformat portul în infern. „Înțesat de vase, praf de pușcă și artilerie", Cești, scrie baronul de Tott, care privea spectacolul din partea turcească, „a devenit curând un vulcan care a înghițit întreaga forță navală a turcilor."[29] Au pierit unsprezece mii de turci. Aleksei Orlov i s-a lăudat Ecaterinei că apa golfului era înroșită toată, iar împărăteasa victorioasă i-a repetat entuziastului Voltaire descrierea imaginii macabre, care nu prea avea totuși legătură cu Iluminismul.[30] A fost cea mai dezastruoasă zi a armatei turcești, de la bătălia de la Lepanto.

Când vestea victoriei de la Cești a ajuns la Sankt-Petersburg, atât de curând după glorioasele fapte de la Cahul, capitala Rusiei a explodat de bucurie. S-au ținut slujbe de mulțumire și fiecare marinar din flotă a primit un dar pe care scria simplu: „Am fost acolo". Ecaterina l-a recompensat pe Rumianțev pentru victoria de la Cahul cu bastonul de feldmareșal și i-a construit un obelisc în parcul palatului Țarskoe Selo, iar Aleksei Orlov a primit titlul de Cesmenski (de la Cești). A fost cea mai mare înșiruire de triumfuri rusești de la Poltava. Ecaterina câștigase admirația Europei. Voltaire a început efectiv să sară în pat, bolnav cum era, la Ferney, și să cânte de bucurie la gândul că pieriseră atâția păgâni.[31]

Potemkin se acoperise de glorie în acest an al victoriilor rusești și a decis să profite de succes. Când au încetat operațiunile militare în noiembrie 1770, i-a cerut lui Rumianțev să plece în permisie la Sankt-Petersburg. Oare să-i fi trezit cineva speranțele că va fi primit cu brațele deschise de Ecaterina? După aceea, dușmanii lui Potemkin aveau să pretindă că Rumianțev se simțise ușurat să scape de el. Dar adevărul era că îi admira istețimea și priceperea militară și că i-a dat voie să plece, spunându-i să apere interesele sale și ale armatei. Tonul scrisorilor lui Rumianțev către Potemkin este patern, iar scrisorile lui Potemkin către el sunt ca ale unui fiu către tatăl său.

Potemkin a revenit la Sankt-Petersburg cu faima unui erou de război și cu recomandările entuziaste ale lui Rumianțev: „Acest ofițer priceput poate face observații profunde despre teatrul de război; el merită atenția și respectul Majestății Voastre, prin urmare îi încredințez sarcina de a raporta Majestății Voastre evenimentele."[32]

Împărăteasa, entuziasmată de victoriile de la Cahul și Cești, l-a întâmpinat călduros: știm din Jurnalul Curții că a fost invitat să ia cina cu Ecaterina de unsprezece ori în decursul scurtei sale vizite.[33] Se povestește că a existat și o audiență privată în timpul căreia Potemkin nu s-a putut abține să nu se arunce în genunchi, făcând noi declarații pătimașe. El și cu Ecaterina au decis să corespondeze, aparent prin bibliotecarul Petrov și șambelanul de încredere Ivan Perfilevici Elaghin — aliați de nădejde ai împărătesei. Nu prea știm ce s-a petrecut în spatele ușilor închise, dar se poate deduce că cei doi au resimțit fiorii unei pasiuni despre care amândoi știau că putea să capete amploare.* Chiar dacă relația Ecaterinei cu Grigori Orlov începuse deja să scârțâie, contele Aleksei Orlov-Cesmenski amplificase prestigiul familiei la Curte. Nu venise încă momentul înlocuirii lui Grigori Orlov cu Potemkin, dar călătoria acestuia din urmă nu fusese pierdere de vreme.[34]

Cu siguranță că Grigori Orlov a remarcat ce călduros fusese primit Potemkin și s-a asigurat că acesta se va întoarce pe front. Potemkin s-a întors la sfârșitul lui februarie, purtând o scrisoare de la Orlov către Rumianțev, în care favoritul îl recomanda pe Potemkin și îi cerea comandantului să îi fie „dascăl și călăuză". Era o cale benignă de a-și avertiza rivalul mai tânăr să își vadă lungul nasului, dar era și un semn că importanța lui crescuse după călătoria la Petersburg. Devenise însemnat.[35]

După câteva săptămâni, au început din nou luptele. Dar spre deosebire de faptele de vitejie din anul precedent, anul 1771 urma să fie o dezamăgire pe scena de luptă din Moldova și Valahia, din România de astăzi, unde se afla Potemkin. Când turcii au refuzat cu înțelepciune să se mai expună în bătăliile cu Rumianțev, feldmareșalul a petrecut un an întreg atacând pozițiile turcești de pe Dunărea de jos și făcând incursiuni în Valahia. Potemkin s-a descurcat admirabil: însărcinat să apere regiunea Kraovski, „nu numai că a respins dușmanul... ci l-a și lovit. A fost primul care a traversat Dunărea."

---

* Într-una dintre scrisorile ei de dragoste nedatate, despre care se consideră că ar fi fost scrisă la începutul legăturii lor, în 1774, Ecaterina îi spune lui Potemkin că cineva de la Curte, al cărui nume nu este amintit, probabil un aliat al lui Orlov, a avertizat-o cu privire la comportamentul ei față de el și i-a cerut permisiunea să îl trimită înapoi pe front, iar ea a fost de acord. (*N.a.*)

Pe 5 mai, a reușit o lovitură inspirată când a atacat micul târg Zimbru, pe malul celălalt al Dunării, l-a prădat, a ars proviziile dușmanului și a capturat vasele flotilei pe care le-a adus pe malul rusesc. Pe 17 mai, Potemkin a înfrânt și a gonit 4 000 de turci pe malul Oltului — „o faptă glorioasă și faimoasă", după Rumianțev, „îndeplinită doar mulțumită priceperii și vitejiei lui Potemkin". Turcii l-au atacat pe 27 mai, dar au fost învinși și puși pe fugă. S-a reunit din nou cu Repnin și împreună au gonit un corp turcesc puternic condus de un *seraschier* (echivalentul turcesc al feldmareșalului) pe 10 iunie, după care au ocupat[36] Bucureștiul.

La ceva vreme după acest marș victorios, Potemkin a căzut la pat cu o febră periculoasă, endemică în lunile de vară în principatele de pe lângă Dunăre. Era foarte grav bolnav, „dar și-a revenit datorită constituției sale puternice, altminteri nelăsând niciun doctor să îl ajute", scria Samoilov. În schimb, generalul, bolnav, s-a lăsat pe mâna a doi cazaci zaporojeni, cărora le-a poruncit să-l îngrijească și să-l stropească cu apă răcoritoare. Dintotdeauna fusese interesat de popoarele exotice din imperiu — de aici și poziția sa din Comisia Legislativă —, dar acesta este primul indiciu al prieteniei dintre el și cazaci. A studiat cultura cazacilor și le-a admirat libertatea și *la joie de vivre*. Iar ei l-au poreclit Grițko Necioza, sau Perucă Cenușie, după peruca pe care o purta uneori, și i-au propus să devină cazac onorific. Câteva luni mai târziu, pe 15 aprilie 1772, el i-a scris hatmanului cerându-i permisiunea să fie primit în acest ordin marțial. După ce a fost trecut, în mai, pe listele zaporojenilor, i-a scris hatmanului: „Sunt încântat."[37]

Potemkin și-a revenit înainte ca armata să treacă Dunărea și a atacat fortăreața-cheie a turcilor de la Silistra, care veghea asupra unei mari porțiuni din Dunăre. Aici și l-a făcut Potemkin dușman până la moarte pe contele Semion Romanovici Voronțov, un tânăr descendent al familiei care își atinsese perioada de glorie în timpul domniei lui Petru al III-lea. Născut în 1744, Voronțov, un bărbat cultivat, fiu al unui notoriu guvernator de provincie corupt (poreclit Buzunar Mare), nepot al cancelarului lui Petru al III-lea, fusese arestat în timpul loviturii de palat pentru că îl susținuse pe Petru al III-lea, dar mai târziu s-a evidențiat ca primul ofițer care a pătruns în tranșeele turcești la Cahul. Ca toți Voronțovii, acest anglofil cu față rotundă și grasă se împăuna cu propriile calități, dar Ecaterina și Potemkin știau bine că nu te puteai baza pe el, drept care și-a petrecut mare parte din carieră într-un exil onorabil, ca ambasador la Londra. Acum, lângă Silistra, fusese nevoit să înghită rușinea de a fi salvat împreună cu grenadierii săi, din calea celor 12 000 de soldați ai cavaleriei turce, de către un Potemkin lipsit de entuziasm.

După șase zile, Potemkin a fost și el, la rândul lui, salvat de Voronțov: „nu numai că l-am acoperit, dar i-am gonit pe turci până în cetate", folosind trei baterii de artilerie și ucigând „o mulțime". În 1796, Voronțov descrie ambele lupte ca dovezi ale propriei vitejii și ale incompetenței lui Potemkin. Niciunul dintre ei nu suporta gândul că fusese salvat de celălalt. Maliționitatea era perfect simetrică.[38]

Silistra nu s-a lăsat cucerită, armata a trecut Dunărea înapoi și astfel a luat sfârșit campania dusă fără prea mare tragere de inimă de Rumianțev. Adevărata glorie din acel iunie le-a aparținut prințului Vasili Dolgoruki și Armatei a Doua, care au invadat cu succes hanatul Crimeei, rămas fără apărare după plecarea armatei care se lupta cu Rumianțev la Dunăre.

Ecaterina învățase deja că gloria nu vine atât de repede și de ușor cum sperase ea. Armata cerea din ce în ce mai mulți recruți. Recoltele erau proaste. Soldații nu-și primiseră solda. Armata era bântuită de friguri, iar în Imperiul Otoman se ivise, în mai multe locuri, ciuma bubonică. Rușii se temeau să nu se molipsească armatele din sud. Era timpul să încheie pacea cu turcii înainte ca aceștia să uite de Cești și Cahul. Dar în septembrie 1771, de la Moscova a sosit o veste cumplită.

Ciuma a lovit crâncen vechea capitală. În august se numărau până la patru sau chiar cinci sute de morți pe zi. Nu peste mult timp, a dispărut orice urmă de ordine în oraș. Nobilii au fugit; oficialitățile au intrat în panică; guvernatorul și-a abandonat postul, iar Moscova a devenit o morgă neverosimilă, cu cadavre putrezite împrăștiate pe stradă sau arse pe ruguri cu mirosuri pestilențiale, un loc al zvonurilor despre miracole, blesteme și conspirații. În orașul abandonat, mulțimi de țărani și muncitori bântuiau pe străzi disperați, punându-și din ce în ce mai mult speranța în icoana făcătoare de minuni.[39]

Ultima autoritate rămasă, episcopul Ambrozie, a poruncit ca icoana să fie ascunsă pentru a reduce riscul infecției în rândul gloatei care se aduna să îi ceară ocrotirea miraculoasă. Mulțimea s-a răzvrătit și l-a sfâșiat pe episcop în bucăți. Era același episcop Ambrozie care îi împrumutase lui Potemkin banii pentru călătoria la Sankt-Petersburg. În Rusia sărăcită de cheltuielile enorme ale războiului, nu mai avea cine să țină în frâu populația răzvrătită. Exista pericolul ca ciuma să fie urmată de ceva și mai rău — o răscoală a șerbilor. Numărul de morți nu înceta să crească.

Grigori Orlov, neliniștit fiindcă Ecaterina nu-i dădea prilejul să își etaleze vitejia, s-a oferit să plece la Moscova să rezolve situația. Pe 21 septembrie 1771

a pornit la drum. La vremea la care a ajuns el, aici mureau în jur de 21 000 de oameni pe lună. Orlov a dat dovadă de mult bun-simț, competență, energie și omenie. A muncit nebosit. Oamenii se simțeau încurajați fie și numai la vederea staturii sale de uriaș și a chipului său angelic. A ars 3 000 de case vechi infectate, a dezinfectat alte 6 000, a înființat orfelinate, a redeschis băile publice aflate în carantină și a cheltuit peste 95 000 de ruble pe alimente și haine. Eforturile sale herculeene au condus la restabilirea ordinii în Grajdurile lui Augias. Când a plecat, pe 22 noiembrie, numărul de victime începuse să scadă — probabil și din cauza frigului, dar la Moscova exista din nou controlul statului. A ajuns la Sankt-Petersburg pe 4 decembrie și a fost aclamat de popor. Ecaterina i-a construit un arc de triumf la Țarskoe Selo, printre multe alte monumente clădite în onoarea triumfurilor ei. A bătut și o medalie comemorativă. Se pare că Orlovii, acea rasă de eroi, cum îi numise Voltaire, nu aveau de ce să se teamă că își vor pierde poziția.[40]

Când au început negocierile cu turcii în anul următor, Ecaterina i-a atribuit lui Grigori Orlov răspunderea enormă de a le conduce. La plecare, Ecaterina i-a dăruit un costum brodat cu nenumărate diamante. Se simțea din nou inspirată la vederea lui. „Contele Orlov", îi scria entuziasmată doamnei Bielke, „este cel mai chipeș bărbat din generația sa."[41]

Oare când Orlov a părăsit Sankt-Petersburgul, Potemkin a venit să o ajute pe Ecaterina în noua ei criză? Nu se știe prea bine ce a făcut el în aceste luni. Dar este sigur că a vizitat din nou Sankt-Petersburgul în timpul armistițiului.

Plecarea lui Orlov către sud a declanșat rapid un nou complot împotriva împărătesei, moment care i-a dat prilejul lui Potemkin să se facă remarcat. Între treizeci și o sută de subofițeri din Garda Preobrajenski s-au revoltat. Ei credeau că Orlov plecase „ca să îi înduplece pe soldați să îi jure credință" și să se facă „prinț al Moldovei și împărat". Revolta lor era coșmarul permanent al Ecaterinei: că o vor alunga pe ea ca să îl întroneze pe fiul ei Pavel. Complotul a fost înăbușit, dar, deoarece Pavel se apropia de majorat, era firesc ca Ecaterina să își facă griji.[42] Diplomatul suedez Ribbing scria către Curtea sa în iulie că Ecaterina s-a retras pe o moșie din Finlanda să hotărască ce măsuri să ia, însoțită de Kiril Razumovski, Ivan Cernîșev, Lev Narîșkin... și Potemkin.[43] Primele nume nu necesită vreo lămurire — avea încredere în ei de aproape douăzeci de ani. Dar prezența lui Potemkin, în vârstă de doar treizeci și unu de ani, era neașteptată. Este pentru prima oară când este amintit ca sfetnic apropiat al împărătesei. Chiar și dacă suedezul se înșală, este clar că Potemkin

se afla la Petersburg și era deja foarte apropiat de Ecaterina, fără ca nimeni să bănuiască ceva.

Alte însemnări sugerează că împărăteasa asculta deja de sfaturile lui, dacă nu cumva erau deja și amanți, mult mai devreme decât s-a crezut la început. Când l-a chemat la sfârșitul anului 1773, ea i-a spus că el este „*deja* [italicele autorului] foarte aproape de inima noastră".[44] În februarie 1774, îi spunea că regretă că nu au început relația „cu un an și jumătate mai devreme"[45] — cu alte cuvinte, în 1772. Acum începea să se îndrăgostească de el.

Apoi, două luni mai târziu, când Grigori Orlov a început negocierile cu turcii la Focșani, în îndepărtata Moldovă, Potemkin, după spusele lui Samoilov[46], era și el acolo și se comporta într-un fel care avea să devină notoriu. În timp ce Orlov purta negocierile, se spune că Potemkin cugeta tolănit pe canapea, în halat. Era un comportament tipic pentru el. Era firesc să fie prin preajmă, împreună cu trupele sale, alături de întreaga armată. Evident, Rumianțev era și el acolo. Potemkin se poate să fi fost în anturajul acestuia, dar trebuie să fi avut încurajarea Ecaterinei ca să își permită să lenevească în mijlocul tratativelor internaționale de pace, conduse de bănuitorul Orlov. Oare să-l fi trimis Ecaterina pe Potemkin să îl supravegheze pe Orlov? Din ce alt motiv să-l fi tolerat Orlov?

Dar întrebarea este, de fapt, de ce se afla Orlov acolo: nu avea nici experiență diplomatică și nici temperamentul potrivit pentru o asemenea misiune. Se pare că Ecaterina avusese motivele ei să-l îndepărteze de la Sankt-Petersburg, dar oare să fi riscat ea un eșec al tratativelor de pace doar ca să îl facă să plece din capitală? E adevărat că pe Orlov îl asista experimentatul Obreskov, ambasadorul rus la Sublima Poartă, recent eliberat din Închisoarea celor Șapte Turnuri. Dar Orlov nu avea nici pe departe talent pentru negocierile pe care turcii le complicau considerând că așa cereau bunele maniere.

Apoi, Orlov s-a certat cu Rumianțev. El voia să pornească din nou războiul, dar Rumianțev știa că lipsesc recruții, bântuie molima și nu sunt bani. Inteligența ascuțită a feldmareșalului trebuie să-l fi iritat pe uriașul dezinvolt, care era complet depășit de situație. În final, și-a pierdut răbdarea în mijlocul unei întâlniri și, spre uluirea plenipotențiarilor turci, a amenințat că-l spânzură pe însuși Rumianțev. Turcii, care încă se priveau ca modele de eleganță și civilizație, trebuie să se fi uitat cu dispreț la aceste manifestări ale barbarismului slav. Dar subiectele delicate erau extrem de complicate și se agravau pe zi ce trecea. Ecaterina era hotărâtă ca turcii să accepte ieșirea Crimeei de sub suzeranitate turcă. Crimeea, asemenea unui diamant prins în buricul unei dansatoare, domina Marea Neagră. Turcii nu voiau să renunțe la „fecioara

pură și imaculată“ — lacul sultanului. Propunerea Ecaterinei ar fi condus la înlăturarea controlului direct al Turciei asupra țărmului nordic al Mării Negre, cu excepția fortărețelor, apropiind astfel Rusia de împlinirea visului lui Petru cel Mare de a avea controlul asupra puterii și comerțului în Marea Neagră.

Între timp, succesul rușilor neliniștise Prusia și Austria: Frederic cel Mare, lacom și nemilos, era invidios pe aliatul care câștigase prea mult din teritoriul otoman. Austria, dușmanul prusacilor și rușilor deopotrivă, negocia în secret un tratat defensiv cu turcii. Prusia voia o compensație ca să le fie un aliat loial rușilor; Austria voia o recompensă ca să îi trădeze pe turci. Indiferent de declarații, și Rusia și Prusia se uitau cu jind la haosul care domnea în Polonia. Împărăteasa Austriei, Maria Tereza, se împotrivea împărțirii abuzive a Poloniei — și totuși, după cum s-a exprimat Frederic cel Mare, „deși a plâns, a luat“. Polonia, pitorească, slabă și auto-distructivă, era ca o bancă fără lacăt din care acești bandiți imperiali puteau fura după voie ca să își plătească războaiele costisitoare, să își satisfacă lăcomia și să își potolească invidia unul față de celălalt. Austria, Prusia și Rusia au negociat prima împărțire a Poloniei, lăsându-i Ecaterinei libertatea să stoarcă ce voia de la turci.

Tocmai când erau pe punctul de a cădea de acord cu privire la împărțirea Poloniei, a intervenit Suedia, aliatul tradițional al Turciei. De-a lungul anilor, Rusia dăduse mită milioane de ruble ca să se asigure că Suedia rămâne o monarhie limitată, împărțită între partide francofile și rusofile. Dar în august 1772, tânărul rege Gustav al III-lea a reinstaurat brusc absolutismul. El i-a încurajat pe turci să continue lupta. Astfel, la Focșani, Orlov se săturase de intransigența turcilor privind independența Crimeei. Indiferent dacă asta s-a întâmplat din pricina complexității procedeelor diplomatice, complicatei etichete afișate de turci sau prezenței lui Potemkin care căsca plictisit, în halat, pe canapea, Orlov le-a dat turcilor un ultimatum care a pus capăt negocierilor. Turcii au plecat.

Orlov avea alte griji: criza de la Curte. Brusc, pe 23 august, fără să aștepte ordinele, a abandonat negocierile și s-a îndreptat spre Petersburg în goana cailor. Potemkin, dacă a rămas lungit pe canapea când Orlov a sărit în șa și a pornit la galop, trebuie să fi fost mai adâncit în gânduri decât de obicei.

Grigori Orlov a fost oprit la porțile Sankt-Petersburgului, la ordinele împărătesei. I s-a poruncit, din pricina carantinei, să se ducă mai întâi pe moșia lui, Gatcina, din apropiere.

Cu doar câteva zile mai devreme, pe 30 august, un sublocotenent chipeș din garda călare, Aleksandr Vassilcikov, în vârstă de douăzeci și opt de ani,

fusese numit oficial aghiotant general al împărătesei și se mutase într-un apartament din Palatul de Iarnă. Curtenii știau că cei doi erau amanți de o lună. După ce Vassilcikov îi fusese prezentat, la cererea lui Nikita Panin, Ecaterina îl urmărise îndeaproape. La Țarskoe Selo, când el escorta trăsura împărătesei, ea i-a dăruit o tabacheră de aur, gravată cu inscripția „Pentru buna purtare a paznicilor", o recompensă neobișnuită pentru o gardă. Pe 1 august, a fost numit *Kammerjunker*.[47]

Când Ecaterina a aflat că Grigori Orlov se întoarce de la Focșani, s-a alarmat, dar s-a și înfuriat, deoarece fuga lui de la tratativele de pace, și așa șubrede, expunea viața intimă a împărătesei privirii scrutătoare a cabinetelor europene. Într-adevăr, ambasadorii străini erau nedumeriți: crezuseră că Orlov era partenerul pe viață al Ecaterinei. Se obișnuiseră ca puterea să fie împărțită echilibrat între Panini și Orlovi, aliați acum cu frații Cernîșev. Și nimeni nu știa ce consecințe politice avea sosirea lui Vassilcikov, ci doar faptul că acesta era un semn că Orlovii erau în declin, iar Paninii în avantaj.

Orlov și Ecaterina se îndepărtaseră unul de celălalt de mai mulți ani: nu știm exact de ce. Ea avea acum patruzeci de ani, iar el treizeci și opt: poate că amândoi își doreau un partener mai tânăr. El nu împărtășise niciodată pasiunile ei intelectuale. Din punct de vedere politic, ea avea încredere în el și trecuseră prin multe împreună: aveau și un băiat. Dar Orlov era limitat din punct de vedere intelectual — Diderot, care l-a cunoscut mai târziu la Paris, l-a comparat cu „un cazan care tot fierbe, dar nu gătește nimic niciodată". Poate că prezența lui Potemkin a făcut ca simplitatea lui Orlov să își piardă farmecul în ochii Ecaterinei. Însă este un mister de ce nu pe Potemkin l-a ales să îl înlocuiască. Poate că, după ani de zile în care le plătise Orlovilor ceea ce le datora, nu era încă pregătită pentru caracterul dominant și excentric al lui Potemkin. Mai târziu, ea a regretat că nu îl chemase de îndată lângă ea.

Chiar în ziua plecării lui Orlov către sud, i-a spus ea mai târziu lui Potemkin, cineva i-a dezvăluit infidelitățile acestuia. Atunci a mărturisit Ecaterina că „ar fi rămas pentru totdeauna, dacă nu ar fi fost el primul sătul de ea". Declarația ei a fost considerată sinceră, însă ea trebuie măcar să fi bănuit că el o înșela de atâția ani. Toți ambasadorii cunoșteau bine apetitul lui sexual insațiabil. „Nu e deloc năzuros", pretindea Durand. „Iubește așa cum mănâncă — e la fel de fericit cu o kalmâcă sau cu o finlandeză, ca și cu cea mai frumoasă tânără de la Curte. Atât de prostănac este." Indiferent care a fost motivul adevărat, împărăteasa a decis că „nu mai putea avea încredere în el."[48]

Ecaterina a căzut la înțelegere cu Orlov, cu aceeași generozitate pe care o dovedea mereu în dragoste: i-a oferit acestuia o pensie anuală de 150 000 de

ruble, 100 000 de ruble pentru pregătirea gospodăriei și neoclasicul Palat de Marmură, atunci încă în construcție, 10 000 de șerbi, tot soiul de alte comori și privilegii — și două servicii de argint, unul pentru uz zilnic și altul pentru ocazii speciale.[49] În 1763, sfântul împărat roman Francisc, consortul Mariei Tereza, îi conferise titlul de prinț al Sfântului Imperiu Roman. Titlul de prinț, sau cneaz în rusă, exista în Rusia doar pentru descendenții vechilor case regale.* Dacă un țar din secolul al XVIII-lea dorea să ridice pe cineva la rangul de prinț, cerea sfântului împărat roman să îl facă prinț imperial. Acum, Ecaterina îi permitea fostului ei amant să folosească titlul.

În mai 1773, prințul Orlov a revenit la Curte și la îndatoririle oficiale, iar Vassilcikov a rămas favoritul împărătesei — cât despre Potemkin, el a rămas în suspensie, nerăbdător, în așteptare.[50]

Potemkin trebuie să fi revenit dezamăgit de pe front. Cel puțin, Ecaterina l-a promovat la gradul de general, pe 21 aprilie 1773. Vechea gardă era invidioasă. „Promovarea lui Potemkin este pentru mine greu de înghițit", îi scria Semion Voronțov fratelui său.[51] „Când era locotenent al gărzii, eu eram deja colonel, iar el este fără îndoială de mai puțină vreme în armată decât mine..."[52] Voronțov a decis să își dea demisia de îndată ce lua sfârșit campania. Fusese o campanie frustrantă, istovitoare, dusă fără tragere de inimă dar cu încrâncenare, chiar și de către veteranii victoriilor lui Rumiantev. A mai urmat o tentativă de negociere, de data aceasta la București. Dar era prea târziu.

Încă o dată, armata lui Rumiantev, obosită, redusă la doar 35 000 de oameni, a trecut Dunărea și a lovit din nou fortăreața Silistra, care nu se lăsa cucerită. Potemkin „a fost primul care a deschis campania, în iarna cruntă, cu marșul său către Dunăre", raportează feldmareșalul, „și organizând o serie de raiduri asupra malului opus, cu corpul său de rezervă. Când armata s-a apropiat de vadul Dunării, iar dușmanul, cu puzderie de trupe și artilerie, s-a așezat pe malul celălalt pe dealurile Gurabalski, să ne împiedice înaintarea", Potemkin, continuă Rumiantev, „a fost primul care a trecut apa cu bărcile și s-a avântat în luptă împotriva dușmanului". Noul general a capturat tabăra otomană pe 7 iunie. Dar Potemkin era deja văzut ca o stea în ascensiune: un alt general, prințul Iuri Dolgoruki, membru al aceluiași clan ubicuu, pretinde că „temătorul" Potemkin „nu păstra rânduiala" în timpul trecerii apei, iar Rumiantev nu îl respecta decât din pricina „legăturilor de la Curte". Însă

* E adevărat că Petru cel Mare îl făcuse pe favoritul său Meșnikov prinț, dar a fost o excepție. După 1796, împăratul Pavel și succesorii săi au început să acorde titlul de prinț cu atâta lipsă de discernământ, încât au alterat prestigiul titlului prin banalizare. (*N.a.*)

memoriile lui Dolgoruki sunt notorii pentru neadevărul lor. Pretențiosul Rumianțev — la fel și ceilalți ofițeri — îl admira și îl plăcea pe Potemkin și i-a recunoscut meritele din timpul campaniei.[53]

Garnizoana „foarte puternică" de la Silistra a ieșit să îl atace cu ferocitate pe Potemkin. Pe 12 iunie, nu departe de Silistra, el a respins un alt atac, după cum spune Rumianțev, și a capturat artileria dușmanului. Forțele lui Rumianțev s-au apropiat din nou de cunoscutele ziduri ale Silistrei. Pe 18 iunie, generalul Potemkin, „la comanda corpului de avangardă, a învins cele mai mari greutăți și primejdii și a gonit dușmanul din fortificațiile de dinaintea cetății." Pe 7 iulie, a înfrânt un corp turcesc de 7 000 de soldați călare. Până și în brațele lui Vassilcikov, sau poate tocmai din pricina tovărășiei sale plicticoase, Ecaterina nu-l uita pe Potemkin: când îi povestește lui Voltaire despre atacul de pe celălalt mal al Dunării, amintește pentru prima dată numele lui Potemkin. Îi era dor de el.[54]

În toamnă, Potemkin a supravegheat construirea de baterii de artilerie pe insula aflată în dreptul Silistrei. Se strica vremea; turcii păreau hotărâți să nu cedeze Silistra cu niciun preț. „Chinuit de asprimea vremii și de hărțuielile dușmanului", Potemkin „a făcut tot ce i-a stat în putință pentru a bombarda cetatea, semănând groază și producând mari pagube".[55] Când rușii au reușit în sfârșit să străpungă zidurile, turcii s-au luptat pentru fiecare stradă, pentru fiecare casă. Rumianțev s-a retras. Venise gerul. Bateriile lui Potemkin au continuat să bombardeze fortăreața.

În acest moment tensionat și chinuitor, un curier imperial a sosit în tabăra lui Rumianțev cu o scrisoare pentru Potemkin. Datată 4 decembrie, nu are nevoie de comentarii:

> *Domnule general și cavaler, ești probabil prea absorbit de priveliștea Silistrei ca să mai ai vreme de citit scrisori, și, deși nu știu încă dacă bombardamentele au avut succes, sunt încredințată că toate faptele domniei tale sunt făcute din zel pentru mine însămi și pentru iubita noastră patrie-mamă.*
>
> *Dar pentru că eu, personal, sunt foarte doritoare să ocrotesc pe cei pătimași, viteji, iscusiți și talentați, te rog să te ferești de primejdie. Când vei citi această scrisoare, te vei întreba pe bună dreptate de ce am scris-o. Iată răspunsul meu: am scris această scrisoare ca să confirm ceea ce gândesc despre dumneata, căci dintotdeauna am toată bunăvoința față de Domnia Ta,*
> *Ecaterina*[56]

În tabăra blestemată de lângă Silistra, unde se supraviețuia cu greu, din pricina mizeriei, gerului și pericolelor, această scrisoare trebuie să fi părut un mesaj din Olimp — ceea ce și era. Nu pare o scrisoare pătimașă de dragoste scrisă în grabă. Dimpotrivă, este o declarație cochetă, prudentă și formulată cu atenție, care spune multe și totuși nimic. Nu îl invita pe Potemkin în capitală, dar este evident o chemare, sau ceea ce se numește popular un „vino-ncoace". Se poate presupune că Potemkin știa deja ce sentimente avea Ecaterina față de el — că era în sfârșit îndrăgostită de bărbatul care o iubea de peste zece ani. Corespondau deja — și iată că Ecaterina îi reproșează că el nu i-a răspuns la toate scrisorile. Neglijența cu care el privea scrisorile imperiale trebuie să-l fi făcut cu atât mai atrăgător, dată fiind venerația slugarnică de care Ecaterina era înconjurată. Fericitul Potemkin a interpretat această scrisoare ca mult așteptata invitație la Petersburg.

Mai mult, teama Ecaterinei pentru viața lui Potemkin nu era o exagerare. Rumianțev trebuia acum să își retragă armata din operațiunile eșuate de la Silistra și să o treacă Dunărea cu bine. Potemkin a avut onoarea să primească rolul cel mai dificil: „Când partea cea mai numeroasă a trecut fluviul", își amintește Rumianțev, „el a rămas la urmă, apărându-ne de atacurile dușmanului rămas pe mal."[57] Totuși, probabil că nu ar fi exagerat să spunem că Potemkin se grăbea să se întoarcă în capitală.

Dușmanii lui Potemkin — cum ar fi Semion Voronțov sau Iuri Dolgoruki, scriind mai ales după moartea lui, când era la modă ponegrirea lui — au pretins că era incompetent și laș.[58] Însă, după cum am văzut deja, feldmareșalii Golițîn și Rumianțev i-au lăudat faptele cu mult înainte ca el să ajungă la putere, iar alți ofițeri le scriau prietenilor lor despre curajul lui, chiar și înainte de luptele de la Silistra. Raportul lui Rumianțev îl descrie pe Potemkin drept „unul dintre comandanții militari care au adus glorie... armatei ruse, prin vitejie și iscusință." Care este adevărul?

Raportul elogios al lui Rumianțev către Ecaterina a fost scris după ascensiunea lui Potemkin, din 1775, prin urmare era firesc să exagereze realizările acestuia — totuși Rumianțev nu era genul de om care să mintă. Așadar, Potemkin luptase vitejește în războiul cu turcii și își făcuse un nume.

De îndată ce armata a ajuns la iernat, Potemkin s-a repezit la Sankt-Petersburg. Nerăbdarea sa suspectă a fost remarcată și analizată de numeroșii observatori ai intrigilor de la Curte, care se întrebau: „De ce atâta grabă?"[59]

6

Cel mai fericit om din lume

Ochii tăi frumoși m-au robit, însă nu îndrăzneam
să spun că te iubesc.

G.A. Potemkin către Ecaterina a II-a, februarie/martie 1774

Istețul acesta este amuzant ca un diavol.

Ecaterina a II-a despre G.A. Potemkin

Câte s-au schimbat de la sosirea lui
Grigori Aleksandrovici [Potemkin]!

Contesa Ekaterina Rumianțeva către contele Piotr Rumianțev,
20 martie 1774

Generalul Grigori Potemkin a sosit la Sankt-Petersburg în ianuarie 1774 și și-a făcut exuberant apariția la Curte unde atmosfera era agitată, așteptându-se fără îndoială să fie numaidecât invitat în patul Ecaterinei și la guvernare. Dacă chiar așa a fost, îl aștepta o dezamăgire.

Generalul s-a instalat într-o casă din curtea cumnatului său Nikolai Samoilov[1], iar apoi s-a dus să se prezinte în fața împărătesei. Să-i fi vorbit ea despre dezastrele și intrigile care se tot puneau la cale în jurul ei? Să-l fi rugat să aibă răbdare? Potemkin era atât de copleșit de neastâmpăr, încât îi era greu să se stăpânească. Din copilărie era convins că îi este sortit să ajungă la putere și, încă de când se alăturase gărzilor, era îndrăgostit de împărăteasă. Era impulsiv și plin de pasiune, însă învățase și să aștepte. Apărea frecvent la Curte și

o făcea pe împărătească să râdă. Curtenii băgaseră de seamă că Potemkin era în ascensiune. Într-o zi, urcând scările Palatului de Iarnă, s-a întâlnit cu prințul Orlov, care cobora. „Vreo veste?" l-a întrebat Potemkin pe Orlov. „Nu", i-a răspuns prințul Orlov, „poate doar aceea că eu cobor, iar domnia ta urci."

Dar nu s-a întâmplat nimic — cel puțin, nu în public. Zilele treceau una după alta, ba chiar săptămâni. Așteptarea era o tortură pentru unul ca Potemkin. Ecaterina era într-o situație delicată, chiar complicată, pe plan personal și politic, așa că se mișca încet, cu prudență. Vassilcikov încă era amantul ei oficial — și încă locuia în apartamentele lui din palat și probabil că împărțea în continuare patul cu ea. Însă Vassilcikov era o dezamăgire pentru Ecaterina, care îl găsea supărător de searbăd. Plictiseala dăduse naștere la nefericire, iar apoi la dispreț. „Mângâierile lui mă făceau să plâng", îi spunea ea lui Potemkin mai târziu.[2] Potemkin devenea din ce în ce mai nerăbdător: în scrisori, ea îi dăduse speranțe și îl chemase. Iar el venise cât putuse de repede. Așteptase acest moment timp de doisprezece ani, plin de devotament. Ecaterina știa bine ce deștept și capabil era: de ce nu îl lăsa să o ajute? Recunoscuse că îi împărtășește sentimentele. De ce nu îl dădea afară pe Vassilcikov?

Continua să nu se întâmple nimic. Atunci a întrebat-o deschis de ce îl chemase. Ea i-a răspuns ceva de genul: „*Calme-toi*. Am să mă gândesc la ce ai spus. Așteaptă să îți spun ce am hotărât."[3] Poate că voia ca el să înțeleagă mai întâi cât de complicată era poziția ei politică, poate că îl tachina, sperând că relația lor va înflori când va veni momentul potrivit. Nimeni nu credea mai mult decât Ecaterina în beneficiile pe care le aveai atunci când pregăteai ceva cu mare atenție. Cel mai probabil, voia pur și simplu ca el să forțeze situația, căci avea nevoie de curajul și hotărârea lui la fel de mult ca de inteligența și dragostea lui. Potemkin și-a dat seama repede de ce Ecaterina avea nevoie de el acum: probabil că, în mare parte, știa chiar mai demult. Dar când a stat de vorbă cu împărăteasa și cu prietenii lui, cu siguranță că el a înțeles că Ecaterina era implicată în cea mai gravă criză de până atunci — politică, militară, romantică. Criza începuse cu doar câteva luni înainte, în țara cazacilor de pe fluviul Iaik.

Pe 17 septembrie 1773, lângă Iaițk, cartierul general al cazacilor de pe Iaik, la sud-est de Moscova, la mii de verste depărtare, într-o lume total diferită de cea a Petersburgului, în fața unei mulțimi entuziasmate de cazaci, kalmâci și tătari, și-a făcut apariția un charismatic cazac venit de pe Don și

a declarat că este împăratul Petru al III-lea, că nu fusese ucis și că venise acum să îi conducă împotriva diabolicei Ecaterina. El a numit-o pe aceasta „nemțoaica, fiica diavolului". Autointitulatul „împărat" era de fapt Emelian Pugaciov, un dezertor slăbănog și negricios, cu barbă neagră și păr castaniu. Nici măcar nu semăna cu Petru al III-lea. Dar nu prea conta, pentru că, în aceste locuri îndepărtate, oricum nu l-ar fi recunoscut nimeni: Pugaciov, născut în jurul anului 1740 (aproape de aceeași vârstă cu Potemkin), luptase în Războiul de Șapte Ani și fusese la asediul Benderului. Avea resentimente față de guvern, considerându-se nedreptățit când fusese arestat; apoi, evadase.

Promitea marea cu sarea, în stânga și-n dreapta — era „țarul rus cu inimă de aur, milostiv și cu vorba mieroasă". Arătase deja mulțimii furioase de oameni simpli „semnele țarului" pe care aceștia se așteptau să le găsească pe trupul domnitorului miruit. Le-a promis „pământuri, ape, păduri, case, pășuni, râuri, pești, pâine…" și orice îi mai trecea prin cap.

Acest manifest politic de maximă generozitate s-a dovedit irezistibil pentru mulți dintre cei care îl ascultau — dar mai ales pentru cazacii de pe Iaik. Cazacii erau comunități războinice formate din țărani liberi, vagabonzi, ocnași evadați, șerbi fugari, disidenți religioși sau bandiți, la origine fiind un amestec de tătari și slavi, care se refugiaseră la frontieră și alcătuiseră bande armate de călăreți ce trăiau din jaf și creșteau cai. Fiecare comunitate — cazacii de pe Don, de pe Iaik, zaporojenii și frații lor polonezi și siberieni — își dezvoltase propria cultură, dar era de obicei organizată ca o democrație primitivă de frontieră care își alegea un hatman sau ataman pe timp de război.

De secole, cazacii aleseseră să ocupe o poziție de mijloc, aliindu-se cu Polonia, Lituania sau Suedia împotriva Moscovei, cu Rusia împotriva hanilor din Crimeea sau sultanilor otomani. În secolul al XVIII-lea, nu se sfiau să-i prade nici pe ruși, nici pe turci, dar erau utili Rusiei ca paznici ai granițelor și cavalerie ușoară. Totuși, tensiunea dintre statul rus și cazaci era în creștere. Cazacii erau preocupați de propriile probleme — se temeau că vor fi încorporați în armata permanentă, care presupunea disciplină și instrucție, și că li se va impune să își radă bărbile. Și mai ales cazacii de pe Iaik erau îngrijorați cu privire la dispute recente privind dreptul de pescuit. Cu doar un an înainte fusese înăbușită violent o răscoală. Dar mai era ceva: Războiul Ruso-Turc era acum în al cincilea an, iar cheltuielile și sacrificiile umane erau suportate mai ales de țărănime. Acești oameni își doreau să creadă în hirsutul lor „Petru al III-lea".

*

Pugaciov a aprins acest butoi cu pulbere. În Rusia, încă era puternică tradiția pretendentului-impostor la tron. În „Vremurile tulburi" din secolul al XVII-lea, domnise chiar la Moscova „Falsul Dmitri". Într-o țară imensă, primitivă, unde țarii erau atotputernici și fără cusur, iar oamenii simpli îi priveau ca pe aleșii lui Dumnezeu, imaginea acestui domnitor milostiv, mesianic, care rătăcea printre oamenii din popor după care se întrona ca să-i salveze, era un element puternic al folclorului rusesc.* Dar acest lucru nu era chiar așa de bizar cum poate că sună: Anglia a avut și ea pretendenți-impostori la tron, cum ar fi Perkin Warbeck care, în 1490, a susținut că este Richard, duce de York, unul dintre prinții uciși în Turnul Londrei.

În rândurile rebelilor, dezertorilor, rascolnicilor care trăiau la frontiere, impostorul care pretindea tronul devenise practic o vocație — acesta era un outsider care pretindea că este un țar mort recent sau alungat de pe tron. Adevăratul țar, cel care era invocat, trebuia să fi domnit suficientă vreme pentru a menține iluzia că, dacă nu l-ar fi izgonit nobilimea și străinii, ar fi putut salva poporul. Din acest punct de vedere, Petru al III-lea era o alegere ideală. Până la sfârșitul domniei Ecaterinei, au fost douăzeci și patru de indivizi care au pretins că erau Petru, dar niciunul nu a avut succesul lui Pugaciov.

A mai existat un impostor care a avut un oarecare succes: Falsul Petru al III-lea de Muntenegru, pe teritoriul pe care s-a aflat Iugoslavia. La începutul războiului din 1769, când flota se străduia să ridice ortodoxia din Balcani împotriva turcilor, Ecaterina i-a poruncit lui Aleksei Orlov să trimită un emisar în îndepărtata provincie balcanică Muntenegru, unde domnea un fost vindecător, posibil italian, pe nume Ștefan cel Mic, care unise triburile războinice pretinzând că era Petru al III-lea. Emisarul, prințul Iuri Dolgoruki (cel care a criticat mai târziu performanța de pe front a lui Potemkin), a descoperit cu uimire că acest „Petru al III-lea" muntenegrean, un individ de treizeci de ani cu păr creț și voce pițigăiată, cu tunică albă și fes roșu, domnise începând din 1766. Dolgoruki l-a demascat pe impostor, dar, neputând controla Muntenegru, l-a pus înapoi pe tron, sub demnitatea uniformei unui ofițer rus. Ștefan cel Mic a domnit în Muntenegru încă cinci ani, până când a fost ucis. De fapt, a fost unul dintre cei mai buni domnitori din Muntenegru.[4]

A doua zi după ce Pugaciov s-a autodeclarat împărat, prin oportunism și viclenie câștigase deja 300 de susținători, care au pornit să ia cu asalt

---

* Când împăratul Alexandru I a murit, în 1825, poporul era convins că acesta devenise călugăr pribeag prin imensitatea Rusiei. (*N.a.*)

guvernul, mai precis așa-zisele sale fortificații. Armata sa a crescut. Așa-numitele fortificații erau de fapt niște sate înconjurate de garduri de lemn și populate de cazaci gata de revoltă, țărani nemulțumiți și o mică garnizoană adormită. Nu erau greu de ocupat. În câteva săptămâni, zonele sud-estice de graniță erau literalmente în flăcări.[5]

Pe 5 octombrie, „Petru al III-lea" a sosit lângă capitala locală, Orenburg, acum cu o armată de trei mii de oameni și peste douăzeci de tunuri, după ce lăsase în urmă cadavrele nobililor și ofițerilor spânzurate în fața fortărețelor căzute sau conacelor incendiate, de obicei cu capul, mâinile și picioarele retezate. Femeile erau violate, apoi omorâte în bătaie; bărbații erau adesea spânzurați cu capul în jos. Un ofițer corpolent a fost jupuit de viu și împăiat, în vreme ce răsculații i-au tăiat osânza și și-au uns rănile cu ea. Soția lui a fost făcută bucăți, iar pe fiica sa au consolat-o închizând-o în haremul „împăratului", unde a fost mai târziu ucisă de cazacii care o invidiau pentru favorurile de care aceasta se bucura.

Pe 6 noiembrie, „împăratul Piotr Fiodorovici" a înființat un Colegiu de Război în cadrul cartierului său general de la Berda, de lângă Orenburg. Curând a ajuns să poarte un caftan brodat cu aur și căciulă de blană, pieptul îl avea acoperit de medalii, iar acoliții săi au primit numele de „contele Panin" și „contele Voronțov". Avea secretari, care îi întocmeau manifestele în rusă, germană, franceză, arabă și limbile turcice; judecători, care păstrau ordinea în armată; comandanți, care să conducă diferitele armate; dezertori, care să tragă cu tunul. Armata sa călare trebuie să fi fost o priveliște grozavă, exotică și barbară: mare parte era formată din țărani, cazaci și călăreți turcici, înarmați cu lănci, coase, arcuri cu săgeți.

Când vestea a ajuns la „fiica diavolului" la Sankt-Petersburg pe la mijlocul lui octombrie, Ecaterina a considerat că este o minoră răscoală căzăcească și l-a trimis pe generalul Vasili Kar să o înăbușe. La începutul lui noiembrie, Kar a fost înfrânt de hoarda frenetică, care se ridicase dintr-odată la 25 000 de capete, și a fugit înapoi la Moscova acoperit de rușine.

Aceste succese inițiale i-au asigurat lui Pugaciov prestigiul de care avea nevoie. Când banditii săi ocupau orașe, era primit de comitete de recepție cu preoți care purtau icoane, se trăgeau clopotele, iar populația se ruga pentru „Petru al III-lea și Marele Duce Pavel" (evident, nu și pentru Ecaterina).

„Pugaciov ședea în jilț pe treptele casei comandantului", scrie Pușkin în *Fata căpitanului*, scriere în care se bazează pe cercetările sale și conversații avute cu martori oculari. „Purta o haină căzăcească stacojie, tivită cu dantelă aurie. Peste ochii-i scânteietori își trăsese o căciulă înaltă de blană de samur,

cu ciucuri de aur… Îl înconjura sfatul bătrânilor cazaci… În piață se pregătea spânzurătoarea."[6] Uneori, erau spânzurați în aceeași zi până la șaizeci de nobili. Se spune că se ofereau recompense de câte o sută de ruble pentru fiecare nobil ucis și titlul de „general" pentru zece conace incendiate.

„Împăratul" cina apoi în casa guvernatorului, adesea în compania văduvei și fiicelor îngrozite ale acestuia; guvernatorul însuși spânzura probabil în fața casei. Femeile urmau să fie spânzurate și ele sau dăruite unui aghiotant ca să-și satisfacă poftele. Deși slăvit în public ca suveran, cinele private ale împăratului erau adevărate petreceri căzăcești. După ce mai recruta niște oameni, punea mâna pe tunuri și jefuia vistieria locală, pleca mai departe, însoțit de dangăt de clopote și rugăciuni.[7] La începutul lui decembrie, Pugaciov asedia orașele Samara și Orenburg, precum și Ufa din Başkiria, cu o armată care se apropia acum de 30 000 de soldați, după ce adunase toți oamenii nemulțumiți din sud — cazaci, tătari, başkiri, kârgâzi și kalmâci.

Pugaciov făcea deja greșeli; de exemplu, căsătoria cu amanta favorită nu era tocmai comportamentul cuvenit pentru un împărat care, dacă era într-adevăr în viață, era deja însurat cu „fiica diavolului" de la Sankt-Petersburg. Cu toate acestea, în decembrie, a devenit dintr-odată clar că reprezenta o amenințare reală pentru Imperiul Rus.

Nu e o coincidență faptul că tocmai acum i-a scris Ecaterina lui Potemkin. I-a scris exact după ce a primit vestea că Pugaciov l-a pus pe fugă pe Kar. Nu era vorba de o răscoală neînsemnată: regiunea Volga se răscula sub conducerea unui lider aparent organizat și priceput. Cu cinci zile înainte de a-i scrie lui Potemkin, îl numise pe impresionantul general Aleksandr Bibikov, prieten cu Panin și Potemkin, să îl înfrângă pe pretendent. Pe plan politic, avea nevoie de un consilier militar care să fie neutru, dar loial. Însă pe plan personal, îi era dor de prietenul pe care acum îl iubea, de parcă toți acei ani în care ar fi putut fi atât de apropiați, și totuși fuseseră departe unul de altul, ar fi pregătit tocmai această clipă.

În timp ce Potemkin se pregătea să i se alăture Ecaterinei, răscoala nu era singura problemă gravă. Mai exista un pretendent, de data aceasta legitim, mult mai aproape de casă și mult mai periculos: fiul ei. Pe 20 septembrie 1772, Marele Duce Pavel — țareviciul care îi amenința împărătesei domnia, deci și viața — a împlinit optsprezece ani, prin urmare ea nu mai putea amâna multă vreme recunoașterea majoratului lui, moment în care el avea tot dreptul să își aleagă o soție, să aibă propria curte și să joace un rol politic însemnat. Căsătoria, deși Ecaterinei nu îi prea plăcea ideea, i-o putea permite;

să îi dea voie să țină propria curte, de asemenea; dar să îl lase să ia parte la conducerea țării era imposibil. Ecaterina se temea că dacă îi permite lui Pavel să cârmuiască alături de ea, în orice condiții, acesta ar fi fost primul pas către îndepărtarea ei de la tron. În timp ce chibzuia ce să facă, un nou complot i-a demonstrat că Pavel rămânea pentru ea călcâiul lui Ahile.

Dificultățile Ecaterinei începuseră cu un an în urmă, când îl îndepărtase pe prințul Orlov și îl adusese în locul lui pe Vassilcikov, care nu era de prea mare ajutor în probleme de stat — și nici sentimentale. Disgrația lui Orlov părea să marcheze triumful lui Nikita Panin, care, ca educator al lui Pavel, trebuie să fi anticipat că puterea lui va crește. Dar echilibrul a fost restabilit odată cu sosirea veselului prinț Orlov în mai 1773, după „o călătorie în străinătate". El și-a reluat locul în consiliu în luna iunie. Cu siguranță că și-a impus poziția, astfel că toți cei cinci frați își făceau simțită acum prezența formidabilă la Sankt-Petersburg.

În privința căsătoriei fiului ei ajuns la majorat, Ecaterina a căutat o Mare Ducesă, în același fel în care Elisabeta o găsise pe ea. A pornit de la ipoteza că o prințesă de origine germană, care să nu aibă legătură directă nici cu Austria, nici cu Prusia, era cea mai bună alegere. În iunie, Pavel și-a exprimat interesul pentru prințesa Wilhelmina, a doua fiică a landgrafului de Hesse-Darmstadt care avea ca afacere de familie închirierea oamenilor săi pe post de mercenari. Pe 15 august, când Wilhelmina se convertea la ortodoxie, Pavel a primit o propunere atrăgătoare din partea unui diplomat aflat în serviciul Rusiei, Caspar von Saldern, născut în ducatul de Holstein deținut de Pavel. Acesta l-a convins pe Pavel să accepte să semneze un document conform căruia avea să cârmuiască țara alături de mama sa, la fel ca Maria Tereza și Iosif de Austria. De îndată ce planul a ajuns la urechile lui Panin, acesta a încercat să mușamalizeze totul. Când Ecaterina a descoperit complotul, s-a înfuriat atât de tare pe Saldern, încât ar fi vrut „să îi lege picioarele de gât nenorocitului și să îl aducă de îndată dinaintea sa".[8] Saldern nu a mai pus piciorul în Rusia.[9]

De parcă toate acestea — războiul, tensiunile legate de fiul ei, posibila trădare și răscoala țăranilor, care lua amploare — nu ar fi fost de ajuns, pe 28 septembrie 1773 a sosit la Sankt-Petersburg o celebritate literară care i-a oferit Ecaterinei un moment de amuzament. Împărăteasa îi admira *Encyclopaedia*, dar e greu de imaginat un moment mai nepotrivit pentru o vizită pe care să i-o facă Denis Diderot. Enciclopedistul, susținând principiile iluzorii ale filosofilor francezi, se aștepta ca Ecaterina să aplice pe loc în întreg imperiul toate reformele recomandate de el. A locuit timp de cinci luni într-o casă

aflată la câteva sute de metri de Palatul de Iarnă (construcția este marcată cu o placă, lângă Catedrala Sf. Isac) și, prin conversațiile sale, a ajutat-o pe Ecaterina să alunge monotonia vieții alături de Vassilcikov.

Însă Diderot a început curând să o irite — deși, dacă ne gândim la sejurul dezastruos al lui Voltaire la Curtea lui Frederic cel Mare, vizita lui Diderot a avut totuși un succes moderat. Ecaterina susținea cu răutate că filosoful îi învinețise genunchii, tot lovind-o în entuziasmul lui de a-i arăta cum trebuia să conducă ea Rusia.[10] Singurul ei câștig era că i-l prezentase pe tovarășul lui de călătorie, Frederich Melchior Grimm, care a devenit corespondentul ei cel mai drag pentru tot restul vieții.

Unica realizare a lui Diderot a fost probabil să o convingă — dacă nu cumva Pugaciov o făcuse deja — că un program abstract de reforme nu prea era eficient în Rusia: „Domnia Ta lucrezi doar pe hârtie…", i-a răspuns ea, „în vreme ce eu, biată împărătească, lucrez pe pielea oamenilor."[11] Ecaterina, spunea Diderot, are „sufletul lui Cezar și nurii Cleopatrei".[12]

Pe 29 septembrie, Pavel, prăbușit după afacerea Saldern, s-a căsătorit cu Marea Ducesă Natalia (fostă Wilhelmina), iar nunta a fost urmată de zece zile de festivități. Contele Panin a rămas ministru de Externe, dar a trebuit să renunțe la poziția de educator al lui Pavel, pierzându-și apartamentele din palat. S-a consolat cu primirea celei mai înalte distincții din Tabela Rangurilor, o pensie de 30 000 de ruble și un dar de 9 000 de suflete. Ca să îi împace pe Orlovi, Ecaterina l-a promovat pe aliatul lor, Zahar Cernîșev, la gradul de feldmareșal și președinte al Colegiului de Război. Dar afacerea Saldern îi afectase pe toți: Ecaterina nu mai avea încredere în Panin, însă nici nu putea schimba Alianța Nordică creată de el. Nu îl mai respecta pe Orlov, dar clanul său era unul dintre stâlpii regimului ei. I-a iertat acestuia prostia de la Focșani, dar nu îl mai putea accepta înapoi ca amant. Pe fiul ei, Pavel, îl considera limitat, cinic și antipatic. Nu era de încredere ca posibil participant la guvernare, totuși el era moștenitorul. Împărăteasa se săturase de Vassilcikov, dar îl făcuse favoritul ei oficial. În condițiile rivalității feroce dintre Panini și Orlovi, ea se simțea mai singură ca niciodată.[13]

Situația dificilă în care se găsea Ecaterina îi submina acesteia și imaginea în Europa. Frederic cel Mare, acel geniu mizantrop care prezida asupra unei curți austere formate numai din bărbați, era dezgustat peste poate: Orlov își reluase toate funcțiile, comenta el revoltat, „cu excepția sexului". Frederic simțea că nesiguranța de la Curte avea să fie periculoasă pentru Panin și alianța cu prusacii. „Este o mare grozăvie", declara regele Prusiei, „că mădularul

și vaginul hotărăsc interesele Europei."[14] Iar la sfârșitul lui ianuarie, proaspătul sosit Potemkin nu decidea nimic. Nu mai putea aștepta. S-a hotărât să forțeze mâna Ecaterinei.

Potemkin a declarat că nu mai era interesat de gloria lumească: se va călugări. A părăsit pe dată casa lui Samoilov, s-a mutat la Mănăstirea Aleksandr Nevski, înființată de Petru cel Mare, la periferia Petersburgului din secolul al XVIII-lea, și-a lăsat barbă și a început o viață monahală: ținea post, se ruga și cânta afectat. Tensiunea așteptării, în timp ce viața lui personală și cariera politică erau pe o traiectorie ascendentă — și foarte aproape de a cunoaște apogeul —, era suficientă ca să dăuneze naturii și așa maniacale a lui Potemkin într-atât încât să-l aducă pe acesta în pragul unei căderi nervoase, pe care însă el a evitat-o alegând calea misticismului ortodox. Dar el era și un politician înnăscut și un actor talentat. Retragerea sa melodramatică a pus presiune în mod public asupra Ecaterinei; practic, Potemkin intrase „în grevă", retrăgându-și sfaturile și susținerea până când împărăteasa avea să-l recompenseze oficial. S-a sugerat că el născocise acest plan împreună cu Ecaterina ca să ofere un pretext pentru promovarea sa rapidă. Urmau curând să demonstreze că într-adevăr erau capabili să urzească asemenea acțiuni în doi, dar în acest caz comportamentul lui Potemkin părea să sugereze în proporții egale pioșenie, depresie și înșelătorie.[15]

Celula sa, mai degrabă un cartier general cenobitic al campaniei sale politice, cunoștea o mare agitație între perioadele de post. Pe poartă intrau și ieșeau la galop trăsuri, pe scena barocă a mănăstirii mișunau — ca niște personaje de operă — servitori și curteni și foșneau rochiile doamnelor de la Curte, mai ales cea a contesei Bruce, toți purtători de răvașe și mesaje transmise în șoaptă.[16] Începutul, ca la orice operă, a fost un cântec. Potemkin o informa pe Ecaterina că scrisese un cântec pentru ea. Era tipic pentru patima lui Potemkin — și la fel de siropos ca orice cântec de dragoste din toate timpurile. Dar ca descriere a situației sale, nu era de lepădat. „De îndată ce te-am zărit, nu m-am mai gândit decât la tine… Dar, o, ceruri, ce chin să iubești pe cea căreia nu îndrăznești să i-o mărturisești! cea care nu poate fi niciodată a mea! Zei nemiloși! De ce i-ați dăruit asemenea farmece? Și de ce ați înălțat-o atât de sus? De ce mi-ați sortit să o iubesc pe ea și numai pe ea?"[17] Potemkin s-a asigurat că împărăteasa află de la contesa Bruce că „patima aprigă și nefericită îl adusese în pragul deznădejdii și că, în aceste triste împrejurări, gândea că era mai cuminte să fugă de cea care îl chinuie, căci doar la simpla ei vedere zbuciumul sufletesc, deja de neîndurat, i se

întețea."[18] Începea „să urască lumea din pricina dragostei pentru ea — iar ea se simțea măgulită."[19]

Ecaterina i-a răspuns printr-un comentariu care suna cam așa: „Nu înțeleg ce l-a adus la asemenea deznădejde, căci nu am spus niciodată vreo vorbă împotriva lui. Dimpotrivă, am socotit că bunăvoința cu care l-am primit trebuie să-i fi dat de înțeles că omagiul său nu îmi displace."[20]

Nu era suficient. Postitul, cântatul, foșnetul fustelor celor care transmiteau mesajele au continuat. Cei mai sfinți dintre monahi trebuie să-și fi dat ochii peste cap disperați de această agitație lumească.

Se pare că Ecaterina s-a hotărât și a trimis-o pe contesa Bruce — care, ironia sorții, era sora înstrăinată a lui Rumianțev — să îl aducă înapoi pe Potemkin. Contesa, învești mântată cu deosebită eleganță, a sosit la mănăstire într-o trăsură de la Curte. A fost condusă în fața lui Potemkin, care purta barbă, era îmbrăcat în rasă și stătea prosternat într-o celulă austeră, în fața unei icoane a Sfintei Ecaterina. Ca să spulbere eventualele îndoieli ale contesei cu privire la sinceritatea lui, a continuat multă vreme să se roage și să cânte. În final, Potemkin a catadicsit să asculte mesajul. Apoi s-a bărbierit în grabă, s-a spălat și și-a pus uniforma, ca să-și facă din nou apariția la Curte.

Oare ce a simțit Ecaterina în timpul acestui interludiu ca de operă? În săptămânile care au urmat, când în sfârșit au devenit amanți, ea i-a mărturisit, după cum se vede în cuvintele drăgăstoase și impresionante de mai jos, că îl iubea deja de când revenise din armată:

> *Apoi a sosit un anume erou* [bogatîr]*: acest erou, prin vitejia și purtarea sa, era deja foarte aproape de inima noastră; când a auzit că vine, lumea a început să vorbească despre șederea lui aici, fără să știe că îi scriseserăm deja, în taină, cerându-i aceasta, cu gândul nemărturisit însă de a nu ne avânta orbește înainte la sosirea sa, ci de a încerca să descoperim dacă are într-adevăr simțămintele despre care contesa Bruce spunea că multă lume i le bănuiește, simțămintele pe care eu voiam ca el să le aibă.*[21]

Împărăteasa era la Țarskoe Selo, în afara orașului. Potemkin s-a dus într-acolo, cel mai probabil în tovărășia contesei Bruce. Jurnalul Curții ne spune că Potemkin a fost prezentat în seara de 4 februarie: a fost condus direct în apartamentele ei, unde au rămas singuri timp de o oră. Numele lui este din nou amintit pe data de 9, când participă la un festin oficial la Palatul

Ecaterina. Au luat masa oficial împreună de patru ori în februarie, dar se poate bănui că au petrecut mult mai mult timp amândoi: ne-au rămas câteva bilete nedatate, de la Ecaterina către Potemkin, pe care le putem plasa în acele zile.[22] Primul începe cu formula „*Mon ami*“, ceea ce sugerează o intimitate crescândă, dar îl avertizează să îl evite pe Marele Duce, care deja îl urăște pe prințul Orlov, pentru că a fost iubitul mamei lui.[23] În al doilea, scris câteva zile mai târziu, Potemkin este promovat la rangul de „*Mon cher ami*“. Împărăteasa folosește deja poreclele date curtenilor: unul dintre Golițîni este numit „*M. le Gros*“ — Grăsanul — dar, și mai important, îi spune lui Potemkin „*l'esprit*“ — spiritul.[24]

Cei doi deveneau tot mai apropiați, cu fiecare ceas care trecea. Pe data de 14, Curtea s-a întors la Palatul de Iarnă din capitală. A doua zi, a avut loc un dineu cu douăzeci de oaspeți, printre care se numărau și Vassilcikov și Potemkin. E ușor de imaginat nefericirea bietului Vassilcikov văzând că Potemkin domina seara.

Probabil că Potemkin și împărăteasa începuseră legătura lor de dragoste chiar în acele zile. Puține dintre miile de bilete pe care le-au schimbat sunt datate, dar există unul pe care îl putem plasa în jur de 15 februarie, în care Ecaterina anulează o întâlnire cu „*l'esprit*“ în *bania*, baia cu aburi rusească, în principal pentru că „toate doamnele mele sunt acolo acum și probabil că vor mai rămâne un ceas.“[25] De obicei, bărbații și femeile foloseau în comun *bania* în secolul al XVIII-lea, spre indignarea străinilor, dar nu și împărătesele. Este prima mențiune că Ecaterina și Potemkin se întâlnesc în *bania*, care urma să fie locul favorit. Dacă se întâlneau în intimitatea *baniei* pe data de 15, probabil că deja erau amanți.

Pe data de 18, împărăteasa a fost la operă la o comedie rusească, după care probabil că s-a întâlnit cu Potemkin în apartamentele ei. Au vorbit sau au făcut dragoste până la unu noaptea — o oră extrem de târzie pentru disciplinata prințesă nemțoaică. Într-un răvaș, din care răzbate intensitatea crescândă a pasiunii lor, dar și supunerea ei față de el, Ecaterina își face griji că „ți-am pus răbdarea la încercare... mi s-a oprit ceasul, iar timpul a trecut atât de repede, încât o oră a părut o clipă.“[26]

„Dragul meu, ce prostii ai vorbit ieri...“, îi scria ea în acele prime zile. „Timpul petrecut cu tine este atât de fericit! Am stat patru ceasuri împreună, plictiseala dispare și nu vreau să mă despart de tine. Dragul meu, prietenul meu, te iubesc atât de mult: ești atât de chipeș, atât de deștept, atât de voios, atât de hazliu... când sunt cu tine, nu pun preț pe lume. N-am fost niciodată atât de fericită...“[27] Pentru prima dată, auzim râsetele intime care trebuie să

fi răsunat noaptea din *bania* Palatului de Iarnă. Erau amândoi senzuali — o pereche de epicurieni. „Dragul meu prieten, mă tem că s-ar putea să fii supărat pe mine. Dacă nu, cu atât mai bine. Vino degrabă în odaia mea și devedește-mi."[28]

Vassilcikov nu își părăsise apartamentul — cel puțin, nu oficial. Ecaterina și Potemkin l-au poreclit „*soupe à la glace*" — „supă cu gheață".[29] Acum îi spune ea lui Potemkin că își dorește să fi început legătura cu un an și jumătate în urmă în loc să irosească, nefericiți, timpul prețios.[30] Totuși prezența lui Vassilcikov în palat îl supăra pe Potemkin, care a fost mereu gelos până la isterie. Se pare că a plecat supărat, pentru că, într-o scrisoare, după câteva zile, Ecaterina îl ruga să se întoarcă: „Nu pot să silesc pe nimeni să dezmierde... Cunoști firea și inima mea, cunoști însușirile mele, bune și rele, te las să alegi cum să te porți față de mine... Este o prostie să te frământi... Îți strici sănătatea pentru nimica toată."[31]

Vassilcikov fusese practic uitat, dar acele zile trebuie să fi fost o agonie pentru el. Ecaterina era necruțătoare cu cei pe care nu-i putea respecta și se simte că îi era rușine de mediocritatea lui. Vassilcikov își dădea seama că nu putea niciodată să joace rolul lui Potemkin, „al cărui statut era foarte diferit de al meu. Eu eram un fel de femeie întreținută... Abia dacă mi se permitea să văd pe cineva sau să ies. Când ceream ceva, nu eram băgat în seamă... Când mi-am dorit Ordinul Sf. Ana, i-am amintit împărătesei, iar a doua zi am găsit în buzunar 30 000 de ruble în bancnote. Întotdeauna mi se închidea gura astfel... În ceea ce-l privește pe Potemkin, el primește ce vrea... el e stăpânul."[32]

„Stăpânul" insistă ca nefericita farfurie de „supă cu gheață" să fie înlăturată de la masă. Vassilcikov părăsește încăperile din Palatul de Iarnă. Apartamentele sale sunt ocupate de Camera de Consiliu, deoarece Potemkin refuză să ocupe odăile altuia. Se pregătesc noi încăperi pentru el. Potemkin pleacă din casa Samoilovilor și se mută la șambelanul Elaghin, în care avea încredere.[33]

La sfârșitul lui februarie, relația nu mai era nici flirt amoros, nici pur sexuală: cei doi erau pur și simplu devotați unul altuia. Pe data de 27, Potemkin se simțea suficient de încrezător pentru a scrie o scrisoare în care cerea să fie numit „general și aghiotant personal al Majestății Sale". Exista o mână de aghiotanți-generali, majoritatea curteni. Dar în acest caz, semnificația era clară. El a adăugat ceea ce probabil că era o glumă în stil potemkinian: „nu are cum să supere pe nimeni". Trebuie să se fi distrat amândoi pe această temă. Sosirea lui avea să supere pe toată lumea, de la Orlovi la Panini, de la

Maria Tereza și Frederic cel Mare la George al III-lea și Ludovic al XVI-lea. Toate acestea urmau să schimbe peisajul politic și alianțele Rusiei. Dar nu are importanță, pentru că, la final, își exprimă emoționant adevăratele sentimente: „Aș fi cel mai fericit om din lume..."[34] Scrisoarea i-a fost înmânată lui Stekalov, care se ocupa de cereri, ca orice petiție. Dar aceasta a primit răspuns mult mai curând.

Ecaterina îi răspundea a doua zi, folosind ironic un ton oficial: „Domnule general... cred că cererea domniei tale este pe potriva slujbelor pe care le-ai dus la bun sfârșit pentru mine și pentru patria-mamă". Era tipic pentru Potemkin să îi scrie oficial și direct: „a fost singurul favorit care a avut cutezanța să se îndrăgostească de ea și să-i facă primul avansuri", scria elvețianul Charles Masson, mai târziu profesor de matematică la Curte, autorul unor memorii scandaloase, pline de exagerări. Ecaterina îi aprecia curajul, în răspunsul ei: „Dau poruncă să fii numit aghiotant-general. Trebuie să îți mărturisesc că sunt mulțumită că ai avut încredere în mine și că mi-ai trimis direct cererea, fără să cauți căi ocolite."[35] În acest moment, Potemkin ieșea din umbra istoriei și devenea unul dintre oamenii de stat ai secolului, despre care s-a scris și s-a discutat cel mai mult.

Urmărindu-l pe noul aghiotant-general la Curte, Sir Robert Gunning, trimis englez, raportează în scrisoarea expediată la Londra pe 4 martie secretarului de stat pentru regiunea nordică, contele de Suffolk: „Se deschide o nouă scenă care, probabil, merită mai multă atenție decât oricare alta de la începutul domniei." Din moment ce suntem în era epistolară, toată lumea scrie acum despre Potemkin. Diplomații stăteau la pândă cu urechile ciulite, deoarece, după cum și-a dat seama imediat Gunning, Potemkin era mult mai talentat decât prințul Orlov sau decât Vassilcikov. Este interesant că, doar la câteva zile după ce a apărut ca favorit oficial, până și străinii care nu făceau parte din cercul intim de la Curte își informau monarhii că venise la Curte nu numai ca iubit al împărătesei, *ci și* ca să o ajute la cârmuirea țării. „Domnul Vassilcikov, favoritul a cărui înțelegere era prea mărginită ca să îi îngăduie să aibă vreo înrâurire în treburile țării sau ca să fie vrednic de încrederea amantei sale", lămurește Gunning, „a fost înlocuit de un bărbat care, după toate semnele, le deține pe amândouă în cea mai mare măsură."[36] Ambasadorul prusac, contele von Solms, merge și mai departe cu afirmațiile în scrisoarea sa către Frederic: „Este limpede că Potemkin... va deveni cea mai influentă persoană din Rusia. Tinerețea, intelectul și însușirile pozitive îi vor da o asemenea importanță... În curând, prințul

Grigori Grigorievici [Orlov] va fi uitat, iar familia lui Orlov se va întoarce printre oamenii de rând."[37]

Aliatul principal al Rusiei era și mai dezgustat decât fusese de alegerea lui Vassilcikov, cu doi ani mai devreme. Informat în detaliu de către Solms, Frederic cel Mare îi scrie fratelui său, prințul Henry, bătându-și joc de numele nou-venitului — „generalul Patukin sau Tapukin" —, dar recunoaște că înălțarea acestuia la putere „ar putea fi păgubitoare pentru buna desfășurare a treburilor noastre." Formulează un principiu filosofic de guvernare misogin, tipic pentru el: „Femeia rămâne femeie și, în guvernarea femeiască, vaginul are o mai mare înrâurire decât o politică hotărâtă călăuzită de rațiunea pură."[38]

Curtenii ruși îl urmăreau cu atenție pe Potemkin, înregistrând fiecare mișcare a noului favorit, ba chiar și bijuteriile pe care le purta și felul în care își decora încăperile. Fiecare amănunt avea o semnificație pe care era important să o cunoască. Solms descoperise deja că sosirea lui Potemkin nu îi tulburase pe Panini.[39] „Cred că acest actor își va juca rolul cu deosebit entuziasm și va aduce mari schimbări dacă reușește să își consolideze poziția"[40], îi scrie generalul Piotr Panin prințului Aleksandr Kurakin, pe 7 martie. Evident, Paninii credeau că îl pot folosi pe Potemkin pentru a desființa meritele Orlovilor.[41] „Noul aghiotant-general este mereu la datorie în locul celorlalți", îi scria contesa Sievers soțului ei, unul dintre oficialii de rang înalt ai Ecaterinei. „Se spune că este un om plăcut și modest."[42] Potemkin avea deja o putere pe care Vassilcikov nu o posedase niciodată. „Dacă vrei ceva, dragul meu", îi scria contesa Rumianțeva soțului ei, feldmareșalul, plecat cu armata sa, „cere-i lui Potemkin."[43]

În scrisorile adresate prietenului ei Grimm, Ecaterina se laudă cât de fericită este că a scăpat de Vassilcikov și l-a găsit pe Potemkin: „M-am îndepărtat de o fire binevoitoare, dar din cale-afară de plicticoasă, căreia i-a luat de îndată locul unul dintre excentricii cei mai mari, mai spirituali și mai originali ai acestui secol de fier."[44]

Partea a treia
Împreună
1774–1776

7

Iubire

Las ușile deschise… Mă duc la culcare… Iubitul meu,
voi face tot ce-mi poruncești. Să vin eu la tine sau vii tu
la mine?

Ecaterina a II-a către G.A. Potemkin

Era Potemkin, mare-n vremi când mare
Puteai s-ajungi prin desfrânări și crime;
Prin titluri de glorie un om de are,
El o avea — și-avea averi cât nime.
Ecaterina, ce pe fiecare
Amant și-l măsura după nălțime,
Plăcându-i cât clopotnița să fie,
Îl îndrăgea cu pasiune vie.

Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul VII:37*

Totul este excepțional în legătură cu dragostea dintre Ecaterina și Potemkin. Ambii erau oameni extraordinari, iar împrejurările erau unice. Însă legătura lor amoroasă a avut trăsături universale, valabile și în ziua de azi. Pasiunea lor a fost atât de tumultuoasă și de istovitoare, încât este ușor să uităm că se iubeau în timp ce conduceau un vast imperiu — aflat în război în afara granițelor, măcinat de război civil în interior. Ea era împărătească, iar el

* Traducere din lb. engl. de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

supus — ambii aveau aceleași „ambiții fără margini“ —, trăind la o Curte deosebit de competitivă, unde totul era la vedere și fiecare privire avea consecințe politice. Adesea uitau de ei, purtați de iubire sau de temperament, dar nimic nu era complet privat niciodată: Ecaterina era mereu Suverana, iar Potemkin, din prima zi, a fost mai mult decât un simplu favorit, a fost un om politic de prim rang.

Amanții nu mai erau considerați tineri în epoca lor: Potemkin avea treizeci și patru de ani, Ecaterina cu zece ani mai mult. Dar dragostea lor este cu atât mai impresionantă, cu cât le depășea imperfecțiunile. În februarie 1774, Potemkin își pierduse de mult frumusețea de Alcibiade. Acum avea o înfățișare bizară, uluitoare, care îi fascina, îi îngrozea și îi atrăgea în egală măsură pe contemporani. Avea o statură colosală, însă era încă zvelt; mult admiratele sale plete erau lungi și nepieptănate, de un castaniu intens, aproape arămiu; uneori, purta peruci cenușii. Și capul îi era titanic, aproape în formă de pară. Profilul său amintea de liniile delicate ale unui porumbel — poate de aceea îi zicea așa Ecaterina. Chipul îi era palid, lung, slab și ciudat de sensibil pentru un om atât de uriaș — mai mult poet decât general. Gura era poate cea mai deosebită trăsătură a sa: avea buzele cărnoase și roșii; dinții puternici și albi, un avantaj rar în acele vremuri; bărbia, despicată. Ochiul drept era verde-albăstrui; cel stâng era nefolositor, pe jumătate închis; uneori, Potemkin se uita chiorâș. Arăta ciudat — însă Jean-Jacob Jennings, un diplomat suedez care l-a cunoscut mult mai târziu, spunea că „beteșugul ochiului“ se cunoaște mult mai puțin decât se aștepta. Potemkin a fost mereu complexat din această pricină, căci inspira o anume vulnerabilitate și avea un aer de pirat. „Beteșugul“ făcea ca figura sa stranie să semene cu cea a unei fiare mitologice — Panin îl numea „*Le Borgne*“, „chiorul“, dar majoritatea se luau după Orlovi și-i ziceau „Ciclopul“.[1]

Corpul diplomatic l-a privit cu admirație de la bun început: „are statura gigantică și disproporționată, iar chipul nici pe departe frumos“, scria Gunning, dar:

> *Potemkin pare să cunoască bine oamenii și să se priceapă să îl înțeleagă pe fiecare, ceea ce este o calitate rar întâlnită printre cei de o nație cu el, iar la uneltiri este mai dibace decât oricare dintre ei. Deși notoriu pentru desfrânarea sa, este singurul care are legături cu biserica. Cu aceste haruri nu e de mirare că nădăjduiește să se înalțe acolo unde îl îndeamnă ambițiile sale fără margini.*[2]

Solms povestește: „Potemkin este foarte înalt, bine făcut, dar are o înfățișare neplăcută pentru că se uită chiorâș", însă după trei zile adaugă că „dată fiind tinerețea și deșteptăciunea sa… îi va fi ușor generalului Potemkin… să-i ia locul lui Orlov în inima împărătesei."[3]

Se purta când ca un curtean de la Versailles, când ca unul dintre amicii săi cazaci. De aceea, Ecaterinei îi plăcea să îl poreclească după cazaci, tătari și animale sălbatice. Contemporanii săi, mai ales Ecaterina, erau de acord că uriașul acesta rus, cu amestecul său de urâțenie și frumusețe, deborda de energie primitivă, sexualitate animalică, originalitate contrariantă și, în plus, avea un intelect superior și o sensibilitate surprinzătoare. Era fie iubit, fie detestat. După cum a întrebat una dintre fiicele lui Kiril Razumovski: „Cum poate să i se facă curte acestui cerșetor orb și de ce?"[4]

Ecaterina era în continuare o femeie frumoasă, ispititoare și maiestuoasă, în floarea vârstei. Avea fruntea înaltă și expresivă, iar ochii de un albastru strălucitor reflectau un calm arogant și ironic. Avea genele negre, gura frumos conturată, nasul acvilin, pielea își păstrase albeața și prospețimea, iar ținuta o făcea să pară mai înaltă decât era. Își ascundea rotunjimile voluptuoase sub „un caftan larg cu mâneci ample… asemănător vechiului port moscovit."[5] Toată lumea o lăuda pentru „demnitatea îndulcită de grație"[6], care o făcea să fie „încă frumoasă, extrem de deșteaptă și atotcunoscătoare, arătând în iubirile sale un spirit romantic."[7]

Ecaterina și Potemkin au devenit inseparabili peste noapte. Când nu erau împreună, chiar și când fiecare se afla în propriul apartament, la doar câțiva metri depărtare unul de celălalt, își scriau fără încetare. Se exprimau deosebit de cursiv și de frumos. Din fericire pentru noi, puneau mare preț pe cuvinte. Uneori își trimiteau mai multe răvașe pe zi: echivalentul de azi al apelurilor telefonice sau, mai degrabă, al mesajelor de pe internet. Scrisul lui Potemkin, cu litere neregulate și lungi, oarecum nepotrivit pentru un bărbat vânjos ca el, devine din ce în ce mai ilizibil cu trecerea anilor, iar ultimele scrisori de dinainte de moarte sunt practic imposibil de descifrat. Scrisorile sunt scrise într-un amestec aleatoriu de rusă și franceză — uneori frazele sentimentale sunt în franceză, iar problemele de stat în rusă. S-a păstrat un mare număr de astfel de scrisori, dovada unui parteneriat sentimental și politic de o viață. Unele sunt în spiritul secolului, dar altele atât de moderne, încât par scrise de o pereche de îndrăgostiți din zilele noastre. Unele nu ar fi putut fi scrise de altcineva decât de o împărătească și un om de stat; altele vorbesc pe limba eternă a iubirii. Există conversații întregi: „Du-te, dragul

meu, și fii fericit", îi scria Ecaterina lui Potemkin într-o scrisoare. El pleacă. La întoarcere, îi trimite Ecaterinei următoarele rânduri: „Măicuță, ne-am întors, e vremea să cinăm." Ea răspunde: „Doamne Sfinte! Cine-ar fi crezut că te întorci?"[8]

Ecaterina îl alintă pe iubitul ei cu „sufletul meu drag", „inimioara mea", „dulceață" și „bijuterie". Mai târziu se folosește de tradiționalul *batușka* sau *batinka* — sau *papa* — și de nenumărate diminutive ale numelui Grigori: Grișa, Grișenka, Grișenok, până și Grișefișenka. În toiul idilei lor, numele devin și mai colorate: „fazanul meu de aur", „cocoșel de aur", „porumbel drag", „pisoiaș", „cățeluș", „Tonton", „inimioară dragă", „perechea sufletului meu", „papagal micuț", „jumătate pasăre, jumătate lup" și multe altele care combină forța cu sensibilitatea. Dacă își lua nasul la purtare, îl readucea cu picioarele pe pământ adresându-i-se cu „Domnia ta" sau „Domnule general" sau „Excelență". Dacă îi acorda vreun nou titlu, împărătesei îi plăcea să îl și folosească.

Potemkin i se adresa aproape întotdeauna cu *matușka*, adică „măicuță", sau „Preamărită doamnă" sau ambele. Cu alte cuvinte, se folosea de vechile titluri rusești cu care se cuvenea să i te adresezi unei țarine, în loc să îi spună Katinka, așa cum au făcut-o amanții ei de mai târziu. Nu era dovada unei lipse de intimitate, ci a venerației lui Potemkin pentru suverana sa. De exemplu, îl obliga pe slujitorul care îi aducea biletele împărătesei să îngenuncheze cât timp scria el răspunsul, ceea ce o amuza nespus pe Ecaterina: „Scrie-mi, te rog, ți l-a adus dinainte astăzi maestrul de ceremonii pe trimisul meu și l-ai pus să îngenuncheze ca de obicei?"

Potemkin era mereu îngrijorat să nu se fure scrisorile. Conștiincioasa împărătească a ars unele dintre primele scrisori *ale lui* de îndată ce le-a primit. Cele care n-au rămas din această perioadă sunt mai ales *ale ei* către el, sau scrisorile *lui* pe care ea i le-a trimis înapoi cu o adăugire drept răspuns. Deci avem mult mai multe epistole ale împărătesei. Mai târziu, multe dintre scrisorile lui au fost păstrate pentru că erau documente de stat. Pătimașul rus le păstra pe ale ei într-o legătură uzată, legată cu sfoară și adesea ascunsă în buzunar, aproape de inimă, ca să le poată reciti la nesfârșit. „Grișenka, bună dimineața", începe ea o scrisoare, probabil în martie 1774, „…sunt sănătoasă și am dormit bine… Mă tem că îmi vei pierde scrisorile: ți le va fura cineva din buzunar… Va crede că sunt bani și le va băga în buzunar."[9] Dar, din fericire pentru noi, încă le mai purta cu el când a murit, șaptesprezece ani mai târziu. Aveau porecle pentru majoritatea personajelor importante de la Curte, uneori greu de interpretat, precum și un limbaj secret, încifrat, probabil pentru ca Potemkin să îi poată spune cum voia să facă dragoste cu ea.

„Porumbelul meu, bună dimineața", așa i se adresa ea de obicei. „Vreau să știu dacă ai dormit bine și dacă mă iubești la fel de mult cum te iubesc și eu."[10] Uneori, epistolele erau foarte scurte, de pildă: „Noapte bună, iubire, mă duc să mă culc."[11]

Când Curtea a revenit în capitală de la Țarskoe Selo, pe 9 aprilie, Potemkin a părăsit casa lui Elaghin, unde locuia de când devenise iubitul împărătesei, și s-a instalat în apartamentele sale din Palatul de Iarnă, nou amenajate: „se spune că sunt splendide", povestea contesa Sievers a doua zi. Potemkin era acum o priveliște obișnuită prin oraș: „Îl văd adesea pe Potemkin cum trece în mare grabă, în caleașca sa trasă de șase cai." Caleașca sa luxoasă, caii de rasă și viteza deplasării au devenit elemente ale imaginii sale publice. Dacă împărăteasa ieșea la plimbare, era de regulă însoțită de Potemkin. Când Ecaterina s-a dus la teatru pe 28 aprilie, „Potemkin era în lojă", a remarcat contesa Sievers. Personajele regale — de fapt, uneori întregul public — vorbeau adesea pe parcursul întregii piese; Ludovic al XV-lea îl scotea din sărite pe Voltaire cu acest obicei regal. Aici, Potemkin „i-a vorbit împărătesei tot timpul cât a ținut piesa; se bucură de încrederea ei nemăsurată."[12]

La Palatul de Iarnă, noile apartamente ale lui Potemkin erau chiar sub cele ale Ecaterinei. Ambele dădeau către Piața Palatului și într-o curte interioară, dar nu și către fluviul Neva. Când Potemkin dorea să o viziteze — ceea ce putea face oricând, neanunțat —, urca (la fel cum obișnuise Orlov să coboare) pe scara în spirală, decorată ca întotdeauna cu covoare verzi. Verde era culoarea coridoarelor amorului — la fel era și scara care ducea din apartamentele lui Ludovic al XV-lea în budoarul marchizei de Pompadour.

Lui Potemkin i s-au dat încăperi în toate palatele imperiale, inclusiv în Palatul de Vară din oraș și la Peterhof, în afara orașului; dar cel mai adesea cei doi stăteau la Palatul Ecaterina (sau Marele Palat) de la Țarskoe Selo, unde Potemkin ajungea în apartamentul imperial traversând un coridor atât de rece, încât adesea se avertizau unul pe altul prin scrisori cu privire la această tundră arctică. „Îmi pare rău că ești bolnav", scrie ea. „Așa îți trebuie: nu mai umbla desculț pe scări. Dacă vrei să îți treacă, ia niște tutun."[13] Rareori petreceau noaptea împreună (după cum a făcut Ecaterina cu alți favoriți de mai târziu), pentru că lui Potemkin îi plăcea să joace cărți, să stea de vorbă până târziu și să doarmă dimineața, în vreme ce împărăteasa se trezea devreme. Avea metabolismul unei învățătoare nemțoaice ordonate, totuși dublat senzualitate; al lui era de sălbatic.

*

La seratele intime ale Ecaterinei, Potemkin intra adesea neinvitat, neanunțat, ciufulit și îmbrăcat doar în halat turcesc sau altă îmbrăcăminte asemănătoare, gol pe dedesubt, cu pieptul și picioarele păroase la vedere. Era mereu desculț, indiferent de vreme. Dacă era frig, își arunca pe el o haină de blană, ceea ce îl făcea să arate ca un uriaș care nu se putea hotărî dacă e brută sau filfizon. În plus, îi plăcea să își lege o eșarfă roz în jurul capului. Era o viziune orientală departe de gusturile voltairiene ale Curții; de aceea îi zicea ea *bogatîr*, cavalerul din mitologia rusească. Potemkin știa că e diferit de toți ceilalți: dacă era chemat, se putea întâmpla să decidă, leneș, că nu are chef să se prezinte. Apărea în odaia împărătesei când i se năzărea și nu se obosea niciodată să trimită vorbă înainte sau să aștepte să fie chemat: intra și ieșea agale, greoi, ca un urs care rătăcește fără țintă, uneori fiind sufletul petrecerii, alteori fără să deschidă gura sau măcar să catadicsească să o salute pe împărăteasa însăși.

Avea gusturi „cu adevărat de barbar sau de moscovit" și „cel mai mult îi plăceau mâncărurile simple din popor, mai ales plăcintele rusești, ca piroștile, sau legumele crude", din care avea mereu la căpătâiul patului.[14] Când urca la etaj, ronțăia adesea un măr, un nap sau o ridiche, sau chiar usturoi, comportându-se în Palatul de Iarnă exact ca și cum încă mai era băiatul care umbla brambura cu copiii de șerbi din Cijovo. Semnificația politică a preferințelor culinare ale prințului era la fel de firească și de intenționată în rusticitatea sa rusească, precum erau merele roșii de Norfolk pentru Walpole, simbolizând faptul că acesta era englez get-beget.

Comportamentul necioplit al lui Potemkin îi șoca pe curtenii francofili și pe ambasadorii năzuroși, dar, când acesta avea chef, își punea uniforma oficială imaculată, cu grația desăvârșită a unui curtean elegant. Totul la el era conflictul extremelor. Dacă era gânditor sau posomorât, ceea ce se întâmpla adesea, își rodea unghiile până la carne: toată viața l-au supărat teribil pielițele din jurul unghiei, astfel încât corespondența despre legi și războaie dintre cei doi cârmuitori ai imperiului era adesea tulburată de starea degetelor lui Potemkin. „Nimeni nu-și mai roade unghiile cu atâta înverșunare, în tot Imperiul Rus", așa spunea Ecaterina. „Ciclopul", scria Aleksandr Ribeaupierre, „are un obicei fermecător. Își roade cu îndârjire unghiile, până la carne." [15] Dacă nu unghiile, atunci orice îi cădea în mână. La Micul Ermitaj, unde împărăteasa făcuse o listă de reguli ca să stabilească o atmosferă intimă, ea a adăugat o regulă specială pentru Potemkin al ei: „Ai datoria să fii vesel", spunea Regula a Treia, „fără însă să distrugi, să spargi sau să rozi nimic."[16]

Însă Potemkin și-a impus prezența și în apartamentele Ecaterinei: a pus un divan turcesc imens în salon, ca să se poată tolăni acolo, doar în halat — „Mister Tom [ogarul englez al Ecaterinei] sforăie asurzitor în spatele meu pe divanul turcesc adus de generalul Potemkin“[17], se laudă Ecaterina lui Grimm. Își împrăștia lucrurile prin camerele ei, unde altminteri domnea o ordine severă — iar ea îi admira nonșalanța neîmblânzită, aproape boemă: „Cât o să mai lași în odaia mea lucruri care sunt ale tale?“ îi scria ea. „Te rog, nu-ți mai arunca batistele peste tot prin odaie, după moda ta turcească. Mulțumiri pentru vizită și te iubesc mult.“[18]

Este imposibil să reduci o prietenie, ca să nu mai vorbim de iubire, la câteva dintre caracteristicile sale. Putem totuși spune că relația lor se baza pe amuzament, pe sex, pe admirația reciprocă a inteligenței celuilalt și pe putere, nu neapărat în această ordine. Faptul că era spiritual o făcuse să râdă cu doisprezece ani înainte, când Orlov îl prezentase împărătesei — iar Potemkin a rămas așa tot restul vieții. „Vorbim de oameni originali care mă fac să râd și mai ales de generalul Potemkin“, îi spunea Ecaterina lui Grimm pe 19 iunie în același an, „care e *à la mode* mai mult decât oricine altcineva și care mă face să râd atât de mult, încât mă doare burta.“[19] Scrisorile lor erau pline de hohotele ei de râs, la fel de mult ca de forța ambiției și atracției: „Dragul meu, ce istorii hazlii mi-ai spus ieri! Nu mă pot opri din râs când îmi aduc aminte. Ce clipe fericite petrec alături de tine!“[20]

Erau multe jocuri în care Potemkin se lua la întrecere cu Mister Tom ca să vadă cine poate face mai mare dezordine în încăperile imperiale. Scrisorile ei către Grimm sunt pline de giumbușlucurile lui Potemkin, spre exemplu când s-a acoperit cu păturica lui Mister Tom, o privelește din cale-afară de caraghioasă: „Îi cos o nouă păturică lui Thomas… pe care generalul Potemkin se preface că i-o fură.“[21] Mai târziu, Potemkin avea să aducă o maimuță extrem de prost crescută.

Împărăteasa nu se plictisea niciodată când era cu Potemkin, dar se plictisea adesea când nu era cu el: era versatil, creativ și mereu original. Când nu-l vedea o vreme, se plângea: „Mă plictisesc de moarte. Când te voi vedea iar?“ Și, după cum se întâmplă adesea în idile, râsul și amorul erau de nelipsit. Din scrisorile ei răzbate fericirea sexuală. Legătura era puternic sexuală. Era deosebit de mândră că alte femei îl găsesc atrăgător și de cât de multe femei cucerise el. „Nu mă mir că se pun pe seama ta atâtea femei“, îi scria ea. „Mi se pare că nu ești un om obișnuit, cică te deosebești de toată lumea, în toate privințele.“[22]

Dragul meu, cred că ai crezut cu adevărat că nu am să îți scriu astăzi. M-am trezit la cinci, iar acum este șapte, voi scrie... Am poruncit întregului meu trup, până la ultimul fir de păr, să nu îți arate nici cel mai mic semn de iubire. Mi-am închis iubirea în inimă sub zece lacăte, se înăbușă acolo și cred că va exploda. Gândește-te, ești un om înțelept, se poate să spun mai multe prostii în câteva rânduri? Din mintea mea curge un râu de absurdități, nu înțeleg cum poți suporta o femeie cu gânduri atât de dezlânate. O, Monsieur Potemkin! Ce șiretenii ai folosit ca să tulburi mintea despre care se credea că este una dintre cele mai agere din Europa! Este vremea, neapărat este vremea, să îmi recapăt rațiunea. Ce păcat! Ce blasfemie! Ecaterina a II-a să cadă pradă unei asemenea patimi nebunești... încă o dovadă a puterii tale supreme asupra mea. Destul! Destul! O să râzi de cât am bătut câmpii cu atâta metafizică sentimentală! Hai, scrisoare nebună, te du în acel loc fericit unde își are lăcașul eroul meu... Cu bine, ghiaurule, moscovitule, cazacule..."[23]

Așa se simțea Ecaterina — probabil în martie 1774 — când se trezea devreme, în diminețile de după câte o întâlnire cu Potemkin, care încă mai dormea în apartamentele lui. Poreclele ghidușe pe care i le dădea — „cazac", „ghiaur" (peiorativul turcesc pentru creștini), „leu din junglă" , „tigru de aur", „cocoșel de aur" și „lup" — se referă poate la energia lui sexuală. Îi zicea chiar și „Pugaciov" — culmea! — probabil ca să arate că era feroce, energic și neînfrânat ca un cazac.

În acele luni, împărtășeau totul; întâlnirile lor par să fie partide nebunești de râs, sex și urzeli politice, toate laolaltă, amândurora plăcându-le toate aceste lucruri. Sexul se amesteca instantaneu cu politica. „Te iubesc foarte mult", începe o scrisoare, datată în aprilie, „iar când mă dezmierzi, dezmierdările mele se grăbesc să îți răspundă... Nu uita să îl chemi pe Pavel [P.S. Potemkin, vărul lui care era trimis să ajute la înfrângerea lui Pugaciov]: când sosește, va fi nevoie să facem două lucruri"[24] — și continuă cu măsurile ce trebuie luate pentru înăbușirea răscoalei.

Ecaterina era dependentă de el: într-o noapte, când nu a venit să o viziteze, „m-am sculat din pat, m-am îmbrăcat și m-am dus în bibliotecă, unde am stat în ușă să te aștept, două ceasuri în curent; iar apoi, la ora unsprezece, m-am dus la culcare, nenorocită, în patul în care, mulțumită ție, nu mai am

somn de cinci nopți.“[25] Dacă ne gândim la împărăteasa care a așteptat două ore în halat, cu boneta de noapte pe cap, venirea lui Potemkin, ne dăm seama cât de pătimaș îl iubea. Existau inevitabilele povești despre mărimea de elefant a organelor genitale ale lui Potemkin, ceea ce poate explica persistența legendei că Ecaterina își făcuse o machetă a acestui membru formidabil ca să se consoleze în timpul absențelor lui din ce în ce mai lungi, plecat fiind în sud.[26] În termeni de veracitate istorică, acest lucru se adaugă în categoria celorlalte invenții prin care a fost ponegrită Ecaterina, dar poveștile despre „arma glorioasă“ a lui Potemkin și-au găsit locul în mitologia homosexuală a Sankt-Petersburgului.*

Dacă era ocupat, ea îi respecta intimitatea, deși era împărătească. Într-o zi, nu a putut rezista și l-a vizitat în apartamentele sale. A coborât scara, dar „am zărit pe ușă spatele unui slujbaș sau aghiotant și am rupt-o la fugă. Te iubesc mereu, din tot sufletul.“[27] Aceasta arată și cât de atentă trebuia să fie împărăteasa la comportamentul ei în prezența funcționarilor și servitorilor din propriile ei palate. Ecaterina se plângea în mod repetat că dragostea pentru el o face să își piardă rațiunea, idealul după care se ghida acest discipol al lui Voltaire și Diderot. Acest monarh luminat din Epoca Rațiunii se complăcea în limbajul siropos demn de o școlăriță prostuță: „Când ești cu mine, trebuie să închid ochii ca să nu îmi pierd mințile; altfel — ceea ce m-ar face să râd pentru tot restul vieții — ar trebui să spun: «Ochii mei sunt fermecați de tine.»“ Se referea oare la cântecul romantic pe care i-l scrisese el? „Mă uit la tine lung și prostește; nu mai pot gândi.“ Visa cu el: „Mi s-a întâmplat un lucru ciudat. Am devenit somnambulă“ — apoi povestește cum își imaginează că se întâlnește cu „cel mai fermecător dintre bărbați“. Apoi, ea se trezește: „acum îl caut pretutindeni pe bărbatul visurilor mele... Îmi e mai drag decât lumea întreagă!... Iubitule, când îl întâlnești, sărută-l din partea mea.“[28]

*

* La sfârșitul secolului al XIX-lea, pictorul Konstantin Somov, din cercul de intelectuali *l'art pour l'art*, al cărui tată era atunci directorul Muzeului Ermitaj, i-a invitat la ceai pe prietenii săi homosexuali, pe poetul Kuzmin, probabil pe impresarul de balet al lui Serghei Diaghilev și pe alți câțiva. Somov, după O. Remizov, autorul cărții *Celălalt Petersburg*, le-a povestit cum tatăl său, directorul muzeului, a descoperit o machetă în mărime naturală a membrului lui Potemkin, în colecția Ecaterinei. Când ceilalți nu l-au crezut, au fost invitați în camera alăturată unde au admirat cu răsuflarea tăiată, ca adevărați cunoscători, „glorioasa armă a lui Potemkin“, din porțelan, așezată în vată și mătase într-o cutie de lemn. Apoi a fost dusă înapoi la Ermitaj, unde, trebuie să spunem, nu a fost văzută niciodată. Când autorul acestei cărți a vizitat recent Ermitajul să vadă colecția lui Potemkin, nimeni nu auzise de așa ceva. Dar este un muzeu foarte mare. (*N.a.*)

La subsolul Palatului de Iarnă, sub capela Ecaterinei, se găsea baia ei rusească — *bania* — unde se pare că cei doi și-au petrecut o bună parte din timp.*

„Dragul meu, dacă poftești să mănânci carne, totul este pregătit în *bania*. Dar te rog să nu iei cu tine nimic, pentru că va ști toată lumea că gătim acolo.“[29] După promovarea lui din martie 1774, Ecaterina îi scria:

> *Bună dimineața, domnule locotenent-colonel, cum te simți după baie? Eu sunt bine și mă simt tare voioasă, mulțumită ție. De îndată ce ai plecat, știi despre ce am vorbit? Ai să ghicești ușor, dat fiind că ești atât de deștept: despre tine, dragul meu! S-au spus lucruri bune despre tine, ai fost găsit mai presus de orice comparație. Cu bine, ai grijă de regiment și de ofițeri! În ce mă privește, știu ce voi face. Mă voi gândi... la cine? La el, e adevărat că gândul la Grișa nu mă părăsește niciodată...*[30]

Într-o zi, Potemkin s-a întors la Palat. „Dragă *matușka*, tocmai am sosit, dar sunt atât de înghețat, încât nici dinții nu mi-i pot încălzi“, o anunță. „Întâi vreau să știu cum te simți. Mulțumesc pentru cele trei veșminte și îți sărut picioarele.“ Ne putem imagina mesagerii sau cameristele care aleargă de colo-colo pe coridoarele nesfârșite ale Palatului de Iarnă, purtând răspunsul Ecaterinei: „Mă bucur că te-ai întors, iubitul meu. Sunt bine. Ca să te încălzești: te du la baie; a fost încălzită azi.“[31] Mai târziu, servitorul îi aduce vestea că Potemkin și-a terminat baia. Deci, împărăteasa îi trimite răspuns: „Frumosul meu, dragul meu, neasemuitul meu, sunt plină de căldură și dragoste pentru tine și vei avea ocrotirea mea cât vei trăi. Trebuie că ești, gândesc eu, mai frumos ca niciodată după baie.“[32]

Amanții își dau detalii despre sănătate: Potemkin și Ecaterina și-au împărtășit aceste preocupări toată viața. „*Adieu monsieur*“, scria ea în grabă înainte să iasă, „cum ai dormit? Cum stai cu febra? Ce bine ar fi să stăm de vorbă!“[33] Când i-a mai scăzut febra, îl ispitește să vină să o vadă. „Vei găsi o nouă rutină“, îi promitea ea. „La început, te voi primi în budoar, te voi face să iei loc la masă și acolo îți va fi cald, nu vei răci... Și vom începe să citim o carte și te voi lăsa să pleci la zece și jumătate...“[34]

---

* Astăzi nu mai există nici *bania*, nici apartamentele lor. Au fost distruse în incendiul din 1837. Dar din exterior se văd capela cu domul aurit și crucea. Acum, în locul *baniei* se află secția egipteană a Muzeului Ermitaj. Până și azi se simte umezeala rece a băii. (*N.a.*)

Când el s-a însănătoșit, i-a venit ei rândul să bolească. „Am dormit foarte bine, dar nu mult; mă dor capul și pieptul. Nu știu dacă voi ieși azi. Dacă totuși ies, va fi doar pentru că te iubesc mai mult decât mă iubești tu și pot să îți arăt asta, așa cum pot să arăt că 2+2=4. Voi veni să te văd. Nu oricine este atât de deștept, atât de chipeș, atât de încântător ca tine."[35]

Potemkin însuși era un ipohondru notoriu. Dar până și când era bolnav, era mereu într-o stare de tensiune nervoasă, astfel încât uneori Ecaterina adopta tonul sever al unei infirmiere nemțoaice, ca să îl pună la punct: „Zău așa, e vremea să te potolești. Taci și dă-mi și mie pace. Îți spun sincer că îți sunt alături când ești bolnav, dar nu te voi răsfăța cu cuvinte de dragoste."[36] Când era grav bolnav: „Sufletul meu multiubit, scump și fără pereche, nu găsesc cuvinte să îți arăt cât te iubesc. Nu lăsa diareea să te supere — va curăța bine mațele..."[37] Mațele sunt extrem de des menționate în scrisorile acelui secol.

Când ea însăși suferea de diaree, era îngrijorată, ca orice femeie, ca iubitul ei să nu o surprindă în această postură lipsită de demnitate. „Dacă trebuie neapărat să mă vezi, trimite pe cineva să îmi spună; de la șase de azi-dimineață am o diaree cumplită." În plus, nu voia să treacă prin coridorul înghețat din Țarskoe Selo ca să ajungă la el: „Îmi pare rău, dar dacă trec pe coridorul neîncălzit... mă va durea mai rău... îmi pare rău că ești bolnav. Încearcă să te liniștești, prietene, e cel mai bun leac."[38]

Ecaterina era încântată că și-a găsit un partener pe măsura ei: „Dragul meu, timpul petrecut cu tine este atât de fericit! Petrecem patru ore împreună, plictiseala se face nevăzută și nu vreau să mă despart de tine. Multiubitul meu prieten, TE IUBESC ATÂT DE MULT, ești atât de chipeș, deștept, voios și hazliu; când sunt cu tine nu dau însemnătate lumii. Nu am fost niciodată atât de fericită. Adesea vreau să îți ascund simțămintele mele, dar de obicei inima îmi dă în vileag patima."[39] Dar până și în acele zile idilice de la începutul acestei mari pasiuni, Potemkin era deja chinuit de pofte contradictorii: nevoia copilăroasă de atenție și dragoste rivaliza cu dorul sălbatic de libertate și independență.

Soluția Ecaterinei la prima problemă a fost să îl alinte pe Potemkin zi și noapte și să-i acorde atenție, iar el se lăsa în voia ei, pentru că era la fel de dornic de dragoste pe cât era ea. Împărăteasa tuturor Rusiilor nu se putea umili mai mult în fața acestui rus mândru: „Porumbelul meu drag, prietenul meu scump, trebuie să îți scriu să îmi țin promisiunea. Află, te rog, că te iubesc și nu ar trebui să mire pe nimeni. Pentru tine, aș face tot ce se poate

și ce nu se poate, astfel voi fi fie slujnica ta supusă, fie sluga ta smerită, fie ambele la un loc."[40] Potemkin cerea mereu tot mai multă și mai multă atenție. Voia să știe că ea se gândește mereu la el. Dacă nu, stătea îmbufnat.

„Nu te uit niciodată", îl asigura ea pe „prietenul multiubit", după unul dintre accesele sale capricioase. „De îndată ce am sfârșit de ascultat rapoartele, ceea ce a durat patru ore, am vrut să trimit pe cineva la tine, mai ales că încă nu era ora zece și mă temeam să nu te trezesc mai devreme. După cum vezi, supărarea ta e neîntemeiată... Iubitule, te iubesc ca pe sufletul meu."[41] Dacă însă era furioasă, nu se sfia să îi spună: „Prostule! Nu îți poruncesc să faci nimic! Nefiind vrednică de această răceală, dau vina pe firea ta posacă!"[42] Îi juca în strună când era înciudat, flatată oarecum de patima lui, și încerca să îi înțeleagă frământările: „Vorbești prostii, dragul meu. Te iubesc și te voi iubi mereu, chiar și să nu vreau." Și, mai dulce: „*Batinka*, vino să mă vezi, ca să te liniștesc cu mângâierile mele nesfârșite."[43] Rolul ei era adesea să-l domolească cu dragostea ei pe acest bărbat mânios și frustrat.

Potemkin avea o fire atât de schimbătoare, încât cei doi se angajau adesea într-un joc al tachinărilor. „Era ceva pe hârtia aceea?" scria ea, prefăcându-se că nu citise unul dintre biletele lui furioase. „Pesemne învinuiri, căci Excelența Voastră a stat îmbufnat toată seara, iar eu, cu inima sfâșiată, am căutat în van dezmierdările... Cearta a avut loc alaltăieri, când am încercat deschis să vorbesc despre planurile mele care... ți-ar putea fi de mare folos. Azi-noapte, mărturisesc, am voit să nu trimit pe nimeni... Dar când nu ai venit nici până la nouă, am trimis să aflu vești despre sănătatea ta. Apoi ai apărut bosumflat. M-am prefăcut că nu îți bag de seamă supărarea, ceea ce te-a înfuriat de-a binelea până la urmă... Așteaptă, dragule, lasă-mi inima rănită să se lecuiască, dragostea va reveni de îndată ce ne revedem."[44]

Poate după aceasta i-a trimis Potemkin o foaie de hârtie goală. Împărăteasa s-a simțit jignită, dar și ușor amuzată și l-a recompensat cu o enciclopedie completă a poreclelor sale: „Nu e Ziua Păcălelilor să îmi trimiți o foaie de hârtie goală. Pesemne... ai făcut-o ca să nu mă răsfeți prea tare. Dar... nici nu pot tălmăci înțelesul tăcerii tale. Însă sunt plină de iubire pentru tine, ghiaurule, moscovitule, Pugaciovule, cocoșelule de aur, păunule, pisoiașule, fazanule, tigrule de aur, leule din junglă."[45]

Sub răceala ei germană, Ecaterina ascundea o nevoie emoțională obsesivă — „iubirea mea nemiloasă" — care ar fi sufocat orice bărbat, ca să nu mai vorbim de extrem de neliniștitul Potemkin. Răsfățat cu daruri și promovări, alintat de iubita sa, era de fapt un pachet de nervi, melodramă poetică și îndărătnicie slavă, încât nu putea niciodată să se relaxeze pur și simplu și

să fie fericit: „Liniștea e o stare pe care sufletul tău nu o poate suferi.“ Potemkin avea nevoie de spațiu să respire. Neliniștea lui o atrăgea, dar nu putea să se abțină să nu se simtă jignită: „Am venit să te trezesc și... văd că nu ești aici. Acum înțeleg că somnul a fost doar o scuză să scapi de mine. În capitală, ai stat cu mine ore întregi... iar aici nu te văd decât câte o clipă. Ghiaurule, cazacule, moscovitule, întotdeauna încerci să te ferești de mine!... N-ai decât să râzi de mine, dar eu nu râd când te văd plictisit în tovărășia mea...“[46] Dar Potemkin era la fel de șiret ca însăși Ecaterina. Indiferent dacă o evita din mândrie sau din neliniște, îi plăcea ca ea să i-o spună. „Nu voi mai veni niciodată să te văd dacă te ferești de mine“,[47] îi scria odată, plină de jale. Mintea ageră a lui Potemkin se plictisea ușor, deși niciodată de compania Ecaterinei. Aveau prea multe în comun.

Era dificil pentru un rus neaoș ca Potemkin, deși cunoscător al filosofiei iluministe, să mențină o relație de egalitate cu o femeie nu doar mai puternică decât el, ci și independentă sexual. Comportamentul lui era îngăduitor din interes, dar Potemkin se afla totuși într-o situație dificilă, supus unor presiuni enorme, atât din punct de vedere politic, cât și personal. De aceea o chinuia pe Ecaterina. Era obsesiv de gelos pe alți bărbați, ceea ce era absurd dacă ne gândim că ea îi era devotată trup și suflet. Rolul favoritului nu îi cade bine unui bărbat autoritar.

În primul rând, era gelos pe Vassilcikov. Acum Ecaterina i-a dat lui Potemkin satisfacția de a negocia el condițiile concedierii — adică, cu ce sumă să îi închidă gura „supei cu gheață“. „Las chestiunea pe seama unuia mult mai deștept decât mine... Îți cer să fii cumpătat.“ Scrisoarea ei ne oferă o dovadă fascinantă a generozității ei: „Nu-i voi da mai mult de două sate“, îl informează pe Potemkin. „I-am dat bani de patru ori, dar nu-mi amintesc cât. Cred că a fost vorba de 60 000...“ Potemkin, împreună cu fosta sa gazdă Elaghin, a pregătit un aranjament deosebit de generos pentru Vassilcikov, deși a fost o nimica toată pe lângă ce au primit succesorii lui. Vassilcikov, care părăsise deja Palatul de Iarnă și se mutase în casa fratelui său, a primit un conac amenajat complet, 50 000 de ruble pentru început, o pensie de 5 000 de ruble pe an, sate, veselă, așternuturi și un serviciu de argint pentru douăzeci de persoane, fără îndoială dotat cu farfurii pentru supă cu gheață. Bietul Vassilcikov, „întreținutul“, a trebuit să facă o „închinăciune adâncă“ în fața lui Potemkin și să-i mulțumească — dar și avea de ce să fie recunoscător.[48] A fost unul dintre primele exemple ale lipsei de dorință de răzbunare personală sau politică, care îl caracteriza pe Potemkin. Însă îl frământa în continuare

umilința inerentă a poziției sale: Ecaterina putea oricând să se descotorosească de el, așa cum se descotorosise de „supă cu gheață".

„Nu, Grișenka", îi răspunde ea în franceză după o ceartă, „îmi este imposibil să mă schimb în ceea ce te privește. Trebuie să fii onest cu tine însuți: mai pot oare iubi pe altcineva după ce te-am iubit pe tine? Nu cred că există niciun alt bărbat în lume care să-ți fie egal. În plus, sunt fidelă din fire, ba mai mult: în general, nu îmi place schimbarea." O deranja că avea reputația de „ușuratică":

> *Când mă vei cunoaște mai bine, mă vei respecta, căci te asigur că sunt o femeie respectabilă. Sunt foarte cinstită, iubesc adevărul, urăsc schimbarea, am suferit îngrozitor în ultimii doi ani, m-am ars și nu voi mai repeta așa ceva... Sunt foarte fericită. Dacă vei continua să te lași afectat de acest fel de bârfe, știi ce voi face? Mă voi închide în odaie și nu te voi mai primi decât pe tine. Când este necesar, pot merge oricât de departe, căci te iubesc mai mult decât pe mine.*[49]

Răbdarea ei era exemplară, dar nu infinită: „Dacă te-a părăsit îmbufnarea prostească, te rog să mă anunți, căci pare să persiste. Din moment ce nu ți-am dat vreun motiv pentru asemenea supărare tenace, mi se pare că durează de prea multă vreme. Din nefericire, doar eu găsesc că e prea multă, căci tu ești un tătar nemilos!"[50]

Relația părea să înainteze, în ciuda temperamentului lui schimbător, însă amândoi erau istoviți. Cumva, acest comportament îngrozitor părea să mențină vii respectul și dragostea Ecaterinei, deși el o manipula pe față. Ecaterina era tulburată de patima lui și flatată de gelozia lui, dar uneori Potemkin nu știa să se înfrâneze și mergea prea departe. Amenința să ucidă orice rival. „Ar trebui să îți fie rușine", îl mustra ea. „De ce ai spus că oricine îți va lua locul va muri? E peste poate să silești inima cu amenințări... Trebuie să mărturisesc că găsesc neliniștea ta fermecătoare... M-am ars cu prostul [Vassilcikov]. M-am temut… obișnuindu-mă cu el, aș fi fost nefericită și mi-aș fi scurtat viața... Acum îmi poți citi sufletul și inima. Mi le deschid în fața ta fără ocolișuri și, dacă nu simți și nu vezi, atunci ești nevrednic de patima pe care ai stârnit-o în mine."[51]

Potemkin voia să știe totul. Pretindea că fuseseră cincisprezece amanți înaintea lui. Împărătesele nu prea erau acuzate fățiș de imoralitate. Dar Ecaterina spera să îi potolească gelozia cu ceea ce ea numea „o mărturisire

sinceră". Este un document cu totul extraordinar, pentru orice epocă. Tonul feminin modern se potrivește cu stilul confesiv din secolul al XXI-lea, dar moralitatea generală și practică ține de secolul al XVIII-lea. Romantismul și sinceritatea sunt atemporale. Nu s-a mai pomenit ca o împărătească să își prezinte astfel viața sexuală. Ea a povestit despre toți cei patru amanți pe care i-a avut înaintea lui — Saltîkov, Poniatowski, Orlov și Vassilcikov. Îi regreta pe Saltîkov și Vassilcikov. Potemkin părea eroul gigant, acel *bogatîr* cu care se asemăna atât de mult: „Acum, domnule erou, după această confesiune, pot spera că voi primi iertarea păcatelor? După cum vei binevoi să vezi, nu e vorba de cincisprezece, ci de o treime din acest număr, dintre care primul [Saltîkov] nu a fost cu voia mea, iar al patrulea [Vassilcikov] din disperare, ceea ce nu se poate numi plăcere: în ceea ce îi privește pe ceilalți trei, Dumnezeu mi-e martor, nu a fost desfrânare, căci nu îmi stă în fire. Dacă în tinerețe mi s-ar fi dat un soț pe care să îl pot iubi, i-aș fi rămas credincioasă pentru totdeauna."

Apoi, Ecaterina a mărturisit care era adevărata ei natură, după cum credea ea: „Problema este că inima mea nu poate sta liniștită niciun ceas fără iubire…" Nu era vorba de nimfomania pe care i-au atribuit-o adolescenții, ci de recunoașterea nevoii ei de iubire. Secolul al XVIII-lea ar fi numit această afirmație *sensibilité*, al XIX-lea ar fi interpretat-o ca pe o declarație poetică a iubirii romantice; astăzi, înțelegem că este o latură a unei personalități complexe și pătimașe.

Dragostea lor reciprocă era absolută, însă instabilitatea emoțională a lui Potemkin și pretenția de a avea mereu puterea o făceau furtunoasă. Totuși, Ecaterina își termină confesiunea cu o ofertă: „Dacă vrei să mă păstrezi pentru totdeauna, arată-mi prietenie pe măsura dragostei și nu înceta să mă iubești și să îmi spui adevărul."[52]

8

Putere

E nebună după el. E firesc să fie îndrăgostiți,
fiindcă sunt la fel.

Senatorul Ivan Elaghin către Durand de Distroff

„Aceste două caractere mărețe au fost făcute unul pentru celălalt", remarcă Masson. „Întâi, el a iubit-o pe Suverană ca pe o amantă, apoi a prețuit-o ca pe propria sa glorie."[1] Asemănarea ambițiilor și talentelor lor era temelia, dar și neajunsul dragostei lor. Marea iubire a împărătesei vestea o nouă eră politică, deoarece toată lumea își dădea seama că, spre deosebire de Vassilcikov sau chiar de Grigori Orlov, Potemkin era în stare să își exercite puterea și că se va strădui să se impună fără întârziere. Dar trebuia să fie foarte atent căci, la începutul anului 1774, era cel mai periculos moment din domnia Ecaterinei de până atunci: Pugaciov încă își făcea de cap pe teritoriul mărginit de Marea Caspică și Urali, la est de Moscova — iar nobilii înspăimântați cereau să fie oprit cât mai repede. Turcii încă nu erau gata să negocieze, iar armata lui Rumianțev era istovită și lovită de friguri. O mișcare greșită împotriva lui Pugaciov, o înfrângere în lupta cu turcii, o provocare adresată Orlovilor, o jignire aruncată gărzilor, o concesie făcută Marelui Duce — oricare dintre acestea ar fi putut literalmente să îi coste pe îndrăgostiți capul.

Și ca să nu își facă iluzii în această privință, Aleksei Orlov-Cesmenski s-a hotărât să îi informeze că stă cu ochii ațintiți asupra ferestrei luminate a băii imperiale. Frații Orlov, care recuperaseră atât de mult teren începând din 1772, aveau să fie primele victime ale înălțării la putere a lui Potemkin.

*

— Da sau nu? o întrebă pe împărăteasă Le Balafre cu un surâs.
— În legătură cu ce? spuse împărăteasa.
— E iubire? insistă Orlov-Cesmenski.
— Nu pot minți, răspunse împărăteasa.
Cicatrice o întrebă din nou:
— Da sau nu?
— Da! spuse împărăteasa în final.
Orlov-Cesmenski începu din nou să râdă:
— Vă întâlniți în *bania*?
— De unde știi?
— Pentru că de patru zile vedem lumină la fereastra băii până mai târziu decât de obicei. Apoi, adăugă: A fost limpede ieri că aveți întâlnire mai târziu și că v-ați înțeles să nu vă trădați simțămintele, ca să ne derutați. Bună mișcare![2]

Ecaterina i-a povestit iubitului ei și s-au amuzat ca doi copii care îi intrigă pe adulți. Dar în glumele lui Aleksei Orlov exista mereu ascunsă și o amenințare.

Potemkin s-a pus de îndată pe treabă și, între reprize de sex și râsete în *bania*, a ajutat-o pe Ecaterina atât în ceea ce privește războiul ruso-turc, cât și în privința răscoalei lui Pugaciov. Acești actori politici discutau adesea cum să joace o scenă: „Cu bine, frățioare", îi spune ea. „Poartă-te cu șiretenie în public și astfel nu va ști nimeni ce gândim cu adevărat."[3] Totuși, se simțea în siguranță alături de Potemkin, care îi dădea sentimentul că totul este posibil, că toate visurile lor de glorie sunt realizabile și că se pot rezolva toate problemele momentului.

Ecaterina simțea deja presiuni din pricina lui Potemkin. La începutul lui martie, niște curteni puternici, inclusiv unul poreclit Alchimistul, dar despre care nu știm exact cine era — posibil Panin sau un Orlov — au sfătuit-o pe Ecaterina să îl concedieze pe Potemkin: „Cel pe care îl numești Alchimistul a trecut pe la mine... A încercat să îmi arate nebunia faptelor tale și ale mele și a sfârșit întrebându-mă dacă vreau să îți cer să te întorci la armată: am încuviințat. Cu toții încearcă să mă învețe ce să fac... Nu am recunoscut nimic, însă nici nu m-am scuzat, ca să nu poată să mă acuze de minciună." Dar scrisorile arată și că aveau aceeași părere în privința problemelor politice:

> *Pe scurt, am multe să îți spun și mai ales în legătură cu ce am vorbit ieri între prânz și ora două; dar nu știu dacă te simți la fel ca ieri și nici nu știu dacă vorbele tale se potrivesc mereu cu faptele, căci mi-ai promis de mai multe ori că ai să vii, și nu ai venit... Mă gândesc la tine mereu. Oh! La! La! Ce scrisoare lungă ți-am scris! Iartă-mă, mereu uit că nu îți place. Nu o să mai fac asta niciodată.*[4]

Ecaterina se străduia ca ascensiunea lui Potemkin să nu provoace o ruptură cu Orlovii: „Un singur lucru te rog: nu îl jigni pe prințul Orlov și nici gândurile mele legate de el nu încerca să le influențezi în rău, căci ar fi nerecunoștință din partea ta. Înainte să sosești, nimeni nu te lăuda și nu te iubea mai mult decât el."[5]

Potemkin cerea acum un loc în guvern. Cele mai importante poziții erau la Război și în Afacerile Externe. Deoarece revenise ca erou de război de pe Dunăre, era firesc să-și aleagă drept țintă Colegiul de Război. Deja pe 5 martie 1774, la o săptămână după ce a fost numit aghiotant-general, Ecaterina îi trimitea ordinele lui Zahar Cernîșev, președintele Colegiului de Război, aliatul lui Orlov, prin Potemkin.[6] Ca întotdeauna, și răscoala lui Pugaciov a evoluat în avantajul lui Potemkin: toate guvernele au nevoie de un țap ispășitor în caz de dezastru. Astfel, Zahar Cernîșev, căruia nu i s-a recunoscut meritul în victoriile lui Rumianțev, a fost învinuit de violențele comise de Pugaciov, ceea ce nu i-a căzut prea bine: „Contele Cernîșev e nemulțumit și amenință cu retragerea."[7] La zece zile după ce Potemkin i-a transmis lui Cernîșev mesajele Ecaterinei, ea l-a promovat locotenent-colonel în Garda Preobrajenski, în care ea era colonel. Fusese locul lui Aleksei Orlov, deci era semnul celei mai mari favori — și al eclipsei Orlovilor. Deci a devenit căpitanul celor șaizeci de Chevaliers-Gardes care patrulau palatele îmbrăcați extravagant — purtând coifuri și armuri de argint — și ale căror escadroane de husari sau cazaci escortau trăsura împărătesei.

Potemkin știa că ar fi fost o nebunie să înfrunte toate facțiunile de la Curte, deci a încercat „să fie prieten cu toți", scria contesa Rumianțeva[8] — mai ales cu Nikita Panin.[9] Panin cel înfumurat și leneș arăta „mai mulțumit decât înainte" de sosirea lui Potemkin. Dar contele Solms nu îl subestima pe acesta din urmă: „Nu mă tem decât că Potemkin, care are reputația de a fi viclean și răutăcios, va profita de bunătatea lui Panin."[10]

Favoritul spera ca prin Panin să neutralizeze cealaltă primejdie de la Curtea Ecaterinei — pe moștenitorul cârn, cusurgiu și prusofil, Marele Duce

Pavel, acum în vârstă de douăzeci de ani, care tânjea să joace un rol politic pe potriva rangului său. Pavel nu îl plăcuse pe prințul Orlov, dar pe noul favorit avea să îl urască cu înverșunare, deoarece simțea deja că urma să îl excludă pentru totdeauna de la Curte. Potemkin i s-a pus curând împotrivă. Pavel, obsedat de disciplina militară *à la Prusse*, l-a întâlnit pe favorit când a vizitat-o pe mama sa, și s-a plâns de îmbrăcămintea acestuia. „Dragul meu", i-a spus Ecaterina amantului ei, „Marele Duce vine să mă vadă marțea și vinerea... de la 9 la 11... Nu i se găsește niciun cusur contelui... Andrei Razumovski [prietenul Marelui Duce Pavel] care merge în vizită îmbrăcat mereu la fel, și nu mi se pare că el e mai prost îmbrăcat decât tine…"[11] Din fericire, Marele Duce Pavel nu l-a întâlnit niciodată pe Potemkin când acesta n-avea pe el decât o blană de urs descheiată și o eșarfă roz în jurul capului, înfățișare care ar fi speriat pe oricine.

Panin și-a propus să îl influențeze pe țareviciul din ce în ce mai înciudat, ca să fie de partea lui Potemkin cel „isteț".[12] Așadar, Potemkin se folosea de Panin, care, la rândul lui, credea că se folosește de Potemkin. Contesa Rumiânțeva i-a spus soțului ei că întoarcerea lui Potemkin schimbase întreg peisajul politic — și avea dreptate.[13]

Potemkin s-a concentrat pe Răscoala lui Pugaciov. Curând după ce Ecaterina și Potemkin au devenit amanți și parteneri politici, generalul Aleksandr Bibikov și-a instalat cartierul general la Kazan și, pe 22 martie, a reușit să înfrângă armata lui Pugaciov de 9 000 de soldați, să elibereze de sub asediu Orenburg, Ufa și Iaițk și să-l silească pe impostor să abandoneze așa-zisa lui capitală de la Berda, de lângă Orenburg. Favoritul a propus numirea vărului său, Pavel Sergheievici Potemkin — cel care a încercat să-și convingă tatăl că e copil nelegitim — la conducerea Comisiei Secrete din Kazan, însărcinată cu stabilirea cauzelor răscoalei — principalii suspecți fiind turcii și francezii — și cu pedepsirea răsculaților. Potemkin și Ecaterina i-au poruncit lui Zahar Cernîșev[14] să îl cheme pe Pavel Potemkin de pe frontul turcesc. Pavel Sergheievici era omul universal al secolului al XVIII-lea — soldat eficient, curtean grațios, poet și erudit multilingv, primul care l-a tradus pe Rousseau în limba rusă. Când a ajuns la Petersburg, Ecaterina i-a ordonat pe loc „să i se alăture lui Bibikov" la Kazan[15]. Acum, că Bibikov era atât de aproape să prindă în laț gâtul falsului Petru al III-lea, iar Pavel Potemkin fusese trimis să se ocupe de ancheta post-mortem, amanții și-au îndreptat atenția către terminarea războiului cu turcii.

*

„*Matușka*“, întreabă Potemkin, citind una dintre schițele condițiilor de pace rusești redactate de Ecaterina, „ce înseamnă articolele subliniate?“ Dedesubt, împărăteasa răspunde: „Înseamnă că au fost deja adăugate, iar dacă există obiecții, nu se va insista asupra lor…“[16] De îndată ce el a participat la consiliile Ecaterinei, a început să lucreze cu ea la instrucțiunile care urmau să fie trimise feldmareșalului Rumianțev. La început, curtenii se așteptau ca Potemkin să încerce să îl distrugă pe fostul său superior. Legenda spune că tot timpul vieții a fost invidios pe acei puțini care erau la fel de talentați ca el. Nu este adevărat. „S-a spus că este nedrept cu Rumianțev“, îi zice Solms lui Frederic, „dar am aflat că este de fapt pe dos — sunt prieteni și îl apără de reproșuri.“ Soția feldmareșalului a fost la fel de uimită să afle că „încearcă să te servească în orice ocazie… mă ajută și pe mine.“[17]

Era necesar un impuls violent ca să îi oblige pe turci să se așeze la masa negocierilor, dar armata lui Rumianțev, care se micșora văzând cu ochii, avea nevoie de întăriri pentru atacul planificat pe celălalt mal al Dunării, precum și de autoritatea de a încheia pacea pe loc. La sfârșitul lui martie, Potemkin a convins-o pe Ecaterina „să îl împuternicesc pe Rumianțev și astfel se va sfârși războiul“, după cum se exprimă chiar ea.[18] Aceasta însemna că tacticile tradiționale otomane de amânare nu aveau să mai meargă, deoarece lui Rumianțev i s-a dat autoritatea să încheie pacea imediat, în limitele prescrise de Ecaterina și Potemkin, dar fără să mai fie nevoie să aștepte răspunsul de la Sankt-Petersburg. Pe 10 aprilie, feldmareșalului i s-au trimis noile condiții de pace corectate de Potemkin. Turcii își pierduseră deja pofta de târguială. Procesul decizional otoman, chinuitor de lent în cel mai bun caz, fusese întârziat de moartea sultanului Mustafa al III-lea și de succesiunea prudentului său frate, Abdul-Hamid. Turcii erau încurajați de către francezi să continue lupta și probabil și de către duplicitarii prusaci: Frederic, deși luase din Polonia bucata ce îi revenise în urma împărțirii, era încă invidios pe cuceririle rusești din sud. Mai mult, turcii prinseseră curaj în urma răscoalei lui Pugaciov. Deci nu putea fi vorba de pace fără ca războiul să mai continue o vreme. Din nou, feldmareșalul Rumianțev s-a pregătit să treacă Dunărea.

Primul pas al lui Potemkin către putere a fost să se alăture Consiliului de Stat, cabinetul consultativ de război înființat de Ecaterina în 1768. S-a tot spus că Potemkin s-a ridicat la putere rapid și fără efort. Dar, contrar acestui clișeu istoric, favoarea imperială nu îi garanta puterea. Potemkin considera că era pregătit să ia parte la Consiliu. Însă puțini erau de acord cu el. Mai mult, toți ceilalți membri ai Consiliului erau pe primul sau al doilea rang al

Tabelei; Potemkin era pe al treilea. „Ce pot face? Nici măcar nu sunt admis în Consiliu. Și de ce nu? Nu mă vor, dar am să schimb eu lucrurile, striga el turbat, cu o sinceritate care la uluit pe diplomatul francez Durand.[19] Îi uimea cu francheța sa pe mai toți diplomații cu care avea de-a face. Era pentru prima dată când ambasadorii străini își dădeau seama că Potemkin, care împărțea patul cu Ecaterina de numai trei luni, voia puterea adevărată și era pornit să o obțină.

În vară, când Curtea s-a mutat la Țarskoe Selo, Ecaterina încă refuza să îl numească în Consiliu. Potemkin s-a folosit de încăpățânarea și îmbufnarea sa. „Duminica, pe când stăteam la masă în apropierea lui și a împărătesei", povestește Durand, „am văzut nu numai că nu îi vorbește, dar nici măcar nu îi răspundea la întrebări. Ea era nespus de furioasă, iar în ceea ce ne privește pe noi, eram foarte stânjeniți. Tăcerea nu a fost curmată decât de Maestrul Cailor [Lev Narîșkin], dar nici el nu a reușit să însuflețească discuția. Când ne-am ridicat de la masă, împărăteasa s-a retras singură și a reapărut cu ochii roșii și un aer tulburat."[20] Să fi reușit Potemkin să se impună?

„Iubirea mea", scria împărăteasa pe 5 mai, „pentru că m-ai rugat să te trimit să duci ceva Consiliului astăzi, am scris un bilet ce trebuie înmânat prințului Viazemski. Așadar, dacă vrei să pleci, trebuie să fii gata la prânz. Îți trimit biletul și raportul Comisiei din Kazan."[21] Biletul în care îi cerea lui Potemkin să discute despre Comisia Secretă înființată să cerceteze și să pedepsească rebelii conduși de Pugaciov pare un bilet ca oricare altul, dar nu este: Ecaterina îl invită pe Potemkin să participe la Consiliu. Potemkin i-a întins cu ostentație biletul procuratorului general Viazemski, iar apoi s-a așezat la masa principală: nu avea să o mai părăsească niciodată. „În nicio altă țară nu se înalță atât de iute favoriții", a scris a doua zi Gunning în raportul său către Londra. „Spre marea uimirea a membrilor Consiliului, generalul Potemkin și-a luat locul printre ei."[22]

Cam la vremea asta, Comisia Secretă din Kazan a descoperit un „complot" care urmărea asasinarea Ecaterinei la reședința ei de vară, Țarskoe Selo: capturat, un susținător al lui Pugaciov mărturisise că fuseseră deja trimiși asasinii. Potemkin s-a ocupat de cercetări împreună cu Viazemski: „Cred că muntele va naște un șoarece"[23], i-a spus Ecaterina curajoasă lui Potemkin. Acesta s-a speriat, dar s-a dovedit că povestea fusese probabil o invenție a prizonierilor interogați de către Comisie în sud — unul dintre motivele pentru care Ecaterina se împotrivea obiceiului rusesc de a-i bate pe suspecți cu cnutul. Era prea departe să împiedice Comisia să tortureze rebelii, deși a încercat să îl convingă pe Bibikov să impună moderație.[24]

Pe 30 mai, Potemkin a fost promovat la gradul de *général-en-chef* și vicepreședinte al Colegiului de Război. Este ușor să uităm că, în vreme ce în consiliile împărătesei se dădea această bătălie dură între facțiuni, Potemkin și Ecaterina încă se bucurau de primele emoții ale idilei lor. Poate chiar în aceeași zi în care l-a promovat, împărăteasa i-a trimis lui Potemkin acest răvaș copilăros: „Mă iubește generalul? Căci eu îl iubesc mult pe general.“[25] Ministrul de Război Cernîșev se simțea subminat și „lovit atât de puternic“, raporta Gunning, „încât nu mai poate rămâne la post…“[26] Simțindu-și aproape sfârșitul politic, Cernîșev s-a resemnat să fie numit guvernatorul noilor provincii din Bielorusia, acaparate după prima împărțire a Poloniei. Astfel s-a sfârșit prima criză internă, care începuse cu doi ani în urmă, odată cu prăbușirea prințului Orlov.

Asupra lui Potemkin a început să plouă cu onoruri, responsabilități, șerbi, domenii și bogății: pe 31 martie a fost numit guvernator general al Noii Rusii, imensele provincii sudice învecinate cu hanatul tătar al Crimeei și Imperiul Otoman; pe 21 iunie a ajuns comandant suprem al tuturor forțelor în rezervă, mai bine zis al iubiților săi cazaci. E greu de imaginat cât de înstărit a devenit brusc Potemkin. Era o lume diferită de copilăria sa de la Cijovo sau chiar de casa nașului său de la Moscova. Un țăran recrutat ca soldat în infanteria rusă era plătit cu aproximativ șapte ruble pe an; un ofițer, cu 300. Potemkin primea în mod regulat daruri de 100 000 de ruble de onomastică, de sărbători, sau ca premiu pentru ajutorul dat în anumite împrejurări. I se dădeau 300 de ruble pe lună doar pentru mâncare. Locuia în palate și era slujit de servitorii imperiali, fără să plătească niciun ban. Se spunea că găsea pe masa de toaletă 12 000 de ruble în prima zi a fiecărei luni, dar cel mai probabil Ecaterina îi înmâna pur și simplu mii de ruble când voia ea, după cum mărturisise Vassilcikov. Potemkin cheltuia cu aceeași ușurință cu care primea, pe de o parte stânjenit, însă pe de altă parte pretinzând mereu mai mult. Totuși era departe de a atinge culmea extravaganței sale, când avea să arunce cu bani fără niciun fel de limită.[27]

Ecaterina s-a asigurat ca Potemkin să primească cât mai multe medalii rusești și străine — creșterea statutului lui i-l consolida pe al ei. Monarhilor le plăcea să facă rost de medalii străine pentru favoriții lor. Monarhilor străini nu prea le venea să le acorde — mai ales amanților regicizilor uzurpatori. Dar, dacă nu găseau vreo scuză potrivită, de obicei cedau. Corespondența între monarhi și ambasadorii ruși în legătură cu aceste decorații este cel mai

amuzant exemplu de politețe întortocheată, aproape un eufemism codificat, care îndeplinea pe atunci rolul de limbaj diplomatic la curte.

„Bună dimineața, iubitul meu", îl saluta jucăuș Ecaterina pe Potemkin în acele zile, „…m-am trezit și am trimis după vicecancelar pentru panglici; am scris că sunt pentru… generalul Potemkin și am socotit că i le voi pune după slujbă. Îl știi? Este chipeș și este la fel de deștept pe cât de chipeș. Și mă iubește la fel de mult pe cât este de chipeș și de deștept și îl iubesc și eu…"[28] În aceeași zi, Potemkin a primit Ordinul Sf. Aleksandr Nevski și Ordinul Polonez al Vulturului Alb, trimis cu amabilitate de regele Stanislas-August. Aceste ordine erau prestigioase, iar înalta nobilime considera că i se cuvin doar ei; Potemkin se bucura de ele cu o bucurie dezarmantă, de copil, aceasta fiind o altă caracteristică de-a lui, atunci când câștiga medalii. Curând făcuse o adevărată colecție: primise ordinul lui Petru cel Mare al Sf. Andrei; Frederic cel Mare îi trimisese Vulturul Negru prusac; Danemarca, Elefantul Alb; Suedia, Sfântul Serafim. Dar Ludovic al XVI-lea și Maria Tereza au refuzat să-i acorde Sfântul Duh, respectiv Lâna de Aur, pretinzând că acestea erau doar pentru catolici. La Londra, George al III-lea a fost șocat de încercarea ambasadorului de a obține Ordinul Jartierei pentru Potemkin.[29]

„Se pare că împărăteasa are de gând să-i încredințeze lui Potemkin frâiele guvernării", transmitea Gunning la Londra. Într-adevăr, ceea ce era de necrezut se petrecuse: Potemkin era acum superiorul prințului Orlov. Ambasadorii străini nu puteau nicicum înghiți una ca asta. Se obișnuiseră atât de tare cu Orlovii, încât nu își puteau imagina că aceștia nu se vor întoarce în orice clipă la putere. Nici Orlovilor nu le venea să creadă.

Prințul Orlov a intrat ca o furtună la Ecaterina, pe 2 iunie — o priveliște înspăimântătoare și pentru o împărătească. „Se spune", raporta Gunning cel bine informat, „că a avut loc o ceartă între Orlov și Ecaterina."[30] Prințul Orlov a fost dintotdeauna binevoitor din fire, dar de data aceasta se înfuriase periculos de tare și nu se lăsa domolit. Odată ce își ieșea din fire, devenea de temut. Într-adevăr, Ecaterina l-a descris ca „nebun de legat" și s-a simțit foarte afectată de ceea ce i-a spus Orlov. Dar a găsit totuși o cale de a-i face față, astfel că prințul a consimțit să întreprindă o nouă „călătorie în străinătate". Ei nu-i păsa de el. Îl avea pe Potemkin. „Noapte bună, prietene. Trimite mâine pe cineva să îmi spui cum te simți. Cu bine — mă plictisesc tare mult fără tine."[31]

Pe 9 iunie, Rumianțev a pornit ofensiva împotriva turcilor, trimițând două corpuri militare peste Dunăre, care au înfrânt armata principală lângă Kozludji. Astfel, Marele Vizir s-a trezit separat de fortărețele de pe malul

Dunării, iar cavaleria rusă a pornit la galop către sud pe lângă Șumla, în Bulgaria de astăzi.

Ecaterina și Potemkin au aflat cu tristețe că învingătorul lui Pugaciov, Bibikov, a murit de friguri, însă răscoala părea să se fi stins și l-au numit ca succesor pe mediocrul prinț Fiodor Șcerbatov. Brusc, la începutul lui iulie, Ecaterina a aflat că Pugaciov, în ciuda înfrângerilor, reapăruse în joc cu o altă armată. L-a concediat pe Șcerbatov și l-a numit pe generalul Piotr Golițîn: „Îți trimit, dragul meu, scrisoarea către prințul Șcerbatov. Corecteaz-o, te rog, iar apoi am să poruncesc să fie citită în fața Consiliului.“ Împărăteasa îi scria cu optimism lui Potemkin: „va pune degetul pe rană.“[32]

Pe 20 iunie, turcii au cerut pacea: în general, aceasta ar fi însemnat armistițiu, o conferință și luni întregi de negocieri, precum cele care subminaseră ultimele tratative de pace. În acest moment a fost fructificat sfatul lui Potemkin de a-l „împuternici“ pe Rumianțev să se ocupe de acest lucru, iar feldmareșalul s-a instalat în satul bulgar Kuciuk-Kainargi și le-a declarat turcilor că fie semnează pacea, fie cele două armate pornesc din nou războiul. Otomanii au început să se târguiască; orice zi putea aduce vestea semnării tratatului de pace; Ecaterina a redevenit optimistă. Totul mergea atât de bine!

La mijlocul lui iulie a izbucnit din nou răscoala lui Pugaciov, acesta făcându-și apariția pe data de 11 în fața vechii cetăți strategice a Kazanului, cu o armată de 25 000 de oameni la care se tot adăugau noi răsculați. Se pare că Pugaciov nu fusese nicidecum înfrânt, deși pe urmele sale venea adevăratul erou al răscoalei, competentul și neobositul locotenent-colonel Ivan Mihelson. Kazanul era la doar 150 de kilometri de Nijni Novgorod, și la încă pe atât de Moscova. Vechiul oraș tătar, cucerit de Ivan cel Groaznic în 1556, avea 11 000 de locuitori, iar clădirile sale erau în mare parte din lemn. S-a întâmplat că generalul Pavel Potemkin, recent numit să conducă cele două Comisii Secrete, din Kazan și Orenburg, sosise în Kazan pe 9 iulie, cu două zile înaintea lui Pugaciov. Bătrânul guvernator zăcea bolnav. Pavel Potemkin a luat comanda, dar nu avea decât 650 de infanteriști și 200 de călăreți ciuvași care nu erau de încredere, așa că generalul s-a baricadat în citadelă. Pe data de 12, Pugaciov a luat cu asalt Kazanul, care a fost făcut una cu pământul într-un masacru infernal de o violență nemaiîntâlnită, care a ținut de la 6 dimineața la miezul nopții. Oricine purta „haine nemțești“ sau nu avea barbă era ucis pe loc; femeile în „rochii nemțești“ au fost duse în tabăra pretendentului. Orașul a fost făcut cenușă, înainte ca Pugaciov să fugă lăsându-l pe Pavel Potemkin să fie salvat de Mihelson.

Regiunea Volgăi era acum scena unei răscoale țărănești generalizate. Lucrurile se înrăutățiseră vizibil: răscoala începuse ca rebeliune cazacă, dar acum era un război de clasă sălbatic, o *jacquerie* în toată regula, adică măcelărirea proprietarilor de pământuri de către țărani, numită așa după răscoala din nordul Franței din 1358. Regimul se confrunta cu milioane de șerbi porniți să își masacreze stăpânii. Aceasta era o amenințare îndreptată nu doar împotriva Ecaterinei, ci și împotriva însuși fundamentului imperiului. Steagul pretendentului era acum urmat de șerbi din fabrici, țărani și 5 000 de călăreți bașkiri. Se răscula sat după sat. Șerbii fugiți bântuiau ținutul organizați în bande. Prin sate galopau călăreți cazaci rebeli, îndemnând șerbii la revoltă.* Pe 21 iulie, la Petersburg, a sosit vestea căderii Kazanului. Autoritățile de la centru au intrat în panică. Oare va porni Pugaciov către Moscova?[33]

În ziua următoare, împărăteasa a întrunit de urgență Consiliul la Peterhof. Ea a declarat că va porni spre Moscova, ca să îndemne imperiul la rezistență. Consiliul a ascultat vorbele ei într-o tăcere tensionată. Nimeni nu a îndrăznit să se pronunțe. Membrii Consiliului erau îngrijorați și agitați. Și Ecaterina era zguduită: căderea Kazanului o făcuse să se simtă brusc vulnerabilă și nu reușea să ascundă acest fapt, ceea ce nu-i stătea în fire. Unii dintre magnați, mai ales prințul Orlov și cei doi frați Cernîșev, erau profund jigniți de ridicarea la putere a lui Potemkin și de revenirea lui Panin.

Consiliul era descumpănit de dorința împărătesei de a pleca la Moscova. Tăcerea membrilor săi dezamăgiți arăta profunzimea „mâhnirii lor fără cuvinte". Ecaterina s-a întors către ministrul cel mai vârstnic, Nikita Panin, și i-a cerut părerea. „Am răspuns", îi scria el fratelui său, generalul Piotr Panin, „că n-ar fi doar rău, ci dezastruos", deoarece ar trăda frica celor de la vârf. Ecaterina a încercat cu înflăcărare să justifice beneficiile deplasării ei la Moscova. Potemkin i-a ținut partea. Se poate ca excursia la Moscova să fi fost ideea lui, deoarece, ca rusul cel mai neaoș dintre acești nobili emancipați, vedea din instinct în Moscova capitala ortodoxă în vremuri de primejdie. Însă se poate și să fi fost de acord cu ea doar pentru că încă nu își consolidase destul de bine poziția, ca să își permită să o sfideze.

Reacția majorității membrilor Consiliului a fost aproape comică: prințul Orlov a refuzat efectiv să-și spună părerea, pretinzând copilărește că nu se simțea în apele lui, că nu a dormit bine și că nu avea nicio idee. Kiril

---

* A fost un semn al anarhiei ce stăpânea întreaga regiune a Volgăi că încă un fals Petru al III-lea, șerb fugit, a reușit să strângă o nouă armată de vagabonzi și să cucerească Troițk, la sud-est de Moscova, unde și-a organizat, la rândul său, o Curte grotescă. (*N.a.*)

Razumovski și feldmareșalul Aleksandr Golițîn, doi „proști", nu puteau lega două vorbe. Zahar Cernîșev „ezita între favoriți" — Orlov și Potemkin — și a reușit „de două ori să îngaime câteva vorbe". S-a admis că pe Volga nu se afla nimeni cu experiență militară suficientă ca să coordoneze înfrângerea lui Pugaciov: era nevoie de „un personaj distins". Dar cine? Orlov se pare că a plecat să tragă un pui de somn, iar Consiliul, demoralizat, nu a ajuns la nicio decizie, așteptând doar vești despre tratatul de pace cu turcii.[34]

Lui Nikita Panin i-a venit o idee. După masă, l-a luat deoparte pe Potemkin și i-a propus ca „personajul distins" care să salveze Rusia să fie nimeni altul decât fratele său, generalul Piotr Ivanovici Panin. Nu era o afirmație lipsită de justificare: era un general victorios, cu experiență, care avea și originea aristocratică necesară pentru a domoli spaima nobililor. Se afla deja la Moscova. Dar Piotr Panin avea un cusur. Era un satrap plin de ciudă, snob, arogant și urâcios. Până și pentru un soldat rus din secolul al XVIII-lea, multe dintre părerile pe care le exprima sus și tare erau absurde: ținea cu dinții de privilegiile nobililor și de mărunțișurile etichetei militare, pe lângă credința nezdruncinată că numai un bărbat avea competența de a fi țar. Acest tiran obsedat de disciplină, care tuna și fulgera la cea mai mică abatere, era în stare să își facă apariția în anticamera cartierului general în cămașă de noapte de satin cenușiu cu bonetă franțuzească de noapte, țuguiată și decorată cu panglici trandafirii.[35] Ecaterina nutrea o aversiune deosebită față de el, nu avea încredere în el ca om politic, ba chiar îl supraveghea cu ajutorul poliției secrete.

Așadar, Nikita Panin, neîndrăznind să amintească cu glas tare de fratele său în fața Consiliului, l-a abordat prudent pe Potemkin, iar acesta s-a dus direct la împărătească, care probabil s-a înfuriat imediat la auzul acelui nume. Poate că el a convins-o că nu prea aveau de ales dacă simțeau că și cel mai apropiat susținător al ei era cuprins de șovăială. Împărăteasa a aprobat numirea. Când Nikita Panin s-a înfățișat mai târziu în fața ei, Ecaterina și-a ascuns adevărata părere și, actriță desăvârșită, a jurat cu amabilitate că dorește ca Piotr Panin să își asume comanda supremă a regiunii Volgăi și „să scape Moscova și inima imperiului". Nikita Panin i-a scris pe dată fratelui său.[36]

Paninii reușiseră un fel de *coup d'état*, silind-o pe Ecaterina să înghită umilința de a-i permite detestatului Piotr Panin să salveze imperiul. Reprezentau acum, într-un fel, o amenințare la fel de mare pentru Ecaterina și Potemkin, ca Pugaciov. După ce au înghițit doctoria amară a lui Panin, amanții și-au dat repede seama că trebuia să îndulcească gustul. Urma să fie mai rău, și de-abia apoi mai bine: Paninii au cerut pentru general puteri

aproape nelimitate, de vicerege, în toate orașele, curțile și Comisiile Secrete din cele patru provincii imense afectate și asupra tuturor forțelor militare (cu excepția Primei Armate a lui Rumianțev, a celei de-a Doua Armate care ocupa Crimeea și a unităților din Polonia), precum și puterea de a emite sentințe cu moartea. „Vezi, prietene", i-a spus Ecaterina lui Potemkin, „din documentele alăturate, cum contele Panin dorește să facă din fratele său un dictator în cele mai bune părți din imperiu." Era hotărâtă să nu îl ridice „pe acest mincinos de prim rang... care m-a jignit personal, mai sus decât pe ceilalți muritori din imperiu." Potemkin a luat asupra sa negocierile cu Paninii și înăbușirea răscoalei.[37]

Ecaterina și Potemkin nu știau că, înainte de căderea Kazanului, Rumianțev semnase un tratat de pace extrem de benefic cu turcii — Tratatul de la Kuciuk-Kainargi. În seara zilei de 23 iulie, doi curteni, unul dintre ei fiind fiul lui Rumianțev, au galopat la Peterhof ca să anunțe vestea. Ecaterina a trecut de la deznădejde la un entuziasm fulminant. „Cred că astăzi este cea mai fericită zi din viața mea", i-a mărturisit ea guvernatorului Moscovei.[38] Tratatul îi permitea accesul la Marea Neagră, și îi dădea fortărețele Azov, Kerci, Ienikale și Kinburn, precum și fâșia îngustă de coastă dintre Nipru și Bug. Vasele comerciale rusești puteau trece prin strâmtoare în Mediterană. Se putea construi o flotă a Mării Negre. Hanatul Crimeei a devenit independent de sultanul otoman. Acest succes urma să facă posibile realizările lui Potemkin. Ecaterina a poruncit să se țină festivități extravagante. Trei zile mai târziu, curtea s-a mutat la Oranienbaum pentru a sărbători.

Astfel, Potemkin putea negocia de pe o poziție mai solidă cu Piotr Panin, care aștepta nerăbdător la Moscova confirmarea puterilor sale dictatoriale. Ciorna care ne-a rămas de la aceste negocieri arată că Ecaterina și Potemkin erau la fel de nerăbdători să îngrădească puterea Paninilor. În niciun caz nu s-au grăbit; Nikita Panin își dădea acum seama că se poate să fi exagerat: „Am văzut din prima zi că această chestiune este considerată... o umilință nemaipomenită." Potemkin nu se lăsa impresionat de Panini: „nu ascultă nimic și nici nu vrea să asculte, ci hotărăște doar cu neobrăzarea minții sale."[39]

Când Potemkin i-a transmis lui Panin peste câteva zile instrucțiunile împărătesei, i-a scris, cu „neobrăzarea" sa, că numirea acestuia se datora propriilor lui eforturi de a o convinge pe împărăteasă: „Sunt încredințat fără putință de tăgadă că Excelența Voastră va socoti că acțiunile mele sunt răsplata mea pentru dumneavoastră."[40] Generalul Panin a primit ordinele pe 2 august — urma să comande doar forțele care deja se luptau împotriva lui Pugaciov și să se bucure de autoritate în Kazan, Orenburg și Nijni Novgorod.

Potemkin încă îl mai avea pe puternicul său văr Pavel Sergheievici în Kazan, care să relativizeze puterea absolută a lui Panin: autoritatea era împărțită între ei. Sarcina lui Panin era să distrugă forțele lui Pugaciov; Pavel Potemkin avea răspunderea să aresteze, să interogheze și să pedepsească vinovații. Nu toți membrii Consiliului înțelegeau pe deplin că Piotr Panin nu urma să fie „dictator": când Viazemski a sugerat să pună Comisia Secretă a lui Pavel Potemkin sub autoritatea lui Panin, a primit o mustrare laconică scrisă de mâna împărătesei: „Nu, deoarece Comisia e sub autoritatea mea."[41]

Ultimele știri de pe Volga slăbeau și mai mult puterea Paninilor. Se aflase că Mihelson îl bătuse pe Pugaciov de mai multe ori chiar după căderea Kazanului, astfel încât vestea jafului era deja perimată la vremea la care tulbura spiritele în Consiliul de la Petersburg. Departe de a fi pornit spre Moscova, Pugaciov fugise către sud. Criza politică trecuse. Sărbătorirea victoriei asupra turcilor a început la Oranienbaum pe data de 27, cu petreceri date în cinstea corpului diplomatic. Dar Ecaterina încă mai urmărea preocupată tulburările ciudate de pe Volga.

Era greu de precizat dacă Pugaciov fuge sau avansează. Până și fuga sa se asemăna cu o invazie. I se alăturau tot felul de hoarde de vagabonzi, orașele îngenuncheau în fața lui, apoi erau incendiate conace și uciși nobilii, se trăgeau clopotele. În îndepărtata regiune din josul Volgăi, orașele cădeau unul după altul, culminând cu jaful Saratovului de pe 6 august, când preoții renegați i-au jurat credință lui Pugaciov *și* nevestei acestuia, ceea ce n-a făcut decât să îi submineze și mai mult impostura. Au fost spânzurați douăzeci și patru de moșieri și douăzeci și unu de oficiali. Dar Pugaciov făcea ceea ce face orice bandit încolțit: se ducea acasă pe Don.

Învingătorii nu au pregetat să se ia iute la sfadă: Piotr Panin și Pavel Potemkin, ambii aroganți și agresivi, nu scăpau nicio ocazie să se atace pe la spate, prin rudele lor de la Petersburg. Tocmai de aceea, Potemkin împărțise răspunderile între ei.

Pugaciov a ajuns în țara cazacilor de pe Don înaintea Țarițînului* și a învățat pe pielea lui că un pretendent nu e niciodată onorat în țara lui. Când s-a apucat să negocieze cu cazacii, aceștia și-au dat seama că „Petru al III-lea" era băiatul pe care îl cunoscuseră ca Emelian Pugaciov. Nu i s-au alăturat. Pugaciov, care încă mai avea o armată de 10 000 de răsculați, a fugit în josul fluviului, după care propriii săi oameni l-au arestat. „Cum îndrăzniți să ridicați mâna împotriva împăratului?" a strigat el. Degeaba. Împăratul rămăsese

* Redenumit Stalingrad în 1925. Din 1961, poartă denumirea de Volgograd. (*N.a.*)

fără haine. L-au predat forțelor rusești de la Iaițk, unde începuse răscoala cu un an înainte. În josul Volgăi se aflau numeroși militari energici și ambițioși — Pavel Potemkin, Panin, Mihelson și Aleksandr Suvorov — care se luau acum la harță într-un mod cu totul nedemn de onoarea de a-l fi capturat pe „banditul statului", deși niciunul dintre ei nu și-o putea aroga. Suvorov l-a predat pe Pugaciov lui Piotr Panin, care a refuzat să îi permită lui Pavel Potemkin să îl interogheze.[42] Ca niște elevi care se pârăsc unul pe altul, din august până în decembrie nu au încetat să scrie plângeri la Petersburg. Adesea, scrisorile lor contradictorii soseau în aceeași zi.[43] Acum, că trecuse criza și îndrăgostiții aveau puterea în mâinile lor, Ecaterina și Potemkin erau pe jumătate amuzați, pe jumătate revoltați de această gâlceavă. „Dragostea mea", scria Ecaterina undeva prin septembrie, „Pavel are dreptate. Suvorov nu a avut o contribuție mai mare la aceasta [capturarea lui Pugaciov] decât Thomas [câinele ei]." Potemkin vorbea în numele tuturor când i-a scris lui Piotr Panin: „Suntem cu toții cuprinși de bucurie că s-a sfârșit cu nelegiuitul."[44]

Piotr Panin mușca din zăbală. A ucis chiar și câțiva martori. Când a pus mâna pe pretendentul însuși, care îi fusese, fără să știe, subordonat în timpul războiului, la Bender, l-a plesnit peste față și l-a obligat să îngenuncheze. Îl scotea și îl pălmuia în fața oricărui vizitator curios — cu excepția lui Pavel Potemkin, care avea sarcina să îl interogheze.[45] Ecaterina și Potemkin au tăiat frumușel acest nod gordian dizolvând Comisia din Kazan și înființând Comisia Specială a Departamentului Secret al Senatului din Moscova, care trebuia să organizeze procesul lui Pugaciov. L-au numit pe Pavel Potemkin[46] să facă parte din Comisie, dar nu și pe Panin. Era evident faptul că Potemkin proteja interesele vărului său, precum și pe ale sale, căci Ecaterina i-a spus: „Sper că toată vrajba și nemulțumirile lui Pavel se vor sfârși când va primi ordinul de a se duce la Moscova." În toiul discuțiilor politice, adaugă: „Dragul meu, te iubesc foarte mult și îmi doresc ca pilula aceea să te lecuiască de toate bolile. Dar te rog să fii cumpătat: mănâncă numai supă și ceai fără lapte."[47]

Piotr Panin „a decorat acum Rusia rurală cu o pădure de spânzurători", după cum spunea un istoric modern.[48] „Ucigașii [oficialilor]", declara Panin într-o circulară neaprobată de Ecaterina, „și părtașii lor vor fi trimiși la moarte, întâi prin tăierea mâinilor și picioarelor, apoi a capului, iar stârvurile lor vor fi spânzurate la răscruci… acele sate în care [oficialii] au fost răpuși sau trădați… vor fi pedepsite la întâmplare, fiecare al treilea om fiind spânzurat… și dacă nici așa nu vor fi dați vinovații, atunci fiecare al o sutălea om va fi spânzurat de coaste și toți ceilalți biciuiți…"

Panin s-a lăudat în fața Ecaterinei că nu se dă înapoi de la „vărsarea sângelui blestemat al dușmanilor patriei".[49] Spânzurarea de coaste, de care amintește, se executa pe un minunat instrument de tortură dat uitării — *glagoli*, o spânzurătoare specială în forma literei „r", dar cu un braț mai lung, de care victimele erau spânzurate prin trecerea unui cârlig de fier printre coaste.[50] Acest spectacol macabru era ultimul lucru pe care dorea Ecaterina să îl etaleze în fața Europei, dar Panin a liniștit-o că va rămâne doar o amenințare. Răsculaților li s-a pus ștreangul de gât pe plute trimise pe apele Volgăi, cadavrele lăsate să se descompună pe acest instrument de execuție amfibian. De fapt, au fost executați mult mai puțini răsculați decât era de așteptat, deși probabil că au fost și multe cazuri de oameni nevinovați uciși fără motiv. Oficial nu au fost condamnați la moarte decât 324 de persoane, multe dintre ele preoți renegați și nobili, ceea ce, date fiind dimensiunile răscoalei, este un număr mic în comparație cu represiunile englezilor de după Bătălia de la Culloden din 1745.[51]

Armata cazacilor de pe Iaik unde a început răscoala a fost desființată și redenumită. Prefigurând gustul sovietic de redenumire a localităților după lideri, Ecaterina a poruncit ca Zimoveiskaia Staniță[52], satul natal al lui Pugaciov de pe malul celălalt al Donului, să fie cunoscut de aici înainte ca Potemkinskaia, ștergând „amintirea sumbră a rebelului, cu gloria unui nou nume care îi devenea drag ei și patriei-mamă", după cum se exprimă elegant Pușkin.[53]

„Nelegiuitul statului" a fost trimis la Moscova, într-o cușcă de fier special construită, ca o fiară sălbatică. La sosire, la începutul lui noiembrie, moscoviții furioși se bucurau anticipat de perspectiva unei execuții din cale-afară de sadice, ceea ce a început să o îngrijoreze pe Ecaterina, care știa că rebeliunea era deja o pată pe reputația ei de despot iluminat.

Ecaterina și Potemkin s-au hotărât în secret să reducă cruzimea execuției — un lucru admirabil într-o vreme în care execuțiile din Anglia și Franța erau încă șocant de inumane. Procuratorul general Viazemski a fost trimis la Moscova, însoțit de „secretarul Senatului", Șeșkovski, temutul mânuitor al cnutului care, după cum îl informează cutremurător Ecaterina pe Pavel Potemkin, „se pricepe cum să ia oamenii de rând". Însă Pugaciov nu a fost torturat.[54]

Ecaterina a încercat să supravegheze cât de mult a putut procesul. I-a trimis lui Potemkin manifestul său spre citire — dacă nu se simțea prea bolnav. Ipohondrul nu i-a răspuns, astfel încât împărăteasa, care avea evident nevoie de aprobarea lui, i-a mai trimis un bilet: „Rogu-te citește și spune-ne

ce părere ai: e bun sau rău?“ Mai târziu în aceeași zi sau în ziua următoare, împărăteasa și-a pierdut răbdarea — „este ora douăsprezece și încă nu am sfârșit Manifestul, deci nu va putea fi scris la timp și trimis Consiliului… Dacă îți plac ciornele, te rugăm să le trimiți înapoi… Dacă nu îți plac, corectează-le.“ Potemkin e posibil să fi fost într-adevăr bolnav, sau poate lucra la festivitățile organizate la Moscova cu ocazia tratatului de pace cu turcii. „Sufletelule, întreprinzi lucruri noi în fiece zi.“[55]

Procesul a început pe 30 decembrie, în Marea Sală a Kremlinului. Pe 2 ianuarie 1775, Pugaciov a fost condamnat să fie tăiat în patru și decapitat. Nu exista pedeapsa de a scoate măruntaiele condamnatului încă viu, în Rusia: era proprie civilizației englezești. Însă tăierea în patru însemna că toate patru membrele erau tăiate pe când victima era încă în viață. Moscoviții de-abia așteptau acest spectacol macabru. Ecaterina însă era de altă părere. „În ceea ce privește execuțiile“, i-a scris lui Viazemski, „să nu fie dureroase“. Pe 21 decembrie, a putut în sfârșit să îi scrie lui Grimm că „peste câteva zile se va încheia farsa «marchizului de Pugaciov». Când vei primi această scrisoare, poți fi încredințat că nu vei mai auzi vorbindu-se despre domnul respectiv.“[56]

Deci ultima scenă a „farsei marchizului de Pugaciov“ s-a pregătit în Piața Bolotnaia din apropierea Kremlinului. Pe 10 ianuarie 1775, gloata doritoare să fie martoră la dezmembrarea „monstrului“ s-a strâns. Pugaciov, „mânjit cu negru“, a fost purtat într-un fel de „căruță pentru bălegar“, în care era legat de un stâlp. Cu el erau doi preoți, iar călăii stăteau în spate. Pe butuc sclipeau două securi. Nu se citea „nicio urmă de teamă“ pe chipul său senin „în ceasul de dinaintea nimicirii.“ „Monstrul“ a urcat pe eșafod, s-a dezbrăcat singur și s-a întins, gata să fie ciopârțit de călău.

Atunci s-a petrecut ceva „ciudat și neprevăzut“. Călăul a ridicat securea și, în ciuda sentinței, l-a decapitat pe Pugaciov fără să îl mai taie în patru. Atât judecătorii, cât și gloata au protestat ultragiați. Cineva, posibil unul dintre judecătorii care emiseseră sentința, a strigat la călău și l-a „amenințat cu asprime“. Un alt oficial a țipat: „A, ticălosule — ce ai făcut?“ Iar apoi, a adăugat: „Hai, grăbește-te — mâinile și picioarele!“ Martorii spun că toată lumea a crezut că „i se va tăia călăului limba… pentru nesupunere.“ Călăul nu a luat în seamă strigătele și a dezmembrat cadavrul, apoi a trecut la alți condamnați, care scăpaseră de pedeapsa cu moartea și așteptau să li se taie limba și nasul. Membrele lui Pugaciov au fost agățate de un stâlp în mijlocul eșafodului. Capul a fost înfipt într-o țeapă și pus la vedere.[57] Pugacevșcina — Vremea lui Pugaciov — luase sfârșit.

*

Cu câteva zile înainte de soluționarea completă a crizei, Ecaterina i-a scris această scrisoare lui Potemkin: „Sufleţelule, *cher époux*, soţiorule iubit, vino să ne giugiulim, rogu-te. Mângâierile tale sunt dulci și drăgăstoase… Soţiorule mult iubit.“[58]

9

Căsătoria: Madame Potemkin

Frumosul meu de marmură… iubitul meu,
mai bun decât orice rege… niciun alt bărbat de pe pământ
nu se aseamănă cu tine…

Ecaterina a II-a către G.A. Potemkin

Ecaterina și Potemkin au pus la cale o întâlnire secretă care trebuie să îi fi umplut de nerăbdare crescândă, jubilație și neliniște. Pe 4 iunie 1774, la Țarskoe Selo, împărăteasa, care încă nu își revenise după confruntarea agresivă cu prințul Orlov, i-a scris lui Potemkin, care se afla în capitală, acest bilet greu de deslușit: „Dragul meu, sosesc mâine și aduc acel lucru despre care mi-ai scris. Poruncește să pregătească barca feldmareșalului Golițîn față în față cu cheiul familiei Sievers, dacă se va putea trage la mal nu departe de palat…“[1] Aleksandr Golițîn, primul comandant al lui Potemkin din război, era guvernator general al capitalei, deci avea propria ambarcațiune. Contele Iakov Sievers avea un chei pe Fontanka, lângă Palatul de Vară.

Pe 5 iunie, după cum i-a promis lui Potemkin, împărăteasa a revenit la Sankt-Petersburg. A doua zi, vineri, a dat o masă restrânsă pentru curtenii de rang înalt în grădinița Palatului de Vară, poate ca rămas-bun pentru prințul Orlov care se pregătea să „călătorească în străinătate“. Duminică, pe 8 iunie, Ecaterina și Potemkin au participat la un ospăț în onoarea gărzii Izmailovski: discursurile au primit ca răspuns salve de tun; mâncarea, servită pe un serviciu de argint parizian, a fost acompaniată de cântecele unor cântăreți italieni. După cină, Ecaterina a făcut o plimbare pe malurile Fontankăi, în apropiere de casa contelui Sievers.[2]

La miezul nopții, împărăteasa a părăsit Palatul de Vară, plecând într-o croazieră misterioasă pe Fontanka. Își vizita adesea curtenii în casele lor de pe Neva sau pe insulele care alcătuiau Sankt-Petersburgul. Dar acum era altceva. Era târziu pentru o femeie căreia îi plăcea să fie în pat la ora 23. Plecase în secret, probabil cu chipul ascuns de gluga mantiei.[3] Se spune că era singură — doar cu credincioasa ei cameristă, Maria Savișna Perekușina. *Général-en-chef* Potemkin, care o însoțise toată ziua, era absent. După apusul soarelui se urcase în taină pe o barcă ce îl aștepta pe fluviu și dispăruse în ceață.

Barca Ecaterinei a părăsit Fontanka, a trecut pe lângă Palatul de Vară cu toate grădinile sale și a intrat pe apele marelui fluviu Neva, îndreptându-se spre cartierul sărăcăcios Viborg. S-a oprit pe unul dintre podețele de pe mica Nevka. Acolo, împărăteasa s-a suit într-o trăsură fără blazon care o aștepta, cu perdelele trase. De îndată ce împărăteasa și camerista au dispărut în trăsură, vizitiul a dat bice cailor și trăsura a pornit cu iuțeală. S-a oprit chiar în fața Bisericii Sf. Sampsonovski. Nu era nimeni prin preajmă. Doamnele au coborât și au intrat în biserică. Lăcașul fusese construit de Petru cel Mare, în mod neobișnuit în stil ucrainean, din lemn (a fost reconstruit din piatră în 1781), pentru a sărbători Bătălia de la Poltava ce avusese loc în ziua sfântului. Cea mai izbitoare trăsătură a bisericii era clopotnița înaltă, zugrăvită în liliachiu, alb și verde.[4]

În biserica luminată de lumânări, împărăteasa l-a găsit pe Potemkin. „Cel mai celebru om din imperiu care-și rodea unghiile" și le mâncase probabil până la carne, de nerăbdare. Deoarece participaseră la ospățul dat în cinstea gărzii Izmailovski, pesemne că amândoi erau încă în hainele de gală — Potemkin, în uniforma sa de *général-en-chef*, haină verde cu guler roșu, tivită cu dantelă aurie, pantaloni roșii, cizme înalte, sabie, pălărie cu borul aurit și pene albe. Știm din Jurnalul Curții că Ecaterina purtase toată ziua „uniforma ei lungă de gardă": „tivită cu dantelă aurie și croită ca un costum de călărie pentru doamne".[5] Împărăteasa putea acum să îi întindă cameristei mantia cu glugă, știind că arată deosebit de atrăgătoare în uniformă. Poate că veșmintele ei le aminteau amândurora de ziua în care se întâlniseră pentru prima dată.

Nu mai erau decât alte trei persoane în biserică. Un preot anonim și cei doi „cavaleri de onoare". Cavalerul de onoare al Ecaterinei era șambelanul Evgraf Aleksandrovici Certkov; al lui Potemkin, nepotul său, Aleksandr Nikolaievici Samoilov. Nepotul a fost cel care a citit fragmentul din Evanghelie. Când a ajuns la cuvintele „femeia să se teamă de bărbat", Samoilov a ezitat

și i-a aruncat o privire Suveranei. Poate o împărătească să se teamă de bărbatul ei? Ecaterina a încuviințat, iar el a continuat.[6] Preotul a început apoi ceremonia de căsătorie. Samoilov și Certkov au făcut un pas în față ca să țină cununile deasupra capetelor mirilor, ca la o nuntă ortodoxă tradițională. Când a luat sfârșit lunga ceremonie, s-au semnat certificatele de căsătorie și s-au înmânat martorilor. Tuturor li s-a cerut să nu dezvăluie taina. Potemkin devenise consortul secret al Ecaterinei a II-a.

Aceasta este legenda căsătoriei lui Potemkin cu Ecaterina. Nu există nicio dovadă concretă că cei doi s-ar fi căsătorit, dar este aproape sigur că așa a fost. Însă căsniciile secrete apar frecvent în mitologia regală. În Rusia, se spune că împărăteasa Elisabeta s-a căsătorit cu Aleksei Razumovski. În Anglia, prințul de Wales urma să se însoare curând cu doamna Fitzherbert în cadrul unei ceremonii secrete, a cărei validitate a fost mult dezbătută.

Sunt multe versiuni ale acestei căsătorii: unii spun că s-au căsătorit la Moscova, în anul următor, sau la Sankt-Petersburg în 1784 sau 1791.[7] Versiunea de la Moscova are loc în Biserica Înălțării Domnului lângă Nikitski, cu domul său galben ușor de recunoscut, aflată în apropierea casei mamei lui Potemkin, unde locuise și el în copilărie. Biserica a fost ulterior înfrumusețată din banii donați de Potemkin[8], în amintirea mamei sale. Este celebră acum mai ales pentru că acolo s-a căsătorit Aleksandr Pușkin cu Natalia Gonciarova, pe 18 februarie 1831 — una dintre multele legături dintre ei.*

O căsătorie secretă putea foarte bine să fi avut loc în orice altă zi din timpul relației lor, iar detaliile ascunse în rutina zilnică. Însă această relatare este cea mai probabilă. Scrisoarea Ecaterinei amintește de o taină și de pontonul Sievers. Jurnalul Curții de pe 8 iunie semnalează că împărăteasa s-a îmbarcat și a debarcat acolo. Era seara devreme sau târziu când a avut loc plimbarea secretă cu barca. Toate legendele transmise pe cale orală de către oaspeții de la nuntă și descendenții lor și culese de profesorul Bartenev în secolul al XIX-lea amintesc de Biserica Sf. Samsonov, de mijlocul sau sfârșitul anului 1774 și de aceiași patru martori. Dar unde sunt certificatele? Al lui Potemkin se pare că a fost moștenit de iubita sa nepoată, Aleksandra Braniț-kaia. Aceasta i-a dezvăluit taina ginerelui ei, prințul Mihail Voronțov, și a lăsat moștenire certificatul fiicei sale, prințesa Lise. Contele Orlov-Davidov

---

* Mai există un posibil loc la Moscova. În secolul al XIX-lea, un prinț, S. Golițîn, colecționar, invita vizitatorii la palatul său de pe strada Volkonski, una dintre reședințele Ecaterinei de la Moscova din 1775. Le arăta două icoane despre care spunea că fuseseră dăruite capelei de Ecaterina cu ocazia căsătoriei cu Potemkin ce ar fi avut loc acolo. (*N.a.*)

își amintește de o vizită făcută contelui Samoilov, care i-a arătat o cataramă incrustată cu pietre scumpe. „Aceasta", spunea el, „mi-a fost dăruită de împărăteasă în amintirea căsătoriei ei cu unchiul meu." Certificatul lui Samoilov a fost îngropat împreună cu el, după spusele nepotului lui, contele A.A. Bobrinski. Despre exemplarul lui Certkov nu se știe nimic.

Dispariția dovezilor și tăinuirea evenimentelor nu sunt de fapt atât de dubioase pe cât par, deoarece nimeni nu ar fi îndrăznit să aducă la lumină așa ceva în timpul domniilor stricte, militariste, ale țarilor Pavel, Alexandru I și Nicolae I — și nici după aceea. Romanovilor „victorieni" le era rușine de viața amoroasă a Ecaterinei care, prin incertitudinea identității tatălui lui Pavel, le punea sub semnul întrebării legitimitatea. Până și în anii 1870, profesorul Bartenev a trebuit să ceară permisiunea împăratului de a face cercetări și nu a putut publica nimic decât în 1906: Nicolae al II-lea nu a permis publicarea rezultatelor decât în intervalul dintre revoluțiile din 1905 și 1917, când autocrația era pe moarte.[9]

Cea mai puternică dovadă a veridicității căsătoriei o reprezintă scrisorile Ecaterinei; felul în care îl trata pe Potemkin; comportamentul lui și descrierea relației lor de către cei apropiați. Își semna scrisorile „soție devotată" și l-a numit „soțul meu drag" în cel puțin 22 de scrisori, sau i-a spus „bărbate" ori „stăpâne" în alte câteva sute.[10] „Mor dacă te schimbi… dragul meu prieten, soțul meu iubit"[11], scrie într-una dintre primele scrisori în care i se adresează astfel. „Tăicuță, *Ch*[*er*] *Ep*[*oux*] — [dragul meu soț] — ...l-am trimis pe Kelhen să te vindece de piept, te iubesc foarte mult, iubitul meu prieten", scria ea.[12] Îl numea pe nepotul lui Potemkin „nepotul *nostru*"[13] (italicele autorului). Monarhii, mai degrabă decât muritorii de rând, definesc foarte exact cine aparține și cine nu familiei. Întreaga ei viață avea să se poarte cu unele dintre rudele lui de parcă ar fi fost și ale ei — într-atât încât au existat zvonuri că nepoata lui, Braniţkaia, era de fapt fiica ei.[14] Scrisoarea care vorbește cel mai lămurit și amănunțit despre acest subiect datează probabil din anul următor, posibil de la începutul lui 1776:

> *Stăpânul meu,* cher époux… *De ce preferi să dai crezare închipuirii tale nesănătoase, și nu faptelor adevărate, care întăresc cu toatele cuvintele soției tale.* Nu a fost ea legată de tine prin sfinte legături cu doi ani mai devreme? *Te iubesc,* sunt atașată de tine prin toate legămintele posibile. Cântărește dacă faptele mele aveau mai multă greutate acum doi ani decât acum?[15] *(sublinierile autorului)*

Căsătoria, după cum au sperat fără îndoială amândoi, a părut să îi lege și mai mult. Probabil că a avut rolul de a-l liniști pe Potemkin, îndrăgostit de Ecaterina, chinuit de gelozie și de fragilitatea poziției sale și dornic să joace un rol independent. Poate că prințul era pe cât de pios, pe atât de desfrânat, dar era credincios ortodox practicant, ceea ce este posibil să fi contribuit la a o convinge și pe ea. Din partea ei, ar părea ciudată căsătoria după o idilă de doar câteva luni, dar să ne amintim vorbele înțelepte — „pur și simplu, *știi* când găsești persoana potrivită". Mai mult, Ecaterina îl cunoștea pe Potemkin de doisprezece ani și îl iubea de mult: îl cunoștea deja foarte bine. Dragostea lor nu era numai copleșitoare, ci amândoi erau, cum s-a exprimat chiar ea, „suflete-pereche". În sfârșit, găsise nu doar pe cineva egal din punct de vedere intelectual, care să o ajute să ducă povara guvernării, ci și căldura unei familii.

Cea mai bună dovadă este că, indiferent dacă acceptăm sau nu existența unei ceremonii, Ecaterina s-a purtat tot restul vieții cu Potemkin de parcă aceasta ar fi avut loc. Indiferent ce a făcut Potemkin, el nu a decăzut niciodată de la putere; a fost tratat ca un membru al familiei imperiale; avea acces absolut la Trezorerie, precum și puterea de a lua decizii independent. Se purta cu o încredere de sine extraordinară, cu nonșalanță chiar, și se prezenta intenționat în tradiția țaristă.

Ambasadorii străini bănuiau ei ceva: un diplomat a aflat de la o „persoană de încredere" că „nepoatele lui Potemkin au în posesie certificatul"[16], dar asemenea teamă inspirau monarhii în acele vremuri, încât nici nu a amintit în mod specific de căsătorie în scrisoare, așteptând să povestească prin viu grai la Curte. Astfel, ambasadorul francez, contele de Ségur, a informat Versailles-ul în decembrie 1788 că Potemkin „profită de... niște drepturi sacre și inviolabile... Neașteptata pricină a acestor drepturi este un mister cunoscut *doar de către patru oameni din Rusia;* o șansă norocoasă mi-a permis să-l descopăr și, când am să-l pătrund, am să informez Regele cu prima ocazie"[17] (italicele autorului). Cel mai creștin rege știa deja: în octombrie, Ludovic al XVI-lea o numește pe Ecaterina „Madame Potemkin" în scrisoarea adresată contelui de Vergennes, ministrul de Externe — deși în glumă.[18]

A aflat curând și sfântul împărat roman, Iosif al II-lea. El lămurește relația dintre Ecaterina și Potemkin în decursul unei plimbări prin Augarten, la Viena, împreună cu lordul Keith, astfel: „din o mie de pricini și la fel de multe legături de tot soiul, *nu ar putea să scape de el cu ușurință, chiar dacă ar nutri această dorință*. Trebuie să fi fost în Rusia ca să înțelegi toate amănuntele situației împărătesei"[19] (italicele autorului). Probabil că același lucru

voia să spună și Charles Whitworth, ambasadorul Marii Britanii la Petersburg, când a raportat în 1791 că Potemkin nu putea fi concediat și nu trebuia să dea seamă nimănui.[20]

Potemkin a făcut și el aluzii că este practic un personaj regal. În timpul celui de-al Doilea Război Ruso-Turc, prințul de Ligne i-a sugerat lui Potemkin că ar putea deveni prinț al Moldovei și Valahiei. „Ce glumă bună", i-a răpuns Potemkin, „aș putea fi rege al Poloniei dacă aș vrea; am refuzat să fiu duce de Curlanda; *sunt mult mai mult decât toate acestea*"[21] (italicele autorului). Ce poate fi „mult mai mult" decât un rege, dacă nu consortul împărătesei Rusiei?

Acum, cei doi s-au întors la lucru. După căsătorie, ca de obicei, s-au distrat pe seama bănuielilor celorlalți: observase cineva că erau îndrăgostiți până peste cap? Ea se întreba ce credea „nepotul nostru" — posibil, Samoilov — despre comportamentul lor. „Cred că nebunia noastră i-a părut foarte ciudată."[22]

Cu altă ocazie, cineva ghicise un mare secret. „Ce putem face, iubitule? Se mai întâmplă", cugeta Ecaterina. „În cazuri din astea, Petru cel Mare trimitea oameni în piață să afle informații despre care numai el credea că sunt secrete; uneori, punând cap la cap lucrurile, lumea ghicește..."[23]

Pe 16 ianuarie 1775, de îndată ce a aflat de moartea lui Pugaciov, împărăteasa, însoțită de Potemkin, a pornit de la Țarskoe Selo către Moscova, unde urmau să fie organizate serbări cu ocazia victoriei asupra turcilor. Ecaterina plănuia încă de la semnarea păcii să meargă la Moscova, dar dragul ei „marchiz de Pugaciov" întârziase lucrurile. Potemkin, după spusele lui Gunning, o încurajase să viziteze vechea capitală, probabil ca să sărbătorească deschiderea unei „ferestre" către Marea Neagră și să arate că guvernul este la putere după căderea lui Pugaciov.

Pe data de 25, Ecaterina a organizat intrarea ceremonială în capitală cu Marele Duce Pavel. Ca un semn că acum se află în inima vechii Rusii, Pavel era întâmpinat cu căldură oriunde se ducea, în vreme ce, spune Gunning, Ecaterina „abia dacă a fost aclamată de populație, care nu se arăta deloc mulțumită de ea".[24] Dar răscoala lui Pugaciov o învățase că interiorul trebuie supravegheat: avea să petreacă acolo tot restul anului. A stat în palatele Golovin și Kolomenskoe din suburbii, unde și lui Potemkin i s-au dat apartamente mobilate de ea. Însă împărăteasa a găsit palatele incomode și neprietenoase, epitete pe care le-a aplicat la tot ce nu i-a plăcut la Moscova.

Împărătesele nu pleacă în luna de miere, însă ea și Potemkin au dorit cu siguranță să petreacă un timp împreună departe de ochii celorlalți. În iunie

a cumpărat moșia prințului Kantemir, Pământul Negru, unde a hotărât să clădească un nou palat, pe care l-a botezat Țarițîno. Cei care cred că ea s-a căsătorit cu Potemkin, fie la Moscova, fie la Petersburg, pretind că aici au petrecut un fel de lună de miere. Cei doi au dorit să fie un loc intim, drept care au locuit luni de zile într-o căsuță cu doar șase camere, ca un cuplu de burghezi.[25]

Lună de miere sau nu, nu se opreau din urzit planuri, din născocit, din făcut schițe: se vede în scrisori cât de serios se puseseră pe treabă. Ecaterina nu era mereu de acord cu elevul ei și nici el cu ea. „Nu te supăra dacă găsești toate propunerile mele nebunești", îi zice ea în timpul discuției despre acordarea de licențe pe producția de sare și când cade de acord cu propunerea lui că ar trebui cercetată de Pavel Potemkin și de fratele acestuia, Mihail. „N-aș putea inventa ceva mai bun." Potemkin nu prea se pricepea la finanțe — indiferent dacă era vorba de ale sale sau de ale statului. Era antreprenor, nu administrator. Când a propus să ia asupra sa monopolul sării, ea îl avertizează: „Nu te împovăra cu aceasta, fiindcă va stârni ură..." El se simte jignit. Ea îl liniștește — dar cu fermitate: „Nu vreau să pari un prost în ochii lumii... Știi foarte bine că ai scris o prostie. Îți cer să întocmești o lege bună... iar tu mă mustri." Dacă era leneș, de exemplu, când revizuia amnistia de după răscoala lui Pugaciov, îl bătea la cap: „De luni până vineri ai avut tot timpul să o citești."[26]

Soluțiile Ecaterinei la Pugacevșcina erau administrative și necesitau restructurarea guvernului local și creșterea participării nobililor, orășenilor și țăranilor aparținând statului la sistemul judiciar și la protecția socială. Se laudă în scrisorile către Grimm că suferă de „o nouă boală numită legislomanie"[27]. Potemkin îi corecta ciornele, așa cum a făcut mai târziu cu Codul Poliției și Privilegiile Nobilimii și Orașelor: „Îți cerem să scrii + alături de articolele cu care te învoiești. Dacă pui # lângă articole, trebuie scoase... scrie limpede ce schimbări crezi de cuviință." Schimbările făcute de el o impresionează: „Văd în ele zelul tău fervent și mintea ta luminată."[28]

Cei doi au pus acum la cale un joc internațional de răpire piraterească. În februarie 1775, împărăteasa i-a poruncit lui Aleksei Orlov-Cesmenski să seducă o tânără oarecum neobișnuită, la Livorno, în Italia, unde Cicatrice se afla la comanda flotei rusești, și să o aducă în Rusia.

Avea douăzeci de ani, era zveltă, brunetă, cu un profil italian, un ten de alabastru și ochi cenușii. Picta, cânta din gură și la harpă. Pretindea că e virgină ca o vestală, dar schimba amanții ca o curtezană. Folosea multe nume,

dar numai unul avea importanță. Zicea că ar fi „prințesa Elisabeta", fiica împărătesei Elisabeta și a lui Aleksei Razumovski. Era chintesența aventurierei de secol al XVIII-lea: fiecare epocă este un echilibru al extremelor, astfel încât această epocă de aur a aristocrației a fost și cea mai prolifică perioadă a șarlatanilor; vremurile în care conta genealogia au fost și cele ale imposturii. Acum că se putea călători mai lesne, dar comunicațiile erau încă încete, Europa mișuna de tineri și tinere cu înfățișare și maniere spectaculoase, dar de origine dubioasă, care profitau de depărtarea geografică pentru a pretinde că erau de viță nobilă sau chiar regală. Rusia, după cum am văzut, avea propria tradiție a pretendenților, iar doamna pe care trebuia acum să o cucerească Orlov-Cesmenski era impostoarea cu povestea cea mai romanțată dintre toți aceștia.

Apăruse inițial sub numele de Ali Emena — dându-se drept fiica unui satrap persan. Călătorind, mereu pe banii altora, din Persia până în Germania, apărea și dispărea cu valiza plină de titluri fictive: prințesa Vladimir, sultana Selime, demoiselle Frank și Schell, contesa Treymill la Veneția, contesa Pinneberg la Pisa, iar apoi contesa Silviski. Mai târziu s-a dat drept prințesa de Azov, cu referire la portul de pe Marea Azov cucerit și pierdut de Petru cel Mare. Cum se întâmplă mai întotdeauna cu mincinoșii care reușesc să convingă mulți naivi că spusele lor sunt adevărate, era evident charismatică și avea darul delicateții sufletești. Era imaginea ideală a unei prințese misterioase. Îi cădeau în plasă bătrâni aristocrați creduli care o protejau și o finanțau...

Către sfârșitul Războiului Ruso-Turc, ea a pornit către tărâmul măștilor — Italia lui Caligostro și Casanova, unde aventurierii erau la fel de numeroși precum cardinalii. Nimeni nu i-a descoperit vreodată adevărata identitate, dar nu peste multă vreme nu exista diplomat în Italia care să nu-i investigheze originile: să fi fost fiica unui proprietar de cafenea ceh, a unui hangiu polonez sau a unui brutar din Nürnberg?

Tânăra a pus gheara pe prințul Karol Radziwill, un polonez potrivnic rușilor. Cu un anturaj de șleahtici în costum național, ea a devenit o armă politică îndreptată împotriva Rusiei. Însă tânăra a făcut greșeala de a-i scrie ambasadorului britanic la Napoli. Estet și mai târziu soțul încornorat al amantei lui Nelson, Emma, Sir William Hamilton, pradă ușoară pentru o aventurieră seducătoare, i-a dat pașaport, dar apoi i-a scris lui Orlov-Cesmenski, care a înștiințat fără întârziere Petersburgul.[29]

Scrisoarea a trezit în Ecaterina uzurpatoarea fără de milă care nu se arăta de obicei publicului. După Pugaciov, nu avea niciun chef să mai riște apariția

vreunui pretendent, nici măcar a unei tinere femei: tonul agresiv, ca de gangster, al scrisorii ei ne dă o idee despre limbajul folosit cu Orlovii în spatele ușilor închise. Dacă raguzanii nu o predau pe nelegiuită, „se pot azvârli bombe în cetate", i-a spus lui Orlov-Cesmenski când femeia a vizitat Raguza. Dar ar fi mult mai bine să o captureze „dacă se poate fără zgomot".[30]

Cicatrice a urzit un plan viclean, prin care să exploateze dorința de mărire a șarlatanei și visurile sale romantice. Avea doi consilieri la fel de subtili pe cât erau de brutali: José Ribas, despre care se spunea că este fiul unui bucătar spaniol-napolitan și care s-a alăturat flotei rusești în Italia. Acest bandit talentat, care a devenit ulterior un general rus de succes și unul dintre amicii cei mai apropiați ai lui Potemkin, lucra cu un aghiotant iscusit pe nume Ivan Krestinek, care s-a insinuat în suita falsei prințese și a ispitit-o să îl întâlnească pe Orlov-Cesmenski la Pisa.

Cicatrice i-a făcut curte, i-a scris scrisori de dragoste, i-a permis să se folosească de trăsura lui și a dus-o la teatru. Niciunuia dintre ruși nu i se îngăduia să se așeze în prezența ei, de parcă într-adevăr ar fi fost membră a familiei imperiale. În plus, Orlov-Cesmenski se prefăcea furios că Potemkin îi luase locul fratelui său, prințul Orlov, și i-a propus impostoarei să folosească flota pentru a cuceri tronul și pentru a reinstaura familia Orlov la putere, alături de o nouă împărătească. Înșelătoria a fost pentru el un joc deosebit de plăcut: se pare că au devenit amanți și legătura lor a durat opt zile. Fata o fi crezut cu adevărat că el o iubește și că ea este cea care îl păcălește pe el. Cicatrice era un adevărat maestru când venea vorba de asemenea treburi de stat nemiloase. Momeala a fost cererea în căsătorie.

El a invitat-o să inspecteze flota de la Livorno. Ea a acceptat. Escadronul se afla sub comanda unui viceamiral scoțian lipsit de prefăcătorie, Samuel Greig, unul dintre creierele din spatele victoriei de la Cești. Greig a acceptat să o primească la bord cu toate onorurile pe prințesa însoțită de doi nobili polonezi, doi valeți și patru servitori, toți italieni. Pe vas îi aștepta un preot, înconjurat de echipajul înveșmântat în uniforma de ceremonie. S-au tras salve de tun imperiale, iar marinarii au strigat: „Trăiască împărăteasa!" Preotul i-a binecuvântat pe „prințesa Elisabeta" și pe Orlov-Cesmenski. Se spune că fata a plâns de fericire, văzându-și visul cu ochii.

Când s-a dezmeticit, contele nu se mai afla alături de ea. Oamenii lui au pus mâna pe „ticăloasă", după cum a raportat mai apoi Orlov-Cesmenski la Moscova, și au dus-o sub punte. Vasul a pornit spre Petersburg. Știm că Potemkin coresponda cu Orlov-Cesmenski — ne-au rămas scrisori și cu siguranță au discutat despre afacerea respectivă. Ecaterina i-a arătat lui Potemkin

scrisorile lui Cicatrice. „Iubitule, dragul meu", îi scria ea la vremea răpirii, „trimite-mi scrisorile co[ntelui] Al[eksei] Gr[igorievici] Orlov." În aprilie, cei doi discutau despre recompensa ce i se cuvenea lui Krestinek pentru îndeplinirea fără cusur a abjectei sarcini de a o prinde în undiță pe aventurieră. Mulți au considerat că rolul lui Grieg în această răpire îndoielnică pe teritoriu străin nu era de demnitatea unui ofițer britanic, dar nu ne-au rămas niciun fel de dovezi că amiralul, care își propusese să aibă o carieră în serviciul Rusiei, ar fi avut vreo remușcare privind răpirea unei tinere, mai ales având în vedere că a primit la Moscova mulțumirile personale ale Ecaterinei însăși.

„Prințesa" a sosit la Petersburg pe 12 mai și a fost de îndată dusă, pe întuneric, la fortăreața Petru și Pavel, dar legenda spune că a fost ținută o vreme în rezidențele suburbane ale lui Potemkin. Feldmareșalul Golițîn, guvernatorul Petersburgului, a interogat-o, ca să afle cine o susținea și dacă era într-adevăr convinsă de adevărul poveștii ei. Se pare că, la fel ca mulți dintre cei care reușesc să mintă convingător, și ea credea ceea ce spunea: Golițîn i-a raportat Ecaterinei că „povestea vieții ei este plină de întâmplări fantastice și se aseamănă cu un basm." Ecaterina și Potemkin trebuie să fi urmărit cu interes acest interogatoriu. În imaginația febrilă a țăranilor ruși, povești și mai nebunești de-atât ridicaseră la luptă armate întregi. Dar când „prințesa" i-a scris Ecaterinei, cerându-i o întrevedere, și s-a semnat „Elisabeta", împărăteasa s-a întors împotriva ei: „Trimite pe cineva să îi spună stricatei că, dacă dorește să își ușureze soarta mizerabilă, să înceteze cu comedia."[31]

În vreme ce Ecaterina și Potemkin sărbătoreau victoria la Moscova, „prințesa Elisabeta", care suferea deja de tuberculoză, era ținută într-o celulă umedă unde continua să își trăiască iluziile. Sunt mișcătoare scrisorile în care se roagă de Ecaterina pentru condiții mai bune. Dar era ca și cum ea nu ar fi existat. Nimeni nu o auzea. Așa cum Ecaterina se făcuse că nu vede uciderea lui Petru și le poruncise dinainte temnicerilor lui Ivan să îl ucidă dacă devine necesar, așa o abandonase și pe fata suferindă de ftizie. În lunile iunie și iulie ale acelui an, Sankt-Petersburgul a fost inundat de două ori, iar în 1777 a avut loc o inundație și mai mare, astfel încât s-a perpetuat legenda că frumoasa ofticoasă se înecase treptat, pe măsură ce apele pătrunseseră în celula ei subterană. Aceasta este imaginea recreată în portretul crud al lui Flavitski. S-a spus și că a murit dând naștere copilului lui Orlov-Cesmenski și că, prin urmare, acesta a fost chinuit de remușcări — un sentiment improbabil în cazul lui.

După ce își născocise atâtea titluri, tânăra a rămas cunoscută în istorie printr-unul pe care nu l-a folosit: „prințesa Tarakanova", adică „a gândacilor".

Numele derivă din faptul că ea a pretins că era copila lui Aleksei Razumovski, ai cărui nepoți se numeau Daraganov — de aici „Tarakanov". Dar titlul de „prințesa gândacilor" poate fi inspirat și din imaginea insectelor care au fost singurii tovarăși ai ultimelor sale zile.[32] În vreme ce împărăteasa se pregătea să revină în capitală, „prințesa Elisabeta" a pierit de tuberculoză pe 4 decembrie 1775. Avea douăzeci și trei de ani. Trupul ei neînsuflețit a fost îngropat în grabă și în taină — un alt personaj incomod fusese înlăturat.[33]

Pe 6 iulie 1775, când Marele Duce Pavel a revenit împreună cu întreaga Curte, de la Palatul Kolomenskoe aflat în afara orașului, până și sumbra Moscovă trebuie să fi fost incandescentă de entuziasm, pe străzi mișunând soldați, prinți, ambasadori, preoți și oameni obișnuiți, toți pregătiți să petreacă timp de zece zile încheiate. Serbările — primul spectacol politic regizat de Potemkin — fuseseră gândite să reflecte ieșirea triumfătoare a Rusiei din șase ani de război, molimă și răscoală. Festivitățile din secolul al XVIII-lea se puteau lăuda de obicei cu arcuri de triumf și artificii. Arcurile de triumf, bazate pe modelul roman, erau uneori din piatră, dar cel mai des erau din pânză, lemn sau papier-mâché. Împărăteasa și Potemkin schimbau neîncetat bilete conținând toate detaliile: „I-ai primit pe oamenii care lucrează la *feu d'artifice* pentru pace?" îl întreabă ea.[34]

Complexitatea și amploarea pregătirilor îi solicitau la maximum pe toți. Când a sosit Semion Voronțov cu trupele, „i-am raportat lui... Potemkin starea regimentului și mi-a dat cuvântul că nu ne va pune să facem exerciții sau inspecții publice timp de trei luni... Dar după zece zile și-a călcat cuvântul și mi-a trimis vorbă că împărăteasa, împreună cu întreaga Curte, va veni să vadă exercițiile... Înțeleg că a vrut să mă umilească în public..." A doua zi, a avut loc o ceartă violentă.[35]

Pe 8 iulie, eroul de război, feldmareșalul Rumiantțev, se apropie de oraș. Potemkin i-a trimis un bilet călduros și respectuos lui *batușka* Rumiantțev, stabilind o întâlnire cu el la Certanova, „unde este gata cortul" pentru arcul triumfal, bilet semnat „Servitorul domniei tale preaumil și credincios, G. Potemkin." Potemkin a plecat apoi să îl aducă pe feldmareșal în apartamentele Ecaterinei.

Pe data de 10, anturajul imperial a mers pe jos de la Poarta Precinski la Kremlin. Potemkin regizase un spectacol splendid, care să-i convingă pe observatorii străini de puterea împărătesei victorioase. „Pe toate străzile din Kremlin forfoteau soldați... un postament imens... acoperit cu pânză roșie, și pe toate zidurile catedralelor și celorlalte clădiri fuseseră înălțate bănci care

să alcătuiască un vast amfiteatru... Dar nimic nu se compară cu priveliștea magnifică oferită de procesiunea împărătesei...“ În „dangătul și bubuitul“ clopotelor ce cutremurau literalmente pământul, împărăteasa, purtând o coroniță pe cap și o mantie purpurie tivită cu hermină, înainta spre catedrală, cu Rumianțev la stânga și Potemkin la dreapta. Deasupra capului ei, doisprezece generali purtau un baldachin purpuriu. Trena îi era purtată de *Chevaliers-Gardes*, în uniformele lor roșu cu auriu, cu coifurile argintii sclipitoare ornamentate cu pene de struț. Urma restul Curții „în veșminte scumpe“. La intrarea în Catedrala Uspenski, împărăteasa a fost întâmpinată de episcopi. S-a ținut slujba solemnă de mulțumire. „Am fost vrăjiți“, își amintește un spectator.[36]

După slujbă, împărăteasa a ținut o ceremonie la care a acordat decorații, în Sala Granovitaia. Ecaterina, înconjurată de cei patru feldmareșali, a împărțit recompensele pentru victorie. I-a acordat lui Rumianțev titlul de „Zadunaiski“ — adică „dincolo de Dunăre“. Acest titlu glorios fusese ideea lui Potemkin — Ecaterina îl întrebase: „Prietene, mai este nevoie să îi dăm mareșalului titlul de «Zadunaiski»?“[37] Și de data aceasta, Potemkin l-a sprijinit pe Rumianțev și în niciun caz nu a încercat să îl distrugă. Zadunaiski a primit și 5 000 de suflete, 100 000 de ruble, un serviciu de masă aurit și o pălărie cu o cunună de pietre prețioase în valoare de 30 000 de ruble. Prințul Vasili Dolgoruki a primit titlul de „Krimski“ pentru ocuparea Crimeei în 1771. Dar cele mai consistente premii i-au revenit lui Potemkin: diploma primului său titlu, de conte al imperiului rus, împreună cu o sabie de ceremonie. Împărăteasa a accentuat munca politică, amintind anume de contribuția lui la tratatul de pace cu Turcia. După cum i-a spus lui Grimm: „A... ce minte are omul acesta! A muncit mai mult decât oricine la această pace.“[38] După una dintre certurile lor, i-a promis că „îți voi da portretul meu în ziua păcii — *adieu*, giuvaierul meu, inimioara mea, dragul meu soț“.[39] Așadar, acum Potemkin a primit portretul în miniatură al împărătesei, ornamentat cu diamante, pe care să îl poarte în piept. Doar prințul Orlov mai avusese acest privilegiu, iar contele Potemkin îl afișează în toate portretele sale, căci l-a purtat tot restul vieții — cel puțin, de fiecare dată când catadicsea să se îmbrace cum se cuvine.

Serbările urmau să dureze două săptămâni: Potemkin planificase un parc de distracții bucolic și gălăgios pe câmpia Hodînskoe, unde ridicase două pavilioane care să simbolizeze „Marea Neagră cu toate cuceririle noastre“. A creat un parc tematic imperial cu alei ce reprezentau Donul și Niprul, teatre și săli de mese numite după porturile de la Marea Neagră, minarete

turcești, arcade gotice, coloane clasice. Ecaterina a lăudat cu entuziasm prima realizare plină de imaginație a lui Potemkin ca impresar de *show business* politic. Treceau lungi șiruri de trăsuri mânate de vizitii „în straie turcești, albaneze, sârbești, circasiene, de husari și sclavi negri autentici cu turbane stacojii". Explodau roți de artificii și nici mai mult, nici mai puțin de 60 000 de oameni beau vin din fântâni și se ospătau din boi la proțap.[40]

Pe 12 iulie, serbările au fost amânate din pricina faptului că Ecaterina s-a îmbolnăvit. Legenda spune că așa s-a ascuns nașterea copilului lui Potemkin. Ea avea experiență să-și ascundă sarcinile stânjenitoare în faldurile rochiilor care oricum erau croite să-i acopere rotunjimile. În cabinetele europene se bârfea deja că e gravidă. „Madame Potemkin are 45 de ani bătuți pe muchie — grozavă vârstă pentru a mai face copii", i-a spus în glumă Ludovic al XVI-lea lui Vergennes.[41] Copilul se presupune că ar fi fost Elizaveta Grigorievna Temkina, crescută în familia Samoilov, deci avea o oarecare legătură cu familia. În Rusia, copiii din flori purtau de obicei numele tatălui fără prima silabă; astfel, Ivan Bețkoi era bastardul prințului Ivan Trubețkoi, Ronțov fiul lui Roman Voronțov.

Însă e o poveste puțin credibilă. Potemkin era foarte atașat de familie și s-a ocupat intens de toate rudele sale, însă nu există vreo dovadă că ar fi băgat-o în seamă vreodată pe Temkina. Și Ecaterina ar fi iubit-o. Mai mult, exista o veche familie Temkin care nu avea nicio legătură cu Potemkinii. În plus, la vremea respectivă nu era nicio rușine să ai o *fille naturelle* sau *pupille*. Bobrinski, fiul Ecaterinei cu prințul Orlov, nu a fost ascuns, iar Bețkoi s-a bucurat de o carieră publică de succes. Iar dacă ar fi fost fiica lui Potemkin cu o amantă de origine umilă, cu atât mai puțin exista vreun motiv să fie ascunsă. Temkina rămâne o enigmă — dar nu neapărat o enigmă legată de Ecaterina și Potemkin.[42] La Moscova, între timp, împărăteasa a rămas închisă timp de o săptămână în apartamentele ei din Palatul Precistenski, până când și-a revenit. Serbările au fost reluate.

La Moscova, contele Potemkin a primit o cerere bizară din partea englezilor. În 1775, coloniile britanice din America se răzvrătiseră împotriva Londrei. Aceasta urma să distragă atenția Occidentului de la afacerile rusești timp de opt ani, o fereastră de care Potemkin a profitat din plin. Franța și aliatul său bourbon, Spania, au văzut de îndată șansa de a răzbuna victoria englezilor din Războiul de Șapte Ani, ce avusese loc cu doisprezece ani în urmă. Londra refuzase sugestia lui Panin cu privire la o alianță anglo-rusă,

deoarece Marea Britanie nu dorea să ia partea Rusiei împotriva Imperiului Otoman. Dar acum, George al III-lea și secretarul de stat al Nordului, contele de Suffolk, s-au găsit deodată puși în fața Revoluției Americane. Din moment ce Marea Britanie avea cea mai bună flotă din lume, dar o armată nu la fel de remarcabilă, angaja prin tradiție mercenari. În acest caz, s-a decis aducerea de trupe rusești.

La 1 septembrie 1775, Suffolk se plângea că „această frenezie crescândă a nefericiților și amăgiților supuși ai Majestății Sale de pe celălalt țărm al Atlanticului" necesită ajutorul imediat al Rusiei. Mai exact, Marea Britanie dorea „20 000 de infanteriști disciplinați, complet echipați și pregătiți de îmbarcare de îndată ce Marea Baltică devine navigabilă primăvara". Când Panin nu s-a arătat interesat, Gunning l-a abordat pe Potemkin, a cărui curiozitate a fost stârnită de îndată. În final, Ecaterina a refuzat, scriindu-i lui George al III-lea o scrisoare politicoasă în care îi dorea numai bine.[43]

Bietul Gunning a fost nevoit să scrie acasă după câteva săptămâni: „Abia dacă mai pot spera în prezent... nu ar putea Majestatea Sa să își îndrepte atenția către Hanovra?"[44] În final, britanicii, disperați, au angajat armata statului mercenar Hessa. Americanii, cu idealurile lor unite și tacticile neobișnuite i-au înfrânt pe britanicii demoralizați și antrenați cu rigiditate, dar putem să ne întrebăm dacă ar fi putut învinge și rușii rezistenți, brutali și omogeni, susținuți de cazaci. Posibilitățile ispititoare ale acestei speculații se întind până la Războiul Rece și dincolo de acesta.

Relația dintre Ecaterina și Potemkin era atât de puternică, încât începea să îi consume pe amândoi. „Am fi mai fericiți", spunea Ecaterina, „dacă ne-am iubi mai puțin."[45] Nu puteau continua multă vreme cu sexul intens al primelor optsprezece luni, însă existau dovezi și că tensiunile rolului lui de favorit oficial se făceau simțite în idila lor. Relația învățător–elev care îi plăcea atât de tare Ecaterinei devenea stânjenitoare, dacă nu intolerabilă, pentru un bărbat atât de autoritar, de plin de încredere de sine și de abil ca Potemkin. Nici măcar căsătoria nu putea schimba realitățile politicii de la Curte și dependența lui completă de capriciile ei. Totuși ea iubea sălbăticia lui — exact lucrul care îl făcea să vrea să evadeze. Se îndepărta oare de ea sau pur și simplu avea nevoie de spațiu?

Ecaterina se străduia cu disperare să revină la fericirea din primele zile. „E timpul să trăim în armonie. Nu mă chinui", scria ea. Când el se revolta din pricina poziției lui de subordonat, împărăteasa îi promitea: „Nu îți voi porunci niciodată să faci nimic, prostuțule, pentru că nu merit asemenea

răceală... Am jurat să ofer mângâieri doar în schimbul mângâierilor. Vreau dezmierdări și dezmierdări drăgăstoase, dintre cele mai bune. Răceala prosteasc ă și îmbufnarea fără sens nu vor duce decât la furie și ciudă. Îți este greu să spui «draga mea» sau «iubita mea». Se poate ca inima ta să tacă? Inima mea nu tace.“[46] Ecaterina era profund jignită de asprimea lui crescândă: oare consortul ei nu mai era îndrăgostit de ea?

Ea a făcut tot ce a putut ca să îi facă pe plac: în toamna anului 1775, când împărăteasa era pe punctul de a porni către Moscova, povestește Gunning, „ea uitase că miercurea următoare era ziua onomastică a contelui Potemkin, dar, amintindu-și, s-a hotărât să amâne călătoria propusă... să poată primi contele felicitările din partea nobililor.“ Gunning a adăugat că împărăteasa i-a dat un dar de 100 000 de ruble — și a numit un arhiepiscop grec pe provinciile sudice ale lui Potemkin la recomandarea acestuia. Iată ce pretențios era Potemkin: tipic pentru el să schimbe programul unei împărătese, să primească un cadou demn de un prinț — și să nu uite să determine și o numire politică.[47]

Uneori, Ecaterina se plângea că el o umilește în fața Curții: „Dragul meu stăpân, Grigori Aleksandrovici, doresc Excelenței Voastre multă fericire. În seara aceasta, ai face bine să pierzi la cărți fiindcă ai uitat pur și simplu de mine și m-ai lăsat de izbeliște.“ Dar Potemkin știa cum să o manipuleze și i-a răspuns cu un rând de arabescuri — posibil un cod sexual în limbajul lor secret, adăugând: „Iată răspunsul...“[48] Dar care anume era răspunsul? Cum putea ea să își păstreze consortul și, în același timp, să îl facă fericit?

Cei doi și-au format propria manieră de comunicare a sentimentelor — a lui, obscură și pasională; a ei, înțelegătoare și tolerantă — ca în duetul epistolar:

Potemkin	*Ecaterina*
Sufletul meu scump	Știu
Știi că sunt	
Al tău pe de-a-ntregul	Știu, știu
Și numai pe tine te am.	E adevărat
Voi rămâne credincios	
Până la moarte.	Nu mă îndoiesc.
Și am nevoie	
De sprijinul tău.	Te cred.
Pentru aceasta și	
Pentru că așa doresc,	

Să te slujesc și să îmi pun
Talentele în slujba ta
Îmi face nespusă plăcere.

Mi-ai dovedit-o
Cu multă vreme în urmă.

Fă ceva
Pentru mine

Cu drag, dar
Ce?

Nu vei regreta niciodată
Și îți va fi
Doar de folos.

Mi se bucură sufletul, dar e tulburat.
Spune mai limpede.[49]

Potemkin se depărta întru câtva de ea. Se spune că pretindea că e bolnav, ca să îi evite îmbrățișările. Pe măsură ce el devenea din ce în ce mai nestăpânit, Ecaterina se sătura de îmbufnarea lui. Crizele de furie în care o domina, cu ochi scânteietori, atât de atractive la începutul unei idile, devin exhibiționism enervant în toiul unei căsnicii. Comportamentul lui Potemkin era imposibil, dar și Ecaterina era în parte vinovată. Nu reușea să înțeleagă tensiunea constantă a poziției politice și sociale a lui Potemkin, care avea să înfrângă rezistența amanților ei de mai târziu. Ecaterina era la fel de lacomă emoțional ca și el. Erau amândoi ca niște cuptoare omenești ce necesitau alimentare neîntreruptă cu combustibil sub formă de glorie, extravaganță și putere pe de o parte, dragoste și atenție pe de altă parte. Acest apetit gargantuesc a făcut ca relația lor să fie la fel de dureroasă, pe cât de productivă. Potemkin voia să guverneze și să clădească, dar să o iubească pe Ecaterina era o treabă ce îi ocupa tot timpul. Omenește era imposibil pentru amândoi să îi ofere celuilalt tot ce cerea. Erau prea asemănători ca să poată rămâne împreună.

În mai 1775, înainte de începerea festivităților de pace, Ecaterina și-a îndeplinit datoria de creștină ortodoxă întreprinzând un pelerinaj la severa mănăstire Troițko-Sergheievna, o călătorie obligatorie înapoi în Evul Mediu moscovit când femeile erau închise în *terem* și nu aveau voie să urce pe tron. Vizita a scos la suprafață dezgustul slav al lui Potemkin față de succesul lumesc, dorul de a se refugia în sânul bisericii și probabil nemulțumirea. El a sucombat instinctelor sale cenobitice și, uitând de Ecaterina, a abandonat temporar Curtea și s-a închis să se roage într-o chilie de călugăr.[50]

Rapiditatea cu care Potemkin trecea de la o stare de spirit la alta trebuie să fi fost istovitoare pentru amândoi. Poate la aceasta se referea ea când spunea că se iubesc prea mult ca să fie fericiți: relația lor era prea înfierbântată,

nefiind destul de așezată ca să le facă bine niciunuia dintre ei. Au continuat să se iubească și să lucreze împreună tot timpul anului 1775, dar stresul era din ce în ce mai mare. Ecaterina înțelegea ce se întâmplă. Găsise un partener în Potemkin — o nestemată rară —, dar cum să își găsească el un rol? Și cum să își satisfacă ei natura nedomolită și totuși să rămână împreună? În timp ce se luptau astfel, au aruncat o privire împrejur.

În ziua de dinaintea serbărilor de pace, contele Potemkin a primit o veste tristă de la cumnatul său, Vasili Engelhardt, care îl anunța că murise sora lui, Elena Marfa. Aveau șase fiice (cea mare deja măritată) și un fiu în armată. Cele cinci fiice mai tinere aveau între opt și douăzeci și unu de ani. „Te rog să ai grijă de ele și să iei locul Marfei Aleksandrovna...", îi scrie Engelhardt lui Potemkin pe 5 iulie. „După cum poruncești, le trimit la mama ta." Nu era niciun motiv pentru care tatăl să nu le poată crește la Smolensk, dar Engelhardt, om de lume, înțelegea că fiicele lui ar fi avut de câștigat de pe urma vieții de la Curte. Potemkin le-a chemat la Moscova.

Împărăteasa, ca orice soție ascultătoare, făcea cunoștință cu familia Potemkin. Când i-a fost prezentată temuta soacră, Daria Potemkina, care încă mai locuia la Moscova*, Ecaterina s-a purtat cu mult tact și curtoazie: „Am remarcat că mama ta este din cale-afară de elegantă, dar nu poartă ceas. Iată un ceas pe care te rog să i-l dăruiești."[51] Când au sosit nepoatele, Ecaterina le-a primit cu căldură și i-a spus lui Potemkin: „Ca să o faci fericită pe mama ta, poți să numești domnișoare de onoare oricâte nepoate dorești."[52] Pe 10 iulie, în toiul serbărilor de pace, cea mai mare dintre surori, Aleksandra Engelhardt, în vârstă de douăzeci și unu de ani, a fost numită *frele*, adică domnișoară de onoare a împărătesei.[53] A doua și cea mai frumoasă, Varvara, a urmat-o curând. De îndată ce au sosit, nepoatele au fost lăudate drept cele mai frumoase rusoaice din țară.

Între timp, Ecaterina era ocupată cu scrierea de legi, ajutată de doi secretari tineri pe care îi împrumutase recent dintre angajații lui Rumianțev Zadunaiski: Piotr Zavadovski și Aleksandr Bezborodko. Cel din urmă, mai deștept, era atât de urât și de diform încât devenea aproape fascinant. Dar Zavadovski era metodic, cult și chipeș. Buzele strânse și ochii lipsiți de sclipire sugerau că era muncitor și conștiincios — exact opusul lui Potemkin, poate chiar antidotul lui. În timpul orelor lungi de redactare, dar și pe parcursul

* Ecaterina i-a dat Dariei o casă pe Presticenka, unde a trăit până la moarte. (*N.a.*)

obositoarei călătorii înapoi la Sankt-Petersburg, când au părăsit în sfârșit trista Moscovă, împărăteasa, Potemkin și Zavadovski au devenit un trio bizar.

Ne putem imagina scena în apartamentele Ecaterinei: Potemkin, întins pe divan în halat larg, cu o eșarfă în jurul capului, fără perucă și cu părul zbârlit, ronțăie ridichi, născocește idee după idee, face glume sau crize de nervi, în vreme ce Zavadovski, țeapăn și răbdător, cu perucă și uniformă, stă la masă și scrie, cu ochii de labrador credincios ațintiți asupra împărătesei...

10

Durere și înțelegere

Sufletul meu, fac totul pentru tine, așa că fii drăgăstos
și liniștit, ca să mă încurajezi măcar puțin...
dragul meu soțior, stăpâne demn de iubire.

Ecaterina a II-a către contele Potemkin

Da-n chestii de-astea marea-mpărătească
Se comporta ca o croitoreasă.

Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul IX:77*

„Soțul meu tocmai mi-a spus «Unde să mă duc, ce să fac?»", îi scria Ecaterina contelui Potemkin pe la vremea asta. „Dragul meu soț mult iubit, vino la mine și vei fi primit cu brațele deschise!"[1] Pe 2 ianuarie 1776, Ecaterina l-a numit pe Piotr Zavadovski aghiotant-general. Acest *ménage-à-trois* a nedumerit Curtea.

Diplomații și-au dat seama că se întâmplă ceva în viața privată a împărătesei și au presupus că lui Potemkin i-a apus steaua: „Împărăteasa începe să vadă în altă lumină neobrăzarea favoritului ei [Potemkin]... Se șușotește deja că o persoană recomandată de dl Rumiantev are toate șansele să îi câștige încrederea deplină."[2] Se zvonea că Potemkin avea să piardă Colegiul de Război, fie în favoarea lui Orlov-Cesmenski, fie a nepotului lui Panin, prințul Repnin. Dar un diplomat englez, Richard Oakes, a observat că Potemkin

---

* Traducere din limba engleză de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

își extindea interesele, nicidecum să și le reducă, și că „pare să se intereseze mai mult de afacerile externe decât la început."[3] În vreme ce englezii nu prea înțelegeau ce se petrece, răutăciosul trimis francez, Chevalier Marie Daniel Bourée de Corberon, care ținea un neprețuit jurnal al vieții sale la Curte, bănuia că Zavadovski singur nu are cum să îl răstoarne pe Potemkin. „E mai chipeș decât Potemkin", remarca el. „Dar nu se vede încă limpede de ce favoruri se bucură." Apoi, pe tonul sarcastic adoptat de obicei de diplomați când discutau viața sexuală imperială: „Talentele i-au fost puse la încercare la Moscova. Dar Potemkin... încă mai are aerul că este prețuit... așa că, probabil, Zavadovski nu e decât o distracție."[4]

Între ianuarie și martie 1776, împărăteasa a evitat adunările publice, zbătându-se să rezolve relația cu contele Potemkin. În ianuarie, prințul Orlov a revenit din călătorie, tulburând și mai tare apele, pentru că acum se aflau laolaltă trei foști și actuali favoriți la Curte. Grigori Orlov era în vervă, ca întotdeauna, dar nu mai era același om: corpolent și lovit de „dambla", era îndrăgostit de verișoara sa Ekaterina Zinovieva, în vârstă de cincisprezece ani, una dintre domnișoarele de onoare ale împărătesei, pe care unii susțin că acesta o violase. Competiția nemiloasă de la Curte se reflecta în zvonurile potrivit cărora Potemkin îl otrăvea pe Orlov — ceva ce nu-i stătea câtuși de puțin în fire. Paralizia lui Orlov părea să fie simptomatică pentru ultimele faze ale sifilisului, rodul respingător al bine-cunoscutei sale lipse de discernământ.

Ecaterina nu se arăta decât în cerc restrâns. Piotr Zavadovski era frecvent prezent la aceste cine intime; Potemkin, mai puțin decât înainte — dar mult prea des din punctul de vedere al lui Zavadovski, care trebuie să se fi simțit inferior în prezența a doi dintre cei mai dinamici și spirituali interlocutori ai vremii. Potemkin mai era încă amantul Ecaterinei, în vreme ce serios Zavadovski se îndrăgostea de ea din ce în ce mai tare. Nu știm când (și dacă) împărăteasa l-a părăsit pe Potemkin și l-a luat pe Zavadovski drept amant — în orice caz, trebuie să fi fost în iarna respectivă. De fapt, este cel mai probabil că nu au încetat niciodată complet relațiile dintre ea și bărbatul pe care îl numea „soț". Se juca oare cu amândoi? Evident. Din moment ce ea însăși mărturisește că nu putea petrece o zi fără să aibă alături pe cineva care o iubește, era omenește să își îndrepte atenția către secretar când Potemkin făcea paradă cu indiferența sa.

Dintr-un anumit punct de vedere, relația lor este la apogeu în aceste șase luni tensionate, deoarece încă se mai iubesc, se consideră soț și soție, se îndepărtează unul de celălalt și totuși încearcă să găsească o cale de a rămâne împreună. Contele Potemkin plângea uneori în brațele împărătesei sale.

*

„De ce îți vine să plângi?“ îl întreabă ea dulce pe „stăpânul și dragul meu soț“ în scrisoarea în care îi amintește de „sfintele legături“ ale căsătoriei lor. „Cum să îmi schimb purtarea față de tine? Se poate să nu te mai iubesc? Ai încredere în cuvintele mele... te iubesc.“[5]

Potemkin urmărea apropierea crescândă dintre Ecaterina și Zavadovski și o tolera, cel puțin. Continua să fie la fel de dificil ca de obicei, dar era clar că nu avea de gând să îl ucidă pe Zavadovski, după cum urma să-l amenințe o dată pe succesorul acestuia. Scrisorile dezvăluie o criză în relația lor și o anumită gelozie față de Zavadovski, dar Potemkin pare să domine total, în timp ce celălalt bărbat nu prea reprezintă o amenințare. Pare mai probabil că Potemkin era de acord cu noua relație — până la un anumit punct. Era pur și simplu o chestiune de stabilire a unei limite.

„Viața ta îmi este scumpă și nu doresc să te înlătur“,[6] îi spune limpede împărăteasa. Le plăcea să încheie certurile cu obișnuitele lor scrisori în dialog: a doua pereche de asemenea scrisori care ne-a rămas pare punctul culminant al unei conversații, împăcarea calmă de după o furtună nebunească de neliniște. Este mult mai specifică decât primul duet epistolar. Împărăteasa este răbdătoare și drăgăstoasă cu imposibilul ei excentric, Potemkin este tandru și iubitor — calități nepotrivite pentru un bărbat ca el:

Potemkin	*Ecaterina*
Lasă-mă iubito să spun ceea ce,	Te las
sper, va pune capăt neînțelegerii dintre noi	Cu cât mai repede cu atât mai bine
Nu te mira dacă sunt	
Tulburat de dragostea noastră.	Nu fi tulburat!
Nu numai că mi-ai făcut bine	
De atâtea ori,	Și tu la fel
M-ai închis în	Te afli acolo nestrămutat, pentru
inima ta. Vreau să fiu	totdeauna
Acolo singur, și mai presus de	
oricine,	Rămâi acolo,
Fiindcă nimeni nu te-a mai iubit	O văd și o cred
Atât de mult; și	
Așa cum m-ai făcut cu mâna ta,	În inima mea, voi fi
Vreau ca pacea mea sufletească	

Să fie munca mâinilor tale, fericită să fie așa
Să fii fericită
Că îmi faci bine; Îmi va face nespusă plăcere
Să găsești odihnă de la istovitoarele
Sarcini ale înaltei tale stări
Gândindu-te la bunăstarea mea. Firește
Amin Să ne odihnim
gândurile și să ne lăsăm
Simțămintele să facă ce vor voi
Sunt foarte iubitoare
Și vor găsi calea cea mai bună.
Cearta a luat sfârșit.
Amin.[7]

Potemkin nu era mereu atât de drăguț. Simțindu-se vulnerabil, o biciuia efectiv cu cuvintele sale. „Îl rog pe Dumnezeu să te ierte pentru deșarta ta deznădejde și mânie, precum și pentru nedreptatea ce mi-o faci", îi răspundea ea. „Cred că mă iubești în ciuda faptului că adesea nu se află urmă de iubire în cuvintele tale." Amândoi sufereau amarnic. „Nu sunt rea la suflet și nu sunt supărată pe tine", îi spunea ea după una dintre certurile lor. „Atârnă de voința ta, de cum te porți cu mine." Dar îi sugerează că nu puteau să reziste la nesfârșit la această tensiune tumultuoasă. „Vreau să te văd liniștit și să fiu și eu la fel."[8]

Curtea căuta semnele căderii lui Potemkin sau înălțării lui Zavadovski, în vreme ce cei doi se frământau ce să facă. Potemkin voia să rămână la putere, ca să-și păstreze apartamentele din Palatul de Iarnă. Când era supărat, Ecaterina îi spunea ceea ce au spus de-a lungul timpului multe amante chinuite partenerilor lor necăjiți — „nu e greu de hotărât: rămâi cu mine". Apoi adăuga de obicei acest memento al parteneriatului lor amoros-politic: „Toate propunerile tale politice sunt din cale-afară de înțelepte."[9] Dar până la urmă și Ecaterina și-a pierdut cumpătul:

> *După cum vorbești uneori, s-ar zice că sunt un monstru care are toate defectele și mai ales prostie... această minte nu cunoaște alt fel de a iubi decât fericindu-l pe cel pe care îl iubește și pentru aceasta găsește cu neputință să îndure despărțirea, nici măcar o clipă, de cel pe care îl iubește, fără ca să fie — spre deznădejdea ei — iubită la rândul ei... Mintea mea se frământă să*

găsească virtuți, merite, în cel pe care îl iubește. Văd în tine toate minunile...

După această mărturisire a suferinței ei în urma răcirii lui Potemkin de ea, Ecaterina definește esența problemei: „Miezul neînțelegerii noastre este mereu chestiunea puterii și niciodată cea a dragostei.“[10]

Aceste cuvinte au fost întotdeauna interpretate literal, dar de fapt sunt o rescriere feminină a istoriei lor, foarte la obiect. Iubirea lor a fost la fel de furtunoasă ca și colaborarea politică. Dacă puterea era subiectul certurilor lor, atunci înlăturarea iubirii nu ar fi făcut să înceteze certurile, atâta vreme cât continua relația de putere. Poate este mai aproape de adevăr să spunem că esența neînțelegerilor a însemnat sfârșitul fazei fizice intense a relației lor și maturitatea și nevoia de libertate din ce în ce mai mari ale lui Potemkin. Poate că Ecaterina nu reușea să recunoască faptul că el nu o mai dorea ca femeie — dar puterea urma să rămână un subiect de ceartă.

Însă el nu s-a arătat satisfăcut. Potemkin părea să fie mereu înfuriat. „Ești supărat“, îi scria ea în franceză. „Te ții departe de mine, spui că ești jignit... Ce altă satisfacție dorești? Nici când biserica arde un eretic, nu cere mai mult... Îmi distrugi fericirea întreagă pentru tot timpul ce mi-a mai rămas. Pace, prietene. Îți întind mâna — o iei, dragul meu?“[11]

La întoarcerea de la Moscova la Petersburg, Ecaterina i-a scris prințului Dmitri Golițîn, trimisul de la Viena, că dorește să îi ceară „Majestății Sale [sfântului împărat roman Iosif al II-lea] să îl ridice pe generalul conte Grigori Potemkin, care a slujit atât de bine mie și statului, la demnitatea de prinț al Sfântului Imperiu Roman, lucru pentru care îi voi fi foarte recunoscătoare.“ Iosif a consimțit, fără tragere de inimă, pe 16/27 februarie, în ciuda nemulțumirii mamei sale virtuoase, împărăteasa-regină Maria Tereza. „E foarte caraghios“, rânjește Corberon, „că pioasa împărătească-regină recompensează amanții necredincioasei suverane a Rusiei.“

„Prințe Grigori Aleksandrovici!“ îl aclamă Ecaterina pe Potemkin al său. „Îți permitem cu bunăvoință să accepți titlul de prinț al Sfântului Imperiu Roman.“[12] Potemkin va fi de acum cunoscut ca „Înălțimea Sa Serenisimă“, sau, în rusește, „Svetleișii Kniaz“. Erau mulți prinți în Rusia, dar de acum înainte Potemkin va fi „prințul“ — sau doar „Serenisimul“. Diplomații au presupus că acesta era cadoul de rămas-bun al lui Potemkin, deoarece Orlov nu primise titlul decât după concediere. Ecaterina i-a dat lui Potemkin și un „dar de 16 000 de țărani care aduc 5 ruble pe an fiecare“, apoi Danemarca

i-a trimis Ordinul Elefantului Alb. Era Potemkin concediat sau consolidat în rang? „Am cinat la contele Potemkin", povestea Corberon pe 24 martie. „Se spune că nu mai este la putere, că Zavadovski încă se bucură de favorurile intime și că Orlovii îl ocrotesc."[13]

Serenisimul dorea să fie monarh, nu numai prinț: se temea deja că Ecaterina va muri și îl va lăsa la mila înverșunatului Pavel, din partea căruia „nu putea aștepta decât Siberia".[14] Soluția era să se stabilească independent, în afara granițelor rusești. Împărăteasa Ana îl făcuse pe favoritul ei, Ernst Biron, duce de Curlanda, un principat baltic dominat de Rusia, dar oficial supus Poloniei. Ducele de acum era fiul acestuia, Petru. Potemkin a decis să ceară Curlanda pentru el însuși.

Pe 2 mai, Ecaterina l-a informat pe ambasadorul ei din Polonia, contele Otto-Magnus Stackelberg, că „dorind să îi mulțumim contelui Potemkin pentru serviciile aduse țării, intenționăm să îi dăm ducatul Curlandei", iar apoi i-a sugerat cum să tragă sforile. Frederic cel Mare i-a poruncit trimisului de la Petersburg să îi ofere ajutor lui Potemkin în acest proiect, apoi, pe 18/29 mai, i-a scris călduros de la Potsdam. Însă Ecaterina nu a acționat niciodată în forță: Potemkin încă nu se dovedise om de stat și trebuia să fie prudentă, atât în Curlanda, cât și în Rusia. Această căutare a unui tron-refugiu în străinătate a rămas laitmotivul carierei lui Potemkin. Dar Ecaterina s-a străduit mereu să-l facă să-și îndrepte atenția asupra Rusiei — acolo unde avea ea nevoie de el.[15]

La începutul lui aprilie 1776, prințul Henric al Prusiei a sosit să consolideze alianța dintre fratele său Frederic cu Rusia. Relația ruso-prusacă își pierduse din strălucire când Frederic subminase câștigurile rusești în timpul Războiului Ruso-Turc. Fratele mai tânăr al lui Frederic, în secret homosexual, era un general energic și diplomat iscusit, care contribuise la inițierea împărțirii Poloniei din 1772. Era caricatura lui Frederic, dar cu paisprezece ani mai tânăr și foarte invidios pe el — soarta mezinului în epoca regilor. Henric fusese printre primii care cultivaseră compania lui Potemkin. Era un semn al proaspătului interes al lui Potemkin pentru afacerile externe că pusese acum la cale călătoria lui Henric. „Voi fi din cale-afară de fericit", i-a scris prințul Henric lui Potemkin, „dacă în timpul șederii mele la Sankt-Petersburg îmi va fi cu putință să îmi arăt stima și prietenia." De îndată ce a sosit, pe 9 aprilie, și-a demonstrat această dorință oferindu-i lui Potemkin, colecționar de ordine străine, Vulturul Negru al Prusiei: acest fapt le-a oferit lui Frederic al II-lea și lui Potemkin pretextul să facă schimb de scrisori politicoase. Fără îndoială, și prințul Henric încuraja proiectul Curlanda.[16]

Tocmai când străinii credeau că Potemkin își pierduse influența, imprevizibilii amanți se pare că se bucurau de o mică reaprindere a pasiunii. Ecaterina i-a scris poate cea mai frumoasă și mai simplă declarație de dragoste: „Dragul meu prinț! Dumnezeu te-a numit să îmi fii prieten înainte chiar să te naști, căci te-a înfăptuit pentru mine. Îți mulțumesc pentru dar și pentru îmbrățișare…“[17] Cuvintele ei păreau să sugereze că cei doi ar fi avut o întâlnire secretă — dar negocierile dureroase dintre ei au continuat. Toată lumea aștepta eclipsarea lui Potemkin și înălțarea lui Zavadovski. Nici Ecaterina, nici Potemkin nu mai puteau suporta multă vreme această incertitudine chinuitoare. În dimineața de după sosirea prințului Henric s-a petrecut o tragedie.

La patru dimineața, în ziua de 10 aprilie 1776, pe Marea Ducesă Natalia Alekseievna, soția însărcinată a lui Pavel, au apucat-o durerile facerii. Împărăteasa și-a pus șorțul și s-a grăbit către apartamentele Nataliei. A rămas cu ea și cu Pavel până la opt dimineața.[18]

Nu era cel mai bun moment, deoarece trebuia să i se țină companie prințului Henric. În aceeași seară, împărăteasa și prințul Henric au ascultat un concert de vioară de Lioli în „apartamentul Excelenței Sale prințul Grigori Aleksandrovici Potemkin“, notează Jurnalul Curții. Prințul Henric și Potemkin au discutat despre alianță, după sugestiile Ecaterinei: la porunca lui Frederic, prințul Henric s-a asigurat că se înțelege bine cu favoritul.[19] În aceeași seară, se părea că Marea Ducesă va naște un moștenitor al imperiului.

Marea Ducesă Natalia o dezamăgise deja pe Ecaterina. Deși Pavel părea să o iubească, era o intrigantă care nici măcar nu se obosise să învețe rusește. Ecaterina și Potemkin bănuiau că aceasta avea o relație cu Andrei Razumovski, cel mai apropiat prieten al lui Pavel, un afemeiat suav. Cu toate acestea, pe data de 11, Ecaterina și-a pus din nou șorțul și s-a grăbit să își facă datoria, petrecând șase ore la căpătâiul nurorii sale, iar apoi a cinat în apartamentele sale cu cei doi prinți, Orlov și Potemkin. A doua zi, nu s-a dezlipit de lângă Marea Ducesă.

Diplomații străini se simțeau cam păcăliți că nașterea amânase „căderea lui Potemkin“, după cum se exprima Corberon. Marea Ducesă țipa de durere. Împărăteasa era îngrijorată. „S-a pus masa în apartamentele Majestății Sale, dar ea nici nu s-a atins de mâncare“, notează Jurnalul Curții. „Prințul… Potemkin a mâncat.“ Când îi era foame, nu prea îi tăia nimic pofta de mâncare.

Doctorii au făcut tot ce-au putut, după știința măcelăriei îndatoritoare care trecea pe atunci drept medicină. Se folosea deja forcepsul, la mijlocul

secolului al XVIII-lea.* Cezariana, deși extrem de periculoasă, se executa deja de pe vremea lui Cezar: mama murea aproape inevitabil de infecție, șoc și pierdere de sânge, dar se putea salva copilul. Acum nu se încercase nimic și era prea târziu. Fătul murise și infectase mama. „E foarte rău", scria Ecaterina, posibil a doua zi, într-o scrisoare pe care era notată ora 5 dimineața, gândindu-se deja cum să îl ia după aceea pe Pavel. „Cred că mama își va urma copilul. Tăcere..." I-a poruncit comandantului Țarskoe Selo să pregătească apartamentele lui Pavel. „Când se va ști, îl voi duce pe fiul meu acolo."[20] S-a instalat cangrena. Mirosul urât era de nesuportat.

Prințul Potemkin juca necontenit cărți, în vreme ce toți ceilalți așteptau deznodământul inevitabil. „Sunt încredințat", spunea Corberon, „că Potemkin a pierdut... 3 000 de ruble la whist, în vreme ce toată lumea plângea." Era nedrept. Împărăteasa și consortul său aveau multe de aranjat. Ecaterina a întocmit o listă cu șase candidate pentru poziția de nouă soție a lui Pavel, pe care i-a trimis-o lui Potemkin. În capul listei se găsea prințesa Sophia Dorothea de Württemberg, pe care dorise dintotdeauna să o căsătorească cu Pavel.[21]

La 5 după-amiază, pe 15 aprilie, Marea Ducesă și-a dat duhul. Pavel era pe jumătate nebun de durere, zbiera că doctorii mințeau: trebuie să mai fie în viață, voia să rămână cu ea, nu voia să lase să fie înmormântată — și tot restul fanteziilor prin care îndoliații neagă realitatea morții. Doctorii i-au luat sânge. După douăzeci de minute, Ecaterina a pornit către Țarskoe Selo cu fiul îndurerat. Potemkin a călătorit împreună cu vechea sa prietenă, contesa Bruce. „*Sic transit gloria mundi*", comentează scurt Ecaterina în scrisoarea adresată lui Grimm. Nu o plăcuse pe Natalia, dar acum diplomații o criticau pentru administrarea nașterii Marii Ducese: oare o lăsase intenționat pe nora ei să moară? Autopsia a arătat că Natalia avea o conformație care nu i-ar fi permis să nască — deci n-ar fi putut fi salvată de medicina vremii. Dar din moment ce ne aflăm în țara în care împărații mureau de „hemoroizi", Corberon raportează că nimeni nu a dat crezare versiunii oficiale.**

„Timp de două zile, Marele Duce a fost scos din minți de durere", scria Oakes. „Prințul Henric al Prusiei nu l-a părăsit nicio clipă." Prințul Henric,

---

* Până în 1733, forcepsul fusese un fel de armă secretă a unei dinastii de medici, Chamberlen. La vremea respectivă, până și medicina era ereditară. (*N.a.*)

** Se spune că Potemkin a aranjat moartea Marii Ducese și a vizitat în taină moașa. Crima medicală este o temă recurentă în paranoia politică rusească — complotul doctorului lui Stalin din 1952/3 a exploatat spectrul „criminalului în halat alb". Despre prințul Orlov, despre Marea Ducesă Natalia, despre amantul Ecaterinei, Aleksandr Lanskoi, și chiar despre Potemkin înșuși s-a spus că ar fi fost uciși de medicii care aveau grijă de ei. Despre Potemkin se spune că a fost implicat în primele trei decese. (*N.a.*)

Ecaterina și Potemkin s-au înțeles să promoveze căsătoria imediată a lui Pavel cu prințesa de Württemberg. „Alegerea unei prințese nu va fi mult amânată", raporta Oakes câteva zile mai târziu. În ciuda doliului, Ecaterina, Potemkin și prințul Henric au căzut de acord asupra realității crude că imperiul avea nevoie de moștenitor, deci Pavel avea urgentă nevoie de o soție.

Era de înțeles că lui Pavel îi venea greu să se recăsătorească. Astfel de scrupule personale au fost înlăturate când Ecaterina, atât de iubitoare cu familiile ei adoptate, atât de nemiloasă cu a ei proprie, i-a arătat scrisorile Nataliei către Andrei Razumovski ce fuseseră găsite între lucrurile Marii Ducese. Ecaterina și Potemkin au aranjat o călătorie la Berlin, ca Pavel să își poată vizita mireasa. Frații Hohenzollern erau încântați să aibă ocazia de a influența moștenitorul Rusiei — prințesa Sophia le era nepoată. Placiditatea lui Pavel era probabil ajutată de prusofilia sa și de adorația resimțită față de Frederic cel Mare, moștenită de la tatăl său. Curtea s-a reapucat de sportul favorit — speculațiile privind căderea lui Potemkin.[22]

Marea Ducesă Natalia și copilul născut mort zăceau în mare pompă la Mănăstirea Aleksandr Nevski. O îmbrăcaseră în satin alb. Fătul, despre care se văzuse la autopsie că era perfect normal, zăcea la picioarele ei într-un sicriu deschis, o priveliște înfiorătoare.[23] Serenisimul a rămas la Țarskoe Selo cu Ecaterina, prințul Henric și Pavel, care își jelea nu doar soția, ci și iluziile spulberate ale căsniciei. Corberon nu înțelegea cum de puteau și Zavadovski și Potemkin să fie împreună cu împărăteasa: „Domnia celui din urmă se apropie de sfârșit", croncănea el rău prevestitor, „poziția sa ca ministru de Război i-a fost dată deja contelui Aleksei Orlov", dar se îngrijora că Potemkin părea să fie netulburat de evenimente.[24] Atât Corberon, cât și englezii socoteau că prințul Henric îl susținea pe Potemkin împotriva Orlovilor, contribuind „mult la întârzierea înlăturării prințului Potemkin, pe care panglica [Vulturului Negru] îl ținea legat de interesele lui."

Înmormântarea Nataliei s-a ținut pe 26 aprilie la Mănăstirea Nevski. Ecaterina a apărut însoțită de Potemkin, Zavadovski și prințul Orlov — căci Pavel era prea îndurerat ca să poată participa. Diplomații urmăreau atent fiecare gest al jucătorilor din frunte, în căutare de semnificații politice, așa cum kremlinologii vor diseca mai târziu eticheta și ierarhia la înmormântările secretarilor generali sovietici. Diplomații se înșelau, așa cum li s-a întâmplat adesea și kremlinologilor. Corberon a remarcat un semn indubitabil al scăderii influenței lui Potemkin — Ivan Cernîșev, președintele Colegiului Naval, a făcut „trei mari reverențe" în fața prințului Orlov, dar

„doar una scurtă în fața lui Potemkin, care făcea reverență după reverență în fața sa."

Serenisimul își juca rolul cu o încredere secretă. Era încă la putere pe 14 iunie, când prințul Henric al Prusiei și Marele Duce Pavel au pornit în pețit la Berlin. Misiunea a fost îndeplinită cu succes. Pavel s-a întors cu Sophia de Württemberg — care, ca Mare Ducesă Maria Fiodorovna, avea curând să fie soția lui și mama a doi împărați.*

Între timp, prințul Orlov și fratele său, simțind miros de sânge, se spune că îl chinuiau pe Potemkin cu glume despre căderea sa iminentă. Potemkin nu reacționa. Știa că, dacă totul mergea după cum plănuise el, glumele lor erau inofensive.[25] „Ne sosesc vești de la Moscova", scria Kiril Razumovski unuia dintre secretarii lui Potemkin, „că șeful domniei voastre își înecă amarul în băutură. Eu nu cred și neg una ca asta, fiindcă sunt încredințat de tăria sa sufletească."[26] Corberon informează că Potemkin se afundă în „decădere". E adevărat că Potemkin căuta scăpare în depravare în momente de stres — desfrâul era felul său de a se elibera de frustrări.[27] Ecaterina și Potemkin au discutat despre viitor printr-un schimb de insulte și cuvinte drăgăstoase. Cei care cobeau aveau dreptate când spuneau că acela era momentul când se hotăra cariera viitoare a lui Potemkin.

„Până și acum", îl asigura împărăteasa, „Ecaterina te iubește din toată inima și din tot sufletul." După câteva zile: „Ieri nu m-ai băgat în seamă toată ziua, fără nicio pricină..." Ecaterina contesta adevărul sentimentelor lui pentru ea: „Care dintre noi îl iubește sincer și etern pe celălalt; care dintre noi este iertător și care dintre noi știe cum să uite de jigniri și de ocări și de umilințe?" Potemkin ba era fericit, ba exploda de gelozie, sensibilitate exagerată sau pur și simplu din îndărătnicie. Gelozia, ca toate celălalte însușiri ale sale, era inconsistentă, dar nu era singurul care suferea de ea. Probabil că Ecaterina l-a întrebat despre o altă femeie, iar Potemkin i-a făcut în ciudă. „Mă doare", spune ea. „Nu mă așteptam la așa ceva și nici măcar acum nu știu de ce te simți jignit din pricina curiozității mele."[28]

Împărăteasa pretindea ca el să se comporte civilizat în public. „Părerea proștilor atârnă de purtarea ta." S-a afirmat adeseori Potemkin se prefăcea gelos în această peioadă ca să își urmărească interesele, dar și ca să protejeze mândria de femeie a Ecaterinei. Brusc, el a cerut înlăturarea lui Zavadovski.

---

* Pavel și Maria Fiodorovna s-au căsătorit la Petersburg pe 26 septembrie 1776. Cei doi împărați sunt Alexandru I și Nicoale I, care a domnit până în 1855. Al doilea fiu, Constantin, a refuzat succesiunea, declanșând revoluția decembristă din 1825. (*N.a.*)

„Îmi ceri să îl înlătur pe Zavadovski", scria ea. „Gloria mea suferă mult în urma acestei rugăminți... Nu cere lucruri nedrepte, închide-ți urechile la bârfe, respectă-mi cuvântul. Vom cădea la pace."[29] Cei doi se apropiau tot mai mult de momentul stabilirii unei înțelegeri, însă probabil că hotărâseră să se țină la distanță unul de celălalt, ca un cuplu care știe că nu trebuie să-și prelungească agonia prin proximitate constantă. Între 21 mai și 3 iunie, Potemkin nu a dat pe la Curte.

Pe 20 mai, Zavadovski apare drept favoritul oficial al Ecaterinei, după spusele lui Oakes, și primește un dar de 3 000 de suflete. Cu ocazia aniversării noii sale poziții, este promovat la rang de general de divizie și primește alte 20 000 de ruble și 1 000 de suflete. Dar acum lui Potemkin nu-i mai păsa. Furtuna trecuse: Potemkin o lăsa pe Ecaterina să se ocupe de Zavadovski, pentru că soțul și soția își calmaseră în sfârșit temerile și pretențiile. „*Matușka*", îi mulțumește el, „acesta este rodul adevărat al bunătății pe care mi-ai arătat-o în ultimele zile. Văd că îmi voiești binele..."

Însă un Potemkin dornic să își ceară scuze nu se putea ține la distanță: el a reapărut la Țarskoe Selo pe 3 iunie: „Am venit cu dorința să te văd, fiindcă mă plictisesc fără tine. Am văzut că sosirea mea te-a stânjenit... Doamnă preamilostivă, aș trece prin foc pentru tine... Dacă în sfârșit m-am hotărât să mă surghiunesc departe de tine, ar fi mai bine dacă nu s-ar petrece în ochii lumii. Nu voi întârzia să plec, deși e ca o moarte pentru mine." La aceste declarații pasionale, Ecaterina i-a răspuns: „Prietene, îți joacă feste închipuirea. Mă bucur să te văd și nu sunt stânjenită. Dar eram supărată din altă pricină, despre care îți voi spune altă dată."[30]

Serenisimul a rămas la Curte. Bietul Zavadovski, acum îndrăgostit de Ecaterina, companionul ei oficial, dispare din Jurnalul Curții în ziua reapariției lui Potemkin: fugise oare din fața uriașului expansiv? Diplomații nu au băgat de seamă: din punctul lor de vedere, nu mai avea să dureze mult până când Potemkin își va pierde toate funcțiile. Așteptările lor au părut confirmate când Ecaterina i-a dat în dar prințului un palat al lui: „casa Anicikov", un palat imens, în ruină, la Sankt-Petersburg, care aparținuse favoritului Elisabetei, Aleksei Razumovski. Se afla (și se mai află încă) pe Neva, lângă Podul Anicikov. Acesta părea un semn că Potemkin urma să elibereze apartamentele din palatele imperiale și să plece „în călătorie" prin stațiunile balneo-climaterice ale Europei.

Într-o monarhie absolutistă, proximitatea față de tron era obligatorie, un fel de *sine qua non* al puterii. Potemkin fusese auzit bombănind că dacă își pierdea culcușul de la Palat, pierdea totul. Ecaterina l-a încurajat constant

pe prietenul ei sensibil: „*Batinka*, Dumnezeu mi-e martor, nu te dau afară din Palat. Te rog, rămâi aici și fii liniștit!“[31] Mai târziu, Potemkin a părăsit încăperile menite favoritului împărătesei, dar nu va părăsi niciodată Palatul de Iarnă, și nu va pierde niciodată dreptul de a pătrunde în budoarul Ecaterinei.

Cei doi au aranjat o nouă reședință care se potrivea perfect cu situația lor. Tot restul vieții lui, casa sa propriu-zisă avea să fie așa-numita „casă Șepilev“, o mică clădire separată, foste grajduri, cu intrare din strada Millionaia, legată de Palatul de Iarnă printr-o galerie deasupra unei arcade. Împărăteasa și prințul puteau trece direct în apartamentele celuilalt printr-un pasaj acoperit, de lângă capela Palatului, fără să fie văzuți și, în cazul lui Potemkin, fără să fie nevoie să se îmbrace.

Totul era stabilit. Pe 23 iunie, Potemkin a pornit în inspecție la Novgorod. Un diplomat britanic a observat că din apartamentele lui erau scoase unele dintre mobilele sale și duse în Palatul de Iarnă. Potemkin căzuse în dizgrație și urma să se călugărească. Dar curtenii mai vicleni, precum contesa Rumianțeva, au remarcat că întreaga călătorie era finanțată și aranjată de Curte. Era primit pretutindeni cu arcuri de triumf, ca un membru al familiei imperiale, ceea ce nu putea fi decât rezultatul unui ordin imperial.[32] Nu se știa că Ecaterina îi făcuse un cadou cu ocazia plecării, îl rugase să vină să își ia rămas-bun și apoi îi scrisese o serie de bilețele drăgăstoase: „Îți dăm posesiune eternă și ereditară asupra casei Anicikov“, i-a spus lui Potemkin, plus 100 000 de ruble pentru amenajare. În cei doi ani de favoare, este imposibil să calculăm cifrele, pentru că, adesea, împărăteasa îi făcea cadouri sau îi dădea bani gheață neînregistrați — sau îi plătea pur și simplu datoriile. Dar acum locuia într-o lume ireală și opulentă, de Cresus, de care nu se bucură decât regii: primea adesea câte 100 000 de ruble de la Ecaterina, când un colonel trăia cu 1 000 de ruble pe an. Se estimează că prințul a primit nici mai mult, nici mai puțin decât 37 000 de suflete, moșii imense în apropierea Petersburgului și Moscovei și în Bielorusia (moșia Kricev, de exemplu, avea 14 000 de suflete), diamante, servicii de masă, argintărie și până la nouă milioane de ruble. Toate acestea nu erau niciodată de ajuns.[33]

Prințul a revenit după câteva săptămâni. Ecaterina l-a primit cu un bilet călduros. El s-a instalat de îndată în apartamentele sale din Palatul de Iarnă. Cârcotașii au fost derutați: Serenisimul „a sosit sâmbătă seara și a apărut a doua zi la Curte. Revenirea sa în apartamentele pe care le ocupase anterior în Palat i-a făcut pe mulți să se teamă că Potemkin ar putea recâștiga favoarea

pierdută."[34] Ar fi fost și mai surprinși să afle că, în curând, avea să corecteze scrisorile Ecaterinei către țareviciul Pavel aflat la Berlin.

Nu există nicio îndoială că puneau în scenă unul dintre jocurile lor stabilite dinainte, ca celebrităților din ziua de azi care se distrează inducând în eroare presa. După ce au început anul temându-se că își vor pierde dragostea și prietenia, într-o frenezie de gelozie și regret, reușeau acum să aranjeze detaliile căsniciei lor unice, în felul lor. Își găseau fericirea bucurându-se în continuare de serviciile — personale și politice, iubitoare și practice — ale celuilalt. Nu fusese ușor. Problemele sentimentale nu se pot antrena ca regimentele, sau negocia ca tratatele — mai ales când e vorba de persoane atât de pasionale. Nu reușiseră decât prin încredere, trecerea timpului, temperament, încercări repetate și inteligență. Potemkin trecuse prin transformarea dificilă din amant influent în „ministru-favorit" care domnea alături de împărăteasa sa.[35] Reușiseră să păcălească pe toată lumea.

În ziua în care Serenisimul a revenit la Curte, cei doi știau că toată lumea îi va urmări, ca să identifice cel mai mic indiciu al căderii sau reinstalării sale. Astfel încât prințul a intrat în apartamentele ei calm și „cu stăpânire de sine" și a găsit-o pe împărăteasă la masa de whist. S-a așezat imediat în fața ei. Ea i-a dat o carte, de parcă nu s-ar fi întâmplat nimic — și i-a spus că el are întotdeauna noroc la cărți.[36]

Partea a patra

Parteneriatul pasional
1776–1777

11

Favoriții ei

Ecaterina (să fim drepți) cruzime
Dacă vădea, pe un iubit bărbat
Îl ridica la mare înălțime,
Făcându-l să se simtă împărat…

Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul IX:70

De Sacra Majestate-n grije dat
Locotenentul fu acelor care
Dețin înalte slujbe la palat,
Mieroși zâmbindu-i, care mai de care.
(Nu crede-n primul zâmbet, brav băiat!)
Protasova-l luă cu ea, se pare,
O *éprouveuse* — o slujbă mai de taină,
De muza greu i-ar da a rimei haină.

Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul IX:84*

Idila dintre prințul Potemkin și Ecaterina a II-a părea să se sfârșească aici, dar nu a încetat de fapt niciodată. A devenit pur și simplu o căsătorie în care amândoi se îndrăgosteau și aveau relații sexuale cu alte persoane, în vreme ce legătura dintre ei rămânea cel mai important lucru din viața lor. Acest aranjament marital neobișnuit a inspirat mitologia obscenă a împărătesei

* Traducere din lb. engl. de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

nimfomane și prințului-codoș. Poate că „mișcarea romantică" și seria de căsătorii din dragoste și divorțuri din zilele noastre ne-au făcut incapabili să înțelegem parteneriatul lor, altfel cu adevărat impresionant.

Zavadovski a fost primul favorit oficial care a fost primit în patul împărătesei, în vreme ce Potemkin rămânea pe poziție în mintea ei, continuând să îi fie consort, prieten și ministru. Până când împărăteasa a murit, la vârsta de șaizeci și șapte de ani, știm că a avut cel puțin doisprezece amanți, în niciun caz armata ce i s-a atribuit. Până și această cifră este înșelătoare, deoarece, odată ce găsea un partener cu care era fericită, era convinsă că aveau să rămână împreună pentru totdeauna. Foarte rar punea ea însăși capăt relației — Saltîkov și Poniatowski fuseseră înlăturați de lângă ea; Orlov o înșelase, și până și Potemkin fusese primul care se retrăsese din relație. În orice caz, după Potemkin, relațiile ei cu bărbați mult mai tineri decât ea erau fără îndoială anormale, dar anormală era și situația ei.

Realitatea era foarte diferită de mit. Amantul ei ocupa o poziție oficială, iar Potemkin o ajuta. Triunghiul format de Ecaterina, Potemkin și amanții ei tineri a fost neglijat de istorici — însă acesta a devenit nucleul „familiei" ei.

Legătura dintre Ecaterina și Zavadovski a fost testul acestui *ménage-à-trois* imperial. Prezența lui Potemkin îngreuna situația favoriților și îi umilea, fiindcă nu puteau evita intimitatea dintre el și Ecaterina. Relația lor cu Serenisimul era la fel de importantă ca dragostea față de împărăteasă. Până și fără Potemkin prin preajmă rolul de favorit era dificil, iar Zavadovski a căzut curând pradă deznădejdii.

Avem norocul să aflăm din scrisorile Ecaterinei către Zavadovski cât de sufocantă era viața favoritului. Abia dacă a rămas favorit optsprezece luni, deși era sincer îndrăgostit de împărăteasă. Scrisorile ei demonstrează că și ea îl iubea. Dar nu exista egalitate între ei. Deși era de o vârstă cu Potemkin, lui Zavadovski îi era teamă de ea, iar ea îl trata cu condescendență, îi mulțumea pentru „drăgăstoasa scrisorică" de parcă ar fi fost o mare realizare pentru el că știe să scrie. În vreme ce Potemkin voia să aibă timp și spațiu pentru sine, Zavadovski tânjea să fie alături de Ecaterina în orice moment al zilei, ca un câine, astfel încât ea era nevoită să îi scrie și să îi explice că „Timpul nu îmi aparține mie, ci imperiului." Însă lucrau împreună — el încă mai trudea în secretariatul ei ziua întreagă înainte să se retragă împreună cu ea la zece seara, după ce jucau trei partide de whist. Era o rutină istovitoare și munceau din greu.

Noul favorit se pare că avea o experiență sexuală mai limitată decât prințul, poate de aceea s-a și îndrăgostit atât de tare de ea. „Ești Vezuviul însuși",

îi scria ea. Lipsa lui de experiență poate că îl făcea să piardă controlul, fiindcă ea adăuga: „Când nici nu te aștepți, vine erupția, dar nu, nu face nimic, am să o sting cu mângâierile mele. Iubite Petrușa!“ Coresponda mai puțin formal cu Zavadovski decât cu Potemkin. În vreme ce cel dintâi o numea „Katiușa“ sau „Katia“, prințul nu folosea decât apelativele „*Matușka*“, „Suverană doamnă“. Scrisorile împărătesei către Zavadovski sunt mai explicite din punct de vedere sexual: „Petrușinka, mă bucur că te-au vindecat pernuțele mele, iar dacă mângâierile mele îți priesc atunci nu vei mai fi niciodată bolnav.“ Aceste „pernuțe“ or fi fost sânii ei — dar, pe de altă parte, Ecaterina avea obiceiul să coasă săculeți cu ierburi uscate, un exemplu al primejdiilor caraghioase ce îi pasc pe biografii care interpretează prea intim scrisorile personale.[1]

Zavadovski, care o iubea atât de mult, era adesea bolnav, mai mult de nervi decât de altceva. Nu era obișnuit să fie prilej de atâta intrigă și ură. Deși Ecaterina își declara în mod repetat dragostea pentru el în scrisori, Zavadovski nu se putea relaxa în poziția pe care o ocupa: viața sa privată era „sub microscop“.[2] Ecaterina nu înțelegea nimic din toate acestea, iar el nu avea puterea de care se folosea Potemkin ca să obțină ce voia de la toată lumea. Mai presus de toate, era nevoit să tolereze omniprezența lui Potemkin. Erau trei și, când Potemkin voia să fie băgat în seamă, cel mai probabil își atingea scopul. Când apăreau crize în relație, le rezolva Potemkin: „amândoi avem nevoie de refacerea liniștii sufletești!“ scria Ecaterina. „Sufăr alături de tine de trei luni și mă chinuiesc… voi vorbi cu prințul Gri[gori] [Aleksandrovici Potemkin].“ Puțin probabil ca Zavadovski să se fi liniștit ca urmare a discutării sentimentelor *sale* intime de către împărăteasă cu Potemkin. După aceea, Zavadovski pretindea că nu îl deranjează extravaganța omniprezentă a lui Potemkin, dar dovezile sugerează că era intimidat și deranjat de acesta și se ascundea de el. „Nu înțeleg“, îi scria împărăteasa lui Zavadovski, „de ce nu poți să mă privești fără lacrimi în ochi.“ Când Potemkin a devenit prinț, Ecaterina i-a cerut, sau mai bine zis i-a poruncit, lui Zavadovski: „Dacă te duci să îl feliciți pe Înălțimea Sa, Înălțimea Sa te va primi cu drag. Dacă te închizi în odaia ta, nici eu, nici altcineva nu ne vom obișnui să te vedem.“[3]

Există o poveste, de mult mai târziu, că Potemkin și-a ieșit din fire în fața împărătesei, i-a spus să îl concedieze pe Zavadovski, a intrat ca o furtună în încăperile ei, aproape că i-a atacat, iar apoi a azvârlit un candelabru către împărăteasă.[4] Sună ca una dintre crizele de nervi ale lui Potemkin, dar nu putem ști ce a provocat-o. Potemkin s-o fi săturat de Zavadovski; poate nu i-a plăcut că printre prietenii acestuia se numărau dușmanii lui proprii, cum ar fi Semion Voronțov. Zavadovski avea cu siguranță o fire meschină

și provincială care îi era cu totul străină Serenisimului — și se poate să o fi scos din sărite chiar pe Ecaterina.

Diplomații au remarcat nefericirea lui Zavadovski. Chiar și la mijlocul anului 1776, când tocmai i se făcuse cinstea de a fi promovat favorit, Corberon se întreba care era oare „numele noului favorit… căci se spune că Zavadovski e pe cale să își piardă înrâurirea." Sarcina diplomatică de a analiza favoritismul acordat de Ecaterina a fost mereu un amestec inexact de kremlinologie și bârfă ieftină — o chestiune de interpretat blufurile. După cum spun francezii, „decăderea se socotește după înălțarea în rang".

Însă, un an mai târziu, Ecaterina, supărată, a băgat și ea de seamă nefericirea lui. În mai 1777, i-a scris lui Zavadovski: „Prințul Or[lov] mi-a spus că vrei să pleci. Am fost de acord... După cină... ne putem întâlni." Au avut o discuție neplăcută pe care Ecaterina, firește, i-a descris-o în amănunt lui Potemkin: „L-am întrebat: are ceva să-mi spună sau nu? Mi-a vorbit." L-a lăsat să își aleagă un intermediar, un fel de amestec de agent literar și avocat de divorț, să negocieze condițiile concedierii. „L-a ales pe contele Kiril Razumovski... cu lacrimi... Cu bine, dragul meu", i-a mai scris ea situația lui Potemkin. „Să te bucuri de cărți!" Îi trimisese, evident, un cadou pentru biblioteca din ce în ce mai mare. Odată ce Razumovski a negociat retragerea lui Zavadovski, Ecaterina i-a dat „trei sau patru mii de suflete... plus 50 000 de ruble anul acesta și 30 000 pentru viitor, cu un serviciu de argint de șaisprezece persoane..."

Ecaterina nu a rămas indiferentă. „Sufăr din toată inima și din tot sufletul", i-a spus lui Potemkin.[5] Mereu fusese generoasă cu amanții ei, însă, după cum vom vedea, lui Zavadovski i-a dat mult mai puțin decât oricui altcuiva cu excepția lui Vassilcikov. Avea dreptate Masson, preceptorul elvețian: „Ecaterina este iertătoare în dragoste, dar neclintită în politică."[6]

Zavadovski era ca scos din minți. Ecaterina a adoptat tonul unei dădace și i-a spus să se liniștească traducând Tacit — o terapie ce ține exclusiv de epoca neo-clasică. Apoi, inevitabil, l-a consolat pe nefericit adăugând că, pentru ca prințul Potemkin „să se poarte cu aceeași prietenie față de tine, nu este greu să te străduiești... veți împărtăși același simțământ față de mine și deci vă veți apropia unul de altul." Nu există nici urmă de îndoială că perspectiva de a trebui să îl împace pe Potemkin a pus sare pe rănile lui Zavadovski. Era profund îndurerat: „În toiul speranței, pasiunii și dragostei, soarta mea norocoasă a fost frântă ca vântul, ca un vis pe care nu-l poți păstra: dragostea [ei] pentru mine a pierit." Pe 8 iunie, Zavadovski s-a retras amărât în Ucraina. „Prințul Potemkin", a spus noul trimis britanic, Sir James

Harris, „e din nou pe culmile cele mai înalte."[7] Nu mai este nevoie să spunem că Ecaterina, care nu putea trăi „niciun ceas fără dragoste"[8], găsise deja pe altcineva.

Sâmbătă, 27 mai 1777, împărăteasa a sosit la noua moșie a lui Potemkin, Ozerki, din apropiere de Petersburg. Când s-a așezat la masă, s-a tras o salvă de tun în cinstea ei. Ospitalitatea lui Potemkin era întotdeauna opulentă. Erau treizeci și cinci de oaspeți, curtenii de vârf, nepoatele prințului, Aleksandra și Ekaterina Engelhardt, verii săi Pavel și Mihail Potemkin — și, la coada listei, maiorul de husari Semion Gavrilovici Zorih, un sârb negricios, cu păr ondulat, atletic, în vârstă de treizeci și unu de ani. Era prima sa apariție la o recepție oficială, însă se pare că Ecaterina îl cunoscuse deja. Zorih, chipeș și neînfricat, deja cunoscut drept Adonis de doamnele de la Curte și drept un *vrai sauvage* de toți ceilalți, era un fel de erou de război. Potemkin își aducea aminte de el din armată. Zorih fusese capturat de turci. Prizonierii erau adesea decapitați în exuberanța momentului, dar nobilii erau cruțați pentru răscumpărare — așa încât Zorih declarase în gura mare că e conte și supraviețuise.

La întoarcere, banditul ambițios i-a scris lui Potemkin și a izbutit să ajungă să facă parte din anturajul acestuia. Aghiotanții lui Potemkin erau, evident, prezentați la Curte — iar împărăteasa l-a remarcat. După câteva zile, Zorih era noul favorit oficial, iar viața i s-a schimbat peste noapte. A fost primul din șirul de așa-numiți favoriți sau *mignons* care și-au asumat rolul ca pe o numire oficială. În vreme ce scria înnebunită despre frumusețea lui Zorih și îl numea Sima sau Seniușa, Ecaterinei îi era dor de Potemkin. „Dă-i lui Seniușa scrisorile alăturate", i-a cerut consortului ei. „Ce plictiseală mare e fără tine!"[9] La fel cum modestul Zavadovski fusese un antidot al efervescentului Potemkin, sârbul pătimaș era o ușurare după plângăciosul Zavadovski. Când acesta din urmă a auzit de apariția lui Zorih, s-a întors în mare grabă la Petersburg, unde a tras la prietenii săi, Voronțovii.

Zavadovski suferea ca un „cerb rănit" — iar Curtea l-a tratat ca atare. I s-a spus să fie cuminte. Împărăteasa îl „respecta", dar i-a sugerat să se înfrâneze „ca să potolească neliniștea".[10] A cui neliniște? A împărătesei, poate. Dar sigur și a ipohondrului Potemkin care își rodea neîncetat unghiile. În orice caz, Zavadovski și-a dat seama că, din moment ce nu avea nicio șansă să își recâștige poziția, curtenii nu-l mai prea băgau în seamă. S-a reapucat de lucru. Zavadovski impresionează prin seriozitatea muncii dedicate statului și prin suferința sa romantică, dar să nu uităm că și-a petrecut următorii douăzeci

de ani plângându-se prietenilor de omnipotența și extravaganța lui Potemkin. I-a rămas devotat Ecaterinei și nu s-a căsătorit decât zece ani mai târziu. Și când și-a construit palatul la Ekaterinodar (darul Ecaterinei) — cu cele 250 de camere, porțelanuri, șeminee de malachit, o bogată bibliotecă —, punctul principal de atracție a fost o statuie în mărime naturală a Ecaterinei.[11] Totuși el nu a fost un favorit tipic, deoarece, deși împărăteasa nu i-a acordat putere politică independentă, ca lui Potemkin, s-a bucurat de o carieră distinsă în timpul domniei Ecaterinei și după aceea.*

Ecaterina era îndrăgostită de Zorih. Potemkin era mulțumit de fostul său aghiotant și i-a dăruit un panaș de diamant pentru pălărie și un splendid baston.[12] Ecaterina, care se va strădui ca favoriții ei să îl respecte pe Potemkin, a scris: „Dragul meu prinț, am primit panașul, i l-am dat lui Sima, iar Sima îl poartă, mulțumită ție." Fiindcă tocmai se afla în vizită vanitosul rege al Suediei, Gustav al III-lea, îi compară râzând pe cei doi filfizoni.[13] Zorih, căruia îi plăcea să se plimbe țanțoș de colo-colo în cele mai bogate veșminte, era aidoma unui cocoș gata de luptă, cu penaj multicolor, dar acest *vrai sauvage* s-a trezit curând depășit de situație. Suferea și de boala secolului: jocul de cărți. Odată ce Ecaterinei i-a trecut admirația inițială pentru frumusețea și virilitatea lui, și-a dat seama că Zorih îi atârnă ca o piatră de gât. Nu neapărat din pricina jocului — împărăteasa juca toată ziua cărți, iar Potemkin toată noaptea —, ci fiindcă el nu reușea să înțeleagă poziția sa față de prinț.[14]

După câteva luni, toată lumea știa că va trebui să fie concediat, iar diplomații s-au apucat din nou să ghicească cine va fi următorul amant. „Există un candidat persan, în cazul în care Monsieur de Zorih demisionează", scria deja Sir James Harris pe 2 februarie 1778. Dar Zorih se lăuda în gura mare oricui îl asculta că, dacă va fi înlăturat, era „hotărât să îl tragă la răspundere pe succesor" — cu alte cuvinte, să îl provoace la duel. Acest fanfaron musculos chiar că avea să acopere de rușine Curtea Ecaterinei. Departe de a-i întârzia căderea, după cum probabil credea el, era tocmai comportamentul care o făcea inevitabilă. „Pe Dumnezeu, amenința el, îi voi tăia urechile oricui îmi va lua locul." În curând, Harris a crezut că îl identificase pe următorul candidat la poziția de favorit. Ca toți diplomații, Sir James credea că „probabil Potemkin va fi însărcinat să caute un nou ibovnic și am auzit... că l-a ales deja pe unul Aciarov — locotenent de poliție moscovit, între două vârste, bine făcut, mai degrabă Hercule decât Apolo."[15]

---

* Alexandru I l-a numit prim-ministrul Educației în Rusia. (*N.a.*)

Trei luni mai târziu, când Curtea petrecea vara la Țarskoe Selo, Zorih era încă la locul său. Când împărăteasa s-a dus la teatru, Harris spune că prințul i-a prezentat „un ofițer de husari înalt, unul dintre aghiotanții săi. Ea s-a purtat față de el cu multă atenție." În clipa în care Ecaterina s-a retras, Zorih „s-a aruncat asupra lui Potemkin ca scos din minți, l-a ocărât în toate felurile și a insistat ca acesta să îi dea satisfacție." Potemkin a refuzat cu dispreț această provocare neobrăzată. Zorih a intrat ca o furtună în apartamentele imperiale și s-a lăudat cu ceea ce făcuse. „Când a apărut Potemkin, a fost întâmpinat cu răceală, iar Zorih părea favoritul."

Potemkin a părăsit Țarskoe Selo și a revenit în capitală. Însă, după cum se întâmpla adesea cu Potemkin și Ecaterina, aparențele erau înșelătoare. Iar celui ce i se spunea un *vrai sauvage* i s-a poruncit să îl urmeze la galop pe prinț la Sankt-Petersburg și să îl invite umil la cină, ca să-l împace. Serenisimul a revenit. Cina a avut loc: „se pare că sunt prieteni buni". Zorih făcuse greșeala de a i se pune împotrivă prințului Potemkin, deși acest lucru în sine nu era decisiv, căci practic toți favoriții avuseseră cel puțin un conflict cu el. Dar Sir James îl citise bine pe Potemkin: „un om viclean", care „la sfârșit îi va veni de hac neprefăcutului Zorih."[16]

Este aproape sigur că, șase zile mai târziu, Harris a raportat concedierea lui Zorih, „de care l-a anunțat însăși împărăteasa, cu multă blândețe". Zorih a răspuns cu un val de reproșuri amare, probabil legate de Potemkin. I se dăruise deja valorosul domeniu Șklov, cu 7 000 de suflete și „o sumă imensă de bani gheață." Zorih a apărut pentru ultima dată la Curte pe 13 mai.[17] A doua zi, împărăteasa a luat masa cu Serenisimul la Palatul Kerekinski, în drumul spre casă, de la Țarskoe Selo. „Copilul a plecat și gata", a scris după discutarea planurilor militare ale lui Potemkin, „în ceea ce privește restul, vom vorbi prin viu grai..." Probabil că se referea la proaspăt găsita fericire.

La Kerekinski, prințul Potemkin sosise cu „maiorul Ivan Nikolaievici Rimski-Korsakov". Firește, când Ecaterina l-a dat afară pe Zorih, era deja îndrăgostită de un alt bărbat. Zorih încă mai făcea paradă cu amenințările când Rimski-Korsakov a fost numit aghiotantul lui Potemkin, pe 8 mai.[18] Departe de a fi o hedonistă lipsită de inimă, Ecaterina trecea mereu printr-o criză emoțională, dacă nu o cădere nervoasă în toată regula, în timpul acestor schimbări. Zorih încă își mai plângea amarul la Sankt-Petersburg când, după cum spune Harris, Ecaterina se întreba dacă ar fi bine să îl recheme pe „modestul și liniștitul" Zavadovski. Potemkin, „care are mai multă viclenie decât oricine altcineva, pe care o pune în slujba împlinirii scopurilor sale,

a reușit să îndeplinească aceste gânduri bune...“ L-a „prezentat“ pe Korsakov „la momentul potrivit“.

După câteva zile, împărăteasa, însoțită de Curtea sa și de mulți dintre membrii familiei Potemkin, inclusiv două dintre nepoatele acestuia, a plecat să viziteze o altă moșie a prințului „ca să uite de necazuri... în compania noului său ibovnic.“ Moșia în cauză era Eschenbaum (Osinovaia Rocia), „la hotarele Finlandei“. Dacă citim scrisoarea Ecaterinei către Grimm trimisă de la Eschenbaum, în care descrie entuziasmată priveliștea lacurilor și pădurilor pe care o vedea pe geam, bombănind în același timp că trebuie să se înghesuie cu anturajul ei în doar zece dormitoare, nici nu ne-am gândi că noua ei pasiune deja se izbise de o dificultate. Pentru dragostea frumușelului aghiotant al lui Potemkin concurau două aristocrate libidinoase, trecute de prima tinerețe.[19]

La Eschenbaum erau douăzeci de oaspeți, inclusiv, firește, vechea prietenă a lui Potemkin, contesa Bruce, despre care se spunea că proba amanții Ecaterinei. I se mai aprinseseră cuiva călcâiele după chipeșul Korsakov — trebuie să fi fost vorba de contesa Bruce. Ecaterina remarcase, dar nu îndrăznea să se lase pradă sentimentelor. „Mi-e teamă să nu o pățesc; și e mai bine să nu duci în ispită...“, îi scria lui Potemkin într-un apel engimatic în care părea să îi ceară să convingă pe cineva să se țină la distanță: „Mă tem că ziua de ieri a risipit atracția închipuită, care sper că nu este împărtășită, și căreia îi poți pune capăt ușor cu sfaturile tale înțelepte.“ Evident că voia „copilul“ numai pentru ea, dar „nu voiesc, voind, și voiesc, nedorind... este limpede ca bună ziua!“ Până și din aceste cuvinte fără sens, indirecte, se înțelege că era îndrăgostită — dar nu dorea să aibă concurență.

„Sfaturile înțelepte“ ale lui Potemkin au avut efect. Contesa Bruce, dacă într-adevăr despre ea era vorba, s-a retras, iar Ecaterina l-a acaparat pe noul *mignon*.[20] Vizita la moșie s-a încheiat. După două zile, pe 1 iunie, Korsakov a fost numit oficial aghiotant-general al împărătesei. În epoca neo-clasicismului, Rimski-Korsakov, în vârstă de douăzeci și patru de ani, a uimit-o încă de la început cu „frumusețea lui clasică“, de grec, astfel încât l-a poreclit curând „Pirus, rege al Epirului“. În scrisorile ei către Grimm, pretinde că era atât de frumos, încât era „neizbânda pictorilor, deznădejdea sculptorilor“.[21] Ecaterina părea să aleagă tipologii alternante, căci Korsakov era la fel de elegant și de artist pe cât fusese de musculos și de viril Zorih: potretele îi arată trăsăturile clasice desăvârșite. Îi plăcea să cânte, iar Ecaterina i-a spus prințului Orlov că avea voce „de privighetoare“. I-a aranjat lecții de canto. Asupra lui a început să plouă cu daruri — 4 000 de suflete și cadouri în valoare de

o jumătate de milion de ruble. Arogant, vanitos și nu prea inteligent, era „binevoitor, dar cam prostănac."[22]

Ecaterina își găsise din nou fericirea, alături de un nou concubin: *„Adieu, mon bijou*", i-a scris, la finalul bizarei lor căsnicii, lui Potemkin. „Mulțumită ție și regelui Epirului, sunt fericită ca o cinteză și vreau să fii și tu la fel de fericit."[23] Dacă împărăteasa era fericită, prințul, din ce în ce mai ocupat cu conducerea armatei și guvernarea sudului, era în culmea fericirii, încât atunci când Zavadovski s-a întors în sfârșit la Petersburg și a găsit un nou favorit instalat în fostul său apartament, a rămas șocat că Potemkin „nu avea nimic împotrivă". „În niciun secol", s-a plâns lui Rumianțev-Zadunaiski, „Dumnezeu nu a mai plămădit așa un om universal ca acesta. Prințul P se află peste tot și totul se află în el!"[24]

Ecaterina i-a scris pătimaș „regelui Epirului": „sunt peste poate de nerăbdătoare să îl văd pe cel care pentru mine este mai presus de toate făpturile lui Dumnezeu: tânjesc după el de peste 24 de ceasuri și am pornit în întâmpinarea lui." Sau, după cum se exprima sec Harris: „Korsakov se bucură de toată dragostea și favoarea proprie noutății." Korsakov cu siguranță că se bucura de rolul său, poate prea mult: Potemkin a sugerat că ar trebui făcut *Kammerjunker*, dar Korsakov voia să sară direct la șambelan. Când i-a făcut pe plac *mignon*-ului, Ecaterina i-a acordat onoarea și lui Pavel Potemkin, ca să îl împace pe Serenisim. Curând, Korsakov a devenit general de divizie; regele Poloniei i-a trimis Vulturul de Aur, pe care îl purta mereu. Din scrisorile Ecaterinei răzbate pofta ei neostoită de Korsakov. Era atât de recunoscătoare, încât părea demnă de milă: „Îți mulțumesc că mă iubești."[25]

Existau deja semne pe care numai împărăteasa nu le vedea. Până și în scrisori se vedea, Korsakov nu era niciodată alături de ea, iar ea nu părea niciodată să știe unde este. Iată o idee despre cât de sufocantă și de disperată era ea și cât de mult o evita el. „Nu pot să uit de tine nicio clipă. Când te voi vedea?" În scurtă vreme, era aproape febrilă: „Dacă nu se întoarce în curând, am să fug de-aici și am să-l caut în tot orașul." Ecaterina era stăpânită de un apetit emoțional care o făcea surprinzător de vulnerabilă — călcâiul lui Ahile al unei mașinării politice altfel indestructibile.[26]

Nu peste mult timp, Ecaterina, obsedată de superficialul tânăr, era din nou chinuită de neliniște. La începutul lunii august a anului 1778, la doar câteva luni după numirea lui Korsakov, Harris informa Londra că noul favorit era deja în declin, iar Potemkin, Grigori Orlov și Nikita Panin concurau la furnizarea înlocuitorului. După câteva săptămâni, el a aflat „taina din biroul contelui Panin, pe nume Strakhov... zărit pentru prima dată la bal la

Peterhof pe 28 iunie." Dacă legătura avea să dureze, i-a spus Harris secretarului de stat al Nordului, contele de Suffolk, „trebuie că va duce la căderea lui Potemkin". La sfârșitul anului, Harris s-a convins că Korsakov va rămâne pe poziție, însă „întru totul supus poruncilor prințului Potemkin și contesei Bruce."

Menționarea contesei Bruce nu era întâmplătoare. La sfârșit de ianuarie, candidații pentru poziția de favorit se înmulțeau ca ciupercile după ploaie: mai era încă Strakhov, „ai cărui prieteni sunt plini de speranță", dar și Levașev, un maior din Garda Semenovski, care ar fi devenit favorit „dacă un tânăr pe nume Svikhoski, încurajat de Madame Bruce,... nu s-ar fi înjunghiat din dezamăgire. Rana nu este mortală." Aceste bârfe diplomatice privind legăturile Ecaterinei se bazau adesea pe șoapte cu totul lipsite de temei, dar existența lor era un semn al luptelor politice intense de la Curte, chiar dacă nu neapărat legate de ce se petrecea în dormitorul imperial. Însă Harris era mai bine informat decât majoritatea, datorită prieteniei sale cu Potemkin. Deja până și un diplomat nou în oraș, ca Harris, știa că doamna Bruce revenise la „pasiunea ei violentă pentru Korsakov".

Întregul Petersburg, din păcate în afară de împărătească, trebuie să fi știut că renunțase doar temporar la Korsakov. Din moment ce locuiau în palat la doar câțiva metri de dormitorul împărătesei, se întâlneau chiar sub nasul Ecaterinei. Nici nu e de mirare că împărăteasa își căuta mereu favoritul. Contesa Bruce, de o vârstă cu Ecaterina, discretă și cu experiență, trebuie să-și fi pierdut capul în fața farmecelor „regelui Epirului".[27] Serenisimul și contesa Bruce au avut o ceartă în perioada respectivă, posibil din pricina lui Korsakov. Potemkin, care trebuie să fi aflat de legătură de la bun început, voia să o înlăture pe contesă. Probabil că i-a făcut câteva aluzii delicate împărătesei, la începutul lui septembrie. S-au certat. Diplomații credeau că din pricina candidatului lui Panin, Strakhov.[28]

Prințul, care nu dorea să o rănească pe împărătească, și nici nu voia să o întoarcă împotriva lui dacă se amesteca, s-a hotărât să repare lucrurile. Când împărăteasa îl căuta pe Korsakov cel scump la vedere, o persoană de încredere a lui Potemkin a trimis-o către o anumită încăpere. Această persoană trebuie să fi fost nepoata preferată a lui Potemkin, Aleksandra Engelhardt, care era domnișoară de onoare. Harris probabil că a auzit de această întâmplare de la Aleksandra însăși, care primea în secret bani de la englezi.[29] Ecaterina i-a surprins pe amantul ei și pe contesa Bruce într-o postură compromițătoare, dacă nu chiar *in flagrante delicto*. Și astfel s-a sfârșit scurta domnie a „prostănacului" Korsakov.

*

Împărăteasa era rănită și îndurerată, dar nu era și răzbunătoare din fire. Pe 10 octombrie 1779, încă îi scria lui Korsakov cu amabilitate: „Îți cer încă o dată să te liniștești și te încurajez. Săptămâna trecută ți-am demonstrat că am grijă de tine...“ În ciuda darurilor regești, Korsakov a rămas la Petersburg și s-a lăudat în saloane, în cel mai josnic mod, cu privire la relațiile intime dintre el și împărăteasă. Vorbele lui trebuie să fi ajuns și la urechile protectorului Potemkin, care o iubea prea mult pe Ecaterina ca să rămână indiferent. Când ea se întreba dacă să îl recompenseze pe următorul favorit, Serenisimul a sugerat că ar fi bine să-și limiteze generozitatea față de Korsakov și față de alții. Ecaterina s-a simțit umilită. Generozitatea era în parte o acoperire a propriilor ei răni sufletești — și, în parte, un efort de a compensa diferența de vârstă dintre ea și favoriți. După spusele lui Corberon, cei doi s-au certat, dar mai târziu s-au împăcat.

Korsakov nu isprăvise. Avea neobrăzarea nu numai să o înșele pe împărăteasă, ci să o înșele și pe cea cu care o înșelase, pe contesa Bruce, seducând o frumusețe de la Curte, contesa Ekaterina Stroganova, care și-a părăsit pentru el bărbatul și copilul. Era deja prea mult până și pentru Ecaterina. Ingratul a fost exilat la Moscova. Când contesa Bruce, în dizgrație, a părăsit capitala ca să îl urmeze pe „regele Epirului“ la Moscova, în viața privată a Ecaterinei s-a sfârșit o eră. Însă Korsakov nu o mai voia pe contesă, așa că aceasta s-a întors la soțul ei, contele Iakov Bruce.[30] Curtea se amuza cu dezlegarea ghicitorilor amoroase, la fel de populare ca whistul și faraonul.

Ecaterina, suferindă, a trecut timp de șase luni printr-o perioadă neobișnuită pentru ea, în care nu a iubit pe nimeni. În asemenea momente de nefericire, comenta Harris, Potemkin devenea mai puternic: oare revenea în patul Ecaterinei ca să o consoleze?

Este foarte probabil că au reînnodat vechea legătură, cum au mai făcut de câteva ori de-a lungul vieții: așa reiese din scrisorile ei către Potemkin, în care există aluzii la efectele delicioase ale „doctoriilor chimice ale lui Caligostro.“ Notoriul șarlatan, contele Caligostro, a ajuns celebru în Europa în 1777, fiind ultima modă la Mittau, în capitala curlandeză, înainte de a sosi la Petersburg, tocmai în această perioadă.* Ecaterina era înnebunită după

* Scrisorile în care este amintit Caligostro au fost datate cu anul 1774 de către V.S. Lopatin și alții, din pricina pasiunilor senzuale evidente pentru Potemkin. Dar contele Caligostro nu a apărut la Londra decât în 1776/7, deci nu puteau să fi discutat despre el în 1774. Caligostro a călătorit prin Europa în 1778, ajungând faimos la Mittau prin patronajul familiei ducale și aristocrației curlandeze, după care a poposit la Petersburg, unde l-a cunoscut pe Potemkin: relațiile dintre ei sunt descrise în capitolul care urmează. Aici amintește ea de dorința de a fi început legătura „cu un an și jumătate

„doctoria chimică a lui Caligostro, atât de moale, atât de plăcută, atât de la îndemână, încât îmbălsămează și mlădiază mintea și simțurile — destul, destul, *basta, basta, caro amico*, să nu te plictisesc prea tare...“[31] Acest tonic este fie o referire șugubeață la vreun balsam mistic vândut de necromantul șarlatan, fie una dintre specialitățile sexuale ale lui Potemkin. Din moment ce Ecaterina nu prea dădea crezare alchimiei lui Caligostro, francmasoneriei sau vânzării de viață veșnică, dar avea în schimb o slăbiciune pentru Potemkin, nu e greu de ghicit la ce se referea de fapt.

Între timp, curtenii trăgeau sfori să îi găsească împărătesei un nou favorit. De data aceasta, erau mai mulți candidați, inclusiv un anume Staniov, despre care mai târziu nu s-a mai știut nimic, apoi fiul natural al lui Roman Voronțov, Ivan Ronțov, care, un an mai târziu, apare la Londra în timpul revoltei Gordon, în fruntea unei gloate de londonezi cockney. În final, în primăvara lui 1780, și-a găsit tovarășul pe care îl merita, un tânăr pe nume Aleksandr Dmitrievici Lanskoi.

În vârstă de numai douăzeci de ani, față de cei cincizeci și unu ai Ecaterinei, acest „tânăr din cale-afară de chipeș“, după spusele unui vizitator englez, era cel mai tandru, mai drăgăstos și mai puțin ambițios dintre favoriții Ecaterinei. Sașa Lanskoi „firește că nu avea noblețe de caracter“, spunea secretarul Ecaterinei, Bezborodko, dar, față de cei care au urmat în locul lui, „era un adevărat înger“. Bezborodko, care vedea totul datorită slujbei sale, știa ce spune. Deși Lanskoi a fost implicat în cel puțin o intrigă împotriva Serenisimului, a fost și favoritul cel mai dispus să intre în familia extinsă Ecaterina-Potemkin.[32]

Lanskoi, gardă și el, fusese aghiotantul lui Potemkin timp de câteva luni și probabil că așa a și fost remarcat de Ecaterina. Însă, după Harris, care îl vedea zilnic pe Potemkin la vremea respectivă, nu a fost prima alegere a prințului, care nu s-a lăsat convins decât cu daruri. Harris pretindea că, de ziua lui, prințul a primit moșii și 900 000 de ruble, o sumă ce depășea orice închipuire. Indiferent dacă avea sau nu un alt candidat în vizor, Potemkin, eminamente flexibil în tot ce ținea de budoar, l-a acceptat pe Lanskoi.

Curând promovat la rang de locotenent-general, era elevul și tovarășul ideal al Ecaterinei. Nu avea cine știe ce educație, dar era dispus să învețe. Îi plăceau pictura și arhitectura. Spre deosebire de ceilalți, încerca să evite

---

mai devreme“, în loc de *soupe à la glace* — Vassilcikov —, dar este probabil că face referire doar la prima perioadă a idilei lor, iar scrisoarea datează de fapt din 1779/80, când reînceperea relațiilor dintre ei i-a amintit Ecaterinei de acea perioadă pierdută, de un an și jumătate. (*N.a.*)

politica — deși nu prea se putea — și s-a străduit să se împrietenească cu Potemkin, un alt lucru ce nu prea era fezabil.[33] În ciuda gustului său pentru splendoare și a familiei sale lacome, Lanskoi a fost cel mai bun dintre concubini, pentru că o adora sincer pe Ecaterina, iar ea pe el. În următorii patru ani, Ecaterina s-a bucurat de o relație stabilă cu liniștitul și binevoitorul Lanskoi.

În mai 1781, relația cu Lanskoi a început să șchiopăteze. Harris a auzit obișnuitele zvonuri că Ecaterina avea o legătură cu un nou favorit, Mordvinov, dar că Potemkin îi ajuta pe împărăteasă și pe Lanskoi să treacă prin această perioadă dificilă. Dacă Ecaterina flirta cu altcineva, Lanskoi nu era „nici gelos, nici nestatornic, nici neobrăzat, și se plânge de nenorocire... atât de jalnic", încât Ecaterina s-a simțit din nou îndrăgostită de el, și nu a mai putut să se despartă de el.[34] Și-au continuat fericiți relația, iar ea spera ca aceasta să țină până la moartea ei.

Potemkin a beneficiat enorm de pe urma sistemului de favoritism al Ecaterinei. Când ea se afla într-o relație stabilă, îi dădea lui vreme să își câștige locul în istorie. În timpul anilor fericiți petrecuți cu Lanskoi, Potemkin a devenit om de stat — a schimbat direcția politicii externe a Rusiei, a anexat Crimeea, a înființat orașe, a colonizat deșerturi, a clădit Flota Mării Negre și a reformat armata rusă. Însă, spre sfârșitul vieții ei, cariera sexuală a Ecaterinei devenise deja atât legendă, cât și batjocură.

În Rusia, dezaprobarea conduitei morale a Ecaterinei și a lui Potemkin a coincis adesea cu opoziția politică a potrivnicilor, ca Semion Voronțov și anturajul „tinerei Curți" a Marelui Duce Pavel, ambii excluși de la putere. Opiniile unui aristocrat ortodox tradițional sunt expuse în lucrarea *Despre corupția moravurilor* a prințului Mihail Șcerbatov (publicată la mult timp după moartea Ecaterinei), în care dă vina pe Ecaterina și Potemkin practic pentru întreaga imoralitate a secolului al XVIII-lea. Cei care o criticau o acuzau că favoritismul afecta întreaga atmosferă de la Curte: „A dat exemplu altor femei să aibă un șir lung de amanți", bodogănea Șcerbatov. Iar în ceea ce îl privește pe maleficul păpușar, Potemkin iradia „patimă pentru putere, ostentație, satisfacerea tuturor poftelor, lăcomie și deci festinuri luxoase, încurajarea lingușitorilor, zgârcenie și rapacitate." Cu alte cuvinte, prințul era sursa „tuturor viciilor cunoscute pe lume, de care el însuși e plin."[35]

Bârfele legate de sex au atins apogeul în ultimii ani ai domniei Ecaterinei, când niciun străin nu putea aduce Rusia în discuție fără să amintească de viața intimă a împărătesei. Când bârfitorul profesor de la Oxford John Parkinson a vizitat Rusia după moartea lui Potemkin, a plecat urechea la toate

mărunțișurile și le-a răspândit, făcând legătura cu viața amoroasă a Ecaterinei, până și când venea vorba de subiecte prozaice, precum construirea de canale: „Mai mulți se întrebau care dintre canale costase mai mulți bani; unul dintre ei afirmă că nu exista nicio îndoială. Canalul Ecaterinei (așa se numește unul dintre ele) fusese de departe cel mai costisitor." Până și distinsul Sir George Macartney, fost ambasador, mai târziu faimos pentru misiunea sa de pionierat din China, care a fost rechemat pentru că i-a făcut un copil unei domnișoare de onoare imperiale, s-a compromis el însuși spunând că gustul Ecaterinei pentru bărbații ruși se datora faptului că „doicile rusoaice obișnuiesc, se spune, să tragă de unealta virilă încă din pruncie, din care pricină aceasta se lungește."[36] Diplomații, în depeșe, făceau bancuri despre „funcții" și „datorii" și născoceau jocuri de cuvinte care ar face de rușine un ziar de scandal din zilele noastre; dar, de obicei, se înșelau, iar istoricii au repetat pur și simplu minciunile care confirmau toate fanteziile bărbaților despre voracitatea sexuală a femeilor puternice. Sunt puține subiecte din istorie falsificate atât de intenționat.

Natura „favoritismului" decurgea din poziția unică a împărătesei și din relația ei neobișnuită cu Potemkin. Fără îndoială că oricine devenea favoritul Ecaterinei intra într-o relație în care erau trei, și nu doi participanți. Favoritismul era necesar pentru că Ecaterina trăia într-o lume a bărbaților. Nu putea să se recăsătorească public deoarece — indiferent dacă după lege sau doar sufletește — avea deja un soț, pe Potemkin. Firile, talentele și sentimentele celor doi erau prea asemănătoare ca ei să poată trăi împreună, dar Ecaterina avea nevoie de dragoste și tovărășie constantă. Tânjea după o familie adevărată și avea puternice instincte materne care o făceau să aibă nevoie de cineva pe care să-l învețe și să-l îngrijească. Aceste nevoi emoționale erau la fel de puternice precum celebrul ei apetit sexual. Era una dintre acele persoane care nu rezistă fără să aibă pe cineva alături și rareori renunța la un partener fără să găsească mai întâi pe altcineva. De obicei, un asemenea comportament este mai degrabă rezultatul nesiguranței decât al depravării, dar poate că există o legătură între ele. Mai era un motiv pentru care Ecaterina, pe măsură ce înainta în vârstă, căuta amanți din ce în ce mai tineri, până și cu prețul demnității și reputației sale. Chiar și ea a vorbit despre asta când a descris tentațiile de la Curtea elisabetană. Curtea era plină de bărbați chipeși; iar ea era Suverana. Ecaterina făcea acest lucru pentru că putea — la fel ca proverbialul copil în prăvălia cu dulciuri. Cine nu ar fi făcut la fel?

Poziția favoritului Ecaterinei a evoluat până la o numire oficială neobișnuită. „Să o iubești pe împărăteasa Rusiei", explica prințul de Ligne,

seducătorul suprem al Iluminismului, care îi adora pe Potemkin și pe Ecaterina, „este o funcție la Curte."[37] În loc să aibă o Curte lipsită de ordine, Ecaterina își numea public amantul. Spera că oficializarea va anula promiscuitatea sistemului. Într-un fel, aplica problemelor intime preceptele Iluminismului, căci cu siguranță claritatea și rațiunea preveneau superstițiile care luau forma aluziilor și bârfelor.

Aparențele trebuiau menținute, dar era epoca francheței sexuale. Până și împărăteasa-regină Maria Tereza, care se mândrea cu moralitatea ei catolică și prezida asupra unei curți de o corectitudine sufocantă, i-a dat Mariei Antoaneta sfaturi ginecologice uluitor de explicite, cu ocazia căsătoriei cu Ludovic al XVI-lea. Ecaterina însăși era pudică în public. L-a mustrat pe contele de Ségur pentru glumele deocheate, deși mai spunea și ea câte una ocazional. Odată, când Ecaterina examina niște vase de ceramică, Corberon povestește că ea a făcut o glumă atât de șocantă, încât el a notat-o, codificat, în originalul lui jurnal: se pare că a asemuit, chicotind, una dintre forme cu un vagin. Mai târziu, secretarul ei a notat cum râdea de femeile din mitologie care dădeau vina pe zei când rămâneau însărcinate. Într-o viață întreagă petrecută sub ochii publicului, câteva glume deocheate nu înseamnă foarte mult — deși despre Maria Tereza nici măcar atât nu ne putem imagina.

În spatele fațadei, Ecaterina se bucura discret de o viață normală cu amanții ei. Din scrisorile adresate lui Potemkin și Zavadovski se întrevede o senzualitate animalică, ca atunci când a spus despre trupul ei că a preluat controlul minții și că trebuia să își țină în frâu fiecare fir de păr în parte. Era evident că-i plăcea să facă sex, dar, din câte știm, doar atunci când se credea îndrăgostită. Nu există *absolut nicio dovadă* că s-ar fi culcat vreodată cu un bărbat doar de dragul poftelor, fără să fie convinsă că era începutul unei lungi relații. Diplomaților care aruncau nume și spuneau că îndeplineau anumite „funcții" li s-a dat crezare fără temei.

Deși se poate să fi existat relații pasagere sau de o noapte în căutarea compatibilității, probabil că se întâmpla foarte rar, pentru că erau dificil de aranjat. În Palatul de Iarnă, de exemplu, ar fi fost surprinzător de complicat pentru un amant, chiar și pentru un ofițer de gardă, să pătrundă — și să plece — fără știrea gărzilor, cameristelor, valeților și curtenilor. De pildă, când Ecaterina mergea să îl viziteze pe Potemkin în 1774, nu putea intra în apartamentele acestuia pentru că era cu aghiotanții lui, pe care i-ar fi șocat apariția împărătesei: trebuia să se întoarcă în secret în odaia ei, deși era vorba de favoritul oficial. Mai târziu, favoritul care petrecea noaptea în budoarul ei ieșea dimineața și dădea ochii cu secretarul, iar *acesta* își nota acest fapt în jurnal.

Ecaterina și-a petrecut întrega viață sub ochiul public, într-un fel care face să pară privată până și viața contemporanilor hăituiți de paparazzi. În palat, era observată și comentată fiecare mișcare pe care o făcea. Probabil că ar fi existat mult mai multe dovezi dacă ar fi intrat și ar fi ieșit din dormitorul ei regimente întregi de gărzi. Numai Potemkin însuși putea să intre când voia, fiindcă exista un pasaj acoperit care făcea legătura între apartamentele lor, și toată lumea accepta poziția unică pe care o ocupa el.[38]

Așa ajungeau favoriții în dormitorul imperial și așa trăiau câtă vreme erau acceptați acolo. Relația Ecaterinei devenea instituție de curte în ziua în care în Jurnalul Curții se anunța că tânărul în cauză, de obicei un membru al gărzii sau un nobil provincial, deci nu fiu de magnat, a fost numit aghiotant-general al împărătesei. În mai multe cazuri, după cum am văzut, domnișorii erau deja aghiotanții lui Potemkin, o funcție care le permitea să o vadă în mod regulat pe Ecaterina.[39] Deci, de fiecare dată când diplomații scriau febril că Potemkin îi prezentase Ecaterinei un ofițer, putea însemna totul sau nimic.* Însă putem deduce că Ecaterina prefera să își aleagă amanții dintre subordonații lui Potemkin, deoarece aceștia erau deja cumva aleși și știau ce îi așteaptă.

Înainte să fie numit ca aghiotant, tânărul trebuia să fi trecut deja de câteva obstacole. Legenda spune că Potemkin îl alegea pur și simplu pe băiat dintr-o listă de candidați. Apoi, dacă îi plăcea Ecaterinei, îl încerca *l'épreuveuse* sau „probatoarea" — o doamnă de onoare, mai întâi contesa Bruce, iar mai târziu Ana Protasova. Saint-Jean, un personaj care lucra se pare în cancelaria lui Potemkin și a scris niște memorii cam dubioase, pretinde că prințul era un fel de terapeut sexual: potențialul favorit petrecea cu el șase săptămâni în decursul cărora „învăța tot ce avea nevoie" ca să devină amantul Ecaterinei.[40] Apoi favoritul era consultat de dr. Rogerson, sociabilul scoțian care era medicul de curte al Ecaterinei, și în final era trimis în dormitorul Ecaterinei pentru cel mai important examen dintre toate. Aproape întreaga legendă, mai ales partea despre rolul lui Potemkin, este falsă.

Cum erau aleși? Întâmplător, după gust, prin manevre. Toată lumea îl credea pe Potemkin codoș: „Acum joacă același rol pe care îl juca La Pompadour la sfârșitul vieții cu Ludovic al XV-lea", pretindea Corberon. Adevărul

---

* Printre cei câțiva aghiotanți ai Ecaterinei se numărau favoritul momentului, precum și fiii magnaților și mai mulți dintre nepoții lui Potemkin. Situația s-a complicat și mai tare când, în iunie 1776, Potemkin a creat rangul de aghiotant al împărătesei, ale cărui îndatoriri (scrise cu mâna lui și corectate de Ecaterina) erau să îi ajute pe aghiotanți. Prințul avea și el propriii săi aghiotanți, care adesea se alăturau celor ai împărătesei. (*N.a.*)

era mult mai complicat, deoarece implica dragostea, alegerea și sentimentele unei femei deosebit de demne și de istețe. Nici Potemkin, nici altcineva nu putea să îi „furnizeze" Ecaterinei bărbați. Ambii erau prea mândri pentru aceasta. El nu i l-a „furnizat" pe Zavadovski, care lucra deja cu Ecaterina. Ca prieten și consort al ei, a fost într-un final de acord cu relația, deși nu înainte să încerce să scape de plicticosul secretar. S-a spus că Zorih a fost „numit" de Potemkin. Un indiciu în acest sens îl găsim în schimbul de scrisori dintre Ecaterina și prinț, ce a avut loc în ziua ospățului de la Ozerki, chiar înainte ca Zorih să devină favoritul.

Potemkin i-a scris umil împărătesei sale cerându-i să îl numească pe Zorih ca aghiotant *al lui*, „cu orice grad socotește de cuviință Majestatea Voastră Imperială". Potemkin o punea la încercare pe Ecaterina, să vadă ce părere avea despre Zorih. Ea a răspuns pur și simplu: „Promovează-l la grad de colonel".[41] Potemkin voia ca Ecaterina să fie fericită, iar el să își păstreze puterea. Poate că pe această cale indirectă, și nu cum descriu obscen diplomații, încerca Potemkin subtil marea cu degetul, întrebând dacă Ecaterina voia ca tânărul să fie prezent la Curte, dar fără a o înjosi. Odată ce ea își găsea favoritul, căuta adesea ceea ce numea „sfaturile înțelepte" ale lui Potemkin.[42] Așa comunicau în legătură cu aspectele de mai sus acești politicieni sofisticați, cu suflet sensibil.

Ecaterina alegea singură: când l-a ales pe Lanskoi, acesta era într-adevăr aghiotantul lui Potemkin, dar prințul voia de fapt pe altcineva ca favorit. Oricum ar fi fost, în rândul Paninilor și Orlovilor exista o competiție acerbă să-i prezinte Ecaterinei potențiali favoriți, deoarece se credea că au influență mult mai mare decât aveau probabil în realitate. Și Rumianțev, și Panin sperau să beneficieze de pe urma înălțării la putere a lui Potemkin: iar el a fost cauza căderii ambilor.

Erau oare favoriții încercați de *éprouveuse*? Nu există nicio dovadă, dar există multe indicii ale geloziei posesivei împărătese. Acest mit se bazează pe posibila relație timpurie dintre contesa Bruce și Potemkin, pe misiunea contesei de a-l aduce pe Potemkin de la Mănăstirea Nevski, precum și pe legătura acesteia cu Korsakov, care a avut loc la multă vreme *după ce* Korsakov fusese favoritul Ecaterinei. Să fi inventat Korsakov — ca să se laude după ce fusese concediat — acest aranjament, poate pentru ca să-și scuze propriul comportament? În ceea ce privește controlul medical, nici despre acesta nu există dovezi, dar pare rezonabil ca un ofițer de gardă desfrânat să fie căutat de sifilis de doctorul Rogerson, înainte să se culce cu împărăteasa.

După aceasta, fericitul era invitat să cineze cu împărăteasa, participa la recepțiile pe care le onora cu prezența ei, iar apoi se retrăgea cu ea în Micul

Ermitaj, unde jucau cărți, într-un cerc intim — Potemkin, Maestrul Cailor, Lev Narîșkin și unii Orlovi, dacă erau în grațiile ei, o mână de nepoți și nepoate ale lui Potemkin și vreun străin norocos. Se jucau câteva partide de whist sau faraon ori se improvizau poezii și se ghiceau șarade. Toată lumea era cu ochii pe ei — deși Potemkin probabil că știa dinainte. La ora 11 noaptea, Ecaterina se ridica, iar tânărul o urma în dormitor. Aceasta era rutina vieții zilnice de la Petersburg, cu excepția zilelor de sărbătoare. Ecaterina îi era mereu recunoscătoare lui Potemkin pentru sfaturi, bunătate și generoasa sa lipsă de gelozie în aceste probleme intime — după cum i-a scris după ce s-a îndrăgostit de Korsakov: „E un înger — multe, multe, multe mulțumiri!"[43]

Favoritul avea câștiguri enorme de pe urma poziției sale luxoase, dar erau contrabalansate de dezavantaje crunte. Avantajele erau moșii, șerbi, bijuterii și bani cât să fondeze o dinastie aristocratică. Dezavantajele erau, pe scurt, Ecaterina și Potemkin.

Primul avantaj — și marca poziției — era posesia imobilului cel mai prețuit de toți rușii. Ca la orice proprietate, amplasarea era cea mai importantă. Încăperile din aripa de palat ocupată de împărătească erau la fel de valoroase precum cele de la Versailles. Noul favorit intra în posesia apartamentului splendid decorat, cu covoare verzi, legat de cel al Ecaterinei prin notoria scară interioară. Acolo, se spunea că găsea o anumită sumă de bani ca dar de bun sosit — 100 000 de ruble sau 10 000 de ruble pe săptămână. Dar nu există nicio dovadă a acestui cadou valoros de bun venit, deși știm de la Vassilcikov, care se plângea că e „femeie întreținută", că Ecaterina oferea daruri generoase cu ocazia zilelor de naștere și cu siguranță că le plătea hainele scumpe și le dădea lunar bani pentru masă. Legenda spune că, drept recunoștință pentru poziția privilegiată, favoriții îi plăteau apoi lui Potemkin o mită de circa 100 000 de ruble, de parcă aceștia ar fi luat o fermă în arendă — sau de parcă ar fi închiriat un loc care-i aparținea lui Potemkin. Nici măcar mincinosul Saint-Jean nu credea una ca asta, ceea ce constituie un indiciu pentru noi, fiindcă el credea practic orice.[44] Din moment ce favoritul urma să primească bogății nemăsurate, putea foarte bine să mulțumească persoanei care îi înlesnise intrarea în cele mai înalte cercuri, așa cum oricine își poate exprima recunoștința față de un protector — dar este puțin probabil ca un provincial fără o lețcaie să aibă de unde să-i plătească lui Potemkin 100 000 de ruble, chiar și presupunând că sistemul exista. Singura dovadă a acestei plăți ar fi că, la numire, unul dintre favoriții de mai târziu i-a dăruit lui Potemkin

un ceainic, iar altul și-a exprimat recunoștința oferindu-i un ceas de aur. De obicei, Potemkin nu primea nimic.

Favoritul și familia sa urmau să se îmbogățească. „Crede-mă, prietene", scria Corberon, „aici, această profesie este una bănoasă!"[45] Străinii erau uluiți de ce sume se cheltuiau pentru întreținerea și mai ales pentru concedierea unui favorit. „Nici mai mult, nici mai puțin de un milion de ruble pe an, în afara enormelor pensii ale prinților Orlov și Potemkin", calcula Harris, care estima că Orlovii primiseră șaptesprezece milioane de ruble între 1762 și 1783.[46] Cifrele sunt imposibil de verificat, dar Ecaterina era extrem de generoasă chiar și când favoritul nu se purtase frumos cu ea, poate dintr-un simțământ de vină sau cel puțin recunoașterea faptului că nu era o poziție ușoară. Poate spera că generozitatea ei va demonstra că ea însăși nu era afectată. Însă nu lipseau tinerii ambițioși care aspirau la poziția respectivă. Într-adevăr, când împărăteasa era în căutarea unui nou amant, aghiotantul lui Potemkin (văr cu nepoatele sale), Lev Engelhardt, a observat că „în timpul slujbei de la Curte, mulți tineri, cât de cât chipeși, stăteau în poziție de drepți, sperând să își aranjeze viitorul pe o cale atât de lesnicioasă."[47]

Aranjamentul poate părea impersonal și cinic, dar în ei cu favoritul, Ecaterina era din cale-afară de indulgentă, iubitoare și drăgăstoasă. Într-adevăr, Ecaterina a fost îndrăgostită pătimaș de fiecare dintre ei și i-a copleșit cu atenția ei iubitoare și călăuzitoare, a petrecut ore întregi stând de vorbă cu ei și citind cu ei. Începutul fiecărei legături era o explozie de dragoste maternă, sentimentalism german și admirație pentru frumusețea lor. Îi lăuda oricui o asculta și, din moment ce era împărătească, nu ducea lipsă de ascultători. Deși mulți dintre ei erau prea răsfățați și necopți să guverneze, îl iubea pe fiecare în parte de parcă relația urma să dureze până la moartea ei. Când relațiile se destrămau, era deznădăjduită și deprimată și, adesea, nu lucra săptămâni în șir.

Rutina imperială devenea cumplit de plictisitoare după o vreme — festinuri nesfârșite, whist și îndatoriri sexuale față de o femeie care, în ciuda farmecului și maiestuozității, era din ce în ce mai corpolentă, chinuită de indigestie, și care trecuse deja de cincizeci de ani în 1780. Odată ce trecea prospețimea luxului și proximității de putere, nu putea fi o viață convenabilă pentru un bărbat de douăzeci și ceva de ani. Dragostea Ecaterinei trebuie să fi fost apăsătoare, dacă nu cumva chiar sufocantă. Dacă un favorit avea cât de cât aptitudini și caracter, trebuie să fi fost extraordinar de dificil să însoțească, zi de zi, o împărătească bătrâioară care îl trata ca pe o combinație între

un elev frumușel și o „femeie întreținută". Un favorit o numea „închisoare" plicticoasă. Curtea era malițioasă. Favoriții se simțeau de parcă ar trăi într-o „haită de lupi în pădure". Și mai era și populată de cele mai bogate și mai elegante tinere aristocrate, în vreme ce favoriții erau nevoiți să își petreacă nopțile cu o femeie bătrână și grasă. Astfel, tentația de a o înșela pe împărăteasă trebuie să fi fost aproape irezistibilă.[48]

Rolul lui Potemkin în viața Ecaterinei înrăutățea cu siguranță și mai mult situația favoriților. Trebuie să fi fost intolerabil ca aceștia să afle că li se cere nu numai să fie companionul unei femei în vârstă pline de pretenții, ci și că de adevăratele avantaje ale iubirii ei beneficia Potemkin, pe care li se poruncea să îl adore la fel de mult ca ea. Majoritatea favoriților — am văzut comentariile lui Vassilcikov — erau nevoiți să recunoască faptul că, în vreme ce ei erau răsfățați și întreținuți, Potemkin rămânea „stăpânul" Ecaterinei, soțul ei. Ecaterina însăși îl numea „papa" sau „stăpâne". Nu mai era loc pentru încă un Potemkin la guvernarea Rusiei.

Chiar dacă favoritul era îndrăgostit de împărăteasă, ca Zavadovski și Lanskoi, nu putea să scape de Potemkin, ale cărui odăi erau legate de ale ei prin pasajul acoperit. Era singurul om din întreaga Rusie care putea intra neanunțat la împărăteasă. La sfârșitul anilor 1770, era deseori plecat, ceea ce trebuie să fi fost o ușurare, dar când era la Petersburg sau la Țarskoe Selo, dădea mereu buzna la împărăteasă, ca un vârtej, ciufulit, în halatele sale tivite cu blană, purtând șaluri roz și baticuri roșii. Evident că pentru favorit toată ziua era distrusă — mai ales având în vedere că nu avea șanse să egaleze spiritul și charisma prințului. Nu e de mirare că Zavadovski izbucnea în lacrimi și se ascundea.[49] Ecaterina se asigura ca favoriții să îi facă curte lui Potemkin, ceea ce însemna umilința de a recunoaște că el era bărbatul în casă. Toți au trebuit să îi scrie scrisori pline de complimente, iar Ecaterina își încheia mai fiecare scrisoare transmițând lingușelile favoritului și atașând biletele acestuia.

Există impresia clară că Ecaterina aproape că voia ca favoriții să îi privească pe ea *și pe Potemkin* ca pe niște părinți. Propriul ei fiu, Pavel, îi fusese luat și se înstrăinase de ea, iar pe Bobrinski nu putuse să îl crească, astfel că era de înțeles că îi trata pe favoriți — care erau de vârsta fiilor ei — ca pe niște surogate de copii. Pretindea, matern, că „fac bine statului educând acest tânăr"[50], de parcă era un fel de femeie-pension pentru funcționari publici.

Dacă ea era mama, atunci consortul ei, Potemkin, era tatăl acestei „familii" ciudate. Adesea își numea favoriții „copilul", iar ei i se adresau

respectuos lui Potemkin, evident la îndemnul Ecaterinei, cu „unchiule" sau „papa". Când Potemkin s-a îmbolnăvit, Lanskoi a fost silit să îi scrie: „În această clipă, am auzit de la Doamna Măicuță că Domnia Ta, tăicuță, prințe Grigori Aleksandrovici, ești bolnav, ceea ce ne întristează foarte. Îți doresc din toată inima să te însănătoșești." Când nu îl numea tată, Lanskoi scria: „Dragă unchiule, îți mulțumesc foarte mult pentru scrisoarea pe care am primit-o de la domnia ta." Apoi Lanskoi, la fel ca Ecaterina, adaugă: „Nici nu îți imaginezi ce plictiseală este fără Domnia Ta, tăicuță, vino cât de curând." Mai târziu, când Potemkin s-a îmbolnăvit grav, în sud, Lanskoi i-a scris că „neasemuita noastră Doamnă Suverană... plânge fără oprire." L-o fi deranjat pe Lanskoi să scrie astfel, dar firea sa afectuoasă îl făcea să se simtă legat de ceea ce reprezenta de fapt un surogat de familie. După cum vom vedea în capitolul care urmează, bizara simetrie era completată de nepoatele lui Potemkin.

Relația era reciprocă. Și Serenisimul îi trata pe favoriți ca pe copiii lui. Când a fost concediat flușturaticul de Zorih, Potemkin i-a scris cu generozitate regelui Poloniei, Stanislas-August, să se asigure că favoritul decăzut era primit cum trebuie. Prințul i-a explicat regelui că „nefericita situație" îl făcuse pe Zorih „să piardă pentru o vreme în această țară foloasele care i se cuveneau pentru însușirile sale marțiale, serviciile și purtarea fără cusur." Regele Poloniei l-a ocrotit pe Zorih în timpul călătoriei. „Mă bucur să îți fac pe plac", i-a spus regele lui Potemkin. Știm din scrisorile de mulțumire ale lui Lanskoi că prințul îi trimitea bilete amabile și portocale, și că susținea înaintarea în rang a familiei lui.[51]

Existența favoriților îi convenea lui Potemkin dintr-un motiv foarte simplu: în vreme ce ei erau nevoiți să șadă la masă cu Ecaterina în timpul ospețelor nesfârșite și să facă dragoste cu ea în timpul nopții, Potemkin deținea puterea. Le-au trebuit ani de zile curtenilor și diplomaților să își dea seama că favoriții erau doar *potențial* puternici, și numai atunci când puteau cumva să îl înlăture pe Potemkin. Doamnele de onoare ale împărătesei, doctorii și secretarii aveau cu toții influență, dar favoriții aveau mult mai multă, fiindcă îi iubea Ecaterina. Însă acești „subalterni efemeri" nu au avut putere adevărată, nici măcar când împărăteasa era bătrână, *atâta vreme cât a trăit Potemkin.* Erau, după cum i-a spus contele von der Goertz lui Frederic al II-lea, „aleși anume să nu aibă nici talent, și nici puterea de a avea vreo... influență directă".[52]

Ca să exercite putere, o persoană are nevoie de prestigiu public pentru a se face ascultată. Tocmai transparența sistemului de favoriți făcea ca prestigiul

lor public să fie minim. „Felul decisiv în care le definea public poziția... era tocmai ceea ce limita onoarea pe care le-o acorda", a observat contele de Damas, care îi cunoștea bine pe Potemkin și pe Ecaterina. „O înduplecau zilnic să le facă pe voie în privința unor mărunțișuri, dar niciodată nu erau ascultați în treburi însemnate."[53] Numai Potemkin și, într-o mai mică măsură, Orlov și-au mărit prestigiul devenind amanții Ecaterinei. De obicei, alegerea unui nou favorit era „un eveniment care nu avea nicio însemnătate pentru altcineva decât pentru cei în cauză", îi explica Harris secretarului său de stat, vicontele Weymouth. „Sunt... creaturi alese de Potemkin, iar schimbarea nu va face decât să îi crească lui puterea și influența."[54] Deci, dacă rămâneau pe poziție, erau oamenii lui; dacă erau concediați, tot el beneficia de pe urma crizei. Cel puțin în teorie, dar realitatea nu era niciodată atât de simplă.

Legenda spune că Potemkin îi putea concedia când dorea. Cu condiția ca Ecaterina să fie fericită, Potemkin putea să își vadă de guvernarea părții sale din imperiu. A încercat să îi concedieze pe *toți* favoriții, la un moment dat. Însă Ecaterina nu a concediat decât *un singur* favorit în urma cererii lui Potemkin. De obicei îi iubea și nu băga în seamă bodogănelile lui. Serenisimul, care nu era nici rigid, nici răzbunător, coexista fericit cu cei doi, până când izbucnea o nouă criză. Știa că favoriții mai prostănaci aveau iluzia că îl pot răsturna. Adesea, o astfel de încercare sfârșea cu propria lor înlăturare.

Favoriții își grăbeau de obicei căderea, fie înșelând-o pe împărătească, cum a făcut Korsakov, fie suferind profund, ca Zavadovski și chiar Potemkin, fie implicându-se în intrigi stângace împotriva lui Potemkin, ca Zorih, ceea ce o făcea pe împărătească să se sature de ei. Când Potemkin cerea ca ei să fie trimiși la plimbare, ceea ce făcea frecvent, probabil că împărăteasa îi spunea să își vadă de treaba lui și îi mai dădea o moșie sau îi lăuda ultimele planuri pentru înființarea de orașe. Alteori îi reproșa că *nu* o avertizează de infidelitățile favoriților, dar el probabil știa că ea era atât de îndrăgostită, încât nu avea sens s-o facă.

Prințului îi plăcea să se laude că Ecaterina avea mereu nevoie de el când exista o problemă, politică sau amoroasă. Era mai cu seamă indispensabil în timpul crizelor de budoar, după cum informează Harris la Londra în timpul conflictului cu Lanskoi din mai 1781: „Aceste revoluții sunt momente în care influența prietenului meu este fără margini și când nu i se refuză nicio extravaganță."[55] Dar era cu siguranță mai mult decât atât.

În timpul unei crize, cum ar fi după umilința cauzată de Korsakov, devenea din nou soțul și amantul ei. „Când nu mai știe cum să își atingă țelurile", îi spunea împăratului Iosif al II-lea trimisul austriac, contele Louis Cobenzl, unul dintre puținii străini care îi cunoșteau îndeaproape pe Ecaterina și pe Potemkin, „își reia pentru câteva zile funcția de favorit."[56] Scrisorile dintre împărăteasă și prinț sugerează că relația lor era atât de informală și de intimă, încât niciunul nu ar fi ezitat să petreacă noaptea cu celălalt, în niciun moment al vieții. De aceea, Potemkin este numit uneori *favori-en-chef* și ceilalți doar *sous-favoris*. Nici nu-i de mirare că acești *sous-favoris* nu reușeau să înțeleagă rolul lui Potemkin și încercau să comploteze împotriva lui.

Potemkin și Ecaterina își rezolvaseră dilema personală în cadrul acestui sistem formal, ceea ce presupunea să-și păstreze prietenia, să țină amorul imperial departe de politică și să îi încredințeze definitiv lui Potemkin puterea politică. Deși era un sistem ce a funcționat mai bine decât multe căsnicii, era totuși imperfect. Nimeni — nici măcar cei doi abili manipulatori — nu putea controla cu adevărat favoritismul, acea fuziune sensibilă și convenabilă dintre dragoste și sex, lăcomie și ambiție.

Totuși, acesta era leacul pentru gelozie. Fiindcă Ecaterina era cu adevărat fericită cu Lanskoi în 1780, nu era nicidecum geloasă pe giumbușlucurile scandaloase ale lui Potemkin. „Acest pas a crescut puterea lui Potemkin", i-a spus Harris lui Weymouth, „pe care nimic nu o poate distruge, dacă nu cumva e adevărat un anumit zvon..." Ce zvon? Că Potemkin ar putea „să o ia în căsătorie pe nepoata preferată".[57]

12

Nepoatele lui

Se-afla acolo un bărbat (neom)
Nu bărbăția-i pun la îndoială...

Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul VII:36*

Când cele cinci surori Engelhardt au sosit la Curte în 1775, niște fetișcane provinciale orfane de mamă, cu o brumă de educație, dar frumoase, au fost transformate peste noapte de unchiul lor în domnișoare sofisticate care erau tratate de parcă ar fi făcut parte din familia imperială — „zici că erau Mari Ducese".[1] Când Potemkin a pus capăt relației cu împărăteasa Rusiei, a devenit în scurt timp foarte apropiat de nepoata sa adolescentă de o frumusețe uimitoare, Varvara Engelhardt. Nu peste multă vreme, bârfitorii de la Curte pretindeau că perversul prinț le sedusese pe toate cele cinci fete.

Acum că era practic iar aproape burlac, Potemkin s-a aruncat imediat într-o serie de idile secrete și legături publice cu aventuriere și aristocrate, atât de complicate, încât erau fascinante până și pentru contemporanii săi și nici până azi nu au fost deslușite complet. „La fel ca Ecaterina, era un epicurean", scria contele Aleksandr Ribeaupierre, fiul unuia dintre aghiotanții lui Potemkin, care s-a însurat cu strănepoata sa. „Plăcerile senzuale au reprezentat o parte importantă a vieții sale — iubea femeile cu pasiune și nimic nu stătea în calea patimilor sale."[2] Acum putea să revină la obiceiurile lui preferate. Se trezea târziu, o vizita pe Ecaterina prin pasajul acoperit, pendula constant între muncă febrilă și hedonism intens, între accese de birocrație politică și creativitate

* Traducere din lb. engl. de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

strategică, între partide de sex, dezbateri teologice și beții nocturne care îl țineau până în zori la masa de joc.

Nimic nu i-a șocat mai mult pe contemporanii săi decât legenda celor cinci nepoate. Toți diplomații le-au scris despre aceasta, cu o satisfacție greu de ascuns, monarhilor lor care citeau cu aviditate: „Vă veți face o idee despre moravurile rusești", informa Corberon Versailles-ul aflat sub domnia pudicului Ludovic al XVI-lea, proaspăt încoronat, „după felul în care își protejează nepoatele prințul Potemkin." Pentru a sublinia oroarea acestui destin imoral, adăuga înfiorat: „Mai este una care nu are decât doisprezece ani și pe care o așteaptă fără îndoială aceeași soartă". Semion Voronțov era și el dezgustat: „Am văzut cum prințul Potemkin își face harem din propria familie în Palatul Imperial din care ocupă o parte". Ce „neobrăzare scandaloasă!" Scandalul nepoatelor a fost acceptat drept adevărat de contemporani — dar să le fi sedus el pe toate cinci, chiar și pe cea mai mică?[3]

Fetele tratate de „zici că erau Mari Ducese" au devenit grațiile aristocrate ale Curții Ecaterinei, cele mai bogate moștenitoare din Rusia și punctul de pornire al multor dinastii aristocratice ale imperiului. Niciuna dintre ele nu a uitat niciodată de unde vine și cine este unchiul ei: viețile lor erau iluminate și mitizate de statutul lor semi-regal și de prestigiul Serenisimului.

Numai cinci dintre surorile Engelhardt erau cunoscute la Curte, deoarece cea vârstnică, Ana, plecase de acasă și se căsătorise cu Mihail Jukov înainte de ridicarea la putere a lui Potemkin, deși acesta avea grijă de ei și l-a promovat pe soțul Anei la funcția de guvernator al Astrahanului. A doua ca vârstă, maiestuoasa Aleksandra Vasilievna, care a împlinit douăzeci și doi de ani în 1776, a devenit nepoata preferată a lui Potemkin și cea mai bună prietenă a lui, în afară de împărăteasă. Nu mai era copilă când a sosit la Curte, deci pentru ea a fost cel mai greu să se adapteze la manierele sofisticate de aici. Dar era la fel de trufașă ca Potemkin și „isteață și cu putere de caracter". Se folosea de „un fel de grandoare" ca să-și ascundă „lipsa de educație".[4] Se pricepea la politică și afaceri și avea talent să-și câștige prieteni. Portretele înfățișează o brunetă zveltă, cu părul pieptănat pe spate, cu pomeți înalți, ochi albaștri strălucitori și inteligenți, o gură mare și senzuală, nas mic și piele de alabastru, totul emanând grandoarea ce i se potrivea unei membre onorifice a familiei imperiale și confidentei celui mai mare om de stat.

A treia ca vârstă era Varvara, de douăzeci de ani, care își croia drum prin viață fermecând pe toată lumea. „*Plenira aux cheveux d'or*" — „Zâna cu părul de aur" —, așa a numit-o poetul Derjavin; era faimoasă pentru părul ei

blond strălucitor. Până și când a trecut de prima tinerețe, și-a păstrat silueta grațioasă, iar trăsăturile i-au fost descrise de memorialistul Wiegel ca „desăvârșite... de prospețimea unei fete de douăzeci de ani". Nu politician, ca sora ei Aleksandra, ci era impresionabilă, flușturatică, capricioasă, colerică și mereu pretențioasă. Nimeni nu i-a putut critica firea nesuferită și proasta creștere în timpul vieții prințului — însă, odată, și-a tras o prietenă de păr; cu altă ocazie, l-a biciuit pe unul dintre administratorii moșiei. Era aspră cu cei înfumurați sau corupți, dar foarte amabilă cu servitorii[5] — deși nu neapărat cu șerbii. Peste ani, a fost nevoie de forță pentru a înăbuși o răscoală pe moșiile ei.

Nadejda, de cincisprezece ani, năpăstuită să fie și roșcată, și oacheșă, trebuie să fi suferit că era rățușca urâtă dintr-o familie de lebede, dar Potemkin a făcut-o și pe ea domnișoară de onoare, ca pe celelalte. Era încăpățânată și enervantă: Potemkin, care născocea porecle pentru toată lumea, a numit-o în bătaie de joc pe Nadejda (nădejde) „Beznadejnaia" — Deznădăjduita. A cincea soră era placida și pasiva Ekaterina, care era deja frumoasa familiei: portretul realizat de Vigée Lebrun în 1790 îi arată chipul serafic încadrat de bucle castanii strălucitoare, privind în oglindă. Ekaterina, scrie Ségur, trimisul francez, „ar fi putut servi drept model pentru capul zeiței Venus". În sfârșit, cea mai mică, Tatiana — în vârstă de doar șapte ani în 1776 — a devenit la fel de frumoasă și de deșteaptă ca Aleksandra. După ce Potemkin s-a retras din alcovul Ecaterinei, s-a îndrăgostit de Varvara.[6]

„Măicuță, Varenka, sufletelul meu, viața mea", îi scria Potemkin Varvarei. „Dormeai, prostuțo, și nu îți amintești de nimic. Când am plecat, te-am sărutat și te-am acoperit cu plapuma și cu un halat și am făcut cruce asupra ta." Este posibil, la limită, să ne prefacem că este scrisoarea unui unchi care a sărutat-o pe nepoata sa de noapte bună și a acoperit-o, deși sună ca și cum el ar fi plecat în zori, după ce și-au petrecut noaptea împreună.

„Îngerul meu, dezmierdările tale sunt atât de plăcute și de iubitoare, socotește-mi dragostea pentru tine și vei vedea că ești viața mea, bucuria mea, îngerul meu; te sărut de nenumărate ori și mă gândesc la tine și mai des..." Până și în epoca sensibilității, exprimate de un prinț sentimental și neinhibat, aceste sentimente nu par cele ale unui unchi convențional. Adesea o numea „scumpa mea", „comoara mea", „sufletul meu, iubita mea drăgăstoasă", „zeița mea iubită" și „buze de miere" și se semna frecvent „Te sărut din cap până în picioare". Scrisorile emană o senzualitate nerușinată — însă sunt și scrisori de familie: „Scumpa mea, Varenka, sufletelul meu... Cu bine, buze dulci, vino la masă. Le-am invitat și pe surorile tale..." Într-o scrisoare,

îi spune: „Mâine mă duc la *bania*." Dacă ne gândim la întâlnirile sale cu Ecaterina în *bania* Palatului de Iarnă, nu putem să nu ne întrebăm dacă nu cumva se întâlnea și cu nepoata sa tot acolo?

Prințul avea acum treizeci și șapte de ani, cu șaptesprezece ani mai mult decât Varvara, astfel încât, cel puțin din punctul de vedere al vârstei, legătura lor nu ar fi fost una neobișnuită. Surorile și mătăhălosul lor frate, Vasili, erau acum la Curte în fiecare zi, și în casele lui Potemkin — Șepilev, Anicikov — în fiecare seară. Erau poftiți la masă și erau prezenți când el juca cărți cu împărăteasa în Micul Ermitaj. Erau comorile lui cele mai de preț cu care se putea lăuda, precum și prietenii, familia, anturajul său. Din câte știm, nu avea copii: erau și moștenitorii lui. Nu era o coincidență că tocmai Varvara i-a devenit amantă, căci, dintre surori, ea era cea mai înclinată către flirt, iar el era eroul familiei.

Scrisorile sunt evident cele dintre un bărbat mai în vârstă și o fată tânără; de exemplu, când i-a spus că împărăteasa a invitat-o la masă, a adăugat: „Draga mea, îmbracă-te bine și încearcă să fii amabilă și frumoasă", și i-a zis să aibă grijă cum se poartă. Din afara orașului, probabil de la Țarskoe Selo, i-a scris să o întrebe: „Socotesc să vin mâine în oraș... Scrie-mi unde voiești să mă vizitezi — la Anicikov sau la Palat?" Varenka se întâlnea des cu împărăteasa și cu Serenisimul. „Împărătesei i s-a luat azi sânge, deci nu e nevoie să o tulburi", îi spunea el. „Mă duc la împărătească, apoi vin să te văd."

Și Varenka era îndrăgostită de el — adesea îi zicea „viața mea" și se îngrijora, ca orice femeie, când era bolnav, bucurându-se în același timp de luxul pe care el i-l oferea. „Tăicuță, viața mea, îți mulțumesc atât de mult pentru dar și pentru scrisoare... Te sărut în minte de un milion de ori." Însă ea a început să sufere și să tulbure apele. „Nu are rost să mă mângâi", îi scria. „Ascultă, îți spun serios acum... dacă m-ai iubit, te rog să mă uiți pentru totdeauna, m-am hotărât să te părăsesc. Îți doresc să fii iubit de alta... deși nimeni nu te va iubi cum te-am iubit eu..." Era oare vulpița geloasă pe altă femeie, căci mai erau, firește, și altele, sau pur și simplu se prefăcea?

„Varenka, ești o prostuță și o ticăloasă nerecunoscătoare", i-a scris Potemkin, poate tot atunci. „Pot oare să spun — Varenka suferă, iar Grișenka nu simte nimic? Când vin, îți rup urechile pentru asta!" Oare următoarele rânduri le-a scris ea după ce venit el odată supărat? „Bunul meu prieten, dacă eu te-am supărat, atunci pleacă!" Dar apoi i-a zis că a dormit prea mult și poate de aceea era prost dispusă. Deci Varenka se bosumfla și făcea mutre, în timp ce Potemkin suferea chinurile prin care trece orice bărbat în vârstă care se îndrăgostește de o fată răsfățată. Împărătesei, care o invita pe Varvara la toate ocaziile și știa

de relația lor, nu îi păsa, atâta vreme cât Potemkin era fericit. De fapt, se asigura ca nepoata să le fie apropiată amândurora. Când unul dintre curteni a părăsit palatul, Potemkin i-a cerut împărătesei „să îi poruncești lui Madame Maltiz [principala doamnă de onoare] să îi dea Varvarei Vasilievna a mea încăperile prințesei Ekaterina". Ecaterina i-a răspuns: „Voi da poruncă…"[7]

Vestea scandaloasei legături a ajuns la urechile Dariei Potemkina la Moscova. Mama prințului, îngrozită, a încercat să pună capăt relației. Furiosul Serenisim a azvârlit scrisorile primite de la ea, nedeschise, în șemineu. Daria i-a scris și Varvarei să o mustre. „Am primit scrisorile bunicii", i-a spus Varvara lui Potemkin, „care m-au înfuriat tare mult. De aceea ai plecat?" Apoi fata s-a oferit din nou: „Drăguțul meu *méchant*, îngerașul meu, nu mă vrei, comoara mea adorată?"

Când Potemkin a început să petreacă mai mult timp în provinciile sale sudice, Varvara a rămas îmbufnată la Curte. Ecaterina a decis să intervină. Harris a prins din zbor zvonul: „Majestatea Sa i-a reproșat prințului XXX purtarea nepotrivită față de nepoata sa și dezonoarea pe care i-o aduce..." Harris proiecta pudoarea englezească asupra unei relații pe care nu o înțelegea. Tachinarea indulgentă a Ecaterinei în legătură cu nepoata-amantă dezvăluie francheța relațiilor dintre ei: „Ascultă, micuța mea Varenka nu este deloc în apele ei; plecarea ta este pricina. E foarte urât din partea ta. Asta o s-o ucidă, iar eu am început să țin tare mult la ea. Vor să îi ia sânge."[8]

Să se fi topit Varenka de dorul unchiului ei? Sau din altă pricină? Poate că șireata îl juca pe prinț pe degete. La început, scrisorile ei erau pline de dragoste. Mai târziu, tonul lor s-a schimbat. Potemkin mai era încă îndrăgostit de ea — dar era conștient că fata va trebui să se mărite curând: „Victoria ta asupra mea este puternică și eternă. Dacă mă iubești, sunt fericit, dacă știi cum iubesc, nu ai dori niciodată altceva." Acum că era femeie, dorea mai mult. Îl cunoscuse deja pe prințul Serghei Fiodorovici Golițîn, un alt membru al puternicei și numeroasei familii, și se îndrăgostise de el.

Nu știm dacă Potemkin a suferit mult timp, dar a hotărât că fetele vor avea parte de căsătorii splendide și trecuse averi pe numele lor, ca să le ușureze calea. Datoria familială cerea încheierea legăturii. „Acum totul s-a sfârșit", i-a scris ea. „Am așteptat această clipă de o lună, de când am început să bag de seamă că te-ai schimbat față de mine. Ce am făcut acum când sunt atât de nefericită? Îți trimit înapoi toate scrisorile." Deci era reciproc. „Dacă m-am purtat urât", îi scria ea, „nu uita cine este pricina."

Potemkin s-a arătat deosebit de generos. În septembrie 1778, „l-a convins pe un prinț XXX să se însoare cu ea." Prințul XXX — Serghei Golițîn — a fost

de acord. „S-au logodit cu mare pompă alaltăieri, la palat", nota Harris. În ianuarie 1779 a avut loc nunta Varvarei, la care a fost prezentă și împărăteasa, ca în cazul tuturor căsătoriilor fetelor Engelhardt. Varvara și Potemkin au rămas apropiați toată viața, iar ea a continuat să îi scrie scrisori afectuoase, cochete: „Îți sărut mâinile și te rog să nu mă uiți, tăicuță, nu știu de ce, dar mi se pare că m-ai uitat...", apoi, ca toată lumea care îl cunoștea, i-a scris: „Vino, prietene, cât de repede se poate, e așa o plictiseală mare fără tine!" Tot se mai semna: „Pisicuța lui Grișenkin."[9]

Varvara și Serghei Golițîn au fost fericiți împreună și au avut zece copii. Împărăteasa și Serenisimul au fost nașii celui mai mare, numit Grigori și născut în același an: contemporanii au sugerat că era copilul lui Potemkin. Cu siguranță că era posibil. Atât în copilărie, cât și ca adult, Grigori Golițîn era leit unchiul său — un alt mister al consangvinității.

După căsătoria Varvarei, Harris a băgat de seamă că „Aleksandra Engelhardt pare să aibă putere și mai mare asupra" lui Potemkin. Se părea că prințul trecuse la nepoata cu care avea cel mai mult în comun. Nu avem scrisori de dragoste și nimeni nu știe ce se petrecea în spatele ușilor închise de la dormitor, dar contemporanii erau convinși că erau amanți (deși aceasta nu este o dovadă). Aleksandra, sau Sașenka, „este o tânără cu înfățișare deosebit de plăcută, demnă de admirație și din cale-afară de pricepută la a țese intrigi de curte", adăuga Harris cu o admirație amestecată cu invidie, căci el era un intrigant avid, dar fără succes. Era sigur că Aleksandra o ghidase pe împărăteasă către încăperea în care îi găsise împreună pe contesa Bruce și pe Korsakov.

Sașenka a devenit inseparabilă de împărăteasă și Serenisim. „Dacă unchiul nu își schimbă simțămintele față de ea", nota Harris, „foarte probabil va deveni confidenta" Ecaterinei. Atât de apropiați au devenit, încât a apărut o legendă absurdă, crezută de unele familii poloneze, că Aleksandra era fiica Ecaterinei. Marele Duce Pavel și Aleksandra s-au născut amândoi în 1754, astfel încât, spunea legenda, când Ecaterina a născut o fetiță în loc de moștenitorul așteptat, a ascuns copila și a înlocuit-o cu băiatul unei țărănci kalmâce care a devenit mai târziu împăratul Pavel I.[10] Explicația mai simplă este că era nepoata lui Potemkin și o femeie fascinantă. Poziția Sașenkăi ca membră neoficială a familiei imperiale încă era recunoscută patruzeci de ani mai târziu.

Acum devenise gazda petrecerilor lui Potemkin. Un festin dat de ea era semn al favorii lui. Aleksandra, spunea Harris delicat în scrisorile către Londra, „cunoaște foarte bine valoarea darurilor". Accepta cadouri și bani din partea trimisului britanic — iar el a recomandat-o lui Alleyne Fitzherbert,

succesorul lui, ca sursă de informații. Era o femeie de afaceri abilă care a făcut milioane de ruble prin vânzarea de grâne și cherestea — și totuși era faimoasă pentru generozitatea cu care își trata șerbii.[11] La sfârșitul anului 1779, relația intensă dintre Potemkin și Sașenka s-a încheiat, dar cei doi au rămas prieteni apropiați.

Acum Potemkin a înnodat o legătură de lungă durată cu a cincea soră — Ekaterina — deși din nou nu există scrisori de dragoste ca dovadă. „Se vorbește chiar de căsătoria dintre Potemkin și micuța sa nepoată, de care este mai îndrăgostit ca niciodată."[12] Ekaterina — Katinka, Katiș sau pisicuța, cum o numeau împărăteasa și Potemkin — era Venus a familiei. „Chipul fermecător", scria Vigée Lebrun, „și blândețea de înger îi dau un farmec invincibil." Potemkin o numea „îngerul lui în carne și oase" — „și niciodată nu a fost numit cineva astfel mai pe bună dreptate", îi spunea mai târziu prințul de Nassau-Siegen soției lui.[13]

Era needucată și nu manifesta curiozitate pentru nimic, însă era cu totul seducătoare. Avea temperamentul unei mulatre blonde — langoare eternă și sexualitate nonșalantă. „Cel mai fericită era când se întindea pe *canapé*", își amintea Vigée Lebrun, „învelită într-o blană neagră, și fără corset." Când oaspeții întrebau de ce nu purta „imensele diamante... cele mai somptuoase pe care și le poate imagina cineva" pe care le primise de la „faimosul Potemkin", răspundea leneș: „La ce bun, pentru cine, pentru ce?" A fost „cea mai drăgăstoasă dintre cele trei" nepoate-amante și „credea în dragostea lui Potemkin, ca să nu îl facă să sufere." Era prea visătoare și pasivă pentru Potemkin, care nu se îndrăgostea decât de femei pătimașe sau viclene. Astfel încât, deși Potemkin a iubit-o cel mai puțin dintre toate trei, au fost amanți cel mai mult timp. Serenisimul a declarat că să fii amantul ei însemna să guști chintesența plăcerilor carnale, un compliment lipsit de galanterie din partea unui cunoscător incontestabil.[14]

La sfârșitul anului 1780, diplomații afirmau că „haremul de familie" al lui Potemkin a provocat „un scandal diabolic" la Curte. Îndărătnica Varvara Golițîna, care făcea paradă cu respectabilitatea sa acum că era măritată, și-a exprimat părerea despre viața privată a împărătesei. Această gafă lipsită de tact a scos-o din sărite pe Ecaterina. Din încăpățânare prostească, Varvara a turnat gaz pe foc și a proclamat sus și tare că nu putea fi biciuită pentru că spune adevărul. Potemkin s-a înfuriat și el și a trimis-o pe moșiile Goliținilor. În acest moment stânjenitor, „îngerul în carne și oase" Ekaterina constata

chipurile că era însărcinată cu copilul unchiului ei. Doctorul Rogerson i-a prescris un tratament la băi. Serenisimul a convins-o pe Varvara să o însoțească pe sora ei. Corberon îl admira pe Potemkin pentru măiestria cu care a evitat dezastrul, dând impresia că Varvara nu era exilată, ci că o întovărășea pur și simplu pe sora ei suferindă, și că Ekaterina nu era îndepărtată să își ascundă pântecul, ci făcea o excursie cu Goliținii. Se spune că, la plecare, Ekaterina era deja însărcinată în șase luni.

În acest moment Ecaterina a făcut o propunere care l-a supărat pe Potemkin și a declanșat încă un scandal. Când Ekaterina a fost numită doamnă de onoare în vara lui 1777, a atras imediat atenția fiului Ecaterinei și al lui Orlov, Bobrinski, spre amuzamentul suprem al împărătesei, care făcea mereu aluzii la aceasta în scrisorile ei către Potemkin.[15] Bobrinski s-a îndrăgostit de fată. Împărăteasa, după Corberon, i-o promisese chiar în căsătorie. Bobrinski era un filfizon, un superficial, victima unei origini care îl făcea totul și nimic. Mulți bastarzi regali își făureau cariere strălucite în acele vremuri — cea mai măreață dintre toate fiind cea a mareșalului lui Ludovic al XV-lea, Maurice de Saxe, fiul lui August cel Puternic al Poloniei și Saxoniei —, dar Bobrinski era un pierde-vară notoriu. Să fi refuzat el acum să o ia în căsătorie pe fata pe care o lăsase grea chiar unchiul ei? Sau s-a pus împotrivă Potemkin, pentru că îl considera pe Bobrinski un netot — și, mai rău, un Orlov? Acest labirint moral, sexual și familial reprezintă un mic caleidoscop al moravurilor de la Curte.[16]

Aleksei Orlov-Cesmenski, care se retrăsese la Moscova și îl ura pe Potemkin, a simțit miros de sânge, ca un rechin, și a sosit în capitală în septembrie 1778, sperând să îl răstoarne pe prinț. Serenisimul a dat dovadă de „bună dispoziție și nepăsare“ când cei doi giganți dușmani, Ciclopul și Cicatrice, s-au întâlnit în public la masa împărătesei. „Pana mi-e neputincioasă să descrie...“, spunea Harris, „o scenă în care au jucat un rol toate patimile ce stăpânesc mintea omenească, sub acoperământul celei mai măiastre ipocrizii.“ Orlov-Cesmenski era hotărât să facă o ultimă încercare de a-l răsturna pe Serenisim, care, îi spunea el Ecaterinei, „ți-a distrus armata“: „singura însușire cu care se poate lăuda este viclenia“ și singurul său scop „să se învestească cu putere suverană“. Ecaterinei i-au displăcut aceste vorbe, dar a încercat să facă pace. „Fii prieten cu Potemkin, l-a rugat pe Orlov-Cesmenski. Înduplecă-l pe acest om extraordinar să fie mai circumspect în purtare... [și] ia aminte la datoriile marilor funcții pe care le îndeplinește...“

„Știi bine, Doamnă, i-a răspuns Cicatrice, sunt sclavul Domniei Tale... Dacă Potemkin îți tulbură liniștea sufletească, dă poruncă. Va pieri de îndată...“

Propunerea de a-l lichida pe Potemkin nu poate fi decât bârfă diplomatică, dar toată lumea știa bine că Orlov-Cesmenski era în stare de așa ceva. Ecaterina nu s-a lăsat impresionată și astfel s-a stins ultimul zvâcnet al puterii Orlovilor.[17]

În ciuda scandalurilor, Potemkin și împărăteasa erau atât de ocupați la acea vreme cu politica internațională, încât poziția sa politică era mai mult decât stabilă. Când scandalul a atins punctul culminant, Potemkin, diplomat, pur și simplu s-a ținut deoparte, până când împărăteasa s-a calmat. Ekaterina a revenit fără niciun bebeluș, cel puțin din câte știm.

Cea mai tânără nepoată, Tatiana, era deja „temperamentală" când, la vârsta de doisprezece ani, a fost numită domnișoară de onoare. Când unchiul ei era plecat în sud, Tatiana îi scria scrisori, cu un scris mare de fetiță, iar aceste scrisori ne dau o idee despre „familia" Ecaterinei și a lui Potemkin. De obicei, se semna ca în această scrisoare, trimisă pe 3 iunie 1785: „Aștept cu cea mai vie nerăbdare să te întorci." Ca toată lumea, și Tatiana se plictisea fără Serenisim: „Nu știu, dragă unchiule, când voi avea fericirea să te văd, dar cei pe care îi întreb îmi spun că nu știu nimic și spun că vei sta toată iarna. Ah! Ce mult pare, dacă este adevărat, dar nu îi cred pe caraghioșii ăștia." Primea de la el cadouri generoase: „Dragă unchiule, mii, mii, milioane de mulțumiri pentru darul tău minunat, nu îți voi uita niciodată bunătatea și te rog să rămâi mereu așa. Voi face tot ce voi putea să le merit." Ea nu a ajuns niciodată amanta lui.[18]

Întregul clan Potemkin era tratat ca și cum ar fi făcut parte din familia extinsă a Ecaterinei, care îl includea și pe Lanskoi, favoritul. Împărăteasa se ocupa mult nu numai de surorile Engelhardt, ci și de restul familiei lui Potemkin — vărul său, Pavel Potemkin, după ce a luptat împotriva lui Pugaciov, a devenit vicerege al Caucazului, iar fratele său, Mihail, inspector-șef al Colegiului de Război și unul dintre cei care făceau parte din cercul intim al Ecaterinei. Vânjosul nepot al prințului, Aleksandr Samoilov, fiul surorii lui, Maria, a devenit secretar al Consiliului de Stat și general — „viteaz, dar nefolositor". Alți nepoți, ca Vasili Engelhardt și Nikolai Vîsoțki, fiul surorii lui, Pelagheia, au slujit ca aghiotanți ai Ecaterinei, fiind tratați ca membri ai familiei.

Favoritul împărătesei, Sașa Lanskoi, se purta foarte frumos cu nepoatele lui Potemkin, după cum aflăm din scrisorile Tatianei, care nu au mai fost citate până acum. „Monsieur Lanskoi a primit tot soiul de atenții", povestește ea inocent. Într-o scrisoare, Tatiana îi spune unchiului că Marele Duce

și Marea Ducesă „m-au întâlnit în grădină — au remarcat că am crescut și mi-au vorbit cu multă bunătate."[19] Când, după câțiva ani, Ekaterina era căsătorită și însărcinată, Lanskoi l-a anunțat pe Potemkin de naștere. „Tăicuță", îi scria el, „Suverana a avut bunăvoința să îmi poruncească să îți transmit o reverență și vești despre botez... iată, îți trimit o scrisoare de la Ekaterina Vasilievna..." După câteva zile, i-a spus că împărăteasa are febră, dar nepoata se simte din ce în ce mai bine pe zi ce trece.

Se simte că, în ciuda luptelor politice aspre, împărăteasa a reușit într-o oarecare măsură să creeze un surogat de familie din rudele lui Potemkin — sau ale „noastre", după cum s-a exprimat ea — și din iubitul ei, Lanskoi. Și-a ales familia cum își aleg alții prietenii. Exista o simetrie între favoriții Ecaterinei și nepoatele lui Potemkin. Când politica permitea un moment de liniște, le trata pe nepoatele lui ca pe propriile sale fiice, iar el îi privea pe favoriți ca pe fiii săi. Favoriții și nepoatele reprezentau copiii acestei căsnicii neconvenționale, lipsite de urmași.[20]

Relațiile intime dintre Potemkin și nepoatele sale erau neconvenționale și idiosincratice, dar nu nefirești la vremea respectivă, și nici măcar Ecaterina nu a părut vreodată șocată de ele. Povestește în *Memoriile* ei cum, în copilărie, înainte să plece în Rusia, flirtase (și poate mai mult) cu unchiul ei, prințul Georg-Ludwig de Holstein, care voia să se însoare cu ea.* Un astfel de comportament — sau mai rău decât atât — nu era inimaginabil în sânul familiilor regale. Habsburgii se căsătoreau adesea cu propriile nepoate. La începutul secolului, regentul Franței, Filip, duce de Orléans, se presupune că avusese o relație incestuoasă cu fiica sa, ducesa de Berry.**

August cel Puternic, rege al Poloniei, elector al Saxoniei și aliat duplicitar al lui Petru cel Mare, a reprezentat un precedent incestuos record al degenerării viguroase pe care nici măcar Potemkin nu a reușit să-l egaleze. Despre August, un *bon vivant* iubitor de artă, lefter și oportunist politic, pe care Carlyle l-a numit „voiosul păcătos, fiu al Satanei, petrecăreț și dăruit cu digestie bună", se povestește nu numai că a avut un moștenitor și 354 de bastarzi cu o puzderie de concubine, dar a sedus-o și pe fiica sa, contesa Orczelska. De parcă atât n-ar fi fost de ajuns, fiica-amantă la rândul ei era îndrăgostită de contele Rudorfski, fratele ei vitreg, copil din flori al lui August. Acest fel

---

* Acest Georg-Ludwig era și unchiul soțului ei, Petru al III-lea, care l-a adus la Petersburg în timpul scurtei sale domnii. Ironia sorții face că tânărul Potemkin i-a fost ordonanță. (*N.a.*)

** La moartea acesteia, dușmanii lui Orléans au scandat: „*La pleures-tu comme mari/ Comme ta fille ou ta maîtresse*?" — „O plângi ca soț, ca pe fiica sau pe amanta ta?" (*N.a.*)

de comportament era propriu aristocrației, deși, în Franța secolului al XVII-lea, cardinalul Mazarin le făcuse pe nepoatele sale — așa-numitele Mazarinettes — cele mai bogate moștenitoare din Franța și existau zvonuri că avea relații intime cu ele. Între timp, Voltaire era implicat în ultima aventură a lungii sale vieți cu nepoata sa lacomă și promiscuă, Madame Denis, dar în secret — nu s-a aflat decât ulterior, din corespondența dintre ei. În generația de după Potemkin, Lordul Byron se lăuda public cu relația sa cu sora lui vitregă, iar prințul Talleyrand trăia cu soția nepotului său, ducesa de Dino.

În Rusia era mai răspândit incestul dintre unchi și nepoată. Biserica Ortodoxă închidea ochii. Despre Nikita Panin se zvonea că a avut o relație cu nepoata sa (prin alianță), prințesa Daşkova — deși ea a negat aceasta. Kiril Razumovski trăia ca soț și soție la Baturin cu fiica surorii sale Ana, contesa S. Apraxina. Însă relația incestuoasă a acestui magnat important și admirat nu prea era amintită, deoarece avea loc la țară, fără ostentație; nimeni „nu speria caii". Păcatul lui Potemkin a fost că nu și-a ascuns dragostea față de ele. Această franchețe a șocat contemporanii, la fel cum pe Ecaterina a făcut-o atât de notorie transparența sistemului de favoritism: erau linii paralele ale aceluiași aranjament. Serenisimul se privea ca fiind semi-regal, deci făcea ce-l tăia capul și toată lumea vedea ce plăcere îi face.[21]

Păcătosul unchi Potemkin a fost crucificat de istorici pentru comportamentul său, dar nepoatele au consimțit de bunăvoie — Varvara era îndrăgostită de el — și l-au adorat de-a lungul vieții. Nici vorbă să fie abuzate sau să fi rămas cu sechele. Aleksandra și Varvara au avut căsnicii neobișnuit de fericite, rămânând apropiate de unchiul lor. Ekaterina, care i-a rămas amantă tot restul vieții, se spune că doar i-a „tolerat" dragostea, dar era o fată adormită care își „tolera" soțul, diamantele și tot restul: asta era natura ei. Cu siguranță că îl idolatrizau pe protectorul familiei. În scrisorile lor, scriau mereu că abia așteaptă să îl vadă. La fel ca Ecaterina, găseau că fără el era plictisitor. Nu e necesar să echivalăm aceste escapade cu violul: la timpul și locul respectiv, păreau firești.

Nepoatele nu au fost singurele lui amante, după retragerea din budoarul Ecaterinei: arhivele lui Potemkin sunt ticsite cu sutele de scrisori de dragoste nesemnate ale unor necunoscute evident amorezate de uriașul ciclop. Există două feluri de afemeiați — desfrânatul mecanic, care își disprețuiește cuceririle, și amantul adevărat, pentru care seducția este o fundație a iubirii și prieteniei. Potemkin era cu siguranță din această din urmă categorie — adora tovărășia femeilor. Mai târziu, la Curte mișunau atâția străini, încât e imposibil să nu îi identificăm amantele. Dar din anii 1770, nu ne rămân

decât bilete cu scris feminin, încârligat, din care răzbate dorul: „Cum ai dormit, iubitule... mai bine decât mine. Eu n-am închis un ochi toată noaptea." Niciodată nu le era de ajuns timpul petrecut cu el. „Nu sunt fericită cu tine", scria o alta. „Ai așa un aer distras! Pesemne ești preocupat de ceva..." Amantele erau nevoite să aștepte în palatele soților și să afle de la prietene și servitori ce face Potemkin: „Știu că ai fost la împărăteasă aseară și te-ai îmbolnăvit. Spune-mi cum te simți, sunt îngrijorată și nu am vești de la tine. *Adieu*, îngerul meu, nu-ți mai pot spune nimic, mă împiedică toate..." Se sfârșește brusc — probabil intrase soțul doamnei, deci a trimis scrisoarea neterminată, prin credincioasa cameristă.

Aceste femei îl băteau la cap în legătură cu sănătatea, călătoriile, jocul de cărți și mâncarea. Faptul că Potemkin era în stare să atragă atâta atenție era probabil rezultatul copilăriei petrecute într-o casă de surori iubitoare: „Dragul meu prinț, poți să te sacrifici pentru mine și să nu mai petreci atât de mult timp la masa de joc? Nu poate decât să îți distrugă sănătatea." Amantele tânjeau să îl întâlnească în public: „Mâine este bal la Marele Duce; sper să am plăcerea să te văd acolo." Tot cam pe atunci, o alta îi scria:

> *Ce păcat că nu te-am văzut decât de la depărtare, când voiam atât de mult să te sărut, dragul meu prieten... Doamne, ce nenoroc, nu mai pot îndura! Spune măcar dacă mă iubești, dragul meu. E singurul lucru care mă mai poate împăca cu mine însămi... Te-aș săruta fără întrerupere, dar te-ai plictisi de mine curând; îți scriu în fața oglinzii și îmi pare că stau de vorbă cu tine și îți spun tot ce îmi trece prin cap...*

În aceste *billets-doux* scrise cu pana de gâscă acum două veacuri de necunoscutele așezate în fața oglinzii, înconjurate de cutii de ruj, suluri de mătase și pămătufuri de pudră, îl vedem pe Potemkin aievea, așa cum se reflecta în ochii lor: „Te sărut de un milion de ori înainte să pleci... muncești prea mult... te sărut de treizeci de milioane de ori și cu o tandrețe ce crește neîncetat... Sărută-mă în gând. *Adieu*, viața mea."[22]

Însă ascund o dilemă acută, inerentă poziției unice a lui Potemkin. Nimeni altcineva nu îl putea avea doar pentru ea. Legăturile sale cu nepoatele aveau sens într-un fel, pentru că el nu se putea căsători și nu putea avea o viață de familie normală. Dacă nu putea avea copii, era cu atât mai potrivit. A iubit multe femei — dar era însurat cu împărăteasa și cu imperiul.

13

Ducese, diplomați și șarlatani

Ori în trăsură aurită
Trasă de doi cai focoși,
Cu câinele, tovarășul sau un bufon,
Ori vreo frumoasă — și mai bine —

Gavrila Derjavin, *Odă prințesei Felicia*

Înălțimea Voastră nu își poate face nicio idee despre
cât de departe s-a ajuns cu corupția în această țară.

Sir James Harris către vicontele Stormont, 13 decembrie 1780

În vara anului 1777, la Sankt-Petersburg a ancorat somptuosul iaht al ducesei de Kingston, de asemenea contesă de Bristol. Ducesa era o seducătoare veterană, privită la Londra ca adulteră, bigamă și stricată. Însă Petersburg era la mare depărtare de Londra, iar rușii se dumireau uneori uluitor de încet de adevărata identitate a impostorilor pe care îi primeau în sânul lor. Nu multe ducese englezoaice vizitau Rusia la vremea la care Europa era invadată de moda englezească. Atât de mulți negustori englezi furnizau mărfuri rușilor, încât la Petersburg exista o faimoasă stradă locuită de englezi. La Curtea rusească, Potemkin era anglofilul-șef.

Atât de cosmopolitan pe cât putea fi un om care nu plecase peste hotare decât o singură dată, Potemkin se pregătea să devină om de stat prin studiul atent al limbii, obiceiurilor și politicii occidentalilor și umplându-și propria sa curte — *basse-cour*, însemnând „curtea de păsări“, după cum o poreclise

Ecaterina[1] — cu dubioșii străini atrași de Rusia. La sfârșitul anilor 1770, Rusia a devenit o extensie la modă a Marelui Tur al Europei întreprins de tinerii aristocrați englezi, iar Potemkin era una dintre atracțiile turistice obligatorii. Ducesa a fost pioniera acestei mode.

Kingston a fost întâmpinată de președintele Colegiului Naval, Ivan Cernîșev (fratele lui Zahar Cernîșev, pe care aceasta îl fermecase pe vremea când el era ambasador la Londra). El i-a prezentat-o Ecaterinei, Marelui Duce și, firește, prințului. Până și Ecaterina și Potemkin au fost ușor impresionați de fabuloasa avere a acestei faimoase aristocrate ce se lăfăia în templul său plutitor de plăceri, înțesat de antichități, mașinării mecanice și comori neprețuite, de care nu se găseau mai frumoase în întreaga Anglie.

Ducesa de Kingston era un exemplu tipic de femeie a secolului al XVIII-lea care a reușit să profite de misoginismul aristocrației printr-o carieră de seducție, căsătorie, înșelătorie, exhibiționism și furt. Elisabeth Chudleigh s-a născut în 1720 într-o familie bună și la douăzeci și patru de ani s-a căsătorit în secret cu August Hervey, care i-a pus pe deget un inel de pe baldachinul patului, în loc de diamant. Moștenitor al contelui de Bristol, era vlăstar al unei familii care se pricepea cu măiestrie să strângă avere, dar se arunca în plăceri cu aceeași voracitate. Chudleigh a fost una dintre cele mai râvnite și mai dezmățate femei ale epocii sale, devenind o celebritate în publicațiile de scandal ale vremii: îi plăcea să fie în vizorul publicului, care îi urmărea cu răsuflarea tăiată escapadele sexuale. Perioada de legitimitate a ajuns la apogeu când, în 1749, și-a făcut apariția goală la balul ambasadorului venețian, acoperită doar de un văl transparent și de părul lăsat liber, întruchipând-o pe Ifigenia cea sacrificată — „atât de goală", comentează Mary Wortley Montagu, fiica primului duce de Kingston, „încât marele preot ar fi putut cu ușurință să examineze vintrele victimei". Era o priveliște de o îndrăzneală atât de voluptuoasă, încât portretul ei zâmbitor s-a vândut ca pâinea caldă. Atât de vulgară a fost apariția, încât s-a spus că a reușit impresionanta faptă de a-l seduce pe bătrânul George al II-lea.

După ce a fost ani de zile amanta ducelui de Kingston, un magnat bătrân, politician Whig, s-a căsătorit cu el, devenind bigamă. La moartea acestuia, a urmat o luptă rușinoasă pentru avere. Familia Pierrepont a scos la lumină căsătoria ei cu Hervey și a dat-o în judecată în Camera Lorzilor, unde a fost găsită vinovată, în fața a 5 000 de spectatori. Ar fi fost însemnată cu fierul roșu — dar Hervey a moștenit titlul nobiliar tocmai la timp ca să îi ofere imunitate. A pierdut ducatul, dar a primit banii — și a continuat oricum să își spună ducesă. A fugit la Calais, gonită de ultragiata familie Pierrepont, iar

„contesa ducală", după cum a poreclit-o Horace Walpole, și-a amenajat noul iaht cu sală de mese, salon, bucătărie, galerie de tablouri și orgă, șterpelind tot ce i-a făcut cu ochiul din conacul ducelui, Thoresby Hall. Echipajul se complăcea în toate matrapazlâcurile posibile, inclusiv două revolte, ceea ce a silit-o să înlocuiască marinarii englezi. În final, a pornit la drum cu un anturaj pitoresc format dintr-un echipaj francez, un capelan englez cam dubios (care părea să fie corespondent de presă neoficial) și un grup de pierde-vară ticăloși.

La sosirea în Rusia, acest alai de circ a dat naștere la ceva familiar pe teritoriul Marii Britanii, dar nu și la Sankt-Petersburg — un război al oamenilor clerului. Kingston a dat „o petrecere magnifică la bordul iahtului", despre care capelanul ei umil a trimis îndatoritor o relatare la revista *Gentleman Magazine*. „De îndată ce a fost servită masa, o orchestră a interpretat marșuri englezești la flaut, tobă, clarinet și corn francez... După ospăț, au urmat concerte la orga din anticameră." Comunitatea britanică din Petersburg a fost scandalizată de neobrăzarea acestei parvenite bigame care, după capelanul lor, William Took, stârnea „dispreț universal". Dar Petersburgului i-au plăcut „spectacolele ei ostentative".

Împărăteasa i-a dat o casă pe Neva ducesei și anturajului ei, care au început să petreacă mult timp cu Potemkin. Se potriveau chiar foarte bine în acest *ménage* imoral. Mai mult, Potemkin flirta cu ducesa surdă, exagerat de rujată și sulemenită, care se îmbrăca tot ca o fetiță, dar de fapt îl interesau obiectele ei de preț. Unul dintre ofițerii lui, colonelul Mihail Garnovski, „avea grijă" de ea. Garnovski era un soldat-comerciant: era spionul, sfetnicul și agentul comercial al lui Potemkin, iar acum adăuga și ocupația de gigolo la *curriculum vitae*. El a devenit amantul bătrânei, care era nevoită să petreacă „cinci sau șase ore să se împopoțoneze", fiind practic întruchiparea expresiei englezești „oaie îmbrăcată în miel". Ducesa i-a dat lui Potemkin comori, iar lui Ivan Cernîșev i-a dăruit un Rafael. A vrut să o ia cu ea acasă pe nepoata lui Potemkin, Tatiana, în vârstă de opt ani, și să îi dea o educație kingstoniană, un paradox de care Serenisimul nici nu a vrut să audă.

Kingston, care avea cu nouă ani mai mult decât Ecaterina, plănuise să orbească Petersburgul cu strălucirea ei și să plece cu pânzele în vânt, în sunet de fanfară. Dar acest plan s-a dus de râpă când, spre încântarea tăinuită a observatorilor precum Corberon, iahtul ei a eșuat în timpul furtunii din septembrie 1777. Atunci, echipajul francez s-a revoltat și a abandonat-o, iar împărăteasa s-a văzut nevoită să poruncească repararea iahtului și să-și găsească un nou echipaj. Până când a reușit să plece, pe cale terestră, ducesa a ajuns să

o numească pe Ecaterina „buna mea prietenă“ și să fie amorezată de Potemkin, căruia îi zicea „un mare ministru, plin de *esprit*... într-un cuvânt, tot ce alcătuiește un om galant și onest.“ Potemkin și Ecaterina au invitat-o politicoși să revină, deși se săturaseră de ea. Garnovski a însoțit-o până la graniță.

S-a întors după doi ani — ca orice om de care toată lumea vrea să scape, profita de orice invitație, oricât de nesinceră. I-a comandat lui Potemkin o carte de preț, cu titlul argintat incrustat cu diamante, dar, așa cum era de așteptat, darul bogat nu a sosit. A decorat un palat „din cale-afară de splendid“ din Petersburg, după cum povestește fostul ei grădinar de la Thoresby, care lucra acum pentru împărătească, cu „perdele stacojii de damasc“ și „cinci lustre muzicale! Orgă, argintărie, tablouri!“ A cumpărat moșii în Livonia, inclusiv una de la Potemkin, pe mai mult de 100 000 de lire sterline, după spusele lui Samuel Bentham, un tânăr englez, și și-a numit cu grandoare pământurile „Chudleigh“.

În 1780, Ecaterina și Potemkin erau sătui până peste cap de „Kingstonșa“ — cucoana Kingston. Samuel Bentham a zărit-o pe baba ramolită de dezmăț la reședința Razumovski, picotind în timpul unui concert: „Avea și ea un folos: aveau de ce să râdă oaspeții.“ Însă se mai pricepea încă la ceea ce numim acum relații publice, făcând să se scurgă relatări inventate despre relațiile ei cu împărăteasa către ziarele londoneze. „Împărăteasa este politicoasă în public“, nota Bentham, „dar nu a avut întâlniri în particular [cu Ecaterina], deși ea așa povestește în ziarele englezești.“ Primea pe toată lumea, „dar nu atrage decât ofițerii ruși care vor să mănânce pe cheltuiala ei...“ A făcut o încercare nereușită de a se mărita cu unul dintre Radziwilli, a vizitat moșia Chudleigh, apoi a pornit către Calais. Ultima vizită a făcut-o în 1784. Când a plecat, în sfârșit, în 1785, a ajuns-o din urmă vârsta. După moartea ei la Paris, în 1788, Garnovski, căruia îi lăsase 50 000 de ruble prin testament, a reușit să pună mâna pe cea mai mare parte din pământurile Chudleigh și pe trei dintre proprietățile ei, baza averii pe care și-a făcut-o apoi.[2]

Gusturile estetice ale prințului au fost influențate de ducesă — de fapt, a moștenit majoritatea comorilor ei de preț.* Ceasul cu păun de James Cox, adus de ea la Petersburg în 1788, era unul dintre cele mai splendide obiecte făcute vreodată: un păun de aur în mărime naturală cu o splendidă coadă în

---

* Potemkin s-a lăudat cu majoritatea comorilor moștenite de la Kingston la un bal pe care l-a dat în 1791, descris în capitolul 32. Astăzi, Ermitajul, unde se găsește cea mai mare parte a colecțiilor lui Potemkin, este presărat cu fostele obiecte de preț ale ducesei de Kingston. Garnovski a fost blestemat pentru rapacitatea sa, fiindcă împăratul Pavel l-a aruncat în închisoarea datornicilor și a murit sărac în 1810. (*N.a.*)

evantai, cocoțat pe un copac de aur cu ramuri și frunze, și o bufniță, într-o cușcă de aur de circa trei metri și jumătate, cu clopoței de jur împrejur. Fața ceasului era o ciupercă, cu o libelulă care marca secundele. Când suna ora, această mașinărie încântătoare te surprindea cu mecanismele care erau declanșate: bufnița dădea din cap, păunul cânta, își înclina regește capul, apoi își deschidea glorios coada măreață.* A cumpărat și un ceas-orgă, un alt obiect de o frumusețe ce îți tăia răsuflarea, probabil cel care cânta pe iaht: pe dinafară, arăta ca un ceas normal, dar când se deschidea devenea o orgă care cânta precum un instrument de biserică, pe note înalte.** La moartea ducesei, prințul a cumpărat aceste *objets* și le-a poruncit mecanicilor săi să le pună în funcțiune în palatul său.[3]

Ducesa i-a mai lăsat lui Potemkin un memento și mai împodobit. Când s-a întors în 1779 și mai era încă bine primită la Curte, a adus cu ea un englez charismatic care pretindea că este ofițer în armată, expert în afaceri militare și comerciale. „Maiorul" James George Semple luptase într-adevăr în armata britanică împotriva americanilor și cu siguranță că se pricepea la comerț, deși nu tocmai la genul de comerț cu care se lăuda. (Un portret de la British Museum îl înfățișează cu o expresie insolentă, pălărie înaltă, o cămașă cu volane și uniformă — accesoriile șarlatanului.) Când a ajuns în Rusia, Semple era deja un bandit celebru, cunoscut ca „impostorul nordului și prințul escrocilor". Într-adevăr, după câțiva ani, s-a publicat despre el și o carte: *Eroul nordului — aventuri surprinzătoare, intrigi amoroase, trucuri nemaivăzute, ipocrizie fără egal, evadări remarcabile, fraude infernale, urzeli bine gândite și fapte de ticăloșie*. Semple fusese căsătorit cu o verișoară a lui Kingston, dar, pe când aceasta își proiecta a doua excursie în Rusia, a dat de el ca prizonier în închisoarea datornicilor din Calais. L-a răscumpărat și l-a invitat să o însoțească la Petersburg. Fostul pușcăriaș trebuie să o fi sedus pe contesa ducală.[4]

Potemkin a fost fermecat pe loc. Prințul se dădea în vânt după eroi de aventură, iar Semple, ca toți ticăloșii, trăia din vorbe dulci. În primele sale zile ca om de stat, când abia începuse să cunoască occidentali, Potemkin evident că nu își alegea prietenii străini cu prea mare grijă, dar întotdeauna a preferat mincinoșii interesanți în detrimentul aristocraților plicticoși. Eroul Nordului

---

* Ceasul cu păun este una dintre atracțiile principale ale Muzeului Ermitaj. Încă mai sună la fiecare oră. (*N.a.*)

** Acesta se află acum în Palatul Menșikov, parte din Ermitaj, și cântă în fiecare duminică la prânz. Ne face să ascultăm sunetele din salonul lui Potemkin de acum două sute de ani. (*N.a.*)

și prințul escrocilor s-a alăturat lepădăturilor anglo-franceze din *basse-cour*, printre care se numărau un aventurier irlandez pe nume Newton, care a fost ulterior ghilotinat la revoluție; Chevalier de Vivarais, un preot francez răspopit care era însoțit de amantă[5]; și un misterios vântură-lume francez numit Chevalier de la Teyssonière, care îl ajuta pe Corberon să promoveze interesele Franței.[6] Este mare păcat că aventurierul suprem al epocii, cultul și spiritualul Casanova, ajunsese prea devreme ca să apuce să îl cunoască pe Potemkin: s-ar fi bucurat unul de altul.

Circul internațional din *basse-cour* era un microcosm grotesc al lumii cosmopolitane a diplomației. Serenisimul, lucrând în același timp serios la afacerile militare și din sud, a început acum să ia aminte la răspunderile lui Nikita Panin — afacerile externe. După cum bine a observat contesa Rumianțeva într-o scrisoare către soțul ei, la sfârșitul idilei dintre Potemkin și Ecaterina: „S-a sfârșit cu impulsivitatea care îl atrăgea odinioară. Duce o cu totul altă viață. Nu mai joacă nopțile cărți; muncește fără oprire... Nu-l vei mai recunoaște..."[7]

Prințul era un neofit în diplomație, dar se potrivea ca o mănușă mediului afacerilor internaționale ale timpului. Lumea diplomatică a secolului al XVIII-lea este adesea descrisă ca un balet elegant în care fiecare dansator își cunoaște pașii până la cel mai mărunt detaliu. Dar aceasta este o iluzie, căci, dacă pașii erau familiari, muzica, pe la sfârșitul secolului, nu mai era previzibilă. „Vechiul Sistem" fusese răsturnat de Revoluția Diplomatică din 1756. Farul care ghida diplomația era interesul nemilos al *raison d'état*. Toate depindeau de puterea statului, măsurată ca populație, creștere teritorială și mărimea armatei. „Balanța puterii", menținută de mereu prezenta amenințare cu forța, era de fapt un argument pentru expansiunea fără oprire a marilor puteri, cu prețul eliminării celor mai mici: adesea însemna că dacă una dintre puteri avea câștig, celelalte trebuia să fie compensate, cum s-a întâmplat cu Polonia în 1772.

Ambasadorii erau de obicei aristocrați culți, care, în funcție de distanța față de capitală, se bucurau de independența de a duce politica regală în felul lor; dar inițiativele diplomaților puteau uneori să fie complet diferite de politica guvernamentală: tratatele erau uneori semnate de diplomați de care se lepădau la urmă propriile ministere. Aceasta însemna că politicile se dezvoltau încet și se mișcau greu, ștafetele goneau de colo-colo pe drumuri desfundate și pline de gropi, ferindu-se de bandiți și trăgând la hanuri ce mișunau de șobolani și gândaci. Diplomaților le plăcea să dea impresia că sunt doar niște aristocrați amatori. Ambasadorii francezi și britanici, de pildă, făceau

adesea schimb de case și servitori până la sfârșitul misiunilor. Ministerele de Externe ale secolului al XVIII-lea erau restrânse: Ministerul de Externe al Marii Britanii din anii 1780, de exemplu, nu avea decât douăzeci de angajați.

Diplomația era privită ca prerogativa regelui. Uneori monarhii urmăreau politici clandestine complet contrare celor ale propriilor ministere: astfel, politica greșită anti-rusească a lui Ludovic al XV-lea în Polonia, cunoscută ca „le Secret", a reușit să distrugă ultimele vestigii ale influenței franceze la Varșovia. Ambasadorii și soldații serveau regii, și nu țările. După cum urmau să demonstreze curtea și anturajul militar ale lui Potemkin, era o epocă a cosmopolitanismului, când străinii își puteau găsi slujbă la orice curte, mai ales în diplomație și armată. Oamenii secolului ar fi privit ideea noastră — cum că nu putem servi decât țara în care ne-am născut — ca prostească și îngustă.

„Îmi place să fiu străin pretutindeni", i-a spus prințul de Ligne, *grand seigneur* internațional, amantei sale franțuzoaice, „atâta vreme cât te am pe tine și posed o proprietate undeva." Ligne i-a explicat că „începi să nu mai fii respectat într-o țară în care petreci prea multă vreme."[8] Ambasadele și armatele erau pline de oameni de excepție de tot soiul de naționalități: baroni livonieni, marchizi italieni, conți germani și, cei mai ubicui, irlandezi și scoțieni iacobiți. Italienii se specializau în diplomație, în vreme ce scoțienii și irlandezii se pricepeau cel mai bine la război.

După revoltele iacobite din 1715 și 1745, multe familii celte au plecat în surghiun: erau cunoscuți ca „gâștele zburătoare" și mulți și-au făcut serviciul militar în Rusia.* Trei familii de „gâște zburătoare" — Lacey, Browne și Keith** — par să fi dominat armatele europene. Frații Keith — George, exilatul conte mareșal al Scoției, și fratele acestuia, James — au devenit prietenii intimi ai lui Frederic cel Mare după ce au luptat împotriva turcilor în armata rusă. Când generalul James Keith a salutat un trimis otoman în războaiele respective, a fost uluit să audă de sub turban un răspuns cu puternic accent scoțian — un caledonian renegat din Kirkcaldy.[9] Într-o luptă tipică, cum

---

* Exista o relație specială între Scoția și Rusia. Scoțienii se rusificau adeseori. Cancelarul Bestujev al împărătesei Elisabeta era descendentul unui scoțian pe nume Best; contele Iakov Bruce era descendentul unor aventurieri scoțieni; Lermontov, poetul din secolul al nouăsprezecelea, provenea dintr-un Learmond numit „Thomas cel ce face rime". (*N.a.*)

** Un văr Browne a fost feldmareșal în armata austriacă, iar George Browne a intrat în serviciul militar rusesc, a fost capturat de turci, vândut de trei ori la Istanbul, apoi a devenit guvernator al Livoniei pe timpul aproape întregii domnii a Ecaterinei cea Mare și a murit la nouăzeci și ceva de ani. Contele Lacey, cu grad de feldmareșal, a devenit cel mai de încredere corespondent și consilier militar al lui Iosif al II-lea, iar un altul, contele Francis Antony Lacey, a fost ambasadorul Spaniei la Petersburg și căpitan-general al întregii Catalonii. (*N.a.*)

ar fi cea de la Zorndorf din Războiul de Șapte Ani, comandanții rușilor, prusacilor și suedezilor se numeau Fermor, Keith și Hamilton.

Dincolo de eticheta bombastică, concurența dintre ambasadori era un turnir lipsit de scrupule cu scopul de a influența politicile și de a aduna informații, în care erau utilizați aventurieri cu o falsă origine nobiliară, actrițe care se pricepeau la furtul din buzunare, dezlegători de cifruri, ștafete la galop, șefi de poștă care deschideau ilicit scrisori, cameriste, femei fatale și aristocrate plătite de guvernele străine. Majoritatea depeșelor erau interceptate de Cabinet Noir, un birou guvernamental secret care deschidea, copia și resigila scrisorile, apoi le descifra dacă erau codificate. Cabinetul rusesc era deosebit de eficient.* Regii și diplomații profitau de acest sistem neutilizând cifrul când scriau ceva ce doreau să aducă la cunoștința unui guvern străin — se spunea că scriau *en clair*.[10]

Ambasadorii rivali utilizau o rețea extinsă de spioni, în special servitori, și cheltuiau o avere pe „pensiile" plătite miniștrilor și curtenilor. Fondurile serviciilor secrete se foloseau fie pentru a afla informații (de pildă, darurile englezilor oferite Aleksandrei Engelhardt), fie pentru a influența politicile (Ecaterina însăși a primit împrumuturi englezești în anii 1750). Adesea, aceste plăți nu aveau niciun efect asupra politicilor și, în general, se exagerează mitele plătite.[11] Rusia avea reputația venalității, însă probabil că nu depășea cu mult Franța sau Anglia. În Rusia, cei mai importanți licitanți erau Anglia, Franța, Prusia și Austria. Toți aveau acum să se folosească de toate armele din arsenal pentru a-i face curte lui Potemkin.

În 1778, existau trei surse de conflict în Europa. Franța, doritoare să se răzbune pentru Războiul de Șapte Ani, urma să-i susțină pe rebelii americani și să intre în război împotriva Angliei. (Războiul a început în iunie 1778 și Spania s-a alăturat francezilor în anul următor.) Însă Rusia era mult mai preocupată de celelalte două puncte potențial explozive. Sultanul otoman nu se împăcase niciodată cu condițiile Tratatului de la Kuciuk-Kainargi din 1774, în special cu independența Crimeei și cu pătrunderea vaselor comerciale rusești pe Marea Neagră și Marea Mediterană. În noiembrie 1776, Ecaterina și Potemkin au fost nevoiți să trimită o armată în Crimeea pentru a impune un han ales de ei, Șahin Ghirai, în condițiile tulburărilor stârnite de la Constantinopol. Acum hanatul se răzvrătea împotriva protejatului rușilor, iar cele două imperii, Otoman și Rus, se apropiau de război.

---

* Britanicul Cabinet Noir era foarte temut, deoarece se găsea în Electoratul Hanovrei al lui George al III-lea, o răscruce de drumuri care îi permitea să intercepteze poșta întregii Europe. (*N.a.*)

A treia axă de conflict era rivalitatea pentru stăpânirea Germaniei, dintre Prusia și Austria. Rusia avusese mereu de ales între o alianță cu Austria sau cu Prusia: fiecare avea propriile avantaje. Rusia fusese aliata Austriei din 1726, și doar mulțumită lui Petru al III-lea trecuse de partea prusacilor în 1762. Austria nu iertase Rusia pentru această trădare, astfel încât Ecaterina și Frederic rămăseseră aliați de voie, de nevoie. Ministrul de Externe, Nikita Panin, garantase această alianță cu cariera sa, dar sistemul nordic — rețeaua sa de puteri nordice care includea Marea Britanie — nu se materializase dincolo de aliatul prusac. Mai mult, îi conferise lui Frederic o influență asupra politicii rusești din Polonia și asupra relațiilor cu Imperiul Otoman care aproape că se asemăna cu un veto.

Însă Potemkin fusese dintotdeauna convins că interesele rusești — și ale sale proprii — priveau sudul, și nu nordul. Nu îi păsa de conflictele dintre Austria și Prusia sau dintre Anglia și Franța decât în măsura în care acestea afectau relațiile Rusiei cu Imperiul Otoman în jurul Mării Negre. Victoriile din Războiul Ruso-Turc scoseseră la lumină lipsa de însemnătate a alianței prusace, precum și duplicitatea lui Frederic.

Serenisimul a început să studieze diplomația. „Ce curtenitor este cu toată lumea! Se preface voios și vorbăreț, dar este limpede că este doar fățărnicie. Nimic din ce vrea sau ce cere nu i se va refuza." În 1773–4, Potemkin îi făcuse curte „cât se poate de asiduu" lui Nikita Panin.[12] Ministrul era un monument dispeptic al încetinelii și rigidității birocrației rusești — cu ochi mărunți, mereu amuzat și viclean, părea o broască râioasă umflată și somnolentă care străjuiește politica externă a Rusiei. Diplomații îl considerau pe Panin „un mare mâncăcios, un mare cartofor și un mare leneș", care, odată, a ținut o depeșă nedeschisă în buzunarul de la *robe de chambre* timp de patru luni. „Își petrece timpul cu femei și curtezane de mâna a doua" cu „toate gusturile și capriciile unui tânăr efeminat". Ca răspuns la încercarea temerară a ambasadorului suedez de a discuta afaceri de stat la masă, el a enunțat acest *bon mot*: „Este limpede, dragul meu baron, că nu ești învățat cu afaceri de stat dacă le lași să îți tulbure masa." Este foarte admirativ tonul cu care Harris își informează Curtea că „nu mă veți crede dacă vă spun că din 24 de ore, contele Panin nu acordă îndatoririlor sale decât o jumătate de oră."[13]

La început, Potemkin „nu a fost preocupat decât să îi câștige bunăvoința și nu s-a îndeletnicit cu afacerile externe, care la Panin însemnau o predilecție pentru regele Prusiei", notează regele Poloniei Stanislas-August. Acum a decis să-și arate puterile. La începutul prieteniei sale cu Ecaterina, Potemkin a convins-o pesemne că era în interesul Rusiei să mențină cuceririle lui Petru cel

Mare de pe țărmul Mării Baltice și să-și mențină controlul asupra Poloniei, dar apoi să folosească influența alianței cu Austria pentru a transforma Marea Neagră într-un lac rusesc. Ecaterina nu îl plăcuse niciodată pe Frederic cel Mare, și nici în Panin nu avusese niciodată încredere, dar Potemkin sugera o schimbare radicală de politică prin înnodarea unei alianțe cu Austria. Trebuia realizată treptat — dar tensiunile dintre el și Panin au început să crească. În timpul unei ședințe a Consiliului, Potemkin a raportat că se anunțau tulburări în Persia și a sugerat că ar putea fi în beneficiul Rusiei. Panin, obsedat de interesele nordice ale Rusiei, l-a atacat cu înverșunare, iar Potemkin, furios, a pus capăt ședinței.[14] Rivalitatea dintre cei doi oameni de stat și politicile lor opuse devenea din ce în ce mai evidentă.

Panin nu avea să renunțe fără să se lupte, iar Ecaterina trebuia să aibă grijă, deoarece Potemkin încă nu își dovedise abilitățile pe scena internațională. Panin era tot mai nervos, fiindcă era limpede că Potemkin venise acolo ca să rămână. În iunie 1777, Corberon scria că Panin i-ar fi spus unui amic: „Așteaptă. Lucrurile nu pot rămâne așa la nesfârșit." Dar nu s-a întâmplat nimic, iar Potemkin și-a consolidat puterea. Ecaterina l-a încurajat intenționat pe Potemkin să se implice în politica externă: îl rugase să discute cu prințul Henric al Prusiei, aflat în vizită. Când Gustav al III-lea al Suediei, care recâștigase recent puterea absolută printr-o lovitură de stat, a sosit incognito, spunându-și contele de Gothland, Potemkin l-a primit și l-a însoțit de-a lungul vizitei. Potemkin își propusese să distrugă puterea lui Panin, să răstoarne sistemul nordic și să stabilească o alianță care să-i permită realizarea visurilor sale din sud.

Cele două conflicte din Europa Răsăriteană au escaladat simultan, la începutul lui 1778 — într-un fel care a subliniat anacronismul alianței prusace și i-a dat lui Potemkin mână liberă să înceapă construcția din sud. În ambele cazuri, Ecaterina și Potemkin au coordonat acțiunile diplomatice și militare.

Primul a fost așa-numitul „război al cartofilor". În decembrie 1777 a murit electorul Bavariei. Împăratul Iosif al II-lea, a cărui influență creștea pe măsură ce îmbătrânea mama sa, Maria Tereza, intenționa de multă vreme să schimbe Țările de Jos austriece pe Bavaria, ca să își crească puterea în Germania și să compenseze pierderea Sileziei pe care pusese mâna Prusia. În ianuarie 1778, Austria a ocupat mare parte din Bavaria. Aceasta amenința statutul de mare putere a Prusiei în Sfântul Imperiu Roman, astfel încât Frederic, acum în vârstă de șaizeci și cinci de ani, i-a convocat pe prinții

germani, amenințați de mărirea Austriei, și în iulie a invadat Boemia habsburgilor. Aliata Austriei, Franța, ocupată să se lupte cu Marea Britanie, a refuzat să îi dea ajutor lui Iosif. Ecaterina nu s-a grăbit nici ea să îl sprijine pe aliatul ei prusac. Iosif a pornit în marș către Frederic. Europa Centrală era din nou în război. Dar niciuna dintre părți nu a îndrăznit să rişte o bătălie decisivă, ci se mulțumeau toți cu răfuieli ocazionale. Soldații au petrecut o iarnă friguroasă scormonind după bieții cartofi boemieni, singurul aliment pe care îl mai găseau — de aici, denumirea de „războiul cartofilor".

Între timp, în Crimeea — „independentă" acum de Istanbul după Kuciuk-Kainargi —, hanul cu simpatii rusești, Șahin Ghirai, a fost dat jos de supușii săi. Potemkin a ordonat trupelor din Crimeea să îl aducă din nou la putere. Turcii, care trimiseseră în august o expediție să răstoarne hanul, și care eșuase, aveau nevoie de un aliat occidental împotriva Rusiei, dar Austria și Prusia erau ocupate cu recoltarea cartofilor, iar Franța se pregătea să se alăture americanilor în războiul de independență.

Potemkin și Panin, șefii secreți ai celor două facțiuni pro-austriece și pro-prusace, au căzut de acord cu Ecaterina că Rusia, deși nevoită prin tratat să ajute Prusia, nu dorea un război german, care i-ar fi slăbit poziția în Crimeea. Franța nu dorea nici ea ca aceste tensiuni să ducă la război. Singurul ei scop era să împiedice Marea Britanie să obțină un aliat continental. Astfel, în loc să încurajeze războiul, Franța se străduia să împace părțile aflate în conflict. Rusia s-a oferit să se alăture Franței ca mediator în disputa dintre Prusia și Austria. În schimb, Franța a consimțit să medieze între Rusia și turci.

Mediatorii au silit Austria să dea înapoi. Ecaterina și Potemkin lucrau cot la cot, în timp ce se ciondăneau cu privire la relațiile dintre ei doi, favoriți și nepoate. „*Batinka*", i-a scris ea prințului, „voi fi bucuroasă să primesc din mâna ta planul operațiunilor... Sunt supărată pe Domnia Ta, de ce îmi vorbești în parabole?"[15] Potemkin a ordonat unui corp de armată comandat de prințul Repnin să pornească spre apus, să ajute Prusia. Se spune că ambele părți i-au oferit lui Potemkin o mită regească. Cancelarul austriac Kaunitz i-a oferit „o sumă considerabilă", iar Frederic, ducatul Curlandei. „Dacă aș fi acceptat ducatul Curlandei, nu mi-ar fi fost greu să obțin coroana Poloniei, căci împărăteasa ar fi reușit să-l convingă pe rege să abdice în favoarea mea", se pare că s-ar fi lăudat mai târziu Potemkin.[16] De fapt, nu există nicio dovadă că ar fi fost oferiți sau primiți bani, și mai ales să ne gândim la zgârcenia legendară a lui Frederic.*

* De fapt, *travailler pour le roi de Prusse* era un eufemism pentru „a lucra fără salariu". (*N.a.*)

Pacea a fost încheiată la Teschen pe 2/13 mai 1779, cu Rusia drept garant al *statu-quo*-ului din Sfântul Imperiu Roman. Rusia și Turcia ajunseseră la un acord în martie, la convenția de la Aynalikavak, care recunoștea independența Crimeei sub hanul Șahin Ghirai. Ambele succese au sporit încrederea Ecaterinei și prestigiul ei european.

Serenisimul l-a primit pe prințul Henric al Prusiei, care a sosit la Petersburg în 1778 pentru a repara șubreda alianță prusacă. Hohenzollernul s-a străduit din plin să îi intre în voie lui Potemkin, flatându-l că își are locul în triumviratul imperial. Henric a fost impresionat „de bunăvoința împărătesei, de prietenia Marelui Duce și de atențiile dumitale, prințe."[17] Henric îl cunoștea deja bine pe Potemkin. Dar putem să ne întrebăm dacă se amuza când Potemkin dădea drumul maimuței în timpul discuțiilor cu împărăteasa, care începea să se joace cu ea. Ecaterina se distra pe seama lui Hohenzollern care era șocat. Dar indiferent dacă prințul Henric își dădea seama sau nu, aceste maimuțăreli erau semnul că pe Potemkin nu îl mai interesa alianța cu Prusia. Serenisimul profita de toate mijloacele pentru a-l submina pe Panin și a-și promova noua strategie.

Pe 15 decembrie 1777, Potemkin a găsit o unealtă neștiutoare pentru lupta sa. Sir James Harris a sosit la Petersburg ca nou ministru plenipotențiar și trimis extraordinar al Marii Britanii. Harris era o cu totul altă specie de anglo-saxon față de amicii lui Potemkin, Semple și Kingston. Era ca o reclamă a gentilomului englez suav și cultivat. Acum în vârstă de treizeci și doi de ani, își clădise o reputație tipică pentru secolul al XVIII-lea în timpul numirii sale de la Madrid. Când Spania și Marea Britanie erau pe punctul de a se război pentru câteva insulițe obscure numite Falkland, ar fi trebuit să se întoarcă acasă, dar a rămas la douăzeci de mile în afara Madridului, implicat într-o idilă. Prin urmare, avea o poziție extraordinar de propice pentru a reacționa iute și abil când războiul nu a mai avut loc. Și-a lansat astfel cu succes cariera.[18]

Marea Britanie se lupta cu americanii, susținuți de francezi în Războiul lor de Independență, astfel încât instrucțiunile lui Harris din partea secretarului de stat al Nordului, contele de Suffolk, erau să negocieze o „alianță ofensivă și defensivă" cu Rusia, care trebuia să ofere ajutor naval. Harris l-a contactat mai întâi pe Panin, care nu a manifestat interes. Auzind de Potemkin și de „ura lui adâncă față de Monsieur de Panin"[19], s-a hotărât să îl câștige de partea lui pe Serenisim.

*

Pe 28 iunie 1779, Sir James și-a luat inima-n dinți și l-a abordat pe prinț în anticamera împărătesei, cu neobrăzarea și lingușelile prin care avea cele mai mari șanse să îi câștige atenția. „I-am spus că sosise momentul ca Rusia să joace cel mai mare rol din Europa — și că numai el este potrivit să îndeplinească acest rol." Harris remarcase interesul crescând al lui Potemkin pentru relațiile internaționale și îi admira „mintea ageră și ambiția nemăsurată". Era începutul unei prietenii strânse, care confirma anglofilia lui Potemkin[20] — însă acesta nu s-a dedicat niciodată trup și suflet unei alianțe cu englezii.

Sir James Harris (la fel ca omologul său francez) a presupus mereu că interesul suprem al Ecaterinei și al lui Potemkin era lupta anglo-franceză, și nu conflictul Rusiei cu turcii. Potemkin a profitat de iluziile anglocentrice ale politicianului Whig în ultimele zile ale primului imperiu mondial al Marii Britanii. Așadar, aceste două scene — rivalitatea diplomaților occidentali și visurile secrete ale lui Potemkin și Ecaterinei — se jucau simultan, în paralel. Singurele lucruri pe care le aveau în comun Potemkin și Harris erau dragostea pentru Anglia și ostilitatea față de Panin.

Serenisimul a fost încântat de inițiativa lui Harris și l-a plăcut pe englez, așa că l-a invitat spontan la masă în familie, în casa de la țară a unui nepot. La început, Harris denunțase depravarea Ecaterinei și „desfrânarea" lui Potemkin, dar acum practic se îndrăgostise de exuberanța celui pe care se mândrea să îl numească „prietenul meu".[21] Harris l-a rugat pe Potemkin să trimită „forțe armate", o expediție navală care să ajute Marea Britanie, în schimbul unui favor încă neprecizat, ca să îndrepte balanța puterii și să crească influența Rusiei. Prințului pare să-i fi plăcut ideea, așa că a spus: „În cine să avem încredere să întocmească această declarație și cine să pregătească armata? Contele Panin nu are nici voința, nici puterea... este prusac și nimic altceva; contele Cernîșev [ministrul forțelor navale] este un ticălos și ar trăda toate ordinele care i s-ar da…"[22]

Lui Potemkin îi făceau curte și Corberon, și noul trimis prusac, Goertz, amândoi descriindu-l ca extravagant, amuzant și inventiv. Dar prusacul era cu mult mai impresionat de acest om „cu un geniu atât de înalt… încât toată lumea se prăbușește înaintea lui." Harris a câștigat runda: Serenisimul a consimțit să aranjeze o întrevedere privată cu împărăteasa, pentru ca englezul să poată să îi expună direct propunerea.[23]

Pe 22 iulie 1779, Korsakov, favoritul zilei, l-a abordat pe Harris după ce Ecaterina își terminase partida de cărți, de la balul mascat, și l-a condus pe căi ocolite în camera de toaletă a împărătesei. Harris i-a prezentat împărătesei alianța, iar ea i-a răspuns amabil, dar vag. Vedea limpede că „forța armată"

a lui Harris ar fi implicat Rusia în războiul anglo-francez. Harris a întrebat-o pe Ecaterina dacă i-ar fi oferit Americii independența. „Aș prefera să-mi pierd capul", i-a răspuns ea vehement. A doua zi, Harris i-a predat lui Potemkin un memorandum.[24]

Rivalitatea dintre Potemkin și Panin părea să fie în avantajul lui Harris — însă ar fi trebuit să îl îndemne la prudență. Când Consiliul s-a reunit să discute propunerea britanicilor, Ecaterina, prin intermediul prințului, i-a cerut lui Harris să prezinte încă un memorandum. Vorbind despre comportamentul lui Panin, Potemkin l-a indus în eroare pe englez lăsându-i impresia că Panin „este atât de lipsit de experiență în ceea ce privește afacerile externe, încât mare parte din ce îi spuneam era o noutate pentru el." Dar nimeni nu învăța mai iute decât Potemkin.

Prințul și Sir James își petreceau zilele și nopțile cu discuții, băutură, comploturi și joc de cărți. Poate că Potemkin îl juca pe Harris ca pe un joc de poker, dar îi și plăcea sincer de el. Este limpede că, în vreme ce Harris își urmărea interesele, Potemkin lua lecții de maniere englezești. Între cei doi goneau mereu curteni însărcinați cu scrisori. Scrisorile lui Harris, publicate, sunt mărturia oficială a prieteniei dintre ei, dar scrisorile lui către Potemkin, aflate în arhivele rusești, nepublicate, arată cât de apropiați erau de fapt: una este despre garderoba pe care a primit-o Harris de la un datornic care nu avea cum să-i înapoieze 1 500 de guinee. „Mi-ai oferi o dovadă incontestabilă a prieteniei Domniei Tale", îi scria trimisul extraordinar, „dacă ai putea să o convingi pe împărăteasă să o cumpere… iartă-mă că îți vorbesc atât de deschis…" Nu se cunoaște dacă Potemkin i-a îndeplinit cererea, dar era un prieten generos. În mai 1780, Harris i-a trimis tatălui său, un respectat savant, „un pachet de scrieri grecești pe care ți le dăruiește prințul Potemkin". La moartea tatălui lui Harris, Potemkin și-a exprimat din inimă condoleanțele. Într-un bilet nedatat, trimisul i-a mulțumit: „Nu sunt încă în stare să te vizitez, prințe, dar bunătatea Domniei Tale a contribuit mult la îndulcirea tristeții mele… Nimeni nu te-ar putea iubi, stima, respecta mai mult decât mine."[25]

Când s-au întâlnit la Palatul de Iarnă, Potemkin l-a condus pe Harris în apartamentele împărătesei de parcă ar fi fost ale sale, iar acolo au stat de vorbă toată seara.[26] Era clar că și chefuiau împreună. „Am dat o *soupe dansante* acum trei săptămâni pentru prințul Potemkin și amicii săi", i-a spus Harris surorii sale Gertrude în 1780, la care se băuseră „trei sticle din vinul de Tokaji al regelui Poloniei și douăsprezece sticle de vin de Bordeaux și șampanie." Harris pretindea că nu băuse decât apă.

*

Această prietenie anglo-franceză a intensificat intriga diplomatică de la Petersburg, deoarece ceilalți diplomați stăteau cu ochii ațintiți și cu urechile ciulite, gata să ofere mită ca să descopere despre ce era vorba. Supravegherea și spionajul erau atât de evidente, încât trebuie să fi fost de-a dreptul caraghioase — aproape că auzim foșnetul draperiilor și vedem scânteierea ochiului aplecat la gaura cheii. Francezii erau cei mai alarmați. Corberon era nevoit să spioneze constant toate casele lui Potemkin: și-a notat că Harris are în grădină un cort „în care încap zece meseni", dăruit de Potemkin. Doctorul Ecaterinei, Rogerson, era fără îndoială „spionul lui Harris", iar Corberon l-a și vizitat pe Potemkin ca să îl acuze de dușmănie față de Franța. Apoi „a scos din buzunar o hârtie de pe care a citit o listă a ocaziilor" când Harris petrecuse împreună cu Potemkin. Prințul a sfârșit brusc conversația neplăcută, sub pretextul că era ocupat. Harris probabil că a auzit de această întâlnire de la omniprezenta nepoată-amantă, Aleksandra. Englezul era atât de apropiat de aceasta, încât Corberon l-a acuzat că îi făcea curte. Prusacii erau și ei cu ochii în patru. „De o lună încoace, masa și casa ambasadorului britanic sunt pline de rudele și creaturile favoritului", i-a spus Goertz lui Frederic pe 21 septembrie 1779.[27]

Această ticăloșie elegantă a căpătat o altă fațetă odată cu predarea celui de-al doilea memorandum al lui Harris în mâinile lui Potemkin, care chipurile l-a băgat nepăsător în buzunarul de la halat, sau „sub pernă". Cumva, memorandumul a ieșit de acolo și a ajuns în mâinile însărcinatului francez, Corberon, și de acolo la Panin. Chevalier de la Teyssonière, care pierdea vremea în *basse-cour*, a avut și el un rol de jucat în treaba asta, dar de fapt documentul a fost furat de o franțuzoaică, amanta prințului și guvernanta nepoatelor, Mademoiselle Guibald. Mai târziu s-a spus că Panin a adăugat note care contraziceau argumentele englezilor și a lăsat documentul pe biroul Ecaterinei, pentru ca ea să creadă că notele erau sfaturile lui Potemkin. De aici ar reieși că în reședința lui Potemkin nu era ordine, drept care majoritatea istoricilor nu au dat crezare poveștii și au considerat-o o legendă, la fel ca și povestea cu Guibald. Ecaterina nu se poate să nu fi cunoscut scrisul lui Potemkin, ca să nu mai vorbim de părerile acestuia, astfel încât adăugarea de asemenea note este improbabilă. Dar Teyssonière se tot învârtea pe lângă curtea lui Potemkin, iar scrisorile Tatianei Engelhardt către unchiul său demonstrează existența domnișoarei Guibald. Mai mult, probabil că toți membrii gospodăriei lui Potemkin primeau mită de la cineva, de aceea nu a fost concediată nici Guibald. A rămas ani de zile după aceea în casa lui Potemkin. Poate că totuși este ceva adevăr în această istorie.[28]

*

Serenisimul nu petrecea tot timpul cu Harris. În mijlocul acestor intrigi, la Petersburg a sosit un european considerat un fenomen. Un *soi-disant* conte Alessandro di Caligostro, însoțit de o soție frumușică și dându-se drept colonel spaniol, se autoproclama vindecător, cunoscător al ritului masonic egiptean, alchimist, mag și necromant. Numele adevărat al faimosului șarlatan era probabil Giuseppe Balsamo din Sicilia, dar acest sicilian trupeș, negricios și cu început de chelie, cu ochi negri și frunte pe care vinele-i pulsau, era cu siguranță înzestrat cu *chutzpah* și charismă.

Epoca Iluminismului subminase religia, dar exista o dorință firească de spiritualitate care să umple golul. Acesta a fost unul dintre motivele pentru care francmasoneria, manifestată în varietățile sale raționaliste și oculte, a avut succes. Varianta ocultă s-a răspândit rapid în toată diversitatea sa ezoterică — hipnotism, necromanție, alchimie, cabalism — fiind propovăduită în culte ca Martinismul, Iluminismul, Rozacrucianismul și Swedenborgismul. Aceste idei erau propagate prin loji masonice și printr-o serie remarcabilă de vindecători și șarlatani. Unii, ca Swedenborg, Mesmer și Lavater, erau magi care îi ajutau pe suferinzi prin buna lor cunoaștere a firii umane, dacă nu prin puterile vindecătoare, într-o perioadă în care medicii și oamenii de știință nu știau să explice mare lucru.[29] Mulți erau pur și simplu șarlatani, ca iubărețul Casanova sau notoriul George Psalmanazar, care călătoreau prin Europa și păcăleau nobili naivi cu poveștile lor despre piatra filosofală și fântâna tinereții. Se recomandau întotdeauna ca bogătași misterioși, cu titluri exotice și gusturi rafinate. Fiecare dintre ei oferea un amestec ispititor de bun-simț, sfaturi medicale practice, promisiuni ale tinereții veșnice, indicii despre viața de apoi — și știința de a converti metalele obișnuite, și chiar urina, în aur.

Seniorul acestora, așa-numitul Comte de Saint-Germain, care pretindea că are aproape două mii de ani și că în tinerețe fusese martor la Răstignire (de altfel, și valetul său pretindea același lucru), l-a impresionat pe Ludovic al XV-lea fabricând din eter un diamant cu valoarea de 10 000 de livre. O parte substanțială a aristocrației europene era la acea vreme cumva implicată în aceste culte francmasonice.

Caligostro încântase Mittau, capitala Curlandei, dar apoi fusese nevoit să plece în mare grabă. Acum spera să își reproducă succesul la Petersburg. După cum îi spusese Ecaterina lui Grimm, ierofantul „a sosit la momentul oportun pentru el, când mai multe loji masonice voiau să vadă spirite…“ „Maestrul vrăjitor“ furniza spirite la cerere, împreună cu tot soiul de matrapazlâcuri, cum ar fi dispariția banilor, vânzarea de poțiuni misterioase

„și operațiuni chimice care nu funcționează". Împărăteasa râdea mai ales de pretenția lui de a fi în stare să facă aur din urină și de a oferi viață veșnică.

Cu toate acestea, Caligostro a reușit să vindece mai multe persoane și și-a câștigat o reputație distinsă cu ritul său masonic egiptean. Corberon și unii curteni, ca Ivan Ielaghin și contele Aleksandr Stroganov, credeau cu patimă în puterile necromantului. Mulți nobili ruși s-au înscris în loji masonice. Unele au evoluat într-un fel de opoziție anti-ecateriniană, ceea ce explica profunda ei neîncredere în francmasonerie.

Potemkin a asistat și el la unele dintre scenele lui Caligostro, dar nu le-a dat crezare niciodată, rămânând unul dintre puținii curteni de rang înalt care nu au devenit masoni. El și Ecaterina râdeau copios de trucurile lui Caligostro.[30] Ceea ce îl interesa însă pe Potemkin era contesa Caligostro. Serenisimul se pare că s-a și bucurat de o aventură cu soția magicianului, născută Lorenza, care își schimbase numele în Serafina și uneori își zicea prințesa di Santa Croce, ceea ce se poate să-i fi dăunat reputației lui Caligostro mai mult decât își dădea seama. Ecaterina îl tachina pe Potemkin în legătură cu timpul petrecut acasă la aceștia: poate că ar fi trebuit să învețe să controleze spiritele lui Caligostro… Să se fi referit la falsa prințesă-contesă?[31]

Atât de des vizita stabilimentul luxos, dar atât de plin de datorii, al lui Caligostro, încât, după legendă, una dintre amantele lui rusoaice nobile s-a hotărât să o mituiască pe aventurieră ca să renunțe la el. Într-o impresionantă, aproape respectuoasă întrevedere dintre aristocrată și curtezană, cea dintâi i-a plătit Serafinei 30 000 de ruble, o sumă frumușică, să plece. Potemkin s-a simțit flatat. I-a spus fetișcanei lui Caligostro că n-avea decât să rămână și să își păstreze banii — și i-a restituit aristocratei întreaga sumă. Unele legende absurde[32] spun că „aristocrata" ar fi fost chiar împărăteasa.

Datoriile și adevărul îi ajung într-un final din urmă pe potlogarii de teapa lui Caligostro, până și în secolul aventurierilor. Curând după aceea, ambasadorul spaniol s-a plâns că Caligostro nu era nici grande de Spania și nici colonel. Ecaterina i-a povestit veselă lui Grimm că vrăjitorul și „contesa" lui fuseseră expulzați din Rusia.*

*

---

* După Petersburg, Caligostro a întreprins un turneu în Europa, făcând senzație pretutindeni, mai degrabă ca o vedetă pop decât ca un mag; la Paris s-a implicat în Afacerea Colierului de Diamant, prin intermediul patronului său, cardinalul de Rohan, scandal care i-a făcut atât de mult rău Mariei Antoaneta. Napoleon a afirmat că a fost una dintre cauzele Revoluției Franceze. Caligostro a fost de fapt găsit nevinovat în procesul pe care l-a cerut Maria Antoaneta cu insistență prostească și pe care Ludovic al XVI-lea l-a permis cu atâta imprudență, dar scandalul l-a ruinat. A murit în 1795, prizonier în fortăreața papală italiană, San Leone. (*N.a.*)

Când Panin l-a chemat pe Harris la începutul lui februarie 1780 să îi citească respingerea propunerii unei alianțe cu Marea Britanie, Sir James a dat fuga la Potemkin să afle motivele. Potemkin a declarat fără ocolișuri (de data aceasta) că teama Ecaterinei „de a se angaja într-un nou război era mai puternică chiar și decât setea ei de glorie". Harris nu a părut să audă. Potemkin i-a explicat că noul favorit, Lanskoi, era grav bolnav, ceea ce o „zguduise" pe împărăteasă. Sir James l-a crezut și i-a spus: „Influența mea este temporar suspendată." Harris a criticat aceste „hotărâri șovăielnice", la care prințul „s-a înflăcărat" și s-a făli că nu va dormi până când „nu va avea o confruntare care să decidă dacă exista în tot imperiul cineva cu o influență mai mare decât a lui." Harris s-a simțit din cale-afară de încurajat, dar Potemkin — nu întâmplător — s-a îmbolnăvit și nu l-a mai primit timp de o săptămână.

Serenisimul l-a încredințat apoi pe credulul englez că împărăteasa era o femeie mult prea prudentă, capabilă de isterii feminine când era vorba de favoriții ei, *les mignons*. Potemkin însuși alterna între expresii de impotență politică și explozii bombastice. Îl condamna pe Panin, acel „ministru indolent și molatic" — în vreme ce el însuși lenevea în pat în miezul zilei. Harris s-a lăsat vrăjit de prietenia, înflăcărarea și aparenta onestitate a lui Potemkin.[33]

În februarie 1780, Serenisimul l-a chemat pe Harris ca să anunțe, „cu o bucurie impetuoasă potrivită caracterului său", plecarea a cincisprezece vase și cinci fregate „pentru a proteja comerțul rusesc". Dar Potemkin trebuie să fi știut că era o lovitură fatală dată întregii misiuni a lui Harris.[34] Era urmarea medierii făcute cu succes de Ecaterina în Războiul de Succesiune Bavarez. Marea Britanie cerea dreptul de a deține vasele neutre și de a condamna încărcătura, dar făcuse greșeala de a opri vasele rusești. Această înfumurare marină a înfuriat părțile neutre, inclusiv Rusia. În martie 1780, Ecaterina a declarat principiile neutralității pe mare în așa-numita „Neutralitate armată", menită să atace aroganța britanică, să mărească flota comercială rusească și să îi sporească prestigiul. Harris va trebui să ofere mai mult ca să capteze interesul rușilor.

Sir James s-a întrebat dacă Potemkin fusese mituit de Franța sau de Prusia. În același timp, francezii și prusacii au avut brusc convingerea că Potemkin fusese mituit de englezi. Această paranoia venală a dezlănțuit o orgie a mitei care trebuie să li se fi părut mană cerească lacomilor servitori ai Petersburgului, principalii beneficiari.

Harris era sigur: Corberon îi mituise pe toți acei „*valets de chambre* și servitorii din casele rusești…" Versailles-ul era într-adevăr hotărât să nu lase

Rusia să intre în război și era dispus să arunce cu bani în stânga și în dreapta la Sankt-Petersburg, în acest scop — francezii se lăudau chiar că aveau destul cât să îl cumpere pe Potemkin.[35] „Aproape că mă tem că a fost zguduită fidelitatea prietenului meu", i-a mărturisit Harris vicontelui Stormont, secretarul de stat al Nordului. Corberon spunea deja la Versailles că Harris avea un credit de 36 000 de lire și îi plătise lui Potemkin 100 000 de ruble. Orlov-Cesmenski l-a acuzat pe prinț că primise 150 000 de guinee englezești. Harris credea că Franța îi plătise 4 000/5 000 de lire familiei lui Panin.

La sfârșitul lui martie 1780, Harris nu se mai putea abține. Dacă francezii îl mituiau pe „prietenul meu", atunci Marea Britanie trebuia să supraliciteze și să ofere o „momeală similară". Piața mitei din Sankt-Petersburg a cunoscut un boom ca la bursă. Amintindu-i lui Stormont că avea de-a face cu „o persoană fabulos de bogată", Harris i-a sugerat să îi ofere „cât a propus Torcy, deși fără succes, să i se dea lui Marlborough."[36] Stormont trebuie să fi înghițit în sec.* Prusacii și austriecii îi făceau și ei curte lui Potemkin. Harris a văzut că trimisul prusac avea întrevederi zilnice cu Potemkin și a auzit că acesta îi mai oferea o dată Curlanda sau „îl asigura cu privire la siguranța persoanei, onorurilor și proprietății sale în cazul decesului împărătesei" — adică în cazul succesiunii lui Pavel. Pe de altă parte, se zvonea că austriecii îi ofereau alt principat.[37]

Oare primea sau nu mită Potemkin? Sumele uriașe de 100 000 de ruble sau 150 000 de guinee sunt amintite la sfârșitul lui 1779, dar cercetările „fondurilor serviciilor secrete" arată că, în noiembrie, Harris nu retrăsese decât 1 450 de lire, iar mai apoi a fost mustrat că cheltuise 3 000. Poate că această sumă era suficientă să o bucure pe Sașenka Engelhardt, dar nu acoperea nici măcar cheltuielile pe masă ale prințului. Îndoielile lui Harris „s-au risipit" — el și-a dat seama că „imensa avere îl ridica deasupra corupției" pe Potemkin. Oamenii avuți pot fi adesea mituiți dacă li se oferă chiar și cu puțin mai mult decât au, dar Harris probabil că avea dreptate când spunea că Potemkin „nu putea fi înduplecat decât prin atenție mărită la temperamentul și caracterul său". Ca dovadă, Harris relata că Ecaterina i-a dat prietenului ei 40 000 de lire sterline, drept mulțumire pentru ajutorul acordat în privința Neutralității Armate. Era o sumă fabuloasă, dar „atât este de răsfățat acest om ieșit din comun, încât abia i se pare necesar să mulțumească."

---

* Stormont trebuie să fi știut că este vorba de suma hotărât imperială de două milioane de franci. Ministrul de la Haga al lui Ludovic al XIV-lea îi oferise în mai 1709 lui Marlborough cea mai faimoasă mită a secolului. (*N.a.*)

Prusacul Goertz afirma și el că Potemkin nu putea fi mituit: „bogățiile nu ajută la nimic — ale sale sunt imense."

Panin pune toate aceste cifre într-un context când întreabă cu dispreț: „Chiar credeți că 50 000 de lire sterline sunt de ajuns pentru a-l cumpăra pe prințul Potemkin?" Când Potemkin a aflat de zvonul că Harris i-ar fi dat două milioane de ruble, a respins cu dispreț până și ideea. Englezul era convins de integritatea lui Potemkin. Serenisimul era prea mândru și prea bogat ca să se lase mituit.[38]

Tacticile lui Potemkin începeau să aibă efect asupra lui Panin. Ambii erau convinși că celălalt primea mită. Aceasta a dus la o confruntare tumultuoasă în Consiliu, când Potemkin l-a acuzat pe Panin că accepta bani de la francezi, sau, după cum s-a exprimat el, „portretele lui Ludovic al XVI-lea" sunt perfecte pentru „a paria la whist". Panin a izbucnit spunând că, dacă ar fi avut nevoie, i-ar fi fost mai ușor să facă rost de guinee. Probabil că Panin era convins că Potemkin primea mai mult decât rizibila sumă de 50 000 de lire. A fost nevoie de intervenția împăciuitoare a împărătesei pentru a face pace.[39]

Harris s-a hotărât să afle dacă Serenisimul susținea cu adevărat alianța cu englezii, așa că l-a mituit „pe secretarul preferat al prințului Potemkin… care este și secretarul împărătesei." Probabil că era vorba de Aleksandr Bezborodko, care devenea principalul factotum al Ecaterinei în privința afacerilor externe, pe măsură ce Panin își pierdea din influență. Stormont a aprobat să i se ofere 500 de lire, dar a adăugat că era cam mult. Când s-a pus pe treabă, Harris s-a văzut jupuit de aproape 3 000 de lire, dar măcar a aflat care era adevărul politicii lui Potemkin. Bezborodko l-a informat că monarhii Europei, începând cu Frederic și terminând cu Iosif, îl bombardau pe Potemkin cu oferte de tronuri și bani, dar pe Potemkin nu îl ispitea nicio ofertă. Nu îi prea păsa nici de cauza englezilor, poate doar în măsura în care îl stimula rivalitatea cu Panin. „Spionul" a adăugat că Potemkin se lăsa condus de un „impuls de moment" și era în stare „să adopte principiile politice ale tuturor țărilor", însă în prezent cel mai interesat era de Austria. Cel puțin, lucrul ăsta era adevărat.[40]

Diplomații îl auziseră deja pe Potemkin vorbind despre proiecte reale în sud. Până și când discuta despre flota englezească, Harris a băgat de seamă că „se gândește mereu la ideea extinderii imperiului către răsărit" și că „el singur o înflăcărează și o însuflețește pe împărăteasă cu privire la acest proiect."[41] Într-adevăr, Ecaterina s-a molipsit de planurile mărețe ale lui Potemkin. În întrevederea avută cu Harris, „a vorbit îndelung… despre grecii antici, despre

iscusința și superioritatea lor… același caracter rămânând și la cei moderni.“[42] Corberon, care a auzit și el discursul împărătesei, nu a exagerat când a scris că „aici ideile romantice sunt adoptate cu mult entuziasm.“[43] Dar diplomații nu înțelegeau semnificația „ideilor romantice“ ale lui Potemkin — „proiectul său grecesc“ — care o entuziasmau atât de tare pe Ecaterina. Serenisimului nu îi stătea mintea la Londra, Paris, Berlin sau Philadelphia. Ci la Țarigrad, cetatea împăraților — Constantinopol. Dezmembrarea Imperiului Otoman urma să fie tema dominantă pentru tot restul vieții sale și fundamentul măreției sale.

Partea a cincea

Colosul

1777–1783

14

Bizanțul

Am fost poftit la o petrecere dată de prințul Potemkin
în orangeria sa… În fața intrării era un mic templu
consacrat Prieteniei în care se afla bustul împărătesei…
Locul unde mânca împărăteasa era decorat în stil chinezesc,
pictat minunat, să se asemene cu un cort… nu încăpeau
decât cinci sau șase meseni… O altă încăpere era
mobilată cu o sofa pentru două persoane, brodată
și tapițată de însăși împărăteasa.

Chevalier de Corberon, 20 martie 1779

Când sultanul otoman, Mahomed al II-lea, a cucerit Constantinopolul în 1453, s-a îndreptat călare spre superba biserică Hagia Sofia a împăratului Iustinian. În fața acestui tribut uriaș închinat creștinătății, și-a presărat țărână pe cap, ca un simbol al nimicniciei în fața lui Dumnezeu, și apoi a intrat. Înăuntru, cu ochiul său ager, a văzut un soldat turc care fura marmură. Sultanul l-a întrebat de ce face asta. „În numele credinței?“, i-a răspuns soldatul. Mahomed l-a străpuns cu sabia: „Pentru tine sunt de ajuns comorile și prizonierii“, a hotărât el. „Clădirile orașului îmi revin mie.“ Otomanii nu cuceriseră Bizanțul ca să piardă măreția lui Constantin.

Mahomed putea acum să adauge și titlul de Kaiser-i-Rum — cezar al Romei — la cele de han al turcilor, sultan arab și padișah persan. Pentru occidentali, nu era numai marele senior sau marele turc — de acum înainte avea să fie adesea numit împărat. Începând din acea zi, casa otomană a luat asupra sa prestigiul Bizanțului. „Nimeni nu se îndoiește că ești împăratul

romanilor", i-a spus lui Mahomed Cuceritorul, în 1466, Gheorghe din Trapezunt, istoricul cretan. „Oricine este stăpân prin lege al capitalei imperiului este împăratul, iar Constantinopol este capitala Imperiului Roman… Iar cel care este și rămâne împărat al romanilor este și împăratul întregului pământ."[1] Această pradă le atrăgea acum atenția lui Potemkin și Ecaterinei.

Imperiul Otoman se întindea de la Bagdad la Belgrad și din Crimeea la Cairo, și includea mare parte din Europa de Sud-Est — Bulgaria, România, Albania, Grecia, Iugoslavia. Se putea lăuda cu crema sfintelor orașe islamice, de la Damasc și Ierusalim la înseși sfintele Mecca și Medina. Marea Neagră a fost timp de secole „fecioara pură și imaculată", lacul particular al sultanului, în vreme ce până și țărmurile mediteraneene erau încă dominate de porturile lui, de la Cipru până la Alger și Tunis. Astfel încât era într-adevăr un imperiu internațional. Dar era greșit numit Turc. De obicei, singurul conducător turc în această ierarhie calibrată cu grijă era însuși sultanul. Ironia sorții făcea ca acest așa-numit Imperiu Turc să fie un stat multinațional, conștient de compoziția sa, clădit de slavii ortodocși renegați din Balcani care umpleau eșaloanele cele mai de sus ale Curții, de birocrație și de ieniceri, Garda Pretoriană a Istanbulului.

Nu prea se cunoștea conceptul de clasă: în vreme ce cavalerii occidentali înnodau legături de genealogie nobilă, Imperiul Otoman era o meritocrație condusă în numele sultanului de fiii țăranilor albanezi. Nu conta decât că toată lumea, cu toții, până și marii viziri, erau sclavii sultanului, care *era* el însuși statul. Până la mijlocul secolului al XVI-lea, sultanii fuseseră o succesiune de lideri talentați, energici și nemiloși. Dar au fost victimele propriului lor Proiect Grecesc, căci, treptat, i-au pasat prim-ministrului lor, marelui vizir, treburile murdare ale guvernării, în vreme ce ei se lăsau sanctificați în ritualul sufocant de elaborat al împăraților bizantini. Într-adevăr, când soldatul francez, baronul de Tott, a fost martor la încoronarea lui Mustafa al III-lea, în 1755, el și-a amintit cum însuși sultanul, încadrat de pene și chiar fasce romane, dispărea efectiv sub splendoarea propriei sale importanțe. Inspirată din ceremonialele bizantine descrise de Constantin Porfirogenetul în secolul al X-lea, binecuvântarea și blestemul Bizanțului au fost transformarea sultanilor otomani din cuceritori dinamici călare pe armăsari în fruntea armatelor, în molâi slabi de înger călare pe cadâne în fruntea falangelor de eunuci. Nu era în totalitate vina tradiției grecești.

La început nu a existat nicio lege a succesiunii, ceea ce însemna că urcarea pe tron era sărbătorită cu masacre regale. Noul împărat își răpunea frații — uneori în număr de până la nouăsprezece — prin strangulare cu șnurul,

o execuție politicoasă fără vărsare de sânge imperial. În final, un sentiment de ecologie regală a pus capăt acestei risipe prostești. Prinții otomani au fost de atunci ținuți ca niște prizonieri de lux în Cușcă, parțial îmbălsămați de plăceri, parțial educați din pricina neglijenței, mai mult morți decât vii de teama șnurului. Când ieșeau în sfârșit la lumină, ca niște dobitoace orbite și înspăimântate, noii sultani nu se linișteau decât la vederea cadavrelor predecesorilor.

Întregul stat a devenit o ierarhie rigid stratificată condusă de Marele Vizir, adesea de origine slavă, cu o gospodărie de 2 000 de slujitori și o gardă de 500 de albanezi. Fiecare oficial de vârf, fiecare pașă (literal, „piciorul sultanului") își etala rangul în funcție de cozile de cal, o relicvă a originilor nomade a Casei lui Osman. Marele Vizir se lăuda cu cinci; pașii mai mărunți aveau între una și trei. Vizirii purtau papuci și turbane verzi, șambelanii roșii, molalele sinilii. Capetele și picioarele otomanilor le marcau rangul la fel de limpede ca însemnele de pe epoleți. Oficialii purtau verde, curtenii din palat roșu. Toate naționalitățile imperiului purtau papucii de culoarea cuvenită: grecii negri, armenii violeți, evreii albaștri. În ceea ce privește acoperământul capului, puterile imperiului se afișau într-o fiestă de turbane ornate cu blănuri și pene.

Sultanul locuia într-un palat clădit în Sarayburnu, tocmai pe acropola bizantină. Construit în stil turcesc, palatul era un șir de curți interioare din ce în ce mai selecte, care duceau în seraiul imperial printr-o serie de porți. Aceste porți, unde se împărțea în mod tradițional dreptatea turcică, au devenit astfel simbolurile vizibile ale guvernului otoman. De aceea, era cunoscut în Occident drept Sublima Poartă.

Poftele împăraților erau încurajate, pentru a produce o rezervă bogată de moștenitori băieți. Astfel, dacă sultanii căutau calitatea, logica haremului cerea cantitate. În treacăt fie spus, eunucii care conduceau Curtea erau de fapt în stare de actul sexual, nu li se înlăturau decât mijloacele de procreație — astfel încât și ei se puteau bucura de harem. Așa cum școala palatului ce pregătea pajii imperiali care se ridicau la funcții înalte de conducere în imperiu era plină de albanezi, haremul, care producea moștenitorii imperiali sortiți să ajungă în fruntea imperiului, era plin de femei slave blonde cu ochi albaștri, de pe piețele de sclavi din Crimeea. Până la sfârșitul secolului al XVII-lea, *lingua franca* la Curte a fost, în mod bizar, sârbo-croata.

Sultanatul otoman murea înăbușit — nu prin strangulare, ci din pricina tradiției. Când ajunsese Potemkin la putere, sultanii erau îngrădiți nu doar de bizantinism, ci și de un fundamentalism religios impus de Curtea islamică, *ulema*, și de un conservatorism politic impus de interesele Curții și armatei.

Imperiul era condus prin frică și forță. Sultanul încă mai avea putere asupra vieții și morții supușilor și o folosea fără zgârcenie. Uciderea pe loc făcea încă parte din splendida etichetă a Curții. Mulți mari viziri sunt mai cunoscuți pentru că au fost executați, decât pentru că au fost la putere. Erau decapitați atât de repede unul după altul, încât, în ciuda bogățiilor pe care le aducea cu sine poziția, este surprinzător că existau atât de mulți candidați la funcție. Sultanul Selim a ucis șapte într-o singură domnie, astfel încât, în turcă, „De-ai ajunge vizirul lui Selim!" ajunsese să însemne „Ajunge-te-ar moartea!" Vizirii își duceau întotdeauna testamentul cu ei când erau chemați de sultan. În timpul războiului lui Potemkin împotriva turcilor, au fost executați 60% dintre viziri.

Condamnările la moarte de sultan, indicate printr-o bătaie ușoară din picior în sala tronului sau prin deschiderea unei anumite ferestre zăbrelite, se puneau de obicei în aplicare de redutabilii muți, care lucrau cu șnurul sau cu securea. Etalarea capetelor făcea parte din ritualul morții otomane. Capetele oficialilor de vârf se așezau pe stâlpi albi de marmură, în palat. Capetele importante se umpleau cu vată; cele mai puțin însemnate, cu paie. Capetele de și mai mică însemnătate se așezau în nișe și tot palatul era înfrumusețat cu diferite organe, nasuri și limbi. Victimele de sex feminin, uneori frumoasele nefericite din harem, erau cusute în saci și azvârlite în Bosfor.[2]

Cea mai directă amenințare pentru sultan erau chiar ienicerii săi și gloata. Poporul Constantinopolului a impus dintotdeauna o domnie proprie, până și sub Iustinian. Acum, prostimea Istanbulului, manipulată de ieniceri sau de *ulema*, avea un cuvânt greu de spus în privința politicilor. Agentul lui Potemkin, Pisani, a raportat în anii 1780 că vizirii și ceilalți „însuflețeau *la canaille*" pentru „a intimida suveranul" prin „săvârșirea a tot soiul de sălbăticii".[3]

Comandanții erau incompetenți, disciplina inexistentă, iar corupția endemică. Incompetența începea de la vârf: în 1774, Abdul-Hamid I l-a succedat pe mai talentatul Mustafa al III-lea după ce a stat închis în Cușcă (*Kafes*) timp de patruzeci și trei de ani. Acest bărbat blând și sperios nu era înzestrat să devină războinic sau reformist, deși și-a făcut datoria producând douăzeci și doi de copii.* Bea vin fără măsură și obișnuia să spună că, dacă ar deveni ghiaur, ar accepta cu bucurie împărtășania catolică, fiindcă cele mai bune vinuri cresc în țările catolice: cine a mai auzit de vinuri protestante? Încetineala minții sultanului nu a îmbunătățit disciplina armatei.

---

* Unul dintre aceștia, care a domnit mai târziu ca Mahmud al II-lea, se presupune că a fost fiul cadânei favorite, Aimée Dubucq de Rivery, verișoara viitoarei împărătese Josephine. (*N.a.*)

Când Tott a format un corp de artilerie, a cerut un om cinstit care să îi administreze finanțele. „Un om cinstit", a răspuns vizirul. „Unde să-l găsim? În ceea ce mă privește, eu nu cunosc niciunul." Vizirul a apelat într-un târziu la ministrul de Externe: „Dar tu? Poți să ne arăți un om cinstit?" Reis Effendi a râs: „Eu, mai puțin decât oricine. Eu nu cunosc decât ticăloși."[4] Și puterea intelectuală a guvernului otoman se atrofiase: diplomații făceau bancuri pe seama ignoranței oficialilor turci. La congresul de la Șiștova, un negociator turc credea că Spania se află în Africa; Reis Effendi, ministrul de Externe al unui imperiu internațional, credea că vasele de război nu pot intra în Marea Baltică; și cu toții credeau că Gibraltarul se află în Anglia.[5]

Imperiul nu se mai putea baza pe puterea militară. Turcii au rezolvat problema devenind o putere europeană ca toate celelalte. De fapt, au răsturnat dictonul lui Clausewitz: în vreme ce, pentru majoritatea puterilor, războiul era diplomație pe alte căi, pentru otomani diplomația era război pe alte căi. Ridicarea la putere a Rusiei a schimbat prioritățile turcilor. Dușmanii potențiali ai Rusiei — Franța, Prusia, Suedia și Polonia — au devenit cei patru aliați potențiali ai Sublimei Porți. Jocul era simplu: fiecare îi oferea Porții subvenții să atace Rusia. Niciuna dintre aceste puteri nu avea să stea deoparte în timp ce rușii îi înghițeau pe turci.

Imperiul, după unul dintre trimișii lui Potemkin, era „ca o frumusețe îmbătrânită care nu își dă seama că i-a trecut vremea." Dar încă mai avea resurse militare vaste, adică soldați, și fanatism islamic religios. Conduși de teama de șnur, de papucul verde și de *le canaille* din Constantinopol, imperiul, în 1780, era mai degrabă ca un uriaș lepros ale cărui membre brobdingnagiene încă mai impresionau în timp ce cădeau de pe trupul său colosal.[6]

Pe 27 aprilie 1779, Marea Ducesă Maria Fiodorovna a născut un băiat, pe care Ecaterina și Potemkin l-au botezat Constantin și căruia i-au hărăzit să fie împărat al Constantinopolului după distrugerea Sublimei Porți. Marea Ducesă mai născuse un moștenitor pentru Imperiul Rus, cu doi ani mai devreme — primul nepot al Ecaterinei, Marele Duce Alexandru. Acum îl născuse pe moștenitorul Imperiului Bizantin al grecilor.

Împletind istoria clasică, ortodoxia orientală și propria imaginație romantică, Potemkin a creat un program cultural, un sistem geopolitic și o campanie de propagandă, toate la un loc: „proiectul grecesc" de cucerire a Constantinopolului, pe al cărui tron să îl pună pe Marele Duce Constantin. Ecaterina a angajat pentru Constantin, pe post de doică, o grecoaică pe nume Elena și a insistat ca băiatul să învețe grecește.[7] Potemkin a contribuit

personal la educația grecească a Marilor Duci în anii 1780. „Aș dori să îți amintesc", îi scria împărătesei în legătură cu lecțiile lui Alexandru și Constantin, „că la învățarea limbilor, greaca ar trebui să fie de căpătâi, căci este fundamentul celorlalte… Vorbești de lectura Evangheliei în latină, dar greaca ar fi mai cuvenită, deoarece este limba originalului." Ecaterina a scris dedesubt: „Să se facă întocmai."[8]

Nu știm exact când au început cei doi să vorbească despre măreția clasică și restaurarea bizantină, dar foarte probabil la începutul relației (când Ecaterina îl poreclise „ghiaurul" ei — cum le ziceau turcii creștinilor). Ecaterina trebuie să fi fost impresionată de amestecul bizar de imaginație, istorie și simț practic prin care se caracteriza proiectul. Serenisimul și proiectul său grec erau făcuți unul pentru altul. Potemkin cunoștea istoria și teologia ortodoxiei bizantine. Ecaterina și Potemkin, ca majoritatea persoanelor culte din vremea respectivă, primiseră o educație clasică, de la Tacit la Plutarh — de aici și porecla lui Potemkin, Alcibiade — deși el știa să citească în grecește, iar ea nu. El punea adesea să i se recite istoricii clasici, iar bibliotecile sale conțineau majoritatea operelor. Entuziaștii clasici ai secolului al XVIII-lea nu se mulțumeau să citească despre Antichitate: doreau să o imite. Construiau în stil grec și roman.* Acum, Potemkin se informa cu privire la Imperiul Otoman.

Ideea în sine nu era nouă: propaganda moscovită promova Rusia ca „a treia Romă" de la căderea Constantinopolului, căruia rușii încă îi mai ziceau Țarigrad, orașul Cezarilor. În 1472, Marele Duce al Moscovei, Ivan al III-lea, s-a căsătorit cu nepoata ultimului împărat, Zoe Paleologhina. Mitropolitul său l-a aclamat ca „noul împărat al noului Constantinopol — Moscova" și a folosit titlul de țar (cezar) adoptat de Ivan cel Groaznic. În secolul următor, Filofei, un călugăr, a arătat că „au căzut două Rome, dar a treia a rămas și nu va mai fi o a patra."[9] Dar splendoarea neoclasică, simetria îndrăzneață a religiei, culturii și politicii, utilitatea alianței cu Austria, planul specific al unei împărțiri, toate îi aparțin lui Potemkin. Talentul său nu a fost doar conceperea impulsivă a unor planuri, ci și răbdarea și instinctul de a le face realizabile: urmărise visul bizantin de când venise la putere și îi luase cinci ani să treacă peste Panin cel cu simpatii prusace.

Deja la începutul anului 1775, când Ecaterina și Potemkin sărbătoreau la Moscova pacea cu turcii, prințul se împrietenise cu călugărul grec Eugenios Voulgaris, care urma să furnizeze teologia ortodoxă pentru proiectul grec. Pe 9 septembrie 1775, Ecaterina l-a numit pe Voulgaris, la sugestia lui Potemkin,

---

* Până și valetul lui Potemkin, Zahar Constantinov, era grec. (*N.a.*)

primul arhiepiscop al Hersonului și Slavianskului. Aceste orașe încă nu existau. Herson — numit după Chersonesos, orașul grec din Antichitate, leagănul ortodoxiei rusești — nu era de fapt decât un nume grecesc din imaginația febrilă a lui Potemkin.

Decretul Ecaterinei de numire a arhiepiscopului proclama originile grecești îndoielnice ale ortodoxiei rusești, o scriere probabil compusă de Potemkin. Una dintre primele sale acțiuni când a devenit favorit a fost să înființeze un gimnaziu grec. Acum l-a numit pe Voulgaris ca director. Potemkin a încercat ca arhiepiscopul său grec să fie un „Hesiod, Strabo Chrysostomos" al său și să scrie o istorie a regiunii, „să scoată la lumină trecutul ascuns…" și să arate legătura dintre vechii sciți și greco-slavi. Voulgaris nu a apucat să scrie această istorie, dar a tradus *Georgicele* lui Virgiliu și i-a dedicat lucrarea lui Potemkin, „prealuminat și eminent prinț filoelenic", împreună cu o odă a noii Atene de pe Nipru, care se încheia astfel: „Iată, aici se vede iar vechea Grecie; Tu, renumite prinț, fii de-a pururea victorios."[10] Toate acestea nu erau decât părți ale programului filoelenic al lui Potemkin de a forma o civilizație greacă într-un nou Imperiu Bizantin pe malurile Mării Negre.

Geneza proiectului grec ne dă o idee despre colaborarea dintre împărăteasă și prinț. Secretarul Ecaterinei, Aleksandr Bezborodko, aflat în plină ascensiune, a redactat efectiv „Notă despre afaceri politice" în 1780, care era schița proiectului, și de aceea s-a crezut că el a fost autorul ideii. Este o înțelegere greșită a troicii care avea să creeze de acum înainte politica externă a Rusiei.

Potemkin a conceput proiectul grecesc înainte de sosirea la Petersburg a lui Bezborodko, după cum se vede din scrisorile și discuțiile sale, din patronajul lui Voulgaris, botezul lui Constantin și înființarea Hersonului în 1778. „Nota" lui Bezborodko era un studiu de fezabilitate al ideii, bazat pe lămurirea relațiilor bizantino-otomano-rusești începând cu mijlocul secolului al X-lea, evident comandat de Ecaterina și Potemkin. Schița lui Bezborodko a Tratatului cu Austria din 1781 dezvăluia felul în care lucrau: secretarul scria ciorna pe partea dreaptă a paginii. Apoi Potemkin făcea corecturi în stânga, cu creionul, pentru Ecaterina. De acum înainte, Potemkin concepea ideile, iar Bezborodko le redacta. Astfel, la moartea prințului, Bezborodko a spus adevărul când a afirmat că Potemkin se pricepea la „născocit idei, iar altcineva trebuia efectiv să le execute".[11]

Bezborodko era un țărănoi ucrainean „stângaci, caraghios și neglijent", cu buze groase și ochi bulbucați, care se mișca greoi de colo-colo, ca un

elefant, cu ciorapii mereu căzuți în jurul gleznelor. Însă, după cum și-a dat seama Ségur, „ascundea cea mai delicată minte, în învelișul cel mai grosolan". Se spunea că îi plăcea să chefuiască în cartierul rău famat al Petersburgului. Uneori lipsea câte treizeci și șase de ore încheiate. Cântereţele de operă italience importau pentru seraiul său fete tinere din Italia; îi plătea unei soprane, Davia, 8 000 de ruble pe lună, pentru care ea îl răsplătea culcându-se cu cine se nimerea. „Deși bogat înveșmântat, se înfățișa mereu de parcă tocmai își trăsese straiele pe el în urma unei orgii", ceea ce probabil că era adevărat.

Odată, împărăteasa l-a chemat tocmai când ajunsese acasă, beat. La palat, Ecaterina i-a cerut un document pe care fusese însărcinat să îl întocmească. Factotumul a scos o bucată de hârtie și a citit ucazul compus cu măiestrie. Ecaterina i-a mulțumit și i-a cerut manuscrisul. El i-a întins o coală albă de hârtie și a căzut în genunchi. Bezborodko uitase să îl redacteze, dar a fost iertat, pentru improvizație. Era un om inteligent, sensibil, extraordinar de exact și independent, care și-a început cariera ca protejat al lui Potemkin și a devenit aliatul său politic, deși era prieten cu dușmanii acestuia, ca de pildă cu Voronțovii. Recunoștința pe care o arăta pentru patronajul lui Potemkin în scrisorile sale demonstrează că prințul a fost întotdeauna de departe maestrul și celălalt elevul.[12] „Se poartă foarte frumos cu mine", îi scria unui prieten, „și ... merit, pentru că dedic uneori la fel de mult timp afacerilor sale particulare precum celor europene."[13]

Serenisimul lucra cu miniștrii Ecaterinei, cum ar fi procuratorul general Viazemski și președintele Colegiului Comerțului, Aleksandr Voronțov (fratele lui Semion). Potemkin, celebru pentru intrigile sale politice subtile, desconsidera politicile convenționale de curte: îi privea pe miniștri, mai ales pe Voronțov, „cu cel mai mare dispreț" și i-a spus lui Harris că, „chiar și dacă ar putea scăpa de ei, nu vedea pe cine ar putea pune în loc".[14] Bezborodko era singurul pe care părea să îl respecte. Potemkin i-a spus cu mândrie Ecaterinei că nu a încercat niciodată să pună bazele unui partid la Petersburg. Se considera consort regal, nu politician care îndeplinește o funcție sau simplu favorit. Singurul membru al partidului său era Ecaterina.

Primul pas către proiectul grec a fost o *détente* cu Austria. Ambele părți lucrau în acest sens deja de ceva vreme și dădeau semnale diplomatice încurajatoare. Sfântul împărat roman, monarhul Habsburg Iosif al II-lea, nu a renunțat niciodată la planul bavarez care a dus la Războiul Cartofilor. Și-a dat seama că avea nevoie de Potemkin și de Ecaterina ca să pună mâna pe Bavaria, ceea ce ar fi da o formă mai compactă și mai coerentă teritoriilor sale

habsburgice. În acest scop, Iosif trebuia să ademenească Rusia să renunțe la iubita alianță cu Prusia lui Panin. Dacă pe parcurs mai putea lua teritorii și de la Imperiul Otoman, cu atât mai bine. Toate drumurile duceau la Petersburg.

Iosif și mama sa, Maria Tereza, o priveau de ani de zile pe Ecaterina ca pe o nimfomană regicidă, și o numeau „prințesa ecaterinizată din Zerbst". Acum, Iosif a trecut peste opoziția mamei sale și a cântărit utilitatea unei alianțe cu Rusia. Instinctele sale erau împărtășite de cancelarul său, prințul Wenzel von Kaunitz-Rietberg, care determinase revoluția diplomatică din 1756 prin care înnodase o alianță cu vechiul dușman al Austriei, Franța. Kaunitz era un neurotic vanitos, fără inimă și libidinos, care se temea atât de tare să nu se îmbolnăvească, încât o făcea până și pe Maria Tereza să închidă fereastra. Procedurile sale elaborate de curățare a dinților la sfârșitul fiecărei mese erau cea mai dezgustătoare trăsătură a vieții publice vieneze. Kaunitz s-a asigurat ca trimisul austriac de la Petersburg, Cobenzl, să aibă grijă „să legi relații de bună prietenie cu Monsieur de Potemkin... Spune-mi cum te înțelegi cu el acum."[15]

Pe 22 ianuarie 1780, Iosif i-a transmis un mesaj Ecaterinei, prin trimisul ei de la Viena, prințul Dmitri Golițîn, că dorea să o întâlnească. Era momentul ideal. Ea a răspuns afirmativ pe 4 februarie, neinformându-i decât pe Potemkin, pe Bezborodko și pe dezamăgitul Nikita Panin. Întâlnirea s-a stabilit pentru 27 mai la Moghilev, în Bielorusia.[16]

Împărăteasa și prințul anticipau evenimentul cu nerăbdare. Între februarie și aprilie au discutat de nenumărate ori despre asta. Tensiunea se făcea simțită în cazul amândurora. Se calmau unul pe altul ca un cuplu căsătorit, iar apoi se bucurau de planurile lor ca doi conspiratori. La un moment dat, în aprilie, iubitul Ecaterinei, Lanskoi, i-a spus că „e plin de neliniște sufletul" sensibilului Potemkin. Probabil că îl îngrijora mulțimea de intrigi ce se țeseau împotriva planului său din sud, dar ea îl liniștea cu „adevărata prietenie pe care o vei găsi mereu în inima mea... și în inima legată de a mea [adică a lui Lanskoi], care te iubește și te respectă la fel de mult ca mine." I-a spus tandru: „Nu suntem triști decât pentru tine, că ești neliniștit." Potemkin s-a răstit la bietul Lanskoi, care a fugit la Ecaterina. Ea se temea că favoritul ei îl scosese din sărite pe prinț: „Te rog să îmi spui dacă Aleksandr Dmitrievici [Lanskoi] te-a necăjit cumva și dacă ești supărat, și spune lămurit de ce." Făceau aluzii și la zilele când erau amanți, deși poate că discutau doar despre planurile lor: „Dragul meu prieten, am terminat cina și este deschisă ușa scăriței. Dacă vrei să îmi vorbești, poți veni."

La sfârșitul lui aprilie, Serenisimul a pornit călare să pregătească recepția țarinei și a sfântului împărat roman — la Moghilev. Era politica lui, iar Ecaterina a lăsat tot pe seama lui sarcina de a aranja decorul. De îndată ce el a plecat, Ecaterinei îi era deja dor de consortul ei. „Îmi lipsește prietenul, prințul meu", i-a scris ea. Făceau schimb de scrisori entuziaste. Pe 9 mai 1780, Ecaterina a părăsit Țarskoe Selo cu o suită care le includea pe nepoatele Aleksandra și Ekaterina Engelhardt, precum și pe Bezborodko. Nikita Panin a fost lăsat acasă. Când împăratul Iosif a ajuns la Moghilev și a fost întâmpinat de Potemkin, Ecaterina se apropia dinspre Petersburg. În scrisorile schimbate cu consortul ei discută detaliile de ultimă oră și mărturisesc că le este dor unul de altul. „Dacă găsești o cale mai bună, te rog să mă anunți", îi scria ea în legătură cu programul ei — apoi s-a semnat: „Cu bine, prietene, mă doare inima fără tine. Tânjesc de dorul tău."[17]

15

Sfântul împărat roman

Nu tu îndrăznit-ai să-nalți
Puterea Rusiei, spiritul Ecaterinei
Și sprijinindu-te pe ele dorit-ai
Să duci furtuna către vârtejul
Pe care se-nălța vechea Romă
De tremura tot universul?

Gavrila Derjavin, *Cascada*

Pe 21 mai 1780, prințul Potemkin l-a întâmpinat în Rusia pe împăratul Iosif al II-lea, care călătorea incognito, sub numele de Comte de Falkenstein. Sunt greu de imaginat doi oameni mai diferiți și mai nepotriviți. Tartorul austriac, înțepat și înfumurat, dorea să treacă de îndată la politică, în vreme ce prințul a insistat să îl ducă mai întâi la Biserica Ortodoxă. „Până acum, n-am schimbat cu prințul decât politețuri și nu a scos o vorbă despre politică", bombănea împăratul de treizeci și nouă de ani, cu început de chelie, chip oval și destul de frumos pentru un Habsburg, într-o scrisoare către mama sa dezaprobatoare, împărăteasa-regină Maria Tereza. Nerăbdarea lui Iosif nu prea avea importanță, deoarece Ecaterina nu mai avea decât o zi de drum. Împăratul continua să muște zăbala, dar Potemkin nu afișa decât o afabilitate enigmatică: era o manevră politică intenționată, pentru a-l face pe Iosif să facă primul pas. Nimeni nu știa ce plănuiesc Potemkin și Ecaterina, dar Frederic cel Mare și sultanul otoman urmăreau întâlnirea având presimțiri rele, căci era îndreptată în principal împotriva lor.

Prințul i-a întins împăratului o scrisoare de la Ecaterina care îi dezvăluia limpede speranțele sale: „Jur că, în această clipă, cel mai greu îmi este să îmi

ascund sentimentele de bucurie. Însuși numele Monsieur le Comte de Falkenstein inspiră asemenea încredere...“[1] Potemkin i-a povestit Ecaterinei ce impresie îi făcuse Iosif, iar cei doi au discutat nerăbdători însemnătatea lor. Prințul i-a transmis împărătesei complimentele extravagante ale lui Iosif. Spiritul parteneriatului lor unic se întrevede în scrisoarea Ecaterinei scrisă când era la doar o zi depărtare: „Mâine sper să fiu cu tine, tuturor ne e dor de tine... Vom încerca să îl deslușim împreună pe Falk[enstein].“[2]

Era ușor de zis, dar mai greu de suportat: firea ciudată a împăratului i-a nedumerit pe contemporani... și pe istorici, deopotrivă. Nimeni nu reprezenta mai bine paradoxurile despotului luminat: Iosif era o combinație stânjenitoare între un autocrat militarist și expansionist și un *philosophe* care dorea să elibereze poporul de sub jugul superstițiilor trecutului. Se credea un geniu militar și rege-filosof, ca eroul său Frederic cel Mare (dușmanul care era să îi distrugă moștenirea). Idealurile lui Iosif erau admirabile, dar își disprețuia semenii, era lipsit de tact și habar nu avea că politica este arta posibilului. Reformele sale doctrinare exagerate izvorau dintr-o vanitate care îl făcea oarecum ridicol: era convins că statul este reprezentat de persoana sa.

Alegerea sa de a călători incognito era simbolul întregii sale filosofii a monarhiei. Era la fel de pompos și plin de sine când venea vorba de numele său, ca atunci când se preocupa de condițiile sale de trai sau de reforme. „Știi că... în călătorie respect cu severitate și apăr cu strășnicie drepturile și avantajele pe care mi le oferă identitatea de Comte de Falkenstein“, l-a instruit Iosif pe Cobenzl, „astfel încât, în consecință, voi fi în uniformă, dar fără ordine... Te vei îngriji să pregătești la Moghilev o reședință modestă, care să nu atragă atenția.“[3]

Acest auto-proclamat „prim funcționar al statului“ purta o uniformă cenușie simplă, călătorea cu unul sau doi tovarăși, dorea să mănânce doar bucatele simple de la han și prefera să doarmă pe un prici soldățesc dintr-o tavernă de pe marginea drumului, decât într-un palat. Această modestie urma să reprezinte o provocare pentru impresarul vizitei, Potemkin, căreia a reușit însă să îi facă față. Rusia avea puține taverne pline de purici de care se aștepta să găsească împăratul, astfel încât Potemkin a deghizat conacele în hanuri.

Împăratul se mândrea că inspectează totul din zori și până în seară. Nu a înțeles niciodată că lipsa de activitate este apanajul stăpânului — de aceea, a comentat prințul de Ligne, „a guvernat prea mult și nu a domnit destul…“ Ligne îl înțelegea bine pe Iosif — și îl adora: „Ca om, are cel mai mare

merit… ca prinț, va avea erecții continue și nu va fi niciodată satisfăcut. Domnia sa va fi un priapism continuu.“ De la moartea tatălui său în 1765, Iosif domnise ca sfânt împărat roman, sau, după cum ziceau nemții, în calitate de kaiser, dar trebuia să împartă puterea asupra monarhiei habsburgice — formată din Austria, Ungaria, Galiția, Țările de Jos austriece, Toscana și o parte din Iugoslavia modernă — cu mama sa, redutabila, omenoasa și isteața Maria Tereza. În ciuda pudicității și pietății catolice, aceasta pusese bazele reformelor lui Iosif — dar el le-a impus atât de stringent, încât au devenit la început pricină de haz, iar apoi un dezastru. A luat ulterior măsuri pentru emanciparea șerbilor și evreilor, care nu mai trebuia să poarte steaua galbenă a lui David, aveau libertatea cultului, puteau să se înscrie la universități și să practice comerțul. Își disprețuia nobilii; însă reformele sale cădeau pe spinarea poporului ca niște lovituri de bâtă. Nu înțelegea de ce se încăpățânau să fie nerecunoscători. Când a interzis sicriele pentru a face economie de lemn și de timp, a fost uluit de indignarea care l-a silit să dea înapoi. „Dumnezeule, vrea să ne îmbrace și sufletul în uniformă“, a exclamat Mirabeau. „Este culmea despotismului.“

Pe plan sentimental, a avut parte doar de tragedii: talentata sa soție, Isabella de Parma, o prefera pe cumnata ei, cu care se pare că a avut o relație lesbiană, dar el o iubea. Când a murit de tânără, după trei ani de căsnicie, Iosif, atunci în vârstă de douăzeci și doi de ani, a fost de neconsolat. „Am pierdut totul. S-a dus adorata mea soție, pe care o iubeam din tot sufletul, singura mea prietenă… Nici nu mai știu dacă mai trăiesc.“ Șapte ani mai târziu, singurul său copil, o fiică multiubită, a murit de pleurezie: „Singurul lucru pe care îl cer este halatul ei alb de muselină, brodat cu flori…“ Însă până și aceste ieșiri emoționale triste erau legate tot de el, și nu de altcineva. S-a recăsătorit cu o slută moștenitoare Wittelsbach, Josepha, pentru a pune mâna pe Bavaria ei, dar a tratat-o ca un nemernic. „Este scundă și bondoacă și nu are nici urmă de farmec“, scria el. „Are chipul acoperit de pete și coșuri. Are niște dinți îngrozitori.“

Viața sa sexuală a alternat după aceea între prințese și prostituate și, dacă credea că urma să se îndrăgostească de o femeie, se golea de orice dorință trecând întâi pe la o curvă. Ligne își amintește că „habar nu avea ce este aceea veselie sau distracție și nici nu citea nimic în afară de hârtiile oficiale“. Se considera un model de decență rațională și îi disprețuia sarcastic pe toți ceilalți. Ca om, era lipsit de vlagă și de culoare; ca domnitor, „cel mai mare dușman al acestui prinț“, scria Ecaterina, „este el însuși“. Acesta era kaiserul de care avea nevoie Potemkin ca să împlinească cele mai mari realizări ale carierei sale.[4]

*

Pe 24 mai 1780, împărăteasa Rusiei a intrat în Moghilev prin arcul de triumf, însoțită de mai multe escadroane de cuirasieri — priveliște care l-a impresionat până și pe sardonicul kaiser: „Era frumos — toată șleahta călare, husarii, cuirasierii, mulți generali… în final, ea însăși într-o trăsură de două locuri cu domnișoara de onoare, domnișoara Engelhardt…“ În salve de tun și dangăt de clopote, împărăteasa, însoțită de Potemkin și de feldmareșalul Rumianțev-Zadunaiski, s-a dus la slujbă, apoi la reședința guvernatorului. Era începutul a patru zile de teatru, muzică și, firește, artificii. Potemkin nu s-a dat înapoi de la nicio cheltuială să preschimbe această capitală provincială cenușie, acaparată de la Polonia abia în 1772 și plină de polonezi și evrei, într-un oraș demn de cezari. Arhitectul italian Brigonzi construise un teatru special unde a cântat pentru oaspeți compatrioata sa Bonafina.

Iosif și-a pus uniforma și „Prințul Potemkin m-a dus la Curte“[5], Serenisimul i-a prezentat pe cei doi cezari, care s-au plăcut pe loc, ambii fiind evident cu gândul la Hagia Sofia. După masă au discutat politică, discuție la care nu au fost prezenți decât Potemkin și nepoata-amantă Aleksandra Engelhardt. Ecaterina l-a descris pe Iosif ca „foarte inteligent, îi place să vorbească și vorbește foarte bine“. Și Ecaterina a vorbit. Nu a propus oficial proiectul grec sau împărțirea Imperiului Otoman, dar amândoi știau de ce se află acolo. A făcut aluzii la visurile ei bizantine, iar Iosif i-a povestit după aceea mamei sale că „i se învârtește în cap și îi roade sufletul proiectul de a înființa un imperiu la răsărit“. A doua zi s-au înțeles atât de bine la *opéra comique*, încât Iosif i-a destăinuit niște planuri pe care „nu îndrăznesc să le fac cunoscute“ — după cum se lăuda Ecaterina în scrisoarea către Grimm. S-au străduit să se impresioneze unul pe altul. Erau nevoiți să se placă și s-au asigurat că așa va fi.[6]

Mai exista opoziție la această realiniere, nu numai din partea lui Panin și a prusofilului Mare Duce Pavel. Rumianțev-Zadunaiski s-a interesat dacă aceste festivități vestesc o alianță cu Austria — o întrebare care era prerogativa iritabilului erou de război. Împărăteasa i-a replicat: „Ar fi avantajos într-un război cu turcii, iar prințul Potemkin așa recomandă“. Rumianțev-Zadunaiski i-a spus acru să își urmeze propriile sfaturi. „O minte e bună“, i-a răspuns Ecaterina laconic, „dar două, și mai bune.“[7] Așa colaborau ei.

Iosif, obsedat de inspecții, se trezea devreme și inspecta tot ce îi apărea în cale. Ca mulți soldați lipsiți de talent — de pildă, Petru al III-lea și Marele Duce Pavel —, era încredințat că suficiente inspecții și parade îl vor preschimba în Frederic cel Mare. Potemkin l-a însoțit politicos să inspecteze

trupele rusești, dar era evident că i se părea istovitor ritmul impresionant al celuilalt. Când Iosif pomenea întruna de unul dintre „magnificele regimente" ale lui Potemkin pe care nu îl inspectase încă, prințul a refuzat să se ducă, sub pretext că „ne așteptăm ca vremea să se înrăutățească dintr-un moment în altul". În final, Ecaterina, ca o soție cicălitoare, i-a poruncit să îl însoțească pe Iosif unde voia, indiferent de vreme.

Un cort splendid a fost ridicat pentru ca cei doi monarhi să admire măiestria călăreților, în vreme ce restul spectatorilor, inclusiv nepotul regelui Poloniei, prințul Stanislas Poniatowski, care ne-a lăsat această istorisire, priveau din șa. În depărtare s-a auzit zarvă și a apărut la galop prințul Potemkin, în fruntea mai multor mii de cavaleri. Prințul și-a ridicat sabia să comande atacul, când, brusc, calul a cedat sub greutatea trupului său și s-a prăbușit „ca un centaur pe picioarele din spate." Prințul a reușit să rămână în șa în timpul acestui moment stânjenitor și să dea comanda. Regimentul a pornit înainte, de la distanță de o leghe, și, cutremurând pământul, s-a oprit în fața cortului imperial, în formație perfectă. „Nu am mai văzut niciodată o asemenea execuție de către un regiment de cavalerie", a spus Iosif. Nu s-au notat comentariile sale despre calul lui Potemkin.[8]

Pe data de 30, Ecaterina și Iosif au părăsit Moghilev și s-au îndreptat, în aceeași trăsură, către Smolensk, unde s-au despărțit pentru o vreme. Iosif, cu doar cinci însoțitori, a pornit să vadă Moscova. Ecaterina nu era departe de locul natal al lui Potemkin, Cijovo. Există o legendă conform căreia Potemkin a invitat-o pe Ecaterina să îi viziteze satul, unde, împreună cu nepotul său, Vasili Engelhardt, unul dintre aghiotanții ei și acum proprietarul satului, a întâmpinat-o la poartă și i-a arătat baia de lemn unde se născuse. Fântâna a primit numele Ecaterinei. Apoi s-au despărțit — prințul l-a ajuns din urmă pe Iosif pe drumul către Moscova, iar împărăteasa a revenit la Petersburg. „Bunul meu prieten", i-a scris ea lui Potemkin, „e deșertăciune fără tine."[9]

Iosif nu îl înțelegea pe Potemkin. „Prințul Potemkin vrea să meargă la Moscova să îmi prezinte totul", i-a scris Iosif mamei sale. „Este mai bine privit decât niciodată. Majestatea Sa l-a numit la masă adevăratul ei elev… Nu a dat dovadă până acum că are vreo părere prea însemnată", a adăugat Iosif, dar „nu mă îndoiesc că se va arăta altfel în timpul călătoriei." Dar, din nou, Iosif a rămas nedumerit. În vreme ce el perora pedant pe marginea opiniilor sale, între scurte expediții de inspecție, Potemkin s-a lăsat purtat de reverii tăcute. Prințul dorea alianța cu Iosif, dar nu era lingușitor din fire și nu se arăta impresionat de faptul că era tovarășul de călătorie al capului Casei de

Habsburg, așa cum s-ar fi cuvenit. Ajunși la Moscova, Iosif i-a spus mamei sale „dragi“ că Potemkin „îmi lămurește cele de trebuință“ despre unele locuri, dar „pe altele le vizitez singur“. Era tipic pentru Potemkin să lenevească în pat, în vreme ce inspectorul-împărat se trezea în zori pentru inspecție. În ajunul plecării, Iosif era indignat că Potemkin „trândăvește toată ziua. Abia dacă l-am văzut de trei ori cât timp am stat la Moscova și nu mi-a vorbit deloc despre politică.“ Omul acesta, conchide el, este „prea indolent, prea nepăsător să pună ceva în mișcare — prea nonșalant“.[10]

Pe 18 iunie, Iosif și Potemkin au sosit la Petersburg, unde cele două părți au încercat să stabilească ce fel de prietenie își doreau. La Țarskoe Selo, Potemkin i-a pregătit o surpriză contelui de Falkenstein. L-a recrutat pe grădinarul englez al Ecaterinei, originar din Hackney (de fapt, din Hanovra), care purta numele de Bush*, cum nu se paote mai potrivit cu meseria lui, să încropească o tavernă specială pentru împăratul a cărui pasiune erau hanurile. Când baroneasa Dimsdale, soția englezoaică a doctorului care a vaccinat familia imperială, a sosit în vizită un an mai târziu, grădinarul s-a lăudat mândru că agățase pe clădire o firmă pe care scrisese „La contele Falkenstein“. El însuși purta o pancartă pe care scria „hangiu“. Iosif a mâncat la han carne fiartă de vită, supă, șuncă și „feluri rusești gustoase, dar de toate zilele“. Ne putem întreba dacă pedantul lipsit de umor s-a prins de glumă.[11]

În ciuda amuzamentului, miniștrii și diplomații ruși erau tensionați pentru că anticipau schimbări mari, încă invizibile. La întoarcerea la Petersburg, Iosif l-a cunoscut pe Nikita Panin. „Omul acesta“, a remarcat kaiserul, „are aerul că se teme ca nu cumva să i se adreseze cineva potrivnicului său, prințul Potemkin.“ În prima parte a lunii iulie, prințul însuși lucra cu împăratul, împărăteasa și trimisul austriac Cobenzl, la începutul unei relații mai oficiale, „pentru a restabili vechea încredere și apropiere între cele două Curți“. Ecaterina vedea personalitatea de Ianus a împăratului, dar, în arena semipublică a scrisorilor ei către Grimm, a declarat că avea mintea „cea mai solidă, cea mai profundă și cea mai inteligentă“ din câte cunoscuse. La plecarea împăratului, cele două părți erau mai apropiate, dar nu se hotărâse nimic. Maria Tereza încă mai domnea la Viena.[12]

După plecarea lui Iosif, în toiul licitațiilor pentru alianța cu Rusia din partea Austriei, Prusiei și Marii Britanii, la Moscova a murit Daria, mama înstrăinată a lui Potemkin. Când a auzit împărăteasa, era pe drum către Țarskoe Selo, iar prințul era la reședința sa de vară din apropiere, Ozerki.

---

* Lb. engl., tufă. (*N.t.*)

Ecaterina a insistat să îi ducă ea vestea, așa că și-a schimbat destinația, ca să i se alăture lui. Pierderea unui părinte îndepărtat este adesea mai dureroasă decât în cazul unuia apropiat: Potemkin a plâns amarnic, întrucât „acest prinț", observa Corberon, „combină calitățile și greșelile pe care le presupune *la sensitivité*".[13] Puțin spus.

Vizita încununată de succes a lui Iosif a semănat zâzanie la Curte. Partidul pro-prusac, Panin și Marele Duce Pavel erau panicați. Frederic cel Mare a decis să trimită un prinț prusac la Petersburg să contracareze succesul Habsburgilor. Cu mult înainte de întâlnirea de la Moghilev, trimisul său Goertz planificase o astfel de vizită cu Potemkin și Panin. În locul prințului Henric, care îl cunoștea acum bine pe Potemkin, Frederic l-a trimis pe nepotul și moștenitorul său, Frederic Wilhelm. Nu a fost o idee bună. Iosif, în ciuda pedanteriei sale, era un tovarăș impresionant, dar Frederic Wilhelm, care primise instrucțiuni precise din partea regelui să îl lingușească pe Potemkin, era un mitocan prusac trupeș și grosolan, fără niciun fel de calități care să îl facă plăcut în societate. Prințul Henric s-a supus regelui și i-a scris lui Potemkin ca să îl roage să-l primească pe nepotul cel necioplit — pe tonul unuia care trimite șovăitor un dar ieftin, dar își cere scuze dinainte pentru dezamăgirea pe care o va produce.*

Potemkin și Panin l-au primit împreună pe prințul prusac pe 26 august. Însă Potemkin a declarat cu subînțeles că Aleksandra Engelhardt „nu îl va pofti la cină"[14], iar Ecaterina l-a poreclit Grăsanul pe prusacul „greoi, rezervat și stângaci". Hohenzollern plictisea în curând întreaga capitală, cu excepția Marelui Duce, care îl adora atât de tare pe Frederic cel Mare și disciplina sa militară, încât era mulțumit cu orice fel de prinț prusac, indiferent cum arăta. În plus, planul lui Frederic fusese deja subminat de sosirea armei secrete a lui Iosif al II-lea — prințul de Ligne.[15]

Corberon și Goertz s-au convins singuri că vizita lui Iosif nu avea să ducă la niciun rezultat. Însă francezul a luat apoi masa cu Cobenzl și cu „cei nou sosiți, prințul de Ligne și fiul său". Corberon nu i-a dat prea mare importanță acestui „*grand seigneur* de Flandra" și „*roué* agreabil", dar în realitate acesta era mult mai mult decât atât.

Charles-Joseph, prinț de Ligne, acum în vârstă de cincizeci de ani, era un aristocrat al Iluminismului, spiritual fără efort, etern copilăros și pus pe șotii. Moștenitorul unui principat imperial, care-i fusese acordat în 1602,

---

* Până și Frederic cel Mare îl numea „un nor de plictiseală și scârbă". (*N.a.*)

fusese crescut de o doică, iar acesta îl punea să danseze și să doarmă dezbrăcat împreună cu ea. S-a căsătorit cu o moștenitoare Lichtenstein, dar a găsit căsnicia „absurdă timp de mai multe săptămâni, apoi indiferentă". După trei săptămâni, a comis primul adulter, cu o cameristă. A condus regimentul său din Ligne în timpul Războiului de Șapte Ani și s-a distins în bătălia de la Kolin. „Mi-ar plăcea să fiu femeie frumoasă până la treizeci de ani, general... până la șaizeci", i-a spus lui Frederic cel Mare după război, „apoi cardinal până la optzeci". Însă era ros de amărăciune într-o singură privință — tânjea să fie luat în serios ca general, însă nimeni, de la Iosif la Potemkin, nu i-a dat vreodată comanda militară. A rămas neconsolat.[16]

Cel mai mare talent al lui Ligne era de a-și face prieteni. Omul cel mai fermecător din Europa se purta de parcă fiecare zi era o comedie care aștepta să fie transformată în epigramă, de parcă fiecare femeie era o aventură care aștepta să fie preschimbată în poezie și de parcă fiecare monarh era o cucerire care aștepta să fie sedusă de glumele sale. Lingușeala lui era de-a dreptul josnică: „Ce lingușitor neobrăzat și mârșav este Ligne!", a scris cineva care l-a urmărit în acțiune. Dar avea efect. Prieten atât cu Iosif al II-lea, cât și cu Frederic cel Mare, ceea ce era în sine o mare realizare, precum și cu Rousseau, Voltaire, Casanova și regina Maria Antoaneta, arăta ce mică era lumea — *le monde* — în acele zile. Nimeni nu personifica mai bine cosmopolitanismul desfrânat al celei de-a doua jumătăți a secolului al XVIII-lea: „Mi-ar plăcea să fiu străin pretutindeni... francez în Austria, austriac în Franța, atât francez, cât și austriac în Rusia."

Scrisorile lui Ligne erau copiate, iar *les bon mots* spuse de el erau repetate în saloanele din întreaga Europă — după cum spera autorul. Era un scriitor minunat ale cărui portrete răutăcioase făcute mai-marilor vremii sale, mai ales lui Potemkin, care îl fascina, nu au fost niciodată întrecute. Textul său, *Mélanges*, este, alături de *Histoire* a lui Casanova, cea mai bună descriere a epocii: Ligne era în vârful, iar Casanova la coada aceleiași societăți de cartofori. Se întâlneau, iar și iar, cu aceiași șarlatani și duci, prostituate și contese, la baluri și la mesele de joc, la operă și prin bordeluri, prin tavernele de pe marginea drumurilor și la curțile regale, în lungul și în latul Europei.

Ligne l-a încântat pe Potemkin. Prietenia lor, care a reunit doi dintre contemporanii cei mai pricepuți la conversație și care creștea și descreștea în intensitate ca o idilă, este dovedită de numeroasele scrisori nepublicate scrise de Ligne, care se află în arhivă printre hârtiile ce i-au aparținut lui Potemkin, cu scrisul său mărunt, din care emană spiritualitatea și inteligența înainte să se cufunde din nou în ilizibilitate. Acest „*jockey diplomatique*", după cum își

zicea chiar el, a fost poftit la toate partidele de cărți private ale împărătesei, la toate plimbările cu trăsura și la toate ospețele de la Țarskoe Selo. Bovinul prinț prusac nu avea nicio șansă împotriva celui pe care Ecaterina îl numea „cel mai plăcut și mai agreabil om pe care l-am cunoscut vreodată, o minte originală care cugetă profund și face pozne, ca un copil."

Numai Marele Duce Pavel a făcut un efort cu Frederic Wilhelm, ceea ce nu a avut ca rezultat decât că s-a înstrăinat și mai mult de Ecaterina și Potemkin. Când împărăteasa a dat un spectacol, un bal și o cină la Teatrul Ermitaj în onoarea prințului prusac, Marele Duce și Marea Ducesă au însoțit oaspetele, dar Ecaterina i-a spus lui Harris, cu un oftat: „Te rog să mă aperi de mitocani" și nu s-a obosit să participe. Diplomații se întrebau unde dispăruse împărăteasa. S-a dovedit că juca biliard cu Potemkin și Ligne.[17]

Împărăteasa și Serenisimul s-au simțit ușurați când Frederic Wilhelm a plecat în sfârșit — fără să fi realizat nimic. El remarcase însă răceala cu care fusese tratat: ca rege, avea să se răzbune. În schimb, rușii aproape că au refuzat să îl lase pe Ligne să plece. Mereu gentleman, acest „*jockey diplomatique*" a mai rămas o vreme. În cele din urmă, în octombrie, a insistat, așa că Potemkin s-a dus cu el să se laude cu unul dintre regimentele sale și nu l-a lăsat să plece decât încărcat de daruri — cai, șerbi și un sipet incrustat cu diamante. Lui Potemkin i-a fost dor de Ligne și îl tot întreba pe Cobenzl când se întoarce.

Tocmai asta și urmăreau austriecii. L-au copleșit pe Potemkin cu complimente: ca un mic exemplu al caracterului lubric al lingușelii diplomatice, Cobenzl l-a rugat pe împăratul său să îl amintească favorabil pe Potemkin în cât mai multe depeșe *en clair* posibil. Rusul, în schimb, îl flatează pe Iosif, prețuiește mai mult un cuvânt al kaiserului decât orice altceva din partea regilor Prusiei și Suediei. Dar complimentele directe ale împăraților trebuie păstrate pentru ocazii speciale. Iar Iosif ar trebui de asemenea să le trimită salutări nepoatelor Engelhardt.[18]

Pe 17/28 noiembrie 1780, Iosif a scăpat de constrângerile înțelepte ale Mariei Tereza. Moartea acesteia, după o domnie de patruzeci de ani, i-a oferit lui Iosif ocazia să distrugă moștenirea habsburgică într-un fel în care nici măcar Frederic al Prusiei nu și-ar fi putut imagina. În scrisorile lugubre de condoleanțe schimbate între Viena și Petersburg, rânjetele abia dacă erau ascunse sub doliu. „Împăratul", i-a spus Ligne în glumă lui Potemkin pe 25 noiembrie, la doar o săptămână după moartea împărătesei, „pare atât de plin de prietenie față de domnia ta... încât am avut plăcerea să-l dojenesc în legătură cu tine, în toate privințele... Anunță-mă din când în când că nu m-ai uitat..."[19] Nici nu se punea problema.

Când cadavrul împărătesei-regine a fost așezat în Kaisergruft — cripta imperială — din Biserica Capucinilor din Viena, Iosif și-a dat seama că putea începe să se apropie de Rusia. Potemkin și-a declarat atât „nerăbdarea", cât și „seriozitatea" în fața lui Cobenzl. Ecaterina s-a asigurat că toate detaliile ajungeau la ea, și nu la Panin, „bătrânul păcălici", după cum îl numea într-o scrisoare către Potemkin.[20] Ecaterina și Iosif și-au concentrat atenția la viitoarea luptă împotriva sultanului.

Sir James Harris, care crezuse că alianța cu Austria avea să-l ajute în propria sa misiune, continua să nu înțeleagă ezitarea Rusiei de a se alia cu Marea Britanie, nici măcar după întoarcerea lui Potemkin de la Moghilev. Prințul dădea vina pentru refuzul Ecaterinei, care invoca o serie de pretexte lipsite de substanță, inclusiv „imbecilitatea mincinosului favorit" Lanskoi, pe slăbiciunea ei pricinuită de „patimi" și „lingușeala iscusită" a împăratului Habsburg, care o făcea să se creadă „cea mai mare prințesă din Europa". Această diatribă era și o dovadă a frustrării sincere a lui Potemkin de a nu fi în stare să o manipuleze pe Ecaterina, dar suna și a scorneli potemkiniene. Este un exemplu evident al „festelor" pe care i le juca Potemkin bietului Harris, având în vedere faptul că scrisorile secrete dintre Potemkin și împărătească dovedesc că amândoi își sprijineau întregul sistem politic pe o alianță cu Austria.[21] Într-un final, Harris și-a dat seama de greșeala pe care o făcuse susținându-l pe Potemkin împotriva lui Panin, fiindcă primul, deși prietenos, era acum dezinteresat, pe când cel din urmă era ostil pe față.

Harris a cerut să fie rechemat, pe motivul ostilității lui Panin. Dar Londra insista încă să găsească o cale de a câștiga alianța cu rușii. Astfel, în conversațiile nocturne avute cu Potemkin, mereu ingeniosul Harris a conceput un plan îndrăzneț. Imaginația lui Potemkin a fost sursa a ceea ce a devenit politica oficială a Marii Britanii. Marea Britanie, sugera prințul, ar trebui să îi ofere Rusiei „o pricină demnă de ambiția ei" pentru a intra în război. Într-o scrisoare cifrată, Harris i-a explicat secretarului de stat, vicontele Stormont, în noiembrie 1780: „Prințul Potemkin, deși nu mi-a spus limpede, mi-a dat să înțeleg fără putință de tăgadă că *singura cesiune* care ar îndupleca-o pe împărătească să devină aliatul nostru ar fi Minorca." Nu era chiar atât de absurd pe cât pare, deoarece, în 1780, Potemkin își clădea flota Mării Negre și încuraja vasele comerciale să treacă prin strâmtori și să ajungă în porturile mediteraneene, cum ar fi Marsilia. Portul Mahon din Minorca ar fi fost o bază utilă pentru flotă. Rusia ocupase câteva insule grecești în ultimul război — dar nu le păstrase după încheierea păcii; Potemkin oferea Creta francezilor

și englezilor în toate planurile sale de împărțire otomană; iar împăratul Pavel a ocupat mai târziu Malta. În plus, a avut grijă, după cum subliniază Harris, să nu sugereze niciodată direct acest lucru. Acesta era unul dintre acele fantastice jocuri de clădire a unui imperiu, pe care lui Potemkin îi plăcea să le joace — gratis.

Potemkin era foarte entuziasmat de ideea unei baze navale rusești pe insula Minorca, mai ales că Marea Britanie avea să lase depozitele pline — valorând 2 000 000 de lire — la dispoziția rușilor sau, mai bine zis, a lui Potemkin. Se întâlnea zilnic cu Harris să discute despre asta și a intermediat al doilea *tête-à-tête* cu Ecaterina, pe 19 decembrie 1780. Înainte să fie chemat Harris, prințul a stat de vorbă cu împărăteasa timp de două ore, întorcându-se cu „mulțumirea și bucuria întipărite pe chip." Era punctul culminant al prieteniei dintre Harris și Serenisim. „Ședeam împreună foarte târziu, într-o seară, când a început brusc să descrie toate avantajele de care se va bucura Rusia..." Aproape că vedem aievea bucuria copilărească a lui Potemkin, visurile sale himerice și entuziasmul febril, cum trândăvea pe divanul din odaia sa, printre sticle de Tokaji și șampanie și mese de joc: „Apoi, cu vioiciunea imaginației sale, a continuat cu ideea unei flote rusești staționate la Mahon, cu ideea populării insulei cu greci, spunând că un asemenea câștig ar fi o coloană a gloriei împărătesei în mijlocul mării."[22]

Împărăteasa vedea beneficiile ocupării insulei Minorca, dar i-a spus lui Potemkin: „Mireasa este prea frumoasă, încearcă să mă păcălească". Se părea că nu putea rezista entuziasmului lui Potemkin când erau împreună, dar își venea în fire când rămânea singură. Rusia, cu o flotă încă neconstruită, nu putea păstra Minorca decât cu încuviințarea englezilor. A refuzat Minorca. Pe bună dreptate: era prea departe, iar Marea Britanie a pierdut și ea în curând insula.

Potemkin bombănea că Ecaterina era „bănuitoare, fricoasă și îngustă la minte", dar era prefăcătorie. Harris tot nu putea să se abțină să nu spere că prințul era de partea Angliei: „Am cinat miercuri la Țarskoe Selo cu prințul Potemkin... a vorbit despre interesele Curților noastre într-o manieră atât de prietenoasă și de înțeleaptă, încât regret mai mult ca niciodată frecventele sale momente de delăsare și desfrânare." Încă nu se prinsese că accentul strategic al lui Potemkin nu era vestic, ci sudic. Însă, în timp ce prințul negocia în taină cu austriecii, Sir James persevera.

Între timp, Iosif și Ecaterina se înțeleseseră asupra condițiilor unui tratat defensiv, inclusiv asupra clauzei secrete îndreptate împotriva Sublimei

Porți — dar marea întreprindere a lui Potemkin se izbea acum de o dificultate ce ținea de epoca respectivă. Era așa-numita „alternativă", o tradiție diplomatică prin care monarhii care semnau un tratat își puneau numele în ordine alternativă pe cele două copii. Sfântul împărat roman, ca domnitorul senior al Europei, semna mereu primul pe ambele copii. Acum, Ecaterina refuza să admită că Rusia era mai prejos de Roma, în vreme ce Iosif refuza să atenteze la demnitatea kaiserului semnând pe locul al doilea. Astfel, incredibil, realinierea estului s-a poticnit de o problemă de protocol.

Era una dintre acele crize în care se vedea cel mai limpede diferența dintre Ecaterina și Potemkin, deoarece, în vreme ce împărăteasa se încăpățâna, prințul o ruga să fie flexibilă și să semneze tratatul. Ciondăneala dintre cei doi parteneri răzbate din scrisorile lor și depeșele lui Cobenzl. Potemkin alerga de colo-colo între cele două părți. Ecaterina i-a spus la un moment dat să îl informeze pe Cobenzl să „termine cu prostiile și să pună capăt întregii chestiuni." Așa s-a și întâmplat.

Potemkin a înrăutățit și mai mult lucrurile cerând noi favoruri pentru nepoatele sale Aleksandra și Ekaterina, care urmau să se mărite. În curând, era implicat în scandal până și favoritul Ecaterinei, Lanskoi. Dar Ecaterina a găsit o soluție inspirată pe care să i-o sugereze Potemkin lui Iosif: cele două părți vor schimba scrisori semnate, prin care își enumeră obligațiile una față de cealaltă, în loc de semnarea comună a unui tratat.[23]

Sensibilul prinț, confruntat cu o criză în principalul proiect al vieții sale, a căzut la pat cu „tulburări de digestie". Ecaterina l-a vizitat pe Potemkin în apartamentele lui pentru a se împăca, și și-a petrecut toată seara cu el, „de la opt până la miezul nopții". Au făcut pace.

În toiul crizei legate de tratatul cu Austria, pe 10 mai 1781, Potemkin i-a poruncit contelui Marko Voinovici, un marinar dalmat, să pornească o mică invazie în Persia. Urma o politică persană secretă, încercând în același timp să înlăture obstacolele din calea proiectului său grecesc.

De un an întreg, urmărea acest plan în paralel cu negocierile cu Austria. Cu zece zile înainte ca Iosif al II-lea să propună întâlnirea de la Moghilev cu Ecaterina, pe 11 ianuarie 1780, Serenisimul i-a poruncit generalului Aleksandr Suvorov, cel mai priceput comandant al său, să strângă la Astrahan o forță militară, pentru invazie. A ordonat vaselor pe care le construise în 1778 la Kazan, pe Volga, să pornească spre sud. Puteau să mai treacă ani de zile până să îi reușească alianța cu Austria. Între timp, Rusia avea să facă o încercare cu Imperiul Persan, în loc de cel Otoman.

În perioada respectivă, Imperiul Persan se întindea la capătul de sud al Mării Caspice și includea Baku și Derbent, întregul Azerbaidjan de astăzi, cea mai mare parte din Armenia și jumătate din Georgia. Armenii și georgienii erau creștini ortodocși. La fel ca și în cazul grecilor, valahilor și moldovenilor, Potemkin tânjea să își elibereze frații ortodocși și să îi includă în Imperiul Rus. În același timp, se întâlnea cu reprezentanții armenilor la Petersburg, să discute eliberarea creștinilor din Armenia de sub jugul persan.

Prințul era unul dintre acei puțini oameni de stat ruși care înțelegeau comerțul de la vremea respectivă: știa că un port comercial în estul Mării Caspice era la doar „treizeci de zile de mers de Golful Persic, la distanță de cinci săptămâni de India prin Kandahar". Cu alte cuvinte, era prima lovitură a lui Potemkin, deși minoră, în ceea ce a ajuns să fie numit „marele joc". Știm că Potemkin jongla cu două proiecte, grec și persan, fiindcă vorbea despre asta cu prietenii săi englezi. Francezii și englezii urmăreau cu interes planurile persane secrete ale lui Potemkin. De fapt, după șase ani, ambasadorul francez încă mai încerca să afle aceste secrete.

În februarie 1780, Sașa Lanskoi era bolnav, iar Potemkin a întârziat cu ordinele finale către Suvorov, care a rămas să taie frunză la câini în provincialul Astrahan. Odată confirmate proiectul grecesc anti-otoman și vizita lui Iosif, ar fi fost o prostie din partea lui Potemkin să își împrăștie prea tare forțele. Astfel încât a avut loc o schimbare de plan. La începutul lui 1781, prințul a anulat invazia, convingând-o în schimb pe Ecaterina să trimită o expediție limitată, comandată de un anume Voinovici, în vârstă de treizeci de ani, „un pirat primejdios", dalmat după unii, „un fel de spion italian al miniștrilor de la Viena" după alții, care luptase pentru Ecaterina în Primul Război Ruso-Turc și capturase temporar Beirutul, acum capitala Libanului.

Pe 29 iunie 1781, această mică expediție navală, de trei fregate și mai multe transportoare, a traversat Marea Caspică intenționând să înființeze un port comercial în Persia și să pună bazele imperiului Ecaterinei în Asia Centrală. În Persia era haos, dar satrapul provinciei Așhabad de pe celălalt mal al Mării Caspice, Aga-Mohamed-Han, juca pe mai multe planuri. Acest formidabil și necruțător fondator de imperii, care fusese castrat ca băiat de dușmanii tatălui său, spera să devină el însuși șah. S-a bucurat de ideea unui port rusesc pe țărmul estic, sperând poate să își clădească propria armată, cu ajutorul rușilor.

Expediția lui Voinovici era un amestec iluminist de dorință de cunoaștere științifică, entuziasm mercantil și pura nevoie de măreție imperială pe care le nutrea Potemkin. Modesta expediție nu avea decât 50 de infanteriști,

600 de oameni cu totul, și era însoțită de botanistul lui Potemkin, un respectat evreu din Germania, Karl-Ludwig Hablitz, care probabil că a întocmit descrierea anonimă a expediției persane a prințului, aflată astăzi în arhiva de pe Quai d'Orsay. Voinovici nu era potrivit pentru asemenea sarcină delicată, dar expediția era oricum de o anvergură prea mică, iar acum era lăsată de izbeliște. Pesemne că a fost rezultatul unui compromis, împăcând prudența Ecaterinei cu imaginația lui Potemkin. La vremea pornirii expediției, atât împărăteasa, cât și prințul se concentrau deja cu fermitate asupra Țarigradului și Vienei, și nu aveau vreme de Așhabad și Kandahar.

Voinovici primise ordine de la prinț să nu încerce „să înduplece decât prin vorbe", dar la sosire „a procedat tocmai pe dos". Când a ajuns pe malul celălalt al mării și l-a găsit pe Aga-Mohamed cu armata sa, Voinovici a demonstrat că era „la fel de prost curtean ca politician". Prințul persan încă mai era interesat de înființarea portului rus și chiar a propus ca nepotul său să plece într-o misiune la Petersburg. Voinovici, în schimb, a făcut imprudența de a construi un fort, cu doar 20 de tunuri, de parcă cei 650 de soldați ai săi puteau sfida armata persană. Dând petreceri pentru persani și trăgând ostentativ salve de tun, nu a reușit decât să-i alarmeze pe localnicii deja bănuitori, care auziseră că Suvorov mărșăluia prin Daghestan cu 60 000 de soldați. Această dezinformare a fost probabil prima intrigă britanică din „marele joc", care a avut efectul scontat. Aga-Mohamed a decis să scape de ruși, care erau inepți și enervanți.

Căpetenia satului i-a invitat la ospăț pe Voinovici și Hablitz. Nici nu au ajuns ei bine, că s-au și trezit înconjurați de 600 de războinici persani. Au fost puși să aleagă între două variante: fie își pierdeau capul, fie evacuau fortul și plecau fără întârziere. Au avut dreptate să aleagă cea de-a doua variantă, căci Aga-Mohomed era în stare de sălbăticii fără margini: mai târziu, a orbit întreaga populație bărbătească — 20 000 de bărbați — a unui oraș care i-a opus rezistență. A atins și recordul de a fi singurul eunuc din istorie care a fondat o dinastie: Qadjarii, descendenții nepotului său, au condus Persia până la începutul secolului acesta, când au fost înlocuiți de Pahlavi. A mai durat un secol până când Rusia a cucerit Asia Centrală.[24]

Flotila a pornit tristă spre casă. Potemkin era de vină pentru această expediție fantastică ce ar fi putut foarte ușor să se termine cu o catastrofă, însă era tipic pentru stilul său bizantin să aibă o politică alternativă, ca rezervă în caz că la Viena nu mergeau toate după plan.[25]

Însă totul a mers ca pe roate. Iosif a fost de acord să semneze tratatul defensiv secret, printr-un schimb de scrisori. Timp de șase luni, Europa

a crezut că negocierile eșuaseră, însă, în taină, pe 18 mai, Ecaterina a semnat scrisoarea către „dragul meu frate", iar Iosif, asemenea. Ea era de acord ca Rusia să ajute Austria împotriva Prusiei; dar, și mai relevant pentru Potemkin, Iosif promitea să apere Rusia dacă era atacată de turci — „Mă oblig ca la trei luni după aceea... să declar război..." Austria a subscris deci la tratatele de pace ale Rusiei cu turcii.[26] Această realiniere a politicii rusești a fost triumful personal al lui Potemkin.

Ecaterina și Potemkin se distrau păcălind comunitatea internațională. Trimișii francez, prusac și englez aruncau cu mită în stânga și în dreapta ca să afle ce se petrece. Bănuitorul Harris a băgat de seamă că „prietenul meu" era „foarte bine dispus", dar „evită orice discuție politică". Cobenzl, care știa firește totul, se amuza și el. „Întreaga afacere", i-a spus el împăratului său, „continuă aici să fie un mister pentru toată lumea, în afară de prințul Potemkin și de Bezborodko."[27] Nu la mult timp după aceea, Iosif și-a dat seama că, de obicei, Ecaterina primea ce voia. În ciuda priorității proiectului grecesc, nu a permis încetarea Neutralității Armate și a convins și Prusia, și Austria să semneze. „Ce vrea femeia, dă Dumnezeu, spune proverbul", cugeta Iosif, „și, odată ce ai ajuns în mâinile ei, întotdeauna mergi mai departe decât voiai." Ecaterina și Potemkin erau în culmea fericirii: Ecaterina s-a bucurat atât de tare de o scrisoare măgulitoare de la Iosif, încât a roșit.

Tratatul a rămas secret. Abia o lună mai târziu, pe 25 iunie, a început Harris să bănuiască semnarea unui tratat, mulțumită unei mite de 1 600 de lire date secretarului lui Bezborodko, dar, incredibil, secretul a mai fost păstrat timp de doi ani. Numai Ecaterina, Potemkin și Bezborodko știau totul; Marelui Duce Pavel nu i s-a spus nimic. Panin s-a retras pe moșiile sale de la Smolensk.[28] Partenerii s-au felicitat. Ecaterina se vedea pe ea și pe Potemkin ca pe cei doi prieteni din mitologia clasică — Pilade și Oreste. „Bătrânul meu Pilade", l-a felicitat ea, „este un om deștept."

Însă aveau acum de-a face cu Marele Duce Pavel, care era foarte sceptic în privința expansiunii către sud și a alianței cu Austria. Imitându-și tatăl, rămânea „prusac". În iulie, când Ecaterina l-a invitat pe doctorul englez, baronul Dimsdale, cu soția sa, să îi vaccineze împotriva variolei pe tinerii mari duci Alexandru și Constantin, Nikita Panin a emis pretenția de a veni să supravegheze — o manevră pe care o pusese la cale cu Pavel. „Dacă crede că va mai fi vreodată pus înapoi în postul de prim-ministru", s-a răstit Ecaterina, „se înșală amarnic. La Curtea mea, nu va mai fi niciodată altceva decât dădacă.

Ecaterina și Potemkin trebuie să fi discutat cum să își protejeze politicile de Pavel și, dacă se poate, să îl convertească la cauza austriacă. De ce să nu îl trimită împreună cu soția într-o călătorie la Viena și Paris, evitându-l pe bătrânul Frederic cel Mare la Berlin? Dacă propunerea venea din partea Ecaterinei, bănuitorul Pavel avea să creadă că era vorba de un tertip al lui Potemkin să îl înlăture. Serenisimul punea bazele propriului său regat, își construia primele orașe pe Marea Neagră și punea la cale căsătoriile nepoatelor. Nu îi putea îngădui lui Pavel să pericliteze niciunul dintre aceste proiecte. Potemkin a găsit o soluție.[29]

16

Trei căsătorii și o coroană

Ori într-un crâng sub un umbrar,
Unde susură o fântână,
O harfă dulce-mi fură gândul
Și mi-l îndreaptă spre plăceri,
Întâi mă moleșește și mă stârnește-apoi;
Întins pe un divan de catifea,
O fecioară dezmierdând
Și inima-i de dragoste umplând.

Gavrila Derjavin, *Odă prințesei Felicia*

Curând după semnarea tratatului cu Austria, Ecaterina a pus în aplicare planul consortului ei. L-a convins pe prințul Repnin, nepotul lui Panin, să îi propună lui Pavel vizita în Austria, de parcă ar fi fost ideea lui. Pavel a înghițit momeala și a rugat-o pe împărăteasă să îl lase să plece. După ce s-a prefăcut că șovăie, Ecaterina a consimțit — era totuși îngrijorată în privința inevitabilelor gafe pe care le va comite fiul ei înciudat și labil. „Îndrăznesc să implor indulgența Majestății Voastre Imperiale", l-a rugat pe Iosif, „să ierte lipsa de experiență a tinereții." Iosif a trimis invitația. Pavel și Maria Fiodorovna erau nerăbdători să plece. S-au purtat curtenitor până și cu Potemkin, care, la rândul său, îl lăuda pe moștenitor în fața tuturor.[1]

Panin a auzit și el de călătorie. „Bătrânul păcălici" nici măcar nu se mai străduia să își ascundă acreala. S-a întors grăbit la Petersburg și l-a speriat pe Pavel că excursia ar fi fost un complot. Asemenea călătorii puteau fi primejdioase pentru prinții ruși: nimeni nu putea uita că fiul lui Petru cel Mare,

Aleksei, fusese adus înapoi de la Viena, torturat, apoi ucis. Toate acestea erau reale pentru un țarevici a cărui mamă îi ucisese tatăl, și care nu putea avea încredere decât în câteva persoane. Panin i-a spus că Berlinul ar fi fost o idee mai bună decât Viena — iar apoi i-a sugerat că nu numai că exista pericolul să fie exclus de la succesiune, dar că i se vor lua și copiii. Pavel a devenit isteric.

La Țarskoe Selo a doua zi de dimineață, într-o duminică, 13 septembrie, Marele Duce și Marea Ducesă, ambii scoși din minți de spaimă, au refuzat să plece la drum. Se prefăceau că nu vor să își părăsească băieții proaspăt vaccinați. Ecaterina i-a chemat pe doctorii Rogerson și Dimsdale să le dea asigurări. Curtea a fost cu susul în jos timp de trei zile, iar diplomații cântăreau felul în care subminează moștenitorul apropierea de Austria, sfidându-i pe împărătească și pe prinț. Potemkin era atât de „perplex, indecis și chiar mâhnit", încât se gândea să îl lase pe Pavel să îl viziteze pe vicleanul vulpoi de la Berlin. Harris, care a stat cu el în apartamentele sale în acea zi de vineri și credea că alianța cu Austria dădea speranță Marii Britanii, l-a avertizat că asemenea slăbiciune îi va aduce sfârșitul. Potemkin se plimba prin cameră ca un leu în cușcă, „cum îi era obiceiul", fără să spună nimic, iar apoi a plecat în grabă la împărătească. Ecaterina nu era ea Petru cel Mare, dar refuzul lui Pavel de a se supune ordinelor ei ar fi produs o criză serioasă de succesiune. Partenerii au reușit să-l forțeze pe Pavel să plece. După o oră, când Potemkin i s-a alăturat din nou lui Harris, totul fusese stabilit.

Plecarea a reprezentat o mică tragedie în viața familiei regale, jucată în fața Curții, anturajului lui Pavel și a zeci de cavaleri și șerbi. Pe 19 septembrie, moștenitorul, care călătorea incognito sub numele de Comte du Nord, și soția sa și-a sărutat copiii de bun-rămas. Marea Ducesă a leșinat și a trebuit purtată pe brațe până la trăsură, fără să își recapete cunoștința. Marele Duce a urmat-o pe soția sa, cu o expresie de teroare pe chip. Împărăteasa și mai-marii ei, Potemkin, prințul Orlov și trădătorul conte Panin, și-au luat și ei rămas-bun. Când s-a suit, sumbru, în trăsură, Pavel i-a șoptit ceva lui Panin, care nu i-a răspuns.

Moștenitorul a tras perdelele și i-a poruncit vizitiului să pornească în grabă. A doua zi dimineață, lui Panin i s-a cerut să plece.[2]

Serenisimul, savurându-și victoria politică, punea la cale căsătoriile celor două nepoate-amante necăsătorite, Sașenka și Katinka. Pe 10 noiembrie 1781, Katinka „Venus" — Ekaterina Engelhardt, de care erau îndrăgostiți jumătate din bărbații de la Curte, inclusiv, unul după altul, ambii fii ai Ecaterinei, Pavel și Bobrinski — s-a căsătorit cu bolnăviciosul, dar bogatul conte Pavel

Martînovici Skavronski, în capela palatului. Urmaș al fratelui livonian al soției lui Petru cel Mare, Ecaterina I, Skavronski era un excentric sublim. Crescut în Italia, pe care o considera patria sa, se potrivea cu Potemkin deoarece era un bufon tolerant, obsedat de muzică — un meloman care compunea și dădea concerte, deși nu avea niciun strop de talent. Servitorii nu aveau voie să vorbească, ci trebuia să comunice prin recitativ. Dădea toate ordinele pe muzică, iar oaspeții făceau conversație sub formă de improvizații vocale. Festinurile sale cântătoare, înfrumusețate de prezența cochetei și somnoroasei Katinka, trebuie să fi fost absolut demențiale.[3] Ecaterina avea îndoieli în privința capacității lui Skavronski de a satisface o femeie — „e cam netot și stângaci", gândea ea, adăugând că nu îi păsa decât din cauză că era o chestiune ce „ne privește îndeaproape", adică le considera pe nepoatele lui Potemkin propriile sale rude. Prințul a contrazis-o — îi conveneau slăbiciunea și bogăția lui Skavronski.[4]

Două zile mai târziu, Sașenka s-a căsătorit cu aliatul polonez al unchiului ei, marele hatman (sau marele general) al coroanei poloneze, Ksawery Branicki, în vârstă de patruzeci și nouă de ani, un potlogar parvenit și ambițios, dar binevoitor, care făcuse carieră ca bandit al regelui Stanislas-August. Era ceea ce Casanova a numit un „asasin polonez" prostănac, dar plin de bravadă. Casanova s-a duelat cu Branicki la Varșovia pentru că a jignit-o pe amanta acestuia, o actriță italiană pe nume La Binetti. Au fost răniți amândoi — Branicki grav —, dar au devenit prieteni.[5] Când Ségur a trecut prin Varșovia, Branicki s-a înfățișat în odaia acestuia în costum polonez tradițional — cizme roșii, mantie cafenie, căciulă de blană și sabie —, și a spus: „Iată doi tovarăși de călătorie". Și i-a înmânat două pistoale bătute cu pietre scumpe.[6]

Branicki se certase cu regele Poloniei și, văzându-și viitorul asigurat ca aliat al Rusiei, a găsit un suflet apropiat în Serenisim. S-au întâlnit pentru prima dată la Petersburg, în 1775, și de atunci Branicki îi făcea curte, lucrând în Polonia în favoarea lui Potemkin. Pe 27 martie în acel an, i-a scris ca să-i spună „dragului meu general" că „Polonia m-a ales" să dea vestea că Potemkin primise certificatul de indigenat, adică statut nobil polonez, primul pas din lungul său joc de a deveni fie duce de Curlanda, fie rege al Poloniei, calea sa de scăpare în cazul morții Ecaterinei.[7] Căsătoria lui Branicki cu nepoata lui era evident menită să fie „capul de pod" al familiei lui Potemkin în Polonia.[8]

Împărăteasa a organizat nunta Aleksandrei cu „asasinul polonez". Mireasa a fost condusă de dimineață în odăile Ecaterinei, unde a fost „foarte bogat înveșmântată, cu unele giuvaiere ale împărătesei, pe care i le-a pus

cu mâna ei." Avem o descriere a unei nunți similare ale uneia dintre cele mai apropiate domnișoare de onoare a împărătesei, fiica lui Lev Narîșkin: „Rochia acestei doamne era o cămașă de noapte italiană de țesătură albă-argintie cu mâneci largi... și o fustă foarte mare." Mireasa a luat masa cu împărăteasa. La biserică, mireasa stătea pe „o bucată de brocart verde ca marea". Mirii aveau lumânări în mână și deasupra capetelor li se țineau coroane după tradiția ortodoxă. Au făcut schimb de inele, iar preotul a luat „o fâșie de mătase lungă de 2 sau 3 coți și le-a legat mâinile laolaltă." Odată ce a luat sfârșit ceremonia, a urmat petrecerea, după care mireasa i-a restituit bijuteriile împărătesei și a primit 5 000 de ruble.[9]

În același timp, a patra soră, „deznădăjduita" Nadejda care se măritase, cu mai puțină splendoare, cu colonelul P.A. Ismailov în 1779, și-a pierdut soțul și s-a recăsătorit cu un aliat de-ai lui Potemkin, senatorul P.A. Șepilev. Cea din urmă nepoată, Tatiana, s-a măritat cu vărul ei îndepărtat, generalul Mihail Sergheievici Potemkin, care era cu douăzeci și cinci de ani mai în vârstă decât ea, în 1785. Serenisimul l-a poreclit „Sfântul" datorită bunătății sale, iar cei doi au fost fericiți împreună până la moartea lui timpurie.[10]

În vreme ce Varvara și Aleksandra au pus capăt legăturii lor cu Potemkin, contesa Ekaterina Skavronskaia, cum o vom numi de acum înainte, pare să-i fi rămas amantă. „Lucrurile stau la fel între ea și unchiul ei", i-a spus Cobenzl lui Iosif al II-lea. „Soțul, care este foarte gelos, nu este de acord, dar nu are curajul să o împiedice." Chiar și după cinci ani, Skavronskaia era „mai frumoasă ca niciodată și sultana favorită a unchiului ei."[11]

Potemkin l-a numit pe Skavronski ambasador la Napoli în 1784, ceea ce l-a bucurat nespus, fiindcă îi permitea să locuiască în țara maeștrilor. Dar pe Skavronskaia nu o interesa opera italiană, iar Potemkin, deși avea numeroase alte amante, o plăcea pe placida sa nepoată și nu dorea să se despartă de ea. În final, ea a plecat totuși, dar nu a stat mult. Soțul îi trimitea Serenisimului bilete care erau exemple de lingușeală demnă de dispreț: „Nici nu izbândesc să pun în cuvinte întreaga bucurie și recunoștință cu care am citit ceea ce ai binevoit să îmi scrii și cât de mișcat am fost să văd că binevoiești a-ți aminti de mine, căci mi-am închinat viața să fiu vrednic de bunătatea domniei tale, pe care îndrăznesc să spun, nimeni din lume nu o poate prețui mai mult decât mine." Mai mult, Skavronski i-a scris disperat lui Potemkin ca să-l roage să îl ajute să se ferească să comită vreun *faux pas* diplomatic. Prințul trebuie să fi chicotit la lectura acestor scrisori, deși îi plăceau sculpturile pe care i le trimitea Skavronski din Italia.[12] În mod remarcabil, la

Napoli contele a făcut mulți copii, concepuți printre arii, inclusiv o fiică ce avea să fie notorie într-o zi în toată Europa.

Skavronski se îngrijea mereu să îi spună prințului că soția abia aștepta să se întoarcă în Rusia, ceea ce era probabil adevărat, căci „îngerului" visător îi era dor de patria-mamă. Cât timp a stat la Napoli, ținea sub pat o „sclavă" care o ajuta să doarmă „spunându-i aceeași poveste în fiecare seară". Ziua „trândăvea mereu", conversațiile ei erau „cât de deșarte poți să-ți închipui" și nu se putea abține să nu flirteze.[13] A devenit cea mai cochetă din Napoli, ceea ce era mare lucru într-un oraș care avea să fie curând martor la farmecele Emmei, Lady Hamilton. Dar când succesele i-au dat lui Potemkin șansa să cucerească Europa, Katinka s-a întors în grabă să împartă cu el lumina reflectoarelor.

Contesa Aleksandra Braniţkaia a rămas nu doar confidenta lui Potemkin şi agentul său de influență polonez, ci și prietena cea mai apropiată a Ecaterinei. În vreme ce risipitorul ei soț se străduia din răsputeri să piardă întreaga lor avere, ea o sporea vertiginos, ceea ce a dus la certuri cu unchiul ei — dar se împăcau de fiecare dată.[14] Tot restul vieții și-a petrecut multă vreme cu Potemkin și împărăteasa — deși locuia pe moșiile ei din Polonia și Bielorusia. Scrisorile ei către el, practic ilizibile, sunt foarte afectuoase: „Tăicuță, viața mea, sunt atât de tristă că sunt departe de tine... Îți cer să te milostivești de mine și să nu mă uiți, să mă iubești mereu, nimeni nu te iubește ca mine. Doamne, voi fi fericită când te voi vedea."[15] Se bucura de respect pretutindeni. Era lăudată de contemporani pentru bunele moravuri, „rămânând un model de credință întreaga ei viață"[16], lucru remarcabil la vremea respectivă, mai ales având în vedere că era căsătorită cu un afemeiat cam vârstnic. Au avut mulți copii. Poate că s-a îndrăgostit de brutalitatea șarmantă a lui Branicki.

Această troică de căsnicii a declanșat certuri cu împărăteasa în legătură cu decorațiile și banii acordați familiei lui — „600 000 de ruble, bani, Ordinul Sf. Ecaterina pentru viitoarea Grande Générale [Aleksandra] și portretul [împărătesei] pentru prințesa Goliţîn [Varvara]." Potemkin se aștepta ca zestrea nepoatelor sale să fie plătită de stat — nu erau oare ele familia extinsă a Ecaterinei? I s-a făcut pe plac, după săptămâni în șir de certuri. Nimeni nu-i putea reproșa că nu se îngrijește de familie.

Pavel a plecat de la Țarskoe Selo, cu o ură viscerală îndreptată împotriva Serenisimului. Însă, ca un monarh mai degrabă, decât ca un ministru, Potemkin

încerca să păstreze echilibrul între facțiunile de la Curte și puterile străine. În noiembrie, i-a vorbit lui Harris despre repunerea lui Panin la putere, probabil ca să echilibreze situația, căci Bezborodko devenea din ce în ce mai influent.[17] Una dintre cele mai bune trăsături ale lui Potemkin — pe care mulți politicieni, chiar democrați, nu o au — a fost absența caracterului răzbunător. Poate că pur și simplu nu voia să îl vadă pe Panin și mai umilit decât era. În orice caz, triumful lui Potemkin îl șubrezise pe Panin: în octombrie, acesta s-a îmbolnăvit.

La fel, la începutul anului 1782, Cobenzl, derutat, îi spunea lui Iosif că Potemkin se apropie din nou de Prusia. Atât Cobenzl, cât și Harris și-au încheiat rapoartele mărturisind că nu înțelegeau motivele din spatele manevrelor lui Potemkin, dar prințul, deși favoriza încă Austria, a continuat să conducă la distanță egală de aceste două monarhii germane, pentru tot restul vieții sale.[18]

La Viena, Pavel și-a îngrozit gazdele, mai ales după ce Iosif i-a dezvăluit secretul alianței. Habsburgul a văzut că „slăbiciunea și lașitatea Marelui Duce, împreună cu fățărnicia acestuia" nu aveau cum să facă din acest paranoic cârn și iritabil un autocrat de succes. Pavel a petrecut șase săptămâni în Austria, unde i-a ținut discursuri lui Iosif despre cât de tare îl urăște pe Potemkin. Când a ajuns pe teritoriile Habsburgilor din Italia, a răbufnit în fața lui Leopold, Mare Duce de Toscana, fratele lui Iosif, povestindu-i de Curtea mamei lui, și a denunțat proiectul grecesc și alianța cu Austria. Planurile Ecaterinei „de mărire pe seama turcilor și reînființarea imperiului Constantinopolului" erau „inutile". Evident, Austria îl mituise pe trădătorul Potemkin. Când va urca pe tron, avea să îl aresteze și să îl arunce în închisoare![19] Fratele Habsburg a fost cu siguranță ușurat când Comte du Nord a pornit spre Paris.

Prințul nu putea să se asigure împotriva lui Pavel decât schimbând succesiunea sau stabilindu-și o bază în afara Rusiei. Așa că a conceput un alt plan pentru a-l discredita pe Pavel o dată pentru totdeauna — și, posibil, pentru a-l înlătura de la succesiune în favoarea fiului său, Alexandru. Când Potemkin a auzit că în suita lui Pavel se afla și prințul Aleksandr Kurakin, un alt dușman prusofil și nepot al lui Panin, i-a rugat pe austrieci, prin Cobenzl, să îi permită să vadă interceptările din Cabinet Noir ale poștei lui Pavel. Serviciile secrete austriece i-au trimis lui Potemkin tot ce au aflat din corespondența dintre Pavel și Panin. Prințul era sigur că avea să îl prindă pe Kurakin spionând pentru prusaci, ceea ce avea să-l compromită pe țareviciul Pavel. [20]

Nikita Panin, deși bolnav, știa că scrisorile lui Kurakin aveau să fie deschise, așa că l-a instruit pe Pavel să țină legătura cu susținătorii săi de acasă

printr-o a treia parte, Pavel Bibikov, fiul generalului. Scrisoarea deschisă la începutul lui 1782 de la Bibikov către Kurakin a fost o bombă care, mai mult chiar decât complotul Saldern, a dus la excluderea lui Pavel de la putere pentru tot restul vieții Ecaterinei. Bibikov descria domnia Ecaterinei drept „situația îngrozitoare din patria-mamă" și îl critica pe Potemkin, „ciclop *par excellence*" și „*le borgne*", că distrugea armata. „Dacă își rupe gâtul", totul avea să revină la „ordinea firească".

Ecaterina s-a speriat și s-a înfuriat. Bibikov a fost arestat pe loc. Ecaterina a scris cu mâna ei întrebările pe care să i le pună Șeșkovski în timpul interogatoriului. Scuza lui Bibikov a fost că doar era nefericit din pricina staționării în sud a regimentului său. Ecaterina a trimis rezultatele prințului, poruncind în același timp ca Bibikov să fie judecat în Expediția Secretă a Senatului. Procesul *in camera* l-a găsit vinovat de trădare și, după legea militară, de a-l fi defăimat pe comandantul său, Potemkin, și l-a condamnat la moarte.

Acum a intrat în joc corectitudinea prințului. Deși cercul lui Pavel dorise ca el „să își rupă gâtul", Potemkin a rugat-o pe Ecaterina să îl grațieze pe Bibikov, pe 15 aprilie 1782: „Chiar dacă virtutea produce gelozie, nu este nimic pe lângă tot binele pe care îl dă celor care o slujesc… Probabil că Majestatea Voastră l-a iertat deja… Probabil că își va depăși înclinațiile mârșave și va deveni un supus vrednic al Majestății Voastre și voi adăuga această rugăminte la celelalte favoruri pe care mi le-ai acordat." Recunoscând că se temea de răzbunarea lui Potemkin, Bibikov a plâns în timpul interogatoriului. S-a oferit să își ceară scuze public.

„Nu ar trebui să se teamă de răzbunarea mea", îi scria Potemkin Ecaterinei, „fiindcă această înclinație nu se numără printre însușirile cu care m-a înzestrat Dumnezeu. Și nici nu doresc triumful unor scuze publice… Nu va găsi niciun exemplu al răzbunării mele, față de nimeni, în toată viața mea."[21] Era adevărat — dar, mai mult, acest fapt arată moderația omului de stat: niciodată nu ducea prea departe lucrurile, deci niciodată nu provoca o reacție nedorită.

Kurakin, rechemat din suita lui Pavel aflată la Paris, și Bibikov au fost exilați în sud. Când moștenitorul a revenit la Petersburg la sfârșitul călătoriei, influența sa era zdruncinată, aliații risipiți. Până și mama lui a spus despre el cu dispreț că era dezechilibrat și istovitor, iar pe soția sa, „*Die schwere Bagage*" — bagajul greu.[22] „Prințul Potemkin e mai fericit", i-a spus Cobenzl lui Iosif, „decât l-am văzut vreodată."[23]

*

În curând, s-a pus la încercare tratatul secret cu Austria — în Crimeea, cheia Mării Negre, ultimul punct de rezistență al tătarilor și esența politicii de expansionism sudic a lui Potemkin. În mai, prințul a plecat la Moscova „pentru o scurtă călătorie", ca să viziteze niște moșii. În timp ce era pe drum, turcii au sprijinit din nou o rebeliune în Crimeea, îndreptată împotriva marionetei Ecaterinei, hanul Șahin Ghirai, care a fost iar pus pe fugă, împreună cu rezidentul rus. Hanatul s-a dizolvat și a lăsat loc anarhiei.

Împărăteasa a trimis un curtean după prinț. „Dragul meu prieten, întoarce-te cât de curând", îi scria ea pe 3 iunie 1782, adăugând obosită că va trebui să își onoreze promisiunea de a-l reinstaura pe han — deși era a treia oară. I-a dat lui Potemkin vestea că amiralul britanic Rodney învinsese flota amiralului francez Joseph de Grasse în Bătălia Sfinților din Caraibe pe 1/12 aprilie, ceea ce îi mai consola întru câtva pe englezii mâhniți de pierderea Americii. În ceea ce privește Crimeea, Ecaterina își dădea seama că politica de susținere a lui Șahin Ghirai era învechită, dar chestiunea delicată a unei decizii depindea de puterile europene — și de Pomtekin. „Am putea hotărî totul într-o jumătate de ceas", i-a spus consortului ei, „dar acum nu știu unde să te găsesc. Îți cer să sosești cât de curând, căci nimic nu mă înspăimântă mai mult decât că voi trece cu vederea ceva sau că mă voi înșela." Nicicând nu a fost exprimat mai clar parteneriatul și egalitatea dintre ei.[24]

Prințul a considerat că turbulențele din Crimeea erau o oportunitate istorică, deoarece Marea Britanie și Franța erau ocupate cu războiul. S-a întors la galop și a intrat ca o furtună în oraș. I-a trimis de îndată această scrisoare ghidușă lui Sir James Harris, în franceză, cu scrisul lui ilizibil: „*Vive la Grande Bretagne et Rodney; je viens d'arriver, mon cher Harris; devinez qui vous écrit et venez me voir tout de suite.*"*

Harris a străbătut în goană Țarskoe Selo în miez de noapte, să îl viziteze pe acest „om extraordinar care", îi spunea el noului secretar de Externe, prietenul său apropiat, Charles James Fox, „îmi oferă în fiecare zi câte un nou prilej de uimire." Sir James l-a găsit pe Potemkin clocotind de entuziasm. Serenisimul a insistat să vorbească toată noaptea, deși tocmai sosise după o „călătorie de 3000 de verste, pe care o făcuse în 16 zile, timp în care nu dormise decât de trei ori și, pe lângă faptul că vizitase mai multe moșii și fiecare biserică ce îi ieșea în cale, mai și participase la toate ceremoniile istovitoare de onoruri civile și militare pe care împărăteasa poruncise să i se

* „Trăiască Marea Britanie și Rodney; tocmai am sosit, dragul meu Harris; ghicește cine îți scrie și vino de îndată să mă vezi!" (*N.a.*)

pregătească… însă nu pare nicidecum ostenit… iar când ne-am despărțit, cu siguranță că, dintre noi doi, eu eram mai istovit."[25]

Reîntâlnindu-se, prințul și împărăteasa au hotărât să îl pună la loc pe Șahin Ghirai ca han al Crimeei, dar să invoce tratatul cu Austria în caz că ajungeau la război cu Sublima Poartă. Iosif i-a răspuns cu atâta entuziasm „împărătesei, prietenei, aliate, eroinei" lui[26], încât, în vreme ce Potemkin organiza răspunsul militar rus la criza din Crimeea, Ecaterina a profitat de ocazie să transforme proiectul grecesc din himeră în politică. Pe 10 septembrie 1782, Ecaterina i-a prezentat proiectul lui Iosif, care a rămas șocat de imposibilitatea înfăptuirii acestuia, dar a fost și impresionat de cât era de vizionar. Mai întâi, Ecaterina intenționa să restabilească „vechea monarhie grecească pe ruinele… guvernului barbar care domnește acum acolo" pentru „cel mai tânăr dintre nepoții mei, Marele Duce Constantin." Apoi voia să creeze regatul Daciei, provincia romană echivalentă cu România de astăzi, „un stat independent de cele trei monarhii… sub un suveran de credință creștină… și un om credincios pe care se pot sprijini cele două Curți imperiale…" Scrisoarea lui Cobenzl arată limpede că Dacia urma să fie regatul lui Potemkin.

Răspunsul lui Iosif a fost la fel de măreț: era de acord cu proiectul, în principiu. În schimb, voia fortăreața Hotinului, o parte din Valahia și Belgradul. Veneția urma să îi cedeze Istria și Dalmația și să primească în schimb Moreea, Cipru și Creta. Toate acestea, adăuga el, erau imposibile fără ajutorul francezilor — să i se dea Franței Egiptul? Numai războiul și negocierile puteau hotărî detaliile — dar nu refuza această idee.[27]

Să fi crezut Potemkin cu adevărat că va exista un Imperiu Bizantin renăscut sub domnia lui Constantin, cu el ca rege al Daciei? Ideea îl fascina, dar a fost întotdeauna maestrul posibilului. Ideea Daciei s-a realizat prin crearea României la mijlocul secolului al XIX-lea, iar Potemkin plănuise cu siguranță ceva asemănător. Dar nu și-a pierdut capul.[28] În 1785 discuta despre turci cu ambasadorul francez Ségur și pretindea că putea cuceri Istanbulul, dar insista că noul Bizanț nu era decât o „himeră". E o „amăgire", spunea. „Nu e nimic." Dar apoi a sugerat poznaș că trei sau patru puteri ar putea goni turcii în Asia și elibera Egiptul, Arhipelagul, Grecia, întreaga Europă de sub jugul otoman. După mulți ani, Potemkin l-a întrebat pe cititorul său, care declama Plutarh, dacă ar putea ajunge la Constantinopol. Cititorul i-a răspuns plin de tact că era cu siguranță posibil. „Destul", a exclamat Potemkin, „dacă mi-ar spune cineva că nu pot ajunge acolo, m-aș împușca în cap."[29] Întotdeauna a fost flexibil — în septembrie 1788, a sugerat să îl facă pe

Constantin rege al Suediei, la mare depărtare de Țarigrad.[30] Dorea astfel să își atingă scopul strategic și să-l transforme în realitate.

Însăși Ecaterina cea Mare a limpezit orice nelămurire cu privire la contribuția lui Potemkin la alianța cu Austria și la proiectul grec. „Sistemul cu Viena", scria ea mai târziu, „e realizarea ta."[31]

Pe 7 august 1782, împărăteasa și Serenisimul au participat la dezvelirea statuii-mamut a lui Petru cel Mare — Călărețul de Bronz — realizate de Falconet, statuie care încă se mai poate vedea în Piața Senatului din Petersburg. Era simbolul exprimat în piatră al ambițiilor lor de a imita realizările lui Petru, care repurtase un succes răsunător pe țărmurile Mării Baltice, dar nu și în sud.

Prințul i-a ordonat nepotului său, generalul de divizie Samoilov, să înceapă pregătirile pentru restabilirea ordinii în Crimeea, dar s-a hotărât să se ducă el însuși în sud, ca să conducă operațiunile. Această călătorie a marcat sfârșitul erei domestice a parteneriatului dintre Potemkin și Ecaterina și începutul realizărilor lui colosale. De acum înainte, Ecaterina înțelegea că urmau să fie despărțiți la fel de mult timp pe cât urmau să fie împreună. Era calea lui spre măreție și satisfacție, deși, după cum mărturisește ea tandru într-una dintre scrisorile trimise lui departe, „Dragul meu stăpân, îmi displace atât de mult că nu ești alături de mine!" Pe 1 septembrie 1782, prințul a părăsit Sankt-Petersburgul, ca să subjuge Crimeea.

17

Paradisul lui Potemkin: Crimeea

Acum fur prinșii perșilor, iar turcii
Îi năpădesc c-o ploaie de săgeți...

Gavrila Derjavin, *Odă prințesei Felicia*

Crimeea era ceea ce Potemkin numea „negul" de pe vârful nasului Ecaterinei — dar avea să devină propriul său „paradis" rusesc. Peninsula însăși nu era numai uluitor de frumoasă și luxuriantă, ci era și o nestemată cosmopolită, un vechi port comercial care controla Marea Neagră. Vechii greci, goții, hunii, bizantinii, khazarii, evreii caraiți, georgienii, armenii, genovezii și tătarii, care au sosit mai târziu, nu au fost decât vizitatori aici, care făceau negoț pe o peninsulă ce nu părea să aparțină niciunui popor. Un clasicist ca prințul era firește atras de ruinele Chersonesosului și de templul mitic al Ifigeniei, fiica lui Agamemnon. Dar cel mai mult îl interesau importanța strategică a Crimeei și istoria ei ca fortăreață mongolă ce terorizase Rusia timp de trei secole.

Hanatul tătar al Crimeei, cunoscut în apus ca Tataria din Crâm, era un stat care părea arhaic până și în 1782 — ultima redută mongolă. Dinastia Ghirai din Crimeea era a doua familie a Imperiului Otoman, deoarece din ea făceau parte descendenții lui însuși Ginghis Han, un strămoș mult mai nobil decât Casa lui Osman. Dacă Roma și Bizanțul reprezentau două dintre cele trei tradiții internaționale ale legitimității imperiale, sângele lui Ginghis Han era a treia. Familia avea moșii în Anatolia, unde otomanii îi închideau pe potențialii moștenitori, care dădeau semne de nesupunere, într-un fel de Cușcă (*Kafes*) Ghirai. Dacă ar fi dispărut vreodată seminția lui Osman,

se știa că ar fi fost urmată de dinastia Ghirai, urmașa lui Ginghis. Întotdeauna tătarii au fost aliații, și nu supușii sultanului.

Hanatul fusese întemeiat în 1441, când Haci Ghirai s-a despărțit de Hoarda de Aur și s-a făcut han al Crimeei și țărmului Mării Negre. Succesorul său, Mengli Ghirai, a recunoscut suzeranitatea supremă a împăratului otoman și, începând de atunci, cele două state au coexistat într-un fel de alianță — tensionată, dar corectă. Tătarii păzeau Marea Neagră, apărau granițele nordice ale Turciei și furnizau sclavi, slavi blonzi, pentru haremurile și galerele Constantinopolului. Între 1601 și 1655, s-a estimat că au răpit peste 150 000 de oameni pe care i-au transformat în sclavi. Armatele, compuse din 50 000–100 000 de călăreți, erau la ele acasă pe stepele estice și tăbărau asupra Moscovei de fiecare dată când aveau nevoie de sclavi pentru piețele lor. Purtau arcuri lungi de un metru optzeci, pătratice, cu săgeți lungi de șaizeci de centimetri; muschete și scuturi rotunde, incrustate cu giuvaiere, pistoale bătute cu lapis lazuli și smaralde. Până în secolul acela, hanii încasau tribut de la țarii ruși și de la regii Poloniei. Dinaștii Ghirai erau încredințați că măreția lor nu era mai prejos decât a nimănui. „Steaua sa imperială s-a înălțat deasupra gloriosului orizont", a poruncit un han să se scrie în Palatul Bahcisarai, reședința hanilor, asemănătoare cu un serai turcesc în miniatură, păzită de 2 100 de seimeni, ieniceri de la Constantinopol. „Minunatul său tron crimeean umplea de strălucire lumea întreagă."

Timp de 300 de ani, Tataria a fost unul dintre cele mai importante state din Europa răsăriteană, iar cavaleria cea mai bună din Europa. Se întindea mult dincolo de limitele peninsulei: la apogeu, în secolul al XVI-lea, domneau din Transilvania și Polonia până în Astrahan și Kazan și până la jumătatea distanței dinspre Moscova. Până și în zilele lui Potemkin, hanatul se întindea de la stepele Kubanului în est și până în Basarabia în vest, din vârful peninsulei Crimeea și până la siciul zaporojenilor — „întregul teritoriu care desparte Imperiul Rus de Marea Neagră." Adesea aliați cu Lituania împotriva țarului rus, în secolul al XVI-lea hanii tătari incendiaseră chiar suburbiile Moscovei.[1] Dar statul lor avea un neajuns grav. Hanatul nu era ereditar, ci electiv. Mai jos de Ghirai se găseau murzele, dinastiile tătărești, de asemenea urmașii mongolilor, care alegeau un Ghirai ca han și un altul, nu neapărat fiul acestuia, ca moștenitor, așa-numitul han Kalgai. În plus, mulți dintre supușii hanului erau nomazi tătari nogai care nu ascultau de han. Numai pe timp de război hanul putea lua efectiv comanda.[2]

Baronul de Tott, consilierul francez al otomanilor, a fost trimis în Crimeea, unde a mers la vânătoare cu șoimi și cu ogari împreună cu hanul, care era

mereu însoțit de 6 000 de călăreți. Când Sublima Poartă a declarat război Rusiei, în 1768, hanul Kirim Ghirai, însoțit de Tott, a ieșit în galop din Crimeea, în fruntea unei armate de 100 000 de oameni, ca să atace armata rusească la granița dintre Basarabia și Polonia, unde se afla tânărul Potemkin. Când a murit Kirim Ghirai (probabil, otrăvit), tătarii s-au oprit în Basarabia să îl instaureze pe noul han Devlet Ghirai, iar baronul a fost unul dintre ultimii martori la splendoarea primitivă a monarhiei tătărești: „Pe cap cu o căciulă cu două egrete ornate cu diamante, cu arcul și tolba în spate, înaintea lui cu gărzi și cai cu panaș duși de căpăstru, urmat de stindardul profetului și însoțit de întreaga sa Curte, s-a îndreptat către palat unde, în sala Divanului, așezat pe tron, a primit omagiul tuturor mai-marilor săi". Această nobilă scenă a tribului de războinici nomazi era cam nepotrivit acompaniată de „o orchestră numeroasă și o trupă de saltimbanci și bufoni". Când a pornit la război, hanul ședea ca strămoșii săi mongoli într-un cort „stacojiu pe dinăuntru".[3]

Atacurile inițiale au fost impresionante, dar Războiul Ruso-Turc a fost un dezastru pentru hanatul tătar. Devlet Ghirai a pierit și el, în cortul lui căptușit cu stacojiu, și a fost înlocuit de un urmaș inferior. Tott a fost chemat înapoi la Constantinopol, dar, din nefericire, armata tătară a rămas pe Dunăre cu principalele armate otomane, astfel încât nu era la fața locului în 1771, când Vasili Dolgoruki a ocupat Crimeea. După cum am văzut, Pugaciov și conjunctura diplomatică nu le-au permis rușilor să își păstreze toate cuceririle în 1774. Dar Ecaterina, ascultând de sfaturile înțelepte ale lui Potemkin, a insistat în Tratatul de la Kuciuk-Kainargi ca hanatul să fie independent de sultan, care avea să păstreze doar controlul religios nominal în calitate de calif. Această „independență" a adus după sine dezastrul.

Tragedia Crimeei era întruchipată într-un singur om. Șahin Ghirai — hanul Kalgai sau, după cum îi zicea Ecaterina, „Dauhphin"-ul tătar — condusese delegația tătarilor la Sankt-Petersburg, în 1771. „O dulceață de om", îi spunea ea lui Voltaire, „scrie poezii în arabă… îl voi primi în cercul meu duminica după cină, când i se va permite să intre să privească fetele cum dansează…" Șahin nu era numai chipeș, ci fusese și educat la Veneția. Astfel, a devenit candidatul rușilor pentru poziția de han când crimeenii s-au hotărât se fie independenți de Istanbul prin Tratatul de la Karasubazar, din noiembrie 1772. În același an, Șahin a părăsit capitala cu 20 000 de ruble și o sabie de aur.[4] Totuși, otomanii nu au acceptat niciodată independența Crimeei, în ciuda faptului că au semnat Tratatele de la Kuciuk-Kainargi și Aynalikavak în care aceasta era specificată. Au cedat Kinburn de pe Nipru

și două dintre fortărețele de la Marea Azov. Dar au păstrat puternica cetate Oceakov cu care să îi poată amenința pe ruși, care ocupau teritoriul dintre Nipru și Bug.

În aprilie 1777, Șahin Ghirai a reușit să se facă ales han. Fusese extrem de impresionat de Curtea rusească. Spoiala de cultură apuseană pe care o avea nu a acoperit multă vreme nepriceperea lui politică, incompetența militară și sadismul fără margini. Ca un Iosif al II-lea islamic, dar fără filantropia acestuia, Șahin a pornit să instaureze un despotism luminat, susținut de o armată de mercenari condusă de un șleahtic polonez. Între timp, rușii stabiliseră 1 200 dintre aliații lor greci, din timpul războiului, în orașul Ienikale de la Marea Azov: acești „albanezi", cum se numeau, s-au certat curând cu tătarii. Când turcii au trimis o flotă cu un alt fost han la bord, să îl înlocuiască pe Șahin, tătarii s-au răsculat și Șahin s-a văzut din nou nevoit să fugă. În februarie 1778, Potemkin a ordonat o nouă operațiune, în vreme ce turcii au declarat, ridicol, că puteau dovedi că Șahin era ghiaur, fiindcă „doarme în pat, șade pe scaun și nu se roagă după cuviință".[5] Hanul repus în scaun, atât de inconștient încât se credea Petru cel Mare al Crimeei, și-a ucis dușmanii cu o sălbăticie care i-a îngrozit până și pe ruși. Ecaterina spera că hanul își învățase lecția.

Potemkin însă lucra să sape groapa hanatului. Economia acestuia depindea de negustorii greci, georgieni și armeni și de cultivatorii de fructe — cu toții ortodocși. Tătarii, instigați de molale, momiți de „albanezi" și provocați de bandiții polonezi ai lui Șahin, s-au întors împotriva acestor creștini. În 1779, Rusia a sprijinit financiar exodul celor 31 098 de creștini, sub controlul generalului Aleksandr Suvorov. Creștinii pesemne că se bucurau să părăsească teritoriul musulman, marcat de incertitudine și haos, și să găsească refugiu într-un imperiu ortodox. Li s-au promis privilegii economice în Rusia. Dar exodul pare mai degrabă un marș funebru. Casele nu erau gata și mulți au murit pe drum. Potemkin și Rumianțev-Zadunaiski, oficialii politici și militari de frunte, poartă împreună răspunderea pentru această nenorocire. Dar Potemkin a reușit totuși să îi așeze pe cei mai mulți la Taganrog și în noul său oraș, Mariupol. În termeni imperialiști, a fost o treabă splendidă: fără comerț sau agricultură, Șahin s-a văzut sărăcit și dependent de mărinimia rușilor. Frații lui s-au răsculat în vara lui 1782. Când Șahin a fugit din nou, cerând ajutor rușilor, a fost ales han unul dintre frați, Bahadir Ghirai. Avea să aibă o domnie scurtă.

Lui Potemkin, care își asumase acum complet comanda operațiunilor sudice, nu i-a luat decât șaisprezece zile să traverseze Eurasia, de la Marea

Baltică la Marea Neagră. A călătorit la galop, cum obișnuiau numai ștafetele. În scrisorile trimise Ecaterinei, se plânge de „tovarăși nesuferiți, vreme rea, drumuri proaste și cai înceți".[6] Tovarășul nesuferit trebuie să fi fost maiorul Semple. Potemkin îi punea întrebări despre armatele Europei Occidentale, iar nemernicul pretindea că l-a sfătuit în privința reformelor militare rusești; deși ideile lui Potemkin fuseseră așternute pe hârtie cu mult înainte de sosirea lui Semple, el le pusese în practică după plecarea acestuia. Prințul se săturase de escroc. Potemkin și Ecaterina au făcut schimb de scrisori drăgăstoase tot timpul cât a durat drumul. Ea voia să afle despre Crimeea și îi scria ultimele vești despre Katinka Skavronskaia, care era bolnavă. Lanskoi a vizitat-o, apoi le-a transmis Ecaterinei și lui Potemkin că se simțea mai bine — așa funcționa ciudata lor familie.[7]

Pe 16 septembrie 1782, Serenisimul a intrat în tânărul oraș Herson. Pe data de 22, l-a întâlnit pe Șahin Ghirai la Petrovsk (acum, Berdeansk) ca să negocieze intervenția rușilor. Apoi i-a ordonat generalului de Balmain invazia Crimeei. Rușii i-au căsăpit pe rebeli, ucigând 400 „fără noimă", înainte să ocupe capitala Bahcisarai. Șahin Ghirai, păzit de soldații ruși, și-a ocupat din nou capitala. Pe 30 septembrie, ziua lui onomastică, pe care o sărbătorea de obicei cu Ecaterina în apartamentele ei, Potemkin a primit de la ea niște cadouri ca de la o soție — un serviciu de ceai de voiaj și o valiză: „În ce sălbăticie te găsești de ziua ta, prietene!"[8]

Pe la mijlocul lui octombrie, s-a restabilit într-o oarecare măsură liniștea, iar Potemkin s-a întors în orașul său nou, Herson. Urma să petreacă multă vreme în sud, pentru ultima dată în viața lui. Ecaterinei îi era foarte dor de el, dar „stăpâne, trebuie să recunosc că șederea ta de patru săptămâni la Herson a fost din cale-afară de folositoare."[9] Muncea din greu, grăbind șantierele de la Herson, precum și șantierul naval, și a inspectat clădirea fortăreței Kinburn de vizavi de Oceakov, reduta otomană. „Cum poate acest orășel să ridice nasul împotriva tânărului colos din Herson?" întreba Ecaterina în timp ce așteptau să vadă dacă Sublima Poartă avea să declare războiul. Din fericire, frontul unit al Austriei și Rusiei s-a dovedit suficient ca să intimideze Poarta.[10] Colosul a revenit în grabă la Petersburg, să o convingă pe Ecaterina să anexeze hanatul.[11]

Întors la Petersburg la sfârșitul lui octombrie, prințul părea să fie alt om. Avea o misiune — și toată lumea a observat că „firea și purtarea prințului Potemkin s-au schimbat foarte mult în aceste șase luni", îi raporta Harris Lordului Grantham, noul ministru de Externe. „Se scoală devreme,

se ocupă de treburi, nu numai că se lasă văzut de toată lumea, ci se și poartă curtenitor."[12]

Serenisimul a desființat și *la basse-cour*. Maiorul Semple a încercat să se folosească de protecția lui Potemkin ca să îi jecmănească pe negustorii din Petersburg și să stoarcă bani de la ducesa de Kingston, pe care o amenința că va trimite soldații ruși la ea acasă după bani. Potemkin l-a demascat pe „prințul șnapanilor", care a fugit din Rusia, furându-i pe toți negustorii în drum spre casă. Nu se știu prea multe despre aventurile de mai târziu ale lui Semple, dar Ligne i-a scris la un moment dat lui Potemkin că l-a avut în vizită pe „unul dintre englezii Înălțimii Voastre, *le Major* Semple, care mi-a spus că v-a însoțit în cucerirea Crimeei." A fost condamnat pentru fraudă în Anglia, exilat în colonii în 1795, de unde a evadat, și a murit în închisoare la Londra, în 1799.[13] Serenisimul se distra cu menajeria sa de tâlhari, de la care învăța tot ce putea și reținea foarte mult cu memoria sa extraordinară. Și ei se foloseau de el, dar Potemkin ieșea întotdeauna mai bine din afacere.

Acum s-a apucat să își vândă casele, caii, moșiile, bijuteriile, a strâns „grămezi de bani gheață" și a declarat că dorește să se retragă în Italia. I-a spus lui Harris că își pierduse puterea și că îi spusese Ecaterinei că demisionează, dar ea refuzase să îi permită una ca asta. Potemkin amenința dintotdeauna cu demisia — probabil că împărăteasa era deja obișnuită. Cu toate acestea, nimeni nu prea știa ce pregătește.[14] Și-a plătit până și datoriile.

Se părea că și Dumnezeu îi plătea datoriile lui Potemkin. Prințul Orlov a înnebunit după moartea tinerei sale soții, în iunie 1781, și rătăcea delirând pe coridoarele palatelor. Nikita Panin a făcut infarct pe 31 martie 1783. Când acești doi sori apuși, care se detestau unul pe altul, deși îl admirau fără voia lor pe Potemkin, au murit unul după altul, Ecaterina s-a gândit că „vor fi uluiți să se reîntâlnească pe lumea cealaltă".[15]

Prințul își făcea ordine în afaceri, pentru că se pregătea să pună în practică opera vieții sale, în sud. „Dragul stăpân" al Ecaterinei era în toiul perioadei sale de creație, când s-a întors la Petersburg — născocea idee după idee, cu forța și splendoarea scânteilor ce izbucnesc dintr-o roată de artificii. S-a pus de îndată pe treabă, să o convingă să decidă o dată pentru totdeauna chestiunea Crimeei. Să fi fost Ecaterina strategul dur și încăpățânat, iar Potemkin tacticianul prudent, după cum aveau să pretindă istoricii? În acest caz, Potemkin a pus piciorul în prag și a obținut ce voia — dar în alte cazuri, se comportau altfel: este imposibil de făcut o generalizare. Când se confruntau cu o problemă sau cu un risc, cei doi se certau, se îmbufnau, se împăcau, iar și iar, până când reușeau să cadă de acord asupra unei politici.

La sfârșitul lui noiembrie, prințul i-a explicat Ecaterinei, într-un *tour de force* pătimaș, de ce Crimeea, care „ne întrerupe granița", trebuie cucerită: deoarece turcii „pot ajunge în inima țării noastre" pe acolo. Trebuia acționat de îndată, cât mai era vreme, cât timp englezii încă se războiau cu francezii și cu americanii, cât timp Austria mai era entuziasmată, iar Istanbulul măcinat de răscoale și ciumă. Într-un șuvoi de retorică imperialistă și istorie erudită, el a exclamat:

> *Închipuie-ți că Crimeea e a Ta și nu mai ai negul pe nas!... Preamilostivă doamnă… Ești obligată să înalți gloria Rusiei! Vezi cine ce a câștigat: Franța a luat Corsica, austriecii au luat, fără război, mai mult decât noi din Moldova. Nu există putere în Europa care să nu fi luat parte la împărțirea Asiei, Africii, Americii. Crede-mă că prin aceasta vei câștiga glorie nemuritoare, mai mare decât orice alt suveran rus din toate timpurile. Această glorie va croi drum pentru o alta, stăpânirea Mării Negre.*

Și a încheiat: „Rusia are nevoie de paradis".[16]

Ecaterina ezita: se va ajunge la război? Nu puteau să ia doar portul Ahtiar, în loc de întregul hanat? Potemkin deplângea prudența Ecaterinei în scrisoarea către Harris: „Aici nu ne uităm niciodată nici înainte, nici înapoi, și suntem conduși doar de impulsul momentului… Dacă aș fi sigur că voi fi aplaudat când fac bine și învinovățit când fac rău, aș ști de ce atârnă soarta mea…" Harris avea și el propriul său folos, când Potemkin i-a smuls asigurarea că Marea Britanie nu va împiedica expansiunea rusească cu prețul Porții.[17]

Apoi, la doar câteva săptămâni după întoarcerea lui Potemkin, Ecaterina i-a dat „cea mai tainică" poruncă să anexeze Crimeea — dar numai dacă murea Șahin Ghirai, sau dacă era răsturnat, sau dacă refuza să le cedeze portul Ahtiar, sau dacă atacau turcii, sau… Erau atât de multe condiții, încât amândoi știau că de fapt el era liber să își smulgă prada, dacă reușea s-o facă. „Dăm încuviințarea noastră", i-a scris împărăteasa prințului pe 14 decembrie 1782, „pentru alipirea Crimeei și alăturarea ei la Imperiul Rus, având deplină credință în domnia ta că nu vei pierde vremea și că vei găsi calea cea mai potrivită pentru a îndeplini aceasta." Mai exista încă riscul ca Imperiul Otoman să declare război sau ca marile puteri să se pună împotrivă.[18]

Nu e de mirare că Potemkin muncea din greu. Trebuia să se pregătească de războiul cu Sublima Poartă, sperând în același timp să îl poată evita.

Ecaterina îl informa pe Iosif în scrisori detaliate, calculând cu înțelepciune că dacă nu va fi surprins de nimic, nici nu va avea de ce să se simtă jignit. Dacă duceau la bun sfârșit operațiunea, în grabă și fără vărsare de sânge, puteau pune mâna pe Crimeea înainte ca restul Europei să se dezmeticească. Nu aveau mult timp la dispoziție, deoarece Franța și Marea Britanie negociau deja pacea în războiul american. Pe 9/20 ianuarie, la Paris, au fost semnate preliminariile. Pacea încă nu era ratificată, deci rușii mai puteau conta pe alte șase luni. Diplomații încercau să ghicească cât de departe vor merge cei doi: „Planurile prințului Potemkin se extind în fiecare zi și au o asemenea magnitudine", povestea Harris, „încât depășesc până și ambițiile împărătesei."[19] Sir James subevalua situația când spunea că, „în ciuda străduaniilor de a se ascunde", Serenisimul era „foarte întristat să vadă că războiul nostru se apropie de sfârșit."[20]

Era ultima ocazie a lui Potemkin de a se bucura de tovărășia lui Sir James Harris. Englezul considera că își juca ultima carte la Petersburg. Când prietenul său Charles James Fox a revenit la minister, ca parte a coaliției Fox-North, cu o politică pro-rusească, Harris a cerut să fie rechemat cât timp se mențineau relațiile de prietenie cu Rusia. Sir James și prințul s-au văzut pentru ultima dată primăvara, când cel din urmă era din ce în ce mai ocupat cu pregătirile sale din sud. Împărăteasa i-a acordat lui Harris o ultimă audiență de rămas-bun după plecarea lui Potemkin, pe 20 august 1783, după care englezul a pornit spre casă.*

Harris făcuse greșeala de a-și clădi speranțele pe vorbele unui om care milita cu ușurință în favoarea unei alianțe cu englezii, dar care de fapt urmărea o politică total diferită în sud. Când s-a încheiat alianța cu Austria, s-a văzut că Harris fusese păcălit de Potemkin.

Șederea de la Petersburg i-a adus mari foloase lui Sir James la Londra, deoarece rolul său ca prieten și învățător al lui Potemkin l-a adus mai aproape de conducerea țării decât avea să ajungă vreodată alt ambasador în Rusia. Dar nu se poate să nu fi avut resentimente față de Potemkin, care îl dusese de nas în asemenea hal. „Prințul Potemkin nu mai este prietenul nostru", îi spunea el trist lui Charles James Fox. Arhivele lui Potemkin demonstrează că au

---

* La Londra, se mai poate vedea un simbol al bunăvoinței cu care a fost privit Harris de Ecaterina și Potemkin, sub forma unui splendid obiect de preț. La plecare, Harris a primit în dar de la împărăteasă un candelabru produs în fabricile de sticlă ale lui Potemkin. Descendentul lui Harris, al șaselea conte de Malmesbury, l-a dăruit recent organizației londoneze non-profit Skinners' Company; astăzi, atârnă în holul exterior al clădirii. (*N.a.*)

păstrat legătura multă vreme după aceea. Harris scria adesea scrisori de recomandare călătorilor, ca să îl poată vizita pe prinț: unul dintre aceștia a fost arhidiaconul Coxe, memorialistul. „Știu că îți datorez scuze", a scris Harris, „… dar știu că îți plac literații…" Ecaterina a ajuns să îl vadă pe Harris drept „intrigant și aducător de necazuri". Potemkin făcea câte o pasiune pentru prietenii săi, apoi îi uita. I-a spus unui ambasador de mai târziu că făcuse multe pentru Harris, care „stricase totul", iar către Bezborodko a mormăit că Harris era „viclean, mincinos și nu prea cumsecade". Prietenia lor a fost spulberată mai târziu de ostilitatea crescândă a Marii Britanii față de Rusia — încă un trist exemplu de cimitir rezervat prieteniilor diplomatice.[21]

Prințul a petrecut lunile februarie și martie pregătind planurile de război împotriva Suediei și Prusiei, posibilii aliați ai otomanilor împotriva Rusiei, trimițând în același timp trupe terestre împotriva turcilor și dând ordine flotei din Marea Baltică să revină în Marea Mediterană. Obiectivul oricărui război urma să fie fortăreața otomană Oceakov care domina limanul (estuarul) Niprului, deci accesul la Marea Neagră. De asemenea, Potemkin și-a întors ochiul reformator asupra uniformei și armelor soldatului rus: într-unul dintre memorandumurile sale către Ecaterina, pline de idei și scrise cu mult bun-simț și în limbaj popular colorat, a propus să reducă încărcătura soldatului de rând, eliminând toate zorzoanele prusace. În mod atipic pentru un general rus și pentru un comandant al secolului al XVIII-lea, se străduia să îmbunătățească confortul cărnii de tun.

Infanteristului rus i se cerea să își pudreze părul și să îl împletească, ceea ce putea dura până la douăsprezece ceasuri, și să poarte cele mai nepractice haine, inclusiv cizme strâmte, ciorapi, pantaloni scumpi de piele de căprioară și tricornul țeapăn care nu-l proteja de intemperii. Toate acestea „nici nu puteau fi mai bine născocite pentru chinul soldatului", a scris Potemkin, și a propus: „Toate gătelile trebuie înlăturate." Denunțarea coafurii marțiale prusace este clasică: „Și pieptănătura. Să facă zulufi, să înfoaie părul, să-l împletească în coadă — e oare asta treabă de soldat? Nu au valeți. Și la ce le trebuie zulufi? Toată lumea trebuie să își dea seama că este mai sănătos să te speli și să te piepteni, decât să încarci părul cu pudră, pomezi, făină, ace de păr și cozi împletite. Soldatul trebuie să fie gata într-o clipită." La numai câteva luni după ce devenise favorit, le ordonase ofițerilor să îi instruiască pe recruți fără „bătăi neomenești" care făceau ca serviciul militar să fie dezgustător și insuportabil. Le recomandase, în loc de aceasta, „să-i lămurească cu răbdare și cu drag". Din 1774, ușura și îmbunătățea cavaleria rusească,

înființând noi regimente de dragoni și transformând echipamentul și armura cuirasierilor, ca să fie mai ușor de manevrat.

Cu un spirit foarte modern, și nepăsător față de prusomania multor generali occidentali (și ruși), Potemkin s-a inspirat din costumele ușoare ale cazacilor, și nu din uniformele rigide ale paradelor prusace, pentru a crea noua uniformă, care avea să fie numită după el: căciuli călduroase și confortabile care să acopere urechile, tunsoare scurtă, obiele în loc de ciorapi, cizme largi, fără săbii de ceremonie, doar baionete. Noua „uniformă Potemkin" a devenit model de „frumusețe, simplitate și utilitate a îmbrăcămintii, adaptat la climatul și spiritul țării".[22]

Era vremea de plecare. Știa că dacă reușește aventura din Crimeea, „voi fi curând văzut în altă lumină, iar dacă purtarea mea nu este privită bine, atunci mă voi retrage la țară și nu mă voi mai înfățișa niciodată la Curte."[23] Dar prințul se prefăcea și de astă dată: era încredințat că poate face orice. A părăsit capitala în culmea favorurilor. „Toată lumea îi caută privirea atotștiutoare", îi spunea amărât Zavadovski lui Rumiantev-Zadunaiski. Însă Harris știa că există un risc: „Prințul Potemkin se va duce și va lua comanda armatei, deși riscă prin acest pas să piardă bunăvoința cu care este privit."[24]

În final, prințul s-a tuns și el, poate ca să aibă aerul unui om de stat. „Marea Ducesă", îi scria Mihail Potemkin Serenisimului, „a spus că, de când te-ai tuns, arăți mai bine." Ne liniștește oarecum descoperirea că frizurile aveau semnificație politică până și cu două secole înainte să se inventeze televiziunea.[25] Cu toate datoriile plătite și toate legăturile retezate — pământești, politice, financiare și hirsute —, Potemkin s-a îndreptat către sud pe 6 aprilie 1783, însoțit de o suită din care făcea parte și nepoata sa Tatiana Engelhardt, pentru a cuceri „paradisul".

Înainte de a merge la război, prințul avea să participe la un botez. Unchiul și zglobia Tatiana sosiseră la moșia Belaiațerkov a Sașenkăi Branițkaia pentru botezul nou-născutului ei. Bezborodko urmărea de la Petersburg mișcările lui Potemkin: „Am primit un mesaj că prințul Potemkin a părăsit Kricev pe 27 aprilie", i-a spus ministrul lui Semion Voronțov, „și, după ce a fost naș la Belaiațerkov, a plecat a doua zi…" Rar a mai fost urmărit un botez cu atâta atenție de cabinetele europene.

Înaintarea prințului era neobișnuit de lentă. Îl ajungeau din urmă scrisorile din ce în ce mai neliniștite ale împărătesei. La început, cei doi s-au bucurat de jocul lor diplomatic de echilibristic, de parcă ar fi fost niște haiduci care puneau la cale o tâlhărie. Bănuiau că împăratul Iosif era invidios

pe câștigurile Rusiei din urma războiului cu turcii din 1774, așa că Ecaterina i-a spus lui Potemkin: „M-am hotărât să nu mă sprijin pe nimeni, în afară de mine însămi. Când se va coace prăjitura, toată lumea va vrea o felie.“ În ceea ce privește prietena Turciei, Franța, nu îi păsa mai mult de „tunetul, sau mai bine zis fulgerul francezilor“ decât de nestatornicia lui Iosif. „Te rog să nu mă lași fără vești despre tine și treburile pe care le ai.“ Potemkin știa că alianța cu Austria nu făcea prea multe parale, dar se distra copios pe seama șovăielii lui Iosif și a cancelarului său. „Kaunitz se poartă ca un șarpe sau o broască râioasă“, i-a scris Ecaterinei pe 22 aprilie, dar a asigurat-o că: „Ține-ți firea, *matușka*, împotriva oricăror apropieri, mai ales din partea dușmanilor din țară sau din afara țării… Să nu te bizui prea tare pe împărat, dar să te porți prietenește.“[26]

Agenții lui Potemkin pregăteau tătarii din Crimeea și Kuban, în vreme ce trupele erau gata să lupte împotriva turcilor. Balmain punea la locul ei cea mai ușoară piesă din puzzle: pe 19 aprilie a obținut abdicarea lui Șahin Ghirai la Karasubazar, chiar în Crimeea, în schimbul unor subvenții generoase și posibil a unui alt tron. „Porumbelul meu, prințul meu“, s-a entuziasmat Ecaterina când a aflat vestea.[27] Când prințul a ajuns în sfârșit la Herson, la începutul lui mai, a constatat că birocrația rusească era ca întotdeauna incapabilă să rezolve prea multe fără energia lui călăuzitoare. „Doamnă *matușka*“, îi raporta el Ecaterinei la începutul lui mai, „ajuns la Herson, sunt sfârșit ca un câine și nu pot să văd nicio urmă de judecată la Amiralitate. Totul este părăsit și nu găsesc nici măcar o singură dare de seamă cumsecade.“ Ca orice băiat de la țară, când vorbea despre miniștrii Europei se gândea imediat la câini, lupi și broaște râioase.

Prințul voia acum, într-un vârtej de activitate și anxietate, să poată pune mâna pe Crimeea fără intervenții din afară. Arhivele arată cum lucra acest dinam multitalentat. Ordinele lui Potemkin către generali — Balmain din Crimeea, Suvorov și Pavel Potemkin din Kuban — acoperă toate detaliile: atitudinea blândă față de tătari; poziționarea regimentelor; pregătirea artileriei în caz că va fi nevoie să se asedieze Oceakov; veștile legate de un spion („prindeți-l și trimiteți-mi-l mie“). Când un colonel s-a purtat cu prea mare deferență față de hanul răsturnat, a primit o doză de sarcasm potemkinian: „Ești majordomul hanului sau ofițer?“ A specificat, de asemenea, fiecare pas al jurământului de credință.[28]

Între timp, în estul Crimeei și Kubanului, la sud de Caucaz, conducea negocierile cu doi regi georgieni în legătură cu protectoratul rus, cu un satrap persan, precum și cu rebelii armeni pentru a sprijini formarea unui stat

armean independent. Pe deasupra, Crimeea a fost lovită de ciuma adusă de la Constantinopol, astfel încât trebuia organizată carantina. „Poruncesc să se ia măsuri de precauție — întăriți măsurile de bază, încurajați curățenia, vizitați spitalele ciumaților ca să dați un exemplu", i-a scris Potemkin lui Bezborodko. Erau doar câteva dintre nenumăratele proiecte pe care le conducea Potemkin la vremea respectivă. „Dumnezeu știe cât de istovit sunt." De parcă nu ar fi fost de ajuns pentru un singur om, monitoriza și puterile europene — și se ocupa și de Ecaterina.[29] O mustra: „Întotdeauna mi-ai arătat bunăvoință… nu-mi refuza favoarea de care am cea mai mare nevoie — ai grijă de sănătatea ta."

Frederic cel Mare încerca acum să distrugă planurile Ecaterinei, convingându-i pe francezi să o oprească. Potemkin spunea că bătrânul „păcălici" prusac n-avea decât „să trimită trupe aici — le-am da noi o lecție, cum știm noi, rușii." Regele Gustav al Suediei, care spera să îl imite pe eroul său, Alexandru cel Mare, a insistat să o viziteze pe Ecaterina, căutând o ocazie de a profita de disputa dintre ruși și turci, pentru a pune iar mâna pe Imperiul Baltic pierdut de Suedia. Dar a amânat vizita, deoarece a căzut de pe cal la o paradă militară și și-a rupt brațul. „Ce erou stângaci", a chicotit Ecaterina către Potemkin. Alexandru cel Mare nu se făcuse niciodată de râs în acest hal. Până la sosirea lui Gustavus, prăjitura din Crimeea era și coaptă, și mâncată.

Contele de Vergennes, ministrul de Externe francez, l-a vizitat pe trimisul austriac de la Paris să coordoneze o reacție la planurile Rusiei. Iosif al II-lea, forțat de Ecaterina să ia o decizie și temându-se să nu piardă partea sa de câștig din prada otomană, a luat brusc poziție și l-a informat pe oripilatul Vergennes de tratatul ruso-austriac. Fără să mai aibă sprijinul aliatului său austriac, Franța, sfârșită, nu mai avea voința să acționeze. În ceea ce privește Marea Britanie, ușurat că a scăpat din nisipurile mișcătoare americane, lordul Grantham i-a spus lui Harris că dacă „Franța nu are de gând să ia partea turcilor… noi de ce să ne amestecăm? Nu e momentul să declanșăm un nou conflict."

Alianța cu Iosif s-a dovedit hotărâtoare. „Ai avut dreptate, voiosul și istețul meu prieten", i-a spus împărăteasa consortului ei. „Pofta vine mâncând." Așadar, părea că cei doi scăpaseră basma curată.[30]

Potemkin era atât de ocupat cu numeroasele sale activități, încât nu mai scria obișnuitele sale scrisori către Ecaterina, care se frământa și îi scria fără încetare, în mai și iunie, certându-l: „Te plângi că nu ai vești de la mine, dar cred că eu sunt cea care nu a primit de multă vreme vești de la tine." Cei doi se

enervau unul pe altul, ca întotdeauna în timpul crizelor politice. Împărăteasa voia să știe dacă hanul părăsise Crimeea, ca tătarii să poată depune jurământul de credință și să își poată publica Manifestul privind anexarea.

Potemkin, ocupat până peste cap la Herson, încerca să organizeze și plecarea lui Șahin, care întârzia acum, în ciuda pensiei de 200 000 de ruble. Tătarii erau necooperanți, atâta vreme cât hanul mai era acolo. Deși acesta își trimisese deja bagajele la Petrovsk, ofițerii hanului încercau să le convingă pe molale să nu aibă încredere în ruși. Pavel Potemkin și Suvorov au raportat într-un târziu, din îndepărtatul Kuban, că nomazii nogai erau gata să îi jure credință Ecaterinei. Totul trebuia coordonat. Prințul era hotărât ca anexarea să aibă loc fără vărsare de sânge și să pară cel puțin voința poporului din Crimeea. În final, la sfârșitul lui mai, Potemkin a scris că pleacă de la Herson către Crimeea: „Cu bine, *matușka*, draga mea... Hanul va dispărea cât ai clipi din ochi."

Prințul a ajuns în Crimeea și și-a instalat tabăra la Karasubazar, gata să organizeze depunerea jurământului pe 28 iunie, aniversarea încoronării Ecaterinei. Dar lucrurile au fost întârziate. Deși muncea din greu și se ostenea, prințul era întruchiparea langorii orientale. „L-am văzut în Crimeea", a scris unul dintre ofițeri, „întins pe o canapea, înconjurat de fructe și, la prima vedere, fără nicio grijă — însă, cu toată nepăsarea, Rusia a cucerit peninsula."[31]

Ecaterina ba tânjea după Potemkin, ba se lepăda de el. „Nici eu, nici nimeni altcineva nu știm unde ești." La începutul lui iunie, îi era dor de el. „Adesea deplâng că ești acolo și nu aici, fiindcă mă simt neajutorată fără tine." După o lună, era furioasă: „Îți poți închipui cât trebuie să fiu de neliniștită că nu mai am vești de la tine de mai bine de cinci săptămâni... Aștept ocuparea Crimeei de la mijlocul lui mai cel puțin, iar acum e mijlocul lui iulie și nu știu mai multe decât Papa de la Roma."[32] Apoi ea a început să își facă griji că Potemkin va muri de ciumă. Pesemne că Potemkin se hotărâse să aștepte până să îi poată pune la picioare împărătesei întreaga Crimee și întregul Kuban.

În partea cealaltă a vechiului hanat al Crimeei, murzele și molalele s-au strâns, în cele mai frumoase veșminte, să jure pe Coran credință împărătesei ortodoxe aflate la mii de mile depărtare. Potemkin a administrat el însuși jurământul, întâi al preoțimii, apoi al celorlalți. Cea mai izbitoare priveliște a fost cea de la Kuban, departe, la răsărit. În ziua fixată, se ridicaseră 6 000 de corturi tătare ale hoardei nogai pe stepa Eisk. Prin tabără tropăiau mii de căluți mongoli vânjoși. Soldații ruși erau vigilenți, dar relaxați. S-a citit abdicarea lui Șahin în fața nogailor, care au jurat apoi credință împărătesei în

prezența lui Suvorov. Au revenit la hoarde, care au recitat și ele jurământul. Apoi a început ospățul: s-au fript și s-au mâncat 100 de vite și 800 de berbeci. Nogaii beau votcă — fiindcă vinul e interzis de Coran. După ce au băut în sănătatea unora și altora și după multe urale, călăreții cazaci și nogai s-au luat la întrecere. Apoi nogaii, care-și pierduseră libertatea la 600 de ani după ce își trimisese Ginghis Han hoardele către apus, au plecat în treaba lor.[33]

Pe 10 iulie, prințul a rupt tăcerea față de împărătească: „În trei zile, îți voi închina Crimeea. Toți mai-marii au jurat deja, acum vor urma ceilalți." Pe 20/31 iulie, Ecaterina a primit raportul lui Potemkin că depuseseră jurământul și tătarii din Crimeea, și cele două hoarde nogai. Se simțea atât de ușurată și de istovită în urma așteptării, încât a răspuns cu răceală, dar, după ce a avut vreme să se gândească și a primit și explicația lui Potemkin, i-a apreciat realizarea cum se cuvine. „Ce multe fapte glorioase au fost împlinite în atât de puțină vreme!" Scrisorile lui aveau să fie curând pline de ideile lui legate de noi orașe, porturi și corăbii, presărate printre referiri clasice la noile sale teritorii. Entuziasmul lui era molipsitor ca întotdeauna. Când i-a scris că zvonurile despre ciumă fuseseră împrăștiate de fricoșii de la „băi și de la Paris", Ecaterina a râs, în sfârșit.[34]

După câteva zile, Serenisimul a mai scos un iepure aurit din pălărie: în Caucaz, regatul Georgiei accepta protectoratul Rusiei. Caucazul, istmul dintre Marea Neagră și Marea Caspică, era format din numeroase regate și principate, dominate de imperiile din jur — Rusia, Turcia și Persia. În nord-vest, Potemkin tocmai anexase Kubanul, condus de crimeeni. La picioarele munților, generalii ruși se luptau să-i controleze pe sălbaticii munteni musulmani din Cecenia și Daghestan. La sud de munți, Imperiile Persan și Turc își împărțeau între ei regiunea. Aici, cele două regate georgiene ortodoxe, Kartli-Kaheti și Imereti, erau aproape mitice sau biblice în ferocitatea lor romantică, așa încât era cu totul potrivit ca țarii să poarte numele de Hercule, respectiv Solomon.

Hercule (Heraclius, sau Erakle în georgiană), un remarcabil constructor de imperii, părea să fie ultimul cavaler medieval care trăia fără griji în secolul lui Voltaire. I se potrivea numele. Descendent al dinastiei Bagratid căreia îi aparținuseră monarhii georgieni de aproape o mie de ani, era un rege-războinic care își datora tronul faptului că luptase pentru șahul persan în India și reușise să creeze un mini-imperiu în curtea din spate a Persiei și Turciei. Deja bătrân, „de statură potrivită, cu chipul prelung, ochii mari și barba scurtă, își petrecuse tinerețea", remarca un călător, „la Curtea lui Nadir Șah, unde

se îndrăgostise de obiceiurile persane...“ Hercule era „renumit pentru curajul și priceperea militară. Când călărea, avea mereu la cingătoare o pereche de pistoale încărcate și, dacă dușmanul era aproape, o muschetă pe umăr...“ Celălalt țar georgian, Solomon din Imereti, era la fel de impresionant căci, dat jos și pus înapoi la loc de nenumărate ori, „trăise ca un sălbatic vreme de șaisprezece ani în peșteri și vizuini și scăpase de multe ori cu viață, datorită vitejiei sale, de dușmanii care voiau să îl omoare.“ Și el avea mereu muscheta pe umăr.[35]

Când rușii au intrat în război în 1768, Ecaterina i-a ajutat pe Hercule și pe Solomon, dar după 1774 i-a abandonat lăsându-i pradă răzbunării șahului și sultanului. Potemkin a prins curaj datorită alianței cu Austria și s-a hotărât să sporească presiunea asupra otomanilor, începând tratativele cu georgienii. A făcut schimb de scrisori cu Hercule și l-a întrebat dacă era în relații de pace cu Solomon: voia să pună mâna pe ambele regate, în numele Rusiei.

Pe 31 decembrie 1782, regele Hercule i-a spus „preamilostivului și prealuminatului prinț“ că „încredințez Rusiei pe mine, pe copiii mei și națiunea mea ortodoxă“. Serenisimul i-a ordonat vărului său, care comanda corpul de armată din Caucaz, să conducă tratativele. Pe 24 iulie 1783, Pavel Potemkin a semnat tratatul de la Georgievsk cu Hercule, în numele prințului.[36]

Serenisimul, care mai avea încă tabăra la Karasubazar în Crimeea, a aflat vestea cu încântare. Auzind că acum putea să-i închine împărătesei încă un dar magnific, s-a lăsat pradă unui entuziasm clasic-ortodox fără margini:

> *Doamnă* matușka*, măicuța mea de suflet, a fost dusă la bun sfârșit și treaba cu Georgia. A mai luminat oare un suveran vreo epocă așa ca tine? Dar nu e vorba doar de strălucire. Ai alipit la sceptrul Rusiei pământurile la care Alexandru și Pompei abia dacă și-au aruncat privirile, iar Herson din Taurida [Crimeea] — leagănul credinței noastre creștine și deci al poporului nostru — este deja în mâinile fiicei sale.* E ceva mistic în asta. Ai spulberat hoarda tătară — vechiul tiran al Rusiei și prădătorul ei din vremurile noastre. Noua graniță de astăzi făgăduiește pace Rusiei, invidie Europei și groază Porții Otomane. Așa că așterne pe hârtie această alipire, neînroșită cu*

* Potemkin cel ortodox era încântat că posedă vechiul oraș Chersonesos din Crimeea, chiar locul unde fusese botezat Vladimir, mare prinț al Kievului, în 988, când a ajuns creștinismul pe tărâmul lui Rus. (*N.a.*)

sânge, și dă poruncă cronicarilor să pregătească multă cerneală și multă hârtie.[37]

Ecaterina era impresionată. Mulțumindu-i prințului pentru realizările sale, a ratificat tratatul, care confirma titlurile și granițele lui Hercule, precum și dreptul de a-și bate propria monedă. În septembrie, Pavel Potemkin a construit un drum peste vechea potecă și a traversat la galop Caucazul, într-o trăsură trasă de opt cai, ajungând la Tiflis (astăzi Tbilisi). În noiembrie, au intrat în capitală două batalioane rusești. Prințul a început să supravegheze construirea de fortărețe la noua graniță a Rusiei, în vreme ce doi țarevici georgieni, fiii lui Hercule, au pornit să se stabilească la curtea cosmopolitană a lui Potemkin.[38]

Și au mai urmat și altele. Eșecul aventurii caspice a lui Voinovici, întreprinsă cu doi ani mai devreme, nu descurajase planurile lui Potemkin pentru o alianță antiotomană cu Persia. Bezborodko, unul dintre puținii care înțelegeau planurile geopolitice ale lui Potemkin, explica faptul că prințul nu își propusese doar această versiune estică a alianței cu Austria. O convinsese pe Ecaterina, în manifestul crimeean, să îl autorizeze să înainteze înspre Marea Caspică, unde să creeze alte două principate: unul armean (Armenia de astăzi) și altul pe țărmul Mării Caspice (Azerbaidjanul de astăzi), care să fie conduse de Șahul Ghirai, fostul han al Crimeei.[39]

La începutul lui 1784, Potemkin negocia cu hanul persan la Isfahan în legătură cu alipirea acestuia la imperiu, oferindu-i ocazia să își înființeze propriul regat armean. „Armenia își înalță mâinile către tronul sacru al Majestății Voastre Imperiale, cerând eliberarea de sub jugul agăi", i-a declarat Potemkin împărătesei.[40] Negocierile cu potentații perși, cu hanii Șușa și Goia și cu armenii din Karabak au continuat și în 1784.* Potemkin a trimis un sol la Isfahan, dar hanul a murit, iar solul s-a întors. În final, proiectul persan-armean nu s-a materializat. Deocamdată, Potemkin câștigase destule.

Ecaterina era încântată și l-a lăudat ca împărătească, amantă și prietenă: „Pentru toate strădaniile și grija fără margini față de treburile țării, nici nu îmi pot pune în cuvinte recunoștința pe care ți-o datorez; știi bine că pot să recunosc meritele, iar ale tale sunt nemăsurate, la fel ca prietenia și dragostea mea pentru tine. Dumnezeu să-ți dea sănătate și putere trupească și sufletească veșnică."[41]

---

* Armenii din Nagorno-Karabak încă mai duceau un război crunt în anii 1990, ca să scape de sub controlul musulman al Republicii Azerbaidjan și să se alăture Republicii Armenia. (*N.a.*)

La sfârșitul lui august 1783, prințul s-a îmbolnăvit grav, răpus de febră. Istovit de masivul său proiect, de lungile călătorii, de proximitatea ciumei și de apa contaminată, Potemkin zăcea, la un pas de moarte, într-un bordei tătar pitoresc de pe pășunile verzi ale Karasubazarului.

Potemkin nu avea stare — dar s-a însănătoșit la mijlocul lui septembrie. Europa încă mai bombănea de ciudă la realizările Rusiei. Între episoade de revenire a febrei, Potemkin a inspectat forțele rusești. Ecaterina, Bezborodko și ambasadorii urmăreau de la Petersburg fiecare mișcare, într-un ritm care a devenit curând tradiție. Când prințul s-a mutat în capitala regională a sudului, Kremenciug, departe de Crimeea și de Hersonul bântuite de ciumă, Ecaterina, mereu soție grijulie, i-a scris: „Niciodată nu ai grijă de tine când ești convalescent. Fă-mi această favoare, măcar de data aceasta ia aminte la însemnătatea sănătății tale: bunăstarea imperiului și gloria mea." Știa că și cucerirea, și dezvoltarea sudului depindeau de el: „Cea mai importantă întreprindere din lume se va risipi fără tine. Te laud pentru mutarea la Kremenciug, dar nu ar fi trebuit să te încumeți în toiul bolii primejdioase, am fost îngrozită să aud că ai parcurs 300 de verste într-o asemenea stare."[42]

Cei doi imperialiști ruși își savurau succesul. Potemkin se pierdea în visuri romantice neoclasice, iar Ecaterina reacționa cu o satisfacție cruntă, ca a lui Stalin: „În ceea ce privește invidia Europei, o privesc cu detașare — să își vadă de măscările lor, în timp ce noi ne facem treaba." Și, din nou, împărăteasa a vorbit despre nevoia permanentă de el. „Să știi că sunt legată de tine pentru un veac."[43] Ca să îi dovedească, i-a alocat 100 000 de ruble pentru construirea unei noi case care urma să devină Palatul Taurida.[44]

Potemkin nu se putea opri din lucru. Știa că hoardele nogai vor provoca mereu instabilitate în Kuban, astfel încât, printr-o mutare care prevestea tragediile viitoare din istoria Rusiei, a conceput un plan pentru relocarea nogailor între Volga și Urali. Zvonul a ajuns la urechile nogailor. Între timp, caraghiosul urmaș al lui Ginghis Han, Șahin Ghirai, zăbovea în Taman și păstra legătura cu hoardele nogailor. Poate încurajate de acesta, nogaii nici nu au plecat bine de la banchetul cu grătare al lui Suvorov, că le-au și hăcuit pe murzele care simpatizau cu rușii. Energicul Suvorov i-a urmărit fără preget pe rebeli și i-a măcelărit pe 1 octombrie.[45]

Ambasadorul rus la Poartă era prietenul de la universitate al lui Potemkin, Iakov Bulgakov, care monitoriza acum reacțiile turcilor, negociind în același timp un tratat comercial. El a raportat că turcii „nu vor căuta prilej de sfadă în privința Crimeei dacă nu apare vreo schimbare din partea Europei".

Tratatul de la Versailles a pus capăt războiului de independență al americanilor pe 23 august/3 septembrie, dar era prea târziu. Prusia și Franța au încercat să opună rezistență și, la sfârșitul lui septembrie, Ecaterina încă mai aștepta „din clipă-n clipă" ca turcii să declare război, dar Iosif rămăsese ferm pe poziție în fața lui Vergennes și a lui Frederic.[46] Kaiserul chiar aclama „succesul prințului Potemkin" într-o scrisoare trimisă împărătesei: „știu bine cât este de greu să găsești *serviteurs* de mare preț și credincioși ca el și cât de rar se întâmplă în profesia noastră să găsim pe cineva care ne înțelege." Pe 28 decembrie 1783, turcii au recunoscut implicit pierderea Crimeei, în noua convenție de la Aynalıkavak, negociată de Bulgakov.[47]

Cancelaria lui Potemkin era inundată de scrisori și de laude. Era adevărat că Potemkin „se ridicase acum pe cea mai înaltă treaptă a puterii, pe care o acordă suveranii supușilor", după cum i-a scris generalul Igelstrom.[48] Mai mult, „ceea ce nu au adus veacurile, ceea ce nu a izbândit nici Petru I", scria Glinka, „a dus la bun sfârșit acest gigant al vremii sale."[49] Ecaterinei îi era mai dor de el, scriind cea mai simplă confirmare a parteneriatului lor, la începutul lui octombrie: „Să dea Dumnezeu să te însănătoșești și să te întorci cât mai curând. Cinstit îți spun, când sunt fără tine, adesea îmi pare că nu am mâini." Prințul i-a răspuns: „Mulțumesc lui Dumnezeu, mă înzdrăvenesc cu fiecare ceas... și când mă voi fi lecuit de-a binelea, voi veni să o văd pe iubita mea *matușka*."[50]

La întoarcerea la Petersburg la sfârșitul lui noiembrie, prințul Potemkin i-a găsit pe curteni ostili și roși de invidie. Aliatul său Bezborodko era ostracizat, drept consecință Potemkin i-a luat apărarea, dar s-a trezit încolțit de dușmani. „Se vede limpede pizma multora", a remarcat Bezborodko, recunoscător pentru susținerea lui Potemkin. Curtenii au pus la cale o intrigă pentru discreditarea Serenisimului.

Împărătesei i se spusese că izbucnirea epidemiei de ciumă în sud fusese pricinuită de neglijența lui Potemkin. Era un subiect sensibil după răscoala și ciuma din Moscova, din 1770. Coloniștii italieni care sosiseră să cultive stepele din sud muriseră chipurile că nu aveau locuințe. Ambele afirmații erau false — tocmai că Potemkin muncise din greu să limiteze ciuma, și reușise. Trebuie să fi fost o mare dezamăgire faptul că, deși realizase atât de multe și călătorise atât de departe, la întoarcere să trebuiască să lupte împotriva calomniei. Complotul, după Bezborodko, fusese urzit de ministrul forțelor navale, Ivan Cernîșev, care avea cele mai multe motive să îl invidieze pe Potemkin pentru succesul său, deoarece marele amiral Potemkin își construia propria flotă pe Marea

Neagră, nesupusă Colegiului Naval. Erau cumva implicați și prințesa Daşkova, revenită din călătorie, și Lanskoi. Acuzațiile au dus la o ceartă între împărăteasă și Potemkin și la o răceală între acești doi mândri oameni de stat.[51]

Potemkin nu o mai vizita pe împărăteasă. Lev Engelhardt, alt văr din Smolensk care tocmai se alăturase anturajului prințului ca aghiotant, zugrăvește în culori vii această perioadă. De obicei, strada din fața casei lui Potemkin de lângă Palatul de Iarnă, Millionaia (strada milionarului), era atât de înțesată de calești și petiționari, încât era imposibil de trecut pe acolo. Acum, în toiul succesului său, era părăsit. Dușmanii se bucurau.

Pe 2 februarie 1784, Serenisimul s-a trezit târziu, cum îi era obiceiul. Valetul îi pregătise lângă pat un mic plic cu pecetea imperială. Împărăteasa, care se trezise la șapte, poruncise, ca întotdeauna, ca prințul să nu fie trezit. Potemkin a citit scrisoarea și l-a chemat pe secretar, Vasili Popov. „Citește!" i-a cerut. Popov a fugit în anticameră, unde stătea la post aghiotantul Engelhardt: „Du-te și felicită-l pe prinț. A fost promovat la rang de feldmareșal."

Engelhardt s-a dus în dormitor și l-a felicitat pe superiorul său. Prințul-feldmareșal a sărit din pat, și-a aruncat un palton pe umeri, și-a înfășurat în jurul gâtului o eșarfă roz și a pornit să o vadă pe împărăteasă. Fusese promovat și ca președinte al Colegiului de Război. Mai mult, la recomandarea sa, împărăteasa a creat provincia Tauris, numele clasic al Crimeei, și a adăugat-o la vastul viceregat al Noii Rusii al lui Potemkin. În două ore, încăperile lui erau ticsite. Pe Millionaia era din nou blocaj de trăsuri. Cei mai distanți curteni făceau acum cele mai umile temenele.[52] Pe 10 februarie, Ecaterina a fost poftită la cină în casa uneia dintre nepoatele lui Potemkin.

Impulsiv, prințul a decis să viziteze Constantinopolul, așa că l-a întrebat pe Bulgakov: „Ce-ar fi să te vizitez venind din Crimeea, pe mare? Zău, vreau să văd dacă e posibil". Totuși cererea lui Potemkin nu era doar un impuls romantic — deși, evident, avea dorința arzătoare de a vedea orașul cezarilor. Știa acum ce voia să facă, cât de mult voia să construiască în sud, iar pentru aceasta avea nevoie de timp și de pace. Cu siguranță, voia să meargă la Țarigrad să negocieze pacea cu însuși sultanul. Ambasadorul Bulgakov trebuie să se fi îngrozit numai la gândul unei asemenea călătorii. Pe 15 martie, i-a răspuns de la Istanbul, că ar fi fost extrem de complicat. „Ei cred", i-a explicat el, „că ești Marele nostru Vizir."[53] Potemkin n-a ajuns niciodată la Constantinopol — dar destinul său era în sud. De acum înainte, plănuia „să petreacă primele patru sau cinci luni din fiecare an în provinciile sale."[54] La mijlocul lui martie, prințul a părăsit din nou Sankt-Petersburgul. Avea orașe de construit, flote de pornit pe mare, regate de întemeiat.

Partea a șasea
Co-țarul
1784–1786

18

Împăratul sudului

Nu tu ai pus pe fugă oare
Hoardele de vulturi ce ne dau târcoale
Și din stepele cele vaste
Făcut-ai orașe și lanuri de grâne
Și-ai presărat Marea cea Neagră cu pânze
Și cu-al tău tunet zguduit-ai al pământului miez?

Gavrila Derjavin, *Cascada*

„La fiecare ceas, întâlneam o nouă dovadă a ciudățeniilor asiatice ale prințului Potemkin", scria contele de Damas, care a observat felul creativ și energic în care lucra viceregele sudului la sfârșitul anilor 1780. „Muta o gubernie, demola un oraș ca să îl reclădească în alt loc, înființa vreo nouă colonie sau vreun nou centru industrial și schimba administrația unei provincii, toate în jumătatea de ceas liberă pe care o avea înainte să își îndrepte întreaga atenție către organizarea unui bal sau a unei festivități…"[1] Așa îl vedeau occidentalii pe prinț — un satrap-vrăjitor pentru care era totuna ce comandă: un oraș sau o rochie de bal pentru amantă. Întotdeauna plecau de la premisa că rușii cei „barbari" nu pot face nimic cum trebuie, spre deosebire de germani și francezi, așa că munca lui Potemkin nu putea fi de calitate. Când s-a dovedit că Potemkin făcea totuși lucrurile așa cum trebuie și că realizările lui erau chiar miraculoase prin fantezie și execuție, occidentalii invidioși și dușmanii săi ruși au propagat marea minciună a satelor false — potemkiniada.

Realitatea realizărilor lui Potemkin în sud, în cei cincisprezece ani pe care i-a avut la dispoziție, a fost remarcabilă. „S-au făcut încercări de

a ridiculiza înființarea primelor orașe și colonii", a scris unul dintre primii săi biografi. „Însă aceasta nu înseamnă că nu sunt demne de admirația noastră… Timpul a justificat observațiile noastre. Ascultați călătorii care au văzut Hersonul și Odessa…"[2] Așa-zisele „sate false" ale lui Potemkin sunt astăzi orașe cu milioane de locuitori.

Rusia a trecut prin două mari faze de expansiune în sud: domnia lui Ivan cel Groaznic, când au fost anexate hanatele Astrahanului și Kazanului, și a Ecaterinei cea Mare. Potemkin a fost creierul din spatele succeselor din sud ale Ecaterinei, după cum au recunoscut Pușkin și alții. Potemkin nu a inventat aceste politici: conform spuselor istoricului rus Kliucevski, colonizarea este „adevărul de bază al istoriei ruse". Dar Potemkin a fost unic, pentru că a combinat ideile creatoare ale antreprenorului cu forța soldatului și prevederea omului de stat. În plus, a adus sudul în nord: în timp ce sub Panin Rusia a urmat sistemul nordic, sub Potemkin sudul era în sine politica externă a Rusiei.

Prințul a devenit guvernatorul-general (*namestvo*) al Noii Rusii, Azovului, Saratovului, Astrahanului și Caucazului, curând după ce a devenit favorit, dar, la sfârșitul anilor 1770 și cu siguranță după anexarea Crimeei, a devenit co-domnitorul efectiv al Imperiului Rus. La fel cum Dioclețian și-a dat seama că Imperiul Roman era atât de vast încât avea nevoie de doi împărați, unul la est și unul la vest, așa și Ecaterina l-a lăsat pe Potemkin să conducă sudul și să îl controleze la modul absolut. Potemkin crescuse începând din 1774 — și ca importanță, și ca statură. Era făcut pentru vastele stepe ale sudului, nu putea rămâne închis la Curte. Petersburgul nu-i mai încăpea pe amândoi.

Puterea lui Potemkin se manifesta și pe verticală, și pe orizontală, căci el răspundea de armată la Colegiul de Război și era și comandant suprem al tuturor forțelor în rezervă, mai ales al cazacilor. Când a început să construiască flota Mării Negre, aceasta era subordonată nu amiralității din Petersburg, ci lui, ca Mare Amiral. Însă, în principal, puterea lui depindea de propria sa personalitate, de prestigiul succeselor sale, cum ar fi cel din Crimeea, precum și de capacitatea sa de a avea idei și de a le pune în practică — și nu doar de faptul că era apropiat de Ecaterina.

Serenisimul a domnit înțelept în viceregatul său, ca un împărat — denumirile și granițele provinciilor s-au schimbat, dar, în esență, includeau toate noile teritorii anexate între 1774 și 1783, mărginite la răsărit de fluviul Bug și la apus de Marea Caspică, de la munții Caucaz și Volga până

aproape de Kiev, ocupând o parte din Ucraina de astăzi. Niciun alt țar rus nu a delegat atâta putere unui consort — iar relația dintre ei nu a fost egalată nicicând.[3]

Serenisimul și-a stabilit propria curte în sud, rivalizând și totuși completându-se reciproc cu cea a Ecaterinei din nord. În calitate de țar, se ocupa de săraci, disprețuia nobilimea și acorda titluri și moșii pe pământurile sale. Potemkin călătorea cu un anturaj regal: sosirea sa era marcată cu salve de tun și baluri. Dădea ordine în numele împărătesei, dar își enumera și nesfârșitele titluri și medalii, ca un rege. Ordinele sale erau absolute: indiferent dacă era vorba de un grădinar sau de un inginer, subordonații săi aveau grad militar, iar ordinele erau date în stil militar. „Îi egalează ca putere pe cei mai mari regi", își amintea Wiegel, „cred că nici Napoelon nu era mai ascultat."[4]

Prințului îi plăcea să dea dovadă de o trândăvie maiestuoasă — așa este descris în multe memorii —, dar juca teatru. Și-a distrus sănătatea cu munca uriașă pe care a depus-o. Probabil că semăna mai mult cu un elev care vrea să pară că nu face niciun efort, dar tocește toată noaptea. La începutul anilor 1780, guverna prin propria sa cancelarie, care includea cel puțin cincizeci de funcționari, printre care și specialiști în corespondență franceză și greacă.[5] Avea până și propriul său prim-ministru — neobositul Vasili Stepanovici Popov, în care avea încredere absolută, cum avea să aibă mai târziu și împărăteasa. Ca și Potemkin, Popov juca toată noaptea cărți, dormea câte o jumătate de zi, nu își dădea jos niciodată uniforma și era gata să răspundă chiar și în miez de noapte la faimoasa chemare a prințului: „Vasili Stepanovici!" Nu se auzea decât: „Vasili Stepanovici!"[6] Dacă Popov era cancelarul, atunci Mihail Leontovici Faleev, un tânăr negustor pe care l-a cunoscut în timpul Primului Război Ruso-Turc, la fel de neobosit, a devenit intendentul, contractorul și colaboratorul său în muncile sale gargantuești. Avem un portret al acestui antreprenor rus ieșit din comun, înfățișat cu ochii săi albaștri vicleni, dar obosiți, chipul îngust, frumos, disciplinat și îngrijit, și haina albastră cu dantelă albă. Înnobilat de Potemkin, a strâns avere, dar, în mod neobișnuit pentru marii negustori, a fost onorat și iubit în orașul pe care l-a clădit împreună cu Serenisimul — Nicolaev. Corespondau în mod constant.[7]

Potemkin era în perpetuă mișcare, în afară de momentele când zăcea paralizat de crize de depresie și febră. Oricât de multe orașe a înființat, indiferent unde se afla, dacă era singur într-o chibitcă, la sute de verste depărtare de cancelarie, sau într-un palat, capitala acestui imperiu sudic a fost mereu însăși figura creatoare, dar roasă de chinuri și plină de neajunsuri, a lui Potemkin.

*

Cariera lui Potemkin a început și s-a sfârșit cu dragostea sa pentru cazaci. Întâi a distrus cazacii zaporojeni, după care i-a recreat, reconstruindu-le armata în inima armatei imperiale. Pe o insulă aflată la mijlocul Niprului, un fluviu foarte lat — de aici și numele de „za-porogi", „dincolo de vâltori" — exista o republică unică de 20 000 de războinici, care controlau un imens triunghi de pământuri sterpe în nordul Mării Negre. Zaporojenii nu se ocupau cu agricultura, deoarece agricultura se făcea de către sclavi, iar ei erau oameni liberi — însuși cuvântul cazac derivă din vechiul cuvânt turc însemnând om liber. Dar, ca la mulți cazaci, siciul lor era o democrație brutală care alegea un hatman — sau ataman — pe timp de război. Aveau propriile legi: trădătorii erau cusuți în saci și aruncați în râu. Ucigașii erau îngropați de vii, legați în îmbrățișarea de gheață a cadavrelor victimelor.

În multe feluri, erau niște cazaci neobișnuiți. Erau la fel de fericiți în bărcile lor cu vâsle lungi de nouă metri, căptușite cu papură — *ciaiki* sau „pescărușii" —, ca în șa. Se spunea că ei inventaseră primul submarin, cu nisip ca balast și o țeavă de lemn prin care să respire. Cazacii zaporojeni nu trăiau cu femeile. Niciunei femei nu i se permitea să intre în sici sau „luminiș", ca să poată fi păstrată disciplina militară pe care o considerau mai presus de orice: „erau holtei", explica Lev Engelhardt, „ca și cavalerii de Malta."

Acești cazaci navigatori purtau mustăți răsucite, se rădeau în cap, lăsându-și doar o coadă lungă, se îmbrăcau în șalvari turcești cusuți cu fir de aur, purtau cingători de mătase, caftane de satin, căciuli înalte de blană și turbane, adesea ornamentate cu pene de struț și giuvaiere ca însemne. Adevărata lor profesie era războiul. Când nu luptau pentru ei, luptau pentru alții, uneori ca mercenari — la mijlocul secolului al XVII-lea, regele Poloniei a dat împrumut niște zaporojeni să se lupte cu spaniolii la Dunkirk, sub comanda prințului de Condé, și de două ori în secolul respectiv flota lor de aproape 200 de *ciaiki* a luat cu asalt însuși Constantinopolul.

Cazacii evoluaseră ca paznici prădători ai frontierelor rusești, dar în 1774 nu mai era nevoie de armatele lor independente și indisciplinate pentru apărarea împotriva turcilor — prin urmare, siciul stătea în calea confruntării dintre ruși și turci. Cazacii ucraineni de sub Mazeppa îl abandonaseră pe Petru cel Mare și i se alăturaseră lui Carol al XII-lea al Suediei. Războiul Ruso-Turc din 1768 începuse cu tâlhăriile cazacilor, iar zaporojenii jecmăniseră trupele rusești aflate în drum spre front. Mai recent, dintre cazacii de pe Iaik și de pe Don se ivise Pugaciov. În timpul războiului, Potemkin înnodase legături speciale cu siciul — devenise zaporojean onorific. Într-adevăr, în mai 1774, le-a scris prietenilor săi cazaci de la Țarskoe Selo, informându-i de

ridicarea sa la putere și asigurându-i că „i-am spus suveranei totul." Cu toate acestea, imediat după înăbușirea răscoalei lui Pugaciov, a întors foaia, i-a avertizat să nu mai jefuiască și a recomandat lichidarea siciului și reorganizarea tuturor armatelor căzăcești. De fapt, reprezentau un risc pentru statul rus — și pentru planurile lui Potemkin de a coloniza și cultiva noi teritorii.

În zorii zilei de 4 iunie 1775, trupele rusești aflate sub comanda lui Potemkin s-au apropiat de sici, l-au înconjurat și le-au poruncit cazacilor să se predea, că altminteri aveau să fie nimiciți. Siciul pe care l-a numit „prostimea" s-a predat pe loc. Potemkin a scris Manifestul Ecaterinei, publicat pe 3 august 1775 — „trebuie dată ca pildă întreaga lor sălbăticie — motivul pentru care trebuie nimicită această societate ce a pricinuit atâta rău."[8] Zaporojenii nu au fost uciși: numai trei căpetenii, inclusiv bogatul hatman Kaliscevski, au fost trimise la mănăstirea arctică Solovki de pe Marea Albă. Au fost mutați în Astrahan, dar mulți dintre ei au fugit să lupte alături de turci: Potemkin avea să îi ispitească să se întoarcă în anii 1780.[9] Nu doar siciul a avut această soartă: armata de pe Iaik a fost mutată și redenumită; cazacii de pe Don au fost reformați și aduși sub controlul direct al lui Potemkin: le-a numit noul hatman și comitetul care să le administreze afacerile civile.[10] Atotputernicul hatman de pe Don, Efremov, a fost arestat, totuși Potemkin l-a protejat, pe el și pe familia sa.[11]

Potemkin a sugerat pe dată ca zaporojenii loiali să fie organizați în regimente speciale. Ecaterina se temea de cazaci, după episodul Pugaciov, așa că Potemkin a fost nevoit să aibă răbdare, dar a construit totuși o flotilă pe Marea Caspică și pe Marea Azov.[12] A dat dovadă de atâta bunătate față de cazaci, încât nobilii bombăneau că era îndrăgostit de ei. Cu siguranță că s-a înconjurat de zaporojeni credincioși. S-a asigurat și ca șerbii fugiți, găsiți în mijlocul acestui popor de frontieră, să nu fie restituiți stăpânilor. Spune multe faptul că Potemkin a fost iubit de cazaci în timpul vieții: a câștigat titlul de „Ocrotitor al cazacilor".[13]

Totuși, distrugerea zaporojenilor este mereu enumerată ca una dintre crimele lui Potemkin — mai ales în Ucraina de astăzi, unde siciul este privit ca predecesorul statului ucrainean. Însă siciul și celelalte armate căzăcești au fost condamnate odată cu învingerea lui Pugaciov, teritoriile lor erau necolonizate, necultivate și stăteau în calea expansiunii Rusiei către Marea Neagră. Înlăturarea lor a permis anexarea Crimeei. Serenisimul este criticat că ar fi scos comorile din bisericile zaporojenilor și că ar fi împărțit pământurile printre amicii săi — totuși, din moment ce el nu a fost acolo în persoană, i-a poruncit generalului Tekeli să facă inventarul obiectelor de preț din biserici

și să le dea Bisericii Ortodoxe.[14] (Oricum, li s-au furat și majoritatea bijuteriilor.) Distribuirea și cultivarea pământurilor a fost tocmai scopul anexării. El a recolonizat aceste pământuri cu grecii care luptaseră alături de Orlov-Cesmenski și, mai târziu, cu țărani ai statului din interiorul Rusiei, și a început construcția de fortărețe pentru a-i proteja. De fapt, un istoric modern afirmă că tocmai cultivarea acestor stepe a oferit Rusiei resursele și proviziile necesare să îl poată înfrânge pe Naopelon în 1812.[15]

Pe 31 mai 1778, Ecaterina a încuviințat planul lui Potemkin de construire a unui port la Marea Neagră, numit Herson, un nume cu sonoritate neo-clasică și ortodoxă, ecou al visurilor lui legate de Chersonesos. Acesta era orașul rezultat din pacea cu turcii și lichidarea zaporojenilor.[16] S-a poruncit construcția de docuri. Au fost chemați tâmplari din tot imperiul. Pe 25 iulie, prințul l-a ales pe unul dintre ofițerii Amiralității să fie primul guvernator — Ivan Abramovici Hannibal. Probabil că Potemkin a fost atras de istoria exotică a acestui om și de legătura sa cu Petru cel Mare.

Era fiul cel mare, mulatru, al celebrului negru al lui Petru cel Mare, Abraham Hannibal, un prinț abisinian cumpărat la Istanbul pentru țar și adoptat de acesta. Botezându-l, din motive evidente, după adversarul lui Scipio, Petru și-a educat copilul adoptiv, l-a promovat și a fost nașul fiului său, Ivan. Pușkin, care a scris (deși nu a apucat să termine) *Arapul lui Petru cel Mare*, a fost strănepotul lui Ivan Hannibal. Bunicul lui Pușkin, Osip Hannibal, a fost un tată netrebnic, așa că mama poetului a fost de fapt crescută în gospodăria primului guvernator al Hersonului, numit de Potemkin. Ivan Hannibal era la fel de mândru de proveniența sa, ca Pușkin. Când a murit, în 1801, pe piatra sa de mormânt a fost gravat textul: „L-a născut fierbințeala Africii, frigul i-a domolit sângele." Portretul său de la Muzeul de Istorie de Stat din Herson îl înfățișează cu pielea smeadă și frumoasele trăsături abisiniene ale tatălui, și părul drept și trupul plin al mamei sale rusoaice. Acum, Ecaterina i-a poruncit lui Hannibal să ducă mai departe această sarcină grea.

Primul oraș al lui Potemkin a fost proiectat să fie atât baza pentru noua sa flotă de pe Marea Neagră, care până atunci nu exista decât la scară foarte modestă în neînsemnatele porturi rusești de pe Marea Azov, cât și principalul port pentru comerțul mediteraneean. Alegerea locului pentru acest port a fost o decizie dificilă, deoarece câștigurile Rusiei din 1774 îi asiguraseră doar un coridor îngust către Marea Neagră. Accesul se făcea prin gura de vărsare a Niprului, una dintre marile căi de navigație ale Rusiei, care ajungea la Marea Neagră printr-o lagună lungă și îngustă numită limanul. La capătul

limanului, pe limba de pământ Kinburn, Potemkin construise o mică fortăreață. Dar otomanii păstrau încă fortăreața cea puternică — orașul Oceakov de pe celălalt mal, care controla efectiv delta. Nu exista un loc ideal care să fie și ușor de apărat, și port natural. Inginerii navali recomandau Glubokaia Pristan, un port cu apă adâncă, dar era dificil de apărat, astfel încât Potemkin a ales un loc în amonte, unde se afla deja o fortăreață numită Alexanderschanz. Pe fluviu exista și o insulă, care proteja portul și docurile. Vâltorile Niprului făceau accesul dificil fără folosirea de „cămile", în vreme ce un banc de nisip în aval de oraș bloca accesul către mare. Mai rău, Hersonul era înconjurat de stepe arse de soare și mlaștini, la mii de verste de cea mai apropiată sursă de cherestea, ca să nu mai vorbim de provizii.

Obstacolele păreau de nedepășit, dar Potemkin le-a trecut pe toate și a clădit orașul. Nimeni de la Petersburg nu credea că va reuși. Nu degeaba i-a scris Ecaterina: „Hersonul nu va fi niciodată construit fără tine." În același timp, invidia care avea să-i distrugă reputația lui Potemkin s-a înfiripat înainte chiar de așezarea primei cărămizi. „Înființarea Hersonului va deveni celebră", bombănea Zavadovski. „Creatorul său iubește proiectul și îl susține."[17] Avea dreptate: Potemkin practic a construit orașul cu voința sa și nu i-a dat lui Hannibal o clipă de răgaz. În august, ruso-abisinianul organizase douăsprezece echipe de muncitori și cumpărase cherestea din Bielorusia rusească și Polonia, adusă apoi pe Nipru. Totul era adus pe cursul apei până la Herson.

Potemkin a angajat peste 500 de tâmplari și mii de muncitori, a înființat șantiere navale și a trasat planul orașului. Primele chile ale vaselor de război au fost începute în mai 1779. În 1781, mai erau două în construcție. Serenisimul s-a hotărât să se folosească de armată, care a locuit inițial în barăci de lemn și chirpici. Apoi a adus 1 000 de deținuți să lucreze în carierele de piatră.[18] I-a dat negustorului Faleev marea ocazie a vieții lui, convingându-l să dinamiteze vâltorile stâncoase ale Niprului, în schimbul unei părți din viitorul comerț al Hersonului. Faleev, care a contribuit la succesul Hersonului, a luat asupra sa această treabă foarte importantă. Potemkin a furnizat praful de pușcă. În 1783, Faleev reușise atât cât să le permită barjelor să ajungă până la Herson. Prințul l-a răsplătit cu gradul de maior și cu un titlu nobiliar.[19]

Dușmanii lui Potemkin au afirmat că nu s-a construit nimic și că nimic nu s-a făcut cum trebuie — iar istoria i-a crezut. Din fericire, occidentalii de familie bună care au vizitat Petersburgul în călătoriile lor prin Europa l-au cunoscut pe Potemkin, care le-a recomandat să viziteze și Hersonul. Unul dintre primii a fost un tânăr inginer englez, Samuel Bentham, fratele filosofului utilitarist Jeremy, care avea să lucreze timp de cinci ani cu Potemkin.

În 1780, a văzut că la Herson se ridicaseră deja 180 de case și se lansase un vas de linie cu șaizeci și patru de tunuri și cinci fregate și s-a minunat: „A ales locul cu nu mai mult de doi... ani în urmă, când aici nu era nici măcar o colibă." Cheresteaua, a remarcat el, trebuia adusă pe fluviu dintr-un oraș polonez care mai târziu avea să devină arhicunoscut — Cernobîl.[20]

Un alt englez intrepid, prieten cu Samuel Bentham, a fost Reginald Pole Carew, absolvent de Oxford și proprietar de pământ în Cornwall, în vârstă de aproape treizeci de ani, care a fost martor la următoarea fază de construcție. Era genul de tânăr care avea să participe mai târziu la „marele joc". Potemkin s-a împrietenit cu Pole Carew, i-a arătat moșiile și fabricile (*fabriks*) din jurul Petersburgului înainte să îl trimită către sud. Însemnările lui Pole Carew, încă nepublicate, dau impresia că fie intenționa să scrie o carte, fie era un fel de spion amator. Când a ajuns el la Herson, erau deja 300 de case. În afară de nouă regimente de soldați, „până acum orașul este locuit mai ales de evrei polonezi și greci... soldați, marinari, țărani, sunt cu toții folosiți... la construcție...", dar a observat că fortificațiile se construiesc în prea mare grabă, „de teamă să nu supere puterea".[21] Așa gândea el în particular, dar prințului i-a spus plin de tact că „ceea ce văd aici depășește orice închipuire".[22]

Potemkin era hotărât să atragă comerțul în viceregatul său. În 1781, Pole Carew discuta despre o posibilă relație comercială cu generalul Hannibal și cu cei doi magnați ai Hersonului — negustorul Faleev, protejatul lui Potemkin, și francezul Antoine. Faleev înființase Compania Mării Negre pentru schimburi cu turcii și își lansa curând și fregata *Borîstene*. Aducea și coniac din cele trei gubernii ale lui Potemkin și carne pentru soldați: Pole Carew a estimat că făcea deja 500 000 de ruble pe an. Pole Carew a enumerat mărfurile care aveau căutare la Herson — ceară, steaguri, sfoară, cherestea,[23] și s-a simțit ispitit de oportunitățile comerciale. „Îți scrie un burghez din Herson", i-a spus prințului.[24]

Antoine din Marsilia, mai târziu baron de Saint-Joseph, era magnatul naval al orașului. S-a dus la Petersburg, unde l-a vizitat pe prinț și i-a propus înființarea unui porto-franco la Herson. Potemkin a fost încântat[25] de idee și a rugat-o pe Ecaterina să „desființeze taxele vamale interne și să se mai gândească la cele externe."[26] Totuși, oricât de mult îi plăceau englezii, prințul își dădea seama că Franța domina comerțul mediteraneean de la Marsilia, ceea ce urma să aibă consecințe politice. În 1786, Antoine i-a spus lui Potemkin că în anul care trecuse, sosiseră de la Marsilia unsprezece dintre corăbiile sale franceze.[27]

Însă Herson reprezenta o întreprindere dificilă. Potemkin se ocupa de fiecare detaliu în parte, când avea timp: pe 3 august 1783, i-a scris inginerului

său de la Herson, colonelul Gaks: „Confirm pentru a doua oară că trebuie terminată construcția spitalului...“ Pe 14 octombrie: „Aflu cu surprindere că, în ciuda asigurărilor domniei tale că spitalul este isprăvit, nici măcar nu a fost început...“ Apoi, adaugă: „Mi se pare ciudat că uneori ordinele sunt anulate când au fost confirmate de mine.“ Cu alte cuvinte, dacă a existat vreo decepție în legătură cu construcția Hersonului, Potemkin a fost victima, dar nici nu putea fi peste tot în același timp. După o săptămână, i-a ordonat lui Gaks să construiască două băi pentru combaterea ciumei — „una pentru cei perfect sănătoși și una pentru cei slabi...“ și „Nu uita să construiești o stație de epurare“. Dar Hannibal și Gaks pur și simplu nu reușeau să realizeze totul. Potemkin era frustrat. În luna februarie a anului următor, Potemkin l-a concediat pe Gaks și l-a numit pe colonelul Nikolai Korsakov, un inginer talentat, educat în Marea Britanie. Potemkin a confirmat bugetul anual de 233 740 de ruble, dar voia ca totul să fie terminat „în scurt timp“, insistând să fie „durabil“ și „frumos pe dinăuntru“.[28] Prințul aproba personal fiecare plan, fiecare fațadă — de la școală la casa arhiepiscopului și la propria sa reședință —, iar orașul începea să ia formă.[29]

O pictură a Hersonului din muzeul de-aici înfățișează piața centrală așa cum a proiectat-o Potemkin: se poate admira o frumoasă biserică a Sf. Ecaterina. Mai târziu, în 1790, prințul încă o mai înfrumusețea. Când a venit în sud arhitectul lui preferat, Ivan Starov, Potemkin i-a poruncit „să refacă cupola catedralei din Herson“ și să fie exact ca aceea din palatul său din Sankt-Petersburg „și să aleagă un loc pentru clopotniță“.[30] S-a făcut. Domul și clopotnița au rămas exact așa cum a poruncit prințul. Palatul lui Potemkin era construit în unghi drept cu catedrala.

Ordinele către oficiali distrug complet imaginea lui Potemkin din majoritatea descrierilor occidentale.[31] Sunt scrise de un om conștient de dificultățile cu care se confruntau oficialii. Era fără îndoială autoritar, se preocupa de toate amănuntele, dar era surprinzător de flexibil când venea vorba să ierte greșelile comise de oficialii care aveau prea multe pe cap. Potemkin știa mai bine ca oricine că poziția Hersonului îl făcea extrem de vulnerabil la epidemii. Citind printre rânduri, ne dăm seama că trebuie să fi fost cumplit să fii trimis acolo. Pole Carew a povestit că meșterii constructori de vapoare trimiși de la Kronstadt și Petersburg „au murit pe capete“. Când au venit în număr mare vasele de la Istanbul și soldații din restul imperiului, pe măsură ce Potemkin organiza preluarea Crimeei, pericolul unei epidemii a devenit iminent. În 1786, negustorul francez Antoine își pierduse frații și mulți angajați. Herson „seamănă cu un vast spital: nu vedeai decât morți și muribunzi.“ Prințul a încercat să

controleze sănătatea locuitorilor și să prevină molima.[32] S-a ocupat în mod deosebit de spitale și stații de epurare (pentru apă de băut), i-a învățat pe localnici să mănânce verdețuri[33] și i-a numit personal pe medicii[34] din spitale.*

Totul era pus în mișcare de entuziasmul de maniac al omului pe care Ecaterina îl numea „tânărul colos din Herson".[35] Energia sa molipsitoare era singurul lucru care putea înfrânge lenea birocratului rus: întorcându-se din noul său oraș, îi vorbește lui James Harris „cu încântare despre climatul, solul și poziția Hersonului".[36] Dar cu fiecare vizită, găsea tot mai multe greșeli comise de subordonații săi. De aceea, a început să petreacă din ce în ce mai mult timp acolo și, din același motiv, Ecaterina a recunoscut că excursiile lui erau necesare, deși îi este foarte dor de el.[37]

De obicei, s-a spus că Potemkin ascundea neajunsurile Hersonului. Dimpotrivă. El i-a încredințat Ecaterinei un catalog al eșecurilor. L-a dat afară pe Hannibal — se pare că a construit de mântuială fortificațiile; nu se înțelegea deloc cu Amiralitatea; se cheltuiseră prea mulți bani; nu erau destule lemne; cheresteaua de care dispuneau era de proastă calitate. „O, *matușka*, ce harababură și hoție este aici la Amiralitate!" Era prea cald. Clădirile încă se mai ridicau într-un pustiu. „Nimănui nu i-a trecut măcar prin cap să sădească niște copaci. Acum am dat poruncă să o facă."[38] Cerea să i se trimită mai mulți experți: „trimite-mi meșterii de pe lista alăturată. Nu sunt destui fierari aici. Am trimis la Tula după fierari."

Orașul continua să crească. La vizita sa din 1782, Kiril Razumovski a fost uluit de clădirile de cărămidă, fortărețele, vasele de război, „suburbiile spațioase", cazarma și vasele comerciale grecești: „Închipuie-ți toate acestea și vei înțelege uimirea mea, căci nu cu multă vreme în urmă nu era nimic aici în afară de o prisacă."[39] Francisco Miranda, revoluționarul sud-american, care a fost și el adoptat de Potemkin pentru o scurtă perioadă, a avut ocazia să cerceteze Hersonul în decembrie 1786. Spunea că avea 40 000 de locuitori — 30 000 de militari și 10 000 de civili. Erau 1 200 de „case foarte bune cu temelie de piatră".[40] După moartea lui Potemkin, călătoarea englezoaică Maria Guthrie și scriitorul rus Sumarokov au lăudat „frumosul oraș"[41] cu Biserica Sf. Ecaterina, cele alte paisprezece biserici, sinagoga, cu 22 000 de locuitori ortodocși și 2 500 de evrei. [42]

Potemkin a învățat din greșelile comise la Herson. S-a lăudat că a economisit banii statului folosind soldații la construcții, dar avea concepția unui

---

* Când autorul a vizitat Hersonul, încă mai era infestat de insecte: albul cearșafurilor și cel al tavanului erau literalmente înnegrite de țânțari. (*N.a.*)

țar în ceea ce privește bugetele. Munca trebuia executată rapid, dar dacă nu se făcea cum trebuie, ca în cazul fortăreței, insista să se ia de la capăt: rezultatele erau tot ce conta pentru „co-împăratul" căruia i se permitea să cheltuiască după poftă din trezoreria imperială, de parcă ar fi fost a sa proprie. Însă cea mai bună dovadă că potrivnicii lui Potemkin nu aveau dreptate este orașul șantier naval de astăzi.*

Serenisimul a comandat două icoane în mărime naturală pentru frumoasa biserică neoclasică a Hersonului — una cu Sf. Gheorghe, cealaltă cu Sf. Ecaterina, el cu lancea și în uniformă militară romană, cu armură și mantie roșie, ea în rochie aurie și mantie roșie tivită cu hermină. El are ochii ridicați către cer, ea se uită țintă la noi. Apoi ne izbește asemănarea: dacă Ecaterina aduce de departe cu împărăteasa, Sf. Gheorghe[43] este leit Potemkin.**

Dacă nimicirea zaporojenilor a făcut posibilă construirea Hersonului, dispariția hanatului din Crimeea i-a dat lui Potemkin șansa să dezvolte sudul. A transformat astfel Hersonul în oraș comercial, nemaifiind nevoie de baza navală militară, deoarece Crimeea este bine înzestrată cu porturi. Herson se află la marginea stepei, iar Crimeea era piața Mării Negre, sera și grădina de legume a Constantinopolului.

Potemkin și împărăteasa lui își doreau mai mult ca orice să calce pe urmele lui Petru cel Mare. Petru luase regiunea baltică de la suedezi, construise o flotă rusească și înființase un oraș. Acum, Potemkin luase Marea Neagră de la tătari și turci, construise și el o flotă rusească și tânjea să pună temelia unui Sankt-Petersburg al său. „Petersburgul de pe Marea Baltică este capitala nordică a Rusiei, Moscova este cea de mijloc, iar Hersonul din Ahtiar să fie capitala sudică a suveranei mele", îi scria el Ecaterinei.[44] Iarăși Hersonul! Le plăcea și cum sună cuvântul.

---

* Centrul orașului este și astăzi, în mare parte, așa cum l-a proiectat Potemkin. Fortăreața a fost distrusă: nu au rămas decât fortificațiile celor două porți. Imensul puț, posibil cel pe care i-a poruncit Potemkin colonelului Gaks să îl construiască, rămâne acoperit cu un grilaj. În timpul celui de-al Doilea Război Mondial, naziștii, la retragere, au aruncat în puț cadavrele rușilor executați. Imensul palat al lui Potemkin a supraviețuit până în 1922. Rămân și arsenalul curbat, trezoreria, amiralitatea și mai ales Biserica Sf. Ecaterina. Aceasta din urmă, de culoarea nisipului, cu coloanele și impresionantul dom construit de Starov, a fost odinioară muzeu al ateismului în care erau etalate trupurile aflate în descompunere ale morților din cimitir, dar acum este din nou biserică. Inginerul Korsakov este înmormântat în curtea bisericii. Și cea mai mare mândrie a preotului și enoriașilor este că ctitorul ei, Potemkin, odihnește acolo sub pardoseala bisericii — vezi Epilogul. (*N.a.*)

** Autorul a auzit legenda că icoanele sunt pictate de V.L. Borovikovski și-i reprezintă pe Potemkin și Ecaterina în chip de sfinți. Preotul bisericii nu auzise niciodată așa ceva. A reieșit că icoanele din biserică sunt depozitate în Muzeul de Artă din Herson și îi sunt atribuite lui Mihail Șibanov. Potemkin ucigașul de balauri este foarte ușor de recunoscut. (*N.a.*)

Mai întâi s-a ocupat de construirea unui port pentru flota sa. Ahtiar, îi scria Serenisimul împărătesei din Crimeea în iunie 1783, „este cel mai bun port din lume".[45] Urma să fie noua bază navală a Rusiei și Potemkin se grăbise să o fortifice și să construiască șantiere navale[46], înainte să fi anexat hanatul.[47] Prințul, firește, i-a dat Ahtiarului un nume grecesc: Sevastopol. A fondat imediat și un oraș „în amfiteatrul natural de pe panta unui deal"[48] și i-a poruncit inginerului Korsakov să clădească „o fortăreață puternică. Amiralității trebuie să i se găsească un loc potrivit pentru descărcare" și trebuie să existe un drum prin peninsulă „la fel de bun precum cele ale romanilor". „Îl voi boteza Calea Ecaterinei."[49] Inginerul a aprobat alegerea amplasamentului: „Cel mai potrivit loc este cel găsit de Înălțimea Voastră..."[50] După numai patru ani, când Potemkin a vizitat orașul cu prietenul său Francisco de Miranda, sud-americanul a numărat paisprezece fregate, trei vase de linie cu șaizeci și șase de tunuri și o canonieră." Miranda a recunoscut imediat valoarea noului oraș al lui Potemkin: în port încăpea o flotă de „peste o sută de corăbii". Dacă avea loc vreun dezastru, flota putea fi reparată într-o săptămână.[51] La scurtă vreme după moartea lui Potemkin, Maria Guthrie[52] l-a numit „unul dintre cele mai frumoase porturi din lume". Sevastopol rămâne cea mai mare bază navală a Rusiei (și a Ucrainei).*

Serenisimul era în extaz, bucurându-se de Crimeea lui, făcând tururi ale peninsulei și poruncindu-i inginerului său preferat, Nikolai Korsakov, să-i dea sfaturi cu privire la fortificații, iar experților științifici — precum botanistul Hablitz, care îndurase chinul expediției persane a lui Potemkin — să întocmească rapoarte despre populație și faună.

„Nu voi zugrăvi frumusețile Crimeei, fiindcă mi-ar lua prea multă vreme...", îi spunea prințul împărătesei în iunie 1783, când, anexând peninsula, îi lăuda farmecul, potențialul strategic și istoria clasică.[53] Este imposibil să nu înțelegem că Potemkin trăia o sărbătoare febrilă și exuberantă a creației, în acel loc magic de care se îndrăgostise. Până și astăzi este ușor de înțeles de ce: când treci prin strâmtoarea Perekop, pe lângă lagunele cu apă sărată, care era sursa majoră de câștig a hanului, nordul Crimeei pare plat, arid și monoton. Dar înaintând spre sud, după încă o oră de mers, peisajul se schimbă

* Orașul naval închis este acum folosit în comun de flotele Mării Negre ale Ucrainei și Rusiei. Nu a supraviețuit niciuna dintre clădirile lui Potemkin asediului anglo-francez din timpul războiului din Crimeea și celui al naziștilor din al Doilea Război Mondial. Dar există un monument chiar deasupra portului aglomerat, înnegrit de crucișătoare, pe care scrie: „Aici a fost fondat pe 3 (14) iunie 1783 orașul Sevastopol — fortăreața de pe mare a Rusiei de Sud." (*N.a.*)

complet și devine o luxuriantă grădină a Edenului care se aseamănă cel mai mult cu podgoriile din sudul Italiei sau din Spania. Dealurile cu verdeață și vie se înalță până la fortificațiile medievale genoveze care domină stâncile albe și golfurile azurii. Potemkin, care adora grădinile, a început să planteze copaci, să sărbătorească zilele de naștere ale copiilor Marelui Duce prin construirea de alei mărginite de leandri și plantarea de livezi de măslini. Își închipuia viitoarea vizită a împărătesei în „paradisul" său. Romanovii din secolul următor și aparatcicii Politburo-ului din secolul al XX-lea aveau să facă din Crimeea stațiunea de vacanță a șabilor, dar Potemkin, spre lauda lui fie spus, a vrut întotdeauna să facă ceva mai mult decât atât.[54]

Prima sa mișcare a fost să protejeze tătarii musulmani de filistinismul brutal al propriilor săi soldați: de nenumărate ori, le-a poruncit generalilor săi „să se poarte cu bunătate față de localnici și să nu îi jignească. Căpeteniile... regimentelor trebuie să dea exemplu."[55] A trimis observatori speciali ca să le verifice comportamentul — sau, după cum s-a exprimat el, „pentru ocrotirea satelor" — și să îi raporteze „toate nelegiuirile", și a pus regiunea tauriană sub murzele din Crimeea, mai ales renegatul Iakub Aga, care devenise Iakov Izmailovici Rudzevici.[56] După cum îi spunea Ecaterinei, a dat bani pentru întreținerea moscheilor și muftiilor. De fapt, când a călătorit prin Crimeea cu Francisco de Miranda, avea mereu întrevederi cu muftiul local și făcea o donație moscheii.[57] Potemkin a înnobilat murzele tătare și le-a acordat dreptul de a deține pământ.[58] Tipic pentru el, a format o armată tătară a Crimeei, una mică, de paradă.[59] Cooptarea ierarhiilor musulmane făcea parte din tradiția imperialistă rusească, dar grija lui Potemkin era neobișnuită pentru un soldat rus, din orice epocă ar fi fost el.

Tătarii nu erau fermieri, și nici nu cultivau niciodată pământul: „Această peninsulă s-ar dezvolta și mai mult dacă am scăpa de tătari, înduplecându-i să plece... Dumnezeu știe că nu sunt vrednici de acest sol, locul potrivit pentru ei fiind Kubanul." Potemkin avea instinctul imperialiștilor ruși de a dezrădăcina oamenii ca pe niște piese de șah — dar nu îi muta. De fapt, îi favoriza adesea și se străduia din greu să îi convingă să rămână. Dar miile de tătari au plecat oricum: atitudinea lor a fost limpede exprimată de complimentul cu două înțelesuri al unui muftiu crimeean, notat de Miranda: își amintea preluarea Crimeei de către Potemkin „cum își amintește o femeie de bărbatul care a deflorat-o."[60]

În ceea ce privește capitala Crimeei, Potemkin a decis s-o clădească în locul orașului tătar Ak-Mecet din mijlocul uscat și plat al peninsulei: i-a zis Simferopol și încă mai este și astăzi capitală[61], același oraș plat, plicticos, cu

un plan regulat, gândit de Potemkin.[62] Scara masivă a planurilor lui Potemkin se întindea de la Herson la Sevastopol, Balaklava, Feodosia, Kerci, Ienikale și iar la Herson. În toate aceste locuri s-au înființat orașe noi, iar fortărețele existente au fost dezvoltate în orașe. Dar nimic nu era mai presus de puterile colonelului Korsakov. „*Matușka*", îl laudă Potemkin în scrisoarea către Ecaterina, „n-am mai avut niciodată un inginer pe măsura lui Korsakov... Trebuie să avem grijă de el."[63] În cinci ani, Sevastopol și flota erau gata de inspecția celor doi cezari ai răsăritului.

În 1784, Potemkin a decis să construiască o somptuoasă capitală a imperiului său sudic — o veritabilă nouă Atenă — pe locul unui mic sătuc zaporojean numit Palavița. Dorea să îi spună Ekaterinoslav. Nefiind omul jumătăților de măsură, s-a îndrăgostit de numele acesta, fiindcă înseamnă „Slava Ecaterinei" și voia să îl folosească peste tot. (De fapt, l-a folosit și să redenumească întregul viceregat.) „Preamilostivă suverană", scria prințul, „unde, dacă nu pe pământurile dedicate slavei tale, să fie un oraș cu clădiri mărețe? De aceea am luat asupra mea împlinirea unor proiecte pe potriva nobilului nume al acestui oraș." Potemkin a imaginat o metropolă neoclasică: tribunalul trebuia să arate ca o „basilică antică", piața un imens semicerc „ca propileea, sau vestibulul Atenei." Casa guvernatorului general urma să fie „în stil greco-roman".[64]

Ecaterina, care-i împărtășea aceste viziuni de clasicism și altruism, i-a aprobat planurile[65]. Serenisimul a cugetat timp de un an și ceva la posibilele proiecte. În final, în 1786, arhitectul francez Claude Giroir a schițat o piață centrală și străzi perpendiculare pe Nipru, dar planurile au fost finalizate de arhitectul lui Potemkin, Starov. În ianuarie 1787, prințul i le-a arătat mândru lui Francisco de Miranda, care a fost impresionat de „grandoarea romană și frumusețea arhitecturală". Potemkin voia să angajeze 16 000 de lucrători pentru nouă sau zece ani. Miranda s-a întrebat dacă proiectul va fi vreodată dus la bun sfârșit.[66]

Nimic din întreaga sa carieră nu a stârnit atâta batjocură ca Ekaterinoslavul. Construirea unui oraș în acest loc era necesară, pentru dezvoltarea stepelor pustii ale zaporojenilor; dar păcatul lui Potemkin a fost grandoarea proiectului. Până și minciunile anti-Potemkin sunt interesante, pentru că arată cât de departe au mers dușmanii lui Potemkin ca să îi întineze numele. Majoritatea istoricilor pretind că Potemkin a fondat Ekaterinoslav într-un loc nesănătos și că a trebuit să îl mute aproape imediat, din pricina propriei sale incompetențe. Este adevărat că, în 1778, cu șase ani mai devreme, permisese unui guvernator provincial să înființeze o colonie pentru armeni și greci,

refugiați din Crimeea, pe râul Kilcen, folosind numele de Ekaterinoslav. Acum a preluat pur și simplu numele pentru celebrul său oraș, dar nu l-a mutat pe cel original, care avea deja un cartier grecesc, armean și catolic cu trei biserici[67] și aproape 3 000 de locuitori. L-a redenumit pur și simplu Novomoskovsk.[68]

Dușmanii prințului au spus că voia să construiască o catedrală în mijlocul unei stepe pustii, mai mare decât Sf. Petru din Roma, ca dictatorul african al unui stat sărac care a construit cea mai mare catedrală din lume în mijlocul junglei. Toți istoricii, până și singurul biograf modern al lui Potemkin, George Soloveytchik, au interpretat această ambiție rușinoasă ca semn al înfumurării unui prinț rupt de realitate.[69] O fi vorbit Potemkin de Sf. Petru, dar nu și-a propus niciodată să o construiască; în scrisoarea sa către Ecaterina, scria: „Îmi închipui aici o minunată catedrală, un fel de imitație a Sf. Paul din Afara Zidurilor Romei, cu hramul Schimbării la Față, ca semn al preschimbării acestui pământ prin grija ta, dintr-o stepă stearpă într-o mare grădină și din sălbăticia jivinelor într-un cămin care să primească oameni din toate țările".[70] San Paolo Fuori le Mura era cu siguranță o propunere ambițioasă, dar nici pe departe la fel de absurdă ca Sf. Petru. Este puțin probabil ca Ecaterina să fi aprobat construirea copiei acestei catedrale, sau să fi alocat imensele tranșe de două sau trei milioane de ruble pentru dezvoltarea sudului, dacă ideile lui Potemkin ar fi fost atât de ridicole. Cumva, în loc de adevăr, s-a ajuns să se vorbească de Sf. Petru.

Singura parte a orașului care a existat de la bun început a fost Universitatea din Ekaterinoslav, cu propriul său *conservatoire* de muzică.[71] A mutat de îndată gimnaziul grec de pe moșia sa Ozerki, ca parte a proiectului grecesc în această nouă Atenă, spunând că economisise destul cât să reconstruiască acolo școala.[72] Conservatorul era pe placul sufletului său liric. „Este prima dată", îi scria în batjocură Cobenzl lui Iosif în noiembrie 1786, „că cineva s-a hotărât să înființeze un *corps de musique* într-un oraș, înainte măcar ca acesta să fie construit."[73] Potemkin l-a angajat pe Giuseppe Sarti, propriul său compozitor-dirijor, ca director principal al conservatorului. Nu doar pe Sarti, de altfel: prințul efectiv a angajat muzicieni din Italia, înainte de construirea orașului. „Am onoarea de a alătura, Monseigneur, nota de plată de 2 800 de ruble pentru comanda Alteței Voastre", a scris un anume Castelli de la Milano, pe 21 martie 1787, către „Monsieur Joseph Canta care le-a înmânat celor patru profesori de muzică... S-au pregătit să plece către Rusia pe data de 26..."[74] Nu se cunoaște destinul celor patru profesori milanezi.

În 1786, i-a ordonat guvernatorului local, Ivan Sinelnikov, să angajeze doi pictori, Neretin și Buharov, ca profesori de artă la universitate, cu salarii

de 150 de ruble. Până și în toiul războiului din 1791, i-a poruncit guvernatorului Ekaterinoslavului să-l angajeze pe un francez, un anume Guienne, ca „istoric al Academiei", cu un salariu de 500 de ruble. După cum i-a spus lui Sinelnikov, școlile publice trebuiau îmbunătățite pentru a oferi universității studenți buni. În total, s-au alocat 300 000 de ruble doar instituțiilor de învățământ.[75] Pentru toate acestea, a fost luat în râs. Însă este greu să criticăm prioritățile lui Potemkin dacă ne gândim că a acordat la fel de multă atenție profesorilor, ca și navelor de război.

Era o excentricitate, dar geniul lui Potemkin consta tocmai în preschimbarea ideilor în realitate. Multe dintre lucrurile care au părut ridicole după moartea lui păreau posibile în timpul vieții: scara la care plănuia să creeze nu numai orașe, ci și o flotă a Mării Negre, părea improbabilă, dar pentru el a fost posibil. Și universitatea, și orașul s-ar fi putut construi — dar numai dacă el ar fi trăit. Avea o viziune nobilă, ce se întindea mult mai departe de *conservatoire*: trebuia să fie o universitate ortodoxă internațională unde Potemkin credea că vor studia „tineri" din Polonia, Grecia, Valahia și Moldova.[76] Ca întotdeauna în cazul prințului, alegerea studenților era strâns legată de scopurile propuse pentru imperiu și pentru el însuși. Întotdeauna se străduia să instruiască mai bine marinarii vaselor sale. În 1787, după vizita Ecaterinei, a reunit toate academiile navale din regiune și de la Petersburg și le-a mutat la Ekaterinoslav. Urma să fie academia proiectului grec, școala regatelor lui Potemkin.[77]

Lucrarea nu a fost începută decât la jumătatea anului 1787, apoi a fost întârziată de război, deci s-a construit numai puțin. Dar nu chiar atât de puțin pe cât se crede. În 1790, Statov a sosit în sud și a trasat planul întregului oraș, în special al catedralei și al palatului prințului, toate aprobate de Potemkin, pe 15 februarie 1790. Au fost realizate reședințele profesorilor și clădirile administrative ale universității. În 1792, existau 546 de clădiri de stat și doar 2 500 de locuitori.[78] Guvernatorul, Vasili Kahovski, i-a raportat împărătesei, după moartea prințului, că orașul era proiectat și că se continua construcția lui. Fără stăpân, oare chiar avea să continue?[79] În 1815, un oficial aflat în călătorie a povestit că era „mai degrabă un fel de colonie olandeză, și nu un centru administrativ provincial."[80] Totuși, a mai rămas ceva din Atena lui Potemkin.

Ekaterinoslavul nu a devenit niciodată Petersburgul sudului; universitatea de-acolo nu a devenit niciodată Oxfordul stepelor. Prăpastia dintre

speranță și realitate a făcut ca acesta să fie cel mai mare eșec al lui Potemkin, folosit pentru a-i discredita multe alte realizări. Însă niciunul dintre istoricii din ultimele două secole nu a vizitat Ekaterinoslavul, care, ca și Sevastopolul, era un oraș închis în vremurile sovietice. Când ne uităm cu atenție la oraș, care astăzi se numește Dnepropetrovsk, se vede clar că poziția acestuia a fost admirabil aleasă pe malul înalt și verde al cotului Niprului, unde marele fluviu are peste un kilometru lățime. Principala arteră creată de Potemkin, strada Ecaterina, a devenit modernul Karl Marx Prospekt, considerat de localnici „cel mai lung, cel mai lat și cel mai elegant bulevard din toate Rusiile". (William Hastie, arhitectul scoțian, a mărit scara planului în 1816.)[81]

În centrul orașului se ridică o biserică din secolul al XVIII-lea, acum din nou plină de credincioși ortodocși. Hramul — Schimbarea la Față — este cel sugerat de Potemkin în 1784. Este un edificiu masiv și impunător, foarte bine proporționat în raport cu orașul. Are o clopotniță înaltă, coloane clasice și o cupolă aurită, pe baza planurilor inițiale ale lui Starov. Începută în 1788 în timpul războiului, terminată la mult timp după moartea lui Potemkin, în 1837, aceasta este mândra catedrală a prințului în orașul care chipurile nu a fost niciodată construit.[82] Nu departe de biserică se află un hidos arc de triumf sovietic care dă înspre Parcul Potemkin, în care încă se mai ridică masivul Palat Potemkin.[83] A trebuit să treacă optzeci de ani de la moartea prințului până să se deschidă la Sankt-Petersburg și Moscova primul *conservatoire*. Dar Ekaterinoslav a fost dezvoltat în principal de sovietici, care au făcut din el un centru industrial aglomerat — exact așa cum își dorise Potemkin.*

Orașele lui Potemkin avansau pe măsură ce el cucerea teritorii. Înființarea celor din urmă orașe a fost posibilă datorită cuceririlor din al Doilea Război Ruso-Turc — Nicolaev, după căderea fortăreței Oceakov, și Odessa, prin pătrunderea în Marea Neagră.

Pe 27 august 1789, prințul a scris ordinul de înființare a orașului Nicolaev, numit după Sf. Nicolae, sfântul marinarilor de ziua cărora Potemkin luase în final cu asalt Oceakov. Construit într-un loc înalt, răcoros și bătut de briză, la confluența dintre Ingul și Bug, la treizeci de kilometri în amonte

---

* Dnepropetrovsk era cunoscut în era sovietică pentru că de acolo a provenit clica liderilor din anii 1970. În 1938, un aparatcic comunist de treizeci și doi de ani, pe nume Leonid Brejnev, a pășit peste cadavrele superiorilor lichidați în Marea Epurare a lui Stalin și a devenit șeful de propagandă din Dnepropetrovsk. Acolo și-a strâns amicii care urmau să domine Uniunea Sovietică între 1964–1980: „mafia din Dnepropetrovsk". Localnicii își amintesc că lui Brejnev îi plăcea să petreacă în Palatul lui Potemkin. (*N.a.*)

de Herson și la optzeci de Marea Neagră, Nicolaev a fost cel mai bine planificat și cel mai de succes dintre orașele sale (în afară de Odessa).

A fost construit de Faleev după ordinele precise ale lui Potemkin, cu inspirația unei viziuni mărețe și cu grijă la fiecare amănunt. Într-un memorandum de douăzeci și unu de puncte, i-a poruncit lui Faleev să construiască o mănăstire, să mute cartierul general naval de la Herson la Nicolaev, să construiască o școală militară pentru 300 de elevi, să clădească o biserică din veniturile tavernelor locului, să toarne din nou clopotul spart al mănăstirii Mejigorski, adăugând cupru, să cultive pământul „după metoda englezească, așa cum este ea practicată de trei asistenți educați în Anglia ai profesorului Livanov", să construiască spitale și azile pentru invalizi, să creeze un porto-franco, să placheze toate fântânile cu marmură, să construiască o baie turcească și o amiralitate — și apoi să înființeze consiliul orășenesc și poliția.

În mod miraculos, Faleev a reușit să pareze una câte una aceste explozii de energie. Dădea răspunsuri la ordinele specifice ale lui Potemkin, „Înălțimea Voastră mi-a poruncit să", și apoi raporta că practic toate ordinele fuseseră îndeplinite — peste așteptări, de la stabilirea rascolnicilor la semănarea grădinilor de legume. Mai întâi s-au construit șantierele navale. Orașul a fost ridicat de țărani, soldați și prizonieri turci: în 1789, lucrau acolo 2 500 de oameni. Evident că Faleev îi exploata, altfel Serenisimul nu ar fi poruncit să fie îngrijiți și să li se servească vin fiert în fiecare zi. În Muzeul din Nicolaev există o gravură realizată în perioada respectivă, care îi înfățișează pe soldații și prizonierii de război turci cum lucrează în picioare, supravegheați de ofițeri ruși călare. O alta reprezintă niște boi care trag bușteni, pentru construcția orașului.

În octombrie, Faleev i-a raportat prințului că fusese terminat cheiul și că într-o lună deținuții și turcii aveau să termine mutarea valurilor de pământ. Existau deja nouă barăci de piatră și cinci de lemn. În 1791, principalul șantier naval de la Herson a fost mutat la Nicolaev.[84] Aici putem vedea cum lucra Potemkin. Nu există nici urmă de trântor sau de clovn care juca teatru în fața occidentalilor, ori de autocrat înfumurat care nu se uită la detalii. Potemkin îl împingea pe Faleev de la spate. „Lucrează repede", îi scria el în legătură cu un vas de război de care avea nevoie, și „Să nu se precupețească niciun efort." Apoi îi mulțumește pentru pepenii pe care i-i trimisese acesta, și adăuga: „Nici nu îți poți închipui cât de mult atârnă de acest vas onoarea mea și viitorul șantierului naval din Nicolaev."[85] Prima fregată construită în acest oraș a fost lansată înainte de moartea lui — iar propriul lui palat era aproape gata.

Patru ani mai târziu, venind aici în vizită, Maria Guthrie a lăudat cei 10 000 de locuitori, „străzile din cale-afară de lungi, late și drepte", precum și „frumoasele clădiri publice". Poziția orașului este ideală și astăzi: este bine proiectat, deși puține dintre clădirile lui Potemkin mai supraviețuiesc. Șantierele încă mai lucrează, așa cum le-a construit el cu 200 de ani în urmă.[86]

Odessa a fost cucerită de Potemkin, care a poruncit ca aici să fie construite un oraș și o fortăreață — însă nu li s-a dat un nume și nici nu a început lucrul decât după moartea lui. Când prințul a ocupat fortul otoman Hagibei în 1789, și-a dat seama că acesta era un loc strategic extraordinar, așa că a poruncit să fie aruncat în aer vechiul castel și a ales personal locul unde urmau să fie portul și așezarea. Lucrul trebuia să înceapă de îndată.

Se lucra deja când a murit el, dar orașul nu a fost înființat oficial decât peste trei ani, de protejatul său José (Osip) de Ribas, aventurierul spaniol din Napoli care îl ajutase pe Orlov-Cesmenski să o răpească pe „prințesa Tarakanova". „Generalul (mai târziu amiralul) de Ribas era inteligent, iscusit și talentat, dar nu era vreun sfânt", după spusele lui Langeron. Portretul său de Lampi înfățișează un chip de vulpoi, subtil și nemilos. În 1776, s-a căsătorit cu fiica ilegitimă a prietenei Ecaterinei și a artistului Ivan Betskoi care avusese o aventură cu mama împărătesei. Au devenit unul dintre cuplurile cele mai pricepute la politică din Petersburg. De acum înainte, oriunde se afla prințul, nici Ribas nu era departe. Mereu în formă și competent, indiferent dacă era vorba de construcția de nave, de comanda flotei sau de procurarea de amante, Ribas, alături de Popov și Faleev, era unul din cei trei oameni extraordinar de eficienți ai lui Potemkin.*

Ecaterina a numit portul după Odessos — vechiul oraș grec despre care se credea că se afla în apropiere —, dar l-a feminizat. Rămâne una dintre nestematele lăsate moștenire de Potemkin.[87]

„Raportez că prima corabie care va fi lansată se va numi Slava Ecaterinei — Ekaterinoslav", îi scria Potemkin entuziast împărătesei sale. „Rogu-te, încuviințează acest nume." Numele „Ekaterinoslav" devenise o obsesie. Orașe, corăbii și regimente gemeau sub greutatea grandorii sale. Prudenta împărătească era îngrijorată: „Te rog, nu da nume prea grandioase corăbiilor, ca să nu devină o povară... Numește-le cum vrei, dar nu te complica, fiindcă este mai bine să fii, decât să pari."[88] Dar Potemkin nu avea de gând să schimbe

* Astăzi, Deribas este unul dintre cele mai elegante bulevarde din Odessa. (*N.a.*)

Slava Ecaterinei nici măcar ca să protejeze slava Ecaterinei la rugămintea ei. Așa că nu a luat în seamă cererea ei și, în septembrie, a anunțat mândru lansarea, la șantierul naval de la Herson, a vasului de linie cu șaizeci și șase de tunuri numit *Slava Ecaterinei*.[89] Era un schimb de scrisori tipic pentru ei.*

Prințul avea dreptate să fie entuziasmat, deoarece vasele de linie — acele fortărețe plutitoare gigantice cu șiruri de peste patruzeci sau cincizeci de tunuri, câte aveau în total unele armate — erau armele cele mai prestigioase ale secolului al XVIII-lea, echivalentul portavioanelor. (Ecaterina i-a acordat la început lui Potemkin 2,4 milioane de ruble pentru finanțarea vasului, pe 26 iunie 1786.) Construcția unei întregi flote a fost comparată de un istoric modern cu costurile și eforturile necesare unui program spațial. Însă potrivnicii lui Potemkin pretind că vasele erau prost făcute sau că nu au fost construite niciodată. Este o prostie. Pole Carew a cercetat cu atenție procesul de construcție. Erau trei vase de linie cu șaizeci și șase de tunuri în „stare avansată" de lucru, iar fregatele de treizeci sau patruzeci de tunuri fuseseră deja lansate. Se începuse lucrul la alte patru chile. Statul nu era singurul antreprenor de acolo — și Faleev își construia vasele comerciale. La Gluboka, la treizeci și cinci de verste de mare, erau deja șapte fregate care aveau între douăzeci și patru și treizeci și două de tunuri. Când Miranda, care nu avea prejudecățile europenilor și se putea lăuda cu o experiență militară vastă, a vizitat șantierul după cinci ani, a povestit că nici cheresteaua, nici proiectul vaselor nu mai puteau fi îmbunătățite, considerând că standardele de lucru le depășeau pe cele din Spania și Franța. Se construiau, a spus el, oferind cea mai mare laudă ce i se putea da unei corăbii în acele vremuri, „în maniera englezească".[90]

Cuvintele acestuia demonstrează că Potemkin știa ce vorbește, pe când germanii, francezii și rușii care criticau vasele lui Potemkin nu aveau habar că toată cheresteaua necesară provenea din aceleași locuri din care și englezii luau cheresteaua pentru navele lor de război. Mai mult, lucrările erau realizate de marinari și ingineri instruiți în Anglia — de pildă, amiralul lui Potemkin, Nikolai Mordvinov (care s-a căsătorit cu o englezoaică) și inginerul Korsakov. Într-adevăr, în 1786, în Herson ambianța era englezească. „Mordvinov și Korsakov seamănă mai mult cu englezii decât orice alți străini pe care i-am întâlnit", spunea neobosita călătoare Lady Craven.[91] Însă kaiserul Iosif, care

---

* Astăzi, la Herson, în locul primelor docuri se ridică o hidoasă sculptură sovietică de beton, care reprezintă o corabie. Inscripția, firește, nu amintește de Potemkin, totuși îl glorifică. „Aici, în 1783, a fost lansat primul vas de linie din Flota Mării Negre — *Slava Ecaterinei*." (*N.a.*)

nu se pricepea la navigație, a afirmat că vasele erau „construite din cherestea verde, mâncată de viermi."[92]

În 1787, prințul crease o flotă formidabilă, estimată de ambasadorul britanic la douăzeci și șapte de nave de război. Avea douăzeci și patru de vase de linie cu peste patruzeci de tunuri fiecare, construite pe parcursul a nouă ani, primele la Herson. Mai târziu, portul perfect al Sevastopolului a devenit baza navală a flotei lui Potemkin, iar Nicolaev principalul șantier naval. Brusc, puterea navală a Rusiei a devenit aproape egală cu cea a Spaniei și puțin în urma Franței — totuși, cu mult în urma celor 174 de vase de linie ale Marii Britanii, singura superputere navală a lumii.

Potemkin este părintele flotei din Marea Neagră, la fel cum Petru cel Mare a creat-o pe cea din Marea Baltică. Prințul se mândrea cel mai mult cu flota sa. Era „copilul" său drag, iar în portretul făcut de Lampi, unul dintre puținele care ne-au rămas, pozează în uniforma sa albă de Mare Amiral al Flotelor Mării Negre și Mării Caspice, cu Pontul Euxin în spate. Ecaterina știa că este creația sa. „Poate că pare o exagerare", povestea un trimis britanic că ar fi spus Serenisimul la sfârșitul vieții, „dar ar putea să spună că a cărat pe umeri fiecare scândură în parte folosită la construirea flotei."[93]

Celălalt efort herculean al său a fost să atragă oamenii de rând să populeze aceste vaste teritorii pustii. Așezarea coloniștilor și veteranilor la frontiere era o veche practică rusească, dar campania de recrutare a lui Potemkin, cu feluritele înlesniri oferite coloniștilor în manifestele emise de Ecaterina — scutirea de taxe pe zece ani, vite sau unelte pentru câmp, francize pentru producția de bere sau băuturi spirtoase —, a fost uluitoare prin imaginația, proporțiile și succesul său. Sute de mii de oameni au fost mutați, cazați, așezați, li s-au dăruit pluguri, bani și vite. Frederic cel Mare dăduse un exemplu de colonizare în timpul așa-zisului *rétablissement* al teritoriilor sale măcinate de război prin toleranța tuturor sectelor, astfel încât, la moartea sa, 20% dintre prusaci erau imigranți. Prințul avea o înțelegere modernă a puterii relațiilor publice. A făcut reclamă în ziarele străine și a creat o rețea de agenți de recrutare în întreaga Europă. „Ziarele străine", îi explica el Ecaterinei, „sunt pline de laude la adresa noilor așezări din Noua Rusie și Azov." Publicul avea să citească despre privilegiile acordate coloniștilor armeni și greci și „să își dea seama de adevărata lor valoare." De asemenea, el a recomandat și ideea modernă de a pune ambasadele Rusiei să ajute la recrutare. De când ajunsese la putere, Potemkin fusese un colonizator entuziast. Încă din anii 1770, recruta imigranți pentru noile sale așezări de pe linia Mozdok din Caucazul

de nord.[94] Coloniștii ideali aveau să cultive și să are pământul, să facă negoț și manufactură pe timp de pace și, pe timp de război, să pornească la luptă împotriva turcilor.[95]

Primii colonişti ai lui Potemkin au fost albanezii din flota mediteraneeană a lui Orlov-Cesmenski din 1769 și creștinii din Crimeea. Cei dintâi s-au așezat inițial la Ienikale, cei din urmă în propriile lor orașe, spre exemplu Mariupol. Albanezii erau soldați-fermieri. Potemkin a înființat școli și spitale, nu numai orașe, pentru acești imigranți. După anexarea Crimeei, Potemkin i-a organizat pe albanezi în regimente și i-a așezat la Balaklava. Prințul a proiectat special Mariupol pentru grecii din Crimeea. La fel ca în cazul tuturor orașelor sale, a supravegheat și dezvoltarea acestuia, adăugând mereu noi construcții, pe tot timpul vieții. În 1781, guvernatorul Azovului raporta că orașul era deja construit în mare parte. Erau patru biserici, iar grecii aveau propria lor curte — devenise un prosper oraș comercial grecesc. Mai târziu, Potemkin a înființat Nahicevan pe Donul inferior lângă Azov și Gregoripol (numit după el însuși, firește) pe Nistru, pentru armeni.[96]

Serenisimul a făcut mari eforturi să găsească cetățeni productivi în imperiu, atrăgând nobili cu șerbii[97] lor, soldați pensionați și răniți, *raskolniki*[98] și ortodocși de rit vechi*, cazaci și, desigur, femei cu care aceștia să întemeieze familii. Fetele au fost trimise în sud, în același fel în care se întâmplase cu „miresele alese prin corespondență“ de bărbații din Vest, în America secolului al XIX-lea.[99] Caracteristic pentru el, Potemkin i-a avut în vedere și pe preoții din satele sărace.[100] În ceea ce-i privește pe cetățenii aflați în afara imperiului, el i-a amnistiat pe exilați, cum ar fi șerbii fugari[101], *raskolniki*, și cazacii care se refugiaseră în Polonia sau Turcia. Aici s-au mutat ori s-au întors familii, sate, orașe întregi, pentru a se așeza în provinciile lui Potemkin. Se estimează că, în 1782, populația Noii Rusii și Azovului se dublase.[102]

Campania lui Potemkin s-a intensificat după cucerirea Crimeei — și, folosind o rețea proaspăt creată de mijlocitori, s-a extins în întreaga Europă. Populația Crimeei fusese înjumătățită în timpul vremurilor de restriște, reducându-se la aproximativ 50 000 de bărbați.[103] Prințul era încredințat că teritoriile nu erau ocupate decât de 10% din populația pe care ar fi putut s-o susțină. „Îmi folosesc toate puterile“, îi spunea el Ecaterinei. „Din diverse locuri, am chemat colonişti pricepuți la toate meșteșugurile...“ Își exercita

* Credincioși după vechiul rit ortodox. Fuseseră marginalizați timp de un secol și trăiau adesea în așezări îndepărtate din Siberia ca să își poată păstra credința. Fascinat de religia lor, Potemkin i-a protejat și i-a tolerat. (*N.a.*)

puterea uriașă pentru a decide cine să fie impozitat și cine nu și cât pământ să li se aloce coloniștilor, fie ei nobili, fie străini. Imigranții erau de obicei scutiți de taxe timp de un an și jumătate, iar mai târziu timp de șase ani.[104]

Agenților li se plăteau cinci ruble per colonist. „Am găsit un om care să aducă coloniști străini în Crimeea", îi scria unul dintre aceștia prințului. „M-am tocmit cu el să plătesc treizeci de ruble pentru fiecare familie trimisă în acele locuri." Mai târziu i-a trimis lui Potemkin un alt agent cu care „m-am înțeles pentru 200 de suflete, dar mă încredințează că poate aduce mult mai multe."[105]

Țăranii din sudul Europei erau o bază deosebit de fertilă. În 1782, au sosit pentru a se stabili lângă Herson șaizeci și una de familii corsicane.[106] La începutul lui 1783, Potemkin făcea pregătiri pentru primirea corsicanilor și evreilor recrutați de ducele de Crillon. Dar prințul a hotărât: „Nu gândesc că este nevoie să măresc numărul acestor locuitori, afară de cei trimiși de contele Mocenigo" (ministrul rus de la Florența). În arhivele prințului putem urmări acest ciudat comerț cu fermieri onești și ticăloși oportuniști. Unii scriau direct la cancelaria prințului. Într-o scrisoare ca multe altele, niște potențiali coloniști greci, pe nume Panaio și Alexiano, cereau permisiunea să își aducă familiile din „Arhipelag", ca să „poată veni cu toții și să facă o colonie mai mare decât cea a corsicanilor."[107] Unii dintre agenți erau de teapa escrocilor de pe la bâlciuri: câți naivi or fi păcălit? Bănuim că proprietarii de pământuri au profitat de ocazie pentru a scăpa de ticăloși. Lui Potemkin nu-i păsa. „Vor fi duși la Herson", scria el, „unde totul este pregătit ca să fie primiți."[108]

Prințul a reușit să atragă și coloniști dintre cei mai harnici și mai cumpătați, de care și-ar putea dori orice întemeietor de imperii: menoniții de la Danzig, care au cerut să aibă propriile biserici și să fie scutiți de taxe timp de zece ani. Agentul lui Potemkin, George Trappe, le-a aprobat cererile — urma să primească bani de călătorie și case la sosire. Li s-au acordat privilegiile. Scrisoarea lui Potemkin adresată bancherului său scoțian, Richard Sutherland, arată că principalul ministru al imperiului a aranjat personal detaliile transportului unui număr relativ mic de persoane dintr-un colț al Europei în celălalt: „Monsieur, fiindcă Majestatea Sa Imperială a avut bunăvoința să acorde privilegii menoniților care doresc să se stabilească în gubernia Ekaterinoslav... fii bun și pregătește sumele necesare la Danzig, Riga și Herson pentru călătorie și instalare... În urma milosteniei pe care a arătat-o Majestatea Sa Imperială acestor buni fermieri, sunt încredințat că nu se va ivi nicio piedică în calea plății acestor sume... pentru ca aceștia să se poată stabili la Ekaterinoslav."[109] În arhive sunt multe astfel de scrisori nepublicate.

Cele 228 de familii, probabil 2 000 de persoane, au pornit în lunga lor călătorie pentru a fonda opt colonii, la începutul anului 1790.[110]

În același timp, la Herson, Potemkin îi poruncea incompetentului colonel Gaks să primească un grup de suedezi pentru colonia suedeză „unde vor găsi nu numai case... Pentru provizii, să se dea cinci ruble pentru fiecare."[111] Alți 880 de suedezi s-au stabilit în noul oraș Ekaterinoslav. S-au revărsat peste graniță și mii de moldoveni și valahi, români ortodocși aflați sub jugul otoman. În 1782, sosiseră în jur de 23 000. Mulți locuiau în Elisavetgrad, unde îi depășeau ca număr pe ruși. „Un grec din Bulgaria", se poate citi într-o scrisoare adresată lui Potemkin de către unul dintre agenții săi în 1785, „mi-a spus că sunt mulți moldoveni pe hotarele Moldovei — ar fi ușor de înduplecat să se statornicească aici." Fără îndoială că așa a și fost.[112]

Aproape unic în rândul soldaților și oamenilor de stat ruși, Potemkin nu numai că tolera evreii: le-a studiat cultura, se bucura de tovărășia rabinilor și a devenit ocrotitorul lor. Iluminismul deja schimbase atitudinea față de evrei. Împărăteasa Elisabeta îi dăduse afară din imperiu în 1742 pe toți acești „dușmani ai lui Hristos". Maria Tereza îi ura atât de mult pe evrei, încât, în 1777, când Potemkin le acorda privilegii ca să se stabilească în Rusia, ea scria: „Nu cunosc pacoste mai mare decât această națiune." Nici nu putea suporta să dea cu ochii de un evreu: cu bancherul ei Diego d'Aguilar vorbea de după un paravan. Dar fiul ei Iosif al II-lea le-a îmbunătățit mult soarta.[113] Când Ecaterina a preluat tronul, mizând pe atuul ortodoxismului, nu putea să-și permită să îi favorizeze pe evrei. Decretul ei din octombrie 1762 îi invită pe toți coloniștii, „în afară de evrei"; dar le-a permis intrarea în secret, poruncindu-i contelui Browne, irlandezul guvernator general al Livoniei, să *nu* îi întrebe pe coloniști de ce credință sunt.[114]

Împărțirea Poloniei din 1772 a adus pentru prima dată în Rusia valuri mari de evrei — vreo 45 000. Potemkin i-a întâlnit pentru prima dată pe cei mulți care locuiau pe domeniul său Kricev care aparținuse Poloniei. Când prințul a invitat coloniști în sud, deja în 1775, a făcut nemaiîntâlnita adăugire: „chiar și evrei". Pe 30 septembrie 1777, și-a afirmat politica: evreilor li se permitea să se stabilească pe pământurile sale, uneori în „colibele goale părăsite de cazacii zaporojeni", cu condiția să aducă fiecare câte cinci coloniști polonezi și bani de investit. Mai târziu i-a ispitit scutindu-i de taxe timp de șapte ani și dându-le dreptul de a face comerț cu vin și băuturi spirtoase; urmau să fie protejați de tâlhăriile militarilor; disputele interne aveau să fie judecate de rabini; li se permitea să construiască sinagogi, cimitire

și să își aducă neveste din comunitățile evreiești din Polonia. Acești imigranți erau folositori; nu doar comercianți, evreii erau și fabricanți de cărămizi, de care avea nevoie Potemkin pentru noile sale orașe. În curând, Herson și Ekaterinoslav, pe lângă cazaci, rascolnici și greci, aveau să fie și numeroși evrei.[115]

Serenisimul s-a împrietenit mai ales cu Iosua Zeitlin, un negustor evreu remarcabil și savant în cultura ebraică, care călătorea cu prințul, îi administra moșiile, construia orașe, aranja detaliile financiare pentru proviziile armatei, conducea chiar monetăria reînființată din Caffa — Zeitlin apare în toate arhivele. Zeitlin „mergea alături de Potemkin ca un frate și prieten" — o relație unică în istoria rusească, deoarece evreul rămânea mândru deoparte, neasimilat, adâncit în pietate și învățătură rabinică, însă se afla totuși aproape de vârful anturajului prințului. Potemkin l-a promovat la rangul de „sfetnic de curte", acordându-i astfel statut de nobil și permițându-i să fie proprietar de șerbi și moșii. Evreii ruși îl numeau pe Zeitlin „Ha-sar" — Stăpân. Prințul aprecia iscusința lui Zeitlin în afaceri, îi plăcea să discute cu acesta teologie talmudică și petreceau mult timp împreună. Când cei doi inspectau noi drumuri sau orașe, Zeitlin „călărea pe un cal maiestuos alături de Potemkin". Când prințul accepta petiții, nobilul și plutocraticul rabin „asculta întrebările halahice ale... învățaților. Se dădea jos de pe cal și întocmea în genunchi răspunsuri halahice", iar apoi încăleca din nou și pornea mai departe cu Serenisimul. Nici nu poate fi redat cu adevărat ce viziune uluitoare a toleranței era aceasta, nu numai în Rusia, ci și în întreaga Europă.

Potemkin i-a ajutat pe evrei și a intervenit în mod repetat în favoarea lor. În timpul vizitei Ecaterinei în sud în 1787, Potemkin a sponsorizat delegația condusă de Zeitlin care i-a cerut împărătesei să interzică denumirea jignitoare de „*jidi*" — „jidani". Ecaterina i-a primit și a decretat ca de atunci înainte să li se zică „evrei". Când Zeitlin avea conflicte cu bancherul prințului, Sutherland, Potemkin era în stare chiar să le ia apărarea iubiților săi evrei împotriva iubiților săi englezi.[116] O varietate de rabini evrei s-au alăturat curând lui Zeitlin în bizara curte a lui Potemkin ce includea molale și preoți. Tocmai această toleranță bizară a făcut ca potrivnicii săi antisemiți de viță nobilă să îl ia în batjocură, spunând că preferă străinii „cu un năsoi cât toate zilele" — dar Potemkin nu s-a lăsat niciodată influențat de prejudecățile celorlalți.[117]

Nici nu-i de mirare că Potemkin a devenit eroul evreilor. Oriunde se ducea, mai ales în Bielorusia, era întâmpinat cu ceremonii pompoase organizate de mulțimi de evrei entuziasmați, care ajungeau să îl scoată uneori din sărite. Îi dăruiau „tăvi mari de argint, pâine, sare și lămâi", pe care Miranda,

care a fost martorul acestor ritualuri la Herson, le-a descris sec ca „fără îndoială, un fel de ceremonie de ospitalitate".[118]

La moartea lui Potemkin, Zeitlin s-a retras în somptuosul său palat de la Ustzia din Bielorusia, unde acest finanțist ieșit din comun sprijinea învățătura ebraică în biblioteca și sinagoga sa, conducea experimente științifice în laborator și își avea propria curte, cu excentricitatea și magnificența unui Potemkin evreu. Poziția evreilor ruși s-a deteriorat din nou. Niciodată nu au mai avut un asemenea ocrotitor eminent.[119]

Apoi prințului i-a venit ideea să aducă în Crimeea deținuți din Marea Britanie.

19

Arapi britanici și războinici ceceni

Dar nu mă scol până la prânz
Și mă bucur de cafea și de tutun;
Fac din zile de lucru sărbătoare
Și îmi țes gândurile în himere...

Gavrila Derjavin, *Odă prințesei Felicia*

Auzind că războiul din America nu-i permite Marii Britanii să transporte deținuții în colonii, Serenisimul a considerat că poate profita de ocazie. Prietenul său, prințul de Ligne, a fost probabil sursa acestei informații, deoarece Iosif al II-lea cântărise dacă să îi așeze în Galiția, după care se răzgândise. Într-o zi, Semion Voronțov, acum ambasador la Londra, a primit vizita unui aventurier irlandez pe nume Dillon, care pretindea că Ligne îl însărcinase să procure „delincvenți... și arapi" pentru a popula Crimeea. Voronțov, care nu îl putea suferi pe Potemkin, s-a îngrozit la ideea „rușinii Rusiei: întreaga Europă va ști ce monștri au fost statorniciți aici." Se vor îmbolnăvi de vechile lor vicii și va trebui să se întrețină cu „vechea lor profesie — tâlhării și potlogării."*

În octombrie 1785, Voronțov a fost uimit să primească un ordin imperial, prin Bezborodko, ca să negocieze trimiterea acestor delincvenți britanici la Riga, pentru a fi transportați în Crimeea. Guvernul britanic avea să le plătească drumul. Voronțov a văzut ocazia să îl submineze pe Potemkin,

---

* Cine să fi fost aceşti „arapi"? Să fi încercat într-adevăr Potemkin să importe colonişti negri — sclavi din Africa? „Arapii" trebuie să se fi referit la copiii străzilor Londrei, care au fost odinioară numiți „*street arabs*" — „arapi de stradă". (*N.a.*)

așa că i-a scris împărătesei avertizând-o de efectele nocive ale acestui fapt asupra reputației ei europene. „În ciuda influenței și puterii fără margini ale prințului Potemkin", după cum se lăuda Voronțov, împărăteasa a decis că acesta avea dreptate — ar fi putut să-i strice imaginea în Europa. „Este adevărat, trâmbița Voronțov peste mai mulți ani, că prințul Potemkin nu m-a iertat niciodată."[1]

Povestea a fost propagată de Voronțov — și repetată la nesfârșit —, pentru a demonstra incompetența caraghioasă a lui Potemkin și lipsa sa de judecată. Însă nu era o idee prostească sau dezgustătoare. Majoritatea acestor „delincvenți" nu erau răufăcători irecuperabili — era o vreme când erau deportați în lanțuri și închiși în chila unor îngrozitoare corăbii pentru deținuți niște nefericiți care furaseră o batistă sau se făcuseră vinovați de braconaj pentru prinderea unui singur iepure. Colonia penală supremă, Australia, care avea să devină destinația acestor deținuți, a prosperat. Împărăteasa, Ligne și Bezborodko, niciunul dintre ei proști, au susținut ideea lui Potemkin. În plus, era un concept familiar, deoarece mulți condamnați ruși erau trimiși în Siberia pe post de „coloniști".

Oricum, mulți dintre coloniști erau deja un fel de răufăcători. În 1784, a sosit de la Livorno o corabie încărcată cu ceea ce Samuel Bentham a numit „borfași italieni", mai ales corsicani. S-au răsculat pe drum și l-au omorât pe căpitan, dar au fost capturați și aduși la Herson, unde au fost puși la lucru pe șantierele de construcție. Din acest haos provine o anecdotă elocventă. Între acești bandiți era și un englez — întotdeauna apare câte un englez în planurile lui Potemkin. Din moment ce se dădea miner, i s-a poruncit să caute cărbune. Bentham l-a găsit „aproape gol, trăia cu cinci kopeici pe zi", deci i-a vorbit de acest nefericit compatriot prințului, care „i-a făgăduit o leafă bună și, când am spus că e aproape gol, mi-a poruncit să-i dau 300 de ruble să își cumpere haine. Aceasta, cred eu, dovedește nu puțină generozitate — precum și o apreciere favorabilă față de noi, englezii."[2]

Există și un interesant post-scriptum american. În 1784, americanii loiali coroanei britanice, siliți să părăsească Statele Unite, i-au cerut lui Potemkin să fie primiți pe post de coloniști. Potemkin era îngrijorat că „pot fi descendenții acelora care au migrat din Anglia în timpul războaielor civile din ultimul secol și care se poate presupune că nutresc păreri ce nu se potrivesc deloc cu spiritul [Rusiei]".[3] Deci răufăcătorii englezi aveau căutare, iar loialiștii americani respectabili erau refuzați. Dar Potemkin, care nu făcea distincție între Cromwell, Danton și Pugaciov, nu se dezmințea: rebeliunea politică era mult mai primejdioasă decât încălcarea legii.

*

Serenisimul le-a dat ordine precise guvernatorilor în privința primirii acestor coloniști veniți de la distanțe atât de lungi. „Noii supuși care nu cunosc limba și obiceiurile noastre au nevoie de ocrotire...“, i-a spus el guvernatorului din Crimeea, Kahovski. Fără îndoială că prințul decidea soarta coloniștilor în funcție de impulsul de moment: „Am propus să îi așez pe malul stâng al Niprului. Dar acum cred că ar fi mai lesne să îi mut pe pământurile grecești neocupate din Taurida, unde există deja clădiri.“[4] Se gândea fără încetare cum să le îmbunătățească soarta: „Fii bun și împarte-le noilor coloniști boii, vacile și caii lăsați în urmă de tătarii din Taurida“, i-a ordonat lui Kahovski, „încercând nu să fii echitabil, ci să-i ajuți pe cei săraci.“[5] Guvernatorului din Ekaterinoslav, Sinelnikov, i-a poruncit același lucru, plus ca fiecare să primească opt deseatine de pământ. „Mai vin acum în jos pe Nipru alte 40 de familii; să nu cumva să nu îi primești Domnia Ta însuți...“[6] Din nou, această primire personală de către un guvernator ocupat sună mai mult ca asistența socială modernă, extrem de grijulie, și nu ca o colonie militară din stepele rusești.

Potemkin a fost adesea acuzat că i-a lăsat pe acești oameni de izbeliște. Nu putea să supravegheze totul personal, iar oficialii îl mințeau adesea. De aceea era mereu pe drum — să se asigure că nu i se ascunde nimic. Însă trebuie să fi existat mii de episoade nefericite pentru unii dintre acești oameni. Plecarea unora dintre coloniștii din Crimeea „dovedește nefericirea lor“, îi scria Potemkin lui Kahovski. „Înțelege pricinile și îndeplinește-ți datoria cu strășnicie, mulțumindu-i pe cei nedreptățiți.“[7] Ordinul său militar de a „înțelege“ demonstrează contradicția de a încerca să promoveze sensibilitatea psihologică prin comanda militară.

Totuși, mulți s-au stabilit aici și au trăit fericiți. Arhivele dovedesc că, de fiecare dată când Potemkin descoperea o neregulă, reacționa pe loc, ca în nota către Kahovski în care sugerează cinci feluri de a rezolva „penuria“ sătenilor cărora statul nu le-a dat destule vite: „Numai trei perechi de boi, un plug și o căruță la trei sau patru familii...“[8] Este remarcabil că îl vedem pe co-domnitorul unui imperiu cum le ordonă generalilor să rezolve o asemenea neregulă și să dea un anumit număr de boi unei anume familii de țărani dintr-un sat oarecare. Și s-a întâmplat așa în repetate rânduri.

A rezolvat probleme de securitate relocând anumite populații — unele dintre hoardele nogai au fost așezate în Urali, Taman și Crimeea de Nord, iar apoi mutate din nou. Nu erau de încredere și se aflau prea aproape de turbulentul Caucaz. Aceste migrații trebuie să fi fost procesiuni triste, pentru care

Potemkin purta toată vina, la fel cum miniștrii britanici de la vremea respectivă răspundeau de rușinea comerțului cu sclavi.

Per total, Potemkin s-a comportat cu enorm de multă grijă și a făcut cât de mult putea face un administrator în secolul respectiv. Există o scrisoare melancolică de mai târziu, datând posibil din timpul construirii ultimului său oraș, Nicolaev, adresată lui Faleev, despre condițiile de trai ale oamenilor de rând: „Trebuie să îmi spui adevărul. Nu pot ști altfel și ar trebui să îți fie rușine că îmi ascunzi adevărul. Am tocmit oameni să muncească, făgăduindu-le leafă; dar munca s-a dovedit a fi extrem de grea. Din nefericire, numele meu este pretutindeni, deci pot începe să creadă despre mine că sunt un tiran...“[9]

Prințul și-a propus să transforme Crimeea și sudul în livada imperiului. „Este un loc incredibil de bun și de rodnic“, îi spunea Ecaterinei. Prințul era un precursor al ceea ce numim acum ecologism, care înțelegea instinctiv principiile acestui curent. Să planteze un copac însemna pentru el să asigure viitorul pământurilor sale, deci adesea le ordona oamenilor săi „să sădească cenușari“ sau „castani“. Pe 5 august 1785, Potemkin a tipărit o adresă către nobilii din Crimeea în care le cerea autoritar să planteze copaci și să creeze prosperitate: „Socotesc muncile câmpului prima sursă de bogăție.“ Era o afacere profitabilă pentru că armata avea mereu nevoie de provizii și era și un serviciu făcut statului. Dar dacă pământul nu este semănat, „face de rușine proprietarul și îl învinuiește de lene.“[10]

Nu erau numai vorbe goale. „Dorind să înainteze colonizarea stepei Perekop și pentru a da exemplu“, Potemkin însuși a preluat păduri și 6 000 de deseatine „pentru cules de stuf“.[11] Le ordona mereu directorilor Agriculturii din Crimeea, profesorilor Livanov și Prokopovici (care au studiat în Anglia, împreună cu alți studenți trimiși de Potemkin) și botanistului Hablitz, să cutreiere peninsula și să propună îmbunătățiri. I-a ordonat lui Korsakov să construiască punți de sare pentru colectarea mai eficientă a sării și, în plus, a trimis ingineri în căutare de cărbune bituminos de-a lungul râurilor Doneț și Lugan. Regiunea Taurida avea până și un expert minier local.[12]

Prințul era obsedat de folosirea moșiilor sale și a celor pe care le dădea altora ca puncte comerciale dintre sud și nord. „Vasele care duc proviziile de pe moșiile și fabricile prințului Potemkin [din Bielorusia] către marina de la Herson sunt încărcate la întoarcere cu sare...“, explica un diplomat francez în scrisorile trimise la Paris. Achiziționând stepele pustii ale hanatului Crimeei

și siciului zaporojenilor, Potemkin intenționa să acorde pământ pentru încurajarea comerțului și manufacturii, mai ales unor străini ca Benthamii. Și aici îi favoriza pe englezi. „Rușii nu sunt buni negustori", i-a spus Potemkin mai târziu unui trimis englez, „și a fost întotdeauna de părere că negoțul imperiului cu alte țări trebuie întreprins în întregime" de englezi.[13]

Potemkin a poruncit să nu se dea pământ fără știrea sa. Erau multe feluri prin care se puteau popula aceste vaste teritorii: la început, a acordat moșii întinse magnaților, oficialilor (cum ar fi secretarul său, Popov, și aliatul său, Bezborodko, care a fost încântat de moșia sa „aproape regească"), prietenilor străini (cum ar fi prințul de Ligne), amicilor cazaci și tătarilor renegați — și lui însuși și-a dat 73 000 de deseatine pe continent și 13 000 pe peninsulă.[14] Dacă moșierii o duceau bine, Serenisimul îi scutea de taxe, ca în cazul celor trei care studiaseră agricultura în Anglia, pe care i-a recompensat „pentru progresele însemnate".[15] Dacă își iroseau darul, Potemkin era tentat să-l ia înapoi. Mulți străini, de la nobili genovezi la aristocrate englezoaice, îl bombardau pe prinț cu plăsmuiri și pretenții de pământ — dar nu primeau decât dacă aveau un plan de afacere concret.

„Prințul meu, am o dorință arzătoare de a deveni proprietăreasă de pământuri aici", i-a scris din Crimeea seducătoarea și insistenta contesă de Craven. Această fiică a contelui de Berkeley, cu părul ei creț de Meduză, era deja frumoasa favorită a ziarelor de scandal londoneze, călcând pe urmele duceselor de Kingston și Devonshire; dar această femeie talentată și independentă era și o călătoare temerară ale cărei descrieri de călătorie se vindeau ca pâinea caldă. După o căsătorie extrem de scurtă cu un aristocrat al cărui nume îl folosea fără jenă, fusese prinsă în flagrant cu un duce francez, trimis la Londra, dar era notorie pentru gusturile ei „democratice" și se zvonea că avusese chiar și amanți din clasa muncitoare. Apoi a plecat în călătorie cu un amant tânăr, scriindu-i în același timp scrisori interesante peținorului ei, margraful de Anspach, cumnatul lui Frederic cel Mare. Acestea au fost ulterior publicate cu titlul *Călătorie prin Crimeea la Constantinopol*. Și-a sfârșit peregrinările geografice, amoroase și literare în 1791 prin căsătoria cu margraful, cu care coresponda și Potemkin, pătrunzând astfel în categoria membrilor mai puțin însemnați ai familiilor regale.[16]

Elisabeth Craven l-a cunoscut pe prinț la Petersburg și a călătorit în Crimeea la recomandarea acestuia. A recunoscut oportunitățile de acolo. „Aș face o colonie cu oameni harnici și cinstiți din țara mea", a sugerat ea. „Aș fi foarte fericită să văd cum îmi rodește pământul... Îți spun sincer, prințul meu, mi-ar plăcea să am moșii în două locuri diferite din Taurida." A făcut

apel la bine-cunoscutul său romantism, vorbind de „minunatul ei vis". Contesa l-a rugat bănuitoare „să nu amintești de acestea domnului Fitzherbert [succesorul lui Harris ca ambasador britanic în Rusia] sau compatrioților mei", probabil fiindcă nu dorea să ajungă în ziarele londoneze. În caz că Potemkin nu avea să fie suficient de tentat de ofertă, contesa s-a asigurat că știe exact cine este ea, semnând toate scrisorile, „Elisabeth Craven, *pair* al Angliei, născută Lady Elisabeth Berkeley". Răspunsul lui Potemkin nu se cunoaște, însă contesa nu s-a stabilit în Crimeea. Poate că prințul, care nu mai era naivul ce căzuse în plasa lui Semple, a considerat că acest „*pair* al Angliei" prea se bate cu pumnii în piept.[17]

Prințul visa să își umple pământurile cu plantații roditoare și fabrici prospere: de data aceasta, nu mai voia soldați, ci experți în agricultură. Ecaterina îl citează în scrisoarea către prietenul ei german, dr. Zimmerman: „În Taurida, principala chestiune trebuie… să fie cultivarea pământului și creșterea viermilor de mătase, deci plantațiile de dud. S-ar putea țese stofă… de asemenea, ar fi de dorit să se facă brânză… grădini, mai ales grădini botanice… avem nevoie de oameni înțelepți și pricepuți."[18]

Când ofițerul spaniol Antonio d'Estandas a cerut pământ ca să deschidă fabrici de porțelan nu departe de Simferopol, prințul i-a poruncit pe dată guvernatorului „să dea cât pământ este necesar", dar „cu obligația ca fabrica să se înființeze fără întârziere."[19] Punea accent pe agricultură, livezi și turme de oi (în loc de cirezi de vaci)[20], fiind de părere că Crimeea este ideală pentru oierit și producția de lână. „Dacă facem lâna mai bine cu metode simple și corecte", se lăuda în fața Ecaterinei, „o vom lua înaintea europenilor cu stofa noastră. Am poruncit să mi se trimită berbeci de pretutindeni unde există cele mai bune rase și îi aștept vara viitoare."[21]

Prințul se ocupa și el de diverse industrii — mai ales, vin și mătase. Se comporta în același timp ca un autocrat, bancher, antreprenor și client. Când s-a decis să producă mătase, după cum o făcea deja în Astrahan cu mare succes, a încheiat un acord cu contele italian de Parma, pentru ca această activitate să aibă loc pe o moșie mare. Prințul a contribuit cu douăzeci de familii de țărani de pe moșiile sale rusești, promițând să mai trimită douăzeci după cinci ani și, pentru început, i-a împrumutat contelui 4 000 de ruble. Pentru a încuraja această industrie, a cumpărat mai apoi toată mătasea produsă local, la un preț umflat.[22] În ceea ce privește succesul lui Potemkin, Maria Guthrie a descoperit că „zelosul" conte încă mai producea mătase de calitate și la începutul secolului următor.[23]

Prințul voia să transforme Ekaterinoslav în piața mătăsii produse pe plantațiile sale de dud din Crimeea. S-a construit o fabrică de ciorapi de mătase cu 340 000 de ruble, iar el i-a trimis în curând împărătesei o pereche de ciorapi atât de fini, încât se puteau închide într-o coajă de nucă. „Când, preamilostivă măicuță", scria prințul, „vei vizita moșiile pe care le îngrijesc, îți vom așterne mătase la picioare pe unde vei păși."[24]

În ceea ce privește vinul, prințul a plantat 30 000 de butași de Tokaji, importați din Ungaria cu permisiunea lui Iosif, în patru locuri de pe peninsulă. Planta livezi și vii de ani de zile în Astrahan, de unde l-a adus pe viticultorul francez Joseph Banq și l-a instalat la Sudak, un sătuc crimeean luxuriant aflat pe malul mării, lângă o fortăreață genoveză în ruine, sătuc care a devenit centrul său viticol. Spre lauda lui, Potemkin trimisese deja un grădinar să cumpere moșii, în septembrie 1783, la doar câteva săptămâni după anexarea hanatului. Tristele scrisori ale lui Banq, împrăștiate prin arhivele lui Potemkin, sunt morocănoase, prost scrise și adesea pătate, de parcă le-ar fi scris în timp ce îndoia vinul cu apă. Demonstrează dificultățile îndeplinirii planurilor lui Potemkin. Bietului Banq îi era îngrozitor de dor de soție — „fără familie, nu mai pot sta la Sudak nici dacă Înălțimea Voastră mi-ați făgădui lumea întreagă." În orice caz, lucrarea era imposibilă fără douăzeci de muncitori — nu soldați! Dar muncitorii erau obraznici cu Banq și acesta s-a plâns din nou prințului. Când viile au început să prospere, i-a trimis mândru Serenisimului 150 de sticle de vin roșu de Sudak.[25]

Misiunea lui Banq era să extindă plantațiile de viță-de-vie, să sădească livezi și plantații pentru stafide și, ca o linie suplimentară de profit, „să construiască o fabrică de votcă, precum acelea din Franța". Salariul pentru misiunea de cinci ani era de 2 000 de ruble pe an (mult mai mult decât salariul mediu al unui ofițer rus), plus un apartament, lemne pentru foc, o pereche de cai și patruzeci de butoaie de un litru de vin.[26] La sosire, francezul bombănea că grădinile cumpărate pentru el „nu sunt bune de nimic... nu au fost cultivate de trei ani... este o pierdere de vreme să facem vin anul acesta."[27] În final, Potemkin l-a dat afară pe nefericit, care probabil fusese prins că furase, fiindcă cere iertare, „pradă celei mai îngrozitoare deznădejdi". Nu i se cunoaște soarta, dar a fost înlocuit de un alt francez.[28] „Vinul de Sudak", a declarat trimisul francez, contele de Ségur, într-un raport trimis la Versailles, „este deosebit de gustos" — Maria Guthrie a fost de acord cu el, la începutul secolului următor.[29]

Până și în toiul celui de-al Doilea Război Ruso-Turc din 1789, în timp ce înainta pe teritoriul otoman, prințul găsea vreme să îi poruncească lui

Faleev „să se are cel mai bun pământ fertil și să se pregătească fasole de semănat vara viitoare. Îți voi trimite semințele de la Iași. Am să înființez aici o școală agricolă...“[30] Grădinarul și constructorul din el nu aveau odihnă, bucurându-se să creeze fără încetare.

Imperiul lui Potemkin, situat în sânul unui alt imperiu, nu se limita la Noua Rusie: era preocupat și de frontierele militare ale Caucazului și Kubanului, unde războiul nu încetase în anii 1780, din pricina cecenilor și a altor munteni care se opuneau înaintării rușilor. Soluția rusească a fost să mențină o linie de forturi în Caucaz, cu garnizoane militare formate din coloniști cazaci vânjoși. De îndată ce a ajuns la o poziție de putere în anii 1770, Potemkin a regândit planurile de apărare a Caucazului. A decis să avanseze posturile de frontieră de la vechea linie Țarițîn către noua linie Azov-Mordok.

Prințul vedea deja mai departe de tunuri și turnuri. Linia, scria el, „ne dă prilejul să sădim vii, să creștem viermi de mătase și să plantăm bumbac, să înființăm livezi, să încurajăm creșterea animalelor, fermele de armăsari, producția de grâne, și, de asemenea, să facem legătura dintre Azov și Astrahan, iar pe timp de război... să diminuăm pericolele pe pământurile noastre.“[31] Linia a fost începută în vara lui 1777, odată cu ridicarea mai multor fortărețe la Ekaterinograd, Gheorghievsk și Stavropol. Triburile de kabardini, cerchezi și nogai s-au răsculat, dar au fost înfrânte. În 1780, Potemkin a adus primii coloniști civili, adesea țărani din interiorul teritoriului, în orașele care urmau să devină centre provinciale majore.* Când fortificațiile erau aproape gata, la sfârșitul anului 1782, împărăteasa a decretat ca Potemkin să „supravegheze singur“ atribuirea de terenuri.[32] Prințul a adus cazaci de pe Volga. Când a înființat fortăreața Vladikavkaz în 1784, i-a dat un nume care a aruncat mănușa triburilor muntene: „stăpânul Caucazului“.

Tratatul de la Gheorghievsk, din 1783, cu regele Hercule a avansat granițele Rusiei, mutându-le peste Caucaz până la Tiflis. Teritoriile și proiectele lui Potemkin erau deja atât de vaste, încât i-a recomandat împărătesei să formeze un viceregat separat al Caucazului, care să includă provinciile Caucaz, Astrahan și Saratov — evident controlat tot de el. Vicerege a fost numit dinamicul văr al prințului, Pavel Potemkin: după ce a construit drumul militar georgian peste munți până la Tiflis, le-a dăruit țărani ai statului și ai bisericii locuitorilor noilor orașe. Doar în 1786, prințul a dispus de

* Cel mai vestit fiu al orașului Stavropol este Mihail Gorbaciov. Deși generalul Suvorov a răspuns de construirea acestor forturi pe linia Kuban și i se atribuie înființarea acestora în mai multe cărți de istorie sovietice, Potemkin a ordonat construirea lor. (*N.a.*)

30 307 coloniști din interiorul Rusiei pe care i-a mutat în Caucaz (și Ekaterinoslav). Pavel Sergheievici era un adevărat Potemkin: a ridicat Ekaterinogradul la rang de capitală viceregală, ținând acolo o curte într-un splendid palat.[33]

Înaintarea Rusiei în Caucaz a provocat o rebeliune islamică în rândul cecenilor, avarilor și altor triburi: în 1785, din munți a apărut un lider misterios, în mantie verde, cunoscut drept șeicul Mansur — „victoriosul" —, care predica idealurile frăției Naqshbandiyya de sufism mistic și care a pornit un *ghazavat* — război sfânt — împotriva rușilor. Nimeni nu va ști niciodată cine era de fapt: probabil că era un păstor cecen pe nume Ușurma, născut în jur de 1748, dar unii spuneau că era fiul unui notar italian din Monteferrat, pe nume Giovanni Battista Boetti, care fugise să se facă misionar dominican, se convertise la islamism, studiase Coranul în madrasele din Bokhara și sfârșise ca războinic musulman. Unii ruși nici nu credeau că există: era doar un simbol învăluit în mantie verde.* El și cu războinicii săi, precursori ai murizilor, care, conduși de Șamil, au sfidat Rusia în secolul al XIX-lea, au reușit să elimine o coloană de 600 de soldați ruși, dar înfrângerile au fost mai numeroase decât victoriile. Totuși, Șamil a condus coaliția sa de munteni, cu un fler îndrăzneț care l-a preschimbat în legendă.

Războiul împotriva șeicului Mansur a fost condus direct de Pavel Potemkin de la Ekaterinograd. Dar din arhivele lui Potemkin reiese că de fapt prințul a coordonat acest război peren, care nu a lăsat nicio clipă de odihnă armatelor din Caucaz și Kuban. Înainte de reizbucnirea Războiului Ruso-Turc în 1787, Mansur, înfrânt, a fugit să stârnească cerchezii de pe teritoriul otoman. Când a început războiul, era din nou gata de luptă.[34] Rușii nu i-au suprimat niciodată permanent pe acești luptători de gherilă, iar următorul secol a fost marcat de așa-numitele războaie muride. La vremea când scriu aceste rânduri, războiul continuă.

De asemenea, prințul și-a construit propriile palate în sud, potrivite pentru un vicerege, dacă nu chiar țar. „Casa mare" de la Kremenciug, unde au poposit Lady Craven și Francisco de Miranda[35]; un vast palat la Herson**

---

* Șeicul Mansur și liderul din secolul al XIX-lea, Imam Șamil, un avar, sunt cei doi mari eroi ai rebelilor ceceni din ziua de azi. Când autorul a fost la Groznîi înaintea războiului cecen din 1994, în birourile președintelui și miniștrilor atârnau portrete cu chipul bărbos, cu trăsături frumoase, al șeicului Mansur. Aeroportul din Groznîi i-a purtat numele în timpul scurtei perioade de independență din anii 1990. (*N.a.*)

** În Muzeul de Istorie de Stat din Herson se pot vedea gravuri care îl arată în toată măreția sa din secolul al XIX-lea. Dar nu a rămas în picioare. A fost devastat pentru lemne de foc în timpul războiului civil și urât pentru grandoarea sa. (*N.a.*)

cu două aripi, fiecare cu câte două niveluri; și un corp central de patru niveluri, în centrul noului oraș. Apoi a mai clădit gloria „Atenei“ sale, monumentalul Palat Ekaterinoslav*, proiectat de Ivan Starov, cu două aripi, care se întindeau pe 120 de metri de la porticul cu șase coloane, la care se putea ajunge pe două scări de piatră: grădinarul lui Potemkin, William Gould, l-a urmat pe Starov cu sutele lui de muncitori. La Ekaterinoslav, a realizat o grădină englezească și două sere în jurul Palatului Potemkin, ca să se potrivească cu „practicalitatea și frumusețea“ acestuia, după cum i-a spus chiar el prințului.[36]

În mod curios, în Crimeea, Potemkin nu a clădit nimic la scară foarte mare pentru el însuși, dar Starov i-a făcut totuși un palat de marmură roz la Karasubazar, acum dispărut.[37] Ultimul său palat a fost la Nicolaev**, construit când Potemkin devenea practic un sultan otoman. Le-a poruncit arhitecților să îl execute în stil moldovenesc-turcesc — un dom cu patru turnuri, ca o moschee. Poziția sa înaltă, însorită, dar răcoroasă și bătută de briză, deasupra confluenței celor două râuri, era impresionantă. Fiind situat pe malurile râului Ingul, avea în față trei niveluri, iar în spate unul singur. În ultimele luni de viață, prințul i-a poruncit lui Starov să adauge o *bania* și o fântână „ca a mea de la Țarskoe Selo“.[38] A fost ultima lucrare executată de Starov pentru stăpânul său.***

Prințul însuși a considerat întotdeauna că sudul reprezintă lucrarea vieții sale. În ultimele zile petrecute la Petersburg, în iunie 1791, i-a ținut trimisului britanic William Fawkener, care nu a apucat să intervină nici măcar cu

---

* Palatul lui Potemkin se mai poate încă vedea în centrul Dnepropetrovskului. În muzeul local se pot admira unele dintre oglinzile incrustate cu aur — poate ieșite chiar din fabricile sale — cu care Potemkin plănuia să decoreze palatul. La moartea lui Potemkin, nu se terminase decât un nivel. Restul a fost construit după planurile lui Starov în anii 1830: a devenit Casa Nobilimii. În 1917, a devenit Casa de Odihnă a Muncitorilor. Rămâne Casa Studențească. Distrus în război, a fost reconstruit în 1951. Cele două sere din Grădina de Iarnă s-au prăbușit în 1794. Astăzi, grădinii lui Gould, acum Parcul Culturii, i se spune „Parcul Potemkin“ și încă are un aer englezesc. (*N.a.*)

** Acesta a rămas în picioare mult timp după moartea sa. Autorul a găsit locul unde se înălța: astăzi, localnicii fac sărituri în apă de pe locul fostului frontispiciu. Rămân două șiruri de trepte albe de piatră, precum și fântâna cu decorații splendide a lui Starov, datată 1792. Pe fundația palatului se află acum un teren de baschet. Casa a fost Clubul Proprietarilor de Nave în timpul secolului al XIX-lea, dar a fost distrusă la revoluție: într-o fotografie se vede cum este făcută bucăți pentru lemne de foc. Ironia sorții face ca astăzi, în suburbiile Nicolaevului, să apară ca ciupercile după ploaie căsoaiele noilor milionari ruși, în stil moldovenesc, ca niște distorsionări ale Palatului lui Potemkin. (*N.a.*)

*** Cei doi planificatori creativi ai lui Potemkin, Starov și Gould, au beneficiat de pe urma colaborării cu prințul, ca toți cei care au lucrat pentru el. Era evident un angajator foarte generos, după cum dovedesc averile strânse de Faleev, Zeitlin, Șemiakin, Garnovski și mulți alții. Ivan Starov a murit bogat, în 1808. (*N.a.*)

un cuvințel, un discurs exuberant care demonstra că nu își pierduse niciodată entuziasmul. Potemkin dădea dovadă de entuziasmul, energia, imaginația și aroganța care caracterizează un mare om de stat imperial. Trebuia să se îndrepte către sud ca să-și continue marile proiecte, „a căror reușită atârnă numai de el...". Acolo era flota pe care o construise practic cu mâna lui, iar „populația provinciei crescuse, de la numirea sa, de la 80 000 la aproape 400 000 de războinici, iar totalul se putea ridica la un milion..."[39]

Înainte ca minciunile să umbrească adevărul, ambasadorul francez, Ségur, care a trimis la Versailles un raport despre realizările colosale ale lui Potemkin, scria entuziasmat că „atunci când și-a însușit acest imens viceregat, nu erau decât 240 000 de locuitori, iar sub administrația sa, populația crescuse la 800 000 în aproape trei ani. Această creștere se datora coloniștilor greci, germani și polonezi, invalizilor, soldaților și marinarilor pensionați."

Potemkin a sporit populația estimată a Crimeei de la 52 000 de bărbați în 1782 la 130 000 în 1795. În restul Noii Rusii, în aceeași perioadă, populația bărbătească a crescut de la 339 000 la 554 000, ceea ce înseamnă că Potemkin a reușit practic să dubleze populația viceregatului său de la 391 000 la 684 000 în doar zece ani. Un alt istoric estimează că populația bărbătească a crescut de la 724 678 în 1787 la 819 731 în 1793. Indiferent care sunt cifrele reale, a fost o realizare deosebită. „Până când în secolul al XIX-lea invenția vapoarelor cu aburi și căilor ferate a permis... cultivarea regiunilor îndepărtate, cum ar fi centrul și vestul Americii de Nord... această expansiune rusească", scrie un istoric modern, „a rămas fără egal în ceea ce privește extinderea, magnitudinea și ritmul rapid."[40]

A înființat efectiv sute de așezări — „un francez", notează Ségur, „mi-a spus că an de an a găsit noi sate prospere în locuri care fuseseră pustii înainte"[41] — și câteva orașe mari. Majoritatea mai sunt prospere și astăzi: Herson, cu 355 000 de locuitori; Nicolaev, 1,2 milioane; Ekaterinoslav (azi, Dnepropetrovsk), 600 000; Sevastopol, 375 000; Simferopol, 358 000; Vladikavkaz (capitala Osetiei de Nord), 300 000; și Odessa, 1,1 milioane. În majoritatea încă se mai găsesc șantiere navale și baze navale.

Construirea flotei Mării Negre, precum și a unei flotile de ambarcațiuni cu vâsle, în mai puțin de zece ani, a fost de asemenea o realizare la fel de uluitoare, care avea să aibă consecințe pe termen lung, în războiul din Crimeea și mai târziu. Efectele deținerii unei flote și folosirea uriașului potențial agricol al stepelor a contat și încă mai contează și în acest secol. Rusia a devenit pentru prima dată o putere în Orientul Apropiat. „Realizarea cu adevărat enormă", scrie un istoric modern, „este că Rusia a devenit arbitrul Europei

de Est, permițând puterii rusești să depășească puterea austriacă și să o eclipseze pe cea otomană.“[42] Dar dragostea lui Potemkin pentru sud nu a fost doar sete de putere: conținea și mult romantism. Uneori mai scria și versuri, ca acestea, trimise împărătesei după înființarea Ekaterinoslavului:

Pietrele împrăștiate ale străvechilor ruine
Vor răspunde inspirației tale divine
Prin frumusețe și strălucire
O Nouă Atenă vor înfiripa.[43]

20

Anglomania: frații Bentham în Rusia și împăratul grădinilor

S-a isprăvit intriga amoroasă... Trebuie neapărat
să părăsesc Petersburgul... Ce noroc că propunerea
prințului Potemkin îmi oferă un bun prilej...

Samuel Bentham către fratele său, Jeremy Bentham

Pe 11 decembrie 1783, prințul Potemkin l-a chemat în apartamentele sale de la Petersburg pe un tânăr englez pe nume Samuel Bentham — a cărui relație amoroasă, cu un sfârșit nefericit, fusese urmărită ca o telenovelă de înalta societate — și i-a propus o carieră glorioasă. Această ofertă a dus nu numai la cea mai aventuroasă viață pe timp de pace și război trăită vreodată de un englez în Rusia, ci și la farsa statornicirii unui grup pestriț de artizani din Țara Galilor și nord-estul Angliei pe o moșie din Bielorusia, pe care urmau să o transforme în propriul imperiu industrial al lui Potemkin. Experiențele lui Samuel Bentham, căruia i s-a alăturat curând pe moșia lui Potemkin fratele său filosof Jeremy, stau mărturie nu numai pentru inepuizabila energie a Serenisimului, ci și pentru felul în care își folosea propriile moșii ca arsenal și piață a statului, fără să facă distincția dintre propriii săi bani și vistieria imperiului.

Samuel Bentham era cel mai mic din șapte copii — Jeremy era cel mai vârstnic — și numai ei doi supraviețuiseră. Tatăl lor, Jeremiah, era un avocat cu relații, al cărui patron fusese viitorul prim-ministru Whig, originalul dar șiretul conte de Shelburne, poreclit de numeroșii săi dușmani „iezuitul din

Berkeley Square". Erau impresionant de apropiați, făceau mereu schimb de scrisori; tatăl și fratele lor mai mare își făceau griji în legătură cu escapadele lui Samuel din Rusia. Frații aveau amândoi o inteligență strălucită, o energie mobilizatoare și o inventivitate uluitoare, dar, ca fire, erau radical diferiți: Jeremy, acum în vârstă de aproape patruzeci de ani, era un cărturar timid și riguros. Samuel era locvace, sociabil, iritabil și mare amorez. Cu pregătire de inginer, dar neîncătușat de profesie, era un polimat și antreprenor inventiv. Într-un fel, împărtășea efervescența și entuziasmul lui Potemkin — „aleargă mereu de la un plan bun la unul și mai bun... viața trece și nimic nu este isprăvit."[1]

În 1780, în timp ce Jeremy lucra la reformele sale judiciare la Londra, Samuel, în vârstă de douăzeci și trei de ani, a plecat într-o călătorie care avea să îl ducă pe țărmul Mării Negre (unde a fost martor la nașterea Hersonului) și de acolo la Sankt-Petersburg, unde l-a vizitat pe Potemkin. Spera să se îmbogățească, pe când Jeremy ar fi vrut să îi propună împărătesei ideile sale reformiste.[2] Serenisimul a urmărit evoluția tânărului Bentham. Englezul și-a dat seama că prințul era omul care să îi pună în practică ideile. Potemkin avea nevoie de ajutor în privința vâltorilor de pe Nipru, precum și pe moșiile sale, și i-a făcut o propunere vagă de îndată ce l-a cunoscut.[3] Dar Samuel voia să călătorească, așa că, în 1781, prințul l-a trimis într-o călătorie în Siberia ca să analizeze industria de acolo, oferindu-i ca pază câțiva soldați. La întoarcere, prințul i-a prezentat împărătesei descrierea minelor, fabricilor și salinelor realizată de englez.[4]

Potemkin căuta ingineri, constructori de nave și antreprenori talentați, precum și englezi: Samuel întrunea toate aceste calități. Scriindu-i fratelui său Jeremy de la Irkutsk, în Siberia, Samuel s-a lăudat cu noua sa cunoștință — „omul de la putere".[5] Călătorului entuziasmat i se părea evident că el și cu acest potentat anonim sunt făcuți unul pentru celălalt:

> *N-am auzit ca în tot imperiul să aibă cineva afaceri mai vaste decât acest om. Poziția sa la Curte este, de asemenea, dintre cele mai bune, drept care, precum și datorită avuțiilor sale, firește că guvernatorii fac temenele în fața sa. Principalele sale afaceri se găsesc în preajma Mării Negre. Acolo încasează impozite pe anumite produse, construiește corăbii pentru Coroană, furnizează armată pentru Coroană și, în general, toate cele necesare, are felurite fabrici și netezește albia Niprului pe propria cheltuială. S-a arătat deosebit de doritor de ajutorul meu în aceste întreprinderi înainte să părăsesc Sankt-Petersburgul.*[6]

Însă, la întoarcere, Bentham a fost distras de o ocupaţie mult mai ispititoare.

Obiectul pasiunii sale era contesa Sofia Matuşkina, frumoasa nepoată şi pupilă a prinţului Aleksandr Goliţîn, feldmareşal şi guvernator al Petersburgului, ale cărui neajunsuri în calitate de comandant în Războiul Ruso-Turc erau acum uitate, datorită prestigiului vârstei lui înaintate. Samuel şi contesa, care erau cam de aceeaşi vârstă, s-au cunoscut în salonul feldmareşalului, s-au îndrăgostit şi au reuşit să se întâlnească de două ori pe săptămână. Patima lor a fost înteţită de intrigile de operetă pricinuite de dezaprobarea bătrânului Goliţîn şi de curiozitatea manifestată de întreaga Curte. Feldmareşalul se împotrivea cu înverşunare ca acest vânător de zestre englez să îi facă curte pupilei sale, ca să nu mai vorbim de căsătorie. Împărăteasa însă, căreia îi plăceau intrigile amoroase, lăsa să se înţeleagă că scandalul o amuza nespus.

În acest moment, imaginaţia ambiţioasă a lui Samuel a luat-o razna. „Dacă ai ceva de spus pentru sau împotriva unei legături matrimoniale", i-a cerut el lui Jeremy, „te rog să îmi scrii." Era îndrăgostit de fată — şi de poziţia ei, căci adaugă dezarmant: „Este moştenitoarea a două persoane avute." Samuel a decis că aventura sa stârnise asemenea interes, încât îl putea ajuta să obţină o slujbă de la împărătească, un *curriculum vitae* original, cu siguranţă, deşi nu nemaiîntâlnit în Rusia: „Sunt încredinţat că dorinţa Majestăţii Sale de a-mi înlesni căsătoria înclină mult în favoarea mea... nu se îndoieşte că dragostea m-a făcut să îmi ofer serviciile." I-a scris scrisori şi feldmareşalului Goliţîn, declarând: „o iubesc pe nepoata domniei tale deja de mai mult de cinci luni." Aceasta trebuie să-l fi scos şi mai tare din sărite pe feldmareşal, care le-a interzis tinerilor să se mai întâlnească.

Curtenii se distrau la fel de mult ca împărăteasa cu această poveste de dragoste cu năbădăi — şi, deşi ocupat cu anexarea Crimeei, şi Potemkin era ţinut la curent. Era o perioadă minunată să fii englez la Sankt-Petersburg, iar Samuel se bucura de un succes ameţitor la Curte, fiind în centrul atenţiei magnaţilor şi conteselor. Petersburgul era plin de englezi — Samuel se bucura de patronajul lui Sir James Harris, iar apoi al succesorului său ca trimis britanic, Alleyne Fitzherbert. Singurul duşman era scoţianul de la Curte — dr. Rogerson, cartofor înzestrat, dar cam periculos ca medic. Poate sceptic în privinţa sincerităţii lui Bentham, Rogerson i-a spus Ecaterinei că Samuel nu merita să îi fie prezentat, fiindcă avea un defect de vorbire.[7] Însă aceasta nu l-a descurajat câtuşi de puţin. Cei mai buni prieteni ruşi ai lui Samuel se numărau printre oamenii lui Potemkin: fiul prinţesei Daşkova, prinţul Pavel

Mihailovici Daşkov şi colonelul Korsakov, inginerul, care îşi făcuseră studiile în Marea Britanie. Rușii l-au dus pe Bentham în saloanele tuturor magnaților care primeau străini. Iată o zi obișnuită, nedatată, din viața lui Bentham, care se învârtea acum în înalta societate: „Am luat micul dejun la Fitzherbert, am fost poftit la masă la ducesa de Kingston [care revenise între timp], apoi am mers acasă la prințul Daşkov, la Potemkin, dar fiindcă acesta nu era acasă, m-am dus la baroneasa Stroganov și de acolo la cină la Daşkov."[8]

Probabil la sugestia Ecaterinei, Samuel Lanskoi, favoritul ei, a intervenit în favoarea lui spunând mătușii și mamei Sofiei că „împărăteasa este de părere că fac rău să se pună împotriva dragostei contesei… Ceea ce a iritat-o și mai mult pe mătușă." Erau puține orașe în lume, până și în Italia, atât de favorabile unei intrigi amoroase ca Petersburgul, unde Curtea însăși dădea un exemplu și unde batalioane întregi de servitori făceau ca trimisul răvașelor, ascultatul pe la uși și interceptarea semnalelor secrete făcute de la fereastră să fie o treabă ieftină și eficientă. Astfel, ajutați de prietenii lui, Samuel și Sofia făceau pe Romeo și Julieta, pe balcoanele din penumbra grădinilor palatelor. Valeții și vizitiii duceau răvașe tăinuite care erau strecurate în mâini elegante. Contesa Sofia îi arunca de la ferestre lui Sam epistole parfumate.[9] Samuel, îmbătat de grandoarea celor implicați, suferea de iluzia multor îndrăgostiți care se cred buricul pământului. I se părea că înseși cabinetele europene uitaseră de războaie și tratate și nu mai discutau decât despre întâlnirile lor secrete.

Astfel încât, când Potemkin a revenit triumfător, cu Crimeea și Georgia la picioare, Samuel era încredințat că prima întrebare a Serenisimului va fi legată de dragostea lui. Prințul era mult mai interesat de cât de bine se pricepea englezul la construcția de corăbii. Dar știa de la curteni că Bentham nu avea nicio șansă să se însoare cu contesa. I-o fi plăcut împărătesei să îi scoată din sărite pe Golițîni — dar nu avea cum să ia partea unui englez împotriva vlăstarelor lui Gedimin din Lituania. Deci, Lanskoi, întruparea intervenției imperiale, a intervenit din nou: tinerii trebuiau despărțiți.

Pe 6 decembrie, nefericitul Samuel l-a vizitat pe prinț, care l-a pus pe Korsakov să îl angajeze la Herson. Samuel s-a împotrivit — sperând totuși că dragostea contesei Sofia va fi destul de puternică încât să ducă la căsătorie. Dar se sfârșise. Petersburgul nu mai prezenta niciun interes. Samuel s-a hotărât să plece, „plin de tact", din preajma îndureratei contese, așa că a acceptat slujba. Potemkin l-a numit locotenent-colonel, cu un salariu de 1 200 de ruble pe an și „mult mai mult pentru cheltuială". Prințul avea planuri mărețe pentru tânărul Samuel — voia să mute docurile mai jos de bancurile de nisip

de pe Nipru și avea nevoie ca Samuel „să vegheze asupra“ construirii diverselor invenții mecanice.

Norocosul colonel era acum practic îndrăgostit de Potemkin, ca atâția occidentali înainte și după el. E interesant cum a perceput Bentham poziția unică a prințului: „comandă direct întreg sudul țării și indirect întregul imperiu.“ Amantul melodramatic de acum câteva luni se transformase în protejatul înfumurat al lui Potemkin: „Întrucât pot spune fără șovăială că mă bucur de aprobarea și încrederea prințului, situația mea nu poate fi dezagreabilă. Orice îi propun, este de acord.“ Când prințul era interesat de cineva, îl trata cu mai mult respect decât pe toți generalii din toate imperiile Europei la un loc: acum, Samuel era acela. „Mă duc la el la orice oră. Îmi vorbește de fiecare dată când intru în odaie, îmi spune *bonjour* și mă invită să mă așez, pe când cei ce poartă în piept stele și panglici vin uneori de câte zece ori fără să le ceară să șadă sau fără măcar să îi privească.“

Stilul idiosincratic de administrare al lui Potemkin îl zăpăcea pe colonelul Bentham: „în ceea ce privește slujba pe care o voi îndeplini la Herson sau în altă parte…“, Serenisimul vorbise și de „o moșie la hotarele Poloniei… Într-o zi vorbește de un nou port și doc sub bancurile de nisip, în alta îmi spune să înalț mori de vânt în Crimeea. Cine știe, peste o lună mi se va da un regiment de husari cu care să pornesc împotriva… chinezilor, iar mai apoi mi se va da comanda unui vas cu 100 de tunuri.“ Avea să le facă aproape pe toate. În niciun caz nu a putut să se plângă că era plictisitor să lucrezi pentru Potemkin. Totuși, în ceea ce privește viitorul apropiat, nu îi putea scrie fratelui său decât: „Nu îți pot spune nimic.“

Pe 10 martie 1784, prințul a părăsit brusc Petersburgul și a pornit către sud, lăsându-l pe Bentham în seama colonelului Popov, șeful cancelariei sale.[10] La miezul nopții, în ziua de miercuri 13 martie, Bentham l-a urmat cu un convoi de șapte chibitce. Samuel a păstrat un jurnal din acele zile: l-a ajuns din urmă pe Potemkin la Moscova sâmbătă. Când i s-a înfățișat prințului, duminică dimineața, îmbrăcat ca de obicei, Serenisimul l-a chemat pe Popov, care era întotdeauna prin preajmă, i-a spus să îl încadreze pe băiat în armată, în cavalerie sau infanterie, în funcție de preferințe — Samuel a ales infanteria — și să îl îmbrace în uniformă de locotenent-colonel.[11] De acum înainte, Bentham avea să poarte mereu haina verde cu rever roșu, vestă roșie tivită cu dantelă aurie și pantaloni albi.[12]

Să călătorești cu prințul prin imperiu era un privilegiu de care se puteau bucura doar puțini străini — căci Potemkin nu îi tolera decât pe cei a căror

tovărășie o găsea agreabilă. Timp de șase luni, Samuel a călătorit prin imperiu „mereu în aceeași trăsură“ cu Potemkin: „Călătoria de astă-primăvară cu prințul, pentru mine, care nu bag prea mult de seamă oboseala, a fost cât se poate de plăcută din toate punctele de vedere… De mult nu am petrecut cu atâta voioșie.“[13] S-au îndreptat către sud, prin Borodino, Viazma și Smolensk, au trecut pe moșiile lui Potemkin, la Orșa, pe Niprul Superior, unde Samuel a observat că la tăbăcăria lui Potemkin lucrau deja doi tăbăcari din Newcastle. Apoi s-au dus la sediul din sud al lui Potemkin, Kremenciug. Bentham trebuie să fi fost și el de față la inaugurarea noului viceregat din Ekaterinoslav. Au ajuns în Crimeea la începutul lui iunie: probabil că au vizitat împreună noua bază navală de la Sevastopol. Pe drum, locotenent-colonelul Bentham a urmărit cum își conduce Potemkin imperiul de pe o sanie care parcurgea cu viteză sute de verste, împroșcând cu gheață în urma ei.

La un moment dat, din scaunul său itinerant de guvernământ, tras de cai, prințul a decis că locotenent-colonelul Bentham nu avea să rămână la Herson. În iulie, Bentham a sosit la noul său post de la Kricev. Moșia întinsă a lui Potemkin „de la hotarele cu Polonia“ era o cu totul altă lume, pe de-a-ntregul numai a lui.[14]

Bentham a fost numit singurul stăpân al unei moșii „mai mari decât orice comitat englez“ și chiar decât multe principate germane: Kricev avea, după Bentham, peste 250 km^2, și se învecina cu o altă moșie a lui Potemkin, Dubrovna, care era și mai mare. La Kricev, erau cinci municipii și 145 de sate — 14 000 de șerbi bărbați. La un loc, populația acestor două teritorii era de „peste 40 000 de vasali bărbați“, după cum se exprima Samuel, așadar numărul total de locuitori trebuie să fi fost cel puțin dublu.[15]

Moșiile Kricev-Dubrovna nu erau doar mari, ci și esențiale din punct de vedere strategic: când Rusia a anexat aceste teritorii poloneze la prima împărțire, din 1772, Ecaterina a câștigat controlul asupra cursului superior a două dintre cele mai mari fluvii navigabile europene pe care circulau vase comerciale: malul drept (nordic) al Dvinei care ducea la Riga pe Marea Baltică și malul stâng (estic) al Niprului, unde avea să clădească Potemkin atâtea orașe. Când Ecaterina i-a dăruit pământuri lui Potemkin în 1776, e posibil ca acesta să-i fi cerut dinadins moșii cu acces la ambele fluvii, care puteau fi centre ale comerțului la Marea Baltică și Marea Neagră: ideale pentru fabricarea de vase mici, pământurile lui Potemkin mărgineau malul nordic al Niprului pe o distanță de nici mai mult, nici mai puțin decât 80 de kilometri.

Potemkin era deja stăpânul unui imperiu industrial, cunoscut cel mai mult pentru fabricile sale, unde se produceau cele mai frumoase oglinzi din întreaga Rusie, un semn al exploziei de cereri pentru oglinzi, care reflecta literalmente noua percepţie de sine a secolului al XVIII-lea.* Apoi mai era şi Kricev.[16] Bentham a găsit o distilerie, o fabrică, o tăbăcărie, o fabrică de laminare a cuprului, una de textile cu 172 de războaie de ţesut care producea vele pentru corăbii şi 20 de roţi pentru confecţionarea de parâme pentru şantierul naval de la Herson, un complex de sere, o olărie, un şantier naval şi încă o fabrică de oglinzi. Kricev era o extensie a Hersonului. „Moşia... aprovizionează din abundenţă toate principalele depozite navale pe un râu navigabil care... înlesneşte transportul către Marea Neagră.“[17] Comerţul mergea în ambele direcţii: deja exista un surplus de parâme şi vele care se exporta la Constantinopol, iar cu Riga exista un negoţ înfloritor. Acesta era arsenalul imperial al lui Potemkin, sediul său de manufactură şi comerţ, şantierul său naval din interiorul teritoriului şi principalul furnizor al noilor sale oraşe şi flotei de pe Marea Neagră.

Kricevul era cu totul altă lume faţă de saloanele de la Petersburg, ca să nu mai vorbim de birourile avocaţilor din Lincoln's Inn, dar trebuie să fi fost un şoc şi mai mare pentru englezii recrutaţi de Bentham. Bentham s-a instalat în ceea ce se numea „casa lui Potemkin“, dar care nu era decât „un hambar şubred“.[18] Englezul, entuziast şi arogant, aterizase la o răscruce de drumuri ale Europei: nu numai că era o confluenţă de râuri, dar regiunea era şi un fel de ghiveci cultural. „Peisajul este pitoresc şi plăcut, oamenii... liniştiţi şi din cale-afară de răbdători... harnici sau leneşi şi beţivi.“ Erau patruzeci de nobili polonezi sărăciţi care lucrau pe moşie „ca nişte sclavi“. Mişunau oameni de diferite naţionalităţi care vorbeau felurite limbi.

Această babilonie putea zăpăci şi chiar speria un muncitor nou-sosit de la Newcastle, care nu mai călătorise niciodată în viaţa lui. „Amestecul eterogen de populaţii este surprinzător“, mărturisea Beaty, un torcător din Newcastle. Erau ruşi, nemţi, cazaci de pe Don, evrei polonezi — şi englezi. „La început mi s-a părut o amestecătură de cele mai ciudate sunete care au invadat vreodată urechile mele de englez.“ Evreii, de la care „trebuia să cumpărăm cele trebuincioase“, vorbeau germană sau idiş.[19] Beaty nu putea decât

---

* Potemkin i-a făcut lui Reginald Pole Carew turul proprietăţilor sale industriale în 1781, ducându-l inclusiv la fabricile sale de sticlă şi cărămidă de lângă Schlüsselburg, la o altă fabrică de sticlă de lângă Mănăstirea Aleksandr Nevski şi la turnătoria de pe moşia Eschenbaum, la 30 de kilometri de Petersburg, condusă de un englez, dl Hill. Pole Carew a vizitat şi Kricevul, şi celelalte moşii ale lui Potemkin de pe Nipru şi a sugerat fondarea unei colonii englezeşti pe o insulă ce le aparţinuse zaporojenilor, unde Potemkin a adus ulterior imigranţi. (*N.a.*)

să se minuneze: „în zilele de târg, când privesc la amestecul de chipuri și straie de tot soiul, stau și mă întreb cum de am ajuns eu printre ei.“[20]

Responsabilitățile lui Samuel erau la fel de diverse: în primul rând, el era acum „legiuitorul, judecătorul, juriul și magistratul“ șerbilor din zonă. Apoi: „Sunt însărcinat cu conducerea și organizarea tuturor fabricilor de aici ale prințului.“ Fabricile erau în ultimul hal.[21] Deci Bentham s-a oferit să se ocupe de ele. „Sunt peste măsură de mulțumit“, îi răspundea Potemkin de la Țarskoe Selo, declarând că era „încântat de zelul domniei tale și de vrednicia de care dai dovadă.“[22]

Prințul nu se gândea decât cum să dezvolte orașele și să-și perfecționeze vasele de război. Iată ce scria el despre producția de parâme, contrazicând prejudecata conform căreia nu suporta să își piardă vremea cu amănunte și nu ducea nimic până la capăt: „Mi se spune că parâmele... nu sunt bune de nimic.“[23] L-a rugat pe Bentham să îmbunătățească situația și i-a trimis un expert de la Kronstadt. Când au trecut pe acolo, în drum spre Herson, prietenii lui Samuel, Korsakov și marinarul Mordvinov, ambii oameni de frunte ai lui Potemkin, Bentham i-a transmis Serenisimului că le furnizează cele necesare pentru construcția de nave.[24] După aproape doi ani, fabricile lui Samuel o duceau atât de bine, încât acesta i-a propus prințului o afacere: să preia efectiv fabricile mai puțin profitabile timp de zece ani, iar Potemkin să le păstreze pe cele prospere. Bentham urma să primească toate clădirile și materialele, împreună cu 20 000 de ruble (în jur de 5 000 de lire sterline) capital, pe care să le returneze treptat. În contractul semnat în ianuarie 1786, Serenisimul nu cerea nimic din veniturile din primii zece ani — spera doar să primească fabricile într-o stare profitabilă la expirarea acestui termen. Nu profitul îl interesa, ci binele imperiului.[25]

Una dintre sugestiile lui Bentham a fost să importe cartofi și să facă o plantație la Kricev: Potemkin a fost de acord. Primii doisprezece acri s-au semănat în 1787, iar prințul, „foarte mulțumit“, a plantat cartofi și pe celelalte moșii ale sale. Unii istorici pretind că Potemkin și Bentham au fost cei care au introdus cartofii în Rusia. Nu este adevărat — Ecaterina îi importase deja în anii 1760, dar prințul i-a cultivat pentru prima dată și, probabil mulțumită lui, au intrat în tradiția culinară rusească.[26]

Principala sarcină a lui Bentham era să construiască nave pentru Potemkin — de toate felurile, de orice fel. „Se pare că mi se dă mână liberă să construiesc orice fel de vas... fie de război, de negoț sau pentru plimbări de plăcere.“ Prințul voia fregate cu tunuri pentru flota de război, o fregată de plăcere pentru împărăteasă, barje pentru comerțul de pe Nipru și în final

bărci luxoase pentru vizita împărătesei în sud, care fusese planificată de mult. Era o sarcină monumentală, care putea să depăşească puterile oricui. A existat un moment neprețuit, de exasperare tipică pentru Potemkin, când Bentham a încercat să obțină instrucțiuni precise legate de proiectul vaselor. Câte catarge binevoia Serenisimul să poruncească, unul, două, şi câte tunuri? „Mi-a spus, ca să încheie disputa, că n-am decât să pun douăzeci de catarge şi un singur tun. Sunt cam nedumerit...“[27] Poate un inventator să dorească un stăpân mai indulgent, sau unul care să îl scoată mai tare din sărite?

În curând, Samuel şi-a dat seama că avea nevoie de ajutor. Pentru vasele fluviale erau necesari vâslaşi, fie ei țărani sau soldați. Aceasta nu era o problemă: prințul a scos ca din mânecă un batalion de muschetari. „Vei prelua comanda“, i-a scris Serenisimul de la Petersburg, în septembrie. Potemkin era mereu cu gândul la iubita sa marină: „Intenția mea este, domnule, ca să fie în stare într-o zi să servească pe mare, drept care îți dau sarcina... să o pregătești.“[28] Bentham firește că habar nu avea cum să comande soldații, şi încă pe rusește, aşa că atunci când un maior l-a întrebat care erau ordinele pentru paradă, Samuel i-a răspuns: „Aceleaşi ca ieri.“ Cum să se realizeze o anumită manevră? „Ca de obicei“, ordona Bentham.[29] Erau doar „doi-trei sergenți“ care ştiau să scrie, ca să nu mai vorbim de desen, plus cei doi tăbăcari originari din Newcastle de la Orşa, un tânăr matematician de la Strasbourg, un alămar danez şi un ceasornicar scoțian.[30] Samuel îl bombarda pe prinț cu cereri de a-i trimite meşteri: „Îmi este foarte greu să găsesc oameni pricepuți“[31], se plângea el într-o scrisoare nepublicată. Prințul i-a răspuns că putea angaja muncitori cu ce salariu dorea el.

Anglomania obsesivă a lui Potemkin a explodat acum dând naştere la una dintre cele mai energice campanii de recrutare concepute vreodată, care să ademenească experți britanici spre aceste ținuturi îndepărtate. Europa era dominată de anglofilie.[32] La Paris, bărbații se afişau cu „gulere Windsor“ şi redingotă simplă, doamnele beau whisky scoțian şi ceai, pariau pe jochei la cursele de cai şi jucau whist.* Lui Potemkin nu îi păsa de detalii, tot ce ştia era că nu voia decât englezi, nu numai ca să mânuiască războaiele de țesut de la Kricev, ci şi ca să se ocupe de grădinile botanice, fabricile de produse lactate, morile de vânt şi şantierele navale, din Crimeea şi până la Kricev.

---

* Jocurile de cărți urmau moda politică. De pildă, contele de Ségur explica în lucrarea sa *Mémoires* cum la Paris faraonul jucat de înalta aristocrație a fost înlocuit de whistul englezesc, care reprezenta libertatea moderată, după explicația lui Montesquieu; dar când războiul american a demonstrat că regii pot fi sfidați, a venit la modă bostonul. (*N.a.*)

Cei doi Bentham au dat anunțuri în ziarele englezești. Aceste anunțuri oferă o idee despre pretențiile capriciosului Potemkin. „Prințul dorește să răspândească berea", scria într-unul din ele. Sau „dorește o fermă elegantă" unde să se producă „cel mai bun unt și cât mai multe feluri de brânză". În curând, anunțurile îi priveau pe toți englezii, indiferent de profesie: „Toți oamenii pricepuți care pot aduce îmbunătățiri guvernării prințului vor fi răsplătiți cum se cuvine", așa suna unul dintre anunțurile lui Bentham publicate în Anglia. În final, Potemkin i-a declarat lui Samuel că voia să creeze „o întreagă colonie de englezi", cu propria lor biserică și cu privilegii.[33] Firește, anglofilia lui Potemkin era copiată de subordonații săi. Moșierii din zonă voiau ca țăranii lor să învețe de la meșteri englezi, deci șerbii lui Daşkov au fost trimiși pe moșia lui Potemkin ca să învețe tâmplărie după meșteșugul englezesc.[34] După ce viitorul amiral al lui Potemkin, Mordvinov, s-a însurat cu Henrietta Cobley, Nikolai Korsakov i-a mărturisit lui Samuel că și el „și-ar dori nespus o nevastă englezoaică".[35] Rușii nu se mulțumeau cu grădinari, marinari și meșteri. Voiau și neveste din Anglia.

Bugetul lui Bentham era nelimitat. Când l-a bătut la cap pe Serenisim să fixeze niște limite ale creditului, „singurul răspuns pe care l-am primit a fost «Cât este nevoie»". Sutherland, bancherul lui Potemkin, pur și simplu aranja creditul la Londra.[36] Samuel Bentham a văzut imediat o oportunitate pentru el și pentru fratele său Jeremy de a face comerț cu bunuri între Anglia și Rusia și să intermedieze campania de recrutare a lui Potemkin. La câteva săptămâni după primul anunț, Samuel îi trimitea lui Jeremy zeci de liste: pe una din ele se cerea, de exemplu, un constructor de mori, un expert în mori de vânt, un țesător de stofă, constructori de barje și bărci, pantofari, cărămidari, marinari, menajere, „două slujnice, una care să se priceapă să facă brânză, cealaltă să știe să toarcă și să tricoteze".[37]

Tatăl și fiul, Jeremiah și Jeremy Bentham, au căutat entuziaști în lungul și în latul Marii Britanii. Bătrânul Jeremiah s-a întrecut pe sine — s-a prezentat la Lordul Howe de la Amiralitate, apoi i-a invitat la el acasă pe subsecretarul de stat Fraser și pe doi veterani recent reveniți din Rusia, Sir James Harris și Reginald Pole Carew. L-a cooptat și pe fostul prim-ministru Shelburne, acum primul marchiz de Lansdowne[38] — „ca toți să caute constructori de vase care să fie trimiși în ajutorul fiului meu". Marchizul îl considera pe Potemkin interesant, dar nedemn de încredere, iar complimentele pe care acesta le făcuse fraților Bentham aveau cu siguranță două tăișuri: „Amândoi fiii domniei tale sunt prea liberali din fire, ca să adopte un spirit mercantil, iar Sam va fi mult prea ocupat cu noi invenții și nu va avea vreme

să calculeze dobânda acumulată, socoteli de care probabil că s-ar putea ocupa şi cei mai nătărăi dintre ruşi...", scria Lansdowne de la Weymouth, pe 21 august 1786. „Îşi petrece cei mai frumoşi ani într-o ţară care se transformă şi se reazemă pe oameni nestatornici."[39]

Întregul proiect febril avea acum aerul absurd al unei comedii de secol XVIII, în care un grup pestriţ de filosofi, marinari, impostori, femei de moravuri uşoare şi muncitori, care nu vorbesc o boabă în nicio altă limbă decât a lor, erau aruncaţi în mijlocul unui sat multilingv din Bielorusia, proprietatea impulsivului şi adesea invizibilului Serenisim. Fiecare dintre aceste personaje ajungea să facă cu totul altceva decât i se spusese iniţial de către Benthami.

Jeremy a fost cuprins de un fel de grafomanie, în stilul Ecaterinei, şi îi tot scria lui Samuel amănunte interminabile şi inutile despre o paradă de candidaţi pentru tot soiul de posturi, de la directorul unei grădini botanice şi până la lăptăreasă: „În ceea ce priveşte botanistul, gândesc că nu vom întâmpina nicio greutate să găsim un om de ştiinţă", după care dezbate costurile „lăptăresei". În final, Jeremy angajează un individ pe nume Logan Henderson să conducă respectiva grădină botanică. Firește că o asemenea expediţie aventuroasă a atras tot felul de pezevenghi: Henderson, de pildă, era un scoţian care pretindea că e „expert" în grădini, motoare cu aburi, plantaţii de zahăr şi artificii pe bază de fosfor. S-a angajat promiţând că îşi aduce cele două nepoate, domnişoarele Kirtland, ca lăptărese. Doctorul John Debraw, fost farmacist al spitalului Addenbrooke, din Cambridge, şi respectatul autor al însemnatei lucrări *Descoperiri privind sexul albinelor* (tocmai atunci publicată şi primită cu oarecare răceală), s-a angajat chimist, alături de grădinari, constructori de mori, torcători, majoritatea din Newcastle sau Scoţia: prima tranşă a ajuns la Riga în iunie 1785.

Jeremy Bentham dorea să i se alăture lui Samuel în Bielorusia: tânjea nu numai după oportunităţi de afaceri, ci şi după linişte, ca să poată lucra la tratatele sale, şi după oameni de stat ca Potemkin care să îi pună în practică ideile utilitare. (Teoria sa utilitară măsura succesul conducătorilor după capacitatea de a oferi cât mai multă fericire pentru un număr cât mai mare de oameni.) Moşiile lui Potemkin păreau a fi visul filosofului. Jeremy a decis să vină şi el cu următorul grup de recruţi. Însă până când s-o facă, Samuel îşi ieşise din răbdări din pricina scrisorilor lui caraghioase. Situaţia s-a înrăutăţit şi mai mult când filosoful a început să îi scrie direct prinţului, propunând idei absurde şi povestindu-i despre grădinari şi chimişti: arhivele lui Potemkin

conțin multe dintre aceste lucrări nepublicate ale lui Jeremy Bentham. Sunt neprețuite atât ca documente istorice, cât și ca lectură distractivă: ne vine în minte imaginea profesorului trăsnit.

Jeremy plănuia să cumpere un vas cu care să-i aducă pe meșterii prințului, propunând să îl boteze *Prințul Potemkin*. Apoi, la treabă: „Iată, Monseigneur, botanistul. Iată lăptăreasa. Laptele e bun în Cheshire, țara brânzei...“ Mademoiselle Kirtland, lăptăreasa care era și o chimistă admirabilă, a inspirat această expunere benthamiană pe tema feminismului: „Femeile pricepute își pierd adesea virtuțile sexului lor, dobândindu-le pe ale noastre... Nu s-a întâmplat așa și cu Mademoiselle Kirtland.“ Filosoful voia să îi vândă lui Potemkin o *machine de feu* sau, și mai bine, cel mai nou motor cu aburi Watts and Bolton, explicându-i că acestea erau mecanisme „care sunt puse în mișcare de forța apei preschimbate în aburi prin fierbere. Dintre toate mașinile epocii moderne... cel mai ușor de construit este această *machine de feu*“, dar cea mai dificilă și mai costisitoare era Watts and Bolton. Dacă prințul nu dorea motorul cu aburi, atunci ce părere avea de o tiparniță în Crimeea, condusă de dl Titler? Ce să publice? Jeremy propunea *Proiect de legislație*, de un oarecare J. Bentham. Se semnează umil, „Pentru a patra oară, eternul corespondent al Înălțimii Voastre.“[40]

Samuel a intrat în panică. Serenisimul nu putea să sufere scrisorile lungi, ci voia rezultate concrete. Colonelul Bentham se temea că „eternul corespondent“ îi va distruge cariera, așa că l-a mustrat pe fratele său pentru gafele comise. Prințul trebuie să fi găsit detaliile „sâcâitoare“ și „nu mai cerea să afle nimic până nu soseau oamenii“. Samuel își făcea griji pentru că Potemkin nu răspunsese: „Mă tem de o nenorocire... Sper să pot da vina pe râvna ta ce întrece orice măsură.“[41] Dar filosoful a primit într-un târziu o scrisoare politicoasă din partea prințului, prin intermediul Ambasadei Rusiei la Londra. „Domnule“, îi scria prințul lui Jeremy, „trebuie să îți mulțumesc pentru eforturile pe care le-ai făcut pentru îndeplinirea sarcinilor... cerute de mine. Timpul nu mi-a îngăduit să mă hotărăsc mai devreme... dar acum trebuie să te rog să îl angajezi pe dl Henderson să însoțească persoanele...“ De fapt, scrisorile lungi, dar fascinante ale lui Jeremy Bentham erau tocmai pe placul prințului: i-a transmis că i-au făcut o deosebită plăcere și că a pus să fie traduse în rusește.[42]

Cea mai mare mândrie a lui Jeremy Bentham era recrutarea unui grădinar pentru Kricev, pe nume John Ayton, deoarece, așa cum se lăuda într-o scrisoare către tatăl său, „grădinarul nostru este nepotul grădinarului regelui,

de la Kew".[43] Pe vremea aceea exista şi o aristocraţie a grădinarilor. Însă Ayton nu a devenit grădinarul de frunte al prinţului. Talentatul arhitect grădinar bun la toate sosise deja în Rusia în 1780, cam în acelaşi timp cu Samuel Bentham. Se numea William Gould, era protejatul lui Lancelot Brown poreclit Capabilul, maestrul grădinilor englezeşti. În anii 1770, Ecaterina şi Potemkin s-au îndrăgostit amândoi de grădinile în stil englezesc. În niciun alt domeniu nu se manifesta mai abitir anglomania prinţului decât în obsesia de a crea grădini englezeşti oriunde se afla.

Haosul natural, pitoresc (dar realizat după un plan complex) al grădinii în stil englezesc, cu lacuri, grote artificiale, ruine şi peisaje pitoreşti, înlocuia treptat grădinile franţuzeşti cu o geometrie precisă. Soarta grădinilor o urma pe cea a regatelor. Când Ludovic al XIV-lea domina Europa, erau la modă grădinile franţuzeşti. Când Franţa a intrat în declin şi Marea Britanie i-a cucerit imperiul, au triumfat grădinile englezeşti. „Ador grădinile englezeşti", i-a spus Ecaterina lui Voltaire, „cu liniile curbe, *pente-douces*, iazuri ca nişte lacuri (arhipelaguri pe uscat); şi disprețuiesc liniile drepte şi aleile identice... Într-un cuvânt, anglomania are însemnătate mai mare pentru mine decât «plantomania»."[44]

Împărăteasa privea noua sa distracţie, grădinăritul, cu practicabilitatea şi bunul-simţ ce o caracterizau, dar Potemkin s-a aruncat în această pasiune obsesiv, cu capul înainte. În 1779, împărăteasa îi angajase pe John Bush şi pe fiul său Joseph să îi refacă grădinile de la Ţarskoe Selo. La celelalte palate, a angajat alţi grădinari englezi, cu nume sugestive — Sparrow şi Hackett*. Era un semn al anglomaniei că Potemkin considera evident faptul că un grădinar englez era egalul unui aristocrat rus: asemenea respect avea pentru aceşti stăpâni ai straturilor de flori, încât a luat cina acasă la Bush cu două dintre nepoatele sale, unul dintre soţii acestora, contele Skavronski, şi trei ambasadori — o enigmă socială care a alarmat-o pe baroneasa Dimsdale, o vizitatoare englezoaică, care ar fi trebuit să aibă un spirit mai democratic.[45] Aceasta a remarcat că Potemkin a savurat „excelenta cină servită de Bush după gustul englezesc" şi a mâncat pe săturate. (Serenisimului îi plăcea atât de mult bucătăria englezească, încât, când bancherul său, Sutherland, l-a servit cu friptură de vită la cină, ce n-a putut mânca a luat acasă cu el.) În curând, nevoile lui Potemkin legate de grădini erau atât de mari, încât l-a recrutat pe Ayton din Anglia şi l-a împrumutat pe Sparrow de la Ecaterina.[46]

---

* În lb. engl., *sparrow* înseamnă „vrabie" şi Hackett face trimitere la *to hack*, „a tăia, a reteza". (*N.a.*)

Niciunul dintre aceștia însă nu a ajuns să aibă faima lui Gould, care încă mai este venerat și astăzi în colțurile îndepărtate ale Rusiei și Ucrainei: în 1998, autorul i-a auzit numele în locuri foarte depărtate unul de altul, cum ar fi Petersburg și Dnepropetrovsk. Gould a avut norocul să fie recrutat de omul descris în *Enciclopedia grădinăritului* (1822) ca „unul dintre cei mai extravaganți încurajatori ai artei noastre cu care se poate lăuda Epoca Modernă". Dar Potemkin a și avut norocul să-și găsească alter ego-ul grădinar — capabilul și grandiosul creator al unor uriașe grădini englezești care sfidau imensele distanțe ale imperiului, precum și imaginația.

Gould lucra cu „câteva sute de ajutoare" care călătoreau în alaiul lui Potemkin.[47] A plantat și a proiectat grădini în Astrahan, Ekaterinoslav, Nikolaev și Crimeea, inclusiv pe moșiile de pe fertila coastă a peninsulei la Artek, Massandra și pe locul Palatului Alupka*. Localnicii cunoscători încă îi mai rostesc numele cu venerație, la două sute de ani după ce a plivit ultima oară.[48] Potemkin a descoperit ruinele unui castel al lui Carol al XII-lea, poate lângă Poltava. Nu numai că a pus să fie reparat, dar i-a cerut lui Gould să îl înconjoare și pe acesta cu grădini englezești.

Gould se specializase în crearea de grădini englezești instantaneu, oriunde poposea Potemkin. *Enciclopedia grădinăritului*, citându-l pe Call, unul dintre ajutoarele lui Gould, pretinde că Potemkin ridica la fiecare popas un palat de voiaj, iar Gould se apuca să realizeze o grădină englezească, alcătuită din „arbuști și pomi, străbătută de alei cu pietriș și ornamentată cu bănci și statui, toate cărate de caravana lui." Majoritatea istoricilor au presupus că poveștile despre grădinile instant ale lui Potemkin sunt legende — cum să fi călătorit Gould cu o mulțime de stejari, stânci și tufișuri după el? Dar aici se contopesc legenda și realitatea: arhivele de stat din Petersburg, în care se găsește contabilitatea lui Potemkin, arată că Gould călătorea mereu cu Potemkin în locuri în care — știm din alte surse — se plantau grădini în câteva zile. Potemkin aduce întru câtva cu Harun al-Rașid. Era, după cum s-a exprimat Elisabeth Vigée Lebrun, „un fel de vrăjitor, din aceia despre care citim în *O mie și una de nopți*."**

---

* Alupka este remarcabilul palat din Crimeea în stil arhitectonic gotic, oriental și neogotic scoțian, construit de către prințul Mihail Voronțov și soția sa Lisa, strănepoata lui Potemkin. Acum este muzeu. Vezi Epilogul. (*N.a.*)

** Se pot urmări în arhive unele dintre aventurile lui Gould: în 1785 i s-au plătit 1 453 de ruble pentru o unealtă de care a avut nevoie în Crimeea; în anul următor, 500 de ruble pentru niște grădinari sosiți din Anglia să se alăture echipei. În 1786/7, Gould a călătorit de la Petersburg în Crimeea cu 200 de ruble pentru drum și 225 pentru trăsură. Apoi l-a însoțit pe prinț în Moldova, în timpul războiului, și a călătorit cu el la Dubăsari în 1789 (800 de ruble), iar în anul următor la Iași (650 de ruble). (*N.a.*)

Gould gonea dintr-o parte într-alta a Rusiei, muncind cot la cot cu prinţul. El a devenit un „Brown Capabilul al Rusiei“, dar, avertizează *Enciclopedia grădinăritului*, „un străin ajuns grădinar-şef al împăratului devine un despot, la fel ca stăpânul său.“ Se simte gelozia grădinarului faţă de un tovarăş înălţat la nivelul de ţar al arbuştilor, de Potemkin al grădinilor.[49]

Firește, Potemkin dădea dovadă de aceeași anglomanie și când venea vorba de pictură. Colecționa picturi și gravuri și se spune că avea tablouri de Tițian, Van Dyck, Poussin, Rafael și da Vinci. Prințul se folosea de negustori și ambasadori ruși să obțină tablourile: „încă nu am găsit peisajul pe care l-ai cerut, prințe, dar sper să îl obțin în curând“[50], a scris ambasadorul Rusiei din capitala barocă a Saxoniei, Dresda.

Acum, rețeaua de englezi a lui Potemkin l-a condus la Sir Joshua Reynolds. Când Harris a revenit la Londra în 1784, i-a dat lui John Joshua Proby, Lord Carysfort, o scrisoare de recomandare pentru Potemkin: „purtătorul acestei scrisori este un om de viță nobilă — pair al Irlandei.“[51] Sosit la Petersburg, Carysfort le-a sugerat împărătesei și prințului că din colecțiile lor lipseau operele englezești: ce-ar fi să apeleze la prietenul său Reynolds? Ambii au fost de acord. Temele au fost lăsate la latitudinea artistului — dar Potemkin voia ceva istoric, ceea ce se potrivea cu preferințele lui Reynolds. După patru ani și multe amânări, Ecaterina a primit un tablou, iar Potemkin două. Carysfort și Reynolds i-au scris prințului în franceză, iar tablourile au pornit la drum la bordul vasului *Prietenia*. Mulțumindu-i pentru ospitalitatea de care se bucurase în Rusia, Carysfort i-a explicat lui Potemkin că pictura Ecaterinei este „tânărul Hercule care sugrumă Balaurul“, adăugând: „Ar fi superfluu să o înștiințez pe Alteța Voastră, care are o cunoaștere desăvârșită a literaturii antice, că subiectul picturii este împrumutat din *Odele* lui Pindar.“* Reynolds i-a spus inițial lui Potemkin că are să execute aceeași pictură și pentru el, după care s-a răzgândit. Tabloul s-a dovedit a fi *Clemența lui Scipio*. Carysfort i-a trimis și *Nimfă a cărei cingătoare o dezleagă Cupidon*. „Cunoscătorii care l-au văzut“, scria Carysfort, „îl găsesc deosebit de frumos.“[52]

Era, într-adevăr, „deosebit de frumos“. Ambele picturi par să i se potrivească lui Potemkin. *Nimfa*, sau *Cupidon care dezleagă cingătoarea lui Venus*, după cum este cunoscută astăzi, îl înfățișează pe neastâmpăratul Cupidon care deznoadă cingătoarea unei Venus cu sânii goi, radiind de frumusețe.

---

* Răutăciosul de Horace Walpole s-a amuzat pe seama potrivirii subiectului, deoarece doi țari fuseseră uciși, dintre care unul sugrumat, pentru ca Ecaterina să își asigure coroana. (*N.a.*)

În cealaltă pictură, *Scipio*, eroul clasic ideal al lui Potemkin — care i-a înfrânt pe cartaginezi la fel cum i-a înfrânt Potemkin pe turci —, face față ispitei banilor și femeilor, două lucruri de la care Potemkin nu a reușit să se abțină.[53] Nici Ecaterina, nici Potemkin nu s-au grăbit să plătească: Reynolds i-a cerut lui Carysfort 105 lire pentru *Nimfă*. Ecaterina i-a plătit pe executorii lui Reynolds.* Mai târziu, Potemkin a adăugat la colecție un Kneller și un Thomas Jones.

Serenisimul l-a luat sub aripa sa ocrotitoare și pe cel mai bun artist englez din Petersburg, Richard Brompton, un pictor boem „ingenios, dar cam zăpăcit", după Jeremy Bentham, care a fost scos de Ecaterina din închisoarea datornicilor. Potemkin practic a devenit impresarul lui Brompton, sfătuindu-l chiar și cât să ceară pe tablouri. I-a comandat un portret al contesei Braniţkaia: splendida pânză, aflată acum în Palatul Alupka din Crimeea, care o înfățișează pe Sașenka de la mijloc în sus, redă frumusețea ușor obraznică, aroganța și inteligența sa. Brompton a pictat-o și pe împărăteasă, dar Potemkin a ordonat personal ce modificări să facă la coafură. Iosif al II-lea a cumpărat tabloul, însă s-a plâns că „mâzgăleala" este „pictată atât de prost, încât am vrut s-o trimit înapoi".[54] Brompton a făcut adesea apel la Potemkin în epistole nepublicate vreodată în care se frământa cu privire la bani și la patronajul imperial.[55] Când a murit, cu o datorie de 5 000 de ruble, Potemkin i-a dat văduvei acestuia 1 000 de ruble.[56]

Entuziasmul cu care Potemkin și Ecaterina împărtășeau gusturile artistice este un alt aspect fermecător al relației lor. În 1785, s-au retras timp de două ore, iar diplomații au crezut că începuse un război, ca să afle ulterior că cei doi admirau fericiți niște desene orientale aduse de Sir Richard Worsley, un călător englez. Dată fiind potrivirea gusturilor lor, a fost un lucru normal că, după moartea prințului, colecția lui s-a alăturat celei a Ecaterinei în Ermitaj.[57]

Între timp, pe 28 iulie 1785, Jeremy Bentham a pornit de la Brighton, după ce primise un sfat practic de la Shelburne: „să nu te bagi în vreo intrigă ca să slujești Anglia sau Rusia, nici măcar cu vreo femeie frumoasă".[58] La Paris i s-a alăturat Logan Henderson, cu cele două zvelte domnișoare Kirtland. Au trecut prin Nisa și Florența (unde Jeremy a zărit la operă

* Tablourile lui Potemkin au fost admirate la Ermitaj de Parkinson în 1792. Niciunul dintre cele trei nu sunt acum expuse în Ermitaj, însă sunt incluse în expoziții în străinătate. Când autorul le-a căutat în 1998, le-a găsit într-un coridor prăfuit folosit ca depozit, rezemate trist de un perete. (*N.a.*)

„un biet moşneag“ — Tânărul Pretendent*), iar apoi pe mare de la Livorno la Constantinopol. De acolo, Jeremy i-a trimis pe Henderson şi pe cele două domnişoare Kirtland, pe mare, în Crimeea. El a pornit singur, pe uscat: după o călătorie aventuroasă cu sora voievodului Moldovei şi douăzeci de călăreţi, a ajuns la Kricev în februarie 1786.[59] A urmat o reîntâlnire emoţionantă: fraţii Bentham nu se mai văzuseră de cinci ani şi jumătate.

Odată sosiţi toţi participanţii, satul bielorus a părut să se transforme într-un Turn Babel al certurilor, băuturii şi schimbului de neveste. Recruţii erau o adunătură de derbedei, dintre care puţini erau ceea ce se dădeau a fi: Samuel s-a chinuit să ţină în frâu această „gloată din Newcastle — drojdia oraşului acela de haimanale“.[60]

Jeremy i-a mărturisit lui Samuel că „nepoatele“ lăptărese ale lui Henderson, care îl impresionaseră atât de tare cu feminitatea şi priceperea lor, nu ştiau nici să facă brânză şi nici nu erau înrudite cu grădinarul: se pare că practicau troilismul. Nici Henderson nu s-a adaptat cu succes. Potemkin i-a cazat pe grădinar şi pe cele două „nepoate“ lăptărese în casa tătarilor de lângă Karasu-bazar. Sentimentalul prinţ o cumpărase în amintirea convalescenţei sale, după frigurile pe care le avusese în 1783. Însă s-a prins curând că Henderson era un „impostor neruşinat“ care „nu sădise nici măcar un fir de iarbă, iar Mamzel [una dintre fete] nu a făcut strop de brânză“.[61]

Roebuck, un alt recrut, a sosit cu „aşa-zisa nevastă“, care s-a dovedit a fi o desfrânată. Îşi oferea „serviciile tuturor bărbaţilor din Newcastle“, dorind să scape de ticălosul ei de soţ.[62] Samuel a reuşit să i-o paseze prinţului Daşkov: anglofilii ruşi se bucurau până şi de femeia unui grădinar — dacă ea provenea din ţara lui Shakespeare. Samuel bănuia că „din cale-afară de certăreţul“ Roebuck furase nişte diamante la Riga — nu era „tocmai cinstit“. Când Potemkin l-a chemat la el pe Samuel, Jeremy a rămas să supravegheze adunătura al cărei comportament se înrăutăţea tot mai mult. Doctorul Debraw, sexologul albinelor, s-a dovedit a fi deosebit de agasant. A intrat ca la el acasă în biroul lui Jeremy, „cu o înfăţişare de nebun scăpat de la balamuc“, şi şi-a cerut paşaport să plece. Această amestecătură de escroci au furat până şi banii lui Samuel ca să îşi plătească datoriile.[63] Au avut loc revolte împotriva fraţilor Bentham, conduse de Benson, omul bun la toate, care, la fel, „ca unul scăpat de la balamuc“, l-a înjurat pe Jeremy, deşi acesta nu îl mai văzuse niciodată în viaţa lui.[64] Apoi „zgripţuroaica de menajeră-bucătăreasă“ s-a alăturat

* Charles Stuart, nepotul regelui Iacob al II-lea al Marii Britanii, al doilea pretendent iacobit la tron. (*N.t.*)

„bărbaților desfrânați", seducându-l pe „bătrânul Benson".[65] Cuvântul „balamuc" apare în scrisorile celor doi frați cu o frecvență de rău augur, dar naturală în împrejurările respective.

În ciuda nelegiuirilor acestor expatriați, cei doi Bentham au avut realizări enorme, atât din punct de vedere literar, cât și mercantil: „Ziua e mai lungă la Kricev, sau mai bine zis la casa noastră, aflată la trei mile depărtare, unde locuiesc acum", scria Jeremy. „Mă trezesc cu puțin înainte de răsăritul soarelui, isprăvesc cu micul dejun în mai puțin de un ceas și nu mai mănânc nimic până la opt... seara." Lucra la Codul său civil, o versiune franceză a *Analizei recompensei* și *Apărării cămătăriei*. Dar „am fost silit să mă rog de fratele meu și să împrumut o idee..." Și anume *Panopticul* — soluția lui Samuel pentru controlul adunăturii de ruși, evrei și englezi: o fabrică construită în așa fel încât directorul să îi vadă pe toți muncitorii dintr-un punct de observație central. Jeremy, reformatorul legilor, și-a dat seama de îndată cum se poate aplica și în închisori. Lucra din zori și până în seară la *Panopticul* său.[66]

Atât Jeremy, cât și Samuel aveau o mare ambiție, pe care o împărtășea și Potemkin: să devină proprietari de pământuri în Crimeea. „Vom fi niște fermieri grozavi", declara Jeremy. „Mă gândesc că ne-o da o bună bucată de moșie dacă îi cerem..."[67] Dar, în ciuda amăgitoarelor cuvinte ale lui Potemkin — „nu trebuie decât să spui de ce fel dorești"[68] —, frații Bentham nu au ajuns niciodată moșieri în Crimeea... deși au primit totuși o parte din moșiile lui Korsakov.

Între timp, Samuel conducea fabricile, exporta stofă englezească la Riga și Herson și se ocupa de schimb de valută (schimba cele 20 000 de ruble ale lui Potemkin în ducați) și construia *baidak*-uri (bărci de râu) pentru Nipru. Deși se plângea de comportamentul de „balamuc" al recruților săi, adesea îi și lăuda pe muncitorii care îl ajutau să realizeze atât de multe. În primii doi ani construise deja două corăbii mari și opt *baidak*-uri: în 1786, producția a crescut impresionant, la douăzeci de *baidak*-uri.[69] Era atât de dramatic și de interesant, încât bătrânul Jeremiah Bentham a fost ispitit să li se alăture. Însă doi Benthami erau de ajuns.

În 1786, Potemkin a dat instrucțiuni noi. Din 1783, Ecaterina și Potemkin dezbăteau când să-și viziteze Ecaterina noile domenii din sud. Călătoria fusese mereu amânată, dar acum părea că urmează să aibă loc. Samuel era deja expert la construitul barjelor și *baidak*-urilor pentru Nipru. Acum, Potemkin îi poruncea să construiască treisprezece iahturi și douăsprezece bărci de lux, cu care să coboare împărăteasa pe Nipru până la Herson. Samuel făcea experimente cu noua sa invenție, pe care o numea

„vermicularul“, care se poate descrie cel mai bine ca „un tren plutitor articulat, propulsat cu puterea vâslelor, o serie de cutii plutitoare legate iscusit între ele.“[70] Samuel s-a pus pe treabă şi a reuşit să execute uriaşa comandă a lui Potemkin, la care a adăugat şi un vermicular imperial — o barjă formată din şase secţiuni, lungă de 77 de metri, cu 120 de vâsle.

Jeremy Bentham, care dorea să îl cunoască pe faimosul Potemkin, îl aştepta acum pe Serenisim să viziteze moşia, în absenţa lui Samuel care îşi testa navele. Cum în această perioadă cea mai mare parte a Rusiei îşi petrecea majoritatea timpului în aşteptarea febrilă a „prinţului prinţilor“, nu era ceva neobişnuit. Între timp, cei din pestriţa comunitate britanică, rebelul balamuc bielorus, îşi făceau de cap fără nicio jenă, acum, că nu mai erau conduşi decât de timidul filosof al utilitarianismului, cu jumătate de normă.

Potemkin încă nu le plătise niciun ban. Doctorul Debraw, grădinarul Roebuck şi majordomul-factotum Benson s-au răzvrătit acum pe faţă. Mulţi dintre britanici se complăceau evident în această viaţă tradiţională de expatriat, abandonaţi plăcerilor. În curând, au început să moară pe capete, o nenorocire despre care Samuel spunea că se datora mai mult stilului lor de viaţă lipsit de moderaţie, decât climatului nesănătos. Debraw tocmai fusese promovat la funcţia de medic de armată când a murit, pesemne spre norocul soldaţilor ruşi. Restul fie s-au prăpădit, fie s-au împrăştiat.[71]

„De multă vreme îl aşteptăm, din clipă-n clipă, pe prinţ să treacă pe-aici în drum spre guberniile sale...“, scria Jeremy Bentham, dar, ca de obicei, prinţul întârzia să apară.[72] Câteva zile mai târziu, nepoata-amantă a lui Potemkin, contesa Skavronskaia, a poposit la Kricev în drumul dinspre Napoli spre Petersburg şi le-a spus că „prinţul prinţilor se răzgândise în privinţa vizitei.“[73] Unii biografi au afirmat că Potemkin şi Jeremy Bentham au avut lungi discuţii filosofice[74], dar nu există nicio dovadă că cei doi s-ar fi întâlnit vreodată. Altminteri, e greu de crezut că Jeremy s-ar fi abţinut să povestească în scrisori despre întâlnirea lor.*

În final, după ce a petrecut mai bine de un an în lumea lui Potemkin, Jeremy Bentham a plecat în Polonia, unde a poposit la multe „hanuri evreieşti“. Clădirile mizerabile şi animalele murdare erau compensate de superbele evreice. Iată un paragraf tipic: „Evreica frumuşică, porcii în grajd... păsările de curte se plimbă libere prin odăi.“[75] Filosoful a reuşit să facă şi un

* Potemkin nu a ajuns niciodată să îl cunoască în persoană pe Jeremy Bentham. Dar noi putem: şade afectat, palid şi uscat, uşor de recunoscut, „autoimaginea“ sa, pe un coridor al University College din Londra. (*N.a.*)

compliment neobișnuit pentru un călător englez al secolului: într-un loc, evreicele erau atât de arătoase, încât „toate la un loc, frumoase la trup și sănătoase, *nu erau mai prejos decât englezoaicele*“ (italicele autorului).

Moșia era prosperă: la Kricev, Potemkin a ascultat de sfatul medicului elvețian, dr. Behr, și a redus mortalitatea, posibil prin vaccinare. Populația bărbătească de șerbi crescuse de la 14 000 la doar 21 000 în numai câțiva ani.[76] Moșia și contabilitatea acesteia arată ce importantă era pentru flota de la Herson, iar scrisorile nepublicate ale lui Bentham, din arhivele lui Potemkin, arată că Kricev era furnizorul orașelor de la Marea Neagră. În cei doi ani și opt luni, până în august 1785, întreprinderea lui Bentham a trimis la Herson greement, pânză pentru vele și bărci de râu în valoare de 120 000 de ruble și parâme și pânză în valoare de 90 000 de ruble. În 1786, Bentham a trimis *baidak*-uri în valoare de 11 000 de ruble. După plecarea lui Samuel, producția de pânză s-a triplat, iar cea de parâme s-a dublat. Multe dintre fabrici erau foarte profitabile în 1786: distileria de coniac făcea 25 000 de ruble pe an; cele 172 de războaie de țesut, încă 25 000 de ruble; iar frânghii se produceau 1 000 de puduri sau șaisprezece tone pe săptămână, aducând poate 12 000 de ruble.[77] Însă lui Potemkin nu-i păsa de profit și pierdere: singurul lui criteriu era dacă ceva aducea glorie și putere imperiului — adică armatei, marinei și orașelor. După acest criteriu, fabrica și arsenalul imperial reprezentau un succes răsunător.

Brusc, în 1787, prințul a vândut întregul complex, pe 900 000 de ruble, pentru a cumpăra o moșie și mai mare în Polonia. Primise moșia pe nimic și, deși investise mult, este puțin probabil să fi cheltuit atât cu meșterii englezi. Ca întotdeauna în cazul prințului machiavellian, existau mari motive politice în spatele vânzării a ceea ce clădise cu atâta grijă. A mutat unele dintre fabrici pe moșiile sale din Kremenciug, iar celelalte au fost lăsate în seama noului proprietar. La vânzarea moșiei, evreii din Kricev au încercat să pună bani să cumpere ei înșiși moșia, pentru ca Samuel Bentham „să poată cumpăra orașul“. Dar nu s-a întâmplat așa.

Acesta a fost sfârșitul aventurii de la Kricev a lui Jeremy Bentham și a recruților săi englezi. Însă nici pe departe nu era sfârșitul pentru cei doi englezi preferați ai lui Potemkin — Samuel Bentham și William Gould. Ambii urmau să joace roluri însemnate în viitorul prințului. Acesta îl folosise până atunci pe Sam Bentham pe post de consultant minier siberian, director de fabrică, constructor de nave, colonel de muschetari, agronom și inventator. Acum trebuia să urce cu barjele pe fluviu în cadrul unei misiuni speciale,

ca să devină apoi intendent, expert de artilerie, ofiţer de marină combatant, instructor siberian şi negustor cu China şi Alaska, în această ordine.

Gould, a cărui echipă se îmbogăţea mereu cu experţi englezi, a devenit o parte indispensabilă a anturajului prinţului — avangarda lui Potemkin, care sosea cu unelte, muncitori şi pomi, cu câteva săptămâni înaintea măreţului personaj. În războiul care a urmat, niciunuia dintre cartierele generale itinerante ale lui Potemkin nu i-a lipsit grădina englezească a lui Gould. Însă capodopera sa avea să fie Grădina de Iarnă a Palatului Taurida.

Serenisimul îi neglija uneori pe oaspeţii săi britanici, din pricina nevoii de a jongla cu politica de la Petersburg şi cu proiectul său din sud. La începutul aventurilor lui Samuel Bentham, când se întorcea cu Potemkin din Crimeea, prinţul i-a promis că îl va însoţi la Kricev ca să decidă ce era de făcut acolo. S-au oprit la Kremenciug, unde Potemkin a primit de la Petersburg o veste care a dat totul peste cap.

Fără vreun cuvânt de rămas-bun, prinţul a părăsit Kremenciugul „în cea mai mare grabă“, luând cu el un singur servitor.[78] O singură persoană din lume îl putea face pe Potemkin să lase totul baltă.

21

Arapul Alb

Țarina tocmai'l îngropase-apoi,
Pe tânărul amant copil Lanskoi.

Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul IX:47*

Pe 25 iunie 1784, a murit la Țarskoe Selo generalul Aleksandr Lanskoi, favoritul Ecaterinei, în vârstă de douăzeci și șase de ani, vegheat de împărăteasă. Se îmbolnăvise subit: cu nici o săptămână în urmă, se plângea de dureri de gât. Lanskoi se pare că își dăduse seama că era pe moarte — deși Ecaterina încerca să îl liniștească — și a murit cu aceeași demnitate tăcută cu care își acceptase poziția.[1] Însă curând s-au răspândit cele mai răutăcioase zvonuri cu privire la moartea sa: murise „în pat" cu Ecaterina, își distrusese fragila sănătate cu afrodiziace periculoase pe care le lua ca să o satisfacă pe bătrâna sa amantă nimfomană. Se spunea că la moarte „a plesnit literalmente — i-a plesnit burta." Curând după aceea „i-au căzut picioarele. Putoarea era de neîndurat. Cei care l-au băgat în sicriu... au murit." Se vorbea de otravă: să mai fi ucis Potemkin încă un rival, după ce era deja acuzat că provocase nebunia prințului Orlov cu o otravă cu efect întârziat? Dacă ne bizuim pe trista descriere a Ecaterinei din scrisoarea către Grimm și pe alți martori, putem deduce că Lanskoi a murit de difterie. Din pricina verii caniculare și întârzierii înmormântării, căci Ecaterina nu se putea dezlipi de el, mirosul greu este o dovadă foarte plauzibilă. Iar măruntaiele cadavrelor neîngropate au într-adevăr tendința să se umfle pe căldură.[2]

---

* Traducere din lb. engl. de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

Împărăteasa s-a prăbușit, răpusă de durerea copleșitoare. Curtenii nu o mai văzuseră niciodată într-un asemenea hal. Doctorul imperial Rogerson și ministrul Bezborodko, parteneri de joc și de băutură, s-au consultat cu privire la ce era de făcut, cel mai probabil pe fundalul șoaptelor grăbite care reprezentau muzica de fond a crizelor de la Curte. Rogerson și-a pus la lucru laxativele și sângerările, adesea fatale, dar amândoi simțeau că cel mai bun leac ar fi unul sufletesc.* Împărăteasa s-a gândit, evident, la „soțul" ei, „cel mai drag prieten". În nefericirea și deznădejdea ei, întreba mereu dacă îl anunțaseră pe Potemkin. Rogerson l-a informat pe Bezborodko că trebuia calmate „neîntârziat" durerea și neliniștea împărătesei: „Și știm că nu există decât o singură cale — sosirea cât mai grabnică a Înălțimii Sale." Imediat după moartea lui Lanskoi, Bezborodko i-a trimis în sud pe cei mai rapizi curieri ai Curții. Ecaterina întreba mereu, ca un copil, dacă prințul sosea în curând. Da, i se răspundea, prințul era pe drum.[3]

Trimisul l-a găsit pe Serenisim, însoțit de Samuel Bentham, la Kremenciug, în toiul lucrărilor de înființare a Sevastopolului și administrării Kricevului. Prințul a plecat pe loc. Acțiunile sale erau dominate, ca întotdeauna, de două sentimente indivizibile: iubita sa prietenă, de care atârna puterea lui, avea nevoie de el. Potemkin se mândrea că era cel mai rapid călător din Rusia. Dacă trimișilor le lua de obicei zece zile, Potemkin a făcut călătoria în șapte. Pe 10 iulie, a sosit la Țarskoe Selo.

În timp ce Potemkin traversa stepa la galop, Ecaterina trebuia să se confrunte cu tragica pierdere a favoritului, care o făcuse atât de fericită. „Voiosul, cinstitul și blândul" Lanskoi era elevul ei iubit, asupra căruia își revărsase instinctele materne și pedagogice, și care devenise cu adevărat parte a familiei Ecaterina-Potemkin. Era uluitor de frumos — portretul îi redă trăsăturile rafinate, de băiețandru. Ecaterina crezuse că își împlinise visul — un tovarăș pentru tot restul vieții. „Sper", îi spusese lui Grimm cu doar zece zile înainte de durerea de gât a lui Lanskoi, „că îmi va fi sprijin la bătrânețe".[4]

Potemkin a găsit Curtea paralizată de lipsa împărătesei care căzuse la pat, bântuită de Lanskoi cel neîngropat și intrat în putrefacție și infectată de o molimă de minciuni haine și malițioase. Ecaterina însăși era inconsolabilă. „M-am adâncit în cea mai vie durere, iar fericirea mea a pierit", îi spusese ea lui Grimm. Lanskoi „îmi împărtășea suferințele și se bucura de fericirea mea."[5]

---

* Doctorul Rogerson tocmai ucisese încă o victimă. Curând după ce a pus capăt idilei dintre Samuel Bentham și nepoata sa, feldmareșalul Aleksandr Golițîn a murit în grija lui Rogerson, probabil în urma laxativelor și pierderii de sânge. „Mă tem", i-a spus Ecaterina lui Potemkin pe jumătate în glumă, „că cei care ajung pe mâna lui Rogerson sunt ca și morți." (*N.a.*)

Nobilii de la Sankt-Petersburg și Țarskoe Selo erau îngrijorați de criza sufletească a Ecaterinei. La mai multe săptămâni după deces, curtenii încă mai povesteau că „împărăteasa este la fel de îndurerată ca în prima zi a morții domnului Lanskoi." Ecaterina era înnebunită de durere, întreba mereu de cadavrul iubitului ei, sperând poate că moartea acestuia se va dovedi a fi fost o minciună. Nu a părăsit patul timp de trei săptămâni. Când în sfârșit s-a ridicat, nu a ieșit din odaie. Nu a văzut-o nimeni timp de mai multe luni. Nu se organizau petreceri, Curtea era „din cale-afară de tristă". Ecaterina s-a îmbolnăvit. Doctorul Rogerson i-a luat sânge și i-a prescris obișnuitele panacee, care, evident, nu au avut alt efect decât gaze și slăbiciune. La început, ea nu-i primea decât pe Potemkin și pe Bezborodko. Mai apoi, Fiodor Orlov, cel mai blând dintre frați, trecea seara să o vadă. Prințul o consola pe Ecaterina jelind împreună cu ea: curtenii, se spunea, îi auzeau pe amândoi „bocindu-l" pe favoritul mort.

Ecaterina simțea că nimeni nu își poate închipui cât de mult suferă. La început o deranja până și mila lui Potemkin, dar după o vreme acesta a reușit, prin grija lui, să o ajute să treacă peste nefericire și „m-a trezit din somnul morții".[6] Era alături de ea dimineața și seara: probabil că a locuit practic în apartamentul ei timp de mai multe săptămâni.[7] Trebuie să fi fost una dintre acele crize, după cum i-a spus contele Cobenzl lui Iosif al II-lea, când Potemkin își relua vechiul rol de soț și amant.[8] Relația lor sfidează cutuma modernă, dar se apropia foarte mult de galica *amitié amoureuse*. Nu era neapărat momentul pentru relații intime, ci doar pentru iubire. Aceasta era genul de situație în care Potemkin acapara „puterea nemărginită", după cum i-a spus odată lui Harris:[9] „Când totul merge fără nicio piedică, înrâurirea mea este neînsemnată; dar când întâlnește vreun hop, are nevoie de mine și atunci am din nou o înrâurire mai mare ca niciodată asupra ei."[10]

Treptat, Ecaterina și-a revenit: Lanskoi a fost înmormântat lângă Țarskoe Selo, în absența ei, la peste o lună după moarte. Ecaterina a părăsit reședința de vară pe 5 septembrie, spunând că nu mai poate reveni acolo niciodată. Când a ajuns în capitală, nu suporta să stea în apartamentele ei, care îi aminteau de Lanskoi, așa că s-a mutat la Ermitaj. Timp de aproape un an după moartea lui Lanskoi, nu a mai avut niciun favorit. Ecaterina era în doliu. Potemkin era alături de ea: dintr-un anumit punct de vedere, erau din nou împreună, cel puțin pentru o vreme. Toată lumea a răsuflat ușurată când împărăteasa și-a făcut din nou apariția în public; trei zile mai târziu, s-a dus la biserică. Era prima dată când o vedea Curtea, după două luni și jumătate.

Potemkin trebuia să se întoarcă în sud, să își termine proiectele începute acolo: a plecat în ianuarie 1785. Chiar și de la mare distanță, o consola. Unele scrisori, probabil din această perioadă, se apropie de galanteria și vioiciunea — dar nu și de pasiunea frenetică și hohotele de râs — ale relației lor de acum zece ani. Renașterea romanței lor avea un aer tomnatic, căci amândoi erau acum mai bătrâni. Mai întâi, i-a trimis o tabacheră, iar ea i-a mulțumit „din toată inima" pentru obiectul frumos. Apoi, i-a trimis o rochie din mătasea produsă în fabricile lui din sud și a invitat-o romantic să pășească pe drumul către sud „acoperit cu mătase".[11]

Serenisimul a revenit la începutul verii anului 1785, când Ecaterina era din nou în formă. Cei doi foști amanți își jucau jocurile favorite. „Mă pregătesc să mă duc să mă spovedesc. Iartă-mi, *matușka*, păcatele — făcute cu voia sau fără voia mea", i-a scris Potemkin în vechiul alfabet slavon din sud. Prințul comisese o năzbâtie. Ecaterina i-a răspuns: „Te rog și eu să mă ierți și Dumnezeu să te binecuvânteze. În ceea ce privește cealaltă parte a scrisorii, îmi dau seama foarte bine, dar nu înțeleg nimic, sau foarte puțin. Am râs copios când am citit."[12] Tipic pentru Potemkin: adesea greu de înțeles, dar mereu amuzant. Râsul făcea parte din vindecare. Dar Ecaterinei îi fusese dor de el în cele șase luni cât fusese plecat în sud.

Obiceiul Ecaterinei de a-și promova favoritul la o poziție semioficială însemna că acum Curtea era atât de obișnuită cu aceasta, încât curtenii se așteptau ca locul să fie ocupat din nou. Probabil că era o presiune bizară să își găsească pe cineva. La un an după moartea lui Lanskoi, Potemkin a înțeles că ea, care nu putea sta „fără dragoste măcar un ceas", avea nevoie de o dragoste permanentă pe care el nu putea să i-o ofere. Dacă Potemkin urmărea gloria, avea nevoie de cineva care să aibă grijă de Ecaterina. În această perioadă, când Ecaterina se ducea la biserică, tinerii se făleau cu uniforma de gală, în care stăteau țanțoși sperând să îi atragă atenția când trecea pe lângă ei.[13] Ecaterinei îi fusese întotdeauna greu să fie atentă la slujbă — după cum remarcase Casanova. Era o scenă scabroasă, dar ușor de înțeles. Faptul că bărbații stăteau ca la paradă demonstrează clar că nu Potemkin alegea favoriții, după cum pretindea bârfa malițioasă — erau pur și simplu remarcați la Curte, sau poate că uneori erau scoși în calea împărătesei de un patron iscusit.[14] Însă vânătoarea era în toi. Dispariția lui Lanskoi a marcat apogeul splendorii Ecaterinei, dar și începutul declinului demnității ei. Niciodată nu a mai avut parte de un partener egal.

Odată revenit Serenisimul în capitală, împărătesei i-au căzut ochii pe unii dintre ofițerii de gardă aflați la datorie. Printre aceștia se numărau prințul

Pavel Daşkov, prietenul lui Bentham, educat la Edinburgh şi fiul prinţesei Daşkova, şi încă două gărzi — Aleksandr Petrovici Iermolov şi Aleksandr Matveevici Dmitriev-Mamonov, vărul îndepărtat al lui Potemkin. Toţi trei erau oamenii prinţului. A urmat un fel de concurs imperial de frumuseţe, a cărui premiere avea să aibă loc la balul mascat.

Ecaterina îl admira de mult pe Daşkov. Se interesa în mod regulat de „buna sa inimă".[15] Cu cinci ani în urmă, prinţul Orlov se întâlnise la Bruxelles cu prinţesa Daşkova care călătorea cu fiul ei — doi magnaţi ruşi semiexilaţi. Orlov o tachinase pe fudula prinţesă sugerându-i băiatului să încerce să devină favorit. De îndată ce fiul părăsise încăperea, Daşkova îl făcuse cu ou şi cu oţet pe Orlov, dându-şi aere virtuoase: cum îşi permitea să vorbească cu un băiat de şaptesprezece ani despre asemenea treburi dezgustătoare? „În ceea ce priveşte favoriţii", încheiase ea, „i-am cerut să îşi aducă aminte că eu nici nu cunosc şi nici nu recunosc existenţa unor asemenea persoane..." Răspunsul obscen al lui Orlov la asemenea vorbe grandioase a fost „nedemn de a fi repetat" — dar binemeritat.[16] Acum Orlov murise, prinţesa Daşkova revenise din peregrinările sale, iar Daşkov avea douăzeci şi trei de ani.

Este greu de evitat impresia că prinţesa Daşkova, deşi privea favoritismul cu un dispreţ pe care nu reuşea să şi-l ascundă, nu putea să îşi învingă ambiţia de a-l vedea pe fiul ei ocupând poziţia respectivă. Potemkin încă o mai făcea pe împărătească să râdă imitându-i pe curtenii cei mai de vază — însă când a imitat înfumurarea prinţesei Daşkova, s-a întrecut pe sine, iar Ecaterina îi cerea adesea să repete numărul. Astfel că Serenisimul trebuie să se fi distrat de minune demascând ipocrizia îngâmfatei.[17]

Prinţesa Daşkova l-a vizitat pe Potemkin, purtându-se cum nu se poate mai fermecător. Potemkin încuraja evident ambiţiile prinţesei, dându-i — cu maliţiozitate — de înţeles că familia Daşkov putea spera să fie onorată curând. Între asemenea discuţii, Potemkin probabil că dădea fuga în apartamentele Ecaterinei, unde o imita cu răutate pe prinţesă, provocând hohote de râs imperiale. Fără ştirea Daşkovei, Ecaterina flirta cu Iermolov şi Mamonov, care erau şi ei chipeşi — şi nici nu aveau vreo scorpie de mamă. Toţi nutreau mari speranţe că va fi ales candidatul lor şi se pare că Potemkin nu avea nicio preferinţă.

Prinţesa Daşkova, bucurându-se că era din nou în graţiile împărătesei, pretindea în paginile sale de *Memoirs* că Potemkin l-a trimis pe nepotul său Samoilov, în timpul „ceasului îndrăgostiţilor", adică după masa de prânz, „să întrebe dacă prinţul Daşkov era acasă". Nu era. Deci Samoilov a lăsat un

mesaj, cum că Potemkin dorea să îl vadă la el acasă cât se poate de repede. Prințesa, peste ani, scria că Potemkin îi oferise fiului ei scârbavnicul post de favorit, moment despre care ea i-a povestit astfel lui Samoilov: „Deși o iubesc pe împărăteasă și nu îndrăznesc să mă împotrivesc voinței sale, am prea multă mândrie... ca să iau parte la asemenea treburi.“ Dacă fiul ei avea totuși să devină favorit, adăugase ea, nu va profita de influența împărătesei decât pentru a-i cere un pașaport ca să poată pleca în străinătate.

Această anecdotă îndoielnică a dat naștere la mitul conform căruia Potemkin îi trimitea Ecaterinei băieți la „ceasul îndrăgostiților“. Din moment ce Dașkov era aghiotantul lui Potemkin, nu era deloc sordid să fie chemat de către acesta. Este mult mai probabil că Potemkin își bătea joc de prințesă. Nu e nicio îndoială că i-a repetat Ecaterinei răspunsul cât de repede, imitând tonul Dașkovei.[18]

Serenisimul a organizat un bal mascat la Palatul Anicikov — niciodată nu a locuit în această reședință colosală*, la colțul dintre Nevski Prospekt și Fontanka, dar acolo își ținea biblioteca și primea oaspeți. I-a poruncit arhitectului său Starov să construiască un al treilea etaj și să modifice fațada ca să includă mai multe coloane dorice, pasiunea lui. Când Potemkin a rămas fără bani, și-a răscumpărat datoriile față de prietenul său comerciant Nikita Șemiakin cu Palatul Anicikov. Dar Ecaterina l-a răscumpărat și i l-a dăruit din nou. Această plată a datoriilor cu palate se repeta la intervale regulate, iar împărăteasa intervenea de fiecare dată.[19]

Două sute de oaspeți costumați și mascați au sosit rând pe rând, toată seara. Orchestra era dispusă în jurul unei piramide bogat ornamentate, în imensa galerie ovală a palatului. Peste o sută de muzicieni, dirijați de Rosetti, cântau la corn și acompaniau un cor. Vedeta orchestrei era „un arap învești mântat în mătăsuri, care cânta la timpan“ în vârful piramidei. Încăperea era împărțită cu o draperie. Se dansa cadril: curtenii îl urmăreau pe prințul Dașkov, a cărui pereche era o prințesă adolescentă pe nume Ekaterina Bariatinskaia, de o frumusețe rară, care își făcea prima apariție în societate. Urma să fie una dintre ultimele amante ale lui Potemkin.

Când a sosit împărăteasa cu Marele Duce Pavel, toată lumea încerca să-și dea seama dacă vreunul dintre cei trei tineri va deveni favoritul ei.

---

* La moartea sa, palatul a trecut în proprietatea Romanovilor: a fost reședința din Sankt-Petersburg a mult iubitei surori a lui Alexandru I, Ekaterina, până la moartea ei în 1818. Apoi i-a aparținut lui Nicolae I, până la urcarea pe tron, după care a fost folosit pentru balurile împărătesei: Pușkin a dansat adesea acolo cu soția sa. Mai târziu, a fost palatul mamei țarului Nicolae al II-lea, împărăteasa Maria Fiodorovna, până în 1917. În februarie 1914, prințul Felix Iusupov, cel care avea să-l ucidă pe Rasputin, s-a căsătorit acolo cu Marea Ducesă Irina. (*N.a.*)

Lev Engelhardt, care ne-a lăsat o descriere pitorească a serii, l-a remarcat pe Iermolov. Potemkin le poruncise oamenilor săi să poarte uniforme de cavalerie, dar Iermolov era îmbrăcat ca dragon, contrar ordinului prințului. Engelhardt s-a grăbit să îl avertizeze să se ducă acasă să se schimbe. „Nu-ți face griji", i-a răspuns Iermolov încrezător. „Dar mersi, oricum." Această aroganță îndrăzneață îl nedumerise pe Engelhardt.

Prințesa Daşkova l-a luat deoparte pe Potemkin: au admirat împreună silueta atletică a fiului ei, după care ea a făcut greșeala fie de a presupune că fiul ei fusese deja ales, fie de a propune pe altcineva din familie. Potemkin i s-a adresat sarcastic, de față cu toată lumea: „Postul nu mai este disponibil. Tocmai a fost ocupat de locotenentul Iermolov." Prințesa se bâlbâise umilită: „De cine? De cine?"

Potemkin o lăsase baltă, îl luase pe Iermolov de mână și pornise prin mulțime cu el „de parcă acesta ar fi făcut parte din înalta nobilime". Prințul l-a condus pe Iermolov la masa unde juca împărăteasa whist și l-a depus, cum s-ar zice, la doar patru pași în spatele scaunului acesteia, în fața curtenilor cei mai de vază. În acel moment, toată lumea, până și Daşkova, și-a dat seama că împărăteasa își alesese un nou favorit. S-a tras cortina și a apărut splendida masă festivă. Împărăteasa, Marele Duce și curtenii ședeau la o masă rotundă principală, în vreme ce pentru ceilalți se puseseră alte patruzeci. Balul s-a sfârșit la ora trei.[20]

A doua zi dimineața, la unsprezece luni după moartea mult jelitului Lanskoi, Iermolov s-a mutat în vechiul apartament al acestuia din Palatul de Iarnă și a fost numit aghiotant-general al împărătesei. Avea treizeci și unu de ani, era înalt, blond, cu ochi migdalați și nas turtit — Potemkin l-a poreclit „arapul alb". Nu avea nici noblețea sufletească, nici frumusețea lui Lanskoi, și nici istețimea lui Zavadovski: „e un băiat bun", notează Cobenzl, „dar mărginit." Curând promovat la grad de general de divizie și decorat cu Ordinul Vulturul Alb, Iermolov era nepotul unuia dintre prietenii lui Potemkin, Levașov, dar era prieten și cu Bezborodko. Potemkin trebuie să fi fost ușurat că Ecaterina găsise pe cineva acceptabil după anul de doliu. Deși istorici mai superficiali au repetat bârfele privind gelozia lui Potemkin, observatorii mai ageri, precum Cobenzl, au înțeles că Potemkin era mulțumit că Iermolov avea să o împiedice pe împărăteasă „să se lase pradă tristeții" și că avea să îi stimuleze „voioșia firească".[21]

Promovarea lui Iermolov l-a plasat pe Potemkin în culmea puterii. Când prințul s-a îmbolnăvit, după câteva zile, Ecaterina „s-a dus să îl vadă, l-a silit să-și ia doctoria și s-a îngrijit cu nesfârșită dăruire de sănătatea lui".[22] Dar, în

sfârșit, poziția lui Potemkin ajunsese de necontestat. Curtea era în armonie. Prințul se putea întoarce la provinciile și la armatele sale, fiindcă Ecaterina, ca femeie, își găsise mulțumirea.

Curtea Ecaterinei atinsese un grad înalt de extravaganță și splendoare la jumătatea anilor 1780: „o mare etalare de pompă și fast cu bunul-gust și farmecul Curții franceze", scria contele de Damas. „Splendoarea ceremonialurilor a fost sporită de luxul asiatic".[23] Ecaterina și Potemkin se desfătau cu organizarea de baluri mascate, serbări și baluri cu o cheltuială imensă: împărăteasa însăși avea o preferință pentru balurile cu travestiți. „Tocmai mi-a venit o idee nostimă", scria ea pe la începutul domniei, „trebuie să ținem un bal la Ermitaj... trebuie să le spunem doamnelor să vină îmbrăcate mai ușor, fără *paniers* și *grande parure* pe cap... Comedianții francezi vor ridica tarabe de piață și vor vinde pe credit rochii de damă bărbaților, iar femeilor straie bărbătești..."[24] Poate fiindcă bondoaca împărăteasă știa că arată bine în costum bărbătesc.

Dacă am fi întâlnit-o pe împărăteasa tuturor rușilor la un bal de Curte din anii 1780, am fi găsit-o înveșmântată într-o fustă purpurie de voal, cu mâneci de voal albe, lungi până la încheietură, cu corsajul... unei rochii foarte elegante", șezând „într-un fotoliu mare tapițat cu catifea stacojie, bogat împodobit", înconjurată de curteni stând în picioare. Mânecile, fusta și corsajul rochiei erau adesea de diferite culori. Ecaterina purta acum mereu caftane rusești tradiționale cu mâneci lungi. Îi ascundeau rotunjimile, dar erau și mult mai confortabile decât rochiile cu corset și *paniers*. Prințesa Daşkova și contesa Braniţkaia îi urmau exemplul, dar baroneasa Dimsdale a observat că celelalte doamne purtau acest caftan „în stil franțuzesc", deși „voalurile și florile franțuzoaicelor nu le vin deloc bine rusoaicelor", după cum a declarat Lady Craven. Pretutindeni erau aranjate mese de joc; toată lumea juca whist, iar împărăteasa făcea turul încăperii, insistând cu condescendență ca nimeni să nu se ridice în picioare — deși, evident, toată lumea se ridica.[25]

În timpul iernii petrecute la Sankt-Petersburg, Curtea se muta între cele două palate, de Vară și de Iarnă. Urma același program săptămânal — marile adunări de la Ermitaj duminica, cu toți diplomații; luni, balul de la Marele Duce, și așa mai departe. Când Potemkin se afla în capitală, de obicei își petrecea serile de joi prin Micul Ermitaj al Ecaterinei, unde ea continua să se relaxeze cu iubitul ei, Iermolov, și cu prieteni apropiați ca Narîșkin și Braniţkaia. Acolo, conversațiile erau private. Nu trăgea cu urechea niciun

servitor. La cină, oaspeții scriau cu creionul pe tăblițe ce anume doreau să mănânce, așezau tăblițele în mijlocul unei mese mecanice speciale, care cobora cu un lift ce aducea mai târziu mâncarea.[26]

În lunile de vară, întreaga Curte parcurgea cei treizeci și ceva de kilometri până la locurile de recreere imperiale din apropiere. Ecaterinei îi plăcea Peterhoful pe țărmul Golfului Finlandei, dar reședința principală a Curții pe timp de vară era Țarskoe Selo, unde Ecaterina ocupa de obicei tortul de nuntă baroc al Elisabetei, Palatul Ecaterina, numit după mama împărătesei Elisabeta, împărăteasa născută țărancă a lui Petru cel Mare.

„Este o clădire magnifică", scria baroneasa Dimsdale, „construită din cărămidă, cu ornamente de stuc, iar... stâlpii din exterior sunt cu toții auriți." Înăuntru, unele încăperi erau pur și simplu „superbe"; ei i-a plăcut cel mai mult cea decorată în stil chinezesc, dar „nu am să uit niciodată" micul apartament „ca un palat de basm", cu „pereții decorați cu ornamente în roșu și verde care îți iau ochii." Tapiseriile din camera Leilor costaseră 201 250 de ruble. Ecaterina îl pusese pe arhitectul ei scoțian, Charles Cameron, să redecoreze întregul palat, iar grădinile erau, firește, în stil englezesc, proiectate de dl Bush, cu peluze, alei cu pietriș, chioșcuri și pâlcuri de copaci — și un lac imens în mijloc. Galeria Cameron era ca un templu antic atârnat în lumină, așezat pe un șir de coloane, dând impresia de lejeritate și spațiu. În interior se găsea colecția Ecaterinei de busturi, inclusiv Demonstene și Platon. Parcul era plin de monumente și chioșcuri ridicate în onoarea victoriilor Rusiei, astfel încât această priveliște magică era un fel de versiune imperială a unui parc de distracție Disney, a cărui tematică era în acest caz mărirea împărătesei și imperiului. Se puteau vedea acolo Columna Cești, realizată de Antonio Rinaldi, care se înălța cu demnitate impresionantă dintr-o insulă din mijlocul Marelui Iaz, și Columna lui Rumianțev, dedicată bătăliei de la Cahul. Apoi Podurile Siberian, Turcesc și Chinezesc, un Turn în ruine, o piramidă și un mausoleu pentru trei dintre ogarii ei englezești, cu inscripția: „Aici zace Zemira și fie ca grațiile doliului să-i azvârle flori pe mormânt. Ca Tom, strămoșul ei, și Lady, mama ei, nu s-a abătut de la datorie și nu avea decât o singură slăbiciune, era cam iute la mânie..." Nu departe se afla mausoleul lui Lanskoi. Existau chiar și jocuri de bâlci, de pildă un fel de *montagne russe*.[27]

Acolo, împărăteasa se trezea devreme și se plimba cu ogarii, în haina ei lungă, cu pantofi de piele și bonetă, după cum este înfățișată în tabloul lui Borovikovski și descrisă în nuvela lui Pușkin, *Fata căpitanului*. Mai târziu,

urmau parade militare. Cât timp a stat acolo baroneasa Dimsdale, Ecaterina a urmărit de la balcon exercițiile gărzilor conduse de Potemkin.

Prințul avea propriile reședințe în apropiere de Țarskoe Selo, iar împărăteasa îl vizita adesea. Uneori își construiau palatele unul lângă altul — de pildă, Ecaterina construise Pella lângă Ostrovki al lui ca să se poată vizita cu ușurință. Din moment ce baza o avea în apartamentele din palatele imperiale, numeroasele sale reședințe nu erau decât caravanseraiuri pentru acest sultan itinerant — dar construia din ce în ce mai multe, apoi le modifica după capriciul momentului sau ca să le adapteze la moda englezească. Primul a fost micul palat de la Eschenbaum pe coasta finlandeză, „dăruit prințului meu Potemkin" în 1777, unde a stat Ecaterina la începutul idilei cu Korsakov. „Ce privelişte de la toate ferestrele", exclama ea în scrisoarea către Grimm. „De la a mea văd două lacuri, trei movile, un câmp şi o pădurice."[28] Probabil că acolo a stat și Harris cu familia lui Potemkin. Mai avea o reședință pe drumul către Peterhof*, pe care a cumpărat-o în 1779: Starov a dărâmat acolo un palat baroc și l-a reconstruit în stil neoclasic.

Însă în anii 1780, Potemkin s-a îndrăgostit de stilul neogotic, exemplificat în Marea Britanie de Strawberry Hill al lui Walpole. Așa că Starov a reconstruit două dintre palatele sale sub formă de castele neogotice, Ozerki și Ostrovki.** Ostrovki avea turnuri și fleșe, arcade și creneluri. Numai unul dintre castelele gotice ale prințului a supraviețuit până în prezent: avea o moșie imensă în pădurile Bablovski de lângă Țarskoe Selo. Între 1782 și 1785, Potemkin i-a comandat lui Ilia Neielov (care tocmai revenise dintr-o călătorie în Anglia, unde studiase conacele) să îi facă și lui un Strawberry Hill. Bablovo*** era un palat pitoresc, asimetric, cu turnuri și turnulețe, arcade și ferestre gotice arcuite: cele două aripi se extind începând de la un turn medieval central circular. Aflat în mijlocul pădurii, arată astăzi ca o combinație de biserică părăsită și castel vrăjit.[29]

Când venea vremea revenirii la Petersburg, un lacheu în uniformă tivită cu stacojiu și cu fireturi de aur așeza un taburet de catifea roșie, ca împărăteasa să se poată sui în caleașca trasă de zece cai. Era urmată de un alai de

---

* Pe locul acela se găsește astăzi un hidos cinematograf sovietic. (*N.a.*)

** Există o tradiție sinistră potrivit căreia acolo a fost închisă o vreme „prințesa Tarakanova" cu presupusul copil al lui Aleksei Orlov-Cesmenski, dar nu există dovezi nici ale șederii și nici ale existenței copilului. Ostrovki a rămas în picioare până a fost distrus de naziști, dar din fericire a fost fotografiat în anii 1930. (*N.a.*)

*** Autorul a găsit ruinele castelului în Parcul Bablovski. În interiorul turnului, surpriză: o adâncitură circulară de granit cu diametrul de aproximativ trei metri. Este o piscină primitivă construită de Alexandru I, unde înota ferit de ochii lumii în timpul verilor fierbinți de la Țarskoe Selo. (*N.a.*)

cincisprezece trăsuri. Numărul cailor se ridica de fiecare dată la 800. Se trăgeau o sută de salve de tun, cântau trompetele și se auzeau uralele mulțimii. Pe drumul către Petersburg se găseau palate unde împărăteasa se putea odihni pe drum.[30]

Trecuseră mai mult de zece ani de când împărăteasa se îndrăgostise de Potemkin: Ecaterina avea cincizeci și șapte de ani. Toată lumea care se afla în prezența ei, scrie Damas, era izbită de „demnitatea și măreția ținutei sale și de bunătatea și blândețea chipului".[31] Bentham găsea că „are cei mai frumoși ochi pe care ți-i poți închipui și este foarte chipeșă".[32] Ochii albaștri și fruntea înaltă, bărbătească, erau la fel de frumoase ca întotdeauna, dar ea era mică de statură, din ce în ce mai grasă, și chinuită mereu de indigestie.[33]

Atitudinea ei față de putere rămăsese același amestec de ambiție nemiloasă și *raison d'état* combinat cu o modestie vicleană și cu totul fățarnică. Când Ligne și Grimm au început să răspândească prin saloane titlul „Ecaterina cea Mare", și-a afișat obișnuita smerenie prefăcută: „Vă rog să nu îmi spuneți Ecaterina cea Mare fiindcă (i) nu îmi plac poreclele (ii) mă numesc Ecaterina a II-a și nu vreau să se spună despre mine ca despre Ludovic al XV-lea că mi s-a dat un titlu nepotrivit...[34] (Ludovic nu prea mai era *Bien-Aimé* spre sfârșitul vieții)." Singura ei slăbiciune rămăsese eterna și impresionanta căutare a iubirii. „Ar fi mai bine dacă ar avea aceste iubiri doar fizic", scria un diplomat francez, „dar se întâmplă rar în rândul bătrânilor și, când imaginația lor este încă vie, sunt de o sută de ori mai caraghioși decât un tânăr." De acum înainte, urma să fie caraghioasă, cel puțin cât putea să fie de caraghios un autocrat.

Potemkin știa exact cum să o ia, și, la fel, ea pe el. La jumătatea anilor 1780, era la fel de important pentru ei să stea despărțiți, pe cât era să se întâlnească. Prințul știa „că nu în vecinătatea împărătesei avea puterea cea mai mare, căci atunci era nevoit să o împartă cu ea", explica Damas. „De aceea, prefera să stea departe de ea. Când era la distanță, toate detaliile administrației și armatei erau în mâinile lui."[35] Potemkin îi respecta „istețimea nemăsurată" și capacitatea de a corecta lipsa de consecvență a raționamentelor lui, dar urma și dictonul lui Disraeli conform căruia în cazul regilor lingușeala trebuie aplicată cu mistria. „Lingușește cât de mult poți", l-a sfătuit pe Harris, „nu poți exagera cu tămâierea, măgulește-o pentru ceea ce ar trebui să fie, și nu pentru ceea ce este." Îi critica, neloial, timiditatea și feminitatea: „vorbește patimilor, simțămintelor ei... nu cere decât laudă și complimente, dacă o amăgești destul, îți va da întreaga forță a imperiului ei."[36] Dar Potemkin juca un rol față de Harris, de care poate Ecaterina știa dinainte.

Dacă lingușirea ar fi fost cheia, Harris ar fi avut mai mult succes, iar Potemkin mai puțin, căci prințul și împărăteasa se certau mereu.

Când el îi scria, îi zicea, revelator, *kormiliță*, adică doică, iar ea îi zicea în schimb *gosudar* — stăpân — sau folosea o poreclă, dar considera că ei doi erau Pilade și Oreste, David și Ionatan din mitologie. Se comporta față de Potemkin și ca împărătească, dar și ca soție: când era plecat, îi peticea hainele la coate ca o *Hausfrau*, îi trimitea mereu veșminte și îi spunea să își ia medicamentele, ca unui copil.[37] Din punct de vedere politic, îl privea ca pe omul de afaceri prin excelență al guvernului ei, prietenul — consortul ei. Îi spunea mereu că „fără tine mă simt de parcă n-aș avea mâini" sau pur și simplu îl implora să revină la Petersburg să o vadă. Adesea își dorea ca el să fie lângă ea, și nu în sud, ca să poată hotărî probleme complicate „într-o jumătate de ceas". Din scrisori reiese limpede admirația ei pentru inventivitatea, inteligența și energia lui și adesea se îngrijorează că va face o greșeală fără el: „Nu știu ce să fac, ceea ce nu mi se întâmplă când sunt cu tine. Mă tem mereu că am trecut ceva cu vederea."[38] Cele „două minți" ale lor erau „mai bune decât una singură". Îl considera „mai deștept decât mine, tot ce a făcut a fost bine gândit".[39] Nu putea să o silească să facă ceea ce nu dorea, dar știau cum să se convingă unul pe altul și să se târguiască până ce găseau o soluție la fiecare problemă. „Este singurul om de care se teme împărăteasa; pe care îl place, dar de care se și teme."[40]

Privea cu toleranță stilul lui de viață dezordonat, îi accepta cu indulgență excentricitățile și știa bine că, practic, era împărat. „Prințul Potemkin s-a retras la el la ora unsprezece seara sub pretextul că se duce să se culce", îi scria ea lui Grimm pe 30 iunie 1785 de la Peterhof, unde se afla cu noul ei amant Iermolov, „deși se știe foarte bine că a chemat la el mai multă lume pentru ca, pe timpul nopții", să cerceteze hărțile și să decidă asupra unor probleme de stat. „I s-a spus chiar mai mult decât rege."[41] Ecaterina nu își făcea deloc iluzii în privința disprețului cu care îl priveau anumite persoane din înalta nobilime — dar părea că se bucură în taină când valetul ei îi spunea că toată lumea îl urăște, în afară de ea.[42] Îi plăcea că nu îi pasă dacă lumea îl place și o liniștea faptul că puterea lui depindea numai de ea. De fapt, îi plăcea să spună: „Dacă întreaga Rusie s-ar ridica împotriva prințului, eu tot aș sta alături de el."[43]

Când prințul se întorcea la Petersburg, îi venea adesea în ajutor împărătesei: Ecaterina a decis să o numească pe agasanta sa conspiratoare, prințesa Daşkova, directoare a Academiei de Științe. Prințesa i-a scris o scrisoare în care refuza numirea, căci considera că poziția o depășea, apoi l-a vizitat pe

Potemkin ca să îi explice refuzul, dar Potemkin a întrerupt-o: „Am auzit deja de la Majestatea Sa.“ Serenisimul a citit scrisoarea Daşkovăi şi apoi „a rupt-o în bucăţele“ în faţa ei. „Uluită şi jignită de moarte“, Daşkova i-a cerut să-i explice cum de îndrăzneşte să rupă o scrisoare adresată împărătesei.

„Linişteşte-te, prinţesă, i-a cerut el, şi ascultă-mă! O iubeşti sincer pe Majestatea Sa... de ce o superi în legătură cu o treabă la care chibzuieşte neîntrerupt de două zile şi la care ţine din tot sufletul? Dacă eşti de neclintit, iată pana, cerneala, aşterne din nou scrisoarea pe hârtie. Eu n-am făcut altceva decât ceea ce ar face oricine se gândeşte la ceea ce e mai bine pentru Înălţimea Ta.“ Apoi a flatat-o într-un mod tipic pentru el: împărăteasa mai avea un motiv pentru care dorea ca Daşkova să rămână la Petersburg. Voia să poată sta de vorbă cu ea mai des, căci, „ca să spunem drept, s-a săturat de societatea netoţilor care o înconjoară“. Efectul a fost neîndoios. „Mânia mi s-a risipit“, scria Daşkova. Serenisimul putea fi irezistibil când voia. Firește că prinţesa a acceptat numirea.[44]

De îndată ce Iermolov s-a instalat în noile sale apartamente, împărăteasa, însoţită de Curte, de noul favorit, de Serenisim şi de ambasadorii Marii Britanii, Franţei şi Austriei, a pornit în călătorie de pe Lacul Ladoga către cursul superior al Volgăi. Ecaterinei şi lui Potemkin le plăcea să vadă cu ochii lor — după cum s-a exprimat împărăteasa, „ochiul stăpânului îngraşă calul“. Această călătorie arată limpede cum se distra Curtea — şi cum făcea Potemkin politică. Principalul neajuns al vieţii de la Curte era plictiseala.

Cei trei trimişi erau ilustre exemple ale spiritualităţii Iluminismului. Ambasadorul austriac era acelaşi afemeiat urât, dar fermecător Louis Cobenzl, care, deşi trecuse de prima tinereţe, se visa pe scenă şi lua lecţii de canto. Când soseau de la Viena trimişii imperiali, nu se mirau să îl găsească pe ambasador cântând în faţa oglinzii, costumat în chip de contesă d'Escarbagnas.[45] Caracterul *vraiment britannique* al lui Alleyne Fitzherbert presupunea că „îl nedumereau obiceiurile prinţului“[46], dar Potemkin găsise un nou prieten în persoana trimisului francez, care era diferit de mediocrii săi predecesori. Cu o expresie de amuzament permanent întipărită pe chipul rotund, cu sprâncenele mereu ridicate, ca o maimuţică zâmbitoare, Louis-Philippe, conte de Ségur, în vârstă de treizeci şi doi de ani, era fala epocii pe care a povestit-o cu atâta eleganţă în scrierile sale, *Mémoires*. Fiul unui mareşal şi ministru de Război francez, prieten cu Maria Antoaneta, Diderot şi d'Alembert şi veteran al războiului american, a devenit un membru intim al cercului Ecaterinei şi al lui Potemkin.

În timpul călătoriei, curtenii se amuzau cu jocuri de cărți, concerte și mai ales șarade, care pentru noi astăzi sună fals, dar ambasadorii puteau schimba relațiile regelui lor cu Rusia dacă se pricepeau la astfel de jocuri de cuvinte: de pildă, lui Fitzherbert i s-a dat sarcina de a compune o poezie ale cărei versuri să se sfârșească cu cuvintele *amour, frotte, tambour* și *garde-note*. Răspunsul, care combină lingușeala, franceza și toate cele patru cuvinte, a fost considerat atât de strălucit, încât Ecaterina l-a repetat în scrisoarea către Grimm:

D'un peuple très nombreux Catherine est l'amour
Malheur à l'ennemi qui contre elle se frotte;
La renommée usa pour elle — son tambour
L'histoire avec plaisir sera — son garde-note.[*]

Unele dintre aceste greoaie *bon mots* erau inventate pe loc, dar cel mai adesea, ca în așa-zisele emisiuni de divertisment transmise în direct la televizor, erau compuse dinainte cu mult efort și apoi prezentate publicului de parcă ar fi fost născocite spontan. Dar Fitzherbert nu prea se pricepea la aceste poezioare amuzante: era întrecut de „simpaticul și spiritualul" Ségur, pe care Ecaterina l-a aclamat ca fiind geniul acestui gen: „Ne scrie poezii și cântece... Prințul Potemkin se prăpădește de râs în timpul călătoriei."[47]

Coborând pe Volga cu barca, Ségur a observat cum capriciile născute din entuziasmul de moment al lui Potemkin păreau să se preschimbe pe loc în politici. Iosif al II-lea îl ajutase pe Potemkin să anexeze Crimeea, drept care acum Ecaterina era nevoită să îl sprijine în proiectul de a schimba Țările de Jos austriece pe Bavaria. Mai avusese o tentativă nereușită, în 1778, care se sfârșise cu Războiul Cartofilor, cu Prusia. Acum, încă o dată, Frederic cel Mare, ca o ultimă reprezentație înainte de a părăsi scena pe care o domina de aproape jumătate de veac, a zădărnicit planul lui Iosif de a anexa Bavaria, negociind o Ligă a prinților de neam german care să prevină orice încercare de acest fel. S-a întâmplat ca tratatul comercial anglo-rus să necesite a fi reînnoit tocmai în această perioadă, iar Ecaterina cerea acum să fie mai avantajată. Însă Hanovra, al cărei elector era George al III-lea, s-a alăturat lui Frederic în liga sa anti-austriacă. Era ca și cum ar fi plesnit-o peste față pe Ecaterina — ca să nu mai vorbim de anglofilul Potemkin.

---

* Aparținând unui popor foarte numeros Ecaterina este dragostea/ Vai dușmanului care i se pune în cale;/ Renumele a fost folosit pentru ea — toba sa/ Istoria cu plăcere va fi — de-al său grămătic. (*N.t.*)

Când a sosit această veste pe barja imperială, a provocat mare nemulțumire. După cină, Ségur l-a urmat pe Potemkin pe barca sa, unde Serenisimul a avut o izbucnire în care denunța egoismul englezilor ca „șmecherie perfidă". „I-am spus de mult împărătesei, dar nu a vrut să mă creadă." Noul prim-ministru britanic, în vârstă de douăzeci și șase de ani, William Pitt, „căruia nu îi place de ea personal", avea cu siguranță să pună piedici în calea politicilor rusești din Germania, Polonia și Turcia. Era o analiză foarte exactă a abordării estice a lui Pitt. Prințul a declarat că ar face orice să se poată răzbuna pe „perfidul Albion". Ségur a propus atunci un tratat comercial franco-rusesc. Potemkin a izbucnit în râs: „Este un prilej favorabil. Profită de el!" Străinilor le plăcea să îl descrie pe prinț ca pe un copil capricios, dar de fapt acesta încuraja deja comerțul dintre Herson și Franța, căci cu siguranță Marsilia, și nu Londra era cheia comerțului rusesc de pe Marea Neagră. El a recomandat pe dată ca Ségur să compună o primă variantă secretă a tratatului: „Nici măcar să nu-l iscălești. Nu riști nimic... Ceilalți miniștri nu au să știe... Pune-te grabnic pe treabă!" Ironia sorții face ca Ségur să fi fost nevoit să împrumute biroul portabil al lui Fitzherbert pentru ca să poată schița ambuscada sa anti-britanică.

A doua zi, Potemkin a dat buzna în cabina lui Ségur și l-a informat că, în clipa în care se vor întoarce la Petersburg, împărăteasa avea să ordone semnarea tratatului. Într-adevăr, la întoarcere, pe 28 iunie, în timpul unui bal mascat de la Curte, Bezborodko s-a apropiat cu pași legănați de Ségur și i-a șoptit la ureche că primise ordine să negocieze imediat tratatul. A mai durat o vreme, dar în cele din urmă a fost semnat, în ianuarie 1787.

„Iermolov părea să fie privit din ce în ce mai bine", a remarcat Ségur la întoarcerea la Petersburg. „Curtea, uluită de o asemenea schimbare, și-a întors chipul către soarele care răsare." În primăvara lui 1786, când Iermolov se afla pe poziție de niciun an, tânărul favorit s-a apucat de un joc periculos: se hotărâse să îl detroneze pe Potemkin. „Prietenii și rudele prințului erau consternați."[48] Iermolov a rămas slujitorul lui Potemkin până când prințul l-a prins pe unchiul favoritului, Levașov, trișând la jocul de cărți. Potemkin l-a azvârlit afară, iar unchiul i s-a plâns fanfaronului Iermolov. S-a pretins că tânărul refuza să-i transmită împărătesei mesajul Serenisimului când acesta cerea vreo favoare. Dar Potemkin nu avea nevoie de intermediari. E mult mai probabil ca mărginitului Iermolov să nu-i fi convenit să fie pe locul doi în familia Ecaterina-Potemkin, să fie invidios pe prinț pentru puterea sa — și să fi fost manipulat de rivalii acestuia.[49]

Firele invizibile din spatele intrigii lui Iermolov au fost probabil trase de Aleksandr Voronțov — președinte al Colegiului Comercial, al cărui frate, Semion, era ambasador la Londra — și de fostul favorit Zavadovski; lucrau amândoi cu Potemkin, dar îl urau. Au profitat de dezordinea din finanțele lui Potemkin pentru a sugera că acesta deturna fonduri din trezorerie — concret, trei milioane de ruble pentru dezvoltarea sudului —, dar se bazau pe dovada unei scrisori a fostului han al Crimeei, Șahin Ghirai, care susținea că prințul îi fura pensia.[50] Nu era o dovadă solidă, ceea ce știau și ei foarte bine, deoarece toate plățile trezoreriei, până și cele către Potemkin, ca să nu mai vorbim de Șahin Ghirai, întârziau adesea cu anii. Era unul dintre motivele pentru care era inutil să se cerceteze finanțele lui Potemkin, fiindcă acesta folosea banii proprii pentru scopurile statului, după care își deconta cheltuielile când soseau fondurile. Mai mult, nu avea nevoie să deturneze fonduri — Ecaterina îi dădea tot ce voia. Însă complotiștii l-au convins pe Iermolov să îi arate împărătesei scrisoarea lui Șahin Ghirai, ceea ce acesta a și făcut, când Curtea se afla la Țarskoe Selo, și a reușit să semene îndoială în mintea ei. Zarurile fuseseră aruncate.[51]

Ecaterina s-a distanțat de Potemkin. Prințul, care făcuse atâtea eforturi pentru construirea sudului, s-a ținut mândru deoparte. Abia dacă mai vorbeau și nu o mai prea vizita, totuși, declinul este exagerat. Chiar și la sfârșitul lui mai, în cea mai nefastă perioadă a acestei crize, Ecaterina i-a spus noului ei secretar, Aleksandr Hrapovițki: „Prințul Potemkin arată ca un lup și nu prea îl place nimeni din această pricină, dar are o inimă bună… ar fi primul care să ceară ca dușmanul lui să îi fie cruțat."[52] Însă curtenii simțeau miros de sânge. Anticamerele s-au golit. „Toată lumea s-a îndepărtat de el", își amintea Ségur. „În ceea ce mă privește, mă purtam cu el de două ori mai curtenitor. Îl vedeam zilnic." Nu era vorba doar de prietenie din partea lui Ségur, cât și de faptul că acesta ghicise că relația dintre prinț și împărăteasă se baza pe o legătură tainică și invizibilă. Însă lațul părea să se strângă. Ségur l-a rugat să fie prudent. „Ce... și Domnia Ta! Vrei să mă înjosesc, după ce am adus servicii atât de însemnate, din pricina capriciului unei nedreptăți jignitoare? Știu că se spune că sunt pierdut, dar se înșală. Permite-mi să te asigur — nu voi fi răsturnat de un copilandru!" i-a răspuns Potemkin. „Ai grijă", l-a avertizat din nou Ségur. „Prietenia Domniei Tale mă mișcă, i-a spus prințul. Dar îmi disprețuiesc prea mult dușmanii ca să mă tem de ei."[53]

Pe 17 iunie, împărăteasa, Marele Duce, Potemkin, Iermolov și Ségur au părăsit Țarskoe Selo și au pornit către Pella. A doua zi, împărăteasa a vizitat Ostrovki, palatul învecinat al lui Potemkin, ceea ce dovedește, dacă mai era

nevoie, că poziția lui Potemkin nu era nici pe departe atât de dezastruoasă cum sugerau bârfele. La întoarcerea la Țarskoe Selo, Potemkin s-a prezentat la toate festinurile Ecaterinei din următoarele trei zile. Conspiratorii trebuie să fi insistat pe lângă Ecaterina să ia măsuri pe baza dovezilor. Până și în însoritul Palat Ecaterina, Potemkin era tratat cu răceală.

A doua zi, a părăsit pur și simplu Curtea, fără un cuvânt, și a pornit către Narva pe Marea Baltică. S-a stabilit în capitală, la palatul Maestrului Cailor, Narîșkin, și își petrecea vremea cu „petreceri, plăceri și dragoste". Dușmanii lui Potemkin „își trâmbițau victoria". Ecaterina pesemne că era obișnuită să îl vadă bosumflat, așa că nu a avut nicio reacție. Dar când nu s-a prezentat, pe 28 iunie — ziua încoronării Ecaterinei —, și-a dat fără îndoială seama că autoritarul politician o provoacă să își dea cărțile pe față.

„Sunt neliniștită, ești bine?" i-a scris Ecaterina în secret lui Potemkin, ca răspuns la provocarea lui. „Nu am auzit nicio vorbuliță de la tine de atâtea zile."[54] Scrisoarea are un ton călduros. Era unul dintre semnele pe care Potemkin le cunoștea atât de bine! A mai așteptat câteva zile.

Apoi a apărut brusc la Curte — fantoma lui Banquo care, de fapt, nici nu era fantomă. Prințul se pare că „a dat buzna"[55] în budoarul împărătesei și a strigat ceva de genul: „Am sosit, doamnă, să declar în fața Majestății Voastre că Majestatea Voastră trebuie să aleagă pe dată între mine și Iermolov — unul dintre noi trebuie chiar astăzi să plece de la Curte. Atâta vreme cât îl ții pe lângă Majestatea Voastră pe acel Arap Alb, nu voi mai pune piciorul în palat."[56] Apoi a ieșit ca o furtună și a părăsit Țarskoe Selo.

Pe 15 iulie, împărăteasa l-a concediat pe Iermolov printr-unul dintre păpușarii lui, Zavadovski. Arapul Alb a plecat a doua zi, după ce primise 4 000 de țărani, 130 000 de ruble și un ordin de călătorie.* În aceeași seară, Potemkin l-a adus pe celălalt tânăr ofițer cu care flirtase Ecaterina cu un an mai devreme, Aleksandr Dmitriev-Mamonov. Mamonov era aghiotantul (și ruda îndepărtată) a prințului. Se spune că Potemkin l-a trimis pe Mamonov la Ecaterina cu o acuarelă și o întrebare cu două înțelesuri — ce părere avea despre ceea ce vedea? Împărăteasa l-a măsurat din cap până în picioare și i-a răspuns: „Contururile sunt frumoase, dar culorile nu au fost alese bine." Este o legendă, dar seamănă cu unul dintre jocurile pe care

---

* Un an mai târziu, Iermolov a provocat oarecare stânjeneală la Londra când a cerut o audiență la George al III-lea. Mai târziu s-a stabilit la Viena. (*N.a.*)

numai Potemkin le putea juca cu împărăteasa. A doua zi, împărăteasa i-a scris lui Mamonov...

În aceeași seară, Mamonov a trecut pe lângă prietenul său Hrapovițki, secretarul împărătesei, în timp ce era condus în odaia de culcare a Ecaterinei — un moment stânjenitor sau triumfător în care te întâlnești cu un prieten apropiat. Lumea descrisă în jurnalul lui Hrapovițki este într-adevăr foarte mică. A doua zi de dimineață, pedantul secretar remarca sarcastic: „Au dormit până la ora nouă" — cu alte cuvinte, împărăteasa a petrecut cu trei ore mai mult în pat. A doua zi, „au închis ușa. M-v a rămas la cină și, după obicei, [a fost] pudrată", relata Hrapovițki, al cărui ochi nu se dezlipea practic niciodată de gaura cheii de la ușa imperială.[57]

Trecerea la Mamonov a fost atât de lină, încât este foate posibil ca „furia" lui Potemkin să fi izbucnit mult mai devreme și ca, de fapt, criza să nu fi avut nicio legătură cu deturnarea de fonduri, ci doar cu Iermolov însuși. Se prea poate ca Ecaterina să-l fi sedus pe Mamonov în vreme ce Iermolov își serba victoria cu acoliții săi. Aceasta explică și de ce era atât de calm Potemkin în privința conspirației — un artificiu tipic pentru el. Potemkin a amenințat cu alungarea tuturor favoriților, de-a lungul timpului, începând cu Zavadovski. De obicei, Ecaterina îl asigura că puterea lui nu era periclitată — așa că să își vadă de treabă. Ea îi obliga pe favoriți să îl flateze, iar el era suficient de flexibil ca să se împrietenească și să lucreze cu ei. Pe Iermolov probabil că a reușit să îl dea jos tocmai pentru că acesta a refuzat să se integreze în sistemul lui Potemkin — și pentru că Ecaterina nu îl iubea, de fapt. Oricare ar fi adevărul, a fost o victorie politică.

„*Matușka*, după o plimbare pe la Petersburg, Peterhof, Oranienbaum, m-am întors și îți sărut picioarele. L-am adus pe Paraclet teafăr, sănătos, voios și iubitor." Paraclet — mângâierea *matușkăi*, Mamonov — era deja la împărătească, care i-a răspuns: „Ce bucurie mare, *batinka*, cum te simți nedormit, stăpâne? Ce fericită sunt că te-ai întors!"[58]

„S-a întors prințul Grigori Aleksandrovici", scria Hrapovițki pe 20 iulie. Mamonov i-a dăruit recunoscător prințului un ceainic de aur gravat cu inscripția: „Mai apropiați prin inimă decât prin sânge", deoarece erau rude îndepărtate.[59] Mamonov, în vârstă de douăzeci și șase de ani, era un francofil cult din nobilimea de mijloc, cu o gură frumoasă ca un boboc de trandafir și un năsuc drăgălaș. Era mult mai cult și mai inteligent decât Iermolov și era plăcut de toată lumea pentru farmecul, frumusețea și curtoazia sa. Ecaterina l-a copleșit cu onoruri: aghiotantul-general a fost făcut conte al Sfântului Imperiu Roman și curând avea în proprietate 27 000 de șerbi, primea 180 000

de ruble pe an și un buget de masă de 36 000 de ruble. Simțea oare că din pricina propriei bătrâneți se cuvine să îi compenseze mai mult pe amanți? Ecaterina s-a îndrăgostit de el și îl lăuda cu pasiune. L-a poreclit „Domnul Haină Stacojie", fiindcă îi plăcea să se îmbrace astfel ca să se potrivească cu ochii-i negri. Haina stacojie, se entuziasma ea în scrisoarea către Grimm, trimisă pe 17 decembrie, „îmbracă un bărbat cu un suflet excepțional... cu spiritul a patru oameni... o fântână nesecată de voioșie." Mamonov o făcea pe Ecaterina fericită, iar lui Potemkin îi asigura poziția. A devenit membru al neobișnuitei lor familii, ca Lanskoi, le ajuta pe nepoatele Braniţkaia și Skavronskaia[60], îi scria scrisori călduroase prințului, pe care Ecaterina le trimitea împreună cu ale sale. Uneori adăuga *post-scriptum*-uri scrisorilor lui Mamonov, pe care el le semna de obicei „cu desăvârșită dăruire".[61]

Curând după căderea Arapului Alb și instalarea Domnului Haină Stacojie, Potemkin l-a invitat pe Ségur la masă. „Ei bine, Monsieur Diplomat", l-a întâmpinat Potemkin, „cel puțin în acest caz... prevestirile mele au fost mai bune decât ale domniei tale!" Apoi, îmbrățișându-și cu căldură prietenul, Potemkin a răcnit: „M-am înșelat, *batuṣka*? M-a dat jos copilandrul? M-a slujit rău curajul?"[62]

Într-adevăr, îl avantajase mult curajul. Serenisimul se putea întoarce în sud. Fusese plecat atât de mult timp, încât colonelul Mihail Garnovski, omul său de afaceri din Petersburg care a câștigat o avere de pe urma ducesei de Kingston, îi trimitea rapoarte secrete despre politica de la Curte. Garnovski monitoriza în special comportamentul favoritului și a observat că la masă avea grijă să bea în cinstea prințului. Ecaterina îi arăta lui Mamonov hârtiile de stat, dar acesta nu avea înclinație să devină om de stat. Dușmanii lui Potemkin, Aleksandr Voronțov și Zavadovski, îi făceau curte, sperând că va urma exemplul lui Iermolov. Mamonov rămânea credincios, dar suferea. Era gelos dacă Ecaterina băga în seamă pe altcineva, însă găsea că viața la Curte era singuratică și nemiloasă: avea dreptate când spunea despre curteni că erau ca „lupii din pădure".[63]

Ecaterina și Potemkin au decis că sosise timpul ca ea să inspecteze realizările lui din sud și să demonstreze hotărârea nestrămutată a Rusiei de a controla Marea Neagră. Existaseră multe amânări, dar până la urmă au căzut de acord ca ea să viziteze Herson și Crimeea în vara lui 1787. Înainte de plecarea Ecaterinei în această expediție remarcabilă și glorioasă, Serenisimul era în culmea puterii, exercitând „în Rusia o putere mai mare decât... Wolsey, Olivares și Richelieu",[64] scria un străin. Ani de zile, diplomații l-au descris ca „Marele Vizir",[65] alții îi spuneau „prim-ministrul"[66], dar niciunul

dintre aceștia nu a înțeles cu adevărat poziția lui unică. Saint-Jean s-a apropiat cel mai mult de realitate: „Și-au dat seama că nu îl pot răsturna pe Potemkin... El era țarul de drept, deși nu cu numele.“[67] Dar era el fericit? Cum trăia? Cine era Potemkin ca om?

22

O zi din viața lui Grigori Aleksandrovici

Ești tu, cel mai viteaz dintre muritori!
Cu o puzderie de izvoade născute de rodnica-ți minte!
Tu nu ai ales calea bătătorită,
Ci ai croit altele noi — iar vuietul
L-ai lăsat moștenire.
Ești tu, Potemkin, conducător măreț!

Gavrila Derjavin, *Cascada*

Dimineața

Prințul se trezea târziu când locuia la „casa Șepilev", legată printr-un pasaj acoperit de apartamentele împărătesei din Palatul de Iarnă. Anticamerele gemeau deja de demnitari. El îi primea pe cei favorizați întins în pat, în halat. Când se scula, îi plăcea să facă o baie rece, după care urma o scurtă rugăciune de dimineață. Micul dejun consta de obicei din ciocolată fierbinte și un pahar de lichior.

Dacă se hotăra asupra unei audiențe generale, stătea rezemat confortabil în sala de recepție și se străduia să îi ignore pe cei mai avizi dintre lingușitori. Dar dacă ei îl ignorau pe el, o pățeau. Un tânăr secretar, educat la Cambridge și la Oxford, cu servieta burdușită de hârtii, aștepta într-o mulțime de generali și ambasadori să îl vadă pe prinț. Aceștia ședeau într-o tăcere de mormânt, fiindcă toată lumea știa că prințul încă mai doarme. „Brusc, se deschise cu zgomot ușa odăii de culcare și uriașul Potemkin se ivi singur, în halat,

strigându-și valetul. Înainte măcar să aibă vreme să strige, dintr-o mișcare, toată lumea din sală — generali și nobili deopotrivă — întrecându-se care aleargă mai repede, ieșiră val-vârtej din cameră să îl caute pe valetul prințului...“ Din moment ce toți ceilalți o șterseseră, secretarul a rămas stană de piatră în prezența lui Potemkin, „neîndrăznind nici măcar să clipească.“

Serenisimul i-a aruncat o privire amenințătoare și a ieșit țanțos. Când a reapărut, în uniformă, Potemkin l-a chemat: „Spune-mi, Alekseev, știi câți nuci sunt în grădina Palatului meu Taurida?“ Alekseev nu știa. „Du-te în grădină, numără-i și raportează-mi apoi“, i-a poruncit prințul. Pe înserat, tânărul s-a întors și i-a spus prințului numărul pomilor. „Bine. Ai îndeplinit ordinul repede și bine. Știi de ce ți s-a dat un asemenea ordin? Să te învețe să fii mai prompt, pentru că am băgat de seamă azi de dimineață, când mi-am strigat valetul și toți generalii și nobilii s-au grăbit să îl caute, că tu nici nu te-ai clintit, bobocule... Vino mâine cu hârtiile, că astăzi nu am chef să le cercetez. Pe mâine!“[1]

Petiționarii erau nedumeriți de înfățișarea și caracterul prințului — era imprevizibil, fascinant și alarmant. Emana atât amenințare, cât și bun venit: putea fi „înspăimântător“[2], de o aroganță nimicitoare, răutăcios și spiritual, bun la suflet și milos, maniac și morocănos. Când Aleksandr Ribeaupierre avea opt ani, a fost dus să îl vadă pe prinț și nu a uitat niciodată puterea lui animalică și blândețea drăgăstoasă: „M-am înspăimântat când m-a ridicat cu mâinile sale puternice. Era nesfârșit de înalt. Parcă îl văd aievea și acum în halatul său larg, cu pieptul păros dezgolit.“[3] Ligne spunea că este „înalt, drept, mândru, chipeș, nobil, maiestuos sau fascinant“, în vreme ce alții îl zugrăvesc ca un Ciclop hidos. Însă Ecaterina vorbea mereu de frumusețea lui, iar el avea mare succes la femei, dacă stăm să judecăm după sumedenia de scrisori de la iubite, care umplu arhiva.[4] Era fără îndoială vanitos, dar și complexat, mai ales din pricina ochiului nevăzător. Când i se trimitea vreo ștafetă cu un ochi, Serenisimul bănuia pe dată că vor să își bată joc de el și era profund jignit de această „glumă neizbutită“ — și asta pe când era cel mai puternic om la est de Viena.[5] De aceea ne-au rămas atât de puține portrete cu el.

„Prințul Potemkin nu a consimțit niciodată să se lase pictat“, îi explica Ecaterina lui Grimm, „și dacă există vreun portret sau desen cu el, a fost fără voia sa.“[6] El l-a convins, în jurul anului 1784, și din nou în 1791, să îi permită lui Giambattista Lampi să îi facă portretul, singurul pictor în care el avea încredere.[7] Dar Serenisimul, rușinat de ochiul rănit, a insistat să se așeze în semi-profil — deși ochiul său nefolositor, pe jumătate închis, nu era din

cale-afară de respingător.* Străinii considerau că ochii săi reprezentau Rusia, „unul deschis și celălalt închis, [ceea ce] ne amintea de Pontul Euxin mereu deschis și de Oceanul Nordic atâta vreme închis sub gheață." Portretul făcut de Lampi în care Potemkin e înfățișat ca mare amiral, stăpân al Mării Negre, este al dinamicului om pe care istoria l-a uitat. Picturile de mai târziu ale lui Lampi arată chipul lui plin, îmbătrânit.[8] Dar cel mai relevant este portretul neterminat al prințului în vârstă de aproximativ 45 de ani — chipul prelung, de artist, cu buzele pline, bărbia despicată, părul bogat, castaniu. La sfârșitul anilor 1780, se îngrășase enorm, pe potriva staturii sale de uriaș.

Prințul domina orice scenă pe care binevoia să apară. „Potemkin plăsmuia, nimicea sau zăpăcea, însă însufleța totul", scria Masson. „Nobilii care îl detestau păreau să se topească sub privirile lui."[9] Practic, toată lumea care l-a cunoscut vreodată l-a descris folosind cuvintele „extraordinar", „uluitor", „colosal", „original" și „genial" — dar până și celor care îl cunoșteau intim le era greu să îl descrie clar. Nu se putea și nu se poate clasifica altfel decât ca unul dintre cei mai exuberanți oameni originali din istorie. La urma urmei, așa îl vedea și Ecaterina. Însă până și cei mai buni observatori cad de acord asupra unui singur lucru: că era „remarcabil" — pur și simplu un fenomen al naturii. „Unul dintre cei mai extraordinari oameni, dificil de definit și rar întâlniți", cugeta ducele de Richelieu. Rămâne, după cum a scris Lewis Littlepage din Virginia, „acel om imposibil de descris".[10]

Trecea mereu de la o extremă la alta: era un *chiaroscuro* în carne și oase — „un amestec inimaginabil de grandoare și meschinărie, lene și hărnicie, curaj și timiditate, ambiție și nepăsare", scria Ségur. Uneori demonstra „geniul unui vultur", alteori „capriciul unui copil". Era „colosal ca Rusia". În mintea sa, „alternau regiuni cultivate cu deșerturi, rudimentarul secolului al XI-lea cu corupția celui de-al XVIII-lea, strălucirea artelor cu ignoranța mănăstirii".[11] Pe de o parte „era sătul de avuțiile sale", pe de alta, „invidios pe ce nu putea obține". Potemkin „voia totul, dar era dezgustat de tot". Setea sa de putere, extravaganța lipsită de moderație și aroganța nemăsurată erau totuși suportabile mulțumită exuberanței și spiritualității sale, umorului său de spiriduș, blândeții mângâietoare, omeniei, generozității și absenței răutății. Richelieu a văzut „că firea îl purta mereu mai degrabă înspre Bine decât înspre Rău."[12] Faima imperiului a crescut datorită cuceririlor sale — dar știa,

---

* Giambattista Lampi, 1751–1830, a fost unul dintre cei mai la modă portretiști din Viena — a pictat portretele lui Iosif al II-lea și Kaunitz. Potemkin pare să-l fi împrumutat ocazional de la austrieci. Tablourile executate în 1791, înaintea morții sale, au fost copiate de pictori ca Roslin și vândute ca gravuri. (*N.a.*)

după cum a prezis Ségur, că „admirația pe care cei doi au trezit-o" îi era destinată Ecaterinei, iar „ura pe care au stârnit-o" îi era destinată lui.[13]

Potemkin complica totul.[14] Poate că excentricitățile sale o iritau pe împărăteasă, însă, una peste alta, îl făceau mai interesant în ochii ei. Richelieu îl găsea un om „superior", dar „o plăsmuire uluitoare de absurd și geniu".[15] „Uneori", remarca Littlepage, „părea demn de a conduce imperiul Rusiei, alteori abia dacă părea să merite să fie grămătic în Imperiul Liliputan."[16] Dar cea mai izbitoare trăsătură a excentricităților sale — și cea pe care nu trebuie s-o uităm niciodată — este că a găsit cumva timpul și energia necesare pentru a duce la bun sfârșit niște sarcini colosale, îndeplinind practic imposibilul.

Petiționarii care așteptau să îi atragă atenția erau obișnuiți să asculte orchestra prințului. Îi plăcea să înceapă ziua cu muzică, așa că le poruncea muzicienilor, mereu prezenți, și unuia din corurile din colecția sa să cânte pentru el. Cântau și la ora unu, la masa de prânz, și trebuia să fie gata la șase seara să cânte când își făcea prințul apariția — și călătoreau cu el, indiferent dacă mergea în Crimeea sau la război. Muzica era extraordinar de importantă pentru el — compunea el însuși și îl liniștea. Potemkin trebuia să fie înconjurat de muzică oriunde mergea, și adesea cânta și el.

El se ocupa și de muzica de la Curte, deoarece împărăteasa recunoscuse, din fericire, că nu are deloc ureche muzicală. „Sarti, Marchese cântărețul și Madame Todi o delectau nu pe împărăteasă, a cărei ureche era insensibilă la armonie", își amintea Ségur despre un concert, „ci pe prințul Potemkin și pe câțiva iubitori de muzică luminați..."[17] A plătit 40 000 de ruble pe orchestra familiei Razumovski. Dar pasiunea sa pentru muzică s-a dezlănțuit mai ales odată cu angajarea faimosului compozitor-dirijor italian Giuseppe Sarti, în 1784. Orchestra însăși, formată din șaizeci până la o sută de muzicieni, cânta „muzica aceea extraordinară", își amintea Lady Craven, „cântată de bărbați și băieți, dintre care fiecare cântă la un corn drept, adaptat înălțimii sale. 65 dintre acești muzicieni produc o melodie foarte armonioasă, ceva ca o orgă imensă."[18] Potemkin l-a numit pe Sarti primul director de muzică la încă neconstruita universitate din Ekaterinoslav. Cheltuielile arată că a importat corni și a plătit trăsurile care să îi ducă în sud „pe muzicienii italieni Conti și Dophin". Acolo, Potemkin i-a dat lui Sarti și altor trei muzicieni 15 000 de deseatine de pământ: „dăruiesc satul... celor patru muzicieni... Să aveți parte de liniște și fericire la noi în țară." Astfel a înființat Potemkin ceea ce a fost, fără îndoială, prima colonie muzicală din istorie.[19]

Potemkin și cei din jurul său își trimiteau mereu partituri de operă, așa cum melomanii din ziua de azi își dăruiesc CD-uri noi. Ecaterina se bucura că Potemkin îi trimitea muzică prietenului ei Grimm, care îl numea „binefăcătorul meu din muzică."[20] Muzica era o modalitate de a căuta favoarea. Prințul Lubomirski, un șleahtic ale cărui moșii îi furnizau lui Potemkin cherestea, îi trimitea adesea muzică de corn: „Dacă acest gen de muzică este pe gustul Înălțimii Voastre, mă voi bucura să vă fac și altă dată un asemenea dar."[21] Austriecii se foloseau de muzică drept armă diplomatică. Când Cobenzl, el însuși fan al operei, a fost acasă la Viena, i-a scris lui Potemkin: „Am auzit vești despre fermecătorul spectacol" al lui Sarti și Marchesini de la Petersburg. Nici opera din Viena nu putea să îl egaleze, se exprima plin de tact trimisul. Mai târziu, după începerea războiului, kaiserul Iosif a găsit vreme să îi trimită lui Cobenzl „două piese corale pentru orchestra prințului Potemkin".[22] Așa cum ambasadorii ruși îi găseau pictori și îi făceau cumpărăturile, tot așa îi căutau mereu și noi muzicieni.[23]

Serenisimul se mândrea personal cu lucrările lui Sarti, mai ales având în vedere că a scris și el personal mare parte din ele. Întotdeauna a compus cântece de dragoste, cum este cel dedicat Ecaterinei, și muzică religioasă, precum „Canon închinat Mântuitorului", publicat de propria tipografie. Este greu de judecat calitatea compoziției lui Potemkin, însă, din moment ce cei care îl criticau în toate nu îi luau în râs muzica, probabil că avea talent, așa cum știa și Frederic cel Mare să cânte la flaut. De fapt, Miranda, cinicul călător, oaspete al lui Potemkin și martor imparțial, a fost impresionat de talentul muzical al acestuia. L-a întâlnit pe Sarti în sud și a urmărit cum Potemkin „mai nota câte ceva pe partitură, apoi i-o dădea înapoi lui Sarti indicând tonalitatea, ritmul și melodia compoziției scrise pe loc, ceea ce ne dă o idee despre creativitatea și măiestria sa." Sarti se pare că prelua apoi ideile lui Potemkin și făcea orchestrația.[24]

Cu siguranță că Ecaterina era mândră de talentul lui muzical. „Îți trimit melodia lui Sarti", îi scria lui Grimm, „compusă după notele scrise la întâmplare de prințul Potemkin." Prințul, care întotdeauna voia o reacție imediată, „este foarte nerăbdător să afle dacă ai primit partiturile".[25] Sarti și corniștii săi itineranți au rămas cu Potemkin până la capăt, iar mai târziu s-a bucurat și de cel mai mare geniu muzical al epocii — Mozart.

Pe la ora 11, sosea momentul ritualic care definea puterea misterioasă a lui Potemkin. Prințul „îi primea la *lever* pe toți marii nobili cu decorațiile lor", își amintește contele de Damas, „iar el ședea în mijlocul cercului cu

părul desfăcut și înfășurat într-un halat mare, fără nădragi pe dedesubt." În mijlocul acestei scene orientale, se ivea un *valet de chambre* al împărătesei care îi șoptea ceva prințului la ureche: „se înfășura iute și mai strâns în halat, concedia pe toată lumea cu o plecăciune de rămas-bun și, dispărând pe ușa care ducea înspre apartamentele particulare, se înfățișa împărătesei."[26] Ea deja era trează de vreo patru ceasuri.

Atunci se hotăra dacă să se îmbrace sau nu, după cum avea chef. Potemkin adora să șocheze pe toată lumea, după părerea lui Ligne, afișând „cele mai atrăgătoare sau respingătoare maniere". Îi plăcea să se împopoțoneze sau, dimpotrivă, să rămână dezbrăcat. La ocazii, nimeni nu se înveșmânta mai bogat decât Potemkin, care adopta „stilul și manierele unui *grand seigneur* de la Curtea lui Ludovic al XIV-lea". Când a murit, s-a făcut inventarul hainelor rămase în palat: s-au găsit epoleți ornați cu rubine în valoare de 40 000 de ruble și nasturi de diamant de 62 000 de ruble. Purta mereu la piept portretul împărătesei, înconjurat de diamante, care valora 31 000 de ruble. Avea o pălărie în valoare de 40 000 de ruble, atât de încărcată de pietre prețioase, încât nu putea fi purtată decât de un aghiotant. Până și jartierele de la ciorapi valorau 5 000 de ruble. Garderoba de costume valora 276 000–283 000 de ruble. Însă era adesea văzut „cu părul desfăcut, în halat și șalvari, trântit pe canapea". Îi plăceau și blănurile — prințul „nici nu își putea închipui să trăiască fără blănuri; mereu dezbrăcat la cămașă — sau în uniformă de paradă cu broderii la toate cusăturile."[27] Străinii considerau prin aceasta că un om în halat stă degeaba, dar nu era așa: indiferent dacă era în haine de casă sau în uniformă, Potemkin muncea mereu din greu.

Când a sosit Ségur la Petersburg, Serenisimul l-a îngrozit pe ambasadorul francez primindu-l învelit în blănuri și nimic altceva. Atunci, Ségur l-a invitat pe Potemkin la masă și l-a primit înveșmântat la fel, ceea ce l-a amuzat copios pe prinț — deși numai un prieten al Mariei Antoaneta și-ar fi putut permite așa ceva. Exista o semnificație politică în această nebunie a veșmintelor: la acea vreme, când ritualul de la Curtea Ecaterinei se complica și se stratifica, curtenii se îmbrăcau pe întrecute cât mai ostentativ. Favoriții Ecaterinei erau întotdeauna primii care să își etaleze prosperitatea și puterea prin dantelării, panașuri și diamante. Favoriții se foloseau de îmbrăcăminte pentru a simboliza afluența și influența.[28] Blănurile lățoase ale lui Potemkin anunțau că el nu era un simplu favorit. Îi accentuau superioritatea: el era mai presus de Curte. Era consortul imperial.

*

Prințul era acum treaz de câteva ore, se uita cu Popov pe hârtii, asculta jalbe și o vizita pe împărăteasă. Dar erau zile în care era prea deprimat ca să se mai dea jos din pat. Odată, l-a chemat pe Ségur în dormitor, explicându-i că „mâhnirea nu îl lasă să se scoale și să se îmbrace...“ Harris era convins că bolile prințului se datorează „traiului său straniu“.[29] Cu siguranță, Serenisimul își exploata nervii la maximum. Viața unui favorit, ca să nu mai vorbim de consortul secret, era foarte stresantă, fiindcă era ținta tuturor atacurilor, iar el trebuia să se apere împotriva tuturor nou-veniților.* Munca unui prim-ministru, într-o epocă în care statele se extindeau cu repeziciune, dar birocrațiile încă nu le prinseseră din urmă, era istovitoare — nu e de mirare că lideri ca Pitt și Potemkin au murit la vârsta de patruzeci și șase, respectiv cincizeci și doi de ani.[30]

Potemkin trebuia să facă ceva să se liniștească, astfel încât fie „își rodea unghiile, fie ronțăia mere sau napi“. Își rodea unghiile până și în compania monarhilor, un obicei captivant.[31] Dar exagera și adesea i se infectau pielițele de la unghii. Ecaterina găsea că asta făcea parte din farmecul său unic.[32] Când s-a născut Marele Duce Alexandru, împărăteasa a glumit că „își roade unghiile ca prințul Potemkin“.[33]

Era mereu schimbător — trecea de la „neîncredere, la siguranță, la gelozie sau recunoștință, la proastă dispoziție sau veselie“, își amintea Ligne. Momentele de maximă sârguință erau urmate de obicei de perioade de boală, ceea ce li se întâmpla și altor politicieni, precum Sir Robert Walpole, ale cărui atacuri de febră surveneau mereu după ce anxietatea îi era alinată de succes. Parțial erau și rezultatul malariei de care a suferit în 1772 și 1783. Istovitoarele călătorii pe distanțe imense parcurse în mare grabă, urmate de inspecții după inspecții, tensiunile politice, canicula și gerul, apa contaminată ar fi îmbolnăvit pe oricine: de fapt, liderul rus care a călătorit cel mai mult și cu cea mai mare viteză, Petru cel Mare, cu care Potemkin se asemăna în mai multe privințe, suferea mereu de friguri în timpul călătoriilor. Nevoia prințului de a goni între nordul și sudul Rusiei îi îngreuna și mai mult viața, fiindcă efectiv trebuia să fie în două locuri deodată.

Potemkin avea un temperament anormal de turbulent, trecea de la exuberanță nesăbuită la cea mai profundă depresie în câteva clipe. „Uneori era atât de nepăsător, că nici nu se clintea din loc, alteori era în stare de strădanii neomenești.“ Când era deprimat, se lăsa pradă în tăcere gândurilor negre

---

* Contele duce de Olivares și cardinalul Richelieu, mari favoriți ai altor epoci, au suferit amândoi de crize nervoase. (*N.a.*)

și adesea ajungea în pragul deznădejdii frenetice. Poruncea să vină douăzeci de aghiotanți, după care nu le adresa niciun cuvânt. Uneori nu scotea o vorbă ceasuri întregi. „Am stat alături de prințul Potemkin la masă", scria Lady Craven, „dar în afară de faptul că m-a invitat să mă servesc cu mâncare și băutură, nu pot să spun că i-am auzit glasul."[34]

Se poate să fi fost ciclotimic, chiar maniaco-depresiv, oscilând între deprimare, lipsă de activitate și deznădejde pe de o parte, și hipomanie, o furtună de energie, entuziasm și hărnicie, pe de alta. Adesea era descris ca maniac, iar euforia, locvacitatea intensă, insomnia, risipa necumpătată de bani și hipersexualitatea de care dădea dovadă sunt toate caracteristicile comportamentului ciclotimic. Dar printre acestea se numără și „intensa creativitate" care îi permitea să execute mai multe sarcini în același timp și, în timpul perioadelor de sârguință, să îndeplinească mult mai multe decât un om obișnuit. Optimismul său excesiv era adesea satisfăcător. Contribuia și la aura de seducție și plăcere sexuală care îl făcea atât de atrăgător. Asemenea indivizi sunt insuportabili ca parteneri de viață — dar sunt adesea deosebit de talentați.* Uneori au calități de lider, tocmai din pricina acestei afecțiuni.[35]

Cei care îl cunoșteau pe Potemkin îi admirau „imaginația agilă", însă îi criticau nestatornicia. „Nimeni nu născocea mai repede un plan și nu îl îndeplinea mai încet sau îl lăsa baltă cu mai mare ușurință"[36], spunea Ségur, o judecată care este infirmată de magnitudinea realizărilor lui. Dar era, evident, impresia pe care o lăsa Potemkin. Ligne era mai aproape de adevăr când spunea că Serenisimul „pare că lenevește, dar e mereu ocupat".

Era cu adevărat în stare să execute mai multe sarcini deodată: când l-a vizitat Ségur pentru a interveni în favoarea negustorului Antoine de la Herson, i-a spus diplomatului să citească cu glas tare memorandumul. Ségur povestește: „am fost foarte surprins să văd că prințul cheamă în încăpere unul după altul, pentru a le da ordine, un preot, o brodăreasă, un secretar și o modistă." Francezul s-a simțit jignit. Potemkin „a zâmbit și a spus că auzise totul foarte bine." Ségur nu era convins, dar după trei săptămâni a primit scrisoarea lui Antoine de la Herson care îi scria că prințul îndeplinise absolut toate cererile sale. Ségur s-a dus la Potemkin să își ceară scuze: „De îndată ce m-a zărit, și-a desfăcut brațele și s-a apropiat de mine zicând: «Ei, *batușka*, nu te-am ascultat? ... Mai crezi că nu pot face mai multe lucruri în același timp și mai ești supărat pe mine?»"[37] Dar muncea numai când și dacă voia.

---

* Oliver Cromwell, ducele de Marlborough și Robert Clive se numără printre liderii talentați care se spune că manifestau trăsături ciclotimice. (*N.a.*)

Dacă era într-o stare de prăbușire nervoasă depresivă sau dacă pur și simplu se relaxa, nu semna nicio hârtie, așa că o parte din guvernul Rusiei era blocată. Secretarii din cancelaria sa erau frustrați; unul care se credea mai deștept, poreclit „Găina", probabil din cauză că se agita mereu fără rost, s-a lăudat odată că rezolvă el cu semnăturile. L-a găsit pe prinț și i-a explicat ce important era să semneze hârtiile. „A! Ai dreptate. Am timp liber" — și Potemkin l-a condus amabil pe băiat în birou și a semnat tot. Secretarul s-a întors în cancelarie să se laude cu isprava sa. Dar când biroul s-a apucat să proceseze hârtiile, nefericitul funcționar a descoperit că Potemkin le semnase pe toate cu „Cocoș, Cocoșel, Găină".[38] Uneori era nerușinat de copilăros.

În fiecare zi, îi ignora și îi disprețuia pe mulți dintre prinții, generalii și ambasadorii care se îngrămădeau în anticamerele sale să obțină favoruri. Întins pe divan, pe jumătate gol și învelit în blănuri, îi făcea câte unuia semn cu degetul să se apropie.[39] Diplomații se temeau atât de tare să nu fie luați în batjocură, încât își trimiteau subalternii să aștepte până ce Potemkin catadicsea să îi primească.[40]

Serenisimul nu-i suporta pe lingăi și inventa pedepse pe potriva lor, dar respecta și răsplătea curajul. „M-am săturat de nătărăii ăștia", bombănea el într-o zi.

Spiritualul dar lingușitorul scriitor Denis Fonvizin considera că sosise momentul pentru el: „De ce îi lași să intre pe ticăloșii ăștia? Să poruncești să nu mai fie primiți." „Zău?" a zis prințul. „Am să fac așa începând de mâine." A doua zi, Fonvizin a sosit la palat, satisfăcut că și-a dat afară rivalii din cercul prințului. Gărzile nu i-au permis însă să intre. „Trebuie să fie o greșeală", a spus Fonvizin. „Nu, i-a răspuns ușierul. Vă cunosc, iar Înălțimea Sa a poruncit să nu vă las să intrați, mulțumită sfatului pe care i l-ați dat ieri."[41]

Un general, după ce a fost ținut în anticameră timp de mai multe ore, a început să strige că el refuza să fie tratat „ca un caporal" și a insistat să fie primit, indiferent ce face prințul. Potemkin a poruncit să fie condus în birou. Când generalul a intrat, prințul s-a ridicat, ceea ce era o onoare nemaiauzită. „Înălțimea Voastră, vă rog", a spus generalul. „Tocmai mă duceam la closet", a râs prințul.*

Când un colonel scăpătat a dat buzna în biroul său să ceară o pensie, Potemkin s-a răstit: „Scoateți-l afară!"

---

* Ne amintește de președintele L.B. Johnson care își umilea cabinetul, așezat pe closet. (*N.a.*)

Un aghiotant s-a apropiat de colonel, care l-a lovit cu pumnul și a continuat să îl lovească și după ce l-a doborât. Potemkin a alergat la ei, i-a despărțit și l-a condus pe veteran în odăile sale. Colonelul a primit o nouă slujbă, cheltuieli de călătorie și un bonus.[42]

Serenisimul nu se temea de nimeni și considera că, la fel ca un țar, se află la un alt nivel decât aristocrația: de fapt, se identifica mult mai mult cu țăranul rus sau cu cosmopolitanul european decât cu nobilul rus. La Moghilev, când l-a prins pe un guvernator provincial că trișează la faraon, l-a luat de guler și l-a plesnit. Odată, a lovit un *grand seigneur*, un Volkonski, pentru că a aplaudat la una dintre glumele lui. „Cum, mă aplauzi de parcă aș fi bufon?“ Poc! „Na... așa se face cu ticăloșii de teapa ta.“ Nobilul pedepsit s-a ținut departe de masa prințului cam o săptămână, dar apoi a revenit.[43]

La prânz

Odată terminate audiențele, Popov își făcea din nou apariția, cu teancuri de hârtii pentru semnat. Potemkin împărtășea cu Kaunitz distincția de a fi cel mai extravagant ipohondru al Europei: își vedea mereu medicii în timp ce revizuia hârtiile de stat. „Prințul Potemkin e mereu îngropat de un torent de corespondență și nu știu cum de poate avea atâta răbdare cu toți nerozii care îl încolțesc pretutindeni“, remarca Miranda.[44] Aceștia erau de tot soiul, de la prinți germani și văduve rusoaice la pirați greci și cardinali italieni. Cu toții se foloseau de cuvântul „importun“ în jalbele lor, în care adesea cereau pământuri în sud sau oportunitatea de a servi în armată. Avem impresia că Potemkin coresponda practic cu toți prinții din Sfântul Imperiu Roman, pe care îl numea „arhipelagul prinților“. Până și regii își cereau scuze dacă scriau scrisori prea lungi. „Știu din experiență“, scria regele Stanislas-August al Poloniei, „că nimănui nu-i plac scrisorile lungi când este ocupat...“

Primea multe scrisori caraghioase, cu lingușeli exagerate, precum cea scrisă în stilul lui Samgrass de profesorul Bataille, care a trimis o odă închinată Ecaterinei, adăugând: „Aș putea oare, Monseigneur, să scriu fără să amintesc de Înălțimea Voastră? Binevoiți, Monseigneur, să aruncați o privire asupra lucrării mele.“[45] Multe răspunsuri erau scrise de cei cincizeci și ceva de angajați ai cancelariei ambulante, dar prințul era renumit că uita să le răspundă unor persoane însemnate, cum era regele Suediei: feldmareșalul Loudon, un scoțian naturalizat în Austria, i s-a plâns lui Iosif al II-lea că

„prințul Potemkin avusese politețea să nu răspundă la două scrisori pe care i le trimisese."

Erau și cereri disperate de ajutor din partea unor nefericiți din toate stările sociale, care ne permit să ne facem o idee despre cum trăiau oamenii în epoca respectivă: un protejat al lui Potemkin îi mulțumește că l-a ajutat în privința căsătoriei cu una dintre fetele Narîșkin, care se trezise pe neașteptate că avea o datorie de 20 000 de ruble, evident de la jocul de cărți, probabil faraon, heroina epocii. Unele erau din partea unor aristocrați aflați la ananghie, ca de exemplu prințesa Bariatinskaia, care îi scria de la Turin: „Mă lupt cu ororile mizeriei", însă „doar tu, prințe, poți face fericită o femeie care a fost nefericită toată viața." Un conte german, concediat de împărătească, scria: „Nu mai am din ce să întrețin o soție care e mereu bolnavă, o fiică de 14 ani, fii..." Un om obișnuit îi scria: „Te implor să ai milă de noi..."[46] Dar, fiind vorba de Potemkin, există și scrisori exotice: un corespondent misterios a fost Elias Abaise, un *soi-disant* prinț al Palestinei, care mărturisea: „Sunt silit de sărăcie, neavând nici bani, nici cele necesare vieții, și neputând nici obține un împrumut, să implor înalta ocrotire și bunăvoință a Înălțimii Voastre... și să mă ajutați să plec... vine iarna." Este semnată în arabă. Să fi fost un evreu rătăcitor sau vreun arab din provincia otomană a Palestinei? Dacă da, ce căuta la Sankt-Petersburg în august 1780? Și l-a ajutat oare Potemkin? „Înălțimea Voastră", putem citi în următoarea scrisoare, „a avut bunătatea să îmi facă onoarea de a mă ajuta."[47]

Prințul răspundea el însuși de multe ori, cu scrisul lui aplecat, în rusă sau franceză; dar, pe de altă parte, avea atât de mare încredere în Popov, încât, alteori, îi spunea lui ce dorește, iar secretarul trimitea răspunsurile în numele prințului. Potemkin era foarte înțelegător cu subordonații săi[48] — până și când făceau vreo neregulă. Mai întâi, repeta porunca. Dacă toleranța nu avea niciun efect, încerca un sarcasm mușcător, însoțit de o glumă. Când amiralul Voinovici i-a prezentat scuze după eșuarea unui vas, prințul i-a răspuns: „Sunt foarte încântat să aflu că vasul Alexandru a fost dat jos de pe bancul de nisip, dar ar fi fost și mai bine să nu eșueze... Îmi place părerea Domniei Tale că acest accident va inspira ofițerii să fie mai atenți, dar doresc și pretind atenție fără accidente... O fi căpitanul Baronov un marinar cu experiență, dar aș fi mai convins... dacă ar eșua vasele turcești, și nu ale sale."[49]

Înainte de masă, prințului îi plăcea să rămână singur timp de o oră. Atunci îi venea puzderia de idei politice care îl distingea de ceilalți consilieri ai Ecaterinei. Popov și secretarii săi rareori îl întrerupeau. Era o regulă de aur:

un secretar care nu a înțeles a fost efectiv dat afară pentru că a vorbit. Atunci Potemkin cerea să i se aducă bijuteriile.

Bijuteriile îl calmau pe prinț la fel de eficient ca muzica. Ședea într-un loc alături de un mic fierăstrău, ceva din argint și o cutie de diamante.[50] Uneori vizitatorii îl observau, vedeau că stătea singur, ca un copil mare, și se juca, le vântura dintr-o mână într-alta, creând modele și desene cu ele, până când își rezolva problema la care cugeta.[51]

Își coplește nepoatele cu diamante. Vigée Lebrun spunea că nu mai văzuse o casetă de bijuterii mai scumpă decât cea a Skavronskaiei, la Napoli. Ligne se minuna că avea diamante în valoare de 100 000 de ruble în colecție.[52] Favoarea prințului se putea câștiga cu ușurință prin bijuterii. „Îți trimit un rubin mic, roșu, și unul mai mare, albastru“[53], îi scria soțul Sașenkăi, Branicki, într-una dintre scrisorile sale neplăcut de smerite. Corespondența lui Potemkin cu bijutierii săi îi arată entuziasmul și lipsa de răbdare. „Îi trimit Înălțimii Voastre rubinul Sf. Ecaterina“, îi scria Alexis Deuza, probabil un meșter grec care lucra în atelierul de șlefuit pietre de la Ozerki. „Nu este atât de limpede precum aș vrea; pentru a desăvârși o astfel de lucrare, este nevoie de un cilindru, iar cel pe care l-a poruncit Înălțimea Voastră nu va fi gata decât peste zece... zile și m-am gândit să nu mai aștept. Se pare că Înălțimea Voastră are nevoie urgentă de el.“[54] Cheltuielile sale demonstrează pasiunea lui pentru briliante: le datora bani multor negustori pentru „diamante, nestemate, ametist, topaz și acvamarin, perle“.[55] Totul trebuia să fie perfect, frumos. Iată o notă de plată tipică din partea lui Duval, un bijutier francez, emisă în februarie 1784:

Un safir mare de 18,3/4 carate — 1 500 ruble
Două diamante de 5,3/8 carate — 600 r
10 diamante de 20 carate — 2 200 r
15 diamante de 14,5 carate — 912 r
78 diamante de 14,5 carate — 725 r...[56]

Nu era vorba doar de bijuterii: pe o notă de plată de la bancherii săi Tepper din Varșovia sunt enumerate două tabachere de aur incrustate cu diamante, un ceas de aur, un ceas cu repetiție incrustat cu diamante, un *souvenir-à-brillants*, niște partituri, optsprezece tocuri, taxa vamală pentru tablouri importate de la Viena, plata unui agent de influență polonez, 15 000 de ruble plătite „evreului Hosias“ pentru lucrări nespecificate, ajungând la un total de aproape 30 000 de ruble.[57]

Potemkin plătea atât de haotic, încât și acest fapt a ajuns legendă. Dintre petiționarii care îi umpleau apartamentele nu lipseau niciodată bijutierii și meșterii care își așteptau banii. Se spunea că, la sosirea unui creditor, Potemkin îi transmitea lui Popov un semnal: dacă făcea semn cu mâna deschisă, comerciantul era plătit. Dacă arăta pumnul închis, acestuia i se spunea să plece. Niciunul dintre ei nu îndrăznea să îl abordeze direct la Curte. Dar bijutierul Curții, elvețianul Fasi, se spune că și-a strecurat nota de plată sub farfuria lui Potemkin la masa împărătesei. Serenisimul a crezut că era un răvaș de amor și s-a enervat cumplit când l-a citit. Și, ca să îi dea o lecție bijutierului pentru insolența sa, l-a plătit în bănuți de aramă, cât să umple două încăperi.[58]

Prânzul

Aproximativ la ora unu după prânz, bijuteriile erau puse la locul lor — oaspeții lui Potemkin soseau la principala masă din secolul al XVIII-lea; de obicei, se strângeau optsprezece persoane, ofițeri, vizitatori și cei mai buni prieteni ai lui din acel moment, de la Ségur sau Ligne la Lady Craven sau Samuel Bentham. Prieteniile lui Potemkin, după cum am putut observa în cazul lui Harris, erau la fel de intense ca niște relații amoroase — și aveau tendința să-i lase un gust amar. „Adevăratul secret ca să-i câștigi prietenia", spunea Ségur, „era să nu te temi de el." Când a sosit la Petersburg și s-a prezentat la Potemkin, Ségur a fost lăsat să aștepte atât de mult, încât acesta a plecat furios. A doua zi, prințul i-a transmis scuzele sale, l-a invitat să revină și l-a primit într-un costum luxos, fiecare cusătură fiind împodobită cu diamante. Zăcând deprimat în pat, Potemkin i-a spus lui Ségur: „Dragul meu *Comte*, să lăsăm deoparte orice ceremonie... și să trăim ca prieteni." Odată ce se împrietenea cu cineva, îi prefera tovărășia în fața tuturor mai-marilor imperiului, după cum a descoperit Sam Bentham.[59] Potemkin era un prieten credincios: în particular, era tandru și călduros, deși în public părea „înfumurat și arogant". Probabil din pricina timidității sale neașteptate.[60] Miranda a văzut cu ochii lui cum se îmbujora rușinat de smerenia celor care făceau temenele în fața lui.[61]

Prințul era un maestru al conversației într-o epocă în care spiritul era deosebit de prețuit. „Uneori serios, alteori hilar", își amintea Ségur, „mereu dispus să discute despre o chestiune ecleziastică, ba grav, ba surâzător,

etalându-și degajat cunoștințele.“ Ligne spunea că dacă voia să farmece pe cineva, poseda „arta de a cuceri toate inimile“. Era un tovarăș deosebit de plăcut, a cărui companie încânta, dar și enerva pe toată lumea, „mustra sau râdea, lua în batjocură sau înjura, se lăsa pradă desfrânării sau se adâncea în rugăciune, cânta sau medita.“ Putea fi „de o amabilitate rar întâlnită, sau de o sălbăticie ieșită din comun“. Dar și când era „sălbatic“, asprimea sa ascundea adesea „o inimă de o bunătate rară“. Bentham nu cunoscuse asemenea „voioșie“ ca în timpul călătoriei în caleașca lui Potemkin. Poetul Derjavin își amintea de Potemkin pentru „inima sa bună și mărinimia sa“. Era și foarte amabil; „Cu cât mai mult îi deslușesc caracterul“, îi spunea Sam Bentham lui Pole Carew, „cu atât mai mult se cuvine să îl stimez și să îl admir“.[63]

Afabilitatea sa se combina cu o omenie sinceră și grija pentru omul de rând, mai ales pentru soldați, rară în era „cărnii de tun“. Ligne a observat că „nu era niciodată răzbunător, își cerea iertare pentru durerea pe care o pricinuia și se grăbea să dreagă o nedreptate.“ Când Potemkin a cumpărat moșiile prințului Lubomirski din Polonia, a poruncit ca „toate spânzurătorile... să fie distruse cât mai curând, să nu rămână nicio urmă din ele“, dorind ca țăranii să îl asculte „din respect pentru datorie, și nu de frica pedepsei“.[64] Reformele sale militare urmăreau să ușureze viața trupelor, un lucru complet nou în secolul respectiv, dar, în același timp, trupele deveneau și mai eficiente. Însă era unic în armata rusă prin faptul că ordona iertarea pedepselor: iar și iar, poruncea reducerea bătăilor. „Trebuie stârpită... orice silnicie“, scria în poruncile sale. „Cei leneși pot fi îndemnați cu bâta, dar nu cu mai mult de șase lovituri. Orice fel de silnicie... trebuie stârpită.“[65] Ordinele sale repetate de a hrăni trupele cu mâncare caldă și consistentă, privite de generalii ruși ca un moft, erau de-a dreptul moderne.[66]

„Nu era nici răzbunător, nici nu ținea ciudă, însă toată lumea se temea de el“[67], își amintea memorialistul Wiegel, care credea că așa se explica atitudinea ambiguă a celorlalți față de Potemkin. Tocmai toleranța și bunăvoința sa îi zăpăceau pe ruși. „Felul în care se uita la tine, gesturile sale, totul părea să îi anunțe pe privitori: «Nu ești demn de mânia mea.» Lipsa de severitate și indulgența izvorau evident din dispreț.“[68]

Prânzul se servea în jur de unu și jumătate și, chiar dacă nu erau decât șaisprezece oaspeți, ca atunci când a participat Lady Craven la un asemenea eveniment la Taurida, masa era acompaniată de o orchestră de șaizeci de cornișți.[69] Prințul era un epicureu notoriu și un mare mâncău — Șcerbatov îl numea „atotputernicul nesătul“.[70] Pe măsură ce creșteau tensiunile politice,

trebuia să fi mâncat ca să se liniștească, precum consumă locomotiva cărbune. Nu și-a pierdut niciodată gustul pentru mâncarea simplă țărănească, însă gusta și caviar de la Marea Caspică, gâscă afumată de Hamburg, castraveți de la Nijni Novgorod, plăcinte de la Kaluga, stridii de la Marea Baltică, pepeni și portocale din Astrahan și China, smochine din Provența. Adora să aibă la desert *pain doux de Savoie*[71] și cerea să i se prepare, oriunde se afla, ciorba sa preferată de puiet de sturion din Marea Caspică. Curând după sosirea sa la Sankt-Petersburg în 1780, Reginald Pole Carew a fost oaspete la un prânz „de toate zilele" la Potemkin și apoi a enumerat „felurile de mâncare rare și fine": „carne albă de vițel, neobișnuit de gustoasă, de la Arhanghelsk, o pulpă de miel delicioasă din Mica Buhara, un purcel de lapte din Polonia, dulcețuri din Persia, caviar de la Marea Caspică."[72] Toate gătite de Ballez*, francezul *chef de cuisine*.[73]

Serenisimul aprecia vinul bun, nu doar pe al său de la Sudak din Crimeea, ci, după cum povestește Carew Pole[74], din toate „porturile Europei și insulele grecești, de la Capul Bunei Speranțe și de pe malurile Donului". Nu se putea bea în sănătatea cuiva decât șampanie.[75] Dacă un ambasador rus trimis în sudul Europei, ca Skavronski la Napoli, voia să obțină vreun hatâr, trimitea un text clasic — și niște butoaie de vin.[76]

Într-o zi din cei mai prosperi ani, Serenisimul s-a așezat la masă. Era foarte bine dispus și făcea glume, dar pe la sfârșitul mesei a devenit grav. A început să-și roadă unghiile. Oaspeții și servitorii au așteptat să vadă ce va spune. În final, a întrebat:

> *Poate fi mai fericit vreun om decât mine? Am tot ce mi-am dorit vreodată; toate capriciile mi s-au împlinit ca prin farmec. Am vrut să mă ridic la mărire, iată-mă; am dorit medalii, le-am primit; mi-a plăcut să joc, am pierdut sume uriașe; mi-a plăcut să dau petreceri, am dat unele splendide; îmi place să clădesc case, am ridicat palate; îmi place să cumpăr moșii, am multe; ador diamantele și lucrurile frumoase — niciun alt om din Europa nu are pietre mai rare sau mai de preț. Într-un cuvânt, mi-am satisfăcut toate patimile. Sunt cu totul fericit!*

---

* Prințului îi plăcea să mănânce și, când mult așteptata sosire a lui Monsieur Ballez din Franța a fost întârziată fiindcă nu a reușit să se îmbarce la Helsingør în Danemarca, Potemkin i-a mobilizat pe ambasadorul rus și diverși trimiși speciali ca să îl aducă pe uscat cât mai repede, la Petersburg. (*N.a.*)

După care, prințul a măturat cu mâna farfuriile neprețuite de porțelan aruncându-le pe podea, unde s-au făcut țăndări, a ieșit ca o furtună și s-a închis în dormitor.

Potemkin suferea pentru că era sătul de toate: se considera „copilul norocului"; adesea, se exprima folosind tocmai aceste cuvinte. Dar uneori proporțiile propriului succes păreau să îl dezguste. Poate că era o trăsătură de caracter rusească: se rușina de vasta sa putere și se mândrea cu sufletul său turbulent, simțea repulsie față de mașinăria nesimțitoare a statului și se mândrea cu capacitatea sa fără margini de a suferi și de a se umili, în care constă măreția caracterului rus. Apetitul său pentru faimă, avere și plăcere era insațiabil — însă acestea nu îi aduceau fericire. Doar realizările pe scară largă, ca om de stat sau în armată, frumusețea estetică în muzică sau artă, sau seninătatea misticismului religios puteau scuza obscenitatea puterii brute.[77]

Odată, și-a chemat aghiotantul și a cerut cafea. Cineva a alergat să-i aducă. Apoi, a repetat porunca. A fost trimis un alt curier. În final, s-a apucat să poruncească iar și iar, cu frenezie. Dar când a sosit cafeaua, a spus: „Nu îmi trebuie. Nu voiam decât să aștept ceva, dar acum am fost lipsit până și de această plăcere."[78]

După-amiaza: ora îndrăgostiților

În Rusia, după-amiaza era prin tradiție „ora îndrăgostiților", precum galicul *cinq-à-sept* sau *siesta* spaniolilor. Pe străzile care duceau la casa lui Potemkin trebuie să fi fost un du-te-vino continuu de trăsuri închise și cameriste care purtau *billets-doux*. Din ce în ce mai multe femei căsătorite îi trimiteau răvașe de amor, implorând să îl vadă. Una dintre ele îi zicea mereu: „Te salut, unicul meu prieten!" Aceste bilete nepublicate, scrise de mână într-un jargon franco-rusesc, dar mereu nesemnate și nedatate, umplu o întreagă secțiune a arhivei. „N-am fost în stare să îți ofer plăcere căci nu am avut vreme, ai plecat atât de iute", îi scria alta, cu un scris mare de școlăriță. Aceste lucruri sunt repetate în toate scrisorile. Când aceeași femeie i-a scris din nou, a declarat: „Aștept cu cea mai tandră nerăbdare clipa când pot veni să te sărut. În timp ce aștept, te sărut în închipuire cu tot atâta drag."

Capriciile și temperamentul Serenisimului le chinuia pe amantele sale. „Mă înnebunești de dragoste", scria una dintre ele. Neliniștea sa permanentă și lungile absențe când era plecat în sud îl făceau atrăgător prin faptul că era

scump la vedere: „Sunt atât de supărată că nu am plăcerea de a te îmbrățișa", scria o fată. „Nu uita că te rog să fii convins că nu am pe altcineva în afară de tine!" Dar se pare că Potemkin uitase curând. „Nu mă uita", îl roagă ea mai târziu. „M-ai *uitat*." Iar alta declară melodramatic că „dacă nu aș trăi cu nădejdea de a fi iubită de tine, m-aș arunca în brațele morții." În final, duse la disperare de exasperanta nestatornicie a lui Potemkin, fetele erau silite să dea înapoi și să se arate din nou prietenoase: „Nu vreau să îmi amintesc trecutul și uit totul în afară de faptul că te-am iubit, iar aceasta este destul pentru ca să îți doresc din suflet fericirea... *Adieu, mon Prince*."[79]

Avea obiceiul să zacă pe divan înconjurat de femei ca un sultan, doar că își numea haremul „cotețul de găini". Îi plăcea compania femeilor și nu găsea că e nevoie să își înfrâneze „poftele epicuriene".[80] Diplomații o numeau pe *maîtresse en titre* „mai-marea sultanelor". Dar Potemkin se purta „cu noblețe" față de amantele sale, după Samoilov, care știa ce spune, căci soția lui fusese fără îndoială una dintre ele: legăturile sale erau pasionale, nu doar izvorâte din vanitate, „ca în cazul multor bărbați celebri".[81] Subordonații știau că trebuie să își țină nevestele la distanță dacă voiau să le păstreze virtutea. „Ochiul lunecos și capricios [al lui Potemkin] se oprea uneori, sau, mai bine zis, aluneca asupra chipului frumos al mamei mele", își amintea Wiegel. Într-o zi, un „nerod" din anturajul lui i-a spus că mama lui Wiegel are picioare fermecător de frumoase. „Zău", a zis Potemkin. „Nu băgasem de seamă. Am s-o chem și am s-o rog să mi le arate fără ciorapi." Tatăl lui Wiegel o a trimis-o fără întârziere la țară.[82]

Dacă se plictisea, Potemkin se ducea adesea la palatul amicului Ecaterinei, bufonul de Narîșkin, Maestrul Cailor, unde toată ziua și toată noaptea nu încetau ospețele, băutura și dansul. Potemkin îl considera clubul său — de obicei, stătea într-un alcov anume păstrat pentru el —, de parcă ar fi fost locul ideal unde să întâlnească amante de rang înalt. „Era foișorul tuturor plăcerilor", scria Ségur, „locul de întâlnire al tuturor amanților, căci în mijlocul atâtor oameni fericiți era de o sută de ori mai comod decât la baluri sau în saloane, unde domnea eticheta." Prințul se relaxa acolo, uneori în tăcere, alteori „foarte voios, pălăvrăgea cu femeile, el care nu vorbea niciodată cu nimeni". Potemkin, pe care „nu îl vedea nimeni nicăieri", era atras de fetele Narîșkin, cu care era „mereu" în *tête-à-tête*. Părea să le ia pe rând: „se consolează pentru absența nepoatei cu Madame de Solugub, fiica doamnei Narîșkina", îi raporta Cobenzl împăratului său. Ivan Solugub era unul dintre generali. Toți ofițerii erau siliți să îi accepte cuceririle, atât pe câmpul de bătălie, cât și sub propriul acoperiș.[83]

Prințul încă mai domina viețile nepoatelor sale și insista să le dicteze și în gospodărie. „Îngerul deliciilor trupești", Katinka Skavronskaia, îl vizita în mod inoportun pe soțul ei amator de operă, la Napoli, dar îi putem urmări itinerariul european după instrucțiunile lui Potemkin, către bancherii săi de a-i deconta cheltuielile. Când a trecut prin Viena, până și împăratul Iosif a trebuit să o primească[84] pe „pisicuța ta", cum o numea tolerant Ecaterina.[85] În 1786, Katinka era „mai frumoasă ca niciodată", după cunoscătorul Cobenzl, și rămânea „sultana cea mai iubită" a haremului unchiului ei.[86]

Temperamentala Sașenka Braniţkaia era la fel de autoritară ca unchiul ei: se certau mereu, deși era prietena lui cea mai apropiată. În 1788, Serenisimul a încercat să o înlăture pe Mademoiselle Guibald dintr-una din casele Engelhardt. Guibald era franțuzoaica din anturajul lui Potemkin care chipurile furase scrisoarea lui Harris și care devenise doamnă de companie a nepoatelor și codoașa prințului. Braniţkaia a refuzat s-o alunge, astfel că el insistă în următoarea scrisoare, căci Guibald „vrea ca nepoata mea să rămână veșnic copilă." Nu știm despre care nepoată este vorba, dar erau deja toate măritate. Braniţkaia a liniștit-o, evident, pe franțuzoaică, ceea ce l-a înfuriat pe Potemkin: „Sunt stăpânul casei și mă aștept să mi se dea ascultare. Nu înțeleg cum poate contesa Braniţkaia să îi dea asigurări împotriva voinței mele..." Prințul considera că „poziția mea înaltă conferă avantaje asupra rudelor mele; îmi datorează totul și ar fi vai de ele fără mine..." Și-a încheiat simplu: „Sunt multe motive, dar cel de căpătâi este că așa voiesc eu."[87]

Seara

Pe la ora zece și jumătate seara, când împărăteasa se retrăgea cu favoritul, Potemkin, care de obicei petrecea primele ore ale serii alături de ea, la Micul Ermitaj sau la vreun bal, primea permisiunea de a se retrage. Acum își începea cu adevărat ziua, cum se zice. Stătea treaz noaptea, când trăia cele mai creative ceasuri. Putem defini absolutismul ca puterea de a învinge până și legile temporalității. Lui Potemkin nu-i păsa de ceas, iar subordonații săi erau nevoiți să îi urmeze exemplul: suferea de insomnie, spunea Ligne, „se întindea mereu, dar nu dormea nici ziua, nici noaptea."[88]

Noaptea

Sir James Harris a trăit și el după programul nocturn al prințului: „Ceasurile destinate mâncatului și dormitului nu sunt statornicite și adesea ne plimbam prin ploaie în miez de noapte, într-o trăsură deschisă."[89] Nu există scenă care să îl descrie mai bine pe Potemkin.

Potemkin avea o curiozitate nesecată și punea mereu întrebări, își tachina și își provoca tovarășii, discuta despre religie, politică, artă și sex — „nimeni din lume nu pune atâtea întrebări". Întrebările sale îi aminteau lui Richelieu de „o albină care, cu ajutorul florilor, al căror polen îl suge, creează o substanță de preț". În acest caz, „mierea" era conversația intensă și ușor vulgară a lui Potemkin, ajutată de memoria sa fără greș și de o imaginație fantastică.[90]

Oricine îl întâlnea pe Potemkin — chiar și cei care îl urau — trebuia să admită că acesta avea o minte admirabilă: „Potemkin îmbină darul unei memorii formidabile cu cel al unei minți firești, vioaie și iuți..."[91] Ligne era de părere că avea „talente naturale, o memorie excelentă, un suflet din cale-afară de nobil; este malițios fără intenția de a răni, iscusit fără a fi prefăcut, un amestec fericit de capricii", și trăgea concluzia că avea „talentul de a ghici ceea ce nu știe și cunoaște în profunzime sufletul omenesc". Nu toți occidentalii îl plăceau pe Potemkin: Sir John Sinclair îl numea „un individ netrebnic și primejdios", dar până și el recunoaștea că avea „mare pricepere".[92] Adversarii săi ruși mai inteligenți erau de aceeași părere: Semion Voronțov considera că prințul are „multă deșteptăciune, capacitate de uneltire și faimă", dar îi lipsesc „cunoașterea, sârguința și virtutea".[93]

Ségur era adesea uluit de cât de multe lucruri știa Potemkin „nu numai despre politică, ci și despre călători, *savants*, scriitori, artiști și până și meșteri." Toți cei care îl cunoșteau îi aclamau „vasta erudiție în domeniul Antichității". Tovarășul său de călătorie din sud, Miranda, era uimit de cunoștințele sale de arhitectură, artă și muzică. „Se pare că acest om atât de inteligent și cu o memorie formidabilă a dorit și să studieze științele și artele în profunzime și a reușit într-o oarecare măsură", scria venezueleanul după ce discutaseră despre muzica lui Haydn și Boccherini, picturile lui Murillo și scrierile lui Chappe d'Auteroche — s-a dovedit că le cunoaștea pe toate în amănunt.[94] Nu era de mirare că Damas îi datora „cele mai instructive și mai agreabile momente ale vieții" acestui „ciudat" prinț.[95]

Erau la fel de impresionante cunoștințele sale legate de istoria Rusiei. „Îți mulțumesc pentru cronologie, este cea mai bună parte a istoriei mele rusești", scria Ecaterina în legătură cu *Note despre istoria Rusiei*, la care o ajutase

prințul. Cei doi aveau o pasiune pentru istorie. „Am petrecut ani întregi cercetând acest subiect", i-a spus Ecaterina lui Seinac de Meilhan, oficialul și scriitorul francez. „Întotdeauna mi-a plăcut să citesc ceea ce nu citește nimeni. Nu am mai găsit decât un singur om care are aceleași gusturi — și anume, prințul Potemkin".[96] Iată încă o plăcere pe care o împărtășeau. Când traducătorul *Istoriei Armeniei*, una dintre temele preferate ale lui Potemkin, a fost spânzurat de turci, „prințul Potemkin" i-a spus în glumă Ecaterina lui Grimm, „a fost din cale-afară de supărat".[97]

Întotdeauna și-a dorit să aibă propria tipografie, iar Jeremy Bentham a încercat să îl ajute în această privință.[98] Chiar înainte de începerea războiului, Potemkin a reușit în sfârșit să obțină o tiparniță, cu care avea să călătorească pe tot timpul războiului și pe care își tipărea jurnalele politice și clasicii în rusă, franceză, latină și greacă, precum și propriile compoziții.[99]

Ségur și prietenul său Ligne pretindeau că Potemkin „învățase nu atât din cărți, cât de la oameni". Era, evident, neadevărat. Prințul era de o erudiție impresionantă. Pole Carew, care a petrecut atât de mult timp cu el la începutul deceniului, afirma că învățătura lui se datora faptului că „citise enorm în tinerețe" — de aici și „cunoașterea și gustul pentru limba greacă".[100] Faptul că el a sfătuit-o pe Ecaterina să le ofere nepoților o educație greacă demonstrează înclinația lui artistică pentru limba greacă: „Nici nu îți poți închipui cât ne învață și cât ne educă gusturile. Limba asta are cea mai melodioasă armonie și o exprimare mlădioasă."[101]

Biblioteca sa, pe care o mărise cumpărând colecțiile savanților și prietenilor săi, ca, de pildă, arhiepiscopul Voulgaris, stă mărturie a diversității intereselor sale: avea toți clasicii, de la Seneca, Horațiu și Plutarh la *Les Amours de Sappho*, publicată la Paris în 1724; multe lucrări de teologie, arta războiului, agricultură și economie, inclusiv *Coutumes monastiques*, manuale de artilerie, *Uniformes Militaires* și *La Richesse des Nations de Schmitt* (Adam Smith); multe lucrări despre Petru cel Mare, dar și capodoperele filosofilor, de la Voltaire și Diderot la *Decline and Fall of the Roman Empire* a lui Gibbon. Anglofilia și obsesia sa pentru grădinile englezești se manifestau prin colecționarea de istorii ale Angliei, lucrările lui Locke și Newton, *Caricatures de Hoguard* (Hogarth) și, firește, *Britannia Illustrée ou deux livres de vues des principales maisons et jardins ... de la Grande Bretagne*. La moartea sa, imensa lui colecție conținea 1 065 de lucrări în limbi străine și 106 în limba rusă: a umplut optsprezece trăsuri.[102]

Ideile sale politice erau rusești prin excelență, în ciuda faptului că erau îmbibate de toleranța filosofilor și utilitarianismul lui Bentham. Era încredințat

că absolutismul este cel mai bun sistem pentru un imperiu de mărimea Rusiei. Conducătorul era o femeie și un stat și el le slujea pe amândouă. Cele trei revoluții — americană, franceză și poloneză — îl îngrozeau și îl fascinau. L-a tot descusut pe Ségur cu privire la americani, căci francezul luptase alături de aceștia, dar „nu credea că instituțiile republicane pot avea vreun viitor într-un teritoriu atât de vast. Mintea sa, atât de obișnuită cu despotismul absolut, nu putea admite posibilitatea unei uniuni a ordinii și libertății."[103] În ceea ce privește Revoluția Franceză, Potemkin i-a spus pur și simplu contelui de Langeron: „Domnule colonel, compatrioții domniei tale sunt o ceată de nebuni".[104] Prințul era de părere că politica este arta infinitei flexibilități și răbdării filosofice cu scopul de a realiza un obiectiv propus. „Să știi că trebuie să ai răbdare", îl dăscălea pe Harris. „Înlănțuirea întâmplărilor îți va fi de mai mare ajutor decât orice retorică." Mottoul politic al lui Potemkin era: „Îmbunătățește evenimentele pe măsură ce apar."[105*]

Prințului îi plăcea să vorbească „despre dumnezeire cu generalii și despre tactici cu episcopii", spunea Ligne, iar Lev Engelhardt a observat că „îi plăcea să stârnească discuții în contradictoriu între rabini erudiți, rascolnici și tot felul de savanți".[106] „Subiectul preferat" era „separarea bisericilor greacă și romană", singura cale sigură de a-i atrage atenția era să vorbești despre „Conciliile de la Niceea, Calcedon și Florența". Uneori voia să fondeze un ordin religios, alteori să cutreiere Rusia în chip de călugăr. De aceea le poruncise Frederic cel Mare ambasadorilor săi din anii 1770 să studieze ortodoxia, cel mai bun mod de a câștiga prietenia prințului.

Făcea glume în legătură cu religia — își bătea joc de Suvorov care postea: „Voiești să ajungi în rai călare pe un sturion", dar în esență era un credincios „fiu al Bisericii", și nu s-a alăturat niciodată lojelor masonice.[107] O fi oscilat el între cenobitism și sibaritism, dar era cu siguranță credincios, spunându-i Ecaterinei în ajun de război: „Ne va ajuta Hristos, va pune El capăt nenorocirilor noastre. Privește în urmă și vei vedea de câte ori S-a milostivit de tine când erai la restriște... Numai din întâmplare a căzut încoronarea ta în aceeași zi cu sărbătoarea Apostolilor" — apoi cita capitolul 16, versetul 1 din „Epistola lui Pavel către romani".[108] Adesea visa să se retragă în sânul Bisericii. „Fii bună măicuță", o ruga pe Ecaterina, „și pune deoparte o mitră de episcop și o episcopie liniștită."[109] Potemkin nu se dădea niciodată înapoi de la plăceri din pricina religiei — Ségur l-a văzut cu ochii lui „cercetând

---

* Iată o versiune mai timpurie și mai proactivă a descrierii pe care a făcut-o mai târziu politicii prim-ministrul britanic Harold Macmillan: „Evenimente, dragul meu, evenimente". (*N.a.*)

o dimineață întreagă coifuri pentru dragoni, bonete și rochii pentru nepoate și mitre și sutane pentru preoți". Ieșea din biserică să chefuiască, după care se întorcea să se roage, „cu o mână făcând semn femeilor care îi plăceau, iar cu cealaltă făcându-și semnul crucii", remarca Ligne, „îmbrățișând picioarele statuii Fecioarei sau gâtul de alabastru al amantei".[110] Un om religios și un mare păcătos, era „exemplul perfect al capacității uluitoare a rușilor de a duce o viață sfântă afundându-se până peste cap în păcat."[111]

Prințul petrecea o mare parte a nopții la masa de joc. Dacă franceza era limba care unea Europa, faraonul era jocul: moșierul din Leicestershire, banditul venețian, proprietarul de pământuri din Virginia și ofițerul de la Sevastopol jucau cu toții același joc care nu ținea cont de grai. O noapte petrecută la faraon în palatul lui Potemkin, în anii 1780, trebuie să se fi asemănat izbitor cu o partidă jucată la Chatsworth cu Georgiana, ducesa de Devonshire, care era de asemenea o jucătoare de cărți înrăită. Jucătorii ședeau la o masă ovală acoperită cu pânză verde, cu o stinghie pe mijloc care separa cărțile. Un *tailleur* (cel care ținea banca) stătea vizavi de *croup*, iar jucătorii pariau pe cărțile întoarse cu fața în sus de o parte sau de alta a șipcii. Jucătorii puteau dubla pariul până la *soixante et le va* — de șaizeci de ori miza, anunțându-și pe mutește intenția, prin mutilări sau îndoiri complicate ale cărților. Astfel, faraonul i se potrivea de minune lui Potemkin: asumarea de riscuri enorme fără nevoia de a rosti un cuvânt.

Până și pariurile le făcea în stilul său. Pușkin povestește mai târziu o asemenea ocazie. Un tânăr pe nume Ș. era pe punctul de a fi ruinat de sumele datorate prințului B., care avea de gând să se plângă împărătesei. Familia tânărului l-a implorat pe Potemkin să îi ajute. Acesta i-a trimis un mesaj lui Ș. să poftească la o partidă de cărți a doua zi și a insistat: „Spuneți-i să fie mai îndrăzneț cu mine." Când a sosit Ș., Potemkin juca deja. Când a sosit prințul B., a fost primit cu răceală, astfel încât s-a așezat să privească jocul. Dintr-odată, Potemkin l-a chemat pe Ș. și, arătându-i cărțile, l-a întrebat: „Spune, frate, cum ai juca această mână?" Tânărul Ș., amintindu-și ce fusese învățat să facă, a răspuns urâcios: „Ce mă privește pe mine? Joacă așa cum poți!" Toată lumea și-a ațintit ochii la Potemkin să vadă cum va reacționa la o asemenea neobrăzare. „Vai de mine", a spus Serenisimul, „nu ți se poate adresa un cuvânt, *batinka*. Îți sare mustarul într-o clipită!" Văzând aceasta, prințul B. și-a dat seama că Ș. trebuie să fie protejatul lui Potemkin și al Ecaterinei. Nu a mai cerut datoria.[112] Jucătorii pariau bancnote în *rouleaux*, dar prințul uitase de mult valoarea banilor. Așa că insista să joace pe nestemate,

îngrămădite în movilițe sclipitoare pe masa verde, alături de el.[113] Aventurierii își plăteau datoriile prin duel — dar nu și cineva de statura lui Potemkin. Însă tovarășii săi de joc riscau să trișeze pentru că, în vreme ce Potemkin juca de amuzament, folosindu-se de punga fără fund a Ecaterinei, ei își încredințau zarurilor întreaga avere a familiei. Când un jucător (posibil Levașov, unchiul lui Iermolov) și-a plătit câștigul cu pietre false, Potemkin nu a spus nimic, dar a pregătit o răzbunare cu vizitiul. În aceeași după-amiază, pe timp de furtună, prințul a pornit călare alături de trăsura trișorului. Când trăsura a ajuns în mijlocul unui câmp inundat, Potemkin i-a zbierat vizitiului: „Pleacă!“, iar acesta a deshămat caii și a pornit la galop, lăsându-și victima în urmă. Când a ajuns în final pe jos acasă, după mai multe ceasuri, cu hainele de mătase leoarcă, trișorul năpăstuit a fost primit de hohotele de râs ale prințului stând la fereastră. Dar nu s-a mai amintit nimic despre înșelătoria sa.[114]

Nimic nu avea voie să întrerupă jocul lui Potemkin. Chemat odată la Consiliu, pur și simplu a refuzat să se ducă. Când mesagerul a întrebat umil care era pricina, Potemkin s-a răstit la el: „Psalmul întâi, versetul întâi.“ Când membrii Consiliului au căutat în Biblie, au citit următoarele: „*Beatus vir qui non abiit in consilio impiorum*“*, prințul etalându-și astfel simultan umorul, memoria, aroganța, cunoașterea teologică și mania pentru cărți.[115]

Cumva, între apus și răsărit, prințul reușea să parcurgă și munți de hârtii — probabil că atunci muncea cel mai mult. Secretarii erau la datorie, iar Popov, între partide de cărți, stătea adesea în spatele scaunului prințului cu pană și hârtie, așteptând ordine și notând idei.

În zori

Când adormea, în sfârșit, insomniacul, uneori pe strada Millionaia în fața Palatului de Iarnă se putea vedea trăsura uneia dintre amantele sale. Pitită înăuntru, doamna privea cu dragoste și dor flacăra lumânărilor care mai ardeau încă înainte de răsăritul soarelui. „Am trecut pe lângă casa ta și am văzut luminile aprinse. Fără îndoială că jucai cărți. Dragul meu prinț... de dragul meu, ascultă de mine și nu mai sta până la patru sau cinci dimineața cum îți e obiceiul... iubitul meu prinț.“[116]

*

* „Fericit bărbatul care n-a umblat în sfatul necredincioșilor.“ (*N.a.*)

Din moment ce prințul nu putea trăi fără grădinile sale englezești, călătoriile grădinarului său, William Gould, erau ca o giruetă care anunța intențiile prințului. La sfârșitul anului 1786, englezul „împărat al grădinilor" a pornit spre sud cu mare pompă, cu alaiul său de grădinari și muncitori. *Cognoscenti* știau că această plecare prevestea ceva important.[117] Împărăteasa era pe cale să pornească în grandioasa sa călătorie în Crimeea să îl întâlnească pe sfântul împărat roman, sub privirile Europei. În noiembrie 1786, Serenisimul, impresarul acestui pelerinaj împărătesc, a pornit înainte, ca să verifice ultimele detalii ale voiajului. În această călătorie s-a întrecut pe sine în privința alegerii extravagante a tovarășilor de drum: un revoluționar venezuelean, un bandit care ținea un jurnal al desfrânărilor sale ucrainene, precum și un pirat care se visa rege în Ouidah și care fusese sedus de regina din Tahiti.

Partea a șaptea
Apogeul
1787–1790

23

Teatrul Magic

Ludovic al XIV-lea ar fi fost gelos pe sora lui,
Ecaterina a II-a, sau s-ar fi însurat cu ea… M-a primit
împărăteasa… Mi-a amintit de o mie de lucruri
pe care numai monarhii și le amintesc, căci memoria lor
este mereu excelentă.

Prințul de Ligne

Pe 7 decembrie 1786, la Herson, pe prinț îl aștepta Francisco de Miranda, în vârstă de treizeci și șapte de ani, un revoluționar cult, cinic și chefliu, din rândurile dubioasei nobilimi creole, care fusese dat afară din armata spaniolă și sosise de la Constantinopol ca să strângă bani pentru eliberarea Venezuelei. Întregul oraș se pregătea pentru sosirea prințului, care făcea ultimul tur de inspecții înainte de vizita Ecaterinei a II-a și a sfântului împărat roman pe teritoriile sale. Toată lumea era în așteptare. Se pregăteau tunurile, se antrenau trupele. Se zvonea că e pe drum, dar cu toate acestea „misterioasa divinitate", după cum l-a numit Miranda, nu mai venea. „Nimeni nu știa unde urma să meargă." Așteptarea Serenisimului era una dintre trăsăturile puterii lui Potemkin. Nimic nu se putea face fără el. Cu cât mai puternic devenea, cu atât totul se oprea în loc, în așteptarea lui. Potemkin trebuia întâmpinat ca un țar, sau măcar ca un membru al familiei imperiale — la ordinele Ecaterinei. Capriciile lui erau imprevizibile, călătorea atât de iute, încât putea apărea într-un oraș fără niciun avertisment — de aceea trebuia totul pregătit perfect. „Tu nu călătorești cu trăsura", îl tachina Ecaterina. „Tu zbori."[1]

După douăzeci de zile, pe 28 decembrie, Miranda încă mai aștepta. Apoi, la apusul soarelui, sosirea „mult doritului prinț Potemkin" a fost anunțată

cu salve de tun. Soldații și oficialii s-au grăbit să se plece în fața „idolului favorit".[2] Miranda a fost dus de prietenii săi la curtea exotică a prințului, populată de toți „cretinii și oamenii respectabili" care se puteau găsi la Herson. „Dumnezeule, ce gloată de lingușitori și ticăloși vicleni", scria Miranda, „dar, în orice caz, ceea ce m-a amuzat cel mai tare a fost varietatea costumelor care se puteau admira acolo — cazaci, greci, evrei" — și ambasadori caucazieni în uniforme *à la Prusse*. Brusc, a apărut un uriaș, care saluta din cap pe unul și pe altul, dar nu se adresa nimănui. Venezueleanul a fost prezentat prințului drept conte spaniol (ceea ce nu era). Potemkin nu a spus mare lucru — dar curiozitatea îi fusese stârnită.

Pe 31 decembrie, aghiotantul lui Potemkin l-a chemat pe Miranda, iar venezueleanul l-a găsit pe Potemkin luând ceaiul cu prințul Carol de Nassau-Siegen.[3] „Să mă țin tare!" și-a zis Miranda la vederea lui Nassau, pe care îl cunoștea din Spania și Constantinopol, și îl privea cu disprețul pe care numai un aventurier îl poate resimți pentru un altul. Ambii duseseră vieți tumultuoase. Miranda se luptase de partea spaniolilor, ajungând până în Alger și Jamaica, și îi cunoștea pe Washington și pe Jefferson din anii petrecuți în America. Nassau-Siegen, în vârstă de patruzeci și doi de ani, moștenitorul scăpătat al unui mic principat, plecase în căutarea norocului la cincisprezece ani, se alăturase expediției lui Bougainville în jurul lumii în timpul căreia ucisese un tigru, încercase să se aleagă rege în Ouidah, în Africa de Vest[4], și fusese amantul reginei din Tahiti. La întoarcere, comandase nefericitul asalt franco-spaniol asupra Gibraltarului, din 1782, și lansase un atac asupra Jersey-ului. Nemilos și necugetat în război precum și în uneltiri, Nassau pornise spre răsărit. I-a făcut curte prințesei Sangushko, o văduvă poloneză. Amândoi au crezut că celălalt e bogat. Odată căsătoriți, au descoperit că fuseseră înșelați de reclamă. Dar s-a dovedit o căsnicie fericită între două caractere puternice, care au impresionat saloanele din Varșovia prin faptul că își păzeau moșia din Podolia de atacurile cazacilor, cu cincizeci de urși. Nassau-Siegen devenise recent tovarășul de călătorie al lui Potemkin, când fusese trimis de regele Stanislas-August să îl roage pe prinț să facă ordine în rândul clientelei poloneze. Dar Nassau spera și să câștige favoarea prințului, pentru a obține drepturi comerciale la Herson.[5]

Prințul tocmai îi punea lui Miranda întrebări despre America de Sud, când a intrat val-vârtej Ribas, curteanul napolitan, anunțând că sosise amanta lui Potemkin. Își zicea „contesa" Sevres, dar „indiferent de unde se trage", scria Miranda, „este o târfă". Nu prea conta: toată lumea s-a grăbit să își aducă

omagiile. Era însoțită de Mademoiselle Guibald, guvernanta nepoatelor lui Potemkin, iar acum administratoarea itinerantă a haremului sudic. Potemkin și-a sărutat amanta și a invitat-o să se așeze la dreapta sa — „se culcă cu ea fără niciun fel de ceremonie", nota Miranda. Un cvintet a început să cânte Boccherini. În decursul următoarelor zile, exuberantul Potemkin, ținându-și curtenii în apartamentele „contesei" Sevres din palatul lui, nu se putea lipsi de tovărășia celor doi noi prieteni, Miranda și Nassau-Siegen. Era remarcabil fiecare în felul său — Nassau-Siegen era cunoscut drept „paladinul" epocii, iar Miranda era părintele eliberării Americii de Sud, deci avem noroc, întrucât și-a notat experiențele în jurnalele sale, sceptice și obiective. Potemkin le-a pregătit chiar o tocăniță cu mâna lui, în timp ce discutau despre pirații algerieni și aspirațiile polonezilor. Spre deliciul lui Miranda, curtenii „explodau" de gelozie la vederea acestei noi prietenii.[6]

Prințul i-a invitat pe Nassau și pe Miranda să îl însoțească în inspecțiile sale fulger de pe ruta imperială. Potemkin știa că succesul sau eșecul călătoriei Ecaterinei fie îl va face de neatacat — fie îl va distruge. Cabinetele Europei erau cu ochii pe el. Anglia, Prusia și Sublima Poartă urmăreau cu neplăcere noile orașe și flote ale lui Potemkin, cu care acesta amenința Constantinopolul. Călătoria împărătesei în Crimeea fusese întârziată din pricina ciumei, dar exista mereu bănuiala că nu putea avea loc fiindcă nu se realizase nimic în sud — „sunt unii care erau de părere", îi spunea Cobenzl lui Joseph, „că nu pot fi gata toate cele trebuincioase."[7]

La ora zece seara, pe 5 ianuarie 1787, Potemkin, Miranda și Nassau au pornit la drum, trecând în viteză peste râuri înghețate — trei dintre cei mai extraordinari oameni ai epocii, într-o singură trăsură. Au călătorit la galop toată noaptea, au schimbat caii de trei ori, s-au oprit în drum la una dintre casele lui Potemkin și au ajuns la Perekop, poarta Crimeei, la 8 dimineața, după ce parcurseseră două sute cincizeci de kilometri în douăzeci de ore.[8] Distanțele scurte erau parcurse într-o trăsură confortabilă de călătorie, dar, cum era miezul iernii, foloseau adesea *kibitkas* (trăsuri ușoare) cu tălpi de sanie — li se scoteau roțile — ca să alunece cu iuțeală pe stepele înzăpezite și pustii. Călătoria în *kibitka* era ca și cum ai fi fost închis într-o capsulă spațială: „sunt tocmai ca niște leagăne, cu geamuri în față", își amintea Lady Craven. „Pot sta în șezut sau întinsă și mă simt ca un bebeluș uriaș, fără să mă sinchisesc de frig, mulțumită pernelor și păturilor." Terenul accidentat și viteza făceau călătoria și mai riscantă. Pasagerii erau supuși fără încetare la „zdruncinături și izbituri violente… se putea sparge până și cel mai tare cap. M-am răsturnat de două ori." Dar pentru vizitiii ruși era o nimica toată:

descălecau în tăcere, puneau trăsura pe picioare și „nici nu întrebau dacă e vătămată".[9] Apoi o porneau din nou, hurducăind.

Prințul a inspectat Crimeea, unde Miranda a văzut noua flotă, trupele, orașele și plantațiile. A admirat palatele pregătite pentru împărătească la Simferopol, Bahcisarai, Sevastopol și Karasubazar, precum și grădinile englezești pe care le amenaja William Gould în jurul lor. Când au sosit la Sevastopol, ofițerii au insistat să dea un bal în cinstea prințului, care a roșit când au închinat în onoarea sa. Miranda a râs de unii dintre ofițerii care „săltau și țopăiau" ca niște „*petit maîtres* parizieni". Apoi au ispectat Inkerman, după care s-au întors la galop la Simferopol, unde călătorii au mers la vânătoare timp de două zile încheiate, în vreme ce Potemkin a lucrat. [10]

Potemkin era acompaniat pretutindeni de călăreți tătari în escadroane de cavalerie: „trăsura era însoțită mereu de cincizeci dintre aceștia", i-a spus Nassau-Siegen soției sale, „iar tătarii din fiecare localitate pe unde treceau se strângeau din toate părțile, așa că întregul ținut era împânzit de oameni care veneau în goană de pretutindeni, dând situației un aer de război." „Paladinul" găsea totul „superb".[11] Și Miranda a băgat de seamă bunăvoința lui Potemkin față de muftiii islamici din fiecare oraș. Serenisimul era însoțit de artistul Curții, Ivanov, care picta în timpul călătoriei, și, de fiecare dată când făceau câte-un popas, cânta muzica — de la cvartete de coarde la coruri ucrainene. Într-o zi, Miranda a dat de Potemkin admirând „un șirag de perle faimos, înfrumusețat cu diamante".[12] Venezueleanul nu mai văzuse în viața lui „un asemenea giuvaier mai de preț sau mai frumos". Era într-adevăr atât de valoros, încât, când a fost cumpărat de la Mack, firma de bijutieri a Curții vieneze, identitatea cumpărătorului a fost ținută secret. Până și Iosif al II-lea ar fi vrut să știe cine îl cumpărase. Într-un final, Cobenzl i-a dezvăluit secretul: Potemkin avea de gând să i-l dăruiască împărătesei când aceasta urma să vină în inspecție.[13]

Cei trei călători au luat ceaiul la lăptăria englezească a lui Potemkin, administrată de dl Henderson și cele două așa-zise „nepoate", recrutate de familia Bentham, apoi s-au îndreptat către viile de la Sudak. I-a dăruit o vie lui Nassau, care a comandat pe loc butași de la Constantinopol. Miranda a fost impresionat de inspecția trupelor — regimentele Kiev și Taurida „nici nu s-ar fi putut înfățișa mai bine". Apoi cei trei au vizitat monetăria lui Potemkin din vechiul târg de sclavi de la Kefe, condusă de negustorul evreu Zeitlin, și noul său oraș Feodosia.

În tot timpul petrecut în trăsură, inclusiv nopțile, Serenisimul purta discuții politice și artistice cu tovarășii săi de drum, de la subiecte privind

virtuțile lui Murillo și terminând cu păcatele Inchiziției. Cei trei tovarăși de călătorie se înțelegeau bine, poate prea bine, doar prințul se mai amuza stârnind neînțelegeri între Nassau și Miranda. Potemkin îl tachina pe franco-germanul Nassau criticându-i pe francezi pentru nerecunoștința lor față de Rusia. Venezueleanul se alătura discuțiilor. Nassau se înfuria și-i spunea lui Miranda că spanioloaicele erau toate niște prostituate și că majoritatea erau infectate de boli venerice. Într-adevăr, când o cunoscuse pe celebra ducesă de Alba, un spaniol îl avertizase pe dată că era „infestată". Miranda, indignat, se lua la ceartă cu celălalt pe tema care națiune era mai contaminată. Fără îndoială că Potemkin se distra copios și timpul părea să treacă mai repede.[14]

Pe data de 20, Potemkin și tovarășii săi au pornit prin stepă înapoi spre Herson: ca de obicei, au călătorit toată noaptea prin istm și s-au oprit la Perekop să ia micul dejun, unde Miranda a admirat una dintre noile rase de oaie ale lui Potemkin. Era atât de frig, încât călătorilor le-au înghețat fețele. „Le-au frecat cu zăpadă și grăsime, rețeta folosită în acest ținut." Îi aștepta Bauer, aghiotantul lui Potemkin. Îi luase șapte zile și jumătate să ajungă de la Țarskoe Selo ca să anunțe că împărăteasa pornise către Kiev, unde avea să se întâlnească cu Potemkin.[15]

În geroasa dimineață de 7 ianuarie, la ora 11, paisprezece trăsuri, 124 de sănii (și patruzeci de rezerve) au părăsit Țarskoe Selo în salve de tun. Cinci sute șaizeci de cai îi așteptau la fiecare poștă. Anturajul Ecaterinei, de douăzeci și două de persoane, îi includea pe curtenii mai de vază și pe Ségur, Cobenzl și Fitzherbert, ambasadorii Franței, Austriei și Angliei. Cu toții erau înveliți în blănuri de urs și purtau căciuli de samur. Erau însoțiți de sute de slujitori, printre care douăzeci de lachei, treizeci de spălătorese, șlefuitori de argint, farmaciști, doctori și arapi.

Trăsura împărătesei, trasă de zece cai, cu banchete tapițate și covoare, era atât de imensă încât puteai sta în picioare în ea. Avea șase locuri. Fiecare loc era de mare preț.* În prima zi, locurile au fost ocupate de însăși împărăteasa, Mamonov „Haină-Stacojie", doamna de onoare Protosova, Stăpânul

---

* Călătoria împărătesei a dat naștere la o altă ceartă cu moștenitorul: ea voia să îi ia cu ea pe micii prinți, Alexandru și Constantin. Marele Duce Pavel s-a împotrivit cu înverșunare: și el ar fi dorit să meargă în această călătorie, dar Ecaterina nu avea de gând să permită ca „Die schwere Bagage" să îi umbrească gloria. Pavel a apelat din disperare până și la Potemkin să îl ajute să împiedice plecarea copiilor, o recunoaștere umilitoare a puterii acestuia. Potemkin probabil că a fost de părere ca băieții să rămână cu părinții, un semn al bunătății care trecea în fața intereselor; dar Alexandru s-a îmbolnăvit, ceea ce a rezolvat problema. (*N.a.*)

Cailor Narîșkin, șambelanul-șef Șuvalov și Cobenzl. Cheia acelei călătorii pline de zdruncinături din acele zile era combaterea plictiselii, fără încălcarea diplomației. Deci, din două în două zile, Șuvalov și Narîșkin schimbau locul cu Ségur și Fitzherbert[16], pe care Ecaterina îi numea „miniștri de buzunar".[17] Cu toții știau că aveau să fie martori la un spectacol care îți era dat doar o dată în viață.

Când se întuneca, la ora 3 după-amiază, trăsurile și săniile goneau pe drumuri acoperite de gheață, prin nopțile reci de iarnă luminate cu focuri de chiparos, fag și brad, de-o parte și de alta a cărării, care formau „căi de foc mai strălucitoare decât lumina soarelui". Potemkin poruncise să fie alimentate zi și noapte. Împărăteasa se străduia să urmeze aceeași rutină ca la Petersburg: se trezea la șase dimineața, apoi lucra. Lua micul dejun cu „miniștrii de buzunar", după care, la nouă, pornea din nou la drum, se oprea la două să ia prânzul, apoi călătorea până la șapte seara. Pretutindeni o așteptau palate: sobele frigeau atât de tare, încât Ségur „se temea mai mult de căldură... decât de gerul de-afară." Urmau jocuri de cărți și conversație până la nouă seara, când împărăteasa se retrăgea să lucreze până la culcare. Lui Ségur i-a plăcut experiența, deși nu i-au fost tolerate glumele deplasate; melancolicul Fitzherbert, iritabil și plictisit că își lăsase în urmă amanta rusoaică, i s-a plâns lui Jeremy Bentham că „e aceeași mobilă, sunt aceleași merinde"; „același Sankt-Petersburg cărat în lungul și în latul imperiului".[18] În vreme ce împărăteasa se instala cu Haină Stacojie în palatul ei, ambasadorii puteau avea ghinionul să se trezească nu într-un conac, ci într-o colibă țărănească puturoasă.[19]

Îndreptându-se spre sud-vest, către Kiev, străinii au avut ocazia să admire Rusia tradițională: „cu un sfert de oră înainte să ajungă la ei Majestatea Sa", țăranii „se culcau la pământ și nu se ridicau decât la un sfert de oră după trecerea noastră."[20] Se strângeau mulțimi de oameni în întâmpinarea împărătesei, însă, ca Frederic cel Mare, ea le disprețuia admirația: „S-ar aduna la fel de mulți să se uite la urs."[21] Împărăteasa a trecut prin moșia lui Potemkin, Kricev, iar Jeremy Bentham a urmărit-o cum trecea pe strada principală „împodobită cu ramuri de brad și alte conifere și luminată cu butoaie de smoală".[22] Se țineau baluri în fiecare zi, pretutindeni: „așa călătorim noi", i se lăuda ea lui Grimm.[23]

Pe 29 ianuarie, au sosit la Kiev, unde Curtea avea să poposească trei luni până la topirea gheții pe Nipru. O așteptau „o mulțime de călători din toate părțile Europei", inclusiv Ligne.[24] Pe drumurile care duceau la Kiev se îmbulzea nobilimea. „Niciodată nu am văzut atâta voioșie, atâta farmec și spirit",

scria o nobilă poloneză plecată să le facă curte Ecaterinei și lui Potemkin.* „Cina luată în hanurile evreiești este foarte gustoasă... Dacă închizi ochii, te crezi la Paris.“[25]

Ecaterina a primit această scrisoare de la Potemkin, din Crimeea: „Aici, pe pajiști, începe să se întrevadă verdele prin zăpadă. Cred că vor răsări în curând florile... Mă rog la Dumnezeu ca acest tărâm să aibă norocul să îți placă, măicuță. Acesta este izvorul fericirii mele. Cu bine, draga mea *matușka*.“[26]

Însoțit de muzică și ciondăneala tovarășilor de drum pe tema bolilor venerice naționale, Potemkin călătorea zi și noapte, „iute ca diavolul“, după spusele lui Nassau, ca să ajungă la Kremenciug.[27] Fără să se sinchisească de greutatea răspunderilor uriașe pe care le purta pe umeri și de împărații, regii și jumătate dintre curtenii Europei care se întruniseră să îi admire realizările, Potemkin părea că își petrece zilele ascultând concerte. „Muzică și iar muzică“, se minuna Miranda — azi cornișți, mâine oratoriul lui Sarti, un cor ucrainean, apoi alte cvartete de Boccherini. Dar în spatele acestei nonșalanțe, Potemkin trebuie să fi fost stresat și să-și fi ros unghiile mai abitir ca niciodată. Nu totul era perfect: la două zile după sosirea Ecaterinei la Kiev, prințul a inspectat zece escadroane de dragoni. „A fost îngrozitor“, nota Miranda. „PP nu a fost deloc mulțumit.“ Un alt escadron de cuirasieri de lângă Poltava era în asemenea hal, încât nici nu a mai avut rost să aibă loc inspecția.

În vreme ce împărăteasa aștepta la Kiev, aranjamentele prințului erau accelerate cu imprevizibilitatea care îl caracteriza. Le-a poruncit lui Nassau și lui Miranda să o primească pe împărăteasă împreună cu el. Pe 4 februarie, după inspecții de trupe și petreceri, Potemkin l-a întâlnit pe exilatul domnitor moldovean, Alexandru Mavrocordat, care tocmai fusese mazilit de turci încălcându-se Tratatul de la Kuciuk-Kainargi — un memento al tensiunii crescânde dintre Rusia și Sublima Poartă.

Miranda s-a grăbit să își comande straie de curtean. Când s-a întors la locuința pe care o ocupa, a constatat că servitorul îi făcuse rost de o rusoaică „ce nu se lasă întrecută în așternuturi nici de cea mai lascivă andaluză“. A doua zi, un aghiotant l-a anunțat că Potemkin plecase cu *kibitka* la 5 dimineața „fără să spună nimic nimănui“. La trei după-amiaza, Nassau și Miranda

---

* Era vorba de contesa Mniszech, născută Urszula Zamoyska, nepoata regelui Poloniei. Stanislas-August pretindea că Potemkin o ceruse în căsătorie în 1775. Din motive evidente, este puțin probabil. Acum, Potemkin, care, indiscutabil, nu ținea ranchiună, a intervenit ca să fie decorată de Ecaterina, împreună cu Aleksandra Braniţkaia. (*N.a.*)

au pornit după el, fiecare în propria *kibitka*. Evident că nu l-au ajuns din urmă, fiindcă nimeni nu reușea să facă dintr-o călătorie o adevărată artă, în secolul al XVIII-lea. Zăpada era pufoasă. Săniile se afundau sau se răsturnau. Se poruncea să se aducă alți cai. Urmau ceasuri de întârzieri. Când Miranda a sosit la bariera Kievului după două zile, a descoperit că Nassau pusese mâna pe toate mesajele lui Potemkin — tipic pentru un asemenea intrigant lipsit de scrupule. „Ce harababură!", scria Miranda.[28]

Kievul, situat pe malul drept al Niprului, era o viziune „greco-scită" de „ruine, mănăstiri, biserici, palate neterminate", un străvechi oraș rusesc năpăstuit de vremuri grele.[29] Când toată lumea a sosit, a văzut trei *tableaux* luxoase: mai întâi, „ochiul a fost uluit să vadă, una după alta, Curtea somptuoasă, împărăteasa cuceritoare, nobilimea avută și certăreață, prinții și boierii semeți și bogat înveșmântați" și pe toți oamenii imperiului — cazacii de pe Don, prinții georgieni, căpeteniile cercheze și „kalmâci sălbatici, imaginea fidelă a hunilor". Ségur l-a numit „un teatru magic care părea să zăpăcească și să amestece Antichitatea cu timpurile moderne, civilizația cu barbaria".[30]

Casa lui Cobenzl era ca un club al gentilomilor străini, deși și ceilalți doi „miniștri de buzunar" aveau fiecare reședința proprie. Erau francezi, germani, o mulțime de polonezi și câțiva americani, inclusiv micuțul Lewis Littlepage, al cărui nume* i se potrivea ca o mănușă și care fusese numit nu demult șambelanul lui Stanislas-August, regele Poloniei. În vârstă de douăzeci și cinci de ani, acest virginian, prieten cu George Washington, luptase cu britanicii la Gibraltar și Minorca și era un entuziast actor-producător amator, care pusese în scenă premiera poloneză a *Bărbierului din Sevilla* la casa lui Nassau. Acum își asuma rolul de spion al lui Stanislas-August la curtea lui Potemkin.[31] Decanul acestor străini era prințul de Ligne — „afectuos cu egalii, iubit de cei mai prejos ca el, familiar cu prinții și chiar regii, făcea pe toată lumea să se simtă în largul ei." Nu toată lumea se lăsa sedusă de farmecul întruchipat: Miranda îl considera un lingușitor nesuferit.[32]

Apoi mai era și curtea lui Potemkin. Acest cenobit s-a instalat fără întârziere în imensa mănăstire Lavra Pecerska, pe jumătate biserică, pe jumătate fortăreață, un labirint medieval sepulcral de săli subterane, biserici cu douăzeci și unu de domuri și celule de troglodit, multe dintre ele săpate în peșterile de sub oraș. În catacombe, la răcoare, erau păstrați șaptezeci și unu de sfinți, nedescompuși, în giulgiu de mătase. Când Potemkin își primea acolo

* În lb. engl., micul paj. (*N.t.*)

curtenii, părea că „erai primit de vizirul din Constantinopol, Bagdad sau Cairo. Acolo domneau tăcerea și un fel de teamă." La Curte, prințul își făcea apariția în fața curtenilor îmbrăcat în uniforma de mareșal, pe care zornăiau medaliile și diamantele, tivită cu dantelă, încheiată cu catarame, și cu părul pudrat; dar aici, la mănăstire, se întindea pe un divan în mantaua sa preferată, cu părul des nepieptănat, prefăcându-se „prea ocupat cu jocul de șah, ca să bage de seamă" curtea ticsită de prințișori polonezi și țarevici georgieni. Ségur își făcea griji că va fi luat în batjocură că expune demnitatea regelui Franței la asemenea aroganță, „așa că mi-am jucat cărțile în felul următor..." Când Potemkin nici măcar n-a catadicsit să-și ridice ochii de la tabla de șah, Ségur s-a apropiat de el, i-a apucat între palme capul ca de leu, l-a sărutat și s-a așezat nonșalant lângă el pe canapea. În particular, Serenisimul își lepăda înfumurarea și se purta cu naturalețe și voioșie[33], înconjurat de nepoatele Braniţkaia și Skavronskaia, Nassau, Miranda și compozitorul Sarti, „îmbrăcat ca un caraghios". Îl iubea „ca un copil" pe dragul său prieten Ségur.*

Kiev a devenit capitala Rusiei. Până și Ligne era uluit de privelișteː „Doamne Sfinte! Ce alai! Ce harababură! Câte nestemate, stele de aur și decorații! Câte lanțuri, panglici, turbane și căciuli roșii împlănite sau țuguiate!"[34] Potemkin și-a purtat oaspeții, pe Miranda și pe Nassau, într-un periplu dezmățat de joc de cărți, ospețe și baluri. Nepoatele erau tratate mai mult ca niciodată ca niște Mari Ducese: la casa contesei Braniţkaia, unde se întruneau ambasadorii și miniștrii ruși, lui Miranda nici nu-i venea să creadă cu ce „pompă și splendoare" se înfățișau „crăișorii" polonezi ca Potocki și Sapieha.[35]

Pe 14 februarie, Potemkin l-a prezentat pe Miranda împărătesei, care a fost cucerită de bărbăția acestuia, i-a pus întrebări despre Inchiziție, iar el a pretins a fi victima acesteia. De atunci înainte, Miranda a fost și el inclus în cercul intim al împărătesei, nu numai al lui Potemkin. Curând, a devenit cam blazat. „Whist cu aceiași." scria el. Nassau s-a plâns soției că „miza e cam mare — 200 de ruble". La ce se aștepta, dacă juca cu împărăteasa și cu

---

* Aflat în cercul intim al lui Potemkin, Ségur a băgat de seamă că acesta se tot retrage într-o încăpere dosnică. Când a încercat să îl urmeze, nepoatele l-au reținut cu „dezmierdări încântătoare". În final a scăpat de ele și a dat peste o scenă orientală: o odaie ticsită de bijuterii și marfă de contrabandă, unde se învârteau negustori și privitori. În mijlocul odăii se afla propriul său valet Evrard, care fusese prins făcând contrabandă și care tocmai își vindea mărfurile, iar Potemkin fără îndoială că punea mâna pe cele mai frumoase nestemate. Ségur, stânjenit, l-a concediat pe loc pe valet, dar nepoatele, care evident erau încântate de ultima modă pariziană, l-au făcut să se răzgândească. „Ai face bine să te porți frumos cu el", a spus Potemkin, „căci, ce să vezi, se întâmplă să fii... complicele lui." Valetul o fi fost el prins cu contrabanda, dar ambasadorul celui mai creștin rege căzuse evident pradă uneia dintre farsele lui Potemkin. (*N.a.*)

Serenisimul? Majoritatea serilor se sfârșeau într-o atmosferă de decadență relaxată, la Lev Narîșkin — exact ca la Petersburg.[36]

Toată lumea era, ca de obicei, fascinată de viața sexuală a Ecaterinei și a lui Potemkin. Ambasadorii trimiteau rapoarte la curțile lor și toți călătorii notau tot ce auzeau. Ecaterina era mereu însoțită de Mamonov care „își datorează norocul prințului Potemkin și o știe", după spusele lui Nassau, dar aceasta nu a împiedicat răspândirea de zvonuri mincinoase despre Miranda. „Se vâra peste tot, până și în treburile împărătesei tuturor Rusiilor", pretindea un tânăr diplomat american invidios, Stephen Sayre, „o declarație umilitoare pentru mine, care am stat 21 de luni în capitala ei, fără să ajung să pătrund în intimitatea domeniilor sale întinse și binecunoscute."[37]

Așa-zisa „contesă" Sevres, însoțită de Mademoiselle Guibald, și-a început sejurul la Kiev sub auspiciile „adorației de moment" a lui Potemkin. Apoi mai erau și cele două nepoate, dar Sevres a fost curând înlocuită ca „sultană favorită" de o Narîșkina[38], pe care a admirat-o și Miranda la una dintre serbările lui Narîșkin. Și împărăteasa a luat masa acolo. „Au fost jocuri și muzică cu dans." Ecaterina a jucat whist cu Potemkin, Ségur și Mamonov și apoi l-a chemat pe Miranda cu care a discutat despre arhitectura din Granada. Când a plecat, ca de obicei, la ora zece, a început adevărata distracție. Narîșkina a jucat un joc căzăcesc, apoi unul rusesc, „care a fost mult mai lasciv", considera Miranda, „decât fandango-ul nostru... ce dansatoare bună... ce mișcare mlădioasă a umerilor și spatelui! Ar putea scula și morții din mormânt!"

Serenisimul împărtășea, evident, admirația lui Miranda pentru talentele ei însuflețitoare, fiindcă a petrecut „o oră *tête-à-tête* cu Mademoiselle N. Nari... ca să o convingă cu privire la o chestiune politică." Miranda o auzea cum „suspină" și exclamă „de-ar fi adevărat!" la poveștile lui Potemkin. [39] O sursă care nu prea este de încredere pretinde că Potemkin s-a aruncat asupra fetei lui Zahar Cernîșev chiar în fața odăii Ecaterinei.* Fata a țipat, trezind-o pe Ecaterina. Nu prea este probabil să fi fost așa, din moment ce în niciun caz nu ducea lipsă de tovărășie feminină.[40]

Personajele din anturajul prințului, inclusiv Miranda și Nassau, erau cazate cu el la mănăstire — dar niciunul dintre ei nu adopta comportamentul călugăresc. Kievul vuia de distracții — mană cerească pentru prostituatele ucrainence. Miranda și Kiselev, unul dintre aghiotanții lui Potemkin, s-au

---

* Se aseamănă cu încercarea lordului Palmerston de a o viola pe una dintre doamnele de onoare ale reginei Victoria la Windsor — atât doar că Ecaterina trebuie să fi fost la fel de amuzată pe cât de indignată fusese regina. (*N.a.*)

dus „la casa unei evreice de origine poloneză care avea fete foarte bune și li le-a oferit pe cele mai bune în seara aceasta“, dar când s-au întors după după-amiaza petrecută la feldmareșalul Rumianțev-Zadunaiski, „n-am găsit decât o poloneză care nu era cine știe ce.“ Miranda era surprins că până și fetele din provincia ucraineană urmau moda pariziană: „La dracu! Până unde a contaminat diavoleasca frivolitate galică stirpea omenească?“ Era așa o întrecere între curteni pentru aceste *horizontales* kievence care erau silite să muncească mai mult ca niciodată, încât, tocmai când au sosit Miranda și aghiotantul lui Potemkin, au venit în forță toți tinerii șambelani ai Ecaterinei și au ocupat toate fetele. Miranda s-a înfuriat: își lua foarte în serios plăcerile. În final, a dat de codoașa sa, evreica poloneză, dar, când a încercat să-i explice madamei ce servicii dorea Kiselev, s-a supărat și ofițerul rus. „O, ce greu este pentru bărbați să se comporte liberal în chestiuni de dragoste și preferințe sexuale!“ bombănea Miranda. Cei doi petrecăreți au avut mai mult noroc după câteva zile, la o casă cu o curtezană de optsprezece ani și camerista acesteia. Kiselev s-a ocupat de cameristă. Miranda s-a străduit „să o cucerească pe stăpână care, până la urmă, a consimțit să ia trei ducați (voise zece).“ A rămas fericit „cu nimfa în pat... era foarte pricepută și mi-a plăcut“, dar poate că nu chiar atât de mult cât își dorise el: „nu m-a lăsat să o bag“. Devreme, a doua zi: „Joia sfântă. Am participat la o slujbă solemnă la Biserica Pecerski în prezența împărătesei...“ Cam așa era viața la Kiev, împărțită între târfe evreice și solemnă slujbă imperială.[41]

În spatele plăcerilor se urzeau intrigi veninoase. Ambasadorii încercau să afle ce se petrecea cu adevărat, dar „Ecaterina, prințul Potemkin și contele Bezborodko păstrau secretele politice“. Când Ségur a anunțat că, în Parisul îndepărtat, Ludovic al XVI-lea convocase fatala Adunare a Notabililor, primul pas către Revoluția Franceză, împărăteasa l-a felicitat. „Mintea tuturor era însuflețită în taină de simțăminte liberale, de dorința de reformă.“ Ecaterina și Potemkin vorbeau despre reformă, dar interpretau corect semnele amenințătoare de la Paris. „Nu ne impresionează“, îi spunea Ecaterina lui Grimm, promițând că Potemkin îi va trimite niște „muzică de derviș“.[42]

Cruda realitate s-a manifestat în prezența celor mai bogați și mai nemulțumiți „crăișori“ polonezi atotputernici. „S-a strâns aici jumătate de Polonia“, îi spunea Ecaterina lui Grimm. Împărăteasa organiza o reuniune cu fostul ei amant din anii 1750, regele Stanislas-August al Poloniei. Potemkin a decis să îl vadă el mai întâi, ca să pregătească subiectele de discuție pentru întrevederea la nivel înalt cu Ecaterina. Serenisimul continua să cultive relația

cu Polonia drept „poliță de asigurare“ personală, precum și pentru promovarea politicilor rusești. Avea simpatia șleahticilor din Smolensk pentru Polonia, moștenită din copilărie, dar principalele sale scopuri imediate erau clădirea unei poziții de magnat polonez pentru el și câștigarea sprijinului Poloniei în apropiatul război cu turcii.

Afacerile poloneze erau atât de complexe și de instabile, încât Potemkin nu se pronunța limpede pentru o politică anume, preferând să aibă o atitudine misterioasă și flexibilă. Susținea cel puțin trei politici simultan. Conducea în continuare partidul polonez pro-rus, care era ostil regelui Stanislas-August, strâns în jurul nepotului său Branicki și a unei camarile de șleahtici.[43]

La sfârșitul lui 1786, a început să urmărească o a doua politică — cumpărarea unor imense moșii în Polonia, ceea ce a fost posibil datorită indigenatului din 1775. (Vânduse niște moșii din Rusia în 1783 și era pe cale să vândă complexul de la Kricev.) Acum i-a spus lui Miranda că tocmai cumpărase moșii poloneze care depășeau 300 000 de acri și costaseră două milioane de ruble.[44] În Kiev se zvonea că aceste moșii cuprindeau 300 de sate și 60 000 de suflete.[45] La sfârșitul lui 1786, prințul a încheiat o afacere complicată cu prințul Ksawery Lubomirski pentru cumpărarea imenselor moșii Smila și Meschiricz pe malul drept al Niprului, în triunghiul palatinatului polonez al Kievului, care era ca un promontoriu ce intra în teritoriul Rusiei. Doar Smila era atât de vastă, încât, la moartea lui Potemkin, conținea 112 000 suflete bărbătești, deci o populație cam cât a unui orășel de secol al XVIII-lea. Avea propria curte baronială, propriul sistem judiciar și până și propria armată privată.[46]

A cumpărat moșiile cu banii lui, dar totul venea din trezorerie într-un fel sau altul, deoarece el considera această achiziție drept un proiect imperial, și nu doar particular. Lubomirski era deja unul dintre principalii contractori de cherestea pentru flota Mării Negre a lui Potemkin, deci își cumpăra propriii furnizori pentru a crea un conglomerat semi-privat, semi-imperial.[47] Dar nu era numai atât: afacerea îl făcea pe Potemkin magnat polonez în toată regula — fundația propriului său principat privat în afara Rusiei. Era și o formă de anexare privată a teritoriului polonez — și un cal troian care avea să îi dea dreptul să pătrundă în instituțiile poloneze. Ecaterina încercase să îi dea lui Potemkin ducatul Curlandei și noul regat al Daciei, dacă nu chiar însăși coroana Poloniei. „Cu noile sale pământuri cumpărate în Polonia, comenta ea la Kiev în fața secretarului, Potemkin va face poate un *tertium quid* independent și de Rusia, și de Polonia.“ Înțelegea pericolele urcării pe tron a lui Pavel pentru dragul ei consort — și nu se putea abține să nu se

simtă neliniștită. Mai târziu în același an, el i-a explicat de ce își luase aceste pământuri: „ca să devin moșier și să câștig dreptul de a lua parte la afacerile și la comanda lor militară".[48] Ca tot ce era legat de Polonia, cumpărarea Smilei s-a dovedit a fi o situație încâlcită, care a avut ca rezultat o serie de procese și certuri de familie între diverși Lubomirski, lucru care i-a luat lui Potemkin patru ani de negocieri și litigii.[49]

Regele Stanislas-August reprezenta al treilea fir al politicii poloneze a lui Potemkin. Deși lucra împotriva lui prin asocierea cu Branicki și prin cumpărarea de moșii, Potemkin avusese mereu o fleblețe pentru Stanislas-August, acel estet anemic, sincer promovator al Iluminismului; corespondența lor era mai călduroasă decât cerea curtoazia diplomatică, cel puțin din partea lui Potemkin. Prințul era încredințat că un tratat cu Stanislas-August urma să cumpere susținerea polonezilor în războiul cu turcii și avea să țină Polonia în sfera de influență rusească și departe de ghearele lacome ale Prusiei. Personal, Potemkin putea atunci să comande trupele poloneze ca șleahtic. Toate acestea se puteau realiza foarte lesne prin regele Stanislas-August.

Polonezii însă se aflau la Kiev pentru a-și submina propriul rege înainte de întâlnirea cu Ecaterina și pentru a câștiga favoarea Serenisimului.[50] „Aceşti polonezi de rang înalt îl linguşesc şi fac temenele în faţa prinţului Potemkin", remarca Miranda la un ospăț dat de Branicki. Tendințele ascunse erau politica și adulterul, căci toți polonezii „se păcăleau pe ei înșiși sau se lăsau păcăliți, ori păcăleau pe alții, cu toții deosebit de binevoitori, deși nu la fel de binevoitori ca nevestele lor..." De fapt, întreaga tevatură era menită să le crească prestigiul în ochii lui Potemkin, „dar e greu să îi atragi privirea", glumea Ligne, „căci nu are decât un ochi, și acela miop".[51]

Potemkin și-a demonstrat puterea favorizând câte un polonez și umilind pe altul. Toți se invidiau unii pe alții pentru favoarea prințului. Ligne, Nassau și Lewis Littlepage unelteau cu polonezii în numele stăpânilor. Branicki îl invidia pe Nassau, căci cel din urmă locuia la Potemkin — deci era „stăpân pe câmpul de bătălie"[52]. Branicki și Felix Potocki încercau să îl convingă pe Potemkin că Stanislas-August nu privea cu ochi buni cumpărarea moșiilor, lucru care stârnise, firește, oarecare neliniște la Varșovia.[53] Aleksandra Braniţkaia era deja atât de apropiată de împărătească, încât polonezii bârfeau că ar fi fost fiica sa naturală.[54] Pe prinț îl scoseseră în așa măsură din sărite intrigile neizbutite ale lui Branicki, încât urmase „o scenă teribilă", care o îmbolnăvise pe Aleksandra.[55] Însă prințul a aranjat ca împărăteasa să îi primească foarte călduros pe Branicki și Felix Potocki, iar dușmanii lui, Ignacy Potocki și prințul Sapieha, nu au fost învredniciți din partea ei nici măcar cu o privire.[56]

Până și Miranda a reușit să se prindă în acest joc polonez. L-a întâmpinat pe prinț în fața unor magnați polonezi fără să se ridice în picioare. Miranda ar fi trebuit să știe că regii — iar Potemkin se considera aproape un rege deja — sunt sensibili la etichetă. Străinii nu puteau niciodată să ia de bună favoarea prințului. La această răcire trebuie să fi contribuit și zvonurile că Miranda nu era nici conte spaniol, nici colonel. Potemkin l-a tratat glacial.[57]

La începutul lui martie, prințul, însoțit de Nassau, Branicki și Stackelberg, ambasadorul Rusiei la Varșovia, a parcurs cei patruzeci și cinci de kilometri până la Chwastow să se întâlnească cu regele Poloniei, care aștepta cu neliniște întâlnirea cu Ecaterina după atâția ani.[58] Potemkin era îmbrăcat în uniforma de *szlachta* al palatinatului Bratslav, cu decorațiile poloneze în piept. Se purta cu regele, însoțit de Littlepage, de parcă ar fi fost propriul său monarh. Regele a acceptat sugestia lui Potemkin de a semna un tratat ruso-polonez împotriva otomanilor. Serenisimul l-a lăsat pe Stackelberg să afle de la Stanislas-August ce părere avea despre planurile lui de a se instala într-un principat feudal la Smila. Regele i-a răspuns că voia acordul Rusiei pentru reforma constituției poloneze. Potemkin l-a denunțat pe Ignacy Potocki drept „scelerat“ — fosilă, Felix Potocki era „un nerod“, dar Branicki nu era băiat rău.[59] Potemkin a fost „fermecat“ de rege[60] — „cel puțin pentru moment“.[61] S-a confirmat întâlnirea cu Ecaterina.

După două zile, la Kiev, Miranda aștepta neliniștit revenirea prințului. Iar prințul, care nu rămânea niciodată bosumflat multă vreme, l-a primit ca pe un prieten regăsit după o absență îndelungată: „nu ne-am văzut de un veac“, a răcnit.[62] Se apropia plecarea Ecaterinei și era timpul să scape de Miranda. Împărăteasa, prin Mamonov, i-a oferit un post în armata rusească, dar el și-a mărturisit speranțele legate de o revoluție împotriva Spaniei. Ecaterina și Potemkin priveau cu simpatie acest proiect anti-Bourbon. „Dacă nu se pot lipsi de Inchiziție, atunci să îl numească pe Miranda inchizitor“, a glumit Potemkin. Ecaterina i-a oferit ospitalitate la toate ambasadele rusești din străinătate, iar el a cerut cu neobrăzare un credit de 10 000 de ruble. Mamonov i-a spus lui Miranda că era nevoie de aprobarea Serenisimului, ceea ce dovedește încă o dată că Ecaterina și Potemkin erau practic egali. Până la urmă, spaniolii i-au pus bețe în roate lui Francisco de Miranda. Mai târziu în același an, la Petersburg, cei doi ambasadori Bourboni au amenințat cu retragerea dacă nu va fi expulzat falsul conte-colonel. Până la urmă, nu a primit cele 10 000 de ruble — dar a păstrat legătura cu Potemkin: din arhive aflăm că acesta i-a trimis în dar un telescop, de la Londra.[63]

Tocmai când toată lumea se săturase până peste cap de Kiev, pe care Ecaterina îl numea „abominabil“[64], s-a anunțat topirea gheții, cu salve de artilerie, și putea începe reprezentația. La prânz, în ziua de 22 aprilie 1787, împărăteasa a pornit la drum în cea mai luxoasă flotă din câte purtaseră vreodată apele unui fluviu.

24

Cleopatra

Voi spune cum a fost. Pe ape, barca
Ce o purta părea un tron în flăcări
Arzând în valuri; cârma ei de aur
Și pânzele împrăștiind miresme
Îmbolnăveau de dragoste zefirii.
Lopețile de-argint urmau cadențe
De cântece de flaut picurate,
Iar undele, lovite de lopată,
Și-namorate de izbiri, mai iute
Urmau caiacul. Ce să spun de dânsa?
Săracă mi-este vorba.

William Shakespeare, *Antoniu și Cleopatra*[*]

În ziua de 22 aprilie 1787, la prânz, Ecaterina, Potemkin și anturajul lor s-au îmbarcat pe vasul pe care îi aștepta un ospăț pentru cincizeci de meseni. La ora trei, flota a pornit la drum. Cele șapte galere imperiale ale sublimei flote a prințului erau elegante, confortabile și maiestuoase, pictate în auriu și stacojiu la exterior, ornate cu aur și mătase pe dinăuntru, puse în mișcare de 3 000 de vâslași și alți marinari, precum și gărzi, și însoțite de alte peste optzeci de bărci.[1] Fiecare avea orchestra proprie, mereu pe punte, care cânta când oaspeții se îmbarcau sau debarcau. Pe vasul Ecaterinei, *Niprul*, orchestra era dirijată de maestrul lui Potemkin, Sarti. Budoarul avea paturi duble

* Traducere din lb. engl. de Tudor Vianu, Editura pentru Literatură Universală, București, 1964. (*N.t.*)

pentru ea și Mamonov. Fiecare barcă avea un salon comun, bibliotecă, salon de muzică și un baldachin pe punte. Dormitoarele somptuoase aveau perdele de mătase chinezească și așternuturi de tafta; mesele de scris erau de mahon; se găseau acolo și canapele confortabile tapițate și chiar toalete cu apă curentă, o noutate pe uscat, ca să nu mai vorbim pe Nipru. În sufrageria plutitoare încăpeau șaptezeci de meseni.

Amintirea năucitoare, aproape mitică, a acestei croaziere i-a bântuit pe oaspeți toată viața. „Nenumărate luntre și bărci pluteau fără încetare înaintea și într-o parte și într-alta a flotei ca de basm", își amintea Ségur. „Privitorii izbucniră în urale când îi văzură pe marinarii escadronului maiestuos al împărătesei afundându-și ritmic vâslele colorate în apele Niprului pe bubuitul tunurilor." Era ca „flota Cleopatrei... niciodată o călătorie n-a fost mai strălucită și mai agreabilă", considera Ligne. „E adevărat", i-a spus Nassau soției sale, „că adunarea noastră pe acest vas este ceva nemaivăzut."

Prințul pregătise un spectacol neîntrerupt pe mal: când au pornit, acompaniați de simfonii și salve de tun, pe câmpie făceau manevre mici escadroane de cazaci. „Orașele, satele, conacele și uneori și colibele țărănești erau atât de minunat împodobite cu ghirlande de flori și splendide decorații arhitecturale, încât păreau să se preschimbe sub ochii noștri în splendide orașe, se iveau de nicăieri palate cu grădini amenajate ca prin vrajă."

Pe barca lui Potemkin, *Bugul*, călătoreau alături de el nepoatele cu soții lor și Nassau-Siegen. Lăsaseră în urmă plictiseala Kievului, dar răutatea și încurcăturile îi însoțeau în călătorie. „Este o plăcere să mă aflu în apropierea prințului, căruia îi place de mine", îi scria Nassau soției sale, „în ciuda tovarășilor de drum care nu mă pot suferi." Mai târziu s-a împrietenit cu Branicki. Fostul amant al reginei din Tahiti, care aproape că devenise rege al Ouidahului, i-a descris soției sale felul în care trăiau pe această barcă „mare și luxoasă": Potemkin ocupa cea mai mare cabină și ceilalți nu puteau intra în cabine fără a trece mai întâi prin salonul său. Prima întrevedere a Ecaterinei era cu regele Poloniei la cinci zile de mers în aval, iar barca lui Potemkin era o confederație plutitoare de intrigi poloneze. Nassau, însărcinat de Stanislas-August împotriva lui Branicki și mânat de ambiția de a ieși în evidență, se trezea mereu de dimineață și îl trezea și pe Potemkin, ca să îl prindă de unul singur.

Diminețile erau libere. La prânz, pe vasul împărătesei se trăgea o salvă de tun care anunța masa, uneori pentru doar zece oaspeți, aduși cu luntrea. După aceea, Nassau era dus pe barca lui Ligne și Ségur, unde cel dintâi le citea celorlalți jurnalele sale. La șase seara, se întorceau pe vasul împărătesei ca să ia cina. Ea se retrăgea mereu la nouă seara și „toată lumea merge la prințul

Potemkin". Dar, în ciuda splendorii fără precedent, turul era unul intim. Într-o seară, Mamonov, plictisit că stingerea imperială avea loc atât de devreme, i-a invitat pe Nassau și pe alții să rămână să joace o partidă de whist. Nici nu începuseră bine să joace în salonul Ecaterinei, că aceasta a intrat, cu părul desfăcut, cu boneta de culcare în mână și îmbrăcată într-un halat de tafta de culoarea caisei, cu panglici albastre. Era o imagine unică a Ecaterinei, așa cum o vedeau amanții ei tineri în spatele ușilor dormitorului. „Cu părul descoperit pare mai tânără", remarca Nassau. Împărăteasa le-a spus că spera că nu îi deranjează, s-a așezat, s-a scuzat de *déshabillé* și s-a arătat „foarte veselă." Apoi, la zece, s-a retras. Partida s-a terminat la unu și jumătate.

„Călătoria este o petrecere continuă și este cu totul încântătoare", povestea Nassau. „Tovărășia este fermecătoare, mulțumită lui Ligne și Ségur. Cei doi, care călătoreau pe *Seim*, urmau să devină școlarii neastâmpărați ai turneului, mereu puși pe șotii. În fiecare dimineață, Ligne bătea în peretele subțire dintre cabinele lor, ca să îi recite lui Ségur poezii improvizate, și apoi își trimitea pajul cu scrisori care conțineau „înțelepciune, palavre, politică, cuvântări frumoase, anecdote militare și epigrame filosofice". Culmea ciudățeniei era această corespondență matinală „între un general austriac și un ambasador francez, întinși unul lângă altul pe aceeași barcă, nu departe de împărăteasa Nordului, plutind în jos pe Nipru, prin țara cazacilor, pentru a-i vizita pe tătari." Ségur găsea imaginea croazierei aproape poetică: „Frumoasa bogăție, splendoarea flotei, maiestuozitatea fluviului, mișcarea, bucuria nenumăraților spectatori de pe mal, amestecul oriental și militar de costume a treizeci de popoare diferite, în sfârșit siguranța că vom vedea lucruri noi în fiecare zi, ne însuflețeau și ne ascuțeau închipuirea". Succesul acestor spectacole îi sporea faima magnificului organizator: „Intemperiile, anotimpurile, natura și arta, toate păreau să lucreze laolaltă pentru a asigura triumful acestui puternic favorit".[2]

După trei zile de croazieră în stilul Cleopatrei, regele Poloniei, Stanislas-August, mișcat de amintiri romantice și panacee politice, aștepta la Kaniev pe malul polonez întâlnirea cu împărăteasa. Urma să fie o reuniune emoționantă: când se văzuseră ultima oară, el era un tânăr visător polonez, iar ea soția persecutată a unui tiran imbecil. Acum el era rege, iar ea împărătească. Nu o văzuse pe femeia pe care nu încetase niciodată să o iubească, de douăzeci și opt de ani, și probabil că se delectase cu multe fantezii legate de această întrevedere. „Îți poți închipui cu ușurință", îi mărturisea regele lui Potemkin în februarie, într-o scrisoare nepublicată, „cu ce nerăbdare aștept clipa care

îmi va aduce atâta fericire.“ Era tocmai sentimentalismul funest care avea toate șansele să atingă o coardă sensibilă la Potemkin.[3]

Stanislas-August rămăsese chipeș, era sensibil, cultivat, dar prioritatea sa era bunăstarea Poloniei. Potemkin și Stanislas-August aveau gusturi comune privind opera, arhitectura și literatura, însă cel din urmă nu putea să își permită să aibă încredere în cel dintâi. Regele era năpăstuit de frustrare și umilință. În jocul politic avea cărțile cele mai proaste. Personal, nu avea nicio șansă în fața unor politicieni ca Potemkin. Ecaterina găsea că dilemele politice ale regelui erau enervante și neroade — iar firea sa sinceră, aproape imposibil de suportat. Poate tocmai fiindcă îl iubise atât de mult în închisoarea căsniciei ei nefericite, se simțea acum stânjenită la gândul naivității ei neputincioase din acele vremuri.[4]

Adevăratul scop al întâlnirii nu era nostalgia amoroasă, ci supraviețuirea Poloniei. Haosul extins, grandoarea impotentă, libertatea încăpățânată și subtilitățile încâlcite ale Uniunii Statale făceau ca aceasta să fie singura problemă politică ce crea confuzie în mintea ordonată a Ecaterinei. Însă erau tocmai condițiile cele mai prielnice gândirii întortocheate a lui Potemkin. Planul regelui și prințului, pecetluit la Chwastow, de a forma o alianță împotriva Turciei și de a reforma constituția poloneză, ar fi putut împiedica tragedia distrugerii Poloniei. Dar stânjeneala personală a fost potrivnică în acest caz înțelegerii politice.

Flotila a ancorat la Kaniev. La ora unsprezece dimineața, pe 25 aprilie, Bezborodko și prințul Bariatinski, mareșalul Curții, îl așteptau pe rege într-o luntre. „Domnilor, regele Poloniei mi-a cerut să îl încredințez în grija domniilor voastre pe contele Poniatowski“, a spus acesta, folosindu-se de numele său adevărat, căci regii Poloniei nu aveau voie să părăsească pământurile poloneze. Când regele s-a întâlnit cu împărăteasa, Ségur și ceilalți au format un cerc în jurul lor ca să poată auzi primele cuvinte schimbate de ei „în imprejurări atât de diferite de cele în care se cunoscuseră, uniți de dragoste, despărțiți de gelozie și urmăriți de ură.“ Dar orice așteptări ar fi avut, le-au fost înșelate imediat. Nu mai era nicio scânteie. Monarhii s-au plimbat bățoși de colo-colo pe punte. Probabil că nostalgicul rege nu s-a putut abține de la vreo aluzie dureroasă la trecut, căci, când au revenit, în ochii ei se reflecta „o anume tristețe“. Unii au afirmat că s-a folosit de afecțiunea regelui ca să îl facă gelos pe Mamonov. „Nu-l mai văzusem de treizeci de ani“, a scris mai apoi Ecaterina, „și îți poți închipui că ne-am găsit unul pe altul schimbați.“[5]

A mai fost un moment impresionant, după ce Stanislas-August l-a decorat cu stângăcie pe Engelhardt, nepotul lui Potemkin, cu Ordinul Vulturul

Alb. Era vremea prânzului. Regele își căuta pălăria. Ecaterina i-a întins-o. „Să îmi acopăr capul pentru a doua oară", a glumit el — prima oară fiind vorba de coroană. „A, doamnă, prea multă mărinimie și bunătate." Stanislas-August s-a odihnit pe o altă barcă, apoi a fost dus pe reședința plutitoare a lui Potemkin. Serenisimul a încercat să îl împace pe rege cu Branicki, dar cel din urmă s-a purtat cu atâta insolență, încât Stanislas-August a părăsit încăperea. Potemkin a alergat după el să își ceară scuze. Împărăteasa și prințul l-au mustrat aspru pe Branicki — dar era din familie: marioneta lor poloneză a rămas în anturaj.

La ora șase seara, regele a revenit pe vasul Ecaterinei pentru negocierile politice. A propus alianța ruso-poloneză, în decursul unei plimbări pe punte. Ea i-a promis un răspuns. Prințul însuși juca nepăsător cărți, în apropiere. Ecaterina s-a înfuriat că nu îi vine în ajutor. „De ce ne-ați părăsit, domnia ta și prințul Potemkin?" l-a dojenit pe Ligne. Stanislas-August a rugat-o pe Ecaterina să cineze la Kaniev, unde își risipise toate săracele resurse pe două zile de ospețe și artificii, dar Ecaterina a refuzat. I-a spus lui Potemkin că nu îi place să facă lucrurile în grabă, așa cum se fac în Polonia: „știi bine că îmi displace să îmi schimb intențiile". Potemkin, din respect pentru Stanislas-August sau furios pe Ecaterina că îi compromisese strategia poloneză, a continuat cu jocul de cărți și nu a scos o vorbă. Ecaterina s-a înfuriat și nu a mai spus nici ea nimic. Regele s-a întristat. Curtenii fâstâciți trăgeau cu urechea. „Prințul Potemkin nu a scos un cuvânt", bombănea Ecaterina a doua zi în prezența secretarului. „A trebuit să vorbesc numai eu tot timpul; mi s-a uscat limba în gură; aproape că m-au scos din răbdări când mi-au cerut să rămân." În final, Ecaterina a catadicsit să admire de pe punte costisitoarele artificii poloneze.

Regele, umilit și îndurerat, și-a luat rămas-bun. „Nu vă arătați mâhnirea", i-a șoptit Ligne cu răutate. „Prin aceasta dați prilej de bucurie unei Curți care... vă detestă." Ecaterina a rămas supărată pe Potemkin. El se afla îmbufnat, pe *Bug*. Ea i-a trimis un șir de bilete: „Sunt supărată pe tine, ai fost teribil de nesocotit astăzi." Flotila aștepta să vadă cum se sfârșesc artificiile cu simularea erupției Vezuviului. Astfel, regele, cum descrie inimitabil Ligne, „petrecuse trei luni în locul acela și cheltuise trei milioane ca să o vadă pe împărătească timp de trei ore". Stanislas-August i-a trimis lui Potemkin, după câteva zile, un bilet trist, scris aproape ilizibil: „Am fost mulțumit să o văd pe împărătească. Nu o mai cunosc, dar, deși sunt trist, mă bizui pe faptul că prințul Potemkin mi-e prieten."[6]

*

Kaiserul Iosif al II-lea și țarina Ecaterina a II-a, cezarii estului, se apropiau unul de altul. Pe 30 aprilie, flotila a intrat târziu în portul Kremenciugului, întârziată de un vânt puternic. Iosif, din nou incognito, cu numele de Comte de Falkenstein, aștepta în aval la Kaidak, nerăbdător cum numai un soldat poate să fie.

Reformele despotice, dar raționale, ale lui Iosif deja stârniseră rebeliuni în multe dintre provinciile sale. Nici nu voise să vină în Rusia, dar prezența sa era extrem de importantă pentru ruși, căci alianța cu Austria era principala armă împotriva otomanilor. „Poate găsim timp", i-a sugerat Iosif cancelarului Kaunitz, „să încropim o scuză." Înfumuratul Habsburg considera că invitația Ecaterinei era „tare neobrăzată", astfel încât i-a spus lui Kaunitz că răspunsul său avea să fie „cinstit, scurt, dar nu se va da în lături să o facă să înțeleagă pe ecaterinizata prințesă de Zerbst că ar trebui să se gândească mai bine... înainte de a-mi da porunci". Apoi a acceptat cu entuziasm. Abia aștepta să facă o inspecție a forțelor militare rusești, dar, în sinea sa, se aștepta să constate că nu puteau face nimic cum trebuie, spre deosebire de austriecii săi. I-a scris ironic lui Potemkin că era nerăbdător să vadă „pregătirile interesante și creațiile surprinzătoare". Acum, obsedat de inspecții, își umplea răgazul inspectând de unul singur Hersonul. [7]

Ecaterina se frământa — unde era Iosif? Cobenzl îi trimitea împăratului scrisori liniștitoare. Potemkin nu părea să trăiască decât pentru clipa prezentă — deși existau zvonuri că nu avea destui cai pentru restul călătoriei. Împărăteasa a coborât pe țărm la Kremenciug și a inspectat un palat elegant, înconjurat, firește, de o „grădină englezească vrăjită, cu umbrare, pâraie și peri". Potemkin adusese de la mare depărtare niște stejari uriași, „lați cât el", glumea Ligne, și alcătuise o pădurice. Se cunoștea mâna lui William Gould. „Totul e înflorit", îi scria împărăteasa lui Grimm. Ecaterina a inspectat apoi 15 000 de soldați, inclusiv șapte regimente din noua cavalerie ușoară a lui Potemkin, ai cărei soldați și cai au câștigat admirația lui Cobenzl. După un bal pentru 800 de persoane, în aceeași seară, Ecaterina a pornit în josul fluviului pentru reuniunea imperială.[8]

Tocmai când bărcile dispăreau în depărtare, s-a ivit Samuel Bentham — care îl lăsase pe fratele său Jeremy să se ocupe de treburile de la Kricev — cu cea mai mândră creație a sa: vermicularul de șase vagoane dedicat Ecaterinei.* Printre atâtea priveliști minunate trebuie să se fi numărat și tânărul englez,

---

* Întregul vierme plutitor avea 77 m lungime și aproape 5 m lățime și era pus în mișcare de 120 de vâslași. (*N.a.*)

cocoțat pe o platformă, răcnind ordine printr-o pâlnie. Potemkin i-a poruncit să acosteze lângă barca sa. A doua zi dimineață, Potemkin a inspectat vermicularul și „a fost cât se poate de mulțumit", după spusele lui Samuel. Când flotila a pornit din nou la drum, li s-a alăturat și Bentham. El pretindea că împărăteasa i-a remarcat nava și a admirat-o — dar probabil că doar l-a consolat Potemkin fiindcă ratase momentul.

Cu patruzeci de kilometri înainte de Kaidak, unde aveau să se întâlnească cu împăratul, au eșuat câteva vase. Flotila a ancorat. Potemkin și-a dat seama că nu aveau cum să-și continue drumul pe apă. Exista pericolul ca, din spectaculos, alaiul să degenereze în haotic și stânjenitor: împărăteasa eșuase, împăratul se pierduse, nu erau destui cai, iar barjele care transportau proviziile și bucătăria rămăseseră pe bancurile de nisip. Au fost însă salvați de „viermele plutitor" al lui Bentham.

Lăsând-o în urmă pe împărăteasă, Potemkin, spre încântarea lui Bentham, a pornit înainte cu vermicularul în căutarea împăratului. Când au ajuns în apropiere de Kaidak, la mică distanță de siciul zaporojenilor învinși, a preferat să rămână la bord, în loc să înnopteze într-unul dintre palatele sale din partea locului. A doua zi dimineață, a dat de Iosif al II-lea. În aceeași seară, împăratul i-a dat, la rândul său, satisfacția lui Bentham înnoptând la bordul vermicularului. Bentham se umfla în pene, lăudat de doi cezari și un prinț — însă aceștia erau mult mai preocupați de întrevedere, ca să mai aibă timp să admire ingenioasele nave ale englezului.*

Potemkin și Iosif s-au hotărât ca împăratul să îi facă o „surpriză" împărătesei. Monarhilor nu le plac surprizele, așa că Serenisimul a trimis în grabă o șafetă să o avertizeze pe Ecaterina, iar Cobenzl a trimis îndărăt o altă ștafetă prin care l-a asigurat la rândul lui pe Iosif că împărăteasa fusese avertizată: acestea erau absurdițile de care aveau parte cei din anturajul regilor. Pe 7 mai, Ecaterina a abandonat vasele și a pornit cu trăsura către această „surpriză" penibil de lipsită de spontaneitate.[9]

Ecaterina, însoțită de Ligne, Mamonov și Aleksandra Braniţkaia, a traversat un câmp și a dat „nas în nas" (acestea sunt cuvintele ei) cu Iosif, care era însoțit de Cobenzl. Cele două majestăți, reunite într-o trăsură, au parcurs apoi cele treizeci de verste până la Kaidak. Acolo, Iosif a descoperit cu groază că bucătăriile și bucătarii rămăseseră în urmă, pe bărcile eșuate. Potemkin pornise la galop să facă pregătirile și uitase de mâncare. Acum, țarina și

---

* „Nu există nicio îndoială", i-a spus Samuel lui Jeremy Bentham, adorabil în naivitatea sa, „că împăratul, ca de altfel toată lumea, mi-a lăudat invenția." (*N.a.*)

kaiserul nu aveau nicio speranță să mănânce. „Nu era nimeni", nota Iosif, „care să gătească sau să servească." Așa îi trebuia împăratului, căruia îi plăcea să călătorească fără niciun fel de ceremonie. Turneul imperial amenința să se transforme într-o farsă.[10]

Potemkin era maestrul improvizațiilor la fel cum necesitatea este tatăl invenției. „Prințul Potemkin însuși a devenit *chef de cuisine*", îi scria veselă Ecaterina lui Grimm, „prințul de Nassau, ucenic bucătar, iar marele general Branicki, patiser." Babilonia din bucătărie, pusă la cale de un uriaș rus chior, un paladin ucigaș de lei care bătuse pământul în lung și în lat și un „bandit polonez" mustăcios, trebuie să fi fost un iad culinar alarmant, dar comic. Potemkin a reușit totuși să pună în scenă o *girandole*, o roată de artificii care se învârtea în jurul inițialei Ecaterinei, încununată cu 4 000 de rachete și încă un vulcan care explodează. Pentru regii din secolul al XVIII-lea, artificiile și vulcanii artificiali trebuie să fi fost la fel de plictisitoare ca vizitele la căminele de tineret și la fabrici din ziua de azi. Ne întrebăm dacă au reușit să distragă atenția de la mâncarea gătită de Potemkin: cei trei bucătari zurlii reușiseră într-adevăr să strice ciorba. Ecaterina și-a zis că „cele două majestăți nu fuseseră niciodată servite atât de pompos și atât de prost", însă s-au distrat atât de bine, încât „masa a fost pe cât de rea, pe atât de bună". O singură persoană — cea mai însemnată — nu a fost de acord cu ea.

„Masa a fost alcătuită din feluri care nu se puteau mânca", i-a spus împăratul jignit feldmareșalului Lacey, dar cel puțin „tovărășia a fost foarte plăcută." Dar împăratul *Schadenfreude*-lui era mulțumit în taină — „zăpăceala călătoriei este de necrezut". A remarcat că „sunt mult mai multe lucruri și oameni pe bărci decât încap în trăsuri și nu sunt cai care să le ducă". Iosif, privind cu înfumurare germană gafele rușilor, era „curios cum are să se isprăvească", dar, sfârșea el cu un oftat de martir, „va fi cu adevărat o penitență."[11]

Cu prima ocazie, Iosif l-a tras deoparte pe Ligne: „Mi se pare că rușii vor război. Sunt pregătiți? Eu, unul, nu cred; în orice caz, eu nu sunt". Văzuse deja flota și întăririle de la Herson. Rușii erau implicați într-o cursă a înarmării, dar Iosif era încredințat că întregul spectacol era menit „să ne arunce praf în ochi. Nimic nu e temeinic și totul e făcut în grabă și cu cheltuieli uriașe." Lui Iosif nu prea îi venea să se arate impresionat. Avea dreptate că splendoarea turneului și realizările lui Potemkin o împingeau pe Ecaterina către război. „Putem să îl pornim noi", i-a spus ea secretarului ei.

Potemkin voia să discute posibilitatea războiului cu însuși Iosif, astfel încât într-o dimineață s-a dus să îl vadă pe împărat și i-a explicat nemulțumirile rușilor și pretențiile teritoriale pe care le aveau față de otomani. Timiditatea

l-a împiedicat pe Potemkin să spună tot ce voia, așa că l-a rugat pe Ligne să vorbească în locul lui. „N-am știut că vrea atât de multe, a murmurat Iosif. M-am gândit că o să se mulțumească cu Crimeea. Dar ce o să facă ei pentru mine, dacă va trebui într-o zi să mă războiesc cu Prusia? Vom vedea...[12]

După două zile, cei doi cezari, într-o caleașcă mare și neagră cu blazonul Ecaterinei pe portiere, cu acoperiș de piele și banchete de catifea roșie, au sosit la tristele fundații ale grandiosului Ekaterinoslav al lui Potemkin.* Când cele două majestăți au așezat pietrele de fundație ale catedralei, Iosif i-a șoptit lui Ségur: „Împărăteasa a așezat prima piatră, iar eu pe ultima". (S-a înșelat.) A doua zi au pornit prin stepă, însoțiți de „turme nesfârșite de oi și nenumărați cai", către Herson.[13]

Pe data de 12, alaiul sărbătoresc a pătruns în primul oraș al lui Potemkin printr-un arc de triumf pe care era afișată o provocare limpede către Sublima Poartă: „Acesta este drumul către Bizanț".[14] Iosif, care inspectase deja orașul, avea acum ocazia să inspecteze anturajul Ecaterinei. „Numai prințul Potemkin, care este înnebunit după muzică, are cu el 120 de muzicieni", observa kaiserul, însă „a durat patru zile până să se găsească cineva care să ajute un ofițer care se arsese cumplit pe mâini cu praf de pușcă." În ceea ce privește favoritul împărătesei, Iosif era de părere că Mamonov „abia are ceva minte... nu-i decât un copil." Îi plăcea de Ségur, pe Fitzherbert îl considera „isteț" deși evident plictisit, și îl lăuda pe *jockey diplomatique*, înzestrat cu spiritualitatea și *joie de vivre* care îi lipseau împăratului: „Prezența lui Ligne e un lucru minunat și mă pot bizui pe el." Dar inspecțiile peripatetice și invidia secretă ale lui Iosif nu au fost trecute cu vederea de ruși. Ecaterina și-a dat ochii peste cap și i-a spus secretarului: „Văd și aud tot fără să alerg de colo-colo ca împăratul". Nu era de mirare, și-a zis ea, că îi exasperase până la revoltă pe burghezii din Brabant și Flandra.[15]

Ségur și Ligne au fost uluiți de realizările lui Potemkin: „nu ne-am fi putut ascunde uimirea", scria Ségur, „la vederea unori asemenea înfăptuiri impunătoare". Fortăreața era aproape terminată; existau locuințe pentru 24 000 de oameni; „mai multe biserici cu arhitectură nobilă"; în Arsenal se găseau 600 de tunuri; în port, 200 de vase comerciale și două vase de linie și o fregată, gata de lansare. Uimirea anturajului Ecaterinei se datora presupunerii aproape universal răspândite la Petersburg că realizările lui Potemkin erau mincinoase. Acum, Ségur afirma că recunoșteau cu toții „harul și sârguința prințului Potemkin". Ecaterina însăși, care fusese evident încredințată de

---

* Caleașca se poate vedea în Muzeul de Istorie de Stat din Dnepropetrovsk. (*N.a.*)

dușmanii lui Potemkin că era vorba de o mare înșelătorie, i-a spus lui Grimm: „N-au decât să spună ce vor la Sankt-Petersburg — interesul prințului Potemkin a transformat acest ținut, care la pace [1774] nu era decât o colibă, într-un oraș înfloritor". Străinii au recunoscut limitările portului — „au construit mult la Herson în scurta perioadă care a trecut de la înființarea lui", scria Iosif, „și se vede".

Pe data de 15, Ecaterina și Iosif au lansat cele trei vase de război de sub trei baldachine de la malul mării, decorate cu „voaluri, dantele, volane, ghirlande, perle și flori", care „zici că tocmai ieșiseră din prăvălia unei modiste din rue St Honoré." Unul dintre vasele de linie cu optzeci de tunuri a fost botezat *Sf. Iosif* în onoarea kaiserului, dar el a zis că „lemnul e atât de verde... catargele atât de nereușite", încât aveau să se facă bucăți în curând. Nu s-a întâmplat așa.[16]

Înainte de plecare, a mai urmat un moment de rău augur când Ecaterina și-a exprimat dorința de a vizita fortăreața strategică Kinburn, de la gura de vărsare a Niprului. Dar limanul era bântuit de un escadron de turci, astfel încât împărăteasa nu a putut să se ducă. Rușii erau mult mai conștienți de privirea turcilor ațintită asupra lor decât îi lăsau pe străini să înțeleagă. Ambasadorul Rusiei la Sublima Poartă, Iakov Bulgakov, a sosit pe mare de la Constantinopol ca să discute politica față de turci. Potemkin l-a tachinat pe Ségur că francezii îi încurajau pe turci, care „aveau de ce să se teamă".[17]

După Herson, cei doi cezari au traversat stepa pustie către Crimeea. Când Ségur a spus ceva în glumă despre deșerturi, Ecaterina s-a răstit la el: „De ce te deranjezi, *Monsieur le Comte*? Dacă te temi de plictiseala deșerturilor, ce te împiedică să te întorci la Paris?"[18]

Dintr-odată, caleașca imperială a fost înconjurată de 3 000 de cazaci de pe Don, în uniforme de paradă, conduși de atamanul lor, aranjați în rând, gata de atac. Printre ei se afla un escadron din cealaltă stirpe de călăreți de stepă iubiți de Potemkin: ferocii kalmâci, „care seamănă cu chinezii", credea Nassau. Cazacii au executat mai multe manevre de atac, scoțând răcnete războinice care i-au însuflețit pe oaspeții lui Potemkin. Apoi s-au despărțit în două echipe și au mimat o bătălie. Până și Iosif a fost impresionat de forța și rezistența lor: puteau călări șaizeci de verste pe zi. „Nu mai este altă cavalerie în Europa", spunea Nassau, „care să facă la fel."

La Kizikerman*, la șaptezeci și cinci de verste nord-est de Herson, au dat de o căsuță de piatră și o tabără de corturi împodobite cu șnururi de argint,

---

* Potemkin prefera numele grecesc de Olviopol. (*N.a.*)

cu covoare presărate cu nestemate. A doua zi dimineață, când i-au fost prezentați împărătesei ofițerii cazaci de către Aleksandra Braniţkaia, diplomații s-au entuziasmat la vederea femeilor atamanului: soția acestuia purta o rochie lungă ca o sutană, din „brocart de aur și monede". Purta o căciulă de samur cu perle la bază. Dar pe Nassau l-a impresionat cel mai mult cele „patru degete de perle" care îi atârnau erotic pe obraz, până la gură.[19]

La asfințit, Iosif și Ségur au ieșit la plimbare în pustietatea plată și aparent fără margini — iarbă și nimic altceva — până la orizont. „Ce ținut ciudat", a spus sfântul împărat roman. „Și cine s-ar fi așteptat să mă vadă cu Ecaterina a II-a și cu ambasadorii Franței și Angliei rătăcind printr-un pustiu tătărăsc? Ce pagină de istorie!"

„Mai degrabă o pagină din *O mie și una de nopți*", a replicat Ségur.

Atunci, Iosif s-a ridicat și s-a frecat la ochi: „Nu știu dacă e aievea sau dacă vorbele tale despre *O mie și una de nopți* nu m-au făcut cumva să visez. Privește într-acolo!"

Către ei părea să vină un cort înalt, lunecând de unul singur pe iarbă. Kaiserul și contele s-au holbat la priveliștea vrăjită: era o tabără de kalmâci care își mutau corturile fără să le demonteze. Treizeci de kalmâci și-au făcut apariția și i-au înconjurat pe cei doi bărbați, neavând habar că unul dintre ei era împărat. Ségur a intrat. Iosif a preferat să aștepte afară. Într-un târziu, când Ségur a ieșit Iosif a glumit că era ușurat că francezul fusese eliberat din „închisoare".[20]

Nici nu trecuseră bine cezarii de Linia Perekop și pătrunseseră în Crimeea, că s-a și auzit un tropot și a apărut un nor de praf stârnit de copitele a 1 200 de călăreți tătari. Ambuscada tătară a lui Potemkin a înconjurat complet alaiul imperial, călăreții fiind înarmați cu pistoale bătute cu pietre scumpe, hangere gravate, lănci și arcuri cu săgeți, de parcă drumeții trecuseră fără veste înapoi în trecutul întunecat al Europei.

„Ce rumoare s-ar produce în Europa, dragul meu Ségur", a spus Ligne, „dacă cei 1 200 de tătari care ne înconjoară s-ar hotărî să ne poarte în galop până la un mic port din apropiere și acolo să îi îmbarce pe nobila Ecaterina și pe marele împărat roman și să îi ducă la Constantinopol, spre amuzamentul și satisfacția lui Abdul-Hamid?"

Din fericire, Ecaterina nu a auzit cugetările lui Ligne. Escorta personală a Ecaterinei era acum formată dintr-o gardă de murze tătare, înveșmântate în bogate uniforme verzi ornate cu dungi de aur. Doisprezece băieți tătari o serveau ca paji.[21]

Trăsurile și călărețiі tătari păreau să gonească din ce în ce mai repede. Intraseră pe coborâșul către străvechea capitală a hanilor Ghirai: Bahcisarai. Caii de la caleașca cu opt locuri a Ecaterinei și a lui Iosif au luat-o la vale. Caleașca a sărit de pe drum și se hurduca primejdios printre stânci. Tătarii care galopau alături au încercat să o înfrâneze. Ecaterina nu a dat dovadă de frică. Tătarii au reușit cumva să calmeze caii, care s-au oprit, pe cât de iute porniseră, în capitala Crimeei.[22]

Palatul hanului era o combinație eclectică de palat, harem și moschee, construit de sclavi ucraineni, după planurile arhitecților persani și italieni, în stil maur, arab, chinez și turcesc, cu elemente occidentale bizare, precum coșurile gotice. Planul era inspirat din palatele turcești de la Constantinopol, cu porți și curți care duceau către reședința și haremul hanului, aflate în inima palatului. Curțile erau liniștite și senine. Ziduri înalte până la cer înconjurau grădini tainice, în care susurau pașnic fântâni complicate. Abia perceptibila influență occidentală și grosimea zidurilor i-au amintit lui Iosif de o mănăstire carmelită. Lângă moscheea hanilor, cu minaretele sale înalte, se ridica cimitirul nobil și impresionant al dinastiei Ghirai: două rotonde octogonale erau construite în jurul mausoleului hanilor, într-un câmp de pietre de mormânt cu sculpturi complicate. Din lumânările aprinse sub ferestre se înălțau parfumuri dulci. În jurul palatului se ridica orașul tătar cu băile și minaretele sale, într-o vale mărginită de doi pereți stâncoși abrupți.* Potemkin atârnase felinare aprinse pe stânci, astfel încât călătorii simțeau cu adevărat că se află într-un palat arăbesc de poveste din mijlocul unui amfiteatru iluminat. [23]

Ecaterina stătea în partea din palat în care locuia odinioară hanul, în care se găsea „sala de audiențe excentrică și magnifică" a Ghirailor, mare și bogat decorată cu declarația sfidătoare care arunca mănușa supremației în obrazul tuturor dinastiilor Orientului: „Să recunoască cei pizmași că nu-i vor afla seamăn nici la Damasc, nici la Istanbul". Habsburgul era cazat în încăperile unui frate de-al hanului. Potemkin și Ligne aveau o reședință pe potriva lor, în harem. Ligne era captivat de magia locului, la fel și Ecaterina. Dulcile miresme din grădină — portocali, trandafiri, iasomie, rodii — se răspândeau în toate încăperile, dintre care fiecare avea un divan în jurul pereților și o fântână în mijloc. Ecaterina i-a poftit la masă pe muftiii din zonă, pe care i-a tratat cu respect. Imamii care îi chemau pe credincioși la rugăciune de cinci ori pe zi, în fața ferestrei ei, au inspirat-o să îi scrie lui Potemkin o poezie,

---

* Potemkin a marcat cu pietre de hotar drumul Ecaterinei prin Crimeea, gravate în limbile rusă și turcă și așezate la fiecare zece kilometri. Nu au mai rămas decât trei: una se poate vedea astăzi în fața palatului hanului din Bahcisarai. Cimitirul Ghirai a rămas și el intact, deși năpădit de buruieni. (*N.a.*)

proastă, ce-i drept, care însă avea ritm: „Aici e raiul pe pământ. Îți aduc laude, prietene."

După masă, Iosif a inspectat Ciufut-Kale, aflat în vecinătate, leagănul sectei caraite din secolul al VIII-lea care respingea Talmudul, nu credea decât în Tora originală, și trăia fericită și izolată în castelele abandonate din munții Crimeei. La Bahcisarai, Nassau, Ségur și Ligne au explorat orașul ca niște școlari cărora li s-a dat zi liberă. Ligne, deși cu douăzeci de ani mai în vârstă decât Ségur, era cel mai neastâmpărat, sperând să zărească o tătăroaică fără văl. Dar priveliștea ispititoare se lăsa așteptată. În harem, Potemkin ședea tolănit și admira „dansatoarele arăboaice" care, după Nassau-Siegen, „au dansat niște dansuri dezgustătoare".[24] În ziua de 22 mai, la nouă dimineața, după doar două nopți petrecute la Bahcisarai, cezarii au pornit înconjurați de paji, tătari și cazacii de pe Don, pentru a fi martori la cel mai mare spectacol al lui Potemkin.

Țarina și kaiserul se ospătau într-un mic palat construit pe înălțimile Inkermanului, pe un promontoriu ieșit deasupra mării. Cânta orchestra lui Potemkin. Dealurile mișunau de cavalerie tătară angajată în turniruri și manevre de atac. La un semn al Serenisimului, s-au tras la o parte draperiile și s-au deschis ușile de la balcon. Sub privirile monarhilor, un escadron de cavalerie tătară s-a oprit din exerciții și a săltat într-o parte pentru a dezvălui „priveliștea splendidă" ce le tăia răsuflarea.

Amfiteatrul munților forma un golf adânc și sclipitor. În mijlocul acestuia era ancorată o flotă numeroasă și formidabilă — cel puțin douăzeci de vase de linie și fregate, și-a zis Iosif — în formație de război, cu prova către locul de ospăț al monarhilor. La un alt semn tainic al prințului, flota a salutat la unison, cu toate tunurile: bubuitul, își amintea Ségur, părea să anunțe că întregul Imperiu Rus sosise în sud și că „armatele Ecaterinei pot în 30 de ore... să își înfigă drapelul pe zidurile Constantinopolului." Nassau afirma că momentul a fost „aproape magic". Era baza navală de la Sevastopol, înființată cu trei ani mai devreme. Potemkin își construise întreaga flotă în doi ani.

De îndată ce s-a lăsat liniștea, Ecaterina s-a simțit inspirată de această viziune a puterii rusești brute să se ridice și să închine emoționată paharul în cinstea „celui mai bun prieten", privind către Iosif, dar fără să îl numească.* Ni-l și imaginăm pe Iosif deranjat de entuziasmul ei, ros de invidie pentru

---

* Prințul de Ligne găsește aici o regulă universală despre femei: „Linguşelile o îmbătau... neajunsul monarhilor femei." (*N.a.*)

succesul disprețuiților ruși, însă nerăbdător în același timp să plece în inspecție, să vadă totul cu ochii lui. Fitzherbert avea aerul lui flegmatic.[25] Toate privirile s-au întors către Potemkin: era realizarea lui, o faptă remarcabilă, dată fiind lenea birocraților ruși, imensitatea răspunderilor sale, lipsa de expertiză navală a rușilor și distanța de la care fusese nevoit să importe cheresteaua, din Polonia. „Rușii care erau de față trebuie să se fi gândit la cucerirea Mării Baltice de către Petru cel Mare și la înființarea flotei rusești de acolo. Care curtean avea să o spună mai întâi? „Doamnă", a zis Ségur, „prin înfăptuirea Sevastopolului, ai isprăvit la miazăzi ceea ce a început Petru cel Mare la miazănoapte." Nassau l-a îmbrățișat pe Potemkin și apoi a cerut să sărute mâna împărătesei. Ea a refuzat. „Prințului Potemkin îi datorez totul", a spus ea iar și iar. „Așa că pe el trebuie să îl săruți." Apoi s-a întors surâzând către dragul ei consort. „Sper că nimeni nu are să mai spună vreodată că e leneș", a continuat ea, avertizând că nu mai vrea să audă nicio aluzie că realizările lui ar fi mincinoase. Potemkin i-a sărutat mâinile, atât de mișcat încât ochii i s-au umplut de lacrimi.[26]

Serenisimul i-a condus pe țarină și pe împărat la un ponton și apoi într-o luntre, care a pornit către Sevastopol și noua flotă. Erau urmați de ceilalți, în a doua luntre. Au trecut chiar pe sub provele celor trei vase de linie cu șaizeci și șase de tunuri, trei fregate cu cincizeci de tunuri și zece cu patruzeci de tunuri, care au salutat-o pe împărăteasă cu alte trei salve, iar marinarii au aclamat-o. Au debarcat la scara de piatră care ducea tocmai la Amiralitate, unde stătea ea. În jurul lor se ridica noul oraș Sevastopol, „cel mai frumos port pe care l-am văzut vreodată", scria Iosif. În sfârșit, era plin de admirație: „erau acolo 150 de corăbii... gata pentru orice s-ar fi ivit pe mare". Portul era apărat de trei baterii. Erau case, prăvălii, două spitale și o cazarmă. Cobenzl estima că aveau să fie în curând douăsprezece vase de linie. Până și Iosif recunoștea că erau „foarte bine construite". Lui Ségur i se părea imposibil că Potemkin realizase toate acestea într-un timp atât de scurt. Totul era bine făcut, într-un loc în care, cu trei ani mai devreme, nu fusese nimic. „Trebuie să recunoaștem meritul prințului Potemkin", îi scria Ecaterina, în aceeași zi, lui Grimm la Paris. „Împărăteasa", nota Iosif, „este extaziată... Prințul Potemkin este în prezent atotputernic și aclamat dincolo de orice închipuire."

Cezarii și prințul se gândeau la război. Ecaterina și Potemkin considerau că îi puteau bate pe turci pe loc. Împărăteasa l-a întrebat pe Nassau dacă, după părerea lui, corăbiile ei erau la fel de bune precum cele otomane de la Oceakov. Nassau i-a răspuns că vasele rusești puteau băga flota turcească în buzunar. „Crezi că am îndrăzneala?" i-a aruncat ea un zâmbet ispititor, dar

ca de gheață. Rusia era gata de război, după cum îi spunea Potemkin lui Ligne „fără încetare". Dacă n-ar fi Franța, „am începe de îndată".

„Dar tunurile și munițiile sunt atât de noi", i-a spus Ligne, încercând să îl tempereze, în numele kaiserului său. „Totul este pregătit", i-a răspuns Serenisimul. „Nu trebuie decât să le poruncesc celor 100 000 de oameni — la marș!"

Ecaterina s-a ținut cu firea și i-a ordonat lui Bulgakov să îi trimită sultanului o scrisoare împăciuitoare. Nici ea, nici Potemkin nu erau atât de războinici din fire pe cât păreau. Cu toate acestea, „miniștrii de buzunar", Sublima Poartă și cancelariile Europei ar fi avut toate motivele să creadă că Rusia mușca zăbala.[27]

Ecaterina s-a retras să aibă o discuție particulară cu împăratul, copleșit de momentul declarării războiului. Potemkin li s-a alăturat, accentuând astfel statutul său semi-regal. Iosif i-a sfătuit să fie prudenți, amintind de Franța și de Prusia. Frederic Wilhelm al Prusiei (Frederic cel Mare murise în 1786) era „prea mediocru" să li se pună împotrivă, a pretins Ecaterina. Franța va face „mult zgomot", era de acord Potemkin, dar până la urmă „își va lua felia de tort". A sugerat ca Franța să înghită Egiptul și Candia (Creta), când avea să se facă reîmpărțirea. În plus, a adăugat împărăteasa amenințător: „Sunt suficient de puternică, destul cât să nu vă împotriviți". Iosif, îngrozit că rămâne pe dinafară, i-a asigurat că Rusia putea conta pe Austria.[28] Nici nu-și dădeau seama că aceeași dezbatere — război sau pace — se ducea pe țărmul aceleiași mări, la o zi de mers pe apă, în divanul Sublimei Porți. Populația Constantinopolului cerea războiul, iar mii de soldați mărșăluiau pe străzi, în drum spre fortărețele de pe Marea Neagră și din Balcani.

Iosif i-a invitat pe diplomați la o plimbare prin Sevastopol ca să discute între ei enigma lui Potemkin. Capacitatea acestui excentric și exotic prinț de a realiza atât de multe îl nedumerea pe împărat. Potemkin era cu atât mai „extraordinar datorită talentului său pentru realizări", i-a spus Nassau. „În pofida ciudățeniilor lui", îi declara Iosif lui Ségur, „acest om unic" nu era doar „folositor, ci și necesar" pentru a controla un popor barbar ca rușii. Iosif ar fi vrut să descopere vreun neajuns, așa că i-a sugerat lui Nassau, care comandase corăbii, că nu se putea ca vasele să fie gata de plecare. „Sunt gata de drum și armate", a răspuns paladinul. De data aceasta, Iosif a trebuit să se recunoască înfrânt: „Adevărul este că trebuie să fii aici, ca să crezi ce văd eu."[29]

Nassau și Ligne au pornit călare, escortați de cazaci și tătari, ca să inspecteze Partheniza și Massandra, moșiile pe care le primiseră în dar de la prinț. Pe Partheniza, proprietatea lui Ligne, se spunea că se înalță Templul

Dianei, unde fusese sacrificată Ifigenia. Ligne a fost atât de mișcat, încât a scris o poezie în onoarea lui Potemkin. Oaspeții au vizitat ruinele străvechiului oraș Chersonesos. Serenisimul a făcut o excursie de o zi pe deal, luându-l pe Nassau cu el, ca să se relaxeze pe o moșie atât de frumoasă, încât o numise Ispita.[30]

25

Amazoanele

Assemblage étonnant des dons de la nature
Qui joignez la génie à l'âme le plus pure
Délicat et sensible à la voix de l'honneur
Tendre, compatissant, et rempli de candeur
Aimable, gai, distrait, pensif et penseur sombre
De ton charmant, ce dernier trait est l'ombre
Apprends-moi par quel art, tout se trouve en ta tête?[*]

Poezia prințului de Ligne scrisă către prințul Potemkin
în cursul călătoriei prin Crimeea

Un regiment de amazoane a ieșit călare în întâmpinarea kaiserului, care o luase înainte să inspecteze Balaklava. Iosif a fost uluit de acest trucaj pus în scenă de Potemkin. Colonia grecească sau „albaneză" din apropiere a prințului deja se putea lăuda cu un costum neo-clasic — armură și pelerină, cu pistoale moderne. Aceste amazoane erau 200 de „albaneze", toate „frumușele", după Ligne, cu fuste de catifea stacojie, tivite cu dantelă aurie și ciucuri, jachete de catifea verde, de asemenea tivite cu aur, turbane de voal alb, paiete și pene albe de struț. Erau înarmate până în dinți „cu muschete, baionete și lănci, armură de amazoane și aveau părul lung împletit grațios". Acest capriciu a izvorât dintr-o discuție între Ecaterina și Potemkin

---

* „Colecție uimitoare a darurilor firii/ Ce alătură geniul sufletului cel mai pur/ Delicat și sensibil la glasul onorii/ Tandru, iertător și de candoare plin/ Amabil, voios, distrat, cugetător, pradă gândurilor sumbre/ A farmecului tău, această ultimă trăsătură-i umbra/ Cum se face că toate-acestea-n mintea ta se găsesc?" — În orig. în lb. fr. (*N.t.*)

la Petersburg, înaintea călătoriei, despre asemănările dintre grecii moderni și antici. Prințul a lăudat curajul grecilor și nevestelor acestora. Ecaterina, care nu era vreo feministă, se îndoia că nevestele erau de mare ajutor. Prințul s-a hotărât să îi arate că se înșela.*

Stângaciul kaiser a fost atât de impresionat de această viziune, încât a recompensat-o pe frumoasa comandantă a amazoanelor, Elena Sardanova, soția unui căpitan, cu un sărut pe buze cam nepotrivit pentru un împărat. Apoi s-a întors la galop să o regăsească pe împărăteasă. Și ea le-a întâlnit pe amazoanele lui Potemkin la următorul popas în satul grecesc Kadîkovka, trecând pe o alee mărginită de lauri, portocali și lămâi. Potemkin i-a spus că amazoanele doreau să își demonstreze măiestria la țintă. Ecaterina, probabil plictisită în taină de parade militare, nu a dorit să le vadă. Însă a sărutat-o pe Sardanova, i-a dăruit un inel cu diamant în valoare de 1 800 de ruble și 10 000 de ruble pentru subordonatele sale.[1]

Amazoanele s-au alăturat escortei Ecaterinei de tătari, cazaci și albanezi pentru tot restul călătoriei. Trebuie să fi fost o priveliște uimitoare procesiunea imperială care trecea tropotind pe țărmul sud-estic fertil și muntos al Crimeei, un tărâm paradisiac, unde au putut vedea și podgoriile lui Potemkin. Aura succesului legată de „drumul către Bizanț" le-a permis celor doi cezari să se relaxeze. Iosif a recunoscut chiar că Potemkin îl lăsase să aștepte în anticameră ca pe un curtean oarecare, dar a spus că nu se putuse abține să nu îl ierte pe omul acesta extraordinar — cu totul atipic pentru arțăgosul Habsburg.[2]

În mersul săltat al caleștii, Ecaterina și Iosif se amuzau cu temele de discuție specifice monarhilor. Ligne stătea între cei doi împărați, moțăind, trezindu-se uneori să-l audă pe unul dintre ei cum spune: „Am treizeci de milioane de supuși, asta dacă numărăm doar populația bărbătească", în vreme ce celălalt recunoștea că nu avea mai mult de douăzeci. Unul îl întreba pe celălalt: „A încercat vreodată cineva să te ucidă?" Apoi au trecut la alianță. „Ce naiba e de făcut cu Constantinopolul?" a întrebat-o Iosif pe Ecaterina. [3]

La Kefe, vechiul târg de sclavi reînființat de Potemkin cu numele de Feodosia, Serenisimul i-a jucat o farsă lui Ségur. Când s-au suit în trăsuri în dimineața respectivă, Ségur a dat nas în nas cu o tânără superbă, în port

---

* Herodot scrie că amazoanele, conduse de regina Pentesileea, au traversat Marea Neagră, s-au luptat cu sciții și s-au așezat împreună cu ei nu departe de Marea Azov. Deci Potemkin trebuie să fi știut că Crimeea era habitatul natural al amazoanelor. Când Potemkin l-a dus pe Miranda în Crimeea, s-au întâlnit cu un colonel neamț, Schutz, a cărui soție „îl urma în campanie îmbrăcată în straie bărbătești și care fusese rănită de două ori — arăta cam bărbătoasă." Să-l fi sfătuit Frau Schutz pe Potemkin în privința regimentului de amazoane? Pare o coincidență că existau două reședințe separate de amazoane pe o singură mică peninsulă. (*N.a.*)

circasian. I s-a scurs tot sângele din obraji: era leit soția sa. „Am crezut pentru o clipă că a sosit Madame de Ségur din Franța să mă vadă. Închipuirea zboară pe tărâmul minunilor." Fata a dispărut. Potemkin, tot numai un zâmbet, i-a luat locul. „Nu-i așa că seamănă leit?" l-a întrebat pe Ségur, adăugând că văzuse portretul soției în cort.

„Ca două picături de apă", a răspuns soțul, uluit. „Ei, *batușka*, a spus Potemkin, această tânără circasiană aparține unui om care mă va lăsa să îi hotărăsc soarta, așa că, de îndată ce ne întoarcem la Sankt-Petersburg, ți-o dăruiesc."

Ségur a încercat să refuze, căci soția sa nu avea să se bucure de această dovadă de prietenie. Potemkin s-a simțit jignit și l-a acuzat pe Ségur de ipocrizie. Astfel încât Ségur a promis să accepte un alt dar*, oricare ar fi fost acela.[4] Alaiul a urcat dealurile mănoase din interiorul peninsulei pentru a admira grădinile și fermele lui Potemkin, turmele de oi și capre, precum și palatul „tătar" de culoare roz de la Karasubazar.** Acesta, după cum l-a descris o englezoaică după zece ani, era „unul dintre acele palate de basm" care se înalță „ca prin farmec prin tainicele înfăptuiri ale lui Potemkin și te uluiesc și te vrăjesc".[5]

Au găsit acolo o insulă englezească. Capabilul Brown ar fi recunoscut grădinile englezești — „pâlcuri de copaci maiestuoși, o pajiște întinsă", care ducea către „păduri care alcătuiesc un parc minunat, plantate de compatriotul nostru, Gould", și mai era și lăptăria englezească a lui Henderson. Idila lui Potemkin ar fi fost incompletă fără un ceai englezesc. Ochiul experimentat al lui Ligne a căzut asupra „nepoatelor" lui Henderson, care sosiseră cu Jeremy Bentham. Au apărut „doi îngeri înveșmântați în alb", care i-au așezat pe călători în jurul unei mese acoperite cu flori, „pe care au pus unt și smântână. Totul mi-a amintit de micul dejun din romanele englezești." Iosif avea la dispoziție cazarma cu soldații pe care să o inspecteze, dar nu a fost deloc încântat. „A trebuit să trecem pe drumuri de munte", bombănea către feldmareșalul Lacey, „ca să vedem un țap, o oaie de angora și un fel de grădină englezească."[6]

Potemkin pregătise un *feu d'artifice* care i-a impresionat până și pe demnitarii sătui de asemenea amuzamente. În toiul banchetului au explodat

---

* S-a dovedit a fi un băiat kalmâc pe nume Nagu, capturat ulterior la asaltul Oceakovului, pe care Ségur l-a învățat să vorbească în franceză, iar mai apoi a scăpat de el când s-au întors în nord, dăruindu-l contesei Cobenzl, care l-a primit încântată. (*N.a.*)

** Poziția exactă a acestui „lăcaș de basm" — clădit în locul colibei de tătari unde era să moară Potemkin în 1783 — nu se mai cunoaște exact. Dar când autorul a vizitat Beligorsk, cum se numește în prezent Karasubazar, a găsit un loc luxuriant lângă un râu și o grădină care se potriveau cu descrierea vizitatoarei englezoaice Maria Guthrie. Tătarii, deportați de Stalin, s-au întors în sat. (*N.a.*)

20 000 de rachete imense, munții au fost de două ori încoronați cu inițialele împărătesei alcătuite din 55 000 de focuri, iar grădinile englezești erau iluminate ca ziua. Iosif a mărturisit că nu văzuse niciodată nimic mai impresionant și s-a minunat de puterea lui Potemkin — și deci a statului rus — de a face exact ce voia, indiferent cât costa. „Noi, în Germania sau în Franța, n-am fi îndrăznit ceea ce se face aici... Aici nu contează viața oamenilor și greutatea sarcinii... Stăpânul poruncește, sclavul se supune."[7]

Când au revenit la Bahcisarai, femeile tătare i-au ispitit din nou pe curtenii preocupați de gânduri lumești. Ligne, care se simțea mai tânăr la cincizeci de ani decât la treizeci, nu-și mai putea înfrâna curiozitatea. „Ce folos să te plimbi printr-o grădină uriașă, dacă n-ai voie să cercetezi florile? Înainte să părăsesc Crimeea, trebuie să văd măcar o tătăroaică fără văl." Așa că l-a întrebat pe Ségur: „Vii cu mine?" Ligne și Ségur au plecat în pădure. Au dat peste trei domnițe care spălau, cu vălurile lăsate pe jos, lângă ele. „Dar vai", își amintește Ségur, niciuna nu era frumoasă. Dimpotrivă. „Mon Dieu!" a exclamat Ligne. „Mahomed a avut dreptate să le poruncească să își acopere chipurile." Femeile au fugit țipând. Pe spioni i-au gonit tătarii, cu pietre și blesteme.

A doua zi la prânz, Ecaterina era tăcută, iar Potemkin bosumflat — istoviți, probabil, amândoi. Ligne s-a gândit să îi înveselească istorisindu-le escapada lor. Țarinei i-a displăcut însă: „Domnilor, a fost o glumă de prost-gust." Cucerise țara și poruncise ca religia islamică să fie respectată. Tătarii erau acum supușii săi, aflați sub protecție imperială. Dacă unii dintre pajii ei s-ar fi comportat atât de copilăros, i-ar fi pedepsit.[8]

Până și kaiserul era afectat de atmosfera voluptuoasă. Ecaterina le-a permis lui Iosif, Ligne și Ségur (poate drept compensație după mustrare) să fie prezenți la audiența cu prințesa Ghirai. Dar au fost dezamăgiți de descendenta lui Ginghis Han: „cu sprâncenele vopsite și sulimanurile lucitoare arăta ca un porțelan, în ciuda ochilor frumoși", credea Ségur. „Aș fi preferat-o pe una dintre slujnicele ei", i-a spus Iosif lui Lacey. Kaiserul a fost atât de fermecat de frumusețea circasienelor, încât acest stâlp al Iluminismului a decis să își cumpere una*: i-a dat unui anume locotenent Tsiruli bani să se ducă în

---

* Monarhii occidentali își procurau adesea sclave orientale, în ciuda dezgustului lor pentru sclavia practicată în Asia. Trebuie să fi existat un trafic intens cu fete, care erau fie capturate în război, fie cumpărate de ambasadorii la Sublima Poartă. De aceea și-a permis și Potemkin să îi ofere cadou lui Ségur o fată. Prietenul scoțian iacobit al lui Frederic cel Mare, Earl Marshal Keith, călătorea cu o sclavă turcoaică cu care s-a ales în urma războaielor dintre Rusia și Turcia și, după cum vom vedea, i se trimiteau în mod regulat fete până și unuia dintre cei mai culți bărbați ai epocii, regele Stanislas-August al Poloniei. (*N.a.*)

Kuban și să îi cumpere „o circasiană frumoasă". Potemkin l-a aprobat. Nu se cunoaște rezultatul misiunii. Însă Iosif s-a întors totuși la Viena cu ceea ce părea a fi o circasiană de cu totul alt soi, în vârstă de șase ani, pe care o cumpărase de la un negustor de sclavi.[9] A primit la botez numele de Elisabeth Gulesy, a fost educată la Curte, iar împăratul i-a lăsat prin testament o pensie de 1 000 de guldeni pe an, ceea ce nu-i rău, având în vedere că pensia lui Mozart, pe care a primit-o în 1787, era de numai 800. Mai târziu s-a măritat cu majordomul unui nobil și nu i se mai cunoaște soarta.

Pe 2 iunie, majestățile lor imperiale s-au despărțit în stepă la Kizikerman. Iosif a pornit spre vest, către Viena, Ecaterina spre nord, către Moscova. Pe 8 iunie, împărăteasa a ajuns la Poltava, pe locul victoriei lui Petru cel Mare împotriva lui Carol al XII-lea al Suediei. Potemkin pregătise un imens „tablou viu, mișcător, aproape aievea", cu 50 000 de soldați care jucau rolurile rușilor și suedezilor. Ochii Ecaterinei străluceau de mândrie. Atunci, Serenisimul i-a dăruit colierul de perle pe care i-l arătase lui Miranda. În schimb, Ecaterina a emis un ucaz în care lăuda realizările lui Potemkin în sud, îi dăruia 100 000 de ruble și noul titlu de „Tavriceski" — de atunci înainte urma să fie cunoscut drept cneazul Potemkin-Tavriceski, prințul Potemkin de Taurida.*

„Papa", îi scria pe 9 iunie, „sper că mă lași mâine să plec fără nicio ceremonie." A doua zi, înainte de Harkov, cuplul istovit s-a despărțit. Ecaterina, însoțită de Braniţkaia și de „pisicuța ta", Skavronskaia, precum și de „miniștrii de buzunar", s-a întâlnit cu nepoții ei, Alexandru și Constantin, la Moscova. Când a sosit la Țarskoe Selo pe 22 iulie, toți călătorii din acest voiaj magic „a trebuit să revină la calcule politice seci".[10]

Cea mai seacă glumă posibilă a fost afirmația nemuritoare că Potemkin o mințise pe Ecaterina: calomnia „potemkiniadei". De îndată ce au sosit, „miniștrii de buzunar" au fost interogați de dușmanii lui Potemkin care voiau să afle dacă Hersonul, Sevastopolul, turmele și flotele erau adevărate. Dar „potemkiniada" a fost născocită de un om care nu fusese niciodată în sud, și nici nu văzuse cu ochii lui realizările lui Potemkin.

Până și în anii 1770, zvonurile răutăcioase spuneau că Potemkin nu făcuse nimic în sud. Era evident neadevărat, dar chiar și acum dușmanii lui, și cei ai Rusiei, șopteau că întregul spectacol a fost o fraudă uluitoare.

---

* Traducerea în limba engleză sună stângaci, cea germană este mai bună — „Potemkin der Taurier" — precum și cea franceză, „le Taurien", Taurianul. Ecaterina și Grimm au comentat în legătură cu traducerea, iar filosoful a propus „Tauricus" sau „le Taurien". (*N.a.*)

Înverșunatul trimis saxon Georg von Helbig, care nu participase la călătorie, a inventat acum fraza „Potemkinsche Dörfer", satele lui Potemkin, un concept care s-a potrivit ca o mănușă fraudei politice, mai ales în Rusia, încât a intrat în limbă și înseamnă „înșelătorie, fațadă, realizare mincinoasă". Helbig nu s-a mulțumit să folosească spirituala sa frază în depeșele diplomatice, ci a și publicat o biografie, *Potemkin der Taurier*, în revista *Minerva* din Hamburg, în anii 1790, care a fost preluată de dușmanii Rusiei. Mai târziu, a fost publicată o versiune completă în germană, în 1809, care a fost dezvoltată și publicată în franceză și engleză în secolul al XIX-lea. Astfel s-au pus bazele unei versiuni istorice despre Potemkin care era la fel de mincinoasă și de nedreaptă precum era și versiunea despre satele sale cum că ar fi fost false. Nu i se potrivea Serenisimului — dar noroiul cu care fusese împroșcat nu s-a mai spălat.[11]

Baza „satelor lui Potemkin" a constituit-o croaziera de pe Nipru: Helbig pretindea că satele de acolo erau doar niște fațade — cartoane pictate — care erau deplasate de-a lungul râului și arătate împărătesei de cinci sau șase ori. Helbig a scris că mii de țărani fuseseră smulși din căminele lor din interiorul Rusiei și mânați noaptea de-a lungul țărmului, cu turmele lor, ca să fie în locurile în care sosea împărăteasa, a doua zi dimineață — 1 000 de sate fuseseră depopulate și mulți muriseră din pricina foametei. Străinii pur și simplu vedeau aceiași țărani în fiecare zi.

Acuzația „satelor lui Potemkin" fusese făcută de fapt *cu ani de zile înainte* ca această călătorie să aibă loc. Când Kiril Razumovski a vizitat Hersonul, în 1782, însăși existența orașului fusese o „surpriză plăcută", evident pentru că i se spusese că proiectul nu era decât o fata morgana.[12] Toți străinii care vizitau sudul erau avertizați la Petersburg că era vorba de o mare minciună: Lady Craven a mărturisit, cu un an înainte ca Ecaterina să pornească la drum, că „cei de la Petersburg care pizmuiau meritele lui Potemkin" îi spuseseră că nu era apă în Crimeea — „fiindcă i s-a dăruit guvernarea Tauridei și comanda trupelor de acolo, pizmașii au născocit o mie de minciuni răutăcioase despre această nouă țară... ca să micșoreze lauda ce i se cuvine."[13] Împărătesei i se spunea de ani de zile — de către cei din cercul moștenitorului sau de curtenii invidioși — că Potemkin își inventa realizările. Garnovski i-a raportat prințului, *înainte* de plecarea Ecaterinei, că împărătesei i se spune că nu va vedea decât *ecrane pictate, și nu clădiri adevărate*. La Kiev, poveștile au devenit mai insistente. Unul dintre motivele pentru care Ecaterina era atât de nerăbdătoare să plece a fost tocmai acela că voia să verifice personal: când Potemkin a încercat să îi întârzie plecarea de la Kiev fiindcă nu erau

terminate aranjamentele, împărăteasa îi spusese secretarului ei, Hrapoviţki, că voia să vadă cu ochii ei, „chiar dacă nu e gata."[14]

Nu există nicio dovadă a „potemkiniadei" în poruncile lui Potemkin sau în povestirile martorilor oculari. De fapt, el începuse pregătirile pentru vizita Ecaterinei încă în 1784, deci nu trebuie să credem că întregul spectacol a fost creat peste noapte: în anul acela, generalul Kahovski a raportat că s-au construit palate şi s-au redecorat conace vechi pentru iminenta vizită a împărătesei. Potemkin a folosit palate ambulante — dar majoritatea palatelor Ecaterinei au fost permanente —, cele de la Herson au rămas în picioare timp un secol şi ceva. La Bahcisarai, palatul hanului a trebuit „reparat" şi „zugrăvit din nou". În anul următor, într-o listă de îmbunătăţiri pe tot teritoriul Crimeei, de la construirea de noi depozite de sare la Perekop şi până la „paradisul" de castani al lui Gould de la Kefe, Potemkin poruncea ca, la Bahcisarai, Kahovski să construiască pe „strada mare pe care va trece împărăteasa" „case bune şi prăvălii".[15] Acest ordin de a repara nişte clădiri existente este singura aluzie la înfrumuseţarea faţadelor, din miile de documente din arhivele lui Potemkin. Miranda este un martor-cheie, lipsit de prejudecăţi, fiindcă l-a însoţit pe prinţ în inspecţia sa de dinainte de călătorie, dar nu a văzut că s-ar falsifica nimic. Dimpotrivă, acest martor confirmă adevărul de nezdruncinat al muncii lui Potemkin.

Dar ţăranii cu turmele care alergau de-a lungul malului? Era absolut imposibilă deplasarea unui număr atât de mare de persoane în acele vremuri, mai ales noaptea. Vitele şi oile mor dacă sunt mânate astfel. Incapacitatea lui Potemkin de a ascunde eşecul bucătăriei pierdute de la Kaidak, unde a trebuit el însuşi să gătească masa celor doi monarhi, este încă o dovadă că nu ar fi putut să mute pe distanţe uriaşe mii de oameni şi de animale pentru a-şi înşela oaspeţii.[16] Şi nici nu aveau cum să fie turme complet noi: nomazii de acolo avuseseră dintotdeauna vite şi oi. Potemkin le-a înmulţit şi le-a îmbunătăţit calitatea: Miranda a văzut şi el turmele de oi din stepă[17], iar cu un an înainte, Lady Craven dovedea că Potemkin nu a avut nevoie de magie pe malul râului sau în stepă: văzuse cum păşteau imense herghelii de cai, cirezi de vite şi turme de oi, „dând un aer de pace şi prosperitate unui ţinut primitiv şi maiestuos".[18] Turmele erau de mult acolo. Erau adevărate.

Şi nici nu a trebuit nimeni să silească mulţimile de oameni să se strângă să o vadă pe împărăteasă. Niciun ţar nu mai vizitase sudul, de când trecuse pe-acolo Petru cel Mare cu şaizeci de ani înainte, deci cine nu ar fi dat fuga să caşte gura nu la unul, ci la doi cezari? Până şi la Smolensk s-au strâns mulţimi de privitori de la douăzeci de leghe depărtare. În plus, e neîndoielnic că

țăranii din partea locului doreau să își vândă produsele către bucătăriile imperiale. Când a vizitat Lady Craven Bahcisarai cu un an înainte, o străină singură și necunoscută, străzile gemeau de tătari și soldați curioși și entuziasmați, deci reacția lor la doi monarhi abia dacă a fost mai puternică.[20] Nu că nu ar fi existat niciun element de spectacol pe malurile Niprului, dimpotrivă, Potemkin a înfrumusețat și a împodobit tot ce a putut. Era un impresar politic care înțelegea puterea prezentării și se bucura de „jocul" politic, pe de-a-ntregul intenționat.[21]

Astăzi, vizita unui șef de stat este pregătită și regizată amănunțit dinainte, de organizatori experimentați, se zugrăvesc clădirile, se curăță străzile, se arestează vagabonzii și prostituatele, se agață steaguri pe toate străzile. Cântă fanfara, școlarii locului dansează și se pregătesc dinainte opriri la magazine ticsite de mărfuri.[22] Din multe puncte de vedere, a fost prima astfel de vizită. Toată lumea știa că amazoanele, cazacii și grădinile englezești instant sunt spectacole, așa cum regina Elisabeta a II-a știe că *impi*-urile Zulu cu *assegai* și scuturi care dau un spectacol în fața ei nu sunt locuitori tipici ai Johannesburgului.* La aceasta s-a referit Ségur când a spus că Potemkin „avea talentul uluitor de a depăși orice obstacol, de a cuceri natura... de a distrage atenția ochiului de la searbăda monotonie a stepelor nisipoase nesfârșite".[23]

Este cu siguranță adevărat că, înainte de sosirea împărătesei, oficialii locului curățaseră străzile, spoiseră clădirile și ascunseseră urâțenia. În două orașe, Harkov și Tula, care nu făceau parte din ruta de spectacol a lui Potemkin, guvernatorii ascunseseră în mod sigur și mai multe nereguli și se poate și să fi construit case false.** Ironia sorții face ca singurele case false despre care există relatări să nici nu fi fost construite de Potemkin.[24] Am putea afirma că Potemkin a fost inventatorul spectacolului politic — dar nu că era un șarlatan de bâlci.

---

* Dar nici măcar nu se poate spune că totul era doar spectacol: când a vizitat Lady Craven albanezii în aprilie 1786, deja purtau „un soi de uniformă de luptă romană" și aveau „pumnale orientale și indiene", iar cazacii au dat un spectacol, benevol, în fața ei. (*N.a.*)

** Era într-adevăr foamete în unele zone, mai ales în jurul Moscovei, nu în provinciile sudice prospere ale lui Potemkin, în urma unei recolte proaste din 1786; tocmai de aceea s-a grăbit Ecaterina să se întoarcă în capitală. Când a sosit la Tula, departe de viceregatul lui Potemkin, guvernatorul local a ascuns sărăcia din zonă cu fațade false, dar nici nu a informat-o de creșterea prețurilor la mâncare. Când Lev Narîșkin i-a spus cât costă pâinea, ea, spre lauda ei, a anulat balul dat în onoarea ei în seara respectivă. Atât Ecaterina, cât și Potemkin priveau cu compasiune suferințele oamenilor de rând, când li se aduceau la cunoștință, dar nu ar fi lăsat o foamete neînsemnată să se pună în calea măririi glorioase a imperiului, și nici a splendorii stilului lor de viață. Dar era o caracteristică a tuturor guvernelor secolului al XVIII-lea, oricât de luminate. (*N.a.*)

Serenisimul nici nu avea nevoie să falsifice orașe și flote, după cum mărturisesc străinii, de la Miranda la Iosif.[25] Împărăteasa nu putea vizita absolut toate locurile, și până și Potemkin a mai fost păcălit de propriii săi funcționari, dar kaiserul Iosif a inspectat conștiincios totul și a recunoscut că totul era real — și adaugă, ceea ce ne poate da o idee despre așteptări, că, dacă nu ar fi văzut cu ochii lui, nu ar fi crezut.[26] Ligne s-a plimbat și el singur și a descoperit „superbe așezări pe cale de a se naște, manufacturi prospere, sate cu străzi bine făcute, înconjurate de copaci și irigate...“

Ecaterinei, printre alte afirmații, i se spusese anume că Potemkin distrusese armata prin reforma cavaleriei. Când a văzut splendida cavalerie ușoară de la Kremenciug, s-a înfuriat pe cei care o mințiseră, exclamând în prezența lui Ligne: „Ticăloșii — cum m-au înșelat!“[27] Acesta e motivul pentru care s-a bucurat într-atât Ecaterina când a descoperit că zvonurile erau mincinoase, și nu a întârziat să le povestească nepoților și oficialilor, precum contele Bruce, ceea ce văzuse: „Ce frumos a fost să văd toate acestea cu ochii mei! M-au avertizat să nu mă duc în Crimeea și m-au speriat. După ce am fost acolo, mă întreb de ce s-au grăbit cu prejudecățile.“ A recunoscut chiar „cât de uimitoare“ era dezvoltarea Hersonului. Dar afirmațiile ei nu au pus capăt calomnierii lui Potemkin.[28]

„Deja circulă ridicola poveste că pe drumuri fuseseră ridicate sate de carton pictat... că navele și tunurile sunt zugrăvite, iar cavaleria nu are cai“, scria Ligne la Paris, identificând și motivele pentru asemenea invenții: „Rușii ... invidioși că nu au fost luați în călătorie, pretind că ne-am înșelat.“ Ligne știa „foarte bine ce sunt scamatoriile“, dar înfăptuirile erau reale.[29] Potemkin nu își făcea iluzii cu privire la minciunile răspândite de dușmanii săi. „Ceea ce este mai presus de toate“, îi scria mai târziu Ecaterinei, „este că răutatea și pizma nu mă pot întina în ochii tăi.“ Împărăteasa i-a spus că avea dreptate: „Le-ai dat peste mâini răuvoitorilor.“[30]

I-o fi făcut să-i doară mâinile o vreme, dar nu le-a închis gura. La Petersburg, dușmanii lui Potemkin se străduiau neîncetat să îl discrediteze, în ciuda dovezilor. Curtenii entuziasmați, ca Evgraf Certkov (martor la căsătoria dintre Potemkin și Ecaterina), nu se puteau abține să nu spună tuturor: „Am văzut miracole care se iveau Dumnezeu știe de unde... Era ca în vis... Numai el [Potemkin] e în stare de așa ceva.“[31] Tocmai asta voiau să audă dușmanii lui Potemkin, ca Marele Duce Pavel.

Țareviciul i-a chemat pe Ligne și pe Ségur, să le pună întrebări despre realizările lui Potemkin. Nu avea de gând să permită ca adevărul să îi spulbere prejudecățile. „Fără să se sinchisească de mărturiile celor doi călători, *nu voiește*

să se lase încredințat de buna stare a lucrurilor."[32] Când Ligne a recunoscut că Ecaterina nu a putut să inspecteze totul personal, Pavel a izbucnit: „O! Știu bine! De aceea această națiune ticăloasă nu vrea să fie guvernată numai de femei!"[33] Această încăpățânare, până și la Curte, explică persistența minciunilor chiar și combătute de martori oculari. Minciunile au fost amplificate de cei care criticau expansiunea Rusiei. Este ușor de imaginat cum, după moartea lui Potemkin și a Ecaterinei, această dezinformare calculată s-a transformat în litera de lege a istoriei. Până și în adaptarea din 1813 a lucrării lui Helbig se trăgea concluzia că „invidia care se agață de oamenii însemnați a exagerat spectacolul și a diminuat ceea ce era realitate."[34] Potemkin a căzut victimă triumfului său copleșitor. „Potemkiniada" este ea însăși una dintre cele mai mari înșelătorii din istorie.

Noul prinț de Taurida s-a lăsat pradă uneia dintre crizele sale de depresie datorate oboselii, un simptom al căderii nervoase după un asemenea efort supraomenesc de maniac și după un succes atât de strălucit. A rămas câteva zile la Kremenciug și, la mijlocul lui iulie, și-a instalat curtea la Herson, unde s-a îmbolnăvit și a stat tolănit pe divan mai multe zile, pradă gândurilor negre, jucându-se cu diamantele. Nu era un moment bine ales pentru depresie. Din octombrie 1786, se ocupa de politica otomană și era „arbitrul păcii și războiului". Acum, Imperiul Otoman se îndrepta spre război. De la căderea Crimeei și Georgiei și recunoașterea influenței rusești în principatele dunărene, otomanii pândeau prilejul să pună din nou gheara pe teritoriile cedate atât de rușinos.[35]

La Istanbul era rumoare încă din martie și situația nu s-a schimbat până în mai. „Aici nu se vorbește decât de război", raporta cel mai bun agent al lui Potemkin, N. Pisani, un vlăstar al familiilor de diplomați profesioniști ai Istanbulului, care interpreta și spiona pentru toată lumea. Sultanul Abdul-Hamid, împins de Marele său Vizir care era pentru război, Iusuf-Pașa, și de muftii, punea intenționat la încercare hotărârea rușilor: în 1786, a fost mazilit domnitorul Moldovei, Mavrocordat, căruia Rusia i-a oferit azil. Țarul georgian Hercule era atacat de pașa din zonă. Turcii îl sprijineau pe șeicul Mansur și pe cecenii săi, deci Potemkin a întărit Linia Mozdok. Poarta și-a fortificat bazele din Kuban la Dunăre, de la Anapa și Batumi la Bender și Ismail, și și-a reconstruit flotele — iată motivul pentru etalarea de forță la Oceakov, cu ocazia vizitei Ecaterinei. „Războinicii", adăuga Pisani, „devin pe zi ce trece din ce în ce mai neobrăzați și înfăptuiesc tot soiul de nelegiuiri."[36]

Potemkin, simțindu-se puternic cu noua sa flotă după vizita iminentă a Ecaterinei, forțase cu siguranță lucrurile. În decembrie 1786, îi poruncise lui Bulgakov, trimisul la Poartă, să ceară ca aceste incursiuni în principatele dunărene și în Caucaz să înceteze pe dată.[37] Cerea fie război, fie garantarea posesiunilor rusești de la Marea Neagră în schimbul securității Imperiului Otoman. În acel moment, Sublima Poartă înclina către securitate. Limbajul lui era agresiv, dar nu exagerat de provocator. Dacă ar fi fost astfel, otomanii i-ar fi atacat în timpul vizitei Ecaterinei. Cobenzl considera că cererile lui Potemkin erau „foarte neînsemnate".[38] În martie, Potemkin i-a poruncit lui Bulgakov: „Războiul trebuie evitat cu orice preț, însă nu și dacă ne nesocotesc cererile... Încearcă să îi explici sultanului cât de neînsemnate sunt și cât de drepte."[39] Când Bulgakov s-a consultat cu Potemkin la Herson în iunie, scopul era să evite războiul, și nu să îl provoace. În august, Potemkin i-a spus în mod explicit lui Bulgakov „să mai câștige doi ani".[40] Era nevoie de răgaz, pregătirile fiind neterminate.[41]

Deși bombastica marțială a Serenisimului dădea impresia că acesta tânjește după război, câștigase siciul, Crimeea și Georgia prin *amenințarea cu războiul*, fără să rupă oasele măcar unui singur grenadier din Ekaterinoslav. Știa că, până la urmă, va trebui să se lupte cu turcii, deoarece ciuda acestora creștea cu fiecare succes rusesc. Dar este limpede că vorbea despre război tocmai pentru ca să nu trebuiască să lupte. Cu toate acestea, Potemkin a fost învinuit că a provocat războiul prin diplomația sa agresivă și stângace. Această părere se bazează în parte pe concluzia trasă ulterior că Rusia îi hărțuia pe turcii slăbiți, când de fapt Poarta strângea armate și flote, mult îmbunătățite de la trista performanță din Primul Război Ruso-Turc. Se bazează de asemenea și pe ignoranța privind fervoarea războinică de la Istanbul și politica otomană provocatoare față de Rusia, din Caucaz și de pe Dunăre. Dacă prințul avea vreo vină, atunci aceasta era aceea că crease flota Mării Negre și că aranjase vizita imperială în Crimeea: astfel, nu făcuse altceva decât să declare că prezența Rusiei pe Marea Neagră era permanentă, dar sugera și că era ultima șansă a Porții de a o alunga. Deci cursele înarmării și provocările erau reciproce și simultane. Războiul a fost declanșat de strângerea reciprocă a șurubului, astfel încât a izbucnit înainte ca oricare dintre părți să fi fost cu totul pregătită.

La întoarcere, trimisul rus a găsit Constantinopolul infectat de febra războiului. Marele Vizir Iusuf-Pașa, susținut de ieniceri și de imami, „însuflețea *la canaille*" în mod intenționat, spunea Pisani pe 1 iunie 1787, „ca să intimideze suveranul și să îl facă să creadă că poporul voia război și că altminteri

oamenii se vor răscula împotriva lui". Izbucniseră răzmerițe. Prin oraș se revărsau recruți din Asia în drum spre Ismail, principala fortăreață a Moldovei. Armatele otomane se ridicau la 300 000 de luptători. Nu îi mai înfrâna decât hotărârea pașnică a sultanului și a prestigiosului său Capudan-Pașa (Mare Amiral) Hasan-Pașa.[42] Prusia, Suedia, Marea Britanie și Franța îi încurajau pe turci — de fapt, raporta Pisani, „Am în mâinile mele schița planului" ofițerilor francezi de recucerire a Crimeei. În final, sultanul a cedat presiunilor. Poarta i-a făcut lui Bulgakov cereri imposibile, cum ar fi retrocedarea Georgiei și acceptarea consulilor turci în orașele rusești. Bulgakov l-a refuzat, a fost arestat pe 5 august și aruncat în Fortăreața celor Șapte Turnuri. Pe data de 20, corăbiile otomane au atacat două fregate rusești, în apropiere de Oceakov. După o bătălie de șase ore, rușii au reușit să scape. Începuse războiul.[43]

„Mă tem că nu mai ai unghii deloc", spunea Ecaterina într-o scrisoare trimisă lui Potemkin pe 24 august, în care discuta despre strategia și membrii consiliului. „Ți le-ai ros de tot."[44] Cât de bine îl cunoștea! Relația dintre Ecaterina și Potemkin a intrat într-o nouă fază în acea lună: scrisorile lor se lungesc pe măsură ce se lărgește teatrul operațiunilor și diplomației. Mai mult ca niciodată, devin parteneri de glorie și chin, în public și în particular. Corespondau ca un cuplu de bătrâni care se întâmplă și să conducă un imperiu, iubitori, dar adesea arțăgoși, făcând schimb de bârfe și de idei politice, făcându-și confidențe, aducând laude, dăruindu-și haine noi și medicamente. Însă prințul, la Kremenciug, suferea de spasme din pricina frigurilor și se adâncea în tenebre disforice. Contrar obișnuitelor povești, nu își neglija răspunderile, însă se epuiza fiindcă avea atât de multă putere concentrată în mâini. Ecaterina era îngrijorată: „Faci totul de unul singur și nu te odihnești."[45]

Cu excepția lui Petru cel Mare însuși, Potemkin a fost primul comandant suprem al forțelor militare și navale în mai multe teatre de război. Ca ministru de Război, răspundea de toate fronturile, de la granițele cu Suedia și China și până la cele cu Polonia și Persia. Erau două armate principale care urmau să se confrunte cu turcii. Prințul comanda principala armată Ekaterinoslav din centru, în vreme ce feldmareșalul Ruimanțev-Zadunaiski comanda armata ucraineană mai mică, ce îl acoperea la vest, pe granița cu Moldova. În plus, Potemkin era el însuși Mare Amiral al flotei de pe Marea Neagră. În Caucaz și în Kuban, comanda armatele care se luptau atât cu otomanii, cât și cu triburile cecene și circasiene conduse de șeicul Mansur. Niciuna dintre aceste forțe nu era completă sau pe deplin pregătită — deși, din fericire, același lucru se putea spune și despre turci. Potemkin și-a strâns

forțele și a așteptat ca două din fiecare 500 de conscripții din interior să strângă 60 000 de noi recruți. Mai mult, coordona operațiunile cu aliații săi austrieci și, din ce în ce mai mult, și politica rusească din Polonia. Era o întreprindere gigantică ce presupunea nu doar capacitatea de a le furniza tuturor acestor forțe cele trebuincioase și de a coordona operațiunile de pe mare și de pe uscat, ci și o viziune strategică atotcuprinzătoare.

Principalul scop al turcilor era recucerirea Crimeei, folosind puternica fortăreață Oceakov drept bază. Mai întâi trebuia să cucerească Hersonul lui Potemkin. Cheia Hersonului era Kinburnul, mica fortăreață rusească din vârful unui promontoriu aflat la capătul imensului liman al Niprului. Potemkin a ordonat energic măsuri defensive. Au fost trimise forțe la Kinburn, sub comanda celui mai bun general al lui Potemkin, Aleksandr Suvorov. Pe 14 septembrie, turcii au încercat să acosteze la Kinburn, dar fără succes. Prințul a poruncit ca flota Mării Negre să plece de la Sevastopol în căutarea flotei otomane despre care se credea că se află la Varna.[46] Însă frigurile și depresia lui Potemkin îi slăbiseră puterile. „Boala mă slăbește pe zi ce trece", îi mărturisea Ecaterinei. Dacă el nu se vindeca, voia ca împărăteasa să-i dea comanda lui Rumianțev.[47]

„Doamne ferește să fii atât de bolnav și de slăbit, încât să te gândești să-i treci comanda lui Rumianțev", i-a răspuns Ecaterina pe 6 septembrie. „Mă gândesc la tine zi și noapte... Îl rog pe Dumnezeu să te scape viu și nevătămat — știi bine ce mare nevoie avem de tine, și eu, și imperiul." A căzut de acord că trebuie să rămână în defensivă până în primăvară, dar își făceau griji că turcii vor ataca înainte ca forțele rusești să fie pregătite și se întrebau dacă Iosif va respecta tratatul.[48]

Vorbele ei l-au încurajat. „Îmi scrii ca o mamă adevărată", i-a răspuns el și i-a dat o viziune de ansamblu strategică, în limbajul său colorat: Suvorov la Kinburn era „un om care slujește cu sudoarea și sângele său", în vreme ce Kahovski din Crimeea „încalecă un tun cu același sânge-rece cu care zace pe sofa." A sfătuit-o pe Ecaterina să calmeze Marea Britanie și Prusia, prevăzându-le politicile. Apoi i-a sugerat ca Rusia să își trimită flota Baltică în Marea Mediterană, așa cum o făcuse în timpul ultimului război. Dar, pe când scria, simțea deja că se prăbușește iar: nu putea nici să doarmă, nici să mănânce și era „foarte slăbit, am milioane de griji, ipohondria e prea puternică. Nicio clipă de odihnă, nu cred că pot să mai îndur."[49] Scrisorile au încetat.

Apoi, brusc, s-a petrecut dezastrul. Potemkin a aflat că flota Mării Negre, multiubita sa creație și inima puterii rusești, fusese distrusă într-o furtună,

pe 9 septembrie. A înnebunit de durere. „Sunt istovit, *matușka*“, îi scrisa pe data de 19. „Nu sunt bun de nimic... Doamne ferește, dacă avem pierderi, dacă n-am murit de durere, îmi azvârlu meritele la picioarele tale și mă ascund în obscuritate... lasă-mă să mă odihnesc puțin. Zău că nu mai pot îndura...“ Însă era și cu mintea limpede, și eficient — armatele se formau, manevrau și se poziționau —, iar Kinburnul era gata: făcuse tot ce putuse, dar cu prețul sănătății trupești și sufletești.[50]

„Doamnă *matușka*, m-a ajuns din urmă ghinionul“, îi scria Potemkin împărătesei sale pe 24 septembrie, el care credea cu atâta înverșunare în soartă. „În ciuda tuturor măsurilor pe care le iau, totul se întoarce cu fundul în sus. Flota de la Sevastopol a fost spulberată... Dumnezeu mă învinge, și nu turcii.“ Emoțiile sale clocoteau în prăpastia firii sale ciclotimice, în momentul critic pentru care se pregătise de-a lungul întregii sale cariere. Era cuprins de o deznădejde fără margini, deși, din perspectivă istorică, această prăbușire nervoasă îl plasează într-un grup ilustru: Petru cel Mare a suferit crize emoționale suicidale după Narva în 1700, la fel ca Frederic cel Mare la Mollwitz în 1740, de unde a fugit, și la Hochkirch în 1758. În secolul nostru[51], cele mai bune exemple de astfel de crize temporare, în momente vitale, asemănătoare, au fost cele suferite de Iosif Stalin înaintea invaziei germane de pe 22 iunie 1941, și de Iț hak Rabin, comandantul Statului Major al armatei israeliene, în mai 1967, când plănuia preemptivul război de șase zile.*

Prințul era în asemenea hal, încât i s-a confesat lui Rumianțev-Zadunaiski, bătrânul său profesor: „S-a zis cu mine. Sunt aproape nebun“. I-a scris un al doilea răvaș Ecaterinei în aceeași zi, în care propunea ca Rusia să renunțe la Crimeea, giuvaierul său, titlul său — căci, fără flotă la Sevastopol, ce sens avea să țină acolo atâtea trupe? „Dă comanda altcuiva...“, o ruga el. Pentru numele lui Dumnezeu, îi fusese mereu devotat. Dar acum: „Zău că sunt ca și mort....“[52]

* Când Hitler a invadat Rusia pe 22 iunie 1941, Stalin aproape că a dispărut cu totul, nu primea pe nimeni și părea copleșit de povara responsabilităților și de o pierdere temporară a curajului. Se pare că suferea de un fel de depresie. În mai 1967, Rabin „se bâlbâia, era agitat, incoerent“. Biograful său citează un martor ocular care remarca: „parcă se descurajase, se pierduse cu firea“. (*N.a.*)

26

Cazaci evrei și amirali americani: războiul lui Potemkin

Prințul Potemkin a născocit proiectul nemaivăzut
de a alcătui un regiment de evrei... are de gând să facă
din ei cazaci. Nimic nu m-a amuzat mai tare.

Prințul de Ligne

Ai fi încântat de prințul Potemkin, nimeni nu poate avea
o noblețe sufletească asemenea lui.

John Paul Jones către marchizul de Lafayette

Ecaterina l-a mustrat pe prințul de Taurida. „În aceste clipe, dragul meu prieten, nu ești doar o persoană particulară care trăiește și face ce vrea", i-a spus chiar în ziua în care el scria cu atâta deznădejde. „Aparții statului, îmi aparții mie." Cu toate acestea, i-a trimis lui Potemkin un ordin, autorizându-l să transfere comanda lui Rumianțev-Zadunaiski dacă dorește.

Când a primit scrisorile lui cele mai disperate, a dat dovadă de bun-simț și luciditate. „Nimic nu e pierdut", spunea ea, ca o guvernantă nemțoaică severă, dar înțelegătoare. „Furtuna care ne-a făcut atâta rău nouă a făcut tot atâta rău și dușmanului." În ceea ce privește retragerea din Crimeea, nu părea să fie deloc nevoie „să grăbești începerea războiului evacuând o provincie care nu se află în primejdie."* Atribuia depresia „sensibilității excesive și sârguinței

* Retragerea celor 26 de batalioane de infanterie, 22 de escadroane de cavalerie și 5 regimente de cazaci, înghesuite toate în Crimeea, nu era lașitatea unui isteric, ci bun-simț militar. Potemkin avea de gând

înflăcărate", după spusele ei, ale „celui mai bun prieten, copil adoptiv și elev, care uneori este mai limpede în gândire decât mine. Dar, de data aceasta, sunt mai puternică decât tine, fiindcă tu ești bolnav, iar eu sunt sănătoasă."[1] Cam aceasta era esența parteneriatului lor: cel care era mai viguros avea grijă de cel mai slab. Războiul le adusese mai multe griji, dar aveau și mai multe lucruri în comun. Discuțiile militare alternau adesea cu cele mai fierbinți declarații de dragoste și prietenie.

După o săptămână, Potemkin a ieșit din depresie, în parte mulțumită scrisorilor Ecaterinei, dar mai ales fiindcă s-a dovedit că flota, deși era afectată, nu era distrusă complet: nu se pierduse decât un singur vas. „Distrugerea flotei Sevastopol a fost așa o lovitură, încât nici nu știu cum de am supraviețuit", i-a mărturisit împărătesei sale. Se simțea ușurat și pentru că putea să-i cedeze comanda lui Rumianțev, dacă avea să se simtă copleșit. S-au hotărât ca Ecaterina să îl trimită pe prințul Nikolai Repnin, un general talentat și nepotul lui Panin, să comande armata supervizat de Potemkin. Serenisimul și-a cerut iertare că îi provocase un asemenea șoc: „Nu e vina mea că sunt atât de sensibil."[2] Ea l-a înțeles. Într-un diagnostic tipic pentru secolul al XVIII-lea, Ecaterina a dat vina pe digestie: spasmele lui „nu sunt decât vânturi", spunea ea. „Poruncește să ți se dea ceva pentru vânturi... Știu ce dureroase pot fi pentru unii sensibili și nerăbdători, așa, ca noi."[3]

Potemkin tocmai își revenise, când războiul a început cu adevărat. În noaptea de 1 octombrie, după un bombardament și mai multe alarme false, turcii au debarcat 5 000 de ieniceri de elită pe îngusta limbă Kinburn și au încercat să ia cu asalt fortăreața. Turcii au săpat tranșee. Rușii, conduși de excepționalul Suvorov, au atacat de trei ori și au reușit în final să măcelărească practic întreaga forță otomană, însă cu un preț mare. Suvorov însuși a fost rănit de două ori. Dar victoria de la Kinburn însemna că Hersonul și Crimeea erau în siguranță până în primăvară.

„Nici nu găsesc cuvinte să-mi exprim recunoștința și respectul față de neprețuitele servicii ale Domniei Tale, Aleksandr Vasilievici"[4], i-a scris Potemkin lui Suvorov, care era cu nouă ani mai în vârstă. Cei doi mari oameni ai vremii, excentrici și cu talente ieșite din comun, se cunoșteau din vremea Primului Război Ruso-Turc. Intensa lor prietenie cunoștea când admirație, când iritare reciprocă. Suvorov era un general mic de statură și musculos, cu un chip cadaveric, de comediant, ochi scrutători și inteligenți și un repertoriu

---

să îi lase pe turci să debarce pe peninsulă pentru a-i putea nimici într-o bătălie pe uscat. (Tocmai așa a procedat și Suvorov la Kinburn.) Odată ce a trecut pericolul debarcării, trupele ar fi putut fi mutate, dar Ecaterina respinge ideea din motive politice. (*N.a.*)

de giumbușlucuri nebunești. „Erou, bufon și demon", scria Byron, „Un arlequin în uniformă."[5] Se rostogolea gol pe iarbă în fiecare dimineață, făcea tumbe în fața armatei, țopăia pe mese, cânta în sânul înaltei societăți, jelea un curcan decapitat și încerca să îi lipească la loc capul, locuia într-o colibă de paie pe plajă, stătea într-un picior la paradă și dădea comanda de marș strigând de trei ori cucurigu. Le punea oamenilor săi întrebări nebunești de genul: „Câți pești sunt în Dunăre?" Răspunsul corect era unul fără ezitări. „Să ne ferească Dumnezeu de «Nu știu»"*, obișnuia să exclame.[6]

Curând după Kinburn, un tânăr voluntar francez scria o scrisoare, când i s-a deschis fără nicio ceremonie cortul și a pătruns o sperietoare, doar în cămașă. Această „apariție fantastică" l-a întrebat cui îi scria. Surorii lui de la Paris, a răspuns el. „Dar și eu vreau să scriu o scrisoare", a spus Suvorov, punând mâna pe pană și scriindu-i fetei o scrisoare întreagă. Când sora francezului a primit scrisoarea, a spus că, în mare parte nici nu se putea citi — iar restul era nebunie curată. Francezul a decis că „am avut de-a face cu un zănatic." Legenda spunea că Suvorov a auzit-o odată pe Ecaterina spunând în legătură cu Potemkin că toți oamenii mari sunt excentrici. Suvorov a început pe dată să afișeze zilnic câte o ciudățenie de-a sa care, în final, a devenit a doua lui natură. Însă vorbea șase limbi străine și cunoștea bine istoria și literatura antică.[7]

Suvorov, care, ca și Potemkin, prefera uniformele comode și lipsite de paradă și tacticile simple de atac, nu semăna cu prințul în aceea că manifesta nepăsarea crudă și foarte rusească față de viața oamenilor săi. Arma sa preferată era baioneta: „Oțelul rece — baionete și săbii! Împinge dușmanul, izbește-l, nu pierde o clipă!" Muscheta nu e niciodată de încredere, „ticăloasa și smintita." Suvorov voia întotdeauna să atace și să ia cu asalt, indiferent de pierderi: nu contau decât viteza și impactul. Cele mai mari bătălii ale sale, de la Ismail și de la Praga, au fost curate băi de sânge.[8] Toți comandanții supremi au nevoie de un Suvorov. Potemkin avea noroc să îl aibă, și îl folosea cu iscusință.**

Serenisimul i s-a adresat acum cu „dragul meu prieten" și i-a trimis daruri după daruri, de la un palton la un coș cu *pâté de Périgord — foie gras*.[9] A îmboldit-o pe Ecaterina ca să îl promoveze pe Suvorov peste rangul cuvenit

---

* Traducere din lb. engl. de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

** Mai târziu, Suvorov a ajuns mai mult decât celebru: a devenit prințul Italiei, un star european care a luptat cu francezii revoluționari în Italia și Elveția. În 1799 era deja privit ca idolul rusesc suprem și a rămas așa până în 1917. Apoi, în 1941, Stalin l-a redeclarat erou național și a creat Ordinul Suvorov. Istoricii sovietici l-au reinventat ca erou al poporului. Rezultatul acestui cult este că, până și astăzi, lui Suvorov i se atribuie multe dintre realizările lui Potemkin. (*N.a.*)

la vârsta sa: „Cine altcineva, *matușka*, poate avea asemenea curaj de leu?“ Să i se dea cel mai înalt ordin rusesc, Sf. Andrei. „Cine altcineva merită ordinul mai mult decât el?... Încep cu mine însumi — dă-i-l pe al meu!“[10] Presupusa gelozie a lui Potemkin față de subordonatul său a devenit parte din legenda lui Suvorov, dar nu se cunoaște urmă de așa ceva în scrisorile lui Potemkin și ar fi părut o idee absurdă pentru contemporanii lor: Potemkin era atotputernic, iar Suvorov, unul dintre generalii săi. Suvorov a fost atât de mișcat de scrisorile pline de afecțiune ale lui Potemkin, încât i-a răspuns: „Sunt un om din popor! Cum să nu fiu măgulit de hatârul Înălțimii Voastre!? Cheia secretului sufletului meu este în mâinile Înălțimii Voastre pentru totdeauna.“[11] Suvorov era egalul lui Potemkin în privința excentricității și talentului: contrar mitului rivalității dintre ei, se admirau reciproc. De fapt, scrisorile lor pătimașe, aproape irațional, sună ca niște scrisori de dragoste. „Nu poți să fii mai Suvorov decât Suvorov“, glumea Serenisimul.

Potemkin a inspectat Hersonul, Kinburnul și flotele, într-unul dintre tururile sale fulger, și apoi s-a stabilit la Elisavetgrad, unde își avea curtea de iarnă, și a pus la cale viitoarea campanie. Dar a continuat inspecțiile: după o mie de verste parcurse pe ger, i s-a plâns Ecaterinei de hemoroizi și dureri de cap. Dar îndeplinea miracole: repara vechea flotă și construia o nouă flotilă, ca să se războiască în limanul Niprului.

Marele Duce Pavel a declarat că dorea să se lupte cu turcii și să își aducă soția pe front. Compania lui Pavel era o perspectivă sumbră pentru Serenisim, existând riscul ca moștenitorul să dorească să îi submineze comanda. Însă, în principiu, a fost de acord. Ecaterina nu își putea suferi fiul, spunând că e „ca mușatul după masă“. Deși acesta insista să plece, a reușit să îl amâne, folosindu-se de toate pretextele — de la recoltele proaste și până la cea mai recentă sarcină a Marii Ducese — ca să îl scutească pe Serenisim de plictiseală și primejdii. Pavel a petrecut restul războiului antrenându-și trupele la Gatcina „ca un maior prusac, exagerând importanța fiecărui amănunt, oricât de mărunt sau trivial“, frământându-se în legătură cu uciderea tatălui său și amenințând pe toată lumea cu „răzbunare și asprime“ după încoronare. A trebuit să își muște buza și să îl felicite pe Serenisim cu prilejul victoriilor, dar soția sa îi era recunoscătoare lui Potemkin pentru bunătatea de care dăduse dovadă față de frații ei, care serveau în armată. Pe măsură ce Ecaterina înainta în vârstă, Potemkin a început să îl flateze pe Pavel, care rămânea acru ca întotdeauna — „Și cerul și pământul erau vinovate în ochii săi.“ Profita de orice ocazie ca să îl ponegrească pe partenerul mamei sale oricui îl asculta.[12]

Iosif încă nu acceptase ceea ce se numea *casus foederis* din cadrul tratatului, dar încă se mai plângea că Potemkin și Rumianțev nu făceau nimic. Rușii și austriecii erau cu ochii ațintiți unii asupra celorlalți: fiecare parte voia ca cealaltă să poarte greutatea războiului, fără însă să aibă de pierdut la împărțirea prăzii. S-au trimis spioni de către ambele părți.[13]

Spionul lui Iosif era prințul de Ligne, căruia i s-a poruncit să se folosească de prietenia cu Potemkin ca să îi convingă pe ruși să își asume cea mai mare parte din lupte. „Îmi vei raporta pe o foaie separată de hârtie, în franceză", l-a instruit Iosif în secret pe Ligne, „care va fi ascunsă într-un pachet obișnuit, cu mențiunea: Pentru Majestatea Sa, personal."[14] *Le jockey diplomatique*[15] nu știa că aceste instrucțiuni ajunseseră să fie cunoscute de Cabinet Noir rus — se găsesc în arhiva lui Potemkin —, însă a băgat de seamă rezerva Serenisimului când l-a căutat la Elisavetgrad. „Prințul de Ligne, pe care îl iubesc, este acum o povară", i-a spus Potemkin Ecaterinei.[16] Războiul le distrusese prietenia.

Elisavetgradul era un oraș de garnizoană uitat de Dumnezeu, la șaptezeci și cinci de kilometri de frontiera otomană. „Ce vreme, ce drumuri, ce locuință am găsit la Elisavet", scria Ligne, care l-a îmbrățișat pe Potemkin și l-a întrebat: „Pe când către Oceakov?" Era o întrebare ridicolă având în vedere că era miezul iernii, iar austriecii, care fuseseră luați și ei pe nepregătite, la fel ca și rușii, nici măcar nu declaraseră război. „Dumnezeule", a răspuns Potemkin, care încă mai era deprimat. „Sunt 18 000 de oameni în garnizoană. Nici măcar atâția soldați nu am. Totul îmi lipsește. Sunt cel mai ghinionist om, dacă nu mă ajută Dumnezeu." Potemkin a enumerat garnizoanele turcești din fortărețele otomane din apropiere, Akkerman, Bender și Hotin. „Niciun sâmbure de adevăr"[17], comenta Ligne. Se înșela.[18] Rapoartele lui Pisani de la Istanbul arătau că fuseseră trimise trupe, iar fortăreața fusese refortificată recent.* Potemkin nu avea intenția să rișteviața rușilor, ca să salveze reputația austriecilor: nu putem evita impresia că, în parte, depresia era o manevră diplomatică cu care să îi distragă pe austrieci.

Potemkin locuia în lux în mizeria Elisavetgradului într-un palat de lemn de lângă vechea fortăreață. În orașul înghețat se revărsau voluntari străini — spanioli, piemontezi, portughezi și mai ales aristocrați francezi — împreună

---

* Este prima din numeroasele ocazii în care critica lui Ligne, propagată și acceptată de istorici drept adevăr, era de fapt falsă și se baza pe părtinirea lui față de Austria. Descrierile pe care i le-a făcut lui Potemkin pe timp de război, pe drept faimoase, și pe care le-a repetat în frumoasele sale scrisori către Iosif, Ségur și marchiza de Coigny și deci le-a făcut cunoscute întregii Europe, nu aveau intenția să înșele, însă trebuie citite în contextul poziției sale, adică de spion al prietenului său pe care trebuia să îl convingă să ușureze sarcina propriului său împărat. De asemenea, era crunt dezamăgit că nu i se dăduse și lui propria comandă. (*N.a.*)

cu „o gloată ticăloasă de aventurieri de joasă speță". Pe 12 ianuarie 1788, a sosit Roger, Comte de Damas, care fugise din Franța în căutare de *gloire*. În vârstă de numai douăzeci și trei de ani, cu un smoc de bucle negre, grațios și fără teamă, vărul lui Talleyrand era amantul marchizei de Coigny, fosta amantă a lui Ligne pe care Maria Antoaneta a numit-o „regina Parisului". La sosire, a întrebat de prietenul amantei sale, Ligne. Era în cetate, i s-a spus. De acolo l-au trimis la palatul lui Potemkin. A trecut de două gărzi și a pătruns într-o sală imensă, plină de ordonanțe. Aceasta dădea într-un apartament lung care era luminat la fel de puternic ca o „serbare într-o capitală". Prima încăpere pe care a zărit-o era plină de aghiotanți care îl așteptau pe Potemkin; în a doua, Sarti dirija orchestra de corniști; în a treia se găseau treizeci sau patruzeci de generali în jurul unei mese imense de biliard.[19] În stânga, Serenisimul juca cărți cu o nepoată și un general. Curtea „nu era mai prejos decât a multor suverani ai Europei". Generalii ruși erau atât de servili încât, dacă Potemkin scăpa ceva, vreo douăzeci se băteau care să ridice.[20] Prințul s-a ridicat în întâmpinarea lui Damas, l-a așezat alături de el și l-a poftit să mănânce cu Ligne și nepoata sa la o măsuță separată, în vreme ce generalii mâncau la una mai mare. De atunci înainte, Damas a luat masa cu Potemkin în fiecare zi în decursul următoarelor trei luni de lux și nerăbdare.[21] Ligne era consolarea străinilor — „un copil în societate, Lovelace cu femeile." Nu ducea lipsă de acestea.

Potemkin nu putea niciodată să suporte războiul fără femei. Curând i s-a alăturat — pentru a petrece iarna — un cârd de zeițe, toate având în jur de douăzeci de ani, venite să își întâlnească bărbații duși la războiu. Era acolo Afrodita Rusiei — prințesa Ekaterina Dolgorukaia, soția unui ofițer și fiica prințului Fiodor Bariatinski, unul dintre curtenii de vază ai Ecaterinei. Era aclamată pentru „frumusețe, grație, gust desăvârșit, tact și delicatețe, umor și talent". Apoi mai era și zvelta și ușuratica Ekaterina Samoilova, soția nepotului lui Potemkin și fiica prințului Serghei Trubețkoi. Era „cea mai adorabilă femeie", de care Ligne s-a îndrăgostit curând și căreia îi scria poezii care surprindeau viața cenușie de acolo: „Dromaderi, cai; zaporojeni, oi; e tot ce întâlnim aici."[22] A treia componentă a acestei troici pline de grație era soția lui Pavel Potemkin, Praskovia.[23] De la Petersburg, Ségur l-a tachinat pe Potemkin că are o legătură cu o fată cu „ochi negri și frumoși cu care se zvonește că încerci cele douăsprezece munci ale lui Hercule."[24] Damas spunea că Potemkin „subordona patimilor sale arta războiului, știința politică și guvernarea regatului."[25] Această galaxie de planete Venus se rotea în jurul lui Potemkin: cine urma să fie sultana-șefă?

Potemkin și Ligne se chinuiau unul pe altul: Potemkin insista ca austriecii să declare război „dușmanului nostru comun".[26] Ligne, fluturând una dintre scrisorile lui Iosif, care conținea un plan de război, a cerut să afle strategia lui Potemkin. Potemkin l-a dus cu vorba, iar după două săptămâni, Ligne a pretins că i s-a servit următoarea afirmație: „Cu ajutorul lui Dumnezeu, voi ataca tot ce se află între Bug și Nistru." Era încă o minciună de-ale lui Ligne. Într-o scrisoare nepublicată, Potemkin schițase limpede planul rușilor: „Vom încerca să luăm cu asalt Oceakovul, în vreme ce armata Ucrainei va ataca Benderul", iar armatele din Caucaz și Kuban se vor lupta cu triburile muntene și cu otomanii la est.[27]

Ligne însă nu exagera cu privire la cât de imposibil de ursuz se dovedea Potemkin față de el: „alteori bine, uneori rău, ne certam la cuțite sau eram favoritul de necontestat, uneori jucam cărți, vorbeam sau nu vorbeam, stăteam până la șase dimineața." Ligne spunea că parcă era dădaca unui „copil răsfățat", și încă unul răutăcios. Însă Potemkin era și el sătul de „ticăloșia și lipsa de recunoștință a lui Ligne, fiindcă toate scrisorile mincinoase scrise de el către prietenii săi fuseseră deschise de Cabinet Noir. Serenisimul bombănea către Ecaterina că *le jockey diplomatique* nu se putea decide: „în ochii săi, uneori sunt Tersit, alteori Ahile", abjectul Tersit din *Troilus și Cresida* sau eroicul Ahile din *Iliada*. Era o relație de dragoste și ură.[28]

Potemkin, când nu comitea adulter, râdea de dromaderi sau juca biliard, pregătea un miracol pentru anul ce avea să vină. În primul rând, aștepta rezervele și noii recruți, și chiar s-a adunat o armată de vreo 40 000–50 000 la Elisavetgrad. Pe țărmurile Mediteranei, oamenii lui Potemkin încercau să mai recruteze soldați, mai ales din Grecia și Italia: de pildă, se spune că pe insula Corsica un tânăr și-a oferit serviciile generalului rus I.A. Zaborovski. Corsicanul a cerut gradul rusesc echivalent cu poziția sa din Garde Nationale Corse. I-a scris chiar și generalului Tamara în această privință.* Dar cererea i-a fost refuzată și el a rămas în Franța. Numele soldatului care a încercat fără succes să se alăture armatei lui Potemkin era Napoleon Bonaparte.[29]

Serenisimul alcătuia armata cazacă pe care o plănuia de la distrugerea siciului zaporojenilor. Ca zaporojean onorific, Potemkin „avea o pasiune pentru cazaci". Erau numeroși cazaci în anturajul său, printre care se găseau prieteni vechi din Primul Război Ruso-Turc, ca Sidor Belîi, Cepega și Golavatîi.

---

* Istoria atârnă adesea de asemenea chestiuni meschine legate de rang. Contele Fiodor Rostopcin, mai târziu guvernatorul Moscovei care a incendiat orașul în 1812, pretinde în *La Verité sur l'Incendie de Moscou* că a văzut cu ochii lui scrisoarea: „Am ținut în mână scrisoarea de mai multe ori". Regreta că Bonaparte nu s-a alăturat armatei rusești. (*N.a.*)

Potemkin era de părere că vechea cavalerie grea de cuirasieri era demodată și incomodă în războaiele sudice. Cazacii copiaseră arta tătarilor, iar acum cavaleria ușoară a lui Potemkin urma să copieze arta cazacilor. Dar era hotărât să îi folosească și pe cazacii zaporojeni, ademenindu-i pe frații lor care dezertaseră la turci. „Încearcă să îi recrutezi pe cazaci", i-a poruncit lui Belîi. „Îi voi verifica pe toți personal." A completat rândurile recrutând noi cazaci dintre polonezi, rascolnici și până și dintre vizitii și *petit bourgeois*. Trecând peste teama Ecaterinei, a înființat noua armată a Mării Negre și a Ekaterinoslavului, sub Belîi și protejații săi cazaci. Mai târziu au fost redenumiți drept cazacii din Kuban, a doua armată ca mărime a Rusiei (prima fiind cea de pe Don) până la revoluție. Potemkin a făcut din cazaci stâlpii regimului țarist.[30]

Potemkin s-a hotărât să îi înarmeze pe evrei împotriva turcilor. Acest „proiect nemaiauzit", probabil ideea prietenului său evreu Zeitlin, născută în cadrul unei dezbateri rabinice cu prințul, a început cu un escadron de cavalerie format din recruți de pe moșia Kricev. În decembrie, a înființat un regiment de evrei numit Izraelovski, un nume ce ne aduce aminte de Garda Izmailovski. Dar aici luau sfârșit asemănările. Scopul ultim al regimentului comandat de prințul Ferdinand de Brunswick era eliberarea Ierusalimului pentru evrei, așa cum Constantinopolul le era destinat ortodocșilor. Acest semn al filosemitismului nemaiîntâlnit al lui Potemkin și al influenței lui Zeitlin nu era o idee prea reușită, dat fiind antisemitismul rușilor și mai ales al cazacilor, dar a fost cu siguranță prima încercare din partea unei puteri străine de a înarma evreii, de la distrugerea Templului de către Titus.

Prințul voia ca Izraelovski să fie jumătate infanterie, jumătate cavalerie, aceștia din urmă cazaci evrei cu lănci de zaporojeni: „avem deja un escadron", remarca Ligne către Iosif al II-lea. „Mulțumită scărilor scurte, bărbile le ajung la genunchi și, fiindcă le e frică să călărească, arată ca niște maimuțe." Iosif, care ușurase viața propriilor evrei, probabil că s-a amuzat.

În martie 1788 se antrenau deja treizeci și cinci dintre acești cazaci evrei bărboși. Curând existau două escadroane, iar Ligne i-a spus lui Potemkin că mai erau destui în Polonia. Ligne era sceptic, dar recunoștea că văzuse vizitii evrei excelenți. Izraelovski, evident, patrula cu cavaleria fiindcă Ligne scria că se temeau de propriii cai ca de caii dușmanilor. Însă după cinci luni, Potemkin a desființat Izraelovski. Ligne a glumit că nu îndrăznește să continue proiectul, de teamă „să nu se încurce în Biblie". Astfel s-a sfârșit acest rar experiment care spune multe despre originalitatea

și imaginația lui Potemkin.* Ligne era de părere că evreii cazaci erau „din cale-afară de caraghioși". În loc de aceștia, Potemkin s-a concentrat pe „un mare număr de zaporojeni și alți voluntari cazaci" care veneau din toate părțile să formeze noua armată a Mării Negre.[31]

„Prințul-mareșal", cum îl numeau străinii, se ocupa acum să fie reparată flota distrusă, în vreme ce pregătea și o imensă nouă flotilă să lupte în limanul Niprului, mai jos de Oceakov. Rușii erau expuși în liman. Îngustimea acestei lagune presupunea că Potemkin va trebui să ducă un alt fel de război, cu un alt fel de flotă. Potemkin și amiralul Mordvinov au apelat la cel mai ingenios constructor de nave pe care îl cunoșteau: vermicularul lui Samuel Bentham fusese lăsat în urmă și uitat când alaiul împărătesei se îndreptase spre Herson.** Acum era din nou nevoie de el, însă Serenisimul uitase să îl plătească. I s-a plătit repede datoria, dar Potemkin era atât de rușinat, că abia dacă mai vorbea cu Bentham. „Prin ordinul Înălțimii Sale", Sam a fost înrolat în marină[32] — deși „eu aș prefera să rămân pe *terra firma*."[33] Potemkin i-a poruncit să creeze o flotilă ușoară care să se poată lupta cu flota turcilor în liman.[34] În vreme ce Potemkin părea că lenevește la Elisavetgrad și se ciondănește cu Ligne, arhivele arată că își pusese toate puterile în slujba creării noii flote. „Să se înzestreze cât de repede cu greement și armament", i-a poruncit lui Mordvinov. „Să nu se piardă nicio clipă."[35]

Iosif accepta acum *casus foederis* și le-a luat-o înainte turcilor printr-o ofensivă, nereușită, împotriva fortăreței otomane de la Belgrad din Serbia de astăzi. Operațiunea a eșuat lamentabil când trupele austriece, deghizate în uniforme speciale, s-au rătăcit în ceață. Potemkin „s-a înfuriat"[36] pe Ligne din pricina acestei bufonerii militare, care însă era în avantajul rușilor. „Nu e prea bine pentru ei", i-a scris Ecaterina lui Potemkin, „dar este bine pentru noi." Iosif și-a trimis în luptă cei 245 000 de soldați, dar pe o poziție de

---

* Ne întrebăm ce s-a întâmplat cu acești cazaci evrei. După șase ani, în 1794, 500 de evrei polonezi au format un regiment de cavalerie ușoară împotriva rușilor. Colonelul Berek (Berko) Joselewicz s-a alăturat legiunii poloneze a lui Napoleon în 1807. Berek a fost decorat cu Légion d'Honneur, dar a murit în războiul cu Austria în 1809. A luptat vreunul dintre cazacii evrei ai lui Potemkin pentru Napoleon? Mai târziu, la jumătatea secolului al XIX-lea, marele poet polonez Adam Mickiewicz a format un alt regiment de cavalerie numit Husarii Israelului, în rândul exilaților polonezi de la Istanbul. Un anume locotenent Michal Horenstein a creat chiar o uniformă cenușie elegantă. În timpul războiului din Crimeea, cavalerii evrei au luptat împotriva rușilor în apropiere de Sevastopol, alături de ce mai rămăsese din cazacii otomani. (*N.a.*)

** Samuel a fost atât de deprimat, încât i-a scris o scrisoare prim-ministrului Pitt cel Tânăr, prin care se oferea să abandoneze „batalionul de 900 de ruși" pentru a supraveghea un Panoptic cu „răufăcători britanici". (*N.a.*)

defensivă în Europa Centrală, ceea ce măcar i-a înfrânat pe turci, dându-i lui Potemkin vreme pentru bătălia din liman.[37]

Această strategie i-a dus la disperare pe austrieci. Potemkin a rămas neclintit pe poziție și i-a scris Ecaterinei că „nimeni nu mă poate îmboldi să iau asupra mea ceva din care nu îmi iese niciun câștig și nimeni nu mă poate reține când împrejurările sunt prielnice."[38] Ligne a încercat să îl convingă, însă Potemkin a râs răutăcios: „Crezi că poți să vii aici să mă duci de nas?"[39]

Generalul austriac, prințul Friedrich Joseph de Saxe-Coburg-Saalfeld, nu a reușit să cucerească nici Hotinul. O a doua tentativă de a lua cu asalt Belgradul nici măcar nu a mai avut loc. Războiul austriecilor nu mergea bine.[40]

Așa că Potemkin i-a trimis lui Ligne două memorandumuri strategice (nepublicate) pe care *le jockey diplomatique* nu le amintește în celebrele sale scrisori, deoarece restabileau limpede echilibrul balanței realizărilor austro-rusești: „Mi se pare că de mai multe ori s-a dat dovadă de lipsă de vigilență", iar Serenisimul a continuat prin descrierea tacticilor de luptă turcești: „Le place să înconjoare dușmanul din toate părțile..." Sfatul lui Potemkin era să concentreze forțele, nu să le desfășoare în cordoane, după cum făcea Iosif. Indiferent dacă a văzut sau nu vreodată Iosif aceste documente, a acționat exact invers decât îl avertizase Potemkin, cu rezultate dezastruoase.[41]

Lui Ligne nu i-a mai rămas decât să îl acuze pe prinț că alerga după medalii și se împăuna cu victorii mincinoase. Când a sosit un curier cu vestea unei victorii în Caucaz, Potemkin a zâmbit fericit: „Vezi? Nu poți spune că nu fac nimic! Tocmai am ucis 10 000 de circasieni, abisinieni, imereții și georgieni și am omorât deja și 5 000 de turci la Kinburn." Ligne a spus că asta era o minciună, dar generalii lui Potemkin, Tekeli și Pavel Potemkin, câștigaseră o serie de victorii în Kuban, în septembrie și noiembrie, împotriva aliatului turcilor, șeicul Mansur.[42] Ligne pur și simplu nu își putea imagina cât de extinsă era comanda lui Potemkin.*

Acum era rândul Ecaterinei să își piardă încrederea pentru un timp și rândul lui Potemkin să o încurajeze în credința că ei doi erau binecuvântați.

---

* Scrisorile lui Ligne nu arată decât jumătate de adevăr; arhivele lui Potemkin ascund cealaltă jumătate. Pretențiile lui Ligne că Potemkin minte în legătură cu victoriile de pe celelalte fronturi au fost acceptate de istorici, dar erau ele însele niște minciuni. Rețeaua de spionaj a lui Potemkin, scoasă la lumină de arhivele sale, îl informa cu privire la evenimente ce aveau loc în orice parte a imensului teatru de operațiuni: primea rapoarte regulate de la guvernatorul fortăreței poloneze Kameneț-Podolski, generalul de Witte, în care se lămurește cum a reușit să trimită spioni în Hotinul turcesc printr-un transport de unt — deși probabil că a contribuit și faptul că sora soției grecoaice a lui Witte era căsătorită cu pașa din Hotin. (*N.a.*)

Hristos o va ajuta — așa cum o mai făcuse. „Sunt vremuri", o asigura el, „când toate căile de scăpare par să fie închise. Și atunci, dintr-odată, se ivește un prilej. Ai încredere în El." El i-a mulțumit pentru haina de blană pe care i-o trimisese. Ei îi era dor de el — mai ales în timpul unei crize: „fără tine mă simt de parcă n-aș avea o mână, și am greutăți de care tu mă scapi. Mă tem mereu că am trecut ceva cu vederea".[43] Mai târziu, în cursul primăverii, a scris un postscriptum pe un bilet în care îi mulțumea că o liniștise. „M-am gândit că ar fi frumos să îți spun că te iubesc, prietene, foarte mult și fără ceremonie." Erau încă atât de apropiați, încât adesea gândeau la fel și sufereau chiar de aceleași boli.[44]

Acum, la Elisavetgrad, a sosit o delegație poloneză: Potemkin i-a lăsat pe oameni să aștepte zile în șir, după care i-a șocat primindu-i în halat și fără pantaloni. Însă Potemkin era foarte atent la problemele Poloniei. Imensa Uniune Statală se îndrepta către „Seimul de Patru Ani", parlamentul care a condus Revoluția Poloneză și a răsturnat protectoratul rus care ar fi putut fi evitat prin alianța cu regele Stanislas-August propusă de Potemkin. „Cheamă Polonia de partea noastră în război", a îndemnat-o Potemkin pe Ecaterina.[45] Le-a oferit polonezilor 50 000 de pușți cu care să echipeze forțele poloneze, inclusiv o cavalerie de 12 000 de soldați, cu care să lupte împotriva turcilor. Potemkin voia să-i comande el însuși pe o parte dintre polonezi — „măcar o singură brigadă. Sunt și eu polonez la fel ca ei", protesta, referindu-se la familia sa de origine poloneză din Smolensk și la indigenatul care îl făcea șleahtic.

Această idee de a comanda trupele poloneze nu era întâmplătoare. Încă își mai dezvolta planurile flexibile pentru a include și Polonia, și propriul său viitor sub Pavel, sprijinindu-se în parte pe noile sale moșii din Podolia.[46] În orice caz, Ecaterina nu avea încredere în acest plan, poate din pricina imensității moșiilor lui poloneze sau temându-se că cine știe ce va pune la cale. Ea nu era de acord decât cu un tratat prin care constituția poloneză să rămână slabă și haotică, lucru care ar fi servit scopurilor pe care le urmăreau rușii. Nu s-a semnat niciodată.

Întotdeauna Serenisimul juca teatru, chiar și pe timp de război. Când cazacii săi au capturat patru tătari, prizonierii credeau că vor fi omorâți. Dar Potemkin a poruncit voios să fie azvârliți într-un butoi cu apă, după care i-a anunțat că acum erau botezați. Când a sosit un francez pe jumătate senil, care se dădea expert în asedii, prințul i-a pus o serie de întrebări și a constatat că înțeleptul uitase cea mai mare parte a cunoștințelor sale. „Mi-ar plăcea

să trag cu ochiul... și să învăț lucrările pe care le-am uitat", a spus bătrânul. Potemkin, întotdeauna „binevoitor și amabil" cu oamenii originali, a râs și i-a spus să se relaxeze: „Nu te omorî cu cititul..."[47]

Samuel Bentham, care lucra acum sub amiralul Mordvinov și generalul Suvorov la Herson, s-a apucat cu pasiune să creeze o flotilă cu vâsle, folosindu-se de toată ingeniozitatea sa.* A adaptat „blestematele" bărci imperiale ale Ecaterinei și le-a preschimbat în canoniere, dar principala sa lucrare a fost renovarea unui cimitir de tunuri vechi și montarea lor pe bărci, convertite sau construite special. „Îmi place să cred că eu port pe umerii mei toată sarcina, înzestrez vasele mari și mici cu armament", scria.[48]

Capodopera lui Bentham a fost să doteze vasele cu armament mult mai greu decât se obișnuiește pe o canonieră.[49] „Folosirea de tunuri mari de 36 sau chiar 48 de livre pe asemenea bărci mici, ca barca de salvare a unei corăbii, a fost numai ideea mea", se lăuda pe bună dreptate Bentham fratelui său.[50] Este spre lauda lui Potemkin că, atunci când a venit în inspecție în octombrie, a înțeles pe loc importanța ideii lui Bentham și a adoptat-o în construcția tuturor fregatelor și canonierelor, inclusiv cele douăzeci și cinci de *ciaiki* sau „pescărușii" de-ai zaporojenilor pe care le construia separat factotumul Faleev. „Respectă mărimea tunurilor din flotă, și nu numărul", i-a explicat Potemkin Ecaterinei.[52] A reușit să își înfrângă stângăcia și i-a mulțumit public lui Bentham pentru tot ce făcuse.[53] Bentham a fost încântat.

În primăvară, Potemkin crease practic din nimic o flotilă ușoară de vreo sută de bărci, dotată cu armament greu.[54] Până și Ligne a trebuit să cadă de acord că „prințul trebuie să fi avut un mare merit pentru că a plănuit, a alcătuit și a echipat flota atât de repede".[55] Nașterea flotei în liman — un alt „copil multiubit" — a fost poate „cel mai însemnat serviciu pe care l-a adus Potemkin Rusiei".[56] Cine avea să o comande? Nassau-Siegen a sosit la Elisavetgrad de Anul Nou, gata să-și facă datoria. Lui Potemkin îi plăceau realizările lui Nassau — din patul reginei din Tahiti și până la asaltul asupra Jersey-ului, în războiul american —, dar îi cunoștea limitele. „Aproape un marinar"[57], așa îl numea pe Nassau — lucru care îl făcea perfect pentru a comanda ceea ce era „aproape o flotă" în liman. Pe 26 martie, el l-a numit pe Nassau — a cărui „vitejie" era „renumită" — la comanda flotilei cu vâsle.[58]

---

* Între timp a inventat și o trăsură amfibiană, poate primul vehicul amfibian; o bombă cu ceas plutitoare; o torpilă primitivă; și sticle incendiare care se aprindeau și apoi se aruncau — cu 160 de ani înaintea cocteilurilor Molotov. Poate că ar trebui să fie numite „cocteiluri Bentham" sau „Potemkin". (*N.a.*)

Potemkin inspecta și reinspecta, ca un maniac: „Autoritatea, teama pe care o inspira și executarea promptă a dorințelor sale făceau ca vizitele lui să nu fie decât rareori necesare.“[59] La sfârșitul lui martie, totul era aproape gata. „Atunci putem începe dansul“, a decretat Nassau.[60] Însă tocmai când totul părea aranjat în privința comandantului, în liman a sosit un amiral american.

„A sosit Paul Jones“, i-a spus Ecaterina lui Grimm, pe 25 aprilie 1788. „L-am văzut azi. Cred că va face minuni pentru noi.“[61] Ecaterina avea fantezia că Paul Jones va ajunge până la Constantinopol. John Paul Jones, fiu de grădinar, născut pe o insulă scoțiană, era cel mai celebru comandant naval al epocii. Încă mai este privit ca unul dintre fondatorii marinei americane. Micul său escadron de corăbii a terorizat coasta britanică în timpul războiului de independență american: cea mai grozavă faptă a sa a fost să atace coasta scoțiană și să-i ia ostatici pe locuitorii unui conac. Astfel și-a câștigat în America o reputație de invidiat, de erou al libertății; în Franța, se topeau după el toate femeile; iar englezii îl priveau ca pe un ticălos de pirat. Lumea îi cumpăra portretul; dădacele englezoaice speriau copiii cu povești despre căpcăunul însetat de sânge. Când, în 1784, s-a sfârșit războiul de independență, Jones, care locuia la Paris, s-a trezit fără ocupație. Grimm, Thomas Jefferson și virginianul regelui Poloniei, Lewis Littlepage, îl recomandaseră cu toții Ecaterinei, care știa că Rusia avea nevoie de marinari — iar Ecaterina nu putea să reziste unei celebrități occidentale. S-a spus despre ea că l-ar fi angajat pe Jones fără să se consulte cu Potemkin. Dar arhivele arată că și Potemkin negocia cu el, în același timp. „În caz că acest ofițer se află acum în Franța“, îi scria pe 5 martie lui Simolin, trimisul rus de la Paris: „O rog pe Excelența Voastră să îl convingă să vină cât de devreme se poate, ca să ne putem folosi de talentele sale încă de la începutul campaniei.“[62]

Jones a sosit deci la Țarskoe Selo, dar amiralul Samuel Greig și ofițerii britanici din flota baltică au refuzat să colaboreze cu infamul corsar, așa că Ecaterina l-a trimis direct la Elisavetgrad. Pe 19 mai 1788, Potemkin i-a dat contraamiralului Pavel Ivanovici Dzones comanda celor unsprezece nave de război, în vreme ce Nassau a rămas la comanda flotilei cu vâsle.[63] Jones nu era singurul american care lupta alături de Potemkin: Lewis Littlepage, pe care prințul îl cunoștea de la Kiev, a sosit ca spion al regelui Poloniei la cartierul general rusesc. În bătălia din liman, a comandat o divizie de canoniere. Prințul i-a numit pe Damas, Bentham și pe alt voluntar englez, Henry Fanshawe (Potemkin îi zicea „Fensch“), un gentleman din Lancashire, la comanda unor escadroane, sub Nassau. „Locotenent-coloneii Fensch

și Bentham au încuviințat într-un târziu să lupte la bord", l-a informat Potemkin pe Mordvinov.

Nassau și ceilalți trei s-au dovedit a fi alegeri inspirate pentru flotilă[64]; cei doi americani, mai puțin. Jones provoca neplăcere și stârnea zâzanie: Fanshawe și Bentham nu se lăsau impresionați de „celebrul sau mai degrabă notoriul" Jones, iar cel dintâi a declarat că „nimic în afară de prezența dușmanului nu ne-ar putea convinge să coperăm *cu* el și niciun fel de argumente nu ne-ar putea face *să servim sub* comanda lui."[65] De la Petersburg, Ségur i-a scris lui Potemkin o scrisoare foarte modernă, deși cam măgulitoare, despre Faimă: „Nu m-am așteptat, după ce m-am războit alături de el în America, să îl întâlnesc aici pe bravul Paul Jones, atât de departe de casă, însă Celebritatea Atrage Celebritate, deci nu am de ce să mă mir că toți cei care caută gloria... vin să își alăture laurii laurilor Domniei Tale." Dar Ségur, în cunoștință de cauză, l-a avertizat pe Potemkin să fie drept cu Jones și să nu „îl condamne fără ca mai întâi să-l asculte."[66]

Pe 20 mai 1788, Nassau a văzut pădurea de catarge a flotei otomane în liman, în apropiere de Oceakov. „Trebuie să dănțuim cu Capudan-Pașa", i s-a lăudat soției sale.[67] I-a jurat lui Damas despre el însuși că în două luni fie va fi mort, fie va purta crucea Sf. Gheorghe.[68]

Gazi Hasan-Pașa, Capudan-Pașa, comanda optsprezece vase de linie, patruzeci de fregate și zeci de galere cu vâsle, deci o flotilă de peste 109 nave, mult mai mare decât a rușilor și din punct de vedere numeric, și din punct de vedere al tonajului.[69] Capudan-Pașa însuși, fiul renegat al unui slujitor georgian ortodox de pe Coasta Berberă, era genul de războinic otoman extraordinar de la sfârșitul secolului al XVIII-lea, cel mai recent val de pirați algerieni care sărise în ajutorul sultanului. „Renegatul algerian", ușor de recunoscut după „frumoasa barbă albă", văzuse infernul de la Cești și se întorsese în grabă să apere Istanbulul; înăbușise răzvrătirile egiptenilor împotriva sultanului; și își câștigase porecla „Crocodilul Bătăliilor de pe Mare".[70] Era adorat de gloata din Istanbul. Lady Craven, care i-a vizitat casa în 1786, a descris stilul luxos de viață al acestuia și risipa de diamante de pe turbanul soției.[71] Era întotdeauna însoțit de un leu domesticit, care asculta de comenzile lui.

Potemkin, din nou suferind de un atac de panică, se întreba dacă să evacueze Crimeea. „Când stai pe cal", i-a răspuns Ecaterina, „nu are rost să te dai jos și să îl prinzi de coadă." Potemkin prefera să fie liniștit de împărăteasă, decât să treacă efectiv la evacuarea Crimeei — lucru de care ea își dădea bine seama.[72]

Limanul Niprului era un golf prelung, îngust și înșelător care se întindea cincizeci de kilometri către vest, după care se deschida în Marea Neagră. Nu era lat decât de doisprezece kilometri, iar gura de vărsare avea doar trei kilometri lățime. Malul sudic era al rușilor, până la limba îngustă a Kinburnului, iar gura limanului era dominată de masivele fortificații ale cetății otomane Oceakov. Avea o importanță strategică deosebită, căci Oceakovul fusese principalul țel al primei campanii rusești. Dar nu se putea cuceri dacă otomanii controlau limanul. Mai mult, pierderea bătăliei le-ar fi dat turcilor libertatea să atace din nou Kinburnul, să avanseze douăzeci și cinci de kilometri în amonte până la Herson și poate chiar să cucerească Crimeea. Strategia lui Potemkin a fost să câștige controlul naval în liman și apoi să asedieze puternica cetate Oceakov, fapt care ar fi deschis calea de comunicare între Herson și Sevastopol, ar fi protejat Crimeea și ar fi însemnat câștigarea unui ținut pe coastă. Deci totul depindea de prințul de Nassau-Siegen, de contraamiralul John Paul Jones și de Crocodilul Bătăliilor pe Mare.

Pe 27 mai, armata lui Potemkin a părăsit Elisavetgradul, în vreme ce Capudan-Pașa își strângea flota. În dimineața de 7 iunie, Capudan-Pașa a avansat de-a lungul limanului cu flotila sa cu vâsle, precum și cu vasele de război. Era o priveliște superbă și impresionantă — „mai ceva decât un bal la Varșovia", și-a zis Nassau, „și sunt încredințat că vom petrece mai bine decât prințul Sapieha când dansează l'Allemande." Nassau și Damas și-au arătat unul altuia portretele femeilor care îi așteptau acasă. Turcii au deschis focul. În timp ce escadronul lui Jones era întârziat de un vânt neprielnic, Nassau s-a folosit de ușorii „pescărușii" ai zaporojenilor și a atacat întregul flanc stâng. Turcii s-au retras haotic. Capudan-Pașa a tras asupra propriilor forțe aflate în retragere. La urma urmei, el fusese omul care rezolvase problema pompierilor leneși de la Istanbul azvârlind patru dintre ei în flăcări *pour encourager les autres*.

Nassau și Jones au poruncit fiecare flotei sale să îi urmărească pe turci. Bentham, care comanda o divizie de șapte galere și două canoniere, a asistat la victoria artileriei sale grele, însă și-a pârlit sprâncenele în explozia unuia dintre propriile tunuri.[73] Prima bătălie din liman a fost mai degrabă o remiză decât o victorie — dar era un început încurajator.

„Ne-a ajutat Dumnezeu!" a exclamat Serenisimul, a cărui armată ridicase tabăra la Novîi Grigori, unde sfințise o biserică cu hramul Sf. Gheorghe, protectorul său. L-a îmbrățișat pe Ligne.[74] Lucru surprinzător la un om notoriu pentru indolența sa, concepția lui Potemkin despre comandă era

atotcuprinzătoare și se combina cu arta detaliului. Supraveghea manevrele flotei, formațiile și semnalele codificate între corăbii și Kinburn. Acorda o deosebită atenție omului de rând: i-a poruncit lui Nassau să împartă fiecărui om o rație zilnică de *eau de vie* (tărie) și a insistat ca mesele să fie servite la timp, întotdeauna mâncare caldă, care să includă de sărbători supă de legume și carne. La venirea verii, oamenii erau puși să se spele în fiecare zi. Dar cu adevărat remarcabile sunt opiniile sale despre disciplină. „Sunt cu totul încredințat", scria, că „simțămintele de omenie" contribuie la sănătatea trupelor și la felul în care slujesc. „Pentru aceasta, vă recomand să interziceți bătaia. Cel mai bun leac este să lămuriți limpede și exact ce este de făcut." Contemporanii vedeau această omenie și generozitate față de soldați drept nebunească, indulgentă și periculoasă. În Marina Regală Britanică, cu o jumătate de secol mai târziu, ar fi fost privită drept dădăcirea soldaților.[75]

Nassau și Jones au devenit dușmani înverșunați: neînfricatul paladin nu era impresionat de felul înțelept în care Jones își cruța navele, în vreme ce Jones credea că Nassau îl urăște fiindcă „îl scăpase din grozăvie și prăpăd."[76] S-au plâns amândoi prințului, care a încercat să facă pace, deși în taină îi ținea partea lui Nassau. „Numai Domniei Tale îi datorăm victoria", i-a scris peste două zile.[77] Dar i-a poruncit și să cadă la înțelegere cu Jones: „Să faci bine să îți domolești grozava ardoare."[78]

Pe 16 iunie, Crocodilul s-a hotărât să încline balanța în favoarea sa aducându-și întreaga flotă, inclusiv vasele de război, în liman. „Nici nu-ți puteai închipui o privelițte mai grozavă decât șirul de corăbii ce se întindeau de la un țărm la altul", scria Fanshawe, atât de aproape una de alta încât nu vedeai cerul între pânzele lor. Atacul era iminent. În aceeași seară, după sosirea altor douăzeci și două de canoniere ruseși, Nassau a convocat un consiliu de război. Jones i-a declarat: „Vi se citește în ochi că aveți suflet de erou", dar i-a sfătuit să fie prudenți.

Nassau și-a ieșit din fire și i-a spus americanului că n-avea decât să rămână în urmă cu corăbiile sale; a poruncit să se pornească atacul în zori ca să le-o ia înainte turcilor. Cei doi amirali duceau acum propriul război personal.

Damas conducea asaltul pe dreapta, cu galerele, canonierele și bărcile înzestrate cu mortiere, în vreme ce Bentham și Fanshawe, cu vasele de război ale lui Jones în spate, *Vladimir* și *Alexandru*, au atacat mătăhăloasele vase de linie ale turcilor. Turcii avansau către ei în sunet de trompete, zăngănit de chimvale și strigăte de Allah, dar, zguduiți de neașteptatul atac al rușilor,

au început curând să se retragă. Navele amiral ale viceamiralului și apoi ale lui Gazi Hasan însuși au eșuat pe bancuri de nisip. Canonierele lui Damas s-au aruncat asupra lor, dar tunurile turcești au reușit să scufunde un vas rusesc mai mic. Când Jones a observat prezența bancurilor de nisip, a oprit înaintarea vaselor de linie. Această prudență nu i-a adus niciun prieten. Bentham, Fanshawe și ceilalți îi urmăreau pe turcii aflați în retragere, cu canonierele ușoare. Dar *la pièce de résistance* a venit în după-amiaza respectivă, când Damas a reușit să distrugă nava amiral a Crocodilului. Explozia acesteia a fost „un spectacol magnific", își amintea Fanshawe.[79] „Algerine renegado" a continuat să comande de pe limba de nisip cea mai apropiată. La căderea nopții, tinerii englezi au intensificat urmărirea. Turcii s-au retras în raza de acțiune a tunurilor Oceakovului, lăsând în urmă epavele a două vase de linie și șase canoniere.

Peste noapte, Crocodilul și-a retras corăbiile de luptă care îl costaseră bătălia, dar când au trecut de limba de pământ a Kinburnului, Suvorov a deschis focul cu o baterie poziționată exact în așteptarea unei asemenea ocazii. Cele două vase de război și șase fregate au încercat să evite ghiulelele, dar manevra le-a făcut să eșueze. Se vedeau limpede în lumina lunii. În timpul acestei pauze, Jones a plecat în taină în recunoaștere și a scris cu creta pe pupa uneia dintre corăbii: „A se arde. Paul Jones 17/28 iunie." Jones, Bentham și Damas s-au dus pe nava amiral a lui Nassau. Amiralii s-au certat din nou. „Știu și eu la fel de bine ca domnia ta cum să capturez vase!" a zbierat Nassau. „Mi-am dovedit măiestria de a captura vase care nu sunt turcești", a răspuns cu subînțeles Jones. Comentarii de genul acesta îi aduceau dușmani care nu se dădeau în lături de la nimic ca să îl distrugă.[80]

Nassau și tinerii înflăcărați s-au hotărât să atace. Au pornit de-a valma cu bărcile să bombardeze balenele eșuate. „Eram cam la fel de disciplinați ca gloata londoneză", scria Bentham. Samuel a tras atâtea ghiulele, că nici nu mai vedea ținta de fum. A capturat un vas de linie, dar „gloata londoneză" era atât de însetată de sânge, încât au aruncat în aer celelalte vase turcești cu 3 000 de vâslași sclavi încă înlănțuiți la bord. Țipetele acestora trebuie să fi fost cutremurătoare. „Timp de două săptămâni după aceea, încă mai pluteau cadavre pe apă", îi scria Samuel tatălui său.[81] Restul flotei s-a refugiat sub fortăreața Oceakov. Capudan-Pașa a executat o selecție de ofițeri.[82]

„Victoria noastră e deplină — mulțumită flotilei mele!" a declarat Nassau, așa-zisul „Stăpân al limanului".

În primele două zile ale celei de-a doua bătălii din liman, turcii pierduseră zece vase de război și cinci galere, 1 673 de soldați fuseseră luați prizonieri

și peste 3 000 fuseseră omorâți, în vreme ce rușii nu pierduseră decât o fregată, optsprezece soldați fuseseră omorâți și șaizeci și șapte răniți. Lui Damas i s-a încredințat onoarea de a-i duce vestea prințului, care aștepta la Novîi Grigori să traverseze Bugul.[83] De data aceasta, Potemkin și-a ieșit din minți de bucurie. L-a sărutat iar pe Ligne: „Ce ți-am spus de Novîi Grigori? Iată! Nu-i așa că-i de necrezut? Sunt copilul răsfățat al lui Dumnezeu." Ligne a comentat cu răceală că „este cel mai extraordinar om care a trăit vreodată".[84] Prințul de Taurida exulta: „Bărcile au înfrânt corăbiile. Înebunesc de fericire!"[85]

În aceeași seară, Potemkin, nebun de bucurie, a cinat cu Nassau și Lewis Littlepage pe nava amiral a lui Jones, *Vladimir*. S-a înălțat steagul lui Potemkin ca mare amiral al flotelor Mării Negre și Caspice. Nassau și Jones încă mai erau la cuțite. „Cât de strălucit în rang secund", comenta Nassau cu privire la Jones, „eclipsat în cel dintâi."[86] Prințul-mareșal l-a convins pe Nassau să îi ceară scuze irascibilului american, dar era încredințat că victoriile i se datorau lui Nassau. „Este fapta lui", i-a raportat Ecaterinei. În ceea ce-l privește pe „piratul" Jones, nu era „tovarăș de arme".[87] Victoria se datora de fapt mai mult artileriei lui Bentham decât „gloatei" lui Nassau. Samuel evident că era de aceeași părere și a și fost promovat la gradul de colonel*, primind în același timp Ordinul Sf. Gheorghe și o sabie cu mâner de aur.[88] Ecaterina i-a trimis lui Potemkin o sabie de aur „împodobită cu trei diamante mari, cel mai frumos lucru pe care ți-l poți închipui" și o placă de aur gravată cu inscripția „Prințului Potemkin de Taurida, feldmareșal, comandant al armatei terestre și navale victorioase în liman și înfăptuitor al flotei."[89] Înțepatul Jones a primit mai puțin decât neobrăzatul Nassau: în mod clar, nu era privit cu ochi buni. Crocodilul Bătăliilor de pe Mare a plecat rușinat, cu ceea ce-i mai rămăsese din flota sa.

Tocmai când lucrurile mergeau atât de bine, de la Ecaterina au sosit vești periculoase: Gustav al III-lea al Suediei atacase Rusia pe 21 iunie, pretextând că fusese atacat de ruși — de fapt, era vorba de un atac fals asupra frontierei sale, pus în scenă de trupe suedeze în uniforme rusești.[90] Înainte de a părăsi Stockholmul ca să-și conducă trupele în Finlanda, Gustav se lăudase că avea curând „să prânzească la Sankt-Petersburg." Capitala era expusă, căci elita forțelor rusești se afla în sud, deși Potemkin lăsase un corp de observație la paza frontierei și trimisese kalmâci și bașkiri, cu lănci, arcuri și săgeți, să îi sperie pe suedezi. (I-au speriat la fel de mult și pe ruși.) Din fericire, Flota Baltică, sub comanda lui Greig, nu plecase încă să se lupte cu turcii în

* Potemkin i-a scris: „Domnia Ta, Majestatea Sa Imperială, pentru a cinsti vitejia de care ai dat dovadă împotriva turcilor în limanul Oceakovului... binevoiește cu mărinimie a-ți dărui o sabie gravată, în amintirea faptelor de vitejie ale Domniei Tale..." (*N.a.*)

Mediterană. Potemkin l-a numit pe contele Musin-Pușkin să comande frontul finlandez împotriva lui Gustav. Curând după aceea, a sosit la Petersburg Aleksei Orlov-Cesmenski ca să exploateze presupusa neglijență a prințului — o experiență pe care Ecaterina o compara cu „un morman de zăpadă“[91] care i-ar fi căzut în cap. Petersburgul părea curând un oraș fortificat, spune ea. Prima bătălie pe mare, pe 6 iulie, la Gothland, s-a sfârșit cu victoria rușilor, „deci, prietene“, îi spunea ea consortului ei, „și eu am simțit miros de praf de pușcă.“[92] Dar Gustav încă mai avansa pe uscat. Într-unul dintre acele momente în care Potemkin se gândea cum să evacueze fără milă populații întregi, el a sugerat pe jumătate în glumă depopularea Finlandei, împrăștiindu-i locuitorii și preschimbând-o în pustiu.[93]

Din nefericire, Suedia n-a fost decât vârful icebergului. Anglia, Olanda și Prusia erau pe punctul de a semna o Triplă Alianță care se va dovedi puternic anti-rusească. Franța era paralizată de revoluția iminentă. Dar Ecaterina s-a trezit călare pe cele două falii ale Europei — Rusia contra Turcia și Austria contra Prusia. Geloasa Prusie, sub noul rege Frederic Wilhelm, era hotărâtă să stoarcă tot ce putea din noile prăzi ruso-austriece capturate de la turci și poftea să se ospăteze din nou din gustosul tort care era Polonia — un meniu de dorințe pe care cancelarul prusac, contele von Hertzberg, avea să le unească în planul care îi poartă numele. Austria se simțea expusă la atacul prusacilor din spate, dar Rusia l-a asigurat pe Iosif că nu va permite să se întâmple așa ceva. Se punea din nou presiune pe Potemkin; Rusia era iarăși în criză.[94]

Pe 1 iulie, Potemkin a traversat Bugul cu armata pentru a asedia Oceakov, în vreme ce Nassau a lansat un atac asupra vaselor ce rămăseseră sub zidurile cetății: după o altă bătălie, turcii au abandonat vasele și s-au retras în grabă în fortăreață. După două ore, Fanshawe auzea cum Potemkin ataca orașul.[95] Serenisimul s-a suit în șa și a avansat către Oceakov în fruntea a 13 000 de cazaci și 4 000 de husari. Garnizoana i-a întâmpinat cu un baraj de artilerie, urmat de un atac din partea a 600 de spahii și 300 de infanteriști. Prințul a așezat de îndată douăzeci de tunuri pe câmpul de sub fortăreață și a rămas acolo să comande el personal focurile, „unde uriașele diamante de pe frumosul portret al împărătesei pe care îl poartă mereu la butonieră au atras focul.“ Doi cai și un căruțaș au fost uciși lângă el.

Ligne a aclamat „splendida bravură“ a lui Potemkin, dar Ecaterinei i-a displăcut. „Dacă te ucizi pe tine“, a scris ea, „mă ucizi și pe mine. Fie-ți milă de mine și stăpânește-te să mai petreci astfel în viitor.“[96] Astfel a început asaltul Oceakovului.

27

La luptă: asaltul Oceakovului

A-nceput de dimineață
La răsăritul soarelui roșu
Când Potemkin grăiește...
Cel mai viteaz dintre viteji
Faci din mână un semn și Oceakovul e-al nostru
Un îndemn și va cădea Istanbulul
Te urmăm prin foc și ploaie...

Cântec de marș al soldaților, „Căderea Oceakovului"

Temuta fortăreață a Oceakovului era cea mai urgentă pradă a Rusiei în 1788, deoarece controla gurile de vărsare ale Niprului și Bugului. Era cheia Hersonului, deci a Crimeei însăși. Turcii își întăriseră așadar fortificațiile, după sfatul „unui remarcabil inginer francez", Lafite. „Orașul", în descrierea lui Fanshawe, „alcătuiește un paralelogram alungit, de pe creasta dealului până la malul apei, apărat de un zid de o grosime considerabilă ce îl înconjoară, un șanț dublu de apă... flancat de șase bastioane, o limbă de nisip ce iese din flancul drept și pătrunde în limanul care apără zidul dinspre mare și are în capăt o baterie acoperită."[1] Era un oraș măricel cu moschee, palate, grădini și o cazarmă cu o garnizoană de 8 000–12 000 de spahii și ieniceri, îmbrăcați în tunică și haină verde, purtând șalvari și turban, cu scuturi, iatagane, securi și sulițe.* Până și Iosif al II-lea, care a inspectat Oceakovul în

* Astăzi, deși fortificațiile nu se mai zăresc, dacă stăm pe locul zidurilor și privim de-a lungul limanului, ne putem închipui unde se afla tabăra asediatorilor ruși. Departe în stânga se vede gura Bugului. Vizavi, pe limba îngustă de pământ se înalță fortăreața rusească Kinburn. În apropiere, spre dreapta,

cursul vizitei sale, a recunoscut că nu se putea cuceri doar printr-un *coup de main*.[2]

De îndată ce a început asediul, Serenisimul a insistat să plece în recunoaștere într-o luntre cu Ligne, Nassau și anturajul său pentru a testa câteva mortiere. Oceakovul l-a salutat pe prinț printr-un bombardament și trimițând un escadron de turci în bărci mai mici. Potemkin, semeț, s-a făcut că nu îi vede. „Nimeni n-ar fi putut înfrunta primejdia cu mai multă noblețe și voioșie decât prințul", spunea Ligne. „L-am iubit la nebunie în ziua aceea."[3] Demonstrațiile de curaj ale lui Potemkin impresionau pe toată lumea — mai ales peste câteva săptămâni, când Sinelnikov, guvernatorul Ekaterinoslavului, a fost lovit în pântec de o ghiulea de tun tocmai când se afla între imperturbabilul Potemkin și agitatul Ligne. Serenisimul a ordonat distrugerea unei întăriturii turcești din grădinile pașei. S-a stârnit o confruntare pe care Potemkin a urmărit-o alături de 200 de curteni chiar sub tirul artileriei. „N-am mai văzut pe nimeni care să se comporte mai curajos în bătaia tunurilor", spunea Nassau.[4] Potemkin s-a grăbit să îl ajute pe Sinelnikov, care, mereu un adevărat curtean, până și în agonie, l-a rugat „să nu se expună la primejdie, căci unul singur e Potemkin în toată Rusia." Durerea era atât de cumplită, încât l-a implorat pe Potemkin să îl împuște.[5] Sinelnikov a murit după două zile.[6]

Prințul și-a desfășurat forțele într-un arc de cerc în jurul orașului și a ordonat ca artileria să pornească bombardamentul. Toată lumea aștepta asaltul — mai ales Suvorov, care era întotdeauna nerăbdător să pună la lucru sângeroasa baionetă, dacă nu și „ticăloasa și smintita" de muschetă.

A doua zi, pe 27 iulie, turcii au ieșit la atac cu cincizeci de spahii. Suvorov, „beat după masă", s-a năpustit asupra lor și a trimis din ce în ce mai mulți oameni într-o încăierare cumplită, fără să aștepte ordinele lui Potemkin. Turcii au fugit, dar au revenit în număr mai mare și l-au gonit înapoi pe Suvorov cu rușii săi, ucigându-i pe mulți dintre cei mai buni soldați ai lui, pe care apoi i-au decapitat. Când Potemkin a trimis un bilet să se intereseze ce se petrece, se spune că Suvorov i-ar fi răspuns printr-un cuplet care rima:

Pe o stâncă stam,
La Oceakov mă uitam.[7]

---

la capătul peninsulei pe care se află Oceakovul, reduta Hasan-Pașa încă mai impresionează prin putere. Nu mai rămân decât străzile pietruite. În spate este orașul modern Oceakov. (*N.a.*)

Trei mii de turci s-au aruncat asupra rușilor care fugeau. Damas descrie scena drept „măcel inutil".[8] Suvorov a fost rănit, iar restul diviziei nu a fost salvată decât printr-o diversiune a prințului Repnin. Capetele rușilor au fost înfipte în țeapă, la vedere, pe zidurile cetății.

Serenisimul i-a plâns pe cei 200 de soldați căzuți, „din omenia și milostenia inimii lui", după spusele secretarului său Țebrikov. „O, Doamne!" a strigat Potemkin. „Te bucuri să-i vezi pe barbarii aceștia cum rup în bucăți pe toată lumea." L-a certat furios pe Suvorov, spunând că „soldații nu sunt atât de lipsiți de însemnătate încât să îi jertfim cu nepăsare..."[9] Suvorov a plecat îmbufnat la Kinburn să se vindece.*

Potemkin nu începea asaltul. Presiunea creștea mereu: pe 18 august, turcii au mai ieșit o dată la atac. Generalul Mihail Golenișev-Kutuzov, eroul legendar de mai târziu, din 1812, și învingătorul lui Napoleon, a fost rănit la cap pentru a doua oară — la fel ca Potemkin, și-a pierdut un ochi.** Nassau i-a respins pe turci trăgând asupra lor de pe flotila aflată în liman. La venirea iernii, străinii — cum ar fi Ligne și Nassau — s-au plâns amarnic de încetineala și incompetența lui Potemkin. Nassau îl considera pe Potemkin „cel mai nemilităros om din lume, prea mândru să se sfătuiască cu cineva."*** Ligne spunea că pierde „vremea și soldații" și i-a scris lui Cobenzl o scrisoare codificată în care îl denigrează pe Potemkin — deși nu a îndrăznit să îl pârască Ecaterinei.[10] „Este imposibil", scria Damas, care considera că bateriile sunt prost așezate în jurul orașului, „să se fi făcut atâtea greșeli, dacă nu cumva prințul Potemkin are motive personale... să întârzie lucrurile." Dar acești străini aveau prejudecăți împotriva Rusiei. Motivele lui Potemkin erau politice și militare.[11] Serenisimul s-a bucurat să îi lase pe austrieci să înfrunte primele atacuri otomane, mai ales având în vedere că, practic, toate planurile lui Iosif eșuaseră, cu excepția modestei prăzi Sabatsch, și că intrase complet în defensivă. Ecaterina era cu totul de acord: „Mai bine mai încet și sănătos, decât iute și primejdios."[12] Luând în considerare și războiul cu suedezii, alianța anglo-prusacă din ce în ce mai ostilă și surprinzătoarea agresivitate

---

* Din moment ce a devenit o regulă a istoriei că Suvorov era genial, s-a tras concluzia că de fapt încercase să înceapă asaltul asupra Oceakovului frustrat fiind de ezitarea ineptă a lui Potemkin. Este posibil, deși improbabil, deoarece Suvorov nu avea în spate artilerie. A fost o operațiune făcută de mântuială de un general failibil și bețiv care era capabil și de greșeli costisitoare, nu numai de victorii strălucite. (*N.a.*)

** Majoritatea eroilor din 1812 au luptat și sub comanda lui Potemkin — viitorul feldmareșal și prinț Mihail Barclay de Tolly, ministru de Război și comandant al Primei Armate sub Kutuzov la Borodino, a luptat și el la Oceakov. (*N.a.*)

*** Însă până și Ligne a trebuit să recunoască în fața lui Iosif al II-lea că tabăra era ordonată, soldații bine plătiți, iar cavaleria ușoară în stare excelentă, deși nu se făceau manevre sau exerciții. (*N.a.*)

a armatelor otomane împotriva Austriei, Potemkin știa că Oceakovul nu va pune capăt războiului: avea toate motivele să economisească resursele până la sfârșitul anului.

Serenisimul nu era un geniu al acțiunii, ci mai degrabă un Fabius Cunctator, unul căruia îi plăcea să amâne și să aștepte desfășurarea evenimentelor. Era epoca ofițerilor ca Ligne și Suvorov, care considerau că arta războiului este un joc glorios de iureșuri și asalturi, în care nu se lua în considerare pierderea soldaților. Potemkin azvârlise deoparte manualul convențional de militărie occidentală și lupta într-un fel care se potrivea cu firea dușmanului, dar și a sa. Prefera să câștige bătăliile fără să lupte, cum făcuse în Crimeea în 1783. În cazul unui asediu, prefera să mituiască, să negocieze și să înfometeze fortăreața pentru a o face să se predea. Nu avea o atitudine de fanfaronadă militară, însă generalii moderni îi recunosc cu siguranță omenia și prudența.[13] Potemkin luase decizia nestrămutată de a nu începe asaltul Oceakovului până nu era absolut necesar, pentru a nu-și sacrifica oamenii. „Am să fac tot ce pot", i-a spus lui Suvorov, „să o iau fără să dau nimic."[14] Trimitea mereu emisari la turci să negocieze. Serenisimul „era încredințat că turcii doresc să se predea."[15] Nu avea de gând să înceapă asaltul decât dacă nu mai avea de ales.* De asemenea, străinii nici nu aveau habar cât de vaste erau răspunderile sale, care includeau comanda și proviziile armatelor și flotelor din Caucaz până în Golful Finlandei, politica poloneză, supravegherea construcției noii flotile cu vâsle de către Faleev, în vederea războiului de pe Dunăre de anul viitor.[16]

„Nu mă voi lăsa tras pe sfoară de rușii care vor ca eu să duc întreaga povară"[17], i s-a plâns Iosif, înciudat, lui Ligne. Disperarea lui Iosif de a împărți povara cu rușii se afla în spatele încercărilor disperate și veninoase ale lui Ligne fie de a-l sili pe Potemkin să înceapă asaltul, fie de a lua asupra sa eșecurile lui Iosif. În septembrie, cel mai abil comandant otoman, Marele Vizir Iusuf-Pașa, l-a surprins pe Iosif în tabără, iar kaiserul abia a reușit să scape cu viață, fugind înapoi la Viena. Iosif a învățat pe pielea lui că nu este Frederic cel Mare. „În ceea ce-l privește pe aliatul nostru", a glumit Potemkin, „de fiecare dată când e prin preajmă, totul se duce de râpă."** Fără îndoială că turcii își îmbunătățiseră abilitățile militare de la ultimul război încoace — „turcii sunt altfel", i-a spus Potemkin Ecaterinei, „i-a învățat dracul."

---

* Existau motive militare întemeiate pentru amânarea asaltului până când flota nu obținea controlul limanului și până la sosirea artileriei, ceea ce nu s-a întâmplat decât în august. (*N.a.*)

** Potemkin nu era singurul care întârzia lucrurile: când Ligne a plecat să i se alăture lui Rumianțev-Zadunaiski, l-a găsit la fel de inactiv, iar contele Nikolai Saltîkov își amâna ostentativ asaltul asupra Hotinului. Era o politică tipică pentru ruși, dar le și stătea în fire — după cum avea să demonstreze atât de evident Kutuzov în 1812. (*N.a.*)

Austriecii nu înțelegeau de ce Ecaterina nu îi poruncea lui Potemkin să înceapă asaltul, dar „se târguiește cu el pentru toate." La jumătate din scrisorile ei nici nu catadicsea să răspundă. „S-a hotărât să facă ce vrea."[18]

Prințul juca adesea biliard cu Ligne până la 6 dimineața, sau pur și simplu stătea de vorbă cu el. Într-o seară, Ligne l-a poftit la cină cu cincizeci dintre generali și toți prietenii săi de pe alte meleaguri.[19] Potemkin era adesea deprimat și atunci obișnuia să „își lege în jurul frunții o basma înmuiată în apă de levănțică, semn al ipohondriei sale." Pe caniculă, mânca înghețată și șerbet. Serile, Ligne și ceilalți ascultau „frumoasa sa orchestră dirijată de faimosul și admirabilul Sarti". Se povestește că, în timpul unui asemenea recital, când cântau cornii, Potemkin, în halat, l-a întrebat pe un ofițer de artilerie german: „Ce zici de Oceakov?" Iar ofițerul i-a răspuns: „Crezi că zidurile Oceakovului sunt ca cele are Ierihonului, care s-au prăbușit la sunetul trompetelor?"[20]

Avea parte și de consolări de natură feminină, căci se întorseseră cele trei grații, pe care Ligne le numea „cele mai frumoase fete din imperiu".[21] Prințul era din ce în ce mai îndrăgostit de soția lui Pavel Potemkin. Praskovia Andreevna, *née* Zakrevskaia, era urâtă la trup, dar avea „un chip încântător, o piele orbitor de albă și ochi frumoși, nu era prea deșteaptă, dar foarte plină de sine." În arhive încă se mai găsesc răvașele sale pline de cochetărie pe care i le-a scris lui Potemkin: „Îți bați joc de mine, dragă vere, când îmi dai ca pricină că aștepți porunca mea să vii să mă vezi... Sunt mereu încântată."[22] Damas era la fel de fermecat de ușuratica nepoată prin alianță a lui Potemkin, Ekaterina Samoilova, în vârstă de douăzeci și cinci de ani. Portretul ei executat de Lampi arată o femeie senzuală și îndrăzneață, cu buze pline, cu giuvaeruri în păr și un turban atârnat precar în vârful capului. Când a avut mai târziu copii, curtenii mai glumeți spuneau că soțul ei, Samoilov, nu o vede niciodată — și totuși, dădea suficiente „dovezi de fecunditate".[23] După o zi geroasă în tranșee, Damas, care se costuma vanitos într-o zi în uniforma rusească, într-alta în cea franțuzească, vizita cortul doamnelor: „Speram că un asediu mai energic le va face să se predea mai iute decât cetatea." A reușit curând cu Samoilova, dar apoi a fost din nou rănit. Potemkin și-a consolat protejatul aducând-o la căpătâiul rănitului pe Skavronskaia, o altă sultană nou-venită.[24] Prințul nu dorea ca protejatul său să piardă ocazia „de a o vedea pe una dintre cele mai frumoase femei din Europa."*

---

* La Gatcina, în microcosmul de paradomanie prusacă al Marelui Duce Pavel, țareviciul era scârbit de acest harem din toiul războiului și întreba batjocoritor unde scrie în instrucțiunile de asediere ale lui

*

Capudan-Pașa a avut o ciocnire cu flota de la Sevastopol în apropiere de Fidonisi*, lângă Delta Dunării, pe 3 iulie, iar scumpa flotă a lui Potemkin a trecut primul test — la mustață. Gazi Hasan s-a retras, după care a revenit să salveze Oceakovul. Crocodilul a adus în garnizoană provizii și încă 1 500 de ieniceri. De două ori au reușit să pătrundă cu proviziile — spre rușinea amiralilor și furia lui Potemkin. Dar întreaga flotă turcească era din nou înghesuită sub zidurile Oceakovului și deci neutralizată: ca întotdeauna, Potemkin știa ce face, contrar aparențelor.

Pe 5 septembrie, prințul, Nassau, Damas și Ligne au ieșit pe apele limanului pentru a examina reduta lui Hasan-Pașa și pentru a discuta despre planul lui Nassau de a debarca 2 000 de oameni sub zidul bateriei mai joase. Turcii au deschis focul cu mitraliere și obuze. Potemkin ședea singur la pupa, cu medaliile sclipitoare pe piept și cu o expresie de „demnitate nepăsătoare pe care o afișa voit și care era cu adevărat de admirat."[25]

Anturajul lui Potemkin, mai ales ciudata adunătură de amirali fără experiență și spioni străini, a început să se risipească, dezamăgiți unii de alții. Viața a devenit mai grea la Oceakov. „Nu avem apă", scria Ligne, „mâncăm muște și suntem la 100 de leghe de cea mai apropiată piață. Nu bem decât vin... dormim patru ore după masă." Iarna aprigă a venit devreme. Ligne și-a ars trăsura, căci nu mai avea lemn de foc. Tabăra nu mai era decât „zăpadă și căcat". Până și limanul era verde de cadavrele arse ale turcilor.[26]

Samuel Bentham, îngrozit de putoarea descompunerii și de dizenterie, a numit războiul „o meserie mârșavă". Potemkin s-a milostivit de el și l-a trimis în Orientul îndepărtat** într-un soi de misiune care le plăcea amândurora.[27] Lewis Littlepage, omul regelui Poloniei, a plecat furios când Potemkin l-a bănuit că încearcă să îl submineze pe Nassau. Micul american a protestat că niciodată nu fusese unul care „să stârnească zâzanie". Serenisimul l-a calmat, și acesta s-a întors la Stanislas-August.[28] Adevărata victimă a acestei despărțiri a fost faimosul marinar american John Paul Jones, ale cărui origini

---

Vauban că nepoatele sunt necesare la cucerirea cetăților. Pavel era cam tupeist, căci el însuși ceruse permisiunea să își ia cu el nevasta în război, în 1787. (*N.a.*)

* Insula Șerpilor. (*N.t.*)

** Colonelul Bentham avea să comande două batalioane la granița dintre China și Mongolia, să creeze o școală militară, să descopere noi ținuturi, să înnoade alianțe cu mongolii, kalmâcii și kârgâzii și să deschidă comerțul cu Japonia și Alaska. A conceput și un plan tipic pentru el de a învinge China cu 100 000 de soldați. În 1790 se întoarse prin Petersburg la cartierul general al lui Potemkin, aflat la Bender, ca să raporteze prințului și să obțină permisiunea de a se întoarce în Anglia, ceea ce s-a și întâmplat. Astfel s-a sfârșit o aventură anglo-rusească unică. (*N.a.*)

obscure îl determinau mereu să se străduiască să își demonstreze meritul. Comportamentul său chițibușar și irascibil nu l-a cucerit pe Serenisim. Când Nassau a fost promovat contraamiral, Jones s-a certat cu el, în mod caraghios în legătură cu propria sa superioritate în rang, inclusiv în legătură cu regulile legate de ceremoniale și politeți — a găsit șase motive pentru care nu trebuia să îl salute pe Nassau!

În curând, tot ce nu mergea bine pe mare i se punea în cârcă bietului Jones. Potemkin i-a poruncit americanului să distrugă vasele ancorate în apropiere de Oceakov, sau măcar să bată piroane în gaura de aprindere a tunurilor ca să le scoată din luptă. Jones a încercat de două ori, dar, dintr-un motiv sau altul, nu a reușit. Potemkin a anulat ordinul și l-a trimis în acțiune pe Anton Golavatîi cu iubiții săi cazaci zaporojeni, care au reușit. Jones s-a plâns cu o totală lipsă de tact prințului, care i-a replicat: „Te asigur, domnule contraamiral, că atunci când dau ordine nu mă gândesc niciodată la prejudecăți personale, împart dreptatea după cum se cuvine... În ceea ce privește ordinele mele, nu sunt obligat să mă justific; în plus, am schimbat aceste ordine după împrejurări... Comand de multă vreme și cunosc foarte bine regulile.[29] Serenisimul a decis că Jones „nu este în stare să comande“ și a făcut să fie rechemat de către Ecaterina.[30] „Voi regreta de-a pururi că am avut nenorocirea de a pierde bunăvoința Înălțimii Voastre“, i-a scris Jones lui Potemkin pe 20 octombrie. „Aș îndrăzni să spun că este posibil — e-adevărat, cu greu — să mai găsiți ofițeri pricepuți ca mine... dar nu veți găsi niciodată un om cu o inimă mai credincioasă și mai plină de zel...“[31] La ultima întrevedere, Jones l-a criticat aprig pe Potemkin că a împărțit comanda. „De acord“, a sărit prințul-mareșal, „dar e prea târziu acum.“[32] Pe 29 octombrie, Jones a plecat la Petersburg[33], unde a învățat curând ce periculos era să îți faci dușmani puternici.

După încă o tentativă de a supune cetatea prin bombardament terestru și naval, Nassau, iritat de întârziere și căzut în dizgrație, căci Potemkin îi descoperise minciunile șirete, a plecat valvârtej la Varșovia. „Nu l-a ținut norocul“, i-a spus Potemkin Ecaterinei. [34]

A plecat și spionul lui Iosif, Ligne. Potemkin i-a scris o scrisoare de rămas-bun „din cale-afară de dulce, de tandră și de naivă“. Ligne i-a răspuns cerându-și scuze că și-a rănit prietenul (scrisoarea este nepublicată, abia lizibilă) — „Iertare, de o mie de ori iertare, prințul meu“ — care sună ca una scrisă de un amant respins în ajunul plecării.[35] Potemkin, „uneori cel mai bun dintre oameni“, s-a deșteptat parcă din vis când și-a luat rămas-bun de la Ligne: „m-a îmbrățișat îndelung, a alergat după mine de mai multe ori,

a pornit iar, după care, îndurerat, m-a lăsat să plec.“ Dar, ajuns la Viena, Ligne le-a spus tuturor că Oceakovul nu va cădea niciodată și s-a apucat să-i distrugă reputația lui Potemkin.[36] Deci tânărul Roger de Damas și-a pierdut doi dintre patroni. Prințul s-a oferit să îi înlocuiască, în chip de „prieten și ocrotitor“. Astfel, Potemkin, care trecea în câteva clipe de la „cea mai desăvârșită curtoazie“ la „cea mai ursuză lipsă de politețe“, inspira „în același timp recunoștință, devotament și ură“.[37]

Ecaterina își făcea griji în legătură cu gloria prințului și confortul consortului: i-a trimis placa comemorativă și sabia, pe de o parte, și un giuvaer și o haină de blană, pe de altă parte. Potemkin era încântat: „Îți mulțumesc, doamnă *matușka*...“ Giuvaierele dădeau dovadă de „generozitate regală“, iar haina arăta „grija unei mame. Iar aceasta“, a adaugat el fierbinte, „îmi e mai dragă decât nestematele și aurul.“[38]

Pe la sfârșitul lui octombrie, vremea la Oceakov s-a deteriorat, la fel și politica europeană. Gerul era acum greu de suportat. Când Potemkin inspecta tranșeele, le spunea soldaților că nu era nevoie să se ridice la venirea lui. „Numai să nu cumva să vă plecați în fața tunurilor turcești.“ În curând, suferințele armatei erau „de neînchipuit“, pe zăpadă și gheață, cu temperaturi de minus 15 grade Celsius. Soldații își strânseseră corturile și locuiau în vizuini săpate sub pământ, ceea ce l-a șocat pe Damas, deși aceste *zemlianka* erau o metodă tradițională rusească de a face tabăra pe ger. Nu prea mai erau provizii de carne, alte alimente și coniac. Potemkin și Damas au primit cele mai recente știri din Franța. „Crezi că atunci când regele Domniei Voastre va convoca Adunarea Stărilor Generale,... va putea să cineze la ce oră va pofti?“ l-a întrebat Potemkin. „Pe dracu', nu va mânca decât când i se va da voie!“

În curând era atât de rău, încât până și Samoilova a trebuit să i se alăture soțului său, care comanda aripa stângă. Acest fapt l-a deranjat considerabil pe amantul ei, Damas: „Am fost silit să risc să rămân înghețat în zăpadă ca să îi acord toată atenția mea, pe care a avut mărinimia să o accepte.“[39]

Nenorocirea armatei era „numai greșeala prințului Potemkin“, i-a spus Cobenzl lui Iosif. „El a pierdut un an întreg în fața nefericitului Oceakov, unde armata a suferit mai mult de boală și lipsă de hrană decât ar fi suferit în două bătălii.“[40] Dușmanii lui Potemkin, mai ales austriecii, au pretins că din pricina întârzierii au murit 20 000 de soldați și 2 000 de cai, după francezul Comte de Langeron, părtinitor în felul lui, căci nici măcar nu fusese acolo.[41] Se spunea că în spital mor zilnic patruzeci sau cincizeci de oameni.[42] „Abia dacă scapă careva de dizenterie.“[43] Este greu de descoperit câți au murit

de fapt, dar oricum Potemkin a pierdut mai puțini oameni decât alți generali din trecut, ca Münnich și Rumianțev-Zadunaiski, ale căror armate fuseseră decimate, așa încât abia dacă mai putuseră continua campania. Austriecii — care l-au blamat cu privire la Oceakov — nu aveau nici ei cu ce să se laude: chiar în același timp, erau bolnavi 172 000 de soldați austrieci; și au murit 33 000, mai mult decât toată armata lui Potemkin.[44]

Însă străinii își băteau joc de generozitatea lui Potemkin și de grija pe care le-o purta soldaților, plângându-se în același timp de brutala sa indiferență. Samoilov, care locuia cu trupele sale, recunoștea că „este un ger cumplit, dar soldații nu îl simt" deoarece Potemkin se asigurase că aveau cojoace, căciuli și *kengi* — galoși de blană sau de pâslă pe care îi trăgeau peste cizme —, pe lângă corturi speciale. Li se serveau carne, votcă și „punci fierbinte din balsam de Riga."[45]

Serenisimul le împărțea soldaților mulți bani, „ceea ce îi răsfăța... dar fără să le satisfacă nevoile", pretindea Damas, orbit de o uluitoare prejudecată aristocratică și plin de dispreț față de soldatul de rând.[46] Rușii îl înțelegeau mai bine. Potemkin, scria secretarul său, „avea o predispoziție firească să-și iubească aproapele". În ceea ce privește grija pentru muribunzi, Țebrikov a văzut patruzeci de corturi de spital ridicate lângă cortul lui Potemkin la porunca sa, tocmai ca să fie mai bine tratați: prințul îi vizita personal, o grijă pe care rareori au manifestat-o șaizeci de ani mai târziu, generalii britanici, în timpul Războiului din Crimeea. Însă Țebrikov s-a întâlnit și cu un convoi de căruțe care se întorceau de pe front, fiecare încărcată cu trei sau patru cadavre.[47] Armata suferea, într-adevăr, au murit mulți soldați, dar grija față de bolnavi, banii, hainele și omenia lui Potemkin, nemaiîntâlnite în Rusia, explicau supraviețuirea armatei.

În final, un dezertor l-a informat pe Serenisim că seraschierul (comandantul) turc nu se va preda niciodată și că îi executase pe ofițerii care negociau cu rușii.[48] Prințul încă mai aștepta.

Și împărăteasa a devenit nerăbdătoare. Rusia încă era în război pe două fronturi, dar frontul suedez era într-o situație mai bună datorită victoriei lui Grieg asupra marinei suedeze la Gothland și intervenției Danemarcei, care a atacat Suedia din spate. În august, Anglia, Prusia și Olanda au încheiat Tripla Alianță. În Polonia, ciuda acumulată de-a lungul anilor față de dominația rușilor a explodat printr-o sărbătoare a libertății. „O mare ură s-a ridicat împotriva noastră în Polonia", îi spunea Ecaterina lui Potemkin pe 27 noiembrie.[49] A încercat să negocieze același tratat mai vechi cu Polonia,

dar Prusia a oferit mai mult: le-a propus polonezilor un tratat care le dădea speranța unei constituții mai puternice și independenței față de Rusia. Ecaterina pierdea Polonia, dar Potemkin o putea ajuta pe împărătească încheind rapid pacea cu turcii.

„Te rog să îmi scrii despre aceasta curând, amănunțit", i-a cerut împărăteasa prințului, „ca să nu pierd nimic important și, după cucerirea Oceakovului, încearcă mai presus de toate să începi tratativele de pace."[50] Mereu flexibilul Potemkin o avertizase deja pe Ecaterina să se apropie de Prusia și a propus alianța cu Polonia: sugestiile sale nu fuseseră luate în considerare, iar avertismentele lui se dovediseră întemeiate. Voia din nou să își dea demisia.[51] Polonezii, susținuți acum de Prusia, cereau retragerea tuturor trupelor rusești din Uniunea Statală, deși armata rusă din sud depindea de Polonia pentru locuințe și provizii pe timpul iernii. Era încă o lovitură. „Dacă te retragi...", i-a spus Ecaterina, „o voi lua ca pe o lovitură de moarte." L-a rugat să captureze Oceakovul, pentru ca armata să aibă adăpost pentru iarnă. „Nimic nu vreau mai mult pe lume decât să vii încoace..." — în parte, ca să îl vadă după atâta vreme, dar și „ca să vorbim multe în *tête-à-tête*."[52]

Prințul nu a putut să se abțină să nu o mustre pe Ecaterina pentru că nu ascultase de el: „E rău în Polonia, ceea ce n-ar fi fost, firește, dacă ai fi urmat planul meu, dar asta e." A propus să scoată dinții Triplei Alianțe tatonând terenul în relația cu Prusia și Anglia și făcând pace cu Suedia. Scrisoarea către împărătească pare un ordin: „O să vezi mai târziu cum să te răzbuni."[53] Rapoartele secrete ale lui Garnovski, *homme d'affaires* la Petersburg, sugerau că nemulțumirea legată de situația de la Oceakov ajunsese acum până la Ecaterina. Curtea era nemulțumită de întârziere încă din august. Aleksandr Vorontov și Zavadovski îl denigrau pe Potemkin și se opuneau propunerii sale de apropiere de Anglia și Prusia. Ecaterina era „nemulțumită".[54] Numai sosirea Serenisimului mai putea să-i domolească starea de confuzie și ezitarea.[55]

Când rămășițele flotei turcești s-au retras la iernat în port, pe 4 noiembrie, părăsind garnizoana, Potemkin și-a urzit planul.[56] La sfârșitul lui noiembrie, toată cavaleria a fost trimisă la iernat — un marș mizerabil și adesea fatal prin pustiul înzăpezit.[57] Turcii din cetatea asediată au mai ieșit o dată pe 11 noiembrie, au atacat una dintre bateriile lui Potemkin și l-au ucis pe generalul S.P. Maximovici, al cărui cap s-a bălăbănit apoi singuratic pe metereze.[58] Deznodământul a fost întârziat de zăpezi abundente.*

---

* Dar mai întâi, pe 7 noiembrie, Potemkin le-a poruncit zaporojenilor să ocupe insula Berezan, care oferea Oceakovului o ultimă potențială sursă de sprijin și provizii: cazacii au vâslit până acolo cu

Pe 27 noiembrie, Ecaterina l-a rugat: „Ia Oceakovul și fă pace cu turcii.“[59] Pe 1 decembrie, Potemkin a semnat planul: să asalteze Oceakovul cu șase coloane de aproximativ 5 000 de oameni fiecare, deci în total 30 000, însă Fanshawe pretindea că nu mai rămăseseră decât 14 500.[60] Samoilov, care conducea una dintre coloane, spunea că prințul așteptase intenționat până a înghețat limanul, ca să poată ataca Oceakovul și de pe mare.[61] Pe data de 5, s-a dat ordinul de atac în timpul unui consiliu de război. Damas a fost numit în fruntea coloanei care urma să atace Poarta Stambulului. S-a pregătit de moarte scriindu-i o scrisoare de bun-rămas surorii sale, înapoindu-i scrisorile de dragoste amantei sale pariziene, marchiza de Coigny — după care a petrecut cu amanta rusoaică, Samoilova, până la 2 noaptea, când s-a strecurat înapoi în cort.

Potemkin însuși a petrecut cea mai importantă noapte a vieții sale de până atunci într-un adăpost din tranșeele din față. Încăpățânatul valet al prințului a refuzat efectiv să îl lase să intre pe Repnin, care sosise să îl informeze că asaltul era pe cale să înceapă, fiindcă nu îndrăznea să își scoale stăpânul: „un exemplu de ascultare pasivă, de neînchipuit în altă țară decât în Rusia.“ Prințul de Taurida se ruga în timp ce oamenii avansau către cetate.[62]

Pe 6 decembrie, la 4 dimineața, s-a dat semnalul trăgându-se trei obuze. Cu urale, coloanele au pornit la atac către ziduri. Turcii au rezistat cu sălbăticie. Rușii nu cruțau pe nimeni. Damas a luat cu asalt Poarta Stambulului cu grenadierii săi. În clipa în care au intrat, „a început cel mai grozav și nemaivăzut măcel“, rușii dovedindu-se demni de porecla pe care le-o dăduse Frederic cel Mare — *les oursomanes*, jumătate urși, jumătate psihopați.[63]

Soldații ruși erau aproape nebuni de „furie“: până și după predarea garnizoanei, alergau pe străzi și ucideau pe oricine întâlneau, bărbați, femei, copii — între 8 000 și 11 000 de turci cu totul — „ca un vârtej de vânt“, îi povestea Potemkin Ecaterinei, „care într-o clipită azvârlea oamenii pe dric“.[64] Era masacru în toată regula, justificat de ruși drept război sfânt împotriva necredincioșilor. Turcii au fost uciși în număr atât de mare, încât pretutindeni erau numai mormane de morți, iar Damas și oamenii săi îi călcau în picioare, simțind cum li se afundă picioarele în cadavrele însângerate. „Ne-am trezit mânjiți de sânge și creier zdrobit“ — dar erau în interiorul zidurilor. Pe jos era cadavru peste cadavru, încât Damas trebuia să avanseze

„pescărușii“ lor și au ocupat insula, răcnind amenințător. Au capturat douăzeci și șapte de tunuri și provizii pentru două luni — deci fusese o decizie înțeleaptă. (*N.a.*)

păşind de pe un mort pe altul, până când piciorul stâng i s-a afundat într-o baltă de sânge, la trei sau patru cadavre adâncime, tocmai în gura unui turc rănit. Fălcile rănitului s-au închis cu atâta putere pe călcâiul lui, încât i-au rupt o bucată de cizmă.[65]

Era atâta pradă, încât soldaţii au capturat pumni de diamante, perle şi aur, care puteau fi cumpărate a doua zi în tabără pe nimica toată. Nici nu se mai oboseau să fure argintăria. Potemkin a pus deoparte un smarald de mărimea unui ou, pentru împărăteasa sa.[66] „Curgeau râuri de sânge turcesc", cântau soldaţii ruşi în timpul marşului, în secolul următor. „Iar Paşa a căzut în genunchi în faţa lui Potemkin."[67]

Seraschierul Oceakovului, un bătrân paşă călit în războaie, a fost adus cu capul gol în faţa Serenisimului, care nu ştia dacă să jelească sau să jubileze. „Toată această vărsare de sânge a fost pricinuită de încăpăţânarea ta", a spus prinţul. Dacă Oceakovul s-ar fi predat, ar fi putut fi evitat măcelul. Seraschierul a fost surprins să găsească un comandant căruia îi păsa de pierderea de vieţi. „Mi-am făcut datoria", a ridicat din umeri seraschierul Hussein-Paşa, „iar tu pe a ta. Soarta nu a fost de partea noastră." Nu stăruise, a adăugat cu linguşeală levantină, decât pentru ca victoria Înălţimii Sale să fie şi mai strălucită. Potemkin a poruncit să se caute printre ruine turbanul pierdut al seraschierului.

La ora şapte dimineaţa, după patru ceasuri de luptă crâncenă, Oceakovul era al ruşilor.* Potemkin a ordonat să se pună capăt măcelului şi a fost ascultat imediat. S-au luat măsuri speciale pentru a proteja hainele şi bijuteriile femeilor şi pentru îngrijirea răniţilor. Toţi martorii, până şi cei străini, au fost de acord că asaltul lui Potemkin a fost „excelent" şi planificat cu iscusinţă în ceea ce priveşte fortificaţiile.[68]

Prinţul a intrat în Oceakov cu anturajul şi seraiul — „chipeşe amazoane care găseau plăcere să viziteze câmpul de bătălie şi să admire frumoasele cadavre ale turcilor care zăceau pe spate cu iataganul în mână", spunea profesorul de matematică al Marilor Duci, Charles Masson.[69] Deja existau poveşti din abundenţă, înainte chiar ca rapoartele detaliate să ajungă la Petersburg, despre neglijenţa faţă de răniţi a lui Potemkin, preocupat doar de propriul lux. „Fiindcă rareori se spune adevărul despre mine", se justifica

---

* Nu mai există oraşul, cu excepţia unei singure clădiri, o fostă moschee care este astăzi muzeu. Este un semn tipic al prejudecăţii sovietice oarbe că muzeul îi este dedicat lui Suvorov. De fapt, Suvorov nu numai că nu a comandat asaltul cetăţii, dar nici măcar nu a fost acolo. Însă muzeul îl aclamă ca geniul şi învingătorul din acest asediu şi abia dacă aminteşte de Potemkin. Iată absurdităţile planificării centralizate de stat a adevărului. (*N.a.*)

Potemkin în fața Ecaterinei, „mint și acum." Serenisimul și-a convertit cortul cât un palat în spital și s-a mutat într-un adăpost mic.[70]

Damas a alergat în întâmpinarea lui Potemkin și a „nepoatelor" sale — mai ales a Ekaterinei Samoilova, care, evident, l-a răsplătit cu un premiu delicios. „Această întruchipare a fericirii... nu a mai răsplătit niciodată atât de prompt un bărbat, după o dimineață cu o bucurie atât de crudă. Cei mai mulți bărbați trebuie să aștepte să revină în capitală", inclusiv, fără îndoială, răbdătorul soț al Samoilovei.[71]

Locotenent-colonelul Bauer, cel mai rapid călător din Rusia, a plecat la galop să o anunțe pe împărăteasă. Când a sosit, Ecaterina dormea, bolnavă și stresată. A trezit-o Mamonov. „Mă simțeam rău", a spus împărăteasa, „dar m-ai vindecat". Potemkin i-a scris a doua zi — „te felicit în legătură cu fortăreața", 310 tunuri și 180 de steaguri; 9 500 de turci uciși și 2 500 de ruși. „Vai, ce rău îmi pare de ei!", scria prințul.[72]

Masacrele sunt ușor de făcut și greu de curățat. Erau atâtea cadavre de turci, încât nu puteau fi îngropate toate, nici dacă pământul ar fi fost suficient de moale. Cadavrele au fost stivuite în căruțe și duse la liman, apoi descărcate pe gheață. Reavene încă de sânge, au înghețat acolo în piramide macabre, negre de sângele închegat. Doamnele rusoaice au ieșit pe gheață cu sania, să le admire.[73]

Ecaterina era triumfătoare: „Te prind de urechi cu ambele mâini și te sărut, dragul meu prieten... Ai închis gura tuturor și această faptă împlinită îți dă prilejul să fii mărinimos față de cei care te ponegresc orbește și prostește."[74] Nemaiputând să-și ascundă incompetența în spatele lui Potemkin, austriecii erau aproape dezamăgiți. „Cucerirea Oceakovului este foarte avantajoasă pentru continuarea războiului", i-a spus Iosif lui Kaunitz la Viena. „Dar nu pentru încheierea păcii."[75] Curtenii râdeau acum de Ligne, care „cânta în gura mare" că Oceakovul nu va fi cucerit în anul acela.[76] Dușmanii lui Potemkin s-a grăbit să îi scrie scrisori lingușitoare.[77] „Iată un om care nu umblă niciodată pe calea bătătorită", scria Littlepage, „și totuși sosește la destinație."[78]

Pe 16 decembrie, în bubuitul salvelor a 101 tunuri, s-au cântat slujbe de mulțumire. „Bucuria poporului era mare." Bauer, promovat la grad de colonel, a primit în dar o tabacheră de aur bătută cu diamante și a fost trimis înapoi cu o stea Sf. Gheorghe și o sabie de aur, ambele incrustate cu diamante, în valoare de 60 000 de ruble, pentru Prințul de Taurida.[79] Potemkin era istovit, dar nu s-a culcat pe ureche. Erau prea multe de făcut înainte să se poată întoarce la Petersburg. Într-una din izbucnirile sale de energie euforică,

a inspectat noile șantiere navale de la Vitovka, s-a hotărât să înființeze un nou oraș numit Nicolaev, apoi a făcut turul Hersonului să vadă flota. Dar cea mai importantă misiune era instalarea unei noi garnizoane la Oceakov, expedierea flotei înapoi la Sevastopol, transformarea prăzii turcești în două vase de linie cu șaizeci și două de tunuri și așezarea armatei la iernat. Nu era o misiune ușoară, căci Polonia era din ce în ce mai ostilă, încurajată de alianța anglo-prusacă.

Prințul a cerut din nou o *détente* cu Prusia. Ecaterina nu era însă de acord, fiind de părere că politica vest-europeană era treaba ei. „Doamnă, nu sunt cosmopolitan", a răspuns Potemkin. „Nu-mi pasă câtuși de puțin de Europa, însă când intervine în treburi care mi-au fost încredințate, nu am cum să rămân nepăsător." Era o dovadă clară a împărțirii răspunderilor între parteneri și a refuzului lui Potemkin să fie legat până și de această înțelegere. În ceea ce privește prusacii, „nu sunt îndrăgostit de regele Prusiei", și nici speriat de trupele lui. Pur și simplu, considera „că trebuie disprețuiți mai puțin decât ceilalți."[80]

În sfârșit, Serenisimul a pornit către Petersburg. „Te voi duce eu însumi acolo", i-a spus lui Damas. „Nu trebuie să ne despărțim. Eu însumi voi face toate pregătirile."[81] Săniile erau gata. Prințul și Damas s-au suit în cabinele asemănătoare cu un leagăn de bebeluș și s-au înfofolit în blănuri și piei. „Ești gata?" s-a auzit vocea înăbușită a lui Potemkin. Am poruncit să rămâi în preajma mea. Pe scaunul din spatele saniei a sărit un lacheu și a dat bice cailor, care au țâșnit în noapte, escortați pe ambele părți de cazaci cu torțe aprinse. Damas a rămas în urmă și nu l-a ajuns pe Potemkin decât la Moghilev. Nu voia decât să doarmă, dar oriunde sosea prințul, guvernatorul și nobilimea locului scoteau garnizoana la paradă și îl întâmpinau cu un ospăț. Damas s-a trezit că se dă jos din sanie drept în mijlocul unui „bal plin de strălucire", unde „era adunat întregul oraș". Prințul nu l-a ascultat pe Damas, care încerca să se scuze din pricina straielor nepotrivite și a oboselii, a chemat toate fetele și, „fără alte fasoane, mi-a adus o parteneră de dans, drept care... am dansat până la șase dimineața." La prânz erau din nou pe drum.[82]

Petersburgul aștepta sosirea prințului, cu groaza și entuziasmul cu care ar fi așteptat a doua venire a lui Hristos. „Tot orașul așteaptă cu îngrijorare sosirea Înălțimii Sale", raporta Garnovski. „Nu se mai vorbește despre nimic altceva." Diplomații stăteau cu ochii ațintiți la drum — mai ales prusacii și englezii. Un diplomat englez s-a îmbătat la Narîșkin și a închinat paharul în sănătatea lui Potemkin. Corsarul american John Paul Jones, dezamăgit, dar

plin de speranță, îl aștepta de asemenea cu nerăbdare pe prinț, care urma să îi decidă destinul. „Prințul tot nu a sosit", i s-a plâns Zavadovski feldmareșalului Rumianțev-Zadunaiski. „Fără el — nimic."[83]

Ecaterina i-a urmărit rapida călătorie, care îi amintea de zborul unei păsări, „și te mai miri de ce ești obosit. Dacă sosești bolnav, te trag de urechi la prima întâlnire — oricât de fericită voi fi să te văd."[84] Dar Ecaterina a rămas tensionată, asediată din toate părțile de războaie, coaliții și intrigi de curte. Mamonov era o relaxare pe plan personal, dar nu o ajuta la mare lucru în privința treburilor de stat: în plus, acum era aproape mereu bolnav. Ecaterina se frământa în legătură cu primirea consortului — mai ales când și-a dat seama că le ridicase arcuri de triumf prințului Orlov și lui Rumianțev-Zadunaiski, însă uitase tocmai de Serenisim. „Dar Majestatea Voastră îl cunoaște atât de bine, încât nu e nevoie să țineți socoteala", i-a răspuns secretarul ei, Hrapovițki. „E adevărat", a spus ea, „dar e și el om și poate că i-ar plăcea". Așa că a poruncit ca poarta de marmură de la Țarskoe Selo să fie iluminată și decorată cu o odă potrivit de ambiguă, scrisă de poetul de curte, Petrov: „Vei intra în urale în Catedrala Sofia." Din nou se făcea referire la Hagia Sofia din Istanbul. Ecaterina s-a întrebat dacă nu va ajunge oare Potemkin „la Constantinopol anul acesta, dar nu-mi vorbi de aceasta dintr-odată."[85] Drumul era iluminat pe o distanță de șase zile, zi și noapte. Urmau să se tragă salve de tun din fortăreață — prerogativul suveranului. „E iubit prințul în oraș?" l-a întrebat pe valetul ei, Zahar Zotov. „Numai de Dumnezeu și de Măria Ta", a răspuns acesta curajos. Ecaterinei nu-i păsa. Spunea că era prea bolnavă ca să îl mai lase să plece în sud. „Doamne", a murmurat ea. „Am nevoie de prinț acum."[86]

Duminică, 4 februarie 1789, la șase seara, Serenisimul a sosit la Petersburg în toiul unui bal dat în cinstea zilei de naștere a fiicei Marelui Duce Pavel. Potemkin s-a dus direct în apartamentele sale din casa de lângă Palatul de Iarnă. Împărăteasa a părăsit festivitățile și l-a surprins pe prinț în timp ce acesta se schimba. A rămas cu el multă vreme.[87]

28

Reușitele mele îți aparțin

Îl vom slăvi pe Potemkin,
Îi vom împleti în inimile noastre o cunună.

Cântec de marș al soldaților, „Campania din Moldova din 1790“

Țarina era bună și iubeață,
Și de-l mai supăra că-i e dator,
În stare-un tânăr e să-i facă față
Unui adult, năbădăios, viu dor.

Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul X:22*

Pe 11 februarie 1789, un escadron de gărzi, însoțit de patru trompetiști cântând, a trecut în pas de marș prin fața Palatului de Iarnă, purtând două sute de steaguri otomane capturate la Oceakov. După paradă, a avut loc un ospăț splendid în cinstea lui Potemkin.[1] „Prințul se arăta din cale-afară de binevoitor și de curtenitor față de toată lumea — îi sărbătorim sosirea în fiecare zi“, i-a spus acru Zavadovski lui Rumianțev-Zadunaiski. „Ne punem întreaga credință *într-un singur om*.“ [2] Potemkin a mai primit 100 000 de ruble pentru Palatul Taurida, un baston bătut cu diamante și, mai ales, pensionarea lui Rumianțev-Zadunaiski, comandantul Armatei Ucrainene. Prințul a fost numit comandantul ambelor armate.

Potemkin a distribuit cu generozitate onoruri oamenilor săi: a insistat ca Suvorov, pe care l-a adus cu el la Petersburg, să primească un panaș de

* Traducere din lb. engl. de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

diamante pentru pălărie, decorat cu un „K“ de la Kinburn.[3] L-a trimis pe acest general favorizat direct în locul eliberat de Zadunaiski, unde turcii lansau deja noi atacuri.* Prințul i-a promis lui Suvorov propriul său corp de armată.[4]

Festivitățile nu puteau risipi nici tensiunea poziției internaționale a Rusiei, nici neliniștea personală a Ecaterinei. După cină, Ecaterina s-a certat cu favoritul ei, Mamonov. „Lacrimi“, nota Hrapovițki, „seara petrecută în pat.“ Mamonov avea un comportament de rău augur: adesea era indispus, neprietenos sau pur și simplu absent. Când Ecaterina l-a întrebat pe prinț ce părere avea, acesta i-a răspuns: „Nu erai geloasă pe prințesa Șcerbatova?“ (o doamnă de onoare) și a adaugat: „Nu e vorba de o *affaire d'amour*?“ Apoi a repetat de „o sută de ori“: „O, *matușka*, scuipă pe el.“[5] Potemkin a avertizat-o în termenii cei mai clari. Dar Ecaterina, istovită, în vârstă de aproape șaizeci de ani, nu mai asculta.

Era atât de obișnuită să audă numai ce voia și se deprinsese atât de bine cu rutina ei cu Mamonov, încât nu băga în seamă avertismentele lui Potemkin. Oricum, Serenisimul se întorsese împotriva tuturor favoriților, la un moment dat. Astfel încât problemele cu Mamonov au continuat — „iar lacrimi“, nota Hrapovițki a doua zi. Ecaterina a rămas în pat toată ziua, iar consortul i-a sosit în ajutor. „După masă, prințul G.A. Potemkin de Taurida a jucat rolul de împăciuitor“ între împărăteasă și Mamonov.[6] Dar nu a reușit să dreagă lucrurile decât superficial. Nici prințul nu putea să rezolve chiar toate problemele din Rusia.

Părerile erau împărțite în legătură cu poziția Rusiei, care se deteriora pe zi ce trecea. Deși se ținea bine pe două fronturi — împotriva turcilor și suedezilor —, puterea Rusiei sângera în Polonia. Seimul de Patru Ani al polonezilor, acum încurajat de Berlin, înlătura entuziast, deși naiv, protectoratul rus și se arunca în brațele Prusiei. „Marea ură“[7] față de Rusia însuflețea polonezii să își reformeze constituția și să se opună Ecaterinei. Prusia susținea cinic idealismul „Patrioților“ polonezi — deși Frederic Wilhelm urmărea de fapt împărțirea, și nu reforma Poloniei.

Și nu era numai atât: Prusia și Anglia se străduiau și ca suedezii și turcii să rămână în război. Pitt spera acum să recruteze Polonia să se alăture unui „sistem federal“ împotriva celor două puteri imperiale, ceea ce era îngrijorător pentru Viena. În plus, Iosif nu stătea deloc bine cu sănătatea — „vomita

---

* Suvorov, după cărțile de istorie, chipurile s-a plâns Ecaterinei că, din invidie, Potemkin îl exclude de la pozițiile înalte de comandă. Adevărul era tocmai pe dos. (*N.a.*)

sânge". Austriecii își făceau probleme că Potemkin era acum de partea prusacilor. Iosif nu avea altă sugestie pentru ambasadorul său decât să flateze vanitatea „celui atotputernic".[8]

Așadar, ce să facă Rusia: să riște un război cu Prusia sau să ajungă la înțelegere cu ea, adică să cadă la pace cu turcii, să îi trădeze pe austriecii aflați într-o poziție precară și probabil să permită împărțirea Poloniei, ceea ce s-ar fi compensat probabil cu teritoriu otoman? Acesta era nodul gordian pe care trebuia să îl taie mult așteptata sosire a lui Potemkin.

Potemkin o sfătuia de ceva vreme pe Ecaterina să își îndulcească disprețul de nestrămutat față de Frederic Wilhelm. Consiliul se aștepta ca el să încerce să o convingă să ajungă la o înțelegere, deoarece Potemkin știa că Rusia nu poate să se lupte în același timp cu Prusia și Polonia pe de o parte, și cu Turcia și Suedia pe de alta. Deoarece nu venise încă vremea să încheie pacea cu sultanul, Potemkin trebuia să evite războiul în altă parte. Serenisimul nu voia să revină la sistemul prusac al lui Panin, deci a sfătuit-o pe Ecaterina: „Provoacă-l pe regele Prusiei să ia ce poftește de la Polonia".[9] Dacă îl ademenea pe regele prusac să își dea pe față lăcomia ce stătea la baza mascaradei poloneze, polonezii aveau să își piardă dragostea pentru Prusia.[10] „Sinceritatea", i-a spus Bezborodko aliatului său[11], „nu este necesară în politică."[12]

De asemenea, vizita a pus capăt și prieteniei cu trimisul francez, Ségur, care încurajase atitudinea critică a lui Ligne și Cobenzl în timpul asediului Oceakovului. Ségur s-a simțit jignit: „Prietenia domniei tale pentru mine s-a răcit puțin, a mea nu va încerca să o imite. Îți sunt devotat pe viață."[13] Discutau o alianță cvadruplă cu Bourbonii și Habsburgii[14], dar Marea Britanie era din ce în ce mai puternică, iar Franța din ce în ce mai slabă. „Aș fi sfătuit-o pe suverana mea să se alieze cu Ludovic cel Gras, Ludovic cel Tânăr, Sfântul Ludovic, Ludovic al XI-lea cel Isteț, Ludovic al XII-lea cel Înțelept, Ludovic cel Mare, până și cu Ludovic cel Mult Iubit", îl tachina Serenisimul pe Ségur, „dar nu cu Ludovic cel Democrat."[15]

Bietul Ségur, care juca șah cu prințul, a fost silit să îndure o întreagă seară de schițe comice anti-franceze din partea „nebunului" de curte — nobilii ruși încă mai aveau câte un nebun printre slujitori. Dar s-a răzbunat, mituindu-l pe nebun să îl tachineze pe Potemkin în legătură cu gafele militare rusești. Prințul a răsturnat masa și a aruncat cu piesele după nebunul care fugea de furia lui, dar până la urmă a gustat gluma lui Ségur, iar seara s-a sfârșit „cu multă voioșie".[16]

Ségur urma să se facă detectiv, să bată bordelurile și tavernele Petersburgului ca să îl ajute pe „piratul“ american al lui Potemkin, Jones. În aprilie, tocmai când Potemkin era pe cale de a-l face pe Jones „cel mai fericit om din lume“ cu o nouă slujbă, americanul a fost arestat și acuzat de viol pedofil. Povestea are atracția sordidă a unui scandal sexual modern. Jones a apelat la Serenisim: „O stricată m-a acuzat că i-am violat fiica!“ Cel mai rău, se spunea că fata avea nouă ani. L-a implorat pe Potemkin: „Se va spune oare că, în Rusia, o nenorocită care a fugit de bărbat și de familie, luându-și cu ea fiica, trăiește aici într-o casă rău famată și duce o viață desfrânată și adulteră, este privită atât de bine încât printr-o simplă plângere, fără să aducă nicio dovadă în sprijinul spuselor sale, poate să ponegrească onoarea unui ofițer cu reputație, care a primit pe merit decorații din partea Americii, Franței și acestui imperiu?“ Jones, odinioară Don Juanul Parisului, a recunoscut în fața lui Potemkin că „iubesc femeile“ și „plăcerile pe care nu le poți gusta decât cu ele, dar să le iei cu forța mi se pare cumplit.“[17]

Potemkin, ocupat până peste cap cu răspunderile sale, neplăcându-l niciodată pe Jones, nu i-a răspuns. Capitala a devenit un deșert pentru Jones. Detectivul Ségur a fost singurul prieten care și-a susținut vechiul tovarăș de arme american și s-a hotărât să cerceteze cine îi înscenase această poveste. A descoperit că Jones îi spusese lui Potemkin adevărul — mama acuzatoare era o codoașă a cărei ocupație era „vânzarea mârșavă de fete tinere“. Fata, Katerina Goltzwart, nu avea nouă, ci doisprezece, dacă nu paisprezece ani. Vindea unt oaspeților cazați la hotelul lui Jones, Taverna Londoneză. În declarația dată în fața șefului poliției la trei zile după incident, Jones a recunoscut că „dezmățata“ venise de mai multe ori în camera lui și primise de fiecare dată bani. Pretindea că nu o deflorase, dar că „de fiecare dată când venea *chez moi*, era bucuroasă să ia parte la desfătările pe care și le-ar dori orice bărbat.“

Ségur l-a rugat pe Potemkin să confirme numirea lui Jones și să nu permită să fie acuzat. A doua cerere era posibilă, dar nu și prima. „Îți mulțumesc pentru ce ai încercat să faci pentru Paul Jones, deși nu ai împlinit tot ce ți-am cerut“, i-a scris Ségur prințului. „Paul Jones nu e mai vinovat decât mine și nu s-a mai pomenit ca un om de rangul lui să îndure asemenea umilință în urma acuzațiilor unei femei al cărei soț adevărește faptul că e codoașă și a cărei fiică se prostituează prin hanuri.“[18] Mulțumită cercetărilor lui Ségur și ajutorului dat fără nicio tragere de inimă de Potemkin, Jones nu a fost acuzat; el a mai fost primit o ultimă dată de Ecaterina, pe 26 iunie 1789. Cine îi înscenase povestea asta lui Jones? Potemkin era mai presus de astfel de

răzbunări meschine. Ofițerii englezi îl urau destul de mult pe corsarul american, încât să îi însceneze asta, dar Ségur detectivul a tras concluzia că vinovatul a fost prințul de Nassau-Siegen.

Întors la Paris, Jones a povestit cu multă fanfaronadă războiul din liman și l-a bombardat pe Potemkin cu plângeri legate de medaliile care, chipurile, i se datorau. „Vei afla cu timpul, domnia ta", i-a scris Serenisimului pe 13 iulie 1790, „că nu sunt nici bandit, nici escroc, ci loial și credincios."[19]

Pe 27 martie a murit pașnicul sultan, căruia îi plăcea vinul, Abdul-Hamid I, ceea ce nu era un avantaj pentru Rusia, dimpotrivă, deoarece Selim al III-lea, succesorul lui în vârstă de optsprezece ani, era un reformist agresiv și inteligent, a cărui hotărâre de a lupta era susținută de fanaticii musulmani și de ambasadorii Prusiei, Angliei și Suediei. Austria și Rusia doreau să trateze pacea cu Selim pentru a evita o posibilă intervenție a Prusiei în război — dar semnele nu erau încurajatoare. Cancelarul austriac, Kaunitz, i-a scris lui Potemkin în legătură cu ferocitatea lui Selim, povestind că, zărind odată un evreu polonez pe străzile Istanbului, cu iminei galbeni (culoarea incorectă), a poruncit să i se taie capul înainte ca nefericitul să aibă ocazia să explice că era străin.[20] Pacea nu putea fi câștigată decât pe câmpurile de luptă în următoarea campanie a lui Potemkin: nu e de mirare că Ecaterina era atât de neliniștită.

Potemkin și Ecaterina încă mai flirtau unul cu altul. După recepția dată cu ocazia zilei ei de naștere la palatul lui Pavel pe 12 aprilie, Potemkin i-a ridicat drăgăstos moralul complimentând-o pe „maica supușilor, mai ales a mea" și lăudând „virtuțile de înger" ale „întâiului născut pui de vultur", nepotul ei Alexandru.[21] Înainte să plece, i-a înmânat un dar superb, „o așa-zisă bagatelă", scria ea, „de o frumusețe rară și, mai ales, la fel de inimitabilă precum cel ce mi-a dăruit-o. Mă minunez de amândoi — de dar și de tine. Chiar că ești întruchiparea spiritului."[22]

Pe 6 mai 1789, după ce au luat în considerare toate posibilitățile, inclusiv războiul cu Prusia și Polonia, prințul de Taurida a părăsit Țarskoe Selo și s-a dus în sud. Vechii prieteni nu aveau să se mai vadă timp de doi ani.[23]

Serenisimul s-a grăbit să ajungă pe front, unde a împărțit cele două armate reunite, a Ucrainei și a Ecaterinoslavului — în jur de 60 000 de soldați — într-o armată principală și patru alte corpuri. Strategia era să lupte în jurul Mării Negre în direcția sud-vest, înspre principatele Moldovei și Valahiei (Republica Moldova și România de astăzi), ocupând fortărețele de

pe fiecare curs de apă: Nistrul, Prutul, apoi Dunărea. Armata lui Potemkin urma să acopere Nistrul până când decima turcii, ca să poată continua lupta pe Dunăre în Bulgaria de astăzi — până sub zidurile Constantinopolului.[24]

Principala armată austriacă, sub conducerea unuia dintre numeroșii ofițeri scoțieni, feldmareșalul Loudon, urma să atace Belgradul (din Serbia de astăzi), în vreme ce prințul Friedrich Joseph de Saxe-Coburg-Saarfeld coopera cu rușii în Valahia și Moldova. Cea mai importantă forță, cu excepția celei a lui Potemkin însuși, era „corpul zburător" al lui Suvorov, al Treilea, care avea să protejeze „articulația" cu austriecii pe extrema stângă a rușilor. Suvorov se poziționase pe trei râuri paralele — Siretul, Bârladul și Prutul — și aștepta.

Noul Mare Vizir Hasan-Pașa Cenaze comanda o armată otomană de 100 000 de luptători: strategia sa era să zdrobească austriecii unde era cea mai slabă legătura dintre aliați, pe râurile Prut și Siret, aproape de „articulația" lui Suvorov, în vreme ce o nouă armată debarca în Crimeea. Fostul Capudan-Pașa Gazi Hasan cel cu barba albă, Crocodilul Bătăliilor pe Mare, a pornit pe uscat în fruntea unui corp de 30 000 de soldați care avea rolul să distragă principala armată a lui Potemkin ca să îi dea prilej vizirului să ocupe Crimeea. Manevrele turcilor erau neobișnuit de abile de data aceasta. Rușii erau vigilenți. Pe 11 mai, Potemkin a traversat Bugul, și-a strâns forțele la Olviopol și apoi a avansat către puternica fortăreață otomană a Benderului de pe Nistru.

În Occident, lumea se schimba. În vreme ce Potemkin își ridica tabăra la Olviopol, locuitorii Parisului luau cu asalt Bastilia, pe 3/14 iulie. Adunarea Națională a votat pe 15/26 august Declarația Drepturilor Omului.[25] Patrioții polonezi, care se opuneau Rusiei, s-au simțit încurajați de Revoluția Franceză — Varșovia trăia o febrilă sărbătoare a libertății și speranței. Potemkin era cu ochii pe Polonia, însă nu avea ce face.[26] A continuat să își urmărească propria politică poloneză, mărind energic armata cazacilor de la Marea Neagră care să acționeze ca un vârf de lance ortodox și să ridice la luptă, când va veni vremea, partea estică pro-rusească a Uniunii Statale.[27]

Potemkin „zbura" între tabăra de la Olviopol, unde se întâlneau Rusia, Polonia și Turcia, și Herson, Oceakov și Elisavetgrad, tot verificând și inspectând uriașa linie de front până când a căzut doborât de „hemoroizi și friguri", după cum i-a mărturisit Ecaterinei, „dar nimic nu mă poate opri, doar moartea".[28] Ea l-a încurajat trimițându-i ca răsplată pentru cucerirea Oceakovului bastonul de feldmareșal bătut cu diamante.

Marele Vizir înainta în taină cu un corp de 30 000 de soldați cu care să îi atace pe austrieci înainte ca aceștia să li se poată alătura rușilor. În acest

moment vital, a sosit o scrisoare secretă, lungă și chinuită, din partea împărătesei îndurerate. Tocmai când turcii atacau cel mai slab punct al frontului lui Potemkin, relația Ecaterinei cu Mamonov s-a dezintegrat în modul cel mai umilitor posibil.

Ecaterina a înțeles în sfârșit că Mamonov nu era fericit: nici nu-i greu de înțeles. Favoritul se plângea mereu că viața la Curte era ca supraviețuirea în junglă.[29] Rolul său de companion al unei femei în vârstă îl plictisea, acum că se obișnuise cu luxul. Potemkin bloca orice rol politic pe care și l-ar fi putut asuma favoritul — la ultima sa vizită, Potemkin refuzase cererea lui Mamonov de a deveni vicecancelar la Curte. Datoriile sexuale se poate să fi devenit o povară, poate chiar dezgustătoare.

Ecaterina se apropia de șaizeci de ani. În public rămânea maiestuoasă, în particular simplă și jucăușă. „Am văzut-o o dată sau de două ori pe săptămână timp de zece ani", scria Masson, „de fiecare dată cu o admirație crescândă". Modestia cu care se purta față de anturajul ei era admirabilă: contesa Golovina își amintește cum ea și cu celelalte doamne de onoare stăteau liniștite la masă, când au băgat de seamă că pe mâna „frumoasă" a servitoarei care le punea dinainte farfuriile strălucea „un splendid inel cu diamant". Și-au ridicat ochii și au constatat că era însăși împărăteasa. Se îngrijea și avea pielea și mâinile frumoase. Părul, acum alb, era coafat cu grijă — dar era foarte grasă, iar picioarele îi erau adesea atât de umflate, încât „nu mai semănau a picioare". Arhitecții ei — inclusiv Cameron la Țarskoe Selo, și nobilii ale căror case le vizita — au instalat treptat *pentes douces*, ca să-i fie mai ușor să intre în clădire. Avea vocea răgușită, nasul era acum „de-a dreptul grecesc" sau acvilin, suferea cumplit de vânturi și indigestie și e posibil să-și fi pierdut mai mulți dinți. Îmbătrânea*, iar timpul îi accentua firea drăgăstoasă și nevoia de iubire.[30]

Împărăteasa i-a scris lui Mamonov o scisoare în care îl elibera cu mărinimie de îndatoriri și îi propunea să îl facă fericit căsătorindu-l cu una dintre cele mai bogate moștenitoare din Rusia. Răspunsul lui a doborât-o. I-a mărturisit că e îndrăgostit „de un an și jumătate" de prințesa Daria Șcerbatova și îi cerea permisiunea să se însoare cu ea. Ecaterina a țipat și s-a prăbușit copleșită de trădarea nerușinată a încrederii și sentimentelor ei. Mamonov s-a năpustit după ea, s-a aruncat la picioarele ei și i-a mărturisit totul. Prietena

---

* Și curtenii îmbătrâniseră: Ivan Cernîșev lăsa în urma lui o putoare atât de dezgustătoare în încăperile împărătesei, încât după plecarea lui podeaua trebuia îmbibată cu apă de levănțică. (*N.a.*)

Ecaterinei, Ana Narîşkina, striga la el. Rănită până în străfunduri, dar mereu mărinimoasă cu favoriţii, Ecaterina a încuviinţat căsătoria cu Şcerbatova.

La început, a ascuns această criză de Potemkin, probabil ruşinată şi aşteptând să vadă dacă nu se înfiripa o relaţie cu un nou tânăr de la Curte. Dar, pe 29 iunie, le-a spus apropiaţilor că are de gând să îi scrie prinţului la Olviopol. Până când scrisoarea a ajuns la el, ea fusese deja prezentă la căsătoria lui Mamonov, pe 1 iulie: mirele a primit 2 250 de suflete şi 100 000 de ruble. Ecaterina a plâns la nuntă. „N-am fost un tiran faţă de nimeni", îi spunea tristă lui Potemkin, „şi urăsc să silesc pe cineva — se poate oare să nu mă fi cunoscut astfel şi să îţi fi pierit din minte mărinimia firii mele şi să mă vezi atât de egoistă? Tu m-ai fi vindecat spunându-mi adevărul." Şi-a amintit de avertismentele lui Potemkin — „*Matuşka*, scuipă pe el" — pe care le ignorase. „Dar dacă ştiai de iubirea lui, de ce nu mi-ai spus cinstit?"[31]

Serenisimul i-a răspuns: „Când am auzit anul trecut că îi trimite fructe de la masă, am înţeles pe dată, dar nu aveam dovezi precise pe care să ţi le înşir, *matuşka*. Însă ţi-am dat de înţeles. Mi-a fost milă de tine, măicuţă, iar purtarea lui urâcioasă şi bolile mincinoase erau şi mai greu de îndurat." Potemkin dispreţuia „amestecul de indiferenţă şi egoism" al lui Mamonov, un „Narcis şi nimic altceva". A sfătuit-o să îl trimită pe ingrat în Elveţia.[32] Însă contele şi contesa Mamonov au fost trimişi la Moscova, să fiarbă în suc propriu.

„Un loc sacru", a spus pe bună dreptate Zavadovski, „nu rămâne gol multă vreme."[33] Ecaterina îl găsise deja pe înlocuitorul lui Mamonov, însă voia să se liniştească înainte să îl anunţe pe Potemkin. Deja în prima sa scrisoare, ochiul lui Potemkin trebuie să fi căzut cu mai mare luare-aminte pe numele unui tânăr pe care ea îl poreclea „le Noiraud" — Negriciosul. La trei zile după declaraţia lui Mamonov, Ecaterina a început deja să îl vadă mai des pe Negriciosul: valetul şi secretarul bănuiau amândoi că se înfiripa o legătură.[34] Negriciosul era protejatul Annei Narîşkina şi al contelui Nikolai Saltîkov, şeful anturajului Marelui Duce Pavel şi duşmanul lui Potemkin. Deoarece întreaga Curte ştia că Mamonov era îndrăgostit de Şcerbatova, curtenii nu au pierdut vremea şi l-au plasat pe Negriciosul în calea împărătesei, fiindcă ştiau că dacă mai aşteptau, Potemkin avea să intervină. Prinţul nu putea alege amanţii împărătesei, însă îi plăcea să se asigure că nu erau ostili. Nu există nicio îndoială că susţinătorii noului amant, Negriciosul, intenţionau să îl submineze pe Potemkin, ştiind că războiul îl împiedica să se întoarcă aşa cum o făcuse după moartea lui Lanskoi. În iunie 1789, împărăteasa suferindă, chinuită de indigestie şi de grijile războiului, era o pradă

ușoară pentru oricine i-ar fi ieșit în cale. Poate că fericirea conta mai mult acum pentru ea decât să își păstreze demnitatea.

Negriciosul era Platon Aleksandrovici Zubov, ultimul favorit al Ecaterinei. Probabil că a fost cel mai chipeș dintre toți. În vârstă de douăzeci și doi de ani, Zubov era musculos, însă subțirel, frumos și oacheș — iată de unde porecla dată de Ecaterina —, însă avea o expresie glacială, arogantă și distantă. Era bolnăvicios, ceea ce se potrivea de minune cu temperamentul matern al Ecaterinei. Trăia la Curte de la vârsta de unsprezece ani — Ecaterina îi plătise studiile în străinătate. Acest filfizon era isteț într-un fel superficial și naiv, dar nu avea nici imaginație, nici curiozitate, ci era doar lacom și ambițios. Însă toate acestea nu prea contau la un favorit. Potemkin o ajuta să conducă imperiul și să ducă războiul. Zubov era tovarășul și elevul ei, în timp ce ea lucra pentru binele imperiului. „Fac un mare bine statului", spunea ea cu franchețe, „prin educația tinerilor."[35]

Ridicarea lui Zubov la statutul de favorit a urmat un tipar familiar: Curtea a băgat de seamă că seara tânărul îi oferea Ecaterinei brațul. Purta o uniformă nouă, cu o pană lungă la pălărie. După jocul de cărți al împărătesei, a fost chemat să o însoțească în apartamentele ei și s-a instalat în camera favoritului, unde se poate să fi găsit un dar în bani. În ziua următoare, anticamera „noului idol" gemea de petiționari.[36] Pe 3 iulie, Zubov a fost promovat la gradul de colonel al gărzii călare și aghiotant general și i-a dăruit, nu întâmplător, un ceas de 2 000 de ruble patroanei sale, Narîșkina. Susținătorii lui Zubov se temeau deja de reacția lui Potemkin și l-au avertizat să fie respectuos cu „Înălțimea Sa".[37]

Ecaterina s-a îndrăgostit.[38] Era copleșită de admirație pentru Negriciosul. „Îl iubim pe acest copil atât de interesant", declara ea, întrecând oarecum măsura. În scrisoarea către Potemkin, bucuria ei reflecta atracția sexuală ușor respingătoare a unei femei bătrâne față de un bărbat cu aproape patruzeci de ani mai tânăr: „Sunt grasă și fericită, m-am trezit la viață ca o muscă vara."[39] Odată, comandând cărți în limba franceză pentru Zubov, chiar a făcut o glumă stângace și cam deocheată în fața secretarului ei. Una dintre cărți se intitula *Lucine neprihănita — o scrisoare în care se arată că o femeie poate naște un copil fără să aibă relații cu un bărbat*. Ecaterina a râs: „Ce revelație, în Antichitate se dădea vina pe Marte, Jupiter și ceilalți zei."[40] Totuși, aștepta neliniștită reacția prințului de Taurida.

„Am mare nevoie de liniștea ta sufletească", îi scria el cu grijă, „pentru mine este mai scumpă decât orice", și nu se temea de vreun neajuns politic,

căci „ai milă de mine".[41] Însă Potemkin nu a criticat faptul că alegerea împărătesei era Zubov. Ecaterinei nu prea îi venea să îi spună pe nume tânărului, însă nu se putea abține să nu îi laude frumusețea: „Negriciosul are ochi foarte frumoși." Ea a confirmat din nou parteneriatul ei cu Potemkin: „Ai dreptate când scrii că am milă de tine, și nu ai de ce să te temi... Dușmanii tăi nu vor avea succes la mine". În schimb, l-a rugat pe Potemkin să îi binecuvinteze noua dragoste: „Liniștește-mă, mângâie-ne".[42]

În curând, l-a pus pe Zubov să-i scrie epistole lingușitoare consortului ei, ca să recreeze astfel „familia": „Îți trimit o scrisoare plină de admirație din partea unui suflet cât se poate de nevinovat... care are o inimă bună și o gândire dulce." A adăugat plină de speranță: „Gândește-te ce situație fatală ar fi pentru sănătatea mea, dacă nu ar fi acest tânăr. *Adieu mon ami*, fii bun cu noi".[43] Când el s-a arătat „bun", împărăteasa i-a mulțumit efectiv pentru aprobare: „Este o mare mulțumire pentru mine, prietene, că ești fericit pentru mine și pentru micuțul Negricios... Sper că nu va deveni prea răsfățat."[44] Era o speranță deșartă. Zubov petrecea ore întregi în fața oglinzii, coafându-și buclele. Permitea cu aroganță maimuței sale să tragă perucile de pe capetele venerabililor petiționari. „Potemkin a ajuns atât de mare prin propriile merite", își amintea Masson, care îi cunoscuse pe amândoi. „Zubov a reușit datorită infirmităților Ecaterinei."[45]

Alegerea lui Zubov a fost mereu descrisă ca un dezastru politic pentru Potemkin, însă, privind în urmă, importanța lui a fost exagerată. Prioritatea prințului era ca Ecaterina să își găsească un favorit care să o facă fericită, pentru ca el să poată conduce imperiul în liniște. Lui Potemkin nu i-a părut rău să îl vadă alungat pe Mamonov — alegerea lui, e adevărat — căci acesta începuse să își piardă respectul față de Ecaterina. Când a vizitat Petersburgul în februarie, s-a zvonit că avea propriul candidat[46] — iar o sursă sugera că ar fi fost vorba de fratele mai mic al lui Zubov, Valerian, ceea ce însemna că, indiferent cine le erau prietenii, Zubovii nu erau priviți ca ostili, din principiu. De fapt, Potemkin îl plăcea pe viteazul și abilul Valerian și l-a și promovat de fiecare dată când a avut ocazia.[47] Damas, care îl însoțea pe Potemkin, nu a remarcat la el vreo antipatie deosebită față de Zubovi.[48] Potemkin și Zubov începeau acum obișnuita corespondență — tânărul favorit care îi face curte consortului în vârstă. Toți favoriții visau să îl înlocuiască pe prinț. Primejdia era acum mai mare, din pricina bătrâneții Ecaterinei. Însă prestigiul și puterea lui Potemkin au crescut în perioada războiului. Astfel încât Zubov era într-adevăr incomod din punct de vedere politic — însă nu mai mult decât o înțepătură de ac.

*

Serenisimul nu s-a grăbit să-și dea consimțământul: „Draga mea *matușka*, cum să nu îl iubesc din toată inima pe cel care te face fericită? Poți fi sigură că îi voi arăta o prietenie sinceră datorită iubirii lui față de tine." Însă avea vești mai interesante: victoria.[49]

Corpul de armată otoman de 30 000 de oameni a pornit brusc către Focșani în Moldova, unde flancul drept al armatei lui Potemkin era apărat de 12 000 de austrieci. Coburg, comandantul austriac — care avea limitele lui și era conștient de acestea —, a cerut ajutor rușilor. Potemkin îi ordonase lui Suvorov în mod specific să nu permită turcilor să se concentreze într-un loc sau să separe forțele aliate. De îndată ce Suvorov a primit mesajul lui Coburg, l-a informat pe Potemkin și și-a dus cei 5 000 de soldați ruși în marș forțat să intervină atât de agresiv, încât comandantul turc a presupus că era vorba de avangarda unei armate întregi. Pe 20/21 iulie 1789, în bătălia de la Focșani, corpul mic — dar disciplinat — al lui Suvorov, ajutat de austrieci, i-a învins pe turci, care au pierdut 1 500 de oameni, față de cele câteva sute de soldați ruși căzuți. Turcii au fugit către București.[50]

Armata imensă a Marelui Vizir nu a pierdut vremea. Suvorov s-a grăbit să se întoarcă la post. Potemkin a trecut Nistrul pe 12 august și a pornit spre sud, să își instaleze tabăra la Dubăsari. Toți ochii erau îndreptați asupra Marelui Vizir: Potemkin și-a lăsat armata între Dubăsari și Chișinău și s-a grăbit să ajungă la Oceakov și Herson, să pregătească apărarea împotriva atacului turcilor dinspre mare.

La cartierul general de la Dubăsari, Serenisimul trăia în lux într-o reședință „la fel de splendidă ca a vizirului". William Gould, împăratul grădinarilor, plantase instant o grădină englezească.[51] Orchestra lui Sarti cânta fără întrerupere. Mulți generali călătoreau cu amantele și servitorii, numai Potemkin mergea la război cu o armată de grădinari și violoniști. Parc-ar fi vrut să rămână acolo toată viața.[52]

Vizirul a identificat corect „articulația" dintre armatele aliate drept punctul slab al lui Potemkin, așa că a lansat două atacuri. Bătrânul Crocodil, Gazi Hasan, a ieșit din Ismail cu 30 000 de oameni și s-a avântat peste Prut să atragă principala armată a lui Potemkin. Însă Potemkin nu și-a mutat armata și l-a trimis pe Repnin să respingă atacul și, dacă era posibil, să ocupe chiar temutul Ismail: acesta l-a gonit pe marinarul algerian — aruncat acum ca peștele pe uscat — și întreaga sa armată, până la fortăreață. Acolo însă Repnin a pierdut vremea și nu a făcut nimic.

Pe 1 septembrie, Potemkin i-a dat ordine exacte lui Suvorov în legătură cu armata vizirului. „Dacă dușmanul se ivește prin preajmă, pornește la atac, cu mila lui Dumnezeu, și nu-l lăsa să-și concentreze forțele.“[53] Pe 4 septembrie, tocmai după ce primise ordinele lui Potemkin Suvorov a mai primit o cerere de ajutor de la Coburg. Marele Vizir se apropia de Focșani, pregătindu-se să atace cei 18 000 de soldați ai lui Coburg cu o armată de 90 000. Suvorov i-a răspuns lui Coburg: „Sosesc. Suvorov“.[54] Abia a mai avut timp să-i trimită un sol prințului, după care a început cu cei 7 000 de oameni un marș forțat de 100 de verste, peste râuri ieșite din matcă, timp de două zile și jumătate.

Potemkin își făcea griji că nu va ajunge la timp.[55] În aceeași zi în care i-a ordonat lui Suvorov să fie pregătit, a conceput o operație amfibiană complexă pentru atacul unui port otoman fortificat numit Hagibei, viitoarea Odessa. Forțele terestre au avansat de la Oceakov susținute de o flotilă constituită din „pescărușii“ zaporojenilor și alte canoniere cu vâsle, comandată de talentatul aventurier napolitan José de Ribas, al cărui spate era acoperit de vasele de linie ale Flotei Mării Negre. Potemkin însuși a condus armata către Căușeni, în caz că Repnin sau Suvorov aveau nevoie de ajutor. Aceste manevre sofisticate nu se potrivesc cu reputația de incompetență militară atribuită ulterior, pe nedrept, lui Potemkin.[56]

Suvorov l-a găsit pe Coburg cuprins de teamă, în apropierea taberei Marelui Vizir de pe râul Râmnic. Turcii erau de patru ori mai numeroși decât aliații. Pe 8 septembrie, Potemkin i-a poruncit lui Suvorov să-l „ajute pe prințul Coburg să atace dușmanul, nu să se apere“. Pe 11 septembrie, aliații au pornit la atac. Turcii se luptau cu fanatismul lor bine cunoscut, azvârlind val după val de ieniceri și spahii împotriva careurilor lui Suvorov. Nu au rezistat decât două ore. Apoi trupele aliate au avansat, strigând „Ecaterina“ și „Iosif“. Noile forțe ușoare ale lui Potemkin — vânătorii, trăgători de elită mobili, și cavaleria, carabinieri și cazaci — s-au dovedit la fel de loiale și rapide ca forțele otomane. Turcii au fost anihilați, cu 15 000 de morți pe „crudul câmp de bătălie“.[57] Marele Vizir, după cum s-a lăudat Potemkin mai târziu fostului său prieten Ligne, „a fugit ca un băiețel“.[58]

Entuziasmatul Serenisim l-a copleșit pe Suvorov cu laude: „Te îmbrățișez și te sărut din suflet, dragul meu prieten, zelul tău neobosit mă face să îmi doresc să te am pretutindeni!“ Suvorov îi răspunde pe același ton: „Sărut scumpa ta scrisoare cu aceeași adâncă prețuire, preaînalte, preamilostive Doamne!“ Încântarea lor se baza pe respect reciproc: strategia era a lui Potemkin; tactica îi aparținea genialului Suvorov. Potemkin a repetat

triumful lui Suvorov pe mare și pe uscat. A ocupat Căușeniul pe 13 septembrie. A doua zi, Ribas a capturat Hagibei. Prințul a ordonat flotei de la Sevastopol să iasă pe mare și să-i atace pe turci.

Apoi a avansat către cele mai puternice fortărețe otomane de pe Nistru. Folosindu-se ca de o armă de amintirea băii de sânge de la Oceakov, Potemkin spera să le cucerească „ieftin". Mai întâi, temutele metereze ale Akkermanului (Cetatea Albă) care apărau gura Nistrului. Când flota otomană s-a întors către Istanbul, Potemkin a ordonat asediul Akkermanului, care s-a predat pe 30 septembrie. Prințul s-a grăbit să inspecteze cetatea și a revenit prin Chișinău, străduindu-se să asigure aprovizionarea armatelor, deoarece Polonia își închidea porțile.*

Serenisimul și-a întors apoi privirile către cea mai de preț pradă de pe Nistru: faimoasa cetate Bender, construită sus, pe un escarpament deasupra fluviului, în formă modernă de careu cu patru turnuri redutabile și având o garnizoană de 20 000 de soldați, o adevărată armată.[59] Potemkin a asediat fortăreața, dar a deschis și negocierile. Pe 4 noiembrie i s-a îndeplinit dorința. Mai târziu i-a povestit cu plăcere Ecaterinei „cazul miraculos" al celor opt generali din Bender, care visaseră că dacă nu se predau vor pieri. Se duseseră la pașă și îi povestiseră visul. Turcii visători căutau, evident, un pretext somnolent să evite asaltul rușilor, însă această parabolă salvatoare de vieți l-a amuzat pe Potemkin.[60] Bender s-a predat: Potemkin a luat 300 de tunuri — în schimbul libertății garnizoanei. Documentul de predare, aflat acum între hârtiile lui Potemkin[61], surprinde formalitatea elaborată a înăbușitoarei birocrații otomane, dar se și referă la prinț în termeni rezervați numai sultanului însuși și care nu erau acordați nici măcar Marelui Vizir.**

Bender a reprezentat cucerirea ideală a lui Potemkin, fără nicio pierdere. Succesul este molipsitor: Iosif l-a felicitat pe Potemkin, însă într-o scrisoare nepublicată trimisă lui Ligne surprinde măreția realizării lui Potemkin: „Asediul și cucerirea prin forță a cetăților este o artă... dar o astfel de măiestrie este arta supremă." Urma să fie „cea mai frumoasă glorie" a lui Potemkin.[62]

---

* Masiva fortăreață de la Cetatea Albă încă stă în picioare. (*N.a.*)

** „Înălțimii Sale Monseigneur prinț Potemkin: Înfățișarea pașei Ahmet Huhafiz din Bender. Cu adânc respect arătăm prețuirea ce o datorăm Înălțimii Tale, preamărinimos, nestrămutat, preamilostiv, dăruit cu mintea luminată care să plăsmuiască și să săvârșească fapte mărețe, a cărui împuternicire este însoțită de cea mai strălucită cinste, ministru principal, înzestrat cu cea mai înaltă putere și primul reprezentant al Înălțimii Sale imperiale, padișahul Rusiei, noi înfățișăm... mila față de copii și femei ne face să încuviințăm... propunerea." (*N.a.*)

Marele Vizir nu ar fi fost de acord: după Râmnic, sultanul a pus să fie ucis la Șumla, în vreme ce seraschierul Benderului a fost decapitat la Istanbul: după patru luni, capul său aflat în descompunere în fața Seraiului a atras atenția ambasadorului Marii Britanii.[63]

„Ei, *matușka*, am reușit cum am voit?"[64] a întrebat-o pe Ecaterina euforicul Potemkin. Triumful îl înveselea, așa că i-a scris această poezioară:

Nous avons pris neuf lançons
Sans perdre un garçon
Et Bender avec trois Pashas
Sans perdre un chat.[65*]

Reacția Serenisimului la victoria lui Suvorov de la Râmnic a fost peste poate de generoasă: „Zău, *matușka*, merită lauda ta, fără el am fi fost pierduți, mă tot gândesc ce să îi dăruim... Petru cel Mare a făcut conți pentru nimica toată. Ce-ar fi să-i dăm titlul „Rîmnikski"?[66] Potemkin era mândru că rușii îi salvaseră pe austriecii care erau gata să o ia la sănătoasa. A rugat-o să „fie mărinimoasă" cu Suvorov și „să îi facă de rușine pe generalii-parazit care nu-și merită leafa".[67]

Ecaterina l-a ascultat. I-a acordat lui Suvorov titlul și i-a dăruit o sabie bătută cu nestemate și gravată cu inscripția „cuceritor al Marelui Vizir". Potemkin i-a mulțumit pentru răsplata acordată lui Suvorov (Iosif l-a făcut, de asemenea, conte imperial) și a dăruit fiecărui soldat câte o rublă.[68] Când a trimis toate darurile lui Suvorov — „o căruță întreagă"[69] toată plină de diamante și Crucea Sf. Gheorghe gradul întâi —, i-a scris noului conte: „Firește că ai putea oricând să înfăptuiești asemenea victorii glorioase; însă nu orice comandant ți-ar trimite răsplata cu aceeași plăcere ca mine." Încă o dată, cei doi excentrici străluciți și mult prea emotivi s-au întrecut unul pe altul. „Abia dacă mai văd lumina zilei de fericire!" declara Suvorov-Rîmnikski. „Trăiască prințul Grigori Aleksandrovici... E om cinstit, om bun, mare om!"[70]

Potemkin era eroul momentului, care trecea de la „victorie la victorie", după cum i-a spus Ecaterina lui Ligne: acum ocupase Nistrul și Bugul și teritoriul aflat între ele.[71] La Petersburg s-au cântat slujbe de mulțumire; s-au tras 101 salve de tun. Dacă puterea este un afrodisiac, victoria este iubirea însăși: Ecaterina i-a scris de parcă ar fi fost din nou amanți. „Campania ta

---

* Nouă lănci am câștigat/Fără a pierde un băiat/Și-am luat Bender cu trei pași/Fără a pierde-un pisoiaș. (*N.a.*)

e strălucită.“ „Te iubesc tare, tare mult.“[72] Dar discutau și cum să reacționeze la presiunea prusacilor care încercau să submineze câștigurile rușilor împotriva turcilor. Ea i-a spus că îi urmează sfatul în această privință: „Îi măgulim pe prusaci“, deși nu erau ușor de îndurat „jignirile“ lor. I-a spus că Zubov voise să vadă colecția de artă a lui Potemkin și palatul de pe Millionaia, așa că Ecaterina îi făcuse un tur și băgase de seamă că decorul era cam ponosit pentru un erou victorios. A redecorat încăperile, fără să economisească damascul alb în dormitor și a expus colecția de artă. A semnat: „te iubesc din toată inima“.[73]

Între timp, austriecii, conduși acum de competentul Loudon, ocupaseră Belgradul, Cetatea Albă din Balcani, pe 19 septembrie, iar Bucureștiul a căzut în mâinile lui Coburg. La Petersburg, slujbele de mulțumire pentru cele două Cetăți Albe (cealaltă fiind Akkermanul de pe Nistru) s-au ținut în același timp.

Victoria a accelerat cultul prințului, ca Marte. Ecaterina comandase un medalion cu profilul său, cu ocazia ocupării Oceakovului. Sculptorul Șubin executa un bust.[74] Așa că împărăteasa l-a dăscălit pe Potemkin cu privire la statutul de vedetă, precum mama înțeleaptă pe fiul celebru. „Nu te împăuna“, i-a scris, „ci arată lumii măreția sufletului tău.“[75] Potemkin înțelegea că „tot ce e bun vine de la Dumnezeu“, însă era puțin jignit. Amenința că se retrage la mănăstire.[76] Ecaterina i-a răspuns: „Mănăstirea nu va fi niciodată lăcașul unui om al cărui nume e slăvit în Asia și Europa — e prea mică să-l încapă“.[77]

La Viena, unde până și Iosif se bucura acum de popularitate, numele prințului era aclamat în teatre, iar femeile purtau cingători și inele pe care scria „Potemkin“. Nu a putut să se abțină să nu se laude în scrisorile către Ecaterina și i-a trimis inelul „Potemkin“ al prințesei Esterhazy. A avut grijă să nu fie prea lăudăros după morala pe care i-o făcuse împărăteasa, dar aceasta semăna cu el prin faptul că și ea iubea gloria: „Fiindcă sunt al tău, reușitele mele îți aparțin nemijlocit“.[78]

Kaiserul, răpus de boală, l-a îndemnat pe Potemkin să încheie pacea, avantajoasă și din pricina „relelor intenții ale dușmanului nostru comun“ — Prusia.[79] Nu se putea ca turcii să nu fie de acord. Potemkin și-a instalat Curtea la Iași, capitala Moldovei, ca să ierneze ca un sultan, să se desfete cu amantele, să își clădească orașele, să își creeze regimentele — și să negocieze pacea cu Sublima Poartă. Acum era împăratul a tot ce vedea cu ochii. Trăia în palate turcești, curtea era mai exotică decât oricând — prinți kabardini și ambasadori persani; fetele, fie ele rusoaice sau de alt neam, se purtau ca niște

cadâne. Căldura, distanțele, anii petrecuți departe de Petersburg îl schimbaseră. Dușmanii au început să îl compare cu tiranul asirian semi-legendar din secolul al VII-lea, notoriu pentru extravaganță și capricii, decadența voluptuoasă și victoriile în războaie — Sardanapal.

29

Deliciu și cruzime: Sardanapal

Acum visez că sunt sultan
Și înspăimânt cu-a mea privire...

Gavrila Derjavin, *Odă prințesei Felicia*

Despotismul viciului
Slăbiciunea și patima luxului
Delăsarea — apatia — năravurile
Trândăviei și desfătării dau naștere la mii de tirani.

Lordul Byron, *Sardanapal*

„Ai mare grijă cu prințul", i-a șoptit prințesa Ekaterina Dolgorukaia prietenei sale, contesa Varvara Golovina, când aceasta a sosit la Curtea Serenisimului de la Iași, capitala Moldovei. „E ca un suveran aici."[1] Capitala aleasă de Potemkin, Iașiul (acum în România), parcă ar fi fost înființată anume pentru el. Era înconjurată de trei imperii — Otoman, Rus și Habsburgic — locuitorii se rugau după trei culte diferite — musulman, ortodox și mozaic — și vorbeau trei limbi — greaca, turca și franceza. Piețele, dominate de evrei, greci și italieni, ofereau „din belșug toate mărfurile Levantului".[2] Era un oraș sofisticat, ceea ce l-a consolat pe Ligne în 1788 pentru mizeria îndurată la Oceakov, și „se putea lăuda atât cu picanteria levantină a Asiei, cât și cu eleganța și civilizația Europei."[3]

Domnitorii — voievozi sau prinți — ai Valahiei și Moldovei, cele două principate dunărene, erau greci din cartierul Fanar al Constantinopolului, iar

unii dintre ei erau descendenți ai împăraților bizantini. Acești fanarioți avuți își cumpărau tronul efemer de la sultanul otoman. Încoronările ortodox-islamice, bizantin-otomane de la Istanbul sunt poate singurele exemple de domnitori încoronați în altă țară decât cea în care urmau să domnească.[4] Odată ajunși la Iași sau București, voievozii hibrizi greco-turci impuneau taxe cât mai mari regatelor pe care le dețineau temporar, ca să își umple cuferele și să compenseze prețul exorbitant plătit sultanului pentru tron: „un prinț pleacă de la Constantinopol cu o datorie de trei milioane de piaștri și după patru ani... revine cu șase milioane."[5] Trăiau ca niște magnifice parodii de împărați otomani-bizantini, înconjurați de curteni fanarioți — prim-ministrul se numea Mare Postelnic, șeful poliției era Marele Spătar, iar mai-marele justiției, Mare Hatman. Adesea domneau în ambele principate, fie în același, fie în mandate consecutive.

Aristocrația — boierii — erau români, dar se amestecaseră cu dinastii fanariote bogate, dintre care unele se stabiliseră la Iași și își construiseră frumoase palate în stil neo-clasic. Fanarioții, care arătau ca niște „maimuțe pe un cal acoperit cu rubine", se îmbrăcau în caftan și șalvari, purtau barba lungă, se bărbiereau pe cap și își puneau căciuli de blană împodobite cu perle. Se fereau de muște cu evantaiul, sorbeau șerbet și citeau Voltaire. Femeile leneveau pe divan, cu turbane grele de diamante și fustițe scurte și transparente, cu gâtul și brațele acoperite de voal cusut cu perle și monede. Pe degete le atârnau mătănii ca niște evantaie făcute din diamante, perle, coral, lapis lazuli și lemn prețios. Cunoscătorii feminității, ca Ligne, erau fascinați de aceste prințese „frumoase, gingașe... și apatice" al căror singur defect era burtica proeminentă, privită drept trăsătură a frumuseții. Ligne pretindea că moravurile lor făceau ca Parisul din *Liaisons Dangereuses* să pară monastic; domnitorul le permitea prietenilor să „viziteze" femeile din anturajul soției — dar numai după un control medical. „Bărbații și femeile se găseau și se părăseau, fără gelozie sau ciudă."[6]

Nu numai cosmopolitanismul și luxul i se potriveau lui Potemkin, ci și politica. Tronul Moldovei era foarte profitabil, dar și extrem de periculos: capetele se pierdeau la fel de ușor precum se strângeau averile. Ligne a auzit cum oftau doamnele de la Curte: „aici a fost ucis tata din porunca Porții, iar aici sora mea din porunca domnului". Acesta era câmpul de bătălie al ambelor Războaie Ruso-Turce, care puneau domnitorul într-o postură imposibilă. Pășeau ca pe coji de ouă, ferindu-se și de Dumnezeul ortodox, și de sultanul otoman. Trebuia să joace un joc dublu, complicat. În urma Primului Război Ruso-Turc, rușii își câștigaseră dreptul de a numi consuli în aceste principate.

Una dintre principalele cauze ale izbucnirii războiului din 1787 a fost mazilirea domnitorului Moldovei, Alexandru Mavrocordat, căruia i s-a oferit azil în Rusia și care îi trimitea lui Potemkin cărți și îi cerea bani, scriindu-i că „doar filosofia îmi dă puteri". Pe Potemkin îl atrăgea efemeritatea domnitorilor, naționalitatea lor greacă și ortodoxia poporului.[7]

Serenisimul domnea acum de la Iași, de parcă și-ar fi găsit în sfârșit regatul. Dacia îi fusese destinată încă din 1782. Zvonurile legate de potențialele coroane ale lui Potemkin deveneau din ce în ce mai colorate — un ducat livonian, regatul grecesc al Moreei și până și un proiect foarte potemkinian de cumpărare a două insule italiene, Lampedusa și Linosa, de la napolitani, și fondarea unui ordin de cavaleri — dar o variație pe tema Daciei era cea mai plauzibilă.[8] Potemkin „privea Moldova ca pe o moșie care îi aparține".[9]

În vreme ce domnitorii Valahiei și Moldovei corespondau cu Potemkin din tabăra turcească, implorându-l să încheie pacea[10], prințul însuși adopta stilul lor și domnea printr-un Divan de boieri condus de dinamicul său negociator georgian[11] Serghei Lajkarev.* Turcii și occidentalii știau că Potemkin voia Moldova; îi ademenea și îi măgulea pe boieri, care[12] erau la un pas de a-i oferi tronul.[13] În scrisorile lor din această perioadă îi mulțumesc pentru că i-a eliberat „de sub tirania turcilor. O rugăm pe Înălțimea Voastră să nu piardă din ochii săi vigilenți interesele țărișoarei noastre, care mereu o va privi pe Înălțimea Voastră ca pe un eliberator". Prințul Cantacuzino, vlăstar al împăraților bizantini, vestea „epoca fericirii — îndrăznim să urmăm înțeleapta lumină a Înălțimii Voastre, eroul secolului".[14]

Serenisimul făcea acum un pas către modernitate, devenind magnat de presă. A înființat, editat și publicat propriul ziar, numit *Le Courrier de Moldavie*. Tipărit cu propria sa tiparniță mobilă, *Le Courrier* era un fel de ziar de scandal ce purta stema Moldovei și făcea cunoscute știrile internaționale și locale. Articolele erau moderat liberale, înverșunate împotriva Revoluției Franceze, dar susțineau cu moderație un regat românesc independent sub Potemkin.[15] Unii credeau că prințul plănuia chiar să creeze o armată moldovenească, detașând regimente rusești de elită.[16] Nepotul său, generalul

---

* Lajkarev, pe care occidentalii l-au comparat cu un măscărici țigan, a potolit odată o gloată de musulmani la Negroponte sărind de la balcon cu un lighean de apă și îngrozindu-i că îi botează pe loc. Mai târziu, pe când se afla în anturajul lui Alexandru I la Tilsit în 1807, el a fost cel care s-a întâlnit cu Napoleon și a negociat anexarea Basarabiei de către Rusia, cedată de Poartă prin tratatul din 1808, în schimbul dominației franceze a Europei. (*N.a.*)

Samoilov, care îl însoțea adesea în această perioadă, afirma că nu ar fi încheiat pacea decât dacă Moldovei — Dacia — i se garanta independența.[17*]

Prințul nu era omul care să lase războiul, iarna sau problema neînsemnată a unui nou regat să îi tulbure plăcerile. „Călugărul fără călugărie", îl tachina subtil Ecaterina.[18] Se instalase în palatele prinților Cantacuzino și Ghica și-și petrecea zilele caniculare la țară, în apropiere, la Cerdac.[**] I s-au alăturat zece mecanici de la Tula, douăsprezece care de cărți, douăzeci de bijutieri, douăzeci și trei de țesătoare de covoare, 100 de cusătorese[19], o trupă de mimi, cei 200 de cornișți (care au cântat *Te Deum*-ul lui Sarti închinat cuceririi Oceakovului, acompaniați de salve de tun, o idee împrumutată de Ceaikovski pentru *Uvertura 1812*), 300 de coriști, un *corps de ballet*[20], grădinarul Gould, arhitectul Starov[21], nepoți, nepoate și cancelarul Popov.

Numai bucătarii englezi au refuzat să se ducă[22], așa că a trebuit să se mulțumească doar cu grădinile englezești și meniul franțuzesc — probabil mai gustos, în orice caz. Însă se consola primind pachete[23] cu delicatese englezești. Un astfel de transport — nota de plată se găsește în arhive — conținea somon afumat, somon uscat, somon marinat, heringi olandezi, anșoa din Livonia, limbă de mare afumată, lamprete, anghile, două butoaie de mere, două sticle de midii, două sticle de tinto, două sticle de Lacrima Christi, două sticle de șampanie și șase de Hermitage, trei sticle de vin roșu de Burgundia, trei de alb, trei sticle de rom jamaican... și altele.

„Se dădeau fără încetare petreceri, baluri, aveau loc piese de teatru și de balet." Când prințul a auzit că la 700 de verste depărtare era un ofițer care cânta bine la vioară, a trimis pe cineva după el; când acesta a sosit, l-a ascultat cu plăcere, i-a făcut un dar și l-a trimis imediat înapoi.[24] Aceasta reflectă părerea pre-napoleonică a lui Potemkin că armata are nevoie mai degrabă de distracție decât să aibă burta plină. „O armată tristă nu poate îndeplini porunci grele", scria el, „și se îmbolnăvește mai ușor."[25]

Frumoasele de la Petersburg se îngrămădeau toate să îl desfete și să își înșele bărbații. Praskovia Potemkina cea cu ten superb și trăsături desăvârșite ocupa acum definitiv poziția de „sultană favorită"[26], iar în anticamera ei se

---

* Deși pentru români Potemkin a ajuns să reprezinte detestatul imperialism rusesc, un francez care a vizitat Moldova patruzeci de ani mai târziu a constatat că boierii de la Iași încă îl mai considerau părintele timpuriu al naționalismului românesc. Și pe bună dreptate, deoarece Dacia este echivalentă în mare cu România. Însă numele nu s-a păstrat decât în marca națională de automobil, botezată în urma deciziei președintelui Ceaușescu. (*N.a.*)

** Palatul Ghica s-a păstrat: este acum Facultatea de Medicină a Universității din Iași. A fost extins, dar porticul clasic original a rămas același. (*N.a.*)

îmbulzeau petiționarii care căutau să îi câștige favorurile.[27] Praskovia și prințul au fost implicați într-o legătură amoroasă pasională la Iași. „Ești plăcerea mea și comoara mea neprețuită, ești darul lui Dumnezeu", îi scria el, adăugând că dragostea pentru ea nu se exprimă prin patimă nebunească sau beție, ci prin „gingășie fără sfârșit". Fără ea, „sunt doar pe jumătate... ești sufletul sufletului meu, Paraşinka mea." Întotdeauna îi plăcuse să aleagă rochii pentru nepoate și să creeze sutane călugărești, iar Praskoviei trebuie să-i fi stat bine în uniformă, fiindcă îi scria: „Știi, frumoasa mea iubită, ești cuirasier din regimentul meu. Coiful îți șade de minune, totul îți vine bine. Astăzi am să îți pun o mitră de episcop... Fă-mi un hatâr, neasemuita mea frumoasă, fă-ți o rochie din stambă și satin purpuriu..." Îi spunea ce nestemate să poarte — în șirag sau în diademă. A proiectat chiar și casa lor imaginară de dragoste, care dezvăluie originalitatea impresionantă a acestui bărbat ciudat și sensibil: „Ți-am desenat tipare de rochie, ți-am cumpărat diamante, acum îți desenez o căsuță cu grădină în stil oriental, atât de luxoasă, de parcă ar fi vrăjită..." Un hol mare la intrare, susurul unei fântâni. La etaj, o galerie luminată cu „picturi cu Hero și Leandru, Apolo și Dafne... cele mai pătimașe poezii de Safo" și un tablou erotic al Praskoviei însăși, „în rochie scurtă și albă, cu o delicată cingătoare liliachie, cu părul desfăcut, fără pudră, cămașa încheiată cu un rubin..." Patul ar fi fost înconjurat de „perdele subțiri ca de fum", într-o cameră cu geamuri acvamarin. „Dar culmea luxului ar fi în baie", înconjurată de oglinzi și umplută cu apă parfumată cu trandafiri, liliac, iasomie și flori de portocal." Serenisimul era „voios când ești tu voioasă, sătul când ești tu sătulă".[28]

Când prințul era îndrăgostit, făcea orice pentru amanta lui. În martie și aprilie 1790, i-a poruncit lui Faleev să redenumească două corăbii după Praskovia.[29] „Giuvaierele, nestematele și toate comorile celor patru părți ale lumii au fost întrebuințate pentru a-i împodobi farmecele." Când dorea bijuterii, colonelul Bauer dădea fuga la Paris; când amintea de parfumuri, maiorul Lamsdorf se îndrepta către Florența și se întorcea cu două căruțe pline, ce lăsau în urmă o dâră de mireasmă.[30]

Iată lista de cumpărături încredințată uneia dintre aceste misiuni legendare, probabil pentru Praskovia și alte „sultane", din iulie 1790, al doilea an al Revoluției Franceze. Curierul era Lamsdorf. Când a sosit la Paris, trimisul rus, baronul Simolin, a trebuit să lase baltă orice altă ocupație. „M-am îndeletnicit fără încetare cu îndeplinirea sarcinilor ce a dorit Înălțimea Voastră să fie săvârșite la Paris și l-am sfătuit și eu, precum și o doamnă pe care am

onoarea să o cunosc." Sună de parcă Simolin s-ar fi consultat cu amanta ca să se asigure că nu cumpără decât ciorapii cei mai potriviți. Într-adevăr, „am avut grijă să facem toate târguielile după ultima modă". Fără doamna respectivă și Lamsdorf, Simolin recunoaște că nu ar fi știut cum să facă rost de următoarele, cheltuind astfel:

— rochii [de bal], făcute de Mademoiselles Gosfit, Madame de Modes, 14 333 livre
— rochii [de bal] făcute de Henry Desreyeux, 9 488 livre
— o bucată de muselină indiană, broderie indiană cu fir de mătase și argint (Henry Desreyeux), 2 400 livre
— [obiecte de îmbrăcăminte de la] Madame Plumesfeur, 724 livre
— vânzător de rubine, 1 224 livre
— madame florăreasa, 826 livre
— croitor pentru 4 corsete, 255 livre
— pantofari pentru 72 perechi de pantofi [de bal], 446 livre
— broderiile pentru 12 perechi de pantofi [de bal], 288 livre
— manșon pentru urechi, 132 livre
— vânzătorul de ciorapi pentru 6 duzini de perechi, 648 livre
— rubine, 248 livre
— madame vânzătoarea de voal, 858 livre
— omul care împachetează Bocqueux, 1 200 livre.[31]

Nu ne prea vine să credem că toate acestea erau pentru prinț. De îndată ce toți meșterii și croitoresele și-au terminat treaba, Lamsdorf a pornit înapoi la galop către Iași. Aceste misiuni frivole aveau și ele rostul lor: curierii care aduceau delicatese și rochii de bal de la Paris duceau și vasta corespondență a lui Potemkin — douăzeci-treizeci de scrisori pe zi — și aduceau vești și răspunsuri; de exemplu, Stackelberg de la Varșovia raporta că cel mai rapid curier al lui Potemkin a lăsat o depeșă urgentă în drum spre Occident.[32] Era un serviciu diplomatic, de spionaj, de modă și de catering, toate la un loc.

Serenisimul era cu siguranță extravagant. Călătoria amintită mai sus a costat 44 000 de livre pentru paisprezece obiecte, însemnând aproximativ 2 000 de lire, într-o perioadă când un gentleman englez trăia confortabil cu 300 de lire pe an. Era mai mult decât salariul anual al unui feldmareșal rus (7 000 de ruble).[33] Aceste misiuni erau foarte frecvente. Potemkin îi transmitea în mod regulat lui Grimm liste de cumpărături cu obiecte de vestimentație feminină, hărți sau instrumente muzicale, pe care filosoful Ecaterinei i le trimitea îndatoritor prințului.[34] Însă ineficiența notorie a lui Potemkin în ceea ce privește plata datoriilor îl scotea din minți pe Simolin.

Pe 25 decembrie 1788, s-a văzut silit să apeleze la Bezborodko pentru ajutor, ca să îl convingă pe prinț să plătească o expediție anterioară care costase alte 32 000 de livre.[35]

Stilul de viață al lui Potemkin era regal, dacă nu imperial, începând din anul 1774, acesta având „o avere mai mare decât unii regi".[36] Sunt imposibil de calculat sumele exacte: nici când a murit, nu s-a putut cuantifica exact averea rămasă. Prințul era „nemăsurat de bogat, dar nu avea un sfanț", scria Ligne, „preferând să fie risipitor și mărinimos decât să-și plătească datoriile".[37] Era perfect adevărat, fiindcă era de fapt membru al familiei imperiale — astfel încât Trezoreria era banca sa privată. „E adevărat că Potemkin avea acces direct la Trezoreria Statului", scria Masson, „dar și cheltuia mult pentru stat și se purta ca un mare prinț al Rusiei, și nu ca favoritul Ecaterinei."[38] Pușkin a notat mai târziu anecdota conform căreia, când un funcționar al Trezoreriei a ridicat obiecții la o cerere de retragere de bani a lui Potemkin, acesta i-a trimis un bilet pe care scria: „Plătește sau du-te dracu!" S-a spus că Ecaterina poruncise Trezoreriei să îi considere cererile ca și cum ar fi fost ale ei, dar nu era chiar așa.[39]

Nu se știe dacă Ecaterina a refuzat vreodată vreuna dintre cererile de bani ale lui Potemkin, totuși prințul era nevoit să facă cerere, chiar dacă era întotdeauna aprobată. În timpul războiului, când construia orașe și flote, prin mâinile sale treceau sume imense de bani, dar imaginea risipirii fără noimă a fondurilor publice nu se regăsește în arhive; din acestea rezultă că banii erau transferați de Ecaterina prin procuratorul general Viazemski, apoi distribuiți de Potemkin, prin birourile și funcționarii săi, ca Faleev, Zeitlin sau Popov, ca să ajungă în sfârșit la regimente sau flote. Mare parte din bani nu ajungeau deloc în mâna prințului. Totuși, deși era prea înfumurat ca să se ocupe de sume mărunte, Viazemski s-a plâns împărătesei că Potemkin omisese să înregistreze o parte din bani. Se pune aici problema probității sale financiare. În cazul său, era un concept fără sens: Serenisimul își folosea propriii bani pentru stat și Trezoreria pentru scopurile personale, și nu prea vedea vreo diferență între cele două.[40]

Prințul era lacom de bani și îi plăcea să cheltuiască — dar nu îi plăceau banii în sine. Trebuia să cheltuiască o avere ca să trăiască pe picior mare, ca un consort imperial, când până și curtenii mai de vază se străduiau uneori să păstreze aparențele. Mai mult, din pricina întârzierii plăților de către Trezorerie, de multe ori era nevoit să plătească din banii lui. De asemenea, lăcomia sa avea legătură cu polița de asigurare de care avea nevoie în cazul urcării pe tron a lui Pavel, motiv pentru care a și investit în terenurile din Polonia.

Odată, făcând turul unuia dintre palatele sale unor ofițeri, au dat peste o cadă de baie de aur. Ofițerii au fost atât de încântați, încât Potemkin a țipat: „Dacă vă căcați cât să o umpleți, puteți s-o luați voi!"

Când un lingușitor s-a minunat de splendoarea unuia dintre balurile sale, prințul s-a răstit la el: „Ce, domnule, crezi că știi cât îmi e de adâncă punga?" Potemkin însuși habar nu avea cât era de adâncă. Nu știa decât că nu avea fund: averea sa a fost estimată la nouă, șaisprezece, patruzeci sau chiar cincizeci de milioane de ruble. Dar, având în vedere că în timpul războiului și pe timp de pace bugetele armatei și dezvoltării sudului treceau prin cancelaria sa, aceste cifre erau irelevante, iar datoriile sale erau enorme.[41]

Potemkin împrumuta sume uriașe, chinuindu-l pe bancherul său scoțian, Richard Sutherland, care s-a îmbogățit pe seama afacerilor lui Potemkin și, în cele din urmă, a devenit bancherul de curte al Ecaterinei și baron.* Bancherii și negustorii îi dădeau târcoale prințului ca hultanii, întrecându-se cu oferte de mărfuri și împrumuturi.[42] Sutherland se străduia cel mai tare și suferea cel mai mult. Pe 13 septembrie 1783, l-a rugat pe Potemkin, „umil, să binevoiască să dea ordin să mi se plătească datoriile crescânde pe care am onoarea să i le trimit, și anume 167 029 de ruble și șaizeci de kopeici", cheltuite în cea mai mare parte pentru stat, mai precis pentru statornicirea imigranților. Bancherul, disperat, încerca să-i explice că „din nou îmi permit să îi amintesc Înălțimii Voastre că creditul meu depinde în mare măsură de plata acestei datorii."[43] Sutherland era evident deznădăjduit, fiindcă datora bani altor bancheri de la Varșovia și din altă parte, iar Potemkin părea adesea că era pe cale să dezlănțuie o reacție în lanț de falimente bancare de-a lungul și de-a latul Europei — dar să reținem că cea mai mare parte a banilor nu a fost risipită pe gâteli. Cu ajutorul lui Sutherland, Potemkin a finanțat așezarea imigranților, furnizarea de cherestea și construcția orașelor, cel mai bun exemplu al suprapunerii cheltuielilor personale și imperiale.

În 1788, prințul îi datora lui Sutherland 500 000 de ruble. După trei săptămâni, Sutherland a jurat că lucrurile ajunseseră într-un „punct atât de critic și de îngrijorător", încât era obligat să „îl importunez pe cel dintâi binefăcător al meu... pentru a obține... suma fără de care nu aș ști cum să îmi pun în ordine afacerile." Potemkin însuși a notat în franceză pe scrisoare: „Spune-i că va primi 200 000 de ruble."

---

* La Sutherland a mâncat Potemkin friptura de vită care i-a plăcut atât de mult, încât a cerut să se împacheteze ce a rămas, ca s-o ia acasă. (*N.a.*)

Serenisimul nu era nici pe departe zgârcit — dimpotrivă, era de o generozitate fără noimă. Nu știa ce înseamnă economia. Numai la moartea sa s-a făcut o estimare a averii sale și nici așa nu avem o imagine clară asupra acestui aspect. La fel ca împărăteasa, Potemkin era parte a statului, iar întregul imperiu era averea sa.[44]

Dușmanii unei țări se înmulțesc direct proporțional cu succesul acesteia. Dușmanii Rusiei, stârniți de victoriile primejdioase ale lui Potemkin, făceau tot ce puteau să-i încurajeze pe turci să continue lupta. Între timp, activitatea militară a Rusiei era paralizată de perspectiva unui război cu Prusia, Polonia și Anglia, pe lângă Turcia și Suedia. Așa încât Potemkin a petrecut iarna anului 1789 și o mare parte din anul următor încercând să ducă tratative cu Sublima Poartă. La început, turcii păreau să dorească sincer să încheie pacea. Sultanul Selim l-a eliberat pe ambasadorul rus din Cele Șapte Turnuri și l-a desemnat pe „celebrul cavaler algerian"[45], fostul Capudan-Pașa Gazi Hassan, să negocieze pacea, în calitate de Mare Vizir.

Însă diplomația prusacă intenționa să submineze Rusia și să ducă la bun sfârșit așa-numitul plan Hertzberg, numit după cancelarul prusac, al cărui scop era ca orașele poloneze Thorn și Danzig să revină Prusiei, Austria să cedeze Galiția Poloniei, iar Rusia să le restituie turcilor principatele dunărene. Pentru atingerea acestui scop era nevoie de o coaliție împotriva Rusiei, așa că sultanului i s-a propus o alianță care să-i asigure preluarea Crimeei. Suediei i s-a oferit Livonia, cu Riga. Aliatul Rusiei, Austria, era amenințat cu o invazie prusacă. Rusia însăși a fost silită să se retragă din Polonia, lăsând teren liber Prusiei, care s-a găsit în situația ironică de a avea cea mai mare influență tocmai în țara pe care se pregătea să o împartă cu aliații săi. De-abia acum — când Poloniei i se propunea reforma constituțională și o alianță în schimbul cedării Thornului și Danzigului — și-au dat seama polonezii că fuseseră păcăliți: Prusia era și mai hulpavă decât Rusia. Însă au fost nevoiți să accepte planul prusacilor și s-au întors împotriva rușilor. Anglia sprijinea Prusia, cerând ca Rusia și Austria să încheie pacea cu Poarta pe baza principiului *status quo ante bellum*. Nu se mai punea problema vreunei operațiuni militare ruse: Potemkin a trebuit să mute un corp de armată ca să acopere un posibil atac din partea Poloniei și Prusiei. Pe data de 24 decembrie 1789, Ecaterina i-a spus secretarului ei: „Acum ne aflăm în plină criză: fie pacea, fie un triplu război cu Prusia."[46]

Agentul lui Potemkin pentru negocierile de pace era un antreprenor diplomat cu adevărat levantin, pe nume Ivan Stepanovici Barozzi, un grec

care era agent cvadruplu al Rusiei, Turciei, Austriei și Prusiei în același timp. După câteva conversații misterioase și încâlcite, în stilul lui Potemkin, avute la Iași, și șocat de desfrânarea prințului, Barozzi s-a îndreptat către cartierul general al vizirului, Șumla, unde trebuia să înfățișeze termenii propuși de Potemkin.[47] Nistrul urma să fie noua graniță. Akkermanul și Benderul urmau să fie făcute una cu pământul. Principatele trebuia să devină „independente".*

Barozzi a ajuns la Șumla pe 26 decembrie 1789. Contabilitatea prințului arată că aceste discuții erau înlesnite cu o mulțime de *baksheesh*. Cel puțin șaisprezece inele, ceasuri de aur, lanțuri, tabachere de aur pentru diverși oficiali turci și un „inel cu rubin albastru și diamant pentru primul secretar al ambasadorului turc Ovni Esfiru"; Barozzi însuși a primit un „inel cu un smarald mare", fie ca dar pentru Marele Vizir, fie ca să îl poarte în decursul discuțiilor cu acesta.[48] Ba chiar Potemkin s-a oferit să construiască o moschee la Moscova. Oricât de splendide ar fi fost diamantele, termenii lui Potemkin nu i-au plăcut „renegatului algerin". Serenisimul, neimpresionat de propunerile acestuia, i-a înfățișat noii săi termeni pe 27 februarie 1790. „Propunerile mele sunt scurte", spunea el, „nu e nevoie de multă vorbărie." Nu avea să fie niciun armistițiu — „mai mult o dorință de a câștiga timp decât de a face pace — din câte cunosc eu vicleniile turcilor". Apoi urmează o frază tipică pentru Potemkin: „Turcilor le place să gonească iepurele cu carul." Prințul prefera să fie înfrânt, decât să fie păcălit.[49]

Potemkin avea dreptate să nu aibă prea multă încredere în negocierile duse de Barozzi. Prințul știa de la spionii săi din Austria și de la Istanbul că sultanul Selim considera tratativele de pace ale Marelui Vizir drept o politică secundară, paralelă cu negocierile de la Constantinopol cu trimisul prusac, Dietz. Dacă turcii primeau ajutor de la Prusia și Polonia, puteau să continue războiul. Până a sosit răspunsul lui Potemkin, sultanul semnase deja o alianță agresivă cu Prusia pe 20 ianuarie 1790, care îl obliga pe Frederic Wilhelm să contribuie la recucerirea Crimeei și să pornească război împotriva Ecaterinei.

Cu lațul acesta care se strângea în jurul Rusiei, „sănătatea împăratului este cea mai cruntă dintre toate furtunile care amenință cerul politicii", i-a spus Potemkin lui Kaunitz în acel ianuarie. Iosif al II-lea era zdrobit — fizic, de tuberculoză; iar politic, de revoltele dezlănțuite de-a lungul și de-a latul

---

* Potemkin a propus și că, dacă turcii sprijineau un candidat rus la tronul Poloniei, Rusia va accepta Bugul ca graniță. Cu alte cuvinte, Rusia cerea ajutorul turcilor pentru a pune din nou mâna pe Polonia și, oricum ar fi fost, Potemkin avea posibilitatea de a obține o coroană pentru el însuși — Polonia sau Dacia. Cu toate acestea, până și în cazul Poloniei, este greu de crezut că Potemkin s-ar fi mulțumit cu stabilirea graniței pe Bug, ceea ce ar fi presupus cedarea Oceakovului. (*N.a.*)

imperiului, din Ungaria până în Olanda. Părea să își revină, când a survenit o operație chinuitoare de abces anal care l-a stors de puteri. Scena morții a fost tragică. „Mă plânge cineva?“ a întrebat el. I s-a spus că Ligne plângea cu lacrimi. „N-am crezut că merit o asemenea dragoste“, a spus împăratul. Și-a propus propriul epitaf: „Aici zace un prinț ale cărui intenții au fost pure, dar care a avut nenorocul de a-și vedea toate planurile spulberate.“ Ecaterinei i-a părut rău de „aliatul meu“, care „moare, urât de toată lumea“.[50] Când Iosif a murit, pe 9/20 februarie 1790, se spune despre Kaunitz că a mormăit în barbă: „Bine a făcut.“[51]

Poate că era bine pentru Monarhia Habsburgică, însă era o altă lovitură pentru Rusia. Pe 18/29 martie, Prusia a strâns din nou lațul și a semnat o alianță militară cu Polonia. Frederic Wilhelm a trimis 40 000 de soldați către nord, în Livonia, și alți 40 000 în Silezia, strângând o rezervă de 100 000 de oameni. Noul monarh Habsburg, Leopold, rege al Ungariei (până când a fost ales împărat), s-a alarmat și i-a scris de îndată lui Potemkin: „Ai pierdut un prieten în persoana fratelui meu, Majestatea Sa Împăratul, însă ai găsit altul în mine, care cinstește mai mult decât oricine geniul și noblețea sufletească a Domniei Tale“. Serenisimul și Leopold au coordonat apărarea Galiției împotriva polonezilor — însă adevărata preocupare a regelui Ungariei era prevenirea invaziei prusace „în învoială cu Polonia“ și salvarea Monarhiei Habsburgice. L-a implorat pe Potemkin să încheie pacea, care îi scăpase o dată printre degete.[52]

În toiul acestor tulburări, prințul a aflat că un admirabil englez murea de friguri lângă Herson. John Howard era un reformator de închisori plin de abnegație, care îndrăznise să expună mizeria din închisorile și spitalele pe care le vizitase în călătoriile sale prin întreaga lume, fără să omită viceregatul lui Potemkin. Serenisimul și-a trimis propriul medic să îl îngrijească, dar Howard a murit. Ducele de Leeds, ministrul de Externe al Marii Britanii, i-a scris declarându-i că „națiunea britanică nu va uita niciodată“ asemenea *sensibilité*, iar Potemkin i-a răspuns: „Dl Howard era cu totul îndreptățit să primească atenția mea. Era celebrul prieten al Umanității și cetățean britanic, ceea ce, Monsieur le Duc, este îndeajuns pentru a mă face să-l stimez“. Howard a devenit erou rus și sovietic.[53]

Prințul de Taurida și-a întors acum tunurile și imaginația împotriva dușmanului din trecut și din viitor al Rusiei, Polonia. Așa-numiții „Patrioți“, încântați de perspectiva de a avea o constituție puternică, de a scăpa de ruși și de a primi Galiția din partea Austriei, controlau Varșovia. Ecaterina și Potemkin

erau afectați de pierderea Poloniei — el suferea de pielițe infectate la unghii și de reumatism. Ecaterina i-a trimis drăgăstoasă „o întreagă spițerie de leacuri", precum și „o haină de blană de vulpe și o căciulă de samur".[54] Dacă se ajungea la război cu Prusia și Polonia, „voi lua comanda personal", i-a spus Potemkin lui Leopold.[55] În vreme ce austriecii intraseră în panică și cereau ajutorul Rusiei, operațiunile militare împotriva turcilor au fost suspendate.

Ecaterina privea Polonia ca un dușman ce trebuie zdrobit cu prima ocazie, însă imaginația proteică a lui Potemkin urzea de ceva vreme un plan prin care să introducă un cal troian în Uniunea Statală. Calul troian era chiar el, susținut de coreligionarii săi ortodocși din Polonia răsăriteană și de noua armată de cazaci. Urma să cheme la luptă Polonia ortodoxă din palatinatele Brațlavului, Kievului și Podoliei (unde avea imensele moșii) împotriva centrului catolic, în numele Rusiei, în tradiția căzăcească a hatmanului Bogdan Hmelnițki. Așadar, după ocuparea Benderului, a rugat-o pe Ecaterina să îi acorde un nou titlu, cu o rezonanță istorică deosebită: Mare Hatman.[56]

„Planul tău este foarte bun", i-a răspuns împărăteasa, deși se întreba dacă nu cumva hatmanatul va avea ca efect ațâțarea urii seimului polonez.[57] Cu toate acestea, în ianuarie l-a numit „Mare Hatman al armatelor de cazaci ale Mării Negre și Ekaterinoslavului". Potemkin era încântat de hatmanat și a conceput o nouă și splendidă uniformă cu care s-a făli la Iași.[58] Propria sa extravaganță era în disonanță cu firea-i uneori cenobitică: a avut bunul-simț să bage de seamă că ofițerii mai puțin înstăriți nu se puteau măsura cu el, astfel încât le-a poruncit tuturor să poarte tunici simple de pânză (inclusiv el însuși) — mult mai spartan, i-a zis el Ecaterinei.[59] Avea din ce în ce mai multă grijă să împartă gloria cu împărăteasa. Când ea îl alinta „hatmanul meu", el îi răspundea: „Firește că sunt al tău! Mă pot lăuda că nu datorez nimic nimănui în afară de tine."[60]

Potemkin, care practic controla deja politica internațională rusă față de Austria și Turcia, prelua acum și Polonia. A cerut concedierea ambasadorului rus de la Varșovia, Stackelberg, un „iepure" fricos[61], iar Ecaterina l-a numit în locul acestuia pe aliatul lui Potemkin, Bulgakov.[62] Ea știa că Potemkin avea propriile interese în Polonia și a rămas deschisă posibilității ca el să formeze un ducat independent din proprietățile sale. Potemkin a asigurat-o că „nu doresc nimic pentru mine însumi" și că, în ceea ce privește titlul de hatman, „dacă nu ar fi fost spre binele tău", n-ar fi avut nevoie de o „fantomă care e mai degrabă comică decât distinsă". Între timp, petrecea primăvara organizându-și propria armată de cazaci — ba chiar convingându-i pe unii zaporojeni să se însoare.[63]

Hatmanatul lui Potemkin i-a revoltat pe Patrioții de la Varșovia. Zvonurile privind planurile lui de a deveni rege al Poloniei s-au intensificat. Prințul a negat cu indignare această ambiție, față de Bezborodko: „Este de înțeles că regele [Poloniei] crede că îi vreau locul. În ceea ce mă privește, n-are decât să fie înscăunat dracul acolo. E un păcat să se creadă că am alte interese decât cele ale statului.“[64] Probabil că Potemkin spunea adevărul: coroana Poloniei era o tichie de bufon. Un ducat ucrainean sau moldovenesc atașat Poloniei era mult mai fezabil. Mai mult, era limpede de mult în ce consta vanitatea acestui om de stat — că ceea ce era bun pentru Potemkin era bun de fapt pentru Rusia.

Revoluțiile Franceză și Poloneză au schimbat nu numai politica internațională a Ecaterinei, ci și atmosfera de la Curte. Împărăteasa era alarmată de răspândirea ideilor franțuzești — „otravă“, cum le numea ea — și era hotărâtă să le înăbușe în Rusia. În mai 1790 — când Rusia își pierdea aliatul austriac, războiul cu Suedia se afla într-un punct critic, iar alianța pruso-poloneză amenința să deschidă un nou front —, un tânăr nobil pe nume Aleksandr Radișcev a publicat sub anonimat cartea *O călătorie de la Sankt-Petersburg la Moscova*, un atac voalat la adresa Ecaterinei, șerbiei și a lui Potemkin, care era prezentat drept tiran oriental. Însă ceea ce o scotea din sărite pe împărăteasă nu erau neapărat insultele adresate lui Potemkin, ci aplicarea principiilor revoluționare franceze în Rusia. Radișcev a fost arestat, judecat pentru sedițiune și *lèse-majesté* — și condamnat la moarte.

Prințul a intervenit în favoarea acestuia — deși, din pricina celor două revoluții, nu era un moment bun să submineze regimul, chiar dacă era vizat el personal și în ciuda presiunii puse asupra lui. „Am citit cartea ce mi-a fost trimisă. Nu sunt supărat... Se pare, *matușka*, că și pe tine te ponegrește. Și nici tu să nu te superi. Faptele să-ți fie pavăză.“ Răspunsul generos al lui Potemkin și simțul proporțiilor au calmat-o pe Ecaterina. A comutat sentința și l-a exilat pe Radișcev în Siberia. „Milostivirea monarhului“, a scris plin de recunoștință fratele lui Radișcev pe 17 mai 1791, „a fost mijlocită de prințul Grigori Aleksandrovici.“[65]

Prințul încă mai negocia cu Marele Vizir. Ecaterina a decis că pretenția ca Moldova să fie independentă și să fie condusă de un principe (Potemkin) era excesivă, dat fiind noul tratat al Porții cu Prusia. Prințul, flexibil ca întotdeauna, a schimbat pe nesimțite politica, propunând de data aceasta ca Moldova să fie oferită Poloniei ca momeală cu care să ademenească Uniunea

Statală înapoi sub hegemonia Rusiei. Nu pierdea nimic, deoarece încă mai putea să facă din Polonia propriul ducat.[66] Serenisimul suferea. „Sunt măcinat de neliniște: nedormit și nemâncat", îi scria împărătesei, „sunt mai slab decât un prunc." Nu uita nici de Zubov: Potemkin îl iubea „din ce în ce mai mult" pe tânărul amant al Ecaterinei, „căci te fericește".[67]

Odată ce sultanul Selim s-a hotărât să continue lupta, cu sprijinul Prusiei, politica de pace a Marelui Vizir a căzut în desuetudine. Fostul Capudan-Pașa era prea prestigios ca să fie ucis public, astfel încât Crocodilul Bătăliilor pe Mare a pierit în împrejurări misterioase pe 18 martie 1790, probabil otrăvit de sultan. Ecaterina s-a speriat. „Pentru numele lui Dumnezeu", l-a avertizat ea pe Potemkin. „Păzește-te de turc... Să nu te otrăvească. Turcii sunt vicleni... și se poate ca prusacii să le dea prilejul" să îl ucidă pe cel „de care se tem cel mai mult".[68] Între timp, turcii din Moldova au profitat de ocazie și au înfrânt armata austriacă a lui Coburg, ceea ce a declanșat o ieșire tipică pentru Potemkin, acesta spunându-i Ecaterinei despre feldmareșalul austriac: „s-a dus ca prostul și l-au bătut ca pe o târfă". Însă nestatornicul rege al Prusiei a fost șocat să afle că noul său tratat cu Poarta îl obliga să se lupte cu Rusia, așa că a dizolvat alianța, rechemându-l pe trimisul Dietz, căzut în dizgrație. Frederic Wilhelm era mai interesat de războiul cu Austria. În mai, a preluat personal comanda armatei sale.[69]

Habsburgii au sucombat sub amenințarea prusacă. Leopold a renunțat la speranțele lui Iosif de a câștiga teritoriu turcesc în schimbul restabilirii ordinii în provinciile sale și a negociat o înțelegere cu Prusia, retrăgându-se astfel din războiul cu Turcia. Pe 16/27 iulie, la Reichenbach, Leopold a acceptat cererile anglo-prusace de armistițiu imediat, revenindu-se la *status quo ante bellum*. Prusia a sărbătorit victoria ridicând miza: Frederic Wilhelm a ratificat până la urmă tratatul pruso-turc al lui Dietz. Rusia a rămas singură în războiul rece împotriva Prusiei, Angliei și Poloniei, și în cel fierbinte împotriva Turciei și Suediei.

Pe 28 iunie, suedezii au înfrânt pentru prima dată Flota Baltică a rușilor, comandată acum de Nassau, a cărui temeritate l-a trădat la Svensksund.[70] Însă Ecaterina, căreia nu îi plăcea să recunoască adevărul când veștile erau proaste, a întârziat să îl anunțe pe Potemkin timp de trei săptămâni.[71] Exista totuși și o parte bună — victoria suedezilor salvase reputația lui Gustav, permițându-i astfel să caute o pace onorabilă, semnată pe 3/14 august la Verela, pe baza principiului *status quo ante bellum*. „Ne-am scos un picior din mocirlă", s-a bucurat Ecaterina în scrisoarea către Potemkin. „Când îl vom scoate și pe celălalt, vom cânta Aleluia!"[72]

Retragerea Austriei din război îndepărtase temporar și amenințarea prusacă. Potemkin și Ecaterina își dădeau seama că, în vreme ce Prusia și Anglia puneau la cale următoarea mișcare, aveau ocazia să-i înfrângă pe turci, care își întăriseră forțele pe Dunăre și în Caucaz. Prințul era „istovit ca un câine", parcurgea mereu cele 1 000 de verste între Herson, Oceakov și noua bază navală, Nicolaev, pentru a-și inspecta corăbiile. Cu toate acestea, a pus la cale o strategie amfibiană prin care să elimine fortărețele turcești de pe Dunăre, deschizând calea către Constantinopol.[73] Flota urma să patruleze pe Marea Neagră. Armata trebuia să ocupe fortărețele dunărene. Flotila — o improvizație foarte potemkiniană alcătuită din bărci imperiale convertite, canonierele lui Bentham, „pescărușii" zaporojenilor și o navă comercială de la Marsilia deghizată în vas de război, comandată de Ribas și echipajul său pestriț de „bandiți greci, renegați din Corfu și conți italieni"[74] — urma să urce pe Dunăre, după ce îi înfrângea pe turcii care i-ar fi aținut calea, și să se întâlnească cu armata sub cea mai redutabilă fortăreață turcească din Europa: Ismail.

În cursul verii, Potemkin s-a ocupat personal de antrenamentul trupelor amfibiene de pe flotila lui Ribas: instrucțiunile sale, care arată că ideile prințului anticipează bine-cunoscuta lucrare a lui Suvorov, *Arta victoriei*, dovedesc modernitatea gândirii lui, imaginația și talentul militar. „Află cine se pricepe cel mai bine să tragă la țintă, cine e bun alergător și cine bun înotător", cerea într-un ordin care demonstrează că prințul știa ce implică un comando de asalt marin, cum l-am numi noi astăzi, cu armament ușor și pregătire de elită. În același timp, le-a ordonat generalilor din Kuban și Caucaz să distrugă armata de 40 000 de capete a lui Batal-Pașa înainte de a trece la marea fortăreață otomană Anapa.[75]

În august, prințul de Taurida și-a stabilit noul cartier general în recent capturata cetate Bender de pe Nistru, un loc convenabil din care să supravegheze armatele și flotele de pe ambele fronturi, păstrând în același timp legătura cu Varșovia, Viena și Petersburg. Aici, în orașul tătar pe jumătate distrus, înconjurat de stepe, s-a afundat într-o destrăbălare sardanapaleană care umbrea până și curtea sa de la Iași.

O nouă campanie, o nouă amantă: relația cu Praskovia Potemkina, pe care o iubise doi ani, s-a sfârșit la Iași, iar ea a fost trimisă să se alăture tolerantului ei soț pe câmpul de luptă. În timp ce înaintau armatele și flotele pe uscat și pe mare, se prea poate ca Potemkin să se fi bucurat de o scurtă legătură amoroasă cu Ekaterina Samoilova, lasciva nepoată prin alianță care îl iubise pe Damas la Oceakov. Ligne îi scria că „îl iubește duios" pe Potemkin

și că era gelos că nu se putea bucura de „frumoșii ochi, frumosul zâmbet și nobila indiferență a doamnei Samoilova".

Însă idila s-a sfârșit repede, iar locul Praskoviei ca „sultană favorită" a fost curând ocupat de prințesa Ekaterina Dolgorukaia, în vârstă de doar douăzeci și unu de ani, despre care se spunea că este cea mai frumoasă fată din Rusia. „Frumusețea ei m-a izbit", scria pictorița Vigée Lebrun. „Trăsăturile ei aveau ceva grecesc amestecat cu ceva evreiesc, mai ales din profil." Avea părul lung și negru, pe care îl lăsa să cadă neglijent pe umeri. Avea buzele pline, ochii cenușiu-deschis, pielea de culoarea fildeșului și un trup superb.[76] Curtea lui Potemkin era înveselită și de sosirea exilaților Revoluției Franceze care se oferiseră să lupte alături de Rusia.

Unul dintre aceștia era Alexandre, Comte de Langeron, veteran al războiului american, care era tocmai aristocratul galocentric care se uita de sus la rușii cei primitivi — și care a fost atât de șocat de splendoarea de sibarit a lui Potemkin, încât relatările sale debordează de minciunile răutăcioase pe care le-a auzit. Memoriile maliționse scrise de Langeron (și de Ligne) au dominat de atunci încoace imaginea istorică a lui Potemkin, pe care și-a făcut-o Occidentul. Însă Langeron a sfârșit dezamăgit, destituit pe nedrept de Alexandru I după bătălia de la Austerlitz, apoi iertat, iar mai târziu numit guvernator-general al sudului, unde a rezistat un an. „Incapabil de a comanda un corp de armată", scria Wiegel, „a primit comanda unei țări." Numai după aceste eșecuri a avut mărinimia de a recunoaște măreția lui Potemkin și de a formula un elogiu înflăcărat.

Langeron era însoțit de mai talentatul său compatriot, Armand du Plessis, Duc de Richelieu, în vârstă de douăzeci și patru de ani, care ne-a lăsat o relatare mai puțin plină de prejudecăți asupra timpului petrecut în anturajul Serenisimului. Acest admirabil aristocrat, cu trăsături frumoase și grave, cu bucle și ochi sardonici, era strănepotul cardinalului lui Ludovic al XIII-lea și nepotul războinicului feldmareșal al lui Ludovic al XV-lea. Moștenise viclenia calculată a celui dintâi și toleranța cosmopolită a celui din urmă.[77]

Zilele și nopțile petrecute pe drum, în hanuri prost iluminate, nu îl pregătiseră pe Richelieu pentru spectacolul care l-a orbit de îndată ce a pătruns în salonul prințului din palatul pașei, din Bender: „un divan aurit sub un superb baldachin; cinci femei fermecătoare, pline de grație și de o eleganță nepăsătoare, a șasea înveșmântată într-o splendidă rochie în stil grecesc, tolănite ca orientalii pe sofale." Până și covorul era țesut cu fir de aur. Pretutindeni flori, aur și rubine. Din cutii în filigran se ridicau îmbătătoare parfumuri arăbești — „magie levantină". Potemkin însuși, aproape gol pe sub voluminoasa

haină tivită cu samur, cu stelele incrustate cu diamante ale ordinelor Sf. Andrei și Sf. Gheorghe în piept, ședea în mijlocul lor — însă mereu aproape de prințesa Dolgorukaia, care purta un îndrăzneț costum turcesc de cadână (cu excepția șalvarilor) și care nu se îndepărta niciodată de prinț.

Cina a fost servită de cuirasieri înalți, cu centuri și armuri de argint, mantii roșii și căciuli înalte de blană împodobite cu panaș de pene. Pășeau „câte doi pereche... precum gărzile în tragediile de pe scenă", acompaniați de orchestră. Richelieu i-a fost prezentat lui Potemkin, care l-a întâmpinat timid. A fost apoi ușurat să se piardă în mulțime și să își regăsească prietenii, pe Damas și Langeron.[78] Prințul, scria Richelieu, depășea „tot ce poate defini închipuirea drept absolut. Nimic nu este mai presus de putința sa — comandă astăzi tot ce se află între Munții Caucaz și Dunăre, iar guvernarea restului imperiului o împarte cu împărăteasa."[79]

În capătul salonului luminat ca ziua se adunaseră cincizeci de ofițeri care se țineau deoparte și așteptau poruncile prințului. „Puteai vedea aici ba un sultan detronat, stabilit de trei ani în anticamera prințului, ba un alt suveran devenit colonel de cazaci, ba chiar un pașă apostat, apoi un macedonean, iar mai încolo ambasadorii persani"[80] — și, în mijlocul acestui bazar, ședea Samuel Bentham, așteptându-și hârtiile ca să poată pleca acasă. Potemkin considera că îi lipsește un pictor, și anume singurul artist căruia i s-a permis să îi facă portretul — Lampi. Așa că i-a scris lui Kaunitz la Viena, cerându-i să-l trimită pe pictor la Bender: „E liniștitor pentru mintea mea să am în jurul meu pictori buni, care să lucreze sub privirile mele".[81]

„Tot ce poate servi desfătărilor unei capitale", nota Richelieu, „îl însoțește pe prinț în mijlocul taberelor și tumultului armatelor."[82] Incredibila viață de zi cu zi de aici se asemăna cu cea de la Petersburg cu mici ospețe, recitaluri muzicale, jocuri de cărți, idile, gelozii, „tot ce este însuflețit de frumusețe, cu delicii, cruzime și perfidie."[83] Prințul trăia într-o lume bizară atât de rarefiată, încât „cuvântul «imposibil» trebuia șters din vocabular". Se spunea că grandoarea cu care își trăia povestea de iubire cu Dolgorukaia „întrecea tot ce am citit în *O mie și una de nopți*".[84] Orice voia ea, indiferent în ce colț al lumii se găsea, i se aducea. Nu mai exista niciun fel de limită. Prințesa declarase că îi plăceau dansatorii. Când Potemkin a auzit de doi căpitani care erau cei mai buni dansatori țigani din Rusia, a trimis după ei — deși se aflau în Caucaz. Când în sfârșit au sosit, li s-a cerut să danseze zilnic — unul în straie de fată, celălalt în straie țărănești. „N-am mai văzut niciodată un dans mai frumos", își amintea aghiotantul lui Potemkin, Engelhardt.[85]

Prințul s-a hotărât să construiască pentru prințesă un palat subteran: se plictisise să se tot plimbe între palatul său și reședințele sultanelor, deci două regimente de grenadieri au muncit timp de două săptămâni să clădească această reședință de troglodit. Când palatul a fost isprăvit, Potemkin a decorat interiorul cu coloane grecești, sofale de catifea și „orice lux pe care ți-l poți închipui".[86] Până și rușii au fost șocați de o asemenea extravaganță, însă întreaga armată rusească a petrecut iarna în *zemlianka*, iar adăposturile ofițerilor erau „confortabile ca niște case" cu acoperișuri de stuf și coșuri.[87] Potemkin firește că a mers mult mai departe: exista o galerie pentru orchestră, însă sunetul era oarecum „surd", ceea ce producea o rezonanță și mai deosebită. Sanctuarul interior al acestui dom de plăceri subteran era, ca în serai, o serie de odăi din ce în ce mai tăinuite: afară erau generalii. Apoi apartamentul era împărțit în două: într-o parte, soldații jucau cărți zi și noapte; iar în cealaltă, zăcea prințul pe divan, înconjurat de harem, însă mereu aproape de prințesa Dolgorukaia.

Ignorând legile adulterului civilizat, „însuflețit de patimă și nepăsător din pricina excesului despotismului său", Potemkin uita uneori de prezența celorlalți și o dezmierda pe prințesă cu o „familiaritate excesivă", de parcă n-ar fi fost decât o curtezană de origine umilă, și nu una dintre cele mai de vază aristocrate ale Rusiei. Prințesa îl împingea deoparte, râzând.[88] Când a sosit prietena ei, contesa Golovina, aceasta s-a declarat scârbită de această patimă întinată, „izvorâtă din vanitate". Virtuoasa Golovina a crezut-o inițial pe Dolgorukaia când aceasta a insistat că nu existau relații sexuale între ea și Serenisim, care era cu treizeci de ani mai în vârstă decât ea. Dar apoi Dolgorukaia nu s-a mai putut înfrâna și, dintr-odată, „a dat frâu liber unei cochetării atât de șocante", încât totul a ieșit la lumină.[89] Soțul ei, Vasili Dolgoruki, profita de orice ocazie ca să tulbure plăcerea lui Potemkin. Langeron spune că Serenisimul îl apuca de guler și urla la el: „Nenorocitule, eu ți-am dat toate medaliile, niciuna pe merit! Nu ești decât noroi și fac din tine ce vreau!" Francezul comenta: „scena aceasta ar fi stârnit oarecare uimire la Paris, Londra sau Viena."[90]

Odată, poate în timpul canonadei Oceakov a lui Sarti, prințul și-a aranjat grenadierii Ekaterinoslav, cu cele o sută de tunuri și patruzeci de încărcături oarbe pentru fiecare soldat, într-un careu în palatul subteran. Toboșarii au bătut din tobe. El se hârjonea cu prințesa în palatul subteran și, la momentul culminant, a făcut semn să se tragă. Când soțul a auzit de această salvă orgasmică, a dat din umeri și a comentat: „Ce mult zgomot pentru nimic!"[91]

Potemkin s-a întrecut pe sine la ospățul dat cu ocazia zilei de naștere a prințesei Dolgorukaia. S-a adus desertul. Mesenii au constatat cu uimire că în cupele de cristal erau diamante în loc de *bonbons*, îngrămădite pe linguri lungi. Era impresionată până și răsfățata prințesă, care stătea lângă Potemkin. Totul e de dragul tău, a șoptit el. Când te sărbătoresc pe tine, ce te mai miră?[92]

Indolența lui Potemkin a fost întotdeauna mai degrabă aparentă decât reală, însă o folosea ca să confirme toate prejudecățile străinilor legate de barbaria rușilor. Însă tocmai în perioada în care Langeron pretindea că prințul se giugiulea cu Dolgorukaia, arhivele dovedesc că acesta lucra mai energic ca niciodată, la o scară colosală. Supraveghea construcția orașelor sale în asemenea detaliu, încât specifica până și forma clopotelor bisericii din Nicolaev, poziția fântânilor și unghiul bateriilor în jurul amiralității; urmărea construcția de către Faleev a mai multor canoniere și vase de linie la șantierele navale de pe Ingul; reorganiza războiul din Caucaz și Kuban (l-a dat afară pe comandantul de acolo, Bibikov, care ratase asaltul asupra Anapei din „incompetență și neglijență", și i-a numit pe succesorii acestuia), discuta strategia flotilei cu Ribas, poruncindu-i în același timp să cerceteze abuzul financiar din rândul ofițerilor. A conceput și un nou sistem de semnalizare pentru flotă și antrenamentul artileriștilor.

În ceea ce privește Polonia, Potemkin a căzut în sfârșit de acord să îi cedeze prințesei Lubomirska moșia Dubrovna, ca parte a plății pentru Smila.* Trimitea instrucțiuni ambasadorilor ruși de la Varșovia, Stackelberg, apoi Bulgakov, în legătură cu politica rusească, și primea rapoarte secrete din partea baronului d'Asch de la Varșovia cu privire la revoluția poloneză, se ocupa de plângerile regelui Stanislas-August cu privire la furtul cailor polonezi de către cazaci și discuta despre hatmanatul său și planurile secrete cu magnații polonezi pro-ruși. Serenisimul reforma și îmbunătățea fără încetare armata, adăuga cavalerie ușoară și din ce în ce mai mulți cazaci, însă se străduia și să dilueze conținutul aristocratic al regimentelor de elită ale gărzilor, să promoveze străini, cazaci și rascolnici, spre indignarea marii nobilimi. I-a spus Ecaterinei că ofițerii Gărzii Preobrajenski erau „slăbiți de dezmăț". Așadar, era implicat în ceva mai mult decât idila cu Dolgorukaia. „Ocupațiile mele sunt fără număr", îi scria prințesei Lubomirska, exagerând ușor. „Nu-mi lasă răgaz o clipă să mă gândesc la mine însumi."[93]

---

* Dubrovna lui Potemkin apare în istoria lui Napoleon. Împăratul avea să stea în conacul prințesei Lubomirska în noiembrie 1812, în timpul retragerii de la Moscova. (*N.a.*)

Apoi mai era și situația internațională. Polonezii se înarmau: dacă sprijineau prea serios Prusia, „va fi vreme să îți urmăm planul", i-a spus Ecaterina Marelui Hatman Potemkin.[94] Mai rău decât orice, englezii și prusacii puneau acum la cale un război pentru a-i opri pe ruși. Ecaterina și Potemkin urmăreau cu îngrijorare norii de furtună, dar ambii s-au înveselit în urma păcii cu Suedia. Ecaterina i-a mărturisit că este atât de „voioasă", încât au început să o strângă rochiile și a trebuit să pună să i le lărgească. Totuși îi era dor de consortul ei: „Adesea simt nevoia, prietene, să stau de vorbă cu tine câte un sfert de ceas."[95] Când ministrul prusac a leșinat și s-a izbit cu capul de tron, la serbarea păcii cu Suedia, au considerat că era semn bun. Însă „tare istovita" Ecaterina, care semăna atât de mult cu Potemkin, se îmbolnăvea mereu când scăpa de stres. De data aceasta, s-a prăbușit aproape complet. I-a mărturisit că a avut „o criză puternică de diaree" și „vânturi dureroase".[96]

Prințul era acum o sperietoare atât pentru prusaci, cât și pentru Patrioții polonezi, care îi amenințau ambițiile de a deveni rege; și, din 1789, existau tentative în cadrul seimului de a-i anula indigenatul și de a-i confisca moșiile poloneze, implicându-l în negocieri și mai complexe.[97] Visând poate să se retragă în tihnă, i-a cerut Ecaterinei să-i dăruiască niște pământuri în sud, care îi plăcuseră: „Am destul, dar nu unde să îmi odihnesc fericit capul." Ea i le-a dăruit și i-a trimis un set de cafea din aur și un inel cu diamant.[98]

După încă o etapă de tratative, Potemkin și-a dat seama că numai războiul îi putea aduce pe turci la masa negocierilor, atâta vreme cât erau încurajați de Prusia și Anglia. „M-am săturat de basmele turcilor", i-a spus Potemkin negociatorului Lajkarev. „Explică-le că, dacă vor pace, să se grăbească — altfel vor fi înfrânți."[99] Avea să urmeze războiul.

În martie, a preluat personal comanda Flotei Mării Negre și l-a numit locțiitor pe contraamiralul Fiodor Ușakov — o altă alegere excelentă. Pe 24 iunie, i-a ordonat să iasă pe mare și „să înfrunte dușmanul". După ce a inspectat personal flota, l-a trimis din nou, pe 3 iulie: „Roagă-te la Dumnezeu să ne ajute. Pune-ți toate speranțele în El, înveselește echipajele și însuflețește-i pentru luptă..."[100] Ușakov i-a înfrânt de două ori pe turci, pe 8 iulie și pe 18/29 august la Tendra, aruncându-le în aer nava amiral. Nu înființase flota decât cu șapte ani în urmă. „La nord ai înmulțit Flota", i-a spus Potemkin Ecaterinei, „dar aici ai înfăptuit-o din nimic."[101] Ea era de acord că era creația lor — „o întreprindere a noastră, deci aproape de inimile noastre."[102] Potemkin a poruncit acum flotilei să urce ofensiv pe Dunăre. „Am poruncit Flotei Sevastopol să iasă pe mare", i-a scris lui Ribas, „și să

ajungă în raza vederii tale. Domnia Ta și cu flotila să fii gata să li te alături la gurile Dunării... Adu-mi la cunoștință totul."[103] În septembrie, Potemkin s-a grăbit să ajungă la Nicolaev și în Crimeea, pentru a inspecta flotele, iar apoi a dat ordin armatei să coboare în sud, spre Dunăre.

De pe celălalt țărm al Mării Negre veneau alte vești bune: pe 30 septembrie, generalul Herman eliminase o armată turcească de 25 000 de soldați și îl capturase pe Batal-Pașa. „N-am pierdut nici 40 de oameni!" i-a spus Potemkin lui Bezborodko.[104] Mai aproape de casă, a ordonat ocuparea Chiliei pe Dunăre, însă prima încercare a fost un eșec sângeros, căci Ribas nu reușise încă să distrugă flotila turcească de pe Dunăre. Potemkin a încercat un al doilea asalt, iar Chilia a căzut pe 18 octombrie 1790.[105] Ribas a intrat pe Dunăre după două zile și a ocupat Tulcea și Isaccea, înaintând spre temutul Ismail. Prințul îl admira pe Ribas și avea încredere în el. „Dacă ești acolo", i-a scris, „îți încredințez comanda."[106] La sfârșitul lui noiembrie, întreaga Dunăre de jos, până la Galați, era a lui — cu excepția Ismailului. Potemkin a decis să ia cu asalt fortăreața. „Voi încerca să iau Ismailul", a spus, „dar nu vreau să pierd nici zece oameni."[107]

Departe, către apus, Richelieu, Langeron și fiul prințului de Ligne, Charles, luau masa la Viena, unde se duseseră să se plângă de lipsa de activitate a lui Potemkin, când a sosit vestea înfrângerii lui Batal-Pașa și a asediului Ismailului. Au pornit de îndată la drum și s-au grăbit să i se alăture din nou lui Potemkin, la Bender. „O rog pe Înălțimea Voastră să îmi permită să mă alătur din nou armatei la Ismail", i-a scris Langeron.[108] Niciunul dintre acești tineri războinici nu voia să piardă ocazia să participe la asalt — punctul culminant al carierei militare a lui Potemkin și una dintre cele mai sângeroase zile ale secolului.

30

O mare de sânge: Ismail

Tot ce ar face diavolul, turbat;
Ce n-ar descrie penele măiastre;
Tot ce-n infern din veac s-a adunat
În Ismail zăreai, ca-n orice urbe
Pe care prind asedii lungi s-o surpe

Lord Byron, asaltul Ismailului, *Don Juan*, Cântul VIII:123*

Pe 23 noiembrie 1790, circa 31 000 de soldați ruși, conduși de generalii Ivan Gudovici, Pavel Potemkin și Aleksandr Samoilov, precum și flotila, comandată de generalul de divizie de Ribas, au asediat neclintitul Ismail. Era toamnă târzie, iar armata înfometată era decimată de molimă. Numai dârzul și talentatul Ribas era pregătit de asalt. Ceilalți trei generali se ciondăneau între ei. Niciunul nu ar fi reușit să cucerească singur inexpugnabila fortăreață.[1] Ismailul era construit pe un amfiteatru natural și era apărat de 265 de tunuri și o garnizoană de 35 000 de soldați, ceea ce însemna o armată de mărime medie. Avea un semicerc de ziduri redutabile, șanțuri adânci, turnuri cu legătură între ele, palisade perpendiculare și redute, cu râul Dunărea ca diametru plat. Zidurile „strălucit construite" fuseseră recent fortificate de ingineri francezi și germani.[2]

Potemkin urmărea totul de la depărtare, de la Bender, deoarece, dacă Ismailul nu era cucerit, nu voia să fie afectat prestigiul întregii armate.[3] Prințul nu vedea de ce ar duce o viață mai austeră în acest moment crucial.

---

* Traducere din lb. engl. de Aurel Covaci, Editura Univers, București, 1987. (*N.t.*)

Dimpotrivă, pe frontul feminin nu suferea decât de neajunsul dificultății alegerii. Patima lui pentru prințesa Dolgorukaia se potolea. Viitoarea „sultană", Madame de Witte, rămânea alături de el. Se spunea că era pe drum contesa Braniţkaia, iar „Madame L." — soția generalului Lvov — „sosește și aduce cu ea o tânără fată de cincisprezece sau șaisprezece ani, frumoasă ca un înger", o curtezană și „cea mai recentă victimă a prințului", relata un martor bine informat, dar ostil.[4] Se arăta același sibarit ca întotdeauna. Era „încântat" că sosiseră la Bender Richelieu, Langeron și tânărul Ligne, însă nu le-a confirmat acestora dacă urma sau nu să poruncească asaltul Ismailului. Langeron l-a întrebat direct, însă „nimeni nu a deschis gura". Cei trei s-au alăturat armatei aflate la Ismail.[5]

Fără știrea generalilor de la Ismail și a majorității istoricilor care studiaseră asediul, prințul se hotărâse deja că generalii de la fața locului nu erau în stare să ocupe cetatea. Îl chemase așadar pe singurul om în care avea încredere că va reuși, Suvorov. „Cu ajutorul lui Dumnezeu, ia cetatea", îi scria Potemkin pe 25 noiembrie, adăugând: „sunt mulți generali acolo de același rang, care s-au transformat într-un fel de parlament nehotărât." Prințul i-a zis lui Suvorov că zidurile Ismailului dinspre fluviu erau cele mai vulnerabile și i-a recomandat numai pe doi dintre soldații aflați acolo: „Te va ajuta Ribas... și vei fi mulțumit de Kutuzov." În această privință, posteritatea va fi de acord cu Potemkin. „Fă pregătirile și, cu o rugă la Dumnezeu, dă-i drumul."[6] Suvorov a pornit de îndată spre Ismail.

Tabăra era un exemplu tipic rusesc de haos administrativ și proastă conducere. Prințul poruncise ca artileria să înainteze și să se ocupe cetatea „cu orice preț".[7] Pe 25 noiembrie (în aceeași zi în care prințul i-a scris lui Suvorov), Gudovici a ținut un consiliu de război, în care Ribas cerea un asalt general, iar ceilalți șovăiau. Ribas i-a cerut părerea prințului, care i-a răspuns în taină, pe 28 noiembrie, că Suvorov era pe drum, deci „toate greutățile vor fi spulberate". Pe 2 decembrie, Gudovici a mai convocat un consiliu și a ordonat retragerea. Ribas și-a ieșit din minți. „Comedia s-a sfârșit"[8], i-a scris un ofițer, dezgustat, unui prieten. Au pregătit artileria de drum; trupele au pornit în marș. Ribas i-a scris prințului și s-a întors cu flotila la Galați.[9]

La Bender, Potemkin păstra aparențele nepăsării și desfrânării, fără să lase să se știe că îl chemase pe Suvorov să preia comanda. S-a spus că juca cărți cu haremul, când Madame de Witte, care se prefăcea că îi ghicește în cărți, a prezis că va ocupa Ismailul în trei săptămâni. Potemkin a râs, spunând că el avea o metodă mai bună decât ghicitul — Suvorov —, de parcă tocmai i-ar fi venit ideea, în timpul jocului. Serenisimului îi plăcea enorm să le joace

astfel de feste curtenilor creduli — însă era intenționat secretos. De fapt, s-a lăudat chiar Ecaterinei că își ascunsese adevăratele intenții nu numai de dușman, ci și față de propriii săi oameni. „Măcelarul nu trebuie niciodată să arate cuțitul", a scris odată. „Taina este sufletul războiului."[10]

Când vestea retragerii lui Gudovici a ajuns la disprețuitorul prinț, acesta i-a servit generalului o doză din obișnuitul său sarcasm și l-a numit să comande corpurile din Caucaz și Kuban: „Văd că ai vorbit îndelung despre asaltul Ismailului, dar nu mi se pare ca dușmanul să fi suferit cu ceva... Dacă tot n-ai văzut niciun turc de-aproape, în afară de cei care au fost deja prinși, ți-l trimit pe generalul Suvorov care îți va arăta cum se face..."[11] Potemkin știa că era imposibil să fii „mai Suvorov decât Suvorov".

Contele Suvorov-Rîmnikski a ajuns în apropiere de Ismail, a întors din drum trupele aflate în retragere și a rechemat flotila lui Ribas. Suvorov a pătruns în tabără pe 2 decembrie, semănând mai degrabă „a tătar decât a general de armată europeană", o mică sperietoare, un călăreț singuratic, însoțit doar de cazacul ordonanță.[12] În ciuda (sau poate datorită) ciudățeniilor sale — de pildă, cânta câte o noapte întreagă, mânca pe podea când se nimerea și se rostogolea gol pe pământ — Suvorov inspira încredere. A reorganizat bateriile de artilerie, a supravegheat construcția de scări și fascine pentru umplerea șanțurilor și a antrenat trupele pe machete ale zidurilor. Serenisimul aștepta cu sufletul la gură la Bender — însă i-a dat totuși lui Suvorov șansa de a renunța dacă chiar considera Ismailul inexpugnabil. Nu pentru că ar fi avut îndoieli, ci îi amintea cu înțelepciune lui Suvorov să nu riște viețile și prestigiul rușilor, dacă asaltul se dovedea imposibil. La urma urmei, turcii erau cu adevărat convinși că cetatea nu putea fi cucerită.[13]

Pe 7 decembrie, la Ismail a fost trimis un trompetist cu scrisori din partea lui Potemkin și Suvorov, în care cereau ca cetatea să se predea, pentru a evita ceea ce prințul numea vărsarea „sângelui nevinovat al femeilor și copiilor".[14] Suvorov era mai direct: dacă Ismailul se împotrivea, „nimeni nu va fi cruțat".[15] Turcii au răspuns sfidător, printr-o paradă pe meterezele deja împodobite cu numeroase stindarde — „o priveliște foarte pitorească a mulțimii de soldați înveșmântați în straie de-ți luau ochii", după cum îi descria Richelieu.[16] Când seraschierul a cerut un armistițiu de zece zile, Suvorov a respins tactica de întârziere. Ribas a planificat asaltul. Pe 9 decembrie, după un consiliu de război, Suvorov a ordonat asaltul din toate părțile — șase coloane pe uscat și patru pe Dunăre. „Mâine", le-a spus Suvorov soldaților, „la Ismail vor fi îngropați fie turcii, fie rușii".[17] Seraschierul, cu o voce de

parcă ar fi fost de dincolo de mormânt, a declarat: „Dunărea își va opri cursul, cerurile vor cădea pe pământ înainte ca Ismailul să se predea.“[18]

Pe 11 decembrie, la ora trei dimineața, cerurile au căzut cu adevărat pe pământ. Un zid de artilerie a început să lovească fortăreața, după care o rachetă a traversat în zigzag cerul, dând semnalul de înaintare. Artileria turcească îi decima pe atacatori. Ismailul era, își amintea Langeron, „o priveliște de groază și splendoare“, căci meterezele erau cuprinse de flăcări.[19] Damas, care comanda una dintre coloanele dinspre Dunăre, a ajuns printre primii pe ziduri: după cum prevăzuse Potemkin, partea dinspre fluviu era mai vulnerabilă. Dinspre uscat, primele două coloane pătrunseseră în oraș, însă asalturile lui Kutuzov au fost respinse de două ori, cu pierderi însemnate. Suvorov se pare că i-a trimis un bilet prin care îl felicita pentru ocuparea Ismailului și îl numea guvernator. Acest fapt l-a încurajat să asalteze zidurile a treia oară, de data aceasta cu succes. Rezerva a adus-o un preot ce înălța un crucifix în care ricoșau gloanțele. La răsăritul soarelui, toate coloanele erau deja pe metereze, dar cei mai mulți încă nu reușiseră să coboare pe străzi. Apoi iureșul rușilor s-a revărsat în Ismail „ca un șuvoi ce inundă ținutul“. Lupta corp la corp dintre cei 60 000 de soldați înarmați era un adevărat măcel: nici la ora prânzului nu se hotărâse soarta bătăliei.[20]

Ismail luase înfățișarea unei orori de sânge dintr-un iad dantesc. Când „ursomaniacii“ au strigat „Ura!“ și „Ecaterina a II-a!“, iar turcii au început să se retragă dinaintea lor, rușii au fost din nou cuprinși de setea măcelului, o nebunie sângeroasă și febrilă care îi făcea să vrea să ucidă tot ce le stătea în cale. „A urmat cel mai cumplit masacru“, își amintea Damas, „un carnaj de neegalat. Nu exagerez dacă spun că șanțurile de pe străzi erau înroșite de sânge. Până și femeile și copiii au căzut victime furiei.“ Nici țipetele copiilor nu îi opreau pe ruși. Un turc a ieșit în fugă dintr-o clădire și a îndreptat o armă către Damas, dar aceasta nu s-a declanșat, iar „bietul nenorocit“ a fost ucis de îndată de oamenii acestuia.

Patru mii de cai ai tătarilor au scăpat din grajdurile subterane și au călcat în picioare morții și muribunzii, strivind cu copitele carne omenească și zdrobind capetele muribunzilor, până când animalele înnebunite au fost și ele măcelărite. Seraschierul, cu 4 000 de soldați, încă mai apăra bastionul pe care își înălțase cortul verde. Când erau pe cale să se predea, un marinar englez din serviciul Rusiei a încercat să-l captureze pe generalul turc și să-l împuște, însă a fost el însuși străpuns de cincisprezece baionete. Drept urmare, rușii s-au avântat într-o cruntă urgie a morții, ucigându-i metodic pe toți cei 4 000 de soldați, nemairămânând niciunul în viață.

Turcii își așteptau moartea cu o resemnare cum Richelieu nu mai văzuse. „Nu voi încerca să zugrăvesc ororile care mi-au înghețat toate simțurile.“ Însă el a reușit să-i salveze viața unei fetițe de zece ani, pe care a găsit-o năclăită de sânge, înconjurată de patru femei cu gâtul tăiat. Doi cazaci erau pe punctul de a o ucide și pe ea, când Richelieu a luat-o de mână „și am avut plăcerea să văd că mica mea prizonieră nu avea altă rană decât o ușoară zgârietură pe obraz, probabil de la aceeași sabie care o ucisese pe mama ei“. Un prinț tătar, Kaplan Ghirai, cu cei cinci fii ai săi, mândri descendenți ai lui Ginghis Han, au făcut o ultimă tentativă de împotrivire în bastion: tatăl a căzut ultimul, înconjurat ca de o cunună de trupurile bravilor săi fii.

Masacrul semăna cu o macabră pantomimă, pe măsură ce rezistența scădea. Rușii înnebuniți, însetați de sânge, își puneau pe ei orice fel de straie găseau — bărbătești sau femeiești. Își dezbrăcau victimele înainte de a le ucide, pentru a le păstra hainele. Au devastat prăvăliile turcești, așa că în aerul sfâșiat de țipetele muribunzilor plutea aroma delicioasă a mirodeniilor. Cazacii, de nerecunoscut, mai înspăimântători ca niciodată, cu peruci și veșminte femeiești, prădau străzile pe care pluteau arome condimentate, afundați până la genunchi într-o mlaștină de cadavre închegate în noroi, scuturând săbii care picurau de sângele al cărui miros îl împrăștiau și ei, gonind nefericiții dezbrăcați, în nechezatul cailor dezlănțuiți, lătratul câinilor și țipetele copiilor.

Natura însăși hâdă a rămas,
În urma încleștărilor nătânge,
Rodind noi crunte, monstruoase crime,
Cum Nilul doar, din mâl, sub alte clime.[*]

Cadavrele însele erau atât de numeroase, încât Langeron nu reușea să evite să pășească pe ele. Richelieu, care o mai ținea încă pe copilă de mână, s-a întâlnit cu Damas, iar cei doi s-au văzut nevoiți să azvârle cadavrele deoparte pentru ca fetița să poată înainta. Măcelul a continuat până la ora patru după-amiază, când turcii, în sfârșit, s-au predat.

Cordon
De roșii flăcări care-n lac de sânge
Ca luna-n val de mare se răsfrânge.[**]

---

* Lordul Byron, *Don Juan*, Cântul VIII:82, trad. din lb. engl. Aurel Covaci, Ed. Univers, București, 1987. (*N.t.*)

** *Idem*, Cântul VIII:122. (*N.t.*)

Cel mai vârstnic pașă rămas în viață a întins niște covoare pe jos în mijlocul fortăreței ruinate, înconjurat de cadavrele compatrioților masacrați, și și-a fumat narghileaua atât de liniștit, de parcă s-ar fi aflat încă în serai. Astfel a fost cucerită „una dintre cheile Imperiului Otoman".[21] Aproape 40 000 de soldați au murit[22] într-unul dintre cele mai mari masacre militare ale secolului.

Pe o bucată de hârtie, îngălbenită acum și parcă mirosind a praf de pușcă, Suvorov i-a scris lui Potemkin: „Națiuni și ziduri cad în fața tronului Majestății Sale Imperiale. Asaltul a fost crunt și îndelungat. Ismailul este luat și o felicit pe Înălțimea Voastră cu acest prilej."[23]

Prințul era „fericit și drăgăstos ca un sultan".[24] A poruncit să se tragă salve de tun pentru a sărbători și i-a scris pe dată Ecaterinei, trimițându-l cu vestea pe fratele noului favorit, Valerian Zubov, pe care îl plăcea — recunoscând din plin meritul lui Suvorov. „Te felicit din toată inima", i-a răspuns Ecaterina.[25] Ostilul Langeron povestea că cel care nu voia să piardă zece oameni cu o lună în urmă se lăuda acum: „Ce sunt zece, douăsprezece mii de oameni ca preț al unei asemenea cuceriri?" Potemkin o fi jucat el rolul cuceritorului însetat de sânge, dar să nu uităm că nu a vizitat niciodată Ismailul, deși plănuia zilnic să se ducă: s-a îmbolnăvit, ca întotdeauna după deznodământ, dar pe de altă parte nici nu avea chef să facă paradă în mijlocul „hâdei priveliști".[26] În final, l-a trimis în locul lui pe Popov. Cu siguranță că se bucura de victorie, însă era adânc îndurerat de pierderile rușilor — își pierduse strănepotul, pe colonelul Aleksandr Raevski, acesta fiind unul dintre cei doi frați care erau „cei mai dragi dintre nepoții lui".* Mai degrabă putem spune că se bucura că se rezolvase o treabă murdară. Era ușurat fiindcă spera, împreună cu Ecaterina, că turcii vor fi forțați să încheie o pace avantajoasă. De asemenea, Potemkin era încântat că, atunci când vestea a ajuns la Viena, prințul de Ligne a fost nevoit să își înghită cuvintele răutăcioase despre nepriceperea lui Potemkin.[27]

Se spune că, atunci când Suvorov a ajuns la Iași imediat după bătălie, Potemkin l-a primit cu pompă și l-a întrebat: „Cum să te răsplătesc pentru serviciile tale?" Suvorov s-a răstit la el: „Nu, Înălțimea Ta, nu sunt negustător... Nimeni nu mă poate răsplăti, în afară de Dumnezeu și de împărăteasă!"

---

* Fratele rămas în viață, Nikolai Raevski, a fost generalul erou din 1812 care a ținut reduta Raevski la bătălia de la Borodino. Mult mai târziu, s-a împrietenit cu Pușkin, care a călătorit cu el și s-a desfătat cu poveștile despre Potemkin și anul 1812. Frații Raevski erau fiii surorii lui Samoilov. (*N.a.*)

Este o invenție care a rămas în istorie.* Cei doi indivizi atât de originali nu s-au văzut decât în februarie, iar scrisorile pe care le-au schimbat erau pline de entuziasm. Când au ajuns aproape simultan la Petersburg, Potemkin a continuat să îl laude și să îl promoveze pe comandantul său preferat.[28]

Serenisimul a trimis armata la iernat și a pornit către „capitala" sa, Iași. Apropiindu-se de oraș, Richelieu a observat că acesta era iluminat puternic de torțe aprinse pentru o serbare în cinstea lui Potemkin. Însă prințul nu a zăbovit mult acolo.[29]

Potemkin voia să se întoarcă la Petersburg cu prestigiul unui comandant suprem care câștigase victorii într-un teatru de război „care se întindea pe aproape un sfert de glob, și pretutindeni cu succes". Poate că nu avea înclinația de a conduce în luptă un iureș însetat de sânge, înarmat cu baionete, însă, ca strateg și comandant suprem militar și naval, nu pierduse nici măcar o bătălie. Într-o scrisoare către Ecaterina, nu a putut să se abțină să nu își compare victoriile cu cele ale prințului Eugen de Savoia sau ale lui Frederic cel Mare, însă avea pretenția că nu se lasă pradă păcatului mândriei, după „sfaturile de mamă din ultima campanie" primite de la împărătească. Își contempla viața de până atunci și îi mulțumea Ecaterinei pentru favorurile acordate „din prima tinerețe încoace". Concluziona că: „Deoarece sunt al tău, toate minunatele mele succese sunt și ale tale."

Ecaterina și Potemkin nu erau bătrâni, dar nici tineri nu mai erau. Aveau nervii sensibili, mai ales din pricina anilor petrecuți la putere, care îi făcuseră și foarte autoritari. Totuși aveau grijă unul de altul, cu duioșie și dragoste. Asediul Ismailului își făcuse simțite efectele. Cei doi își povestiseră unul altuia bolile. „Stau mai bine cu sănătatea", scria Ecaterina, „cred că e guta, care a ajuns la stomac și la mațe, dar beau zilnic un pahar de vin de Malaga cu piper." El se afla tot la Iași, dar, când a auzit că era bolnavă, i-a scris de îndată să îi spună că era bine să ia vin de Malaga cu piper, dar să nu uite „să ții cald la burtă. Îți sărut mâinile, măicuță."[30] Nu mai fusese la

---

* Practic toate cărțile de istorie, din Rusia sau Anglia, conțin această anecdotă legată de legenda lui Suvorov. Chipurile a fost ultima oară când s-au mai văzut, când invidiosul Potemkin și-a primit lecția de la genialul Suvorov. De fapt, este foarte probabil ca această întâlnire nici să nu fi avut loc. Niciun martor de la Iași, de exemplu Langeron, nu amintește de ea. Potemkin era la Bender și nu la Iași după căderea Ismailului. Cercetări recente efectuate de V.S. Lopatin, care a dovedit neadevărul a ceea ce se credea până acum despre relația dintre Potemkin și Suvorov, arată că cei doi nu s-ar fi putut întâlni timp de două luni după asediu — și anume, până în prima săptămână din februarie. (*N.a.*)

Petersburg de aproape doi ani și o întreba pe Ecaterina dacă putea veni acasă. „Am mare nevoie să fiu cu tine măcar pentru scurtă vreme", îi scria el de la Iași, pe 11 ianuarie 1791. Polonia era probabil principalul subiect pe care voia să îl discute cu ea personal. „Vreau să te văd."[31]

Și ea voia să îl vadă — „e mai bine să stai de vorbă decât să scrii", era ea de acord — însă l-a rugat să mai aștepte puțin. Această scrisoare a fost interpretată ca un semn al căderii sale în dizgrație și al temerilor ei că Potemkin avea intenția să se întoarcă la Petersburg ca să scape de Zubov. Însă scrisorile ei nu confirmă această interpretare, deși existau evident tensiuni între ei. El era frustrat de rigiditatea ei în ceea ce privește îmbunătățirea relațiilor cu Prusia. Știa și că, în capitală, prusacii, polonezii și prietenii acestora, Marele Duce Pavel și diverse loji masonice, încearcă să îl submineze sub pretextul că vrea să devină rege al Poloniei. Bănuia și că Zubov complota împotriva lui. Dar rămânea încrezător în legătura „sacră" și eternă cu împărăteasa: „Nu mă îndoiesc de favoarea ta pentru totdeauna."[32]

Ecaterina nu se comporta în niciun caz de parcă ar fi încetat să îl iubească pe cel pe care îl iubise o viață întreagă. Dimpotrivă, îi trimitea mereu daruri, ba chiar răscumpărase din nou Palatul Taurida — cu 460 000 de ruble — ca să-i plătească datoriile. Însă Potemkin, amuzat, a observat că diamantele de pe Ordinul Sf. Andrei, trimis de împărăteasă, erau false, făcute din cristal — cu siguranță simbolul unei Curți din ce în ce mai sclerozate.[33] Împărăteasa l-a rugat să mai aștepte în sud câteva săptămâni, numai ca să nu piardă ocazia unei păci cu turcii după triumful de la Ismail, a cărui cădere zguduise într-adevăr Istanbulul.[34]

Dacă se putea negocia pacea cu Poarta, Rusia își permitea să se ocupe de problema Poloniei: Seimul de Patru Ani redacta o constituție care, se spera, era garanția unui regat puternic și viabil și deci o amenințare pentru Rusia. Potemkin, care domina politica rusească față de Polonia și față de Poartă, i-a propus Ecaterinei să îi forțeze pe turci să le cedeze polonezilor Moldova și deci să îi întoarcă astfel pe polonezi împotriva prusacilor.[35] Dar totul depindea de turci. Acum Marea Britanie și Prusia le-au aruncat un colac de salvare — „criza de la Oceakov".

Chiar și înainte de căderea Ismailului, Tripla Alianță complota deja împotriva măririi Rusiei. Până acum, Prusia condusese coaliția împotriva Rusiei și, numai datorită diplomației inepte și inconsecvente a lui Frederic Wilhelm, răul făcut nu fusese mai mare. Acum, odată încheiat conflictul cu Spania din golful Nootka, Marea Britanie a luat inițiativa împotriva Rusiei din motive comerciale și politice. Deteriorarea relațiilor dintre Marea

Britanie și Rusia începuse odată cu Neutralitatea Armată a Ecaterinei și încheierea tratatului comercial anglo-rus din 1786, urmat la un an de semnarea celui cu Franța. Acest fapt a dus la sentimentul că Marea Britanie era prea dependentă de mărfurile rusești, când de fapt ar fi trebuit să-și intensifice relațiile comerciale cu Polonia. Marea Britanie era alarmată și de hegemonia rusă din Europa de Est, în special după ce căderea Ismailului promitea o pace cu turcii foarte avantajoasă pentru Rusia. Prim-ministrul William Pitt își propunea așadar să creeze „un sistem federativ" de alianțe cu Polonia și Prusia, printre altele, pentru a forța Rusia să accepte o pace având la bază principiul *status quo ante bellum*. Dacă Rusia nu era de acord să cedeze Oceakovul și alte câștiguri, urma să fie atacată de marina britanică pe mare și de armata prusacă pe uscat. Într-adevăr, părea că Marea Britanie nu pornește la război decât ca să „smulgă o pană de la pălăria împărătesei".[36]

Selim al III-lea nu prea avea de ce să încheie pacea cu Rusia dacă Marea Britanie se pregătea să înarmeze flota pentru a bombarda Petersburgul. Sultanul l-a executat pe ultimul Mare Vizir, l-a desemnat din nou pe vulturul Iusuf-Pașa și a mai strâns o armată. Pitt și prusacii au pregătit ultimatumul, armatele și vasele de război. Era nevoie de prezența prințului la Petersburg: acum putea, în sfârșit, să se ducă acasă.

Pe 10 februarie 1791, a pornit la drum de la Iași. Se auzise că Potemkin glumea, spunând că se duce la Petersburg să îl înlăture pe Zubov și să „scoată dintele" — *zub* înseamnă dinte — deși, în toiul crizei Oceakov, avea treburi mai importante de discutat. Petersburgul aștepta sosirea lui cu o neliniște mai mare ca niciodată. „Toți miniștrii sunt cuprinși de panică", de teama prințului, scria trimisul suedez, contele Curt Stedingk către regele Gustav al III-lea pe 8 februarie.[37] „Toată lumea este cuprinsă de frământare" la perspectiva „ivirii acestui fenomen". Guvernul era blocat: „Nimeni nu îndrăznește și nu poate să decidă nimic înainte de sosirea lui".[38]

„Doamnă, să credem oare zvonul că prințul Potemkin va aduce pacea?" a întrebat-o Stedingk pe împărăteasă la Curte. „Nu știu, dar se poate", i-a răspuns Ecaterina, adăugând că Serenisimul era original și deștept și va face tot ce va putea, iar ea îl va ajuta. Apoi a adăugat visătoare următoarele cuvinte revelatoare: „Adoră să îmi facă surprize."

Înaintea lui Potemkin au fost trimise trăsurile de la Curte, drumurile au fost iluminate cu torțe în fiecare noapte timp de o săptămână. Contesa Bruce, aflată în fruntea delegației de întâmpinare, l-a așteptat într-o colibă de pe marginea drumului dinspre Moscova, neîndrăznind nici să se dezbrace. Și Bezborodko a pornit în întâmpinarea lui pentru a discuta cu el despre

tactici.[39] Frederic Wilhelm a strâns 88 000 de oameni în estul Prusiei, lordul Hood a adunat o flotă de treizeci și șase de vase de linie și douăzeci și nouă de corăbii mai mici, la Spithead — iar prințul de Taurida, cu o nouă amantă superbă după el, se pregătea de război și de cel mai extravagant bal din istoria Rusiei.[40]

Partea a opta
Ultimul dans
1791

31

Frumoasa fanariotă

Mai întâi, pune-te la încercare să vezi dacă nu cumva ești laș;
dacă nu ești, întărește-ți vitejia înnăscută petrecând multă vreme
alături de dușmani.

Sfatul prințului Potemkin către strănepotul său, N.N. Raevski,
viitorul erou din 1812 și prietenul lui A.S. Pușkin

Când Potemkin și-a făcut intrarea în Petersburg, pe 28 februarie 1791 — calea fiindu-i luminată de sute de torțe[1] —, împărăteasa s-a grăbit să îi iasă în întâmpinare. I-a dăruit din nou Palatul Taurida — pe care tocmai îl cumpărase de la el. Amenințarea coaliției anglo-prusace cu războiul era cea mai gravă criză a Rusiei de la Pugaciov încoace, pe care cei doi o discutau neliniștiți în fiecare zi, în vreme ce nobilimea și diplomații se întreceau să sărbătorească întoarcerea Serenisimului.

„În ciuda marilor așteptări pe care le-am avut în legătură cu acest eveniment și a tot ce auzisem despre însemnătatea și puterea acestui om, am fost uluit de alaiul, de zarva, de însuflețirea care îl însoțeau și încă mai am în fața ochilor priveliștea", scria Jean-Jacob Jennings, un diplomat suedez. „De la sosirea acestui prinț, nu se mai vorbește despre altceva în toată societatea, în toate casele mai de vază sau mai umile, decât despre el — ce face sau ce va face, dacă ia masa sau dacă urmează să ia masa ori tocmai a mâncat. Interesul… publicului îl vizează doar pe el: toate prinosurile, omagiile, darurile tuturor claselor de cetățeni — nobili, meșteșugari, scriitori —, toți așteaptă la ușa lui și se îmbulzesc în anticamerele sale."[2]

Prințul de Taurida părea atotcuceritor: „Niciodată nu a avut mai multă trecere sau autoritate", remarca trimisul suedez Stedingk. „Tot ce strălucea înainte de sosirea lui a fost umbrit și toată Rusia e la picioarele sale."[3] Exista o revărsare de admirație... dar și de invidie din partea anumitor magnați.[4] „Publicul" rus — în măsura în care exista așa ceva, adică nobilimea inferioară și negustorii — îl adora ca pe un erou. Doamnele îi purtau portretul pe medalioane — „Pieptu-i dalb ca perla îl mișcă un suspin", scria Derjavin, „Însuflețind chipul unui erou."[5] *Odă lui Potemkin*, poezie scrisă cu această ocazie, era recitată la recepții.[6] Fiecare nobil a trebuit să dea un bal în decursul a ceea ce s-a numit „Carnavalul prințului Potemkin".[7]

Ecaterina însăși părea ușurată și încântată să îl vadă pe Serenisim după atâta amar de vreme. „Victoria l-a înfrumusețat", i-a spus lui Grimm. Potemkin era acum „frumos ca ziua, vesel ca ciocârlia, strălucitor ca o stea, mai spiritual ca niciodată, nu-și mai mușcă unghiile, dă petreceri în fiecare zi. Toată lumea e fermecată, spre ciuda invidioșilor."[8] Prințul nu fusese niciodată mai încântător. Până și Augustin Deboli, ostilul trimis al Poloniei revoluționare, a raportat că Potemkin era atât de politicos, încât el îi întreba răutăcios pe toți dacă observaseră că acesta își schimbase comportamentul.[9]

Așa se înfățișa Potemkin la apogeul vieții sale, în martie 1791. „L-am văzut pentru întâia dată pe acest om extraordinar duminica trecută, în cercul Marelui Duce", se entuziasma Jennings. „Îmi fusese descris drept foarte urât. Eu nu l-am găsit astfel. Dimpotrivă, prezența lui e impunătoare, iar beteșugul ochiului nu-i slutește chipul așa cum te-ai aștepta." Potemkin purta uniforma albă de Mare Amiral al Flotei Mării Negre, presărată cu diamante și medalii. De îndată ce s-a ivit Marele Amiral, „cercul dimprejurul Marelui Duce s-a destrămat și s-a refăcut în jurul prințului Potemkin, de parcă în el l-am fi recunoscut pe Stăpânul nostru." Până și prinții de Württemberg stăteau drepți și neclintiți „ca niște statui, cu ochii țintă la marele om, așteptând ca acesta să binevoiască să îi bucure cu o privire."[10]

„Carnavalul Potemkin" presupunea câte o serbare în fiecare seară. Curtenii — Nikolai Saltîkov, Zavadovski, Ivan Cernîșev, Bezborodko, Osterman, Stroganov și Bruce — se întreceau care să dea cel mai extravagant bal. Unii aproape că s-au ruinat încercând să țină pasul cu Stroganovii. Însă nu știau ce să creadă cu privire la identitatea actualei amante a prințului. Curtenii se pregăteau să dea baluri în onoarea „sultanei", prințesa Dolgorukaia, până când au băgat de seamă că nu o vizita niciodată. Ea a pretins că e bolnavă — și el tot nu a vizitat-o, nici măcar o dată, moment în care lașii curteni au anulat balurile, iar prințesa, umilită, s-a văzut silită să se retragă la

Moscova.[11] Pe 18 martie, prințul de Nassau-Siegen a dat una dintre cele mai costisitoare petreceri, cu platouri pe care se aflau mormane de sturion, delicatesa preferată a lui Potemkin. Aici, Serenisimul, îmbrăcat în superba uniformă de Mare Hatman, cusută toată cu pietre scumpe, despre care Deboli pretinde că îl costase 900 000 de ruble[12], a dezvăluit care era cealaltă delicatesă preferată a sa: Madame de Witte, cea mai ispititoare aventurieră dintre toate.

Apariția la balul lui Nassau a acestei „frumuseți de renume" a fost „cea mai mare senzație", după Jennings, care a rămas el însuși cu gura căscată. Când Potemkin și-a terminat jocul de cărți, s-a grăbit să i se alăture și nu a vorbit decât cu ea, sub privirile tuturor: „toate femeile se frământau, la fel și bărbații — cele dintâi de deznădejde, ciudă și multă curiozitate, cei din urmă de dorință și așteptare."[13]

Sophie de Witte, acum în vârstă de douăzeci și cinci de ani, cu bucle blonde, un chip grecesc nobil și ochi violeți, era „cea mai frumoasă femeie din Europa la acea vreme". Din curtezană adolescentă la Constantinopol avea să ajungă una dintre cele mai bogate contese din Polonia: timp de patruzeci de ani a scandalizat Europa cu „frumusețea, viciile și nelegiuirile sale". Născută într-un sat grecesc de la periferia „orașului dorințelor lumii", a fost poreclită „frumoasa fanariotă" — *la Belle Phanariote* — după cartierul grecesc Fanar. Mama ei, precupeață, o vânduse la doisprezece ani ambasadorului polonez, care făcea rost de fete pentru regele Stanislas-August, în vreme ce sora ei, la fel de frumoasă, fusese vândută unui pașă otoman de vază. De atunci încolo, de fiecare dată când era cumpărată, se îndrăgostea de ea un alt bărbat, care supralicita prețul. Astfel, călătorind cu transportul imperial, Sophie de Celice, cum își zicea pe-atunci, a fost zărită de maiorul de Witte, fiul guvernatorului fortăreței poloneze Kameneț-Podolski, care a cumpărat-o pe 1 000 de ducați și s-a însurat cu ea în 1779, pe când ea avea doar paisprezece ani. Witte a trimis-o la Paris cu prințesa Nassau-Siegen, să învețe acolo bunele maniere și limba franceză.

La Belle Phanariote fermecase Parisul. Langeron a văzut-o acolo și a lăudat-o pentru „cei mai gingași și mai frumoși ochi pe care i-a zămislit vreodată natura", însă nu își făcea niciun fel de iluzii cu privire la viclenia și tertipurile ei, precum și la „inima-i de gheață".[14] O parte a farmecului ei era „un fel de originalitate care izvora fie din naivitate prefăcută, fie din ignoranță." La Paris, toată lumea îi lăuda *les beaux yeux*. Odată, când cineva a întrebat-o de sănătate, ea a răspuns: „Mă dor *mes beaux yeux*", ceea ce amuzase copios

pe toată lumea.[15] După ce s-a întors în Polonia, când a început războiul lui Potemkin, soțul ei, acum el însuși guvernator al fortăreței Kameneț-Podolski, a devenit pionul principal al rețelei de spionaj a prințului din sudul Poloniei: el introducea în taină spioni în Hotin, odată cu transportul de unt. Dar informațiile le culegea probabil de la soția lui: sora ei era măritată cu pașa din Hotin, în vreme ce Sophie însăși a devenit amanta generalului asediator, Nikolai Saltîkov.[16] Însă ochii atenți ai lui Ribas au descoperit-o, iar acesta i-a prezentat-o lui Potemkin la Oceakov. Oaspeții de la Iași și Bender au remarcat-o pozând în costumul grec și „fâțâindu-se de colo-colo" ca să îi atragă atenția Serenisimului. Ea a devenit confidenta lui în legătura cu Dolgorukaia, pe care apoi a înlocuit-o.[17] Potemkin l-a numit pe tolerantul ei soț guvernatoral Hersonului.[18] Se prea poate că prințul a folosit-o ca agent secret printre polonezi și turci.[19]

Împărăteasa, obișnuită cu numeroasele amante ale consortului ei, i-a dăruit „frumoasei fanariote" o pereche de cercei cu diamante.[20] Soțul lui Sophie era atât de mândru, încât s-a făcut că soția lui va rămâne în istorie ca prietena unui monarh, adăugând: „Prințul nu este amantul nevestei mele, ci doar un simplu prieten, căci, dacă ar fi amantul ei, aș rupe orice legătură cu el." Această orbire naivă trebuie să fi provocat chicoteli. Spioana-curtezană îl fascina negreșit pe Potemkin — era orientală, intrigantă, Venus și grecoaică; oricare dintre atribute ar fi fost îndeajuns ca să îl atragă. „Ești singura femeie, i-a spus Potemkin, care mă surprinde", iar vulpița i-a răspuns: „Știu. Dacă aș fi fost ibovnica ta, m-ai fi uitat până acum. Nu-ți sunt decât prietenă și așa voi fi mereu." (Doamnele sunt obligate să vorbească astfel în public: nimeni dintre apropiați nu a crezut-o.)[21] Poate că a încălcat această regulă, căci după două săptămâni, diplomații au remarcat că Potemkin își pierduse brusc interesul pentru ea: să-i fi cedat până la urmă, în ciuda obiecțiilor?[22]

Serenisimul s-a hotărât să dea un bal, să sfideze coaliția anglo-prusacă și să sărbătorească victoria de la Ismail. Trebuia să negocieze subvenția pe care avea să o plătească Rusia lui Gustav al III-lea pentru o alianță ruso-suedeză. Era în interesul lui Potemkin, deoarece Marea Britanie oferea și ea Suediei o compensație pentru permisiunea de utilizare a porturilor, în cazul unui război cu Rusia. Pericolul era destul de mare, așa încât Potemkin să îl trimită pe Suvorov pe 25 aprilie să comande corpul de armată care înfrunta Suedia, ca o amenințare vie pentru Gustav. Regele suedez încerca să își scoată la licitație serviciile, iar Marea Britanie oferea 200 000 de lire sterline; însă, odată sfârșită criza Oceakov, prețul avea să scadă. Așadar, Potemkin întârzia

intenționat negocierile, forțându-l pe trimisul suedez, Stedingk, să urmărească repetițiile pentru balul de la Palatul Taurida.

Astfel Stedingk a învățat una-alta despre teatru — însă nu a avut nicio satisfacție diplomatică.[23] Serenisimul, încărcat de diamante, părea preocupat numai de diamante — se uita la diamante, admira imensele diamante de pe portretul în miniatură al Ecaterinei, se juca cu diamante, iar conversația se învârtea exclusiv în jurul acestor pietre.[24] Potemkin l-a făcut pe Stedingk „să mă plimb prin cincizeci de încăperi, să văd și să admir totul, [apoi] m-a urcat în trăsură, nu a vorbit decât despre el însuși, despre Crimeea și Flota Mării Negre." Au urmat alte repetiții.[25] Când prințul s-a plictisit de propriul spectacol, chipul său reflecta „dezgust, plictiseală, oboseală... ca atunci când ți se satisfac toate poftele, când ești sătul de toate și nu ți-a mai rămas nimic de dorit."[26]

Apoi a dat un ordin: „200 de muzicanți, așezați în galeria sălii celei mari, să cânte... noi doi fiind singurul public. Prințul e în al nouălea cer. Sosesc 100 de oameni, dansează, apoi mai urmează un cadril." Repetițiile au început la ora trei după-amiază și s-au isprăvit la nouă seara, „fără ca prințul să aibă o clipă de răgaz pentru Suedia. Acesta, Sire", i-a spus Stedingk cu tristețe regelui său, „este omul care guvernează imperiul."[27] Potemkin spunea oricui era dispus să-l asculte că nu era implicat în afacerile externe și că era preocupat doar de propriul său amuzament.[28]

Adevărata politică se făcea în apartamentele Ecaterinei, unde cei doi se străduiau să prevină un război ce părea iminent, cu Anglia și Prusia. După doi ani petrecuți departe unul de altul, relația lor trebuia să facă față insuportabilului lui autoritarism și încăpățânării ei istovitoare. Pe 16/27 martie, Pitt a trimis ultimatumul său la Petersburg, prin Berlin. Era o acțiune imprudentă din partea prim-ministrului britanic care, de regulă, era opersoană precaută, însă treizeci și nouă de vase de linie și 88 000 de prusaci nu erau o amenințare oarecare. Împărăteasa hotărâse că nu va face concesii prusacilor și englezilor.

În lupta lor de a găsi o cale de ieșire din capcană, Potemkin și Ecaterina au apelat până și la omul de stat din fruntea detestatei Revoluții Franceze, Honoré Gabriel Riqueti, Comte de Mirabeau. Potemkin considera că „Franța a înnebunit", iar Ecaterina era de părere că Mirabeau trebuia spânzurat, și nu doar de o spânzurătoare, ci de mai multe — iar apoi „tras pe roată". Dar era firesc ca Potemkin să corespondeze în taină cu Mirabeau, care era singurul său egal european în ceea ce privește excentricitatea genială, scara fizică și

dezmățul extravagant. (Ironia sorții face ca tatăl lui Mirabeau să fi spus odată într-o doară despre fiul său: „Nu cunosc pe nimeni în afară de împărăteasa Rusiei care ar putea fi o pereche potrivită pentru el".) Prințul i-a plătit o mită considerabilă lui Mirabobcea, după cum îl poreclise, încercând să convingă Franța să ia partea Rusiei împotriva Marii Britanii (deși, în realitate, Mirabeau voia să ajungă la o *entente* cu Londra). Mirabeau, deja mituit generos de Ludovic al XVI-lea, care se simțea încolțit, „a înghițit" pur și simplu banii lui Potemkin ca să își plătească stilul de viață luxos, după care s-a îmbolnăvit. A murit la Paris pe 19 martie/2 aprilie 1791 — a doua zi după balul dat de Nassau în cinstea lui Potemkin.[29]

Serenisimul știa că Rusia nu se poate împotrivi Triplei Alianțe și Poloniei, ca să nu mai vorbim de turci. Așadar, în timp ce pregătea armata pentru un război pe scară extinsă, așezând corpuri de armată pe Dvina și la Kiev gata să avanseze prin Polonia înspre Prusia, el se pregătea să îl cumpere pe Frederic Wilhelm ca să lase Rusiei mână liberă cu turcii și polonezii. Ecaterina nu voia să dea înapoi în fața coaliției. Acest fapt punea presiune asupra prieteniei dintre ei. Stedingk considera că „până și Majestatea Sa Împărăteasa" era, „în secret invidioasă" pe Serenisim. Poate că de aceea a spus Ecaterina că Potemkin „făcea tot ce *îi permitea ea*". Stedingk raportează că „împărăteasa nu mai e ce a fost... Vârsta și bolile au făcut-o mai puțin capabilă." Acum era mai ușor de păcălit, de măgulit și de înșelat. Ca să îl parafrazăm pe lordul Acton, puterea absolută te face grosolan și ambii deveniseră mai grosolani — destinul oamenilor de stat care nu pleacă niciodată de la guvernare. Însă Potemkin încă o trata cu mândrie, ca pe o femeie. „Ce vrei?" i-a spus suedezului. „E femeie — trebuie să știi cum să o iei. Nu te poți grăbi."[30]

De fapt, era mai simplu de-atât. Era îngrijorată pentru că exista o reală divergență în părerile lor, ceva ce nu se mai întâmplase niciodată. Probabil că își făcea griji că va trebui să cedeze în fața lui, să își lase autoritatea subminată. Potemkin era iritat că mândria și încăpățânarea ei amenințau toate realizările lor. Va ceda ea oare în fața superiorității militare a lui Potemkin?[31]

De asemenea, prințul voia să îl înlăture pe favoritul împărătesei, pe Platon Zubov, care era implicat din ce în ce mai profund în intrigi împotriva lui. Trebuie să fi contribuit și acest fapt la tensiunile create. Un politician nu e niciodată mai expus ca atunci când pare invincibil, căci toți dușmanii se unesc împotriva lui — iar Potemkin era atacat din toate părțile. Deboli povestea că Zubov, Saltîkov și Nassau-Siegen unelteau deja împotriva lui, dar „atât de multe comploturi împotriva lui Potemkin au eșuat, la fel ca acesta."[32] Însă Zubov era susținut de patronul său, Nikolai Saltîkov, educator al micilor

Mari Duci, și deci avea legătură cu cercul pro-prusac al lui Pavel de pe moșia Gatcina, și cu lojile masonice, mai ales rozacrucienii, care comunicau cu Berlinul*. Unele dintre aceste loji[33] au reunit opozanții regimului Ecaterina-Potemkin, mai ales că atât de mulți magnați erau masoni — iar prințul nu era.[34] Pavel însuși, care îl ura atât de mult pe Potemkin, ducea o corespondență trădătoare cu Berlinul.[35]

Ecaterina și Potemkin nu mai aveau acum timp de giugiuleli și nostalgii: treceau printr-un șir de ciocniri și împăcări, așa cum făceau de șaptesprezece ani încoace, de când se îndrăgostiseră unul de altul. Convingerea pe care Ecaterina o avea încă de pe-atunci, și anume că certurile lor erau „mereu despre putere, și nu despre dragoste", se confirma acum. Când nu reușea să o convingă cu argumente, Potemkin încerca să o sperie, ca s-o facă să-și schimbe poziția. Ecaterina rezista, cu lacrimi; deși lacrimile, ca și crizele de nervi, le folosea adesea pentru a-l manipula. Refuzul ei de a face avansuri prietenoase unei puteri care era pe cale să invadeze Rusia ajunsă la capătul puterilor era cu siguranță prostesc. Potemkin, care cunoștea situația de pe front, nu-i sugera să se predea, ci doar să îl amăgească pe Frederic Wilhelm până când se încheia pacea cu turcii.

Potemkin i-a spus valetului Ecaterinei, Zahar Zotov, că va trebui să se certe cu împărăteasa, care tot amâna să ia o hotărâre. Ecaterina nu voia nici măcar să corespondeze cu Frederic Wilhelm. Atunci Serenisimul a început să bombăne împotriva lui Zubov — de ce a plecat Mamonov ca prostul, în loc să aștepte ca Potemkin să aranjeze lucrurile? Dacă războiul devenea iminent, Potemkin avea să apere ce câștigase de la turci și să-i dea satisfacție Prusia prin împărțirea Poloniei. Dar împărțirea Poloniei — lucru care însemna subminarea planurilor lui subtile — era o soluție de ultimă instanță.[36]

Ecaterina și Potemkin s-au certat zile în șir. Ecaterina a plâns. Potemkin și-a ieșit din minți de furie. Își rodea unghiile, iar Ecaterina avea obișnuitele-i probleme digestive. Pe 22 martie, Ecaterina era bolnavă la pat, cu „spasme și colici puternice". Chiar și când se certau, tot se mai comportau ca un cuplu căsătorit de o viață: Potemkin o învăța ce doctorii să ia pentru durerile de burtă, dar ea insista că mai bine era să le lase să treacă „de la sine". Prințul continua să pună presiune asupra ei.[37]

---

* Nu e nicio coincidență că prima și cea mai agresivă biografie anti-Potemkin scrisă chiar înainte de Helbig, *Panslavin Fürst der Finsternis* („Panslavin, prințul întunericului"), a fost scrisă de un francmason, J.F.R. Albrecht, probabil rozacrucian. Francmasoneria mistică era suprinzător de populară în rândurile paradomaniacilor prusaci: grăsanul, plicticosul și prostănacul Frederic Wilhelm al Prusiei se pare că-și petrecea serile comunicând cu spiritele lui Marc Aureliu, Leibniz și Marele Elector, de la care spera să învețe cum să ajungă mare rege. Dacă într-adevăr așa a fost, se pare că lecțiile nu au avut efect. (*N.a.*)

Un băiețel de zece ani, fiul valetului lui Potemkin, a fost martor la o ceartă și la o împăcare tipică pentru orice cuplu: prințul bătuse cu pumnul în masă și trântise ușa după el atât de tare, încât paharele zdrăngăniseră. Ecaterina izbucnise în lacrimi. Apoi văzuse copilul speriat, care, fără îndoială, și-ar fi dorit să fie în altă parte. Îi zâmbise printre lacrimi și, făcând semn cu mâna înspre ușa pe care ieșise Potemkin, îi spusese băiatului: „Du-te și vezi ce face." Iar copilul alergase supus în apartamentele Serenisimului și îl găsise pe acesta la birou.

„Așadar, ea te-a trimis?" întrebase prințul.

Copilul îi răspunsese că da, dovedind curajul specific inocenței; poate că Serenisimul trebuia să meargă să o împace pe Majestatea Sa Imperială fiindcă plângea și își cerea iertare.

„Lasă să se smiorcăie!" spusese Potemkin necruțător — însă era prea inimos să o lase să stea supărată multă vreme. După câteva minute, se calmase și se dusese să o împace.[38] Cam așa arăta relația lor personală și politică spre sfârșitul vieții.

„Încăpățânarea", nota secretarul Ecaterinei pe 7 aprilie, „duce la un nou război." Dar acum, perspectiva războiului pe mai multe fronturi — căci era foarte probabil ca Polonia și Suedia să se alăture Angliei, Prusiei și Turciei — o făcea pe Ecaterina să șovăie. Le-a spus slujitorilor că nu vor mai avea „bere blondă și neagră" — produse englezești —, însă, pe 9 aprilie, Potemkin și Bezborodko au redactat un memorandum pentru a-l împăca pe Frederic Wilhelm îndeajuns de mult, încât să îl distragă de la război. „Cum să se lupte recruții noștri cu englezii?" bombănea Potemkin. „Nu i-au istovit tunurile suedezilor?" Într-adevăr, Ecaterina se săturase de atacuri de artilerie: a dat înapoi și a consimțit în secret să reînnoiască vechiul tratat cu Prusia, să încurajeze Polonia să cedeze Thorn și Danzig Prusiei și să încheie pacea cu Poarta, primind în schimb Oceakovul și teritoriul de dincolo de acesta.[39] Însă rușii se pregăteau de război. „Vei afla vești de la mine dacă atacă pe mare sau pe uscat", i-a scris Ecaterina unui prieten de la Berlin, intenționat *en clair*, fără să facă niciun fel de concesii.[40]

Cei doi nu știau că și coaliția avea zilele numărate. Înainte ca propunerea Ecaterinei să ajungă la Berlin, britanicii și-au pierdut elanul. Guvernul lui Pitt a câștigat cele trei dezbateri parlamentare privind criza Oceakov — dar a pierdut bătălia. Pe 18/29 martie, Charles James Fox a spulberat argumentele — oricum slabe — cu privire la expediția navală împotriva Rusiei, printr-un discurs înălțător, în care punea întrebarea care anume erau interesele Marii Britanii la Oceakov; iar Edmund Burke l-a atacat pe Pitt pentru

că le lua partea turcilor — „o hoardă de asiatici barbari". Trimisul Ecaterinei, Semion Voronțov, a însuflețit la luptă „lobby"-ul de comercianți ruși, de la Leeds la Londra, și și-a pregătit propria armată de vorbitori. Cerneala și hârtia s-au dovedit mai puternice decât oțelul prusac și praful de pușcă britanic. Până și marina era împotrivă: Horatio Nelson nu vedea „cum vom ajunge până la flota ei. Mările înguste fără porturi prietene sunt nefaste." În doar câteva zile, pe toate zidurile din Regatul Unit apăruse inscripția „nu vrem război cu Rusia!" Cabinetul și-a retras sprijinul. Pe 5/16 aprilie, Pitt și-a retras ultimatumul și a trimis un sol secret, William Fawkener, la Petersburg, care să găsească o cale de ieșire din dezastrul care era cât pe ce să îl coste poziția.[41]

Prințul și împărăteasa jubilau. Ecaterina a sărbătorit așezând statuia lui Fox în Galeria Cameron între Demonstene și Cicero. Potemkin, bucuros, s-a lăudat în fața umilitului trimis britanic, Charles Whitworth, că el și cu Ecaterina erau „copiii răsfățați ai sorții". Criza Oceakov a ridicat pentru prima dată în Marea Britanie problema Orientului, dar englezilor încă nu le păsa de supraviețuirea „bolnavului Europei"*. Va mai dura aproape un secol până să pornească împotriva rușilor. Potemkin greșise când o forțase pe Ecaterina să negocieze — însă știm asta doar privind retrospectiv. Sfaturile lui fuseseră înțelepte. Avuseseră pur și simplu noroc. Prințul era încredințat că el și cu împărăteasa stăteau sub aceeași stea norocoasă: „ca să reușească", i-a spus englezului, „nu trebuie decât să vrea".[42]

Balul mascat, pentru care făcea repetiții zi și noapte de când se întorsese, urma să marcheze triumful rușilor asupra turcilor, prusacilor și englezilor — o sfidătoare celebrare a destinului favorabil. Servitorii străbăteau la galop Sankt-Petersburgul ca să împartă invitațiile:**

General-feldmareșal prințul Potemkin de Taurida
vă invită să îi faceți onoarea de a veni
luni, 28 aprilie, la ora șase,
la palatul lui de pe bulevardul Gărzii Călare
la balul mascat ce se va bucura de prezența
Majestății Sale Imperiale și Alteților Lor Imperiale.[43]

---

* Imperiul Otoman. (*N.t.*)

** Autorul a găsit probabil singurul exemplar care s-a mai păstrat, adresat contesei Osterman, în arhivele Muzeului de Istorie Regional de Stat din Odessa. (*N.a.*)

32

Carnaval și criză

Acel mareșal, prințul Potemkin, ne-a oferit ieri
o splendidă petrecere, la care am stat de la șapte seara
până la două noaptea, când m-am dus acasă...
Acum îți scriu ca să-mi treacă durerea de cap.

Ecaterina II-a către baronul Grimm

Pe 28 aprilie 1791, la ora șapte seara, caleașca imperială a sosit în fața coloanelor clasice ale palatului prințului de pe bulevardul Gărzii Călare, iluminat cu sute de torțe. Împărăteasa, într-un caftan rusesc cu mâneci lungi, cu o diademă bogată, a coborât încet, în ploaie. Potemkin i-a ieșit în întâmpinare. Purta un frac roșu și, pe umeri, o mantie de dantelă neagră cu auriu, împodobită cu diamante. Era încărcat cu „atâtea diamante câte poate purta un om".[1] În spatele lui, un aghiotant ținea o pernă pe care îi era așezată pălăria, atât de grea de diamante, încât nici nu putea fi purtată. Potemkin s-a apropiat de împărăteasă printre două șiruri de lachei, îmbrăcați în livreaua stăpânului, galben-pal cu albastru și argintiu. Fiecare ținea un candelabru. Scăldat în această strălucire imperială, Potemkin s-a lăsat într-un genunchi în fața Ecaterinei. Ea l-a ridicat în picioare. El a luat-o de mână.

Cinci mii de orășeni, mult mai dornici să mănânce decât să contemple acest moment istoric, se îmbulzeau zgomotoși să se ospăteze gratis la mesele încărcate de mâncare și băutură. Erau leagăne, caruseluri și până și prăvălii de unde se puteau lua costume, dar acum participanții nu se gândeau decât la mâncare. Prințul poruncise ca masa să nu se servească decât după intrarea împărătesei. Dar un supraveghetor confundase caleașca imperială cu cea a unui curtean și ospățul începuse prea devreme. Timp de o clipă, Ecaterina,

speriată de popor de când Revoluția Franceză înlăturase dinastia Bourbon, a crezut că „onorabilul public" ia cu asalt palatul. Însă a constatat ușurată că oamenii nu făceau decât să își umple buzunarele cu mâncare pentru acasă.[2]

Prințul a condus-o pe împărăteasa sa către intrarea în palatul numit mai târziu Taurida, care reprezenta un nou standard de simplitate și grandoare clasică. „Totul era gigantic." Acesta era mesajul principal: fațada era simplă dar colosală, proiectată de arhitectul Ivan Starov pentru a simboliza puterea și splendoarea lui Potemkin. Dintr-un portic cu dom, susținut de șase coloane dorice, porneau două aripi lungi. Cei doi au intrat într-o anticameră și au pășit printre două rânduri de oameni veniți în întâmpinarea lor, până în sala cupolei sau a coloanelor, unde împărăteasa era așteptată de Marele Duce Pavel și de soția lui, alături de 3 000 de oaspeți, îmbrăcați cu toții în costume de bal mascat.

„Închipuie-ți dacă poți!" îl provoca Ecaterina pe Grimm. Sala era cea mai mare din Europa — 21 de metri înălțime, de formă ovală, lungă de 74,5 metri și lată de 14,9 metri, susținută de două rânduri de treizeci și șase de coloane ionice — „poezia coloanelor", care făcea ca miile de oaspeți să pară mici și neînsemnați. (Încăpeau acolo lesne 5 000 de oameni.) Podelele erau incrustate cu lemn de preț și decorate cu vaze de marmură „uimitor de mari", din tavan atârnau candelabre de cristal negru multietajate — comorile cumpărate de la ducesa de Kingston. La fiecare capăt se găsea un rând dublu de ferestre până în podea.[3] Întreaga sală era atât de strălucitor luminată, încât părea să fi luat foc, iluminată de masivele candelabre și de cincizeci și șase de candelabre mai mici, fiecare cu câte șaisprezece lumânări. Ardeau cinci mii de torțe. Orchestra de 300 de suflători și o orgă, acompaniate de coruri — ascunse toate în cele două galerii — a început să cânte un repertoriu de piese corale compuse special pentru această ocazie.

Aflată chiar în fața ei, împărătesei i-au căzut ochii asupra celebrei sere Grădina de Iarnă. Era totodată cea mai mare din Europa, având aceeași mărime ca și restul palatului, și anume 60 450 m^2. Imensa clădire de sticlă era susținută de coloane în formă de palmieri care conțineau țevi de apă caldă. Era capodopera lui William Gould — o junglă organizată, de plante exotice, „o mulțime de flori, zambile și narcise, mirt, portocali" —, pereții ei fiind numai oglinzi, în spatele cărora erau ascunse sobe uriașe.* În falși ciorchini de struguri și false mănunchiuri de pere și ananas erau ascunse

---

* Țarul grădinarilor, grădinarul lui Potemkin, William Gould, „trăia în pompă" în vila paladiană pe care Ecaterina pusese să îi fie construită în parcul palatului Taurida (vilă care și astăzi se numește „Casa Grădinarului") și „dădea petreceri pentru nobilime". S-a retras și a dus o viață de lux la Ormskirk în Lancashire, unde a murit în 1812. (*N.a.*)

lămpi și diamante, astfel încât lumina părea să vină de pretutindeni. În globuri de sticlă înotau pești argintii și stacojii. Cupola era zugrăvită în culoarea cerului. Acest crâng era traversat de alei și delușoare, iar ici-colo erau așezate statui de zeițe. Cel mai impresionant era efectul de „perspectivă infinită", căci, din strălucitoarea sală cu coloane Ecaterina vedea mai departe lumina tropicală a serei și, și mai departe, prin pereții de sticlă ai acesteia, grădina englezească de-afară, unde „șerpuiesc alei presărate cu nisip, se ridică dealuri, se adâncesc văi, pajiști se continuă cu crânguri, sclipesc iazuri"[4], cu chioșcurile și dealurile încă acoperite de nea, până la Neva. Pădurea tropicală și dealurile înzăpezite — care era realitatea?

În centrul serei se afla un templu închinat împărătesei, pe o piramidă presărată cu diamante. La picioarele statuii Ecaterinei Legislatoarea făcută de Șubin, se putea citi următoarea inscripție concepută de Potemkin: „Mamei patriei-mamă și binefăcătoarei mele."[5] Prințul a escortat-o pe Ecaterina în partea stângă a Sălii cu Coloane, pe un podium acoperit cu covoare persane, vizavi de grădină. Din grădinile tropicale au ieșit două trupe de dans, de câte douăzeci și patru de copii, „cei mai frumoși din Sankt-Petersburg", după Ecaterina, înveșmântați în albastru-deschis cu roz, și încărcați cu „toate giuvaerurile orașului și suburbiilor" — băieții în costum spaniol, fetele în costum grecesc. Marele Duce Alexandru, viitorul împărat, învingătorul lui Napoleon, a executat un balet complicat în primul cadril, coregrafiat de Le Picq, celebrul profesor de dans. Marele Duce Constantin l-a dansat pe al doilea. „Nici nu se poate vedea ceva mai minunat, mai variat sau mai măiestrit", a scris mai târziu Ecaterina. Apoi, însuși Le Picq a dansat un solo.

La căderea întunericului, Potemkin a condus familia imperială, urmată de toți oaspeții, în camera goblenurilor, unde tapiseriile înfățișau povestea Esterei. În mijlocul canapelelor și scaunelor se afla o minune potemkiniană: un elefant de aur în mărime naturală, incrustat cu smaralde și rubine, cu un ceas ascuns la baza lui, iar pe elefant ședea călare un conducător arap în mătăsuri persane, care a dat semnalul să se ridice cortina, în spatele căreia se aflau o scenă și un amfiteatru cu loji. Două comedii franțuzești și un balet au fost urmate de o procesiune a tuturor popoarelor imperiului, inclusiv niște pași capturați la Ismail, în splendoarea asiatică a veșmântului lor național. În vreme ce invitații urmăreau spectacolul, în restul sălilor servitorii mai aprindeau alte 140 000 de lămpi și 20 000 de lumânări de ceară. Când s-a întors împărăteasa, Sala cu Coloane era scăldată într-o lumină orbitoare.

Prințul a luat-o pe Ecaterina de mână și a condus-o în seră. Când s-au oprit în fața statuii din templu, el a căzut din nou în genunchi și i-a mulțumit

împărătesei. Ea l-a ridicat și l-a sărutat duios pe frunte: i-a mulțumit pentru faptele săvârșite și pentru devotamentul de care dăduse dovadă. S-a recitat *Oda* lui Derjavin, în cinstea victoriilor lui Potemkin: *Sună, tunet al victoriei! Te bucură, viteazule rus!*[6]

Potemkin a făcut semn orchestrei și, în sfârșit, a început balul. Ecaterina s-a retras în camera goblenurilor să joace cărți cu nora ei, apoi s-a dus să se odihnească. La fel cum el ocupa mai multe încăperi în palatele ei, așa și ea avea un dormitor în palatul lui. Camerele lor de aici sunt mărturia intimității dintre ei. Amândurora le plăceau palatele monumentale și odăile mici de culcare: a ei se afla în aripa lui Potemkin, iar tavanul era decorat cu simbolurile clasice ale voluptății, capre și păstori. Exista o ușă secretă, ascunsă după un covor atârnat pe perete, care ducea în anticamera, dormitorul și biroul lui Potemkin, astfel încât puteau intra unul în camera celuilalt. Dormitorul lui era modest, confortabil și luminos, cu tapet simplu de mătase.* (Uneori, când el locuia în palat, se spune că stătea și ea acolo; și, cu siguranță, împărăteasa ținea dineuri aici.)[7]

La miezul nopții, Ecaterina a revenit la cină atât de bine dispusă, încât cei patruzeci și opt de copii s-au întors să danseze din nou cadril. Masa împărătesei, amplasată în același loc în care cântase orchestra în amfiteatru, era acoperită de aur. În jurul ei s-au așezat patruzeci și opt de magnați. Masa împărătească era înconjurată de paisprezece mese. Mai erau și alte mese și bufeturi în alte săli, fiecare iluminată de un glob de sticlă alb-albastră. Pe o masă stătea un pocal imens de argint, între alte două dintre vazele gargantuești ale ducesei de Kingston. În timp ce slujitorii lui Potemkin, îmbrăcați în livrea, serveau mâncărurile, prințul s-a postat în spatele scaunului împărătesei, arătând ca un Ciclop sclipind tot de diamante, și a servit-o el însuși, până când ea a insistat să se așeze și el să mănânce împreună cu ea. După cină, au urmat alte concerte, apoi a reînceput balul. La ora două noaptea, cu patru ceasuri mai târziu decât ora la care pleca de obicei de la baluri, împărăteasa s-a ridicat să plece. Prințul de Taurida a condus-o, așa cum făcuse și la venire.

În vestibul, Serenisimul a căzut în genunchi — gestul ritual de supunere al acestui gigant în haină stacojie în fața împărătesei sale, în prezența mai-marilor imperiului și cabinetelor europene. Îi pregătise dormitorul, dacă Ecaterina dorea să mai rămână. Nu era probabil, dar voia să fie pregătit. Însă ea era prea

---

* Când împăratul Pavel s-a apucat să strice clădirea după moartea mamei sale, aceste odăițe l-au dezgustat în așa măsură, încât nu s-a atins de ele. Le-a sigilat pur și simplu, drept care sunt singurele care s-au păstrat până astăzi. (*N.a.*)

obosită ca să mai stea. Orchestra pregătise două variante de arii — una dacă împărăteasa rămânea, cealaltă dacă pleca. Dacă pleca, Potemkin urma să pună mâna pe inimă și, la acest gest, orchestra trebuia să cânte o melancolică melodie de dragoste, scrisă cu multă vreme în urmă de însuși prințul. „Tot ce are însemnătate pe lume ești tu", așa erau versurile. Splendoarea balului, tristețea cântecului și priveliștea acestui stângaci uriaș chior, îngenuncheat, au impresionat-o pe Ecaterina. Partenerii se simțeau bătrâni, și se iubeau de multă vreme. Amândoi au izbucnit în plâns. Ea i-a sărutat mâna iar și iar, au hohotit amândoi la unison, apoi ea s-a suit în caleașcă și a plecat.[8]

Părea că își iau rămas-bun. Scena a fost adesea interpretată ca o premoniție a morții lui Potemkin. Ultima zi petrecută de el la Sankt-Petersburg a fost distorsionată când a fost analizată în retrospectivă.* Însă era într-adevăr o priveliște foarte emoționantă, punctul culminant al aventurii lor. Potemkin a rămas la petrecere, cuprins de melancolie și nostalgie, aproape în transă.

Când și-a luat rămas-bun de la o doamnă care îl cunoștea foarte bine — contesa Natalia Zakrevskaia —, aceasta a remarcat aerul lui de tristețe și s-a îndoiosat. Îl cunoștea îndeajuns de bine ca să îi spună: „Nu știu ce te vei face. Ești mai tânăr decât suverana. Va muri înaintea ta: ce te vei face atunci? Nu vei putea niciodată să te resemnezi să fii pe al doilea loc." Potemkin a rămas pe gânduri, visător: „Nu-ți face griji. Voi muri înaintea suveranei. Voi muri curând." Contesa nu l-a mai văzut niciodată.[9]

„Serbarea a fost magnifică", scria Stedingk, care a fost și el prezent, „și nimeni altcineva nu ar fi putut-o organiza."[10] Însă fusese iresponsabil de extravagantă — se spune că Potemkin a cheltuit între 150 000 și 500 000 de ruble în aceste trei luni. Toată lumea știa că Trezoreria plătește pentru petrecere, cum de altfel achita toate notele de plată ale prințului, însă s-a răspândit curând credința că, după cum raporta Stedingk, „această risipă îi displace împărătesei."

Ecaterina era atât de exaltată când a ajuns acasă în noaptea respectivă, încât nu a putut dormi. Și-a tratat „mica durere de cap" scriindu-i lui Grimm și lăudând acea *fête superbe* cu entuziasmul unei tinere în dimineața de după primul ei bal. A schițat chiar și un plan ca să îi arate lui Grimm locul ei la masă și s-a mustrat pe sine că stătuse până atât de târziu! Apoi i-a servit lui Grimm interpretarea politică a unei producții evident comune Ecaterina-Potemkin: „Iată, Monsieur, așa ne comportăm la Petersburg în vremuri de restriște și de război, sub amenințarea dictatorilor [se referea la Frederic

---

* Ca să nu mai vorbim de faptul că mulți istorici afirmă că a fost ultima lor întâlnire, când de fapt Potemkin a mai rămas la Sankt-Petersburg timp de încă trei luni, pline de evenimente. (*N.a.*)

Wilhelm al Prusiei]." Nu există nicio dovadă că s-ar fi plâns de sumele cheltuite de Potemkin, oricât de colosale și de excesive ar fi fost, deși probabil că a făcut-o. Ca oricine, se prea poate să fi fost șocată la vederea notei de plată.

Tocmai când îi scria lui Grimm, a sosit o scrisoare care aducea vești dramatice din Polonia, rezultatul fiind prelungirea șederii lui Potemkin la Petersburg.

Pe 22 aprilie/3 mai 1791, Uniunea Statală a Poloniei și Lituaniei a adoptat o nouă constituție, în cadrul unor scene tumultuoase, în seim: un deputat și-a scos chiar sabia în mijlocul dezbaterilor și a amenințat că își omoară fiul, ca Avraam pe Isaac. Revoluția poloneză de pe 3 mai a dat naștere monarhiei ereditare, iar succesiunea urma să fie oferită electorului Saxoniei sau fiicei acestuia, cu un executiv puternic, un fel de combinație între coroana britanică și președinția americană. De asemenea, urma să fie creată o armată. Varșovia a sărbătorit cu sloganul „Regele și Națiunea". Cei care nu-i mai acordau Poloniei nicio șansă erau impresionați. „Popor fericit", scria Burke, „prinț fericit."

Momentul era oportun pentru ruși, dar nefericit pentru polonezi, căci coaliția anglo-prusacă era pe punctul de a dezlega mâinile rușilor ca să se poată ocupa de satelitul lor incomod și recalcitrant. Ecaterina împărtășea dezgustul lui Potemkin pentru Revoluția Franceză: republicanismul era „o boală a minții" a declarat împărăteasa care deja combătea fără milă ideile radicale din Rusia. Revoluția poloneză era de fapt conservatoare din punct de vedere politic, întărea monarhia, și în niciun caz nu o slăbea, reducând, și nu extinzând dreptul de vot. Însă Ecaterina se încăpățâna să o considere drept o extensie iacobină a Revoluției Franceze în sfera ei de influență: „Suntem cu desăvârșire pregătiți", încheia Ecaterina amenințător scrisoarea către Grimm, „și, din nefericire, nu cedăm nici chiar în fața diavolului însuși!"[11]

Potemkin, care primea rapoarte zilnice de la Bulgakov, Branicki și spionii săi de la Varșovia, urmărea de asemenea situația din Polonia, cu mare atenție și neplăcere[12]. S-a hotărât să preia controlul suprem asupra politicii poloneze și și-a pus în acțiune planurile secrete. Încă nu reușise să îl clintească pe Zubov, însă considera probabil că pacea cu turcii și succesul în Polonia aveau să le închidă gura cârtitorilor. Așa că avea să zăbovească la Petersburg mai mult decât se înțelesese inițial cu Ecaterina, pentru a discuta despre Polonia, ceea ce a pus mare presiune asupra relației. Însă înainte să își poată întoarce atenția către Polonia, trebuia să îi forțeze pe turci să ajungă la o înțelegere și să negocieze ieșirea cu bine din criza Oceakov cu emisarul lui Pitt, Fawkener, care era pe cale să sosească.

„Dacă vrei să îmi iei o piatră de pe inimă, dacă vrei să îmi liniștești zvârcolirile", i-a scris Ecaterina lui Potemkin la începutul lui mai, „atunci trimite-le cât de curând curieri armatelor și pune să se înceapă operațiunile pe mare și pe uscat..." — altfel, nu aveau să obțină pacea mult dorită.[13] Prințul, într-un acces de creativitate euforică, a trimis ordine către comandanți și a înființat în același timp noi așezări în sud. Pe 11 mai, i-a poruncit amiralului Ușakov să ridice ancora și să pornească în urmărirea dușmanului; lui Repnin, care comanda principalul corp de armată în absența lui, să atace decisiv pe celălalt mal al Dunării, ca să distrugă orice concentrare de forțe turcești; iar lui Gudovici, care comanda corpul de armată din Kuban, să ocupe cea mai puternică fortăreață otomană din acele părți — Anapa.[14] Între timp, cei doi aveau să se ocupe de planurile legate de Polonia.

Pe 16 mai, încă nu se rezolvase criza anglo-prusacă. Ecaterina a semnat primul ordin pentru Potemkin privind Polonia. Prințul nu putea interveni decât dacă prusacii pătrundeau în Polonia, iar în acest caz Potemkin le putea oferi polonezilor principatul otoman al Moldovei în schimbul renunțării la revoluție. Dacă nu mușcau momeala, Potemkin putea recurge la „măsuri extreme" tradiționale, aranjând o confederație condusă de aliații săi polonezi, Branicki și Potocki. Ecaterina a adăugat în mod specific că printre „măsurile extreme" era de acord cu „planul tău secret" de a ridica la luptă ortodocșii din Kiev, Podolia și Bratslav, sub stindardul „Marelui Hatman" al cazacilor.[15] S-a afirmat adesea că Potemkin nu a fost învestit cu puterile pe care și le dorea.[16] Dimpotrivă, el avea puteri potențial vaste, condiționate, e-adevărat, de posibilitatea reală, deși redusă, ca Prusia și Anglia să atace Rusia. (Încă nu începuseră negocierile cu Fawkener.)* În plus, Potemkin nu a „primit" înscrisurile, ca un școlar din partea profesoarei: cei doi au lucrat împreună, corectându-și schițele unul altuia, ca întotdeauna. Ordinele și corespondența dintre ei arată că Ecaterina căzuse de acord, cu doi ani în urmă, cu propunerile lui Potemkin privind cazacii și Moldova.

Planurile lui Potemkin cu privire la Polonia au fost misterul acestui ultim an: a urzit o țesătură de fire a căror întrepătrundere nu a reușit nimeni să o deslușească. Planurile sale par proteice, mereu schimbătoare și bizare, însă prințul nu considera niciodată că era nevoie să aleagă din timp

---

* Unii istorici polonezi privesc această condiție ca pe o păcăleală care să îl inducă în eroare pe Potemkin, deoarece Ecaterina știa deja că nu avea să fie război cu Prusia. Este limpede că nu a fost așa. Anglia dăduse înapoi, dar nu se predase. Condițiile care încătușau acțiunile lui Potemkin erau cu totul rezonabile. Documentele însoțitoare despre crearea unor trupe poloneze care să sprijine o confederație arată că lucrau împreună chiar înainte de balul de la Taurida: el a întocmit o propunere care necesita recrutarea de forțe poloneze, pe care ea a adnotat-o. (*N.a.*)

o anumită variantă de plan, ci doar în ultima clipă. Până atunci, le avea pe toate în vedere. Chibzuise la situația din Polonia încă de când ajunsese la putere, iar politicile sale în această țară se desfășurau pe mai multe niveluri, însă sunt imposibil de separat de nevoia lui de a întemeia un principat în afara granițelor Rusiei. Toate aceste planuri se referă la câte un spațiu unde să-și întemeieze propriul regat. Se convinsese singur că un ducat polonez „independent" condus de el, clădit în jurul moșiilor sale de la Smila, ar fi fost o modalitate camuflată pentru Rusia de a câștiga întinse teritorii central-europene fără să fie nevoie să recompenseze celelalte puteri împărțind pentru a doua oară Polonia.

Existau patru asemenea proiecte potemkiniene. Unul era anexarea Moldovei de către Polonia. Acest principat s-ar fi potrivit bine în Polonia, în viziunea aliatului său, Felix Potocki, zugrăvită într-o scrisoare trimisă lui Potemkin în luna mai a aceluiași an: o republică federală de hatmanate semi-independente. În același timp, exista planul unei confederații, condusă de Branicki și Potocki, care să răstoarne noua constituție și să o înlocuiască cu versiunea veche sau cu una nouă federală, cu Moldova ca mită. Încă de la începutul lunii februarie, Potemkin i-a trimis lui Potocki o scrisoare măgulitoare în care îl invita la o întâlnire ca să discute despre „adevărata bunăstare a țării noastre comune".[17]

Potemkin se gândea și la varianta invadării Poloniei, în calitate de Mare Hatman al cazacilor de la Marea Neagră, pentru a-i elibera pe ortodocșii din Polonia estică. Acest plan se baza pe descendența sa poloneză, ambițiile lui regale, gustul său pentru dramatic, instinctul rusesc de a înăbuși Revoluția Poloneză — și „pasiunea pentru cazaci".[18] Până și înainte de obținerea hatmanatului, Potemkin luase în calcul un rol special pentru cazacii de la Marea Neagră, recrutându-i în Polonia.[19] Pe 6 iulie 1787, de pildă, Ecaterina i-a permis înființarea de patru asemenea escadroane din propriile sale sate poloneze[20], unde deja avea propriile forțe: miliția călare și de infanterie din Smila.[21] Mai târziu, Aleksandra Braniţkaia a lămurit că intenția lui era „să-i unească pe cazaci cu armata poloneză, iar el să se proclame rege al Poloniei."[22]

Acesta pare în prezent cel mai improbabil dintre planuri, dar de fapt era fezabil. Provinciile ortodoxe ale Podoliei și Poloniei de Est, conduse de magnați ca Felix Potocki care aveau o viziune demodată asupra libertății Poloniei, erau foarte departe de patrioții catolici sofisticați care dominau Seimul de Patru Ani de la Varșovia și care aveau o concepție modernă privind libertatea (și care îl urau pe Potemkin). Ar fi o greșeală să interpretăm izolat această mobilizare a cazacilor: atât Ecaterina, cât și Potemkin considerau că era o cale

de mobilizare a populației ortodoxe pentru a răsturna puterea revoluției de la Varșovia, obținând poate, în același timp, un regat pentru Serenisim, într-o Polonie federală dominată de Rusia.

A patra posibilitate ar fi fost a doua împărțire a Poloniei: Potemkin nu ezita să vorbească despre o nouă împărțire, folosind adesea această idee ca momeală în fața trimișilor prusaci; însă, în ciuda părerilor istoricilor polonezi naționaliști, era ultima opțiune pe lista sa. Poate că ar fi obligat Polonia să cedeze Thorn și Danzig în aprilie, pentru a evita războiul pe încă două fronturi, însă momentul acela trecuse. Acest mândru fiu renăscut si *szlachta* înțelegea că împărțirea îi distrugea străvechea patrie — „patria noastră" — și îi distrugea și șansele de a-și crea o bază personală în afara Rusiei. Strategic, împărțirea ar fi fost benefică mai ales pentru Prusia, căci Hohenzollernii s-ar fi apropiat de Rusia. Potemkin era în favoarea politicii lui Petru cel Mare de a păstra o Polonie independentă, ca un fel de zonă-tampon excentrică și schilodită. Departe de a-și dori împărțirea, majoritatea planurilor lui Potemkin, cum ar fi opțiunea moldovenească, implicau mărirea teritoriului polonez, și nu micșorarea acestuia. Dacă ar fi trăit mai mult, poate că ar fi reușit și ar fi împiedicat împărțirea. Dacă Ecaterina ar fi murit înaintea lui, se prea poate să se fi mutat în Polonia și să devină șleahtic.

Potemkin a rămas la Petersburg să hotărască politicile în Polonia, în vreme ce în Varșovia cuprinsă de febră revoluționară circulau povești despre uneltirile lui sinistre. Trimisul polonez Deboli a întețit tensiunea transmițându-i lui Stanislas-August tot feluri de zvonuri legate de ambiția lui Potemkin de a deveni rege. Când la Curte s-au reunit toți dușmanii lui, pregătiți, în sfârșit, să îl răstoarne, se pregătea scena celei mai dureroase crize din lunga sa prietenie cu Ecaterina.

„Ne-am descurcat bine și fără tine, nu-i așa?", i-ar fi zis Ecaterina lui Potemkin, după spusele ostilului Deboli. Cuvintele par să sune veridic, însă tonul este al unei soții care își mustră înciudată bărbatul, și nu al uneia aflate în pragul divorțului.[23] William Fawkener, trimisul special al lui Pitt, sosise pe 14 mai, dar negocierile prelungite pentru rezolvarea crizei Oceakov nu au început de fapt decât la începutul lui iunie, când Ecaterina și Potemkin au avut discuții prelungite cu englezul. În depeșele sale rămase nepublicate, Fawkener comentează că, deși aveau un stil diferit, mesajul era același: în timpul unei audiențe, Ecaterina tocmai îl lăuda pe Potemkin pentru surprinzătoarea lui bună dispoziție, când a întrerupt-o unul dintre ogarii ei care lătra afară la un copil. Împărăteasa l-a liniștit pe băiețel și,

întorcându-se spre Fawkener, a adăugat cu subînțeles: „Câinii care latră nu mușcă întotdeauna".[24]

Potemkin, pe de altă parte, l-a poftit pe intimidatul buldog britanic la masă, unde englezul a fost absolut copleșit de monologul efervescent și amuzant al prințului — „ciudat și plin de contradicții". Serenisimul „mi-a spus că e rus și își iubește țara, dar că iubește și Anglia; că eu sunt insular și deci egoist și nu îmi iubesc decât insula". I-a făcut și o ofertă tipic potemkiniană: de ce Marea Britanie să nu ia Creta (Candia) din Marea Mediterană, ca parte din îmbelșugata pradă otomană? Acest *pied-à-terre* le-ar da britanicilor controlul asupra comerțului egiptean-levantin. Iar apoi a continuat cu un elogiu pătimaș al meleagurilor sale sudice, al solului, al poporului, al flotei — al „marilor proiecte" al căror succes „nu atârna decât de el". La sfârșitul acestui spectacol, Fawkener, năucit, a recunoscut în scrisoarea către Londra că nu avusese ocazia să scoată nici măcar un cuvânt, însă l-a convins fără putință de tăgadă pe Pitt că Rusia este definitiv hotărâtă să păstreze ieșirea la Marea Neagră și că va refuza categoric să accepte vreun compromis cu privire la Oceakov.[25] La începutul lui iulie, Anglia și Prusia și-au dat seama că va trebui pur și simplu să cedeze în fața pretențiilor Ecaterinei.

Fawkener a mai fost umilit și de sosirea la Petersburg a lui Robert Adair, trimis cu malițiozitate (și posibil cu intenții trădătoare) de către Charles James Fox ca reprezentantul neoficial al opoziției. Semion Voronțov îi asigurase lui Adair, în vârstă de douăzeci și doi de ani, o primire excelentă, spunându-i lui Potemkin că până și Georgiana, ducesa de Devonshire, care dădea tonul în lumea bună, „îl onorează cu prietenia ei".[26] Adair a fost primit „cum nu se poate mai bine" de împărătească și de prinț. Înainte de plecare, Potemkin i-a făcut un dar în numele Ecaterinei — un inel cu portretul ei.[27]

Prințul, în culmea gloriei, se asemăna acum cu un nobil urs încolțit de o haită de câini. Zubov profita de neliniștea aproape subliminală a Ecaterinei privind comportamentul autoritar al lui Potemkin, făcând aluzii că acesta devenea o amenințare pentru ea. „În sufletul împărătesei a încolțit o anume bănuială tăinuită împotriva acestui feldmareșal"[28], își amintea Gavrila Romanovici Derjavin, poetul neoclasic, funcționar public. Serenisimul bombănea că era înconjurată de dușmanii lui. Când Ecaterina s-a retras pe timpul verii la Țarskoe Selo, Potemkin se arăta mai rar decât de obicei și nu zăbovea mult. Când a început să fie evident că urmau să ajungă curând la înțelegere cu englezii și prusacii, iar chestiunea poloneză a devenit urgentă, ambasadorii

au remarcat răceala Ecaterinei față de el. Ca de atâtea ori până atunci, această răceală a dat speranțe dușmanilor lui Potemkin.

Zubov nu îl submina pe prinț doar în ochii Ecaterinei: întâi a reușit să îl întoarcă pe Suvorov[29] împotriva fostului său protector, oferindu-i favorurile pe care Potemkin deja i le propusese. Astfel, Suvorov s-a certat cu Potemkin, dar nu din pricina invidiei acestuia din urmă, ci din pricina intrigilor lui Suvorov, care fusese păcălit. Apoi Zubov i-a spus lui Derjavin „în numele împărătesei" să nu se ducă la Potemkin să caute favoruri: Zubov îi va oferi ce va voi.

Derjavin își făcuse deja un renume scriind *Odă prințesei Felicia*, în care îl descria batjocoritor pe procuratorul general Viazemski drept „coleric", iar pe Potemkin drept „indolent", însă prințul îi luase apărarea față de Viazemski și față de alți dușmani, de-a lungul anilor.[30] Derjavin l-a răsplătit pe Potemkin pentru bunătate printr-o trădare meschină — și o poezie emoționantă. (Capodopera sa, *Cascada*, care l-a inspirat pe Pușkin, a fost un tribut postum adus lui Potemkin.)[31] Zubov i-a promis lui Derjavin postul de secretar al împărătesei. Poetul a acceptat slujba și și-a moderat laudele aduse lui Potemkin în poeziile sale.

La lectura uneia dintre acestea, Potemkin a ieșit valvârtej din dormitor, a poruncit să i se aducă trăsura și a plecat „Dumnezeu știe unde", pe o furtună cu tunete și trăsnete. Derjavin l-a căutat smerit după câteva zile, iar Potemkin, care trebuie să fi știut exact cum îl influențase Zubov pe protejatul său, l-a primit rece, dar fără ranchiună.[32]

Prințul se comporta întotdeauna ca un maniac, în vremuri de tensiune politică. Își rodea unghiile și se cufunda în legături de dragoste, cu un entuziasm priapic. Derjavin și străinii ca Deboli pretindeau că înnebunise — chipurile, drept consecință a sifilisului terțiar, deși nu există nicio dovadă în această privință. Într-o seară, afirma Deboli, Potemkin a apărut beat acasă la contesa Pușkina și a mângâiat-o pe păr. Ea l-a amenințat că îl dă afară, la care el a bălmăjit că încă nu renunțase la ideea de a deveni rege al Poloniei.[33] Este o poveste greu de crezut. Mai mult, până și dușmanii săi recunosc că niciodată nu avusese succes mai mare la femei, ca în această perioadă. „Femeile tânjesc după atențiile prințului Potemkin", nota cu ciudă contele Fiodor Rostopcin, „așa cum bărbații tânjesc după medalii."[34] Serenisimul a dat o serbare de trei zile într-una dintre casele sale de lângă Țarskoe Selo, în vreme ce „tot orașul bârfește", relata Fawkener cu mare interes, „despre cearta cu o femeie, aparenta preferință pentru o alta și sincera dragoste pentru o a treia."[35]

*

În jurul gâtului lui Potemkin părea că se strânge lațul. Majoritatea istoricilor afirmă că, atunci când prințul a părăsit în sfârșit Sankt-Petersburgul, la sfârșitul lui iulie, era ruinat de Zubov, respins de Ecaterina și învins de dușmani, și era pe moarte, cu inima frântă de durere. Nu se poate ceva mai departe de adevăr.

În iulie, când contele se afla la Peterhof, Zubov considera că sădise destulă bănuială în mintea Ecaterinei pentru ca uneltirile sale mârșave să poată fi duse la bun sfârșit.[36] Dar cine să îl înlocuiască pe Potemkin? Nimeni nu se putea măsura cu el din punct de vedere militar sau politic — cu o singură excepție. Pe 24 iunie, contele Aleksei Orlov-Cesmenski a sosit în mod misterios. Vizitele sale în capitală, din 1774 încoace, coincideau întotdeauna cu încercări de a-l răsturna pe Potemkin: îi plăcea să se laude că, atunci când intra el pe ușă, Potemkin ieșea pe fereastră.[37] Însă când Orlov-Cesmenski s-a înfățișat la Țarskoe Selo, Ecaterina l-a informat pe Potemkin asupra acestui fapt — ceea ce în niciun caz nu ar fi făcut dacă ar fi fost pe cale să îl repudieze.[38] În lunile iunie și iulie, Potemkin, aflat în capitală, îi scria Ecaterinei la Țarskoe Selo despre dureroasele infecții la unghii. Ea era destul de înduioșată să îi răspundă, semnându-se: „*Adieu Papa*". Ea a pus în plic și obișnuita scrisoare lingușitoare de la Zubov. De asemenea, Potemkin i-a trimis în dar o rochie.[39] Până și Deboli relata că Ecaterina i-a poruncit emfatic lui Orlov-Cesmenski să nu îl denigreze „pe bunul ei prieten".[40]

Mai mult, influența lui Potemkin nu dispăruse. Când Fawkener a sugerat în sfârșit că Anglia va accepta condițiile Rusiei, Potemkin și-a dat acordul în numele lui, fără să se mai consulte cu Ecaterina. Deboli nota că acest fapt i-a scos din sărite pe miniștrii ruși — dar în niciun caz nu sugera că Potemkin își pierduse puterea.[41] Apoi Potemkin a înregistrat o serie de victorii: pe 19 iunie, a anunțat că Kutuzov îi urmase ordinele precise de atac la Babadag — și învinsese 20 000 de turci. Pe 22 iunie, Gudovici luase cu asalt Anapa, unde — ca bonus — l-a capturat pe eroul cecen, șeicul Mansur, care se refugiase acolo.* „Este cheia care a deschis ușa marilor triumfuri", i-a declarat Potemkin Ecaterinei pe 2 iulie. „Te vei bucura să auzi cum răsună întreaga Asie de urletele lor!" În aceeași zi, poate pentru a se împăca cu Potemkin, împărăteasa, însoțită de cei doi Zubovi, a venit la Petersburg de la Peterhof, ca să ia masa cu prințul în Palatul Taurida, unde a închinat în sănătatea

* Mansur a fost expediat la Petersburg și a murit după trei ani în temnița Schlüsselburgului. (*N.a.*)

consortului ei. Putem conchide că nici nu putea fi vorba de căderea iminentă a lui Potemkin.[42]

Pe 11 iulie, a luat sfârșit criza Oceakov: englezii și prusacii au semnat compromisul care îi permitea Ecaterinei să păstreze Oceakovul și teritoriul dintre Bug și Nistru — cu condiția ca turcii să încheie imediat pacea. În caz contrar, Rusia era liberă să lupte și să obțină ce voia. În aceeași zi, a sosit o ștafetă care anunța că Repnin, urmând ordinul lui Potemkin de a-i ataca pe turcii concentrați pe cealaltă parte a Dunării, câștigase o splendidă victorie la Măcin pe 28 iunie, distrugând armata Marelui Vizir, de 80 000 de soldați, și împiedicând unirea celor două armate turcești. „Îți mulțumesc pentru vestea cea bună, prietene", i-a scris Ecaterina lui Potemkin. „Două sărbători într-una, prietene, precum și alte minunate întâmplări. Voi veni în oraș mâine să sărbătorim." S-au ținut slujbe de mulțumire în prezența împărătesei, în Catedrala Kazan. Ecaterina a organizat ospețe și baluri pentru Fawkener, la care a participat și prințul.[43]

Varșovia și Petersburgul așteptau acum reacția lui Potemkin la Constituția de pe 3 mai. Prințul, ca un obuzier gigant, deși cam ruginit, se întorcea încet către Polonia, dar ce avea de gând? În jurul lui fremătau intrigi și urzeli. Deboli era convins că Potemkin intenționa să se încoroneze rege al Poloniei, declanșând un „război civil" — adică fie adoptând varianta Confederației, fie pe cea a invadării cu ajutorul cazacilor.[44] Branicki, la Varșovia, pendula de la planificarea Confederației la sugestii patriotice de expansiune a teritoriului Poloniei. Aleksandra Braniţkaia voia ca Potemkin să fie moștenitorul lui Stanislas-August.[45] La Varșovia circulau de ani de zile puzderie de pamflete care avertizau că Potemkin vrea să îi facă pe copiii Aleksandrei moștenitorii tronului.[46] În toiul amenințării, existau interludii comice. Prințul nu a putut să se abțină să nu îl tachineze pe trimisul polonez, Deboli, la o petrecere, spunând că polonezii iubeau Sublima Poartă atât de mult, încât purtau chiar și șalvari. Deboli a fost jignit în așa măsură de această aluzie la pantaloni, „încât am răspuns că nu avem nevoie de șalvarii nimănui, fiindcă îi avem pe ai noștri".[47]

Potemkin nu știa ce să facă. Datoria îl îndemna să meargă degrabă în sud, ca să negocieze pacea cu turcii, însă instinctul îi spunea să rămână la Petersburg, unde însă era expus la uneltirile lui Zubov, până când stabilea împreună cu Ecaterina soarta Poloniei. Prin urmare, a crescut din nou tensiunea dintre cei doi hipersensibili cunoscători ai puterii, nemulțumiți acum unul de altul, mânați de „mici gelozii reciproce".[48] Ecaterina voia ca el să se concentreze asupra păcii.

Când a izbucnit cearta, împărăteasa i-a reproșat și amantele: să fi fost geloasă, deși îl iubea pe Negriciosul ei, sau pur și simplu se săturase că el făcea paradă cu dezmățul lui? Potemkin a sugerat ca incompetentul prinț Mihail Golițîn să fie numit pe una dintre pozițiile nou înființate de inspector militar, având drept însărcinare eliminarea abuzurilor. „Nu îți va aduce niciun fel de glorie în armată", i-a răspuns Ecaterina, însă cel mai mult o deranja soția lui Golițîn. Toată lumea de la Petersburg știa că Potemkin, plictisit de Frumoasa Fanariotă, era amorezat de prințesa Praskovia Andreievna Golițîna (*née* Șuvalova), fata cu suflet de poet, însă cam „zburdalnică", „ultima pasiune"[49] a prințului. Ecaterina i-a spus: „Dă-mi voie să-ți spun că chipul nevestei lui, oricât de frumușel, nu merită să te împovărezi cu un astfel de om... nevastă-sa o fi ea fermecătoare, dar nu câștigi absolut nimic făcându-i curte." Într-adevăr, familia Praskoviei îi apăra virtutea, astfel încât Potemkin s-ar fi putut foarte bine alege cu soțul, fără să fi obținut și nevasta. Ecaterina nu și-a moderat cuvintele. Ambii Golițîni îl trăgeau pe sfoară. „Prietene, ți-am spus întotdeauna adevărul. Ar trebui să faci și tu la fel." L-a rugat să se ducă în sud: „să închei pacea, iar după aceea n-ai decât să te întorci și să te distrezi cât poftești... În ceea ce privește această scrisoare, rogu-te, rupe-o în bucățele după ce o citești."[50] Dar prințul a păstrat cea mai înverșunată scrisoare pe care i-a scris-o Ecaterina.*

După ce mânia ei a ajuns la paroxism, cearta s-a încheiat. Pe 18 iulie, tocmai semnase al doilea ordin secret către Potemkin, punând capăt dezbaterilor, ceea ce însemna că prințul putea pleca de îndată în sud. Istoricii ruși, polonezi și occidentali au dat diverse interpretări, în decursul ultimilor două sute de ani. Cea mai mare confuzie este creată de problema reconcilierii dintre puterile extraordinare oferite lui Potemkin și convingerea că acesta nu se mai bucura de favorurile împărătesei. Conform legendei, prințul era un om sfârșit, scurs de puteri, care „nu a putut îndura rușinea" când „a aflat că Platon Zubov părea să aibă puteri absolute asupra minții împărătesei." Așa li s-a spus străinilor când au vizitat Petersburgul în perioada de glorie a lui Zubov, de după moartea lui Potemkin.[51] Din moment ce s-a acceptat ideea că Ecaterina și Zubov se pregăteau să îl înlăture pe prinț, cum ar fi fost posibil ca ea să-i dea puteri absolute să negocieze pacea sau să le declare război turcilor și polonezilor? Prin urmare, s-a afirmat că Ecaterina a semnat un document fals, pentru a scăpa de el. Însă aceasta a fost o interpretare, privind în retrospectivă, și nu o afirmație bazată pe realitate.[52]

---

* Este posibil, deși improbabil, ca unele dintre scrisorile lui Potemkin către „Praskovia", la care se face referire mai sus, să fi fost adresate Praskoviei Golițîna, și nu Praskoviei Potemkina. (*N.a.*)

În 1791, *nici măcar un singur contemporan* nu credea că Potemkin urma să fie dat jos. Deși știau cu toții de existența certurilor, până și străinii ostili prințului, Deboli și trimisul britanic, Whitworth, raportau că Serenisimul avea din ce în ce mai multă — nu din ce în ce mai puțină — putere: „asemenea încredere are împărăteasa în el", îi scria Whitworth lui Grenville, „încât i se permite pe deplin" să hotărască singur dacă să continue războiul sau să încheie pacea cu turcii.[53] În ceea ce privește intrigile lui Zubov, „nu pare deloc verosimil să-i fi reușit, într-atât de inexplicabilă este predilecția împărătesei pentru el."[54] Mult mai târziu, Zubov însuși a recunoscut că obținuse „o semi-victorie", adică rezistase în ciuda încercărilor lui Potemkin de a-l înlătura, însă „nu l-am putut da la o parte din calea mea; și era esențial să îl dau la o parte, fiindcă împărăteasa îi anticipa întotdeauna dorințele și îi era pur și simplu teamă de el, ca de un soț cârcotaș. Nu mă iubea decât pe mine, dar mi-l dădea adesea pe Potemkin drept un exemplu de urmat." Apoi Zubov a dezvăluit adevăratul motiv pentru care dorea să câștige dragostea împărătesei: „Este vina lui că nu sunt de două ori mai bogat."[55]

Odată ce ne dăm seama că nu exista niciun pericol să fie înlăturat, este limpede că ordinul era un triumf care îl compensa pe Potemkin pentru eșecul de a nu-l fi înlăturat pe Zubov. Odată ce se semna pacea cu turcii, lui Potemkin i se atribuiau puteri nelimitate, putând să înceapă războiul în Polonia, să-și pună în aplicare planurile și chiar să decidă forma constituției poloneze. Prințul putea negocia detaliile cu Potocki, deși era vital ca polonezii să pară că îi invită pe ruși, și nu invers. Dar „propriile noastre interese cer să se întâmple cât de curând, așa încât răul... să nu se înrădăcineze."[56] Înscrisul ne face să credem că Potemkin o convinsese pe împărăteasă că va reuși și fără împărțire să facă din Polonia un vecin supus. Însă Ecaterina a spus clar că, dacă planurile lui Potemkin eșuau, împărțirea Poloniei era singura alternativă.

În ultima seară petrecută la Petersburg, Serenisimul a cinat la nepoata sa Tatiana, împreună cu contesa Golovina, care îl considera un depravat. Însă, de data aceasta a emoționat-o și pe ea. I-a spus de mai multe ori că nu avea să o uite. Era sigur că urma să moară.[57]

Pe 24 iulie 1791, la ora patru dimineața, Potemkin a pornit de la Țarskoe Selo. În timp ce prințul galopa către sud cu o asemenea viteză încât e de mirare că nu și-a rupt gâtul, împărăteasa i-a trimis un răvaș plin de căldura și iubirea ce stăteau la baza vechii lor prietenii: „Cu bine, prietene, te sărut."[58] Nu aveau să se mai revadă niciodată.

33

Ultimul drum

Nepoata lui vrea să știe...
— Ce vești aduci?
— Aduc tristețe mare
În negru să te-mbraci
Ți-a murit unchiul
Întins pe mantie în inima stepelor.

Marșul soldaților, „Moartea lui Potemkin“

Sosirea lui Potemkin la Moghilev a fost anunțată cu dangăt de clopote, salve de tun și nori de praf ridicați de trăsuri. Acasă la guvernator așteptau funcționari civili și nobili strânși din colțurile îndepărtate ale provinciei; doamnele își puseseră cele mai frumoase rochii.

Când trăsura prințului a tras în fața porții, mulțimea s-a îmbulzit la scară: prințul de Taurida s-a ivit într-un halat larg de vară, prăfuit tot, și a pășit prin mulțime fără a învrednici pe nimeni cu vreo privire. La cină în acea seară, Serenisimul a invitat un șleahtic patriot, Michel Oginski, să se alăture anturajului său, și l-a amuzat cu un discurs vesel și încântător despre Olanda, „pe care o știa de zici că trăise acolo toată viața; despre Anglia, ale cărei guvern, obiceiuri și moravuri îi erau cu desăvârșire cunoscute“; apoi despre muzică și pictură, „adăugând că englezii nu se pricepeau nici la una, nici la cealaltă“. Când au vorbit despre arta războiului, prințul a declarat că secretul victoriei era încălcarea regulilor, iar că studierea strategiei nu era suficientă: „E o pricepere înnăscută.“[1] În niciun caz comportamentul prințului nu era al unui politician căzut de la putere, al unui om sfârșit.

Când Potemkin se apropia de Moldova, prințul Repnin negocia deja cu Marele Vizir la Galați. Potemkin o anunța voios pe Ecaterina că se căzuse de acord asupra preliminariilor, pe 24 iulie; însă pe 31, când era la doar o zi depărtare, Repnin a semnat armistițiul. Se spune că Potemkin turba de gelozie, fiindcă Repnin îi furase momentul de glorie. Însă rapoartele lui Repnin arată că pe Potemkin nu îl deranja deloc ca acesta să ducă tratativele preliminare, deși nu îi dăduse permisiunea să semneze. Mânia lui Potemkin era politică și personală — însă în niciun caz nu izvora din invidie. Repnin, despre care Ecaterina spunea că era „mai rău decât o babă", era nepotul regretatului Panin, un francmason din secta martinistă, și aparținea de curtea prusofilă a lui Pavel, însă devenise calul de povară supus al lui Potemkin. „Îi unește Biblia", explica Ligne — martinismul unuia și superstițiile celuilalt „se potrivesc de minune."[2] Și atât. Isprava lui Repnin fusese cu siguranță încurajată de scrisorile primite din capitală, în care era asigurat că Zubov îl va apăra de furia lui Potemkin. „Martinist neînsemnat ce ești!" urla Potemkin la el într-una dintre variantele poveștii. „Cum îndrăznești?"[3]

Repnin semnase o înțelegere nepotrivită, într-un moment nepotrivit: necunoscând cele mai recente discuții cu Fawkener, acceptase un armistițiu de opt luni, care le permitea turcilor un respiro suficient cât să își reîntărească forțele, precum și cererea turcilor ca Rusia să nu fortifice teritoriile cedate. Repnin nu își dădea seama nici că Potemkin aștepta vești de la Ușakov și de la flotă: dacă reușeau, condițiile se puteau înăspri. Din întâmplare, Ușakov înfrânsese flota otomană tocmai în ziua în care Repnin semnase armistițiul; la Constantinopol era panică. Ecaterina era și ea în al nouălea cer, la vestea păcii anunțate de Potemkin, însă și ea, și Bezborodko au criticat fără întârziere greșelile stângace ale lui Repnin. Când Ecaterina a aflat de triumful lui Ușakov, s-a înfuriat.[4] Potemkin s-ar fi putut folosi de victoria lui Ușakov ca să-i silească pe turci să lupte din nou, iar atunci Rusia s-ar fi putut fofila din înțelegerea cu Fawkener.[5] Încă se mai putea, dar concesiile lui Repnin îngreunau situația.

Serenisimul s-a grăbit să se ducă la Nicolaev pentru a inspecta noile vase de război și palatul, după care a parcurs cele 500 de verste până la Iași aproape în zbor. Apoi s-a îmbolnăvit, ca întotdeauna după luni întregi de tensiune nervoasă, dezmăț care îl seca de puteri, efort susținut și călătorii istovitoare. La Constantinopol era epidemie de ciumă și tot sudul era bântuit de friguri. „N-am mai văzut așa ceva", i-a spus Ecaterinei, care, ca de obicei, se frământa în legătură cu sănătatea lui.[6] Iașiul era cufundat în „miasme fetide de mlaștină".[7] Toată lumea era bolnavă.

Marele Vizir Iusuf-Pașa a strâns încă o armată otomană de 150 000 de soldați, pe malul opus al Dunării. Trimisul său a început negocierile, punând la încercare hotărârea lui Potemkin, întrebând dacă exista vreo șansă de a păstra Nistrul. Prințul a pus capăt discuțiilor. Vizirul și-a cerut iertare și s-a oferit să-l execute pe propriul lui sol. Potemkin a cerut independența Moldovei, numirea domnitorilor valahi cu aprobarea Rusiei și cedarea fortăreței Anapa.[8] Ridica miza, provocându-i pe turci să pornească din nou la luptă și să îl elibereze de înțelegerea cu Fawkener. Apoi a avut loc o întâmplare de rău augur.

Pe 13 august 1791, unul dintre ofițeri, prințul Karl Alexander de Württemberg, cumnatul Marelui Duce Pavel, a murit de friguri. Potemkin, care avusese relații bune cu soția lui Pavel, a organizat o ceremonie de înmormântare regească pentru fratele acesteia. Prințul, chinuit deja de premoniții funebre, se lupta cu propria boală. A urmat cortegiul pe o distanță de mai mulți kilometri în căldura sufocantă și, la cimitir, a băut două pahare de apă cu gheață. Când, în timpul înmormântării, dricul a ajuns în dreptul lui Potemkin, acesta a crezut că era trăsura lui și a dat să se suie în ea. Pentru un om superstițios, era prevestirea morții. „Dumnezeu mi-e martor, sunt în chinuri." S-a prăbușit și s-a lăsat scos din Galați, poruncindu-i lui Repnin să evacueze armata din orașul nesănătos.[9]

Potemkin s-a odihnit în apropiere, la Gușa, unde Popov l-a convins în sfârșit să își ia medicamentele, probabil cinchona, coaja unui copac sud-american, o formă primitivă de chinină. Și-a revenit îndeajuns cât să-i numească pe Samoilov, Ribas și Lajkarev plenipotențiari ruși — dar Ecaterina a presimțit că era pe cale să îl piardă pe indispensabilul ei consort: „Mă rog la Dumnezeu să îndepărteze de tine răul și să mă scape de asemenea nenorocire", i-a scris. Ea a plâns mai multe zile. Pe 29 august, s-a rugat pentru viața lui Potemkin la slujba de noapte de la Mănăstirea Nevski și a făcut o donație în aur și diamante. Aleksandra Braniţkaia a fost trimisă să aibă grijă de unchiul ei. Iar peste zece zile, Potemkin îi scria Ecaterinei: „Mă simt mai bine. N-am sperat să te mai revăd vreodată, iubită *matușka*."[10] S-a întors la Iași — dar nu a scăpat de friguri.

„Nu înțeleg cum te poți duce dintr-un loc în altul, așa slăbit cum ești", i-a scris Ecaterina, adăugând că Zubov era „foarte îngrijorat și, timp de o zi întreagă, nu a știut ce să facă să îmi aline durerea." Până și bolnav, Potemkin trebuie să-și fi dat ochii peste cap citind așa ceva, însă până în ultimele zile a trimis conștiincios salutări „dintelui" pe care nu reușise să îl extragă. Timp de patru zile, a suferit de alte crize de friguri și dureri de cap, iar pe 10 septembrie s-a văzut o îmbunătățire. „Sunt în mâinile lui Dumnezeu",

i-a scris Potemkin împărătesei, „însă mă voi acupa de toate treburile, până în ultima clipă.“[11]

Era adevărat: a supravegheat tratativele de pace, i-a trimis vizirului daruri,[12] a poziționat armata în caz că izbucnea din nou războiul și a raportat că flota se reîntorsese la Sevastopol. Nu a încetat nici cu intrigile poloneze. I-a chemat în taină pe aliații săi polonezi, pe generalul de artilerie Felix Potocki și pe feld-hatmanul coroanei poloneze, Seweryn Rzewuski: „Am onoarea să propun o întrevedere personală“, la care avea să le aducă la cunoștință „sincerele intenții“ și „dispozițiile specifice“ ale împărătesei.[13] Aceștia au pornit fără întârziere. De-a lungul verii, prințul nu a neglijat o clipă coloniile și șantierele navale sau propria sa distracție.[14] Voia să asculte muzică armonioasă și să se bucure de tovărășie plăcută, astfel că, pe 27 august, i-a scris politicianului și istoricului Sénac de Meilhan, ale cărui păreri legate de Revoluția Franceză și Grecia Antică „sunt atât de încântătoare, încât merită o discuție personală. Vă invit să mă vizitați în Moldova.“

În ceea ce privește muzica, Potemkin își petrecea convalescența scriind imnuri: „Iar acum sufletul meu, cufundat în abisul răului, dar înfricoșat și plin de nădejde, caută ajutor, dar nu îl găsește“, așa suna *Canon Mântuitorului*: „Dă mâna, Preacurată Fecioară...“[15] Dar era pe cale să-și angajeze un nou compozitor, și mai înzestrat. „Vreau să îți trimit pe cel dintâi pianist și unul dintre cei mai buni compozitori din Germania“, i-a propus Andrei Razumovski, trimisul Rusiei la Viena. Îi oferise deja slujba compozitorului, care fusese de acord să vină: „Nu e mulțumit de poziția sa de-aici și ar fi bucuros să întreprindă călătoria. Se află în Boemia acum, dar urmează să se întoarcă. Dacă Înălțimea Voastră dorește, îl pot angaja pentru scurtă vreme, doar ca să îl țineți aproape un timp și să îl ascultați.“[16] Răspunsul lui Potemkin s-a pierdut. Numele compozitorului era Mozart.*

Starea lui Potemkin s-a înrăutățit. Toate complexitățile labirintice ale intereselor prințului se reduceau acum la unica relație constantă din ultimii douăzeci de ani ai vieții. Ecaterina și Serenisimul își scriau din nou scrisori de dragoste, de parcă niciunul dintre ei nu dorea să piardă ocazia să își exprime dragostea profundă. Iașiul bântuit de febră era un „adevărat spital“. Majoritatea pacienților, inclusiv Repnin și Faleev, și-au revenit treptat, după patru zile de friguri și delir[17], dar nu și Potemkin, îngrijit de Sașenka Braniţkaia și Sophie de Witte.

---

* Mozart a murit curând după aceea, pe 24 noiembrie/5 decembrie 1791. (*N.a.*)

Ecaterina voia să urmărească evoluția bolii lui și să-i supravegheze convalescența, de parcă prințul s-ar fi aflat în apartamentele ei din Palatul de Iarnă; dar trimișii ei aveau nevoie de șapte și până la douăsprezece zile să parcurgă distanța, deci scrisorile ei pline de duioșie și de frământări ajungeau mereu cu întârziere: când credea că prințul e mai bine, de fapt el se simțea mai rău. Dacă într-o primă scrisoare el îi spunea că își revine, într-a doua o anunța că se apropia cu repeziciune de sfârșit. Pe 16 septembrie, despre prima scrisoare pe care a primit-o, ea spunea: „m-a făcut fericită fiindcă am văzut că ești mai bine, dar a doua m-a neliniștit din nou, căci am văzut că nu mai scapi de friguri și dureri de cap de patru zile. Mă rog la Dumnezeu să îți dea puteri... Cu bine, prietene, Hristos să te binecuvânteze".[18]

Ecaterina voia să afle întruna vești de la el: i-a poruncit lui Popov să-i trimită rapoarte zilnice și a rugat-o pe Braniţkaia: „Rogu-te, contesă, scrie-mi cum se simte și pune-l să se îngrijească să nu aibă o revenire a bolii, ceea ce e cel mai rău lucru când ești deja slăbit. Și știu cât de nepăsător e când vine vorba de sănătatea lui." Braniţkaia și Popov s-au instalat în odaia bolnavului ca să-l supravegheze, în vreme ce cei trei doctori, francezul Massot și doi ruși, nu puteau face mare lucru.[19] Astfel, scrisorile celor doi ne înfățișează sfârșitul agonizant — Ecaterina din ce în ce mai îngrijorată pe zi ce trecea, iar Potemkin din ce în ce mai slăbit, până când nu au mai fost trimise decât rapoartele lui Popov.

Când soseau scrisorile Ecaterinei, Potemkin le citea în hohote de plâns. Credea că își revine, deși „mă chinuie junghiurile din ureche". Așa slăbit cum era, tot își mai făcea griji în legătură cu cei 8 000 de soldați bolnavi. „De-ar da Dumnezeu să nu moară", spunea el. Plenipotențiarii turci urmau să sosească în patru zile: „Mă aștept la multe viclenii, dar voi fi cu ochii-n patru." Potemkin a fost scos din Iași și dus într-un conac la țară.[20]

Prințul a pus capăt ospețelor, mâncând cu moderație: înfometarea a avut efect și „Înălțimea Sa se simte mai bine, cu fiecare ceas." Potemkin a profitat de ocazie să indice ruta pe care să se retragă din Moldova armata rusească, deoarece trecerea prin Polonia era încă închisă. Negocierile avansau. Europa privea cu atenție: austriecii semnaseră pacea cu Poarta la Șiștova. Gazetele de la Viena urmăreau boala prințului, informate zilnic de trimiși. Auzeau ba că e mai bine, ba mai rău, ba iarăși mai bine. Dacă începea războiul, Potemkin urma să preia el însuși comanda, dar între timp cerea să aibă influență asupra Valahiei și Moldovei. Tratativele de pace aveau să fie „furtunoase". Prințul era așteptat la Viena în toamnă, imediat după semnarea păcii.

Prințul se simțea „istovit ca un câine", însă o asigura pe împărăteasă, prin Bezborodko: „Nu mă cruț".[21] După trei zile, frigurile au revenit mult mai violent. Prințul tremura și slăbea văzând cu ochii. Braniţkaia stătea zi și noapte la căpătâiul său.* Refuza să își ia chinina. „Îl înduplecăm pe Înălțimea Sa să ia doctoria în preaînaltul nume al Majestății Voastre Imperiale, deși nu o poate suferi", raporta Popov. Serenisimul îl implora pe Bezborodko să îi găsească „un halat chinezesc... am mare nevoie." Ecaterina s-a grăbit să i-l trimită, împreună cu o haină de blană. Prințul încă mai dicta scrisori către Ecaterina despre soldații bolnavi, chiar și în ziua în care spunea patetic: „Sunt stors cu totul de puteri, nu știu când va veni sfârșitul".[22]

Prințul suferea „neîncetat și aprig". Pe data de 25, gemetele și suspinele lui tulburau întregul anturaj. Odată ce și-a dat seama că frigurile puseseră stăpânire pe el, se pare că prințul a decis să se complacă în postura de muribund. Legenda spune că „s-a omorât cu zile" căci, cu siguranță, nu i-a făcut bine felul în care mânca fără măsură. „Sultanul" febril devora „o șuncă, o pastramă de gâscă și trei sau patru pui", iar de sete, cvas, „tot soiul de vinuri" și tărie. Din Astrahan și de la Hamburg s-au comandat sturion și pastramă de gâscă. „Căuta voit calea prin care să nu își mai revină." Când era năclăit de sudoare, „își turna pe cap zece sticle de *eau-de-Cologne*." Avea să moară în același mod excentric în care trăise.[23] Era prea bolnav ca să-i mai pese.

Potemkin vorbea „cu disperare despre viață", i-a scris Popov Ecaterinei cu tristețe, „și și-a luat rămas-bun de la noi toți, fără să ne asculte când am încercat să îl alinăm". Alături de prinț se găseau episcopul Ambrozie și mitropolitul Iona, un georgian care îl implora să mănânce cumpătat și să-și ia medicamentele. „Oricum nu mă mai însănătoșesc", i-a răspuns Potemkin. „Să se facă voia Domnului!" Apoi s-a întors către Ambrozie, începând o discuție despre sensul vieții sale și demonstrând că, în ciuda superstițiilor sale rusești, era și creația Iluminismului: „Ești duhovnicul meu și știi bine că n-am dorit rău nimănui niciodată. Tot ce mi-am dorit a fost să fac pe toată lumea fericită".** La auzul nobilei spovedanii a lui Potemkin, toți cei aflați în odaie au izbucnit în hohote de plâns. Preoții au ieșit, iar doctorul Massot le-a spus că nu mai era nicio speranță. „Ne-a cuprins o cruntă deznădejde", scria preotul, „dar nu mai era nimic de făcut."[24]

---

* Se pare că serviciile Frumoasei Fanariote nu mai erau necesare — a dispărut când boala prințului s-a înrăutățit. Probabil că Braniţkaia i-a poruncit să îi distreze pe șleahticii sosiți să îl vadă pe prinț. (*N.a.*)

** Jeremy Bentham, a cărui teorie utilitaristă măsoară succesul unui conducător după fericirea supușilor, ar fi fost încântat: ne întrebăm dacă nu cumva Samuel a discutat această idee cu prințul în decursul lungilor călătorii cu trăsura pe meleagurile sudice. (*N.a.*)

Prințul și-a revenit a doua zi, pe 27 septembrie. Nimic nu-i făcea mai bine decât câteva rânduri de la împărătească. Scrisorile de la ea au sosit însoțite de haina de blană și de halat, dar nu au făcut altceva decât să-i amintească de trecutul petrecut alături de împărătească și de viitorul lui. „Din ochi îi curg șuvoaie de lacrimi de câte ori e pomenit numele Majestății Voastre." Potemkin a reușit să-i scrie Ecaterinei acest răvaș: „Dragă *matușka*, viața îmi e și mai grea când nu te văd."[25]

Pe 30 septembrie, a împlinit cincizeci și doi de ani. Toată lumea încerca să îl consoleze, dar, de fiecare dată când prințul își aducea aminte de Ecaterina, „plângea amarnic" fiindcă nu avea să o mai vadă niciodată. În aceeași zi, la mii de verste depărtare, în nord, împărăteasa, citind rapoartele lui Popov, îi scria „dragului prieten": „Nu mă pot opri să nu mă frământ gândindu-mă la boala ta. Pentru numele lui Hristos", implora ea, prințul trebuia să își ia medicamentele. „Iar după ce le iei, te rog să te oprești de la mâncărurile și băuturile care strică efectul doctoriilor." Reacția ei venea la rapoartele lui Popov trimise cu zece zile în urmă; altfel, tocmai când scrisoarea ei părăsea Petersburgul, Potemkin s-a trezit că respiră greu, probabil un simptom al pneumoniei. Febra i-a revenit și și-a pierdut cunoștința. Pe 2 octombrie, s-a sculat înviorat. Cei din jur au încercat să-l convingă să-și ia doza de chinină, dar el a refuzat. Apoi, cuprins de dorul de stepă, acest etern beduin a tânjit să pornească din nou la drum și să simtă briza Mării Negre. „Înălțimea Sa dorește să îl ducem departe de-aici", îi spunea Popov Ecaterinei, „dar nu știu cum îl putem mișca din loc. Este atât de slăbit!"[26]

Apropiații chibzuiau ce să facă, în vreme ce prințul scria ultima scrisoare către împărătească, cu mâna lui — o expresie simplă și curtenitoare de devoțiune pentru femeia pe care o iubea:

> Matușka*, preamilostivă doamnă! Slăbit de boală cum sunt, mă rog la Cel de Sus să îți țină sănătatea cea de preț și mă arunc la sfintele tale picioare.*
> *Cel mai credincios și mai recunoscător supus al Majestății Voastre Imperiale,*
> *Prințul Potemkin de Taurida.*
> *O,* matușka*, cât sunt de bolnav!*

Apoi s-a prăbușit, nu a mai recunoscut pe nimeni și a intrat în comă. Doctorii s-au străduit timp de nouă ore să îi ia pulsul. Avea mâinile și picioarele reci ca gheața.[27]

La Petersburg, Ecaterina tocmai citea epistolele scrise pe 25 și 27 — „viața îmi e și mai grea când nu te văd". A plâns. Apoi a cercetat scrisul, încercând să găsească un indiciu care să-i dea speranță. „Mărturisesc că m-au întristat, dar văd că ultimele trei rânduri sunt scrise puțin mai bine", spunea ea în ultima scrisoare către prietenul ei. „Iar doctorii tăi mă asigură că te simți mai bine. Mă rog la Dumnezeu..." I-a scris și contesei Braniţkaia: „Te rog, rămâi cu el... Cu bine, sufleţelule drag. Dumnezeu să te binecuvânteze."[28]

După-amiază, Potemkin s-a trezit și a poruncit să se facă pregătirile de drum. Credea că, dacă ajunge la Nicolaev, își va reveni. Nu a putut dormi noaptea, dar era calm. A doua zi dimineață, întreba fără încetare: „Cât este ceasul? E totul gata?" Era ceață groasă, dar insista să pornească. L-au așezat în fotoliu și l-au purtat până la trăsura de șase locuri, unde au încercat să îl așeze confortabil. A dictat ultima scrisoare în care îi spunea Ecaterinei că era istovit. Popov i-a arătat prințului scrisoarea și, în josul paginii, el a reușit cu greu să scrie: „Singura mea scăpare este să plec." Dar nu a mai avut putere să semneze.

La ora opt dimineața, însoțit de doctori, de cazaci și de nepoata lui, prințul a pornit prin stepă spre dealurile basarabene.

Epilog
Viața de după moarte

Sunt oare eroii călcați în picioare? Nu! Isprăvile
Le dăinuie strălucitoare în negura vremii.
Mormântul le-nflorește, ca dealurile primăvara.
Faptele lui Potemkin vor rămâne înscrise în amintire.

Gavrila Derjavin, *Cascada*

A doua zi, trupul prințului a fost purtat solemn înapoi la Iași, pentru examinarea post-portem și îmbălsămare. Disecția a fost efectuată în apartamentele lui din Palatul Ghica.* Doctorul Massot și asistenții săi au despicat pântecul moale și maiestuos și au examinat organele, după care le-au extras unul câte unul, iar intestinele le-au desfășurat ca pe un furtun.[1] Au găsit că măruntaiele erau foarte „ude", inundate de bilă. Ficatul era umflat. Simptomele sugerau „o criză de bilă". În mod inevitabil, au circulat zvonuri de otrăvire, dar nu exista nici cea mai mică dovadă. Este foarte probabil ca Potemkin să fi fost slăbit de friguri, fie de la tifos, fie de la malarie, de hemoroizi, alcool și de o stare generală de oboseală, însă nu a murit din niciuna dintre aceste cauze. Durerile de urechi, flegma și dificultățile de respirație sugerau că a murit de bronhopneumonie. În orice caz, mirosul bilei era insuportabil. Nimic, nici măcar procesul de îmbălsămare, nu l-a putut înlătura.[2]

Doctorii au îmbălsămat cadavrul: Massot a tăiat cu fierăstrăul un orificiu triunghiular în partea din spate a craniului și a extras creierul. Apoi a umplut craniul cu ierburi aromatice și licori care să-l usuce și să-l conserve. Organele au fost așezate într-o casetă, iar inima într-o urnă de aur. Cadavrul a fost cusut la loc ca un sac, apoi îmbrăcat în cea mai frumoasă uniformă.

---

* Astăzi, cum nu se poate mai potrivit, clădirea adăpostește Facultatea de Medicină a Universității din Iași; totuși, unii spun că autopsia a fost făcută în Palatul Cantacuzino. (*N.a.*)

În jur domnea haosul. Generalii lui Potemkin se certau care să ia comanda armatei. Totul — cadavrul, averea, scrisorile imperiale de dragoste, războiul și pacea unui imperiu — aștepta reacția împărătesei.[3] Când a sosit vestea la Sankt-Petersburg, după fix șapte zile, împărăteasa a leșinat, a plâns, i s-a luat sânge, a suferit de insomnie și s-a izolat în apartamentele ei. Secretarul a notat zilele de „lacrimi și deznădejde"; iar ea s-a liniștit scriind un elogiu prințului, pentru

> *inima mărinimoasă… mintea lui neobișnuit de sclipitoare, de o agerime rară; vederile lui erau întotdeauna flexibile și era generos; era din cale-afară de omenos, foarte învățat, de o nemaivăzută bunătate și avea mereu idei noi; nimeni nu avea darul lui de a găsi cuvântul cel mai nimerit și de a face remarci atât de spirituale. Calitățile militare de care a dat dovadă în timpul războiului trebuie să fi impresionat pe toată lumea, căci prințul nu a avut niciun eșec, nici pe mare, nici pe uscat. Nimeni de pe tot acest pământ nu s-a lăsat mai puțin condus de alții… Într-un cuvânt, era un om de stat și ca înțelepciune, și ca fapte.*

Dar relația lor personală îi era împărătesei cea mai dragă: „Mă iubea pătimaș și zelos, mă mustra când credea că aș fi putut face ceva mai bine… cea mai de preț însușire a sa era curajul inimii și sufletului, care îl distingea de restul omenirii și care ne făcea să ne înțelegem de minune și să îi lăsăm pe cei mai puțin luminați să pălăvrăgească ce voiau ei…" Este un tribut frumos și îndreptățit.

A doua zi, s-a trezit din nou plângând. „Cum să îl înlocuiesc pe Potemkin?" întreba. „Cine-ar fi crezut că Cernîșev și ceilalți vor trăi mai mult decât el? Da, sunt bătrână. Era un nobil adevărat, un om inteligent, nu m-a trădat, nu s-a lăsat cumpărat." Și, din nou, „lacrimi" și „lacrimi".[4] Ecaterina jelea ca un membru al familiei lui Potemkin. Își scriau unii altora: consolare prin grafomanie. „Durerea noastră este universală", i-a spus lui Popov, „și este atât de vie, încât nici nu pot vorbi despre asta."[5] Nepoatele, care s-au dus la Iași pentru înmormântare, gândeau la fel. „Taica a murit și plâng lacrimi de jale", îi scria Ecaterinei „pisicuța" lui, Katinka Skavronskaia. „Mă obișnuisem ca fericirea mea să atârne de el…" Tocmai primise de la el o scrisoare iubitoare, când sosise vestea că rămăsese „orfană".[6] Varvara Golițîna, pe care Potemkin o iubise cu atâta patimă chiar după Ecaterina, își amintea: „Era atât de tandru, atât de gingaș, atât de bun cu noi."[7]

*

Dar treburile de stat nu așteptau. Într-adevăr, Ecaterina, cu egoismul monarhilor, s-a plâns, în ciuda durerii, că era un moment foarte nepotrivit: „Prințul Potemkin mi-a jucat o festă urâtă că a murit chiar acum! Acum tot greul cade pe umerii mei."[8] Consiliul s-a reunit în ziua de după sosirea veștii, iar Bezborodko a fost trimis la Iași să încheie tratativele de pace. La Constantinopol, Marele Vizir l-a încurajat pe Selim al III-lea să pornească din nou războiul, iar ambasadorii străini îi spuneau, pe bună dreptate, că rușii vor căuta pacea acum, că viitorul rege al Daciei murise.[9]

Ecaterina i-a ordonat „sfântului" Mihail Potemkin să îi aducă scrisorile de la Iași și să facă ordine în încurcata situație financiară a prințului. Dar scrisorile imperiale erau cele mai sfinte relicve ale moștenirii lui Potemkin. Mihail Potemkin și Vasili Popov s-au certat pe ele.[10] Cel din urmă a insistat să i le înmâneze el personal împărătesei. Așa că Mihail[11] a plecat fără ele.*

În ceea ce privește averea prințului, era o problemă atât de încâlcită, încât timp de douăzeci de ani, în timpul domniilor a trei împărați, nu a reușit nimeni să o descurce. Din 1783, se pare că Potemkin primise un total de 55 de milioane de ruble — inclusiv 51 352 096 de ruble și 94 de kopeici de la stat pentru plata armatelor, construcția flotelor și orașelor și aproape 4 milioane care erau banii săi proprii. Milioane de ruble fuseseră cheltuite fără să se poată afla pe ce.** Împăratul Pavel a pornit din nou cercetările, dar succesorul lui, Alexandru, care dansase la balul dat de Potemkin, a abandonat imposibila sarcină și, în cele din urmă, a închis subiectul.[12]

Petersburgul nu vorbea decât de legendara sa avere — milioane sau doar datorii? „Deși a lăsat în urmă o moștenire considerabilă, mai ales diamante", îi spunea contele Stedingk lui Gustav al III-lea, „se poate ghici că, după plata datoriilor, cei șapte moștenitori nu vor rămâne cu mare lucru."[13] Ecaterina era și ea interesată: ar fi putut lăsa datoriile pe seama moștenitorilor, ceea ce ar fi consumat întreaga avere, despre care se spunea că se ridică la șapte milioane de ruble, însă înțelegea că Potemkin se folosise de Trezorerie ca de

---

* Mihail Potemkin a murit în mod misterios în trăsură, pe drumul de întoarcere de la Iași. Fratele lui, contele Pavel Potemkin, a fost mai târziu acuzat că a ucis și a prădat un prinț persan pe când era viceregе al Caucazului: a scris o poezie în care pledează pentru nevinovăția sa, după care a murit de febră. Unii spun că s-a sinucis. (*N.a.*)

** Cele aproape 4 milioane de ruble care reprezentau venitul său „privat" par a fi o sumă destul de modestă dacă luăm în considerare că Ecaterina îi răscumpăra mereu palatele pe câte o jumătate de milion de ruble. Sumele de stat sunt mai mari decât întregul venit anual al întregului Imperiu Rus, care de obicei oscila între patruzeci și patruzeci și patru de milioane de ruble — deși creștea cu repeziciune. (*N.a.*)

propria lui bancă, cheltuind însă în același timp din banii lui în interesul statului — era imposibil să faci diferența. „Nimeni nu știe exact ce a lăsat în urmă răposatul", scria, în mod obiectiv, Bezborodko la sosirea la Iași. „Datorează mult Trezoreriei, dar și Trezoreria lui." Mai mult, bancherul Curții, baronul Sutherland, a murit cam în același timp cu protectorul său, iscând în urma lui un scandal financiar potențial periculos pentru creditul fragil al Rusiei. Potemkin îi datora lui Sutherland 762 785 de ruble[14] — și doar la Petersburg încă 2,1 milioane de ruble.[15]

Ecaterina a rezolvat problemele financiare, cu generozitatea ei caracteristică, cumpărând Palatul Taurida de la moștenitori pe 935 288 de ruble, plus colecția lui de artă, fabrica de sticlă, diamante în valoare de un milion de ruble și câteva moșii. A plătit ea însăși datoriile și a lăsat ca imensa avere să fie împărțită între cei șapte moștenitori lacomi, care deveneau acum foarte bogați, din familiile Engelhardt și Samoilov. Doar la Smila au primit 14 000 de suflete bărbătești, fără să mai punem la socoteală pământurile din Rusia, iar după un deceniu tot se mai certau pe pradă.[16] Chiar și după două sute de ani, în vremurile sovietice, sătenii din Cijovo mai săpau încă în cimitir în căutarea comorii pierdute a lui Potemkin.

Împărăteasa a poruncit ca la Petersburg să nu se mai țină niciun fel de petreceri. Recepțiile de la Curte au încetat, la fel și cinele de la Micul Ermitaj. „Împărăteasa nu se mai arată."[17] Unii îi admirau durerea: Masson înțelegea că „nu pe amant îl regreta ea, ci pe prietenul al cărui geniu semăna cu al ei".[18] Stedingk era de părere că această *sensibilité* pe care o dovedea Ecaterina era o laudă mai mare adusă prințului decât orice panegiric.[19] Capitala era învăluită într-un „simulacru de doliu" care însă ascundea multă jubilație.[20]

În vreme ce nobilimea de rang inferior și ofițerii tineri, ale căror soții îi purtau medalionul în jurul gâtului, jeleau un erou, unii dintre vechii nobili și mai-marii armatei sărbătoreau.[21] Rostopcin, care îl considera pe Zubov „un nerod", era totuși „încântat" că lumea uitase atât de repede de „căderea Colosului din Rhodos".[22] Marele Duce Pavel se spune că a mormăit în barbă că imperiul se putea acum lăuda cu un hoț mai puțin — căci, la urma urmei, Potemkin îl ținuse departe de poziția la care avea tot dreptul de aproape douăzeci de ani. Zubov, „fără a fi triumfător", putea în sfârșit să răsufle, „la capătul unei subjugări lungi și grele".[23]

Însă trei dintre cei mai talentați oameni ai imperiului, dintre care doi se credea că fuseseră dușmanii lui de moarte, l-au regretat. Când i s-a adus vestea feldmareșalului Rumianțev-Zadunaiski, fiul natural al lui Petru cel

Mare, anturajul acestuia se aștepta ca el să jubileze. Însă el a îngenunchеat în fața unei icoane. „De ce vă mirați?“ i-a întrebat pe cei de față. „Prințul mi-a fost rival, chiar dușman, însă Rusia a pierdut un mare om... nemuritor prin faptele sale.“[24] Bezborodko a recunoscut că îi era „îndatorat“ acestui „om rar și deosebit“.[25] Suvorov s-a întristat, spunând că Potemkin a fost „un mare om și un om mare, mare ca minte și mare ca înălțime; nu ca ambasadorul francez la Londra, de statură înaltă, despre care lordul cancelar Bacon spusese că „podul nu e mobilat cum trebuie“; și că a fost în același timp „întruchiparea vanității pământești“. Suvorov considera că se încheiase epoca eroilor: Potemkin se folosise de el ca de propriul rege Leonida al Spartei. S-a dus de două ori să se roage la mormântul lui Potemkin.[26]

La Iași, Engelhardt i-a întrebat pe soldații-țărani dacă îl preferau pe Rumianțev sau pe Potemkin. Aceștia l-au lăudat pe „înspăimântătorul, deși energicul“ Rumianțev, însă prințul „a fost tatăl nostru, ne-a ușurat slujba, ne-a dat toate cele de trebuință; niciodată nu vom mai avea un comandant ca el. Să dea Dumnezeu ca amintirea lui să dăinuiască de-a pururi.“[27] La Petersburg, soldații l-au plâns cu lacrimi.[28] Până și malițiosul Rostopcin a recunoscut că grenadierii lui Potemkin plângeau — deși, chipurile, fiindcă pierduseră „privilegiul de a fura“.[29] Bezborodko a auzit cum îl jeleeau soldații pe Potemkin. Când îi lua la întrebări în legătură cu lipsurile îndurate la Oceakov, aceștia îi răspundeau de obicei: „Dar la vremea aceea nu se putea altminteri“... și că Potemkin îi tratase omenos.[30] Însă cel mai de seamă omagiu au fost cântecele de marș despre Potemkin, pe care le cântau soldații în războaiele napoleonice.

Aici zace un bărbat a cărui faimă nu e dată doar de război,
Ci al cărui suflet era mult mai mare...

Gavrila Derjavin, *Cascada*

Personalitatea cumplită a prințului a stârnit asemenea emoții în timpul vieții și după aceea, încât a complicat orice analiză obiectivă a realizărilor sale și le-a distorsionat în mod grotesc pe toate. Dușmanii îl acuzau de lene, corupție, dezmăț, lipsă de hotărâre, extravaganță, fraudă, incompetență militară și dezinformare pe scară largă. Sibaritismul și extravaganța sunt singurele acuzații cu adevărat justificate. Până și dușmanii au recunoscut constant că era inteligent, avea o personalitate puternică, viziune spectaculară, curaj, generozitate și că a avut mari realizări. „Nu se poate nega“, scria primul biograf

al Ecaterinei, Castera, „că avea mintea și curajul și energia care, odată cu alte abilități ieșite treptat la lumină, au făcut să fie potrivit pentru poziția de prim-ministru.“ Ligne considera că la plămădirea lui Potemkin, Natura se folosise „de materialul necesar pentru o sută de oameni“.[31]

În ceea ce privește latura sa de cuceritor și colonist, se apropie de eroul său, Petru cel Mare, care a fondat un oraș și o flotă pe Marea Baltică — la fel, Potemkin a înființat orașe și o flotă pe Marea Neagră. Amândoi au murit la vârsta de cincizeci și doi de ani. Aici se încheie asemănările, căci Potemkin era omenos și iertător, în vreme ce Petru era brutal și răzbunător. Însă prințul poate fi înțeles — și, deci, apreciat — doar în lumina parteneriatului său unic, aproape egal, cu Ecaterina: a fost o căsnicie nemaiîntâlnită, bazată pe dragoste și politică. Dacă ar fi să simplificăm, era o legătură tandră de dragoste și o prietenie nobilă, dar aceasta ar însemna să ignorăm realizările lor colosale. Niciuna dintre legendarele povești de dragoste din istorie nu se poate apropia de succesul politic exuberant al acesteia.

Relația i-a permis lui Potemkin să depășească orice alt ministru-favorit și să se comporte ca un țar. Se făcea cu statutul său imperial pentru că nu știa cum să se înfrâneze, și de aceea a și fost atât de detestat. Se comporta excentric, pentru că își putea permite. Însă problemele izvorăsc din ambiguitatea unică a situației sale, căci, deși avea puterea unui țar, *de fapt nu era*. A suferit, la fel ca toți favoriții, din pricina credinței că monarhul era controlat de un „consilier diabolic“ — iată de ce prima sa biografie s-a intitulat *Prințul întunericului*. Dacă ar fi fost țar, ar fi fost judecat după realizări, nu după stilul de viață: capetele încoronate se puteau comporta cum doreau, dar falșii împărați nu sunt niciodată iertați pentru că își satisfac poftele. „Faima imperiului a crescut mulțumită cuceririlor sale“, spunea Ségur, „însă admirația pe care au trezit-o acestea i-a fost închinată ei, pe când ura pe care au stârnit-o a fost îndreptată împotriva lui.“[32]

Serenisimul a fost un politician dinamic, însă un soldat prudent. Era competent în calitate de comandant direct, dar genial ca strateg și comandant suprem pe uscat *și pe mare*: a fost unul dintre primii care au coordonat operațiuni amfibiene pe diferite fronturi, pe un vast teatru de război. A fost învinuit pentru haosul și corupția din cadrul armatei rusești, neajunsuri care sunt la fel de adevărate astăzi ca acum două sute de ani, însă merită să fie apreciat și pentru realizările sale. Când Bezborodko[33] s-a alăturat armatei în 1791, de exemplu, a fost uluit de ordinea de acolo, în ciuda zvonurilor pe care le auzise. Și nici adversarii săi nu erau chiar atât de slabi: turcii i-au învins de mai multe ori pe austrieci, despre care se credea că sunt mult mai

competenți decât rușii. În general, Potemkin a fost subestimat de istoria militară: ar trebui promovat din rândul comandanților incompetenți în rândul celor foarte pricepuți, deși nu înaintea geniilor contemporane cu el, ca Frederic cel Mare, Suvorov sau Napoleon. După cum i-a spus Ecaterina lui Grimm, nu a avut decât victorii. Puțini generali se pot lăuda cu așa ceva. În ceea ce privește toleranța și bunătatea cu care și-a tratat oamenii, Potemkin e unic în istoria Rusiei, până și astăzi, în epoca Războiului din Cecenia. „Nimeni până atunci", scria Wiegel, „nu și-a pus puterea în slujba unor scopuri mai puțin rele."

După treizeci de ani, contele de Langeron, ale cărui relatări subiective au stricat reputația lui Potemkin la fel de mult precum cele ale lui Ligne și Helbig, a recunoscut că „l-am judecat prea sever, iar opiniile mele au fost influențate de resentimente." Acum, îl judeca drept:

> *Firește că avea toate defectele curtenilor, vulgaritatea parveniților și absurditățile favoriților, însă erau nimic pe lângă dimensiunile și forța geniului său. Nu învățase nimic, însă intuia totul. Avea mintea la fel de mare ca trupul. Știa cum să-și conceapă și să-și execute planurile minunate, or un asemenea om îi era necesar Ecaterinei. Cuceritor al Crimeei, care i-a supus pe tătari, i-a transplantat pe zaporojeni din Kuban și i-a civilizat [pe cazaci], fondator al Hersonului, Nicolaevului, Sevastopolului, a înființat șantiere navale în trei orașe, a creat o flotă, a stăpânit Marea Neagră... toate aceste politici minunate ar trebui să îi asigure recunoștința.*

Aleksandr Pușkin, care s-a împrietenit cu Langeron la Odessa în 1824, era de acord că Potemkin a fost „atins de mâna istoriei... Îi datorăm Marea Neagră".[34] Orașele, navele, cazacii, însăși Marea Neagră, precum și corespondența cu Ecaterina rămân cele mai însemnate memoriale.

Derjavin a fost într-atât de mișcat, încât a compus poemul *Cascada*, curând după moartea lui Potemkin. Versurile lui surprind multe părți ale acestui Mecena și Alcibiade pe care îl cunoștea poetul. Cascada — însemnând măreție, rapiditate, putere naturală — îl simbolizează pe Potemkin, cu viața lui agitată și natura tranzitorie. Potemkin a fost unul dintre cei mai remarcabili oameni de stat ai Rusiei, în aceeași categorie cu Petru cel Mare și însăși Ecaterina. Ducele de Richelieu, un bun cunoscător al caracterelor umane și el însuși om de stat, a fost străinul care l-a înțeles cel mai bine pe Serenisim.

„Suma marilor sale calități", scria acesta, „îi depășește toate greșelile... Aproape toate acțiunile sale publice poartă amprenta nobleței și grandorii."[35]

Cenușa lui Alcibiade!
Îndrăznesc oare viermii să se atingă de capul său?

Gavrila Derjavin, *Cascada*

Împărăteasa a decis ca înmormântarea prințului să aibă loc la Iași. Potemkin îl rugase pe Popov să îl înmormânteze în satul Cijovo, dar Ecaterina considera că prințul aparținea orașelor sale[36], Herson sau Nicolaev.[37] E ciudat că nu l-a înmormântat la Petersburg, dar poate că acea copilă rațională a Iluminismului nu dădea prea mare importanță mormintelor. Era mult mai preocupată de locurile și de oamenii de care se ocupaseră împreună în timpul vieții lui. În plus, cu cât mai departe de capitală zăcea trupul lui Potemkin, cu atât mai mică era probabilitatea ca Pavel să îi profaneze mormântul după moartea ei.

Pe 11 octombrie, cadavrul lui Potemkin a fost așezat într-o sală, probabil din Palatul Ghica, pentru priveghi: catafalcul era înconjurat de catifea neagră, împodobită cu ciucuri de argint și prins cu șnururi de argint. Piedestalul era decorat cu un splendid brocart de aur. Mortul zăcea într-un sicriu deschis, căptușit cu catifea roz, acoperit de un baldachin de catifea trandafirie și neagră, susținut de zece stâlpi și împodobit cu pene de struț. Ordinele și bastoanele lui Potemkin erau etalate pe perne de catifea și pe două piramide de satin alb de cele două părți ale sicriului. Sabia, pălăria și eșarfa se aflau pe capacul sicriului. Nouăsprezece lumânări imense ardeau și șase ofițeri stăteau de gardă. Prin fața sicriului treceau soldații și moldovenii care îl jeleau pe „ocrotitorul pierdut". În fața acestei *mise-en-scène* era o tablă neagră pe care erau înscrise titlurile și victoriile lui Potemkin.*

Pe 13 octombrie, la ora opt dimineața, grenadierii din Ekaterinoslav și muschetarii de la Nipru s-au înșiruit de-a lungul străzilor pe care avea să treacă cortegiul. Sicriul — purtat de generali, împreună cu baldachinul purtat de gărzi — a fost scos în salve de tun și dangăt trist de clopote. În față mergea un escadron de husari, iar apoi cuirasierii. Caii erau duși de căpăstru

---

* Aceasta a dispărut la câțiva ani după înmormântarea lui Potemkin. După două sute de ani, în octombrie 1998, autorul, cu ajutorul unui preot român și a doi profesori, a început să caute în Mănăstirea Golia din Iași și a găsit tabla cu frumosul memorial, sub un pian, în spatele unui teanc de cărți de rugăciune: era prăfuită, însă neatinsă. (*N.a.*)

de grăjdari îmbrăcați în livrea bogată cu eșarfe negre de crep. O sută douăzeci de soldați cu mantii lungi și negre purtau torțe, iar treizeci și șase de ofițeri duceau lumânări. Apoi urmau exoticele costume turcești ale boierilor moldoveni și prinților caucazieni. După preoțime, doi generali purtau însemnele puterii. Portretul în miniatură al Ecaterinei, incrustat cu diamante, pe care prințul îl purta mereu, era mai grăitor decât toate medaliile și bastoanele.

Dricul negru cu sicriul, tras de opt cai drapați în negru, cu vizitii în mantii lungi și pălării negre, a trecut cu zgomot pe străzi urmat de nepoatele prințului. Cazacii veneau la urmă.

Cortegiul s-a apropiat de turlele rotunde de pe colțurile zidului ce înconjoară Mănăstirea Golia și a trecut prin turnul de poartă fortificat, înalt de treizeci de metri. Sicriul a fost dus în Biserica Înălțării Domnului, în care a pus piciorul și Petru cel Mare. Amestecul de arhitectură bizantină, clasică și rusească al turnurilor și coloanelor albe i se potrivea lui Potemkin. S-a tras o ultimă salvă de tun.[38]

Pierderea lui Potemkin a lăsat un gol în inima Ecaterinei, care nu a putut fi umplut niciodată: după Crăciun, a rămas în camera ei trei zile încheiate. Vorbea adesea de el. A poruncit să se tragă cele 101 de salve de tun pentru pacea de la Iași și să se țină festinul de omagiere — dar a refuzat scurt, cu lacrimi în ochi, orice fel de toast. „E la fel de îndurerată ca și până acum." Pe 30 ianuarie 1792, când Samoilov i-a adus tratatul, a plâns împreună cu nepotul lui Potemkin.[39] Când s-a întors de la Țarskoe Selo la sfârșitul verii, le-a spus tuturor că, de-acum încolo, avea de gând să locuiască în casa lui Potemkin, pe care a numit-o Taurida, după el, și chiar a rămas adeseori acolo. Iubea palatul și se plimba adesea singură prin grădină, de parcă l-ar fi căutat pe prinț.[40] Un an mai târziu, a plâns în hohote de ziua lui și la aniversarea morții lui, singură în camera ei toată ziua. A vizitat Palatul Taurida cu nepoții și Zubov. „Era un loc fermecător, i-a spus lui Hrapovițki, însă acum ceva pare că nu e-n regulă." În 1793, a revenit de mai multe ori la Taurida: uneori aranja să rămână peste noapte acolo, în secret. „Nimeni", scria Hrapovițki,[41] „nu îl putea înlocui pe Potemkin în ochii ei", însă se înconjura de cercul lui Potemkin.

Popov, care era deja secretarul ei, a devenit acum întruchiparea vie a moștenirii politice a prințului. Într-adevăr, Popov nu trebuia decât să spună că Potemkin nu ar fi fost de acord cu ceva, că Ecaterina și refuza imediat să se mai gândească la propunerea respectivă. Asemenea putere avea asupra ei cel dispărut. Când ea venea la Palatul Taurida, Popov cădea în genunchi și îi

mulțumea că avea bunăvoința de a locui în casa „binefăcătorului" lui. Samoilov a devenit procurator-general la moartea prințului Viazemski. Ribas a întemeiat Odessa la Hagibei, după cum lăsase ordin Potemkin, iar Richelieu, ca guvernator-general al Noii Rusii, a preschimbat-o într-unul dintre cele mai cosmopolitane porturi ale lumii. În 1815, Richelieu a devenit prim-ministru al Franței.

La doi ani după moartea lui Potemkin, prințul de Ligne i-a scris Ecaterinei despre Potemkin numindu-l prietenul „meu drag și unic, demn de dragoste și admirație". Ligne însuși nu și-a revenit niciodată din dezamăgirea de a nu fi primit comanda unei armate și chiar l-a rugat pe Metternich să îi permită să ia parte la invadarea Rusiei în 1812 — o răsplată nedemnă a generozității Ecaterinei și a lui Potemkin. La o vârstă venerabilă, a onorat cu prezența sa Congresul de la Viena și a reușit să compună o ultimă epigramă, înainte de a muri, la vârsta de șaptezeci și nouă de ani: *Le Congrès*, spunea el, *ne marche pas; mais il danse*.[42*] Contele de Ségur s-a adaptat Revoluției Franceze și a devenit marele maestru de ceremonii al lui Napoelon, sfătuindu-l pe împărat să nu invadeze Rusia, în 1812; apoi, în perioada Restaurației, a fost *pair* al Franței. Nassau-Siegen a încercat să îl convingă pe Napoleon să-l lase să atace India britanică, însă a murit în 1806 în Prusia.

Francisco de Miranda a devenit „El Precursor" în America de Sud eliberată, după ce a servit ca general în armatele revoluționare franceze. În 1806, a debarcat pe coasta Venezuelei cu 200 de voluntari, dar a trebuit să se retragă. Însă în 1811, Simon Bolivar l-a convins să revină în calitate de comandant suprem al armatei patriotice venezuelene. Un cutremur și înfrângerile militare au făcut ca indecisul dictator să negocieze cu spaniolii. Când a încercat să fugă, Bolivar l-a arestat și l-a predat spaniolilor. Acest iubitor al libertății a murit în 1816 într-o închisoare spaniolă — la treizeci de ani după ce l-a cunoscut pe Serenisim. Sir James Harris a fost făcut conte de Malmesbury, iar Talleyrand l-a numit „cel mai șiret ministru al vremii". Sir Samuel Bentham a devenit inspector-general al șantierelor navale și a supravegheat construcția flotei care a învins la Trafalgar. Jeremy Bentham a construit într-adevăr o închisoare panoptic, dar experimentul nu a reușit. Bentham a dat vina pe rege.

John Paul Jones a fost trimis de Washington și Jefferson să înfrângă pirații algerieni de pe Coasta Barbariei, dar a murit la Paris pe 7/18 iulie 1792, în vârstă de doar patruzeci și cinci de ani și i s-a organizat o înmormântare

---

* În original în lb. fr. „Congresul nu merge; ci dansează." (*N.t.*)

oficială. Este onorat ca fondatorul marinei americane. Nu s-a știut unde a fost îngropat, până în 1905, când generalul Horace Porter l-a descoperit pe Jones bine conservat într-un sicriu de plumb. Ca un exemplu de necroimperialism, președintele Theodore Roosevelt a trimis patru crucișătoare să îl aducă pe Jones în patrie și, pe 6 ianuarie 1913, la mii de mile depărtare de locul în care se despărțise de Potemkin în urmă cu 125 de ani, a fost reînmormântat într-un sarcofag de marmură, copiat după cel al lui Napoleon de la Invalides, la Academia Navală de la Annapolis, unde se odihnește și acum.[43]

Ecaterina o considera pe Braniţkaia moștenitoarea sufletească a lui Potemkin și i-a oferit apartamentele acestuia din palatele imperiale, astfel încât să poată petrece mai mult timp împreună cu ea; însă a cerut ca Sașenka să fie servită de alți slujitori, deoarece vederea chipurilor vechilor slujitori ai lui Potemkin i-ar fi frânt inima.[44] Ecaterina l-a promovat pe Platon Zubov în multe dintre posturile lui Potemkin, însă Zubov s-a dovedit cu desăvârșire incapabil să preia vreuna dintre îndatoriri.[45] Multora li s-a făcut dor de Serenisim, văzând mediocritatea insolentă a Zubovilor — „drojdia imperiului".[46]

Ecaterina, încurajată de Potemkin, cu siguranță că plănuise să îl dezmoștenească pe „instabilul" Mare Duce Pavel și să-i dea coroana direct nepotului ei Alexandru. Fără Potemkin, probabil că nu a avut puterea să o facă.[47] Pe 5 noiembrie 1796, Ecaterina s-a trezit ca de obicei. S-a retras în closet, unde a suferit un atac cerebral. Astfel, la fel ca George al II-lea al Angliei, s-a prăbușit în momentul care unește regii și poporul. După ce valetul și camerista au spart ușa, au purtat-o în dormitor, unde doctorul Rogerson i-a luat sânge. Era prea grea să o poată ridica pe pat, așa că au culcat-o pe o saltea pe podea. Au fost trimiși la galop soli către Gatcina să îl anunțe pe Marele Duce Pavel: la vederea lor, acesta a crezut că veniseră să îl aresteze. A pornit spre Petersburg. În timpul după-amiezii, se spune că el și cu Bezborodko au distrus documentele privind dezmoștenirea lui. Pe 6 noiembrie, Ecaterina a murit, la ora zece fără un sfert seara, pe aceeași saltea aflată pe podea.

Pavel I a distrus cât a putut din realizările domniei mamei sale. S-a răzbunat pe Potemkin transformând Palatul Taurida în cazarma gărzii călare, iar din seră a făcut grajduri. Biblioteca lui Potemkin a exilat-o în mod copilăros la Kazan, un exemplu unic de răzbunare bibliografică. A poruncit redenumirea Gregoripolului. A reinstaurat paradomania prusacă a tatălui său, considerând Rusia o imensă cazarmă, și s-a străduit cât a putut să distrugă toleranta „armată a lui Potemkin" pe care o ura atât de mult.[48] Despotismul

său inconstant a unit împotriva lui aceleași elemente care îl răsturnaseră pe Petru al III-lea. Așadar, atât de mult s-a temut să nu fie asasinat, încât și-a împlinit propria profeție. (Unul dintre asasini a fost Platon Zubov.) Deși cazacii lui Potemkin au rămas stâlpii regimului Romanov, fiii lui Pavel, Alexandru I și Nicolae I, au păstrat aceeași paradomanie în stil prusac care a rămas imaginea monarhiei pentru tot restul istoriei sale: „imperiul cnuto-germanic", așa l-a numit anarhistul Bakunin.[49]

Sophie de Witte s-a măritat cu cel mai bogat „crăișor" al Poloniei, Felix Potocki, pe care a pus mâna la Iași după moartea lui Potemkin. Sophie a fost implicată într-o legătură incestuoasă pătimașă cu fiul ei vitreg, Yuri Potocki, și a comis „toate nelegiuirile Sodomei și Gomorei". Când a primit vizita lui Langeron, i-a spus: „Știi cine sunt și de unde vin, *eh bien*, nu pot trăi cu un venit de doar 60 000 de ducați". La patru ani după moartea bătrânului ei soț, în 1805, l-a dat afară pe fiul vitreg și a făcut avere, ocupându-se în același timp de educația copiilor ei. Contesa Potocka a murit „onorată și admirată" în 1822.[50]

Sașenka Braniţkaia, pe de altă parte, s-a retras pe moșiile sale și a devenit atât de bogată, încât nici ea nu mai știa ce avere are. „Nu știu exact", spunea, „dar ar trebui să fie vreo douăzeci și opt de milioane". A trăit maiestuos, aproape ca o regină, într-o nouă eră. Martora ultimei suflări a lui Potemkin a devenit „purtătoarea gloriei sale". Și-a păstrat silueta zveltă și grațioasă și tenul proaspăt până la vârsta a doua, însă a continuat să poarte aceleași caftane pe care le prefera Ecaterina, strânse la mijloc cu o singură cataramă mare. A clădit un altar pentru Potemkin pe moșia ei și a pozat pentru un portret cu bustul lui în fundal. Alexandru I a vizitat-o de două ori și a numit-o Mare Doamnă de onoare a Curții. La douăzeci de ani după moartea Ecaterinei, Wiegel a fost uluit să vadă cum cele mai de vază aristocrate îi sărutau mâna, de parcă ar fi fost Mare Ducesă, iar ea accepta omagiul „fără cea mai mică jenă sau rușine". Când a murit, pe vremea reginei Victoria a Angliei, în 1838, în vârstă de optzeci și patru de ani, avea numeroși descendenți în cadrul aristocrației poloneze și rusești. [51]

„Îngerașul" lui Potemkin, contesa Skavronskaia, a fost eliberată prin moartea soțului ei melomaniac și s-a căsătorit din dragoste cu un cavaler de Malta italian, contele Giulio Litta.[52] Tatiana, cea mai tânără dintre nepoate, văduva lui Mihail Potemkin, s-a căsătorit cu bătrânul prinț Nikolai Iusupov, descendentul unui han tătar numit Iusuf, despre care se spunea că ține un sat întreg de târfe alese dintre femeile șerbilor. Prințesa Iusupova nu a fost fericită în căsnicie, însă, la fel ca unchiul ei, a colecționat pietre scumpe, printre

care se numărau cerceii Mariei-Antoaneta, diamantul Steaua Polară și diadema surorii lui Napoleon, Caroline Murat, regina din Napoli. Felix Iusupov, care l-a ucis pe Rasputin în 1916, era mândru de legătura sa cu Serenisimul.[53]

Mai sunt două strănepoate ale lui Potemkin care trebuie amintite aici. Fiica contesei Braniţkaia, Elisabeth, cunoscută ca Lise, s-a căsătorit cu prinţul Mihail Voronţov, fiul dușmanului lui Potemkin, Semion, care a fost educat în Anglia și era un fel de milord sec și flegmatic. A devenit viceregе al Noii Rusii și al Caucazului, ca unchiul nevestei sale. Lise se spune că a moștenit certificatul secret al căsătoriei dintre Potemkin și Ecaterina și l-a aruncat în Marea Neagră — un „cămin" potrivit pentru el. „Milord" Voronţov a constatat că nu o poate controla pe prinţesa ușuratică, deși cu maniere impecabile. Era deja implicată într-o legătură secretă cu unul dintre verii ei Raevksi când, în 1823, l-a cunoscut pe Alekandr Pușkin, exilat la Odessa. Cu siguranţă că poetul a fost atras și de legătura ei cu Potemkin: le-a cunoscut pe nepoatele lui Potemkin și a notat toate istorisirile lor. S-a îndrăgostit de prinţesa Voronţova. Există aluzii în poeziile lui că au făcut dragoste pe o plajă de la Marea Neagră. Se crede că prinţesa a fost inspiraţia lui pentru femeile din multe poezii, inclusiv pentru Tatiana din *Evgheni Oneghin*. În „Talismanul" stă scris: „Unde lovește spuma mării, Singuraticele stânci... O vrăjitoare iubitoare, Un talisman mi-a dăruit." Darul era un inel gravat în ebraică.

Voronţov a pus capăt idilei, expediindu-l pe Pușkin. Poetul s-a răzbunat prin niște poezii batjocoritoare despre Voronţov și (probabil) și prin aceea că el era tatăl fiicei acestuia, Sophie, pe care Lise a născut-o la nouă luni după plecarea lui Pușkin. Astfel s-a unit sângele lui Potemkin cu cel al lui Pușkin. Pușkin încă mai purta „talismanul" când, în 1837, a fost ucis într-un duel.[54]

Fiica Skavronskaiei, tot Ekaterina, a devenit notorie în toată Europa. Cunoscută drept „Îngerul Gol", din pricina preferinţei ei pentru rochiile transparente de voal, și drept *Le Chat Blanc* — Pisicuţa Albă — din pricina aviditătii sale sexuale, s-a căsătorit cu eroicul general, prinţul Piotr Bagration. La fel ca mama ei, care fusese „îngerul" lui Potemkin, avea un chip de o dulceaţă serafică, pielea de alabastru, ochii de un albastru izbitor, iar părul îi era o cascadă de bucle aurii. A devenit amanta lui Metternich la Dresda în 1802 și i-a născut o fiică, Clementine, care era astfel descendenta și a lui Potemkin, și a „Vizitiului Europei". Goethe a văzut-o la Carlsbad și a elogiat-o, în vreme ce ea se încurca, de data aceasta cu prinţul Ludovic al Prusiei. După moartea lui Bagration, în bătălia de la Borodino, a intrat cu ostentaţie în politica europeană, la Congresul de la Viena în 1814. A concurat cu înverșunare cu ducesa de Sagan pentru favorurile ţarului Alexandru I: fiecare ocupa câte o aripă din

Palais Palm. Polițiștii austrieci care îi spionau dormitorul de la Viena au raportat că avea o „expertiză practică“ deosebită. Pisicuța Albă s-a mutat apoi la Paris, unde a devenit celebră pentru promiscuitate, statura superbă și diamantele lui Potemkin. În 1830, s-a căsătorit cu un general și diplomat englez, lordul Howden. Ne impresionează că, atunci când Clementine l-a vizitat pe bătrânul Metternich, exilat la Richmond, după treizeci și cinci de ani, mărturisea că abia se putuse abține să nu râdă la vederea bătrânului și caraghiosului „înger“ care încă mai purta rochiile transparente ce vrăjiseră odinioară prinții Europei. A trăit până în 1857, dar fiica ei, Clementine, care a fost crescută de familia Metternich, a murit de tânără.[55]

În sfârșit, Sofia, fiica lui Samoilov, s-a căsătorit cu fiul contelui Bobrinski, amestecând astfel și sângele Ecaterinei, al Orlovilor și al Potemkinilor.[56]

Revoluția din 1905 a fost vestită la Odessa de revolta marinarilor de pe crucișătorul *Prințul Potemkin de Taurida*. De aici s-a inspirat filmul lui Eisenstein: numele Potemkin, sub autocrația țaristă, a devenit simbolul bolșevismului.* Treptele Richelieu de la Odessa au fost redenumite Treptele Potemkin, deci statuia ducelui francez privește astăzi în jos către treptele numite după „omul extraordinar“ pe care l-a admirat atât de mult.

Palatul Taurida urma să fie „locul nașterii, citadela și cimitirul democrației ruseștiˮ.** Pe 6 ianuarie 1918, Adunarea Constituțională, primul parlament cu adevărat democratic din istoria Rusiei până în 1991, s-a reunit pentru prima și ultima oară, sub ochii vigilenți ai lui Lenin și ai hoardei sale de bolșevici beți, în aceeași sală cu coloane unde Potemkin căzuse în genunchi înaintea Ecaterinei. Lenin a plecat, bolșevicii i-au alungat pe parlamentari, iar palatul a fost încuiat.[57] Astăzi, Taurida găzduiește adunarea interparlamentară a Comunității Statelor Independente, deci reședința omului care a adus multe dintre aceste teritorii sub stăpânire rusească este acum lăcașul dezintegrării imperiului pe care l-a clădit.[58]

Și, firește, în limbă au intrat expresiile „potemkiniadă“, „satele lui Potemkin“.

Nu tot trupul lui Potemkin a ajuns la Herson pe 23 noiembrie 1791. Când oamenii celebri erau îmbălsămați, organele erau îngropate separat.

---

* George al V-lea a fost atât de îngrijorat, încât a interzis proiectarea filmului în fața școlarilor de la Eton: „Nu e bine ca băieții să fie martori la revolte, mai ales navale.“ (*N.a.*)

** În 1906, Duma de Stat, concesia pe care țarul Nicolae al II-lea a făcut-o, împotriva voinței sale, revoluției din 1905, s-a reunit în fosta seră, numită cândva Grădina de Iarnă. După Revoluția din februarie, a fost pentru o vreme sediul guvernului provizoriu al Rusiei și al sovietului de la Petrograd. (*N.a.*)

Semnificativ este locul în care a fost îngropată inima. La începutul aceluiași an, de pildă, inima lui Mirabeau fusese purtată pe străzile Parisului în timpul înmormântării oficiale, într-o casetă de plumb acoperită de flori.[59]

Organele lui Potemkin se spune că au fost îngropate în Biserica Înălțării Domnului din Mănăstirea Golia, la Iași. Nu există niciun indiciu în biserică, însă în cele două secole de monarhie, comunism și acum democrație, puțini intelectuali au știut că se găseau într-un sipet de aur, sub covorul și piatra de dinaintea tronului medieval acoperit cu catifea roșie al domnitorului Moldovei. Deci creierul care a conceput regatul Daciei zace sub portretul unui prinț moldovean bărbos, Vasile Lupu, înveșmântat în caftan alb, roșu și auriu, cu o căciulă cu trei pene.[60]

Familia lui Potemkin nu a uitat locul morții prințului de pe dealurile basarabene, marcat de lancea cazacului Golavatîi.[61] Samoilov a pus să se ridice acolo, în 1792, o coloană clasică mică și pătrată, cu data evenimentului gravată pe ea: seamănă atât de mult cu fântâna din curtea palatului de la Nicolaev, construită din aceeași piatră albă, încât trebuie să fi fost creația aceluiași arhitect, și anume a lui Starov însuși. Mai târziu, la începutul secolului al XIX-lea, moștenitorii lui Potemkin au ridicat o piramidă înaltă de zece metri, din piatră închisă la culoare, cu trepte.*

Când trupul lui Potemkin a fost dus la Herson, nu a fost înmormântat, ci așezat pur și simplu într-un mormânt nesigilat, construit special, într-o criptă[62], în mijlocul Bisericii Sf. Ecaterina. Împărăteasa a poruncit să se ridice un monument frumos de marmură deasupra mormântului, dar când ea a murit, după cinci ani, marmura încă nu era gata. Astfel încât prințul, un parvenit, dar în același timp o personalitate regală, a fost înmormântat, dar, într-un fel, a rămas neîngropat.[63] La mormântul lui veneau să se roage vizitatori și localnici, inclusiv Suvorov.

În 1798, Pavel a auzit de acest pelerinaj și a hotărât să se răzbune pe cadavru: îl irita că Potemkin încă mai reușea să sfideze tradiția și decența, la șapte ani după moarte. Astfel, a emis un decret, pe 18 aprilie, către procuratorul-general, prințul Aleksandr Kurakin: trupul era neîngropat și, „găsind

---

* Locul s-a pierdut, probabil voit: nimeni nu a spus vreodată că a văzut monumentele de la începutul secolului al XIX-lea. Nemarcată pe hărți și necunoscută nici măcar de către istoricii din zonă, amplasarea nu mai este notată decât pe o hartă austriacă din 1913, însă nu pare probabil ca monumentele să mai dăinuie. Totuși ele există și astăzi, pe un drum de țară de pe un deal basarabean, cunoscute doar de țăranii din zonă, care l-au dus pe autor la „locul lui Potemkin", care a supraviețuit domniilor rusești și otomane, regatului României, anexării de către Stalin în 1940, ocupației germane și restituirii teritoriului României, reincluderii în Uniunea Sovietică și desprinderii Republicii Moldova ca stat independent. (*N.a.*)

necuviincios acest fapt, Majestatea Sa poruncește ca trupul să fie îngropat în secret în cripta din mormântul săpat în acest scop, iar cripta să fie acoperită cu pământ și bătătorită de parcă nici n-ar fi fost." Ca un om de statura lui Potemkin să fie îngropat fără urmă era rușinos. De parcă n-ar fi fost îndeajuns, se spune că împăratul i-a poruncit prin viu grai lui Kurakin să distrugă toate monumentele ridicate în onoarea lui Potemkin și să împrăștie oasele acestuia în Râpa Dracului din apropiere. La adăpostul întunericului, mormântul a fost făcut și acoperit, dar nimeni nu știa dacă ofițerii executaseră ordinele lui Pavel. Aruncaseră ei oare oasele în râpă, le îngropaseră în secret într-o groapă comună sau poate că le luase contesa Braniţkaia?[64] Multă vreme, nimeni nu a știut nimic sigur.[65]

Într-un alt miez de noapte, pe 4 iulie 1818, arhiepiscopul Ekaterinoslavului, Iov Potemkin, văr cu Serenisimul, a ridicat placa de pe pardoseala bisericii, a deschis sicriul și a descoperit că totuși cadavrul îmbălsămat se mai afla încă acolo. Deci s-a dovedit că, la fel ca în multe alte cazuri, capriciile despotice ale împăratului Pavel fuseseră ignorate de ofițerii săi. Dar l-au ascultat totuși, lăsând impresia că nu mai era nimic acolo. Se spune că Iov Potemkin a pus în trăsură, la plecare, un obiect din mormânt: să fi furat ceva în numele său propriu, ca membru de familie, sau ca episcop? Sau poate că era o urnă ce conținea un organ? Oare prințul a mai rămas îngropat acolo, după ce arhiepiscopul a umblat la mormânt?[66]

Fiecare vizită nocturnă la mormânt amplifica îndoielile. Dar acesta este dezavantajul când e vorba de secrete, întuneric și morminte. În 1859, o altă comisie oficială a decis să deschidă mormântul, să se stabilească dacă trupul prințului se mai afla acolo: când au deschis mormântul, au descoperit o criptă mare, un sicriu de lemn într-unul de plumb, cu niște franjuri aurii de jur împrejur. Milgov, un birocrat local, a curățat și a resigilat cripta.[67]

Acum, că toată lumea era în sfârșit convinsă de existența mormântului, s-a decis să se ridice o piatră funerară grandioasă. Dar nimeni nu-și mai amintea exact locul unde era mormântul, deci nu se știa unde trebuie plasată. Dar aceasta pare să fie doar o scuză stângace pentru alți curioși care voiau să vadă mormântul. În 1873, o altă comisie a excavat locul cu pricina și a găsit sicriul de lemn; în el se găsea un craniu, cu o gaură triunghiulară la spate, rezultată în urma procedurii de îmbălsămare efectuate de Massot, și smocuri de păr blond-închis, rămășițele a ceea ce se spunea că fusese cândva cel mai frumos păr din Rusia, precum și trei medalii, uniforma putrezită, cu fireturi de aur. L-au sigilat din nou și au construit o piatră potrivită, aproximativ

deasupra mormântului.[68] În cele din urmă, Potemkin, dacă într-adevăr odihnește el acolo, și-a găsit liniștea.

Apoi a venit revoluția: bolșevicii au dat entuziaști năvală în cimitirul Bisericii Sf. Ecaterina în care odihneau trupurile ofițerilor uciși în timpul asediului Oceakovului. Există fotografii îngălbenite de vreme, păstrate de preotul de astăzi al bisericii, care înfățișează o macabră scenă revoluționară: o gloată de țărani în straie de la 1918 care arată înspre scheletele descărnate, pe care încă mai sunt smocuri de păr și pe care atârnă fracul cu fireturi, pantalonii strâmți și cizmele epocii Ecaterinei — iar în fundal se întrevăd cizmele și hainele de piele ale poliției secrete cekiste.[69]

După doisprezece ani, în 1930, un tânăr scriitor pe nume Boris Lavrenev s-a întors în orașul natal Herson pentru a-și vizita tatăl bolnav. Plimbându-se prin fortăreață, a dat de o tăbliță lângă Biserica Sf. Ecaterina, pe care scria „Muzeul Antireligios Herson". A intrat, iar înăuntru a putut vedea o vitrină de sticlă, în formă de piramidă. În ea era expus „ceva rotund și cafeniu". Când s-a apropiat, a văzut că era un craniu. Pe o masă, alături, scria: „Craniul amantului Ecaterinei a II-a, Potemkin". În vitrina următoare era un schelet, cu resturi stafidite de mușchi pe oase. Explicația spunea: „Oasele amantului Ecaterinei a II-a, Potemkin". În a treia vitrină erau rămășițele unei haine de catifea verde, cu pantaloni albi de satin și niște pantofi și ciorapi putreziți — hainele lui Potemkin.

Lavrenev a ieșit valvârtej din biserică și a trimis o telegramă la ministerul însărcinat cu protecția artelor. Când s-a întors la Leningrad, un prieten i-a scris ca să-l anunțe că „muzeul" fusese închis. Rămășițele lui Potemkin au fost adunate la un loc și așezate într-un nou sicriu în criptă, sigilată și ea. „Așadar, în 1930, la Herson", scria Lavrenev, „feldmareșalul, Serenisimul prinț Grigori Aleksandrovici Potemkin, expus la Muzeul Antireligios din Herson, a fost îngropat pentru a doua oară."[70]

Pe 11 mai 1984, misterul lui Potemkin s-a dovedit din nou irezistibil pentru birocrații din zonă: șeful secției de medicină legală, L.G. Boguslavski, a deschis mormântul și a găsit „31 de oase umane... care aparțin unui bărbat, probabil de un metru optzeci și cinci înălțime... în vârstă de 52–55 de ani", mort de aproximativ 200 de ani. Dar se pare că erau și niște epoleți în sicriu care aparțineau unui ofițer britanic din timpul războiului din Crimeea. Sicriul era mai modern și avea pe el o cruce ortodoxă, precum și una catolică. Analiștii au decis că, fără îndoială, era Potemkin.

În iulie 1986, Boguslavski i-a scris profesorului Evgheni Anisimov, distinsul expert în istoria secolului al XVIII-lea, care nu era convins de dovezi:

dacă era într-adevăr Potemkin, ce căuta crucea catolică pe sicriu și de unde epoleții? Nu se încerca oare să se conchidă că era vorba de Potemkin pentru că așa se voia, în lipsa unei analize medico-legale? Dincolo de chestiunea fascinantă a identității ofițerului britanic, a cărui uniformă fusese găsită acolo, era sau nu Potemkin?

Dimensiunile scheletului, vârsta bărbatului și perioada decesului se potriveau. Vechile sicrie, de plumb, aurite sau de lemn, precum și toate medaliile, icoanele sau hainele fuseseră furate în timpul revoluției. Sicriul catolic, mai scurt decât cadavrul, probabil că fusese folosit în 1930, când fusese din nou înmormântat. Epoleții englezi erau dintr-un alt mormânt, prădat de ignoranții bolșevici. Deci, în 1986, prințul de Taurida a fost din nou îngropat, pentru a opta oară — dacă numărăm organele rămase la Iași și toate excavațiile — și uitat încă o dată.[71]

Biserica Sf. Ecaterina este din nou plină de credincioși. Primul lucru care ne sare în ochi când ne uităm din afară, dintre coloanele clasice ale lui Starov, este un grilaj singuratic de lemn și de fier, în jurul unei plăci de marmură albă, lungă de doi metri și lată de un metru, așezată exact în centru, sub cupolă. Pe placă, sub o stemă mare de aur, se poate citi:

Feldmareșalul
Serenisimul prinț
Grigori Aleksandrovici
Potemkin de Taurida
Născut pe 30 septembrie 1739
Decedat pe 5 octombrie 1791
Îngropat aici pe 23 noiembrie 1791

Pe marginea plăcii, de jur împrejur, sunt șapte rozete aurite, pe care sunt gravate victoriile repurtate și orașele ctitorite.* O bătrânică vinde lumânări la ușă. Potemkin? „Așteptați-l pe preot, pe părintele Anatoli", spune ea. Părintele Anatoli — cu păr blond, lung și drept, ochi albaștri și liniștea unui preot provincial — reprezintă o nouă generație de ortodocși educată sub comunism; este foarte bucuros să arate unui străin mormântul lui Potemkin. Nimeni nu a mai deschis mormântul de câțiva ani încoace și niciun străin nu l-a văzut.

---

* Rândul de sus: Oceakov 1788, Crimeea și Kuban 1783, Herson 1778. Cele două din mijloc: Akkerman 1789 și Ekaterinoslav 1787. Rândul de jos: Bender 1789 și Nicolaev 1788. (*N.a.*)

Părintele Anatoli aprinde șase lumânări, se duce până în mijlocul bisericii și deschide o trapă ascunsă, de lemn. Treptele coboară în întuneric. Părintele Anatoli coboară primul și lipește cu ceară prima lumânare de perete, luminând astfel un coridor îngust. Pe măsură ce înaintează, lipește alte lumânări pentru a ilumina calea, până când ajunge la o cămăruță: odinioară, toată decorată cu icoane, adăpostea sicriele de argint, de plumb și de lemn ale lui Potemkin, „furate toate de comuniști". Sicriul simplu de lemn, cu o cruce pe el, se află pe un podium în mijlocul criptei. Preotul lipește pe pereții cămăruței lumânările rămase, să o lumineze. Apoi deschide capacul sicriului: în interior se găsește un săculeț negru în care sunt craniul și oasele numărate ale prințului Potemkin. Atât.

Mai există un mister: inima. Nu a fost înmormântată la Golia cu celelalte mărunțaie și cu creierul, ci a fost așezată într-o urnă de aur. Dar unde a fost dusă aceasta? Samoilov scria că a fost pusă sub tronul Sfintei Ecaterina de la Herson, dar părintele Anatoli îmi spune că nu s-a găsit nici urmă de așa ceva. Cel mai probabil, acesta a fost obiectul pe care l-a luat cu el arhiepiscopul Iov Potemkin, în 1818. Unde a dus oare inima — pe moșia contesei Braniţkaia, sau la Cijovo, unde ceruse Serenisimul să fie îngropat? Astăzi, sătenii din Cijovo încă mai cred că inima lui Potemkin este îngropată acolo, în biserica familiei, unde copilul Grigori învățase cândva să cânte și să citească.

Ar fi foarte potrivit așa: imperiul, pe care Serenisimul s-a străduit atât de mult să îl clădească, se află astăzi în ruine, iar majoritatea cuceririlor lui Potemkin nu mai sunt rușești. Dacă mărunțaiele sale se află în România, iar oasele în Ucraina, pare că se cuvine ca inima să se odihnească în Rusia.

Vuiește, vuiește, o, cascadă!

Gavrila Derjavin, *Cascada*

Personajele

Prințul Grigori Potemkin de Taurida, soțul secret al Ecaterinei a II-a, om de stat și militar
Ecaterina a II-a a Rusiei, născută prințesa Sophia de Zerbst, împărăteasă a Rusiei 1762–1796

Abdul-Hamid I, sultan otoman, 1774–1788
Jeremy Bentham, filosof englez și creatorul Utilitarianismului
Samuel Bentham, fratele acestuia, inventator, ofițer de marină, constructor de nave
Aleksandr Bezborodko, secretarul Ecaterinei, apoi ministru de Externe
Ksawery Branicki, curtean polonez, căsătorit cu nepoata lui Potemkin, Aleksandra Engelhardt
Aleksandra Braniţkaia, nepoata preferată a lui Potemkin, născută Engelhardt, căsătorită cu cel de mai sus
Aleksei Bobrinski, fiul natural al Ecaterinei și al lui Grigori Orlov
Praskovia Bruce, confidenta Ecaterinei, despre care se spunea că încearcă favoriții
Contele Caligostro, șarlatan italian
Zahar Cernîșev, admirator al tinerei Ecaterina, curtean, ministru de Război, aliat al Orlovilor
Ivan Cernîșev, fratele celui de mai sus, curtean, ministru al Marinei
Contele Louis Cobenzl, ambasadorul Austriei la Petersburg
Elisabeth, contesă de Craven, aventurieră englezoaică din rândurile aristocrației, călătoare, scriitoare
Comte de Damas, aristocrat francez și ofițer în armata lui Potemkin
Ekaterina Daşkova, născută Voronțova, susținătoarea Ecaterinei, apoi inamică a acesteia
Ekaterina Dolgorukaia, soția unui ofițer rus, amanta lui Potemkin
Elisabeta, fiica lui Petru cel Mare, împărăteasă 1741–1761
Mihail Faleev, antreprenor, intendent, negustor, constructor al Nicolaevului
Frederic al II-lea cel Mare, rege al Prusiei 1740–1786
Frederic Wilhelm, nepot al acestuia, rege al Prusiei 1786–1797

Mihail Garnovski, *homme d'affaires* al lui Potemkin, însoțitorul ducesei de Kingston

Varvara Golițîna, născută Engelhardt, nepoata lui Potemkin, căsătorită cu prințul Serghei Golițîn

Praskovia Golițîna, căsătorită cu prințul Mihail Golițîn, „ultima amantă" a lui Potemkin

William Gould, grădinarul englez al lui Potemkin

Sir James Harris, trimis britanic la Petersburg, mai târziu conte de Malmesbury

Henric al Prusiei, fratele mai tânăr al lui Frederic cel Mare

Aleksandr Iermolov, favoritul Ecaterinei 1786

Iosif al II-lea, împărat sau kaiser al Sfântului Imperiu Roman 1765–1790, co-domnitor, apoi domnitor al pământurilor habsburgice 1780–1790

Aleksandr Hrapovițki, secretarul Ecaterinei, diarist

Tatiana Iusupova, *née* Engelhardt, căsătorită cu Mihail Potemkin, apoi cu prințul Iusupov

John Paul Jones, amiral american legendar, considerat fondatorul marinei Statelor Unite

Elisabeth, ducesă de Kingston, contesă de Bristol, aventurieră englezoaică, bigamă

Aleksandr Lanskoi, favoritul Ecaterinei între 1779–1784

Leopold, împărat al Sfântului Imperiu Roman, fratele lui Iosif al II-lea și succesorul său, a domnit între 1790 și 1792

Prințul de Ligne, aristocrat european, curtean austriac și feldmareșal

Lewis Littlepage, american din Virginia, curtean polonez și ofițer în flotila lui Potemkin

Aleksandr Dmitriev Mamonov, favoritul Ecaterinei 1786–1789

Maria Tereza, împărătească-regină a teritoriilor habsburgice 1740–1780, mama lui Iosif al II-lea

Francisco de Miranda, revoluționar sud-american, mai târziu dictator al Venezuelei

Prințul de Nassau-Siegen, aristocrat european și aventurier

Grigori Orlov, conducător al loviturii de palat date de Ecaterina și favorit 1761–1772

Aleksei Orlov-Cesmenski, poreclit „Cicatrice", ucigașul lui Petru al III-lea și învingător în bătălia de la Cești, fratele celui de mai sus

Nikita Panin, educator al Marelui Duce Pavel, apoi ministrul de Externe al Ecaterinei

Piotr Panin, fratele celui de mai sus, general, a înăbușit răscoala lui Pugaciov

Marele Duce Pavel, fiul Ecaterinei și al lui Petru al III-lea, împărat 1796–1801, asasinat

Petru al III-lea, nepot al împărătesei Elisabeta, soțul Ecaterinei a II-a, împărat 1761–1762

Reginald Pole Carew, gentleman englez, călător și prieten al lui Potemkin, mai târziu membru al Parlamentului

Stanislas Poniatowski, al doilea amant al Ecaterinei, mai târziu Stanislas-August, ultimul rege al Poloniei

Vasili Popov, șeful cancelariei lui Potemkin

Pavel Potemkin, vărul prințului, general și vicerege al Caucazului

Praskovia Potemkina, soția acestuia și amanta prințului

Emelian Pugaciov, pretendent la tron, cazac, conducător al unei răscoale țărănești 1773–1774

Aleksei Razumovski, corist cazac, favoritul Elisabetei

Kiril Razumovski, fratele acestuia, hatman al Ucrainei până în 1764, curtean

José (Osip) de Ribas, aventurier napolitan, prieten apropiat al lui Potemkin, amiral

Duc de Richelieu, ofițer în armata lui Potemkin, mai târziu ctitor al Odessei, prim-ministru al Franței

Ivan Rimski-Korsakov, favoritul Ecaterinei 1778–1779

Piotr Rumiantțev-Zadunaiski, erou militar în Primul Război Ruso-Turc

Serghei Saltîkov, primul amant al Ecaterinei

Aleksandr Samoilov, nepotul lui Potemkin, general, mai târziu procurator-general

Ekaterina Samoilova, soția acestuia, probabil amanta lui Potemkin

Comte de Ségur, ambasadorul Franței în Rusia

Selim al III-lea, sultan otoman, 1788–1807

Maiorul James George Semple, escroc englez — „prințul șnapanilor“

Ekaterina Skavronskaia, „înger“ și „pisicuță“, născută Engelhardt, nepoata lui Potemkin

Aleksandr Suvorov, erou militar, generalul preferat al lui Potemkin

Șahin Ghirai, aliatul Rusiei, descendent al lui Ginghis Han, ultimul han al Crimeei

Stepan Șeșkovski, șef al poliției secrete — „mânuitorul cnutului“

Ivan Șuvalov, favoritul împărătesei Elisabeta, care l-a invitat pe Potemkin la Petersburg

Aleksandr Vassilcikov, favoritul Ecaterinei 1772–1774, poreclit „supa cu gheață“
Aleksandr Viazemski, administratorul afacerilor interne, procurator-general
Semion Voronțov, ambasadorul Rusiei la Londra
Aleksandr Voronțov, fratele acestuia, ministrul Comerțului
Sophie de Witte, sclavă, curtezană, amanta lui Potemkin, apoi contesa Potocka
Aleksandr Zavadovski, favoritul Ecaterinei 1776–1777, curtean, ministru
Iosua Zeitlin, negustor evreu, învățat rabinic, prietenul lui Potemkin
Semion Zorih, favoritul Ecaterinei 1777–1778, fondatorul școlii militare
Platon Zubov, ultimul favorit al Ecaterinei, 1789–1796

Note

PROLOG: MOARTE ÎN STEPĂ

1. Relatările lui V.S. Popov trimise Ecaterinei a II-a despre boala lui GAP sunt principala sursă a acestei descrieri a morții sale, cu excepția altor citări: RGVIA 52.2.94.3–26 și RA (1878) 1 pp. 20–5. G. Derjavin, *Cascada*, în H.G. Segal, *The Literature of Eighteenth-Century Russia,* vol. 2, p. 302.

2. RGADA 5.85.1.124–5, L 153 / SIRIO 27: 217, E către GAP, 30 septembrie 1782.

3. Prince de Ligne, *Letters and Reflections*, ed. Baroness de Staël, vol. 2, p. 6, prințul de Ligne către contele de Ségur, 1 august 1788.

4. Stampă de M.M. Ivanov, Ermitaj E: 22158. Comandată de V.S. Popov și contesa A.V. Braniţkaia. Ciudat este că, deși Popov se pare că îi aștepta pe plenipotențiarii turci la Iași și nu a asistat la deces, este reprezentat aici, fără îndoială la cererea sa. Ivanov era artistul casei lui GAP și călătorea în anturajul acestuia. Vezi Capitolul 23. Nu este singura reprezentare a morții lui GAP: vezi și *Moartea lui G.A. Potemkin*, gravură de G.I. Skurodîtov, care nu arată decât capul și pieptul prințului mort, cu brațele încrucișate pe piept.

5. James Harris, *Diaries and Correspondence,* p. 281, Sir James Harris către vicontele Stormont 21 iulie/1 august 1780.

6. Vizita autorului în Moldova, 1998.

7. Ligne, *Letters* (Staël), p. 97, prințul de Ligne către prințul Kaunitz, noiembrie 1788.

8. SIRIO 23 (1878): 571, E către baronul F.M. Grimm, august 1792. K. Waliszewski, Autour d'un trône, vol. 1, p. 141.

9. AKV 13: 216–22, A. A. Bezborodko către P. V. Zavadovski, 5 decembrie 1791, Iași.

10. RGADA 5.85.1.429. L 470, E către GAP, 3 octombrie 1791.

11. RGADA 5.85.2.304. L 470, E către GAP.

12. RGVIA 52.2.22.191. L 470, E către GAP, octombrie 1791.

13. C.F.P. Masson, *Secret Memoirs* p. 109.

14. Vizita autorului în Moldova, 1998.

15. RA 1867 A.N. Samoilov, „Jizn i deiania Generala Feld Marșal Kniazia Grigoria Aleksandrovicia Potemkina-Tavriceskogo" col. 1558.

16. Samoilov col.1558.

17. L.N. Engelhardt, Zapiski 1868, p. 96.

18. Samoilov col.1558.

19. AKV 13: 216–22, Bezborodko către Zavadovski, 5 decembrie 1791, Iași.

20. Derjavin, *Cascada*, în Segal, vol. 2, p. 299.

21. BM 33540 f 296, Jeremy Bentham către prințul P. Daşkov, 19/30 iulie 1786.

22. Masson , p. 110.

23. Ligne, *Letters* (Staël), vol. 2, p. 6, prințul de Ligne către contele de Ségur, 1 august 1788.

24. Louis Philippe, Comte de Ségur, *Mémoires et souvenirs et anecdotes* 1859, pp. 348–349. Littlepage citat în Curtis Carroll Davis, *The King's Chevalier* p. 148.

25. S. Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* vol. 12, p. 177.

26. Lordul Byron, *Don Juan,* VII: 41.

27. Elisabeth Vigée Lebrun, *Souvenirs,* vol. 1, p. 324.

28. ZOOID 9 (1875): 461–4.

29. Derjavin, *Cascada*, în Segal, vol. 2 , p. 299.

30. Comte de Stedingk, *Un Ambassadeur à la cour de Catherine II*, ed. Comtesse Brevernde la Gardie, p. 186, Stedynk către Gustav III, 28 octombrie 1791.

31. AKV 7: 37 contele Fyodor Rostopcin către contele S.R. Voronțov, 7 octombrie 1791, Iași.

32. A. Soldați, *Secretul prințului*, ZOOID 9, 360–3.

33. RGVIA 52.2.94.30, V.S. Popov către E, Iași.

34. SIRIO 23: 561, E către Grimm.

35. A.V. Hrapoviți, *Dnevnik,* p. 377.

36. Masson, p. 113.

37. SIRIO 23: 561, E către Grimm.

38. Bakunin citat în Wladimir Weidle, *Russia: Absent and Present,* p. 49.

39. Hrapoviți, pp. 377–387.

Despre istoria lui GAP. Moralitatea de mironosiță și instinctul de autoapărare dinastică al Romanovilor din secolul al XIX-lea au împiedicat reabilitarea adevărată a lui GAP: mărturiile contemporanilor despre căsătoria cu Ecaterina nu au putut fi publicate decât după revoluția din 1905, când regimul a fost silit să relaxeze autocrația. Cultul lui Suvorov de după campania dusă împotriva francezilor și pe tot parcursul secolului al XIX-lea și iarăși în timpul Marelui Război Patriotic a contribuit de asemenea la distorsionarea relatărilor despre GAP. Până la moartea lui Stalin, istoriile sovietice îl priveau pe Potemkin cu un amestec de ură de clasă și pudoare comunistă. Principalul rol în istoria sovietică era să demonstreze primejdia capriciilor imperiale și să joace rolul de prostănac aristocrat care „îi punea bețe în roate" eroului Suvorov. Vezi *Bolșaia Sovieţkaia Enciclopedia*, vol. 46, p. 545, publicată în 1940. Edițiile mai târzii ale *Istorii SSSR* (cum ar fi ediția din 1949, îngrijită de I.I. Belan) urmează aceeași linie, cu atât mai mult cu cât Stalin a oficializat statutul de erou al lui Suvorov în timpul războiului. (Un singur istoric stalinist a ales o altă abordare, făcând din Potemkin liderul poporului ca Petru cel Mare: „Numele lui Potemkin", scrie autorul *Istoriia SSR*, vol. 1, pp. 702-703, *S drevneiskih vremen do konța XVIIIv.*, publicată la Moscova în 1939, „urât de aristocrați din pricina excentricității sale, era iubit de soldați, deși mai puțin decât numele lui Suvorov" – firește. Dar a fost publicată înainte de al Doilea Război Mondial.) Numai în anii 1950 au început istoricii precum E.I. Drujinina să îi analizeze cu atenție cariera. Principalele cercetări întreprinse de autori precum V.S. Lopatin și O.I. Ieliseeva au apărut după căderea comunismului și i-au redat statutul bine-meritat.

În Occident, de la moartea lui Potemkin și până astăzi, a existat un șir nesfârșit de istorii romantice despre Ecaterina și iubitul ei deși, firește, specialiștii moderni remarcabili precum Marc Raeff, Isabel de Madariaga, J.T. Alexander și W. Bruce Lincoln i-au apreciat rolul deosebit. Biografia Ecaterinei realizată de Vincent Cronin îl zugrăvește fără părtinire, iar cea a lui Henri Troyat îi accentuează personalitatea. Cu toate acestea, legendele despre Potemkin sunt atât de colorate și de bizare, încât au influențat istoricii. Tendința de a-l trata pe Potemkin ca pe un fel de bufon-legendă și de a trece cu vederea în cazul său regulile istoriei nu pare să se atenueze nici măcar în anii 1990. Să luăm doi dintre cei mai admirați istorici moderni. Citatul este din prof. T.C.W. Blanning, profesor de istorie europeană modernă la Cambridge, autoritate distinsă pe teme legate de împăratul Iosif al II-lea și despoții iluminați, care face referire la performanța din budoar a lui Potemkin în *Joseph II Profiles in Power,* p. 176. Norman Davies, profesor de istorie la School of Slavonic and Eastern European Studies, University of London, repetă legenda potemkiniadei de parcă ar fi un adevăr istoric nedisputat, în *Europe: A History,* p. 658.

CAPITOLUL 1: BĂIATUL DIN PROVINCIE

1. RS (1872) 5 p. 463: *Istoriceskie rasskazi i anekdoti, zapisannîie so slov imenitîh liudei P.F. Karabanovîm* (Karabanov).

2. Sursa informației este Serghei Aleksandrovici Medvedev, un descendent al lui Mihail Potemkin, care locuiește la Petersburg – numerele 1998-2000 „Despre familia Potemkin", Adunarea Nobililor.

3. RGADA 286.413.638–48. *Istocinik* (1995), nr. 1, pp. 16–25.

4. Prințul Emmanuel Golîțin, *Récit du voyage de Pierre Potemkin: la Russie du XVII siècle dans ses rapports avec l'Europe Occidentale*, pp. xxviii, xxix, xxx, xxxi, 255, 305, 370, 262–3, 253. Ironia face ca prințul Emmanuel Golițîn să fie fiul prințului Mihail și al prințesei Praskovia Andreevna (născută Șuvalova), care se pare că a fost ultima amantă a prințului G.A. Potemkin. Vezi Capitolul 33.

5. RA 1867 Samoilov col. 558; RGADA 286.1.253.691, Spisok voennîm cinam 1- oi polovinîi 18go stoletia în Senaţki Arhiv (1895), vol. 7.

6. Henri Troyat, *Puşkin,* pp. 16–17.

7. RP 5.22 p. 221, Legendă locală: Victor M. Jeludov, „Jivoie dîhanie istorii".

8. Legendă locală: Jeludov. Vizita autorului la Cijovo, 1998.

9. RP 5.22, p. 221 Karabanov RS 1872 5. p. 463 RGADA 286.413.638–48. *Istocinik* (1995), nr. 1, pp. 16–25. E. Golițîn, pp. xxviii, xxix, xxxi, pp. 255, 305, 270, 262, 263, 253.

10. William Coxe, *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark,* p. 343.

11. Masson, p. 303.

12. Engelhardt, 1863, p. 3.

13. F. F. Wiegel, *Zapiski Filipa Filipovici Vigela* 1864–1866, vol. 1, pp.21–22.

14. Marta Elena s-a căsătorit cu colonelul Vasili A. Engelhardt. Pelagheia s-a căsătorit cu Piotr E. Vîsoţki; Daria s-a căsătorit cu Aleksandr A. Likacev; Nadejda a murit nemăritată la vârsta de 19 ani, în 1757; iar Maria s-a căsătorit cu Nikolai B. Samoilov.

15. Isabel de Madariaga, *Catherine the Great: A Short History,* pp. 14–15.

16. I.I. Orlovski, *În patria-mamă a Înălțimii Sale*, pp. 1-20. Cercetare locală întreprinsă de autor, 1998.

17. Masson, p. 303.

18. L. Zaiev, „Patria-mamă a prințului Potemkin", IV (1899), nr. 2, pp. 169–200. Orlovski, p. 4. S.N. Șubinski, *Eseuri și povestiri istorice,* p. 144.

19. Margravine of Anspach (Lady Craven), *Journey through the Crimea to Constantinople,* p. 142, 21 februarie 1786, Sankt-Petersburg. Madariaga, *CtG: A Short History,* pp. 13–20. E.V. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 43–4 și 75–83. Șcerbatov citat în Anisimov, pp. 77–78.

20. Isabel de Madariaga, *Russia in the Age of Catherine the Great,* pp. 79–80.

21. Anspach, *Journey,* p. 142, 21 februarie 1786, Sankt-Petersburg. Madariaga, *CtG: AShort History,* pp. 13–20. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 43–44 și 75–83. Șcerbatov citat în Anisimov, pp. 77–78.

22. Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 43.

23. Ségur, *Mémoires,* 1859 pp. 192–193. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 43–44 și 75–83.

24. Reginald Pole Carew, „Manners and Customs", Arhiva Cornwall County, Antony, CO/R/2/3. Ligne, *Letters* (Staël), p. 65, Ligne către Coigny.

25. Masson, p. 318. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 43–44 și 75–83. Ecaterina citată în Anisimov, p. 76. Șcerbatov citat în Anisimov, p. 77.

26. John LeDonne, *Ruling Russia,* p. 189. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 75–79.

27. Cercetare locală întreprinsă de autor la Cijovo, 1998.

28. Anspach, *Journey,* p. 154, 9 martie 1786. Ligne, *Letters* (Staël), p. 69, Ligne către Coigny, scrisoarea IX, 1787.

29. RS (1875), vol. 12–14. M.I. Semevski, *Prințul G.A. Potemkin-Tavrichesky,* p. 487. Karabanov, p. 46.

30. Semevski, GAPT, pp. 486-488. Karabanov, p. 463. RA (1882), nr. 2, pp.91-95, hârtiile contelui A.N. Samoilov. Mitropolitul Platon către contele A.N. Samoilov, 26 februarie 1792; p. 93, GAP către mitropolitul Platon; părintele Antip Matveev către P.V. Lopuhin.

31. RGADA 286.413.638–48. *Istocinik* (1995), nr. 1, pp. 16–25.

32. V.I. Ustinov, „Mogucii velikoross', VIZ (1991), nr. 12, p. 701.

33. D.I. von Vizin, *Sobranie socinenia,* vol. 2, pp. 87–93.

34. N.F. Șahmagonov, *Hrani Gospod" Potemkina,* pp. 8–9.

35. Semevski, *GAPT* pp. 486–488. Șahmagonov, pp. 8–9. B.I. Krasnobaev, *Cultura rusă în a doua parte a secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al XIX-lea,* p. 143.

36. Anspach, *Journey,* p. 133, 18 februarie 1786.

37. Ségur, *Mémoires,* 1859, p. 192.

38. *Memoirs of CtG,* 1955, p. 60. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 216–217.

39. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 186. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 168–169 și 176–177.

40. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 124, 150. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 168–169.

41. Puşkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* 8: partea întâi, 1948, s. 2, p. 42. Gosti s'ehalis na Daciu.

42. Marquis de Custine citat în Weidle, p. 39. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 26–27 şi 144.

43. L.W.B. Brockliss, „Concluding Remarks: The Anatomy of the Minister-Favourite", în J.H. Elliott şi L.W.B. Brockliss (ed.), *The World of the Favourite,* pp. 278–303.

44. Şahmagonov, pp. 8-9.

45. Adam Czartoryski, *Memoirs,* p. 87. Anisimov, *Empress Elisabeth,* p. 24.

46. Princess Daşkova, *Memoirs,* vol. 1, p. 318.

47. J. Cook, *Voyages and Travels through the Russian Empire,* vol. 1, p. 42.

48. Masson, p. 206. A.S. Puşkin, *Fata căpitanului,* p. 190.

49. D. Thiébault, *Mes souvenirs de vingt ans séjour à Berlin*, vol. 2, p.78. Plutarh, *The Rise and Fall of Ancient Athens,* ediţia Penguin Classics, pp. 245–87. Thucydides, *The Peloponnesian War*, ediţia Penguin Classics, pp. 375–378, 382–384, 400–487, 544–578, 583– 604. Sarah B. Pomeroy, Stanley M. Burstein, Walter Donlon şi Jennifer Tolbert Roberts, *Ancient Greece: A Political, Social and Cultural History,* p. 303.

50. Semevski, *GAPT,* pp. 488–489. Krasnobaev, p. 223.

51. AAE (Quai d'Orsay) 20: 60, Comte de Langeron.

52. SIRIO 72: 209–10, contele Solms către F, 27 iulie 1772.

53. Czartoryski, p. 87. Anisimov, *Empress Elisabeth,* p. 24.

54. *Mémoires du roi Stanislas-auguste* (SA), vol. 1, pp. 136–137. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 240–250.

CAPITOLUL 2: OFIŢERUL DE GARDĂ ŞI MAREA DUCESĂ: LOVITURA DE PALAT A ECATERINEI

1. Această relatare a vieţii Ecaterinei până la lovitura de stat se bazează pe Memoriile Ecaterinei, precum şi pe: Anisimov, *Empress Elisabeth*, pp. 230–245, Madariaga, *Russia* pp. 1–30 şi J.T. Alexander, *Catherine the Great: Life and Legend,* pp. 17–60.

2. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 87.

3. Alexander, *CtG,* pp. 32–33.

4. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 182, 101.

5. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 114–15, 141. Vezi remarcile cancelarului A. Bestujev adresate Marelui Duce Petru în Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 234–235. Alexander, *CtG,* pp. 42–43.

6. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 118.

7. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 196, 200, 161.

8. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 225.

9. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 211.

10. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 301. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 242–243.

11. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 240. Madariaga, *Russia,* pp. 15–37. Alexander, *CtG* pp.1–4, 55–60.

12. SA, *Mémoires,* vol. 1, p. 42.

13. Derek McKay și H.M. Scott, *The Rise of the Great Powers 1648–1815,* pp. 181–192. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 109–116 și 244–245. Adam Zamoyski, *The Last King of Poland,* pp. 54–66.

14. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 288.

15. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 307–309.

16. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 310.

17. PRO SPF 91/82, Charles, Lord Cathcart, 29 decembrie 1769, Sankt-Petersburg.

18. Anspach, *Journey,* p. 145, 29 februarie 1786.

19. Sabatier, diplomat francez, în 1772, citat în Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 124.

20. Baroneasa Elisabeth Dimsdale, *English Lady at the Court of Catherine the Great*, ed. Anthony Cross, p. 54, 27 august 1781.

21. Sir Horace Walpole, 14 noiembrie 1775, citat în Anthony Cross, *By the Banks of the Thames*.

22. Durand de Distroff, însărcinat francez, citat în Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 129.

23. Semevski, *GAPT,* pp. 488–489. Krasnobaev, p. 223. Madariaga, *Russia,* pp. 15–17.

24. CtG, *Memoirs,* 1955, „Last Thoughts of HIM Elisabeth Petrovna", pp. 329–338, este principala sursă privind relatarea morții împărătesei Elisabeta. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 245–248. Și Philip Longworth, *The Three Empresses,* pp. 228– 229, Robert Coughlan, *Elisabeth and Catherine,* pp. 172–174.

25. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 241, 242–243, 245–248. Scrisoarea Ecaterinei a II-a adresată lui Sir Charles Hanbury Williams în care citează din scrisoarea contelui Stanislas Poniatowski este preluată în Anisimov, pp. 240–241. Generalul Lieven este citat în CtG, *Memoirs,* 1955, p. 267.

26. CtG, „Last Thoughts of HIM Elisabeth Petrovna", pp. 329–338. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 26–27.

27. M. Semevski, „Șest mesiațev iz ursskoi istorii XVIII veka. Ocerk țarstvovania Imperatora Petra III 1761-2", OZ vol. 173, p. 161. Anisimov, *Empress Elisabeth,* pp. 242–243, 245–248. F citat în David Fraser, *Frederick the Great,* pp. 457-458.

28. Daşkova, p. 45.

29. CtG, „Last Thoughts of HIM Elisabeth Petrovna", p. 331.

30. CtG, „Last Thoughts of HIM Elisabeth Petrovna", pp. 329–338.

31. PSZ xv nr. 11, 445, 21 februarie 1762; PSZ xv nr. 11, 444, 18 februarie 1762; PSZ xv nr. 11, 481, 21 martie 1762; PSZ xv nr. 11, 538, 18 mai 1762.

32. RA (1907) 11, pp. 130–132.

33. Krasnobaev, p. 488–489.

34. PSZ xv, nr. 11, 445, 21 februarie 1762; PSZ xv nr. 11, 444, 18 februarie 1762; PSZ xv nr. 11, 481, 21 martie 1762; PSZ xv, nr. 11, 538, 18 mai 1762.

35. Soloviev, vol. 13, p. 73, citat în Madariaga, *Russia p.* 25.

36. Daşkova, pp. 78–79.

37. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 341–349; CtG către Stanislas Poniatowski, 2 august 1762.

38. General Baron von Ungern-Sternberg în Masson, p. 137.

39. Principalele surse privind relatarea loviturii de palat sunt Memoriile Ecaterinei, mai ales scrisorile către Stanislas Poniatowski din 2 august 1762 și publicate în SA, *Mémoires*, vol. 1, p. 377. CtG, *Memoirs* și în CtG, *Socinenia imperatriți Ekaterina II,* ed. A.N. Pypin, vol. 12, p. 547. Vezi și Daşkova, pp. 74–80. SIRIO 12 (1873): 2–4, Robert Keith către Mr Grenville, 1 iulie/12 iulie 1762, Sankt-Petersburg. Madariaga, *Russia,* pp. 21–37. Alexander, *CtG,* pp. 5–16.

40. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 341–342.

41. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 343, E către SA.

42. RA (1867) 4, pp. 482–486. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 343, E către SA, 2 august 1762.

43. Prințul M.M. Șcerbatov, *On the Corruption of Morals in Russia,* p. 229.

44. Daşkova, p. 74.

45. Daşkova, pp. 45–6.

46. A.F. von der Asseburg, *Denkwürdigkeiten,* pp. 316–317.

47. David L. Ransel, *The Politics of Catherinian Russia: The Panin Party,* pp. 11–20, 65.

48. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 341–349, E către Poniatowski, 2 august 1762.

49. Daşkova, p. 74.

50. Daşkova, pp. 78–80.

51. Reginald Pole Carew, *Russian anecdotes* în Antony Archive CO / R /3/92, nepublicate. Aceste anecdote sunt bazate evident pe conversațiile englezului cu rușii eminenți pe care i-a cunoscut în timpul lungii sale șederi din 1781: a petrecut cel mai mult timp cu GAP, călătorind cu trăsura și vizitând moșiile și fabricile sale. Probabil că a auzit povestirile de la GAP însuși. Istoria cu GAP agățat de trăsura Ecaterinei cu Vasili Bibikov este prima relatare care îl plasează pe GAP în acel loc și în acel moment.

52. RA (1867) 4 pp. 482–486, Gărzile călare în iunie 1762.

53. Daşkova, p. 80.

54. Daşkova, pp. 80–1.

55. Alexander, *CtG,* pp. 10–11. Madariaga, *Russia,* p. 31.

CAPITOLUL 3: PRIMA ÎNTÂLNIRE: IUBITUL NESĂBUIT AL ÎMPĂRĂTESEI

1. Ségur, *Mémoires,* 1859, pp. 348–349.

2. Jean-Henri Castera, *The Life of Catherine II, vol.* 2, p. 269. Una dintre primele biografii ale Ecaterinei, publicată în 1798. Există dezbateri în legătură cu materiale adăugate de traducătorul Tooke și sursele sale. Samoilov col. 597–8. Engelhardt, 1868, p. 42.

3. Ségur, *Mémoires,* 1859, pp. 348–349.

4. Anonim, *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 16–17. Această traducere a lui Cerenville și adaptarea lui Helbig conțin legendele legate de GAP care circulau în timpul vieții acestuia (Nu este o autobiografie falsă a lui GAP.)

5. Ustinov, pp. 70–78.

6. R. Nisbet Bain, *Peter III,* p. 160, citat în Alexander, *CtG,* p. 11.

7. Asseburg, p. 315. Ustinov, pp. 70–78.

8. V.A. Bilbasov, *Istoria Ekaterini II,* vol. 2, p. 74.

9. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 341–349, scrisoare către S. Poniatowski, 2 august 1762.

10. Daşkova, pp. 80–107.

11. SIRIO 7: 108–20. SIRIO 42: 475, 480.

12. RA (1867) 4, pp. 482–486.

13. Anisimov, *Empress Elisabeth,* p. 245.

14. O.A. Ivanov, „Taina Pisma Aleksiei Orlova iz Ropşi", *Moskovski jurnal* (1995), nr. 9, p. 15. Ivanov a pus sub semnul întrebării autenticitatea faimoasei „a treia scrisori" din partea lui A.G. Orlov către Ecaterina, în care mărturiseşte uciderea lui Petru al III-lea în decursul unei încăierări la beţie şi care îl implică pe prinţul Fiodor Bariatinski. Şi CtG, *Memoirs,* 1955, p. 350.

15. *Moskovski jurnal* (1995), nr. 9, p. 18. AKV 21: 89. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 351.

16. Daşkova, p. 107. Contesa V.N. Golovina, *Souvenirs,* p. 37.

17. Alexander, *CtG,* p. 15.

18. S.M. Soloviev, *Istorii rossii s drevneişih vremion,* vol. 13, pp. 114–115.

19. P. Morane, *Paul I,* pp. 57–58. Şi Arthur M. Wilson, *Diderot*, citat în Alexander, *CtG,* p. 14. GAP i-a spus el însuşi mai târziu contelui de Ségur că Daşkova a exagerat cu înfumurarea şi a iritat-o pe Ecaterina (Ségur 1825–1827, vol. 2, p. 228).

20. RGADA 268.890.291–4 Geroldmeisterskaia contora (Biroul heraldic).

21. RA (1867) 4, pp. 482–486. Informaţii despre Gărzile călare în iunie 1762. Vezi şi I. Annenkov, *History of the Cavalry Guards Regiment*. Alexander, *CtG,* p. 64.

22. Thiébault, vol. 2, p. 78. RA (1907) 11, pp. 130–131, legenda despre prinţul Potemkin-Tavricevski. Krasnobaev, p. 489. În legătură cu talentul de imitator al lui Potemkin, vezi SIRIO 26 (1879): 315. Marchese de Parelo, Depeşe. Derjavin, *Cascada*, în Segal, vol. 2, p. 302. Samoilov col. 597–8. Engelhardt, 1868, p. 42.

23. *Socinenia,* vol. 12, pp. 546–563, E către S. Poniatowski, 9 august, 12 septembrie, 27 decembrie 1762. (Vezi şi *Memoirs,* 1955).

24. SIRIO 7: 162. Alexander, *CtG,* pp. 67–68. Madariaga, *CtG: A Short History*, pp. 137–138. Madariaga, *Russia,* pp. 559–560.

25. Ransel, *Politics,* p. 79.

26. SIRIO 7: 206.

27. Ecaterina cea Mare, *Socinenia,* vol. 12, p. 559, E către S. Poniatowski.

28. Ransel, *Politics,* pp. 111–115.

29. AKV 31: 260–72, Mihail L. Voronţov către Aleksandr R. Voronţov, 8 decembrie 1763 şi 9 martie 1764.

30. Masson, pp. 331–332.

31. Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 86.

32. AXC 798 f527, S. Poniatowski către E, 2 noiembrie 1763. SA, *Mémoires,* p. 33.

33. Madariaga, *Russia,* p. 33–7, 187–204. Alexander, *CtG,* pp. 61–76. Ransel, *Politics,* pp. 104–11. Zamoyski, *Last King of Poland,* pp. 61–100.

34. Baron de Breteuil citat în Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, pp. 96–97. Bilbasov, *Istoria,* vol. 2, p. 281.

35. Ransel, *Politics,* pp. 116–127. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, pp. 96–97.

36. Legendă relatată ca exemplu în *Marele Ghid al Moscovei,* p. 318.

37. Anisimov, *Empress Elisabeth,* p. 200. Anisimov citează relatarea lui S.S. Uvarov că A.G. Razumovski a intuit că Ecaterina dorește să evite căsătoria cu G.G. Orlov.

38. Henry Troyat, *Catherine the Great,* p. 175.

39. BM Add MS 15, 875, Sir George (mai târziu, conte) Macartney către Lady Holland, februarie 1766.

40. Philip Mansel, *Le Charmeur d'Europe,* p. 141.

41. G. Casanova, *History of my Life,* vol. 10, capitolul 7, p. 141.

42. Mansel, *Charmeur,* p. 96.

43. Casanova, vol. 10, capitolul 7, p. 14.

44. Chevalier de Corberon, *Un diplomate français à la cour de Catherine II,* vol. 2, p. 95, 13 ianuarie 1777.

45. Macartney către Lady Holland (vezi nota 39).

46. Prince de Ligne, *Fragments,* vol. 1, pp. 101–102.

47. O.I. Ieliseeva, *Perepiska Ekaterini II i G.A. Potemkina perioda vtoroi russko-turețkoi voini 1787–1791*, p. 23, E către P.V. Zavadovski.

48. RA (1877), vol. 1, p. 468, Contele A.I. Ribeaupierre, *Zapiski grafa Ribopera*.

49. V.O. Kliucevski, *Empress Catherine,* p. 307.

50. Ligne, *Letters (*Staël), vol. 2, p. 45, Ligne către E.

51. Vorbele Ecaterinei adresate lui V. Popov în N. Shilder, *Imperator Aleksandr I,* vol. 1, pp. 279–280.

52. Comte Roger de Damas, *Mémoires,* p. 99.

53. Șcerbatov, p. 237.

CAPITOLUL 4: CICLOPUL

1. Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* vol. 12, p. 177, GAP către S. Șeșkovski. Vezi și Georg von Helbig, „Russkie izbrannie i sluciainie liudi", RS 56 (10) 1887, p. 24.

2. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 355–7, Confesiunea sinceră a Ecaterinei făcută lui GAP 1774. GARF 728.1.425.1–5. Și Ecaterina cea Mare, *Socinenia,* vol. 12, pp. 697–699.

3. Corespondența dintre Ecaterina și F.M. Grimm și alții se regăsește în SIRIO 23.

4. SIRIO 23. Vezi mai sus.

5. Casanova, vol. 10, capitolul 7, p. 139.

6. Castera, vol. 2, pp. 370–375.

7. Castera, vol. 2, p. 401. Philip Mansel, *Pillars of Monarchy,* p. 31.

8. Casanova, vol. 10, capitolul 7, pp. 101–105.

9. CtG, *Memoirs,* 1955, fragmente autobiografice, pp. 358–359, Balul mascat.

10. *Joseph II und Graf Ludwig Cobenzl*, ed. A. Beer și J. Fiedler (B&F), vol. 1, p. 16, Cobenzl către I,osif al II-lea, 5 mai 1780. Coxe, vol. 2, p. 97.

11. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 194.

12. John Parkinson, *A Tour of Russia, Siberia and the Crimea,* p. 211.

13. Citat din T. Livanova, *Russkaia muzkal'naia kultura XVIII veka,* vol. 2, p. 406, în Madariaga, *Russia,* p. 329.

14. Șcerbatov, p. 237.

15. SIRIO 19 (1876): 297, Sir Robert Gunning către contele de Suffolk, 28 iulie/8 august 1772.

16. Ransel, *Politics,* p. 76. SIRIO 12: 202–3, Sir George Macartney către contele de Sandwich, 18 martie 1765.

17. Krasnobaev, p. 490.

18. K.L. Blum, *Ein russischer Staatsman*, Contesa Sievers către contele Ya. Sievers 17 aprilie 1774, citat în A.G. Brückner, *Potemkin,* p. 26.

19. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 17.

20. Samoilov col. 597–8.

21. Saint-Jean, *Lebensbeschreibung des Gregor Alexandrowitsch Potemkin des Tauriers*, prefața traducătorului și capitolele 1–12; Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, pp. 114, 146. Semevski, *GAPT,* p. 490.

22. RGADA 18.202.2–3. Episcopul Porfiri, „Informații", ZOOID 13: 187–8. Semeveski, *GAPT,* pp. 490–491.

23. Porfiri, pp. 187–188.

24. Samoilov col. 602–3.

25. Byron, *Don Juan*, Cântul IX: 84.

26. Saint-Jean capitolele 1–12. RS (1872) 5, p. 466, Informații de familie despre prințul Potemkin. Semevski, *GAPT,* p. 493.

27. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 20; Krasnobaev, p. 490.

28. Castera, vol. 2, p. 270. Semevski, *GAPT,* p. 493.

29. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin*, p. 20.

30. Confesiunea Ecaterinei, pp. 355–356. Semevski, *GAPT,* pp. 492–493 GARF 728.1.425.1– 5. Ecaterina cea Mare, *Socinenia,* vol. 12, p. 697–699, E către GAP, martie 1774. SIRIO 26 (1879): 309–10. Trimisul sardinian Marquis de Parelo pretinde că GAP a mers la un vraci ocult să încerce să își salveze ochiul.

31. Samoilov col. 602–3.

32. RS (1872) 5 p. 466, Informații de familie despre prințul Potemkin. RGAD A 1.85.1.343, L 11, E către GAP. Ecaterina, aici, la începutul lui 1774 îi spune lui GAP că G. Orlov nu a avut decât vorbe frumoase despre el.

33. Bilbasov, *Istoria,* vol. 2, pp. 519–521.

34. RS (1872) 5, p. 466, Informații de familie despre prințul Potemkin. Saint-Jean capitolele 1–12. Semevski, *GAPT,* p. 493.

35. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 38.

36. Krasnobaev, p. 491. Saint-Jean, capitolele 1–12. Contesa Elizaveta Razumovskaia a fost mai târziu închisă la mănăstire de tatăl ei, după căsătoria sa secretă cu

contele Piotr Apraxin. GAP a intervenit în favoarea ei pe lângă K.G. Razumovski. Semevski, *GAPT,* pp.492–493.

37. Contele de Buckinghamshire, *Despatches and Correspondence,* vol. 2, p. 232.

38. Soloviev, vol. 14, pp. 48–49 citat în Madariaga, *Russia*, pp. 139–150.

39. Alexander, CtG, pp. 103–115; Madariaga, *Russia,* pp. 139–150.

40. Universitatea din Kazan 17.262.3–2300, 25–2708/56–5705.

41. Relatarea se bazează pe Madariaga, *Russia,* pp. 139–183 și Alexander, *CtG* pp. 100–102, 112–120.

42. RGADA 268.890.291–4, Geroldmeisterskaia contora (Biroul Heraldic).

CAPITOLUL 5: EROU DE RĂZBOI

1. RGADA 5.85.1.210, L 5, GAP către E, 24 mai 1769. În apartamentul prințului Prozorovski.

2. N.F. Dubrovin, *Pugaciov și banditii săi,* vol. 2, p. 403, E către contele Z.G. Cernîșev, 23 iunie 1769.

3. Voltaire, *Oeuvres complètes,* vol. 58, p. 39, E către Voltaire, 4/15 august 1769.

4. Christopher Duffy, *Russia's Military Way to the West,* pp. 130–136.

5. SIRIO 54 (1886): 161.

6. RS (1895) 83 p. 199–200, Comte de Langeron, citat în Duffy, *Russia's Military Way,* p. 125.

7. Frederic cel Mare, *Oeuvres,* vol. 23, p. 89, citat în Giles MacDonogh, *Frederick the Great,* p. 299.

8. Duffy, *Russia's Military Way,* pp. 130–136. Sursa salariilor oficiale rusești este LeDonne, *Ruling Russia,* pp. 363–364.

9. AAE 20: 1, 88. de acum înainte, Comte de Langeron, „Journal de campagnes faites au service de Russie par comte de Langeron Général en Chef" și celelalte eseuri care se găsesc în Quai d'Orsay, Archives des Affaires, sunt notate ca nr. de volum AAE.

10. Duffy, *Russia's Military Way,* p. 135.

11. RGADA 268.890.291–4, Geroldmeisterskaia contora (Biroul Heraldic).

12. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin*, p. 25.

13. Citat în P.B. Bartenev, „Biografi generalissimov i general-feld-marshalov Rossiskoi Imperatorskoi armii', *Voenno-istoricești sbornik* (1911), vol. 4, p. 14.

14. Langeron, AAE 20: 14, Armata rusească și armata turcească.

15. Langeron, AAE 20: 14–15.

16. Wiegel vol. 1 p. 80 (1864–6).

17. Masson 1859 p. 149, citat în Duffy, *Russia's Military Way,* p. 169.

18. RGADA 11.1.267.127 (verso), GAP către P.A. Rumiantev.

19. SeA, Sankt-Petersburg (1826), p. 164, Rumiantev către E, 14 noiembrie 1775, Moscova.

20. CHOIDR 1865, vol. 2, partea 2, pp. 2–3.

21. SeA (1826), p. 164–71, Rumiantev către E, 14 noiembrie 1775, Moscova.

22. Semevski, *GAPT,* p. 494.

23. Lordul Kinross, *The Ottoman Centuries,* pp. 394–395.

24. Ligne, *Letters (*Staël), vol. 2, p. 8, Prince de Ligne către Comte de Ségur, 1 august 1788, și vol. 2, pp. 10, 11, 12–13, septembrie 1788. GAP despre tacticile turcilor în Comte de Ségur, *Memoirs,* 1960 pp. 268–269.

25. SeA (1826), pp. 164–171, Rumianțev către E, 14 noiembrie 1775, Moscova. RGADA 1.43.11.1–1, GAP către E, 21 august 1770.

26. Semevski, *GAPT,* p. 494.

27. SeA (1826), pp. 164–171, Rumianțev către E, 14 noiembrie 1775, Moscova. RGADA 268.890.291–4. Geroldmeisterskaia contora (Biroul Heraldic).

28. Kinross, p. 400.

29. Baron de Tott citat în Kinross, p. 401.

30. Voltaire, vol. 58, p. 96, E către Voltaire, 16/27 septembrie 1770, Sankt-Petersburg.

31. Voltaire, vol. 58, p. 91, Voltaire către E, 14 septembrie 1770, Ferney; p. 102, Voltaire către E, 25 octombrie 1770, Ferney.

32. CHOIDR (1865), vol. 2, pp. 111–113, Rumianțev către E, 1771.

33. KFZ, ianuarie–aprilie 1771.

34. Semevski, *GAPT,* p. 496. RGADA 1.85.1.209, L 10, E către GAP, nedatat. Deși de obicei este datată februarie 1774, se poate să fi fost scrisă în 1771/2. În acest caz, dacă Ecaterina a venit să îl viziteze pe Potemkin și a așteptat două ore în fața ușii, este posibil să fi fost pe cale să înceapă o idilă. Ar fi un comportament suficient de imprudent ca un aliat al lui Orlov să o avertizeze că o împărătească ar trebui să se abțină de la asemenea gesturi.

35. *Starina i Novizna* (1879), vol. 1, p. 283, G.G. Orlov către P.A. Rumianțev.

36. SeA (1826), pp. 164–171, Rumianțev către E, 14 noiembrie 1775, Moscova.

37. Samoilov col 1002. Scrisorile lui GAP către hatmanul zaporojenilor, 15 aprilie și 25 mai 1772, în A. Skalkovski, *Istoria noului seci sau ultima armată de zaporojeni,* vol. 3, pp. 127–129.

38. AKV 32: 74. AKV 8: 1–38, S.R. Voronțov către F. Rostopcin, 18/29 octombrie 1796.

39. Alexander, *CtG,* pp. 160–161. Madariaga, *Russia,* pp. 211–213.

40. Madariaga, *Russia,* pp. 213–214. Alexander, *CtG,* pp. 154–161. Voltaire, vol. 58 p. 102, Voltaire către E, 25 octombrie 1770, Ferney.

41. SIRIO 13: 258–61.

42. Madariaga, *Russia,* p. 259. Alexander, *CtG,* p. 165.

43. Ribbing către președintele cancelariei suedeze, 13 iulie 1772. Svenska Riksarkivet (Sra) Collection Muscovitica 356, nr. 29, citat în Ransel, *Politics,* p. 293.

44. GARF 728.425.1–5. CtG, *Socinenia,* vol. 12, pp. 697–699, Confesiunea Ecaterinei către GAP, 21 februarie 1774. CtG, *Memoirs,* 1955, pp. 355–357.

45. RGADA 5.85.1.370, L 8, E către GAP, nedatat, februarie 1774. Scrisoarea amintită mai sus cu ocazia întoarcerii sale din armată în 1771 s-ar potrivi și cu ocazia vizitei din 1772.

46. Samoilov col. 1004–16.

47. Madariaga, *Russia p.* 258–9. Alexander, *CtG p.* 135–7.

48. Ecaterina cea Mare, *Socinenia vol.* 12 p. 697–9, E către GAP, Confesiunea.

49. SIRIO 13: 270–2. SIRIO 19: 325.

50. RGADA 5.85.1.370, L 8, E către GAP, nedatat, februarie 1774.

51. AKV 32: 165, S.R. Voronțov către A.R. Voronțov, 9 februarie 1774.

52. AKV 32: 165, S.R. Voronțov către A.R. Voronțov, 11 iunie 1773.

53. RS (1889) 9, pp. 481–517, notele prințului Iuri Vladimirovici Dolgoruki. Aceste memorii conțin elemente de fantezie. Pentru atitudinea lui GAP în armată vezi eseul lui Lopatin din *Perepiska,* pp. 500–502 și M.V. Muromțev către A.I. Bibikov din Silistra în A.A. Bibikov, *Zapiski o jiznoi i slujbe Aleksandra Ilicia Bibikova*.

54. Voltaire, vol. 58, p. 231, E către Voltaire, 19/30 iunie 1773.

55. SeA (1826), pp. 164–171, Rumiantțev către E, 14 noiembrie 1775, Moscova.

56. RGADA 5.85.1.119, L 7, E către GAP, 4 decembrie 1773.

57. RS, notele lui Dolgoruki. Vezi nota 53.

58. RS, notele lui Dolgoruki. Vezi nota 53.

59. Citat în J.T. Alexander, *Autocratic Politics in a National Crisis: The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt,* p. 85, RGADA 6.527.32, Platon Liubasi către N.N. Bantîș-Kamenskîi, 18 decembrie 1773.

CAPITOLUL 6: CEL MAI FERICIT OM DIN LUME

1. Samoilov col 1016.

2. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 356, Confesiunea, E către GAP.

3. Saint-Jean, pp. 1–10.

4. Michael B. Petrovich, „Catherine II and a Fake Peter III in Montenegro", p. 169. De asemenea, Madariaga, *Russia,* p. 210.

5. Informațiile din această relatare a răscoalei lui Pugaciov se bazează, cu excepția altor citări, pe A.S. Pușkin, *Istoria Pugaceva*, nuvela *Fata căpitanului* și cele două cărți de J.T. Alexander pe această temă – *Emperor of the Cossacks: Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773–75* și *Autocratic Politics,* pp. 1–10.

6. Și Madariaga, *Russia,* pp. 239–255.

7. Pușkin, *Fata căpitanului,* p. 245.

8. Alexander, *Autocratic Politics,* pp. 175–176.

9. Ransel, *Politics,* pp. 241–250. SIRIO 19: 399–400.

10. Ransel, *Politics,* pp. 241–250. Alexander, *CtG,* pp. 166–167. Madariaga, *Russia,* pp. 261–262. SIRIO 19: 325–7, Sir Thomas Gunning către Suffolk, 27 septembrie/8 octombrie 1772, și SIRIO 19: 401, 4/25 februarie 1774.

11. Probabil E către Madame Geoffrin. A fost publicată frecvent, dar nu există originalul.

12. Ségur, *Mémoires,* 1827, vol. 3, p. 37, E către Ségur, 1785.

13. Citat în Alexander, *CtG,* p. 173.

14. Alexander, *CtG,* pp. 166–167. Madariaga, *Russia,* pp. 260–261.

15. Robert B. Asprey, *Frederick the Great: The Magnificent Enigma,* p. 600.

16. Engelhardt, 1868, pp. 42–43. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 27. Saint-Jean, pp. 1–12.

17. GARF 728.1.425.1–5, E către GAP, martie 1774. CtG, *Socinenia,* vol. 12, pp. 697–699.

18. Masson, p. 108.

19. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 27.

20. Engelhardt 1868, pp. 42–43.

21. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin, p.* 27.

22. GARF 728.1.425.1–5. CtG, *Socinenia, vol.* 12, p. 697–9, CtG către GAP martie 1774.

23. KFZ, 4 februarie 1774.

24. RGADA 1.85.1.277, L 7, E către GAP nedatat, februarie 1774. Sursa scrisorilor dintre E și GAP este V.S. Lopatin, *Perepiska*, dar în mai multe cazuri autorul a folosit originalul. Notele dau locul documentului și nr. p. în Lopatin, *Perepiska,* sub forma „L" plus nr. p.

25. RGADA 5.85.1.342, L 7, E către GAP, nedatat, februarie 1774.

26. RGADA 1.85.1.208, L 8, E către GAP, nedatat, februarie 1774.

27. RGADA 5.85.1.370, L 8, E către GAP, nedatat, februarie 1774.

28. RGADA 5.1/1.1.213, L 14, E către GAP, nedatat, februarie/martie 1774.

29. RGADA 5.85.1.292, L 56, E către GAP, nedatat.

30. RGADA 5.85.1.370, L 8, E către GAP, nedatat, februarie 1774.

31. RGADA 5.85.1.370, L 8, E către GAP, nedatat, februarie 1774.

32. RGADA 5.85.1.137, L 10, E către GAP, nedatat, februarie 1774.

33. Aleksandr Vassilcikov către însărcinatul francez în Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 145.

34. RA (1873) 2, pp. 123–125. A.P. Barsukov, *Kniaz Grigori Grigorevici Orlov,* p. 127. Contele Solms către F, 25 martie 1774.

35. SPBII 238.276a.7426.1/1, L 11, GAP către, 27 februarie 1774.

36. RGADA 1263.1.7713.3, L 13, E către GAP, 28 februarie 1774.

37. SIRIO 19 (1876): 405.

38. RA (1873), nr. 2, pp. 123–125, Contele Solms către F, 7 și 18 martie 1774.

39. Frederic cel Mare, *Politische Correspondenz 1879–1939* 35, p. 215, 30 martie 1774.

40. RA (1873) 2, p. 125. Barsukov, *Orlov*. Contele Solms către F, 7 martie 1774.

41. RS (1873) 8.9, p. 342, Generalul P.I. Panin către prințul A.B. Kurakin, 7 martie 1774.

42. RA (1873) 2, p. 125. Barsukov, *Orlov*. Contele Solms către F, 7 martie 1774.42 Brückner,*Potemkin,* pp. 26–27, citat din Blum, *Ein russischer Staatsman*, contesa Sievers către contele Sievers, 31 martie 1774.

43. Contesa E.M. Rumianțeva, *Pisma k ee muju grafu P.A. Rumianțevu-Zadunaiskomu 1762–1779,* pp. 179–181. Vezi și: RA (1866), p. 396, pentru reacția entuziastă a generalului A.I. Bibakov față de succesul lui GAP.

44. SIRIO 27: 52.

CAPITOLUL 7: IUBIRE

1. Descrierile lui GAP se bazează pe portretul neterminat de G. Lampi din Ermitaj. Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 145. Stedingk, p. 98, J.J. Jennings

către Fronce, 17 martie NS 1791. Vezi și gravura lui GAP în uniforma de căpitan Chevaliers-Gardes, pictor necunoscut. Mulțumită lui V.S. Lopatin.

2. SIRIO 19 (1876) 405.

3. RA (1873) 2, pp. 123 și 125, Contele Solms către F, 4 și 7 martie 1774.

4. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 145.

5. Comte de Ségur, *Memoirs*, ed. Gerard Shelley, p. 186.

6. Nathaniel Wraxall, *Some of the Northern Parts of Europe,* p. 201.

7. A A E 11: 297, 1773.

8. RGADA 5.85.1.145, L 54. RGADA 5.85.1.352, L130.

9. RGADA 5.85.1.133, L 15.

10. RGADA 1.1/1.54.44, L 61.

11. RGADA 1.1/1.54.105, L 62.

12. Blum citat în Brückner, *Potemkin*, pp. 25–26. Contesa Sievers către contele Sievers, 28 aprilie 1774.

13. RGADA 5.85.1.252, L 48.

14. Julian Ursyn Niemcewicz, *Pamietniki czasow moich, p.* 80.

15. RA (1877) 1 p. 479 Ribeaupierre. SIRIO 23 (1878): 84, E către baronul F.M. Grimm, 2/4 martie 1778.

16. Regulile E din Micul Ermitaj: Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 153.

17. SIRIO 23 (1878): 7, E către Grimm, 30 august 1774.

18. RGADA 5.85.1.382, L 59.

19. SIRIO 23 (1878): 3, E către Grimm, 19 iunie 1774.

20. RGADA 1.1/1.54.4, L 14.

21. SIRIO 23 (1878): 4, E către Grimm, 3 august 1774.

22. RGADA 5.85.1.150, L 94.

23. RGADA 1.1/1.54.42, L 18.

24. RGADA 1.1/1.54.6, L 24.

25. RGADA 1.85.1.209, L 10.

26. K. K. Rotikov *Drugoi Peterburg,* pp. 103–104.

27. RGADA 5.85.1.326, L 60.

28. RGADA 1.1/1.54.7, L 18. Cântecul lui GAP pentru E, „De îndată ce te-am zărit", conține versul: „Frumoșii tăi ochi m-au vrăjit". Masson, p. 108.

29. RGADA 5.85.1.343, L 11.

30. RGADA 1.1/1.54.16, L 15.

31. RGADA 5.85.1.253, L 44.

32. RGADA 1.1/1.54.12, L 23.

33. RGADA 5.85.1.343, L 11.

34. RGADA 5.85.1.133, L 15.

35. RGADA 5.85.1.343, L 12.

36. RGADA 5.85.1.150, L 94.

37. RGADA 5.85.1.347, L 57.

38. RGADA 5.85.1.144, L 64.

39. RGADA 1.1/1.1.213, L 14.

40. RGADA 1.1/1.54.27, L 32.

41. RGADA 5.85.1.226, L 37.
42. RGADA 5.85.1.172, L 87.
43. RGADA 5.85.1.160, L53.
44. RGADA 1.1/1.54.3, L 87.
45. RGADA 5.85.1.226, L 37.
46. RGADA 1.1/1.54.11, L 27.
47. RGADA 5.85.1.313, L 59.
48. RGADA 10.1/1.54.19, L 16. SIRIO 13: 398.
49. RGADA 5.85.1.255, L 17.
50. RGADA 1.1/1.54.14, L 93.
51. RGADA 1.1/1.54.17, L 26.
52. GARF 728.1.425.1–5. CtG, *Socinenia vol.* 12 p. 697–9, E către GAP.

CAPITOLUL 8: PUTERE

1. Dacă nu este specificat altfel, pentru sursa informațiilor despre răscoala lui Pugaciov vezi capitolul 6, nota 5. Masson, p. 108.
2. RGADA 5.85.1.213, L 14.
3. RGADA 1.1/1.1.213, L 14.
4. RGADA 1.85.1.209, L 10.
5. RGADA 1.85.1.343, L 11–12.
6. RGVIA52.1.72.336.
7. Rumianțeva, pp. 179–180, Contesa E.M. Rumianțeva către contele P.A. Rumianțev.
8. Castera, vol. 2, p. 401. Rumianțeva, pp. 179–180.
9. Brückner, *Potemkin,* p. 26, Contele Sievers, 17 aprilie 1774.
10. RA (1873) 2 p. 125, Solms către F, 7 martie 1774. Mansel, *Pillars of Monarchy,* pp. 31, 93.
11. RGADA 5.85.1.207, L 14.
12. Rumianțeva, pp. 180–181.
13. Rumianțeva, pp. 179–180.
14. RGVIA 52.1.72.336.
15. RGADA 5.85.1.15, L 16.
16. RGADA 5.85.1.410, L 22.
17. RA (1873), p. 126, Solms către F, 18 martie 1774. Rumianțeva, p. 183, 8 aprilie 1774.
18. Hrapovițki, 30 mai 1786. Rumianțeva, p. 183, 18 aprilie 1774.
19. Durand de Distroff citat în Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 146.
20. Waliszewski, *Autour d'un trône, p.* 146.
21. RGADA 1.1/1.54.64, L 27.
22. SIRIO 5: 413, Sir Robert Gunning către Suffolk.
23. RGADA 5.85.1.12, L 29. Dubrovin, *Pugacev,* vol. 3, pp. 47–49.
24. Madariaga, *Russia, p.* 249.
25. RGADA 5.85.1.299, L 30.
26. SIRIO 19: 406, Gunning către Suffolk, 10/21 iunie 1774.

27. E. P. Karnovici, *Zameciatelnîie bogatstva ciastnîh v Rossii,* pp. 265–267.

28. RGADA 1.1/1.54.25, L 25.

29. AKV 10: 110, S.R. Voronțov, 12/24 iulie 1801, Londra. Obținerea medaliilor era o sarcină de primă importanță. De pildă, E însăși i-a scris lui Gustav al III-lea al Suediei în legătură cu Ordinul Sfântului Serafim (vezi SIRIO (1914) 145: 96), iar pe 12 martie 1774, Nikita Panin i-a ordonat ambasadorului Rusiei în Polonia, Otto-Magnus Stackelberg, să îi ceară regelui Stanislas-Augustus să îi confere lui GAP Ordinul Vulturul Alb (vezi SIRIO (1911) 135: 68).

30. RGADA 1.1/1.54.22, L 30. SIRIO 19: 406, Gunning către Suffolk.

31. RGADA 5.85.1.143, L 31.

32. GARF 728.1.416.40, L 34. AGS: 1, partea 1, p. 452, Sankt-Petersburg.

33. Alexander *CtG* p. 176–8. Madariaga, *Russia,* pp. 249–251. *Russkii Biograficeskii Slovar,* vol. 14 (1904), Contele P.S. Potemkin.

34. AGS:1, p. 454.

35. E.S. Șumigorski, *Imperator Pavel i jizn i țartsvovanie,* p. 23. G. Derjavin, *Socinenia,* vol. 5, *Zapiski,* p. 498.

36. SIRIO 6: 74–6, 22 iulie 1774.

37. RGADA 5.85.1.3/3.

38. *XVIII Century* vol. 1 (1868), p. 112.

39. SIRIO 6: 88–9, Contele N.I. Panin către contele P.I. Panin nedatat.

40. SIRIO 6: 74–6, N.I. Panin către P.I. Panin, 22 iunie 1774. SIRIO 6: 86–9, N.I. Panin către P.I. Panin. RGADA 1274 Panini-Bludovi op 1.3.3383, GAP către P.I. Panin.

41. SIRIO 13: 421, 29 iulie 1774. SIRIO 13: 427–8. SIRIO 6: 81, 29 iulie 1774.

42. Dubrovin, *Pugacev, vol.* 3, p. 254.

43. RS (1870) octombrie, p. 410.

44. Pugacevșcina (iz arhiva P. I. Panina), p. 39, GAP către P.I. Panin, 4 octombrie 1774.

45. Alexander, *Autocratic Politics, p.* 195.

46. V.V. Mavrodin, *Krestianskaia voina v Rossia,* vol. 3, p. 403. Madariaga, *Russia,* pp. 265–266. Alexander, *Autocratic Politics*.

47. SIRIO 13: 446–7.

48. Alexander, *Autocratic Politics,* pp. 184–186.

49. SIRIO 6: 117, P. I. Panin către E.

50. Mavrodin, vol. 3, p. 434.

51. Madariaga, *Russia,* p. 266.

52. RGADA 5.85.3.80, E către GAP, 13 octombrie 1774.

53. Madariaga, *Russia p.* 268. Philip Longworth, *The Cossacks,* p. 222.

54. E către P.S. Potemkin, 27 septembrie 1774, citat în Alexander, *Autocratic Politics,* p. 197.

55. RGADA 5.85.1.164, L 50. RGADA 5.85.1.189, L 50. RGADA 5.85.1.228, L 50. GARF 728.416.41, L 52. Alexander, *Autocratic Politics,* p. 203. *Lettres d'amour de Catherine II à Potemkine*, ed. Georges Ourrard, pp. 123, 128.

56. Mavrodin, vol. 3, p. 42. SIRIO 23: 11, E către Grimm, 21 decembrie 1774.

57. Dimsdale, septembrie 1781. Bolotov, vol. 3, p. 192, citat în Alexander, *Autocratic Politics, p.* 211.

58. RGADA 5.85.1.254, L 34.

CAPITOLUL 9: CĂSĂTORIA: MADAME POTEMKIN

1. RGADA 1.1/1.54.114, L 31, E către GAP, nedatat, Țarskoe Selo.

2. KFZ p. 281, 8 iunie 1774.

3. Relatarea se bazează pe KFZ din 8 iunie 1774; pe cercetările lui V.S. Lopatin, *Ekaterina II i G.A. Potemkin, licinaia perepiska,* pp. 31–3 și 513–15 și O.I. Ieliseeva, *Perepiska Ekaterini II i G. A. Potemkina p.* 28; și pe P.B. Bartenev, „On Catherine and Potemkin's Marriage: A Book of Notes of the Russkiy Arkhiv', RA (1906) 2, p. 613, care utilizează relatările contelui D.N. Bludov despre contesa A.V. Braniţkaia, prinţul și prințesa M.S. și E.K. Voronțov (vezi *Epilog*); contele A.G. Stroganov despre prințesa E.K. Voronțova; însemnările prinţului F.N. Goliţîn; contele A.A. Bobrinski despre contele A.N. Samoilov; și contele V.P. Orlov-Davîdov despre contele A.N. Samoilov.

4. Vizita autorului la Sankt-Petersburg, 1998.

5. Coxe, vol. 2, p. 88.

6. RA (1906) 2 p. 613. Relatarea lui Bartenev: anecdotă povestită de A.A. Bobrinski, nepotul lui Samoilov.

7. Castera, vol. 3, p. 90.

8. RP2.1, p. 8.

9. Vezi nota 3 de mai sus.

10. RGADA 5.85.1.362, L 72. RGADA 1.1/1.54.30, L 74.

11. RGADA 5.85.1.271, L 32, E către GAP.

12. RGADA 5.85.1.238, L 49.

13. RGADA 1.1/1.54.42, L 18, E către GAP, nedatat.

14. M. Kukiel, *Czartoryski and European Unity 1770–1861,* pp. 17–18.

15. RGADA 5.85.1.267, L 94.

16. Castera, vol. 3, p. 90.

17. Comte de Ségur, 21 decembrie 1787, citat în Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 89. In vol. 2 din *Mémoires* (1826), Ségur a scris că în general căsătoria secretă este acceptată ca un fapt, „un alt fel de secret, indisolubil, îi lega unul de altul". Când a trecut prin Viena în drum spre casă, a discutat acest mister cu Iosif al II-lea.

18. *Louis XVI and the Comte de Vergennes: correspondence,* ed. J. Hardman și M. Price, p. 162. Ludovic al XVI-lea către comte de Vergennes, nedatat, primit 5 octombrie 1774.

19. PRO FO, vol. 15 Robert Keith, 19 octombrie 1782, citat în Harold Temperley *Frederick the Great and Kaiser Joseph,* p. 224.

20. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67 nr. 33, Sir Charles Whitworth către lordul Grenville, 1 iulie 1791.

21. Prince de Ligne, *Mélanges militaires, littéraires et sentimentaires,* vol. 24, p. 181, prinţul de Ligne către prinţul Kaunitz, 15 decembrie 1788, Iași.

22. RGADA 1.1/1.54.42, L 18.

23. RGADA 5.85.1.359, L 37, E către GAP, nedatat.

24. BM Egerton MSS 2706 Sir Robert Gunning către contele de Suffolk, 19 august 1774. Și SIRIO 19 (1876).

25. Bartenev, „On Catherine", p. 616.

26. RGADA 1.1/1.54.103, L 67. RGADA 5.85.1.41, L 68. RGADA 5.85.1.166, L 68. GARF 728.1.416.22, L 69, E către GAP.

27. SIRIO 23: 13, E către baronul F. M. Grimm.

28. RGADA 1.1/1.54.119, L 80, E către GAP. GARF 728.1.416.27, L 80.

29. Cele mai bune relatări despre prințesa Tarakanova sunt depeșele lui Sir William Hamilton către contele de Rochford, 4 ianuarie NS 1775 și 30 mai NS 1775 BM Egerton MSS 2636 ff 104, 108, 110 și 124, citat în Brian Fothergill, *Sir William Hamilton, Envoy Extraordinary,* pp. 157–162. Vezi și Gunning–Suffolk corespondență despre Tarakanova în SIRIO 19: 460–2, iunie 1775, Moscova.

30. SIRIO 1:105.RP 4:1 p. 109.

31. *Russkaia beseda,* 1858, vol. 6, p. 73. SIRIO 19: 461, Suffolk către Gunning 26 mai 1775.

32. SIRIO 19: 461, Suffolk către Gunning, 26 mai 1775. RGADA 1.1/1.54.66, L 67, E către GAP. RGADA 1.1/1.54.97, L 70, E către GAP. Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 2, pp. 104–114; contele Alexei Orlov către GAP, RA (1875) 2, nr. 5, p. 6. SIRIO 1: 105 și 169–96. Anisimov, *Empress Elisabeth,* p. 201. SIRIO 19: 466–7, Gunning către Suffolk, 19/30 iunie 1775, Moscova.

33. RP 4: 1 p. 109. SIRIO 1: 170–93.

34. RGADA 5.85.1.259.

35. AKV 8: 1–38, S.R. Voronțov către F. Rostopchin, 18/29 noiembrie 1796.

36. Bolotov, vol. 3, pp. 208–213.

37. RGADA 1.1/1.54.137, L 76.

38. SIRIO 19 (1876): 470, Gunning către Suffolk, 13/24 iulie 1775, Moscova. SIRIO 23 4, E către Grimm, 3 august 1774, Sankt-Petersburg.

39. RGADA 5.85.1.362, L 72.

40. Bolotov vol. 3 p. 207–24; A. Travin, *Zapiski*, Pskov 1894, pp. 25–129; G. Vinski, *Moe Vremia*, p. 147, în Dimitri Șvidkovsky, *Empress and Architect,* pp. 192–193. SIRIO 27 (1880): 47, E către Madame Bielke, 24 iulie 1775.

41. *Louis XVI – Comte de Vergennes correspondance,* p. 162, Ludovic al XVI-lea către Comte de Vergennes, nedatat, primit 5 octombrie 1774.

42. Despre presupunerea că Temkina era fiica Ecaterinei vezi T.V. Alexeeva, *Vladimir Lukici Borovikovski i russkaia kultura na rubeje 18–19 vekov* și V.S. Lopatin, *Perepiska* 638–9. Portretul Elizavetei Grigorevna Temkina de V.L. Borovikovski (1798) se găsește în Muzeul Tretiakov la Moscova. Urâtă și lipsită de farmec, seamănă puțin cu mama lui GAP, Daria. Dar nu a fost moștenitoarea lui GAP, iar acest autor nu a găsit nicio referire la ea în corespondența lui GAP. Nimeni nu o amintește deloc, până târziu. Deoarece din câte se știe GAP nu a avut copii, este posibil să fi fost steril. O altă teorie este că Temkina a fost fiica altui Potemkin, cum ar fi Pavel sau Mihail, dar atunci de ce patronimul? Temkina s-a căsătorit mai târziu cu I.X. Kalageorgi, un grec în serviciul rus, guvernatorul primului oraș al lui GAP, Herson. În legătură cu atitudinea față de copiii nelegitimi: Anisimov, *Empress Elisabeth, p.* 201. Mai mult,

nepotul lui GAP, Vasili Engelhardt, care nu s-a căsătorit niciodată, a avut cinci bastarzi cu mai multe amante și i-a recunoscut pe toți, ca nobili, care au purtat numele de Engelhardt.

43. SIRIO 19 (1876): 463–4, Suffolk către Gunning, 30 iunie 1775, St James's. SIRIO 19: 476–9, Suffolk către Gunning, 1 septembrie 1775; George al III-lea către E, 1 septembrie 1775.

44. SIRIO 19 (1876): 476, Suffolk către Gunning, 1 septembrie 1775, St James's. SIRIO 19: 476–501, Suffolk către Gunning, 8 septembrie 1775. SIRIO 19: 489, Gunning către Suffolk, 20 septembrie/1 octombrie 1775, Moscova. SIRIO 19: 500–2, E către George al III-lea, 23 septembrie 1775, Moscova.

45. RGADA 5.85.1.343, L 11, E către GAP, nedatat.

46. RGADA 1.1/1.54.3, L 85. RGADA 5.84.1.149, L 86. RGADA 5.85.1.172, L 87, E către GAP.

47. SIRIO 19 (1876): 506, Gunning către Suffolk, 5/16 octombrie 1775, Moscova.

48. RGADA 1.1/1.54.30, L 74. GARF 728.1.417.1, L 66. RGADA 5.85.1.166, L 68.

49. RGADA 5.85.1.265, L 95, GAP către E, nedatat.

50. Castera vol. 2 p. 314–15; Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 2, p. 148.

51. GARF 728.1.416.49, L 69, E către GAP, nedatat. RGADA 5.85.1.159, L 75, E către GAP, nedatat.

52. RGADA 5.85.1.161, L 76, E către GAP, nedatat.

53. RGADA 5.85.1.161, L 76, E către GAP. RGADA 11.1.946.595, V.A. Engelhardt către GAP, 5 iulie 1775.

CAPITOLUL 10: DURERE ȘI ÎNȚELEGERE

1. RGADA 5.85.1.369, L 94.

2. SIRIO 19 (1876): 509, Sir Robert Gunning către contele of Suffolk, 1/12 ianuarie 1776, Sankt-Petersburg.

3. SIRIO 19 (1876): 511, Richard Oakes către William Eden, 16/27 februarie 1776, Sankt-Petersburg.

4. SIRIO 19 (1876): 511, Oakes către Eden (16/27 februarie și 26 februarie/8 martie 1776, Sankt-Petersburg. Corberon, p. 164, 27 ianuarie 1776; p. 190, 11 februarie 1776; p. 194, 30 martie 1776).

5. RGADA 85.1.267, L 94, E către GAP, nedatat.

6. RGADA 5.85.1.412, L 91, E către GAP, nedatat.

7. RGADA 5.85.2.305, L 95.

8. RGADA 5.85.1.413, L 91. RGADA 5.85.1.419, L 91. RGADA 5.85.1.412, L 91. RGADA 5.85.1.412, L 92. RGADA 5.85.1.363, L 93. RGADA 5.85.1.366, L 93. RGADA 5.85.1.369, L 94. RGADA 5.85.1.267, L 95.

9. RGADA 5.85.1.412, L 91, E către GAP. RGADA 5.85.1.384, L 91, E către GAP.

10. RGADA 5.85.1.364, L 92, E către GAP.

11. RGADA 5.85.1.413, L 91. RGADA 5.85.1.419, L 91. RGADA 5.85.1.412, L 91. RGADA 5.85.1.412, L 92. RGADA 5.85.1.363, L 93. RGADA 5.85.1.366, L 93. RGADA 5.85.1.369, L 94. RGADA 5.85.1.267, L 95.

12. RGADA 5.85.3.87, L 96, E către GAP. RA (1878) 1 p. 18, E către prințul D.M. Golițîn, 13 ianuarie 1776. Corberon, p. 188, 22 martie 1776.

13. Corberon, p. 190, 24 martie 1776.

14. B&F, vol. 1, p. 18, Contele Louis Cobenzl către I, 5 mai 1780.

15. RS (1895) 83, p. 31, E către contele O.M. Stackelberg, 2/13 mai 1776, 12/23 mai. V.A. Bilbasov, „Prisoedinenie Kurliandii k Rossii", RS (1895) 83, pp. 30–34. Trimișii prusaci l-au informat pe F în privința Curlandei în depeșele din 23 aprilie și 8 septembrie 1776 și 4 mai 1781. RGIA 1640.1.32, F către GAP 29 mai NS 1776, Potsdam, nepublicat.

16. RGVIA 271.1.28.6, 2 septembrie 1775 și 271.1.28.7, 6 octombrie 1775, Prințul Henric al Prusiei către GAP, nepublicat. De asemenea, RGIA 1640.1.32, F către GAP, 29 mai NS 1776, Potsdam, nepublicat. Corberon, p. 210, 9 aprilie 1776.

17. RGADA 1.1/1.54.67, L 98, E către GAP.

18. Această relatare a morții Marii Ducese Natalia se bazează pe KFZ aprilie–mai 1776, Corberon pp. 229–250, Madariaga, *Russia pp.* 344–346 și Alexander, *CtG pp.* 228–231, precum și scrisorile menționate dintre E și GAP și altele.

19. RGADA 5.85.1.307, L 98.

20. KFZ 9 — 15 aprilie 1776. SIRIO 42: 346, E către Kozmin.

21. Corberon, p. 229, 26 aprilie 1776.

22. Corberon, p. 230–1. SIRIO 27: 78–9. SIRIO 19: 519, Oakes către Eden 15/26 aprilie 1776.

23. Dimsdale, p. 46, 22 august 1781. Alexander, *CtG,* p. 229.

24. Corberon, p. 244, 5 mai 1776.

25. SIRIO 19 (1876): 520, Oakes către Eden, 15/26 aprilie, 3/14 mai, 10/21 mai și 14/25 iunie. Corberon, p. 244, 5 mai 1776.

26. A.A.Vassilcikov, *Semeistvo Razumovskih,* vol.1, p. 363, contele Kiril Razumovski către M.V. Kovalinsky.

27. Corberon, p. 248, 7 mai 1776; p. 246, 6 mai 1776; p. 259, 21 mai 1776.

28. RGADA 5.85.1.235, L 100. GARF 728.1.416.1, L 102. E către GAP.

29. RGADA 5.85.1.345–6, L 103.

30. RGADA5.85.1.235–6.GARF728.1.416.1,L102.RGADA5.85.1.345–6, L103. RGADA 1.1/1.43.119, L 104. *Moskovskie Vedomosti,* 16 august 1776, citat în Alexander, *CtG,* p. 207.

31. RGADA 1.1/1.43.119, L 104. RGADA 5.85.1.14, L 106. Împărăteasa Elisabeta i-a dăruit lui A.G. Razumovski Palatul Anicikov în 1756: Anisimov, *Empress Elisabeth p.* 202. A fost botezat Anicikov după colonelul Anicikov care a construit podul alăturat.

32. SIRIO 19 (1876): 519, Oakes către Eden, 1/12 iulie 1776, Sankt-Petersburg. Rumianțeva, p. 204, Rumianțeva către P.A. Rumiantev.

33. RGADA 5.85.1.385, L 106, E către GAP nedatat. RGADA 5.85.3.91, L 106, E către GAP. Karnovici, p. 266. Samoilov col 1205. Harris, p. 528, poate că

este sursa cifrei de nouă milioane de ruble: pare foarte mare și probabil că este inexactă, dar dată fiind varietatea de daruri și generozitatea capricioasă cu care erau oferite, este imposibil de verificat. Se poate ca cifra să aibă drept sursă lăudăroșenia lui Potemkin în conversațiile cu Harris. Cifrele privind numărul de suflete și moșia Kricev se pot verifica, din documentele lui Samuel Bentham, Samoilov și alte surse: vezi capitolul 20. Samoilov, făcând parte din cercul lui GAP și fiind moștenitorul acestuia, este o sursă demnă de încredere.

34. SIRIO 19 (1876): 521, Oakes către Eden, 26 iulie/6 august 1776, Sankt-Petersburg.

35. Brockliss, pp. 279–303.

36. Castera, vol. 2, p. 308.

CAPITOLUL 11: FAVORIȚII EI

1. *Russkii istoriceskii jurnal* 5 (1918): 244–57, citat în Alexander, *CtG,* pp. 342– 352. *Pisma imp. Ekaterini II k gr. P. V. Zavadovskomu 1775–1777,* ed. I.A. Barskov, scrisorile 7, 22, 30, 33, 35, 39, E către P.V. Zavadovski.

2. AKV 12: 9–10, Zavadovski către S.R. Vorontov.

3. *Russkii istoriceskii jurnal* 5 (1918): 244–57, citat în Alexander, *CtG,* pp. 342–352. *Pisma CII – Zavadovski* (Barskov), scrisorile 7, 22, 30, 33, 35, 39, E către Zavadovski.

4. Parkinson, p. 76.

5. *Russkii istoriceskii jurnal. Pisma C I I* – Zavadovski (Barskov) și Alexander, *CtG*, pp. 342–352 scrisorile 27, 62, E către Zavadovski. RGADA 5.85.1.296, L 114. RGADA 1.1/1.54.96, L 114, E către GAP.

6. Masson, p. 105.

7. AKV 24: 156, Zavadovski către S.R. Vorontov.

8. CtG, *Memoirs,* 1955, p. 355, Confesiunea către GAP.

9. GARF 728.1.416.51, L 115.

10. AKV 12: 16–19, Zavadovski către S.R. Vorontov.

11. Alexander, *CtG,* p. 213.

12. RGADA 1.1/1.54.69, L 116.

13. GARF 728.1.416.51, L 115.

14. RGADA 1.1/1.54.69, L 116.

15. Harris, p. 149, Sir James Harris (H) către William Eden, februarie 2/13 1778; H către contele de Suffolk, 2/13 februarie 1778. Unde nu este dat nr. p. pentru „Harris', data se referă la „Diaries and Correspondence of Sir James Harris, 1st Earl of Malmesbury."

16. Harris, p. 170, H către William Fraser, 16/27 mai 1778.

17. Harris, p. 172, H către Suffolk, 22 mai/2 iunie 1778; p. 173, H către Suffolk 29 mai/9 iunie 1778.

18. KFZ 8 mai 1778. RGADA 5.85.1.141, L 124.

19. SIRIO 23: 89, E către Baron F. M. Grimm 16 mai 1778.

20. GIM OPI 197.1.152, L 124.

21. Madariaga, *Russia,* p. 354.

22. Harris, H către Suffolk, 20/31 decembrie 1778.

23. RGADA 5.85.1.59, L 125, E către GAP, nedatat.

24. *Starina i Novizna* (1901) 4 ed. P.M. Maikov, pp. 23–24, Zavadovski către contele P.A. Rumiantev.

25. RA (1881) 3 p. 402–3, E către I. van Rimsky-Korsakov.

26. RGADA 5.85.1.59, L 125, E către GAP. KFZ 1 iunie, 28 iunie 1778. RA (1881) 3 pp. 402–403, E către Korsakov. RP 5.1 p. 119. Harris, p. 174, H către Suffolk, 8/19 iunie 1778.

27. Harris, p. 179, 180, H către Suffolk, 28 august/8 septembrie, 14/25 septembrie, 10/21 august, 20/31 decembrie 1778. Harris p. 195, 29 ianuarie/9 februarie 1779.

28. Harris, p. 179, H către Suffolk, 14/25 septembrie 1778.

29. Harris, p. 224, H către Viscount Weymouth, 9/20 septembrie 1779.

30. RA (1911) 6, pp. 190–194, Corberon. RGADA 10.3.467.3, E către Korsakov, 10 octombrie 1779; Harris către Weymouth, 11/22 octombrie 1779.

31. RGADA 5.85.1.370, L 8 și RGADA 1.1/1.54.63, L 8, E către GAP nedatat, dar dată de Lopatin ca înainte de 14, respectiv 18 februarie 1774. François Ribadeau Dumas, *Cagliostro,* pp. 13–83 și W.R.H. Trowbridge, *Cagliostro: The Splendour and Misery of a Master of Magic,* pp. 1–154.

32. Pole Carew CO/R/3/195, nepublicat. Harris, pp. 434–440, H către Weymouth, 11/22 octombrie 1779, H către Charles James Fox 9/20 mai 1782. Și Dimsdale, p. 57, 27 august 1781. AKV 13: 163/4, A.A. Bezborodko către S.R. Voronțov, 5 iulie 1789.

33. Harris, H către Weymouth, 11/22 octombrie 1779.

34. Harris, p. 366, H către Viscount Stormont, 14/25 mai 1781.

35. Șcerbatov, pp. 245, 241, 119. Alexander, *CtG,* pp. 201–226 și Madariaga, *Russia,* pp. 343–358.

36. Parkinson, p. 49. George Macartney's „Commentary on Russia in 1786", Macartney Papers, Osborne Collection, Beinecke Library, Yale University, citat în Alexander, *CtG,* p. 215.

37. Ligne, *Fragments* 1, 275.

38. Corberon, vol. 2, pp. 137–138. Ségur, *Mémoires,* vol. 3, 18. RGADA 1.85.1.209, L 10, E către GAP 1774. Hrapoviţki, p. 13. S-a spus că Semion Fiodorovici Uvarov, alt ofițer de gardă, a avut o scurtă idilă cu Ecaterina chiar înainte de relația cu Iermolov după moartea lui Lanskoi și că a devenit favoritul prințului Potemkin, căruia îi plăcea să îl audă cântând la bandură, un instrument străvechi cu coarde și îl admira dansând prisiadka. Nu a primit altă răsplată decât o carieră respectabilă în gardă. Fiul său, S.S. Uvarov, a devenit ministrul Educației sub Nicolae I și dușmanul lui A.S. Pușkin. Vezi Serena Vitale, *Pushkin's Button,* p. 143.

39. SIRIO 27 (1880): 130–1, ucazul despre postul de aghiotant al împărătesei, 16 iunie 1776.

40. Saint-Jean, capitolul 6, pp. 40–48.

41. AVPRI 2.2/8a.20.94, L 124 GAP către E și E către GAP, 27 mai 1777.

42. GIM OPI 197.1.1.152, L 124, E către GAP nedatat.

43. RGADA 5.85.1.334, L 124, E către GAP nedatat.

44. Saint-Jean, capitolul 2, pp. 12–21.

45. Corberon, vol. 2, p. 154, 19 iunie 1776.

46. Harris, pp. 430, 528, H către Stormont, 25 martie/5 aprilie 1782.

47. Engelhardt, 1868, p. 49.

48. Hrapoviţki, p. 254. A.D. Mamonov „închisoare" 1789RS(1876)15, p. 16, Garnovski V.S. către Popov, decembrie 1786.

49. Engelhardt, 1868, p. 46.

50. RS (1876) 16, p. 406, E către N.I. Saltîkov, iulie 1789, citat în Garnovski către V.S. Popov.

51. AGAD 172: 79, GAP către SA, 25 septembrie 1779, Sankt-Petersburg, nepublicat. RGADA 11.914. A.D. Lanskoi către GAP, 3 aprilie 1784. RGADA 11.914, Lanskoi către GAP, 29 septembrie 1783. RGADA 11.914 Lanskoi către GAP nedatat.

52. Contele J.E. von der Goertz, *Mémoire sur la Russie,* secţiunea 3, p. 43. În Ségur, *Mémoires* (1826), vol. 2, p. 344, contele Mamonov, favoritul Ecaterinei la sfârşitul anilor 1780, i-a spus lui Ségur că Ecaterina ar fi furioasă dacă s-ar amesteca la guvernare.

53. Damas, p. 97.

54. Harris, p. 210, H către Weymouth, 7/18 august 1779.

55. Harris, p. 366, H către Stormont, 7/18 mai 1781.

56. Saint-Jean, capitolul 2, pp. 12–21. B&F, vol. 1, p. 17, Cobenzl către I, 5 mai 1780.

57. Harris către Weymouth, 11/22 octombrie 1779.

CAPITOLUL 12: NEPOATELE LUI

1. RGADA 11.1.9496.595, V. A. Engelhardt către GAP, 5 iulie 1775. RGADA 5.85.1.161, L 76, E către GAP.

2. RA (1877) 1, p. 479, Ribeaupierre.

3. AKV 11: 361, S.R. Voronţov către contele Kociubei, nedatat, 1802.

4. Wiegel, *Zapiski,* p. 43.

5. Wiegel, *Zapiski,* p. 43/4.

6. Ségur, *Mémoires,* 1826, vol. 2, p. 225.

7. RGADA 1.1/1.43.118, L 116, E către GAP nedatat.

8. RS (1875) martie 5190520, E către GAP nedatat.

9. Corespondenţa dintre GAP şi Varvara Engelhardt 1777 şi 1779 în Semevski, *Prinţul G.A. Potemkin-Tavriceski, pp.* 512–522. Harris, p. 180, H către contele de Suffolk, 14/25 septembrie 1778. Vezi şi N.Y. Bolotina, *Legături între prinţul G.A. Potemkin şi familia prinţilor Goliţîn, Conferinţă pe tema studiului familiei Goliţîn*, Bolşie viazemi. Şi Varvara Goliţîna în *Russkii Biograficeskii Slovar* (1916), vol. 5 şi RP. Despre Daria Potemkina: R P 5.221.

10. Kukiel, pp. 17–18.

11. Harris, p. 224, H către Viscount Weymouth, 9/20 septembrie 1779. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP103/63, Alleyne Fitzherbert Lord St Helens către Charles James Fox, 26 aprilie 1783.

12. B&F, vol. 1, p. 139. Cobenzl către I,, 19 martie 1781.

13. Marquis d'Aragon, *Un Paladin au XVIII siècle. Le Prince Charles de Nassau-Siegen,* p. 133, Nassau-Siegen (N-S) către soție, februarie 1787. Vigée Lebrun, vol. 1, pp. 192–194.

14. Memoriile prințului Iuri Dolgoruki, în RP 1:1, p. 30.

15. RGADA 1.1/1.54.26, L 116.

16. Corberon, vol. 2, p. 371, 24 septembrie 1780; p. 377, 27 septembrie 1780; p. 384, 2 octombrie 1780. B&F, vol. 1, p. 13, Cobenzl către I,, 13 decembrie 1780.

17. Harris, pp. 181, 185, H către Suffolk, 21 septembrie/2 octombrie și 5/16 octombrie 1778.

18. RGADA 11.858.6, 3 iunie 1785; RGADA 11.858.5, 8 aprilie 1784; RGADA 11.858.4, 29 martie 1784; RGADA 11.858.3, 14 martie 1784; Tatiana Engelhardt către GAP, nepublicat. Corberon, vol. 2, p. 363, 17 septembrie 1780. RP 1:1 p. 10 și 4:2 p. 206.

19. RGADA 11.858.4, Tatiana Engelhardt către GAP, 29 martie 1784, nepublicat.

20. RGADA 11.914, A.D. Lanskoi către GAP.

21. Multe dintre aceste povești despre incest sunt legende inventate de dușmani. Habsburgii însă s-au căsătorit cu nepoatele lor cu mai multe ocazii – cu dispensă de la papă. De exemplu, a patra soție a lui Filip al II-lea al Spaniei era nepoata lui. Vezi și Derek Beales, *Joseph II,* p. 20. Nu există dovezi în privința poveștii ducelui d'Orléans, dar este redată în Christine Pevitt, *The Man Who Would Be King: The Life of Philippe d'Orléans, Regent of France,* p. 249. Povestea cu August cel Puternic era foarte răspândită; nu există dovezi, deși este plauzibilă, date fiind moravurile de la curte: Nancy Mitford, *Frederick the Great,* p. 35 și David Fraser, *Frederick the Great*, p. 22, p. 42. Corespondența lui Voltaire, inclusiv scrisorile către Madame Denis, au fost editate de Théodore Besterman.

22. RS (1875) 12 p. 681, 682, 683, 684, scrisoarea unei femei necunoscute către GAP. (Și: RGADA–11).

CAPITOLUL 13: DUCESE, DIPLOMAȚI ȘI ȘARLATANI

1. SIRIO 23 (1878): 571, E către baronul F.M. Grimm, august 1792.

2. Această relatare despre ducesa de Kingston se bazează pe: Isobel Grundy, *Lady Mary Wortley Montagu: Comet of the Enlightenment*, pp. 1–10, 526. Corberon vol. 2, p. 179, 22 septembrie 1777. RGVIA 52.33.539, Samuel Bentham către tatăl său. 17 mai 1780, Sankt-Petersburg. RGADA 39.33.539, 8 aprilie 1780. BM 120.33555, 8 aprilie 1780. Elizabeth Mavor, *Virgin Mistress: The Life of the Duchess of Kingston,* pp. 157, 175, 184. Anthony Cross, „Duchess of Kingston in Russia", p. 390. Anthony Cross, *By the Banks of the Neva,* pp. 363–367. Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 95. T.H. White, *The Age of Scandal*, pp. 147–149. Prințul Felix Yusupov, *Lost Splendour,* pp. 6–9.

3. Vizita autorului la Ermitaj, 1998.

4. „The Northern Hero: The Life of Major S—le The Celebrated Swindler', British Library 1493, r. 35, 1786. James George Semple în *The Dictionary of*

National Biography (1903). Castera, vol. 2, p. 399, 445. Mavor, p. 184. Cross, „Duchess", pp. 394–395.

5. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 114.

6. Corberon, vol. 2, p. 227, 10 mai 1779.

7. Rumianțeva, pp. 197–199, contesa E.M. Rumianțeva către contele P.A. Rumianțev, 2 februarie 1776.

8. Prințul de Ligne citat în Mansel, *Charmeur,* p. 9; Ligne, *Letters (*Staël), p. 71, scrisoarea 11, Ligne către Coigny.

9. Tatăl vizirului care l-a cunoscut pe James Keith era un clopotar din Kirkcaldy pe nume James Miller. Philip Mansel, *Constantinople: City of the World's Desire p.* 202. MacDonogh, *FtG, pp.* 193–194. Fraser, *FtG p.* 248. Harris, p. 181, H către contele de Suffolk, 21 septembrie/2 octombrie 1778; p. 184, H către Suffolk, 5/16 octombrie 1778.

10. Isabel de Madariaga, *The Travels of General Francisco de Miranda, p.* 9.

11. Harris, p. 321, H către Viscount Stormont, 13/24 decembrie 1780.

12. Rumianțeva, pp. 197–199, Rumianțeva către Rumianțev, 2 februarie 1776.

13. Harris, pp. 136–137, Suffolk către H, 9 ianuarie 1778; p. 140, H către Suffolk, 26 ianuarie/6 februarie 1778; p. 170, H către William Fraser, 16/27 mai 1778. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 11. Castera, vol. 2, p. 282.

14. SIRIO 19 (1876): 407, Sir Robert Gunning către Suffolk, 7/18 martie 1774, Sankt-Petersburg. SA, *Mémoires, vol.* 2, p. 233, 1774. A.R. Barsukov, *Proekti voennîh reform,* p. 113, citat în Ransel, *Politics,* p. 251.

15. RGADA 5.85.1.141, L 124.

16. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 48–49.

17. RGADA 5.167.1, Prințul Henric al Prusiei către Potemkin, 25 octombrie 1778, nepublicat.

18. Isabel de Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality,* p. 3.

19. Harris, p. 210, H către Viscount Weymouth, 7/18 august 1779.

20. Harris, p. 212, H către Weymouth, 9/20 septembrie 1779.

21. Harris, p. 146, H către Suffolk, 30 ianuarie/10 februarie 1778.

22. Harris, p. 212, H către Weymouth, 9/20 septembrie 1779.

23. Goertz, secțiunea 3, p. 41, Goertz către F, Memorandum.

24. Harris, p. 210, H către Weymouth, 7/18 august 1779, p. 214, 9/20 septembrie 1779.

25. RGVIA 271.1.66.1, H către GAP nedatat, nepublicat RGADA 11.923.11, H către GAP nepublicat. Harris, p. 268, H către tatăl său, 26 mai 1780. RGADA 11.923.2, H către GAP, nepublicat.

26. Harris, p. 216, H către Weymouth, 9/20 septembrie 1779.

27. Corberon, vol. 2, p. 313. P. Fauchille, *La Diplomatique française et la Ligue des Neutres,* p. 316, citat în Isabel de Madariaga, „The Use of British Secret Service Funds at Sankt-Petersburg 1777–1782", p. 466; Malmesbury PRO FO Secretary of State: *State Papers, Foreign*, cod 91/103 nr. 59, 9/20 septembrie 1779; H către Gertrude Harris, nedatat, *Papers of Lord Malmesbury*, Merton College Oxford, citat în Madariaga, „British Secret Service Funds", p. 467.

28. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 50. Castera, vol. 2, p. 442. RGADA 11.858.6, Tatiana Engelhardt către GAP, 3 iunie 1785, nepublicat. Pole Carew CO/R/3/203, nepublicat. Harris, p. 338, H către Stormont, 16/27 februarie 1781.

29. Această relatare despre Cagliostro la Petersburg și despre ocultismul secolului al XVIII-lea se bazează pe următoarele surse: SIRIO 23 (1878), E către Grimm, 9 iulie 1781. RS 12 pp. 50–83. V. Zotov, „Cagliostro: *Viața și vizitele în Rusia"*. Dumas pp. 65–73. Trowbridge pp. 142–147 și despre șarlatanii și vindecătorii oculți ai secolului al XVIII-lea, pp. 74–110. RGADA 5.85.1.179, L 8, E către GAP nedatat. RGADA 5.85.1.280, L 19, GAP către E și răspuns nedatat. RGADA 1.1/1.54.18, E către GAP nedatat. Corberon, vol. 1, p. 195 și vol. 2, pp. 395–396. Madariaga, *Politics & Culture in Eighteenth Century Russia: Collected Essays*, pp. 150–167.

30. RGADA 5.85.1.179, L 8, E către GAP nedatat. RGADA 5.85.1.280, L 19, GAP către E și răspuns nedatat. RGADA 1.1/1.54.18, E către GAP nedatat.

31. RGADA 5.85.1.179, L 8, E către GAP nedatat. RGADA 5.85.1.280, L 19, GAP către E și răspuns nedatat. RGADA 1.1/1.54.18, E către GAP nedatat.

32. RS 12, p. 50–83. Zotov. SIRIO 23 (1878), E către Grimm, 9 iulie 1781.

33. Harris, pp. 239–40, H către Stormont, 15/26 februarie 1780.

34. Harris, p. 240, H către Stormont, 15/26 februarie 1780.

35. Harris, p. 225, H către Weymouth, 23 octombrie/5 noiembrie 1779; pp. 225–226, 9/20 septembrie 1779. Harris, p. 229, H către Weymouth, 23 octombrie/5 noiembrie 1779.

36. Harris, p. 252, H către Stormont, 31 martie/11 aprilie 1780. Și Malmesbury PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP91/106, nr. 161, citat în Madariaga, „British Secret Service Funds", p. 466. Memoirs de Torcy, vol. 2, p. 99. Corberon, vol. 1, p. 370, Corberon către Vergennes, 24 septembrie 1779. Fauchille, 5 p. 293.

37. Harris, p. 255, H către Stormont, 7/18 aprilie 1780.

38. Harris, p. 275, H către Stormont, 15/26 iunie 1780. Potemkin de J.E. Cerenville, *La Vie de Prince Potemkine p.* 73 n 1. Madariaga, „British Secret Service Funds", p. 472. Goertz secțiunea 3, p. 41, Goertz către F. Harris, p. 405, H către Stormont, 13/24 martie 1781. FO 65/1 nr. 170, H către Stormont, 29 decembrie/ 9 ianuarie 1781.

39. Corberon, vol. 1, p. 370, 23 septembrie 1780.

40. Harris, p. 256, H către Stormont, 15/26 mai 1780. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP91/104 nenumerotat, H către Stormont, 15/26 februarie 1780; SP91/104 nr. 19, Stormont to H, 11 aprilie 1780; SP91/105 nr. 42, H către Stormont, 14 iulie 1780.

41. SIRIO 19 (1876): 506, Gunning către Suffolk 5/16 octombrie 1775, Moscova. SIRIO 23: 136, E către Grimm 7 mai 1779. Stephen K. Batalden, *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia 1771–1806 p. 33*, 39, 43, 41. RGADA 16.689.1. ZOOID 1 (1844) p. 206–11 S. Sofanov, „Ostatki Greceskih Legionov v Rossii'. PSZ 14.366. E l-a numit pe Voulgaris episcop al Hersonului și Slavianskului pe 9 septembrie 1775. Voulgaris a fost succedat pe 6 august 1779 de un alt cleric grec favorit al lui GAP , arhiepiscopul Nikiforos Theotokis. Vezi Gregory L. Bruess,

Religion, Identity and Empire, pp. 85–86. Și GPB 227.1.25 capitolul 1, E despre gimnaziul grecesc 19 noiembrie 1774, citat în Batalden. Harris, p. 203, H către Weymouth, 24 mai/4 iunie 1779. Goertz, secțiunea 1, p. 24.

42. Harris, p. 203, H către Weymouth, 24 mai/4 iunie 1779.

43. Corberon, vol. 2, p. 226.

CAPITOLUL 14: BIZANȚUL

1. Această descriere a Imperiului Otoman se bazează pe textul baronului de Tott, *Memoirs*, mai ales vol. 1; rapoartele nepublicate, anonime și de N. Pisani, I. Bulgakov și alții trimise de la Istanbul, despre Sublima Poartă și politica otomană în arhiva cancelariei lui Potemkin, RGVIA 52, de exemplu N. Pisani către I. Bulgakov RGVIA 52.11.53.11. Abundă în descrieri vii ale fluctuațiilor politicii otomane și sunt toate nepublicate. Și Kinross mai ales pp. 112, 362–406 și Mansel, *Constantinople* mai ales pp. 57–132, cea mai bună relatare modernă.

2. Anspach, *Journey*, p. 199, Lady Craven către margraful de Anspach, 11 mai 1786, Constantinople. De Tott, vol. 1, p. 137. Kinross, pp. 137–147 și p. 171 De Tott vol. 1, p. 96. Mansel, *Constantinople,* pp. 60–61.

3. RGVIA52.11.53.31, N. Pisani către Y. Bulgakov, 1/12 mai 1787.

4. De Tott, vol. 3, p. 101. Mansel, *Constantinople,* p. 203.

5. Sir Robert Keith, ambasadorul britanic la Viena, citat în M.S. Anderson, *The Eastern Question,* p. 22.

6. Gerhard F. Kramer și Roderick E. McGrew, „Potemkin, the Porte and the Road to Tsargrad", p. 267, 210B, colonelul Barozzi către GAP, ianuarie 1790.

7. Harris, p. 203, H către Viscount Weymouth, 24 mai/4 iunie 1779. Corberon, vol. 2, p. 226.

8. RGADA 5.85.1.1, L 189, GAP către E.

9. Isabel de Madariaga, *Politics and Culture in Eighteenth Century Russia: Collected Essays,* pp. 20, 21. Mitropolitul Zosimus citat în D. Stremoukhoff, „Moscow the Third Rome: Sources of the Doctrine", *Speculum* (1953) 28, p. 112, Madariaga, *Politics and Culture,* p. 20/21.

10. RGADA 11.941.4, Prințul Alexandru Mavrocordat către GAP, 10 iulie 1791, Elisavetgrad. Coxe vol. 2, p. 461. RA 3 (1879) p. 19. *Ypselotate kai Eklamprotate Prinkips in T. Georgikon ta D'vivilia en eroika to metro*, Sankt-Petersburg 1786 și GAP către Voulgaris, în Batalden, pp. 71–72. Și ZOOID 9 (1875) 281– 2. GAP cultiva trei episcopi greci de frunte care făceau propagandă proiectului bizantin-rusesc. Nikiforos Theotokis i-a închinat ode Marelui Duce Constantin, în care îl slăvea ca viitor împărat bizantin. Când GAP l-a numit pe Theotokis arhiepiscop al Astrahanului și Stavropol, el a fost succedat pe 28 noiembrie 1786 de Ambrosius. Vezi Bruess, pp. 85–86, 117, 128, 170.

11. AKV13:223–8, A.A. Bezborodko către P.V. Zavadovski, 17noiembrie 1791, Iași. O.I. Ieliseeva, „Chestiunea Balcanilor în proiectele de politică externă ale lui G. A. Potemkin", în *Secolul Ecaterinei a II-a: Rusia și Balcanii,* pp. 63–68. AVPRI 5.591.1.99–113 verso. AVPRI 5.591.1.105–6 verso. SIRIO 26: 93, 399, 369–70, A.A. Bezborodko, „Scurtă descriere a războaielor Rusiei cu tătarii, timp de opt sute de

ani, începând cu secolul al zecelea" nedatat, 1776. SIRIO 26 (1879): p. 385, „Memorial Brigadra Aleksandra Andreevicia Bezborodka po delem politiceskim'. Batalden, pp. 96–97. O.I. Veliseeva, *Proiectele geopolitice ale lui G.A. Potemkin, asociații Ecaterinei cea Mare p.* 26–31. O.P. Markova, „O proishozhdenii tak nazîvaemogo Greceskogo Proekta". Hugh Ragsdale (ed), *Imperial Russian Foreign Policy,* pp. 75– 103.

12. Ségur, *Mémoires,* vol. 2, p. 393. Masson, p. 203. R P 2.1.9. Mikhail Garnovski către Vasili Popov, august 1787, citat în Waliszewski, *Autour d'un trône,* pp. 30–33. Goertz, p. 45.

13. AKV 13: 84–7, Bezborodko către S.R. Voronțov, 29 iulie 1785.

14. Harris p. 281, H către Sir Joseph Yorke, 14/25 iulie 1780.

15. B&F vol. 1 p. 6, Prince Wenzel von Kaunitz către Cobenzl, 14 aprilie 1780, Viena.

16. A.A. Bezborodko, *Pisma A. A. Bezborodka,* p. 57, Bezborodko către P.A. Rumiantev-Zadunaiski, 4 februarie 1780. RA (1872) p. 992, E către D.M. Golițîn, Viena.

17. RGADA 5.85.1.30, L 137. RGADA 5.85.1.309, L 138. RGADA 5.85.1.204, L 138. RGADA 5.85.1.110, L 139. RGADA 5.85.1.203, L 138. E către GAP.

CAPITOLUL 15: SFÂNTUL ÎMPĂRAT ROMAN

1. *Josef II und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel,* ed. Alfred Ritter von Arneth, scrisoarea III, E către I, 19 mai 1780.

2. *Maria Theresa und Josef II. Ihre Correspondenz ed.* Alfred Ritter von Arneth, vol. 3, p. 246, I către Maria Tereza, 2 iunie NS 1780, Mogilev. SIRIO 27: 182, E către GAP, 11 pm, 23 mai 1780, Șklov.

3. B&F, vol. 1, p. 1, I către contele Cobenzl, 13 aprilie 1780, Viena.

4. Acest portret al lui Iosif al II-lea se bazează pe următoarele: Mansel, *Charmeur p.* 80. Ligne, *Fragments,* vol. 1, 310. Ligne, *Mélanges,* vol. 20, p. 79. Ligne, *Letters (*Staël) vol. 2 p. 34, Ligne către E, 12 februarie 1790. SIRIO 23: 440, E către baronul F.M. Grimm, 19 aprilie 1788. Edward Crankshaw, *Maria Theresa,* p. 254–68. Andrew Wheatcroft, *The Habsburgs,* pp. 226, 232, 236. T.C.W. Blanning, *Joseph II,* pp. 47–67, 151–5. Beales, pp. 31–89, 306–37, 431–438.

5. *Maria Theresa – J I I* (Arneth), vol. 3, p. 246, I către Maria Tereza, 2 iunie 1780.

6. Engelhardt, 1997, pp. 26–30. SIRIO 23: 175–82, E către Grimm.

7. Engelhardt, 1997, pp. 27–30.

8. Jerzy Lojek, *Stanislas Poniatowski: Pamietniki synowca Stanislawa augusta przekl*, Instytut Wydawniczy PAX 1979, p. 58.

9. L p. 709. V.M. Jeludov, inclusiv „Țarski Kolodeț" [„Fântâna țarinei"], *Raionnai Gazeta* din regiunea Duhovșcina, Smolensk Oblast. RGADA 5.85.1.83, L 140, E către GAP.

10. *Maria Theresa – JII* (Arneth), vol. 3, pP. 250 și 260, I către Maria Tereza, 8 și 19 iunie 1780.

11. Dimsdale, p. 70, 7 septembrie NS 1781, Țarskoe Selo.

12. *Maria Theresa – JII* (Arneth), vol. 3, p. 270, I către Maria Tereza, 4 iulie 1780, Sankt-Petersburg. SIRIO 23 (1878): 183, E către Grimm, 24 iulie 1780, Peterhof.

13. Corberon, vol. 2, p. 287, 18 august 1780. Harris, H către Viscount Stormont, 2/13 octombrie 1780.

14. Harris, H către Stormont, 2/13 octombrie 1780. Fraser, *FtG*, p. 561.

15. RGADA 52.3.2.1, prințul Henric al Prusiei către GAP, 2 august 1780, Rheinsburg, nepublicat. Harris, p. 285, H către Stormont, 28 august/8 septembrie 1780.

16. Surse pt. Ligne: vezi următoarele două note.

17. Principalele surse pentru portretul prințului de Ligne sunt Mansel, *Charmeur* precum și Ligne, *Mélanges*, *Fragments* și *Letters* și scrisorile nepublicate către GAP din RGADA și RGVIA citate mai jos. Francisco de Miranda, *Archivo del General Miranda,* p. 294, 26 martie 1787, Kiev. Corberon, vol. 2, pP. 274–275, 8 august 1780. Ligne, *Letters (*Staël), vol. 2, p. 71 scrisoarea 11, Ligne către Coigny, 8 august 1780. Mansel, *Charmeur,* pp. 21, 29, 65, 93. SIRIO 23 (1878): 185, E către Grimm, 7 septembrie 1780. B&F vol. 1, p. 53, Cobenzl către I, 17 septembrie NS 1780. Harris, p. 287, H către Stormont, 22 septembrie/3 octombrie 1780.

18. B&F vol. 1 p. 91, Cobenzl către I, 13 decembrie 1780.

19. RGADA 11.893.9, Ligne către GAP 6 decembrie NS 1780, Vienna, nepublicat. B& F, vol. 1, p. 113, Cobenzl către I, 4 februarie 1781.

20. GARF 728.1.416.42, L 144, E către GAP, nedatat.

21. Harris, p. 321, H către Stormont, 13/24 decembrie 1780.

22. Harris, p. 314, H către Stormont, 13/24 decembrie 1780; p. 380–1, H către Stormont, 14/25 iulie 1781. SIRIO 23 (1878): 431, E către Grimm, 30 noiembrie 1787. Harris, p. 275, H către Stormont, 15/26 iunie, 6/17 octombrie, 24 noiembrie/5 decembrie 13/24 decembrie 1780. Madariaga, *Russia,* pp. 385–387. AKV 13: 75–83, A.A. Bezborodko către S.R. Voronțov, iulie 1785. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, William Fawkener către Lord Grenville, 18 iunie 1791, nepublicat. Harris, pp. 431–432, Charles James Fox către H și H către Fox, 19/30 aprilie 1782; pp. 342– 350, H către Stormont, 13/24 martie 1781, H către Stormont, 30 aprilie/11 mai 1781. William Coxe, *Memoirs of the Kings of Spain of the House of Bourbon,* vol. 3, p. 448 (proviziile de 2 milioane de lire de pe Minorca), citat în Madariaga, *Britain, Russia and the Armed Neutrality,* p. 297.

23. GARF 728.1.416.47, L 145 și RGADA 5.85.1.104, L 146, E către GAP.

24. Cyrus Ghani, *Iran and the Rise of Reza Shah – Qajar Collapse to Pahlavi Power,* pp. 1–2.

25. Pole Carew CO/R/3/95, mai 1781, nepublicat. Despre expediția persană: AAE *Mémoires* et Documents Russie, vol. 10, p. 113–224 mai ales 139 și 191, inclusiv relatarea lui Hablitz și Comte de Ségur către Comte de Vergennes, 15 octombrie 1786. Passe Turco-Tatar Present Sovietique (1986): Michel Lesure, L'Expedition d'Astrabad 1781–2: Est-il Encore un Secret d'Etat?, 3 septembrie 1780. Ordinul prințului Potemkin către Amiralitate – *Opisanie del Arhiva Morskago ministerstva za vremia s polovini XVIII-go do naciala XIX stoletia*, Sankt-Petersburg 1877–82, vol. 3, p. 629, nr. 724/111, în Lesure. Despre problema armeană: GAP voia să înființeze un

proiect paralel cu cel grecesc, idee la care nu a renunțat niciodată și a promovat preoți armeni la fel cum a promovat preoți greci. Bruess, pp. 196–197. Vezi și capitolele 17, 18, 19.

26. B&F vol. 1, p. 154–8, Cobenzl către I, 23 mai 1781; p. 207, Cobenzl către I, 26 august 1781. *JII–CII* (Arneth) scrisoarea XXXII, JII către E, și scrisoarea LXXXIV, E către JII.

27. B&F, vol. 1, p. 141, Cobenzl către I, 5 aprilie 1781. Harris, p. 367, H către Stormont, 8/19 iunie și 25 iunie/6 iulie 1781.

28. B&F, vol. 1, p. 197, I către Cobenzl, 19 august 1781; p. 207, Cobenzl către I, 26 august 1781. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP 65/3 nr. 94, Harris către Stormont, 25 iunie/6 iulie 1781.

29. RGADA 5.85.1.490, L 146, E către GAP. Harris, p. 382, H către Stormont, 14/25 iulie 1781.

CAPITOLUL 16: TREI CĂSĂTORII ȘI O COROANĂ

1. *JII–CII* (Arneth) scrisoarea XLIX, E către JII 7/18 decembrie 1781. B&F vol. 1, p. 170, Count Cobenzl către I, 5 iulie 1781.

2. Harris, p. 391, H către Viscount Stormont, 10/21 și 17/28 septembrie 1781; pp. 399– 408, 21 octombrie/1 noiembrie 1781; p. 394, 21 septembrie/2 octombrie 1781. B&F vol. 1, p. 209, Cobenzl către I, 26 august 1781.

3. B&F vol. 1, p. 226, 12 septembrie 1781; p. 291, 18 ianuarie 1782; vol. 2, p. 75, 1 noiembrie 1786, Cobenzl către I,. Wiegel citat în RP 3.1, p. 10.

4. RGADA 5.85.1.401, L 148, E către GAP.

5. Casanova, vol. 10, capitolul 8, pp. 190–197.

6. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 189.

7. RGADA 11.867.12, Marele Hatman Branicki către GAP, 9 aprilie N S 1775, Varșovia. RGADA 11.867.1–60, nepublicat. Corespondența dintre Branicki și GAP este interesantă pentru studiul relațiilor ruso-poloneze între 1775 și 1791. M-am folosit de ea pentru a ilustra relația dintre unchi și nepot și politicile poloneze ale lui GAP, dar limitele cărții nu permit detalierea subiectului, de mare interes pentru o cercetare viitoare. Deja în 1775, era acceptat la Curte faptul că GAP îl protejează pe Branicki și îl susține pe plan politic. De exemplu, vezi SIRIO (1911) 135.68, vice-cancelarul Ivan Osterman către O.M. Stackelberg, 7 decembrie 1775, Moscova.

8. Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 291.

9. Dimsdale, 27 august 1781.

10. Există o legendă că Șepilev a fost răsplătit cu mâna Nadejdei Engelhardt pentru că l-a ucis în duel pe prințul Piotr M. Golițîn în 1775. Șepilev l-a ucis, chipurile, pe Golițîn la cererea lui Potemkin deoarece Golițîn flirta cu Ecaterina. Nu există niciun fel de dovezi în această privință. Golițîn a fost de fapt ucis de un anume Lavrov și în niciun caz de Șepilev. Căsătoria nu a avut loc decât peste alți cinci ani – cam mult și-ar fi așteptat Șepilev răsplata. În orice caz, un duel de răzbunare nu era în stilul lui Potemkin. Vezi scrisoarea Ecaterinei către GAP, despre duel, RGADA 1.1/1.54.130, L 79, probabil octombrie/noiembrie 1775.

11. B&F vol. 1, p. 291,18 ianuarie 1782; vol.2 p.75, 1 noiembrie 1786; vol. 1, pp. 93,13 decembrie 1780, Cobenzl către I.

12. RGADA 11.901.5, P.M. Skavronski către GAP, 20 iunie 1784, Viena. RGADA 11.901.19, Skavronski către GAP, 4/15 iunie 1785, Napoli, nepublicat.

13. Vigée Lebrun, vol. 1, pp. 192–194.

14. RGADA 11.857.8, contesa A.V. Braniţkaia către GAP, nedatat, nepublicat.

15. RGADA 11.857.40, Branicka către GAP, nedatat, nepublicat.

16. Wiegel 1 (1891), p. 43.

17. Harris, p. 391, H către Stormont, 7/18 septembrie 1781.

18. B&F, vol. 1 p. 282, Cobenzl către I, 18 ianuarie 1782. Harris p. 412, H către Stormont, 9/20 noiembrie 1781; p. 408, 21 octombrie/1 noiembrie 1781.

19. Arneth, *Joseph II u. Leopold von Toscana* vol. 1 p. 114–24, 5 iunie 1782. B&F vol. 1, p. 301, I către Cobenzl, 19 februarie 1782. Roderick E. McGrew *Paul I p.* 129. SIRIO 23: 145 și SIRIO 23: 157–9, E către Paul, 25 aprilie și 7 iunie 1782. D. M. Griffiths, „The Rise and Fall of the Northern System", p. 565. Ransel, *Politics,* p. 211. SIRIO 9: 64. B&F vol. 1, p. 342, I către Cobenzl, 13 noiembrie 1782.

20. B&F vol. 1, p. 262, 318, Cobenzl către I, 4 decembrie 1781 și 18 iulie 1782.

21. RGADA 7.2.2607, GAP către E, E către prințul Viazemski etc.

22. SIRIO 23: 621, E către Grimm, 6 aprilie 1795.

23. B&F vol. 1, p. 318, 18 iulie 1782.

24. RGADA5.85.1.121,L150, E către GAP, 3 iunie 1782. Și RGVIA 271.1.31.1106, M.S. Potemkin către GAP, 1 iunie 1782, nepublicat.

25. Harris p. 447, H către Charles James Fox, 10/21 iunie 1782.

26. JII–CII (Arneth), p. 136, I către E și E către JII, 12 iulie și 5/26 iulie 1782.

27. JII–CII (Arneth), p. 169, scrisoarea XXIV, JII către E, 13 noiembrie 1782; scrisoarea LXV, E către JII, 10 septembrie 1782. B&F vol. 1, p. 344, Cobenzl către I, 4 decembrie 1782. Harris, H către Lord Grantham, 23 decembrie/3 ianuarie 1783.

28. B&F vol. 1, p. 344, Cobenzl către I, 4 decembrie 1782.

29. Ségur, *Mémoires* 1827, vol. 2, p. 401, 382–3. Castera, vol. 3, p. 307.

30. AVPRI 5.585.294, L 317, GAP către E, 29 septembrie 1788.

31. RGADA 5.85.1.557, L 256, E către GAP, 23 noiembrie 1787.

CAPITOLUL 17: PARADISUL LUI POTEMKIN: CRIMEEA

1. Această relatare despre hanatul din Crimeea și anexarea sa se bazează pe Memoriile baronului de Tott, mai ales vol. 2; N.F. Dubrovin (ed.) *Prisoedinenie Krîma k Rossii (reskripti, pisma, relații, donesenia) vol.* 2 și N. F. Dubrovin (ed.), *Bumagi kniaza Grigoria Aleksandrovicia Potemkina-Tavriceskogo 1774–88* SBVIM, vol. 1 și 6; cele două lucrări de Alan W. Fisher, *The Crimean Tartars* și *The Russian Annexation of the Crimea*. Și Alexander, *CtG,* pp. 246–255 și Madariaga, *Russia,* pp. 386–391.

2. Fisher, *Crimean Tartars,* pp. 7–69.

3. De Tott, *Memoirs,* vol. 2, p. 98. Fisher, *Russian Annexation,* pp. 6–21.

4. SIRIO 8.227, E către Voltaire.

5. Fisher, *Russian Annexation,* p. 95.

6. Printre creștinii din Crimeea se găseau greci și armeni. Grecii s-au stabilit la Taganrog și Mariupol, împreună cu „albanezii" care au luptat alături de ruși în Primul Război Ruso-Turc. Au existat probleme uriașe, iar rușii, mai ales GAP, sunt vinovați pentru dezastrul ce a urmat. Au existat nemulțumiri și răzvrătiri. Arhiepiscopii Voulgaris și Theotokis erau purtătorii de cuvânt ai grecilor față de GAP, care rezolva problemele și aranja beneficiile și statutul de favorizați. A învățat din această primă experiență de colonizare și s-a implicat până la cele mai mici detalii în anii 1780. Armenii și-au primit propriile orașe, Gregoripol și Nahicevan și mulți alții s-au stabili în Astrahan, unde GAP l-a numit pe Iosif Argutinski arhiepiscop. Vezi capitolele 18 și 19. Vezi și Bruess, pp. 122–1227, RGADA 16.689.2.1.29 pentru beneficiile oferite orașului Taganrog. RGADA 5.85.1.35, L 151, GAP către E. Trimitea ordine și lui I.A. Hannibal la Herson să se pregătească în caz de război: ZOOID 11: pp. 324–326, N.N. Murzakevici, *Materiale pentru istoria principalului oraș al provinciei — Herson*, GAP către I.A. Hannibal, 11 august 1782.

7. RGADA 5.85.1.122, L 152, E către GAP, 19 septembrie 1782.

8. RGADA 5.85.2.15, L 152, E către GAP, 30 septembrie 1782.

9. RGADA 5.85.1.88, L 154, E către GAP.

10. RGADA 5.85.1.126, L 154, E către GAP, 18 octombrie 1782.

11. Dubrovin, *Prisoedinenie Krîma,* vol. 2, pp. 98, 318–19, 322, 550, 558, 752–3, Prințul Prozorovsky către GAP; GAP către Prozorovsky; contele P.A. Rumiantev către GAP; generalul Alexander Suvorov către GAP. Carta grecilor PSZ 21 mai 1779 14879; Carta armenilor PSZ, 14 noiembrie 1779 14942. ZOOID 2 (1848–50): 660. ZOOID 1: 197–204. IV (1860) pp. 359–62. Fisher, *Russian Annexation p.* 131–4. Marc Raeff, „The Style of Russia's Imperial Policy and Prince Potemkin", pp. 10–11.

12. Harris, p. 483, H către lordul Grantham, 8/19 noiembrie 1782.

13. RGADA 11.893.6 Prince de Ligne către GAP, 23 mai 1787?, nepublicat. Vezi și Semple în *Dictionary of National Biography* (1903).

14. Harris, p. 372, H către Viscount Stormont, 25 iunie/6 iulie 1781.

15. Harris, p. 481, H către Grantham, 4/15 noiembrie 1782. SIRIO 23 (1878): 274–5, E către baronul F.M. Grimm, 20 aprilie 1783.

16. AVPRI 5.5/1.591.1.106, L 154, GAP către E.

17. Harris, p. 498, H către Grantham, 20/31 ianuarie 1783. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP 65/8 nr. 47, H către Grantham, 2/13 decembrie 1782, citat în Isabel de Madariaga, „The Secret Austro-Russian Treaty", p. 135.

18. Ordinele Ecaterinei a II-a către GAP, în legătură cu Crimeea: RGADA 5.85.3.158–60, 14 decembrie 1782. RGADA 5.85.165, 14 ianuarie 1783. RGADA 5.85.3.167–9, 7 februarie 1783. RGADA 5.85.3.175–80, 8 aprilie 1783.

19. Harris, p. 487, H către Grantham, 6/17 decembrie 1782.

20. Harris, p. 492, H către Grantham, 27 decembrie 1782/7 ianuarie 1783.

21. Harris, pp. 380–381, H către Stormont, 14/25 iulie 1781. SIRIO 23 (1878): 431, E către Grimm, 30 noiembrie 1787. Harris, p. 275, H către Stormont, 15/26 iunie, 6/17 octombrie, 24 noiembrie/5 decembrie, 13/24 decembrie 1780. Madariaga, *Russia,* pp. 385–387. AKV 13: 75–83 A.A. Bezborodko către S.R. Voronțov, iulie 1785. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, William

Fawkener către Lord Grenville, 18 iunie 1791, nepublicat. Harris, pp. 431–432, Charles James Fox to H și H către Fox, 19/30 aprilie 1782; pp. 342–350, H către Stormont, 13/24 martie, 30 aprilie/11 mai 1781.

22. RA (1888) 3, p. 364–7, Despre îmbrăcămintea și armele soldaților, GAP către E. Masson, vol. 1, p. 103. RGADA 5.85.3.81, ucazul Ecaterinei către GAP, despre transformarea regimentelor de dragoni și husari și forțelor în rezervă, 15 decembrie 1774. SBVIM vol. 1, pp. 74–88; pp. 74–88; p. 13, GAP către Colegiul de Război, 16 noiembrie 1774; p. 38; p. 10, ordinul lui GAP către regimentul cuirasierilor din Kazan, 27 octombrie 1774. Vezi și RS 7 pp. 722– 727; RA (1888) 2, p. 364–367; și RS (1908) 136, p. 101. Senator Nikolai Yakovlevich Tregubov, *Zapiski*. A. Begunova, *Way through the Centuries,* pp. 86–87. Aceste reforme au fost continuate în anii 1780 – vezi SIRIO 27 (1880): p. 348, ucazul Ecaterinei către GAP, 14 ianuarie 1785. Să nu uităm că armata britanică nu a desființat „zorzoanele" – pudră, pomadă etc. – decât în secolul al XIX-lea, cu mult după măsurile luate de GAP în Rusia.

23. Harris p. 498, H către Grantham, 20/31 ianuarie 1783.

24. P.V. Zavadovski, *Pisma Zavadovskago k Rumiantevu,* p. 255, P.V. Zavadovski către P.A. Rumiantev.

25. RGVIA 271.1.31.14, M.S. Potemkin către GAP, nedatat.

26. RGADA 5.85.1.440, L 162, E către GAP. RGADA 1.1.43.61, L 163, GAP către E 22 aprilie 1783.

27. RGADA 5.85.1.449, L 165, E către GAP, mai 1783.

28. Arhiva de familie a M.S. Voronțov, p. 265, nr. 38, ordinul lui GAP trimis generalului A.B. de Balmain 31 mai 1783; p. 265 nr. 40, ordinul lui GAP trimis locotenent-generalului A.S. Suvorov 10 iunie 1783; p. 266, nr. 42 și 43 și 54, ordinele lui GAP către de Balmain 14 și 23 iunie 1783; p. 277 nr. 77, ordinul lui GAP către de Balmain; p. 279, nr. 83, ordinul lui GAP către locotenent-colonelul Rahmanov.

29. AVPRI 123.123/2.71.127, GAP către de Balmain. RGADA 1.1/1.43.76–7. RGADA 5.85.1.450, E către GAP. RGADA 1.1/1.43.78, GAP către E. RGADA 5.85.1.456, E către GAP. RGADA 5.85.1.459, E către GAP. RGADA 1.1/1.43.80, L 165–73, GAP către E. RGVIA 52.2.37.63, GAP către Bezborodko. Harris p. 504, Grantham către H 22 februarie 1783.

30. *Louis XVI–Comte de Vergennes,* pp. 131–134.

31. A.S. Pishcevici, *Jizn A. S. Pișcevicia,* p. 128. Vezi și Duffy, *Russia's Military Way,* p. 181. Arhiva de familie a M.S. Voronțov, p. 282, nr. 91 și 93, GAP către Suvorov, 11 și 13 septembrie 1783; p. 282, nr. 92, GAP către hanul Șahin Ghirai, 13 septembrie 1783.

32. RGADA 5.85.1.461, E către GAP. RGADA 5.85.1.504.

33. A. Petrușevski, *Generalissimo Kniazi Suvorov,* vol. 1 p. 226.

34. RGADA 11.1/1.43.86–7, L175, GAP către E 10 iulie 1783, Karasubazar. RGADA 1.1/1.43.67–8, L 176, GAP către E 16 iulie 1783, Karasubazar. RGADA 1.1/1.43.69–71, L 179, GAP către E 29 iulie 1783, Karasubazar. RGADA 1.1/1.43.74–5, L 179, GAP către E 29 iulie 1783, Karasubazar.

35. John Anthony Guldenstaedt, citat în Coxe *Travels,* vol. 2, p. 413.

36. RGVIA 52.1/194.20.6.58 (text georgian p. 26), regele Hercule/Heraclius / Erakle către GAP, 21 decembrie 1782. RGVIA 52 1/194/20/6/34, regele Hercule către GAP, 31 decembrie 1782. RGVIA 52.2.31, GAP către E, 5 august 1783. RGVIA 52.1.28.23, E către GAP, 23 august 1783. RGVIA 52.1.28.25, E către GAP, 30 septembrie 1783. John F. Baddeley, *Russian Conquest of the Caucasus,* pp. 20–21. Ronald Grigor Suny, *The Making of the Georgian Nation,* pp. 58–59.

37. RGADA 1.1/1.43.64, L 180, GAP către E.

38. Vezi mai sus nota 24. Și RGVIA 52.2.29.33, GAP către E, 13 octombrie 1783 și RGVIA 52.2.29.56, GAP către E, 22 iunie 1784.

39. RGADA 5.85.3.175–80, ordinul Ecaterinei către GAP privind măsurile de după decizia de anexare a Crimeei, în legătură cu Taman și Kuban, 8 aprilie 1783.

40. AKV 13: 53–4, Bezborodko către P.V. Bakunin, 31 mai 1784.

41. RGADA 5.85.1.507, L 181, E către GAP. În legătură cu proiectul armean, vezi Bruess, pp. 196–198.

42. RGADA 5.85.513. SIRIO 27: 279, E către GAP.

43. RGADA 5.85.1.508. SIRIO 27: 276–80, E către GAP.

44. RGADA 5.85.4.1.524, E către GAP.

45. Arhiva de familie a M. S. Voronțov, p. 279, nr. 84, ordinul lui GAP către locotenent-generalul Suvorov, 12 august 1783.

46. RA (1905) 2 p. 349, Iakov Bulgakov către GAP, 1 octombrie 1783, Constantinopol. RGADA 5.85.4.1.521, E către GAP. RGADA 5.85.4.1.521, L 185, E către GAP, 26 septembrie 1783.

47. JII–CII (Arneth) scrisoarea XCIV, JII către E 12 noiembrie 1783, Viena.

48. RGADA 11.924.2. Generalul I.A. Igelstrom către GAP, februarie 1784, Karasubazar, nepublicat.

49. S.N. Glinka, *Zapiski,* pp. 10–11.

50. RGADA 5.85.4.1.524, L 186, E către GAP. RGADA 1.1/1.43.4, L 187, GAP către E, 22 octombrie 1783, Cernigov.

51. AKV 13: 45–6, Bezborodko către Semion Voronțov, 7 februarie 1784. În legătură cu lupta cu epidemia (și comanda de noi nave de război) vezi ZOOID 11:335, GAP către colonelul Gaks, 16 iulie 1783; p. 341, GAP către Gaks, 6 octombrie 1783; pp. 342–344, GAP către Gaks, 14, 22 octombrie 1783 și GAP către M.V. Muromțev, 9 noiembrie 1783.

52. Engelhardt 1997, pp. 39–41.

53. RA (1905) 2 p. 352, GAP către Bulgakov. RA (1866) 11–12 p. 1574.

54. AKV 13: 47–8, Bezborodko către Semion Voronțov 15 martie 1784.

CAPITOLUL 18: ÎMPĂRATUL SUDULUI

1. Damas, pp. 89–90. Acest capitol a fost realizat în principal pe baza textului lui E.I. Drujinina, *Severnoe Pricionomorie 1775–1800*, mai ales în privința cifrelor demografice.

2. *Memoir of the Life of Prince Potemkin,* pp. 66–67.

3. Roger P. Bartlett, *Human Capital: The Settlement of Foreigners in Russia 1762–1804,* p. 109. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 181, prințul de Ligne către prințul Kaunitz, 15 decembrie 1788, Iași.

4. Wiegel 1, pp. 29–30. Raeff, *Imperial Manner,* pp. 234–235. Eseul lui Raeff surprinde foarte bine stilul și talentul de colonizator al lui GAP.

5. ZOOID 11: pp. 506–508; E.A. Zagorovski, *Organizația administrației Noii Rusii sub Potemkin 1774-91,* pp. 1–33. Un alt personaj important în cancelarie era baronul von Bühler, fratele prim-ministrului Saxoniei, care ocupa postul de consilier în probleme de politică externă la sfârșitul anilor 1780.

6. RS (1876) 15, pp. 33–38, iulie 1787. M. Garnovski, *Zapiski Mihaila Garnovskago*.

7. Samoilov cols 1234–5.

8. RGADA 5.85.1.38, L 73, E către GAP. Manifest cu privire la lichidarea seciului zaporojenilor. SBVIM vol. 1, pp. 46–52, 3 august 1775.

9. AVPRI 2.2/8.20.55, L 99, GAP către E, 21 aprilie 1776. Skalkovski, *Noul seci,* partea 3 A. pp. 148, 158–163. Scrisorile lui Potemkin către hatmanul P.I. Kalnikșevski pe 21 iunie 1774 și scrisoarea amenințătoare de pe 8 decembrie 1774, citată în Skalkovski.

10. SBVIM vol. 1, pp. 74–88, 20–21, propunere despre Don, 18 februarie 1775; pp. 20–21, raport pentru Senat, 14 mai 1775. Kolomenskoi pp. 33–34. PSZ xx nos 14, 251, 15 februarie 1775. PSZ xx nr. 14, 464, 9 mai 1775. SIRIO 27: 37.

11. RGVIA 52.1.54.3.21–30, corespondența lui GAP cu S.D. Efremov și soția sa, Melania Karpovna.

12. RGADA 5.85.1.68, L 110, GAP către E și răspunsul, GAP către E și răspunsul. RGADA 5.85.1.68, L 110.

13. SBVIM, vol. 6, p. 54.

14. SBVIM, vol. 1, pp. 74–88, 36–7, GAP către generalul P.A. Tekeli, 18 iunie 1775.

15. William H. McNeill, *Europe's Steppe Frontier 1500–1800,* pp. 200–202. RGADA 5.85.1.464, L 81, E către GAP. SBVIM, vol. 1, pp. 65–67, 8 septembrie 1775. Drujenina, pp. 64–65.

16. RGADA 1.1/1.54.83, L 125. RGADA 5.85.3.109. SIRIO 27: 50–1.

17. RGADA 5.85.1.25, L 127, E către GAP. Zavadovski pp. 23–24, contele P.V. Zavadovski către contele P.A. Rumiantev. Dezbaterea despre plasarea Hersonului: SBVIM, p. 110, ucazul Ecaterinei către GAP; p. 112, GAP către E, 25 iulie 1778. RGVIA 143.1.6–7, nedatat, 1777. GAP estimează înființarea Hersonului la 460 103 ruble.

18. Samoilov cols 1215–18. Ecaterina a trimis și muncitori: RGADA 5.85.3.109, E către GAP despre muncitori pentru șantierul Amiralității, 31 mai 1778. Rapoartele lui I.A. Hannibal către GAP: RGVIA 1.194.54.10.52, 11 noiembrie 1779. Și ZOOID 11: pp. 324– 326. Murzakevici, GAP către Hannibal, 1 martie 1781 și 11 august 1782. Drujinina, pp. 64–83.

19. Samoilov cols 1215–18.

20. M.S. Bentham, *Life of Brigadier-General Sir Samuel Bentham,* pp. 17–18, 10 august 1780.

21. Cornwall Archive, Antony CAD/50 Pole Carew Papers 1, 3, 4, 8, 9, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 20, nepublicat.

22. RGADA 11.900.1, Reginald Pole Carew către GAP, 24 octombrie 1781, Herson, nepublicat.

23. Cornwall Archive, Antony CAD/50, Pole Carew Papers 25–7, nepublicat.

24. RGADA 11.900.1, Pole Carew către GAP 24 octombrie 1781, Herson, nepublicat.

25. M. Antoine, *Essai Historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire,* p. 112.

26. ZOOID 8: 210, GAP către E.

27. ZOOID 13: 162, M. Antoine către GAP, 11 ianuarie 1786.

28. ZOOID 11: 342, GAP către colonelul Gaks, 22 octombrie 1783. ZOOID 11: 354, GAP către colonelul N.I. Korsakov, 1 februarie 1784. ZOOID 11: 343, GAP către M.V. Muromtsev.

29. RGVIA 271.1.35, pp. 4–5.

30. RGVIA 52.2.11.102, pp. 22–23, GAP către Ivan Starov, 26 mai 1790.

31. ZOOID 11: 341, GAP către Gaks, 6 octombrie 1783. Ecaterina era cu ochii pe Herson: pentru aprobare și fonduri vezi SIRIO 27 (1880): 292, E către GAP, ianuarie 1784.

32. ZOOID 11: 335, GAP către Gaks ,14, 22 octombrie 1783 și GAP către Muromțev, 9 noiembrie 1783.

33. Antoine, p. 228. Este o dovadă a ambiției comerciale a lui GAP că spera să înființeze legături comerciale cu Etiopia prin Marea Roșie. O. Markova, *O neutralnai sisteme i franko-russkih otnoșeniah. Vtoraia Polovina xviii v.* p. 47. Și: Drujinina capitolul xxx.

34. RGADA 11.946.152, Dr G. Behr către GAP, 1787, nepublicat.

35. RGADA 5.85.1.124–5, E către GAP, 30 septembrie 1782.

36. Harris p. 477, H către Lord Grantham, 25 octombrie/5 noiembrie 1782.

37. RGADA 5.85.1.88, L 154, E către GAP.

38. RGADA 1.1/1.43.84–5, L 165, GAP către E. RGADA 1.1/1.43 p. 76–7, GAP către CII. RGADA 1.1/1.43.78, L 168, GAP către E. Herson, mai 1783.

39. Vassilcikov vol. 1 p. 370–1, contele Kiril Razumovski 22 iunie 1782.

40. Anspach, *Journey,* p. 157, 12 martie 1786.

41. P. I. Sumarokov, *Călătorie prin Crimeea și Basarabia* p. 21–24. Maria Guthrie, *A Tour performed in the years 1795–6 through the Taurida or Crimea,* scrisoarea IX, p. 32.

42. RGADA 1355.1.2064.

43. Vizita autorului la Herson 1998. Muzeul de Artă din Herson și părintele Anatoli, Biserica Sf.Ecaterina.

44. RGADA 1.1/1.43.80–3, L 172, GAP către E, iunie 1783, Herson.

45. RGADA 1.1/1.43.80–3, L 172, GAP către E, iunie 1783, Herson.

46. AVPRI 2.2/8a.21.32.

47. RGADA 1.1/1.43.69–71, GAP către E, iulie 1783, Karasubazar.

48. Guthrie, scrisoarea 27, p. 91.

49. ZOOID 12: 308, GAP către Korsakov.

50. RGVIA 52.1.1.160.3 p. 57, Korsakov către GAP, raport despre planul de construcție în regiunea Tavriceski, 14 februarie 1786. Și 160.2.160–2, Korsakov către GAP.

51. Miranda p. 229–30, 1 ianuarie 1787.

52. Guthrie, scrisoarea 27, p. 91.

53. RGADA 1.1/1.43.80–3, L 172, GAP către E, iunie 1783, Herson.

54. RGADA 1.1/1.43.66, L 181, GAP către E.

55. ZOOID 12: 265, GAP către A.B. de Balmain 1783.

56. ZOOID 12: 281, 272, GAP către I.A. Igelstrom, 16 august 1783.

57. Miranda p. 227, 28 decembrie 1786.

58. ZOOID 23 (1901): 41–3.

59. SIRIO 27: 300. Fisher, *Russian Annexation,* p. 142–143. „Ocerk voennoi slujbi krîmskih tatar s 1783 po 1889 god', ITUAK 30 (1899), pp. 1–2. Fisher, *Crimean Tartars,* p. 87. Drujinina, pp. 64–7, 69, 161–162.

60. Miranda p. 225, 25 decembrie 1786.

61. GIM OPI 197.2.43, GAP: Despre provincia Taurida.

62. Vizita autorului la Simferopol 1998.

63. RGADA 1.1/1.43.69, L 178, GAP către E iulie 1783, Karasubazar. Colonelul Nikolai Korsakov a fost ucis în timpul asediului Oceakovului de propria sabie când a căzut într-o râpă. Este îngropat, la fel ca și GAP, în Biserica Sf.Ecaterina din Herson. Mormântul este încă acolo, dar probabil că a fost profanat de bolșevici.

64. RGADA 16.799.1.39–40, L 209.

65. RGADA 16.798.114, ucazul Ecaterinei către GAP despre Ekaterinoslav, 22 ianuarie 1784. RGADA 16.798.180, E către GAP cu aprobarea Ekaterinoslavului, 13 octombrie 1786. Drujinina, p. 176.

66. Miranda p. 234, 8 ianuarie 1787.

67. RGADA 16.689.2.95 și 98, N. Certkov către GAP, 24 decembrie 1781.

68. Drujinina, p. 89.

69. George Soloveytchik, *Potemkin,* p. 191.

70. RGADA 16.799.1.39–40, L 209. Ségur, *Mémoires vol.* 3 p. 173, spune că GAP vorbea despre Sf. Petru când a vizitat E locul în 1787, dar nu este amintit în planuri sau scrisori. Evident, este o invenție dușmănoasă a străinilor.

71. RGADA 16.799.2.149, L 219.

72. RGADA 16.799.1.1, L 199, GAP către E. RGVIA 52.1.72.179, L 202, GAP către E.

73. B&F vol. 2 p. 86, contele Cobenzl către I, 1 noiembrie 1786.

74. RGADA 11.946.270, Charles Castelli către GAP, 21 martie 1787, Milan, nepublicat.

75. ZOOID 9: 276, I.M. Sinelnikov către V.S. Popov, 19 aprilie 1784. ZOOID 4: 376, GAP către Sinelnikov, 15 ianuarie 1786. ZOOID 4: 377, GAP către V.V.

Kahovski. ZOOID 4: 375, GAP către Sinelnikov, 14 martie 1787. ZOOID 2: 742–3, GAP către Sinelnikov, 28 septembrie 1784.

76. RGADA 16.799.1.35–6, GAP către E, octombrie 1786 nedatat.

77. RGADA 16.799.1.35, L 210, GAP către E. RGADA 5.85.1.498, L 203, GAP către E nedatat.

78. RGADA 16.696.1.179, 30 ianuarie 1792.

79. RGADA 11.950.5.234. RGVIA52.2.103.50–1. RGADA 52.2.11. 102.22–3 (planurile lui Starov). RGADA 16.696.1.163–4 și 180–18.

80. Bartlett p. 133. A. Fadiev, *Vospominania 1790–1867,* vol. 1, p. 42.

81. Dimitri Shvidkovsky, *The Empress and the Architect: British Architecture and Gardens at the Court of Catherine the Great,* pp. 250–251.

82. Vizita autorului la Dnepropetrovsk 1998.

83. John Dornberg, *Brejnev,* p. 69.

84. ZOOID 13: 184–7, GAP către M.L. Faleev 1791. ZOOID 13: 182–3, Faleev către GAP, probabil 1791.

85. P. M. Vîborni, *Nikolaev,* p. 6.

86. Sumarokov, *Travelling,* p. 7. Guthrie scrisorile 1–2, pp. 6–8.

87. SBVIM vol. 7 p. 371. José de Ribas: RP 2.1 p. 34. AAE 20: 24, Langeron.

88. IRLI 265.2.2115.1–2, L 169, GAP către E, Herson. RGADA 5.85.1.502, L 173, E către GAP, Țarskoe Selo. AVPRI 2.2/8a.21.42, L 185, GAP către E, Nejin. Evgheni Anisimov citat în Lindsey Hughes, *Russia in the Age of Peter the Great,* p. 88.

89. Vizita autorului la Herson 1998.

90. Miranda, p. 204, 22 noiembrie 1786. SIRIO 27 (1880): 369, E către GAP despre fondurile pentru marină, 26 iunie 1786.

91. Anspach, *Journey p.* 159, 12 martie 1786.

92. *JII–CII* (Arneth) p. 353, I către contele Lacy, 19/30 mai 1787.

93. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, William Fawkener către Lord Grenville, 18 iunie 1791 și *Estimate of Russian Black Sea Fleet* de ambasadorul britanic Charles Whitworth, 11 ianuarie 1787, nepublicat. M.S. Anderson, *Europe in the Eighteenth Century*, p. 144–5. SIRIO 27 (1880): 354–5, ucazul Ecaterinei către GAP în care îi conferă comanda Flotei Mării Negre, 13 august 1785.

94. PSZ 10: 520/1, 24 aprilie 1777.

95. Michael Jenkins, *Arakcheev, Grand Vizier of the Russian Empire*, pp. 171–203.

96. RGADA 16.588.1.12. RGADA 16.799.1.141–2 și 95. SBVIM vol. 7, p. 85. GAP către maior-general și guvernator al Azov, Certkov, 14 iunie 1776 și p. 94 către generalul Meder, 27 august 1776. GAP a avut grijă deosebită de armeni – vezi L. Mellikset-Bekov, *Din sursele unei istorii a armenilor din sudul Rusiei,* p. 14, GAP (via Popov) către Kahovski despre colonizare. Bruess, pp. 195–197. Drujinina, pp. 176, 150–154, 164–165.

97. CAD/51. Hârtiile lui Pole Carew, nepublicate. Pe 25 iunie 1781, Potemkin a aranjat transferul a mii de șerbi, proprietate a nobililor sau a statului, pe noile pământuri, dacă aceștia doreau. „Aceste teritorii", scrie Pole Carew despre Noua Rusie, „sunt rezervate pentru transportul a 20 000 de țărani ai Coroanei din locuri unde sunt prea numeroși."

98. ZOOID 8: 212, GAP către E, 10 august 1785. ZOOID 8 conține multe dintre rapoartele lui GAP către E și ordinele legate de colonizare, de ex. ZOOID 8: 209, 9 iulie 1776 despre coloniile de albanezi de la Kerci și Ienikale. Rascolnici: GAP îi cultiva șile permitea libertatea religioasă. ZOOID 9 (1875): 284. GAP către mitropolitul Gabriel din Sankt-Petersburg, 26 august 1785. Vezi raportul despre coloniștii rascolnici al guvernatorului Ekaterinoslavului, Sinelnikov către GAP, ZOOID 9: p. 270, 2 aprilie 1785.

99. PSZ 22: 280, 14 ianuarie 1785. Guvernatorii trimiteau oficiali să recruteze femei, de ex. ZOOID 10, august 1784. Kahovski către Popov despre un raport trimis lui GAP, spune că a trimis un oficial în Mica Rusie unde „a găsit neveste pentru toți burlacii". Este dificil de estimat succesul campaniei de recrutare de neveste, dar în ianuarie 1785 știm că au fost trimise către sud 4 425 femei care să se alăture soților lor în viața dură de colonizator.

100. ZOOID 8: 212, GAP către E 10 august 1785. „Să transfer preoți cărora Sinodul nu le găsește loc într-acolo", îi cere Ecaterinei în 1785. „Vor fi ca niște coloniști militari și va fi un avantaj dublu deoarece vor fi și plugari și jandarmi." Au fost trimiși 4 000 de preoți fără parohie. Și: Bartlett, p. 125.

101. PSZ 20: 14870 și 15006. GAP către M.V. Muromtsev, 31 august 1775, SBVIM vol. 7, p. 54. Printr-o manevră potențial revoluționară, Potemkin a decis că moșierii nu pot pretinde revenirea șerbilor care pleacă să se stabilească în provinciile sudice – încă o dovadă, dacă mai era nevoie, că avea un drept semiimperial să facă ceea ce considera de cuviință, chiar dacă încălca regulile societății rusești dominate de nobili. Ceea ce nu îi câștiga susținători în rândul aristocrației.

102. RGADA 11.869.114, prințul A.A. Viazemski către GAP, 5 august 1786. Vezi și RGADA 448.4402.374. Initial, au fost relocați 26 000 șerbi în provinciile Azov și Ekaterinoslav. În total li s-a permis unui număr de 24 000 de țărani să se înscrie pentru transfer. Alți 26 000 au părăsit pământuri deținute de moșieri. În Caucazul de Nord s-au stabilit 30 307 țărani de stat, după scrisoarea trimisă de Viazemski către GAP în 1786.

103. V. Zuev, „Travel Notes 1782–3", *Istoriceskii i geograficeskii mesiazeslov,* p. 144.

104. SIRIO 27: 275. PSZ 22: 438–40. 16239, 13 august 1785. SBVIM vol. 7, pp. 119– 124. GAP a decis că un nobil putea primi pământ dacă aducea cel puțin 15 familii pentru fiecare 1 500 deseatine în primii zece ani. Ecaterina i-a dat puterea unică de a stabili impozitul sau eventuale scutiri de la impozit. De exemplu: Drujinina, p. 63. RGADA 248.4402.374–5. Se vede cum GAP și E lucrau împreună la colonizarea sudului. Pe 16 octombrie 1785, GAP a sugerat ca moșierii și țăranii care se stabilesc în sud să nu plătească taxe pe pământ sau taxe electorale. Senatul a aprobat (aceeași referință, p. 382/3) pe 25 noiembrie 1785, dar E (p. 384) a lăsat detaliile la latitudinea lui GAP.

105. RGADA 11.946.273 și 275. Mihail Kantakusin (prințul Cantacuzino) către GAP, 6 februarie 1787 și 25 ianuarie 1787, Sankt-Petersburg, nepublicat. Unii dintre recruți erau negustori, alții prinți fanarioți, precum Cantacuzino, sau nobili, precum ducele de Crillon.

106. A. Skalkovski, *Cronologia Noii Rusii* (1730–1823) partea 1, pp. 146–147.

107. RGADA 11.946.32. Panaio și Alexiano către GAP, 11 decembrie 1784, Sevastopol, nepublicat. Contele Demetrio Mocenigo a trimis cel puțin cinci grupuri de greci și corsicani, peste 1 010 de persoane între august 1782 și iulie 1783. Drujinina, *Severnoe pricernomoe,* p. 159. Vezi Bruess, p. 115.

108. ZOOID 11: 330–1 GAP către contele Ivan Osterman, 25 martie 1783.

109. RGADA 11.895.25. GAP către baronul Sutherland, nedatat, 1787, nepublicat.

110. ZOOID 9 (1875): 265, Sinelnikov către Popov. RGADA 16.962.14. V.M. Kabuzan, *Narodonaselenie rossii v XVIII – pervoi polovine XIX veka,* p. 154.

111. ZOOID 11: 331, GAP către Gaks, 26 mai 1783.

112. RGADA 11.946.278. Mihail Kantakusin (Cantacuzino) către GAP, 30 mai 1785, Moghilev, nepublicat. Bartlett, p. 126.

113. Edward Crankshaw, p. 313.

114. I. Gessen, *Istoria Evreiskogo naroda v Rossii* și același autor *Zakon i jizn kak sozdavalis ogranicitelnîie zoni o jitelsteve v Rossi,* pp. 16–18 citat în Madaringa *Russia,* p. 505. Această descriere a istoriei evreilor sub E și GAP i se datorează lui D.Z. Feldman, *Svetleișî Kniaz GA Potemkin i Rossiiskie Evrei p.* 186– 92; David E. Fishman, *Russia's First Modern Jews The Jews of Shklov p.* 46–59 și p. 91–3; John Klier, *Russia Gathers Her Jews, Origins of the Jewish Question in Russia 1772–1825,* pp. 35–80, mai ales despre GAP, pp. 37, 95, 125 și Louis Greenberg, *The Jews in Russia*, vol. 1, pp. 23–24.

115. RGADA 16.696.1.179, Evidența populației Ekaterinoslav, 30 ianuarie 1792. 45 000 evrei stabiliți în Rusia în prima împărțire: Klier, p. 19.

116. GAP a ajuns să își cunoască cercul de negustori și rabini prin moșia de la Kricev din Bielorusia și prin Curtea de la Șklov a lui Semion Zorich, fostul amant al Ecaterinei. Joshua Zeitlin a fost cel mai apropiat de GAP, dar celălalt curtean evreu de frunte era Natan Nota ben Hayim, cunoscut în rusă drept Natan Șklover (Natan din Șklov) sau Nota Haimovici Notkin care, la fel ca Zeitlin, coresponda cu filosofii Iluminismului evreiesc, ca Moses Mendelssohn de la Berlin. Zeitlin și Notkin l-au ajutat pe Potemkin să construiască drumuri, orașe și să înființeze armate și flote — și se prea poate ca Zeitlin să fi avut ideea regimentului evreiesc (vezi capitolul 26.) Notkin, un personaj mai puțin religios decât Zeitlin, a fost primul din numeroșii prinți-negustori evrei laici care s-au rusificat și au renunțat la moștenirea evreiască. Într-adevăr, ginerele înstărit al lui Zeitlin, Abraham Pereț, care a păstrat patronajul moștenitorilor lui GAP, a devenit așa un personaj de societate la Sankt-Petersburg la începutul secolului al XIX-lea, încât s-a convertit la ortodoxism. Chiar și așa, prietenia apropiată dintre el și ministrul reformist al lui Alexander I, Mihail Speranski, a șocat societatea rusească și a dăunat reputației ministrului – ceea ce nu face decât să sublinieze natura extraordinară a prieteniei dintre GAP și Zeitlin cu câțiva ani mai înainte. Printre alți evrei prieteni cu GAP se numără Karl Hablitz, botanistul din expediția persană și Nikolai Stiglitz care a cumpărat 2 000 de suflete de pe pământ care aparținuse zaporojenilor de la prințul A.A. Viazemsky la cererea lui GAP. Stiglitz, care provenea dintr-o familie de evrei germani, a fondat o dinastie comercială care a dăinuit

până în secolul al XIX-lea. (Poate că și așezarea evreilor pe pământurile cazacilor a contribuit la antisemitismul acestora.) Acești evrei au jucat un rol special în proiectele sudice ale lui GAP. Într-adevăr, Notkin a sugerat „așezarea evreilor pe stepe fertile pentru a crește oi și a înființa fabrici" – precursorul colectivelor evreiești înființate de bolșevici în anii 1920 și ideii din al Doilea Război Mondial de a înființa un stat evreiesc în Crimeea. Un caz în care GAP i-a protejat pe evrei a fost scandalul cu banii falși din 1783 în care au fost implicați evreii din Șklov. În final, din arhivele baronului Richard Sutherland, bancherul britanic, reiese că Potemkin i-a luat apărarea lui Zeitlin împotriva baronului, ceea ce nu era puțin lucru la acel anglofil entuziast. Klier, p. 95; Greenberg, pp. 23-24; Derjavin, Zapiski, p. 133. Feldman pp. 186–92. Fishman pp. 46–59 și 91–93. P. 80 pentru delegația la Ecaterina. P. 57 pentru anecdote cu Zeitlin și GAP redate de strănepotul celui dintâi, Shai Hurvitz, în *Seger hayai (Book of My Life)* de Shai Hurvitz, Hashiloah 40 (1922), p. 3. ZOOID 12: 295, 6 martie 1784, Zeitlin numit de GAP ca director al monetăriei de la Caffa. Privind decretul Ecaterinei despre evrei: PSZ: XXII. 16146. Pentru relația dintre GAP, Sutherland și Zeitlin, vezi GARF 9, RGVIA 52 și RGADA 11, mai ales RGADA 11.895.3–5, Sutherland către GAP, 10 august 1783 și 13 septembrie 1783. RGADA 11.895.7 Sutherland către GAP, 2 martie 1784, nepublicat. Vezi și capitolul 29, nota 43.

117. ZOOID 17: 163–88, P.A. Ivanov. „The Management of Jewish immigration into New Russia region'. Și ZOOID 11: p. 330, GAP către Count Osterman, 25 martie 1783. GAP permite imigrarea evreilor la Herson, posibil nu din Polonia și Bielorusia, ci din țările mediteraneene prin intermediul corsicanilor și italienilor ducelui de Crillon. Engelhardt, p. 42.

118. Miranda, p. 219, 30 decembrie 1786.

119. Fishman, pp. 46–59 și pp. 91–93. Pentru retragerea lui Zeitlin la Ustzia, pp. 58-59 și notele 37–41. Nota 41: Fishman crede că „Zeitlin se poate să îl fi luat ca model pe Potemkin în construcția Curții sale". Zeitlin, născut în 1742, a trăit retras, în lux, până la moartea sa în 1821. Rolul activ de lider al comunității evreiești le revine lui Notkin și Pereț.

CAPITOLUL 19: ARAPI BRITANICI ȘI RĂZBOINICI CECENI

1. AKV 16: 202–4, S.R. Voronțov 11/22 august 1786, Londra. AKV 11: 177–9, S.R. Voronțov către contele N.P. Panin 6/18 mai 1801, Southampton. AKV 13: 101– 2, A.A. Bezborodko către S.R. Voronțov, 28 octombrie 1785, Sankt-Petersburg.

2. B M 33540 ff 64–5, S B către JB 1784, Kremenciug.

3. Bartlett, p. 127–8, D. Gray către Sir Robert Ainslie, 24 iunie 1784.

4. ZOOID 12: 324, GAP către V.V. Kahovsky.

5. Arhiva de familie a M.S. Voronțov, ordinele prințului privind regiunea Taurida nedatat, iulie? 1785: p. 324–5 nr. 194, GAP către Kahovsky.

6. ZOOID 15 (1889): 607–8, GAP către Sinelnikov, 1 iulie 1784.

7. ITUAK 8 (1889) p. 10, GAP către Kahovsky, 16 august 1787.

8. RGVIA52.1.2.461.40, GAP către Kahovsky, 25 mai 1787.

9. ZOOID 11: part. 2 pp. 673–4, GAP către M.L. Faleev.

10. RGADA 16.788.1.149, adresa tipărită a prințului GAPT către nobilimea și locuitorii regiunii Tavriceski, în care încurajează agricultura și descrie beneficiile acesteia.

11. RGVIA 52.1.2.496.44–5, GAP către Kahovsky, 20 ianuarie 1787. Arhiva de familie a M.S. Voronțov, p. 220, nr. 180, ordinele prințului GAPT privind fondarea regiunii Tavriceski 1781–6, GAP către Kahovsky.

12. RGVIA 52.1.461.1.13, GAP către prof. V. Livanov și M. Prokopovici, 5 ianuarie 1787. RGVIA 52.1.461.1.14 GAP către K. Hablitz, aceeași dată. SIRIO 27 (1880): 357, E către GAP despre prof. Livanov și Prokopovici întorși recent din Anglia, 1 septembrie 1785.

13. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, William Fawkener către Lord Grenville, 18 iunie 1791, nepublicat.

14. AKV 13: 59–60, Bezborodko către S. R. Voronțov 20 august 1784. Sirin Bei, unul dintre oficialii locali, a primit 27 000 deseatine, mai mult decât cele 18 000 ale lui Bezborodko. Popov a primit 57 876 deseatine (28 000 chiar pe peninsulă), iar Bezborodko era atât de încântat de „moșia frumușică de lângă Karasubazar", încât s-a lăudat la Petersburg că o va face demnă de un rege. (Potemkin a înființat o fermă în stil englezesc.) Drujinina, pp. 119–120.

15. RGVIA 52.1.2.461.1.64.

16. Venetia Murray, *High Society in the Regency Period,* pp. 145–147.

17. RGADA 11.939.2, Lady Craven către GAP 5 aprilie 1786, Sevastopol, nepublicat. Cross, *By the Banks of the Neva,* p. 358.

18. *Filosofskaia i politiceskaia perepiska Imperatriţki Ekaterini II s Doctorom Zimmermanom* p. 47, E către Dr Zimmerman 10/21 ianuarie 1786. Cererea lui GAP de experți în producția de mătase pentru Crimeea. AAE 10: 206, Observations sur l'état actuel de la Crimée, Comte de Ségur către Comte de Vergennes, nepublicat.

19. Arhiva de familie a M.S. Voronțov, ordinele prințului GAPT privind fondarea regiunii Tavriceski, p. 313, nr. 159, 3 decembrie 1784.

20. ZOOID 15 (1889): 678–80. E.A. Zagorovski, *Politica economică a lui Potemkin în Noua Rusie* (retipărit în KNDKO vol. 2, 1926), p. 6. Șterici și inginerul minier Gayskop au primit ordinul să caute cărbune bituminos de-a lungul râurilor Doneț și Lugan. Un nobil pe nume Falkenberger a fost angajat în regiunea Taurida datorită cunoștințelor sale specializate în minerit. RGADA 16.689.1.50. Vezi și RGADA 11.869.134, A.A. Viazemski către GAP despre perspectivele mineritului în Crimeea și Caucaz, 12 septembrie 1783.

21. RGADA 16.799.1.35, GAP către E.

22. AAE 10: 206, Observations sur l'état actuel de la Crimée, Ségur către Vergennes, nepublicat.

23. Guthrie scrisoarea LXI, p. 195. Un alt exemplu de sponsorizare a noilor industrii a fost ajutorul acordat unui artizan grec pe nume Pavel Aslan la Taganrog în 1780, deoarece cunoștea secretul fabricării unui anumit tip de brocart. SIRIO 27: 257– 8. Drujinina, *Severnoe pricernomorie,* p. 84. Bruess, pp. 130–131.

24. RGADA 16.799.1.35, L 210, GAP către E. RGADA 5.85.1.498, L 203, GAP către E, nedatat.

25. RGADA 11.946.201, Joseph Banq către GAP, 14 octombrie 1781, Astrakhan. RGADA 11.946.207, Banq către GAP, 16 aprilie 1782, Astrakhan. RGADA 11.946.208, Banq către GAP 10 mai 1783, Kherson. RGADA 11.946.203, Banq către GAP, 31 octombrie 1783, Soudak. RGADA 11.946.204, Banq către GAP, 14 ianuarie 1784. RGADA 11.946.220, Banq către GAP, Karasubazar, 26 aprilie 1785. RGADA 11.946.226, Banq către GAP, 15 ianuarie 1787, Sudak. În întregime nepublicat.

26. ZOOID 9 (1875): p. 254.

27. RGVIA 271.1.33.1, Banq către GAP, 25 septembrie 1783, Sudak, nepublicat.

28. Tavriceskii Gubernskie Vedomosti 5. GAOO 150.1.23.10, GAP către Kahovski în legătură cu Banq. RGADA 11.946.226, Banq către GAP, 15 ianuarie 1787, Sudak. Banq a fost înlocuit cu francezul Jacob Fabre, nepublicat.

29. AAE 10: 206, Observations sur l'état actuel de la Crimée, Ségur către Vergennes. Guthrie scrisoarea XL, p. 130.

30. ZOOID 4: 369, GAP către Faleev, 13 octombrie 1789, Akkerman (Cetatea Albă).

31. PSZ 20: 520–1, 24 aprilie 1777.

32. PSZ 21: 784, 22 decembrie 1782.

33. Bartlett, p. 120. RGADA 11.869.73, 5 august 1786 Viazemski îi oferă lui GAP 30 307 coloniști (bărbați și femei) pentru Caucaz (sau poate Ekaterinoslav). P.S. Potemkin a fost guvernatorul regiunii de la 1 iulie 1783. *Russkii Biograficeskii Slovar,* vol. 14 (1904).

34. Despre religia cecenilor: vizita autorului la Groznîi, Cecenia, Chechnya 1994. Marie Bennigsen Broxup (ed.) *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Moslem World*: vezi „Circassian Resistance to Russia" de Paul B. Henze, p. 75. Baddeley pp. 40–50. *Russkii Biograficeskii Slovar* vol. 14 despre contele P.S. Potemkin. Când GAP i-a ordonat colonelului Pieri să se folosească de regimentul Astrahan pentru a-l elimina pe Mansur, Pieri și 600 din soldații săi au fost prinși într-o ambuscadă și măcelăriți. Vezi și Ségur despre ceceni și războiul din Caucaz în *Mémoires* (1826), vol. 2.

35. Anspach, *Journey* p. 155, 9 martie 1786, Herson. Miranda, p. 247, 27 ianuarie 1787.

36. Vizitele autorului în Crimeea, Sankt-Petersburg și Dnepropetrovsk 1998. J.C. Loudon (ed.), *Encyclopaedia of Gardening p.* 52. RGADA 11.950.5.234, William Gould către GAP, nepublicat. Dornberg, p. 69.

37. Vizita autorului la Karasubazar/Alupka în Crimeea 1998. Anna Abramova Galicenka, Muzeul Alupka. Miranda, p. 234, 9 ianuarie 1787.

38. Krucikov, p. 164. Vizita autorului la Nikolaev 1998. RGVIA 52.2.2.22–33, GAP către Starov, 26 mai 1790.

39. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, Fawkener către Grenville, 18 iunie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

40. Primele cifre demografice sunt din Kabuzan, p. 164. Următoarele din Drujinina, pp. 150–155, 160–165 și 200. Drujinina este autoritatea prin excelență pe tema așezărilor sudice ale lui Potemkin. Citatul este din McNeill, p. 200. McNeill citează statisticile lui Kabuzan.

41. Ségur, *Memoirs* 1859, vol. 2, p. 43.

42. McNeill, p. 202.

43. ITUAK (1919) nr. 56, pp. 127–130. G. Vernadski, poezia lui G.A. Potemkin dedicată fundațiilor Ekaterinoslavului.

CAPITOLUL 20: ANGLOMANIA: FRAȚII BENTHAM ÎN RUSIA ȘI ÎMPĂRATUL GRĂDINILOR

1. Jeremy Bentham, *Collected Works ed.* Sir J. Bowring, vol. 10, p. 171, George Wilson către JB, 26 februarie 1787.

2. I. R. Christie, *The Benthams in Russia,* pp. 1–10.

3. BM 33558 f3, SB către ? 1 august 1780. M. S. Bentham p. 67–8. Unele dintre aceste documente din arhiva Bentham din British Museum sunt parțial sau complet nepublicate, deși altele sau anumite secțiuni apar în *Collected Works,* Jeremy Bentham, în biografia lui Sir Samuel Bentham (scrisă de văduva acestuia), și în excelentele articole și cărți scrise de I.R. Christie, cum ar fi *The Benthams in Russia*. Prin urmare, deși autorul a cercetat și documentele originale, doar cele din arhivele rusești, RGADA sau RGVIA, sunt menționate ca fiind nepublicate. Capitolul îi datorează mult lui I.R. Christie.

4. BM 33555 f65, SB către JB, 7 ianuarie 1783.

5. B M 33539 f60, S. Pleshichev către JB,, 21 iunie 1780.

6. B M 33539 ff289–94, S B către JB 16 iunie 1782, Irkutsk.

7. BM 33539 f39, SB către JB?, 8 aprilie 1780.

8. B M 33564 f31, jurnalul lui SB, 1783–1784.

9. BM 33558 f100, SB către Jeremiah Bentham, 1 iunie 1783; f77, SB către JB nedatat; ff 102–4, SB către prințul A.M. Golițîn, 23 martie 1783; ff 108–9, SB către contesa Sophia Matușkina și, f 114, răspuns 2/13 mai 1783. BM 33540 f7, SB către JB?, 20 ianuarie 1784.

10. BM 33540 f6, SB către JB, 20 ianuarie 1784; ff 17–18, SB către JB, 22 ianuarie OS 1784. BM 33540 f 7–12, SB către JB, 20/31 ianuarie–2 februarie 1784 și 6/17–9/20 martie 1784.

11. BM 33564 f30, jurnalul nedatat al lui SB, martie 1784.

12. Jeremy Bentham, *Correspondence* p. 279, SB către JB 10/21 iunie–20 iunie/ 1 iulie 1784.

13. BM 33540 f88, SB către ?, 18 iulie 1784. M. S. Bentham pp. 74–77, SB către Jeremiah Bentham, 18 iulie 1784.

14. Christie, *Benthams in Russia,* pp. 122–126. Drujinina, *Severnoe pricernomorie,* p. 148.

15. BM 33540 ff 87–9, SB către Jeremiah Bentham?, 18 iulie 1784, Kricev.

16. CO/R/3/93 Cornwall Archives, Antony, Reginald Pole Carew, 4/15 iunie 1781. CO/R/3/10.1, planurile lui Pole Carew privind moșiile lui GAP de pe Nipru, inclusiv insula Ceartîz, unde voia să construiască un fel de oraș sau colonie, se găsesc în arhivele GAP: RGADA 11.900.3/4/5, Pole Carew către GAP, 30 martie 1782 și 13/24 august 1781. Toate acestea, fie în Rusia fie în Cornwall, sunt nepublicate. Experiențele lui Pole Carew în Rusia sunt fascinante și ar trebui publicate.

17. BM 33540 ff87–9, SB către Jeremiah Bentham, 18 iulie 1784, Kricev.
18. M.S. Bentham, p. 77, SB către Jeremiah Bentham, 18 iulie 1784.
19. Christie, *Benthams in Russia,* pp. 127–128. BM 33540 f216, SB către JB.
20. BM 33558 f383, A. Beaty to Thomas Watton, 18 februarie/1 martie 1786.
21. BM 33540 f99, SB către JB, 26 august–6 septembrie 1784.
22. BM 33540 f108, GAP către SB, 17 august 1784, Țarskoe Selo.
23. BM 33540 f108, GAP către SB, 10 septembrie 1784, Sankt-Petersburg.
24. RGADA 11.946.183, SB către GAP, 3 martie 1786.
25. BM 33540 f237, SB către Jeremiah Bentham, 6 ianuarie 1786.
26. BM 33540 ff 380–2, JB către Jeremiah Bentham, 2/14 iunie 1787.
27. BM 33540 ff87–9, SB către Jeremiah Bentham?, 18 iulie 1784, Kricev.
28. BM 33540, GAP către SB 10 septembrie 1785, Sankt-Petersburg.
29. M. S. Bentham, p. 79.
30. Christie, *Benthams in Russia,* p. 132.
31. RGADA 11.946.132–4, SB către GAP, 18 iulie 1784, Kricev, nepublicat.
32. Ségur, *Memoirs* 1960, p. 71.
33. BM 33540 f70–78, SB către JB, 10/12 iunie–20/1 iulie 1784.
34. BM 33540 f147, 30 martie/10 aprilie 1785.
35. BM 33540, SB către JB, iunie 1784.
36. BM 33540 f68, SB către JB, 19 iunie 1784, Kremenciug.
37. BM 33540 f94, SB către JB, 18 iulie 1784.
38. BM 33540 f235, Jeremiah Bentham, 2 noiembrie 1784.
39. BM 33540 f306, Marquess of Lansdowne către Jeremiah Bentham, 1 septembrie 1788.
40. RGADA 11.946.141–2, JB către GAP 27 august 1785. RGADA 11.946. 186–210. JB către GAP, februarie 1785. Parțial nepublicat.
41. BM 33540 ff151–2, SB către JB, 27 martie 1785.
42. BM 33540 f160, Robert Hynam către JB, 10 mai 1785.
43. BM 33540 f258, JB către ?, 9 mai/28 aprilie 1786.
44. SIRIO 23: 157.
45. Dimsdale, p. 51, 7 septembrie NS 1781.
46. Cross, *By the Banks of the Neva*, pp. 267–270, 274–276, 284. Această relatare se inspiră din Anthony Cross, *By the Banks of the Neva*. Anecdota delicioasă a fripturii provine din Coxe, *Travels* (ediția a cincea), citat de Cross la p. 410, nota 163.
47. RGIA 1146.1.33, nepublicat. Vezi nota 49.
48. Anna Abramova Galicenka, Muzeul Alupka. Vizita autorului în Crimeea 1998.
49. RGIA 1146.1.33, nepublicat. Legat de proiectele lui Gould în Astrahan, Ucraina, Nikolaev și Crimea, vezi Cross, *By the Banks of the Neva p.* 275. Call trebuie să fi fost Martin Miller Call, unul dintre cei trei grădinari recrutați de E de la ducele de Northumberland. Call nu a ajuns în Rusia decât în 1792 și a lucrat în grădina Taurida. Cross, *By the Banks of the Neva,* p. 285. Elisabeth Vigée Lebrun s-a numărat printre cei care au asemuit „luxul" lui Potemkin cu *O mie și una de nopți* și a lăudat „puterea și grandoarea imaginației sale". Vigée Lebrun, pp. 23–24.

50. RGADA 11.891.1, prințul Belozelski către GAP, 9/20 iulie 1780, nepublicat.

51. RGADA 11.923.8, H către GAP, 15 iunie 1784, Londra, nepublicat.

52. RGADA 11.923.5, H către GAP, 4 iunie 1784, nepublicat. RGVIA 52.2.89.91, Lord Carysfort către GAP, 12 iulie 1789, Londra, nepublicat. Sir Joshua Reynolds către GAP, 4 august 1789, citat în „Sir Joshua and the Empress Catherine" de Frederick W. Hilles pp. 270–273 in *Eighteenth Century Studies in Honor of Donald F. Hyde*. Cross, *By the Banks of the Neva,* pp. 321–323.

53. Vizita autorului la Ermitaj, Europa Occidentală, Maria P. Garnova, 1998.

54. B&F vol. 1, p. 115, contele Cobenzl către I, 4 februarie 1781; p. 265, Cobenzl către I, 4 decembrie 1781; p. 278, I către Cobenzl, 27 decembrie 1781. Cea mai faimoasă pictură a lui Brompton este potretul visător al celor doi tineri Mari Duci, Alexandru și Constantin – după cum scrie Anthony Cross în *By the Banks of the Neva,* p. 310, era „împlinirea proiectului grecesc cu cei doi nepoți în rolurile lui Alexandru cel Mare și Constantin cel Mare". (Bromptonii l-au botezat pe unul din copii Alexander Constantine.) Unul dintre tablourile împărătesei se pare că a fost trimis la Viena, dar nu i se cunoaște soarta.

55. RGADA 11.946.119–23, Richard Brompton către GAP 21 iunie 1782, Țarskoe Selo, nepublicat.

56. Cross, *By the Banks of the Neva* pp. 309–10. Bentham citat în Cross, p. 310.

57. Ségur, *Mémoires* (1826) vol. 2, p. 341. Și Lincolnshire Archives Office, Lincoln, Yarborough Collection, Worsley MS nr. 24 f205 citat în Cross, *By the Banks of the Neva,* pp. 357–358. Worsley a fost unul dintre englezii care a trecut și pe la Petersburg în decursul turului european. I-a cunoscut pe Lady Craven, prințul Pavel Dașkov și pe Benthami. În povestea lui Ségur, Potemkin și Ecaterina au rămas între patru ochi timp de o oră, dar Worsley spune că două.

58. BM 33540 f168, Landsdowne către JB, nedatat.

59. BM 33540 ff196, 199, 201, 219, 226, 232, 240, 256, călătoria lui JB la Kricev, septembrie 1785–ianuarie 1786.

60. BM 33540 f163, 18/29 iunie 1785.

61. Miranda p. 234–5, 9 ianuarie 1787. Drujinina, *Severnoe pricernomorie,* p. 136. Christie, *Benthams in Russia,* p. 148.

62. BM 33540 f163, SB către JB, 10 iunie 1785.

63. BM 33540 ff318–21, JB către Christian Trompovsky, 18/29 decembrie 1786.

64. BM 33540 f339, JB către SB, februarie 1787.

65. BM 33540 f432, JB către Charles Whitworth, nedatat.

66. BM 33540 f31, 19/30 decembrie 1786.

67. BM 33540 f151, JB către Jeremiah Bentham, 27 martie 1785.

68. BM 33540 f64, SB către Reginald Pole Carew, 18 iunie 1784, Kremenciug.

69. Christie, *Benthams in Russia,* p. 166.

70. E.P. Zakalinskaia, *Votcinie hoziaistva Mogilevskoi gubernii vo vtoroi polo vinie XVIII veka,* pp. 37, 41–43. Vezi I.R. Christie, „Samuel Bentham and the Western Colony at Krichev", pp. 140–50.

71. BM 33558 ff422–3, SB către Jeremiah Bentham, 14/25 februarie 1788, Elisavetgrad.

72. Jeremy Bentham, *Correspondence,* vol. 3, p. 443, JB către Jeremiah Bentham, 28 aprilie/9 mai 1785.

73. BM 33540 f296, JB către prințul Daşkov, 19 iulie 1786.

74. Soloveytchik, *Potemkin*.

75. Jeremy Bentham, *Correspondence,* vol. 3, pp. 599–611, jurnalul plecării lui JB.

76. Zakalinskaia, pp. 37, 41–43. Christie, *Benthams in Russia,* p. 206. Christie, „Samuel Bentham at Krichev", p. 197.

77. Lincolnshire Archives Office, Lincoln, Yarborough Collection, Worsley MS 24, pp. 182–184. Sir Richard Worsley a cunoscut-o pe Lady Craven și, la fel ca Samuel Bentham, era prieten cu prințul Pavel Daşkov. Cross, *By the Banks of the Neva,* pp. 357–358.

78. BM 33540 f88, SB către JB 18 iulie 1784.

CAPITOLUL 21: ARAPUL ALB

1. SIRIO 23 (1878): 319, E către Baron F.M. Grimm, 14 septembrie 1784. Masson, p. 107. Alexander, *CtG,* pp. 216–219, și Madariaga, *Russia,* pp. 354–356.

2. Parkinson p. 45–9. Daşkova p. 215, 229–30. RA (1886) nr. 3 p. 244–5, Iz zapisok doctora Veikarta. Masson, p. 107.

3. SIRIO 26: 280–1, A. A. Bezborodko către GAP, 29 iunie 1784.

4. SIRIO 23 (1878): 244, E către Grimm, 29 iunie 1782, și SIRIO 23: 316–17, 7/18 iunie 1784.

5. SIRIO 23: 316–17, E către Grimm, 25 iunie 1784.

6. SIRIO 23: 344.

7. AKV 21: scrisoarea 6 p. 464, E. Poliaski to Semion Voronțov, 18 august 1784. SIRIO 23: 317–18, E către Grimm 9/18 septembrie 1784. AKV 31, Aleksandr Voronțov către Semion Voronțov, 21 iulie 1784, Riga.

8. B&F vol. 1 p. 17, contele Cobenzl către I, 5 mai NS 1780.

9. Harris p. 366, H către Viscount Stormont 14/25 mai 1781.

10. Harris, H către Stormont, 21 iulie/1 august 1780.

11. RGADA 1.1/1.54.45, L 203, E către GAP. RGADA 5.85.1.498, L 204, GAP către CII.

12. RGADA 1.1/1.43.63, L 204.

13. Engelhardt, 1868, p. 49.

14. Saint-Jean, capitolul 6, pp. 40–48.

15. SIRIO 23: E către Grimm 31 august 1781. În această perioadă se pare că Ecaterina a avut o scurtă idilă cu Semion Fiodorovici Uvarov, ofițerul care îl încânta pe Potemkin cu cântecul la bandură și cu dansul numit prisiadka. Însă acest scurt episod, dacă este adevărat, nu a dus la nimic, iar Uvarov și-a continuat cariera respectabilă în gardă. Vezi de exemplu Vitale, p. 143.

16. Daşkova, vol. 1, p. 218.

17. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 89–90.

18. Daşkova vol. 1, pp. 341–342.

19. Vizita autorului la Palatul Anicikov 1998, cu ghidul Ina Lokotnikova. Engelhardt 1997, pp. 39–40.

20. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 89–90. Engelhardt 1868, pp. 50–51.

21. B&F, vol. 2, p. 37, Cobenzl către I, 14 mai 1785. Scrisorile prietenești ale lui V.I. Levașov către GAP, din 1774, sunt în RGADA 2.1.946.2–3 și RGVIA 52.2.59.6.

22. B&F, vol. 2, p. 37, Cobenzl către I, 14 mai 1785.

23. Damas, p. 97.

24. SIRIO 42: 123, E, noiembrie 1790.

25. Dimsdale, 27 septembrie OS 1781. Anspach, *Journey,* p. 134, 18 februarie 1786.

26. Golovina, p. 6.

27. Masson, p. 93. Dimsdale, p. 51, 27 august 1781. Descrierea palatului Țarskoe Selo se inspiră din Șvidkovsky, pp. 41–106.

28. SIRIO 23: 89, E către Grimm, 16 mai 1778.

29. Șvidkovsky, p. 191.

30. Dimsdale, p. 72, 25 septembrie OS 1781; p. 62, 27 august 1781.

31. Damas, p. 95.

32. BM 33539 f39, SB, 8 aprilie 1780, Sankt-Petersburg.

33. Dimsdale, p. 51, 27 august 1781.

34. SIRIO 23. 438, E către Grimm, 22 februarie 1788.

35. Damas, p. 97.

36. Harris, p. 304, H către Stormont, 13/24 decembrie 1780.

37. M. Garnovski, *Zapiski*: RS (1876) 15, 16, 17; vezi 15, p. 699, ianuarie 1788. Mihail Garnovski a trimis aceste rapoarte către V.S. Popov, care i le-a transmis mai departe lui GAP.

38. RGADA 5.85.2.88, L 274, E către GAP, 8 martie 1788.

39. Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* vol. 11, p. 16.

40. Engelhardt, 1868, p. 29. Anonim, c 1787, *General Observations Regarding the Present State of the Russian Empire p.* 29. Harris p. 413, H către Stormont, 16/27 noiembrie 1781.

41. SIRIO 23 (1878), E către Grimm, 30 iunie 1785, Peterhof.

42. Garnovski, RS (1876) 15, p. 226, 3 februarie 1789.

43. Garnovski, RS (1876) 16, p. 9.

44. Daşkova, vol. 1, pp. 291–295.

45. Ségur, *Mémoires* 1827 vol. 3 p. 46, E despre „ochiul stăpânului". Masson, p. 79.

46. Ségur, *Memoirs* 1827, vol. 2, p. 359.

47. SIRIO 23 (1878): p. 353, E către Grimm, iunie 1785. SIRIO 23: 353, E către Grimm, 1 iunie 1785.

48. Ségur, *Memoirs* 1827, vol. 2, p. 393, 419.

49. B&F, vol. 2, p. 75, Cobenzl către I, 1 noiembrie 1786.

50. Ségur, *Memoirs,* 1827, p. 418.

51. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 98–103.

52. Hrapovițki, 30 mai 1786.

53. Ségur, *Memoirs,* 1827, vol. 2, pp. 418–19.

54. GARF 728.1.416.54, L 206, E către GAP (după 28 iunie 1786?). KFZ 17–28 iunie 1786.

55. B&F, vol. 2, p. 75, Cobenzl către I, 1 noiembrie 1786.

56. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 103–104.

57. Hrapoviţki, p. 13.

58. RGADA 1.1/1.43.1–16, L 206, GAP către E (iulie 1786?).

59. Hrapoviţki, p. 13.

60. B&F, vol. 2, p. 75, Cobenzl către I, 1 noiembrie 1786.

61. RGADA 11.902, contele A.D. Mamonov către GAP, nedatat.

62. Ségur, *Memoirs,* 1827, vol. 2, p. 420.

63. Garnovski, RS (1876) 15, pp. 15–16, decembrie 1786; p. 474, octombrie 1787. Damas, p. 109.

64. Davis, p. 148.

65. Corberon, vol. 2, p. 365, 19 septembrie 1780.

66. Miranda, p. 204, 22 noiembrie 1786.

67. Saint-Jean, capitolul 6, p. 40.

CAPITOLUL 22: O ZI DIN VIAŢA LUI GRIGORI ALEKSANDROVICI

1. IV (1889) vol. 37: 683–4, G.P. Alexeev.

2. Thiébault vol. 2, p. 78.

3. RA (1877) 1, p. 479, Ribeaupierre.

4. RGADA f11.

5. Castera, vol. 3, p. 296.

6. SIRIO 23 (1878): 300, E către baronul F.M. Grimm, 5 aprilie 1784.

7. M. Fournier-Sarloveze, *Artistes Oubliés*, pp. 95–96.

8. Ségur citat în Castera, vol. 2, p. 333.

9. Masson, p. 110.

10. Davis p. 148. SIRIO 54 (1886): 148–9, Duc de Richelieu, „Journal de mon voyage en Allemagne".

11. Ségur citat în Castera, vol. 3, p. 333.

12. SIRIO 54 (1886): 148–9, Richelieu, „Mon voyage".

13. Ségur citat în Castera, vol. 2, p. 333.

14. Ségur, *Memoirs* (Shelley), pp. 210–211.

15. Faimoasa descriere făcută de Ligne lui GAP provine din *Letters (*Staël), vol. 2, p. 6, prinţul de Ligne către Comte de Ségur, august 1788, Oceakov. Este sursa citatelor din Ligne în acest capitol dacă nu este menţionat altfel. SIRIO 53 (1886): pp. 147–8, Richelieu, „Mon voyage".

16. Davis, p. 148.

17. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 252.

18. Anspach, *Journey p.* 137, 18 februarie 1786.

19. RGIA 1146.1.33.

20. SIRIO 33 (1881): 239, Grimm către E, 10/21 septembrie 1786, Paris.

21. RGADA 11.889.2, prinţul Lubomirski către GAP, 15 august 1787.

22. B&F vol. 2 p. 194, I către contele Cobenzl, 12 septembrie 1787; p. 55, Cobenzl către I, octombrie 1785. RGADA 11.928.8, Cobenzl către GAP, 26 martie 1786.

23. RGVIA 52.2.61.7, prințul F.M. Golitsyn, ambasadorul rus la Viena, către GAP, 26 august/6 septembrie 1781.

24. Miranda, p. 272, 6 și 7 martie 1787.

25. RGADA 85.1.488, L 204, E către GAP. SIRIO 23 (1878): 333, 372, 374, E către Grimm, 15 aprilie 1785 și 17 februarie 1786. Și 17 iunie 1786, Pella.

26. Damas p. 109. SIRIO 26 (1879): 315, Marquis de Parelo.

27. Ségur, *Mémoires* 1859 p. 358–9. Lista garderobei lui Potemkin la moartea sa. CHOIDR (1891) vol. IV p. 15–53. Spisok domov i dvijimogo imușcestva G.A. Potemkina-Tavriceskogo, kuplennogo u naslednikov ego imperatriției Ekateranoi II. Și SIRIO 54 (1886): p. 148–9, Richelieu, „Mon voyage" .

28. Brockliss, „Concluding Remarks", în Elliott și Brockliss, pp. 298–299.

29. Harris, p. 338, H către Viscount Stormont, 16/27 februarie 1781.

30. Brockliss, „Concluding Remarks', în Elliott și Brockliss, p. 282.

31. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 153.

32. SIRIO 23: 84, E către Grimm 2–4 martie 1778.

33. SIRIO 23: 73, E către Grimm, 22 decembrie 1777, Sankt-Petersburg.

34. Anspach, *Journey,* p. 137.

35. Wiegel vol. 1, p. 291, J.H. Plumb, *Sir Robert Walpole: The Making of a Statesman,* p. 124. Frederick K. Goodwin și Kay Redfield Jamison, *Manic–Depressive Illness,* pp. 332–67, sp. pp. 342–356. Vezi și Kay Redfield Jamison, *The Unquiet Mind*.

36. Ségur, *Memoirs* (Shelley), pp. 210–211.

37. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 212.

38. *Moskvityanin zhurnal* (1852) nr. 2, ianuarie, vol. 2, p. 88.

39. Thiébault, vol. 2, p. 78.

40. SIRIO 26 (1879): 35, Parelo.

41. Engelhardt, 1997, p. 68.

42. *Moskvitianin jurnal* (1852) nr. 2, ianuarie, vol. 2, p. 92.

43. Castera, vol. 3, p. 128.

44. Miranda, p. 238, 13 ianuarie 1787.

45. RGADA 5.169.1, prințul Carol de Curlanda, 2 martie 1787, Cracovia. RGADA 11.925.15, prințesa Dașkova către GAP, nedatat. RGADA 11.946.229, prof. Bataille către GAP, nedatat, 1784. RGADA 5.17.1–10, Frederic-Wilhelm de Württemberg către GAP, 7/8 septembrie 1784. RGADA 5.166.8, SA către GAP, 7 mai 1787. RGADA 11.896.1, Ernest de Hesse către GAP, nedatat, 1780. În întregime nepublicat. B&F vol. 1, p. 464, I către Cobenzl, 13 mai 1784.

46. RGADA 11.918.1, G. Golovcin către GAP, 22 august 1784 (căsătoria Narîșkinei). RGADA 11.937.3, contele de Sayn și Wittgenstein către GAP (atrăsese asupra sa dezaprobarea lui E), 1 august 1780. RGADA 11.946.430–4, Elias Abaise prinț de Palestina (?) către GAP, august 1780. RGVIA 52.2.89.145 și 146, prințesa Bariatinskaia către GAP, 2 septembrie 1790 și 11 martie 1791, Turin. RGADA 11.946.303 și 315, Nicolas Carpoff către GAP, 27 mai și 25 septembrie 1786, Herson. În întregime nepublicat.

47. RGADA 11.946.43–4, Elias Abaise prinț de Palestina (?) către GAP, august 1780 și nedatat, nepublicat.

48. Ribeaupierre, p. 479.

49. SBVIM, vol. 7, p. 399, GAP către Rear-Admiral Count Mark Voinovich, 9 octombrie 1789.

50. Niemcewicz, pp. 79–80.

51. Niemcewicz, p. 79.

52. Ligne, *Letters (*Staël) p. 75, Ligne către I, aprilie 1788, Elisavetgrad.

53. RGADA 11.867.11, K. Branicki către GAP, nedatat, nepublicat.

54. RGADA 11.946.385, Alexis Deuza către GAP, 24 august 1784, Ozerki, nepublicat.

55. RGADA 11.902a, registrul datoriilor lui GAP.

56. RGADA 11.946.378, C.D. Duval către GAP, februarie 1784, nepublicat.

57. RGADA 52.2.35.7, Pierre Tepper din Varșovia către GAP, 25 septembrie 1788, nepublicat.

58. Karnovici, pp. 265–269. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 1, p. 155.

59. BM 33540 f6, SB către JB, 20 ianuarie 1784.

60. SIRIO 54 (1886): 148–9, Richelieu, „Mon voyage'.

61. Miranda, pp. 229–230, 1 ianuarie 1787.

62. Derjavin, vol. 6, p. 444.

63. BM 33540 f64, SB către Reginald Pole Carew, 18 iunie 1784.

64. RGVIA f5 op 194 vol. 409, comanda către Brzokovsky, 28 ianuarie 1787. Waliszewski, *Autour d'un trône*, vol. 1, p. 157.

65. RS 11 p. 722–3.

66. SIRIO 27: 238–9. ZOOID 11: 346–7.

67. Wiegel, 1864, p. 30.

68. Wiegel 1864, p. 30.

69. Anspach, *Journey,* p. 137, 18 februarie 1786.

70. Șcerbatov, p. 245.

71. Saint-Jean, capitolul, 6 p. 40.

72. Pole Carew CO/R/3/95, nepublicat. Îi plăcea să cineze cu prietenii săi englezi și uneori lua cu el friptura – vezi capitolul 20.

73. RGADA 11.881.1, Sacken către GAP în legătură cu bucătarul Ballez 3/14 octombrie 1778, nepublicat.

74. Pole Carew CO/R/3/95, nepublicat.

75. BM 33540 f65, SB către JB, nedatat.

76. RGADA 11.901.9, contele Skavronski către GAP, 20 iunie 1784, nepublicat.

77. Marc Raeff, „In the Imperial Manner", în Marc Raeff (ed), *Catherine the Great: A Profile,* pp. 197–246. SIRIO 26 (1879): 309–10, Parelo.

78. Engelhardt 1868, p. 89. Weidle, p. 152.

79. RGADA 11.864.36–77. RGADA 11.864.1.29. RGADA 11.864.1.16. RGADA 11.864.1.13. RGADA 11.864.1.12. RGADA 11.864.2.86. RGADA 11.864.2.73. RGADA 11.864.2.68. Unele fragmente publicate în RS (1875) 7. Cea mai mare parte nepublicat.

80. Ribeaupierre, p. 476.

81. Samoilov col 1574.

82. Wiegel, 1864, p. 30.

83. Ségur, p. 361. B&F vol. 1, p. 484, Cobenzl către I, 3 noiembrie 1784. Contele IV Sologub s-a căsătorit cu Natalia Narîșkina pe 28 mai 1781, după KFZ.

84. RGVIA cancelaria Potemkin 52.2.35.33, Ferguson Tepper către GAP 11 ianuarie 1788, Varșovia, și GAP către Messrs Boesner, 21 septembrie 1788, Brodi lângă Oceakov, nepublicat. B&F vol. 1 p. 484, Cobenzl către I, 3 noiembrie 1784.

85. RGADA 5.85.2.31, L 217, E către GAP, 1 iulie 1787.

86. B&F vol. 2, p. 75, Cobenzl către I, 1 noiembrie 1786.

87. Arhiva Rețetilovski (Arhiva V. S. Popov) Documentele particulare ale prințului GAPT, p. 403.

88. Harris, p. 447, H către Charles James Fox 10/21 iunie 1782; p. 281, H către Stormont, 2 iulie/1 august 1780.

89. Harris, p. 281, H către Stormont, 21 iulie/1 august 1780.

90. SIRIO 54 (1886): 147–8, Richelieu, „Mon voyage".

91. Harris, p. 200, H către Weymouth, 24 mai/4 iunie 1779. SIRIO 26 (1879): 309–16. Și Marquis de Parelo a admirat memoria lui GAP.

92. Cross, *On the Banks of the Neva,* p. 356. Sir John Sinclair citat în Cross. SIRIO 26 (1879): 309–16. Marquis de Parelo considera că „cel mai mare har al unui mare ministru" cum e GAP este „să cunoască oamenii".

93. AKV 9: 86, Semion R. Voronțov către Aleksandr R. Voronțov, 4/15 noiembrie 1786.

94. Miranda, p. 234, 8 ianuarie 1787.

95. Damas, pp. 89–90.

96. SIRIO 42: 173, E către Sénac de Meilhan, 11 iunie 1791.

97. SIRIO 20 (1878): 605, E către Grimm, 27 august 1794.

98. RGADA 11.946.210 JB către GAP, 25 februarie 1785.

99. ZOOID 4: 470, J. Grahov, Potemkin's Military Printing house.

100. Pole Carew CO/R/3/95, nepublicat.

101. RGADA 5.85.2.1, L 189, GAP către E (la începutul lui 1784).

102. Universitatea de Stat din Kazan 17: 262: 3–2300, 25–2708, 56–5700, 52–60. N. I. Bol otina, „Biblioteca particulară a prințului G.A. Potemkin-Tavriceski".

103. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 359.

104. AAE 20: 330–5, Langeron, „Evénements dans la campagne de 1791".

105. Harris p. 239, H către Stormont, 15/26 februarie 1780. Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* vol. 12, p. 171. GAP considera că este util să îți ascuți talentul politic și curajul moral în preajma dușmanilor – vezi sfaturile date strănepotului său N.N. Raevski, la începutul capitolului 31.

106. Engelhardt, 1868, p. 42.

107. Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia vol.* 12 p. 156. Madariaga, *Politics and Culture,* p. 167.

108. AVPRI 5.585.168, L 266.

109. AVPRI 5.585.128–31, L 388, GAP către E decembrie 1789. RGADA 5.85.2.272– 4, L 390, E către GAP.

110. Ségur, 1826, vol. 1, p. 539.

111. Edvard Radzinski, *Rasputin,* p. 501. Radzinski îl descrie pe Rasputin, și nu pe GAP. Deși prințul era un estet cultivat și nobil, iar Rasputin un țăran siberian needucat, aveau în comun această caracteristică esențial rusească. La urma urmei, Potemkin a crescut printre țăranii din Cijovo și a păstrat multe idei și obiceiuri chiar și când a ajuns la Curte. Ambii au fost consilieri apropiați ai împărăteselor lor, însă au avut un efect diametral opus în istorie. În vreme ce GAP a sprijinit-o pe împărăteasă, a întărit imperiul și a lăsat în urma sa ctitorii mărețe, Rasputin a subminat, a pângărit și a contribuit la distrugerea împărătesei și imperiului său și nu a lăsat nimic în urmă.

112. Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia* 12, p. 811.

113. Amanda Foreman, *Georgiana, Duchess of Devonshire,* pp. 42–43, 126–127, 133. *Hoyle's Games*, ediție nouă revizuită de C. Jones, Londra 1796, citat în John Masters, *Casanova,* pp. 46–47.

114. *Moskvityanin jurnal* (1852) ianuarie, vol. 2, pp. 3–22, 97–98.

115. Castera, vol. 2, p. 279.

116. RS (1875) 7 p. 681, femeie anonimă către GAP.

117. RGIA 1.146.1.33, nepublicat.

CAPITOLUL 23: TEATRUL MAGIC

1. RGADA 5.85.2.229, L 348, E către GAP, 13 mai 1789, Țarskoe Selo.

2. Miranda, pp. 204–219, 22 noiembrie–28 decembrie 1786.

3. Miranda, p. 219, 30 decembrie 1786.

4. Duc de Cars, *Mémoires du duc de Cars,* vol. 1, pp. 268–279.

5. Davis, p. 88. În acest capitol, sursa potretului prințului de Nassau-Siegen este Aragon; iar pentru Francisco de Miranda jurnalul său (referințele specificate); Isabel de Madariaga, *The Travels of General Francisco de Miranda in Russia*; Benjamin Keen și Mark Wasserman, *A History of Latin America p.* 154–8; și Adam Zamoyski, *Holy Madness,* pp. 136–43, 152–3. Epigrama despre speranțele înșelate ale lui Nassau și ale soției acestuia se găsește în Zamoyski, *Last King of Poland*, p. 260.

6. Miranda, pp. 220–224, 31 decembrie 1786–3 ianuarie 1787.

7. B&F, vol. 2, p. 75, contele Cobenzl către I, 1 noiembrie 1786.

8. Miranda, pp. 224–227, 25–29 decembrie 1786 și 5 ianuarie 1787.

9. Anspach, *Journey,* p. 144, Lady Craven către Anspach, 29 februarie 1786, Moscova.

10. Miranda, pp. 225–238, 25 decembrie 1786–15 ianuarie 1787.

11. Aragon, p. 115, prințul Carol de Nassau-Siegen (N-S) către soție, ianuarie 1787.

12. Miranda, p. 242, 8 ianuarie 1787. M. M. Ivanova pictat mai târziu scena morții lui GAP.

13. B&F, vol. 2, p. 86, Cobenzl către I, 1 noiembrie 1786.

14. Miranda, p. 241, 16 ianuarie 1787.

15. Miranda, p. 244, 20 ianuarie 1787.

16. Engelhardt, 1997, p. 53.

17. SIRIO 23 (1878): p. 392, E către baronul F.M. Grimm, 19 ianuarie 1787, Kricev.

18. Jeremy Bentham, *Collected Works*, p. 525(Bowring vol.10, pp.168–171), JB către George Wilson, 9/20 februarie 1787.

19. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 218.

20. Ligne, *Letters (*Staël), p. 65, prințul de Ligne către Coigny. Ligne nu s-a alăturat alaiului decât la Kiev.

21. Hrapovițki, 17 ianuarie 1787.

22. Jeremy Bentham, 19/30 ianuarie 1787, citat în Christie, *Benthams in Russia,* p. 177.

23. SIRIO 23 (1878): 393, E către Grimm, 23 ianuarie 1787, Novgorod Severski.

24. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 222.

25. Urszula Mniszech, *Listy pani mniszchowej zony marszalka w. koronnego, in, Rocznik towarzystwa historyczno literackiego p.* 192.

26. GIM OPI 1.139.32, L 214, GAP către E, 7 ianuarie 1787, Simferopol.

27. Aragon, p. 121, N-S către soție, 13/24 ianuarie 1787.

28. Miranda, pp. 245–253, 23 ianuarie/7 februarie 1787.

29. Davis, pp. 148–149.

30. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, p. 4.

31. Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 260. Davis, pp. 27, 119, 213.

32. Miranda, pp. 294–295, 26 martie 1787. Ségur, 1890, vol. 1, pp. 422–423, citat în Mansel, p. 106.

33. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, pp. 17–19.

34. Ligne, *Mélanges,* vol. 21, p. 9 și *Letters (*Staël), p. 33, Ligne către Coigny. Ségur, (Shelley), p. 224.

35. Miranda, pp. 255, 257, 7 și 12 februarie 1787.

36. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, p. 17. Aragon, p. 138, N-S către soție. Miranda, p. 257, 14 februarie 1787.

37. Aragon, p. 138, N-S către soție. Stephen Sayre citat în Joseph O. Baylen și Dorothy Woodward, „Francisco Miranda and Russia: Diplomacy 1787–88", *Historian* xiii (1950) 52–68.

38. B&F, vol. 2, p. 134, Cobenzl către I, 25 aprilie 1787, Kiev.

39. Miranda, p. 261, 20 februarie 1787; p. 269, 28 februarie 1787.

40. Saint-Jean, pp. 63–75.

41. Miranda, p. 279, 14 martie 1787; p. 262, 18 februarie 1787; pp. 263–264, 19 februarie 1787; p. 291, 22 martie 1787.

42. Ségur, *Memoirs* (Shelley), pp. 227–229. SIRIO 23: 399, E către Grimm, 4 aprilie 1787.

43. RGADA 11.867.1–60, Marele Hatman K. Branicki către GAP, nepublicat.

44. Miranda pp. 220–224, 31 decembrie 1786–3 ianuarie 1787.

45. Miranda, p. 271, 4 martie 1787.

46. Edward Rulikowski, „Smila".

47. Prințul K.F. Lubomirski a fost unul dintre furnizorii principali de cherestea ai lui GAP – GAP a încheiat contracte cu Lubomirski și unii dintre membrii familiei Potocki în 1783. AVPRI 2.2/8a.21.39.

48. AVPRI 5.585.157, L 257, GAP către E 25 decembrie 1787. J. M. Soloviev, *Istoria padenia polși*, p. 198, și Hrapoviţki p. 16, 16/17 martie 1787.

49. RGADA 52.2.71.1–93. RGVIA 52.2.35.9–35. RGVIA 52.2.56.2. RGVIA 52.2.74. RGVIA52.2.39. Aceste documente acoperă corespondența interminabilă dintre GAP și polonezul *homme d'affaires,* contele Moczinski; ambasadorul Rusiei la Varșovia, contele O. M. Stackelberg; și prințul K. G. Lubomirski și familia, despre tranzacțiile de la Smila și Meschiricz. Unii dintre membrii familiei Lubomirskis au pus sub semnul întrebării dreptul prințului K.F. Lubomirski de a vinde respectivele moșii. În final, în 1790, GAP a oferit moșia Dubrovna (de lângă Kricev, lângă Orșa pe Nipru) drept compensație, pentru a încheia disputa cu familia Lubomirski. Și RGADA 5.166.8–14. Corespondența dintre SA și GAP despre Smila și moșii: GAP i-a convins pe rege și pe mai mulți magnați, printre care Branicki, să îi ia partea în Seim. Acestea sunt toate nepublicate și alcătuiesc o imagine fascinantă a afacerilor complicate ale lui GAP și a relațiilor ruso-poloneze – dar depășesc tema cărții. Vezi capitolul 29, notele 93 și 97.

50. SIRIO 23: 393, 8 februarie 1787. Ligne, *Letters (*Staël) p. 34, Ligne către Coigny. Miranda p. 259, 15 februarie 1787.

51. Ligne, *Letters (*Staël), p. 34, Ligne către Coigny scrisoarea 1.

52. Aragon, p. 126, N-S către soție, februarie 1787, Kiev.

53. Ségur, *Mémoires* 1855, vol. 2, p. 27.

54. Kukiel, p. 18.

55. Aragon, p. 131, N-S către soție, februarie 1787, Kiev.

56. Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 295. Mniszech, p. 199.

57. Miranda, pp. 265–266, 22 februarie 1787.

58. Aragon, p. 134, N-S către soție. Madariaga, *Russia,* p. 370. Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 294.

59. SA către Kicinski, 21 martie 1787, BP 38, p. 59 citat în Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 294.

60. Aragon, p. 134, N-S către soție, martie 1787. X. Liske, *Beitrage zur Geschichte der Kaniower Zusammenkunft (1787) und ihr Vorlaüfer*, citat în Madariaga, *Russia* p. 370.

61. Davis, p. 148.

62. Miranda, p. 261, 21 februarie 1787; p. 265, 22 februarie 1787; p. 278, 11 martie 1787.

63. Miranda p. 305, 11 aprilie 1787; p. 309, 21 aprilie 1787.

64. B&F vol. 2, p. 120, Cobenzl către I, 9 aprilie 1787. Miranda p. 300, 1 aprilie 1787.

CAPITOLUL 24: CLEOPATRA

1. Descrierea croazierei se bazează în principal pe relatările contelui de Ségur, prințului de Nassau-Siegen, prințului de Ligne, precum și pe Madariaga, *Russia* pp. 393–395, și Alexander, *CtG,* pp. 256–257. Referințele mai jos.

2. Aragon, pp. 141–144, N-S către soție. Ligne, *Letters (*Staël) p. 37, prințul de Ligne către Coigny. Ségur, *Memoirs* (Shelley) p. 230–1. Și Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 3, p. 30. Waliszewski, *Autour d'un trône* vol. 2 p. 233. Ségur o numește pe Ecaterina „Cleopatra Nordului".

3. Descrierea întâlnirii de la Kaniev se bazează pe următoarele materiale nepublicate: RGADA 5.166.14, SA către GAP 16/17 februarie 1787. RGADA 5.166.9, SA către GAP 7 mai 1787. Există numeroase scrisori între cei doi între anii 1774 și 1791 care oferă o imagine bogată a relației dintre ei precum și a relațiilor ruso-poloneze. Această lucrare nu folosește decât o fracțiune a corespondenței nepublicate. Și SIRIO 26: 284. SIRIO 23: 407–8. RGADA 5.85.2.24, L 215, E către GAP, 25 aprilie 1787. RGADA 5.85.2.23, L 215, E către GAP, 25 aprilie 1787. RGADA 5.85.2.22, L 215. Hrapovițki, p. 33, 26 aprilie 1787. SA către Kicinski, 8 mai 1787, Kalinka. *Ostatnie Lata*, vol. 2, p. 42, citat în Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 297. Ligne, *Letters (*Staël) p. 40, Ligne către Coigny. Ligne citat în Mansel, *Charmeur,* p. 111. Ségur, 1859, vol. 2, p. 39.

4. RGADA 5.166.14, S A către GAP, 16–17 februarie 1787, nepublicat.

5. Ségur, *Mémoires,* 1859, vol. 3, pp. 30–46. Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 297. Ligne, *Letters (*Staël), p. 82. Aragon, p. 144, N-S către soție, mai 1787. SIRIO 23: 408, E către baronul F.M. Grimm, 26 aprilie 1787.

6. SIRIO 26, 284. SIRIO 23: 407–8. RGADA 5.85.2.24, L 215, E către GAP 25 aprilie 1787. RGADA 5.85.2.23, L 215, E către GAP, 25 aprilie 1787. RGADA 5.85.2.22, L 215. Hrapovițki, p. 33, 26 aprilie 1787. SA către Kicinski, 8 mai 1787, Kalinka. *Ostatnie Lata*, vol. 2, p. 42, citat în Zamoyski, *Last King of Poland* p. 297. Ligne *Letters (*Staël) p. 40, Ligne către Coigny. Ligne citat în Mansel, *Charmeur* p. 111. RGADA 5.166.9, SA către GAP, 7 mai 1787, nepublicat. Există multe scrisori trimise de SA lui GAP în această perioadă. SA promite să îl ajute pe GAP să își protejeze moșiile din Polonia. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, p. 39.

7. RGVIA271.1.43.1, I către GAP, 25 noiembrie 1786, Viena. Această arhivă nepublicată conține mare parte a corespondenței dintre GAP și I, succesorul acestuia Leopold și cancelarul-prinț Kaunitz. B&F vol. 2, p. 117, contele Cobenzl către I, 25 februarie 1787. *JII–CII* (Arneth), Briefe Joseph II an den Feldmarschall Grafen Lacey, p. 277, I către Kaunitz, 19 august și 12 septembrie 1786, și I către E, 15 februarie 1787.

8. SIRIO 23: 408, E către Grimm, 3 mai 1787. B&F vol. 2, p. 141, Cobenzl către I, 11 mai 1787. Ségur, *Memoirs* (Shelley) p. 232–3. Ligne, *Letters (*Staël) p. 40, Ligne către Coigny.

9. B M 33540 ff365–6, S B către JB, 16 mai 1787, Kremenciug. M.S. Bentham, p. 82. Christie, *Benthams in Russia,* pp. 186–187.

10. Ligne, *Letters (*Staël), p. 40, Ligne către Coigny. Ségur, *Memoirs* (Shelley) p. 234. *JII– CII* (Arneth) p. 356, I către Lacey, 19 mai 1787, Kaidak. B&F vol. 2, p. 140, Cobenzl către I, 6 mai 1787, Kaniev.

11. *JII–CII* (Arneth) p. 356, I către Lacey 19 mai 1787, Kaidak. SIRIO 23: 410, E către Grimm, 15 mai 1787, Kherson.

12. Hrapovițki, pp. 30, 29, 15–20. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 4–8.

13. Ségur, *Mémoires* 1859 vol. 2, pp. 46–47. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 4–8. Muzeul de Istorie de Stat din Dnepropetrovsk, vizita autorului din 1998.

14. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 118. Ségur, *Mémoires,* vol. 3, p. 220.

15. *JII–CII* (Arneth), p. 355, I către Lacey, 19 mai 1787, Kherson; p. 358, 30 mai 1787, Aibar, Crimeea. Hrapoviţki, pp. 35, 36, 15 mai 1787.

16. SIRIO 23 (1878): 410, E către Grimm, 15 mai 1787. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, p. 47. Ligne, *Letters (*Staël) p. 42, Ligne către Coigny.

17. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, pp. 47–48.

18. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, p. 54–5.

19. Aragon, p. 154, N-S către soție, mai 1787. *JII–CII* (Arneth) p. 358, I către Lacey, 30 mai 1787.

20. Ségur, *Memoirs* (Shelley), pp. 238–239.

21. B&F, vol. 2, pp. 147–150, Cobenzl către Kaunitz, 3 iunie 1787, Sevastopol. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, pp. 54–55.

22. Ségur, *Mémoires* 1859 vol. 2, pp. 54–55.

23. Vizita autorului în Crimeea 1998. Ségur, *Mémoires* 1859 vol. 2, pp. 54–55. Aragon, p. 155, N-S către soție *JII–CII* (Arneth) p. 361, I către Lacey, 1 iunie 1787.

24. *JII–CII* (Arneth) p. 361, I către Lacey, 1 iunie 1787. Aragon pp. 155–158, N-S către soție. Ligne, *Letters (*Staël) p. 44, Ligne către Coigny. SIRIO 23 (1878): 411, E către Grimm, 21 mai 1787, Bahcisarai. B&F vol. 2, p. 148, Cobenzl către Kaunitz, 3 iunie 1787, Sevastopol. RA (1865) p. 622, L 216 E către GAP, 28 mai 1787, Sankt-Petersburg.

25. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 11.

26. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 4–7. Aragon pp. 158–161, N-S către soție, 1 iunie 1787, Sevastopol. B&F, vol. 2, p. 150, Cobenzl către Kaunitz, 3 iunie 1787. *JII–CII* (Arneth) p. 363, I către Lacey, 3 iunie 1878; p. 292; I către Kaunitz, 3 iunie 1787. Ségur, *Mémoires,* 1859, vol. 2, pp. 66–67.

27. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 4–8. SIRIO 23 (1878): 412, E către Grimm, 23 mai 1787. *JII–CII* (Arneth) p. 363, I către Lacey, 3 iunie 1787; p. 292, I către Kaunitz, 3 iunie 1787. B&F vol. 2, pp. 150–151, Cobenzl către Kaunitz, 3 iunie 1787.

28. B&F, vol. 2, p. 150–151, Cobenzl către Kaunitz, 3 iunie 1787. *JII–CII* (Arneth), p. 364, I către Lacey, 5 iunie 1787.

29. RGVIA 52.2.53.31, N. Pisani către I. Bulgakov, 1/12 mai 1787, nepublicat. Rapoartele dinastiei diplomatice profesionale otomane, familia Pisani, via Bulgakov către GAP, sunt dovezi nepreţuite care arată că Istanbulul era deja cuprins de febra războiului. RGVIA 52.2.53.80, N. Pisani către Bulgakov, 1 iunie 1787. Pisani raportează din nou că recruții mărșăluiesc pe străzile Istanbulului în drum spre front. Sunt dovezi semnificative, deoarece majoritatea istoriilor dau vina pentru război pe incompetența lui GAP și atitudinea sa provocatoare față de Sublima Poartă. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, pp. 52–53. Aragon, pp. 158–161, N-S către soție, 1 iunie 1787.

30. Ligne, *Letters (*Staël), p. 50, Ligne către Coigny. Mansel, *Charmeur,* p. 113. Aragon, p. 173, N-S către soție.

CAPITOLUL 25 — AMAZOANELE

1. Ligne, *Letters (*Staël), p. 64, prințul de Ligne către Coigny, Kaffa. Notă despre memoriile amazoanei Elena Sardanova. Herodot, *The Histories,* pp. 306–308. Vezi și Neal Ascherson, *Black Sea,* pp. 111–114.

2. Ségur, *Mémoires,* 1859, vol. 2, pp. 88–90.

3. Ligne, *Letters (*Staël), p. 42, Ligne către Coigny.

4. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 245.

5. Guthrie, scrisoarea LXV, pp. 204–206.

6. Ligne, *Letters (*Staël), p. 60, Ligne către Coigny. *JII–CII* (Arneth), p. 363, I către Lacey, 5 și 7 iunie 1787. B&F vol. 2, p. 163, contele Cobenzl către prințul Kaunitz, 13 iunie 1787. Aragon, pp. 173–174, N-S către soție.

7. *JII–CII* (Arneth), p. 364, I către Lacey, 7 iunie 1787. Aragon, p. 174, N-S către soție. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 236.

8. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 242; sau *Mémoires* 1859, vol. 2, pp. 67–68.

9. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 242. *JII –CII* (Arneth), p. 364, I către Lacey, 8 iunie 1787, Starikrim. ZOOID 13: 268. Generalul V.V. Kahovski către V.S. Popov, 11 iunie 1787, Karasubazar; locotenentul Tsiruli către Kahovski, 7 iunie 1787. Se pare că sunt două fete. Deși a doua misiune a locotenentului Tsiruli sună ca ordinul de a achiziționa o prostituată, cumpărarea fetei de șase ani trebuie să fi fost un experiment educațional, deși nu se exclud una pe alta. Tsiruli era plecat în munți în vreme ce o stampă, *Cumpărarea unei fecioare tătare*, îl arată pe Iosif cum cumpără copila de la un „negustor de sclavi". Se face referire la fata circasiană în jurnalul lui Zinzendorf în ziua morții lui Iosif. Împăratul i-a scris contesei Chanclos cu rugămintea să vegheze ca fata să primească pensia de 1 000 de guldeni. O notă de subsol în jurnal adăugată de Hans Wagner spune că era vorba de Elisabeth Gulesy, o circasiană cumpărată de Iosif în decursul călătoriei din Crimeea. Contesa Chanclos a crescut-o, Kaunitz i-a devenit tutore și a căsătorit-o cu Amandus Lacdemer, majordomul unui anume conte Karoly, în 1798. Îi sunt îndatorat prof. Derek Beales pentru aceste referințe. Wien von Maria Theresa bis zur Franzosenzeit, *Aus den Tagebüchern des Grafen Karl v. Zinzendorf* (ed. Hans Wagner) Viena, 1972, p. 40, 20 februarie 1790. Și *Österreich zur Zeit Kaiser Josephs II mit Regent Kaiserin Maria Theresias, Kaiser und Landesfürst, Niedero-Sterreichische Landesaustellung* (catalogul expoziției Austria de Jos) Stift Melk, 29 martie–2 noiembrie 1980, p. 439, nr. 551, Linz, Stadtarchiv.

10. RGADA 5.85.2.39, L 216, E către GAP, 9 iunie 1787. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 2, p. 90. *JII–CII* (Arneth) p. 373, I către Lacey, 12 iulie 1787, Berislav. SIRIO 27: 410– 13, 447. KFZ 8 iunie 1787. RGADA 5.85.2.31, L 217, E către GAP („pisicuța").

11. „Potemkiniada" și „Helbig" în *Modern Encyclopaedia of Russian and Slavic History*, Academy International Press 1982 de Joseph L. Wieczynski, p. 134. Georg von Helbig, „Potemkin der Taurier", *Minerva ein Journal historischen und politischen Inhalts herausgegeben von J. W. Archehotlz* (Hamburg 1797–1800). *Russische Günstlinge* (Tübingen 1809). *Potemkin: Ein interessanter Beitrang zur Regier ung- eschichte Katarina der Zweiten* (Halle/Leipzig 1804). Republicate în diverse forme, cum ar fi (în

franceză) *Vie de Pr Potemkin* de J.E. de Cerenville (1808) și *Memoirs of the Life of Prince Potemkin* (Londra 1812 și 1813).

12. Vassilcikov vol. 1, pp. 370–371, 22 iunie 1782.

13. Anspach, *Journey,* p. 160, 3 aprilie 1786.

14. Hrapoviţki, p. 17, 4 aprilie 1787.

15. ZOOID 12: 303, 309, 320, GAP către Kahovsky 1784, 1785.

16. *JII–CII* (Arneth) p. 356, I către Lacey, 19 mai 1787, Kaidak. SIRIO 23: 410, E către Grimm, 15 mai 1787, Herson.

17. Miranda, p. 244, 20 ianuarie 1787.

18. Anspach, *Journey,* p. 160, 3 aprilie 1786.

19. Ligne, *Letters (*Staël), p. 65, Ligne către Coigny.

20. Anspach, *Journey,* p. 170, 8 aprilie 1786.

21. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 232.

22. Ligne, *Letters (*Staël), p. 137. Ségur, *Mémoires* 1859, vol. 3, pp. 6–8, 111–13, 120–5. B&F vol. 2, p. 172, Cobenzl către Kaunitz, 22 iunie 1787.

23. Ségur, *Memoirs* (Shelley), p. 232.

24. *Moskvitanin jurnal* (1842) nr. 2, pp. 475–88. Relatarea orală a ședерii E la Tula, culeasă de N. Andreev. Miranda, p. 324, 9 mai 1787.

25. Aragon, p. 117, N-S către soție, 3 ianuarie 1787, Herson.

26. *JII–CII* (Arneth) p. 364, I către Lacey, 8 iunie 1787, Starikrim.

27. Ligne, *Letters (*Staël), p. 65, Ligne către Coigny, Tula. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 3, „Rélation de ma campagne de 1788 contre les Turcs".

28. RGADA 2.111.13–14, 14–15, E către comandantul P.D. Eropkin la Moscova, 12 și 20 mai 1787. SIRIO 27: 411, E către Marele Duce Alexandru, 28 mai 1787. RGADA 10.2.38.1–2, E către contele L.A. Bruce, 14 mai 1787.

29. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 11. Miranda, p. 204, 22 noiembrie 1786.

30. IRLI 265.2.2115.5–6, L 219, GAP către E, 17 iulie 1787, Kremenciug. RGADA 5.85.1.543, L 220, E către GAP, 27 iulie 1787.

31. RS (1876) 15 p. 33–8, Garnovski iulie 1787.

32. B&F vol. 2 p. 192, Cobenzl către I, 9 august 1787.

33. Ligne, *Mélanges* vol. 24 p. 5, 11, 14, citat în Mansel, *Charmeur* p. 116.

34. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 117–118. Honoré de Balzac a fost printre cei mulți care au făcut referire la „potemkiniadă": vezi Graham Robb, *Balzac,* p. 383.

35. AKV 14: 242–3, Arkadi Ivanovici Markov către A.R. Voronțov, 17 februarie 1787, Sankt-Petersburg.

36. RGVIA 52.11.53.31, N. Pisani către Bulgakov, 1/12 mai 1787, nepublicat. Această descriere a viitorului război se inspiră din Madariaga, *Russia,* pp. 394–397, și Alexander, *CtG,* pp. 262–265.

37. Sobstvennorucinîie bumaghi Kniaza Potemkina, RA (1865), pp. 740–741, E către GAP, 16/27 octombrie 1786, și GAP către Bulgakov, 13/24 decembrie 1786. Ragsdale, pp. 75–103.

38. AKV 14: 242, Markov către A.R. Voronțov, 17 februarie 1787, Sankt-Petersburg. B&F, vol. 2, p. 188, Cobenzl către I, 9 august 1787, Sankt-Petersburg.

39. ZOOID 8: 201, GAP către Bulgakov, martie 1787.

40. RGVIA 52.2.1.9, GAP către Bulgakov.

41. ZOOID 8: 203, GAP către A.A. Bezborodko, 14 august 1787.

42. RGVIA 52.2.53.59, N. Pisani către Bulgakov, 15/26 mai 1787. RGVIA 52.2.53.80, N. Pisani către Bulgakov, 1 iunie 1787. RGVIA 52.2.53.31, N. Pisani către Bulgakov, 1/12 mai 1787. Toate aceste depeşe sunt nepublicate. Cea din urmă enumeră activităţile diplomaţilor englezi care căutau să încurajeze războiul împotriva Rusiei şi politica Porţii de a instiga popoarele din Caucaz, inclusiv daghestanezii, cecenii şi lezghinii, să atace Rusia.

43. RGVIA 52.2.53.130, N. Pisani către Bulgakov nedatat. Datează evident din vara anului 1787. RGVIA 52.2.53.31, N. Pisani către Bulgakov, 1/12 mai 1787. Ambele nepublicate. ZOOID 8: 203, GAP către Bezborodko. Se simte neliniştea lui Potemkin la primirea acestor rapoarte din scrisorile către Bezborodko. „Te rog mult să câştigi timp", i-a scris pe 14 august 1787, când era prea târziu.

44. RGADA 1.1/1.47.5–9, L 223, E către GAP, 24 august 1787.

45. RGADA 5.85.2.43–8, L 233, E către GAP, 24 septembrie 1787.

46. MIRF capitolul 15 p. 51, M. I. Voinovici către GAP, 25 august 1787. AVPRI 5.585.149, L 223, GAP către E, 22 august 1787. RGADA 11.267.38–41, GAP către P.A. Rumianţev-Zadunaiski, 22 august 1787.

47. AVPRI 5.585.343, L 226, GAP către E, 28 august 1787.

48. RGADA 1.1/1.47.13–14, L 226, E către GAP, 6 septembrie 1787.

49. AVPRI 5.585.317, L 229, GAP către E, 16 septembrie 1787, Kremenciug.

50. AVPRI 5.585.143, L 231, GAP către E, 19 septembrie 1787.

51. Robert Slater, *Rabin: Warrior for Peace* (Londra 1996) p. 142. Robert C. Tucker, *Stalin in Power: Revolution from Above 1928–1941* (New York 1990), p. 625. Alan Bullock, *Hitler and Stalin: Parallel Lives* (Londra 1991), pp. 805–806. Noile relatări ruseşti, *Stalin* de Edvard Radzinsky (Londra 1996), pp. 445–447, şi *Stalin: Triumph and Tragedy* de Dmitri Volkogonov (New York, 1991), pp. 405–407, arată că Stalin era mai activ în zilele respective decât se credea până acum. Macdonogh, pp. 278–280, 157. Hughes, p. 30.

52. AVPRI 5.585.152, L 232, GAP către E, 24 septembrie 1787, Kremenciug; p. 314, L 232, GAP către E, 24 septembrie 1787. SBVIM nr. IV, p. 150–151, GAP către Rumianţev-Zadunaiski, 24 septembrie 1787.

CAPITOLUL 26: CAZACI EVREI ŞI AMIRALI AMERICANI: RĂZBOIUL LUI POTEMKIN

1. În capitolele 26–34, descrierea celui de-al Doilea Război Ruso-Turc se bazează pe următoarele lucrări. Principala sursă este A.N. Petrov, *Vtoraia turetkaia voina v tarstvovanie imperatriti Ekateriny II 1787–91*. Alte surse: V.S. Lopatin, *Potemkin i Suvorov*; A.V. Suvorov, *Pisma ed.* V.S. Lopatin; A. Petruşevski, *Generalissimo Kniazi Suvorov*; D.F. Maslovski, *Zapiski po istorii voiennogo iskusstva v Rossii*; ZOOID 8, 4, 11. D.F. Maslovski (ed.), *Pisma i Bumaghi A.V. Suvorova, G.A. Potemkina, i P.A. Rumianţeva 1787–1789. Kinburn Ociakovskaia operaţia, SBVIM;* N.F. Dubrovin (ed.), *Istoria voini i vladîcestva russkih na Kavkaze*; *Bumaghi Kniaza Grigoria Alexandrovicia*

Potemkina-Tavriceskogo, ed. N.F. Dubrovin, SBVIM; RS 1875 iunie, RS 1876 iulie și RA 1877, scrisoarea lui GAP către A.V. Suvorov; I.R. Christie, „Samuel Bentham and the Russian Dnieper Flotilla", și I.R. Christie, *The Benthams in Russia*; MIRF. Scrisă în engleză și franceză, relatarea se inspiră din Christopher Duffy, *Russia's Military Way to the West*; relatările lui Alexandre, Comte de Langeron despre campaniile dintre 1787 și 1791 în AAE vol. 20; Roger, Comte de Damas, *Mémoires*; prințul de Ligne, *Mélanges* și *Letters* (Staël) și Duc de Richelieu, „Journal de mon voyage en Allemagne". Hârtiile lui Langeron nu au fost încă publicate integral. Relatările lui Langeron și Ligne au fost folosite pe scară largă împotriva lui GAP. Sunt utile, dar deloc obiective. Relatarea lui Langeron se încheie totuși cu un tribut adus lui GAP, iar scrisorile nepublicate schimbate de Ligne și GAP, folosite aici pentru prima dată, îi dezvăluie în mare parte motivele. Rareori citații Richelieu și Damas oferă o descriere mai obiectivă a lui GAP în război. Dacă se face referire la un document anume, referința este notată, dar informațiile generale despre cursul războiului, în principal după Petrov, nu au referință. RGADA 5.85.2.43–8, L 233, E către GAP, 24 septembrie 1787. RGADA 5.85.2.49, L 235, 25 septembrie. RGADA 5.85.2.52–4, L 238, 2 octombrie 1787.

2. AV P R I 5.585.365–7, L 358, GAP către E, 2 octombrie 1787, Kremenciug.

3. RGADA 5.85.2.56, L 240, E către GAP, 9 octombrie 1787.

4. RS (1875) mai, vol. 8, pp. 21–33, GAP către A.V. Suvorov, 1787–1788, 5 octombrie 1787.

5. Byron, *Don Juan*, Cântul VII : 55.

6. Duffy, *Russia's Military Way,* pp. 185–187.

7. A A E 20: 20, Langeron, „Armées Russes and Turques'. Damas pp. 34–35. Engelhardt 1868, p. 183. Duffy, *Russia's Military Way,* pp. 192–193.

8. A A E 20: 95–7, Langeron, „Résumé des campagnes de 1787, 1788, 1789".

9. RS (1875) mai, vol. 8, p. 21, GAP către Suvorov, 5 octombrie 1787; p. 28, 1 ianuarie 1788.

10. AVPRI 5.585.190, GAP către E, 1 noiembrie 1787.

11. RS (1875) mai vol. 8 p. 21–33, GAP către Suvorov, 5 noiembrie 1787.

12. Aragon, p. 189, N-S către soție (dorința lui Pavel de a călători pe front cu soția). RGADA 5.85.2.43–8, E către GAP, 24 septembrie 1787. RGADA 5.181.7, Marele Duce Pavel Petrovici către GAP, iunie 1788, Pavlovsk. RGADA 5.181.11 Marele Duce Pavel Petrovici către GAP, 26 septembrie 1789, Gatcina. RGADA 5.182.2–3 și 181.1, 6, Marea Ducesă Maria către GAP, Pavlovsk și Gatcina. Ségur, *Memoirs* (Shelley) p. 265. Damas, pp. 100–107. RS (1876) 15, p. 484, Garnovski, noiembrie 1787. SIRIO 42: 191, E către Marele Duce Pavel Petrovici, 1791.

13. B&F, vol. 2, p. 231, I către contele Cobenzl, 11 decembrie 1787, Viena.

14. RGVIA52.2.52.10, I către prințul de Ligne, 25 noiembrie 1787, Viena, nepublicat.

15. Ligne, *Mélanges,* vol. 7, p. 152, Ligne către Comte de Ségur, 1 decembrie 1787, Elisavetgrad.

16. AVPRI 5.585.312, L 254, GAP către E, 12 noiembrie 1787, Elisavetgrad.

17. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 15.

18. Ligne, *Letters (*Staël), p. 72, Ligne către I, decembrie 1787, Elisavetgrad.

19. Pișkevici, p. 128.

20. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 11–15.

21. Damas, pp. 23–25.

22. Ligne, *Mélanges,* vol. 21, pp. 296–297.

23. AAE 20: 64, Langeron, „Résumé des campagnes de 1787, 1788, 1789".

24. RGVIA 52.2.64.4, Ségur către GAP, 7 ianuarie 1788, Sankt-Petersburg, nepublicat.

25. Damas, p. 25.

26. RGVIA 52.2.48.1, GAP către Cobenzl, 15 octombrie 1787, Elisavetgrad, nepublicat.

27. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 17. RGVIA 52.2.52.3, GAP către Ligne, nedatat, nepublicat.

28. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 18. AVPRI 5.585.179–80, L 282, GAP către E; éi RS (1873) noiembrie, pp. 727–728, L 283, 5 mai 1788, Elisavetgrad.

29. Contele Fiodor Rostopcin, *La Verité sur l'incendie de Moscou*, p. 27. Aragon, p. 180. Waliszewski, *Autour d'un trône,* vol. 2, p. 78. Vezi și GAP despre misiunile din Mediterană ale generalului V. S. Tamara: RGVIA 52.2.47.11, GAP către prințul Kaunitz octombrie 1790, nepublicat.

30. SIMPIK KV vol. 2, p. 9, GAP către hatmanul Sidor Belîi, 2 ianuarie 1788, Elisavetgrad. AVPRI 2.2/8a.21.96, L 261, GAP către E, 3 ianuarie 1788, Elisavetgrad. SIRIO 27 (1880): 494, E îi mulțumește lui GAP pentru înființarea forțelor cazace pe 20 mai 1788, pp. 486–487, ordinul E către GAP în legătură cu propunerea de a completa forțele cazace cu vizitii și burghezi, 20 aprilie 1788. Pasiunea lui GAP pentru cazaci: AKV 13: 227, A.A. Bezborodko către S.R. Voronțov, 17 noiembrie 1791. SIRIO 27 (1880): 332–3 ordinul E către GAP despre precauțiile care trebuie luate în legătură cu revenirea lui Nekrazovski și a cazacilor zaporojeni, 15 aprilie 1784. Și E, și GAP au fost prudenți inițial, dar până la urmă GAP a convins-o pe împărătească. Vezi și Longworth, *Cossacks,* p. 229.

31. Ligne, *Letters (*Staël), p. 74, Ligne către I, decembrie 1787. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 41, Ligne către I, 2 martie 1788; p. 57, Ligne către I, 6 aprilie 1788; vol. 21, pp. 180–181, „Mémoire sur les Juifs". D.Z. Feldman, Svetleișii Kniaz GA Potemkin i Rossiiskie Evrei, pp. 186–192. N.A. Engelhardt, Ekaterinskii kolloss. IV (1908) aprilie, pp. 55–57. Dudakov, S.I., *Istoria odnogo mifa: Ocerki russkoi literaturi XIX– XX*, Moscova 1993, pp. 29–31. În Feldman. Pentru ofițerul evreu de cavalerie al lui Napoleon: Berek Joselewicz, vezi Cecil Roth și Geoffrey Wigoder, *New Standard Jewish Encyclopedia*, Londra, 1975.

32. BM 33540 f408, N. S. Mordvinov, 21 septembrie 1787; f442, SB către William Pitt.

33. BM 33540 f453, SB către Pleșicev, 7 ianuarie 1788, Herson.

34. Mordvinov către GAP, 31 august 1787, citat în I.R. Christie, „Samuel Bentham and the Russian Dnieper Flotilla", p. 176. BM 33540 f487, SB către Jeremiah Bentham, 12/27 octombrie 1787; ff365–6, SB către JB 16 mai 1787, Kremenciug; f391, SB către JB, nedatat, 1787; f397, SB către JB, 2/13 septembrie 1787, Herson.

35. MIRF 15: 99, 104, 123, citat în I.R. Christie, „Samuel Bentham and the Russian Dnieper Flotilla", pp. 175–178 și Christie, *Benthams in Russia*, pp. 218–221.

36. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 20–21.

37. Blanning, *J I I,* p. 176. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 44–46, februarie 1788, Elisabethgrad. AVPRI 5.585.160, GAP către E, 3 ianuarie 1788, Elisavetgrad. RGADA 5.85.2.81– 4, L 260, E către GAP, 11 ianuarie 1788.

38. AVPRI 5.585.175, L 262, GAP către E, 15 ianuarie 1788, Elisavetgrad.

39. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 44–46, Ligne către I, februarie 1788, Elisavetgrad.

40. RGVIA 52.11.69, contele Joseph de Witte către GAP, 13 mai 1788, Podolski- Kameneț. RGADA 11.921.1 și 11.921.9, Witte către GAP, 6–8 octombrie 1787, nepublicat.

41. RGVIA 52.2.52.5, GAP către Ligne, 3 aprilie 1788; și RGVIA 52.2.52.6, 2/13 mai 1788, nepublicat.

42. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 49, Ligne către I, februarie 1788, Elisavetgrad.

43. AVPRI 5.585.168–73, L 265, GAP către E; și RGADA 5.85.2.88, L 274, E către GAP, 8 martie 1788.

44. RGADA 5.85.2.97, L 284, E către GAP, 7 mai 1788, Țarskoe Selo.

45. AVPRI 5.585.160, GAP către E, 3 ianuarie 1788, Elisavetgrad.

46. AVPRI 5.585.168–73, L 265, GAP către E.

47. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 148. Ligne, *Letters (*Staël), pp. 78–79, mai 1788.

48. BM 33540 f395, SB către JB, 30 august–2 septembrie 1787.

49. BM 33558 f424, SB către Henry Fanshawe, 2/13 septembrie 1787, Kremenciug.

50. BM 33540 f487, SB către JB, 12/23 octombrie 1788.

51. MIRF 15: 86, citat în I.R. Christie, „Samuel Bentham and the Russian Dnieper Flotilla", pp. 175–178, și Christie, *Benthams in Russia*, pp. 218–221.

52. AVPRI 2.2/8a.21.94, L 248, GAP către E, 1 noiembrie 1787.

53. BM 33540 f487, SB către Jeremiah Bentham.

54. MIRF 15: 60–90, citat în I.R. Christie, „Samuel Bentham and the Russian Dnieper Flotilla", pp. 175–178, și Christie, *Benthams in Russia*, pp. 218–221.

55. Ligne, *Mélanges,* vol. 7, p. 158, Ligne către Ségur, 8 mai 1787.

56. AAE 20: 71, Langeron, „Résumé des campagnes".

57. Damas, p. 32.

58. RGVIA 52.2.82.1, GAP către N-S, 26 martie 1788, Elisavetgrad, nepublicat.

59. Damas, pp. 32–33.

60. Aragon, p. 203, N-S către soție, 18 martie 1788.

61. SIRIO 23 (1878): 446, E către Grimm, 25 aprilie 1788. Sursele pentru John Paul Jones, pe lângă arhivele rusești și corespondența nepublicată cu GAP, sunt trei biografii: *John Paul Jones: A Sailor's Biography* de Samuel Eliot Morison; *The Life of Rear-Admiral John Paul Jones* by George R. Preedy; and *The Life of John Paul Jones* by James Otis.

62. RGVIA 52.2.56.1, GAP către baronul Simolin, 5/16 martie 1788, nepublicat.

63. RGVIA 52.2.82.1, GAP către N-S, 26 martie 1788, Elisavetgrad, nepublicat.

64. MIRF 15: 98, 188, GAP către Mordvinov, 29 februarie 1788, citat în Christie, *Benthams in Russia,* pp. 218–221.

65. BM 33540 f488, SB către JB, 12/23 octombrie 1788.

66. RGVIA 52.2.64.8, Ségur către GAP, 2/13 mai 1788, nepublicat.

67. Aragon p. 223, N-S către soție, 4 iunie 1788.

68. Damas, pp. 31–32.

69. Aragon, p. 225, N-S către soție.

70. Tott, vol. 3, p. 24. Damas, pp. 44–45. Ligne, *Letters (*Staël), p. 88, Ligne către I, august 1788.

71. Tott, vol. 3, p. 24. Anspach, *Journey,* p. 191, Lady Craven către Anspach, 25 aprilie 1786, Constantinopol.

72. SIRIO 27: 480, E către GAP, 27 mai 1788.

73. BM 33540 f488, SB către JB, 12/23 octombrie 1788.

74. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 20.

75. RGVIA 52.2.82.1 GAP către N-S, 2 aprilie 1788, nedatat. RGVIA 52.2.82.4, GAP către N-S, nedatat. Nepublicat.

76. J.P. Jones către José de Ribas, 11/22 iunie 1788, citat în Morison, pp. 374–378.

77. RGVIA 52.2.82.13, GAP către N-S, nepublicat.

78. RGVIA 52.2.82.12, GAP către N-S, 10 iunie 1788, nepublicat.

79. Colonelul Henry Fanshawe citat în Christie, „SB and the Flotilla", p. 191.

80. Morison, pp. 379–381.

81. BM 33540 f489, SB către Jeremiah Bentham, 12/23 octombrie 1788.

82. BM 33554 ff90–1, Fanshawe, 18 iunie 1788.

83. Damas, p. 45.

84. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 21.

85. Aragon, p. 238, N-S către soție, 28 și 29 iunie 1788. RS (1875) iunie, p. 160, GAP către Suvorov.

86. Aragon, p. 236, N-S către soție, 25 iunie 1788.

87. RGVIA fVUA 2388.13, L 296, GAP către E, iunie 1788.

88. M.S. Bentham, p. 89, citat în Christie „SB and the Flotilla". BM 33540 f490, GAP către SB.

89. Aragon, p. 250, N-S către soție.

90. SIRIO 23 (1878): 446, E către Grimm, 31 mai 1787.

91. RGADA 5.85.2.124, L 305, E către GAP, 19 iulie 1788, Sankt-Petersburg. Se spune că soțul Tatianei Engelhardt, Mihail Potemkin, care se afla la Sankt-Petersburg în calitate de *General-Kreigskommissar* sau inspector general al armatei din 1783, și Mamonov s-au aliat în 1788 pentru a dărâma argumentele lui A.R. Voronțov, Zavadovski și Orlov-Cesmenski despre conducerea războiului de către GAP. Vezi „M.S. Potemkin" în *Russkii Biograficeskii Slovar,* vol. 14 (1904).

92. RGADA 5.85.2.121, L 302, E către GAP 17 iulie 1788.

93. AVPRI 5.585.260, L 304, GAP către E, 18 iulie 1788, Oceakov.

94. RGADA 5.85.2.115, L 299, E către GAP, 3 iulie 1788.

95. BM 33554 d9, 2–3 iunie 1788.

96. RS (1889) nr. 9, p. 510, prințul I.V. Dolgoruki. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 95, Ligne către I, 12 iulie 1788. RGADA 5.85.2.119, L 301, E către GAP, 13 iulie 1788, Sankt-Petersburg.

CAPITOLUL 27: LA LUPTĂ: ASALTUL OCEAKOVULUI

1. Pentru principalele surse, vezi capitolul 26, nota 1. BM 33554 ff93–4, Henry Fanshawe, iulie 1788, nepublicat.

2. B&F, vol. 2, p. 170, I către contele Cobenzl, 16 iunie 1787, Herson.

3. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 21–23, 2 iulie 1788, Oceakov.

4. Aragon, p. 255, N-S către soție.

5. RS (1895) 9, p. 175. Ligne, *Mélanges,* vol. 7, p. 194, prințul de Ligne către Comte de Ségur, 1 octombrie 1788, Oceakov.

6. BM 33540 f489, SB către JB, nedatat.

7. Petrușevski, vol. 1, p. 327.

8. Damas, pp. 58–59. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 123, Ligne către J II, 11 august 1788.

9. RS (1895) septembrie, pp. 175–176, Roman Maximovici Țebrikov, *Vokrug ociakova 1788 god (dnevnikocevidța)*. RS (1875) mai, p. 38, GAP către A.V. Suvorov, 27 iulie 1788.

10. Damas, pp. 56–59. Aragon pp. 256–258, N-S către soție. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 129, Ligne către I, 20 august 1788; p. 176, Ligne către Cobenzl. O scrisoare nepublicată trimisă de GAP lui Nassau-Siegen datată iulie/august 1788 a fost recent pusă pe piață de firma londoneză Maggs Brothers în Catalogue 1275 of Autograph Letters and Historical Documents, lot 149. Scrisoarea nedatată, scrisă de mână în franceză de GAP, spune că amiralul Mark Voinovici este poziționat să contracareze eventualele atacuri din partea Capudan-Paşei, pentru ca Nassau-Siegen să poată debarca oamenii la Kinburn pe timpul zilei, iar „noaptea să revină la poziție". Este tipic pentru Potemkin că avea grijă ca soldaților să li se permită să petreacă un timp și pe uscat. Prețul documentului: 1 200 de lire.

11. Damas, pp. 56–57. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 129, Ligne către I, 20 august 1788, Oceakov.

12. RGADA 5.85.2.136–7, L 311, E către GAP, 31 august 1788.

13. Samoilov col 1260.

14. RS (1875) mai, pp. 21–33, GAP către Suvorov, aprilie 1788.

15. Ligne, *Letters (*Staël), p. 87, Ligne către I, august 1788.

16. RGVIA52.7.1.13, GAP către contele Rzewowski, 7 noiembrie 1788, cartier-general Oceakov, nepublicat. AVPRI 5.585.278, L 320, GAP către E, 17 octombrie 1788. ZOOID 4: 363, GAP către M.L. Faleev, 14 august 1788, Oceakov. ZOOID 2: 667, 668, GAP către Faleev.

17. *Lettres de Catherine II au prince de Ligne,* p. 81, I către Ligne 18 iunie 1788.

18. *CII – Ligne p.* 96–7, Cobenzl către Ligne. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 157, Ligne către I; p. 75. RGVIA f VUA.2388.7, L 291, GAP către E, 8 iunie 1788, tabăra de pe Bug. AVPRI 5.585.278, L 320, GAP către E, 17 octombrie 1788.

19. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 176.

20. AAE 20: 74, Langeron, „Résumé des campagnes".

21. Aragon p. 268–70, N-S.

22. RGADA 11.864.2.91, Praskovia Potemkina către GAP (nesemnată dar probabil Praskovia Potemkina), nepublicat.

23. RP 2.1, p. 36, contesa Ekaterina Sergheevna Samoilova.

24. Damas, pp. 66–69.

25. Damas, pp. 63–64.

26. Ligne, *Mélanges,* vol. 7, pp. 198–201, Ligne către Ségur, 1 decembrie 1788. Ligne, *Letters (*Staël), vol. 2, p. 16, Ligne către Ségur, 1 octombrie 1788.

27. BM 33540 f489 și 33558 f443 și f445, SB către JB. BM 33558 f442, William Newton către J.T. Abbot, 10 septembrie 1789. Christie, *Benthams in Russia,* p. 241.

28. RGVIA 52.2.89.64–5, Lewis Littlepage către GAP, 16 septembrie 1788; și GAP către Littlepage, 16 septembrie 1788, nepublicat.

29. RGVIA 52.2.82.21, GAP către John Paul Jones, nedatat, nepublicat.

30. AVPRI 585.278, L 320, GAP către E, 17 octombrie 1788.

31. RGVIA52.11.82.23, John Paul Jones către GAP, 20 octombrie 1788, la bordul navei *Vladimir* înainte de Oceakov, nepublicat.

32. Otis, pp. 352–354. Preedy, p. 223.

33. Preedy, p. 216. Otis p. 335–52. Morison p. 382.

34. Damas pp. 70–71. AVPRI 5.585.278, L 320, GAP către E, 17 octombrie 1788.

35. RGADA 11.893.11, Ligne către GAP, 16 septembrie 1788, nepublicat.

36. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, pp. 25, 26, 32.

37. Damas, pp. 70–71.

38. AVPRI 5.585.278, L 320, GAP către E, 17 octombrie 1788, Oceakov.

39. Damas, p. 72.

40. B&F, vol. 2, p. 299, Cobenzl către I, 24 octombrie 1788.

52. AAE 20: 74, Langeron, „Résumé des campagnes".

42. Damas, p. 66–67.

43. BM 33540 f489, SB către JB.

44. Criste, *Kriege unter Kaiser Josef II,* p. 222 nota 3, citat în Blanning, *JII,* p. 178.

45. Samoilov col 1251.

46. Damas, pp. 63–64.

47. RS (1895) 84 nr. 9 Țebrikov, p. 172, 12–15 iunie; p. 177, 28 iulie; p. 151, 5 iunie 1788.

48. AVPRI 5.585.273, GAP către E, 15 septembrie 1788.

49. RGADA 5.85.2.150–1, L 327, E către GAP, 27 noiembrie 1788.

50. RGADA 5.85.2.145–7, L 322, E către GAP, 19 octombrie 1788.

51. AVPRI 5.585.284–5, L 324, GAP către E, 3 noiembrie 1788.

52. RGADA 5.85.2.152–3, E către GAP, 7 noiembrie 1788.

53. AVPRI 5.585.286–7, L 326, GAP către E, 17 noiembrie 1788.

54. RS (1876) 16 p. 213, 16 august 1788; p. 220, Garnovski către Popov, 1 octombrie 1788.

55. RS (1876) 16, pp. 229–230, Garnovski către Popov, 29 noiembrie 1788.

56. Damas, p. 72.

57. BM 33554 f96, Fanshawe, 15 februarie 1789, Kiev.

58. Damas, pp. 74–75.

59. RGADA 5.85.2.150–1, L 327, E către GAP, 27 noiembrie 1788.

60. Damas, pp. 79–84. BM 33554 f98, Fanshawe.

61. Samoilov col 1251.

62. Damas, pp. 79–83.

63. Macdonogh, p. 299.

64. AVPRI 5.585.290, L 330, GAP către E, 26 decembrie 1788.

65. Damas, pp. 84–86.

66. Samoilov col 1256. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 187.

67. ZOOID 9 (1875): 459, cântecul în onoarea victoriei de la Oceakov, precum și cântecele dedicate campaniei din 1790 (p. 461) și morții lui GAP.

68. Damas, pp. 86–87. Samoilov cols 1256–7. BM 33554 f98, Fanshawe.

69. AAE 20: 81, Langeron, „Résumé des campagnes". Masson, p. 312.

70. AVPRI 5.585.290–3, GAP către E, 26 decembrie 1788, Oceakov.

71. Damas, pp. 88–89.

72. AVPRI 5.585.288–9, L 328, GAP către E, decembrie 1788.

73. Samoilov col 1258. Masson, p. 312.

74. RGADA 5.85.2.149, L 329, E către GAP, 16 decembrie 1788. Platoul oval de argint gravat dăruit de E lui GAP cu ocazia victoriei de la Oceakov se poate admira în Muzeul Armelor de la Kremlin, Moscova. Medalionul a fost creat de K. Leberecht. RGADA 5.85.2.185, L 371, E către GAP, 7 septembrie 1789.

75. *JII–CII* (Arneth), p. 325, I către Prince Kaunitz, 2 februarie 1789; scrisoarea CLXVI, JII către E, 5 ianuarie 1789.

76. B&F, vol. 2, p. 316, Philip Cobenzl către Ludwig Cobenzl, 5 ianuarie 1789, Viena. Și RGVIA 52.2.55.72, raport de la Viena despre scrisoarea lui GAP către prințul de Ligne, în privința conducerii războiului, 15 februarie 1791, nepublicat.

77. RGVIA 52.2.82.24, GAP către N-S, 7 decembrie 1788, Oceakov, nepublicat.

78. Davis, p. 194.

79. SIRIO 23 (1878): 467, E către baronul F.M. Grimm, 17 decembrie 1788. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 190.

80. AVPRI 5.585.290–3, L 330, GAP către E.

81. Damas, pp. 89–90.

82. Damas, p. 93.

83. P.V. Zavadovski, *Pisma Zavadovskago Rumiantevu,* p. 320, P.V. Zavadovski către P.A. Rumiantev-Zadunaiski, ianuarie 1789.

84. RGADA 5.85.2.155, L 333, E către GAP, 2 februarie 1789.

85. Hrapovițki, pp. 229 și 238, 26 ianuarie 1789.

86. RS (1876) 16, pp. 234–235 și 226, Garnovski către Popov, 3 ianuarie și 3 februarie 1789.

87. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 195–197.

CAPITOLUL 28: REUȘITELE MELE ÎȚI APARȚIN

1. Pentru principalele surse, vezi capitolul 26, nota 1. KFZ, 11 februarie 1789. Și pentru acest capitol: Madariaga, *Russia,* pp. 407– 411, și Alexander, *CtG,* pp. 262–285.

2. Zavadovski, p. 321.

3. KFZ, 15 aprilie 1789. RS (1876) octombrie, p. 23.

4. SBVIM vol. 7, p. 127, GAP către A.V. Suvorov, 23 aprilie 1789.

5. *E Socinenia,* vol. 12, partea a 2-a, pp. 699–701, L 355–7, iunie 1789. Hrapovițki, pp. 255, 260, 11 aprilie 1789.

6. Hrapovițki, 11 și 12 februarie 1789.

7. RGADA 5.85.2.150–1, L 327, E către GAP, 27 noiembrie 1788.

8. B&F, vol. 2, p. 340, I către contele Cobenzl, 24 aprilie 1789; p. 344, 19 mai 1789; p. 326, Cobenzl către I, 24 ianuarie 1789; p. 335, 15 aprilie 1789.

9. AVPRI 5.585.236, L 358, GAP către E, 9 iulie 1789, Olviopol.

10. AVPRI 5.585.299–303, L 334, GAP către E, februarie 1789.

11. AKV 13: 180–1, A.A. Bezborodko către Semion Voronțov, 7 martie 1789.

12. Bezborodko, scrisorile 1685, GAP către Bezborodko, 1789.

13. RGVIA 52.2.64.12, Ségur către GAP, nedatat, primăvara/vara 1789, nepublicat.

14. Aragon, p. 280, N-S către soție.

15. Ségur, *Mémoires,* 1859, p. 152.

16. Ségur, *Mémoires,* 1859, pp. 152–153.

17. Relatarea se bazează pe biografiile lui Jones scrise de Otis, Morison și Preedy, precum și pe scrisorile nepublicate trimise de Comte de Ségur lui GAP din RGVIA.

18. RGVIA 52.2.64.12, Ségur către GAP, nedatat, vara 1789, Sankt-Petersburg, nepublicat. Ségur, *Mémoires* 1859 pp. 164–5.

19. J.P. Jones către GAP, 13 aprilie 1789, citat în Otis, p. 359. Declarația dată șefului poliției în Morison, p. 388. RGVIA 52.2.64.12, Ségur către GAP, nedatat, vara 1789, Sankt-Petersburg, nepublicat.

20. RGVIA 52.2.47.31, prințul Kaunitz către GAP, 30 iunie 1789, Viena, nepublicat.

21. AVPRI 5.585.203, L 344, GAP către E, aprilie 1789. KFZ, 12 aprilie 1789.

22. RGADA 5.85.2.17, L 343/4, E către GAP, aprilie 1789.

23. RGADA 5.85.1.496, L 343, GAP către E și E către GAP, aprilie 1789.

24. Petrov, *Vtoraia turețkaia voina,* vol. 2 appendix, pp. 15–16, raportul lui GAP din 10 iunie 1789, Elisavetgrad. RGVIA 52.2.48.3, GAP către Cobenzl, 25 martie 1789, despre planul de bătălie pentru 1789, nepublicat.

25. GAP primea rapoarte frecvente despre Revoluția Franceză de la ambasadorul rus la Versailles Simolin (e.g. RGVIA 52.2.56.31, Simolin către GAP 27 aprilie/8 mai 1790, Paris, nepublicat – „Regele este un prizonier fantomă în Tuilleries... o anarhie cumplită.") Contele Stackelberg trimitea și el vești de la Varșovia (RGVIA 52.2.39.306, Stackelberg către GAP, 26 iulie/6 august 1789, Varșovia, nepublicat – „Parisul prezintă viziunea unei vaste tabere militărești – toate ușile închise… străzile pline de soldați, femei care le slăvesc curajul...") Când a revenit în Franța, contele de Ségur a descris și

el evenimentele în scrisorile trimise către GAP: RGVIA 52.2.64.24, Ségur către GAP, 9 mai NS 1790, Paris, nepublicat – „suntem în convulsii".

26. AVPRI 5.585.347, L 353, GAP către E, 25 iunie 1789, Olviopol. GAP primea informații despre Revoluția Poloneză dintr-o mare varietate de surse. Majoritatea scrisorilor și rapoartelor nepublicate rămân în arhivele sale: RGVIA 52.2.70.1. Branicki, de exemplu, raportează cu privire la situația din Varșovia, pe 31 decembrie 1788, nepublicat. Stackelberg trimitea rapoarte detaliate și ziare locale, de ex. RGVIA 52.2.39.290, Stackelberg către GAP, 1/12 iunie 1789. GAP însuși a încercat să calmeze rusofobia prin aceea că i-a ordonat lui Stackelberg și altora să îl asigure pe regele Stanislas-Augustus și pe alții de propriile sale intenții pașnice față de Polonia, de ex. RGVIA 52.2.39.11, GAP către Stackelberg, 6 iulie 1788, Oceakov, nepublicat, sau RGVIA 52.2.39.21, GAP către Stackelberg, 20 iulie 1789, Olviopol, nepublicat. Depășesc tema cărții, dar sunt de neprețuit pentru cei care cercetează relațiile ruso-poloneze.

27. SIMPIK KV, vol. 2, p. 9. Ordinele lui GAP către ofițerii cazaci arată cum a transformat forțele cazace într-o nouă armată puternică. GAP către hatmanul Sidor Belîi, 2 ianuarie 1788, Elisavetgrad; p. 10, GAP către A.A. Golavatîi despre formarea Armatei Mării Negre din foștii cazaci zaporojeni, 10 august 1788; p. 24, GAP către Anton Golavatîi să recruteze soldați pentru noua Armată a Mării Negre, 4 octombrie 1789.

28. AVPRI 5.585.339, L 350, GAP către E, 10 iunie 1789, Elisavetgrad.

29. RS (1876) 15, p. 16, Garnovski, decembrie 1786.

30. Masson, pp. 42, 55. Vigée Lebrun, pp. 13–14. Golovina, p. 120. Golovina, care descrie atitudinea jucăușă și dezinvoltă a Ecaterinei față de doamnele de onoare, scria despre ultimul an din viața împărătesei. Știau că nu se simte bine, iar Golovina a plâns după ce a văzut-o pentru ultima dată.

31. *E Socinenia,* vol. 12, partea a 2-a, pp. 699–701, L 355, E către GAP iunie 1789. RGADA 5.85.2.166–7, E către GAP, 14 iulie 1789.

32. RS (1876) 16 p. 400, Garnovski către Popov, 21 iunie 1789. RGADA 5.85.2.3–4, GAP către E, 18 iulie 1789, Olviopol.

33. AKV 12: 63, P. V. Zavadovski cătreS. R. Voronțov iunie 1789, Sankt-Petersburg.

34. Hrapovițki, pp. 290–291, 19 iunie 1789.

35. RS (1876) 16, pp. 406–407, Garnovski către Popov.

36. Masson, pp. 99–100.

37. RS (1876) 16 p. 404, Garnovski către Popov. Hrapovițki, p. 290, 18–23 iunie 1789.

38. RGADA 5.85.2.163, L 358, E către GAP, 6 iulie 1789.

39. RGADA 5.85.2.173, L 363, E către GAP, 5 august 1789, Țarskoe Selo.

40. Hrapovițki, pp. 294–298, 501–504.

41. RGADA 5.85.2.7, L 357, GAP către E, nedatat.

42. RGADA 5.85.2.166–7, L 319, E către GAP, 14 iulie 1789.

43. RGADA 5.85.2.163, L 358, E către GAP, 6 iulie 1789.

44. RGADA 5.85.2.177, L 365, E către GAP, 12 august 1789.

45. Masson, p. 194.

46. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod 65 SP 181, baronul de Keller la Berlin, 26 februarie 1789, Sankt-Petersburg.

47. Saint-Jean, pp. 137–145. Este îndoielnic, dar vezi și GAP despre V.A. Zubov după Ismail: RGADA 1.1/1.43.35–5, L 444, GAP către E, 18 decembrie 1790, Bender.

48. Damas, p. 113.

49. RGADA 1.1.43.42, L 362, GAP către E, 30 iulie 1789, Olviopol.

50. Philip Longworth, *The Art of Victory,* pp. 156–157. SD, vol. 3, pp. 500–510. V.S. Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* pp. 157–169.

51. RGIA 1146.1.33, rapoartele lui Mihail Garnovski trimise lui GAP, 27 iulie 1789, William Gould trimis la Dubăsari, nepublicat.

52. RS (1889) 9, p. 512, prințul I.V. Dolgoruki.

53. RGVIA 52.1.586.2.430, GAP către Suvorov, 1 septembrie 1789.

54. Longworth, *Art of Victory,* p. 157. SD, vol. 3, p. 553, Suvorov către Hvostov, 29 august 1796.

55. RS (1875) octombrie, p. 220, GAP către E, 10 septembrie 1789.

56. AAE 20: 95–7, Langeron, „Résumé des campagnes". Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* pp, 157–70.

57. SO (1839) vol. 9, p. 64, GAP către Suvorov și Suvorov către GAP, septembrie 1789, citat în Lopatin, *Suvorov i Potemkin,* p. 167.

58. RGVIA 52.2.52.8, GAP către Ligne, 15 septembrie 1789, Lauchon, nepublicat.

59. AAE 20: 149, Langeron, „Evénements de campagne de 1790".

60. AVPRI 5.585.144, GAP către E, 9 noiembrie 1789, Bender.

61. RGVIA 52.2.39.28, GAP către contele Stackelberg cu textul capitulării Benderului, 7 noiembrie 1789, nepublicat.

62. RGVIA 52.2.46.3, I către GAP, 1 decembrie 1789, Viena; și RGVIA 52.2.46.14, I către GAP, 5 decembrie 1789, Belgrad, nepublicat. Aceste scrisori demonstrează legăturile strânse dintre austrieci și GAP în 1789. Nuanțele sunt fascinante – dar depășesc tema cărții. Vezi și scrisorile lui GAP către I, prințul Kaunitz, contele Cobenzl și prințul de Ligne. RGVIA 52.2.52.8, GAP către Ligne, 15 septembrie 1789, Louchon. GAP, pe care l-au afectat calomniile lui Ligne după cearta de la Oceakov, ținea încă la prietenul lui și impresionează dorința sa de a-i câștiga admirația. După bătălia de la Râmnic, de exemplu, i-a scris: „Îți mâzgălesc aceste rânduri pentru a-ți reaminti, prințe, de unul care te iubește din inimă și îți trece cu vederea metehnele." RGVIA 52.2.48.4, GAP către Cobenzl 30 iulie 1789, Olviopol. RGVIA 52.2.46.1, GAP către I, 15 septembrie 1789, Kauchon. Despre Râmnic: RGVIA 52.2.47.1, GAP către Kaunitz 28 iulie 1789, Olviopol. RGVIA 52.2.47.3, GAP către Kaunitz 15 septembrie 1789. RGVIA 52.2.48.33, Cobenzl către GAP 26 septembrie 1789 despre căderea Belgradului și RGVIA 52.2.48.36, 15/26 octombrie 1789, GAP către Cobenzl: felicitări. RGVIA 52.2.48.38, Cobenzl către GAP în legătură cu Bender 16/27 noiembrie 1789, St Peters- burg. RGVIA 52.2.46.2, GAP către I, 7 noiembrie 1789 despre căderea Benderului. RGVIA 52.2.47.54, Kaunitz către GAP în legătură cu pacea 2 noiembrie 1789. RGVIA 52.2.46.3, I către GAP,

1 decembrie 1789, Viena, felicitări pentru Bender. RGVIA 52.2.48.3, GAP către Cobenzl, 25 martie 1789 despre planul de bătălie pentru 1789. În întregime nepublicat.

63. PRO FO Secretary of State: State Papers Foreign, cod SP106/67, Sir Robert Ainslie la Istanbul către J. Ewart la Berlin, 8 februarie NS 1790, nepublicat.

64. AVPRI 5.585.326–7, L 383 GAP către E.

65. AVPRI 5.585.326, L 383, GAP către E, 9 noiembrie 1789, Bender.

66. IRLI 265.2.2115.13–14, L 338, GAP către E, 22 septembrie 1789, Căușani.

67. AVPRI 5.585.132, L 374, GAP către E, 2 octombrie 1789, Akkerman (Cetatea Albă).

68. AVPRI 5.585.237, GAP către E, 21 octombrie 1789, Chișinău.

69. RGADA 5.85.2.198, L 379, E către GAP, 18 octombrie 1789.

70. GPB S-Sch f755 vol. 1 citat în Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* p. 173, GAP către Suvorov și Suvorov către Popov, 8 noiembrie 1789.

71. *CII–Ligne p.* 114, E către Ligne, 5 noiembrie 1789.

72. RGADA 5.85.2.197, E către GAP, 18 octombrie 1789.

73. RGADA 5.85.2.199, L 378, E către GAP, 18 octombrie 1789.

74. RS (1876) 16 p. 415–22, Garnovski către Popov, august/septembrie.

75. RGADA 5.85.2.204, L 383, E către GAP, 15 noiembrie 1789.

76. AVPRI 5.585.128–31, L 388, GAP către E, decembrie 1789.

77. RGADA 5.85.2.273, L 391, E către GAP, 20 decembrie 1789.

78. AVPRI 5.585.123–31, L 359, GAP către E, decembrie 1789, Iași.

79. RGVIA 271.1.43.3, I către GAP, 7 octombrie 1789, Viena, nepublicat.

CAPITOLUL 29: DELICIU ȘI CRUZIME: SARDANAPAL

1. Pentru principalele surse vezi capitolul 26, nota 1. Golovina, pp. 24–25.

2. SIRIO 54 (1886): 197, Richelieu, „Mon voyage".

3. Ligne, *Mélanges,* vol. 7, p. 199, prințul de Ligne către Comte de Ségur, 1 decembrie 1788.

4. Mansel, *Constantinople,* pp. 154–155. Descriere inspirată din capitolul lui Philip Mansel despre domnitorii fanarioți din Țara Românească și Moldova.

5. A A E 20: 8–10, Langeron, „Journal de la campagne de 1790".

6. Ligne, *Mélanges,* vol. 7, pp. 199–210, Ligne către Ségur, 1 decembrie 1788.

7. AAE 20: 8–10, Langeron, „Journal de la campagne de 1790". Damas, p. 139. Ligne, *Mémoires* 1828, vol. 1, pp. 211–14, Ligne către Ségur, 1 decembrie 1788 și vol. 2, pp. 390–392. Mansel, *Constantinople,* pp. 154–157. RGVIA 52.2.89.149, domnitorul Alexandru Mavrocordat către GAP, 21 septembrie 1790, Elisavetgrad, nepublicat. SIRIO 54 (1886): 197, Richelieu, „Mon voyage". Ligne, *Mélanges,* vol. 7, pp. 199–210, Ligne către Ségur, 1 decembrie 1788.

8. Castera, vol. 3, p. 294. Saint Jean, pp. 48–54, 137–45. AAE 20: 38, Langeron, „Journal de la campagne de 1790" (résumé).

9. A A E 20: 367, Langeron, „Résumé 1790".

10. RGVIA 52.11.91.11, domnitorul Țării Românești, Nicolae Mavrogheni, către GAP, 5 noiembrie 1789; și RGVIA 52.11.91.6, GAP către domnitorul Țării Românești, Nicoale Mavrogheni, 24 octombrie 1789, nepublicat.

11. Demetrius Dvoichenko-Markov, „Russia and the First Accredited Diplomat in the Danubian Principalities 1779–1808", pp. 208–218.

12. Saint Marc de Giraudin, *Souvenirs de voyage et d'études,* p. 249, citat în Georges Haupt, „La Russie et les Principautés Danubiennes en 1790: Le Prince Potemkin-Tavrichesky et le Courrier de Moldavie", pp. 58–63. Și N. Iorga, *Geschichte des Osmanishen Reiches* (Gotla 1908) vol. 1, p. 469, citat în Dvoichenko-Markov, p. 218.

13. Samoilov col 1553.

14. RGVIA 52.11.91.25–6, Prince de Cantacuzino și alții către GAP 12 februarie 1790. RGVIA52.11.91.24, boierii moldoveni către GAP 17 noiembrie 1789. RGVIA 52.11.91.23, boierii moldoveni către GAP, nedatat, 1790, nepublicat.

15. ZOOID 4: 470. Haupt, pp. 58–63.

16. AAE 20: 367, Langeron, „Résumé 1790".

17. Samoilov col 1553.

18. RGADA 5.85.2.206, L 385, E către GAP, 25 noiembrie 1789.

19. RA (1907) 2, pp. 130–132.

20. Engelhardt, 1997, p. 82.

21. RGIA 1146.1.31, rapoartele lui Mihail Garnovski, 1790, nepublicat.

22. RS (1876) 16, p. 425, Garnovski către Popov, 4 martie 1790.

23. RGVIA 52.2.89.128, nesemnat către GAP nedatat, nepublicat.

24. *Moskvitianin jurnal* (1852) nr. 2, ianuarie, vol. 2, p. 101.

25. *Moskvitianin jurnal* (1852) nr. 2, ianuarie, vol. 2, p. 99.

26. AAE 20: 98, Langeron, „Résumé 1790".

27. RGADA 11.940.5, Peter Zahorevski către Praskovia Potemkina, nedatat, nepublicat.

28. RS (1875) iunie, vol. 13, pp. 164–168. Brückner, *Potemkin,* pp. 254–255, GAP către Praskovia Andreevna Potemkina. RGADA 11.857.8, 13, 14, 19, 22, 40, P.A. Potemkina către GAP.

29. SBVIM vol. 8, p. 22, GAP ordin pentru M.L. Faleev, 15 martie și 25 aprilie 1790.

30. AAE 20: 131, Langeron, „Evénements de la Campagne de 1790 des Russes contre les Turcs en Bessarabie et en Bulgarie".

31. RGVIA 52.2.56.32–3, baronul I.M. Simolin către GAP, 16/26 iulie 1790, Paris, nepublicat.

32. RGVIA 52.2.39.182, contele Stackelberg către GAP, 18/29 martie 1788, Varșovia, nepublicat.

33. RGVIA 52.2.56.32–3, Simolin către GAP, 16/26 iulie 1790, Paris, nepublicat.

34. RGVIA 52.2.35.35, GAP către baronul Sutherland, 1/16 martie 1787, despre plata către baronul Grimm pentru cumpărături la Paris, nepublicat.

35. *Literaturnoie nasledstvo* (Moscova 1937) vol. 29–30, pp. 386–389. Simolin către A.A. Bezborodko, 25 decembrie 1788/5 ianuarie 1789, Paris. Nota de plată a fost 8 000 de livre Turenne, monedă aproximativ de patru ori mai valoroasă decât livra obișnuită.

36. Vigée Lebrun, vol. 1, p. 323.

37. Ligne, *Letters (*Staël), vol. 2, p. 5, Ligne către Ségur, 1 august 1788.

38. Masson, p. 113.

39. A.S. Pușkin, „ *Note despre istoria Rusiei în secolul al optsprezecelea*“, p. 5.

40. RGADA 248.4404.221 verso, E către contele Andrei Petrovici Șuvalov pentru a-i ordona să îi aloce 3 000 de ruble lui GAP pentru construcția Amiralității din Sevastopol, 2 septembrie 1785. După începerea războiului în 1787, bugetele au crescut masiv. Un document în același loc din partea prințului A.A. Viazemski către E, pe 7 noiembrie 1790, arată cum au fost distribuite, de exemplu, 7,3 milioane de ruble în perioada 1787–1790 de către GAP între Flota Mării Negre și armatele Ekaterinoslavului și Ucrainei prin oficiali ca Garnovski, Faleev și Popov. Însă Viazemski se plânge că GAP a omis de trei ori să justifice cheltuielile. Alt exemplu: SIRIO 27 (1880): 348–51, E către GAP, 14 ianuarie 1785. E îi ordonă lui Viazemski să îi trimită lui GAP un milion de ruble pentru crearea de noi regimente. PSZ xxii nr. 16, 131. SIRIO 27 (1880): 354, E către GAP, 13 august 1785. În acest caz, banii sunt 2,4 milioane ruble pentru Amiralitate.

41. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 85–87.

42. GARF 9: corespondența dintre Potemkin și diverse persoane. A continuat să se folosească de prietenul său Zeitlin, precum și de bacheri ca Ferguson Tepper din Varșovia. Corespondența nepublicată se găsește în arhivele RGIA din Petersburg, RGVIA f52 și RGADA f11 din Moscova. Este o imagine neprețuită a lui GAP și a finanțelor Imperiului Rus, dar nu interesează aici. Vezi următoarea notă privind necazurile baronului Sutherland.

43. RGADA 11.895.3–5, baronul Richard Sutherland către GAP, 10 august și 13 septembrie 1783. RGADA 11.895.7, baronul Sutherland către GAP, 2 martie 1784. În întregime nepublicat. Se pare că Sutherland a primit totuși o sumă, deoarece nu revine decât peste un an, când îl atacă pe Zeitlin: „Sunt cumplit de dezamăgit să aflu că pierd ocrotirea și încrederea cu care a binevoit să mă onoreze Înălțimea Voastră, din pricina intervenției lui Monsieur Zeitlin“. Sutherland pretinde că este „victima propriei bunăvoințe“ și îl roagă umil pe Potemkin să îl ierte pentru greșeala neintenționată. Bănuim că GAP este unul dintre puținii oameni de stat ruși care se ceartă cu un baron britanic și îi ia apărarea unui negustor evreu (vezi capitolul 19). RGVIA 52.2.35.33, Ferguson Tepper către GAP, 11 ianuarie 1788, Varșovia. Sutherland a fost repus în favoare curând, dar întârzierile plăților îi afectează pe bancherii scoțianului de la Varșovia, Ferguson Tepper, care se roagă în curând direct de GAP să îl plătească pe Sutherland ca acesta să le poată da 77 912 ruble. Pentru felul în care cancelaria lui GAP funcționa ca oficiu personal și de stat, în același timp, vezi RGVIA 271.1.53.1, Abbé Michel Ossowski către GAP 30 iulie NS 1789, nepublicat. Aici un polonez tratează moșiile poloneze ale lui GAP și furnizarea de cherestea și catarge pentru șantierul naval din Herson.

44. RGVIA 52.2.35.4, Sutherland către GAP, 6 octombrie 1788. RGADA 11.895.13, Sutherland către GAP, 22 octombrie 1788, nepublicat.

45. RA (1873) 2, p. 1687, GAP către Bezborodko.

46. Hrapovițki, 24 decembrie 1789.

47. Gerhard F. Kramer și Roderick E. McGrew, „Potemkin, the Porte and the Road to Tsargrad: The Shumla Negotiations 1789–90", pp. 467–487. Lucrarea citează din jurnalele Barozzi din Austrian Haus-, Hof-, und Staatsarchiv Russland II Berichte 202A–206B.

48. RGIA 468.1.2.3904, lista bijuteriilor trimise la Iași pentru negocierile cu turcii, nepublicat.

49. RGVIA 52.2.79.1, GAP către Barozzi, februarie 1790. ZOOID 8 (1872): 194–5, GAP către Marele Vizir și Barozzi, 16/27 februarie 1790. ZOOID 8: 198–9, GAP către Barozzi, oferta moscheii de la Moscova.

50. RGADA 5.85.2.216, L 397, E către GAP, 6 februarie 1790.

51. Blanning, *JII* 1, pp. 189, 198. SIRIO 54: 111, Richelieu, „Journal de mon voyage'. RGVIA 52.2.47.8, GAP către prințul Kaunitz, 31 ianuarie 1790, nepublicat. Ligne, *Letters (*Staël), vol. 2, p. 34, Ligne către E, 12 februarie 1790. Iosif îl îndemna pe GAP să negocieze pacea pe măsură ce i se înrăutățea starea de sănătate. Corespondența cu GAP (nepublicat): RGVIA 271.1.43.3, I către GAP, 7 octombrie NS 1789, Viena. RGVIA 52.2.47.41, I către GAP, 22 octombrie NS 1789, Viena (scrisoare de 6 p.). RGVIA 52.2.47.6, GAP către Kaunitz, 11/22 decembrie 1789, Iași și RGVIA 52.2.47.4, GAP către Kaunitz, 7 noiembrie 1789, Bender.

52. RGVIA 52.2.46.9, regele Leopold al Ungariei către GAP, 30 martie 1790, și GAP către regele Ungariei, nedatat. Și RGVIA 52.2.46.6, GAP către Leopold, nedatat. Corespondența dintre GAP și austriecii Leopold și Kaunitz este nepublicată. GAP se spune că a fost ultragiat de scrisorile temătoare ale lui Leopold, pe care le-a călcat furios în picioare, înjurându-i pe Habsburgii care au fost informați fără întârziere de epitetele respective. Sir N. William Wraxall, *Historical Memoirs of my own Time,* p. 171.

53. RGVIA 52.2.65.1, ducele de Leeds către GAP, 31 martie NS 1790. RGVIA 52.2.65.2, GAP către Leeds, 30 mai 1790, nepublicat. Cross, *By the Banks of the Neva,* pp. 361–363. John Howard (1726–1790) a fost înmormântat lângă Herson, iar țarul Alexandru I a ridicat o piramidă deasupra mormântului. Sovieticii au continuat să onoreze acest prieten al omenirii. În 1998, când autorul a vizitat Hersonul, se organizau încă tururi și se împărțeau fluturași pentru a încuraja turiștii să viziteze mormântul lui Howard.

54. RGADA 5.85.2.212, L 385, E către GAP, 3 decembrie 1789.

55. RGVIA 52.2.46.4, GAP către regele Leopold al Ungariei, 25 mai 1790, nepublicat.

56. AVPRI 5.5/1.589.214–16, GAP către E nedatat, noiembrie/decembrie 1789.

57. RGADA 5.85.2.208–9, L 385, E către GAP, 2 decembrie 1789.

58. Engelhardt 1997, p. 82.

59. RGADA 1.1/1.43.24–6, L 414, GAP către E, mai 1790. Ordinul este citat în SIMPIK KV vol. 2, p. 30, 31 martie 1790: „Către toate gradele, ordon să se poarte doar uniforme obișnuite fără deosebire. Generalii să nu aibă vulturi pe tunică...“

60. AVPRI 5.585.142, L 397, GAP către E, februarie 1790, Iași.

61. AVPRI 5.585.128.31, L 389, GAP către E, decembrie 1789.

62. RGADA 5.85.2.225–6, L 407, E către GAP, 19 martie 1790 și RGADA 5.85.2.224, L 408, E către GAP, 30 martie 1790.

63. AVPRI 5.585.323,L394,GAP către E 23 ianuarie 1790, Iași. RGADA5.85.2.208, L 387, E către GAP, 2 decembrie 1789. AVPRI 5.585.128–131, L 388–9, GAP către E, decembrie 1789. Ordinele către ofițerii cazaci Cepega și Golovatîi în legătură cu noua armată devin mai dese la sfârșitul lui 1789, în primăvara lui 1790, de exemplu SIMPIK KV vol. 2, p. 24, GAP către Golovatîi, 4 octombrie 1789; p. 32, 14 aprilie 1790, Iași.

64. RGVIA 52.2.37.207, GAP către Bezborodko.

65. RA (1842) 7–8, pp. 17–18. AKV 5: 402, M.N. Radiscev către contele A.R. Voronțov, 17 mai 1791.

66. RGADA 1.1/1.43.107, L 441, GAP către E, 3 decembrie 1790.

67. RS (1876) noiembrie p. 417–8, 1 GAP către E, iunie 1790.

68. RGADA 5.85.2.227, E către GAP, 27 aprilie 1790.

69. RGADA 1.1/1.43.17, L 419, GAP către E, 19 iunie 1790.

70. Madariaga, *Russia,* p. 414. Wraxall a explicat retragerea Austriei din alianță prin aceea că Leopold a auzit de vulgaritatea lui GAP. Dar furia rușilor era cea mai mică problemă a lui Leopold. Însă este foarte probabil că GAP a fost totuși furios din pricina pierderii alianței cu austriecii. Wraxall pretinde că GAP a avut „izbucniri de mânie“. Wraxall p. 171.

71. RGADA 5.85.2.239, L 422, E către GAP, 17 iulie 1790.

72. RGADA 5.85.2.245–6, L 425, E către GAP, 9 august 1790.

73. RGADA 1.1/1.43.38, L 427, GAP către E, 16 august 1790, Bender.

74. AAE 20: 179, Langeron, „Evénements 1790“.

75. Dubrovin, p. 20, citat în Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* p. 182.

76. RP2.1 p. 36.RP4.1 p. 19.RP1.2 p. 85.Vigée Lebrun, vol. 1, pp. 319–320. AAE20: 138, Langeron, „Evénements 1790“. Golovina, pp. 24–25. RGVIA 52.2.52.1, Ligne către GAP, nedatat, dar probabil 18 octombrie 1789 sau chiar 1790, de la Viena, deoarece amintește că tânărul Charles de Ligne servește pe lângă GAP și vorbește despre posibila cucerire a Ismailului. Nepublicat. Scrisul lui Ligne este notoriu pentru ilizibilitate. Scrisoarea marchează un alt stadiu al reconcilierii dintre Ligne și GAP după Oceakov: „Adesea simt nevoia să îi spun iubitului meu prinț că îl iubesc din suflet și, pentru prima dată în viață, absența nu face nicio diferență... Ce nefericire că nu o pot vedea... pe Madame Samoilov... și pe cei care te înconjoară în Moldova, pe care îi plac atât de mult și care te adoră...“

77. SIRIO 54 (1886): 111–98, Richelieu, „Mon voyage“. RP 4.2, p. 152.

78. SIRIO 54 (1886): 147–9, Richelieu, „Mon voyage“.

79. SIRIO 54 (1886): pp. 147–149, Richelieu, „Mon voyage“.

80. AAE 20: 158, Langeron, „Evénements 1790“.

81. RGVIA 52.2.47.12, GAP către Kaunitz, octombrie 1790, Bender, nepublicat.

82. SIRIO 54 (1886): 147–9, Richelieu, „Mon voyage".

83. AAE 20: 160, Langeron, „Evénements 1790".

84. Vigée Lebrun, vol. 1, p. 321.

85. Engelhardt, 1868, p. 88.

86. Engelhardt, 1868, p. 88. AAE 20: 226, Langeron, „Evénements 1790".

87. SIRIO 54 (1886): 152, Richelieu, „Mon voyage".

88. SIRIO 54 (1886): 147–9, Richelieu, „Mon voyage". AAE 20: 226, Langeron, „Evénements 1790".

89. Golovina, pp. 24–25.

90. AAE 20: 143, Langeron, „Evénements 1790". Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* vol. 12, p. 173. Istoria lui Pușkin se petrece la Oceakov cu o contesă, dar evenimentele reale s-au petrecut probabil la Bender cu prințesa Dolgorukaia, în 1790.

91. Engelhardt, 1997, p. 88.

92. Vigée Lebrun, vol. 1, p. 321. AAE 20: 226, Langeron, „Evénements 1790".

93. RGVIA 52.2.71.9, GAP către prințesa Lubomirska, 2 august 1790, „Nu-mi lasă răgaz o clipă să mă gândesc la mine însumi" și RGVIA 52.2.71.8, GAP cedează Dubrovna, 20 iulie 1790, Cerdac lângă Iași, nepublicat. Despre politica poloneză: RGVIA 52.2.70.12, GAP către Branicki, 28 februarie 1790, despre hatmanat; RGADA 11.946.56, baronul Ivan I. d'Asch către GAP, 23 iulie/3 august 1790, și 65, d'Asch îi mulțumește lui GAP pentru un manuscris turcesc. RGVIA 52.2.7.2, SA către GAP, 22 iulie 1790, Varșovia; RGVIA 52.2.68.26, contele Felix Potocki către GAP, 1 mai NS 1790, Viena. În întregime nepublicat. În legătură cu reformele din armată, regimentele de cazaci și de gardă: RGADA 1.1/1.43.24–6, L 414, GAP către E, mai 1790. G.S. Vinski, *Moe vremia, zapiski* cu o nouă introducere de Isabel de Madariaga. Vinski, p. 100. Vinski se plânge că GAP umple gărzile cu „tot soiul de raznocinți și chiar asiatici". AKV 9: 270, S.R. Voronțov, aceeași nemulțumire, 7 noiembrie 1792, citat în Duffy, *Russia's Military Way,* p. 138. Despre recrutarea cazacilor: SIMPIK KV vol. 2, p. 39, GAP către Cepega, 9 noiembrie 1790, Bender. Despre războiul din Kuban: Dubrovin, *Istoria voini,* vol. 2, pp. 260–261, Iuri Bogdanovici Bibikov către GAP, 16 februarie 1790; p. 269, GAP către generalul de Balmain, 26 iunie 1790; și p. 269, GAP către I.V. Gudovici, 24 decembrie 1790. Și SBVIM vol. 8, p. 9, GAP către I.B. Bibikov, 23 februarie 1790. Despre războiul naval, vol. 7, p. 107, GAP către José de Ribas, 8 iulie 1790; p. 139, GAP către Ribas, 17 august 1790. Despre semnale pentru flotă: vol. 8, p. 18, GAP către Ribas, 14 martie 1790. Despre Nikolaev: ZOOID 8: 200, GAP despre Biserica din Nikolaev, ordinele către Starov și arhitecți și către Faleev pe 24 august 1790, citat în Krucikov.

94. RGADA 5.85.2.266, L 440, E către GAP, octombrie 1790.

95. RGADA 5.85.2.251–4, L 430, E către GAP, 29 august 1790.

96. RGADA 5.85.2.256–7, L 434, E către GAP, 11 septembrie 1790. RGADA 5.85.2.266, L 439, E către GAP, octombrie 1790.

97. Amenințarea la adresa indigenatului lui Potemkin și poziției Rusiei în Polonia se poate urmări în corespondența nepublicată Potemkin–Stackelberg, e.g. RGVIA 52.2.74.2, GAP către mareșalii seimului Malachowski și Sapieha, 7 noiembrie 1788,

Oceakov. RGVIA 52.2.39.1, E către Stackelberg, 12 mai 1788, Țarskoe Selo. RGVIA 52.2.39.270, Stackelberg către GAP, 13/24 decembrie 1788. RGVIA52.2.39.385, Stackelberg către GAP, 1/12 aprilie 1790. RGVIA 52.2.39.384, Stackelberg către GAP, 5/16 martie 1790. RGVIA 52.2.39.370, Stackelberg către GAP, 12/23 ianuarie 1790. RGVIA 52.2.39.358, Stackelberg către GAP, 3/14 ianuarie 1790. Vezi și propaganda anti-Potemkin: „Reflexion", RGVIA 52.2.54.147, nedatat, nesemnat. În întregime nepublicat. Vezi capitolul 23, nota 49.

98. RGADA1.1/1.43.59–60,L432,GAP către E, 10 septembrie 1790, Bender. RGADA 5.85.2.258–9, E către GAP, 16 septembrie 1790. RGADA 5.85.2.260, L 436, E către GAP, 30 septembrie 1790. RGADA 5.85.2.262, L 436, E către GAP, 1 octombrie 1790.

99. Petrov, *Vtoroia turețkaie voina,* vol. 2, pp. 43–44, GAP către Lajkarev, 7 septembrie 1790. RA (1884) 2, p. 30.

100. SBVIM vol. 8, p. 16, GAP către F.F. Ușakov, 14 martie 1790; p. 89, GAP către Ușakov, 24 iunie 1790; p. 92, GAP către Ușakov, 3 iulie 1790.

101. RGADA 1.1/1.43.55, L 431, GAP către E, 4 septembrie 1790, Bender.

102. RGADA 5.85.2.258–9, L 434, E către GAP, 6 septembrie 1790.

103. SBVIM vol. 8 p. 172, GAP către Ribas, 28 septembrie 1790.

104. RGVIA 52.2.37.230, GAP către Bezborodko.

105. RGVIA 52.1.586.1.586, GAP către Bezborodko.

106. SBVIM vol. 8 p. 186, GAP către Ribas, 13 noiembrie 1790.

107. AAE 20: 272, Langeron, „Evénements 1790".

108. Muzeul de Istorie Regională de Stat Odessa d680 și d681, Armand Duc de Richelieu către GAP și Alexandre Comte de Langeron către GAP, 10 noiembrie 1790.

CAPITOLUL 30: O MARE DE SÂNGE: ISMAIL

1. Pentru principalele surse, vezi capitolul 26, nota 1, precum și Alexander, *CtG,* pp. 257–292 și Madariaga, *Russia,* pp. 413–426. RA (1871), septembrie 394–6, contele G.I. Cernîșev către prințul S.F. Golițîn 23–24 noiembrie 1790, Ismail. G.I. Cernîșev era fiul lui Ivan, care conducea Colegiul Naval și era dușmanul lui Potemkin. Dar îi scrie prietenului său S.F. Golițîn, căsătorit cu nepoata lui GAP, Varvara, și deci apropiat al Serenisimului. Prin urmare, este mărturia unui martor ostil către unul prietenos și demonstrează zădărnicia împărțirii exacte a Curții în fațiuni de familie sau politice.

2. Damas p. 148–50. SIRIO 54 (1886): 156, Richelieu, „Mon voyage".

3. RGADA 1.1/1.43.107, L 442, GAP către E, 3 decembrie 1790, Bender.

4. RA (1871) p. 385–7, 20 noiembrie 1790, Ismail.

5. A A E 20: 168, Langeron, „Evénements 1790".

6. SD vol. 2, pp. 524–525, GAP către A.V. Suvorov, 25 noiembrie 1790, Bender. KD vol. 1, p. 113, GAP către Suvorov, 25 noiembrie 1790. GAP folosește cuvântul polonez „seim" în loc de parlament. RA (1877) nr. 10 p. 196–7, GAP către Suvorov (două note), 25 noiembrie 1790, Bender.

7. RA (1871) pp. 391–392, contele G.I. Cernîșev către prințul S.F. Golițîn, 22 noiembrie 1790, Ismail.

8. RGVIA52.1.586.1.630, GAP către José de Ribas, 28 noiembrie 1790. R A (1871) septembrie, p. 396, contele G.I. Cernîșev către prințul S.F. Golițîn, 27 noiembrie 1790, Ismail.

9. AAE 20: 194, Langeron, „Evénements 1790".

10. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 229. Castera vol. e, p. 292. RGADA 1.1/1.43.51–4, L 447, GAP către E, 13 ianuarie 1791, Iași. RGADA 1.1/1.43.22, L 415, GAP către E, 29 mai 1790, Cucuteni („sufletul războiului").

11. SBVIM 8 p. 193–4, GAP către generalul Ivan Gudovici, 28 noiembrie 1790, Bender. SIRIO 54 (1886): 194, Richelieu, „Mon voyage".

12. SBVIM 8 p. 195, GAP către Suvorov, ordinul 1730, 4 decembrie 1790, Bender. RGVIA 52.1.16.11. RA (1877) 10 p. 197–8, GAP către Suvorov, 29 noiembrie 1790, Bender, și 4 decembrie 1790, Bender.

13. SBVIM 8, p. 194, GAP către Suvorov, 29 noiembrie 1790, Bender. SIRIO 54 (1886): 168–9, Richelieu, „Mon voyage".

14. RV (1841) 1.8, p. 345, GAP către guvernatorul Ismailului, 7 decembrie 1790.

15. RA (1877) nr. 10 p. 198, Suvorov către guvernatorul Ismailului, 7 decembrie 1790, Ismail. SD vol. 2, p. 535, Suvorov către guvernatorul Ismailului, 7 decembrie 1790, citat în Longworth, *Art of Victory,* p. 167.

16. SIRIO 54 (1886): 174, Richelieu, „Mon voyage".

17. Damas, p. 151.

18. Longworth, *Art of Victory,* p. 168.

19. AAE 20: 235, Langeron, „Evénements 1790".

20. Damas, pp. 153–155. SIRIO 54 (1886): 181–3.

21. Damas, pp. 153–156. SIRIO 54 (1886): 183–7, Richelieu, „Mon voyage". AAE 20: 235, Langeron, „Evénements 1790".

22. Longworth, *Art of Victory,* p. 174. AAE 20: 235, Langeron, „Evénements 1790". Duffy, *Russia's Military Way,* pp. 187–188. M.S. Anderson, *Europe in Eighteenth Century,* p. 135. Nu se cunoaște cifra exactă a morților. Nici măcar martorii oculari nu pot decide între 24 000 și 30 000, dar cea mai bună estimare este că la Ismail au căzut 26 000 de soldați turci. Din cei 9 000 de prizonieri, 2 000 au murit în prima săptămână din pricina rănilor suferite. Pierderile rusești au fost mult mai mari decât cifrele oficiale, și anume 1 815 morți, 2 445 răniți – probabil între 4 500 și cei 8 000 de morți ai lui Langeron (4 000 de răniți grav care au murit ulterior), inclusiv 429 ofițeri.

23. Samoilov col 1550.

24. AAE 20: 272, Langeron, „ Evénements 1790".

25. RGADA 5.85.2.277, L 446, E către GAP, 3 ianuarie 1791.

26. SIRIO 54 (1886): 195, Richelieu, „Mon voyage".

27. SIRIO 54 (1886): 194, Richelieu, „Mon voyage". AAE 20: 272, Langeron, „Evénements 1790". Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* vol. 12, pp. 171–172. RGVIA 52.2.47.16, GAP către Prince Kaunitz, 25 ianuarie/5 februarie 1791, Iași, și RGVIA

52.2.47.19, GAP către Kaunitz, 9/20 februarie 1791, RGVIA 52.2.55.72, anonim către GAP, 15 februarie 1791, Viena, nepublicat. GAP menține relații prietenoase cu Kaunitz. În prima scrisoare, trimisă la Viena cu tânărul prinț Charles de Ligne, GAP îi mulțumește lui Kaunitz că îi trimite „tabloul lui Monsieur Casanova" – fratele amorezului Casanova era un portretist celebru. „A sosit cu bine", scrie GAP, „mă încântă nespus." A doua scrisoare e pe teme politice: „Dușmanii noștri și invidioșii se străduiesc să ne dezbine, dar nu vor izbândi", declară GAP, deși acest lucru se întâmplase deja. GAP îi mulțumește apoi lui Kaunitz pentru brânzeturile trimise. În schimb, „am un cal turcesc pentru Înălțimea Voastră, care a aparținut pașei de la Ismail". GAP îi informează triumfător de victorie pe Kaunitz și pe prințul de Ligne aflat la Viena: în al treilea document, GAP aude că Ligne a trebuit să își corecteze opiniile eronate despre talentul de general al lui GAP. Două rapoarte dezvăluie cum „remarcabila scrisoare pe care a scris-o prințul Potemkin prințului de Ligne pentru a-l complimenta cu privire la vitejia fiului său în coloana care a trecut Dunărea sub comanda generalului Ribas... a avut neîndoielnic menirea de a răzbuna calomniile bătrânului prinț de Ligne care au pătat reputația feldmareșalului rus după întoarcerea de la Oceakov".

28. Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* p. 198: „După Ismail: Ce s-a petrecut la Iași?" Cercetările recente ale lui Lopatin par să demonteze complet legenda. Exemple ale poveștii se găsesc în Petrușevski, vol. 1, pp. 400–401 și Longworth, *The Art of Victory,* p. 175.

29. AVPRI 5.585.217, L 447, GAP către E, 11 ianuarie 1791, Iași. Richelieu și Damas s-au întors acum în Parisul ruinat de revoluție. Tânărul prinț Charles de Ligne a revenit la Viena ducându-i prințului Kaunitz scrisoarea care anunța victoria. Kaunitz îi trimite lui GAP brânza și tabloul, GAP îi trimite calul pașei din Ismail, amintit mai sus. Vezi nota 27.

30. RGADA 1.1/1.43.51–4, L 448, GAP către E, 13 ianuarie 1791, Iași. RGADA 5.85.2.275, L 444, E către GAP, 20 decembrie 1791. AVPRI 5.585.208, L 449, GAP către E, 15 ianuarie 1791, Iași.

31. AVPRI 5.585.217, L 447, GAP către E, 11 ianuarie 1791, Iași.

32. RGADA 1.1/1.43.51–4, L 448, GAP către E, 13 ianuarie 1791, Iași.

33. AVPRI 5.585.204, L 451, GAP către E, ianuarie 1791, Iași. M.I. Pilaev, *Starîi Peterburg,* p. 306.

34. RGADA 5.85.2.279–80, L 451, E către GAP, 22 ianuarie 1791.

35. RGADA 1.1/1.43.51–4, L 448, GAP către E, 13 ianuarie 1791, Iași.

36. McKay și Scott p. 240–2. John Ehrman, *The Younger Pitt*, vol. 2: *The Reluctant Transition,* pp. 12–17.

37. Stedingk, p. 77, contele Stedingk către Gustav III, 8 februarie NS 1791.

38. Stedingk, p. 87, Stedingk către Gustav III, 16 februarie NS 1791.

39. Stedingk, p. 94, Steding către Gustav III, 11 martie NS 1791.

40. Ehrman, vol. 2, pp. 12–17. PRO FO 65/20, Sir Charles Whitworth către ducele de Leeds, nr. 2, 10 ianuarie 1791. PRO FO 30/8/20, Joseph Ewart către William Pitt, 11 februarie 1791, în Ehrman, vol. 2, pp. 12–17.

CAPITOLUL 31: FRUMOASA FANARIOTĂ

1. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* pp. 233–234. Și Alexander, *CtG,* pp. 285–292 și Madariaga, *Russia,* pp. 409–426.

2. Stedingk, p. 98, J.J. Jennings către Fronce, 17 martie NS 1791, Sankt-Petersburg.

3. Stedingk, p. 96, contele Stedingk către Gustav III, 17 martie N S 1791, Sankt-Petersburg.

4. AGAD colecția familiei Popiel 421: 10–11, Augustyn A. Deboli către SA, nepublicat.

5. Derjavin, *Cascada*, în Segal, p. 302.

6. AGAD 421.5–6, Deboli către SA, nedatat, martie 1791, nepublicat. Oda închinată lui GAP, a fost probabil compusă de Sumarokov – vezi Bolotina, „Biblioteca particulară a prințului G.A. Potemkin-Tavriceski", p 254.

7. AGAD 421: 1–2, Deboli către SA, 1, 2, 3, 5 martie 1791, nepublicat.

8. SIRIO 42: 163, E către Prince de Ligne, 21 mai 1791. SIRIO 33: 349, E către baronul F.M. Grimm, 30 martie 1791.

9. AGAD 421: 10–11, Deboli către SA, martie 1791, nepublicat.

10. Stedingk, p. 98, Jennings către Fronce, 17 martie NS 1791.

11. AGAD 421: 12–15 și 20–1, Deboli către SA ,1 aprilie și 8 aprilie 1791, nepublicat. Stedingk, p. 103, Stedingk către Gustav III, 25 martie NS 1791, Sankt-Petersburg.

12. AGAD 421: 12–15 și 20–1, Deboli către SA, 1 aprilie și 8 aprilie 1791, nepublicat. Stedingk, p. 103, Stedingk către Gustav III, 25 martie NS 1791, Sankt-Petersburg.

13. Stedingk, pp. 98–108, Stedingk către Gustav III și Jennings către Fronce 17, 21 25 martie, 1 aprilie NS 1791, Sankt-Petersburg.

14. AAE 20: 134–5, Langeron, „Evénements 1790". RP 1.1, p. 72.

15. Vigée Lebrun, vol. 1, p. 325. Czartoryski, p. 37.

16. Engelhardt, 1868, p. 69.

17. SIRIO 54 (1886): p. 149, Richelieu, „Mon voyage". Golovina pp. 24–25.

18. RGVIA 52.11.69.61, GAP către contele Joseph de Witte, 21 septembrie 1788, nepublicat.

19. RP 1.1 p. 72. AGAD 421: 5–6 și 20–1, Deboli către SA, nedatat, martie 1791, și 8 aprilie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

20. AGAD 421: 12–15 și 20–1, Deboli către SA, 1 și 8 aprilie 1791, nepublicat. Stedingk, p. 103, Stedingk către Gustav III, 25 martie NS 1791, Sankt-Petersburg.

21. AGAD 421: 12–15, Deboli către SA, 1 aprilie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat. Stedingk, p. 108, Jennings către Fronce, 1 aprilie 1791, Sankt-Petersburg. AAE 20: 286, Langeron, „Evénements 1790".

22. AGAD 421: 22–3 Deboli către SA, 12 aprilie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

23. Ehrman, vol. 2, pp. 18–19. RGADA 5.85.2.290, L 455, E către GAP, 25 aprilie 1791. Depeșa lui Suvorov este considerată de mulți istorici drept încă o dovadă a invidiei lui Potemkin, deși amenințarea suedeză era reală în aprilie 1791.

24. Stedingk, p. 107, Jennings către Fronce, 1 aprilie NS 1791, Sankt-Petersburg.

25. Stedingk, pp. 113–116, Stedingk către Gustav III, 8 aprilie NS 1791, Sankt-Petersburg.

26. Stedingk, pp. 109–110, Jennings către Fronce, 1 aprilie NS 1791, Sankt-Petersburg.

27. Stedingk, pp. 113–116, Stedingk către Gustav III, 8 aprilie NS 1791, Sankt-Petersburg.

28. AGAD 421: 16–19, Deboli către SA, 5 aprilie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

29. K.E. Djedjula, *Rossia i velikaia Franțuzskaia burjuaznaia revoliuția konța XVIII veka,* p. 281. *Literaturnoe nasledstvo* (Moscova 1937), vol. 29–30, pp. 448–450, baronul Simolin către contele Osterman, 21 martie/1 aprilie 1791, Paris, pp. 450–451. Și AKV 8: 1–38, S.R. Voronțov către F.V. Rostopcin, 18/29 noiembrie 1796. GAP era informat îndeaproape cu privire la Revoluție atât de Stackelberg la Varșovia, ale căror scrisori se găsesc în RGVIA 52.2.39.385, și de către Simolin, de exemplu RGVIA 52.2.56.31, precum și de Ségur: RGVIA 52.2.64.24, Comte de Ségur către GAP, 9 mai 1790, Paris. În întregime nepublicat. Părerea Ecaterinei în legătură cu Mirabeau („ar trebui tras pe roată") se găsește în SIRIO 23 (1878): 520, E către Grimm, 30 aprilie 1791. Antonina Vallentin, *Mirabeau: Voice of the Revolution,* p. 65.

30. Stedingk, p. 111, Stedingk către Gustav III, 8 aprilie NS 1791, Sankt-Petersburg.

31. Stedingk, p. 94, Stedingk către Gustav III, 11 martie NS 1791; și p. 96, 17 martie 1791, Sankt-Petersburg.

32. ADAD 421: 84 Deboli către SA nedatat, martie? 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

33. Derjavin *Socinenia,* vol. 6, p. 592.

34. Madariaga, *Politics and Culture,* pp. 166–167. Franz Demmler, *Memoirs of the Court of Prussia,* p. 342.

35. Vernadski, *Imperatrița Ekaterina II i Zakonodatdnaia Komissia 1767–8,* pp. 237–239, în Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* p. 213.

36. Robert H. Lord, *The Second Partition of Poland,* pp. 180–181. Goertz, p. 74.

37. Hrapovițki, pp. 359, 15, 17, 22 martie 1791.

38. RS (1892) aprilie, p. 179, memoriile lui Fiodor Sekretarev.

39. Hrapovițki, pp. 359–361, 7 și 9 aprilie 1791. Madariaga, *Russia,* p. 418. Lord p. 181 și appendix 5, Osterman către Alopeus, 14/25 martie 1791.

40. SIRIO 42: 150–1. RS (1887) 55, p. 317.

41. Ehrman vol. 2, pp. 19–28. Madariaga, *Russia,* p. 418. Lord p. 183–185. Hansard X X I X : 31 și 52–79. AKV 8: 1–38, S.R. Voronțov către Rostopcin, 18/29 noiembrie 1796. Marchiza de Salisbury a comparat confruntarea dintre Marea Britanie și Rusia, în 1878, cu lupta dintre un rechin și un lup (citat în Andrew Roberts, *Salisbury*, [Londra 1999]).

42. PROFO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod S P 106/67 nr. 29, Charles Whitworth, 10 iunie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

43. Muzeul de Istorie Regională de Stat Odessa, invitația contesei Osterman, 28 aprilie 1791. Vizita autorului la Odessa august 1998. Nepublicat.

CAPITOLUL 32: CARNAVAL ȘI CRIZĂ

1. Pentru Războiul Ruso-Turc, vezi capitolul 26, nota 1. Pentru revoluția poloneză, în afară de referințele de mai jos, vezi Alexander, *CtG,* pp. 285–292, și Madariaga, *Russia,* pp. 409–426, Lord pp. 512–528, Zamoyski, *Last King of Poland,* pp. 326–357, Ehrman, vol. 2, pp. 26–41, McKay și Scott pp. 240–247. Și Jerzy Lojek, „CII's Armed Intervention in Poland" și Jerzy Lukowski, *The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795*. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 243.

2. SIRIO 23 (1878): 517–19, E către baronul F.M. Grimm, 29 aprilie 1791.

3. Zoia Belyakova, *The Romanov Legacy,* p. 91. Potemkin a refuzat să folosească seu. Costurile se pare că au depășit 70 000 de ruble: a cumpărat absolut toate lumânările din capitală și a trebuit să comande în plus de la Moscova.

4. Derjavin citat din A.A. Kiuciarianț, *Ivan Starov* (Leningrad 1982), p. 43, în Cross, *By the Banks of the Neva,* p. 275. Cuvintele și muzica celor patru piese corale, după Bolotina, „Biblioteca particulară a prințului G.A. Potemkin-Tavriceski", erau compuse de G.R. Derjavin, respectiv Osip Kozlovski.

5. Anspach, *Journey,* p. 137, 18 februarie 1786.

6. Derjavin, *Ode*, citat în Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* p. 230.

7. L.I. Diachenko la Palatul Tavriceski. Vizita autorului la Sankt-Petersburg 1998. Și L.I. Diachenko, *Tavriceski Dvoreț,* pp. 1–64.

8. Relatarea se bazează pe următoarele: SIRIO 23 (1878): 517–19, E către Grimm, 29 aprilie 1791. *Memoirs of the Life of Prince Potemkin,* p. 243. Masson, pp. 240–244, 386–387. Belyakova, p. 91. Diacenko, pp. 1–57. Vizita autorului la Palatul Taurida cu Ludmila Diacenko, septembrie 1998. *Moskvitianin jurnal* (1852), vol. 3, pp. 21–28, despre viața privată a prințului Potemkin.

9. Pușkin, *Polnoe Sobranie Socinenia,* vol. 12, p. 177. Povestea Nataliei Zakrevskaia, născută Razumovskaia. Era sora Elisavetei, fiica lui Kiril Razumovski cu care se pare că a flirtat GAP în anii 1760.

10. Stedingk, p. 137, contele Stedingk către Gustav III, 18 mai 1791, Sankt-Petersburg.

11. SIRIO 23 (1878): 519, 29 aprilie 1791, și SIRIO 23 (1878): 520, 30 aprilie 1791, E către Grimm, Sankt-Petersburg. Zamoyski, *Last King of Poland,* pp. 337–336. Edmund Burke, *Collected Works,* vol. 6, pp. 244–246, citat în Zamoyski, p. 345. Lord pp. 527–528. Madariaga, *Russia,* pp. 420–421.

12. ADAD 421: 22–3, Deboli către SA, 12 aprilie 1791; 421: 36–9, 29 aprilie 1791; 421: 58–65, 17 mai 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

13. RGADA 5.85.2.289, L 457, E către GAP, mai 1791.

14. RV (1841) vol. 8, pp. 366–367, GAP către amiralul F.F. Ușakov, prințul N.I. Repnin și generalul I.V. Gudovici, 11 mai 1791. RGVIA 52.2.21.153, L 457, GAP către E, 9 iunie 1791, și RGVIA 52.2.21.145–9, GAP către E, 9 iunie 1791. Anapa,

ca Ismail, Bender și Akkerman, a fost întotdeauna o țintă rusească. Vezi Dubrovin, *Istoria voini,* vol. 2, p. 269, GAP către Gudovich pe Anapa, 24 decembrie 1790. RGADA 16.799.2.170, L 456, și RGADA 16.766.2.171, L 456, ambele GAP către E. Scrisorile care datează din această perioadă propun stabilirea de prizonieri suedezi, armeni și moldoveni pe pământurile lui GAP, precum și extinderea Nicolaevului și construirea de nave.

15. RA (1874) 2 p. 251–2, ordinul E către GAP privind Polonia, 16 mai 1791.

16. Jerzy Lojek, „Catherine's Armed Intervention in Poland", pp. 579–581.

17. RGVIA 52.2.68.32 și /30, contele Felix Potocki către GAP, 12 octombrie 1790 și 9 iulie 1791, nepublicat. Lord pp. 527–528, Potocki către GAP, 14 mai 1791, toate trei Viena. RGVIA 52.2.68.47, GAP către Potocki, 18/29 mai 1790. RGVIA 52.2.68.48, GAP către Potocki, 8 februarie 1791, nepublicat.

18. AKV 13: 227, A.A. Bezborodko către S.R. Voronțov, 17 noiembrie 1791.

19. SIRIO 27 (1880): pp. 332–333, ordinul E către GAP privind precauțiile legate de revenirea zaporojenilor și cazacilor nekrazovski, 15 aprilie 1784.

20. SIRIO 27 (1880): 338, ordinul E către GAP privind detașamentele de cazaci din Polonia, 2 iulie 1784. SIRIO 27 (1880): 416, ordinul E către GAP privind înființarea de cinci escadroane de cazaci polonezi, 6 iulie 1787.

21. Vezi Rulikowski, Smila.

22. S.V. Malachowski, *Pamietniki Stanislawahr. Nalecz Malachowskiegowyd. Wincenty hr. Los,* p. 92.

23. AGAD 421: 58–65, Deboli către SA, 17 mai 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

24. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, William Fawkener către Lord Grenville, nr. 3, 2 iunie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

25. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, Fawkener către Lord Grenville, 18 iunie 1791, Sankt-Petersburg. Și în același loc: GAP privind Flota Mării Negre, Fawkener nr. 3, 2 iunie 1791, Sankt-Petersburg. Ambele nepublicate.

26. RGVIA 52.2.89.159, S.R. Voronțov către GAP, 3 mai NS 1791, Londra, nepublicat.

27. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106.67, Charles Whitworth, nr. 41, 5 august 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat. Stedingk, p. 146, Stedingk către Gustav III, 25 iunie 1791, Sankt-Petersburg.

28. Derjavin, vol. 6, pp. 592, 422–423.

29. Derjavin, vol. 6, pp. 592, 422–423.

30. Acest portret al lui Derjavin se inspiră din Jesse V. Clardy, *G.R. Derjavin: A Political Biography,* pp. 70–71, 123, 128.

31. RP 1.1 p. 39. Burton Raffel, *Russian Poetry under the Tsars,* p. 20. Segal, vol. 2, pp. 262–274.

32. Derjavin, vol. 6, pp. 422–444.

33. AGAD 421: 122–3, Deboli către SA, 22 iulie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat. Derjavin, vol. 6, pp. 423–424. AKV 8: pp. 44–5, contele Fiodor Rostopcin către S.R. Voronțov, 25 decembrie 1791, Iași.

34. AKV 8: 67, Rostopcin către S.R. Voronțov, 14/25 aprilie 1793, și pp. 44–45, 25 decembrie 1791, Iași.

35. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, Fawkener nr. 4, 7 iunie 1791, și nr. 8, 21 iunie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

36. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, Whitworth, 8 iulie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

37. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, Whitworth, 8 iulie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

38. RGADA 5.85.1.479, L 457, E către GAP, iunie 1791.

39. RGADA 5.85.2.18, L 458, E către GAP, și RGVIA 52.2.22.70, L 458, GAP către E, iunie 1791. Rapoartele trimise lui GAP de pe front, ordinele pe care le trimitea comandanților și rapoartele trimise împărătesei se găsesc în RGVIA 52, op. 2, de exemplu raportul lui GAP către E privind incursiunea lui M.I. Kutuzov dincolo de Dunăre pe 4 iunie 1791, datată 19 iunie 1791, se găsește la RGVIA 52.2.21.164.

40. AGAD 421: 122–3, Deboli către SA, 22 iulie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

41. AGAD 421: 77–8, Deboli către SA, 31 mai 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

42. RGVIA 52.2.22.4, L 458, GAP către E, iulie 1791. KFZ 2 iulie 1791. Căderea Anapei: Dubrovin, *Istoria voini vol.* 2 p. 269, Gudovici către GAP 22 iunie 1791. Despre captura și soarta lui Mansour: Marie Bennigsen Broxup (ed.), *The North Caucasus Barrier: The Russian Advance towards the Moslem World*;vezi Paul B. Henze, „Circassian Resistance to Russia", p. 75.

43. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, acordul semnat de Whitworth, Fawkener și Goertz 11/22 iulie 1791 și 16/27 iulie, Sankt-Petersburg, nepublicat. KFZ 12 iulie 1791. RGADA 5.85.1.432, L 459, E către GAP iulie 1791, și RGADA 5.85.1.430, L 459, E către GAP iulie 1791. RGVIA 52.2.22.11–15, raportul lui Repnin trimis lui GAP despre bătălia de la Măcin.

44. AGAD 421: 122–3, Deboli către SA 22 iulie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

45. AGAD 421: 113–14, Deboli către SA iulie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

46. RGVIA 52.2.39.346, contele Stackelberg către GAP, 9/20 decembrie 1789, nepublicat.

47. AGAD 421: 85–6, Deboli către SA, 17 iunie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

48. Stedingk, p. 143, Stedingk către Gustav III, 25 iunie 1791, Sankt-Petersburg.

49. AAE 20: 312, Langeron, „Evénements de l'hiver de 1790 et 1791". Stedingk, p. 209, J.J. Jennings către Fronce decembrie 1791, Sankt-Petersburg. Golovina, p. 64.

50. RGADA 5.85.1.499–500, L 460, E către GAP, iulie 1791. GAP, contrar legendei, dorea să reformeze armata pentru a pune capăt abuzurilor financiare ale ofițerilor. Prin urmare a creat un fel de inspectorat militar de verificare. AVPRI 2.2/81.21.138, L 460, GAP către E, 14 iulie 1791, și AVPRI 2.2/8a.21.139, L 460, GAP către E, 14 iulie 1791. Vezi Epilog, nota 34.

51. Vigée Lebrun, vol. 1, p. 323.

52. Lojek, „CII's Armed Intervention in Poland", pp. 579–581. S-a spus că aceste condiții demonstrează că e vorba de un fals, dar de fapt condițiile sunt similare cu cele din ordinul privind Crimeea din 1783 către GAP. Această interpretare se potrivește cu analiza multor istorici polonezi. Lojek, de exemplu, sugerează că cea privind opoziția poloneză este evident o condiție falsă, deoarece E știa că nobilimea susține noua Constituție. Însă rar se planifică o invazie fără să pară că are loc la invitația opoziției. Mai mult, Felix Potocki era unul dintre numeroșii magnați polonezi care se opuneau revoluției și erau devotați vechiului concept polonez de „libertate de aur". O altă condiție era pacea cu Poarta, dar aceasta era de bun-simț: el însuși susținea mereu că era indispensabilă încheierea păcii în sud înainte de a porni război în vest.

53. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, nr. 40, Whitworth către Grenville, 5 august 1791. AGAD 421: 103–4, Deboli către SA, 8 iulie 1791. Ambele depeșe nepublicate.

54. PRO FO Secretary of State: State Papers, Foreign, cod SP106/67, Whitworth, 12 iulie 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat.

55. RS (1876) septembrie, p. 43, Platon Alexandrovici Zubov.

56. Arhiva Rețetilovski (Arhiva Popov) pp. 77–84, ordinul secret al E privind Polonia către GAPT, 18 iulie 1791. RA (1874) 2 pp. 281–289.

57. Golovina, p. 28.

58. RGADA 5.85.2.291, L 461, E către GAP, 25 iulie 1791. KFZ, 24 iulie 1791.

CAPITOLUL 33: ULTIMUL DRUM

1. Michel Oginski, *Mémoires sur la Pologne and les Polonais,* vol. 1, capitolul 7, pp. 146–153.

2. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 67, Prince de Ligne către J II, aprilie 1788. RGADA 5.85.2.25, E către GAP, 19 noiembrie 1786.

3. Masson, p. 111.

4. RGVIA52.2.22.90–103, Prințul N.I. Repnin către GAP, iulie–august 1791. RGADA 5.85.2.296, E către GAP, 12 august 1791, Țarskoe Selo. SIRIO 29: 220, A.A. Bezborodko către P.V. Zavadovski 17 noiembrie 1791. Engelhardt, 1997, p. 94. SIRIO 23 (1878): 553, E către baronul F.M. Grimm, 27 august 1791.

5. PROFO Secretary of State: State Papers, Foreign, ocd S P 106/67, Charles WhitwortH către lordul Grenville, 5 august 1791, Sankt-Petersburg, nepublicat. Samoilov col. 1555 și notele 1 și 2, plus col. 1556–7.

6. RGADA 1.1/1.43.97, L 464, GAP către E, 4 august 1791, Olviopol. RGADA 5.85.2.296, L 465, E către GAP, 12 august 1791.

7. Așa a descris peste 10 ani Maria Guthrie frigurile de pe malul râurilor care se varsă în Marea Neagră: scrisoarea 23, p. 111. SIRIO 29: 121, Bezborodko despre încetarea negocierilor în august 1791.

8. Samoilov col 1557.

9. AKV 8:37, contele F. V. Rostopcin către S.R. Voronțov, 7 octombrie 1791. Samoilov col. 1555. RGADA 1.1/1.43.100, L 465, GAP către E, 15 august 1791, Galați. Stedingk, p. 197, J.J. Jennings către Fronce, nedatat, Sankt-Petersburg.

10. RGVIA 52.2.38.18, V.S. Popov către Bezborodko, 24 august 1791. RGADA 1.1/1.43.104, GAP către E, 24 august 1791. RGADA 5.85.2.298, L 466, E către GAP, 28 august 1791. Hrapovițki, 28 și 29 august 1791. AAE 20: 358, Langeron, „Evénements 1791". RV (1841), vol. 8, p. 372, GAP către Repnin, august 1791.

11. RGADA 1.1/1.43.106, L 468, GAP către E, 6 septembrie 1791, Iași. RGADA 5.85.2.302, E către GAP, 4 septembrie 1791, Sankt-Petersburg. RGVIA 52.2.38.22, Popov către Bezborodko, 6 septembrie 1791.

12. RGVIA 52.2.89.95, C.S. Czernisen (?) către Popov „să i se spună mareșalului", 9 septembrie 1791, nepublicat.

13. RGVIA 52.2.68.50, GAP către Comte de Potocki Grand Maître d'Artilleries nedatat, 4 septembrie? 1791, și RGVIA 52.11.71.16, GAP către Comte Rzewewski nedatat, 4 septembrie 1791, ambele de la Iași, nepublicate. Zamoyski, *Last King of Poland,* p. 357. SBVIM vol. 8, p. 254, rapoartele lui GAP privind negocierile cu vizirul și întoarcerea Flotei de la Sevastopol, 29 august 1791.

14. De exemplu, RGVIA 52.2.89.162, Chevalier Second către GAP 25 iunie/ 6 iulie 1791, Haga, despre un „nou Marseilles" cu coloniști francezi. RGVIA 52.2.89.165, GAP către Comte de Kahlenberg, 29 august/9 septembrie 1791 despre cherestea pentru șantierul naval. În întregime nepublicat.

15. „Canon Mântuitorului" citat în Lopatin, *Potemkin i Suvorov,* p. 239.

16. Vassilcikov, vol. 3, p. 122, contele Andrei Razumovski către GAP, 15 septembrie 1791, Viena. RGVIA 52.2.89.166, GAP către Sénac de Meilhan, 27 august 1791. RGVIA 271.1.65.1, Sénac de Meilhan către GAP, 6 august 1791, Moscova. Ambele nepublicate.

17. AKV 8: 43, Rostopcin către S.R. Voronțov, 25 decembrie 1791, Iași.

18. RGADA 5.85.2.303, L 468, E către GAP, 16 septembrie 1791. Raportele lui Popov trimise către E despre boala lui GAP sunt principalele surse privind această relatare a morții sale, cu excepția altor citări: RGVIA 52.2.94.3–26 și RA (1878) 1, p. 20–25.

19. Popov, 6–25 septembrie 1791. AKV 25: 467, E către contesa A.V. Braniţkaia, 16 septembrie 1791.

20. RGADA 1.1/1.43.103, L 468, GAP către E, 16 septembrie 1791. Popov, 16 septembrie 1791.

21. RGVIA52.2.37.255, GAP către Bezborodko, 16 septembrie 1791. Popov, 16 septembrie 1791. RGVIA 52.2.55.253, 247 și 268, rapoarte de la Viena despre GAP și negocierile de pace, 21, 17 și 28 septembrie NS 1791, nepublicat.

22. RGADA 1.1/1.43.7, L 469, și RGVIA 52.2.22.187, L 469, GAP către E, 21 septembrie 1791. Popov 21 septembrie 1791. RGVIA 52.2.37.257, GAP către Bezborodko.

23. AAE 20: 358, 360–2, Langeron, „Evénements 1791". Castera vol. 3 p. 323. Samoilov col 1557. Popov, 25 septembrie 1791.

24. Popov, 25 septembrie 1791, raportul mitropolitului Iona, originalul fiind în georgiană. ZOOID 3: 559.

25. RGADA 1.1/1.43.102, L 470, GAP către E, 27 septembrie 1791. Popov, 27 septembrie 1791.

26. Popov, 30 septembrie–2 octombrie 1791. RGADA 5.85.2.304, E către GAP, 30 September 1791.

27. RGADA 1.1/1.43.9, L 470, GAP către E, 2 octombrie 1791. Popov, 2 octombrie și 3 octombrie 1791.

28. RGADA 5.85.1.429, L 470, E către GAP, 3 octombrie 1791. AEB vol. 25, p. 467, E către Branicka. Popov, 3–4 octombrie 1791. Hrapovițki, 3 octombrie 1791.

EPILOG: VIAȚA DE DUPĂ MOARTE

1. Vizitele autorului la Cijovo, provincia Smolensk, Rusia, septembrie 1998, și Herson, Ucraina, iulie/august 1998. Părintele Anatoli și V.M. Jeludov, învățătorul din Petrișcevo, Smolensk. Samoilov cols. 1569 și 1560.

2. AKV 13: 216–22, A.A. Bezborodko către P.V. Zavadovski, noiembrie 1791, Iași. Și ZOOID 11: 3–5. AAE 20: 360–2, Langeron, „Evénements 1791". Lopatin, *Perepiska,* pp. 961–964. S-a spus că dr. Timan l-a otrăvit pe prinț la ordinele lui Zubov sau chiar Ecaterinei. Nici măcar Langeron nu le dă crezare. Curând a apărut un pamflet malițios *Panslavin – Prințul întunericului* (*Fürst der Finsternis*) de J.F.E. Albrecht, francmason – începutul mitologiei anti-Potemkin. Aici se sugera că buna regină a poruncit otrăvirea consortului demoniac.

3. Engelhardt 96–7. AKV 13: 216–22, Bezborodko către Zavadovski nedatat, noiembrie 1791: RA (1878) 1 p. 20–5, V.S. Popov către E, 8 octombrie 1791, Iași. Generalul Kahovsky ar fi trebuit să ia comanda, dar se afla în Crimeea, deci Mihail Mikhail Kamenski, viitor feldmareșal în războaiele napoleonice, a încercat să ia controlul și a luat-o razna pe străzi, luând la bătaie evreii, dar armata a refuzat să asculte de el. Au fost respectate dorințele lui GAP.

4. Hrapovițki, pp. 377–378, 16, 17 și 18 octombrie 1791.

5. RGADA 5.131.5–5, E către Popov, 4 noiembrie 1791.

6. RGADA 11.1096.1–1, contesa Ekaterina Skavronskaya către E, 3 noiembrie 1791.

7. RA (1878) 1, p. 25, prințesa Varvara V. Golițîna către prințul Alekandr Borisovici Kurakin, 2 noiembrie 1791, Iași.

8. SIRIO 23 (1878): 561, E către baronul F.M. Grimm, 22 octombrie 1791.

9. RGVIA52.2.55.285, vești de la Viena 1/12 octombrie 1791, nepublicat. AKV 13: 221–2 Bezborodko către Zavadovski, noiembrie 1791.

10. RGADA 5.138.9, M.S. Potemkin către E, 6 decembrie 1791, Iași.

11. V. L. Esterhazy, *Nouvelles Lettres du Comte Valentin L. Esterhazy* à *sa femme 1792–95,* p. 371, 23 decembrie 1791–3 ianuarie 1792. Stedingk, p. 216, contele Stedingk către Gustav III, 26 decembrie 1791–9 ianuarie 1792. AKV 8: 58, F.V. Rostopcin către S.R. Voronțov, 28 septembrie 1792, Sankt-Petersburg. *Russkii Biographiceskii Slovar,* vol. 14 (1904). AKV 13 (1879): 256, Bezborodko către S.R. Voronțov, 15 mai 1792, Țarskoe Selo.

12. LeDonne p. 262. ZOOID 9: 222–5, raportul lui M.S. Potemkin. ZOOID 9: 227, împăratul Alexander I către trezorier, baronul Vasilev, 21 aprilie 1801, Sankt-Petersburg. ZOOID 8: 226–7, justificarea finanțelor lui GAP de către Popov, 9 mai 1800. ZOOID 8: 225–226, scurtă notă privind venitul și cheltuirea de sume

extraordinare la ordinul prințului Prince GAPT. ZOOID 9 (1875): 226, ucazul E către cabinet privind datoriile lui GAP, 20 august 1792, Țarskoe Selo. Brückner *Potemkin*, p. 274. Karnovici, p. 314. Scandalul financiar Sutherland este cel mai bine ilustrat în Cross, *By the Banks of the Neva,* pp. 80–81. GAP nu a fost singurul magnat afectat financiar de moartea lui Sutherland. Prințul Viazemski, contele Osterman și chiar Marele Duce Pavel aveau mari datorii către acesta. Rulikowski, Smila. RS (1908) 136 pp. 101–102. Tregubov. Tregubov a scris: „Beneficiile aduse țării, pe care le-a resimțit toată lumea, au meritat toți banii pe care i-a cheltuit." A fost literalmente adevărat în cazul soldaților de sub comanda sa.

13. Stedingk, p. 188, Stedingk către Gustav III, 28 octombrie 1791, Sankt-Petersburg.

14. AKV 13: 216–22, Bezborodko către Zavadovski, noiembrie 1791, Iași.

15. RGADA 11.902a Registrul datoriilor prințului GAPT și RGADA 11.902a.30. Datoriile se extindeau de la vastele sume pe care i le datora lui Sutherland la stâlpii de onix ai Palatului Taurida, diamante, șaluri de muselină țesute cu fir de aur (1 880 ruble), rochii de damă (peste 12 000 ruble), stridii, fructe, sparanghel și șampanie.

16. AKV 13: 223–8, Bezborodko către Zavadovski, 17 noiembrie 1791, Iași.

17. Esterhazy, p. 333, 17/28 octombrie 1791, Sankt-Petersburg.

18. Masson, p. 113.

19. Stedingk, p. 188, Stedingk către Gustav III, 4 noiembrie 1791.

20. Esterhazy, p. 333.

21. Stedingk, pp. 186–188, Stedingk către Gustav III, 28 octombrie 1791, Sankt-Petersburg.

22. AKV 8: 39, Rostopcin către S.R. Voronțov, 25 decembrie 1791, Iași, și AKV 8: 53, Rostopcin către S.R. Voronțov, 8 iulie 1792, Sankt-Petersburg.

23. Stedingk, p. 196, J.J. Jennings către Fronce, nedatat, Sankt-Petersburg.

24. S.N. Glinka, *Russkie citenia, izdavaemie Sergheiem Glinkoiu. Otecestvennie istoriceskii pamiatniki xviii i xix stoleia,* pp. 78–79.

25. AKV 13: 223–8, Bezborodko către Zavadovski, 17 noiembrie 1791, Iași.

26. Petrușevski, p. 263. Suvorov, *Pisma* (Lopatin) p. 224, A.V.Suvorov către D.I. Hvostov, 15 octombrie 1791; pp. 232–233: Suvorov către Hvostov, 20 iulie 1792; p. 251, Suvorov către Hvostov, 24 noiembrie 1796 și Suvorov către P.I. Turcianinov, 7 mai 1793.

27. Engelhardt, 1997, p. 97.

28. Stedingk, pp. 188 și 195, Stedingk către Gustav III, 28 octombrie 1791, și Jennings către Fronce, nedatat, Sankt-Petersburg.

29. AKV 8: 39, 25 decembrie 1791, Iași.

30. AKV 13: 223–8, Bezborodko către Zavadovski, 17 noiembrie 1791, Iași.

31. Ligne, *Mélanges,* vol. 22, p. 82, Prince de Ligne către E, 1793.

32. Ségur citat în Castera, vol. 3, p. 333.

33. AKV 13: 223–8, Bezborodko către Zavadovski, 17 noiembrie 1791, Iași. Ca întotdeauna în cazul prințului, diferența dintre legendă și adevăr este enormă: de exemplu, toate relatările insistă asupra haosului, corupției și distrugerii armatelor pe care le-a lăsat la Iași. Însă contele Bezborodko, care îl privea pe Potemkin cu un ochi

sardonic, dar mereu just, a găsit grânarele pline, armata „în stare foarte bună", proviziile generoase, iar flota și flotila numeroase, deși nu construite din lemnul cel mai bun și, în ciuda obsesiei lui Potemkin privind cazacii, a trebuit să recunoască că „forțele ușoare cazace sunt în cea mai bună stare posibilă".

34. AAE 20: 362, Langeron. Pușkin citat în Lopatin, *Perepiska,* p. 470. Castera, vol. 2 p. 177. Wiegel vol. 1, pp. 28–29. Samoilov col. 1560. Derjavin în Segal, vol. 2, pp. 291–292. Ligne, *Mélanges,* vol. 7, pp. 171–172, Ligne către Comte de Ségur, 1 august 1788. În privința stării armate: Potemkin îi lăsa fără îndoială pe colonei să își conducă profitabil regimentele cu supraveghere minimă, deși introducea mai nou inspectori, ca să oprească abuzurile nerușinate. Și nici nu îi păsa deloc de antrenamentele sau nesfârșitele ceremoniale prusace. Străinii spuneau (de exemplu, Damas, pp. 114–116) că descurajează orice fel de exerciții, însă în arhive se găsesc ordinele sale privind antrenamentul comandourilor de marină amintite mai sus. SBVIM, vol. 4, p. 217, în care GAP instruiește cu privire la antrenamente, critică ofițerii care pregătesc manevre „ce arareori se pot întrebuința în bătălie" și recomandă marș ușor pentru a parcurge distanțe mai lungi cu oboseală minimă și antrenamente simple în careu, tir și încărcarea armei. Pur și simplu lua în râs imitarea papagalicească GAP a antrenamentelor și tacticilor prusace și și-a evoluat propriul stil fără să ia în seamă opinia Occidentului, ci inspirându-se din tradițiile tătare, cazace și rusești. Prin aceasta i-a jignit pe ofițerii francezi și germani – deci pe Langeron, Damas și Ligne. În ceea ce privește corupția armatei sub comanda lui GAP, să remarcăm că armata lui Ludovic al XVI-lea era ruinată de corupție, iar gradele din armata britanică, după o reformă parțială ce a avut loc în 1798, au continuat să fie vândute până în 1871, când Gladstone a desființat această practică. Deci sistemul lui GAP nu putea fi cu mult mai rău decât cel al Gărzilor călare londoneze.

35. SIRIO 54 (1886): 147–9, Richelieu, „Mon voyage".

36. RA (1879) 1, pp. 2–25, Popov către E, 8 octombrie 1791.

37. RGADA 5.131.4–4, E către Popov, nedatat, noiembrie 1791.

38. Engelhardt, 1997, pp. 97–102. Vizita autorului la Mănăstirea Golia din Iași, România, octombrie 1999.

39. Hrapovițki, pp. 383–385, 387.

40. AKV 18: 36, prințul S.V. Kociubei către S.R. Voronțov, 28 iulie/9 august 1792.

41. Hrapovițki pp. 407–408, 236. Madariaga, *Russia,* p. 562.

42. Ligne, *Mélanges,* vol. 22, p. 82, Ligne către E, 1792. Harold Nicolson, *The Congress of Vienna,* p. 292. Pentru Popov, vezi RP 2.1.19 și AKV 8: 58, Rostopcin către S.R. Voronțov, 28 septembrie 1792, Sankt-Petersburg.

43. Contraamiralul J.P. Jones către Potemkin, 13 aprilie 1789, citat în Otis, p. 359. Declarația dată în fața șefului poliției în Morison, p. 388. RGVIA 52.2.64.12, Ségur către GAP, nedatat, vara lui 1789, Sankt-Petersburg, nepublicat.

44. Stedingk, p. 226, Stedingk către Gustav III, 6/17 februarie 1792. AKV 8: 48–50, Rostopcin către S.R. Voronțov, 13/24 februarie 1792, Sankt-Petersburg.

45. Masson, p. 195. Deoarece Ecaterina a continuat multe dintre politicile lui Potemkin, Zubov avea sarcina de a le executa, însă îi lipseau eleganța și flexibilitatea

maestrului. Singurele realizări ale sale au fost împărțirea lacomă și sângeroasă a Poloniei pe care Potemkin sperase să o poată evita și negocierile eșuate privind căsătoria Marii Ducese Alexandra cu regele Suediei, o căsătorie sugerată de prinț. A fost o umilință care a accelerat moartea Ecaterinei. Expediția lui Zubov în Persia, în stilul lui Potemkin, a fost anulată după moartea împărătesei.

46. Masson, pp. 58–59. AKV 13 (1879): 256, Bezborodko către S.R. Voronțov, 15 mai 1792, Țarskoe Selo.

47. Masson, p. 124. Ligne, *Mélanges,* vol. 24, p. 183. Prințul de Ligne spunea că plănuiau înlăturarea lui Pavel deja în 1788. Ligne către Kaunitz, 15 decembrie 1788, Iași.

48. McGrew, p. 237. ZOOID 9 (1875): 226, ordinul lui Pavel I, 11 aprilie 1799. Despre bibliotecă: On the library: Bolotina, „Biblioteca particulară a prințului GAPT", 252–64, 29 mai 1789. Pavel trimite volumele la gimnaziul din Kazan, 29 martie 1799. A sosit la Kazan în „18 căruțe", iar în 1806 a fost transferată la Universitatea de Stat din Kazan.

49. Czartoryski, p. 62.

50. R P 1.1 p. 72. A A E 20: 134–5, Langeron, „Evénements 1790". Sophie de Witte/Potocka a construit un palat și un frumos parc numite Sopheiwka, destinație favorită în Ucraina de astăzi. Deținea moșii în Crimeea și plănuia construirea unui nou oraș, care să îi poarte numele. Unul dintre fiii ei cu Witte, Jan, membru în poliția secretă rusească, a avut sarcina monitorizării revoluționarilor polonezi care complotau împotriva lui Alexandru I la Odessa în anii 1820. Poetul polonez Adam Mickiewicz a fost unul dintre aceștia. Vezi Ascherson, p. 150.

51. Wiegel vol. 1 p. 43. RP 4.2 p. 214. RP 2.1 p. 5. A păstrat un altar închinat lui GAP pe celebra ei moșie, Belaiațerkov. Într-un portret al ei cu copiii, care se află acum în Palatul Alupka din Crimeea, se pare că se află alături de bustul lui GAP. Se prea poate ca inima lui GAP să fie înmormântată la Belaiațerkov. Branițkaia a plantat și un parc fabulos care încă mai există și astăzi în Ucraina, numit Alexandria. A fost foarte iubită pentru că a dăruit sate țăranilor ei și le-a înființat propriile bănci agricole pentru a-și putea finanța recoltele.

52. RP 1.1 p. 30. RP 1.1 p. 29. RP 3.1 p. 10. RP 1.2 p. 120. Skavronskaia a ajuns Mare Doamnă de Onoare a Curții sub Alexandru I. Soțul ei, contele Giulio P. Litta, a fost un oficial de rang înalt sub Alexandru și Nicolae I.

53. Iusupov p. 6–9. RP 1.1 p. 10 și RP 4.2 206. Vezi și T. Iusupova în *Russkii Biograficheskii Slovar* (1916).

54. Anthony L.H. Rhinelander, *Prince Michael Vorontsov, Viceroy to the Tsar,* pp. 75–76. Henri Troyat, *Pushkin,* pp. 214–225. Voronțov a comandat personal unele dintre campaniile lui Nicolae I împotriva lui Șamil și a cecenilor și daghestanezilor care s-au împotrivit încercărilor rușilor de a controla Caucazul de Nord. Voronțov și Lise apar în „Hagi Murat" de Lev Tolstoi: vezi Tolstoy, *Master and Man and Other Stories* (Harmondsworth 1977).

55. RP 1.1 p. 30. RP 1.1 p. 29. RP 3.1 p. 10. RP 1.2 p. 120. Alan Palmer, *Metternich,* pp. 36, 136, 137, 148, 322.

56. Familia Potemkin s-a înmulțit în secolul al XIX-lea, dar nu pe liniile apropiate de povestea prințului. Fiul lui Pavel Potemkin, contele Grigori, a murit la Borodino,

iar celălalt fiu, Serghei, s-a căsătorit, dar nu a avut copii. Mihail Potemkin a avut doi copii cu Tatiana Engelhardt, dar singurul lor fiu, Aleksandr, nu a avut copii. Însă pe alte linii, descendenții au fost foarte numeroși. Ultimul dintr-o linie nobilă a fost Aleksandr Alekseievici, mareșalul de frunte al nobilimii din Smolensk, ucis de bolșevici în Crimeea în 1918, pe când încerca să fugă din Rusia. Fiica sa, Natalia Aleksandrovna Potemkina, a trăit la Simferopol, într-unul din orașele prințului, și a murit în 2000. Nu mai există alți descendenți pe această linie.

57. Orlando Figes, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924,* pp. 217, 515–516.

58. Kenneth Rose, *George V,* p. 320.

59. Vallentin, p. 523.

60. Vizita autorului la Mănăstirea Golia din Iași, România, octombrie 1998, avându-l ca ghid pe Fănică Ungureanu, profesor în științe economice la Universitatea din Iași.

61. Vizita autorului la monumentul lui Potemkin, în Republica Moldova, 1998.

62. RGADA 11.966.1–2 p. 1, 2, Popov către E, octombrie 1791 și 27 martie 1792.

63. RGADA 11.956.1, Popov către E, p. 2; Popov către E, 27 martie 1792. ZOOID 9: 390–3. Monumente funerare în biserica din Herson, inclusiv Soldați. RGADA 16.696.2.35, General-en-Chef Kahovski către E, 27 februarie 1792; p. 35, Kahovski către E, 2 februarie 1792. RGVIA 1287.12.126.31 și 21 (1823) ordinele E privind monumentele funerare ale lui GAPT în „Noi lucrări ale lui I.P. Martos", în E.V. Karpova, *Monumente culturale, noi descoperiri,* pp. 355–364.

64. ZOOID 9: 390–3, în legătură cu monumentele funerare din biserica din Herson, inclusiv Soldați. ZOOID 5 (1863): 1006, despre mormântul lui GAP de I. Andreevski: împăratul Pavel I către Aleksandr Kurakin, 27 martie 1798, și Kurakin către guvernatorul Seleți, primit pe 18 aprilie 1798. Ironia sorții face ca acesta să fie același A.B. Kurakin a cărui scrisoare către prietenul său Bibikov, pe când era în anturajul lui Pavel în timpul călătoriei prin Europa, în 1781–1782, cauzase excluderea lui Pavel de la putere în timpul vieții Ecaterinei. În legătură cu Pavel și cadavrul lui GAP, vezi AAE 20: 331, Langeron, 1824: „Comandantul fortăreței a avut curajul să nu îndeplinească ordinul, dar a raportat că ordinul a fost îndeplinit." Langeron era apropiat de curtea lui Pavel.

65. AAE20:331, Langeron își exprimă în 1824 dezamăgirea că familia încă nu ridicase monumentul pe care îl merita GAP. Karpova, pp. 355–364. RGVIA 1287.12.126.23–4 A. Samoilov către Alexandru I. GAOO 4.2.672.2, ordinul lui Alexandru I privind ridicarea monumentului lui GAP, 1825. De îndată ce Pavel a fost ucis de ofițerii din gardă în 1801 și a fost succedat de fiul său, Alexandru, care a promis să guverneze „ca iubita mea bunică, Ecaterina a II-a", GAP a fost reabilitat și s-a comandat un monument funerar la Herson. A fost angajat sculptorul I.P. Martos, dar lucrul s-a oprit din pricina certurilor pentru bani dintre moștenitorii lui Potemkin – monumentul costa enorma sumă de 170 000 ruble – și nu a continuat decât în 1826. Colosalul monument clasic de bronz, dezvăluit în 1837, îl reprezenta pe Potemkin în armură și mantie romană, cu o sabie uriașă și coif cu panaș, pe un piedestal cu trepte, păzit de figurile lui Marte, Hercule, Apollo și Neptun. Dar în timpul revoluției,

Herson a fost ocupat când de unii, când de alții, iar statuia în straie romane a lui GAP, realizată de Martos, a fost dărâmată de petluraiștii care voiau să răzbune lichidarea seciului zaporojean. Au azvârlit-o în curtea muzeului local. Mai târziu, naziștii fie au furat-o, fie au distrus-o.

66. AAE 20: 331, Langeron, „Evénements 1791". ZOOID 9: 390–3.

67. ZOOID 5 (1863): 1006, I. Andreevski. Scrisoarea lui Milgov de la Herson, 12 octombrie 1859, publicată în revista din Sankt-Petersburg, *Vedomosti,* nr. 9, 18 ianuarie 1860.

68. ZOOID 9: 390–3, N. Murzakevici, 30 august 1874.

69. Părintele Anatoli, preot la Biserica Sf. Ecaterina. Vizita autorului la Herson, iulie– august 1998.

70. B.A. Lavrenev, „A doua înmormântare a lui Potemkin".

71. ZOOID 9: 390–3, Soldați. L.G. Boguslavski către E.V. Anisimov, 15 iulie 1786, Herson.

Bibliografie selectivă

În cazul unui personaj despre care s-au spus atâtea neadevăruri maliţioase, chiar şi în timpul vieţii, sunt de folos câteva comentarii privind sursele. Am fost foarte norocos să găsesc multe materiale noi şi nepublicate în diversele arhive pe care le-am cosultat. În cazul arhivelor ruseşti, numeroase documente au fost publicate în secolul trecut în SIRIO şi ZOOID, precum şi în reviste de istorie, precum RA şi RS, ori în colecţii de documente, precum *Bumagi Potemkin* a lui Dubrovin (SBVIM). Apoi mai există arhivele Voronţov, publicate, o sursă esenţială. Toate conţin materiale ignorate sau uitate. De pildă, SIRIO conţine documente precum *Voyage en Allemagne* al lui Richelieu, ori descrierea balului lui Potemkin făcută de însăşi Ecaterina, surse care au fost relativ neglijate în Occident. În general, este vorba de surse neprețuite şi de obicei de încredere, totuşi am confruntat cu originalul ori de câte ori a fost posibil.

Colecţia de corespondenţă dintre Ecaterina şi Potemkin, întocmită de V.S. Lopatin şi publicată recent, este o lucrare extinsă de cercetare, rodul muncii a două decenii, pe care am consultat-o în mare măsură. În momentul de faţă, este indispensabilă oricărui cercetător care se concentrează pe această epocă. Până şi aceste peste 1 000 de scrisori se prea poate să nu fie complete, ci să mai existe bilete schimbate de cei doi care nu au fost catalogate. Colecţia de scrisori dintre Suvorov şi Potemkin, realizată tot de Lopatin, şi relatarea prieteniei dintre ei sunt de asemenea o lectură obligatorie, deoarece Lopatin, prin cercetările sale, reinterpretează cu succes relaţia dintre cei doi. Acestea fiind spuse, relatările lui Lopatin au o oarecare tendinţă spre romantism — de exemplu, acceptă că Ecaterina a fost mama Elizavetei Temkina şi că a născut-o la Moscova în 1775; şi că Ecaterina a vizitat Cijovo pe drumul de întoarcere de la Moghilev. Datările scrisorilor sunt de regulă intuitive şi plauzibile, însă există situaţii, ca în cazul scrisorilor în care se face referire la Caligostro, în care cercetările din Occident dovedesc că au fost scrise mult mai târziu. Am corectat, cu respectul cuvenit monumentalei lucrări a lui Lopatin, sau cel puţin am sugerat că ar putea exista o umbră de îndoială.

Arhivele — mai ales RGADA, RGVIA şi AVPRI, toate la Moscova; RGIA, la Petersburg; şi AGAD, Arhiva Istorică Poloneză de Stat de la

Varșovia — sunt pline de materiale nepublicate. La RGADA, de pildă, am găsit numeroase scrisori nepublicate primite de Potemkin sau scrise de acesta, despre probleme de stat, despre finanțele sale personale sau de dragoste, inclusiv numeroase scrisori anonime primite de la amante sau scrise de Aleksandra Braniţkaia. RGVIA, arhiva Ministerului de Război, conține arhiva Cancelariei lui Potemkin și multe documente fascinante, personale și de stat, pe care le-am folosit aici. RGIA conține scrisori nepublicate ale lui Frederic cel Mare, precum și documente privind conturile personale. La Varșovia, imensa arhivă Deboli nu a fost exploatată suficient, existând numeroase scrisori de la Potemkin către Stanislas-August. În general, corespondența din aceste patru arhive include o mare cantitate de materiale nepublicate, dintre care multe au fost utilizate în această lucrare: inclusiv epistole scrise sau primite de împărații Iosif și Leopold; prințul Kaunitz; Frederic cel Mare; regele Gustav al III-lea al Suediei; regele Stanislas-August al Poloniei; prințul Henric al Prusiei; nepoatele lui Potemkin, contesa Aleksandra Braniţkaia și prințesa Tatiana Iusupova; nepoții, contele Skavronski și contele Branicki, aliații și agenții polonezi ai lui Potemkin; intermediari de obiecte de artă, ca lordul Carysfort; vizitatori ca Lady Craven, Reginald Pole Carew și Sénac de Meilhan; contele Semion Voronțov și alți oameni de stat ruși; prințul de Ligne; contele de Ségur; contele de Malmesbury, ducele de Leeds; Jeremy și Sir Samuel Bentham; prințul de Nassau-Siegen; John Paul Jones; Lewis Littlepage; Francisco de Miranda; agenții lui diplomatici secreți și ambasadorii ruși de la Viena, Paris, Constantinopol; bancherii, inclusiv baronul Richard Sutherland; și multe giuvaiere neprețuite, precum lista sa de cumpărături de la Paris. Multe dintre aceste corespondențe, precum cele cu Stanislas-August și Sutherland, sunt împărțite între toate aceste arhive.

Din nefericire, nu am putut folosi decât o mică parte a materialelor pe care le-am găsit: unele, de pildă cele legate de Polonia, sau ordinele militare ale lui Potemkin, aparțin de alte lucrări; altele, ca scrisorile lui Ligne sau Malmesbury, nu fac decât să adauge amănunte interesante unor relații care sunt deja bine documentate. Unele sunt pur și simplu prea detaliate sau obscure pentru a fi de vreun folos.

În muzeele locale din Ucraina și Rusia, arhivele conțin adesea copii ale unor documente trimise de multă vreme la RGADA sau RGVIA, la Moscova, dar am avut norocul să descopăr texte rare și acolo, precum invitația originală la balul lui Potemkin, în Muzeul de Istorie Regională de Stat din Odessa, care este foarte posibil să fie singura care s-a păstrat. Există și surse de informații sau legende care nu au fost cercetate de un secol, precum și informații

despre anumite personaje, ca M.L. Faleev la Nicolaev, care nu se pot găsi în altă parte.

În Marea Britanie, PRO conține depeșele nepublicate ale lui Fitzherbert și Fawkener, care povestesc ultimele luni petrecute de Potemkin la Petersburg și care nu au fost citate decât foarte rar. Arhiva Bentham de la British Museum, deși publicată în mare parte, încă mai ascunde comori necunoscute. Cea mai utilă a fost arhiva nepublicată de la Antony, în Cornwall, a jurnalelor lui Reginald Pole Carew, despre vizitele sale în Rusia și timpul petrecut cu Potemkin. La Paris, AAE, Arhivele Ministerului de Externe de pe Quai d'Orsay, conțin numeroase documente utile, multe nepublicate, precum și relatările complete ale contelui de Langeron, care sunt neprețuite. Părți din acestea au fost publicate în Rusia și este în pregătire o ediție occidentală completă.

Materialele despre Potemkin, care au fost publicate, se divid clar în două categorii: subiective și obiective, sau cel puțin inventate și documentate. Firește, am considerat drept ostil sau incorect tot ce face referire la Helbig, *Memoriile vieții prințului Potemkin*, Cerenville (adaptare după Helbig) sau Saint-Jean (despre care nici nu se știe cine e), în vreme ce Castera este mai util. Până și la repetarea anecdotelor neutre, Charles Masson, Saint-Jean și Helbig trebuie priviți drept „scriitori de mituri", nu istorici. Dar mitologia lui Potemkin este și ea importantă și își spune propria poveste, deși am încercat de fiecare dată să confrunt relatările cu documentele existente. Masson îl ura pe împăratul Pavel, iar scandaloasele *Memorii secrete* au fost publicate în timpul vieții, însă notează și anecdote despre Potemkin care sună veridic. Martori oculari ca Ligne, Ségur, Corberon, Richelieu, Miranda, Damas și Langeron (cu toții străini) și Rostopcin, Țebrikov, Ribeaupierre, Derjavin, Bezborodko, Voronțov, Zavadovski, Wiegel, Engelhardt și Samoilov sunt subiectivi și influențați de prejudecăți, dar se simte că spuneau ceea ce *credeau* ei că era adevărul. Unii sunt malițioși pe față, precum Rostopcin și Voronțov; Dolgoruki este malițios și fantezist; în vreme ce alții, ca Samoilov, sunt susținătorii prințului. Mulți sunt undeva la mijloc. Bezborodko, de exemplu, pare să se fi străduit să fie corect. Anecdotele istorice ale lui A.S. Pușkin și istoria răscoalei lui Pugaciov sunt alte surse rar folosite: poetul era fascinat de Potemkin, îi cunoștea familia și apropiații și a notat cu grijă povestirile acestora, pe care le-am folosit așadar drept anecdote veridice și valoroase. Dintre străini, relatările malițioase ale lui Ligne și Langeron despre performanțele militare ale lui Potemkin i-au pătat serios reputația, în toate istoriile de atunci încoace. Însă sunt totuși neprețuite, mai ales având

în vedere omagiul lui Langeron adus lui Potemkin, scris la sfârșitul vieții. În cazul lui Ligne, scrisorile nepublicate din arhivele lui Potemkin ne dau ocazia să îi punem în perspectivă prejudecățile. Relatările mult mai favorabile care restabilesc echilibrul obiectivității, scrise de Richelieu, Stedingk și Miranda despre aceeași perioadă, au fost neglijate.

În ceea ce privește lucrările istorice occidentale, le-am folosit drept puncte de referință pe cele ale lui Isabel de Madariaga și J.T. Alexander, precum și Marc Raeff, David Ransel, Roger Bartlett (*Human Capital*), John LeDonne (*Ruling Russia*), Anthony Cross (despre englezii din Rusia), Lord și Zamoyski (despre Polonia) și Kinross și Mansel (despre Constantinopol). În ceea ce privește alte biografii ale lui Potemkin, cea de Brückner este cea mai importantă, în vreme ce Soloveytchik este util, dar nu are bibliografie.

Arhive, periodice și abrevieri folosite în note și bibliografie

AAE	Archives des Affairs Etrangères, Quai d'Orsay, Paris, vol. 68–139
AGAD	Archiwum Glowne Akt Dawnych w Warszawie
AGS	Arhiv Gosudarstvennogo Soveta
AHR	*American History Review*
AKV	Arhiv Kniaza Voronțova
AVPRI	Arhiv Vnești Politiki Rossiskoi Imperii
B&F	*Joseph II und Graf Ludwig Cobenzl: Ihr Briefwechsel Fontes Rerum Austriacarum*, ed. A. Beer și J. Fiedler, Viena 1873
BM	British Museum, Londra
CASS/CSS	*Canadian American Slavic Studies/Canadian Slavic Studies*
CHOIDR	Citenia v Imperatorskom Obșcestve Istorii Drevnostiei Rossiskih
CMRS	*Cahiers du Monde Russe et Soviétique*
CtG/CII	Ecaterina cea Mare/a II-a, împărăteasa Rusiei
DVS	*Duh Velikogo Suvorova ili Anekdoti Podlinîie o Kniaze Italiskoie. Grafe Aleksandre Vasilevice Suvorove-Rîmnikskom*, Sankt-Petersburg 1808
FtG/FII	Frederic cel Mare/al II-lea, regele Prusiei

GAOO	Gosudarstvennîi Arhiv Odesskoi Oblasti
GAP/GAPT	Grigori Aleksandrovici Potemkin (-Tavriceski)
GARF	Gosudarstvennîi Arhiv Rossiskoi Federații, Moscova
GIM OPI	Gosudarstvennîi Istoriceskii Muzei Otdel Pismennîh Istocinikov
GPB	Gosudarstvennaia Publișnaia Biblioteka
H	Sir James Harris, primul conte de Malmesbury
HZ	*Historische Zeitschrift*
IRLI	Institut Russkoi Literaturi Akademii Nauk SSSR
ITUAK	*Izvestia Tavriceskoi Ucenoi Arhivoi Komissii*
IV	*Istoriceskie Vestnik*
IZ	*Istoriceskii Zapiski*
JB	Jeremy Bentham
JII	Iosif al II-lea, împăratul Sfântului Imperiu Roman
KD	M. I. Kutuzov, *Dokumenti, Moscova 1950–1956, vol.1–5*
KFZ	*Kamer Fureski Jurnal*
L	[V.S. Lopatin, ed. *Ekaterina II i G.A. Potemkin, Licinaia Perepiska, 1769–1791*, Moscova, 1997
MIRF	*Materiali dlia istorii Russkogo flota*
N-S	Charles, prinț de Nassau-Siegen
PRO	Public Record Office, Londra
PSZ	*Polnoie Sobranie Zakonov*
RA	*Russkii Arhiv 1863–1917*
RGADA	Rossiskii Gosudarstvennîi Arhiv Drevnih Aktov, Moscova
RGIA	Rosiskii Gosudarstvennîi Istoriceskii Arhiv, Sankt-Petersburg
RGVIA	Rossiskii Gosudarstvennîi Voenno-Istoriceskii Arhiv, Moscova
RP	Marele Duce Nikolai Mihailovici, *Russkie Portreti xxviii i xix stoletii (Portraits Russes)*, Sankt-Petersburg, 1906–1913, vol. 1–5
RS	*Russkaia Starina, 1870–1918*
RV	*Russkii Vestnik*
SA	Stanislas-August (Poniatowski), regele Poloniei
SB	(Sir) Samuel Bentham
SBVIM	*Sbornik Voenno-Istoriceskih Materialov*, Sankt-Petersburg, 1893
SD	A. V. Suvorov, *Dokumenti*, ed.G. P. Mesceriakov, Moscova, 1949–53, vol. 1–4
SeA	Severni Arhiv
SEER	*Slavonic and East European Review*

SENA	Senatskii Arhiv
SIMPIK KV	*Sbornik Istoriceskih Materialov po Istorii Kubanskoio Kazacego Voiska 1737–1901,* ed. I.I. Dmitrenko, Sankt-Petersburg 1896
SIRIO	*Sbornik Imperatorskogo Russkogo Istoriceskogo Obșcestva*
TGV	*Tavriceskie Gubernskie Vedomosti*
VI	*Voprosi Istorii*
VIZ	*Voenno-Istoriceskii Jurnal*
ZG	*Zapiski Garnovskogo*
ZOOID	*Zapiski Odesskogo Obșcestva Istorii Drevostie*

Bibliografie primară

Albrecht, J.F.E., *Panslavin Fürst der Finsternis, und seine geliebte,* Germania 1794

Alexeev, G.P., „Episode from the life of Prince Potemkin", IV (1889) vol.37

Anonim, *Anecdoten zur Lebensgeschichte des Ritters und Reichs-fürstern Potemkin*, Freistadt-am-Rhein, 1792

Anonim, *Authentic Memoirs of the Life and Reign of Catherine II, Empress of all the Russias, collected from authentic manuscripts, translations, etc of the King of Sweden, Right Honourable Lord Mountmorres, Lord Malmesbury, Monsieur de Volney and other indisputable authorities,* ediția a 2-a, Londra, 1797

Anonim, „Cântece soldățești rusești despre Potemkin", ZOOID 9 (1875): 459–6

Anonim, *General Observations Regarding the Present State of the Russian Empire*, Londra, 1787

Anonim, *La Cour de la Russie il y a cent ans 1725–1783, extraits des dépêches des ambassadeurs anglais et français*, Berlin, 1858

Anonim, *The Memoirs of the Life of Prince Potemkin, comprehending original anecdotes of Catherine II and of the Russian court, translated from the German*, Londra, 1812 și 1813

Anspach, Margravine of (Lady Craven), *Journey through the Crimea to Constantinople*, Londra, 1789

Anspach, Margravine of (Lady Craven), *Memoirs*, Londra, 1826

Antoine, M. (Baron de Saint-Joseph), *Essai Historique sur le commerce et la navigation de la Mer Noire*, Paris, 1820

Asseburg, A.F. von der, *Denkwürdigkeiten*, Berlin, 1842
Banq, J., Scrisori către G.A. Potemkin, RGVIA f52
Barbarîkin, A.D., Legenda despre prințul Potemkin-Tavriceski, RA (1907) 11
Bentham, Jeremy, *Collected Works*, ed.Sir J. Bowring, Edinburgh 1838–43
Bentham, Jeremy, *Correspondence of*, Londra vol. 2–4 1968–1981
Bentham, Sir Samuel, Documente, Arhivele f 33540 BM
Bezborodko, A.A., Scrisori către G.A. Potemkin, RS (1873)
Bezborodko, A.A., Scrisori către S.R. Voronțov, A. R. Voronțov, P.V. Zavadovsky etc, AKV 13, Moscova, 1879 (și ZOOID 11 și SIRIO 29)
Bezborodko, A. A., Pisma, A.A. Bezborodka k grafu P. A. Rumiantțevu 1777–1793, ed. P.M. Maikov, *Starina i novizna* (1900), vol. 3
Bibikov, A.A., *Zapiski o jizni i slujbe Aleksandra Ilicia Bibikova*, Moscova, 1865
Bolotov A.T., *Jizn i prikliucenia Andreia Bolotova 1738–93,* Leningrad, 1931
Braniţkaia, A.V., Scrisori către G.A. Potemkin, RGADA f11
Bruce, P.H., *Memoirs*, Londra, 1782
Buckinghamshire, conte de, *The Despatches and Correspondence of John, 2nd Earl of Buckinghamshire, Ambassador to the Court of Catherine II of Russia* 1762–1765, ed. A.D. Collyer, Londra, 1900–1902
Bulgakov, Ia. I., *Iz bumaghi Ia. I. Bulgakova*, RA (1905) 7 pp. 337–408
Bulgakov, Ia. I., *Pisma Ia. I. Bulgakova k kniaziu Potemkinu*, RA (1861)
Burke, Edmund, *Collected Works*, Londra, 1826
Casanova, Giacomo, Chevalier de Seingalt, *History of my Life*, trad. Williard R. Trask, Baltimore și Londra, 1997
Cerenville, J.E., *La Vie de Prince Potemkine, rédigée par un officier français d'après les meilleurs ouvrages allemands et français, qui ont paru sur la Russie à cette époque*, Paris, 1808
Cernîșev, G.I., Scrisori către S. F. Goliţîn în timpul asediului cetăţii Ismail, RA (1791)
Cook, J., *Voyages and Travels through the Russian Empire*, Edinburgh, 1770
Corberon, Marie-Daniel Bourrée, Chevalier de, *Un Diplomate français à la cour de Catherine II 1775–1780, journal intime*, ed. L.H. Labande, Paris, 1904
Coxe, W., *Travels into Poland, Russia, Sweden and Denmark*, Londra, 1874
Custine, the Marquis de, *Empire of the Tsar: A Journey through Eternal Russia*, New York, 1989
Czartoryski, Adam, *Memoirs*, Londra, 1888

Damas d'Antigny, J.E.R., *Mémoires du Comte Roger de Damas*, Paris 1912
Dașkova, E.R., *The Memoirs of Princess Dashkov*, ed. și trad. Kyril Fitzlyon, Londra, 1958
Deboli, Augustyn, Depeșe secrete către Stanislas-August al Poloniei, AGAD 420–1
Derjavin, G.R., Scrisori către V.S. Popov, Rețetilovski Archive
Derjavin, G.R., *Sobranie socinenia*, Sankt-Petersburg, 1864–1872
Derjavin, G.R., *Opere*, Moscova, 1985
Descrieri economice ale orașelor rusești, Nicolaev, Herson etc., RGADA f 1355
Diderot, Denis, *Mémoires pour Catherine II*, ed. P. Vernière, Paris, 1966
Diderot, Denis, *Oeuvres complètes*, ed. J. Assezat și M. Tourneux, Paris, 1875–1877
Dimsdale, Baroness Elisabeth, *An English Lady at the Court of Catherine the Great: the Journal of Baroness Elisabeth Dimsdale 1781* (ed. Anthony Cross), Cambridge, 1989
Dmitrenko, I.I. (ed.), SIMPIK KV, Sankt-Petersburg, 1896
Dolgoruki, Iuri Vladimirovici, *Note (Zapiski)*, RS (1889) nr. 9, pp. 481–517
Dubrovin, N. F. (ed), *Prisoedinenie Krîma k Rossii (reskripti, pisma, relații, donesenia*), Sankt-Petersburg, 1885–1889

Ecaterina a II-a

Bumaghi Ekaterini 1744–1796, SIRIO 7, 10, 13, 27, 42
Imperatrița Ekaterina II i kniaz Potemkin-Tavriceski, podlinnaia ih perepiska, RS (1876) 16
Pisma imperatrițki ii k Grimmu 1774–1796, SIRIO 23, Sankt-Petersburg 1878
Pisma imp. Ekaterini II k gr. P. V. Zavadovskomu 1775–1777, ed. I.A. Barskov, *Russki istoriceskii jurnal* (1918) vol. 2,3,4

Ecaterina a II-a: Cărți

Correspondence of Catherine the Great when Grand Duchess with Sir Charles Hanbury Williams and Letters from Count Poniatowski, ed. și trad. contele de Ilchester și d-na Langford-Brooke, Londra, 1928
Documents of Catherine the Great, the Correspondence with Voltaire and the Instruction of 1767 in the English Text of 1768 ed.W.P. Reddaway, Cambridge, 1931

Filosofskaia i politiceskaia perepiska Imperatriți Ekaterini II s doctorom Zimmermanom 1785–1792, Sankt-Petersburg, 1803
Joseph II und Katharina von Russland. Ihr briefwechsel, ed. Alfred Ritter von Arneth, Viena 1869
Lettres de Catherine II au prince de Ligne 1780–96, Paris, 1924
Memoirs of Catherine the Great, ed.D. Maroger, Londra, 1955
Memoirs of Catherine the Great, trans Katherine Antony, New York, 1927
Oeuvres complètes de Voltaire, correspondance avec l'Imperatrice de Russie, vol. lviii, Paris, 1821
Socinenia imperatriți Ekaterini II na osnovanii podlinnih rukopsie c obiasnitelnmi primecianiami, ed.A. N. Pîpin, vol. 1–12, Sankt-Petersburg 1901–1907

Ecaterina a II-a: Documente diverse

Carta Ecaterinei despre recunoașterea meritelor lui Potemkin, GAOO f 162
Instrucțiuni pentru *Kammerjunker* G.A. Potemkin, RGADA f 18
Scrisori către:
V.S. Popov, RGADA f 5
G.A. Potemkin despre Georgia, VI (1983) nr. 7 (RGVIA f 52)
A.N. Samoilov, RA (1878) nr. 10
O.-M. Stackelberg, RS, vol. 3, Sankt-Petersburg, 1871
Rapoarte și ordine către G.A. Potemkin despre sud, RGADA f 16
Ordine către G.A. Potemkin, SIRIO 27, Sankt-Petersburg, 1880
Ordine către G.A. Potemkin despre Crimeea și dezvoltarea Hersonului, RGADA f 5 d 85
Rescripti G.A. Potemkinu 1791 RA (1874) 2 pp. 246–58

Engelhardt, L.N., *Zapiski 1766–1836* Moscova 1868 și (ed. I. I. Fediukin) 1997
Erenstrum, John-Albert, note istorice, RS (1893)
Esterhazy, Valentin Ladislas, *Nouvelles Lettres du Comte Valentin L. Esterhazy* à *sa femme 1792–1795,* ed. Ernest Daudet, Paris, 1909
Faleev, M. L., Rapoarte către Potemkin, ZOOID 8,13
Frederic II cel Mare, regele Prusiei, Scrisori către Potemkin, RGIA, Sankt-Petersburg ff 1640–1641
Frederic II cel Mare, regele Prusiei, *Politische Correspondenz*, Berlin, 1879–1939
Garnovski, M., *Zapiski Mihaila Garnovskago*, 1786–90, RS (1876) 15, 16, 17

Glinka, S.N., *Novoie sobranie russkih anekdotov*, Moscova, 1829
Glinka, S.N., *Russkie citenia, izdavaemie Sergheiem Glinkoiu, otecestvennîie istoriceskii pamiatniki XVIII i XIX stoleia*, Sankt-Petersburg, 1845
Glinka, S.N., *Zapiski*, Sankt-Petersburg, 1895
Goertz, J.E. von der, *Mémoire sur la Russie*, ed.W. Stribrny, Wiesbaden 1969
Golovina, V.N., *Zapiski grafini Golovinoi*, ed.S. Shumigorsky, Sankt-Petersburg 1900; *Souvenirs*, Paris 1910; *Memoirs*, Londra, 1910
Gribovski, A.M., *Note despre Ecaterina cea Mare*, Moscova, 1864
Gribovski A.M., *Vospominania i dnevnkik Adriana Moiseievicia Gribovskago*, RA (1899) 1
Guthrie, Maria, *A Tour performed in the years 1795–6 through the Taurida or Crimea*, Londra, 1802
Harris, James, *Diaries and Correspondence of James Harris, 1st Earl of Malmesbury*, Londra, 1844
Helbig, Georg von, *Ein interessanter betirang zur Regierungsgeschichte Katarina der Zweiten*, Leipzig, 1804
Helbig, Georg von, Potemkin der Taurier. Anecdoten zur Geschichte seines Lebens und seiner Zeit, *Minerva, ein Journal historischen und politischen Inhalts herausgegeben von J. M. von Archenholtz*, Hamburg, 1797–1800
Helbig, Georg von, *Russische Günstlinge*, Berlin, 1917
Helbig, Georg von, „Russkie izbrannie i sluciainie liudi", RS 56 (10) 1887
Hercule II (Herakles, Irakli), Rege/Țar al Kartli-Kahetia (Georgia), Scrisori către Potemkin, RGVIA f 52. VI (1983) nr. 7
Howard, J., *The State of Prisons in England and Wales with preliminary observations and an account of some foreign prisons and hospitals*, London 1792
Hrapovițky, A.V., *Dnevnik 1782–93* Sankt-Petersburg 1873 și Moscova, 1901
Informații de familie despre prințul *Potemkin*, RS (1872) 5
Iona, Mitropolit, Descrierea ultimelor zile ale lui Potemkin, ZOOID 3

Iosif al II-lea, împăratul Sfântului Imperiu Roman
Scrisori către Potemkin, RGVIA f 52
Joseph II, Leopold II und Kaunitz. Ihr Briefwechsel, ed. A. Beer, Viena 1873
Joseph II und Katharina von Russland. Ihr Briefwechsel, ed. Alfred Ritter von Arneth, Viena, 1869
Maria Theresa und Joseph II. Ihre Correspondenz, ed. Alfred Ritter von Arneth, Viena, 1867

Joseph II und Graf Ludwig Cobenzl. Ihr Briefwechsel, fontes rerum austriacarum, ed. A. Beer și J. Fiedler, Viena, 1873

Joseph II und Leopold von Toscana. Ihr Briefwechsel 1781 bis 1790 ed. Alfred Ritter von Arneth, Viena, 1872

Keith, Sir Robert Murray, *Memoirs and Correspondence*, Londra, 1849

Korsakov, N.I., Scrisori și rapoarte către Potemkin, RGVIA f 52

Langeron, Alexandre, Comte de, AAE, Quai d'Orsay, Paris

Des armées russes et turques

Détails sur la composition et l'organisation des armées turques et sur la manière actuelle des russes de faire la guerre

Journal de campagnes faites au service de Russie par le comte de Langeron: résumé de campagnes de 1787, 1788, 1789 des russes contre les turcs en Bessarabie, en Moldavie and dans le Kouban

Deuxième campagne en Bessarabie et en Moldavie en 1790

Evénements politiques de l'hiver de 1790–1791 en Russie et fêtes de Petersburg

Troisième campagne en Moldavie et en Bulgarie 1791 — événements de la campagne en 1791 des russes contre les turcs

Lanskoi, A.D., Scrisori către Potemkin, RGADA f 11

Leopold II, împărat al Sfântului Imperiu Roman, *Scrisori către Potemkin*, RGVIA f 52

Leopold II, Franz II und Katharina, ihre correspondenz, nebst eine einleitung zur geschichte der politik Leopold II, ed. A. Beer, Leipzig, 1874

Ligne, C.J.E., Prince de, *Fragments des mémoires de prince de Ligne*, Paris, 1880

Ligne, C.J.E., Prince de, *Letters and Reflections of the Austrian Field Marshal*, ed.Baroness de Staël-Holstein, Philadelphia, 1809

Ligne, C.J.E., Prince de, Scrisori către Potemkin, RGVIA f 52 și RGADA 11

Ligne, C.J.E., Prince de, *Les Lettres de Catherine II au prince de Ligne, 1780–1796,* Bruxelles/Paris, 1924

Ligne, C.J.E., Prince de, *Lettres du prince de Ligne à la marquise de Coigny pendant l'année 1787,* ed. M. de Lescure, Paris, 1886

Ligne, C.J.E., Prince de, *Lettres et pensées*, Londra, 1808

Ligne, C.J.E., Prince de, *Mélanges militaires, littéraires et sentimentaires*, Dresda 1795–1811

Ligne, C.J.E., Prince de, *Mémoires et mélanges historiques et littéraires*, Paris, 1827–1829

Louis XVI and the Comte de Vergennes: correspondence, ed. J. Hardman și M. Price, Studies on Voltaire and the Eighteenth Century, Voltaire Foundation, Oxford, 1998

Macartney, George, Earl, *An Account of Russia in 1767*, Londra 1768

Malachowski, S., *Pamietniki Stanislawa hr. Nalecz Malachowskiego wyd. Wincenty hr. Los*, Poznan, 1885

Mamonov, A. D. Dmitriev-, Scrisori către Potemkin, RGADA f 11 și RGIA

Maria Tereza, împărăteasa-regină, *Maria Theresias letzte Regierungszeit, 1763–80,* ed. Alfred Ritter von Arneth, Viena, 1879

Masson, Charles François Philibert, *Secret Memoirs of the Court of Petersburg*, Londra, 1800

Ministerstvo imperatorskago dvora, kamer-fureski țeremonialnîi jurnal 1762–96, Sankt-Petersburg, 1853–1896

Miranda, Francisco de, *Archivo del General Miranda*, 1785–7, Caracas, 1929

Mniszech, Urszula, *Listy pani mniszchowej zony marszalka w. koronnego, in, rocznik towarzystwa historyczno literackiego*, Paris, 1866

Murzakevici, N., *Raport asupra monumentelor funerare din biserica cetății Herson*, ZOOID 9 (1874)

Niemcewicz, Julian Ursyn, *Pamietniki czasow moich*, Paris, 1848

Oginski, Michel, *Mémoires sur la Pologne et les Polonais*, Paris și Geneva, 1826

Orlov-Cesmenski, A. G., Scrisori către Potemkin, RA vol. 2, Sankt-Petersburg, 1876

Orlov-Cesmenski, A. G., Taina pisma Aleksiei Orlova iz Ropși. ed. O.A. Ivanov, *Moskovski jurnal* (1995) nr. 9–12, (1996) nr. 1–3

Panin, N. I., Scrisori către P. I. Panin etc, SIRIO 6

Panin, P. I., Scrisori către N. I. Panin, RA vol. 2, 1876

Parelo, Marquis de, Depeșe, SIRIO 26 (1879):306–16

Parkinson, John, *A Tour of Russia, Siberia and the Crimea 1792–1794*, ed. William Collier, Londra, 1971

Pavel I, împărat al Rusiei (Marele Duce Pavel Petrovici și Marea Ducesă Maria Fiodorovna), Scrisori către Potemkin, RGADA f 5 și RS (1873) 9,12

Pișcevici, A. A., *Jizn A. S. Pișcevicia 1764–1805,* Moscova, 1885

Pole Carew, Sir Reginald, Arhive nepublicate despre Rusia, CO/r-2; CAD 50; CO/r/3/92, 93, 95, 101, 195, 210

Poniatowski, prințul Stanislas (nepotul regelui Poloniei), *Pamietniki synowca Stanislawa Augusta przekl*, ed.Jerzy Lojek, Instytut wydawniczy pax, Varșovia, 1979

Popov, V.S., Documente, arhiva moșiei Reșetilovski, RA 1865 și 1878) (inclusiv rapoartele lui Popov trimise Ecaterinei a II-a despre moartea lui Potemkin)
Popov, V.S., Documente și scrisori diverse, inclusiv către Ecaterina a II-a, Potemkin și A.A. Bezborodko, RGADA f 11, ZOOID 8, RGVIA f 52

G.A. Potemkin-Tavriceski: Selecție de documente

Dosarul militar al tatălui, A.V. Potemkin, RGADA f 286. Spisok voennim cinam1–oy polovini 18go stoletia SeA vii 1895
Genealogie, *Istocinik* (1995) nr. 1, (RGADA f 286)
Dosarul de la Oficiul Heraldic, *Gheroldmeisterskaia contora*, vol. 890, RGADA f 268
Pisma Potemkina, ZOOID Odessa 1844–1956
Conturi, RGIA ff 468, 1374, 602, 1285, 899, 1640, 1088, 899, 1146
Conturi, GARF 9
Ekaterina i Potemkin: podlinaia ih perepiska 1782–91, RS (1876) 16
Hârtii personale, RGADA f 11 (diverse scrisori de la femei necunoscute), RS (aprilie 1875) 12
Documente din cancelaria lui Potemkin, RGVIA f 52
Scrisori către:
A.A. Bezborodko, RGADA f 11 și ZOOID 8 și RA (1873) no 9 (originalele se află în arhiva familiei lui S.V. Kociubei în satul Dikanka, regiunea Poltava)
A.V. Braniţkaia, RGADA f 11 d 857
Brzojovsky, evaluator al Smila, RGVIA f 5
Ia. I. Bulgakov, ZOOID 8, SBVIM vol 8 and RGVIA f 52
Ecaterina II despre Georgia, VI (1983) no 7; general și personal AVPRI, ff 1,2,5, RGADA ff 1,16,5, RGVIA f 52; despre Ismail către Ecaterina și alții RV (1841) vol.8; despre Polonia, RA (1874) 2
Varvara Engelhardt, în M.I. Semevski, *Grigori Alexandrovici Potemkin-Tavriceski*, RS (2875) 3
M.L. Faleev, ZOOID 2, 4, 8
Prințul Henric al Prusiei, RGADA f5
S. Lajkarev și I. S. Barozzi, ZOOID 8, RA (1884) 2
I.V. Loghinov, *Istocinik*, (1995) nr. 6, Moscova
N.V. Repnin, RV (1841) vol. 8, ZOOID 8
P.A. Rumiantev-Zadunaiski, SBVIM vol. 4, 6

Regele Stanislav-August al Poloniei, 1764–1779, AGAD 172, RGADA ff 5,11, RGVIA f 52

A.V. Suvorov, RS (mai 1875) 13; (1839) 9. AKV 2(1790); SD vol. 2 și KD vol.1 (1971); RA (1877) 10. RGVIA f 52 op 1 d 586; SBVIM vol.4

P.I. Panin, RGADA f 1274, RA (1876) 2

Pavel I (Marele Duce Pavel Petrovici), RS (1873) 11,12

V.S. Popov, despre chestiuni guvernamentale și personale, „Hârtiile personale ale prințului G.A. Potemkin-Tavriceski), arhiva Reșetilovski

Praskovia A. Potemkina 1789–1790, RS (iunie 1875) 13

Diverse (inclusiv rapoarte despre construcția orașelor, către Ecaterina a II-a și diverși funcționari), ZOOID 2, 4, 8, 10, 11, 12, 13, 15, 1872. Ordine către funcționari în legătură cu construirea Hersonului și dezvoltării sudului, ZOOID 11 și ITUAK 3,8,10. RGADA ff 14, 16 și ZOOID 2. Ordinele Serenisimului prinț G.A. Potemkin-Tavriceski privind înființarea regiunii Tavriceski 1781–1786, Arhiva de familie M.S. Voronțov, AKV 13. Către guvernatorii provinciali, GAOO f 150 în special despre Crimeea GIM OPI f 197. De asemenea, OOIKM dd 651, 7, 652

Diverși monarhi europeni (inclusiv Frederic Wilhelm, ducele de Württemberg; Carol, prinț de Curlanda, prințul de Anhalt-Bernburg; prințul de Hesse-Philipstal; Margrave de Anspach), RGADA f 5

Kniaz Grigori Alexandrovici Potemkin-Tavriceski 1739–91, biograficeski ocerk po neizdannîm materialam, RS (1875)

Rasporiajenia svetleișego kniazia Grigoria Aleksandrovicia Potemkina-Tavriceskogo kasatelno tavriceskoi oblasti s 1781 po 1786, ZOOID 1881

Sobstvennorucinîie bumaghi Kniazia Potemkina, RA (1865)

Propuneri și ordine privind Arsenalul Kremlinului, RGADA f 396

Poezii despre înființarea Ekaterinoslavului, ed. G. Vernadski, ITUAK (1919) nr. 56

Conținutul bibliotecii lui Potemkin, RGADA f 17 d 262, originalul se află la Universitatea Kazan

Anunțul căderii cetății Ismail, GAOO f 150

Registrul datoriilor, RGADA f 11 ZOOID 8, 9

G.A. Potemkin-Tavriceski: Cărți

Lettres d'amour de Catherine II à Potemkine: correspondence inédite, ed. Georges Ouvrard, Paris, 1934

Ekaterina II i G.A. Potemkin, licinaia perepiska 1769–1791, ed. V. S. Lopatin, Moscova, 1997

Perepiska Ekaterina II i G.A. Potemkina v period vtoroi russko-turetskoi voini (1787–1791): istocinkovedceskie issledovania, ed. O.I. Ieliseva, Moscova, 1997

Bumaghi Kniaza Grigoria Aleksandrovicia Potemkina-Tavriceskogo, ed. N.F. Dubrovin, SBVIM, 1774–1788 și 1790–1793, Sankt-Petersburg, 1893 și 1895

Pisma i bumaghi A. V. Suvorova, G.A. Potemkina, i P.A. Rumianțeva 1787–1789 kinburn ociakovskaia operația, ed. D.F. Maslovski, SBVIM, Sankt-Petersburg, 1896

Sbornik istoriceskih materialov po istorii kubanskogo kazacego voiska, 1737–1801, ed. I.I. Dmitrenko, Sankt-Petersburg, 1896

Radishchev, A. N., *A Journey from Sankt-Petersburg to Moscow*, trad. Leo Wiener, ed.Roderick Page Thaler, Cambridge, Mass., 1958

Ribas, José de, Scrisori către Potemkin, ZOOID 8,11

Ribeaupierre, A. I. *Mémoires (Zapiski grafa Ribopera)*, RA (1877), vol. 1

Richardson, William, *Anecdotes of the Russian Empire*, Londra, 1784 și 1968

Richelieu, Armand du Plessis, Duc de, *Journal de mon voyage en Allemagne*, SIRIO 54 (1886):111–98

Rostopchin, Fyodor, *La Verité sur l'incendie de Moscou*, Paris, 1823

Ruhlière, Claude Carloman de, *A History or Anecdotes of the Revolution in Russia*, Londra 1797, New York, 1970

Rumianțev-Zadunaiski, P.A., Scrisori către Potemkin, RGADA f 11 și SBVIM vol. 4

Rumianțeva, E.M., *Pisma grafini E. M. Rumianțevoi k ee muju feldmarșalu grafu P.A. Rumianțevu-Zadunaiskomu, 1762–1779,* Sankt-Petersburg, 1888

Sabatier de Cabre, *Catherine II, her Court and Russia in 1772,* Berlin, 1861

Saint-Jean, Sekretär des Fürsten Potemkin, *Lebensbeschreibung des Gregor Alexandrowitsch Potemkin des Tauriers*, Karlsruhe, 1888

Samoilov, A.N., *Jizn i deiania ghenerala feldmarșala kniazia Grigoria Aleksandrovicia Potemkina-Tavriceskogo*, RA (1867)

Ségur, Louis Philippe, Comte de, Scrisori către Potemkin, RGVIA f 52, ZOOID 9

Ségur, Louis Philippe, Comte de, *Mémoires et souvenirs et anecdotes*, Paris, 1859

Ségur, Louis Philippe, Comte de, *Memoirs and Recollections of Count Ségur, ambassador from France to the Courts of Russia and Prussia etc, written by himself*, Londra, 1825–1827
Ségur, Louis Philippe, Comte de, *Memoirs of Louis Philippe Comte de Ségur*, ed. Eveline Cruikshanks, Londra, 1960
Ségur, Louis Philippe, Comte de, *Memoirs of the Comte de Ségur*, ed. Gerard Shelley, New York, 1925
Ségur, Louis Philippe, Comte de, *Oeuvres complètes de Monsieur le comte de Ségur, Mémoires et souvenirs et anecdotes*, Paris, 1824–1826
Șcerbatov, M.M., *On the Corruption of Morals in Russia*, ed. și trad. A. Lentin, Cambridge, 1969

Stanislas II August, rege al Poloniei

Scrisori către Potemkin, RGADA f 5, AGAD 172, RGVIA f 52
Mémoires du roi Stanislas-Auguste Poniatowski, Sankt-Petersburg, 1914, Leningrad 1924
Mémoires secrètes et inédites de Stanislas-Auguste, Leipzig, 1862

Stedingk, Curt Bogislaus Christophe, Comte de, *Un Ambassadeur de Suède à la cour de Catherine II; feld-maréchal comte de Stedingk; choix de dépêches diplomatiques, rapports secrets and lettres particulières de 1790 à 1796,* ed. Comtesse de Brevern de la Gardie, Stockholm, 1919
Sumarokov, P.I., *Certi Ekaterini velikoi*, Sankt-Petersburg, 1819
Sumarokov, P.I., *Călătorie prin Crimeea și Basarabia 1799,* Moscova, 1800
Sutherland, Baron Richard, Scrisori către Potemkin, RGADA f 11, RGVIA f 52
Suvorov, A.V., *Dokumenti*, ed. G.P. Meșceriakov, Moscova, 1949–1953
Suvorov, A.V., *Pisma*, ed. V.S. Lopatin, Moscova, 1986
Suvorov, A.V., *Pisma i bumagi A.V. Suvorova, G.A. Potemkina, i P.A. Rumianțeva 1787–1789, kinburn ociakovskaia operația*, D.F. Maslovski, SBVIM, Sankt-Petersburg, 1893
Suvorov, A. V., *Pisma i bumagi Suvorova*, ed.V. Alekseiev, Petrograd, 1916
Thiébault, D., *Mes souvenirs de vingt ans séjour à Berlin*, Paris, 1804
Tott, Baron de, *Memoirs of the Turks and the Tartars*, Londra, 1786
Tregubov, N. I., *Zapiski*, RS (1908) 136, pp. 101–102
Țebrikov, R. M., *Vokrug ociakova 1788 god (dnevnikocevidța)*, RA (1895) 84, nr. 9
Vigée Lebrun, Elisabeth, *Souvenirs*, Paris, 1879

Vinski, G.S., *Moe vremia, Zapiski*, Sankt-Petersburg, 1914 și Cambridge Partners, 1974

Vizin, D.I. von, *Sobranie socinenia*, ed.G. P. Makogonenko, Moscova/ Leningrad, 1959

Voronțov, S.R., Scrisori către Potemkin, AKV 9

Voltaire, *Oeuvres complètes de Voltaire: correspondance avec l'imperatrice de Russie*, vol lviii, Paris 1821

Wills, Richard, *A Short Account of the Ancient and Modern State of the Crim-Tartary Land*, Londra, 1787

Wiegel (Vigel), F.F., *Zapiski Filipa Filipovici Vigela*, Moscova 1873, 1891 și 1928; *Vospominania F. F. Vigela*, Moscova 1864–1866 și 1891

Wraxall, N., *A Tour through Some of the Northern Parts of Europe*, Londra, 1776

Wraxall, Sir N. William, *Historical Memoirs of my own Time*, Londra, 1904

Yusupov, Prince Felix, *Lost Splendour*, Londra, 1953

Zavadovski, P.V., *„Pisma grafa P. V. Zavadovskago k feldmarșalu grafu P.A. Rumiantevu 1775–1791"*, ed. P.M. Maikov, *Starina i novizna* (1901) vol. 4

Bibliografie secundară

Adamczyk, T., *Fürst G.A. Potemkin: Untersuchungen zu seiner Lebensgeschichte*, Emsdetten, 1936

Alden, John R, *Stephen Sayre, American Revolutionary Adventurer*, Baton Rouge 1983

Alexander, J.T., *Autocratic Politics in a National Crisis: The Imperial Russian Government and Pugachev's Revolt 1773–1775,* Bloomington, 1969

Alexander, J.T., *Catherine the Great: Life and Legend*, Oxford, 1989

Alexander, J.T., *Emperor of the Cossacks: Pugachev and the Frontier Jacquerie of 1773–75,* Lawrence, 1973

Alexeeva, T.V., *Vladimir Lukici Borovikovskii i russkaia kultura na rubeje 18–19 vekov*, Moscova, 1875

Allen, W.E.D., *A History of the Georgian People*, Londra, 1932

Anderson, M.S., *The Eastern Question 1774–1923,* New York, 1966

Anderson, M.S., *Europe in the Eighteenth Century 1713–83,* Londra, 1961

Anderson, M.S., „Samuel Bentham in Russia 1779–1791", *American Slavic and East European Review* (1956) 15, nr. 2
Anderson, R.C., *Naval Wars in the Levant*, Londra, 1952
Andreevski, I., *Despre locul în care a fost îngropat trupul lui Potemkin*, ZOOID 5
Anisimov, E.V., *Empress Elisabeth: Her Reign and Her Russia 1741–61,* ed. J.T. Alexander, Gulf Freeze, Fla, 1995
Anisimov, E.V., *Rossia v seredine xviii vek; borba za nasledie petra*, Moscova, 1986
Anisimov, E.V., *Jenșcina na rossiskom prestole*, Sankt-Petersburg, 1997
Annenkov, I., *History of the Cavalry Guards Regiment 1738–1848,* Sankt-Petersburg, 1849
Anonim, *Subalternii prințului Potemkin*, ZOOID 11:506–8
Anonim, *Subalternii și servitorii lui Potemkin, RA (1907) 2*
Anonim, „Scurtă biografie a lui Anton Golovatîi", *Odesski vestnik*, 31 octombrie 1995
Aragon, L.A.C., Marquis d', *Un Paladin au XVIII siècle. Le Prince Charles de Nassau-Siegen*, Paris, 1893
Aretz, Gertrude, *The Empress Catherine*, Londra, 1947
Ascherson, Neal, *Black Sea: The Birthplace of Civilisation and Barbarism*, Londra, 1996
Askenazy, S., *Die letzte polnische Königswahl*, Göttingen, 1894
Asprey, Robert B., *Frederick the Great: The Magnificent Enigma*, New York, 1986
Ayling, Stanley, *Fox: The Life of Charles James Fox*, Londra, 1991
Baddeley, John F., *The Russian Conquest of the Caucasus*, Londra, 1908
Bain, R. Nisbet, *Peter III: Emperor of Russia*, Londra, 1902
Baron, S.W., *The Russian Jew under Tsar and Soviets*, New York, 1964
Barsukov, A.R., *Razskazi iz russkoi istorii xviii veka*, Sankt-Petersburg, 1885
Barsukov, A.R., *Kniaz Grigori Grigorevici Orlov*, RA (1873), vol. 1–2
Bartenev, P.B., „Biografi gheneralissimov i gheneral-feld-marșalov Rossisko Imperatorskoi armii", *Voenno-istoriceșeskii sbornik*, Sankt-Petersburg, 1911
Bartenev, P.B., *Despre căsătoria Ecaterinei cu Potemkin: note din Russki Arhiv*, RA (1906), nr. 12
Bartlett, Roger P., *Human Capital: The settlement of foreigners in Russia 1762–1804,* Cambridge, 1979

Batalden, Stephen K., *Catherine II's Greek Prelate: Eugenios Voulgaris in Russia* 1771–1806, New York, 1982
Baylen, Joseph A. and Woodward, Dorothy, ‚Francisco Miranda and Russia: Diplomacy 1787–88', *Historian* xiii (1950)
Beales, Derek, *Joseph II: In the Shadow of Maria Theresa 1741–80,* Cambridge, 1987
Begunova, A., *Way through the Centuries*, Moscova, 1988
Belan, Iu. Ia., Marcenko, M. I., and Kotov, V. N., *Istoria USSR*, Kiev, 1949
Belyakova, Zoia, *The Romanov Legacy: The Palaces of Sankt-Petersburg*, Londra, 1994
Bennigsen Broxup, Maria (ed.), *The North Caucasus Barrier: the Russian Advance towards the Moslem World*, Londra, 1992
Bentham, M.S., *The Life of Brigadier-General Sir Samuel Bentham*, Londra, 1862
Bilbasov, V.A., *Prisoedinenie Kuliandii k Rossii*, RS (1895) 83
Bilbasov, V.A., *Istoriceskie Monografia*, Sankt-Petersburg, 1901
Bilbasov, V.A., *Istoria Ekaterini II*, Berlin, 1900
Blanning, T.C.W., *Joseph II and Enlightened Despotism*, Londra, 1940
Blanning, T.C.W., *Joseph II: Profiles in Power*, Londra 1994
Blum, K.L., *Ein russischer Staatsmann: Des Grafen Jakob Johann Sievers Denkwürdigkeiten zur Geschichte Russlands*, Lepizig/Heidelberg, 1857
Bolotina, N. I., *Lucrare de diplomă despre opera din sud a lui Potemkin*, RSUH, Moscova, 1991
Bolotina, N.I., „Grigori Aleksandrovici Potemkin", *Enciclopedia copiilor*, Moscova, 1996
Bolotina, N.I., „Biblioteca particulară a prințului G.A. Potemkin-Tavriceski", *Kniga issledovania i materiali (1995)*, nr. 71
Bolotina, N.I., *Sevastopol trebuie să fie fortăreața principală: documente despre înființarea flotei Mării Negre*, Istoriceski arhiv (1997), nr. 2
Bolotina, N.I., *Legături între G.A. Potemkin și familia Voronțov: Voronțovii — două secole de istorie rusă*, Petuški, 1996
Bolotina, N.I., *Legături între prințul G.A. Potemkin și familia prinților Golițîn, Conferință pe tema studiului familiei Golițîn*, Bolșie viazemi, Moscova, 1997
Bolșoia Sovetskaia Enziklopedia, Moscova, 1940
Browning, Reed, *The War of Austrian Succession*, Londra, 1994
Bruess, Gregori I., *Religion, Identity and Empire: A Greek Archbishop in the Russia of Catherine the Great*, New York, 1997

Brückner, A.G., *Istoriia Ekaterini vtoroi*, Sankt-Petersburg 1885; și *Katharina der zweite*, Berlin, 1883
Brückner, A.G., *Potemkin*, Sankt-Petersburg, 1891
Bugomila, Alexander, *The History of Government of New Russia by G.A. Potemkin*, Ekaterinoslav, 1905
Byron, Lord, *Don Juan*, Penguin Classics, Londra, 1977
Castera, Jean-Henri, *The Life of Catherine II, Empress of Russia*, trad. William Tooke, Londra, 1798
Cate, Curtis, *War of the Two Emperors: The duel between Napoleon and Alexander, Russia 1812,* New York, 1985
Christie, I.R., *The Benthams in Russia*, Oxford/Providence, 1993
Christie, I.R., „Samuel Bentham and the Russian Dnieper Flotilla", SEER (aprilie 1972) 50, nr. 119
Christie, I.R., „Samuel Bentham and the Western Colony at Krichev 1784–1787", SEER (aprilie 1970) 48, nr. 111
Clardy, Jesse V., *G. R. Derzhavin: A Political Biography*, Mouton, 1967
Coughlan, Robert, *Elisabeth and Catherine, Empresses of All the Russias*, New York, 1974
Crankshaw, Edward, *Maria Theresa*, Londra, 1969
Cronin, Vincent, *Catherine, Empress of All the Russias*, Londra, 1978
Cross, Anthony, *By the Banks of the Neva: Chapters from the Lives and Careers of the British in Eighteenth-Century Russia*, Cambridge, 1997
Cross, Anthony, *By the Banks of the Thames: Russians in Eighteenth Century Britain*, Newtonville, Mass., 1980
Cross, Anthony, „The Duchess of Kingston in Russia", *History Today (1977)27*
Cross, Anthony (ed.), *Great Britain and Russia in the Eighteenth Century: Contacts and Comparisons, Proceedings of an International Conference*, Newtonville, Mass., 1979
Cross, Anthony, „John Rogerson: Physician to Catherine the Great", CSS (1970) 4
Davies, Norman, *Europe: A history*, Oxford, 1996
Davis, Curtis Carroll, *The King's Chevalier: A Biography of Lewis Littlepage*, Indianopolis, 1961
Demmler, Franz, *Memoirs of the Court of Prussia*, Londra, 1854
Diacenko, L.I., *Tavriceski Dvoreț*, Sankt-Petersburg, 1997
Djedjula, K.E., *Rossia i velikaia Franțuzskaia burjuaznaia revoliuția konța XVIII veka*, Kiev, 1972

Dmitrenko, I.I., ed., *Sbornik istoriceskih materialov po istorii kazaceskogo voiska 1737–1901* Sankt-Petersburg, 1896
Dornberg, John, *Brezhnev*, Londra, 1974
Dostyan, I.S., *Russia and the Balkan Question*, Moscova, 1972
Drujinina, E.I., *Kiuciuk-Kainardjiski mir 1774 goda*, Moscova, 1955
Drujinina, E.I., *Severnoie pricernomorie v 1775–1800,* Moscova, 1959
Dubnow, S.M., *History of the Jews in Russia and Poland*, Philadelphia, 1916
Dubrovin, N.F. ed, *Istoria voini i vladîcestva russkih na Kavkaze*, Sankt-Petersburg, 1886
Dubrovin, N.F., *Pugacev i ego soobșciniki*, Sankt-Petersburg, 1884
Duffy, Christopher, *Frederick the Great: A Military Life*, Londra, 1985
Duffy, Christopher, *Russia's Military Way to the West: Origins and Nature of Russian Military Power 1700–1800,* Londra, 1981
Dukes, Paul, *Catherine the Great and the Russian Nobility: A Study Based on the Materials of the Legislative Commission of 1767,* Cambridge, 1967
Dulicev, V.P., *Raskazi po istorii Krîma*, Simferopol, 1997
Dumas, F. Ribadeau, *Cagliostro*, Londra, 1967
Duran, James A., „Catherine, Potemkin and Colonization", *Russian Review* (January 1969) 28, nr. 1
Duran, James A., „The Reform of Financial Administration in Russia during the Reign of Catherine II", CSS (1970) 4
Dvoichenko-Markov, Demetrius, „Russia and the First Accredited Diplomat in the Danubian Principalities 1779–1808", *Slavic and East European Studies (1963) 8*
Ehrman, John, *The Younger Pitt*, vol. 2: *The Reluctant Transition*, Londra, 1983
Eighteenth Century Studies in Honor of Donald F. Hyde, New York, 1970
Elliott, J. H., *The Count-Duke of Olivares: The Statesman in an Age of Decline*, New Haven/Londra, 1986
Elliott, J.H., și Brockliss, L.W.B., *The World of the Favourite*, New Haven/Londra, 1986
Fadiev, V., *Vospominania 1790–1867,* Odessa, 1897
Fateyev, A.M., *Potemkin-Tavrichesky*, Praga, 1945
Feldman, Dmitri, *Svetleișii Kniaz G.A. Potemkin i Rossiskie Evrei*. Materiale prezentate la a șaptea conferință internațională despre evrei, Moscova, 2000
Figes, Orlando, *A People's Tragedy: The Russian Revolution 1891–1924,* Londra 1996

Figes, Orlando, și Kolonitskii, Boris, *Interpreting the Russian Revolution: The Language and Symbols of 1917,* New Haven/Londra, 1999
Fisher, Alan W., *The Crimean Tartars*, Studies in Nationalities of USSR, Stanford, 1978
Fisher, Alan W., „Enlightened Despotism and Islam under Catherine II", *Slavic Review (1968) 27*
Fisher, Alan W., *The Russian Annexation of the Crimea 1772–1783,* Cambridge, 1970
Fishman, David E., *Russia's First Modern Jews, The Jews of Shklov*, New York, Londra, 1996
Foreman, Amanda, *Georgiana, Duchess of Devonshire*, Londra, 1998
Fothergill, Brian, *Sir William Hamilton, Envoy Extraordinary*, Londra, 1969
Fournier-Sarloveze, M., *Artistes oubliés*, Paris, 1902
Fox, Frank, „Negotiating with the Russians: Ambassador Ségur's Mission to Sankt-Petersburg 1784–89", *French Historical Studies (1971) 7*
Fraser, David, *Frederick the Great*, Londra, 2000
Fuks, E.B., *Istoria gheneralissimusa kniazia italikogo graf Suvorova-Rîmniksogo*, Moscova, 1811
Garrard, J.G. (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*, Oxford, 1973
Gay, Peter, *The Enlightenment: An Interpretation, the Science of Freedom*, Londra, 1969
Ghani, Cyrus, *Iran and the Rise of Reza Shah — Qajar Collapse to Pahlavi Power*, Londra/New York, 1999
Gilbert, O.P., *The Prince de Ligne: A Gay Marshal of the Old Regime*, Londra, 1923
Golder, Frank, *John Paul Jones in Russia*, Garden City, NY, 1927
Golitsyn, Prince Emmanuel, *Récit du voyage de Pierre Potemkin: la Russie du XVII siècle dans ses rapports avec l'Europe Occidentale*, Paris, 1855
Gonciarenko, V.S., și Narojnaia, V.I., *Ghidul Kremlinului: arsenalul, istorie și cultură în muzeul de stat*, Moscova, 1995
Gooden, Angelica, *The Sweetness of Light: A Biography of Elisabeth Vigée Lebrun*, Londra, 1997
Goodwin, Frederick K., și Jamison, Kay Redfield, *Manic-Depressive Illness*, Oxford, 1990
Grahov, J., *Tipografia militară a lui Potemkin*, ZOOID 4, 1855
Grave, B., *Vosstanie Pugaceva*, Leningrad, 1936
Greenberg, Louis, *The Jews in Russia*, vol. 1 *The Struggle for Emancipation*, New Haven, 1944

Gribble, Francis, *The Comedy of Catherine the Great*, Londra, 1932
Griffiths, David M., „The Rise and Fall of the Northern System: Court Politics in the First Half of Catherine's Reign", CSS (1970), pp. 547–569
Grigorevici, N., *Kantsler kniaz A. A. Bezborodko v sviazi s sobîtiami ego vremeni*, SIRIO 26 și 29
Grob, G.N. (ed.), *Statesmen and Statecraft of the Modern West: Essays in Honor of Dwight E. Lee and H. Donaldson Jordan*, Barr, Mass., 1967
Grundy, Isobel, *Lady Mary Wortley Montagu: Comet of the Enlightenment*, Oxford, 1999
Harvey, Robert, *Clive: The Life and Death of a British Emperor*, Londra 1998
Haupt, G., „La Russie et les Principautés Danubiennes en 1970: Le Prince Potemkin-Tavrichesky et le Courrier de Moldavie", CMRS (ianuarie-martie 1966) 7, nr. 1
Herodotus, *The Histories*, Penguin Classics, Londra, 1954
Horwood, D.D. (ed.), *Proceedings of the Consortium on Revolutionary Europe*, Tallahassee, 1980
Hosking, Geoffrey, *Russia: People and Empire 1552–1917* Londra, 1997
Hughes, Lindsey, *Russia in the Age of Peter the Great*, New Haven/Londra, 1998
Iavorniţki, D.I., *Istoria goroda Ekaterinoslava*, Dniepropetrovsk 1996
Ieliseeva, O.I., Proiectele geopolitice ale lui *G.A. Potemkin, asociații Ecaterinei cea Mare*, prezentare la conferință Moscova 22/23 septembrie 1997, publicată Moscova, 1997
Ieliseeva, O.I., *Liubezni moi pitomeț: Ecaterina a II-a și G.A. Potemkin în anii celui de-al doilea război ruso-turc*, Otecestvennia Istoria (1997) 4
Ieliseeva, O.I., *Nobila Moscova, din istoria vieții politice a Rusiei secolului al XVIII-lea (inclusiv Hainã Stacojie*), Moscova, 1997
Iorga, N., *Histories des relations Russo-Roumaines*, Iași, 1917
Istoriia SSSR, s drevnieișih vremen do konța XVIII v. (diverși autori), Moscova, 1939
Ivanov, P.A., *Fabre's Summer Residence*, ZOOID 22
Ivanov, P.A., *Administrarea imigrării evreilor din străinătate în regiunea Novorosiski*, Arhivele Ekaterinoslav, ZOOID 17
Jamison, Kay Redfield, *The Unquiet Mind*, Londra, 1996
Jeludov, Victor M., „*Favurit russiski* [*Favoritul rus*]", „*Pero istorii soiedinilo ih* [*Le-a scris pana istoriei*]", „*Serdțe kniazia Potemkina* [Inima lui *Potemkin*]", „*Zdes rodilsia Potemkin* [*Aici s-a născut Potemkin*]" și „*Țarski kolodeț* [*Fântâna țarinei*]", în *Raionnai Gazeta*, regiunea Duhovșcina,

Smolensk Oblast, 6 mai 1996, 14 decembrie 1995, 12 octombrie 1993, 6 august 1992

Jenkins, Michael, *Arakcheev, Grand Vizier of the Russian Empire*, New York, 1969

Jones, Robert E., *Provincial Development in Russia: Catherine II and Jakov Sievers*, New Brunswick, 1984

Jones, Robert E., „Urban Planning and the Development of Provincial Towns in Russia 1762–1796", în J.G. Garrard (ed.), *The Eighteenth Century in Russia*, Oxford, 1973

Josselson, Michael și Josselson, Diana, *The Commander: A Life of Barclay de Tolly*, Oxford, 1980

Kabuzan, V.M., *Narodonaselenie rossii v XVIII-pervoi polovine XIX veka*, Moscova, 1976

Karabanov, P.F., *Istoriceskie rasskazi i anekdoti, zapisannîie so slov imenitîh liudei P.F. Karabanovîm*, RS (1872) 5

Karnovici, E.P., *Zameciatcîie bogatstva chastnîh liț v Russii*, Petersburg, 1885

Karpova, E.V., *Monumente culturale, noi descoperiri*, Leningrad, 1984

Keen, B., și Wasserman, M., *A History of Latin America*, Boston, 1998

Keep, John L.H., *Soldiers of the Tsar: Army and Society in Russia 1462–1874* Oxford, 1985

Kelly, Laurence (ed.), *Moscow: A Travellers' Companion*, Londra, 1983

Kelly, Laurence (ed.), *Sankt-Petersburg: A Travellers' Companion*, Londra, 1981

Kinross, Lord, *The Ottoman Centuries: The Rise and Fall of the Turkish Empire*, New York, 1979

Klier, John Doyle, *Russia Gathers her Jews: The Origins of the Jewish Question in Russia 1772–1825,* Dekalb, Ill., 1986

Kliuchevsky, V.O., *A Course in Russian History: The Time of Catherine the Great*, trad. și ed. Marshall S. Shatz, New York, 1997

Korolkov, K., *A o suta aniversare a orașului Ekaterinoslav 1781–1887,* Ekaterinoslav, 1887

Korsakov, A.N., „Stepan Ivanovici Șeșkovski 1727–95: Biograficeskii Ocerk", *Storiceskii vestnik* (1885) 22

Kramer, Gerhard F., și McGrew, Roderick E., „Potemkin, the Porte and the Road to Tsargrad: The Shumla Negotiations 1789–90", CASS (iarna 1974) 8

Krasnobaev, B.I., *Cultura rusă în a doua parte a secolului al XVIII-lea și începutul celui de-al nouăsprezecelea*, Moscova, 1983

Krucikov, I.S., *Istoria Nikolaeva*, Nicolaev, 1996

Kukiel, M., *Czartoryski and European Unity 1770–1861*, Princeton Westport, Conn., 1955
Lang, D.M., *The Last Years of the Georgian Monarchy 1658–1832,* New York, 1957
Lang, D.M., *A Modern History of Georgia*, Londra, 1962
Laşkov, F.F., *Prinţul G.A.Potemkin, ctitor al Crimeei*, Simferopol, 1890
Lavrenev, B.A., „A doua înmormântare a lui Potemkin", *Pamiatniki otecestva (1991)* nr. 2, pp. 154–155
Lebedev, P., *Studies of New Russian History from Unpublished Sources*, Sankt-Petersburg, 1863
LeDonne, John P., *Ruling Russia: Politics and Administration in the Age of Absolutism 1762–1796,* Princeton, 1984
Lentin, A., *Russia in the Eighteenth Century from Peter the Great to Catherine the Great*, Londra, 1973
Levitats, I., *The Jewish Community in Russia 1722–1844,* New York 1970
Lewis, D. B., Wyndham, *Four Favourites*, Londra, 1948
Lincoln, W. Bruce, *The Romanovs: Autocrats of All the Russias*, New York, 1981
Liske, X., „Zur polnischen Politik Katharina II 1791", HZ (1873) 30
Lockyer, Roger, *Buckingham*, Londra, 1981
Lojek, J., ‚Catherine's Armed Intervention in Poland: Origins of the Political Decisions at the Russian Court in 1791 and 1792', CSS (toamna 1970) 4, nr. 3
Lojek, J., „The International Crisis of 1791: Poland between the Triple Alliance and Russia", *East Central Europe (1975) 2,* nr. 1
Longworth, Philip, *The Art of Victory: The Life and Achievements of Field Marshal Suvorov 1729–1800,* New York, 1965
Longworth, Philip, *The Cossacks*, Londra, 1969
Longworth, Philip, *The Three Empresses — Catherine I, Anne and Elisabeth of Russia*, Londra, 1972
Lopatin, V.S., *Potemkin i Suvorov*, Moscova, 1992
Lord, Robert H., *The Second Partition of Poland*, Cambridge, Mass., 1915
Loudon, J.C., *An Encyclopaedia of Gardening*, Londra, 1822
Louis, Victor şi Jennifer, *Complete Guide to the Soviet Union*, New York, 1991
Lukowski, Jerzy, *The Partitions of Poland 1772, 1793, 1795*, Londra, 1999
MacConnell, A., *A Russian Philosophe: Alexander Radişcev 1749–1802,* Haga, 1964

MacDonogh, Giles, *Frederick the Great*, Londra, 1999
McGrew, Roderick E., *Paul I of Russia 1754–1801,* Oxford, 1992
McKay, Derek, și Scott, H.M., *The Rise of the Great Powers 1648–1815,* Londra, 1983
Mackay, James, *I Have Not Yet Begun to Fight: A Life of John Paul Jones*, Edinburgh/Londra, 1998
McNeill, William H., *Europe's Steppe Frontier 1500–1800,* Chicago 1964
Madariaga, Isabel de, *Britain, Russia and the Armed Neutrality of 1780: Sir James Harris's Mission to Sankt-Petersburg during the American Revolution*, New Haven, 1962
Madariaga, Isabel de, *Catherine the Great: A Short History*, New Haven/Londra, 1990
Madariaga, Isabel de, *Introduction to G. S. Vinski, Moe vremia, Zapiski*, Cambridge, 1974
Madariaga, Isabel de, *Politics and Culture in Eighteenth-Century Russia: Collected Essays*, Londra/New York, 1998
Madariaga, Isabel de, *Russia in the Age of Catherine the Great*, Londra, 1981
Madariaga, Isabel de, „The Secret Austro-Russian Treaty of 1781", SEER (1959) 38, pp. 114–145
Madariaga, Isabel de, *The Travels of General Francesco de Miranda in Russia*, Londra, 1950
Madariaga, Isabel de, „The Use of British Secret Service Funds at Sankt-Petersburg 1777–1782", SEER (1954) 32, nr. 79
Mansel, Philip, *Constantinople: City of the World's Desire 1453–1924,* Londra, 1995
Mansel, Philip, *Le Charmeur de l'Europe: Charles-Joseph de Ligne 1735–1814,* Paris, 1992
Mansel, Philip, *Louis XVIII*, Londra, 1981
Mansel, Philip, *Pillars of Monarchy*, Londra, 1984
Markova, O.P., *O nevtralnoi sisteme i franko-russkih otnoșeniah (Vtoraia polovina xviii v)*, Istoria SSSR (1970) nr. 6
Markova, O.P., *O proishojdenii tak nazîvaemogo Greceskogo Proekta (80e godi XVIII v.)*, Istoria SSSR (1958) nr. 4
Maslovski, D.F., *Zapiski po istorii voiennogo iskusstva v rossii, țarstvovanie Ekaterini velikoi 1762–94,* Sankt-Petersburg, 1894
Massie, Robert, *Peter the Great: His Life and World*, New York, 1981
Masters, John, *Casanova*, Londra, 1969
Mavrodin, V.V., *Krestianskaia voina v rossia*, Leningrad, 1961, 1966, 1970

Mellikset-Bekov, L., *Din sursele unei istorii a armenilor din sudul Rusiei*, Odessa, 1911

Menning, B.W., *G.A. Potemkin and A. I. Chernyshev: Two Dimensions of Reform and the Military Frontier in Imperial Russia* în D. D. Horwood (ed.), *Proceedings of the Consortium on Revolutionary Europe*, Tallahassee, 1980

Mihailovici, Mare Duce Nikolai *Russkie Portreti XVIII i XIX stoletii*, Sankt-Petersburg 1906–9 (republicat ca *Ruși celebri*, Sankt-Petersburg, 1996)

Mitford, Nancy, *Frederick the Great*, Londra, 1970

Mitford, Nancy, *Madame de Pompadour*, Londra, 1954

Mitford, Nancy, *Voltaire in Love*, Londra, 1957

Mooser, R. Aloys, *Annales de la musique et des musiciens en Russie au XVIII Siècle*, Geneva, 1948–1851

Morane, P., *Paul I de Russie*, Paris, 1907

Morison, Samuel Eliot, *John Paul Jones: A Sailor's Biography*, Boston, 1959

Moskvitianin jurnal, *O privatnoi jizni Kniazia Potemkina (Potemkinskii prazdnik*), (1852) 3, ed.M. P. Pogodin, republicat Moscova, 1991

Moskvitianin jurnal, *Relatarea orală a vizitei Ecaterinei la Tula și Potemkin*, (1842) 2

Mourousy, Prince, *Potemkine mystique et conquerant*, Paris, 1988

Muftizade, I., *Eseuri despre serviciul militar al tătarilor din Crimeea 1783–1889*, ITUAK (1889)

Murray, Venetia, *High Society in the Regency Period*, Londra, 1998

Murzakevici, N. N., *Materiale pentru istoria principalului oraș al provinciei — Herson*, ZOOID 11

Nicolson, Harold, *The Congress of Vienna*, Londra, 1948

Nirșa, A.M., *Anton Golovatîi*, Muzeul de Istorie Regională de Stat Odessa

Nolde, B., *La Formation de l'Empire Russe: études, notes et documents*, Paris, 1953

Norman, Geraldine, *The Hermitage: The Biography of a Great Museum*, Londra, 1997

Novitski, G.A., *Istoria USSR (XVIII vek)*, Moscova, 1950

Ogarkov, Vasili V., *Grigori Aleksandrovici Potemkin*, Sankt-Petersburg, 1892

Oldenbourg, Zoë, *Catherine the Great*, Londra, 1965

Orlovski, I.I., *În patria mamă a Înălțimii Sale*, Smolensk, 1906

Otis, James, *The Life of John Paul Jones, together with Chevalier Jones' own account of the campaign of the Liman*, New York, 1900

Palmer, Alan, *Alexander I, Tsar of War and Peace*, Londra, 1974

Palmer, Alan, *Metternich, Councillor of Europe*, Londra, 1972
Palmer, Alan, *Napoleon in Russia*, Londra, 1967
Pancenko, A.M., *Potemkinskie derevni kak kulturlnîi mif, XVIII Vek (1983) 14*
Papmehl, K., „The Regimental School Established in Siberia by Samuel Bentham", *Canadian Slavonic Papers*, xviii, 1966
Pasteur, Claude, *Le Prince de Ligne: l'enchanteur de l'Europe*, Paris, 1957
Petrov, A., *Voina rossii s turețkiei i polskimi konfederatami*, Sankt-Petersburg, 1866–1874
Petrov, A., *Vtoraia turețkaia voina v țarstvovanie imperatritsi Ekaterini II 1787–1791,* Sankt-Petersburg 1880
Petrovich, M.B., „Catherine II and a Fake Peter III in Montenegro", *Slavic Review* (aprilie 1955) 14 nr. 2
Petrușevski, A., *Gheneralissimus Kniazi Suvorov*, Sankt-Petersburg 1884
Pevitt, Christine, *The Man Who Would Be King: The Life of Philippe d'Orléans, Regent of France*, Londra, 1997
Pflaum, Rosalynd, *By Influence and Desire: The True Story of Three Extraordinary Women — the Grand Duchess of Courland and her Daughters*, New York, 1984
Pikul, V.S., *Favurit: roman-hroniki vremen Ekaterini II*, Moscova, 1985
Pilaev, M.I., *Starîi Peterburg*, Sankt-Petersburg 1889 Moscova, 1997
Pipes, R., „Catherine II and the Jews", *Soviet Jewish Affairs 5* nr. 2
Plumb, J.H., *Sir Robert Walpole*, Londra 1956
Porfiri, Episcop, *Informații despre serviciul prințului Potemkin la Sinod*, Moscova 1882 ZOOID 13
Preedy, George R., *The Life of Rear-Admiral John Paul Jones*, Londra, 1940
Pushkin, A.S., *The Captain's Daughter*, in *The Queen of Spades and Other Stories*, Penguin Classics, Londra 1958
Pushkin, A.S., *Complete Prose Fiction*, ed. Paul Debreczeny, Stanford, 1983
Puşkin, A.S., *Istoria Pugaceva*, in *Polnoie Sobranie Socinenia*, vol. 12, Moscova/Leningrad, 1937–49
Puşkin, A.S., *Note despre istoria Rusiei în secolul al XVIII-lea*, Istoriceskie Zametki, Leningrad, 1984
Puşkin, A.S., *Polnoie Sobranie Socinenia*, Moscova/Leningrad 1937–49
Radzinsky, Edvard, *Rasputin*, Londra, 2000
Raeff, Marc (ed.), *Catherine the Great: A Profile*, New York, 1972

Raeff, Marc, *The Style of Russia's Imperial Policy and Prince G.A. Potemkin*, în G.N. Grob (ed.), *Statesmen and Statecraft of the Modern West: Essays in Honor of Dwight E. Lee and H. Donaldson Jordan*, Barr, Mass., 1967

Raffel, Burton, *Russian Poetry under the Tsars*, New York, 1971

Ragsdale, Hugh (ed.), *Imperial Russian Foreign Policy*, Woodrow Wilson Center Series, Cambridge, 1993

Rahamatullin, M.A., *Severa Ecaterina*, Otecestvennaia Istoria (1997)

Ransel, David L., „Nikita Panin's Imperial Council Project and the Struggle of Hierarchy Groups at the Court of Catherine II", CSS (decembrie 1971) 4 nr. 3

Ransel, David L., *The Politics of Catherinian Russia: The Panin Party*, New Haven, 1975

Reid, Anna, *Borderland: A Journey through the History of Ukraine*, Londra, 1997

Rhinelander, Anthony L.H., *Prince Michael Vorontsov, Viceroy to the Tsar*, Montreal, 1990

Robb, Graham, *Balzac*, Londra, 1994

Roider, Karl A., *Austria's Eastern Question 1700–1790,* Princeton, 1982

Roider, Karl A., „Kaunitz, Joseph II and the Turkish War", SEER (octombrie 1976) 54 nr. 4

Rose, Kenneth, *George V*, Londra, 1983

Rotikov, K.K., *Drugoi Peterburg*, Sankt-Petersburg, 1998

Rulikowski, Edward, *Smila*, Slownik geograficzny krolestwa polskiego i innych krajow, slowianskich (ed. Filip Sulimierski, Bronislaw Chlebowski și Wladyslaw Walewski), vol. 10, Varșovia

Russki Biograficeski Slovar (inclusiv biografiile Varvarei Golițîna vol. 5, 1916; Ekaterinei Skavronskaia vol.18 1904, a lui I. A. Hannibal vol. 4, 1914; ale lui P.S. și M.S. Potemkin vol. 14 1904) vol. 1–25, A.A. Polovțev, Sankt-Petersburg, 1896–1916

Ruud, Charles A. și Stepanov, Sergei A., *Fontanka 16: The Tsars' Secret Police*, Québec 1999

Segal, Harold G., *The Literature of Eighteenth-Century Russia*, New York, 1967

Semevski, M.I., *Grigori Aleksandrovici Potemkin-Tavriceski*, RS (1875) 3

Semevski, M.I., *Vosemnadțatîi vek, istoriceskie sbornik*, Russkaia Starina, vol. 12–14, Sankt-Petersburg, 1875

Shaw, Stanford J., *Between the Old and New: The Ottoman Empire under Selim III 1789–1807* Cambridge, Mass., 1971

Shvidkovsky, Dimitri, *The Empress and the Architect: British Architecture and Gardens at the Court of Catherine the Great*, New Haven/Londra 1996
Skalkovski, A., *Cronologia Noii Rusii 1730–1823,* Odessa, 1836
Skalkovski, A., *Istoria noului seci sau ultima armată de zaporojeni*, Odessa, 1838
Soldatski, A., *Secretul prințului*, ZOOID 9
Soloveytchik, George, *Potemkin: A Picture of Catherine's Russia*, Londra 1938
Soloveytchik, George, *Potemkin: Soldier, Statesman, Lover and Consort of Catherine of Russia*, New York, 1947
Soloviev, S.M., *Istoria padenia polși*, Moscova, 1863
Soloviev, S.M., *Istoria rossii s drevneișih vremion*, Moscova, 1959–1966
Storch, H. von, *Annalen der Regierung Katharina der Zweyten, Kaiserin von Russland*, Leipzig, 1798
Storch, H. von, *Tableau historique et statistique de l'Empire de Russie*, Paris/Basle, 1801
Suny, Ronald Grigor, *The Making of the Georgian Nation*, Bloomington/Indianapolis, 1988/1994
Șahmagonov, N.R., *Hrani Gospod' Potemkina*, Moscova
Șilder, N.K., *Imperator Aleksandr I*, Sankt-Petersburg, 1890–1904
Șilder, N.K. *Imperator Pavel Pervîi*, Sankt-Petersburg, 1901
Șugorov, M.F., *Mormântul prințului Potemkin*, RA (1867)
Temperley, Harold, *Frederick the Great and Kaiser Joseph*, Londra, 1968
Tillyard, Stella, *Aristocrats*, Londra, 1995
Tiktopulo, Y.A., *The Mirage of Tsargrad: On the Destiny of Catherine's Greek Project*, Rodina, 1991
Timoșevski, G.I., *Mariupol și împrejurimile*, Mariupol, 1892
Tolstoi, A., *Petru cel Mare*, Moscova
Tolstoy, L., ‚Hadji Murat', in *Master and Man and Other Stories*, Penguin Classics, Londra, 1977
Tourneux, M., *Diderot et Catherine II*, Paris, 1899
Trowbridge, W.R.H., *Cagliostro: The Splendour and Misery of a Master of Magic*, Londra, 1910
Troyat, Henri, *Catherine the Great*, Londra, 1977
Troyat, Henri, *Pushkin*, Paris 1946, New York, 1970
Ustinov, V.I., „Mogucii velikoross", (1991) nr. 12
Vallentin, Antonina, *Mirabeau, Voice of the Revolution*, Londra, 1948
Vassilcikov, A.A., *Semeistvo Razumovskih*, Sankt-Petersburg, 1880
Vernadsky, G.V., *History of Russia*, New Haven, 1954

Vernadski, G. V., *Ocerk istorii prava russkogo gosudarstva XVIII–XIX v*, Praga, 1924
Vernadski, G.V., *Russkoie masonstvo v țarstvovanie Ekaterini II*, Petrograd, 1917
Vernadski, G.V., *Imperatrița Ekaterina II i Zakonodatclnaia Komissia 1767–68*, Perm, 1918
Vinogradov, V.N., *Secolul Ecaterinei a II-a*, Novaia i noveișaia istoria nr. 3, Moscova, 1996
Vitale, Serena, *Pushkin's Button: The Story of the Fatal Duel that Killed Russia's Greatest Poet*, Londra, 1999
Vîborni, P.M., *Nicolaev*, Odessa, 1973
Waliszewski, K., *Autour d'un trône*, Paris, 1894
Waliszewski, K., *The Romance of an Empress: Catherine II of Russia*, New York 1894; Paris, 1893
Weidle, Wladimir, *Russia: Absent and Present*, Londra, 1952
Wheatcroft, Andrew, *The Habsburgs*, Londra, 1995
White, T.H., *The Age of Scandal*, Londra, 1950
Wilson, Arthur M., *Diderot*, New York, 1972
Zagorovski, E.A., *Organizația administrației Noii Rusii sub Potemkin 1774–1791,* Odessa, 1913
Zagorovski, E.A., *Politica economică a lui Potemkin în Noua Rusie*, Odessa, 1926
Zakalinskaia, E. P., *Votcinie hoziaistva Mogilevskoi gubernii vo vtoroi polovinie XVIII veka*, Moghilev, 1958
Zamoyski, Adam, *Holy Madness: Romantics, Patriots and Revolutionaries 1776–1871,* Londra, 1999
Zamoyski, Adam, *The Last King of Poland*, Londra, 1992
Zaiev, L., Patria-mamă a prințului Potemkin, IV, Sankt-Petersburg, 1899
Ziegler, Philip, *The Duchess of Dino*, Londra, 1962
Zotov, V., *Cagliostro: Viața și vizitele în Rusia*, RS (1875)
Zubov, P. A., *Kniaz Platon Alexandrovici Zubov 1767–1822*, RS 16 și 17
Zuev, V., *Travel Notes*, Istoriceski i geograficeski mesiațeslov, Sankt-Petersburg, 1782–1783

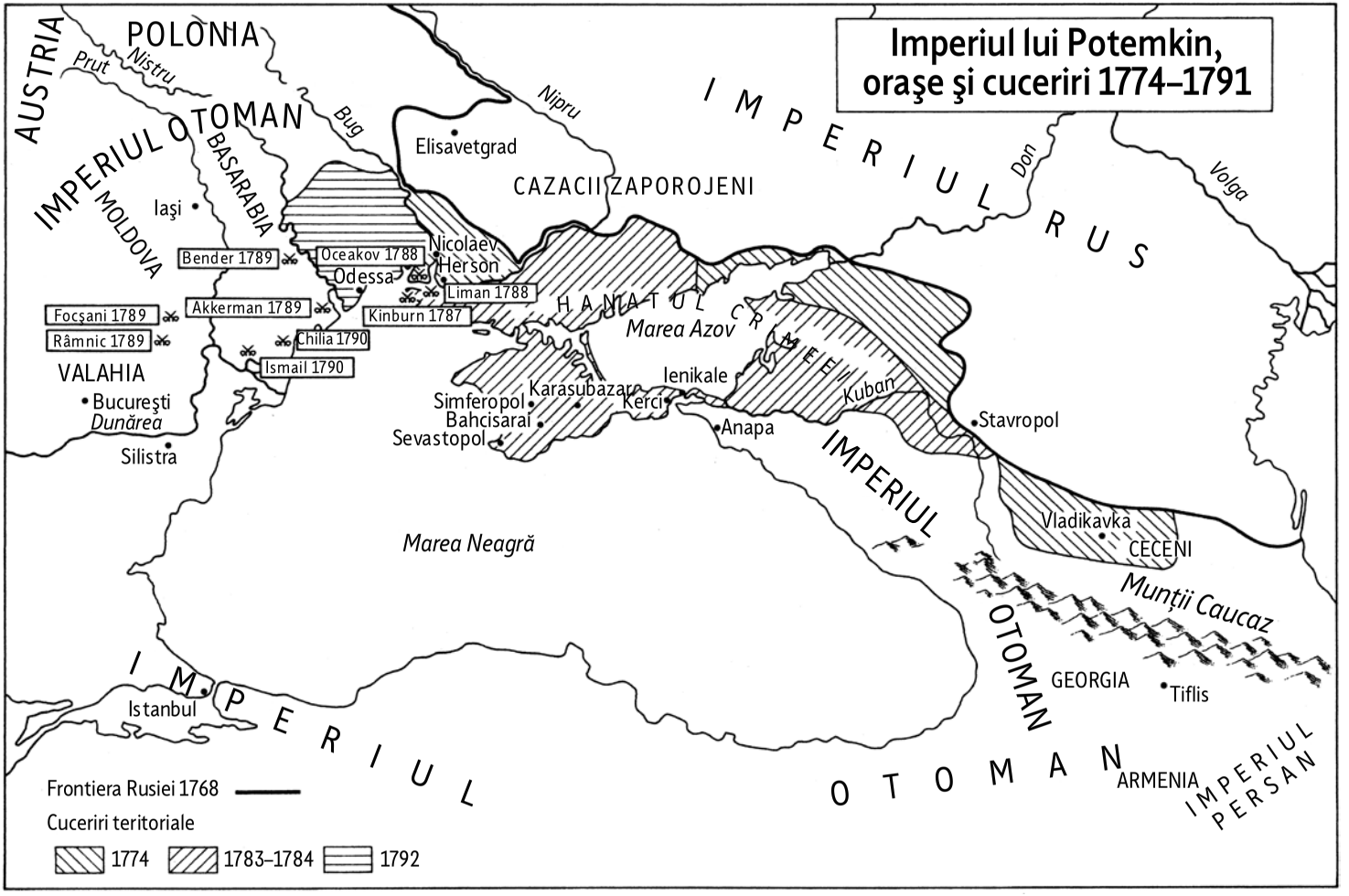
Imperiul lui Potemkin, oraşe şi cuceriri 1774–1791
AUSTRIA
POLONIA
Prut
Nistru
Bug
Nipru
IMPERIUL OTOMAN
BASARABIA
MOLDOVA
Iaşi
Elisavetgrad
CAZACII ZAPOROJENI
IMPERIUL RUS
Don
Volga
Bender 1789
Oceakov 1788
Nicolaev
Herson
Odessa
Liman 1788
Akkerman 1789
Kinburn 1787
Focşani 1789
Râmnic 1789
Chilia 1790
Ismail 1790
HANATUL CRIMEEI
Marea Azov
Kuban
VALAHIA
Bucureşti
Dunărea
Silistra
Karasubazar
Ienikale
Kerci
Simferopol
Bahcisarai
Sevastopol
Anapa
Stavropol
IMPERIUL OTOMAN
Vladikavka
CECENI
Munţii Caucaz
Marea Neagră
GEORGIA
Tiflis
Istanbul
IMPERIUL OTOMAN
ARMENIA
IMPERIUL PERSAN
Frontiera Rusiei 1768
Cuceriri teritoriale
1774
1783–1784
1792

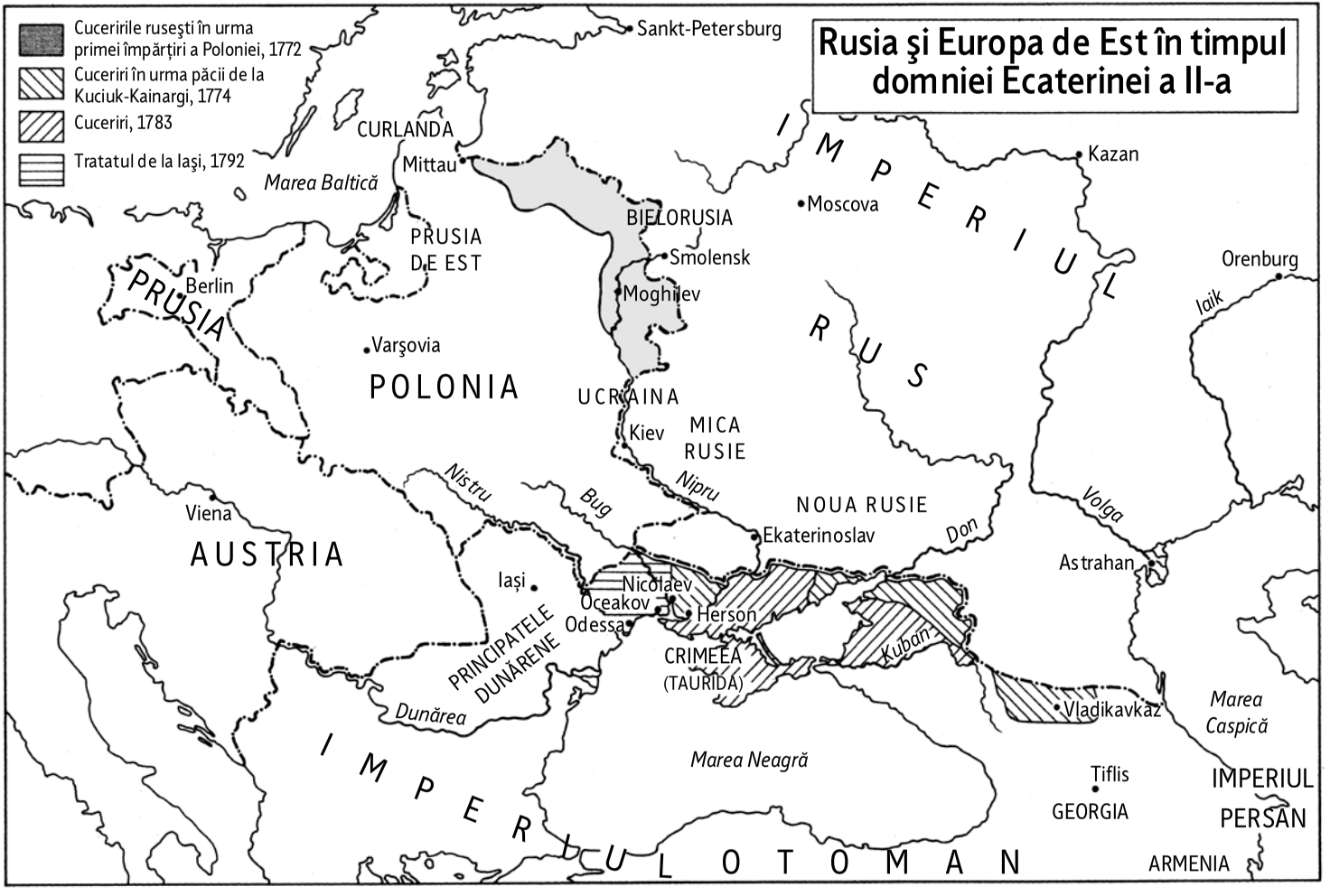
Cuceririle ruseşti în urma primei împărţiri a Poloniei, 1772
Cuceriri în urma păcii de la Kuciuk-Kainargi, 1774
Cuceriri, 1783
Tratatul de la Iaşi, 1792
Rusia şi Europa de Est în timpul domniei Ecaterinei a II-a
Sankt-Petersburg
CURLANDA
Mittau
Marea Baltică
PRUSIA DE EST
PRUSIA
Berlin
Varşovia
POLONIA
BIELORUSIA
Smolensk
Moghilev
IMPERIUL RUS
Moscova
Kazan
Orenburg
Iaik
UCRAINA
Kiev
MICA RUSIE
Nistru
Bug
Nipru
NOUA RUSIE
Ekaterinoslav
Don
Volga
Astrahan
Viena
AUSTRIA
Iaşi
Nicolaev
Oceakov
Herson
Odessa
PRINCIPATELE DUNĂRENE
CRIMEEA (TAURIDA)
Kuban
Vladikavkaz
Marea Caspică
Dunărea
Marea Neagră
Tiflis
GEORGIA
IMPERIUL PERSAN
IMPERIUL OTOMAN
ARMENIA

Țari și împărați ai Rusiei — Romanovii

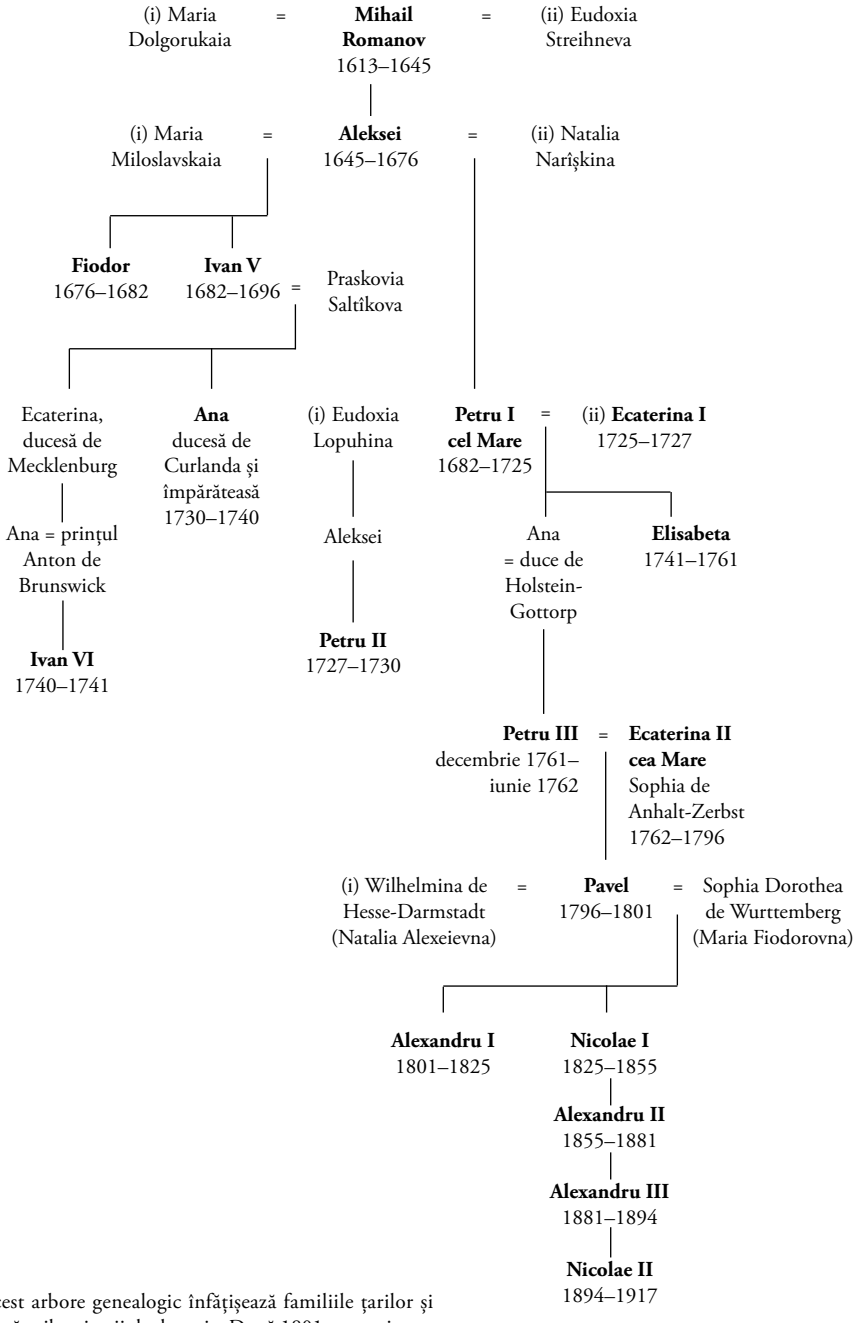

Acest arbore genealogic înfățișează familiile țarilor și împăraților și anii de domnie. După 1801, nu mai sunt reprezentați decât împărații care au domnit efectiv.

Familia extinsă a prințului Potemkin

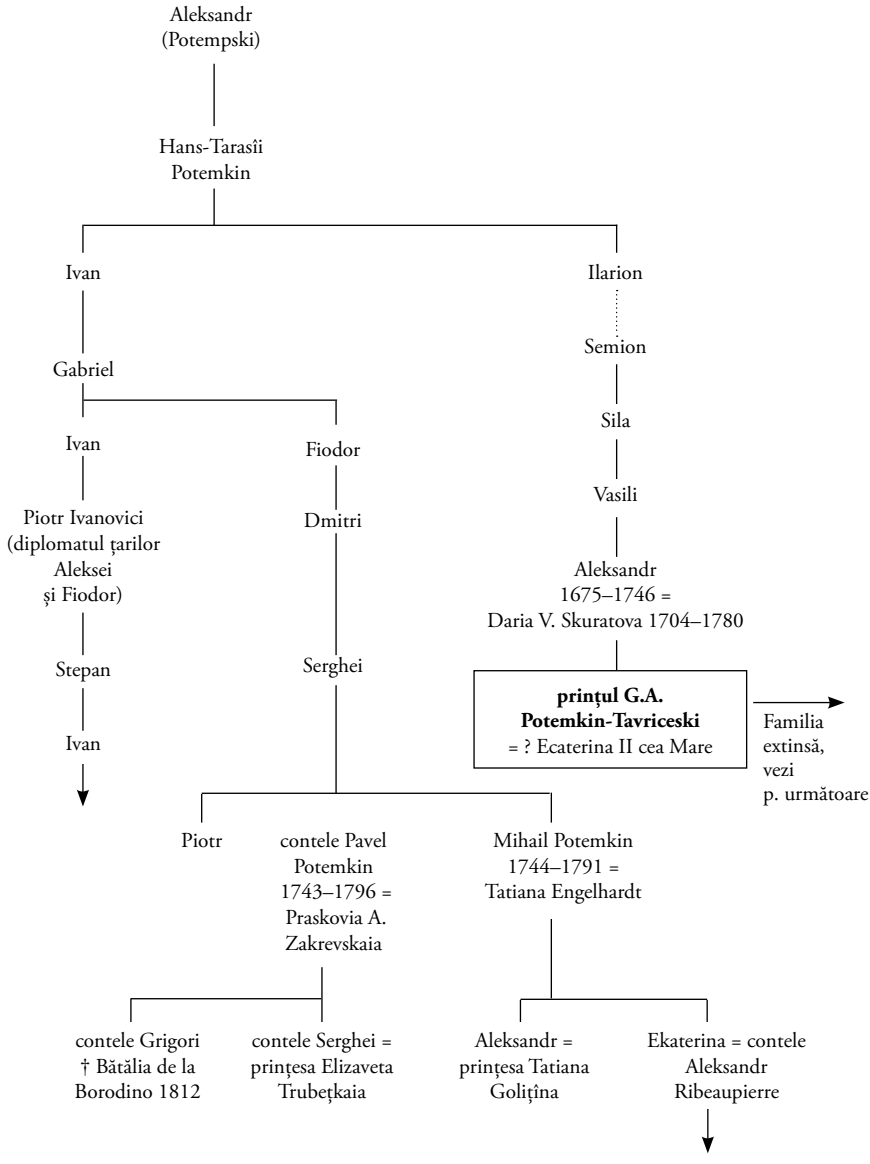

Acest arbore genealogic înfățișează personajele principale
care apar în carte și nu are pretenția de a fi complet
= căsătorit cu † decedat

Familia prințului Potemkin, inclusiv nepoatele și nepoții săi preferați

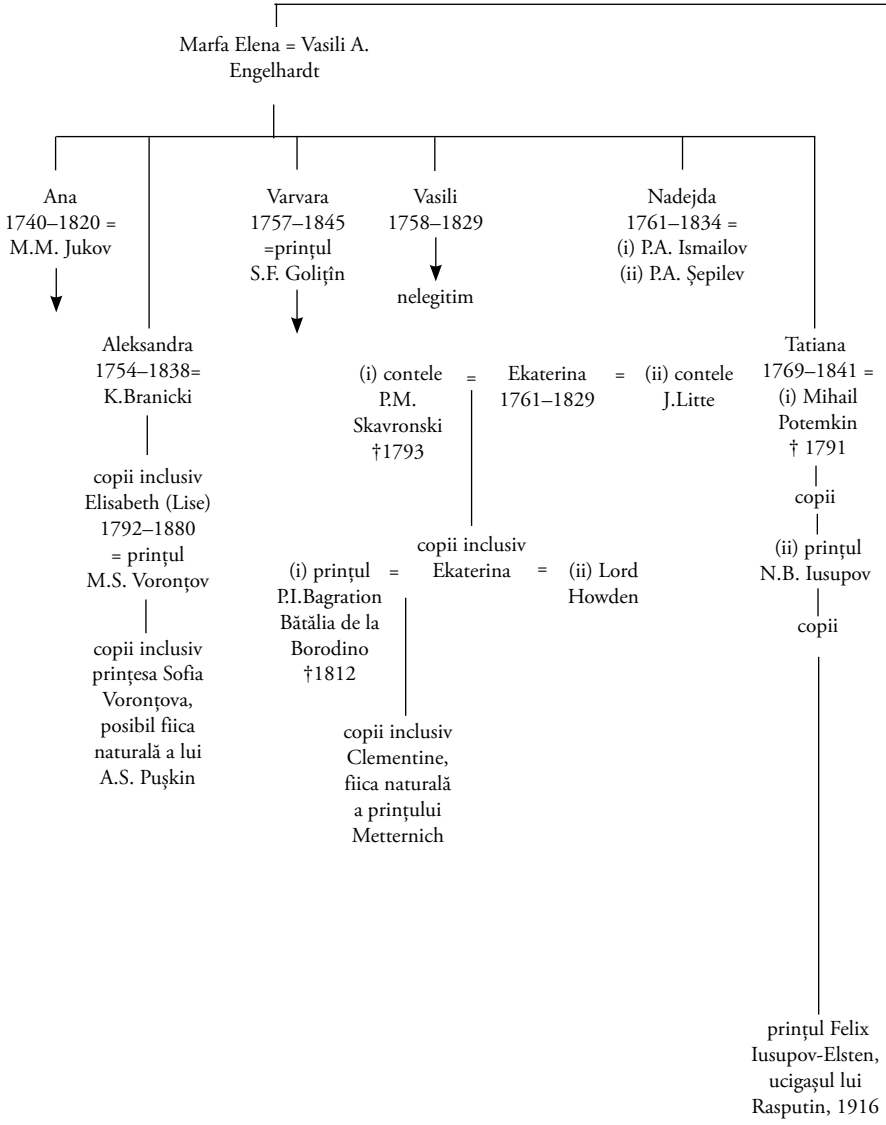
Marfa Elena = Vasili A. Engelhardt
Ana 1740–1820 = M.M. Jukov
Varvara 1757–1845 =prințul S.F. Golițîn
Vasili 1758–1829
nelegitim
Nadejda 1761–1834 = (i) P.A. Ismailov (ii) P.A. Șepilev
Aleksandra 1754–1838= K.Branicki
copii inclusiv Elisabeth (Lise) 1792–1880 = prințul M.S. Voronțov
copii inclusiv prințesa Sofia Voronțova, posibil fiica naturală a lui A.S. Pușkin
(i) contele P.M. Skavronski †1793
=
Ekaterina 1761–1829
=
(ii) contele J.Litte
Tatiana 1769–1841 = (i) Mihail Potemkin † 1791
copii
(ii) prințul N.B. Iusupov
copii
copii inclusiv Ekaterina
(i) prințul P.I.Bagration Bătălia de la Borodino †1812
=
=
(ii) Lord Howden
copii inclusiv Clementine, fiica naturală a prințului Metternich
prințul Felix Iusupov-Elsten, ucigașul lui Rasputin, 1916

Acest arbore genealogic înfățișează personajele principale care apar în carte și nu are pretenția de a fi complet
= căsătorit cu † decedat

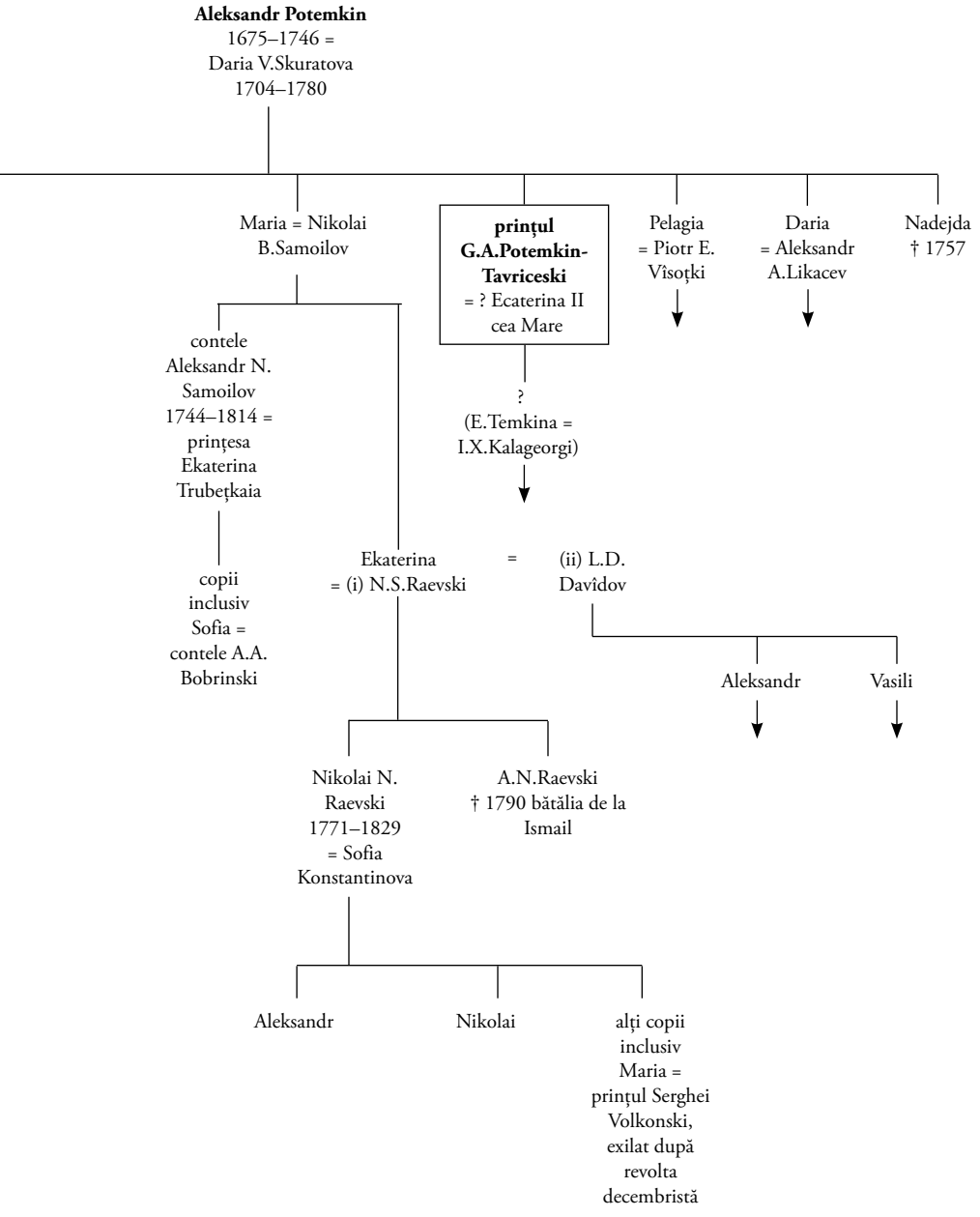
Aleksandr Potemkin
1675–1746 =
Daria V.Skuratova
1704–1780
Maria = Nikolai
B.Samoilov
prinţul
G.A.Potemkin-
Tavriceski
= ? Ecaterina II
cea Mare
Pelagia
= Piotr E.
Vîsoţki
Daria
= Aleksandr
A.Likacev
Nadejda
† 1757
contele
Aleksandr N.
Samoilov
1744–1814 =
prinţesa
Ekaterina
Trubeţkaia
?
(E.Temkina =
I.X.Kalageorgi)
copii
inclusiv
Sofia =
contele A.A.
Bobrinski
Ekaterina
= (i) N.S.Raevski
=
(ii) L.D.
Davîdov
Aleksandr
Vasili
Nikolai N.
Raevski
1771–1829
= Sofia
Konstantinova
A.N.Raevski
† 1790 bătălia de la
Ismail
Aleksandr
Nikolai
alţi copii
inclusiv
Maria =
prinţul Serghei
Volkonski,
exilat după
revolta
decembristă

Index

A

Abaise, Elias 416
Abdul-Hamid I, sultan otoman 164, 272, 458, 473, 516, 613
Abdul-Pașa 114
Aciarov 216
Acton, John Emerich Dalberg-Acton, Lord 566
Adair, dr. Robert 579
Aga-Mohamed-Han 291, 292
Ahmet-Pașa Huhafiz din Bender 524
Ahtiar 311, 337, 338
Akkerman (Cetatea Albă) 482, 524, 526, 610
Ak-Mecet 339
Alba, ducesă de 437
albanezi 270, 271, 308, 348, 465
Albrecht, J.F.E. 567
Aleksei Mihailovici, țar 34
Aleksei Petrovici, țarevici 35, 46, 50, 79, 80, 113
Alembert, Jean d' 79, 88, 398
Alexandru cel Mare 316, 319
Alexandru, Mare Duce (mai târziu țarul Alexandru I) 53, 132, 180, 204, 216, 273, 274, 293, 300, 391, 395, 412, 437, 468, 516, 530, 543, 572, 595, 603, 604, 605
Alexandru, vasul 416, 493
Alupka, Palatul 9, 15, 378, 380
Ambrozie, episcop (Zertis-Kamenski) 45, 52, 121, 590, 617
Ana de Curlanda 50
Ana Ivanovna, țarina 52, 200
Ana Leopoldovna, regentă 50
Anapa 473, 542, 576, 581, 587
Ana Petrovna 59
Anatoli, părintele 15, 610, 611
Anicikov, Palatul 9, 15, 71, 205, 206, 237, 391
Anisimov, prof. Evgheni V. 13, 609
Anspach, Margrave de 357
Antoine, M. baron de Saint-Joseph 334, 335, 413
Apraxina, contesă A. 244
Apraxin, feldmareșal S.S. 59
Armata Mării Negre și Ekaterinoslavului 485, 486, 539
Armenia 291, 320, 425
Armfeld, conte 53
Artek 378
Asch, Baron d' 546

August II cel Puternic, rege al Poloniei, Elector al Saxoniei 241, 243
August III, rege al Poloniei, Elector al Saxoniei 84
Austria 59, 85, 86, 113, 124, 135, 253, 254, 255, 256, 265, 274, 275, 276, 277, 281, 282, 284, 286, 288, 290, 293, 295, 296, 300, 302, 303, 304, 309, 311, 312, 315, 319, 320, 398, 415, 437, 453, 462, 482, 486, 496, 500, 516, 536, 537, 538, 539, 541, 542, 613
Aynalıkavak, tratatul de la 322
Ayton, John 376, 377
Azerbaidjan 291, 320
Azov 171, 184, 308, 331, 332, 347, 348, 360, 465

B

Babadag 581
Babarîkin, Dmitri 65
Bablovo 9, 395
Bablovski, Pădurea 395
Bagration, prinț Piotr I 605
Bahadir Ghirai 308
Bahcisarai 306, 309, 436, 459, 460, 467, 470, 471
Bakunin, Mihail (anarhist) 604
Balaklava 340, 348, 464
Ballez, Monsieur 420
Balmain, general A.B. de 309, 315
Banq, Joseph 359
Bariatinskaia, prințesa Ekaterina vezi Dolgorukaia 391, 416
Bariatinski, prinț Fiodor S. 451, 483
Barozzi, Ivan Stepanovici 536, 537
Barsov, prof. 51
Bartenev, prof. P.I. 179, 180
Basarabia 306, 307, 530
Bataille, prof. 415
Batal-Pașa 542, 548
Bauer, colonel (mai târziu brigadier) 24, 25, 437, 509, 532
Bătălia Sfinților 302
Bârlad, râul 517
Behr, dr. 384
Belgrad 270, 303, 486, 487, 517, 526
Beligorsk 466
Belîi, Sidor 484, 485
Bender 113, 173, 473, 482, 502, 524, 525, 542, 543, 544, 548, 549, 550, 551, 555, 564, 610
Benson (factotum) 381, 382, 383
Bentham 492, 493, 494, 495, 502, 542, 544, 602, 613
Bentham, familia 436
Bentham, frații 365, 374, 375, 381, 382
Bentham, Jeremiah 365, 374, 382
Bentham, Jeremy 19, 27, 365, 366, 374, 375, 376, 380, 383, 384, 425, 438, 454, 466, 489, 590, 602, 613
Bentham, Sir Samuel 249, 333, 334, 354, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 371, 372, 373, 374, 377, 381, 384, 385, 387, 390, 396, 418, 419, 453, 454, 486, 489, 490, 491
Berezan, insula 506
Berry, ducesă de 243
Bestujev-Riumin, cancelar A.P. 252
Bețkoi, Ivan I. 189
Bezborodko, conte Aleksandr A. 193, 222, 265, 275, 276, 277, 278, 293, 300, 313, 314, 316, 320, 321, 322,

353, 354, 357, 387, 388, 392, 400, 443, 451, 514, 534, 540, 548, 557, 562, 568, 586, 590, 595, 596, 597, 603, 613
Bibikov, general Aleksandr Ilici 134, 163, 165, 168, 546
Bibikov, Pavel A. 301
Bibikov, Vasili I. 70
Bielke, Madame Johanna Dorothea 96, 122
Biron, Ernst Johann, duce de Curlanda 50, 200
Bobrinski, Aleksei Grigorievici 66, 86, 180, 189, 230, 241, 296, 606, 613
Boetti, Giovanni Battista 361
Boguslavski, L.G. 609
Bolivar, Simon 602
bolșevism/bolșevici 606, 609, 610
Borodino, bătălia de la 370, 499, 554, 605
Borovikovski, V.L. 10, 337, 394
Branicki, Ksawery, mare hatman al coroanei poloneze 297, 299, 417, 444, 445, 446, 449, 452, 455, 575, 576, 577, 582, 613
Braniţkaia (născută Engelhardt), contesa Aleksandra V. (nepoată) 9, 22, 26, 28, 179, 180, 299, 380, 393, 404, 423, 441, 445, 454, 458, 468, 550, 577, 582, 587, 588, 589, 590, 592, 603, 604, 605, 608, 611, 613
Brejnev, Leonid I. 343
Brompton, Richard 9, 380
Browne, conte George 252, 350
Bruce, conte Iakov A. 220, 221, 252, 472, 562
Bruce, contesa Praskovia A. (născută Rumianţeva) 98, 102, 103, 105, 113, 137, 138, 202, 218, 220, 221, 226, 227, 239, 557, 613
Buckinghamshire, John Hobart, al doilea conte de 105
Bucureşti 4, 15, 126, 145, 195, 211, 234, 386, 448, 480, 512, 522, 529, 549, 553
Bulgakov, Iakov I. 321, 322, 323, 457, 462, 474, 475, 539, 546, 575
Burke, Edmund 568, 575
Bush, John 284, 377, 394
Bush, Joseph 377
Byron, George Gordon, Lord 27, 145, 195, 211, 234, 244, 386, 480, 512, 528, 549, 553

C

Cabinet Noir 253, 300, 482, 484
Cahul 117, 118, 119, 120, 121, 394
Caligostro, „conte“ Alessandro di 261
Caligostro, „contesa“ Serafina 261, 262
Cameniţa, bătălia de la 112
Cameron, Charles 394, 518, 569
Cantacuzino, prinţ 530, 531, 593
Carew, Reginald Pole 71, 334, 335, 346, 371, 374, 419, 420, 425, 615
Carlyle, Thomas 243
Carol al II-lea, rege al Angliei 35
Carol al XII-lea, rege al Suediei 36, 330, 378, 468
Carysfort, John Joshua Proby, Lord 379, 380
Casanova, Giacomo 89, 97, 98, 184, 251, 261, 286, 297, 389

Castera, Jean-Henri 598
Caucaz 34, 100, 242, 315, 318, 319, 320, 328, 347, 355, 360, 361, 474, 475, 484, 487, 500, 542, 544, 546, 551, 595, 605, 615
Ceaikovski, Piotr 531
Ceaușescu, Nicolae 531
Cecenia 318, 599
Celice, Sophie de (Witte, Sophie de) 563
Cepega, Z.A. (cazac) 484
Cernîșev, conte Ivan G. 122, 203, 247, 248, 322, 518, 562, 613
Cernîșev, conte Zahar G. 57, 84, 95, 109, 136, 162, 166, 170, 247, 442, 613
Certkov, Evrgraf Aleksandrovici 178, 179, 180, 472
Ceșme 118, 119, 121, 185, 394, 491, 614
Chamberlen, familia 202
Chevaliers-Gardes 97, 162, 188
Chilia 117, 548
Chudleigh, Elisabeth vezi Kingston, ducesă de 10, 247, 249
Cijovo 10, 15, 33, 36, 37, 38, 39, 41, 42, 44, 54, 150, 166, 283, 596, 600, 611
Clausewitz, Karl von 273
Cleopatra 6, 23, 136, 448, 449, 450
Clive, Robert, Lord 413
Cobenzl, conte Louis 233, 277, 280, 284, 285, 287, 288, 290, 293, 298, 300, 301, 303, 341, 388, 392, 398, 410, 422, 423, 435, 436, 437, 438, 440, 453, 454, 461, 466, 474, 499, 504, 514, 613
Cobley, Henrietta 374
Coburg Saalfeld, prinț Friedrich-Joseph de Saxe 487, 517, 522, 523, 526, 541
Coigny, Louise Marthe, marchiză de 482, 483, 507
Colegiul de Război 20, 36, 50, 84, 136, 162, 166, 195, 242, 323, 328
Compania Mării Negre 334
Constantin, Mare Duce 204, 273, 274, 275, 293, 303, 304, 437, 468, 572
Constantinopol (Țarigrad) 110, 253, 266, 270, 273, 274, 303, 306, 307, 316, 323, 357, 371, 381, 433, 434, 436, 441, 457, 458, 459, 490, 511, 529, 537, 542, 563, 586, 595
Constantinov, Zahar 274
Corberon, Chevalier Marie Daniel Bourée de 196, 199, 200, 201, 202, 203, 204, 214, 221, 225, 226, 229, 235, 241, 248, 251, 255, 258, 260, 262, 263, 264, 266, 269, 285
Courrier de Moldavie, Le 530
Coxe, Arhideacon William 313
Craven, Elisabeth (născută Berkeley), contesă de (mai târziu Margravine de Anspach) 60, 346, 357, 358, 361, 393, 409, 413, 418, 419, 435, 469, 470, 471, 491, 613
Creta 288, 303, 462, 579
Crillon, duce de 349
Crimeea 5, 20, 112, 123, 131, 171, 223, 253, 256, 270, 271, 302, 303, 304, 305, 306, 307, 309, 311, 312, 314, 315, 316, 317, 318, 319, 321, 323, 328, 337, 338, 339, 341, 348,

349, 352, 353, 355, 356, 357, 358, 359, 362, 363, 368, 369, 370, 373, 376, 378, 380, 381, 382, 385, 399, 404, 409, 420, 429, 435, 436, 439, 456, 457, 458, 459, 464, 465, 467, 469, 472, 474, 476, 477, 478, 479, 486, 491, 492, 500, 505, 517, 548, 565, 609, 610
Criza Oceakov 569
Cromwell, Oliver 354, 413
Crucișătorul Potemkin (film) 29
Curlanda 50, 182, 200, 256, 261, 264, 297, 444
Custine, marchiz de 51
Czartoryski, frații 59, 85

D

Dacia 303, 530, 531, 537
Daghestan 292, 318
Damas, Roger, conte de 90, 232, 327, 393, 396, 410, 424, 483, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 499, 501, 502, 504, 505, 507, 509, 510, 521, 542, 544, 552, 553, 613
Danemarca 72, 86, 167, 199, 420
Danzig 349, 536, 568, 578
Dașkova, prințesa Ekaterina P. (născută Voronțova) 66, 68, 69, 70, 72, 75, 76, 77, 78, 84, 244, 323, 367, 390, 392, 393, 397, 398, 613
Deboli, Augustin 562, 563, 566, 578, 580, 581, 582, 584
Debraw, dr. John 375, 381, 383
Denis, Madame 244
Derjavin, Garvila Romanovici 19, 22, 28, 235, 246, 279, 295, 305, 327, 353, 406, 419, 528, 562, 573, 579, 580, 593, 597, 599, 600, 611
Deuza, Alexis 417
Devlet Ghirai 307
Devonshire, Georgiana, ducesă de 357, 427, 579
Diderot, Denis 96, 106, 125, 135, 136, 153, 398, 425
Dimsdale, baron dr. Thomas 16, 60, 284, 293, 296, 377, 393, 394, 395
Dino, Dorothea de Curlanda, ducesă de 244
Dioclețian 328
Dmitriev-Mamonov, Aleksandr 10, 390, 402, 403, 404, 437, 442, 446, 449, 450, 451, 454, 456, 509, 511, 513, 518, 519, 521, 567, 614
Dnepropetrovsk (Ekaterinoslav) 9, 15, 20, 340, 341, 342, 343, 345, 349, 350, 351, 355, 359, 361, 362, 363, 370, 378, 409, 456, 474, 475, 545, 600, 610
Dolgorukaia, prințesa Ekaterina F. (născută Bariatinskaia) 11, 483, 528, 543, 544, 545, 546, 550, 562, 564, 613
Dolgoruki-Krimski, prinț Vasili M. 121, 188, 307, 545
Dolgoruki, prinții 50
Dolgoruki, prinț Iuri A. 126, 127, 128, 132
Dubrovna 370, 546
Durand de Distroff 95, 100, 125, 160, 165
Duval (bijutieri) 417
Dzones, Pavel Ivanovich 490

E

Ecaterina I, țarina 42, 50, 51, 297
Ecaterina a II-a (cea Mare) țarina *passim*
Efremov (Hatman) S.D. 331
Eisenstein, Serghei 606
Ekaterinograd 360, 361
Ekaterinoslav (Dnepropetrovsk) 9, 15, 20, 340, 341, 342, 343, 345, 349, 350, 351, 355, 359, 361, 362, 363, 370, 378, 409, 456, 474, 475, 545, 600, 610
Elisabeta a II-a, regina Angliei 471
Elisabeta, Mare Ducesă 50
Elisabeta Petrovna, țarina 43, 47, 48, 49, 52, 53, 55, 59, 60, 62, 63, 66, 67, 68, 69, 72, 79, 86, 104, 135, 179, 252, 350, 394, 613
Elisabeta, prințesa 184, 185, 186, 187
Elisavetgrad 350, 481, 482, 484, 486, 488, 489, 490, 517
Elphinstone, amiral John 117
Emin, Mehmed 112, 113
Eschenbaum 218, 371, 395
Estandas, Antonio d' 358
Evrard (valet) 441
Expediția Secretă 65, 82, 83, 301

F

Fages, Vaumale de 101
Faleev, Mihail Leontovici 329, 333, 334, 344, 345, 346, 356, 360, 362, 489, 500, 532, 534, 546, 588, 613
Falsul Dmitri 132
Fanshawe, Henry 490, 491, 493, 494, 496, 497, 507
Fasi (bijutier) 418
Fawkener, William 362, 569, 575, 576, 578, 579, 580, 581, 582, 586, 587
Feodosia 340, 436, 465
Ferdinand de Brunswick, prinț 485
Fidonisi 502
Fiodor, țar 28, 35, 87, 99, 168, 388, 483, 484, 547, 580
Flota Mării Negre 20, 171, 223, 288, 328, 338, 342, 346, 347, 363, 444, 474, 476, 495, 523, 547, 562, 565
Focșani, bătălia de la 123, 124, 125, 136, 522, 523
Fonvizin, Denis 46, 414
Fox, Charles James 302, 312, 568, 569, 579
francmasonerie 222, 262, 567, 586
Franța 9, 25, 35, 51, 59, 85, 86, 109, 111, 117, 118, 169, 174, 189, 243, 244, 251, 253, 254, 256, 260, 263, 264, 273, 277, 286, 302, 303, 311, 312, 315, 316, 322, 334, 346, 347, 359, 377, 398, 400, 420, 437, 441, 458, 462, 466, 467, 475, 483, 484, 490, 496, 504, 514, 515, 557, 565, 566, 602, 615
Frederic al II-lea (cel Mare) al Prusiei 27, 56, 59, 61, 64, 65, 66, 76, 83, 86, 111, 113, 124, 136, 141, 142, 167, 200, 203, 231, 252, 255, 279, 280, 282, 285, 286, 294, 316, 347, 357, 399, 410, 426, 438, 462, 467, 477, 500, 507, 555, 599, 613, 614
Frederic Wilhelm, prinț, mai târziu rege al Prusiei 285, 287, 462, 496, 513, 514, 537, 538, 541, 556, 558, 566, 567, 568, 574, 613

G

Gaks, colonel 335, 337, 350
Garnovski, colonel Mihail A. 248, 249, 362, 404, 469, 506, 510, 614
Gazi Hasan-Pașa (capudan pașa, mai târziu Mare Vizir) 491, 494, 502, 517, 522, 536
George al III-lea, rege al Angliei 98, 141, 167, 190, 253, 399, 402
George al II-lea, rege al Angliei 247, 603
George al V-lea, rege al Angliei 606
Georgiei, regat 16, 291, 318, 319, 368, 473, 474, 475
Georgievsk, tratatul de la 319
Georg-Ludwig, prinț de Holstein-Gottorp 65, 66, 68, 243
Gheorghe din Trapezunt 270
Ginghis Han 112, 305, 318, 321, 467, 553, 615
Giroir, Claude 340
glagoli (spânzurătoare) 174
Glinka, S.N. 322
Goebbels, dr. Josef 64
Goertz, conte J.E. von der 231, 258, 260, 265, 285
Golavatîi, Pavel 28, 484, 503, 607
Golenișev-Kutuzov, Mihail 499
Golia, Mănăstirea 15, 600, 601, 607, 611
Golovina, contesa Varvara N. 518, 528, 545, 584
Goltzwart, Katerina 515
Gonciarova, Natalia 179
Gorbaciov, Mihail 360
Gothland, bătălia de la 255, 496, 505
Gould, William 362, 377, 378, 379, 384, 385, 429, 436, 453, 466, 470, 522, 531, 571, 614
Grantham, Thomas Robinson, vicontele 309, 316
Grasse, amiral Joseph de 302
Gregoripol 348
Greig, amiral Samuel 117, 118, 185, 490, 495
Grimm, Baron Frederich Melchior 29, 96, 136, 142, 151, 175, 183, 188, 202, 218, 261, 262, 282, 284, 386, 387, 395, 396, 397, 399, 404, 407, 410, 425, 438, 443, 453, 455, 457, 461, 468, 490, 533, 562, 570, 571, 574, 575, 599
Gudovici, Ivan V. 549, 550, 551, 576, 581
Guibald, Mademoiselle 260, 423, 435, 442
Gulesy, Elisabeth 468
Gunning, Sir Robert 99, 141, 146, 165, 166, 167, 182, 190, 191
Gustav al III-lea, rege al Suediei 53, 124, 216, 255, 495, 557, 564, 595
Guthrie, Maria 336, 345, 358, 359, 466

H

Hablitz, Karl-Ludwig 292, 338, 356
Habsburgii 86, 111, 243, 541
Haci Ghirai 306
Hackett (grădinar) 377
Hagibei 345, 523, 524, 602
Hamilton, Emma, Lady 184
Hamilton, Sir William 184, 253, 299

Harris, Sir James, primul conte de Malmesbury 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223, 229, 232, 233, 238, 239, 241, 246, 254, 257, 258, 259, 260, 261, 263, 264, 265, 276, 287, 288, 289, 293, 296, 300, 302, 309, 310, 311, 312, 313, 314, 316, 336, 358, 367, 374, 379, 388, 395, 396, 397, 412, 418, 423, 424, 426, 602, 614
Hasan-Pașa Cenaze, Mare Vizir 475, 491, 498, 502, 517
Hastie, William 343
Helbig, Georg von 469, 473, 567, 599
Henderson, Logan 375, 376, 380, 381, 436, 466
Henric al Prusiei, prinț 200, 202, 204, 255, 257, 614
Hercule, țar al Kartli-Kaheti 216, 318, 319, 320, 360, 379, 473, 483
Herman, General I.I. von 548
Herson 9, 13, 15, 275, 309, 315, 317, 319, 332, 333, 334, 335, 336, 337, 340, 344, 346, 347, 349, 350, 351, 352, 354, 356, 361, 363, 368, 369, 370, 371, 372, 382, 384, 400, 404, 413, 433, 434, 437, 455, 456, 457, 470, 473, 474, 486, 489, 492, 517, 522, 538, 542, 600, 606, 607, 609, 610, 611
Hertzberg, conte Ewald Friedrich von 496, 536
Hervey, Augustus, conte de Bristol 247
Hill, dl. 371, 395
Hitler, Adolf 64, 477
Hitrovo, locotenent Fiodor A. 71, 87
Hood, amiral Sir Samuel (viconte) 28, 558
Horenstein, Michael 486
Hotin 112, 482, 487, 564
Howard, John 538
Howden, John Caradoc, Lord 606
Howe, William, al cincilea viconte 374
Hrapovițki, Aleksandr V. 29, 401, 403, 470, 511, 513, 601, 614

I

Iași 13, 15, 16, 21, 28, 360, 378, 526, 528, 529, 530, 531, 532, 533, 537, 539, 542, 554, 555, 556, 557, 564, 586, 587, 589, 593, 594, 595, 596, 597, 600, 601, 604, 607, 610
Ielaghin, Ivan Perfilevici 262
Ienikale 171, 308, 340, 348
Iermolov, Aleksandr Petrovici 390, 392, 393, 397, 398, 400, 401, 402, 403, 404, 428, 614
Igelstrom, general I.A. 322
Imam Șamil 361
Imperiul Otoman 85, 107, 115, 121, 166, 190, 254, 266, 270, 274, 277, 282, 305, 311, 473, 474, 554, 569
Iona, mitropolit 590
Iosif al II-lea, împărat al Sfântului Imperiu Roman 10, 14, 181, 199, 233, 252, 255, 276, 279, 285, 286, 290, 298, 308, 350, 353, 380, 388, 399, 408, 415, 436, 453, 454, 485, 497, 499, 537, 614
Iosif de Austria 135
Isabella de Parma 281
Isaccea 548

Ismail 6, 117, 473, 475, 480, 522, 542, 548, 549, 550, 551, 552, 556, 564, 572
Ismail, bătălia de la 117, 522, 548, 549
Ismailov, colonel P.A. 298
Iusuf-Pașa, Mare Vizir 473, 474, 500, 557, 587
Ivan al III-lea, țar 274
Ivan al IV-lea cel Groaznic, țar 168, 274, 328
Ivan al VI-lea, țar 50, 67, 68, 83, 87, 88
Ivanov, M.M. (pictor) 436

J
Jefferson, Thomas 434, 490, 602
Jennings, Jean-Jacob 146, 561, 562, 563
Johnson, L.B. 414
Jones, amiral John Paul 16, 380, 478, 490, 491, 492, 493, 494, 495, 502, 503, 510, 515, 516, 602, 603, 614
Joselewicz, colonel Berek 486
Jukov, Mihail M. 235

K
Kahovski, Vasili V. 342, 355, 470, 476
Kaliscevski, P.I. (hatman) 331
Kantemir, prințul 183
Kaplan Ghirai 553
Karasubazar 307, 315, 317, 319, 362, 381, 436, 466
Kar, general Vasili 133, 134
Karl-Peter-Ulrich, duce de Holstein (Piotr Fiodorovici) 55
Kartli-Kaheti 318
Karțev, Semen 41
Kaunitz-Rietberg, prinț Wenzel von 277
Kazan 71, 105, 163, 165, 168, 171, 172, 173, 290, 306, 582, 603
Keyserling, conte Herman von 84
Kiev 34, 319, 329, 436, 437, 438, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 447, 449, 469, 490, 539, 566, 576
Kinburn 171, 307, 309, 333, 457, 476, 479, 480, 487, 493, 497, 499, 513
Kirim Ghirai 112, 307
Kirtland, surorile 375, 376, 380, 381
Kiselev (aghiotant) 442, 443
Kizikerman 457, 468
Kliucevski, V.O. 328
Kostrov, Ermil 47
Krasnopevzev, Timofei 41
Kremenciug 321, 361, 370, 384, 385, 387, 439, 453, 472, 473, 475
Krestinek, Ivan 185, 186
Kricev 206, 314, 350, 370, 371, 372, 373, 376, 381, 382, 383, 384, 385, 438, 444, 453, 485
Kronstadt, fortăreața 72, 73, 335, 372
Kuban 315, 317, 321, 360, 361, 468, 473, 475, 484, 485, 487, 542, 546, 551, 576, 599, 610
Kuciuk-Kainargi, tratatul de la 168, 171, 253, 256, 307, 439
Kurakina, prințesa Elena 61
Kurakin, prințul Aleksandr B. 142, 300, 301, 607, 608

Kutuzov, general Mikhail I. (mai târziu prinț și feldmareșal) 499, 500, 550, 552, 581

L

La Binetti 297
Lafayette, marchiz de 478
Lafite (inginer) 497
Lajkarev, Serghei L. 530, 547, 587
Lampi, Giambattista 9, 10, 11, 14, 345, 347, 407, 408, 501, 544
Lamsdorf, maior 532, 533
Langeron, Alexandre, conte de 110, 111, 113, 345, 426, 504, 543, 544, 545, 546, 548, 550, 552, 553, 554, 555, 563, 599, 604
Lansdowne, primul marchiz de 375
Lanskoi, Aleksandr Dmitrievici 10, 202, 222, 223, 227, 230, 231, 232, 233, 242, 243, 263, 277, 288, 290, 291, 309, 323, 368, 386, 387, 388, 389, 392, 394, 404, 519, 614
Larga, bătălia de la 115, 116, 117
Lavater, Johann Kaspar 261
Lavrenev, Boris 609
Leeds, Francis Godolphin Osborne , duce de 538, 569
Le Picq (profesor de dans) 572
Lermontov, Mihail Iurievici 252
Levașev, maior 220
Levașov, Vasili I. 392, 400, 428
Liman 492
Litta, conte Giulio 604
Littlepage, Lewis 27, 408, 409, 440, 445, 446, 490, 495, 502, 509, 614
Lituania 50, 85, 131, 306, 368, 575
Livanov, prof. 344, 356
Lopatin, V.S. 10, 13, 221, 555
Lopuhina, contesa Natalia 49
Loudon, feldmareșal Gideon 415, 517, 526
Lubomirska, prințesa 546
Lubomirski, prinț Ksawery 410, 419, 444, 445
Ludovic al XIV-lea, regele Franței 35, 51, 69, 113, 264, 377, 411, 433
Ludovic al XVI-lea, regele Franței 23, 57, 141, 167, 181, 189, 225, 235, 262, 265, 443, 566
Ludovic al XV-lea, regele Franței 22, 149, 226, 241, 252, 261, 396, 543

M

Macartney, Sir George (mai târziu Earl) 74, 89, 224
Mack (bijutieri) 436
Macmillan, Harold 426
Mahmud al II-lea, sultan otoman 272
Mahomed al II-lea, sultan otoman 269
Mamonov, Aleksandr Matveevici Dmitriev 10, 390, 402, 403, 404, 437, 442, 446, 449, 450, 451, 454, 456, 509, 511, 513, 518, 519, 521, 567, 614
Mansur, șeic 361, 473, 475, 487, 581
Marchese (cântăreț) 409
Marea Britanie 16, 182, 190, 248, 252, 254, 256, 257, 258, 263, 264, 284, 288, 289, 296, 302, 311, 312, 313, 316, 335, 347, 352, 353, 368, 374, 377, 381, 395, 398, 475, 476, 514, 525, 538, 556, 557, 564, 566, 568, 569, 579

Maria Antoaneta, regina Franței 23, 262, 286, 398, 483
Maria Fiodorovna, Mare Ducesă, mai târziu țarină (născută prințesa Sophie Dorothea de Württemberg) 204, 273, 295, 391
Maria Tereza, împărăteasă-regină 124, 135, 141, 167, 199, 225, 255, 277, 279, 281, 284, 350, 614
Mariupol 308, 348
Marlborough, John Churchill, primul duce de 113, 264, 413
Massandra 378, 462
Masson, Charles 141, 160, 214, 408, 508, 518, 521, 534, 596
Massot, dr. 589, 590, 593, 608
Matușkina, contesa Sofia 367
Mavrocordat, prinț Alexandru 439, 473, 530
Maximovici, general S.P. 506
Mazarin, cardinal Jules 51, 244
Mazeppa, hatman Ivan Stepanovici 330
Măcin 582
Meilhan, Sénac de 425, 588
Mengli Ghirai 306
Menșikov, prinț Aleksander S. 47, 52, 69, 250
Meschiricz 444
Mesmer, Friedrich Anton 261
Metternich, prințesa Clementine 605, 606
Metternich, prinț Klemens von 602, 605, 606
Mickiewicz, Adam 486
Micul Ermitaj 98, 150, 227, 237, 393, 423, 596
Mihelson, locotenent-colonel Ivan I. 168, 172, 173
Minorca 288, 289, 440
Mirabeau, Honoré Gabriel Riqueti, conte de 281, 565, 566, 607
Miranda, Francesco de 16, 336, 338, 339, 340, 346, 351, 410, 415, 418, 424, 433, 434, 435, 436, 437, 439, 440, 441, 442, 443, 444, 445, 446, 465, 468, 470, 472, 602, 614
Mirovici, Vladimir 87, 88
Mniszech, contesa (Ursula Zamoyska) 439
Mocenigo, contele 349
Moghilev 277, 278, 280, 282, 283, 285, 288, 290, 415, 510, 585
Moldova 14, 15, 21, 24, 29, 119, 122, 182, 311, 342, 350, 378, 381, 473, 475, 512, 516, 517, 522, 526, 528, 529, 530, 531, 540, 541, 556, 576, 577, 586, 587, 588, 589, 607
Montagu, Mary Wortley 247
Mordvinov, amiral Nikolai S. 223, 346, 372, 374, 486, 489, 491
Moscova 13, 14, 24, 33, 35, 37, 38, 43, 44, 45, 46, 47, 50, 51, 56, 79, 80, 83, 86, 87, 100, 103, 105, 106, 121, 122, 130, 132, 133, 160, 166, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 179, 182, 183, 185, 186, 189, 191, 193, 196, 199, 204, 221, 238, 241, 274, 283, 284, 302, 306, 322, 337, 343, 369, 468, 519, 537, 540, 546, 557, 563
Moscovei 28, 34, 45, 48, 80, 131, 171, 206, 274, 306, 471, 484

Mozart, Wolfgang Amadeus 410, 468, 588
Mozdok, Linia 347, 473
Münnich, conte Burhard von 72, 73, 505
Muntenegru 132
Murat, Caroline, regina din Napole 605
Musin-Pușkin, conte V.P. 496
Mustafa al III-lea, sultan otoman 113, 164, 272

N
Nagu (băiatul kalmâc) 466
Nahicevan 348
Nakaz 106
Napoleon Bonaparte, împăratul Franței 23, 27, 262, 484, 486, 499, 530, 546, 572, 599, 602, 603, 605
Naqshbandiyya, frăție 361
Narîșkin, Lev A. 98, 122, 165, 228, 298, 393, 402, 416, 422, 438, 442, 471, 510
Nassau-Siegen, Charles, prinț de 240, 434, 435, 436, 449, 460, 489, 492, 516, 563, 566, 602, 614
Natalia, mare ducesă (născută Wilhelmina de Hesse-Darmstadt) 15, 49, 135, 136, 179, 201, 202, 203, 574
Negroponte 530
Neielov, Ilia V. 395
Nelson, amiral Horatio (mai târziu viconte) 184, 569
Newton (soldat irlandez) 251, 425
Nicolae I, țar 180, 391, 604
Nicolae al II-lea, țar 57, 180, 391, 606
Nicolaev 9, 15, 24, 25, 329, 343, 344, 347, 356, 362, 363, 510, 542, 546, 548, 586, 592, 600, 607, 610
Nipru, fluviul 171, 275, 307, 308, 333, 340, 355, 366, 369, 371, 372, 382, 438, 449, 450, 469, 600
Nistru, fluviul 110, 348, 484, 517, 524, 526, 542, 582
Noua Rusie 166, 323, 328, 347, 348, 360, 363, 602, 605

O
Oakes, Richard 195, 202, 203, 205
Obreskov, Aleksei M. 109, 123
Oceakov 10, 15, 308, 309, 313, 315, 333, 343, 461, 473, 475, 476, 482, 486, 491, 492, 494, 496, 498, 499, 501, 502, 503, 504, 505, 506, 508, 510, 512, 517, 522, 523, 524, 528, 542, 545, 556, 557, 564, 568, 569, 575, 578, 579, 582, 597, 610
Odessa 10, 11, 13, 14, 15, 21, 328, 343, 344, 345, 363, 523, 569, 599, 602, 605, 606, 615
Oginski, Michel 585
Olanda 496, 505, 538, 585
Olivares, conte-duce de 27, 51, 404, 412
Olsufiev, A. V. (secretar) 105
Olviopol 457, 517, 519
Oranienbaum 58, 67, 68, 69, 73, 75, 76, 171, 172, 403
Orczelska, contesă 243
Orenburg, Comisia Secretă 133, 134, 163, 168, 171
Orléans, Philippe, duce de 243

Orlov-Cesmenski, conte Aleksei G. 119, 160, 161, 183, 184, 185, 186, 195, 241, 242, 264, 332, 345, 348, 395, 496, 581, 614
Orlov, fraţii 61, 64
Ostrovski 9
Ozerki 215, 227, 284, 341, 395, 417

P

Pahlavi 292
Palaviţa 340
Paleologhina, Zoe 274
Palmerston, Henry Temple, viconte 442
Panoptic 486
Parkinson, John 223, 380
Parma, conte de 281, 358
Passek, căpitanul 69, 70
Pavel Sergheievici 172, 361
Pella 395, 401
Perekuşina, Maria Savişna 178
Persia 184, 255, 290, 291, 292, 318, 320, 420, 475
Peterhof 56, 58, 67, 69, 72, 74, 76, 77, 149, 169, 171, 220, 395, 397, 403, 581
Petrov (bibliotecar) 119, 511
Petru I (cel Mare), ţar 50, 322
Petru al II-lea, ţar 50
Petru al III-lea, ţar (mare duce Petru Fiodorovici) 59, 63, 64, 65, 68, 69, 71, 72, 74, 75, 76, 78, 79, 80, 82, 88, 90, 120, 131, 132, 133, 163, 169, 172, 243, 254, 282, 604, 614, 615
Piotr Fiodorovici 55, 133
Pisani, N. 272, 473, 474, 475, 482
Pitt, William, cel Tânăr 25, 400, 412, 486, 513, 557, 565, 568, 569, 575, 578, 579
Pole Carew, Reginald 71, 334, 335, 346, 371, 374, 419, 420, 425, 615
Polonia 14, 16, 20, 25, 34, 35, 84, 85, 86, 87, 109, 110, 112, 124, 131, 164, 166, 171, 182, 200, 219, 231, 241, 243, 251, 252, 254, 255, 256, 259, 273, 282, 283, 297, 299, 306, 307, 330, 333, 342, 348, 350, 351, 369, 370, 383, 384, 400, 415, 419, 420, 439, 440, 443, 444, 445, 446, 449, 450, 451, 452, 461, 467, 475, 476, 485, 488, 490, 496, 502, 505, 506, 510, 513, 514, 516, 517, 524, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 546, 556, 557, 562, 563, 564, 566, 567, 568, 575, 576, 577, 578, 580, 582, 584, 589, 604, 615
Poltava, bătălia de la 36, 40, 47, 118, 178, 378, 439, 468
Pompadour, Jeanne Antoinette Poison, Madame d'Etoiles, marchiză şi ducesă de 149, 226
Poniatowski, Stanislas (regele Stanislas-August al Poloniei) 53, 58, 59, 60, 61, 63, 67, 74, 82, 84, 85, 86, 109, 159, 167, 212, 231, 254, 283, 297, 415, 434, 439, 440, 443, 444, 445, 446, 449, 450, 451, 452, 467, 488, 502, 546, 563, 578, 582, 615
Popov, Vasili Stepanovici 28, 29, 30, 90, 323, 329, 345, 357, 369, 412, 415, 416, 418, 428, 531, 534, 554, 587, 589, 590, 591, 592, 594, 595, 600, 601, 615

Porter, general Horace 603
Potemkina, Daria Vasilievna (mama) (născută Kondîreva) 36
Potemkin, Aleksandr Vasilievici (tatăl) 36, 479
Potemkina, Praskovia Andreevna (născută Zakrevskaia) 483, 501, 531, 532, 542, 583
Potemkin, arhiepiscop Iov 608, 611
Potemkin, conte Pavel Sergheievici (văr) 163
Potemkin, Grigori *passim*
Potemkin, Hans-Tarasîi 34
potemkiniadă 327, 468, 606
Potemkin, Ilarion 34
Potemkin, Ivan 34
Potemkin, Mihail Sergheievici 298
Potemkin, Piotr Ivanovici 35
Potemkin, Serghei (văr) 38
Potemkinskaia 174
Potemkin-Tavriceski, prinț Grigori Aleksandrovici 9, 468
Praga, bătălia de la 480
Prașkovski, bătălia de la 113
Prokopovici, prof. 356
Protasova, Ana 211, 226
Prozorovski, Alexander A. 108, 109
Prusia 52, 59, 61, 64, 65, 67, 85, 86, 124, 135, 136, 200, 202, 204, 253, 254, 255, 256, 257, 263, 273, 277, 284, 287, 293, 300, 313, 322, 399, 435, 445, 456, 462, 475, 476, 496, 505, 506, 510, 513, 514, 516, 526, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 542, 547, 556, 557, 558, 565, 566, 567, 568, 575, 576, 578, 579, 602, 605, 613, 614
Prut, râul 110, 115, 117, 517, 522
Psalmanazar, George 261
Pugaciov, Emelian 131, 132, 133, 134, 136, 152, 160, 161, 162, 163, 164, 165, 168, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 175, 182, 183, 184, 242, 307, 330, 331, 354, 561, 614, 615
Pușkina, contesa 580
Pușkin, Aleksandr Sergheievici 14, 27, 37, 41, 49, 72, 133, 174, 179, 328, 332, 391, 394, 427, 496, 534, 554, 561, 580, 599, 605

R

Rabin, Iţhak 477
Radișcev, Aleksandr N. 540
Radziwill, prinț Karol Stanislas 184
Rasputin, Grigori Efimovici 39, 391, 605
Repnin, prinț Nikolai V. 117, 120, 195, 256, 295, 479, 499, 507, 522, 523, 576, 582, 586, 587, 588
Republica Moldova 21, 516, 607
Revoluția Franceză 262, 426, 443, 517, 530, 532, 543, 571, 575, 588, 602
Reynolds, Sir Joshua 379, 380
Ribas, José (Osip) de 185, 345, 434, 523, 524, 542, 546, 547, 548, 549, 550, 551, 564, 587, 602, 615
Ribbing, contele 122
Ribeaupierre, conte Aleksandr I. 90, 150, 234, 407
Richardson, William 89
Richelieu, Armand du Plessis, duce de Fronsac 27, 51, 404, 408, 409,

412, 424, 543, 544, 548, 550, 551, 553, 555, 599, 602, 606, 615
Riga 349, 353, 370, 371, 375, 381, 382, 505, 536
Rimski-Korsakov, maior Ivan Nikolaevici 217, 218, 615
Rinaldi, Antonio 394
Rivery, Aimée Dubucq de 272
Rodney, Admiral G. 302
Roebuck (grădinar) 381, 383
Rogerson, dr. J. 226, 227, 241, 260, 296, 367, 387, 388, 603
Rohan, cardinal de 262
Romanovi 29, 57, 180, 339, 391
Ronțov, Ivan P. 189, 222
Roosevelt, Theodore, președintele SUA 64, 603
Ropșa 77
Rostopcin, conte Fiodor V. 28, 484, 580, 596, 597
Rousseau, Jean-Jacques 39, 99, 163, 286
Rozacrucianism 261, 567
Rudorfski, conte 243
Rudzevici, Iakov Izmailovici (Iakub Aga) 339
Rumiantțeva, contesa Ekaterina M. 129, 142, 163, 206, 251
Rumiantțev-Zadunaiski, feldmareșal conte Piotr Aleksandrovici 108, 219, 282, 308, 314, 443, 477, 478, 500, 505, 511, 512, 596, 615
Rusia 6, 9, 10, 13, 20, 21, 22, 23, 24, 27, 29, 33, 34, 35, 36, 40, 41, 42, 44, 48, 50, 51, 52, 55, 56, 57, 58, 59, 61, 63, 65, 66, 67, 74, 79, 83, 85, 86, 87, 89, 97, 100, 105, 106, 107, 109, 110, 111, 113, 118, 121, 124, 126, 131, 132, 135, 136, 141, 142, 170, 173, 175, 179, 181, 182, 183, 184, 186, 187, 189, 190, 199, 200, 203, 216, 223, 224, 230, 234, 235, 243, 244, 246, 247, 248, 250, 252, 253, 254, 255, 256, 257, 258, 259, 262, 263, 264, 273, 274, 275, 277, 279, 280, 282, 284, 286, 288, 289, 290, 292, 293, 297, 299, 300, 305, 307, 308, 309, 310, 311, 312, 313, 315, 316, 317, 318, 319, 320, 321, 328, 331, 332, 337, 338, 341, 347, 350, 351, 353, 354, 358, 360, 361, 363, 365, 366, 367, 370, 372, 374, 376, 377, 378, 379, 380, 383, 387, 394, 399, 404, 408, 409, 412, 414, 421, 424, 426, 437, 438, 439, 441, 444, 446, 453, 457, 462, 467, 468, 469, 473, 474, 476, 477, 483, 485, 489, 490, 495, 496, 497, 498, 499, 505, 506, 507, 509, 513, 514, 515, 516, 517, 518, 524, 530, 534, 536, 537, 538, 539, 540, 541, 543, 544, 545, 552, 555, 556, 557, 558, 561, 562, 564, 566, 567, 568, 569, 575, 576, 577, 578, 579, 581, 582, 586, 587, 588, 596, 597, 599, 602, 603, 606, 608, 611, 613, 615, 616
Rzewuski, hatman Seweryn 588

S

Sagan, Wilhelmina de Curlanda, ducesă de 605
Saint-Germain, conte de 261
Saint-Jean 226, 228, 405
Saint-Joseph, baron de 334

Saldern, Caspar von 135, 136, 301
Saltîkova, Daria Nikolaevna 43
Sangushko, Karolina, prințesă (mai târziu prințesă de Nassau-Siegen) 434
Sankt-Petersburg 9, 13, 14, 23, 24, 28, 30, 35, 36, 38, 44, 47, 50, 51, 52, 56, 62, 70, 72, 73, 74, 82, 104, 110, 112, 113, 118, 119, 121, 122, 123, 128, 129, 133, 134, 135, 164, 177, 179, 194, 200, 205, 217, 246, 248, 264, 307, 335, 337, 343, 366, 367, 388, 391, 393, 416, 420, 438, 457, 466, 495, 540, 572, 574, 594
Sanovski, dr. 26
Sapieha, prinț Casimir Nestor 441, 445, 492
Saratov 360
Sardanapal 6, 527, 528
Sardanova, Elena 465
Sarti, Giuseppe 341, 409, 410, 439, 441, 448, 483, 501, 522, 531, 545
Saxe, mareșal Maurice de 241, 487, 517
Sayre, Stephen 442
Schlüsselburg 50, 67, 77, 83, 88, 371
Schtofel'n, general K.F. von 114
Schwerin, conte Kurt Christopher von 60
Ségur, Louis-Philippe, conte de 27, 116, 181, 225, 236, 276, 297, 303, 359, 363, 373, 398, 399, 400, 401, 404, 408, 409, 411, 412, 413, 418, 422, 424, 425, 426, 437, 438, 440, 441, 442, 443, 449, 450, 451, 456, 457, 458, 460, 461, 462, 465, 466, 467, 471, 472, 482, 483, 491, 514, 515, 516, 598, 602, 615
Seimul de Patru Ani 488, 513, 556, 577
Sevastopol 15, 20, 338, 340, 363, 370, 427, 436, 460, 461, 462, 476, 477, 479, 486, 492, 502, 510, 524, 547, 588
Sevres, „contesă" de 434, 435, 442
Sf. Nicolae 45, 343
Shakespeare, William 381, 448
Shelburne, William Petty, conte de (mai târziu primul marchiz de Lansdowne) 365, 374, 380
Simferopol 15, 339, 358, 363, 436
Simolin, baron I.M. 490, 532, 533
Sinclair, Sir John 424
Sinelnikov, Ivan M. 341, 342, 355, 498
Skavronski, conte Pavel Martînovici 42, 297, 298, 299, 377, 420
Skuratova, Daria (Potemkina, Daria Vasilievna) 36
Smila 444, 446, 546, 577, 596
Smolensk 13, 15, 33, 34, 38, 39, 40, 46, 51, 104, 193, 283, 293, 323, 370, 444, 470, 488
Solms, conte von 141, 142, 147, 162, 164
Solomon, țar al Imereției 318, 319
Soloveytchik, George 341
Solugub, conte Ivan A. 422
Somov, Konstantin 153
Sophia Dorothea, prințesă de Württemberg (Maria Fiodorovna, Mare Ducesă) 202
Stackelberg, conte Otto-Magnus 200, 446, 533, 539, 546

Stalin, Iosif 30, 202, 321, 343, 466, 477, 480, 607
Stanislas-August, regele Poloniei (Poniatowski, Stanislas) 86, 109, 167, 231, 254, 297, 415, 434, 439, 440, 443, 444, 445, 446, 449, 450, 451, 452, 467, 488, 502, 546, 563, 578, 582, 615
Starov, Ivan E. 335, 337, 340, 343, 362, 391, 395, 571, 607, 610
Stavropol 360
Stedingk, conte Curt 28, 557, 562, 565, 566, 574, 595, 596
Stekalov 141
Stormont, David Murray, al şaptelea viconte 246, 264, 265, 288
Strakhov 219, 220
Strawberry Hill 395
Stroganova, contesă Ekaterina P. 221
Stroganov, conte A.G. 14, 262, 368, 562
Sublima Poartă 109, 113, 123, 271, 303, 307, 309, 311, 435, 439, 456, 457, 462, 467, 474, 526, 536, 582
Suedia 47, 53, 56, 69, 85, 86, 90, 100, 124, 131, 167, 216, 255, 273, 287, 304, 313, 316, 330, 415, 468, 475, 495, 496, 505, 506, 514, 516, 536, 540, 541, 547, 564, 565, 568
Suffolk, Henry Howard, al doisprezecelea conte de 141, 190, 220, 257
Sumarokov, P.I. 336
Sutherland, baron Richard 349, 351, 374, 377, 535, 596
Suvorov-Rîmnikski, conte general Aleksandr V. (mai târziu prinț și feldmareșal) 525, 551
Svikhoski 220
Swedenborg, Emanuel 261
Şahin Ghirai 253, 256, 257, 302, 303, 307, 308, 309, 311, 315, 321, 401, 615
Şcerbatova, prințesă Daria F. 513, 518, 519
Şemiakin, Nikita 362, 391
Şepilev, P.A. 206, 237, 298, 406
Şeremetev, conte P.B. 41
Şeşkovski, Stepan I. 82, 83, 96, 174, 301, 615
Ştefan cel Mic 132
Şubin, F.I. (sculptor) 526, 572

T

Tabela Rangurilor 136
Taganrog 308
Talleyrand, prinț Charles-Maurice de 244, 483, 602
Tarakanova, prințesă 186, 345, 395
Taurida, Palatul 9, 11, 15, 20, 29, 319, 321, 355, 356, 357, 358, 385, 407, 419, 436, 468, 473, 478, 495, 507, 509, 512, 513, 516, 520, 538, 542, 556, 558, 561, 562, 565, 569, 571, 573, 576, 581, 585, 591, 596, 601, 603, 606, 610, 613
Tekeli, general P.A. 331, 487
Telesin 34
Temkina, Elisaveta Grigorevna 189
Tepper (bancher) 417
Teyssonière, Chevalier de la 251, 260
Thorn 536, 568, 578
Todi, Madame 409
Tolly, prinț Mihail Barclay de 499
Took, William 248
Tott, baron de 112, 116, 118, 270, 273, 306, 307

Trappe, George 349
Tripla Alianță 505, 506, 556, 566
Troițk 169
Troițko-Sergheievna, Mănăstirea 192
Tsiruli, locotenent 467
Tulcea 548
Turcia 118, 124, 188, 257, 306, 315, 318, 348, 400, 451, 467, 496, 514, 517, 536, 537, 539, 541, 568
Țarigrad (Constantinopol) 266, 274, 304, 323, 499, 505
Țarițîno 183
Țarskoe Selo 10, 56, 99, 118, 122, 125, 138, 149, 155, 165, 177, 182, 202, 203, 205, 217, 230, 237, 278, 284, 287, 289, 296, 299, 302, 330, 362, 372, 377, 386, 387, 388, 394, 395, 401, 402, 437, 468, 490, 511, 516, 518, 579, 580, 581, 584, 601

U

Ucraina 9, 15, 25, 39, 71, 104, 112, 214, 329, 331, 338, 378, 484, 516, 611, 615
Ușakov, contraamiral Fiodor F. 547, 576, 586
Ușurma, vezi Mansur 361

V

Valahia 119, 182, 303, 342, 516, 517, 528, 530, 589
Vassilcikov, Aleksandr S. 124, 125, 126, 127, 130, 135, 136, 139, 140, 141, 142, 157, 158, 159, 160, 166, 214, 222, 228, 230, 616
Vergennes, Charles Gravier, conte de 181, 189, 316, 322
vermicular 383
Viazemski, prinț Aleksandr Alekseiovici 83, 105, 106, 165, 172, 174, 175, 276, 534, 580, 602, 616
Vigée Lebrun, Marie Anne Elisabeth 10, 28, 236, 240, 378, 417, 543
Vitovka 510
Vivarais, Chevalier de 101, 251
Vîsoțki, Nikolai P. 242
Vladikavkaz 360, 363
Vladimir, mare prinț al Kievului 319
Voinovici, conte Marko I. 290, 291, 292, 320, 416
Voltaire, François Arouet 79, 88, 96, 99, 106, 110, 118, 122, 127, 136, 149, 153, 244, 286, 307, 318, 377, 425, 529
Voulgaris, Eugenios 274, 275, 425

W

Warbeck, Perkin 132
Washington, George 27, 434, 440, 602
Weymouth, Thomas Thynne, al treilea viconte 232, 233, 375
Whitworth, Sir Charles 182, 569, 584
Wiegel, F.F. 236, 329, 419, 422, 543, 599, 604
Wilhelmina, prințesă de Hesse-Darmstadt 135, 136
Wolsey, cardinal Thomas 27, 404
Württemberg, prinț Karl Alexander de 202, 203, 204, 562, 587

Z

Zaborovski, general I.A. 484
Zakrevskaia, contesa Natalia G. 501, 574

Zavadovski, conte Piotr V. 193, 194, 195, 196, 197, 198, 200, 201, 203, 204, 205, 212, 213, 214, 215, 217, 219, 225, 227, 230, 232, 314, 333, 392, 401, 402, 403, 404, 506, 511, 512, 519, 562, 616
Zeitlin, Iosua 351, 352, 362, 436, 485, 534, 616
Zertis-Kamenski, Ambrozie (mai târziu episcop) 45, 52
Zimmerman, dr. Johann 96, 358
Zinovieva, Ekaterina H. (mai târziu prințesa Orlova) 196
Zorih, Semion Gavrilovici 215, 216, 217, 218, 227, 231, 232, 616
Zotov, Zahar 511, 567